

॥ श्री ॥

प्रस्तावना

आनंदमानंदकरं प्रसन्नम् । ज्ञानस्वरूपं निजबोधरूपम् ।
योगीन्द्रमीडयं भवरोगवैद्यम् । श्रीमद्गुरुं नित्यमहं नमामि ॥ १ ॥
—श्रीसद्गुरुस्तोत्र.

सुमारे पंचेचाळीस-पन्नास वर्षे शाली असतील, माझ्या मनाला विशेषेकरून चार देवतांच्या विलक्षण स्वरूपांचद्दल विचार पडला होता. त्या देवता म्हणजे (१) त्रिमूर्ति दत्तात्रेय. माझे गोत्र अत्रि आहे. तेव्हां आत्रेय श्रीदत्तगुरु हे माझे वडील गोत्रज बंधूच आहेत. दुसरे, श्रीगजानन, माझे कुलस्वामी श्रीगणपति आहेत. त्यांचा वार्षिक उत्सव हा आमच्या घराचा पूर्वापासूनचा कुलाचारच आहे. तिसरे, महाराष्ट्रांत सर्वोत्तम ज्यांच्या मूर्ति अगदी खेडोपाडी सुद्धा अधिक आढळतात, ते वानरमुख श्रीहनुमान. हेंच माझ्या श्रीसद्गुरुंचे तत्त्वतः स्वरूप असावे, असे मानतात. तसेच चवथे, माझी जन्मभूमि वसई येथील लिंगरूपांत पुजले जाणारे मुख्य ग्रामदेव श्रीसिद्धेश्वर, हे आमच्या घरापासून अगदी जवळ असल्यामुळे व त्यांचे देऊळ फार मध्य असल्यामुळे त्यांच्यावर माझी चाळपणापासून फार प्रीति आहे. तेच माझे इष्ट देव होत.

यांपैकी श्रीत्रिमूर्ति दत्तात्रेयासंबंधी श्रीदत्तभक्तरहस्य, (२) श्रीगजाननासंबंधी श्रीमंगलमूर्ति गणेश व (३) वानरमुख श्रीहनुमंतासंबंधी भक्तरा हनुमंतांशी हितगूज हे तीन ग्रंथ शके १८५३ ते १८६३ या दहा वर्षांच्या अवधीत मी लिहिले, व ते प्रसिद्धि झाले.

अखेर लिहिल्यांत पुजले जाणारे माझे इष्ट देव श्रीशिव यांचाच काय तो विचार करावयाचा राहिला होता. तो मी यथावकाश करीतच होतो. पुढे त्यास मूर्तरूप येण्यास एक निमित्त झाले. माझे पूज्य व सन्माननीय गुरुबंधु कै. विष्णु कृष्णाशास्त्री ऊर्फ तात्यासाहेब पुराणिक यांची कोंकणी कुलदैवत श्रीधूतपापेश्वर व श्रीआर्यादुर्गा ही होती. त्यांच्यावर तात्यासाहेबांची फार निष्ठा असे. त्यांनी पनवेल येथे स्थापन केलेल्या आर्यापवि कारखान्यास “श्रीधूतपापेश्वर आरोग्यमंदिर” हेंच नांव त्यांनी दिले होतें. त्यांच्याकडे

दर सोमवारी लघुरुद्र होत असतो शिवाय मधून मधून श्रीधोपेश्वरी जाऊन ते महारुद्र करीत सन १९०५ साली राजापूरची श्रीगंगा आली असता त्यानीं तेथे जाऊन महारुद्र केला होता तेव्हा मी त्याच्याबरोबर होतो. तेव्हाच मला त्याच्यामुळे धोपेश्वरी श्रीसद्गुरु काकामहाराज पुराणिक यांच्या समाध्याचा सुयोग घडून आला

कै. तात्यासाहेब पुराणिक यांच्या पश्चातहि त्यांच्या घरी श्रीधूतपापेश्वराची उपासना व दर सोमवारी लघुरुद्र होतच असतो. सुमारे चार तेरा वर्षांपूर्वी कै. तात्यासाहेब यांचे पश्चात् त्यांचे सन्माननीय चिरजीव श्री. नानासाहेब पुराणिक यांनी मला सहज एक दिवस असा प्रश्न विचारला की, “आमचें कुलदैवत श्रीधूतपापेश्वर आहे पण कित्येक आधुनिक विद्वानांच्या लेखातून, श्रीशिवलिंगोपासनेसंबंधी, तो देव अनार्योचा अवैदिक आहे व त्याचें शिवलिंग हें प्रतीक अश्लील आहे, असें भलतेच विकल्प वाचण्यात येतात त्यास काही उत्तर आहे काय ?” त्यावर मी त्यास म्हटलें की, “त्याचा खुलासा थोडक्यात करता येण्यासारखा नाही” तेव्हा ते म्हणाले की, “तुम्ही यावर विचार करून एखादें पुस्तक लिहिल्यास तें आपण छापू.”

मला ती गोष्ट कर्तव्य होतीच त्यास हें आणखी एक निमित्त मिळून मी नेटानें त्या उद्योगास लागलों पुढें शिवलिंगोपासनेसंबंधी सदेह व आक्षेप आणि त्याचें निरसन अशा पूर्वोत्तर पक्षाची सवादरूप सुमारे ४४ लेखांची लेखमाला काशी येथें त्या वेळीं प्रसिद्ध होणाऱ्या सिद्धान्त नामक एका भारदस्त हिंदी साप्ताहिकात मी शके १८७० साली प्रसिद्ध केली त्यानंतर तो विषय मी प्रबधरूपात मराठीत प्रसिद्ध करावा असें काही सज्जनांच्या सल्ल्यानें ठरविलें व तसा प्रबधरूप हा नवा ग्रंथ तयार केला याचे तीन खंड केले आहेत. प्रथम खंडात शिवलिंगोपासनेसंबंधी निराक्षेप ठळक माहिती दिली आहे दुसऱ्या चिकित्सक खंडात शिवलिंगोपासनेसंबंधी अनेक सदेह आणि आक्षेपाचें निरसन केलें आहे. तिसऱ्या साधनसार खंडात कर्म, भक्ति, योग व ज्ञान या साधनांच्या रहस्य दृष्टीनें थोडक्यात सारभूत विचार मांडला आहे अशा प्रकारचा या विषयावरील हा ग्रंथ मराठीतच काय, पण कोणत्याहि भाषेत प्रसिद्ध झालेला माझ्या ऐक्यात नाही असा हा ग्रंथ प्रसिद्ध होण्याचा योग पुढीलप्रमाणें जमून आला

कं. विष्णु कृष्णाशास्त्री ऊर्फ तात्यासाहेब पुराणिक हे जसे भासे गुरुमधु त्याप्रमाणे त्यांच्या पूज्य पत्नी श्री. रमाबाई पुराणिक या माझ्या गुरुमगिनी होत. त्यांची श्रीधूतपापेश्वरावर त्याचप्रमाणे श्रीसद्गुरूंवर परमनिष्ठा आहे. त्यांनी आपल्या व्यवस्थापनांत ज्या धर्मादाय देणग्यांच्या योजना केल्या आहेत त्यांतून या माझ्या नियोजित ग्रंथास श्रीधूतपापेश्वर म्हणजे शिवलिंगोपासना असे नांव द्यावे व या ग्रंथप्रकाशनास दीड हजार रुपये पुरस्कार म्हणून मदत द्यावी असे त्यांनी ठरविले. पुढे त्या मदतीने हा ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याचे पुण्याचे सुप्रसिद्ध प्रकाशक श्री. य. गो. जोशी यांनी पत्करिले. या ग्रंथासारखे शास्त्रीय ग्रंथ द्रव्यप्राप्तीच्या दृष्टीने लिहिले जात नाहीत, पुरस्कृत होत नाहीत इतकंच काय तर प्रकाशकहि बहुधा प्रकाशित करीत नाहीत, हे सुष्ठु वाचक जाणत असतीलच. तथापि आजच्या महागाईच्या काळांतील छपाईचा वाढलेला खर्च भागण्यासाठी वाचकांच्या उदार आश्रयाची गरज आहेच आहे.

आपल्या पौराणिक वाङ्मयावर व देवताविज्ञानावर Indo Aryan mythology, Permanent History of Bharat Varsha, Mystery of Mahabharat, वैदिकविज्ञान, ब्रह्मविज्ञान, धर्मविज्ञान इत्यादि परंप्रांतीय ग्रंथांप्रमाणे विघायक चिकित्सेचे ग्रंथ आपल्या मराठी भाषेत फारकरून आढळत नाहीत. ती उणीव या माझ्या ग्रंथांने अंशतः मरून निघेल असा मला भरंवसा वाटतो.

श्रीशिवलिंगोपासनेसंबंधी जे सश्रद्ध असतील त्यांची श्रद्धा या ग्रंथाच्या वाचनाने दृढ होईल. उलट जे या विषयासंबंधी साशंक असतील, त्यांच्या शंकांचे निरस्तन हा ग्रंथ करील. याशिवाय जे वाचक या विषयासंबंधी उदासीन असतील, त्यांचे लक्ष या ग्रंथवाचनाने या विषयाकडे आकृष्ट होईल व ते शिवोपासनेचे महत्त्व जाणू लागतील. शिवोपासनेचे (१) शिवतत्त्वविवेक व (२) शिवलीलावर्णन असे दोन विभाग कल्पित्यास हा ग्रंथ पहिल्या वर्गात पडेल. श्रद्धाळू भाविक वाचकांस शिवलीलावर्णन जास्त मनोरंजक वाटणे स्वामाविक असले, तरी जिज्ञासु वाचकांस हा शास्त्रीय ग्रंथ तितकाच मनोवेधक व उद्बोधक वाटेल अशी मला खात्री वाटते.

या ग्रंथांतील आजच्या परिस्थितीबद्दल व या ग्रंथांतील मुख्य विषयाबद्दल माझी जी विचारसरणी आहे ती या ग्रंथाचे पुरस्कर्ते व प्रकाशक यांस मान्य

असेल असें मला सांगवत नाही त्यांच्याशी विचारविनिमय करून मी हा ग्रंथ मुळीच लिहिलेला नाही किंवा या ग्रंथात मी काय लिहितो आहे, हे मी त्यास पूर्वी दाखविले नाही व त्यास अजूनही माहीत नाही तेव्हा या ग्रंथांत शिष्टमान्य होण्यासारखे जे काही नसेल, त्याची सर्वस्वी जबाबदारी एकट्या मजवरच आहे त्यास या ग्रंथाचे पुरस्कर्ते व प्रकाशक मुळीच जबाबदार नाहीत श्रीशिवलिंगोपासनेबद्दल व अशत वैयक्तिक मजबद्दल त्यांना जो आदर वाटत असेल, त्यामुळेच त्यांनी या ग्रंथाचे पुरस्कृत्य व प्रकाशकत्व पत्करले त्यात माझ्या स्वमावानुसार जे काही लेखनप्रमाद घडले जातील, त्याचाहि पुरस्कार करण्याचा त्याचा हेतु असणे शक्यच नाही इतका स्पष्ट खुलासा करून मी त्यांनी उदार बुद्धीने केलेल्या या सहकार्याबद्दल त्याचे फार फार आभार मानतो असो

या ग्रंथाच्या पूर्वतयारीच्या कामी गेलं एक तप तरी मी त्या उद्योगात आहे या मुदतीत मला माझ्या चरित्राभोक्ता पूर्वी करांच्या लागणाऱ्या वकिलीच्या दगदगीच्या व्यवसायातून चिरजीव गोविंदरावांनी मला सोडविले व पूर्ण निर्वेधता दिली. तसेंच, अन्य तऱ्हेने श्री नानासाहेब पुराणिकांनीहि मला स्वास्थ्य दिले व मुबईच्या ग्रंथसंग्रहालयातून मिळाले ते ग्रंथहि मिळवून दिले, म्हणूनच या ग्रंथाला हे मूर्तस्वरूप येऊ शकले यास्तव त्या उभयतास घन्यवाद देणे जरूरच आहे

या ग्रंथलेखनात मी ज्या ज्या ग्रंथाचे आधार घेतले त्या सर्व अनुकूल व प्रतिकूल ग्रंथकारांचा मी फार आमारी आहे त्यापैकी अनुकूल आधार ग्रंथाचे नामनिर्देश ठिकठिकाणी केलेच आहेत, म्हणून त्याची लाबलक्षक यादी स्वतः दिली नाही वर लिहिल्याप्रमाणे ज्या विद्वान् गृहस्थानी आपले अभिप्राय स्पष्ट व प्राजलपणे मला कळवून प्रबधरूप ग्रंथ लिहावा असें मार्गदर्शन केले, त्यांचाहि मी आमारी आहे मी या ग्रंथाचे रूप जरी पाळटले आहे, तरी सिद्धान्तपत्रात प्रसिद्ध झालेली माझी पूर्वोत्तरपक्षाची लेखमाला हाच या ग्रंथाचा सर्वांत मोठा आधार आहे तो त्या वेळी मूर्तरूपात येण्यास ज्याची विशेष सश्रम कृपा कारण झाली, त्या सिद्धान्तपत्राचे सदस्यपादक पं दुर्गादत्त त्रिपाठी यांचे आमार मानावे तेवढेच आहेत त्यांनी फार अगत्यपूर्वक माझ्या लेखमालेचे हिंदांत मापातर करून ते प्रसिद्ध केले

फार भोठी पुस्तकें वाचण्यास वाचक कंटाळतात. आजकाल छपाईचा खर्च पण वाढलेला आहे. यामुळे या ग्रंथाची मूळची नियोजित पृष्ठसंख्या पांचशें होती. पण तितक्यांत ग्रंथलेखन पुरे करणें फारच कठिण वाटूं लागलें. तेव्हां अधिक लेखनविस्तार होऊं देण्यास हा ग्रंथ कितपत योग्य आहे, याचा अंदाज घेण्याकरितां अर्धा छापून झालेला ग्रंथ विद्वानांच्या अभिप्रायार्थ पाठवावा, असें मनांत आणलें. त्याप्रमाणें माझ्या विनंतीस मान देऊन नाशिकचे सुप्रसिद्ध म. म. श्रीधर अण्णाशास्त्री वारे व काशीच्या सरकारी संस्कृत विद्यापीठाचे विद्वान् प्राध्यापक (१) पं. श्रीमुकुन्दशास्त्री त्रिस्ते (साहित्य-प्रधानाध्यापक), (२) पं. श्रीसुरेन्द्रनाथशास्त्री, न्याय-वेदान्ताचार्य, एम्. ए., (३) पं. श्रीभूपनारायण शा, व्याकरण - न्याय - मीमांसा - सांख्य-योगाचार्य, (४) प्रो. एम. डी. कपिल, तत्त्वज्ञानाचे दुष्यम प्राध्यापक, (५) पं. श्रीअनंतशास्त्री फडके, व्याकरणाचार्य, मीमांसातीर्थ, वेदान्त-केसरी आणि (६) पं. श्रीमुरारिलाल, एम्. ए., आचार्य, ज्योतिष व अध्यात्माचे प्राध्यापक अशा पंडितवर्यांनीं हा छापलेला अर्धा ग्रंथ पाहून हा ग्रंथ तत्त्वितर पुरा होऊ घावा असा ग्रंथाचा गौरवपूर्वक पुरस्कार केला, याबद्दल मी त्यांचा फार फार आभारी आहे.

याशिवाय गेल्या चार-चवदा वर्षांच्या दीर्घ कालांत ज्यांनीं मला या ग्रंथाचे कार्मी थोडीफार प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष मदत केली असेल, त्या सर्वांचीं नांवें आतां माझ्या स्मरणांतहि नाहींत. त्यांचे आभार मी कसे मानूं ? तसेंच ज्यांच्या अदृष्ट प्रेरणेनेच हा सारा ग्रंथ लिहिला गेला, त्या माझ्या सर्वस्वरूप ब्रह्मीभूत श्रीसद्गुरूंचे आभार मी कोणत्या शब्दांत मानावे, तें मला कळत नाहीं. हा सारा ग्रंथ त्यांचाच आहे, असेंच मी म्हणणें योग्य होतें. पण माझ्यांतील वैगुण्यांमुळे या ग्रंथांत कांहीं दोष राहिले असतील, ते त्यांच्या पदरी बांधतां येत नाहींत, म्हणून मी तसें म्हणत नाहीं. माझे मन ते जाणतच आहेत. सुद्धा वाचकांस अधिक काय सांगावें ! हा ग्रंथच त्यांच्याजवळ सर्व काहीं सांगेल.

इत्येषा वाङ्मयी पूजा श्रीमच्छंकरपादयोः ।

अर्पिता तेन देवेशः प्रीयतां मे सदाशिवः ॥ महिम्न ४०.

आपाठ व. कामिका ११ }
शके १८७६, सोमवार.
पनवेल.

श्रीसद्गुरुचरणरज
सदाशिव कृष्ण फडके

अनुक्रमणिका

१. प्रथम खंड

क्रमांक	प्रकरणार्थ नांव	पृष्ठांक
१	मंगल	१
२	श्रीधूतपापेश्वर	७
३	शिवशक्ति	२०
४	शैव तत्त्वज्ञान	२९
५	उपासना	३९
६	शिवलिंगोपासना	६०
७	शिवलिंगोपासक पंथ	७७
८	शिवमक्त	१०१
९	सार्वत्रिक शिवलिंगोपासना	१११
१०	व्यापक लिंगोपासना	१२३

२. चिकित्सा खंड

१	मंगल आणि भूमिका	१४७
२	अनार्य व अवैदिक दैवते	१७०
३	शिव-रुद्र	१९५
४	लिंगपीठोपासना	२१२
५	लिंगयोनिचिन्हांचे देव्हारे आणि शिवलिंगपूजा (१)	२३९
६	" " " (२)	२६५
७	शिवलिंगपूजारंमकथा (१)	२८२
८	" " (२)	३००
९	शिवपंचायतन, वेशभूषा आणि परिवार	३२२
१०	लैंगिक शब्द व शिल्प	३३६
११	शिवालयान्तील इतर चिन्हे	३४९

प्रथम खंड

प्रकरण १ लं

मंगल

गणानां त्वां गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।

ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम् ॥ १ ॥ ऋ. २।२३

नि पु सीद गणपते गणेषु त्वामाहुर्विप्रतमं कवीनाम् ।

न ऋते त्वत् क्रियते किं चनारे महामर्कं मयवश्चिचमर्च ॥ ९ ॥

ऋ. १०।११२

भावार्थ—हे [माझे कुलस्वामी] गणपते ! ब्रह्मणस्पते ! ज्ञात्यांमधील अत्यंत प्रख्यात ज्ञाता आणि ज्येष्ठराज अशा तुझें मी [या भाश्या वाग्यज्ञांत] आवाहन करतो. माझी स्तुतियुक्त [प्रार्थना] ऐकून [मला] साहाय्य करण्याकरितां तूं माझ्या या वाग्यज्ञमंडपांत येऊन बस.

सर्वजगद्व्यापक समस्त प्राण आणि प्रज्ञारूप इंद्रस्वरूप गणपते ! तूं आपल्या रुद्रपुत्र मस्त्रणांसह (वर्णांसह) या भाश्या वाग्यज्ञरूप अनुष्ठानांत उपस्थित ऐस. हे गणपते, तुला सर्व विद्वानांत अग्रगण्य मानतात. हे प्रजाप्राण स्वरूप देवा, तुझ्या कृपेवांचून कोणतेंहि कार्य केव्हांहि करतां येत नाहीं. यास्तब हे पूजनीय प्रभो ! माझ्या ठिकाणीं असणारा जो तुझा अत्यल्प प्रज्ञाप्राणांदा त्या ठिकाणीं तूं यथोचित दिव्य ज्ञान प्रकाशित कर !

नमस्तेऽस्तु महामाये, श्रीपीठे सुरपूजिते, शंखचक्रगदाहस्ते,
महालक्ष्मि नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥

आद्यन्तरहिते देवि, आद्यशक्ति महेश्वरी, योगजे योगसंभूते
महालक्ष्मि नमोऽस्तु ते ॥ २ ॥

अर्थ—[मुचोष आहे] [हे माझे कुलस्वामिनो देवी! तुझ्या पदकमलीं माझे अनंत प्रणाम अतोत. हे भगवती! या वाग्यज्ञानें लोकरंजन, उद्धोधन व मनःशान्ति यांची संप्राप्ति होवो!]

हरिः ॐ इडा देवहर्मनुर्यज्ञनीर्यहस्पतिरुक्त्यामदानि ।

शस्त्रिपद्विभेदेवाः सूक्तवाचः पृथिवि मातर्मा मा हिंसीर्मधु
मानिष्ये मधु जनिष्ये मधु वक्ष्यामि मधु वदिष्यामि मधुमतीं देवेभ्यो
वाचमुद्यासं शुभ्रूपेभ्यः मनुष्येभ्यस्तं मां देवा अवन्तु शोभायै
पितरोऽनुमदन्तु ॥ नमो रुद्रेभ्यः ।

ॐ शान्तिः । शान्तिः । शान्तिः ॥

ओ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्देवैस्तनूभिः व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहे ।

तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहे ॥

ॐ शान्तिः । शान्तिः । शान्तिः ॥

अनुवाद—हे सिद्धेश्वरा! हे धूतपापेश्वरा! हे त्रैलोक्यनाथा! हे त्रिपुरारे! हे सर्वाधिष्ठा! श्रीशिवगुरो! हा जो वाग्यज्ञ आरंभिला जात आहे, त्यांत विद्याधिपति बृहस्पति सात्विकारी होवो! हे भूमाते! हे अंतरिक्षाच्या शक्तिरूप सरस्वती! आणि हे द्युस्थानीय भारतिदेवी! या आरंभिलेल्या सत्कर्मास तुम्हीं आधारभूत, सहकार्यरूप, व प्रेरकरूप व्हावें. हे वसु, रुद्र, आदित्यादि देवतांनो! जेणेकरून आम्हांला इहपरकल्याणाचा मार्ग दिसेल, शिवोपासनंतील आमचे भ्रम दूर होतील, शिवशक्त्युपासनेतील असंभावना, विपरीत भावना इत्यादि विकल्प नाहीसे होतील, विशेषेकरून परकीय संस्कृतीने शिवलिङ्गोपासनेवर अध्यारोपित केलेली व आधुनिकांना भासत असलेली ग्राम्यता व अलीलता निर्मूल ठरेल, असा आपला सर्वांचा आशीर्वाद असावा!

तसेच, श्रद्धा आणि विचार यांनी युक्त अशा उपासकांत संतोष वाटेल, असे परिणामी परम मंगलकारक विचार या ग्रंथांत प्रगट होवोत, जेणेकरून आमचे पूर्वज आणि वंशज यांनाहि आत्मतुष्टीचे धन्योद्धार काढावेत !

हे शिवगुरो ! आपल्या कृपेने आरंभिलेला हा ग्रंथ योग्य रीतीने शेवटास जावो !

ॐ शान्तिः । शान्तिः । शान्तिः ॥

हे सारे दृश्य जगत् व त्याहून मोठे असलेले अदृश्य जगत् परम-शिवशक्तितत्त्वाने ओतप्रोत व्याप्त आहे. हे संपूर्ण विश्व त्यातूनच व्यक्त झाले असून, ते मूळ परमशिवशक्तितत्त्व जसे आहे, तसेच पूर्ण आहे. हे देवहो ! जे मंगलकारक असेल, तेच आमच्या कार्ना येवो. व तेच आमच्या दृष्टीस दिसो ! हे पूज्य देवतांनो, आम्हांस प्राप्त झालेले आयुष्य आजीव ब्रह्मार्पण केलेल्या कर्मानेच आम्ही भोगावे. आमचे सर्वांचे मरणपोषण सलोख्याने एकत्र होवो. आमची सारीं कर्मे व अभ्यास हीं सहकारितेने व उत्साहमराने पुरी होवोत. आमच्यांत द्वेषमत्सर न वाढता, सर्वांना पूर्ण शान्ति-सुख लाभो !

ॐ शान्तिः । शान्तिः । शान्तिः ॥

मा त्वा रुद्र चुक्रुधामा नमोभिर्मा दुष्टृती वृषभ मा सहृती ।

उन्नो वीरो अर्पय भेषजेभिर्भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि ॥

श्र. २।३३।४

अनुवाद—हे (धृतपापेश्वर ! आदिनाथ !) रुद्रा ! आम्ही तुला नमस्कार करतो. तुजसंबंधी (अयथार्थ कल्पना करण्याची) चूक आम्ही न करावी. तुझ्यासंबंधी कोणी (अनार्य अशी) गौण करपना केली असली, किंवा तुला दुसऱ्या (अनार्य देवतां) घरोघर (गौणपणा देऊन) कोणी संघोधिले असले, अथवा बोलावले असले, तरी तू (कृपा करून) रागायू नकोस. उलट आम्हांला वीर (साधक) दे. कारण तू धन्वतरी वैद्यांतील (श्रेष्ठ व प्रथम) वैद्य आहोस असे आम्ही ऐकतो. (तेव्हां आम्हां तार्किकांना कुक्ल्पनेच्या रोगाच्या बाधेपासून व भवरोगापासून तू मुक्त करा.)

नासदासीन्नो सदासीत् तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् ।

किमावसीवः कुह कस्य शर्मन्नम्भः किमासीद्बहनं गभीरम् ॥ १ ॥

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न राज्या अह आसीत् प्रकेतः ।
 आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किं चनास ॥ २ ॥
 तम आसीत् तमसा गूढमग्रे ऽ प्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् ।
 तुच्छयेनाभ्वपिहितं यदासीत् तपसस्तन्महिनाजायतैकम् ॥ ३ ॥
 कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।
 सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीप्या कवयो मनीषा ॥ ४ ॥
 तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषा मधः खिदासी ३ दुपरि खिदासी ३ त् ।
 रेतोधा आसन् महिमान आसन् स्वधा अवस्तात् प्रयतिः परस्तात् ॥ ५ ॥

क्र. १०१२९

अनुवाद — परमेष्ठी प्रजापति मृणतातः—

सृष्टीच्या मूळारंभी असत् नव्हतं, तत्सापेक्ष असं सत्पण नव्हतं. अंतरिक्ष नव्हतं व आकाशपण नव्हतं. विनाशी व तत्सापेक्ष अविनाशी असं कांही नव्हतं. रात्र नव्हती. दिवस म्हणावा असाहि नव्हता. जे काय होतं, ते एकलं एकच परम (शिव) तत्त्व आपल्या शक्तीने वाशुशिवाय स्फुरूप होतं. ते सारं मायेनें जणूं आच्छादलेलं होतं. ते एकमेव परमाशिवशक्तितत्त्वच आपल्या तपानें जणूं व्यक्त झाल्यासारखें भासत होतं. त्या मूल स्फूर्तिरूप शिवशक्तिस्वरूप संकल्पांतून हें अखिल हृदय उद्भूत झालें. त्या शिवशक्तीच्या प्रभावानें हें सारें विश्व ओतप्रोत व्याप्त आहे.

ॐ नमो भवाय च रुद्राय च ॥ १ ॥ नमः शर्वाय च पशुपतये च ॥ २ ॥ नमो गिरिशाय च शिपिविष्टाय च ॥ ६ ॥ नमो बृहते च वर्षीयसे च ॥ ९ ॥ नमो अग्नियाय च प्रथमाय च ॥ ११ ॥ अ० ५ ॥ नमः पूर्वजाय चापरजाय च ॥ २ ॥ नमः शंकराय च मयस्कराय च ॥ १० ॥ नमः शिवाय च शिवतराय च ॥ ११ ॥ अ० ८ ॥ नमः पा सव्याय च रजस्याय च ॥ ८ ॥ नमः शुष्क्याय च हरित्याय च ॥ ९ ॥ अ० ९ (रुद्राध्याय)

विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वरूप सदाशिव । शरणं भव भूतेश करुणाकर शंकर ॥ १ ॥ हर शंभो महादेव विश्वेशामरबल्लभ । शिव-शंकर सर्वात्मन् नीलकंठ नमोऽस्तुते ॥ २ ॥ भृगुंजयाय रुद्राय नीलकंठाय शंभवे । अमृतेशाय शर्वाय महादेवाय ते नमः ॥ ३ ॥

एतानि शिवनामानि यः पठेन्नियतः स्रुत् । नास्ति मृत्युभयं तस्य
पापरोगादि किञ्चन ॥ ४ ॥

ऋग्वेद खिलसूक्त

अनुवाद—प्याच्यासून प्राणी उत्पन्न होतात, त्या भवाला आणि
या भवसागरांतून तारून नेणाऱ्या रुद्राला माझा नमस्कार असो ! त्या
धूतपापेश्वर देवाला म्हणजे उपासकरूप पशूंचे पालनकर्त्या पशुपतीस माझा
नमस्कार असो ! त्या मोठ्यांत मोठा असलेल्या महादेवाला व प्याचे अनंत
कल्याणगुण आहेत, अशा भगवंताला माझा नमस्कार असो ! सर्वप्रथम व
सर्वांच्या अखेर असणाऱ्या आद्यंत परमात्म्याला माझे नमस्कार असोत ! त्या
शिव आणि शंकर या संज्ञांनी वेदात प्रसिद्ध असलेल्या आदिनाथाला माझे
नमस्कार असोत ! स्थूल आणि सूक्ष्म, सरस आणि नीरस सर्व पदार्थांना
व्यापून असणाऱ्या त्या सत्त्वाला माझे नमस्कार असोत !

भावार्थ—विश्वेश्वर, विरूपाक्ष, विश्वरूप, सदाशिव, शंकर अशा
संज्ञांनी वेदांनी निर्दिष्ट केलेल्या त्या करुणाकर प्रभूला मी शरण आहे. तसेच
शंभु, महादेव, शिव, नीलकंठ अशा नावांच्या सर्वात्म्यास माझा नित्यस्मरण-
पूर्वक नमस्कार असो ! कारण जो कोणी सदाशिव नामाचे पठण करतो, त्यास
मृत्यु, पाप व रोग यांचे भय यत्किंचित्हि उरत नाही.

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं सुहृत् (बृहत्) ॥ ३।१७ श्वे.

नैव स्त्री न पुमानेप न चैवायं नपुंसकः ।

यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स पूज्यते (रक्ष्यते) ॥ ५।१० श्वे.

तमीश्वराणां परमं महेश्वरं ।

तं देवतानां परमं च देवतम्

पतिं पतीनां परमं परस्ताद्

विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ॥ ६।७ श्वे.

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।

पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ ६।८

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ॥

तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ ४।१०

एको देवः सर्वभूतेषु शूढः, सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
 कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ ६।१९
 यस्य देवे परा भक्तिर्यथादेवे तथा गुरौ ।
 तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशान्ते महात्मनः ॥ २३ ॥

श्वे. ६

भावार्थ — सर्व इंद्रियांचे गुण याच्या ठिकाणी आहेत, असे मासत असूनहि हा सर्व इंद्रियांनी रहित आहे. सर्वांचा प्रभु, सत्ताधीश व सर्वांचे मोठे आश्रयस्थान असा हा महादेव आहे.

हा स्त्री नाही, पुरुष नाही, आणि नपुंसकहि नाही. जें जें शरीर घेतो, त्या त्या शरीराशी हा तादात्म्य पावतोसा दिसतो.

ईश्वरांचा सर्वश्रेष्ठ महेश्वर, देवतांचे श्रेष्ठ दैवत, पर्तीचा श्रेष्ठ पति, विश्वाचा स्वामी व सर्वथा पूजनीय, अशा या महादेवाला आम्ही प्राप्त करून घ्यावे.

याला स्वतांसाठी कांही एक करावयाचे नाही. कोणतेंहि साधनरूप कर्मेन्द्रिय यास नाही. याच्या बरोबरीचा अगर याच्याहून श्रेष्ठ कोणी दिसत नाही. याची श्रेष्ठ शक्ति वेदांनी अनेक प्रकारे गाविलेली आहे. याचे ज्ञान, बल व क्रिया स्वाभाविक आहेत.

माया म्हणजे प्रकृति आणि मायी म्हणजे महेश्वर, ह्यांच्या अवयवरूपी जीवांनी हे सर्व जग व्यापले आहे.

हा एक देव सर्व भूतांमध्ये शूढरूपाने आहे. सर्व व्यापणारा, सर्व भूतांचा अंतरात्मा, कर्माचा अध्यक्ष, सर्व भूतांचे ठिकाणी अधिष्ठानरूप असलेला, साक्षी, शाता, केवळ आणि गुणरहित असा हा (शिव) आहे.

ज्याची देवाच्या ठिकाणी परमभक्ति आहे, आणि जशी देवाच्या ठिकाणी तशी गुरुच्या ठिकाणी आहे, त्याला या महान् आत्म्याच्या गोष्टी सांगितल्या असतां कळतात.^१

१ या आरंभीच्या मंगलांत पुढील ग्रंथांतील महत्त्वाचे बरेच सकेत आले आहेत, हें गुरु वाचकांच्या लक्षांत घेईलच.

प्रकरण २ रे

श्रीधूतपापेश्वर

शुद्धस्फटिकसङ्काशं चिनेत्रं पंचवक्त्रकम् ।

गङ्गाधरं दशभुजं सर्वाभरणभूषितम् ॥ १ ॥

नीलग्रीवं शशाङ्काङ्कं नागयज्ञोपवीतितम् ।

व्याघ्रचर्मोत्तरीयं च वरेण्यमभयप्रदम् ॥ २ ॥

श्री धूतपापेश्वरगंगामाहात्म्यवर्णन

का पृथ्वीखंड त्या शालुंका । अनेक पर्वत शिवपिंडिका ।

इंद्रें मांडिलें अभिषेका । जलधारा वरसुनी ॥ १ ॥ मुक्तेश्वर

श्रीधूतपापेश्वर अथवा धोपेश्वर हें देवस्थान सध्याद्रीच्या पायथ्याजवळ राजापूर तालुक्यांत राजापूर शहरापासून जवळच, दोन डोंगरांच्या मध्ये आहे. धोपेश्वर हा गांव या देवस्थानास इनाम आहे. हें देवस्थान किती प्राचीन आहे, तें निश्चयाने सांगण्यास साधन नाही. येथे दोन शिलालेख आहेत. ते जीर्णोद्दाराचे दिसतात. एक महादरवाजावर फडके यांचा शके १७९३ चा आहे व दुसरा देवालयामागील तटबंदीवर शके १४९१ चा आहे. प्राचीन स्कंद पुराणांतील सध्याद्री खंडात श्रीधूतपापेश्वर गंगामाहात्म्यवर्णनाचे तीन अध्याय आहेत. श्रीधूतपापेश्वर गंगामाहात्म्यवर्णन या नांवाचे एक लहानसे पुस्तक शके १८२९ साली धूतपापेश्वर मुद्रणालयांत प्रसिद्ध झालेलें आहे.

राजापूर हें पांचसहाशे वर्षांपूर्वी त्या प्रांताचे मुख्य राजधानीचें शहर होतें, असे राजापूर नांवावरून दिसतें. राजापूर बंदरांतून पूर्वी इमज, फ्रेंच, डच यांचा व्यापार फार मोठ्या प्रमाणावर चालत असे. एका काळी राजापूरच्या सराफ बाजारांत सोन्याचा धूर निघत असे, असा लाक्षणिक लोक-प्रवाद आहे.

दक्षिणेंतील पण्डव, पांडव, चोल हीं राजघराणीं परमशिवभक्त होती; त्यांनीं अनेक शिवालये दक्षिणेंत बांधलीं, हें प्रसिद्ध आहे. चालुक्यांनींहि तशींच बांधलीं असतील. या आपल्या धर्मभूमीत गांवांगांवीं शिवमदिरे बहुतेक मजवूत चिरे-बंदीच बांधलेली दिसतात. प्राचीन भारतवर्षाच्या स्वास्थ्याची व शिवभक्तीची ती उत्कृष्ट स्मारके आहेत. आतांच्या नूतन प्रजासत्ताक स्वराज्यांत राजघराणीं

राहिली नाहीत. संस्थानेंहि विलीन झाली व जहागिर्या मावळत चालल्या. त्या-
चरोबर प्राचीन राजैश्वर्य मावळलें ! राजा म्हणजे विष्णूची गादी. आणि विष्णु
हा परमशिवभक्त. आतां विष्णूलाच मानायला हें जडवादी नवयुग तयार
नाहीं ! मग त्याची गादी कोठली ! कांहीं असो. प्राचीनकाळीं अशीं परम-
वैभवशाली, भव्य व चिरस्थायी शिवमंदिरें ठायीं ठायीं उभारलीं जावीत, त्यात
शिवलिंगोपासना नित्य चालावी, असा ईश्वरी संकेत स्पष्ट दिसतो.

ईश्वरभक्ति आणि वेदान्ततत्त्वज्ञान यांची लाट दक्षिणेतूनच महाराष्ट्रांत
आली असावी, असें म्हणतात.^१ त्यापूर्वी ती लाट उत्तरेकडून दक्षिणेकडे गेली
असेल, असें शैवधर्मसंस्थापक तिरुमुल्लर याच्या चरित्रावरून दिसतें. श्रीविष्णु,
ब्रह्मदेव, इद्र इत्यादि शिवभक्त देव व कुबेर, रावण इत्यादि शिवभक्त असुर
यांची अतिप्राचीन सत्ता आजच्या हिंदुस्थानच्या उत्तरेत होती, असें कोणी
मानतात. उलट गौरीशंकर व कैलास ही शिवस्थाने असलेल्या हिमालयानें
भूगर्भातून वर डोकें काढलेंच नव्हते, त्या वेळपासूनचा वृद्धातिवृद्ध सध्याद्रि
आहे, असें भूगर्भशास्त्रवेत्ते म्हणतात.

एकदा प्राचीनकाळीं ऋषि सूताला म्हणाले कीं, “पूर्वी सत्याद्रीवर
शंकर-पार्वती सर्व गणांसह राहात असत, असें आमच्या ऐकण्यांत आहे;
तेव्हा तेथील पवित्र क्षेत्राचें माहात्म्य आम्हाला सांग.” त्यावरून त्या बहुश्रुत
सूतानें शिवपार्वतींचा यासबर्धी झालेला प्राचीन संवाद त्यांस सांगितला, तो
असा—

एक दिवस अवसर पाहून पार्वतीनें महादेवास विचारलें कीं, “वाराणशी-
क्षेत्रात जसा आपणास आनंद वाटतो, तसा इतर कोठें वाटतो ? आणखी
कोणकोणत्या ठिकाणीं राहून आपण भक्तांचा उद्धार करतां ? तीं तीर्थे

१ भक्ति नारदास म्हणते :—

उत्पन्ना द्राविडे साहं वृद्धि कर्णाटके गता

क्वचित्क्वचिन्महाराष्ट्रे गुर्जरे जीर्णितां गता ॥ १-४७

वृंदावन पुनः प्राप्य नवीनेव सुरुपिणी ।

जाताहं युवती सम्यक् प्रेष्टरूपा तु सांप्रतम् ॥ १-४९

शानेश्वराचें तत्त्वज्ञान पृ. २५४

भागवतमाहात्म्य.

अथवा क्षेत्रे मला सांगावी.” तेव्हां शंकरांनीं तिला सव्याद्रीवरील प्रसिद्ध हरिहर, दाल्भेश, संगमेश्वर, मारलेश्वर हीं स्थानें सांगितल्यानंतर पूर्वी अप्रगट असून मागून प्रगट झालेलें वाराणशीतुल्य धूतपाप या नांवाचें आपलें लिंग सांगितलें. तेव्हां असें हें महत्त्वाचें शिवलिंग अप्रगट होतें, तें मागून प्रगट कसें झालें ? ती माहात्म्यकथा पार्वतीनें शिवाला विचारल्यावरून शिवानें सांगितलेली ती कथा सव्याद्रीखंडांत वर्णिली आहे. तिचा सारांश पुढें देत आहें.

धोपेश्वर गांवीं पूर्वी एक विद्वान् ब्राह्मण राहत असे. त्याच्या दाराशीं एक पुष्कळ दूध देणारी अशी गाय होती. तिला गुराखी रोज डोंगराकडे चरणीस नेत असे. पुढें एका काळीं ती रानांत चरून सायंकाळीं परत आली कीं तिच्या ओटींत दूध मुळीच निघत नाहींतें झालें ! असें सतत आठ दिवस चाललेलें पाहून, ही गुणाची गाय सकाळीं दूध भरपूर देते, मग सायंकाळींच कशी देत नाहीं ? तेव्हां हा गुराखीच रानांत तिचें दूध काढून पीत असला पाहिजे, असा त्या ब्राह्मणास संशय येऊन, त्या संशयावरून त्यानें गुराख्याला शासन केलें. आपण दूध काढीत नसून आपणांस विनाकारण शिक्षा भोगावी लागली, याचें फार वैषम्य वाटून त्या गुराख्यानें दुसऱ्या दिवशीं त्या गाईवर पाळत ठेवली. तेव्हां त्याला असें आढळले कीं, ती गाय एका खिडींतील जाळींत सायंकाळीं नेमानें जाते व तेथे तिच्या ओटीचें जणूं अभिप्रेक्षाय चरून तिच्या चारी सडांतून ओटींतील दूध संपेपर्यंत दुधाचा खालीं अभिप्रेक्ष होतो ! तें पाहून दुधाचा चोर सांपडला, असें वाटून रागाच्या आवेशांत आपल्या हातांत असलेली कुऱ्हाड त्या गुराख्यानें तेथें त्या जाळींत हाणली ! त्या बिचाऱ्याला काय ठाऊक कीं, जेथें त्या कामधेनूला वास्तव्यासक्तीचा अनावर पान्हा फुटे, तेथें एक शिवलिंग होतें ! त्या शिवलिंगावर त्याच्या कुऱ्हाडीचा जोराचा धाव पडून त्याचा एक कपचा उडाला. तो दूर क्विटागिरीजवळ जाऊन पडला. त्या गुराख्यानें दूध पिणारा चोर सांपडला म्हणून मोघम गाईच्या धन्यास सांगितलें. तें ऐकून त्या धन्याला आश्चर्य वाटलें. तो दुसऱ्या दिवशीं त्या गोवाऱ्याचरोचर गाईच्या मागोमाग गेला. तो तेथें गुराख्याच्या कुऱ्हाडीच्या धावानें भर झालेलें शिवलिंग पाहतांच त्याला अति वाईट वाटलें. तसेंच त्या काम-

घेजूला रोज प्रेमपान्हा फोडणारे तें दिव्य शिवलिंग मग्न झालेलें पाहून त्या गीमातेचें दुःख अनावर झालें, म्हणून तिनें जवळच्याच कोटितीर्थात तत्क्षणीं उडी टाकून जलसमाधि घेतली! हा त्या मुक्या जनावरानें प्रेमोत्कटतापूर्वक केलला देहयाग पाहून सारेच सखेदाश्चर्यानें थक झाले। असा तो हृदयमेदी प्रकार पाहून त्या चिंचाऱ्या गुराख्याच्या अतरात एकदम प्रकाश पडला, व तीव्र पश्चात्तापाच्या ज्वालांनीं त्याचें अतःकरण भडकलें अस्ता, त्यानें आपल्या हानून न जाणता झालेल्या शिवद्रोहाचद्दल त्या महादेवाची क्षमा मागितली पण शिवद्रोहाला देहान्तावाचून प्रायश्चित्तच नाही, असें त्याच्या मनानें पुरें घेतलें तेव्हा पृथ्वीमातेनें आपल्या अपराधासह आपणास पोटात ध्यावें, अशी तिची करुणा भाकून कृतकर्माचद्दल प्रायश्चित्तासाठीं त्यानें पण त्या कोटितीर्थात उडी घेतली। तें पाहून दयामय धृतपापेश्वराला त्याची कीर्त आली व त्यानें अनन्यगतिक झालेल्या त्या गोपाळाला आपलें गण पाठवून शिवलोकीं नेलें। तेव्हा देवांनीं पुष्पवृष्टि केली त्यानंतर त्या प्रातातील ब्राह्मणांनीं त्या धृतपापेश्वर शिवलिंगाची पोडशोपचारें पूजा सुरू केली तेथेंच आजचें श्रीघोपेश्वर नामक शिवमंदिर पुढें बांधलें गेलें, व त्याच्याच शेजारीं त्या गुराख्याचें स्मारक म्हणून एक कमेश्वर नामक लहानसें शिवमंदिर बांधण्यात आलें. पुढें शिवाशेनें तेथें अनेक तीर्थें येऊन राहिलीं श्रीगंगाहि त्या प्रातात शिवसान्निध्यास्तव प्रादुर्भूत झाली तीच पुढें नेमानें एक दोन वर्षांनीं एकाएकीं प्रगट होऊन तशीच एकाएकीं गुप्त होणारी राजापूरची प्रसिद्ध गंगा होय तिच्या माहात्म्यावर एक प्राचीन बावर असून, कविवर्य मोरोपताचें एक लघुकाव्य पण आहे।

अगदीं अशीच घडलेली इतिहासप्रसिद्ध आणखी दोन उदाहरणें नापुढें सागत आहें उदेपूरच्या अत्यंत प्रतापी राजवशाचा मूळ पुरुष बाप्पा रावळ याचें चरित्र दिव्य आहे त्याच्या बापाला शत्रूंनीं ठार मारलें, त्या वेळीं तो अवघा तीन वर्षांचा होता। त्यानंतर त्याचा चराच काळ अरण्यात अज्ञात वासात गेला तो तेथें गाईच्या गुराखी बनला नगीद्राच्या दर्रांत तो गाई चारीत असे त्यापैकीं एका सुलक्षणी गाईचें दूध वरीलप्रमाणेच एकदा नाहीस होऊ लागलें तेव्हा सहजच गाईच्या धन्यास बाप्पाचा सशय आला. मग बाप्पानें त्या दिव्य गाईवर पाळत ठेवली तेव्हा त्याला असें आढळलें कीं,

सायंकाळ झाली तशी ती त्या दरितील एका घळीत शिरली व एका वेलाच्या जाळीत उभी राहून मस्तक भूमीला लावून तिने ईश्वराला वंदन केलें व आपल्या आचळीतून दुग्धरूप भक्तिप्रेमरसाचा पान्हा सोडला ! तें पाहतांच चाप्पा रागानें दूध कोण चोरतो, तें पाहण्यासाठीं पुढें सरसावला, व पाहतो तो त्या जाळीत हरित नांवाचे ऋषि तपश्चर्या करीत बसले होते ; व गाईच्या सडांतून जेथें दुग्धघारांचा अभिषेक होत होता, तेथें एक स्वयंभू शिवलिंग होतें. तें पाहून तो सानदाश्चर्यानें थक झाला ! मग चाप्पा तेथील हरित ऋषींस शरण गेला, व त्यांच्या योगानुसंधानात आपण व्यत्यय आणल्याबद्दल त्यानें त्याची क्षमायाचना केली. त्या दिव्य ऋषींनीं चाप्पाचें असामान्य राज्ययोगाचें मावी अदृष्ट त्याच्याकडे अवलोकन करतांच जाणलें, आणि त्याच्यावर प्रसन्न होऊन त्यास त्यांनीं गुरुदीक्षा दिली व कृतार्थ केलें. त्या महात्म्याचें तेवढेंच इहलोकांचें कार्य उरलें होतें. तें केल्यावर त्यांनीं तत्त्वणीच दिव्य विमानातून स्वर्गारोहण केलें ! त्याच ठिकाणीं पुढें त्याच शिवलिंगावर हल्लीं असलेलें उदेपूरचें सुप्रसिद्ध श्रीएकलिंगजीचें विशाल मंदिर बांधलें गेलें. हरित ऋषींचे वंशज ह्या देवाचे पुजारी व उदेपूरचे राणे श्रीएकलिंगजीचे दिवाण, असें पुढें पिढ्यान् पिढ्या सुरू राहिलें होतें^१.

आतां अशीच तिसरी कथा सांगतो.

दक्षिणेंत कृष्णा नदीच्या काठच्या शैलपर्वताला दक्षिणचा बैलास म्हणतात. या स्थानाचा महिमा महामारत, शिवपुराण व पद्मपुराण यांत फारच वर्णिला आहे. या पर्वताजवळ प्राचीन काळीं एका चन्द्रगुप्त नामक राजाची राजधानी होती. त्या राजाची एक भक्तिभावनाप्रधान अशी राजकन्या एकदा कांहीं सक्टांतून सुटण्याकरितां राजवाड्यांतून बाहेर पडली व त्या डोंगराच्या आश्रयाला असलेल्या एका गौळीवाड्यांत अज्ञातवासांत राहिली. तेथें कद, फळें, मुळें व दूध यावर ती आपली उपजीविका करीत असे. तेथील तिच्या एका सुंदर लाडक्या कपिला गाईच्या ओटींतील दूध वरीलप्रमाणेंच नाहीतें होत असलेलें तिला आढळलें. तेव्हां असें कां होतें तें समजून यावें म्हणून ती आश्चर्याने त्या गाईकडे बारकाईनें लक्ष ठेवूं लागली. एक दिवस एका

स्थळीं जाळीत त्या गाईच्या चारी सडांतून दुधाच्या धारा लागलेल्या तिला दुरून दिसल्या. तेव्हा हा दूध काढणारा चोर कोण, त्यास शासन करण्याकरिता ती रागानें पुढें सरसावली. पण ती तेथें पाहते तों भक्तांचें प्रेमसर्वस्व हरण करणाऱ्या हराच्या सुंदर लिंगाशिवाय तेथें अन्य कोणी नाहीं, असें तिला आढळले ! ते पाहून तिच्या भक्तिभावनाप्रधान अशा कोमल स्त्रीहृदयांत एकदम शिवभक्तीचा दिव्य प्रकाश पडला ! त्यानंतर कांहीं काळानें तिनें तेथें एक भव्य शिवमंदिर बांधलें ; तेच बारा ज्योतिर्लिंगांपैकीं प्रसिद्ध मल्लिकार्जुन नामक सुप्रसिद्ध देवस्थान होय.^३

हीं तिन्ही देवस्थानें पार मोठीं आहेत. तेथें अनेक राजेरजवाड्यांचीं मस्तकें यापूर्वीं नम्र झालीं आहेत. हजारों भाविक जन त्यांच्या दर्शनानें व उपासनेनें पावन झाले आहेत असा मान्य स्थानमाहात्म्य असल्यावांचून अशा गोष्टी कशा घडतील ? तें शिवाचें अप्रगट स्थानमाहात्म्य त्या गोमाताना कसें कळलें ? याचा खुलासा करणाऱ्या शिवपुराणांतील (हिंदी खं. ८, अ. ६-९) एका आख्यायिकेचा येथें थोडक्यांत निर्देश करतो. ती आख्यायिका अशी :—अति प्राचीन काळी एकदा ब्रह्मदेव आणि विष्णु यांनीं दिव्यज्योतिस्वरूप शिवलिंगाचा आद्यन्त लावण्याचा दीर्घ प्रयत्न केला होता. विष्णु वराहरूपाने खालीं व ब्रह्मदेव हंसरूपानें वर, असे शोध करण्यास गेले. पण त्यास त्या ज्योतिस्वरूप शिवलिंगाचा अंत लागला नाहीं. असें असतां ब्रह्मदेवाच्या भिडेस्तव स्वर्गाच्या एका सुरभीनें, “ब्रह्मदेवानें शिवलिंगाचा अंत पाहिला ” अशी खोटीच साक्ष दिली. तेव्हां शंकरानें तिला “ तूं मृत्युलोकीं जा ! ” असा शाप दिला. म्हणून ती मुरभि या भूलोकीं एक भावनाप्रधान गोमाता होऊन राहिली असावी असें वाटतें. तिनें जणूं आपल्या पूर्वपातकाच्या परिमार्जनासाठीं बरीलप्रमाणें ठिकठिकाणच्या अप्रगट शिवलिंगांवर दुग्धाभिषेक करून तीं भाविक भक्तांच्या नजरेस आणून दिलीं. त्या योगानें तेथें लक्षावधि लोकांस पावन करणारीं पुण्यक्षेत्रें निर्माण झालीं. मानवास ईश्वरानें बुद्धिसंपन्न केले, याचद्वल त्यास अभिमान वाटणें स्वाभाविक आहे. पण मानवेतर प्राण्यांची उपजत बुद्धि ही मानवी बुद्धीपेक्षां सूक्ष्म, अचूक व श्रेष्ठ असल्याचें अनेक

चाचतीत दिसून येतें. मग वरील आख्यानांतील साक्षात् सुरमीच्या ठिकाणीं ही सूक्ष्म संवेदना आढळून यावी यांत नवल नाहीं. संत चहिणाचाईची आवडती कालवड एकादशीचें उपोषण करी ! व कीर्तनश्रवणाला घेऊन चसे ! पृथ्वीवर दुष्टांचा भूभार असत्य झाला असतां भूमाता गोमातेच्याच रूपानें ईश्वरास शरण जाते. आपल्या हिंदुधर्मांत गोमातेचें माहात्म्य फार मानलें आहे, हें सुश्रु जाणतच असतील.

सुप्रसिद्ध आद्य शंकराचार्याप्रमाणें शैव धर्माचे प्रणेते, महान् तत्त्वज्ञ व योगी श्रीतिरूमूलर यांची कथा अशीच विलक्षण आहे. ह्यास कोणी नंदीचा अवतार मानतात. एकदा अगस्ति ऋषींच्या दर्शनासाठीं ते उत्तरेकडील काश्मिरकडून दक्षिणेंत आले असतां, रानांत एका ठिकाणीं त्यांना एक हृदयद्रावक प्रकार दिसला. तो असा कीं, तेथील गुरचरणविर चरणान्या कांहीं गाईंचा गुराखी तेथें मृत होऊन पडला होता ! त्याच्या शेजारी त्याच्या गाई अतिशोकग्रस्त होतसात्या उभ्या राहून डोळ्यांतून दुःखाश्रु टाळीत असलेल्या त्यानें पाहिल्या ! आपल्याला रोज चारणाऱ्या आपल्या प्राण-प्रिय गोपाळाचें शव सोडून त्या तेथून जाईनात ! आपल्या डोळ्यांतील अनवरत प्रेमाश्रुधारांनीं आपण त्यास संजीवित करूं, अशा वेड्या आशेनें त्यांना घेरलें होतें. तो संजीवित व्हावा म्हणून मृत्युंजय शिवाची साश्रु नयनांनीं त्या जणूं करुणा भाकीत होत्या ! तें हृदयद्रावक दृश्य पाहून योगाद्रि तिरूमूलर या महात्म्याला त्या गाईंची दया आली, व त्यानें आपल्या योगसामर्थ्यानें त्या गोवाऱ्याच्या शवांत प्रवेश करून त्यास संजीवित केलें. हें पाहून त्या गाई हर्षभरानें शेंपट्या वर करून त्याच्यापुढें नाचूं लागल्या ! मग तिरूमूलरनें गोप-

शरीरांतच निःसंग वृत्तीनें राहून शैव तत्त्वज्ञानावर असामान्य कोटीची ग्रंथ-रचना केली. त्यांनीं लिहिलेल्या तिरुमंदिरादि ग्रंथांवरून असें दिसून येतें कीं, प्राचीन शैवकथांच्या उघड उघड विलक्षण वाटणाऱ्या उत्तान अर्थाच्या मार्गे त्यांतील रहस्यार्थ फार सूक्ष्म व अति महत्त्वाचा असूं शकतो. “ परोक्ष प्रिया इव हि देवाः, प्रत्यक्ष द्विपः । ” (वृ. उप. ४।२।२ ऐत. उप. ३।१४)

म्हणजे देवांना परोक्षच वर्णन आवडते. प्रत्यक्ष उघड लिहिलेले आवडत नाही, असें एक शास्त्रवचन प्रसिद्ध आहे, व ह्या दृष्टीने पाहू गेल्यास आपल्या वैदिक चाड्मयात व पुराणांत असे गूढ संकेत ठिकाठिकाणी आढळतात.

उदाहरणार्थ, पृथ्वीनें गाईचें रूप घेतल्याच्या कथा पुराणांत आहेत. उपा हीच दुमती धेनु व चालमार्तंड हाच तिचें स्तन्यामृत पिणारा वत्स, अशी कल्पना ऋग्वेदांत आहे हीच ब्रह्मांडातील कल्पना पिण्डांतर्गत केल्यास आत्मप्रबोधनश्रुति अथवा स्फूर्ति हीच गो म्हणजे गात्र व आत्मलिङ्ग हाच तिच्या वास्तव्यप्रेमातक्तीचा विषय, अशी भावना करता येईल. अथर्ववेद, वाजसनेयसंहिता व शतपथ ब्राह्मण यात (प्रजापतिरूप सृष्टि) कामाची मुलगी वाक्विराट हिलाच कामधेनु असें म्हटलें आहे (ऋ. ८।१००।११; ८।१०१।१६). एका ठिकाणी तर गाईला रुद्राची आईच म्हटलें आहे. (ऋ. ८।१०१।१५). परमशिव या अभ्यक्त तत्त्वाचें अप्रगट नामरूपकर्मात्मक लिङ्ग व्यक्त होणें अगर तसें तें जाणणें, या मनश्चंद्रम्याच्या ज्ञानप्रकाश किरणात वेदांत गाईची उपमा दिलेली आढळते. (ऋग्वेद १।८४ १२; ९।७१।५; ९।८७।३ पहा.) हें नामरूपात्मक शिवलिङ्ग व त्याचें व्याकरण हा सत् देवतारूप कामधेनुचा विषय फार छिद्य व गूढ आहे. (छां. उप. ६।३।२; पहा.) त्याची येथें अधिक चर्चा करणें वाचकांत कदाचित् रुक्ष व कंटाळवाणें वाटे. सोप्या भाषेंत लिहावयाचें तर गो म्हणजे इंद्रियें, त्याचें चालक जें अतर्भन तोच अज्ञातवासांतील गोराखी, चाप्पा रावळ, किंवा मुशील राजकन्या असें समजावें. त्यांची ज्ञानप्रकाशरूप अतस्फूर्ति तीच कामधेनु समजावी. तिची आत्मलिङ्गावर अवड धारा म्हणजे ध्यानधारणा समजावें. धोपेश्वरच्या गुराख्याची कथा याप्रमाणें कदाचित् परोक्ष भाषेंत लिहिली असवी. गाईनें व त्यानें कोटितीर्थांत जलसमाधि घेणें अथवा जीव देणें, म्हणजे मनाचें उन्मन होणें होय. कुदळ, खड्ग, परशु हीं सारासार-विवेकबुद्धीचीं प्रतीक वेदान्तांत मानलेलीं दिसतात. कुन्हाडीचा आघात म्हणजे सूक्ष्मबुद्धीनें नामरूपांचा भेद अगर बोध करून अतर्भमी शिव पाहणें होय. भक्ताच्या अखिल विषयजताचें हरण करणारा तोच “ स्तेनानां पतिः । ” दूर होय. तोच हरित ऋषि पण मानावा. अशा रीतीनें श्रीधूतपापेश्वर शिवाची श्रेष्ठ भक्ति हाच या प्रसिद्ध शिवमंदिराचा पाया होय. अथवा भूमिका

होय पण अशी धुन्यनुकूल आध्यामिक धारणा चित्तारुढ होण्यास जी शुद्ध प्रज्ञा लागते, ती नसेल तर त्यासाठी मंदप्रज्ञांनी श्रद्धेचा आश्रय करणे, हच योग्य ठरते 'श्रद्धावान् लभते ज्ञानम्।' ही भगवदुक्ति प्रसिद्धच आहे म्हणून अशा केवळ श्रद्धासंपन्न सामान्य वाचकाकरिता श्रीधूतपापेश्वर माहात्म्याच्या काही स्थूल आख्यायिका येथे सागतो

येथे एक स्पष्ट खुलासा करणे आवश्यक वाटते आपल्या प्राचीन ग्रथातील साऱ्याच घटना परोक्ष अगर लाक्षणिक भाषेत अध्यात्माचे रूपक म्हणूनच लिहिल्या असतील, असे नव्हे ज्याप्रमाणे एकाच अहकारात पचतन्मात्रक अत्यंत भिन्न भासणारे विषय व्यक्त होतात, किंवा ज्याप्रमाणे ऑक्सिजन, हायड्रोजन हे अदृश्य वायु, प्रवाही दृश्यजल, व घनवर्ष ही एकाच मूळ जलवत्त्वाची सूक्ष्म व स्थूल रूपे असू शकतात, त्याचप्रमाणे मूळातील एकच शिवसत्त्व अध्यात्म, अधिदैव व अधिभूत या त्रिविध रूपात सूक्ष्म, अव्यक्त व व्यक्त दर्शित प्रतीतीस येत असणे शक्य दिसते एकाच कमलाचे ठिकाणी रूपरस-गंध हे धर्म असू शकतात एकाच स्त्रीस सुंदर, सुप्रण व पतिव्रता असे मानता येते. तात्पर्य, एखाद्या भौतिक घटनेतील आधिदैविक व आध्यात्मिक रहस्याची प्रचीति घेत असता त्या घटनेच्या आधिभौतिक सत्यतेला बाध येण्याचे कारण नाही ऐतिहासिकांनी घटना सत्य मानावी, भक्तांनी त्यातील आधिदैविक सत्याचे चिंतन करावे व ज्ञानपिपासूने त्यातील आध्यात्मिक रूपक ग्रहण करावे असो आता वर म्हटल्याप्रमाणे श्रीधूतपापेश्वरमाहात्म्याच्या काही आख्यायिका सागतो

(१) एकदा राजापुरावर पैदाऱ्याचे परचक्र जाले तेव्हा लोक घाघरून पळू लागले त्या वेळी तेथे काही सतश्रेष्ठ श्रीतुकोबारायाच्या दृढनिष्ठेचे होते त्यांनी अनन्यभावाने श्रीधूतपापेश्वराचा "जाहि माम्! जाहि माम्!" म्हणून धावा केला तेव्हा काय चमत्कार सागावा! प्रभुरामचंद्राच्या वानरसेनेप्रमाणे श्रीधूतपापेश्वर मंदिरातून असख्य भुग्याचा लोट बाहेर पडला व त्यांनी सारे आकाश व्याप्त केले! मागे चंद्रसेनेचा पलग पोखरण्यासाठी महाशूद्र हनुमानाने हेंच रूप धारण केले होते त्या भुग्याची धाड त्वेपाने आपल्या अगावर येत आहे असे पाहताच, त्या सर्व पैदाऱ्याची पळता पळता दाणादाण झाली, व एक मोठेच सकट श्रीधूतपापेश्वररूपेने अचानक रीतीने टळले

(२) “देव भक्तालागीं करूं नेदी संसार।” हा अनुभव अनेक संतांनी घेतला आहे. श्रीधूतपापेश्वराचा एक भक्त भक्तीने श्रीमंत तसा घनानें अत्यंत दरिद्री होता. तो रोज सकाळीं चौपदरी घेऊन भिक्षेला बाहेर पडे, तेव्हां बरोबर पाच लहान मातीचीं बोळकीं नेई व कांहीं घरीं भोक मागून शिव-पूजेसाठीं त्यात दूध, दही, मध इत्यादि पचामृत आणी. पूजेची सर्व तयारी झाल्यावर तो स्नान करून मध्यान्ह उलटल्यावर देवळांत होणाऱ्या सामसुर्मात श्रीधूतपापेश्वरमंदिरांत एकान्तांत बसून निवातपणें सायंकाळपर्यंत शिवलिंगा-रुद्राभिषेक व त्याची पोडशोपचार पूजा करी. नंतर घरीं येऊन देवास नैवेद्य दाखवून प्रसाद ग्रहण करी ; व पुन्हा रात्री नऊ वाजल्यावर देवळांत सामसूम शाली कीं त्याची सायंपूजा व भगवंताशीं हितगूज रात्री बारा वाजेपर्यंत चाले ! यामुळे देवळातील सेवेकऱ्यांना देऊळ बंद करण्यासाठीं रोज रात्री तिष्ठत बसावें लागे. त्यांनीं त्याबद्दल अनेक वेळां तक्रार केली. पण ती त्यानें मनावर घेतलीच नाही. तेव्हां गांवच्या खोताकडे त्यांनीं तक्रार नेली. खोतानें आपल्या अधिकाराच्या दर्पांत त्या भक्तास अशी तंबी दिली कीं, प्रहर रात्रीच्या आंत त्यांनीं पूजा न आटोपली तर त्याला पुन्हा देवळांत पाऊल टाकूं दिलें जाणार नाही. त्याप्रमाणें दुसऱ्या दिवशीं देवळाचे दरवाजे खरोखरच बंद केलेले पाहून, त्या भक्तीनें महाद्वाराच्या बाहेर एका कोपऱ्यात दगडांचे मोठाले गुड अथवा गोटे होते, त्यांच्यापुढें बसून त्या गोट्यांच्या ठिकाणींच आपल्या हृत्पुंडरीकांतील शिवाची स्थापना करून रीतसर यथा-सांग पूजा केली. असेंच पुढेहि चाललें असते. पण देव भक्ताचा अभिमानी असतो. तसेंच भक्तांची कानउघाडणीहि त्यास करावी लागते. ह्याप्रमाणें त्या रात्री श्रीधूतपापेश्वर एका गोसाव्याच्या उग्र रूपांत पुजाऱ्याच्या स्वप्नात येऊन त्यास म्हणाला कीं, “तू पूजा क्रोणाची करतोस ? मी तर अति नसून बाहेरच्या गुंड्यांत असतो.” तसेंच त्यानें त्या खोताच्या व सेवेकऱ्यांच्या स्वप्नांत अति उग्ररूप धारण केलें व त्यांना दरडावून सांगितलें कीं, “त्या भक्ताची क्षमा लागून त्यास आंत पूजा करण्यास बोलवा, नाही तर तुम्हा सर्वांना या त्रिशूलांनीं ठार करीन !” प्रथम त्यांचा या स्वप्नावर भयंकरा बसला नाही. पण पुन्हा स्वप्नांत येऊन तेव्हां शिवरुद्रानें वास्तव्य घोर रूप धारण केलें, तेव्हां ते घाबरले ! व त्यांनीं त्या शिवभक्तापुढें अनेक वेळा

लोटांगण घालून त्यांची क्षमा मागितली. त्यावर तो मक्त शांतपणे म्हणाला, “गुंड्यांत नसे ईश्वर ! आहे तो काय मात्र घुमटांत ! ॥” पण ते सारे सेवेकरी मीतीनें मेदरून गेले होते. ते म्हणाले, “आम्हांला तें कांहीं समजत नाही. कांहीं असो. आपण आंतच येऊन शिवपूजा करा. नाही तर आम्हांस प्राणांस मुकावें लागेल !” अशी विनवणी करून त्यास आंत येण्यास त्यांनीं माग पाडलें. श्रीधूतपापेश्वर मक्ताचा असा अभिमानी असतो.

(३) एकदा राजापूरच्या एका धनिकानें धोपेश्वरास अर्पण करण्याकरिता अकरा उत्तम कलमी आंबे आणण्यास आपल्या नोकरास सांगितलें. त्यानें त्याप्रमाणें आंबे विकत घेतले. पण तो मालकाचे घरीं येत असतां वाटेंत कर्मधर्मसंयोगानें एक अत्यंत क्षुधित असलेला वृद्ध पांथस्थ त्यास भेटला. तो दीनवाणीनें म्हणाला, “बाबा ! माझे गाडे अगदींच थकलें ! क्षुधेनें जीव व्याकूळ झाला आहे ! एक पाऊलेहि पुढें टाकवत नाही. तुझ्याजवळील आंब्यांतील दोन आंबे देशील तर मला जीवदान दिल्याप्रमाणें होईल.” तो नोकर माविक होता. त्याला करुणा आली व त्यानें या पांथस्थास आनंदानें आंबे खाऊं घातले. घरीं गेल्यावर आंबे कमी भरले. तेव्हां तो धनिक आपल्या नोकरास फार टाकून अनेक दुरुत्तरे बोलला. तें ऐकून त्या मल्या नोकरास फार चाईट वाटलें, व सेवाधर्म कठिण आहे ! असें त्याच्या मनास जाचूं लागलें. त्याच रात्री त्या धनिकास श्रीधोपेश्वराचा दृष्टान्त झाला कीं, “तुझ्या नोकरानें त्या क्षुधित पांथस्थास आंबे दिले, ते मला पावले !”

(४) रुद्रभट या नांवाचा एक सदाचारी शिवमक्त धोपेश्वरी राहता असे. तो अठरा विश्वे दारिद्र्यानें पीडला होता. त्यामुळें त्यास ब्रह्मस्व झालें होतें. एकदा त्याच्या सावकारानें त्याच्याकडे तगाद्यास आपला शिपाई बसविला. पैसे दिल्यावांचून तो त्यास अन्नग्रहण करूं देईना. तेव्हां रुद्रभट त्या शिपायास नम्रपणें म्हणाला कीं, “सावकाराच्या संमतीवांचून मी जेवणार नाही; पण तुम्ही जेवून घ्या.” त्याप्रमाणें त्यानें शिपायाला जेवूं घातलें व आपण उपाशीच सावकाराच्या गांवीं जाण्यास पायीं निघाला. वाटेंत रात्री एका घर्मशाळेंत त्यानें मुक्काम केला. आज धोपेश्वरची एकादशनी अंतरली या दुःखानें त्यास अत्यंत वेचैन केलें होतें. त्याच वेळीं श्रीधूतपापेश्वरानें शि. ...२

(२) “देव भक्तालागी करु नेदी सत्तार।” हा अनुभव अनेक सतानीं घेतला आहे श्रीधूतपापेश्वराचा एक भक्त भक्तीने श्रीमत तसा घनानें अत्यंत दरिद्री होता तो रोज सकाळीं चौपदरी घेऊन भिक्षेला बाहेर पडे, तेव्हा बरोबर पाच लहान मातीचीं बोळकीं नेई व काहीं धरीं भीक मागून शिव-पूजेसाठीं त्यात दूध, दही, मध इत्यादि पचामृत आणि पूजेची सर्व तयारी झात्यावर तो स्नान करून मध्यान्ह उलटल्यावर देवळात होणाऱ्या सामसुर्मात श्रीधूतपापेश्वरमंदिरात एकान्तात बसून निवातपणें सायकाळपर्यंत शिवलिंगा-रुद्राभिषेक व त्याची पोडशोपचार पूजा करी. नंतर धरीं घेऊन देवास नैवेद्य दाखवून प्रसाद ग्रहण करी, व पुन्हा रात्रीं मऊ वाजल्यावर देवळात सामसूम शाली कीं त्याची सायपूजा व भगवताशीं हितगूज रात्रीं बारा वाजेपर्यंत चाले। यामुळे देवळातील सेवेकऱ्यांना देऊळ बंद करण्यासाठीं रोज रात्रीं तिष्ठत बसविं लागे त्यांनीं त्याबद्दल अनेक वेळा तक्रार केली पण ती त्यानें मनावर घेतलीच नाही. तेव्हा गावच्या खोताकडे त्यांनीं तक्रार केली खोतानें आपल्या अधिकाराच्या दर्पात त्या भक्तास अशी तबी दिली कीं, प्रहर रात्रीच्या आत त्यांनीं पूजा न आटोपली तर त्याला पुन्हा देवळात पाऊल टाकू दिलें जाणार नाही. त्याप्रमाणें दुसऱ्या दिवशीं देवळाचे दरवाजे खरोखरच बंद केलेले पाहून, त्या भक्तानें महाद्वाराच्या बाहेर एका कोपऱ्यात दगडाचे मोठाले गुड अथवा गोंटे होते, त्याच्यापुढें बसून त्या गोठ्यांच्या ठिकाणीच आपल्या हृत्पुडरीकातील शिवाची स्थापना करून रीतसर यथा-साग पूजा केली असेंच पुढेहि चाललें असतें पण देव भक्ताचा अभिमानां असतो तसेंच अभक्ताची कानउघाडणीहि त्यास करावी लागते त्याप्रमाणें त्या रात्री श्रीधूतपापेश्वर एका गोसाव्याच्या उग्र रूपात पुजाऱ्याच्या स्वप्नात येऊन त्यास म्हणाला कीं, “तू पूजा कोणाची करतोस? मीं तर आत नसून बाहेरच्या गुड्यात असतो।” तसेंच त्यानें त्या खोताच्या व सेवेकऱ्यांच्या स्वप्नात अति उग्ररूप धारण केलें व त्यांना दरडावून सांगितलें कीं, “त्या भक्ताची क्षमा लागून त्यास आत पूजा करण्यास बोलवा, नाही तर तुम्हा सर्वांना या त्रिशूलानीं ठार करीन।” प्रथम त्याचा या स्वप्नावर भरवसा बसला नाही पण पुन्हा स्वप्नात येऊन जेव्हा शिवरुद्रानें जास्तच घोर रूप धारण केलें, तेव्हा ते घाबरले। व त्यांनीं त्या शिवभक्तापुढें अनेक वेळा

लोटांगण घालून त्यांची क्षमा मागितली. त्यावर तो भक्त शांतपणें म्हणाला, “गुड्यांत नसे ईश्वर ! आहे तो काय मात्र घुमटांत ! ॥” पण ते सारे सेवेकरी भीतीनें मेदरून गेले होते. ते म्हणाले, “आम्हांला तें कांहीं समजत नाही. कांहीं असो. आपण आंतच येऊन शिवपूजा करा. नाही तर आम्हांस प्राणांस मुकावें लागेल !” अशी विनवणी करून त्यास आंत येण्यास त्यांनीं भाग पाडलें. श्रीधूतपापेश्वर भक्ताचा असा अभिमानी असतो.

(३) एकदा राजापूरच्या एका धनिकानें धोपेश्वरास अर्पण करण्याकरिता अकरा उत्तम कलमी आंचे आणण्यास आपल्या नोकरास सांगितलें. त्यानें त्याप्रमाणें आंचे विकत घेतले. पण तो मालकाचे घरीं येत असतां वाटेंत कर्मधर्मसंयोगानें एक अत्यंत क्षुधित असलेला वृद्ध पांथस्थ त्यास भेटला. तो दीनवाणीनें म्हणाला, “बाबा ! माझें गाडें अगदींच थकलें ! क्षुधेनें जीव व्याकूळ झाला आहे ! एक पाजलेहि पुढें टाकवत नाही. तुझ्याजवळील आंब्यांतील दोन आंचे देशील तर मला जीवदान दिल्याप्रमाणें होईल.” तो नोकर माविक होता. त्याला करुणा आली व त्यानें या पांथस्थास आनंदानें आंचे खाऊं घातले. घरीं गेल्यावर आंचे कमी भरले. तेव्हां तो धनिक आपल्या नोकरास फार टाकून अनेक दुरुत्तरे बोलला. तें ऐकून त्या मल्या नोकरास फार वाईट वाटलें, व सेवाधर्म कठिण आहे ! असें त्याच्या मनास जाचूं लागलें. त्याच रात्री त्या धनिकास श्रीधोपेश्वराचा दृष्टान्त झाला कीं, “तुझ्या नोकरानें त्या क्षुधित पांथस्थास आंचे दिले, ते मला पावले !”

(४) रुद्रंभट या नांवाचा एक सदाचारी शिवभक्त धोपेश्वरी राहात असे. तो अठरा विश्वे दारिद्र्यानें पीडला होता. त्यामुळें त्यास ब्रह्मस्व झालें होतें. एकदा त्याच्या सावकारानें त्याच्याकडे तगाद्यास आपला शिपाई बसविला. पैसे दिल्यावांचून तो त्यास अन्नग्रहण करूं देईना. तेव्हां रुद्रंभट त्या शिपायास नम्रपणें म्हणाला कीं, “सावकाराच्या संमतीवांचून मी जेवणार नाही; पण तुम्ही जेवून घ्या.” त्याप्रमाणें त्यानें शिपायाला जेथूं घातलें व आपण उपाशीच सावकाराच्या गांवीं जाण्यास पायीं निघाला. वाटेंत रात्री एका धर्मशाळेंत त्यानें मुक्काम केला. आज धोपेश्वरची एकादशनी अंतरली या दुःखानें त्यास अत्यंत वेचैन केलें होतें. त्याच वेळीं श्रीधूतपापेश्वरानें

दुसऱ्या एका धनिकास दृष्टान्त दिला की, “आताऱ्या आता रात्री रुद्रभटाऱ्या सावकाराकडे जाऊन त्याच्या देण्याची रक्कम चुकती करून पावती रुद्रभटास धर्मशाळत लगेच पोंचती कर ” त्याप्रमाणें त्या धनिकानें पैसे चुकते करून पावती रुद्रभटास आणून दिली तेन्हा त्या सत्त्वस्थ भक्तास काय वाटलें असेल, तें शब्दांनीं वर्णन करता येणें शक्य नाहीं

(५) कै विष्णुशास्त्री पुराणिक (या अयाच्या पुरस्कर्त्यांचे वडील) याचे व भाई सद्गुरु श्री काकामहाराज पुराणिक हे श्रीधूतपापेश्वर देवालयाने वशपरपरा पुराणिक होते त्याचे वडील कै. भाऊकाका हे या धूतपापेश्वराने निष्ठावत भक्त होते त्याची गरिबी असल्यामुळ त्यास द्रव्यार्जनास बाहेर जाणें भाग पडे. एन्दा असेच ते परप्रातीं जाऊन तेथून पायवाटेनें परत येत असता वाटेतील एका अरण्यात त्यांना वाटमान्यानीं गाठलें त्याच्याजवळचें द्रव्य व तें रक्षण करताना त्याचे प्राणहि जाण्याचा तो घोर प्रसंग होता ! अशा वेळीं प्रसंगावधान ठेवून भाऊकाकांनीं सनोमय श्रीधूतपापेश्वराची अनन्यगतिक होऊन करुणा भाकली कीं, “हे दयामय घोपेश्वरा ! मला या प्राणातिक सकटातून सोडविण्यास तुजवाचून येथें कोणी नाहीं हे दीनदयाळा ! तू अज गरीब कुटुंबवत्सलाचें रक्षण कर मी घरीं सुरक्षित गेल्यावर तुला चादीच्या पादुका अर्पण करीन ” इतक्यात ते दरोडेखोर त्याच्या अंगावर येणार तोंच एक फार मोठा दिव्य शुभ्रवर्णाचा नंदी त्या गर्द अरण्यातून बाहेर आला व रागानें आपलीं शिंगें रोखून त्यानें त्या वाटमान्यास दूर पिटाळून लावलें ! तेन्हा त्यांना भेदरून पळता पळता भुई थोडी झाली. ते वाटमारे दूर पळून गेल्यावर तो नदी शेपटी पाठीवर घेऊन मोठ्या आनदानें भाऊकाकाकडे आला ! तेन्हा प्रथम त्यास मय वाटलें पण पुढें तो त्यास भीति न दाखविता अमय देऊन अरण्यात निघून गेला व दिसेनासा झाला तें पाहून भाऊभटजीचें अत करण भाक्ति-प्रेमानें भरून आलें नेत्रावाटे वाहाणाऱ्या कृतज्ञतेच्या अश्रुधारांनीं त्यानीं

१ लडिवाळपणें त्याला अवलोकुनि एकवार सपूर्ण ।

आलेल्या मार्गानें परतुनि झाला, अदृश्य तो पूर्ण ॥ १-६-५५

श्री. काका पुराणिक महाकाव्य.

श्रीधूतपापेश्वराच्या भूर्लिंगास जणुं अभिषेकच केला ! पुढें त्यांनीं मोठ्या आनंदानें श्रीधूतपापेश्वरास चांदीच्या पादुका समर्पण केल्या. त्या अद्याप श्रीधोपेश्वराच्या देवस्थानांत ठेवलेल्या आहेत.

(६) आणखी एक आख्यायिका वाचनांत आहे. त्यांत ग्राह्यांश अगदीं अल्प आहे. तरी तिचा नुसता उल्लेख येथें करतो. पूर्वी केव्हां तरी राजापुरास कोणी एक पालखीपदस्थ राजवैद्य राहात असे. त्यानें एकदां कामांध होऊन घोर पाप केलें होतें. पण पुढें कृतकर्माबद्दल पश्चात्ताप पावून त्यानें श्रीधूतपापेश्वराची अंतःकरणपूर्वक क्षमायाचना केली. तेव्हां श्रीधूतपापेश्वरानें आपल्या कृपेनें त्याचें पापक्षालन करून त्यास कृतार्थ केलें. अशा आख्यायिकांमुळे या देवाचें नांव श्रीधूतपापेश्वर असें पडलें, असें सांगतात. पण ही शेवटची आख्यायिका खरी असेल, असें कांहीं स्थानिक गृहस्थ सांगत नाहींत.

यांशिवाय अवर्षण पडलें असतां श्रीधोपेश्वराला संकट घातलें तर तें दूर झाल्याचे प्रसंग अनेक घडल्याचें ऐकिवांत आहेत. हें देवस्थान जागृत असल्याबद्दल पूर्वापासून प्रसिद्धि आहे. या देवाला संकटकारी कौल लावणें म्हणजेच त्याच्याजवळ 'नक्षत्रमाळ मागणें' (म्हणजे देवाचा आदेश घेणें) अशी प्रथा येथें सुरू आहे. शिव धोपेश्वरी प्रगट झाल्यावर श्रीगंगा पण त्यांच्या मस्तकीं राहण्याकरतां तेथें आली. तिचा एक लहानसा घबघबा मंदिराच्या मार्गेच सतत चारा महिने पडत असतो. ह्या घबघब्यानें उत्पन्न केलेल्या फेंसाच्या राशीमुळे जणुं कर्पूरगौर शिवाच्या मस्तकावरच गंगावतरण होत आहे, असा गंभीर व रमणीय दैवावा तेथें दिसतो. तेथें जवळच एक श्रीदत्तमंदिर आहे. श्रीगुरुदत्तात्रेयाचें हें नित्य दैनिक संचाराचें स्थान आहे. श्रीवासुदेवानंदसरस्वतींच्या, श्रीदत्तमहात्म्यांत असें म्हटलें आहे की— " ज्याचें नित्य गंगान्नान । माहुरीं करी शयन । सत्त्वाद्विवरी आसन । करी ध्यान गाणगापुरी ॥ ८३ ॥ कुरुक्षेत्री आचमन । धोपेश्वरी जाऊन । करी जो भस्मधारण । संध्यावंदन कऱ्हाडी ॥ ८४ ॥ " येथें आणखीहि अनेक तीर्थ व दैवतें शिवसात्रिभ्यास येऊन राहिलें आहेत. मुख्य श्रीधूतपापेश्वर लिंग हें शिवाचें प्रतीक व श्रीगंगामाई हें शिवशक्तीचें प्रतीक आहे. यासंबंधी सोनशिंग शाहीर पोवाडा म्हणतो :—

श्री धूतपापेश्वर धनी धूतपाप । जागती ज्योत । सुखी नांदती
त्याची रयत । तीर्थामध्ये आंधोळ करितां रोग नाहीं रहात । ॥ *
सुखी नांदती त्याची रयत । जी, जी, जी, जी, जी, जी ॥ ध्रु० ॥

प्रकरण ३ रे

शिवशक्ति

कारणोपाधिरीश्वरः । —श्रुति

मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ।

—श्वे. उप. ४।१०.

येसी इयें निरुपाधिकें । जगाचीं जियें जनकें ।
तियें वंदिलीं मियां मूळिकें । देवो देवी ॥

—अमृतानुभव.

शिवशक्ति जगदेश्वरी । प्रकृतिपुरुष परमेश्वरी ।
मूळमाया गुणेश्वरी । गुणक्षोभिणी ॥

—१७-१-३ दासबोध.

श्रीधूतपापेश्वर हें परमात्म्याचें शुद्ध निर्गुण तसेंच शचल, सगुण, अथवा
सशक्ति रूप आहे. त्याचें शांकरमताप्रमाणें विवेचन या प्रकरणांत केलें
आहे. शिवलिंग म्हणजे शिवशक्ति. अर्थात् शिवलिंगोपासनेचा विचार
करतांना जगत्कारणरूप शिवशक्तीचा अथवा सशक्ति शिवाचा
विचार करणें ओधासच येतें. या ग्रंथाचें मूळचें जोडनांव 'शिवशक्त्यु-
पासना' असें होतें. पण विस्तारमयास्तव या ग्रंथांतून शक्त्युपासना ह्या
माग कमी केला आहे. म्हणून शिवलिंगोपासना हेंच जोडनांव दिलें आहे.
तरी शिवलिंगोपासना म्हणजे शिवशक्त्युपासना हें विसरतां येत नाहीं. शैव
मतांत शिव हें तत्त्व निर्गुण-सगुण असें उभयविध मानतात. ह्या ग्रंथाच्या

श्रीधूतपापेश्वर या नांवाला धरून श्रीधूतपापेश्वरमाहात्म्यवर्णन मागील प्रकरणांत केलें. वर लिहिल्याप्रमाणें श्रीशिवलिंगोपासना हें या ग्रंथाचें दुसरें नांव आहे. शिवलिंगोपासना हा अमृतानुभव आहे. भावार्थमंजिरीकार म्हणतात की, “उपास्य-उपासक-उपासना। एकं तूंचि दयाघना। जी जी करावी कल्पना। ती ती पांगुळे तुजपुढें ॥” ॥ ३ ॥ श्रीसमर्थ रामदास म्हणतात की, “कल्पनेन कल्पना उडे। जैसा मृगें मृग सांपडे। कां शरें शर आतुडे। आकाशमार्गी ॥ ३१ ॥ शुद्ध कल्पनेचें बळ। जालियां नासे शयल। हेंचि वचन प्रांजळ। सावध एका ॥ ३२ ॥” दा. चो. ७५. अशी जी अमृतानुभवरूप कल्पना आहे तिला ज्ञानेश्वरांनीं निवृत्तिनाथ असें अन्वर्थक नांव दिलें आहे. श्रीधूतपापेश्वर ही अशीच परमार्थसंज्ञा आहे. श्रीशिवगुरु ही अशीच अज्ञाननाशपूर्वक कैवल्यस्वरूप कल्पना आहे. शिव हें उपास्य, साधक हा उपासक व उपासना हेंच शक्तिस्वरूप आहे. एकाच ढोंगरात कोरलेल्या शिवशक्ति व भृंगी याप्रमाणें हें निर्द्वंद्व स्वरूप आहे. आपलेंच स्वरूप (बुद्धिरूप) आरशांत पाहिलें असतां तेथें बिम्ब, प्रतिबिम्ब व कल्पना किंवा बुद्धि असें विविध रूप भासतें. हेंच उपासनेचें तात्त्विक स्वरूप होय. या उपासनास्वरूप शिवशक्ति समावेशनाच्या गूढ व गोड रहस्याचा श्रीज्ञानदेवादि संतांच्या दृष्टीनें थोडा विचार करूं.

त्यासाठीं श्रीज्ञानेश्वर प्रथम सद्गुरुसमाश्रय करतात: “तदाश्रयाकारण। मी माझें मीपण। आलों असें धेऊन। त्याशीं समरस व्हावया” ॥ १-२० ॥ (अमृतानुभव, भावार्थमंजिरी) शिवोभूत्वा शिवं यजेत्, अशी शिवोपासनेची प्रक्रिया आहे. “देहमाव हारपला। तुज पाहतां विठला ॥” असें म्हणत श्रीतुकोचा विठलस्वरूपच झाले. अशी उपासकाची शरणागति पाहिजे. शिवोपासकानें शिवरूप होण्याची जी विद्या तीच शिवशक्ति, तीच शांकरी अथवा शैवांची शांमवी विद्या होय. तीच ब्रह्मविद्या व तीच हैमवती उमा होय. श्रीज्ञानदेव म्हणतात, “सांडूनी मीठपणाचा लोभू ॥ मिठें सिंधुत्वाचा

१ अमृतानुभव श्लोक—

यदक्षरमनाख्येयमानंदमजमव्ययम् ।

श्रीमनिवृत्तिनाथेति खयातं दैवतमाश्रये ॥ १ ॥

श्री धूतपापेश्वर धनी धूतपाप । जागती ज्योत । सुखी नांदती
त्याची रयत । तीर्थामध्ये आंघोळ करितां रोग नाहीं रहात । *
सुखी नांदती त्याची रयत । जी, जी, जी, जी, जी, जी ॥ ध्रु० ॥

प्रकरण ३ रे

शिवशक्ति

कारणोपाधिरीश्वरः । —श्रुति

मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ।

—श्वे. उप. ४।१०.

ऐसी इयें निरुपाधिकें । जगाचीं जियें जनकें ।
तियें बंदिलीं मियां मूलिकें । देवो देवी ॥

—अमृतानुभव.

शिवशक्ति जगदेश्वरी । प्रकृतिपुरुष परमेश्वरी ।
मूळमाया गुणेश्वरी । गुणक्षोभिणी ॥

—१७-१-३ दासबोध.

श्रीधूतपापेश्वर हें परमात्म्याचें शुद्ध निर्गुण तसेंच शबल, सगुण, अथवा
सशक्तिक रूप आहे. त्याचें शांकरमताप्रमाणें विवेचन या प्रकरणांत केलें
आहे. शिवलिंग म्हणजे शिवशक्ति. अर्थात् शिवलिंगोपासनेचा विचार
करतांना जगत्कारणरूप शिवशक्तीचा अथवा सशक्ति शिवाचा
विचार करणें ओघासच येतें. या ग्रंथाचें मूळचें जोडनांव 'शिवशक्त्यु-
पासना' असें होतें. पण विस्तारमयास्तव या ग्रंथांतून शक्त्युपासना हा
भाग कमी केला आहे. म्हणून शिवलिंगोपासना हेंच जोडनांव दिलें आहे.
तरी शिवलिंगोपासना म्हणजे शिवशक्त्युपासना हें विसरतां येन नाही. शैव
मतांत शिव हें तत्त्व निर्गुण-सगुण असें उभयविध मानतात. ह्या ग्रंथाच्या

श्रीधूतपापेश्वर या नांवाला घरून श्रीधूतपापेश्वरमाहात्म्यवर्णन मागील प्रकरणांत केले. वर लिहिल्याप्रमाणे श्रीशिवलिंगोपासना हे या ग्रथाचे दुसरे नांव आहे. शिवलिंगोपासना हा अमृतानुभव आहे. भावार्थमंजिरीकार म्हणतात की, “उपास्य-उपासक-उपासना। एकं तूंचि दयाघना। जी जी करावी कल्पना। ती ती पांगुळे तुजपुढे॥” ॥ ३१ ॥ श्रीसमर्थ रामदास म्हणतात की, “कल्पनेनें कल्पना उडे। जैसा मृगें मृग सांपडे। कां शरें शर आतुडे। आकाशमार्गी ॥ ३१ ॥ शुद्ध कल्पनेचें बळ। जालियां नासे शबळ। हेंचि वचन प्रांजळ। सावध एका ॥ ३२ ॥” दा. चो. ७५. अशी जी अमृतानुभवरूप कल्पना आहे तिला ज्ञानेश्वरांनी निवृत्तिनाथ असें अन्वर्थक नांव दिलें आहे. श्रीधूतपापेश्वर ही अशीच परमार्थसंज्ञा आहे. श्रीशिवगुरु ही अशीच अज्ञाननाशपूर्वक कैवल्यस्वरूप कल्पना आहे. शिव हे उपास्य, साधक हा उपासक व उपासना हेंच शक्तिस्वरूप आहे. एकाच ढोंगरात कोरलेल्या शिवशक्ति व भृंगी याप्रमाणे हे निर्द्वंद्व स्वरूप आहे. आपलेंच स्वरूप (बुद्धिरूप) आरशांत पाहिलें असतां तेथे चिम्ब, प्रतिचिम्ब व कल्पना किंवा बुद्धि असें विविध रूप भासतें. हेंच उपासनेचें तात्त्विक स्वरूप होय. या उपासनास्वरूप शिवशक्ति समावेशनाच्या गूढ व गोड रहस्याचा श्रीज्ञानदेवादि संतांच्या दृष्टीनें थोडा विचार करू.

त्यासाठी श्रीज्ञानेश्वर प्रथमे सद्गुरुस्तमाश्रय करतात: “तदाश्रयाकारण। मी माझे मीपण। आलों असें घेऊन। त्याशीं समरस व्हावया” ॥ १-२० ॥ (अमृतानुभव, भावार्थमंजिरी) शिवोभूत्वा शिवं यजेत्, अशी शिवोपासनेची प्रक्रिया आहे. “देहभाव हारपला। तुज पाहतां विष्टला॥” असें म्हणत श्रीतुकोया विष्टलस्वरूपच झाले. अशी उपासकाची शरणागति पाहिजे. शिवोपासकानें शिवरूप होण्याची जी विद्या तीच शिवशक्ति, तीच शांकारी अथवा शैवांची शामवी विद्या होय. तीच ब्रह्मविद्या व तीच हेमवती उमा होय श्रीज्ञानदेव म्हणतात, “सांझनी मीठपणाचा लोभू॥ मिठें सिंधुत्वाचा

१ अमृतानुभव श्लोक—

यदक्षरमनाख्येयमानंदमजमव्ययम् ।

श्रीमनिवृत्तिनाथेति ख्यातं दैवतमाश्रये ॥ १ ॥

घेतला लाभू । तेविं अहं देऊनि शंभु ॥ शांभवी शालीं ” ॥ १६३ ॥ यावर भावार्थमंजिरीकार म्हणतात, “ तेवी (मिठाऱ्या खड्याप्रमाणे) अहंपणाचा कठिणपणा । मी आपलू त्याजूनि जाणा । शिवशक्तीच्या ठिकाणा । समस्त जाहलों ॥ १३२५ ॥ शिवशक्तीसी युक्त होऊन । म्यां हें केलें असें नमन । जेवी केळीगर्भाचें आकाश जाण । महदाकाशीं मिळतसे ॥ ३३७ ॥ केळी-गर्भाभासारीं । आकाश पूर्वांचेच निर्घारीं । तें सोपेंटें काढितां सारीं । आकाश आकाशीं मिळालें ” ॥ ३३८ ॥ प्र. १.

श्रीएकनाथ म्हणतात :—पाहूं जातां नारायण । पाहतां मुक्तीजे आपण ॥ १ ॥ ऐसी भेटीची नवलाषो । पाहतां नुरे मक्त देवो ॥ २ ॥ पाहतां नाठवेंचि दुजें । तेंचि दोइजे सहजें ॥ ३ ॥

श्रीसमर्थ म्हणतात :—देवास वोळखों जातां । तेंथें आली तद्रूपता । देवमक्त विभक्तता । मुळींच नाही ॥ १५ ॥ दा. बो. ८।८.

तुकोचाराय म्हणतात :—देव पाहावया गेलों । तेंथें देव होउनि ठेलों ॥ १ ॥

अशी जी पराकोटीची शिवभक्ति तीच शिवाशीं अविनाशभूत असलेली शिवशक्ति होय. शिवपित्याच्या प्रसन्नतेसाठी शक्तिमातेची मध्यस्थी तीच भक्ति.

एका परमशिव अधिष्ठानावर शिव आणि शक्ति हीं दोन सापेक्ष आभासरूप तत्त्वे आहेत. अमृतानुभव भावार्थमंजिरीत यांचें पुढीलप्रमाणे फार सुचोप वर्णन केलें आहे : “ हीं दोन भासती । परी कोणें निर्मिलें कवणाप्रति । वा कोणाचा अर्ध कोणती । हें कांहीं नुमगे ॥ ३० ॥ दोन म्हणतां आहे एक । एक म्हणतां दोन देख । कां कीं दोहोंवांचून निःशेक । उत्पत्ती न तिसऱ्याची ॥ ३२ ॥ शुद्ध ब्रह्माचिये ठायीं । दुसऱ्याची वार्ताच नाही । एथें द्वीच नवलाई । एकें दोघांत निर्मिलें ॥ ३५ ॥ इतरत्र ऐसें होतें । दोघें निर्मिती एकातें । दोन दाळाठायीं उठते । भवनी बुघहो एकची ॥ ३६ ॥ शुद्ध ब्रह्मापासून । शिवशक्ति निर्माण । परी कोणा आधीं कोण । झाला हें नुमगेची ॥ ३७ ॥ ” प्र. १. पति आणि पत्नी, पिता आणि पुत्र, स्वामी आणि सेवक, धिंध आणि प्रतिधिंध हे सापेक्ष भाव एकदमच निर्माण होतात. पुरुषाला पती-

१ मी देही हा अहंकार.

पणा पत्नी देते व स्त्रीला पत्नीपणा पतीमुल्लें मिळतो. याप्रमाणेंच मूळ पुरुष प्रकृतीची शिवशक्ति ही सापेक्ष जोडी आहे. श्रीसमर्थ म्हणतात की, “तत्त्वतः मूळमाया तोचि मूळपुरुष ॥ तोचि सकळांचा ईश ॥” दा. चो. ८।३।२०.

अमृतानुभवाच्या चवथ्या श्लोकाचो भावार्थ मंजिरीकार असा सांगतात :—
“शिव आणि शक्ति ॥ ह्यो दोन भासती । परी एकपणाची प्रचीती । दळत नसे ॥ ४१ ॥ या शिवशक्तीचे ठायी जाण । जें उरलें अपूर्णपण । तें त्यांनींच केलें धारण । पूर्ण ब्रह्म दावावया ॥ ४२ ॥ आखात आणि उपसागर । हे सागराचे प्रकार । परी अपूर्णत्व साचार । आहे माथी उभयतांच्या ॥ ४३ ॥ त्यांनीं आपुलें अपूर्णपण । जें केलें धारण । तें सागर जो का परिपूर्ण । त्या लागीं दावावया ॥ ४५ ॥ शुद्ध ब्रह्मापासून । प्रकृति पुरुष निर्माण । प्रकृति पुरुषांचें असणेंपण । तें हें जगत दिसें जें ॥ ४७ ॥ गोडीचा लाभ व्हावयास । जैसं आवाहन शर्करेस । तैसं ब्रह्मज्ञान होण्यास । वंदणें प्रकृतिपुरुषाला ॥ ४८ ॥”

एका अर्थी शिवशक्ति हें द्वंद्व कल्पक—कल्पनेप्रमाणें भिन्नसत्ताक आहे. अर्थात् त्यांचा साक्षात् संबंध अशक्य आहे. कारण केवलाद्वैत वेदान्ताप्रमाणें परमार्थतः शक्ति-माया-कल्पना हें स्वरूप मिथ्या आहे. तरी अध्यारोप दृष्टीनें त्यांच्या अनिर्वचनीय संबंधास अनुलभून त्यांस वंदन केलें आहे. तें तद्रूपतेनें केलें आहे. शिव ही पारमार्थिक सत्ता व शिवसंकल्प ही व्यावहारिक सत्ता आहे. येथें हें ध्यानीं ध्यावें कीं, कल्पनेचे संस्कार कल्पकाच्या ठिकाणीं जेव्हां लीन होतात, तेव्हां ते त्याच्या आत्म्यांत लीन होत नाहींत. त्याच्या बुद्धि-उपाधीत लीन होतात. पण बुद्धि ही उपाधि मिथ्याच आहे. तिला त्रिकालाबाधित पारमार्थिक सत्ता नाहीं. ती बाधित होते. अशा या बुद्धीच्या ठिकाणचे (शिवशक्ति-स्वरूप) अहं-इदं किंवा विषय-विषयीभाव हे ब्रह्मात्म्यावरील विवर्त आहेत. वस्तुतः ब्रह्मात्म्याच्या ठिकाणीं दोन्ही भाव नाहींत. हें गूढ रहस्य ब्रह्मात्मैक्यानुभवावांचून पटणें शक्य नाहीं. त्या अमृतानुभवाअंती शिव-शक्ति व भृंगी हें त्रिकूट विलय पावून एक परमशिव तत्त्व काय तें उरतें. त्याची कोण काय कल्पना करणार !

१ अद्वैतमात्मनस्तत्त्वं दर्शयन्ती मिथस्तराम् ।

तौ वन्दे जगतामाद्यौ तयोस्तत्त्वाभिपत्तये ॥ ४ ॥

तथापि दृष्टान्तानें कांहीं अंशीं परोक्ष कल्पना करतां येईल. उदाहरणार्थ :- सर्पभ्रमनिरासासाठीं “हा सर्प नव्हे” ही दोरी आहे असें सांगतांना अभ्यारोपित सर्पाचें तात्पुरतें उच्चारण अथवा ग्रहण करावें लागतें. त्याप्रमाणें परमशिव या आविष्टानाच्या ठिकाणीं भासमान द्वीणारी शक्ति तत्त्वतः शिवाहून पृथक् नव्हे, शिवरूपच ती, असें म्हणावें लागतें. अभ्यस्त (सर्प) कल्पनेला अधिष्ठानाहून (रज्जु) पृथक् सत्ता नसते. अर्थात् येथें रज्जु आणि तिच्यावर भासणारा सर्प असा भेद मूळांत संभवतच नाही. कारण रज्जू-सर्पांला सत्ता केव्हांच त्रैकालिक नसते. याप्रमाणें शिवशक्ति हें वस्तुतः द्वंद्व नव्हेच. शिवशक्ति म्हणजे अधिष्ठानरूप एक पमरशिवच, असें समजावें. या निर्नाम अधिष्ठानाला शिव हें नांव शक्तिसापेक्ष तात्पुरतें दिलें इतकेंच. पण असें असलें तरी जोपर्यंत मनुष्यास जीवभाव आहे, तोपर्यंत शिवशक्ति हें द्वंद्व अथवा परमात्मा + माया + मायेत परमात्म्याचें प्रतिबिंब हें ईश्वर-स्वरूप चिकूट सत्य मानणें भागच आहे. तत्त्वज्ञानाची केवळ ज्ञानदृष्टि व उपासनेची व्यावहारिक दृष्टि यांत सूक्ष्म, स्थूल असा भेद आहे. एकीचें लक्ष्य शुद्ध ब्रह्म असतें तर दुसरीचें शक्य ब्रह्म हें लक्ष्य असतें. अथवा लक्ष्यार्थ आणि वाच्यार्थ असा त्यांत भेद मानतात. अशा या सशक्तिक ईश्वरास किंवा शक्य ब्रह्मास व्यावहारिक व तात्त्विक दृष्टींनीं ज्ञानेश्वरांनीं पांचव्या श्लोकांत वंदन केलें आहे. तो श्लोक असा :-

मूलायाम्राय मध्याय मूलमध्याग्रमूर्तये ।

क्षीणाग्रमूलमध्याय नमः पूर्णाय शंभवे ॥ ५ ॥

या श्लोकावरील कळचचे सत्पुरुष श्रीनिरंजन रघुनाथ यांची टीको फार मार्मिक आहे. ते म्हणतात :- “आतां संपूर्ण शक्तियुक्त चैतन्य शक्यब्रह्म जें तोचि पूर्ण शंभु, त्याकारणें नमस्कार करितात. आतां तो पूर्ण शंभु कैसा ? मूलाय-संपूर्ण संसारास मूल म्हणजे कारण, अशी जे ज्ञानरूपा आदिशक्ति तिणेंकरून युक्त; अग्राय-संपूर्ण जगताचें अग्र अशी जे त्रिगुणात्मिका मायाशक्ति तिणेंकरून युक्त; मध्याय-संपूर्ण जगताचें मध्य अशी जे अष्टधाप्रकृति तिणेंकरून युक्त. ऐशा तीन शक्ति आहेत ज्या शक्य ब्रह्माच्या; आणि तो शंभु कैसा होय ? मूलमध्याग्रमूर्तये-चिच्छक्तियुक्त

१ अनुभवामृतपदचोधिनी.

चैतन्य जें त्यास परमात्मा शिव ऐसें नाम, आणि प्रकृतियुक्त चैतन्य जें त्यास पुरुष ऐसें नाम, आणि मायायुक्त चैतन्य जें त्यास ईश्वर ऐसें नाम, ऐशा तीन मूर्ति आहेत ज्याच्या; आणखी तो शंभु कैसा होय?" "क्षीणाग्रमूलमध्याय" — पूर्वी वर्णिल्या ज्या मूल, मध्य, अग्र, रूपे- करून शक्ति तीन, त्या क्षीण म्हणजे अविद्यमान आहेत ज्याच्या ठायी, ऐसा होय. आणखी तो शंभु कैसा होय? "पूर्णाय" — देशकालवस्तु- परिच्छेदरहित ऐसा; अस्तु. या संपूर्ण विशेषणेंकरून युक्त जो शंभु, त्याज- कारणें माझा नमस्कार असो."

दुसरे एक टीकाकार अद्वय दृष्टीनें म्हणतात कीं, गगनांत गगनरूपानें विद्यमान असणाऱ्या (स्थिर अगर विरलेल्या) वायूपासून जशी गगनाची अद्वितीयता व रसता बाधित होत नाहीं, किंवा दुधांत दूधरूपानें विद्यमान असणाऱ्या तुषामुळें जशी दुधाची अद्वितीयता व एकरसता भंग पावत नाहीं, त्याप्रमाणें परमात्मस्वरूपांत परमात्मरूपानें विद्यमान असणाऱ्या शक्ति- विशेषामुळें परमात्म्याच्या अद्वितीयतेचा व एकरसतेचाहि बाध होण्याचें कारण नाहीं.

ऐसीं जीं निरुपाधिकें । जगाचि जियें जनकें । वंदिलीं मिया मूळिकें । देवो देवी ॥ १ ॥ या अमृतानुमवांतील पहिल्या ओवीचा भावार्थ निरनिराळे

१ तें तो गा उत्तम पुरुष । जो तृतीय कां निष्कर्षु । दोहीहून आणिकु । मागिला जो ॥ शानेश्वरी १५।२९; गीता १५।१७.

२ तरी केवळ जे सत्ता । तो पुरुष गा पांडुसुता । प्रकृति ते समस्तां । क्रिया नाम ॥ शानेश्वरी १३।९६६; गीता १३।१९.

३ स्वमायेचें आड वस्त्र । लावूनि एकला खेळवी सूत्र । बाहेरी नटी छाया विचित्र । चौऱ्यांशीं लक्ष ॥ १८।१३०३ शानेश्वरी; गीता १८।६१.

४ जैसा वारा कां गगनीं विरे । मग वारेपण वेगळे नुरे । तेवीं भक्त हे पैज न सरे । जरी ऐक्या आला ॥ ११४ ॥ जरी पवन हालवूनि पाहिजे । तरी गगना वेगळा देखिजे । एरव्हीं गगन तो सहजें । असे जैसे ॥ ११५ ॥ (शानेश्वरी अ. ७) पै गगन जेवढें जैसे । पवनुहि गगनीं तेवढाचि असे सहजें हालविलिया वेगळा दिसे । एरव्हीं गगन तेंचि तो ॥ ८९ ॥ (शानेश्वरी अ. ९).

टीकाकार निरनिराळा करतात, तो चिंतनीय आहे. श्री. निरंजन रघुनाथ म्हणतात की, शिवशक्ति ही निरुपाधिक म्हणजे ब्रह्मस्वरूप होत. तसेंच ती हिरण्यगर्भादि जगतांची जनक म्हणजे मातापितरेंहि होत. ती देवो देवी म्हणजे द्योतमान आहेत आणि संपूर्ण जगतांची मूळिक म्हणजे विवर्त-उपादानत्वेकरून कारणहि होत.

भावार्थमंजिरीकार म्हणतात— जेवढें जमीं भासत । वा जेवढें दृश्य जात । तेवढें आहे परिप्लुत । प्रकृती आणि पुरुषांनीं ॥५९॥ भासणे-पणा दिसणेपणा । हा त्यावरी आरोप जाणा । नांवे ठेविली ती कल्पना । पाहूं जातां शिवशक्ति ॥६०॥ शिवशक्तीचें एकीकरण । तेंच जगाचें जगपण । झालें निर्मिलें म्हणून । शब्द खोटे सहजची ॥६२॥ परी अज्ञान अज्ञानें निवटतें । म्हणून उपाधीचें ग्रहण येथें । केलें पाहिजे तात्पुरतें । शुद्धज्ञान होण्यास्तव ॥६३॥

दुसरे एक टीकाकार म्हणतात की, एकाच मूळ स्फुरणाचीं अहं इदं हीं अर्धी असल्यामुळें तीं दोन्ही निरुपाधिक म्हटलीं आहेत. कारण उपाधि म्हणजे वस्तूचें ज्ञान करून देऊन त्या वस्तूहून निराळी राहाते ती (शाखाचंद्र याप्रमाणें); पण येथें अहं हेंच इदं बनलें आहे. इदं हें अहंहून निराळें राहाणें शक्यच नाहीं. अहं-इदं दोन्ही कल्पनाच. दोन्ही प्रातिमासिकेंच होत.

मंजिरीकार म्हणतात :- वेपें नाम प्रकृती । परी मूलचा शिव निश्चिती । शिवपणाची तीच गती । पाहतां सच्चिदानंद एक ॥६८॥ नट पाहतां सुंदर पुरुष । तयानें घेतां स्त्रीवेष । तेथें स्त्रीवेषाच्या सुंदरतेस । कारण पूर्वाचीच सुंदरता ॥७१॥ हें यांचें दोन होणें । केवळ विलासाकारणें । कां की विलासाचें पारणें । न फिटे दोहोंविण ॥९१॥ जें दोघांचें एकीकरण । तें हें जगाचें जगपण । जगद्वस्तूचें निरीक्षण । केल्या येईल कळोनी ॥९९॥ अस्तिमाति आणि प्रिय । हें शिवाचें अंश पाह्य । नामरूपाचा तो ठाय । सहज आहे शक्तीसी ॥ १०० ॥

आतां शिवशक्तिनिरूपण-समाप्तांतील श्रीसमर्थ रामदासांच्या कांहीं ओंव्या नमुन्याकरतां देतो. “ निश्चळीं स्मरण चेतलें । त्यास चैतन्य ऐसें कल्पिलें । गुणसम्मानस्वें जालें । गुणसम्प्य ऐसें ॥६॥ गगनीं आली अग्रज्ज्ञाया । तैसी जाणिजे मूळ माया । उद्भव आणि विलया । वेळ नाहीं ॥ ७ ॥ निर्गुणी

गुणविकारू । तोचि पद्मगुणेश्वरू । अर्धनारीनटेश्वरू । तथासी म्हणिजे ॥ ८ ॥
आदिशक्ति शिवशक्ति । मुळीं आहे सर्वशक्ति । तेथून पुढें नाना व्यक्ती
निर्माण जाल्या ॥ ९ ॥ नरनारी दोनी भेद । पिंडीं दिसती प्रसिद्ध । मुळीं
नस्तां विशद । होतील कैसी ॥ १५ ॥ नरनारीचें बीज कारण । शिवशक्ती-
मध्ये जाण । देह धरितां प्रमाण । कळीं आलें ॥ २४ ॥ गुळीं शिवशक्ति खरें ।
पुढें झालीं बधूवें । चौऱ्यांसि लक्ष विस्तारें । विस्तारली जे ॥ ३३ ॥”
दा. चो. १७।२. याप्रमाणें या शिवशक्तिनिरूपणांत जगाच्या उभारणीचा
म्हणजे अध्यारोपाचा विचार सांगितला. पुढें विसावे दशकांत चवथ्या समासांत
पुन्हां शिवशक्तिनिरूपण सांगितलें आहे. त्यांत शिवशक्ति यांचें नांव नाहीं-
पण सर्व द्वैताचा आत्म्याच्या ठिकाणांचि अपवाद केला आहे.

श्रीसमर्थ म्हणतात :—“ विचार नेहटूनसा पाहे । तरी उपासना आपणचि
आहे । येक जाय येक राहे । देह धरुनी ” ॥ २०।४।२३ ॥ श्रीहंसराजस्वामी आपल्या
‘ संकेत कुचडीत ’ याचा स्पष्ट खुलासा करतात, तो असा—चौथा (समास)
म्हणे सर्व चालवी । ते द्रष्टा साक्षीची उठाठेवी । उपासना नेहटून पाहावी ।
तरी तेंचि ज्ञान ॥ १६ ॥ मूळ संकल्प मूळ जाणीव । ज्ञान उपासना हे अपूर्व ।
दोहोंसी पाहातां अभिनव । अधिष्ठान आपण असे ॥ १७ ॥ तेंचि परब्रह्म
जाणवें । दुजेविण उगेंचि असावें । निर्विकार तें स्वभावें । अस्तत्वाचि
असे ॥ १८ ॥

आतां श्रीएकनाथ हा शिवशक्तिविलास अगर आभास यांचें निरूपण
करतांना थोड्या वेगळ्या शब्दांत हेंच सार कसें सांगतात त्याचा थोडा
नमुना पुढें देतोः—“ जेवीं मोतियांची कंठमाला । भ्रमें सर्प भातली
डोळां । ते भ्रमांतीं घालितां गळां । न बाधी कंटाळा सर्पमयाचा
॥ ६८ ॥ तेवीं शिवशक्तिविवंचन । तुज मी सांगेन संपूर्ण । जें आकर्णितां
सावधान । द्वंद्वें सकारण द्वारपती ॥ ६९ ॥ + + + तेथे मी ब्रह्म हें स्फुरे जें
स्फुरण । तेंचि मायेचें मुख्य लक्षण । तेंचि प्रकृति-पुरुषांचें जन्मस्थान ।
जावळीं फळें जाण जन्मली ॥ ७५ ॥ + + + जेवीं रूपासवें छायेची व्यक्ति ।
तेवीं ब्रह्मा मायेची निजास्थिति । तिणें उपजविली शिवशक्ति । पुरुष प्रकृति
द्विधा भेदें ॥ ८८ ॥ + + + नवल दोघांची सोयरीकी । दोघी भांवडें होतो
सखी । तो चाप ते त्याची लेकी । पाहातां विवेकी तो पुत्र तिचा ॥ २० ॥

पापरी अगम्यागमन । तिहीं दोर्घी करुनि जाण । वाढाविले अनेक जन ।
 तिसरेपण नातळतां ॥ २१ ॥ ऐसा अव्यभिचारो व्यभिचारू । करुनि
 वाढाविला सत्तारू । तो अति अतर्क्य अगोचरू । अगम्य दुर्धर शिवादिकां
 ॥ २२ ॥ हा निजशक्तिप्रकृतिमेळें । भोगी शिवत्वाचे सोडाळे । प्रिया न देवतां
 तात्काळें । सांडी सगळें शिवत्व ॥ २३ ॥ ” एकनाथी मागवत अ. २४.

जें जें सगुण, सक्रिय, अथवा शबल तें शिवशक्तिस्वरूप आहे. व्यवहारतः
 तेंच उपास्य व तेंच ध्येय होय. निर्गुण परमशिवतत्त्व अध्यवहार्य आहे.
 (भा. उप० १२) तें ध्येय तर नाहीच, पण ज्ञेयहि नाही. तें ज्ञेयनिरपेक्ष ज्ञातृ-
 स्वरूप आहे. (केन उप० २।२,३). ते प्रकारच वस्तुविरहित स्वयंप्रकाशरूप आहे.
 शिवलिंग हें शिवशक्तीचें प्रतीक आहे. शाखाचन्द्रन्यायानें त्याला शिवाचें
 प्रतीक असेहि म्हणतात. पण तो उगाच समजुतीचा प्रकार आहे. शक्ति व
 शिव याच्या प्राधान्य भावानें व सापेक्षतेनें, साळुका ते शक्तिप्रतीक व घाण तें
 शिवप्रतीक, असेहि म्हणतात. पण वस्तुतः निर्गुण परमशिव तत्त्व अलिंग
 आहे. लिंग म्हणजे प्रकृति होय. नामरूपकर्म हें प्रकृतीचें लक्षण आहे तीच
 शिवशक्ति जाणावी सत्-चित्-आनंद हे उगाच समजुतीकरितां परम शिवाचें
 स्वरूपलक्षण मानतात.

स भैरवश्चिदाकाशः शिव इत्यभिधीयते ।

अनन्यां तस्य तां विद्धि स्पंदशक्तिं मनोमयीम् ॥६॥८४।२.

शिवत्वाव्यतिरेकेण शिवतैवं विदृश्यताम् ।

यथांगदून्यता व्योम्नः स्पंदनं मातरिष्वनः ॥२३॥ यो. वा.

जेसी कां समीरेसकट गती । कां सोनियासकट कांती ।

तेसी शिवेसी शक्ति । अवधीच जे ॥ अमृतानुभव १।४१.

प्रकरण ४ थें

शैव तत्त्वज्ञान

सृष्टिकाले महेशानः पुरुषार्थप्रसिद्धये

विधत्ते विमलं ज्ञानं पञ्चस्रोतोपलक्षितम् । मृगेन्द्रागमः ।

मागील प्रकरण सांप्रदायिक शैवमतानुसार नाही. म्हणून हें प्रकरण लिहीत आहे. आपला महाराष्ट्र प्रायः श्रीमच्छंकराचार्य मतानुसारीच आहे व मी बहुधा त्याच मतात अनुसरून हा ग्रंथ लिहीत आहे. तथापि लिंगायतांचें तत्त्वज्ञान व शाक्त तत्त्वज्ञान अशा कांहीं सांप्रदायिक तत्त्वज्ञानांचें शैव तत्त्वज्ञानाशी अंशतः साम्य दिसतें. म्हणून शैव तत्त्वज्ञानाचें किंचित् स्वरूप पुढें दाखवीत आहे. स्थूलमानानें पाहतां शैव तत्त्वज्ञान हें श्रीमच्छंकराचार्याचें केवलाद्वैत व श्रीरामानुजाचें विशिष्टाद्वैत यांच्या मध्यवर्ती आहे. शैव तत्त्वज्ञान शिवशक्तीला मिथ्या मानीत नाही. शिव सक्रिय व निष्क्रिय उभयविध मानतें. अर्थात् शिवशक्तीचें स्थूल अथवा व्यक्त स्वरूप जें जगत् त्यासहि तें केवलाद्वैताप्रमाणें मिथ्या मानीत नाही. यामुळे कित्येक आधुनिकांच्या विचारसरणीला तारतम्यानें तें जास्त जुळतें वाटेल. असो. आतां शैव तत्त्वज्ञान सारांशरूपानें सांगतों.

सकल जगन्निर्यंत्या पर-शिवानें सृष्टीच्या आरंभी जीवांचा भोग व मोक्ष या मुख्य प्रयोजनांच्या सिद्ध्यर्थ पर आणि अपर अशा दोन प्रकारचें शास्त्र प्रगट केलें. ज्यांत पशु-पति तत्त्वाचा म्हणजे परमशिवस्वरूपाचा बोध आहे ती पराविद्या कामिकादि वातुलान्त शिवागमांमध्ये वर्णित आहे, आणि ज्यांत पशु व पाश म्हणजे जीव आणि माया यांचें ज्ञान आहे, असे जे ऋगादि वेद ती (शैवमतानें) अपरा विद्या होय. हें शिवज्ञान (१) शैव, (२) पाशुपत, (३) साम (४) लोकुल असे चार प्रकारचें आहे. यांत पहिलें ज्ञान साम्य व चाकीचीं रौद्र आहेत. शैवज्ञानांत वाम, दक्षिण, मिश्र आणि सिद्धान्त असेहि चार भेद आहेत. त्यांत सिद्धान्तज्ञान सर्वश्रेष्ठ होय. हें सिद्धान्तज्ञान पहिल्या मूळ नादरूपानें शिवानें प्रगट केलेल्या नित्यसिद्ध विमल ज्ञानांतून, शिवानें सदाशिव अवस्थेंत आपल्या सद्योजात, वामदेव, अघोर, तत्पुरुष

आणि ईशान या पाच मुखार्नी, प्रणवादि नामक दहा शिव, आणि अनादि इत्यादि नामक अठरा रुद्र याप्रमाणे अठावीस दिव्य शिष्यांना (कोठे ही प्रथम शिष्याची संख्या ६६ मानतात) सांगितले तेच शैवांचे अठावीस आगम होते ' या-याच पुढे शाखा, उपशाखा वाढता वाढता एक परार्धावर वाढल्या त्यातील अल्पसार पुढे देत आहे

शैवांचे तत्त्वज्ञान — इतर दर्शनकार चौवीस किंवा पचवीस तत्त्वे मानतात, तर शैव छत्तीस तत्त्वे मानतात त्यातील पहिली बारा तत्त्वे जास्त मानण्याने शैव तत्त्वज्ञान अधिक सूक्ष्म व समृद्ध समजण्यात येते या मताप्रमाणे पंचमहाभूते ही शब्दस्पर्शरूपरसगंध या पंचतन्मात्रातून उत्पन्न होतात पंचतन्मात्राचा उद्भव अहकारातून होतो या तमप्रधान अहकारास भूतादि म्हणतात अहकाराचे (सत्त्व) तैजस, आणि (रज) वैकृत, असे आणखी दोन प्रकार आहेत. तैजसातून ज्ञानेन्द्रिये व मन उद्भूत होतात, आणि कर्मेन्द्रिये वैकृतातून उत्पन्न होतात बुद्धि-अहकार-मन व चित्त हे अतःकरणचतुष्टय होय. बुद्धीचे दहा धर्म (पाच यम, पाच नियम), ऐशी ज्ञानप्रकार, शंभर वैराग्यप्रकार, चौसष्ट ऐश्वर्यप्रकार, दहा अधर्म, चौसष्ट अज्ञान, शंभर अवैराग्य, आठ अनैश्वर्य, १७६ अशक्ति, याप्रमाणे एकूण ६१२ प्रत्यय मानतात

अगुद्ध मायेंतून काल, नियति आणि कला ही तीन तत्त्वे उद्भवतात कलेच्या एका भागातून मूलप्रकृति व दुसऱ्या भागातून विद्या (ज्ञान) आणि राग (आसक्ति) हे उद्भवतात हे केवळ बुद्धीचे धर्म नसून त्यास प्रेरक असे सूक्ष्म कलेचे अंश आहेत काल, नियति, कला, विद्या आणि राग यांना पंच कचुक म्हणतात या कचुकात आवृत्त असलेले पुरुषतत्त्व अविद्या, अदिमता,

१ मूर्तेद्रागम, स्वायम्भू, कामिका, सुप्रभद, ३ आगम शैवसिद्धान्त-प्रदीपिका पहा

२ (१) शिवतत्त्व, (२) शक्तितत्त्व, (३) सदाशिवतत्त्व, (४) ईश्वरतत्त्व, (५) शुद्धविद्यातत्त्व (शुद्धाशुद्ध तत्त्वे)— माया, काल, नियति, कला, विद्या, राग व पुरुष. (अगुद्धतत्त्वे)— प्रकृति, बुद्धि, अहकार, मन, पाच ज्ञानेन्द्रिये, पाच कर्मेन्द्रिये, पंचतन्मात्रा, पंचमहाभूते, मिळून ३६

३ या विरोधक अथवा अवच्छेदक उपाधि आहेत

राग, द्वेष आणि अभिनिवेश या पंचक्लेशांनी युक्त असते. मायेपासून पुरुषापर्यंतचीं सात तत्त्वे मिश्र व प्रकृतीपासून उद्भवणारी चोवीस तत्त्वे अशुद्ध मानतात. भोजयित्री-कांड, प्रेरक-कांड, भोग्य-कांड, अशीं मिश्र, शुद्ध व अशुद्ध तत्त्वांची वर्गवारी करता येईल.

शैवशास्त्रांत (१) शिवतत्त्व (उन्मनी शक्ति), (२) शक्ति (समनी शक्ति), (३) सदाशिव, (४) ईश्वर, (५) शुद्धविद्या हीं पांच शुद्ध तत्त्वे मानतात. पहिल्या शिवतत्त्वांतून पुढील चार उद्भूत होतात. शिवतत्त्व म्हणजे शिव नव्हे. शिवतत्त्व हे महामायेंतून उद्भूत होतें. महामाया ही शिवाची अंगभूत शक्ति नसून परिग्रह शक्ति मानतात. शिवतत्त्व हे व्यापक व नित्य असून त्याचें स्वरूप ज्ञानक्रियात्मक मानतात. सदाशिव तत्त्वांत ज्ञान व इच्छाशक्ति मुख्यबल असतात. पुढें ईश्वरतत्त्वांत ज्ञानशक्ति इच्छाशक्तीच्या स्वाधीन असते. पुढें शुद्ध विद्यातत्त्वांत इच्छाशक्ति ज्ञानशक्तीच्या अधीन होते. कोणी कोणी या तत्त्वांत कालानुक्रम मानतात. कोणी काल हे अशुद्ध तत्त्व असल्यामुळे त्याचा समावेश वरील शुद्ध तत्त्वांत मानीत नाहींत. सदाशिव तत्त्वांत अहंतेचें व ईश्वरतत्त्वांत इदंतेचें प्राधान्य कोणी मानतात.

येथपर्यंत शुद्ध मायेंतून उद्भवलेल्या अर्थप्रपंचाचा विचार झाला. आतां शब्दप्रपंचाचा विचार पाहूं. वैखरी, मध्यमा, पदयंती, परा या चार वाणी आहेत. वैखरीचे स्थूल व सूक्ष्म असे दोन भेद आहेत. पहिला प्रकार शुद्ध विद्यातत्त्वांत व दुसरा ईश्वरतत्त्वांत असतो. त्याप्रमाणें सदाशिवतत्त्वांत मध्यमा वाणी, शक्तितत्त्वांत (बिंदुतत्त्वांत) पदयंती वाणी आणि शिव-तत्त्वांत अथवा नादतत्त्वांत परा वाणी असते. शक्ति आणि शक्तितत्त्व, बिंदु आणि बिंदुतत्त्व, शिव आणि शिवतत्त्व यांत भेद आहे. तत्त्व शुद्ध असले, तरी तें कार्य आहे. वर्णांची अथवा शब्दांची जी अर्थवत्ता ती नाद-तत्त्वांतील स्फोटशक्ति होय. शब्दांतून जो अर्थ निष्पन्न होतो, तो कोणत्याहि अक्षरात नसतो. अक्षरांच्या आनुपूर्वीत जी स्फोटशक्ति येते ती अर्थ प्रगट करते. याचप्रमाणें वाक्यार्थहि त्यांतील स्फोटशक्तीने प्रकट होतो. याप्रमाणें एकच स्फोटशक्ति वर्णभेदानें आणि शब्दभेदानें निरनिराळा अर्थ व्यक्त करतें.

१ मागील टीप पहा. २ मागील टीप पहा. ३ हे स्फोटतत्त्व श्रीशंकराचार्यांस मान्य नाहीं.

जीवात्म्याचें वास्तविक स्वरूप अनंत, विभु व सर्वज्ञ असतां तें सोपाधिक व अल्पज्ञ भासतें, याचें कारण अणव, कर्म आणि (अशुद्ध) माया हे जीवाचे बंध होत. अणव या जीवाच्या अंगभूत दोषामुळे त्याच्या ज्ञान-इच्छाशक्ति मर्यादित होतात. त्यातूनच कर्म उद्भवतें. अणव म्हणजे भावरूप अज्ञान व अशुद्ध माया म्हणजे तद्विरोधी (परोक्ष) ज्ञान. ज्यांच्या ठिकाणी वरील तिन्ही बंध आहेत ते सकल; ज्यांच्या ठिकाणी माया नाही, पण कर्म आणि अणव मात्र आहेत, ते प्रलयाकल; आणि जे केवळ अणव मलयुक्त आहेत ते विज्ञानकल समजावे.

ईश्वर हा नित्य, शुद्ध, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान् व दयाळू आहे. त्याच्या ठिकाणी सृष्टि, स्थिति, प्रलय, तिरोभाव व अनुग्रह हे धर्म आहेत. तत्त्वतः जीवेशांत भेद नाही. परंतु व्यवहारतः वरील तीन दोषांमुळे तो भासतो. ते अशुद्ध मायेचे दोष दूर व्हावेत, हाच सृष्टिचक्रांतील जीवांच्या जन्ममरणपरंपरेतील ईश्वराचा हेतु आहे. निरनिराळ्या जन्मांत सुखदुःखाचे ठिकाणी समभाव-उत्पन्न झाला की तो जीव ईश्वरानुग्रहास पात्र होतो. विज्ञानकल जीवांस शिव अतर्क्यभिन् रूपान्त अनुभूत होतो. प्रलयाकलांस तो दिव्यस्वरूपांत प्रकट होतो, आणि सकल जीवांस तो मानवदेहधारी गुरुरूपांतच भेटतो. गुरु-दीक्षेत मलदोष दूर करण्याचें सामर्थ्य असतें. ज्ञाता आणि ज्ञेय या दोन्ही ठिकाणी शिवत्व प्रत्यय आला की तोच मोक्ष होय. मग प्रारब्धयलानें शरीरोपाधि राहिली तरी ती बाधा करीत नाही. दक्षिणेंतील शिवाद्वैतांत जीवात्म्याचा परमात्मतत्त्वांत लय मानीत नाहीत. जीव आणि शिव दोन असूनहि त्यांच्यांत दुजेपणाराहात नाही, इतकेंच. जीवाचा शिवतत्त्वांत लय झाला, मग मोक्षसुख मोगणार कोण? जीव शिवरूप कधीच होत नाही. तो शिवदासच राहातो. तथापि विशिष्टद्वैती मानतात त्याप्रमाणें तो शिवाहून वेगळा ठरत नाही. बंधाचें कारण अज्ञान व मोक्षाचें साधन ज्ञान होय. चर्या, क्रिया, योग आणि शिवकृपा यांनी ज्ञान प्राप्त होऊन ज्ञानानें मोक्षप्राप्ति होते. हें ज्ञान व्यावहारिक विषयज्ञानाहून भिन्न असतें. पाय आणि पशुत्व या उपाधिद्वारां होणारें ज्ञान वेगळें व पतिज्ञान म्हणजे शिवाशी समरस होऊन मिळालेळें ज्ञान वेगळें. शैवसिद्धांती सत्कार्यवादी आहेत. त्यांची ख्याति अख्याति होय. त्यांच्यांत जीवन्मुक्तांना कर्मनिर्बंध

नाहीं. पण मुक्तात्म्यांचें व्यक्तित्व ब्रह्माद्वैतास बाध न आणतां टिकून राहातें. हीच समजूत सामान्यतः साधकांच्या साधनमार्गांत हेतुभूत व उत्तेजक ठरते. हाच शैवसिद्धान्ताचा विशेष आहे. एरव्ही अद्वैतांत व शिवाद्वैतांत फारसा फरक नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर शिवज्ञानबोध हा शैवसिद्धान्ताचा ग्रथ विद्यारण्यांनीं अद्वैतपरच लावला आहे. व अप्रया दीक्षितांसारखे प्रसिद्ध शैव अद्वैतीच होते.

मागवतधर्माच्या मूळ प्रमाणग्रंथांचा उगम जसा अनिश्चित आहे, त्याच-प्रमाणें शैवपंथाच्या प्रमाणग्रंथांचा उगम शोधणें कठिणच झालें आहे. पण सूर्यप्रकाशांत रत्नं चमकून दिसावी, त्याप्रमाणें महाराष्ट्रीय संतमंडळ भगवत्कृपेच्या दिव्य प्रकाशांत चमकून राहिलें. तोच प्रकार शैव नयनार याचा झाला. याहून समर्पक दृष्टान्त द्यावयाचा तर विजेच्या चमकेनं ज्याप्रमाणें कृष्णमेघाचें स्वरूप राव-रंक, आचाल-वृद्ध, विद्वान्-अविद्वान् सर्वांसच एकसमयावच्छेदंकरून किंचित् काल अधिक स्पष्ट दिसतें, त्याप्रमाणें संतांच्या उत्कट भक्तिभावनेनं भगवत्कृपामेघांची चमत्कृति सर्व समाजास अधूनमधून किंचित्काल साक्षात्कृत होत आली. सामान्य सूर्यप्रकाशात जें ईश्वराचें अलौकिक तेज जाणवत नाहीं, तें काळोखीच्या फलकावर विद्युल्लेखानें चटकन् व्यक्त होतें व मनाला पटतें. याप्रमाणें औपनिषदिक अद्वैत तत्त्वज्ञानाचा प्रकाश सामान्यतः मायामोहानें आच्छादित झाला असतां, संतमंठांच्या सत्त्वपरीक्षेच्या निकषावर संघर्षणानें जें दिव्यदर्शन होतें, त्यांत तप म्हणजे काय व प्रकाश म्हणजे काय, तें झट्टिर्झा लोकांच्या प्रत्ययास येतें. विजेची चमक काळोखांतच जास्त दिसावी, त्याप्रमाणें तमानें व्याप्त अशा मागसलेल्या काळांत आणि समाजांतच हे संतांचे चमत्कार जास्त घडून आले. महाराष्ट्रीय संतमंडळाप्रमाणें शैव संतमंडळांत हाच मोठा चमत्कार दिसून येतो. उच्च वर्ण, अगाध विद्वत्ता, धोर तपश्चर्या, दृढ अभ्यास यापैकीं कांहींहि साधन नसतां अत्युत्कट शिवभक्तीनें प्रेरित झालेल्या निःस्तीम त्यागामुळें अस्पृश्याच्या कुडींतहि कृष्णप-नंदरूपानें शिवाचें ज्योतिस्वरूप प्रकट झालें. महाराष्ट्रांत ज्याप्रमाणें एका काळीं साऱ्या जाती संत-विभूषित झाल्या, त्याचप्रमाणें शैव नयनरांनीं आपल्या भक्तिप्रभावानें ब्राह्मणांच्या पवित्र

गृहस्थाश्रमापासून मागसलेल्यांच्या व बहिष्कृतांच्या चंद्रमौळी शोषड्यांपर्यंत, शारदा चंद्रमौलीची व्यापक सत्ता ठायीं ठायीं स्पष्ट प्रगट केली. ज्या ईशसत्तेचे स्वरूप दीर्घाभ्यासाने किंवा विद्वच्चर्चेनेहि सहज उमजत नाही, ते संतांच्या अद्भुत चरित्रांतील चमत्कारांत चटकन व निःसंदेह व्यक्त होतें व पटतें. महाराष्ट्रांतील भाक्तिविजयाप्रमाणें दक्षिणेंतील पेरीय पुराण व शिवभक्तविलास हें उपपुराण शैवभक्तांच्या अशा दिव्य चमत्कारांनीं खच्चून मरलेलें आहे. शिवाची उत्कट भक्ति आणि शिव व शिवभक्त यांसाठीं निस्सीम त्याग या धनकृण विद्युच्छक्तींचें दिव्य स्वरूप त्यांत डोळे भरून पाह्यावयास मिळतें. या शिवभक्तांच्या कथांत लैंगिक भावनांना स्पर्शहि नाही.

संतांच्या चरित्रांतील अद्भुत चमत्कारांस विद्युत्प्रभेचा इष्टान्त दिला, परंतु विद्युत्प्रभा ही क्षणिक व आकस्मिक असते. सूर्यप्रभेप्रमाणें किंवा दीप-ज्योतीप्रमाणें संतत नसते. यामुळे व्यवहाराच्या सांगतेस सूर्यप्रभेची किंवा दीपज्योतीची गरज असते. त्याचप्रमाणें औपनिषदिक वेदांत सूर्याचें किंवा आचार्योत्तराख्या ज्ञानदीपांचें सामाजिक जीवनांत महत्त्व आहे. महाराष्ट्रीय संतकवीत ज्ञानेश्वर व एकनाथ, तुकाराम व रामदास यांनीं आपआपल्या तत्त्वज्ञानाच्या ग्रंथरूपांत हे ज्ञानदीप तेवत ठेवले, त्याचप्रमाणें शैवपंथांत तिरूमूलर, अप्पर, संबंदर, सुंदरमूर्ति इत्यादि संतकवींनीं शैवतत्त्वप्रकाश ग्रंथरूपांनीं स्थिर केला. या ग्रंथांत तिरूमूलर यांचा तिरुमंदिर हा ग्रंथ जास्त प्राचीन व शास्त्रदृष्ट्या जास्त महत्त्वाचा दिसतो. यास्तव त्याचें किंचित् दिग्दर्शन पुढे करित आहे.

तिरूमूलर शैवपंथाचे चार वर्ग पाडतो.:- (१) शुद्ध शैव, (२) अशुद्ध शैव, (३) मार्ग शैव, व (४) कदम शुद्ध शैव.

अशुद्ध शैव हे वेदान्त तत्त्वज्ञानशून्य असल्यामुळे त्या वेषधारी शैवांबद्दल समाजांत आदर नसे. शुद्ध शैव हे वेदान्ती जाणावे. ते पति, पाश, पशु, शुद्ध माया आणि अशुद्ध माया हे भेद मानतात.

रुद्राच्या नऊ अवतारांपासून अष्टावीस शिवागम प्रगट झाले. त्यांचे कर्म, उपासना आणि ज्ञान असे तीन खंड असतात. त्यांत योगसिद्धीना महत्त्व दिलेलें नसून वेदान्तसिद्धांतालाच महत्त्व दिलें आहे. कार्य, क्रिया, योग आणि ज्ञान ही शैवधर्मातील चतुर्विध साधनें होत.

कदम शुद्ध शैव हे विधिनिषेधातीत असतात. शैव नयनार याच वर्गात मोडतात वेदान्त्याच्या पद्धदर्शनाप्रमाणे शैव आगमार्ची भैरव, वाम, कालमुख, महाव्रत, पाशुपत आणि शैव अशी सहा मते आहेत

कार्य, क्रिया, योग आणि ज्ञान या चतुर्विध साधनापैकी कार्य म्हणजे शुद्ध शैवाचे जीवन किंवा आचार होय पचीकरणाप्रमाणे या साधनाचे मिश्रणाने विविध प्रकार होतात. उदाहरणार्थ, कार्य चार प्रकारचे असते (१) कार्यातील कार्य म्हणजे शिवमंदिरं वावणे, ती स्वच्छ ठेवणे इत्यादि (२) कार्यातील क्रिया म्हणजे पूजा, अर्चन वगैरे (३) कार्यातील योग म्हणजे अतर्क्योतीचे ध्यान व (४) कार्यातील ज्ञान म्हणजे अतर्क्योतिरूप होणे म्हणजे सालोक्य पावणे होय क्रियासाधनातील ज्ञानाने सामीप्य प्राप्त होते. योगातील ज्ञानाने सारूप्य प्राप्त होते आणि ज्ञान साधनातील ज्ञानाने मात्र सायुज्य लाभते

तिरूमूलर याच्या पहिल्या तत्रातच गूढ उपदेश व यमनियमाची कडक शिस्त आहे त्यात मद्य, मांस, हिंसा, लंगिक मनोविकार याचा निषेध केला आहे आणि उलट धर्म, नीति, सदाचाराचे नियम सांगितले आहेत. दुसऱ्या तत्रात शिवपुराणातील आख्यायिका आहेत तिसऱ्या तत्रात स्वतंत्र योगशास्त्र आहे या अष्टागयोगशास्त्राची पळे मिळत आहेत यमाने उमेचा आशीर्वाद व अमरापतीची प्राप्ति, नियमाने शिवपद, आसनाने नादश्रवण, प्राणायामाने देवाकडून आदर, प्रत्याहाराने शिवसारूप्य, धारणेने सर्वगामीत्व, ध्यानाने ब्रह्मा विष्णु रुद्र इद्र याचे लोक, समाधीने बधमोक्ष आणि तत्परता, याची प्राप्ति सांगितली आहे नंतर खेचरी, पर्यंक आणि चंद्र हे योग सांगितले आहेत चवथ्या तत्रात मंत्रशास्त्र आणि चक्रशास्त्र सांगितले आहे ते सारे गूढ व अभ्यात्मपर आहे पण त्याला वेदान्तसिद्धांताचे महत्त्व दिलेले नाही

लिंगमीमासा हे तिरुमदिराचे मध्यवर्ती तत्त्वज्ञान आहे तिरुमदिराच्या सातव्या तत्रात सत्त्वामार्ग अनुसरणाऱ्या योग्याच्या साधनमार्गाचे वर्णन आहे प्रथम पट्टचक्राचे सहा आधार शुद्ध ज्ञानाने नाडीशुद्धि होते, असे सांगितल्यावर अडलिंग, विडलिंग, शिवलिंग, आत्मलिंग व ज्ञानलिंग याप्रमाणे सत्त्वामार्गावरील साधकाची दर्शने किंवा अनुभवाची

गृहस्थाश्रमापासून मागसलेल्यांच्या व बहिष्कृतांच्या चंद्रमौली शोषण्यांपर्यंत, शारदा चंद्रमौलीची व्यापक सत्ता ठायीं ठायीं स्पष्ट प्रगट केली. ज्या ईशसत्तेचे स्वरूप दीर्घाभ्यासाने किंवा विद्वच्चर्चेनेहि सहज उमजत नाही, ते संतांच्या अद्भुत चरित्रांतील चमत्कारांत चटकन् व निःसंदेह व्यक्त होते व पटते. महाराष्ट्रांतील भाक्तिविजयाप्रमाणे दक्षिणेतील पेरीय पुराण व शिवभक्तविलास हे उपपुराण शैवभक्तांच्या अशा दिव्य चमत्कारांनी खच्चून मरलेले आहे. शिवाची उत्कट भक्ति आणि शिव व शिवभक्त यांसाठीं निस्तीम त्याग या धनकृण विद्युच्छक्तीचे दिव्य स्वरूप त्यांत डोळे भरून पाह्यावयास मिळते. या शिवभक्तांच्या कथांत लैंगिक भावनांना स्पर्शहि नाही.

संतांच्या चरित्रांतील अद्भुत चमत्कारांस विद्युत्प्रभेचा दृष्टान्त दिला, परंतु विद्युत्प्रभा ही क्षणिक व आकस्मिक असते. सूर्यप्रभेप्रमाणे किंवा दीप-ज्योतीप्रमाणे संतत नसते. यामुळे व्यवहाराच्या सांगतेस सूर्यप्रभेची किंवा दीपज्योतीची गरज असते. त्याचप्रमाणे औपनिषदिक वेदांत सूर्याचे किंवा आचार्यासारख्या ज्ञानदीपांचे सामाजिक जीवनांत महत्त्व आहे. महाराष्ट्रीय संतकवीत ज्ञानेश्वर व एकनाथ, तुकाराम व रामदास यांनी आपआपल्या तत्त्वज्ञानाच्या ग्रंथरूपांत हे ज्ञानदीप तेवत ठेवले, त्याचप्रमाणे शैवंपंथांत तिरूमूलर, अप्पर, संबंदर, सुंदरमूर्ति इत्यादि संतकवींनी शैवतत्त्वप्रकाश ग्रंथरूपांनी स्थिर केला. या ग्रंथांत तिरूमूलर यांचा तिरुमंदिर हा ग्रंथ जास्त प्राचीन व शास्त्रदृष्ट्या जास्त महत्त्वाचा दिसतो. यास्तव त्याचे किंचित् दिग्दर्शन पुढे करित आहे.

तिरूमूलर शैवंपंथाचे चार वर्ग पाडतो.:- (१) शुद्ध शैव, (२) अशुद्ध शैव, (३) मार्ग शैव, व (४) कदम शुद्ध शैव.

अशुद्ध शैव हे वेदान्त तत्त्वज्ञानशून्य असल्यामुळे त्या वेपधारी शैवांबद्दल समाजांत आदर नसे. शुद्ध शैव हे वेदान्ती जाणावे. ते पति, पाश, पशु, शुद्ध माया आणि अशुद्ध माया हे भेद मानतात.

रुद्राच्या नऊ अवतारांपासून अष्टावीस शिवागम प्रगट झाले. त्यांचे कर्म, उपासना आणि ज्ञान असे तीन खंड असतात. त्यांत योगसिद्धीना महत्त्व दिलेले नसून वेदान्तसिद्धांतालाच महत्त्व दिलेले आहे. कार्य, क्रिया, योग आणि ज्ञान ही शैवधर्मातील चतुर्विध साधने होत.

कदम शुद्ध शैव हे विधिनिपेधातीत असतात. शैव नयनार याच वर्गात मोडतात वेदान्त्यांच्या पद्धदर्शनाप्रमाणे शैव आगमांची भैरव, वाम, कालमुख, महावत, पाशुपत आणि शैव अशी सहा मते आहेत

कार्य, क्रिया, योग आणि ज्ञान या चतुर्विध साधनापैकी कार्य म्हणजे शुद्ध शैवाचे जीवन किंवा आचार होय पचीकरणाप्रमाणे या साधनाचे मिश्रणाने विविध प्रकार होतात उदाहरणार्थ, कार्य चार प्रकारचे असते (१) कार्यातील कार्य म्हणजे शिवमदिरे बाघणे, ती स्वच्छ ठेवणे इत्यादि (२) कार्यातील क्रिया म्हणजे पूजा, अर्चन यगैरे (३) कार्यातील योग म्हणजे अतर्क्योतीचे ध्यान व (४) कार्यातील ज्ञान म्हणजे अतर्क्योतिरूप होणे म्हणजे सालोक्य पावणे होय क्रियासाधनातील ज्ञानाने सामीप्य प्राप्त होते योगातील ज्ञानाने सारूप्य प्राप्त होते आणि ज्ञान साधनातील ज्ञानाने मात्र सायुज्य लाभते

तिरूमूलर यांच्या पहिल्या तत्रातच गूढ उपदेश व यमनियमाची कडक शिस्त आहे त्यात मद्य, मांस, हिंसा, लिंगिक मनोविकार याचा निषेध केला आहे आणि उलट धर्म, नीति, सदाचाराचे नियम सांगितले आहेत. दुसऱ्या तत्रात शिवपुराणातील आख्यायिका आहेत तिसऱ्या तत्रात स्वतंत्र योगशास्त्र आहे या अष्टांगयोगशास्त्राची पळे मित्र आहेत यमाने उमेचा आशीर्वाद व अमरापतीची प्राप्ति, नियमाने शिवपद, आसनाने नादश्रवण, प्राणायामाने देवाकडून आदर, प्रत्याहाराने शिवसारूप्य, धारणेने सर्वगामीत्व, ध्यानाने ब्रह्मा विष्णु रुद्र इद्र याचे लोक, समाधीने बधमोक्ष आणि तत्परता, याची प्राप्ति सांगितली आहे नंतर खेचरी, पर्यंक आणि चंद्र हे योग सांगितले आहेत चवथ्या तत्रात मंत्रशास्त्र आणि चक्रशास्त्र सांगितले आहे ते सारे गूढ व अभ्यात्मपर आहे पण त्याला वेदान्तसिद्धाताचे महत्त्व दिलेले नाही

लिंगमीमासा हे तिरुमदिराचे मध्यवर्ती तत्त्वज्ञान आहे तिरुमदिराच्या सातव्या तत्रात सखामार्ग अनुसरणाऱ्या योग्याच्या साधनमार्गाचे वर्णन आहे प्रथम पट्टचरुचे सहा आधार शुद्ध ज्ञानाने नाहीगुद्धि होते, असे सांगितल्यावर अडलिंग, पिंडलिंग, शिवलिंग, आत्मलिंग व ज्ञानलिंग याप्रमाणे सखामार्गावरील साधकाची दर्शने किंवा अनुभवाची

चिन्हें आहेत. तिरुमलर या तंत्रांतील प्रथम परिच्छेदांतच असें सांगतात कीं, लिंग म्हणजे काय हें कोणासच कळत नाही. लिंग अष्ट दिशा आणि पट्टलांचें रूप धारण करतें. तेंच पृथ्वीरूप होतें. वस्तुतः सारें ब्रह्मांड हें शिवलिंगाचेंच रूप आहे. त्यायोगानेंच अव्यक्त आणि अज्ञेय असा शिव ओळखला जातो. सारें स्थावर जंगम शिवलिंगरूप आहे. परगुरु प्रथम तत्त्वमाप्ति या महावाक्याचे द्वारां या अंडलिंगाचें व पिंडलिंगाचें ज्ञान करून देतात. जगतांतील यच्चावत् पदार्थांना शिवाहून पृथक् सत्ता नसून ते शिवलिंगरूप होत. म्हणजे शिवाचेंच चिन्ह होत. त्यांत अनुस्यूत असलेल्या शिवतत्त्वाचे ठिकाणांचे सर्वांचे ऐक्य आहे. याप्रमाणें शिष्याला अंडलिंगाचें रहस्य कळल्यावर त्याला पिंडलिंगाचें रहस्य सांगण्यांत येते. जें पिंडीं तेंच ब्रह्मांडीं असतें. ज्याप्रमाणें ब्रह्मांड हें शिवलिंग, त्याचप्रमाणें पिंड हेंहि शिवलिंगच होय. व्यास्तव शिवास बाह्यलिंगांत शोधण्याचे कारण नाही. तो पिंडांतहि आहेच. असें सत्त्वामार्गावरील साधक योगी जाणूं लागतो. पुढें सदाशिव गुरुंच्या द्वारां सदाशिवलिंगाचें रहस्य अहं ब्रह्मादिम् या महावाक्याचे द्वारां त्यास झालें असतां सदाशिवाच्या पंचमुख व दशभुज या सगुणरूपाचें अध्यात्मरहस्य त्यास कळून येतें व तो सदाशिवाच्या सगुणनिर्गुण रूपाचें सामंजस्य जाणूं लागतो. यापुढें नादगुरु ब्रह्मवाहम् या वाक्यद्वारां चिंतु, नाद इत्यादि सूक्ष्मतम तत्त्वं जाणूं घ्यायून आत्मालिंगाचें रहस्य साक्षात्कृत करतो. यापुढें त्याचे सद्गुरु प्रज्ञानम् ब्रह्म या महावाक्यद्वारां शानालिंगाची ओळख करून देतात. हेंच शुद्ध शिवपद होय. हें चित् आणि आनंद या पदांच्या पलीकडील सद्रूप होय. यापुढें साधक शानपदालाहि ओलांडून शानाज्ञानातीत अशा शिवलिंगाचे ठिकाणीं सायुज्य पावतो. येथें गुरु-शिष्य भाव व जीवात्मा-परमात्मा भाव राहात नाहीत, तसेंच महावाक्यश्रवण हें साधनहि उरत नाही. येथें साधनमार्गाची परिसमाप्ति होते. या लिंगांप्रमाणेंच अंड आदित्य, पिंड आदित्य, मन आदित्य, ज्ञान आदित्य, आणि शिव आदित्य अशींहि प्रकाशक चिन्हांची परिमापा आढळते. लिंग आणि आदित्य या दोघांचेंहि कार्य अज्ञाननिरास हेंच आहे. तें अज्ञान हेंच जन्ममरणपरंपरेचें कारण आहे. चंद्रसूर्य भौतिक अंधार दूर करतात, तसेंच दयार्थत नंदी जन्ममरणपरंपराजनक अज्ञान दूर करतो. वेदान्त म्हणजे बोधान्त, तेंच तत्पद, तेंच पतिपद होय. 'पशु' हेंच

त्वम्पद होय. त्यांचें ऐक्य हेंच शिवसायुज्य होय. हेंच प्रख्यात शैव तत्त्वज्ञानी तिरुमूलर यांचें तत्त्वज्ञान जाणावें.

शैवागमांत कांहीं आगम श्रुतिमूलक असून कांहीं स्वतंत्र आहेत. हे स्वतंत्र आगम प्रथम दहा होते. मागून अठरा वाढले. आगमांत पाशुपत व्रतास विशेष माहात्म्य दिसतें. रुरु, दधीची, अगस्त्य आणि उपमन्यु यांनी हें व्रत धारण केलें होतें. याच्यापासून पुढें गुरुपरंपरा वाढत गेली.

शैवसिद्धांतांतील मार्गः—(१) सन्मार्ग, (२) सखामार्ग, (३) सत्पुत्र-मार्ग व (४) दासमार्ग असें चतुर्विध मानतात. तसेंच उलट पक्षी यांतूनच असन्मार्गी व भ्रष्टाचारी असेहि शैवपंथी कापालिक निर्माण झाले, असे मानतात.

तिरुमूलर यांच्या मतें या मार्गांपैकीं सन्मार्ग आणि साधनांत ज्ञान हें सर्वांत श्रेष्ठ होय. श्रुतिप्रणीत तत्त्वशिवतत्त्व साक्षात्कृत करून घेणें आणि शिवयोगसिद्ध बनून मनोविकार व मरण यांस जिंकणें हा सन्मार्ग होय. पाशुपत योगाला ज्ञान असें म्हणतात. शैवपंथात पाशुपत योगाचें महत्त्व सर्वांत अधिक आहे. वर जी शैवांचीं पडविध दर्शनें दिली आहेत त्यांपैकीं शेवटचीं तीन म्हणजे महाव्रत, पाशुपत व शैव यांचा अंतर्भाव पाशुपत व्रतांत होत असावा असें दिसतें. आणि बाकीचीं तीन दर्शनें पुढें विकृतरूप पावलीं असावीं असें अनुमान होतें.

दक्षिणेंतील शैवपंथाचें जैन व बौद्धधर्म पंथांशीं कधीं मित्रत्वाचे तर कधीं शत्रुत्वाचे संबंध दिसतात. संबंदर व अप्पर या शैवमक्तांच्या ग्रंथांत जैनांची निंदा पदोपदी आढळते. सिस्ती शकाचें चवथें शतक हें भरतखंडातील संस्कृत विद्येचें सुवर्णयुग असें ऐतिहासिक मानतात. याच वेळीं पुराणें रचलीं गेलीं असें ते म्हणतात. त्यानंतर कांहीं काळानें दक्षिणेंत जैनांचें प्राचल्य झालें. याचें एक कारण कापालिकांचा भ्रष्टाचार हेंच असावें. शैवधर्मीला मालिन्य आल्यामुळें जैनधर्म कांहीं काळ बळावला. पण पुढें सात, आठ व नऊ या सिस्ती शतकांत तामीळ शिवमक्तांचा उदय होऊन त्यांच्या उत्कट भक्तीच्या दिव्य प्रमेत अवैदिक जैनधर्म मावळला. फलज्योतिषाचे चमत्का-

रांतून ज्योतिर्गणित निर्माण व्हावें, त्याप्रमाणें चमत्कारांचे जोरावर समजावर छाप टाकणाऱ्या साध्या, भोळ्या किंचहुना पिताट स्वरूपाच्या भासणाऱ्या कट्टर शिवमूर्तीतून दहाव्या शतकाचे सुमारास शैव तत्त्वशांचा उदय दाक्षिणेंत झाला असें ऐतिहासिक मानतात.

संघंदर हे संत शिवाचे सृष्टि, स्थिति, संहार, तिरोभाव व अनुग्रह हे पाच भाव सांगतात. त्याप्रमाणें अप्पर शिवाची तीन रूपे वर्णितान्त : (१) एक संहारकारी गौण स्वरूप. (२) परात्पर किंवा परंब्योनि रूप. ह्या शिवशक्तिसमन्वित रूपाचेंच आद्यन्त ब्रह्मा व विष्णु यांस सांपडलें नाहीं, अशी आख्यायिका आहे. याला संघंदर एकच म्हणतो. (३) हें ज्योतीच्याहि पलीकडील स्तंभ किंवा अथर्ववेदांतील (१०।७) स्कंभ म्हणजे अनिर्वचनीय परब्रह्म होय. यांतील मध्यवर्ती रूप हें अर्धनारीश्वराचें असून, त्यांतील विष्णु हा नारीअंश व ईश्वर हा शिव होय ; म्हणूनच त्या रूपास हरिहर असेंहि म्हणतात. अप्पर यांच्या कवितेंत तसेंच शतरुद्रीय स्तोत्रांत शिवाला यज्ञोपवीत धारण करणारा वर्णिला आहे. अर्थात् शिव हा अनार्याचा देव ही कल्पना निर्मूल आहे.^१

अप्पर श्रेष्ठ प्रकारची शिवपूजा वर्णन करतांना म्हणतात की, “ शरीर हेंच शिवमंदिर, मन हाच पुजारी, सत्य हेंच पावित्र्य, मनाचा मणि हेंच लिंग, प्रेम हेंच घृतक्षीरादि उपचार, याप्रमाणें ईश्वराची पूजा करावी. अप्परांच्या शिवसिद्धांतांतील शिव आणि वेदांतील शिव (रुद्र) एकच. काव्यांतील संगीत, अथवा फलांतील रस तोच शिव. तो स्त्री नव्हे व पुरुषहि नव्हे. त्याला परिमाण नाहीं. दृष्टींतील तेज तोच. मणिकवासाहर हा शिवाला आर्य म्हणतो. तात्पर्य, या प्राचीन सुप्रसिद्ध शैव संतांच्या मतें, “ शिव ही अनार्य देवता ” हें मत निर्मूल ठरतें. मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासांत प्रथम खंडांत रा. पांगारकर म्हणतात — द्रविड हे आर्य आहेत का अनार्य आहेत, हाच वाद कित्येक घालीत बसतात. पण आर्य संस्कृतीचें संरक्षण करण्यांत द्रविडांनी इतर सर्व प्रांतांपुढें पाऊल टाकलें आहे व वैदिक धर्मरक्षकांत तेच अग्रेसर आहेत, हें प्राजळपणें कबूल करणें माग आहे. तामीळांच्या साम्राज्यांत

१ Saivism in South India, P. 378.

२ Saivism in South India, P. 432.

करिकेल, राजराज, गंगईकोंड, जयमकोंड, कुलोत्तंग इत्यादि मोठमोठे सम्राट् झाले व लखदिव, मालदिव हीं चेटें घेऊन कृष्णेच्या खालच्या सर्व हिंदुस्थान-मर त्यांनी राज्य केलें. इतकेंच नव्हे तर पूर्व किनाऱ्यानें कलिंग व आंध्र हे देश घेऊन बंगाल्यांत व ब्रह्मदेशांत आपले पाय पसरले व पुढें जावा सुमात्रादि चेटांत आपल्या वसाहती करून तेथें रामायण-महाभारतादि आपले ग्रंथ नेले. मोठमोठे कालवे व धरणें चांधलीं. स्वतंत्र आरमार ठेवून परदेशांशीं मोठा व्यापार केला व साऱ्या जगांत नाहींत अशीं भव्य मंदिरे चांधून आपल्या मक्तीचीं व शिल्पकलेचीं चिरंतन स्मारकें करून ठेवलीं. त्याच्यांत १२ अब्जवार वैष्णव व ६३ शैव संत प्रसिद्ध आहेत. नग्याळवार, ज्ञानसंबंदर, अप्पर, माणिकवासहर, नंद, इत्यादि मोठमोठे संतकवि तामीळांत झाले. त्यांचीं काव्ये अत्यंत चहारीचीं आहेत. तामीळ शैववाच्यांत अकरा काव्यसंग्रह एकत्रित केले आहेत. त्यांपैकी ज्ञानसंबंदरांचे तीन, अप्पर यांचे तीन, व सुंदरमूर्ति यांचा एक. या सात संग्रहांना देवराम असें नांव आहे. यांस वेदांप्रमाणें प्रामाण्य मानतात. ज्ञानसंबंदर यांनीं मदुरेच्या पांड्य राजास व अप्पर यांनीं पल्लवांच्या केदार राजास जैनपंथांतून परतवून वैदिक धर्मांत आणलें. सारे चोल सम्राट कष्टे शैव होते. पल्लवांतहि कष्टे शिवभक्त असे राजे होऊन गेले.

प्रकरण ५. वें

उपासना

चिन्मयस्या प्रमेयस्य निष्कलस्या शरीरिणः ।

साधकानां हितार्याय ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥ तन्नसार

उपासाविधयस्तत्र चत्वारः परिकीर्तिताः ।

संपदारोपसंवर्गाध्यासा इति मनीषिभिः ॥ १२।१० शिवगीता

आत्मनो मोक्षार्थं जगद्धिताय च । ध्रुति

ज्ञान आणि उपासना । दोनी येक चि पाहाना ।

उपासनेकरितां जना । जगदोद्धार ॥ १२।१८ दातसोब

आपल्या शास्त्रकारांनी प्रत्येक मानवाचें आत्यंतिक ध्येय, त्यात कळत नकळत, मोक्ष हेच असतें, असें श्रुति, युक्ति आणि अनुभूति यांवरून ठरविलें आहे. मोक्ष म्हणजे दुःखाची अत्यंत निवृत्ति व निरातिशय आनंदाची नित्य प्राप्ति होय. मानवाची सारी अन्य ध्येयें व त्यांच्या सर्व महत्त्वाकांक्षा या अंतिम ध्येयाहून पुष्कळच कमी पडतात. वस्तुतः याहून श्रेष्ठ ध्येयाची कल्पनाच संभवत नाही. सत्, चित्, अनंत आणि आनंद असें या ध्येयाचें स्वरूपलक्षण सांगितलें आहे. हें जें आत्यंतिक ध्येय तेंच परमशिवतत्त्व होय तें नित्यसिद्धच आहे. या जगांत वस्तुतः त्याहून अन्य असें कांहींच नाही. याचा अर्थ असा की, प्रत्येक जीव तत्त्वतः परमशिवरूप म्हणजे ब्रह्मात्मरूपच आहे. पण असें असता त्याची त्याला अपरोक्ष अनुभूति नाही. याचें कारण जीवाच्या व जगाच्या विविध नामरूपकर्मांच्या उपाधीविपर्यायी जीवाचा सत्यत्वाचा भ्रम, व याउलट ब्रह्मात्मैक्यासंबंधी अथवा जीव-शिवैक्यासंबंधी त्याचें अज्ञान होय. अर्थात्, तें अज्ञान दूर करण्यासाठी इष्टणें हें प्रत्येक आत्महितेच्छु माणसाचें सहजच आद्य कर्तव्य ठरतें. त्या अज्ञानाच्या निरासाकरितां श्रुति म्हणजे शास्त्र, युक्ति आणि अनुभूति या प्रमाणांनीं कर्म, उपासना आणि ज्ञान हीं तीन मुख्य साधनें ठरविली आहेत. पैकीं शास्त्रांत सांगितलेल्या कर्मांनीं अंतःकरणाची शुद्धि होते, उपासनेनें ते एकाग्र होतें व तत्त्वज्ञानानें तें परमशिवतत्त्वांत विलीन होतें. म्हणजे तें नाश पावतें, असें समजूं नये. व्यष्टि मन समष्टिमनरूप बनतें. प्रत्यगात्मा व परमात्मा एकरूप असल्याचें जाणवतें. अज्ञानी जीव ज्ञानस्वरूप होतो. अथवा तसा तो असल्याचें उपलब्ध होतें, असें समजावें.

आतां श्रेष्ठ उपासनीय अशा कारण ब्रह्मालाच ईश्वर म्हणतात, व सामान्यतः सर्व धर्मांत ईश्वर हाच उपासनेचा विषय असतो, हें आपण सर्व मानतांच. पण त्या ईश्वराची शिव, शक्ति, गणपति, विष्णु, सूर्य अशी उपासकाच्या प्रकृतिभेदांस अनुसरून अनेक नामरूपें शास्त्र-पुराणांत सांगितलेली असतात. कारण तो एकच ईश्वर अनेक देवदेवतांचा सृष्टा, प्रभव, उद्भव व अधिप असतो. तेव्हां त्यांपैकीं कोणत्या देवाची उपासना करावयाची हें

१ यो देवाना प्रभवश्चोद्भवश्च । विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः + + + ॥ १२ ॥

+ + + विश्वस्य सृष्टारमनेकरूपम् + + + ॥ १४ ॥ श्वे. उप. ४

शास्त्रानुसार ज्याने त्याने आपल्या आवडीप्रमाणे ठरवावे लागते. पण कारण ब्रह्म अथवा ईश्वर हा वस्तुतः एकच व तोहि निराकार व व्यापक आहे. अर्थात् आपल्या आवडीचा साकार देव कोणताहि असला तरी त्याला कार्य ब्रह्म म्हणतात. त्या परिच्छिन्न कार्यब्रह्माचे ठिकाणी जे व्यापक ईश्वररूप म्हणजे कारणब्रह्म (घटाकाशात महाकाश असते त्याप्रमाणे) अनुस्यूत असतेच, तेच वस्तुतः उपास्य होय. याच दृष्टीने भगवताने अर्जुनास सांगितले की, जे भक्तेने युक्त होतसाते दुसऱ्या देवताचे भक्त बनून यजन करतात, तेहि विधिपूर्वक नसले तरी पर्यायाने माझेच यजन करतात. उदा० तलाव्याकडे सरकारधारा मरला तरी तो सरकारलाच पोचतो.

आता ज्या कोणाला कोणत्याहि कामनेच्या पूर्तीसाठी उपासना करावयाची असते, त्या सकाम भक्ताच्या सोयीकरिता, कोणत्या कामनेस्तव कोणत्या देवाची कशी उपासना करावी, हे शास्त्रांत सांगितले आहे. कारण ईश्वराच्या राज्यांत निरनिराळे अधिकार निरनिराळ्या देवताकडे सोंपविलेले असतात. पण कोणत्याहि कामनेसाठी होणाऱ्या या नैमित्तिक उपासनेशिवाय संध्योपासनादि नित्य निष्काम उपासना शास्त्रांनी सांगितल्याच आहेत. त्या विचारपूर्वक केल्यास त्या ब्रह्मोपासना अथवा परमशिवोपासनारूपच आहेत. त्या रोज निष्कामतेने केल्याच पाहिजेत, अशी शास्त्राची आज्ञा आहे. हे नित्य

१ यो देवानामधिपो यस्मिंल्लोका अधिभ्रिताः । य ईशे अस्य द्विपद-
ध्वतुप्रदः कर्मै देवाय हविषा विधेम ॥ श्वे. उप. ४।१३, ऋग्वेद १०।१२१

२ येऽप्यन्यदेवतामक्ता यजन्ते धृदयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कीर्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥ गीता ९

३ भीमन्नागवत २।३।२-९.

४ अहरहः संध्यामुपासीत । यः संध्यामुपास्ते ब्रह्मैव उपास्ते । श्रुति.
संध्या उपासिता येन ब्रह्म तेन उपासितम् । मनु. “अकरणात्
प्रत्ययायः ।”

संध्याहीनोऽनुचिर्नित्यमनर्हः सर्वं कर्मसु । यदन्यं कुरुते कर्म न तस्य
फलं वाग्भवेत् । दध्मृति. (मागवत २।३।१० पहा.)

उपासनाकर्मासचधी शास्त्र सर्व धर्मांतून असतेंच. प्रत्येक धर्माचें तें एक प्रधान अंगच असतें.

सगुणोपासनेतील उपास्य हे सूक्ष्म आधिदैवत जगांतील तत्त्व अगर व्यक्ति असतें आधिभौतिक नामरूप कर्माचा आध्यात्मिकार्शी सांधा जोडणें हे त्याचें कार्य असतें म्हणजे उपास्य व उपासक हे शरीरी आहेत, या देहजुद्धीची ब्रह्मात्मैक्य बुद्धि करावी, ही उपासना क्रियेची परिणति समजावी.

पण जडवाद्याचें शुद्ध भौतिक विज्ञान व केवलाद्विती वेदान्त्याचें केवळ ब्रह्मविज्ञान, यांना या आधिदेवताच्या मध्यस्थीची गरज व प्रचीति सहज जाणवत नाही. हें सगुणोपासनेला प्रतिबंधक असं एक सूक्ष्म विघ्न उपासकांनीं जाणलें पाहिजे.

“पतितपावना जानकीजीवना । वेगें माझ्या मना पालटावे ॥ मिथ्या शब्दज्ञानें तुज अंतरलों, संदेहीं पडलों मीपणाचे ॥ सदा खळबळ निर्गुणाची घटे । सगुण नावडे ज्ञानगवें ॥ रामदास म्हणे ऐसा हा पतित । मीपणें अमंत पाहों जातां ॥ १ ॥” असें श्रीसमर्थ म्हणतात. थर्मेनें सगुण ईश्वर हें एक गृहित सत्य स्वीकारल्यावांचून उपासनाच संभवत नाही. हीच थर्मा अनुभवानें पुढें दृढ होत जाते. एक वेळ सगुण निराकार ईश्वराची उपासना करतां येईल, पण निर्गुण निराकार अशा परमात्म्याचीहि उपासना संभवते असें मानलें, तरी ती सामान्य साधकास साधणें पारच कठिण आहे. या कलियुगांत नामजप आणि ध्यान हेच उपासनेचे मुख्य प्रकार मानले आहेत. त्याचप्रमाणें उपास्याच्या मूर्तीची मानसपूजा किंवा यात्य मूर्तिपूजा, ही पण उपासनेतच मोडते. मुख्य उपासनेचें तत्र बहुधा एवढेंच असतें. याशिवाय नवाविधा भक्ति,

१ The highest good is not pleasure, not knowledge alone, but the greatest possible likeness to God, as the absolutely good. —Plato, p. 128.

२ देहेजुद्धी ते आत्मयुद्धी करावी ॥ १६३ ॥

विवेकें देहेजुद्धी सोडून द्यावी । विदेहीपणें मुक्ति मोगीत जावी ॥१२॥

—रामदासाचे मनाचे श्लोक.

३ गीता १२।१; आगमसार पृ. ७०

निष्काम कर्मयोग, लोकसंग्रह, लोकसेवा, शालसेवा, धार्मिक, नैतिक व शास्त्रीय ग्रंथलेखन, राजयोगादि अनेक प्रकारचे योग, शवसाधनादि तंत्रे व अनेक अनुष्ठाने यांनाहि व्यापक अर्थाने उपासनाच म्हणता येईल. “साधनाना अनेकता” हे लोकमान्य टिळकांनी हिंदुधर्माचे लक्षण मानले आहे हिंदु तत्त्वज्ञानाने सकाम उपासनेचा निषेध केला आहे. तसा सामान्य हिंदुधर्माने केलेला नाही. सामान्य जनांची उपासनेत ग्रहृत्ति होण्यास कांही इष्ट कामनाच कारण होतात साऱ्या सकाम उपासना हे कांही अभिचार कर्माप्रमाणे पाप नव्हे. कोणत्याहि निमित्ताने ईश्वराची उपासना करणे, हे योग्यच आहे आपले कर्म हे कांही स्वतःने फल देत नाही. कर्माचे फल कालावधीने मिळते. पापाबद्दल शिक्षा व पुण्याचे चक्षीत असा कर्म व त्याचे ईशदत्त फल याचा सवध नसून कर्मकर्त्याची उन्नति आणि उत्क्रांति हेच ईशानियतीचे गूढ सूत्र कर्मविपाकात आधुनिक तत्त्वज्ञ मानतात. यामुळेच “भक्तालागी देव, करू नेदी संसार,” अशा अनुभवाची संगति लागते. शैवपंथात शिव हा भोग व मोक्ष दोन्ही देणारा मानला आहे. हा शिव म्हणजे परम शिव नव्हे शबल अथवा सशक्तिक शिव होय. सक्रिय ब्रह्म ती शिवशक्ति व निष्क्रिय ब्रह्म ते परम शिवतत्त्व होय याशिवाय शिवगुरु हा एक शिवाचा पारक महत्त्वाचा आविर्भाव आहे तत्त्वतः विचार करता सगुण शिव अथवा शिवगुरु ही शिवशक्तीचाच रूपे होत. शिवमूर्ति याहि शिवप्रकृतीच्याच मूर्ति होत. शिव आणि शक्ति ही दोघे अविनाशभूत मानल्यामुळे उपास्य हे तत्त्वतः शिवशक्तिरूपच असले तरी जी रूपे पुरुषदेहाकार असतात, त्यात शिवाला प्राधान्य असते, व जी रूपे स्त्रीदेहाकार असतात, त्यात शक्तीला प्राधान्य असते. आगम-निगमात गुरुस्थान अनुक्रमे शिव व शक्ति यांच्याकडे असल्यामुळे शक्ति हेहि सद्गुरूचे रूप मानले आहे.

येथ्या शेंदीडशें वर्षांच्या देशकालपरिस्थितीमुळे पूर्वीचा शास्त्रोक्त उपासना मार्ग लोकाचारातून बहुतेक सुटल्यासारखाच झाला आहे. नवीन नवीन सुधारकी पथांनी नवीन लोकसंग्रह व लोकसेवा नांवाचे उपासना मार्ग रूढ केले आहेत. पण केवळ त्या रजोगुणप्रधान मार्गांनी कोणी कृतार्थ म्हणजे ब्रह्मात्मैकज्ञानी झाल्याचे ऐकिवात नाही. राजकारणाच्या किंवा

समाजकारणाच्या चवाठ्यावर बसून उपासनेचे अंतिम ध्येय गांठणें कठिणच वाटतें. या नवयुगांत श्रीरामकृष्ण परमहंसांनीं उपासना मार्गाला पार जोराची चालना दिली. “आधीं केलें मग सांगितलें,” असा समर्थरामदासांप्रमाणें त्यांचा दडक असे. वस्तुतः परमार्थशिवाय त्यांनीं लोकांस कांहींच सांगितलें नाहीं. पण महाराष्ट्रीय संतमंडळींत एकनाथ, तुकारामादि कांहीं संतांनीं ब्रह्मात्मैक्यज्ञानापेक्षां सगुण परमेश्वराची चरणसेवा दिल्या जास्त महत्त्व दिलें आहे, त्याप्रमाणें श्रीरामकृष्णांचे पट्टशिष्य श्रीविवेकानंद यांनीं मोक्ष व शिव-सायुज्य यांपेक्षां जनतानार्दनाच्या सेवेला प्राधान्य दिलें, तेव्हां परमार्थसाधक श्रीरामकृष्णांचा हा संप्रदाय नव्हे, असें त्यांच्या संप्रदायांत कांहीं काळ वादाचें रण माजेलें. पण रज.सत्त्वप्रधान स्वामी विवेकानंदांनीं आपल्या प्रभावानें ‘शिव आणि सेवा’ असा उभयविध संप्रदाय रूढ केला. त्यामुळें इतर विद्यमान केवळ परमार्थमार्गी संतसंप्रदायांपेक्षां श्रीरामकृष्ण-विवेकानंद संप्रदाय जास्त गाजला. केवळ मुमुक्षूंना ते स्वार्थी समजत. या त्यांच्या परोपकारी व व्यवहारी दृष्टीमुळें त्यांचा संप्रदाय आज जास्त ठळक रीतीनें जगापुढें आला आहे. श्रीसमर्थ रामदासांच्या संप्रदायांतहि कोणाची तरी काया तुष्टवावी, असें लोकसेवेच्या व्यवहाराला धरून धोरण होतेंच. त्याप्रमाणें विवेकानंद-संप्रदाय आहे. जास्तीत जास्त करवेल तितका गुरुपदिष्ट नाम-मंत्राचा जप व तो करीत असतां अंतरीं शृष्टमूर्तीचें ध्यान अशी एकांतांत एकाग्रतेनें उपासना करावी व त्यास विवेक-वैराग्याची जोड असावी; तसेंच त्याचरोबरच करवेल ती लोकसेवा करावी, असा हा सुप्रसिद्ध संप्रदाय आहे. ‘आत्मनो मोक्षार्थं जगद्धिताय च’ । हें वेदवचन या संप्रदायाचें सूत्र आहे.

संन्यासांतां उपासनाकर्माचा पुष्कळच खोलवर विचार केला आहे. शाक्त सनातन देहदंड, उपवास, सन्यस्तप्राप्ति, तपश्चर्या यांची आवश्यकता मानली नाहीं. तत्त्वज्ञानानेंच मोक्ष होतो. भोगाचाच योग बनतो. प्रपंचाचाच

१ The Disciples of Ramkrishna, p. 122.

२ Spiritual talks by the first disciples of Shri Ramkrishna. Read the life and teachings of Swami Brahmananda. See life Sketch of Shri Yogananda.

परमार्थ होतो. ज्याने पतन होते त्यानेच उभे राहतां येतें, असें शाकतांतील वीर साधक मानतो. पण नुसत्या बुद्धिवादानें आणि तर्कानें तसेंच इष्टापूर्त कर्मानें व समाजसेवेनें परमात्म्याची अपरोक्षानुभूति साधणार नाही. त्याला पावित्र्य, तनमनशुद्धि, संयम, शमदमादि शिस्त आणि एकाग्रतेची उपासना याची गरज असतेच. साधकानें सोडू अंगर साहं बनावें लागतें. म्हणजे चिच्छक्तीशीं समरस व्हावें लागतें. साऱ्या नामरूपकर्मात्मक जगाच्या बुडाशीं चिच्छक्ति आहे. तीच महायोगिनी त्रिपुरसुंदरी होय. अनेक निसर्गशक्ति या योगिनी नामक तिच्या आवरण देवता होत. या योगिनीशीं उपासनेनें तादात्म्य पावल्यानें सिद्धि प्राप्त होतात व सच्चिदानंदरूप महायोगिनी चिच्छक्तीशीं म्हणजेच शिवशक्तीशीं तादात्म्य पावल्यानें मुक्ति प्राप्त होते.

जड भौतिक विज्ञानवादी चाह्याद्यांच्या संशोधनांत एका अशात अधिष्ठानाशीं (Thing in itself) थांबतात. वस्तुतः तो हिरण्यगर्भ आणि ईश्वर या अवस्थाभेदांतील शिवशक्तीचा प्रत्यय असतो. तें पारमार्थिक अधिष्ठान म्हणजे परिच्छिन्न (Thing in itself) पदार्थ नव्हे. तत्त्वतः तो शैव कोटींतला नसतोच. यासंबंधी अज्ञान हें भौतिकशक्तिविज्ञानांतील मोठेंच वैगुण्य आहे. हें विश्व म्हणजे केवळ शक्तिस्वरूपच नव्हे तर विचाररूप अथवा संकल्पमात्र आहे, असें मानण्यापर्यंत भौतिक शास्त्रज्ञांची मजल गेली आहे. पण ह्या विचाराचें (Thought) प्रेरक शिवशक्तिरूप ते जाणत नाहीत.

त्यासाठीं उपासनाशास्त्र अभ्यासिलें पाहिजे. आपल्याकडे वेदकालापासून उपासनाशास्त्र उपलब्ध आहे. कर्म, उपासना व ज्ञान असें वैदिक वाङ्मयांत व भगवद्गीतेंत कांडत्रय मानलें आहे. वस्तुतः पंचभूतांपैकी कोणतेच भूत शुद्ध स्वरूपांत उपलब्ध नसतें, अथवा सत्त्व, रज, तम या त्रिगुणांपैकी कोणताच गुण अमिश्र स्वरूपांत सांपडत नाही. त्याचप्रमाणें साधनमार्गांत कर्म, उपासना आणि ज्ञान या त्रिकांडाचें म्हणतां येईल. याचा अर्थ उपासनेंत कर्म आणि ज्ञान या दोहोंचा अंशतः अंतर्भाव अवश्य असतो. त्यांपैकी कर्माला प्राधान्य देऊन तंत्रांना उपासनाकांड असें म्हटलें आहे. तसेंच ज्ञानाला प्राधान्य देऊन कांहीं उपनिषदांना उपासनापर मानतां येईल व भावनेला प्राधान्य देऊन दैवी मीमांसाशास्त्र व भक्तिसूत्रे यांना उपासनाकांड मानतां येईल.

उपासनेत उपासक जीवाचें उपनिषदांतील दहरोपासनादि उपासनांनी ब्रह्मपदी आरोहण होणें किंवा ईश्वराला प्रतिमा प्रतीकादिकांत आवाहन करून ईश्वराचें अवतरण होणें, अशा दोन प्रक्रिया असतात. मूर्तिपूजा हा यापैकी दुसरा प्रकार होय. मूर्तिपूजेतहि बहिर्यांग अथवा बाह्यपूजा व अंतर्त्यांग म्हणजे रहस्यपूजा असे दोन प्रकार असतात. एकांत कर्मेन्द्रिये तर दुसऱ्यांत ज्ञानेन्द्रिये व मन ही प्राधान्याने गुतली जातात.

सामान्यतः उपासनेत मूर्तिपूजा हे बहिरंग साधन व श्रद्धा हें अंतरंग साधन याची फार आवश्यकता जाणवते. मूर्तिपूजा ही बौद्धकालानंतरची म्हणजे अर्वाचीन नाही. ती वेदकालापासून आहे यजुर्वेदाच्या ऋक्संहितेंत, शतपथब्राह्मणांत, अथर्वसंहितेंत व ऋग्वेदांतहि प्रतिमापूजेचा निर्देश आढळतो. तमेंच शैव, शाक्त, वैष्णव, सौर व गणपत्य ह्या पंचोपासकांची निरनिराळी प्राचीन तंत्रें आहेत. त्या त्या उपास्यांच्या निरनिराळ्या प्रतिमा अगर प्रतीकें शास्त्रकारांनी आपल्या दिव्य दृष्टींनी पूजा-अर्चा-ध्यान-धारणेसाठीं योजली आहेत. आतां अष्टांगयोग आणि भक्तियोग या दोन्ही योगांत ईश्वरोपासनेसाठीं ध्यानधारणा सांगितली असली, तरी योगात चित्तवृत्ति एकाग्र करण्यासाठीं एखाद्या बिंदूसारखें कोणतेंहि अर्थशून्य लक्ष्य चालतें. पण सगुणभक्तियोगांत इष्ट देवतेचेंच रूप ध्यानधारणेस ध्येयरूप लागतें. भक्ताच्या अशा ध्याननिष्ठेनें ध्येयमूर्ति जड असली तरी तिच्या ठिकाणी द्वास्थ, नृत्य इत्यादि अनेक चैतन्यभाव प्रतीत होतात. इतकेंच नव्हे तर त्या दिव्य मूर्तीकडून मंत्रोपदेशहि होऊं शकतो. हा अनुभव वैदिक कालापासून ती आधुनिक श्रीरामकृष्ण परमहंसादि संतभक्त यांच्यापर्यंत लोकप्रसिद्ध

१ दयानन्दतिमिर भास्कर, “अथ मूर्तिपूजन महाप्रकरणम्” पृ. ३५० व पुढें पहा. तसेंच धर्मविज्ञान, खंड १ ला, “उपासना तत्त्व और मंत्र शास्त्र” पृ. ४२३ ते ४२६ पहा. भास्कराभासनिवारण मूर्तिपूजा प्रकरण पृ. १०७. हे तिन्ही ग्रंथ हिंदी आहेत.

२ दैवत प्रतिमा इत्यन्ति + + + नृत्यन्ति । सामवेद ३६ ब्राह्मण पहा. धर्म विज्ञान पृ. ३८७.

आहे. याला उपासकाच्या ठिकाणी श्रद्धा या अतरंग साधनाची फार गरज असते. ज्याप्रमाणे विद्युद्वादक तारंतील विगुच्छक्तीचा प्रभाव जिवंत माणसास जाणवतो, मृत श्वास जाणवत नाही, त्याप्रमाणे श्रद्धावंताचीच ऋणशक्ति मूर्तीतील ईश्वराच्या घनशक्तीला प्रचीतीस आणू शकते. उपासनेतील सगुणसाक्षात्कार हे व्यावहारिक सत्यांतील एक सत्य आहे. ते पारमार्थिक सत्य न मानले तरी प्रातिभासिक भ्रम पण नव्हे. भक्तिमार्ग सोपा म्हणतात. पण बरीलप्रमाणे उपासनासिद्धि काही सोपी नव्हे. श्रद्धा-बलाने सगुण साक्षात्कार होणे किंवा सूक्ष्म विचाराने त्यांतील उपपत्ति समजून घेणे व पटणे या दोन्ही गोष्टी दुर्घटच आहेत.

मानवाची मनासहित ज्ञानेंद्रिये ईश्वराने स्वभावतःच बहिर्मुख केल्यामुळे इतर प्रार्थनिक व्यवहाराप्रमाणे पारमार्थिक उपासनादि साधनमार्गात मानवाने बहिर्मुख असणे म्हणजे त्याचे बाह्यार्थाकडे लक्ष वेधणे हे स्वाभाविकच आहे. बहिर्मुखतेत विषय-विषयी भावाचे द्वैत गृहितच धरावे लागते. उपासना-कर्मात उपासक हा विषयी तर त्याचा विषय शिव अथवा परमात्म तत्त्व हा असतो. हा परमात्मा उपासकाच्या देहासकट सर्व ब्रह्मांडांत ओतप्रोत भरलेला आहे असे वेदान्तशास्त्र सांगते. पण मायेच्या अथवा नामरूप कर्माच्या आच्छादनामुळे तो प्रतीत होणे म्हणजेच तो अपरोक्ष होणे कठिण पडते. म्हणून तो वस्तुमानाच्या ठिकाणी अनुस्यूत असूनहि साक्षात्कृत न झाला तरी त्याची उपास्याच्या प्रतीक प्रातिमेच्या ठिकाणी परोक्षतेने भावना करावी लागते. त्यासच उपासनाकर्म म्हणतात. हे उपासनाकर्म खरी

१ निरजन रघुनाथ याची आत्मप्रचीति व साक्षात्कार ही प्रकरणे पाहार्वी. श्रीरामकृष्ण परमहंस यांचे चरित्र अवश्य वाचावे. याशिवाय श्रीबामुदेवानंद सरस्वती, श्रीगुलाचरावमहाराज अशा अर्लीकडील अनेक सत्पुरुषाजवळ त्यांची उपास्यमूर्ति बोलत असे असे समजते.

२ We worship not what we can, but what we cannot understand. There is the unknown, the reserve of truth, which the intellect cannot reach and yet feels to be behind. (Introduction to the Cultural Heritage of India by Sir S. Radhakrishnan.)

उपासकाच्या परोक्षभावनाप्रधान असले तरी त्याची भावना सफल होणे हे उपास्याच्या प्रतीक-प्रतिमेच्या वस्तुमाहात्म्यावरहि अंशतः अवलंबून असते. जसे मातीच्या घटांतील दीपज्योत स्वयंप्रकाश असूनहि बाहेरून दिसत नाही. तीच काचेच्या पारदर्शक हडात दिसू शकते. त्याप्रमाणे उपासकाच्या उपासनेस योग्य प्रतिमा-प्रतिकाची संवादि अशी आलंघने शास्त्रांनी अनेक सांगितली आहेत व साधकांनी त्या साधनद्वारां इष्ट देवतेची उपासना करावी, अशी शास्त्राची आपणास आज्ञा आहे. ही आलंघने सविता व आकाश याप्रमाणे मूर्तामूर्तरूप आहेत (च. उप. २।३). यापैकी कांही चिद्रूप तर कांही जडरूपहि आहेत. तसेंच कांही हृदय तर कांही केवळ मनोवेष्य आहेत. उपासनाशास्त्राचे सार्थक्य यांत आहे. उपासकाचे जड भौतिक मन व परमशिव हे मनेंद्रियातीत परमार्थिक परतत्त्व, यांना जोडणारा सेतु तेंच उपासनाशास्त्र होय. या गूढ व विस्तृत शास्त्रापैकी कांही अंशमात्र पुढे सांगत आहे.

वस्तुतः आस्तिक आणि नास्तिक, ईश्वरवादी आणि निरीश्वरवादी दोघेहि उपासक असतात. नास्तिक अथवा निरीश्वरवादी आपणांस उपासक म्हणवीत नाहीत, इतकेच. पण (१) आपण नित्य असावे, (२) आपण ज्ञाणे म्हणजे ज्ञाना असावे, (३) आपण सुखी व आनंदी असावे, (४) आपण स्वतंत्र व ऐश्वर्यवान् असावे, (५) आपले सर्वांनी ऐकावे, अशा एपणा सर्व आस्तिक आणि नास्तिक माणसांना सारख्याच असणे स्वामाविक असते. हे जे सर्व जीवांचे निर्विवाद असे ध्येयसमुच्चय, त्यासच ईश्वर म्हणतात. सत् म्हणजे त्रिकालाबाधित सत्ता अथवा अस्तित्व, चित् म्हणजे मूर्तिमंत चैतन्यस्वरूप अथवा ज्ञानस्वरूप, आनंद म्हणजे नित्य निरतिशयानंदरूप, तसेंच निग्रह व अनुग्रह हींच ईश्वराची म्हणजे शिवाची स्वरूपलक्षणे होत. या ध्येयांची आराधना जाणून न जाणून सारेच करीत असतात. नदीची जशी समुद्राकडे गति असते, वस्तूला जसे गुरुत्वाकर्षण असते, अर्भकाची जशी मातेकडे ओढ असते, प्रवाशाची जशी आपल्या घराकडे स्वामाविक दृष्टि असते, त्याप्रमाणे जीवमात्राची आपल्या मूळकारणाकडे म्हणजे परमात्म-रूपाकडे स्वामाविकच ओढ असते. मग तिची जाणीव त्यास असो वा नसो.

१ सफळ गुणें संपन्न । एक देवाचें लक्षण ॥ तुकोबाराय.

प्रथम देहांत अडकलेला जीव मनेंद्रियाच्या वाटेने बाहेर पडू पाहतो व आपल्याहून जें श्रेष्ठ व लोभनीय वाटतें त्याची स्वानंदसुख-लाभासाठीं जणू उपासना करू लागतो. रम्य व दिव्य विषयांकडे आकर्षण, पूज्य विभूर्तांचें आकर्षण, विश्वरूपदर्शन, ईश्वराच्या सगुणसाकार व सगुणनिराकाराकडे आकर्षण, अखेर निगुणनिराकाराच्या ठिकाणीं ब्रह्मात्मैक्याची अपरोक्षानुभूति व सायुज्यतेच्या अखंडानन्दाचा अनुभव, अशा उपासनेच्या पायऱ्या दिसतात.

मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव, असे मानवाचे लहानपणा-पासूनचे उपास्य देव असतात. मग त्याचे आचार्य अथवा गुरुजी यांच्या-कडून त्याला असें कळून येतें कीं, राज्यांत ज्याप्रमाणें आपण न पाहिलेले अनेक मंत्री व उपमंत्री, राजपाल व अमलदार राज्यसत्तेचे अंशभूत होऊन राज्यकारभार पाहत असतात, त्याप्रमाणें या अखिल भूलोकावरील अध्यात्म-ज्ञान-राज्याचे संचालक परलोकचे वसिष्ठादि ब्रह्मर्षि, सुश्रुतादि श्रुतर्षि, ऋतुपर्णादि राजर्षि, जैमिन्यादि काण्डर्षि, मेलादि परमर्षि, कण्वादि देवर्षि व व्यासादि महर्षि असे ऋषिगण आहेत. तसेंच अधिदैव कर्मराज्याचे संचालक आठ वसु, चारा आदित्य, एकादश रुद्र, इंद्र आणि प्रजापति इत्यादि नित्य-नैमित्तिक असंख्य देवतागण आहेत. त्याचप्रमाणें अधिभूत स्थूल राज्याचे संचालक सोमसद, अग्निष्वात्त, चर्हिपद, सोमप, इविर्मुक्, आप्यप, ऋतूचे अधिपति इत्यादि नित्य व मर्त्य अथवा नैमित्तिक पितर आहेत. अखिल राष्ट्रव्यापी साम्राज्याच्या अमूर्त सत्तेप्रमाणें ब्रह्मांडव्यापी शिवशक्तीचे म्हणजे चिच्छक्तीचे हे अनेक घटक अगर प्रतिनिधि आहेत. म्हणून ते आराध्य म्हणजे उपासनीय आहेत. तसेंच त्यास आणखी असें कळून येतें कीं, या ब्रह्मांडातील उत्पत्ति, स्थिति, लय, किंवा स्थिति, आगति, गति, संकोच व विकास या अवस्थांचे नियंते ब्रह्मा, विष्णु, महेश, अग्नि आणि सोम हे देव

१ उमा-महेश्वर हेच आई-बाप व श्रीशिवगुरु हेच आचार्य अथवा सद्गुरु या अशाच श्रेष्ठ भावना आहेत.

२ शैव शिव ही संशा कार्यब्रह्म, कारणब्रह्म व कार्यकारणातीत शुद्धब्रह्म या तिघांसहि लावतात. ब्रह्मा-विष्णु-महेश या त्रिमूर्तीपैकी महेश व जगत् कारणाधीश्वर शचलब्रह्म या दोघास ते शिवच म्हणतात. तरी संदर्भाकडे पाहून अर्थबोध करून घ्यावा. ब्रह्म या अर्थी परमेशिव हे शब्द क्वचित् वापरले जातात.

शि. ...४

आहेत. तसेंच पंचभूतांपैकी आकाशतत्त्वाशी संयुद्ध विष्णु, अग्नीशी शक्ति, वायुशी सूर्य, पृथ्वीशी शिव व जलतत्त्वाशी गणपति अशी पंच उपास्ये सयुद्ध आहेत. असे हे परमात्मसत्तेचे अंशाधिकारी देव जीवांचे अवश्य उपास्य आहेत. उदाहरणार्थ, सद्भावमूलक शिवोपासना, चित्भावमूलक विष्णूची उपासना, शक्तिभावमूलक देवीची उपासना, बुद्धितत्त्वमूलक गणपतीची उपासना व तेजतत्त्वमूलक सूर्याची उपासना शास्त्राने इष्ट सांगितली आहे. याचप्रमाणे ईश्वराचे कांही अवतार व कांही विभूति शास्त्राने उपासनीय मानल्या आहेत. आतां उपासना म्हणजे उपास्याच्या समीप जाणे असा अर्थ आहे. पण ते जेथे शक्य नसते तेथे शास्त्रकारांनी अन्य उपाय अगर विधि सुचविले आहेत. सूर्याच्या उष्णतेचा अनुभव सूर्यासमीप जाण्याने मिळेल, तसाच विशिष्ट शक्तीच्या सूर्यकांतमण्याच्या माध्यमद्वारां येथेहि अंशतः मिळेल. त्याप्रमाणे या उपास्याच्या प्रतिमा किंवा प्रतीके ही अव्यक्त उपास्यांतील धनशक्ति उपासकांतील ऋण शक्तीने आकर्षित करून घेण्याची माध्यमे होत. यांत देवतांतील विशिष्ट प्राणशक्ति-सत्त्व व भक्तांतील ऋणशक्तीची ओढ अथवा उत्कर्षा, यांचे जसे महत्त्व आहे, त्याचप्रमाणे माध्यमरूप प्रतिमा अगर प्रतीक यांचेहि वस्तुमाहात्म्य मानावेच लागते. मग हे त्या वस्तूतील माहात्म्य सिद्धशक्तीच्या एखाद्या महापुरुषाच्या हातून झालेली त्या प्रतिमाप्रतीकाची प्राणप्रतिष्ठा व अर्चा, अथवा अनेक श्रेष्ठ भक्तांची त्या ठिकाणीं लिळलेली दिव्य भावना, अशा अनेक कारणांमुळे उत्पन्न होत असेल. त्याचप्रमाणे प्रतिमा-प्रतीकांचे विशिष्ट द्रव्य धन-ऋण-शक्तीचे योग्य वाहक असण्यांतहि त्यांचे महत्त्व असेल. म्हणून पारदादि निरनिराळ्या द्रव्यांच्या केलेल्या शिवलिंगांचे माहात्म्य वेगवेगळे मानले जाते. त्याचप्रमाणे देवळाच्या पायरीचा दगड व ज्यांतून देवाची मूर्ति घडविली तो दगड यांची जात, गुण व धर्म व त्यांचे सौंदर्य हे भाव वेगळे वेगळे असतात. तसेंच त्यावर मागून झालेले प्राणप्रतिष्ठादि शास्त्रोक्त संस्कार हेहि वेगळे असतात. अलीकडील सायकोमेट्री या शास्त्रान्वये विशिष्ट शक्तीच्या माध्यम व्यक्तीला एखाद्या प्राचीन किल्ल्याच्या भग्नावशेषातील लहानसा दगड हातीं

१ धर्मविज्ञान (हिंदी), खंड १ ला, पृ. ३९१.

२ आभिरूप्याच विम्बरय पूजायाश्च विशेषतः। साधकस्य च विश्वासाद् देवतासन्निधिर्भवेत्। धर्मविज्ञान, खं. १, पृ. ३८६.

घेऊन त्या स्थळाचा प्राचीन अज्ञात इतिहास सांगतां येतो. किंवा एखाद्या अज्ञात व्यक्तीच्या बोटांतील आंगठी, विशांतलें घड्याळ, हातरुमाल, अथवा हस्ताक्षराचा कागद हातीं घेऊन त्या व्यक्तीचें गुणवर्णन करतां येतें, हें आतां हजारों प्रयोगांनीं सिद्ध झाले आहे. यांत संस्कारांची सूक्ष्मता व नित्यता सिद्ध होते. चुंचकाकर्षण व चुंचकाकर्षणाचें क्षेत्र हा भौतिकशास्त्रानें अलीकडे हाताळलेला विषयहि उपासनेच्या प्राक्रियेंत फार चिंतनीय आहे. विवक्षित वस्तूंकडे व व्यक्तींकडे जीव सहज आकर्षिले जातात. सत्संगति, तीर्थक्षेत्र, काशीविश्वेश्वर व पंढरीचा विठोबा अशीं देवतास्थानें लक्षावधि भाविकांना खेंचून घेतात, हा उघड अनुभव आहे.

आतां भौतिकशास्त्रानेंहि असें सिद्ध केलें आहे कीं, अणुरेणूपासून खगोलांपर्यंत-अणोरणीयान् महतो महीयान्-कोणतेंहि तत्त्व किंवा वस्तु स्थिर नसून सूक्ष्मातिसूक्ष्म चल घटकांची घटनात्मक किंवा कर्मात्मक गति-शक्तिरूप आहे. प्रत्येक वस्तूचे हे कर्मात्मक संस्कार कापूर, कस्तुरी यांच्या अणुरेणूंप्रमाणें नित्य बाहेर फेंकले जातात व ते अन्य वस्तूला खेंचूनहि घेतात, किंवा तिला दीर्घकाल चिकटून राहतात. ते संस्कार मूळ ज्या वस्तूचे अगर व्यक्तीचे असतील, त्याचे गुणप्रभाव ते नित्य दर्शवीत राहतात. या अनुभवसिद्ध भौतिक प्रयोगांवरून उपास्यांच्या प्रतिमा-प्रतीकांच्या प्राणप्रतिष्ठेतील संस्कारांचें महत्त्व लक्षांत येतें व देवमूर्तीसंबंधी स्पृश्यास्पृश्यविवेक जाणवतो. प्राणप्रतिष्ठा करणारी व्यक्ति जर असामान्य सिद्धिसंपन्न असेल, तर अशा व्यक्तीकडून बुद्धिपुरुषार होणारे प्रतिभेच्या प्राणप्रतिष्ठेचे संस्कार विशेष प्रभावी होणें हें स्वाभाविक आहे. हें असें दिव्य प्रभावसंपन्न दातावरण अनेक देवतांच्या मंदिरांत प्रतीत होतें, हें सगुणोपासनेचें ऐश्वर्य आहे. देवतामूर्तीचें, व सिद्ध साधूचें प्राविश्य आणि जन्मजात प्राक्संस्कारजन्य व्यक्तीचें वैशिष्ट्य म्हणजे काम हा विषय सूक्ष्म आहे. तो आधुनिक समाजसुधारकांस कळावा तसा जाणवत नाही, असें आढळतें.

असो. या उपास्यांच्या प्रतिमाप्रतीकांतील वस्तुमाहात्म्यावर भर न देतां त्याच्या विषयभूत उपास्यांच्या अहिरंजोपासनेचें दिव्यगीतेंत (१) संपन्न, (२) आरोप, (३) संवर्ग व (४) अभ्यास, असे चार प्रकार सांगितले

आहेत. (१) अल्प वस्तूच्या ठायी अनंत गुणांची भावना करणे; जसे, अन्न, प्राण, मन हेंच ब्रह्म अशी भावना अजाणतां, म्हणजे स्वतःला ब्रह्मज्ञान नसतां, करणे हा संप्रतिधि होय. (२) एक देशावर अथवा अंशावर सर्व उपास्य तत्त्वाचा अगर व्यक्तीचा आरोप करून उपासना करणे; म्हणजे शिव, राम, कृष्ण यांच्या प्रतिमांवर साक्षात् त्यांची भावना करून उपासना करणे, हा आरोपविधि होय. (३) कर्मकांडांतील अनेक देवतांची एकट्या अग्नीच्या ठिकाणी धारणा करून उपासना करणे, हा संवर्गविधि होय, आणि (४) कांहीच सारूप्य अगर साधर्म्य नसतां एखाद्या वस्तूवर अन्यथा आरोप करणे; जसे, शालिग्रामावर विष्णूच्या व बाणावर शिवाच्या देहाकाररूपाची धारणा करून उपासना करणे, हा अध्यासविधि होय. पुढे शिवगीतेंत असे सांगितलें आहे कीं, उपास्य देवतेची वरीलप्रमाणे ध्यानधारणा करीत असतां त्यांत इतर विजातीय विषयांच्या योगानें विभ्र न येतां ज्या उपासकांचें एकरूपाकार ध्यान सतत राहूं लागेल व पुढें पुढें क्रमानें त्यास उपास्य देवता आणि आपण यांच्यांतील म्हणजे ध्याताध्ययरूपांत लीन होऊन त्याच्यांतील तादात्म्य भावनेनें अमेद दिसूं लागेल, तोंपर्यंत त्यानें उपासना कर्म करावें (शिवगीता, १२।१०-१६). अर्थात् या उपासना कर्मांत भक्ताची दृढ भावना व तन्मयता म्हणजे ध्यात्याचें पृथक्त्वानें अभान हेंच प्रधान अंग असतें. हरिमिठे स्तोत्र (६) पहा.

याच सूक्ष्मदृष्टीनें श्रीतुकोवाराय म्हणतात :—

पापाण देव पापाण पायरी । पूजा एकावरी पाय ठेवी ॥ १ ॥

सार तो भाव सार तो भाव । अनुभवी देव तेवि जाले ॥ २ ॥

उदका भिन्न पालट काई । गंगा गोड येरा चवी काय नाहीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे हें भाविकाचें वर्म । येरी घर्माघर्म विचारावे ॥ ४ ॥

श्रीएकनाथमहाराज असेंच सांगतात :—

भाव तोचि देव भाव तोचि देव । ये अर्थां संदेह धरूं नका ॥ १ ॥

मावें भक्ति फळे मावें देव मिले । निजमावें सोहळे स्वानंदाचे ॥ २ ॥

भावचि कारण भावचि कारण । यापरतें साधन नाहीं नाहीं ॥ ३ ॥

एका जनार्दनी भावाच्या आवडी । मनोरथ कोडीं पुरतीं तेणें ॥ ४ ॥

वरीलप्रमाणे बहिरंग उपासना करीत असतां, पुढें पुढें उपास्य-उपासकांच्या

नामरूपांच्या उपाधीतील वैषम्य व द्वैत आड म्हणजे प्रतिबंधक किंवा विघ्नकर होतांना कामा नये. या दृढ ध्यानधारणेत प्रथम उपासकाचें नामरूप व नंतर उपास्याचें नामरूप यांचा लोप होऊन एक अमेद भक्तीचा अखंड आनंदानुभव मात्र उरतो. सराफ ज्याप्रमाणें अलंकारांच्या कारागिरीकडे अथवा नामरूपांकडे पूर्ण दुर्लक्ष करून अधिष्ठानरूप सुवर्णाचा वस्त पाहतो, त्याचप्रमाणें उपास्यप्रतीकाच्या अधिष्ठानरूप सच्चिदानंदरूपावर उपासकाची सूक्ष्म दृष्टि स्थिर होऊन उपासकाचें देहमान हारणें व उभयतांचें शुद्ध स्वरूपांत ऐक्यरूप अपरोक्ष होणें, ही थोडी वेगळी ज्ञानप्रक्रियाहि यरील वचनांतील सद्भावाचा तत्त्वतः अर्थ असूं शकेल.

अंतरंग उपासनाः—ही बहिरंग उपासनेपेक्षा पुष्कळ श्रेष्ठ मानली आहे. शिवालिंगोपासना ही बहिरंगच असली तरी अंतरंग उपासनेची ती एक अवश्य पायरी आहे. “न काष्ठे विद्यते देवो न पापाणे न मृण्मये । भावे हि विद्यते देवो तस्माद्भावो हि कारणम् ॥” हा भाव म्हणजे आपणासकट सकळ-वस्तुमात्राचें शिवशक्ति हें वास्तविक तत्त्व सच्चिदानंदरूप आहे, असा प्रथम परोक्ष दृढभाव व नंतर त्याच भावाचा मनननिदिध्यासनानें अपरोक्ष अनुभव, ही अंतरंग उपासना होय. पण हें चाव्याभ्यंतर ओतप्रोत असलेलें एकमेव सच्चिदानंदरूप अथवा अविनाभूत शिवशक्तिरूप जाणण्यासाठी अगोदर बहिरंगोपासनेनें “मूर्तिध्यानं तन्मयस्थिति । ऐक्यत्वे रादे निश्चल वृत्ति ॥” हें साधलें पाहिजे. हें साधलें म्हणजे ध्याता व ध्येय यांस जोडणारें ध्यान हें दोघांतील विषय-विषयीभावाचें द्वैत व अंतर हळूहळू नाहीसिं करतें, म्हणजे ध्याता जीव-अहंकाररूपानें अंतरायभूत न राहतां ध्याता व ध्येय या दोघांचें ऐक्य घटयून आणतें व आपण लीन होतें. म्हणजे ध्याता ध्येयरूपांत समरसता पावतो व मग ध्यानप्रक्रियेतील द्वैत भावळतें. अशा रीतीनें ध्यात्याच्या ध्यान-विषयक अहंतेचा लोप होतांच तत्सापेक्ष ध्येयरूप सगुणध्यानहि लवकरच भावळतें. याप्रमाणें ध्यान, ध्याता व ध्येय ही त्रिपुटी भावळल्यावर शुद्ध निर्विशेष आखंडानंदरूप ज्ञान मात्र उरतें. तेंच ब्रह्मात्मैक्यरूप होय. व्यक्त व ज्ञात नामरूपांच्या मार्गे अग्न्यक्त व अज्ञात असलेल्या अथवा कार्यात कारणरूपानें अथवा अधिष्ठानरूपानें असलेल्या सूक्ष्म तत्त्वाचें चिंतन, मनन व निजध्यासन ही प्रक्रिया अंतरंग उपासनेला उपकारक होते.

या अंतरंग उपासनेत निर्गुण व सगुण असे दोन प्रकार आहेत. प्रथम निर्गुण उपासनाप्रकार कसा ते पाहू वेदेश्वरीकार म्हणतात : “पहिले परोक्षत्वे ब्रह्म जाणूनी । ध्यात होता सर्वो मज लागूनी । तोचि सगुणोपासक अभिधानी । आपण दाखवें असतां ॥ १३५ ॥ तथापुढें मीपणही त्यागिलें । अहं ब्रह्माचि स्फुरूं लागलें । ध्येय ध्यानरूप मात्र असें उरलें । तो कर्तृतंत्र निर्गुणोपासक ॥ १३६ ॥ नंतर ध्येय ध्यानही त्यागूनी । अभिज्ञ झाला पूर्णपणी । तोचि झाला सहज समाधानी । वस्तुतंत्ररूप ॥ १३७ ॥” हा निर्गुण ध्यान-प्रकार सांगितल्यावर अंतरंग उपासनेतील सगुण ध्यान प्रकार सांगतात, तो असा : “मूर्तिचि या ध्यासैं करुन । अखंड एकाग्र होतसे मन । जे ध्येय मूर्ति तेंचि भासमान । होत असे वृत्तीशीं ॥ १६२ ॥ अंतरीं दृढता जे वृत्तीची । दृश्याकारोंहि दिते तेंचि । ध्यानसूकरादि आढळतां साची । तेथें मूर्ति दिते सगुण ॥ १६३ ॥ हा ऐसा मनाचा स्वभाव । अभ्यासें होय तैसाच स्वयमेव । गो-अश्व-मनुष्यादि पाहतां अवयव । मज शिवाच्या ध्येय मूर्तिच दिसती ॥ १६४ ॥ मग तो वेगळा भाव टाकुन । म्हणे हें जगाचि शिवरूप संपूर्ण । मग भजू लागे सर्वात्मभावालागून । तीहींही काळीं ॥ १६५ ॥ स्वप्नींहि मज गुरूसचि देखे । जागृतीत तो मजवीण नोळखें । ऐशिया उपासका सारिवें । मज काई तुजें आवडे ! ॥ १६६ ॥ मग मी तथा प्रसन्न होऊन । गुरूरूपें प्रगटोनि अंगें आपण । उपदेशीं ज्ञान ब्रह्माभिन्न । तेव्हां निर्मय सहजचि ॥ १६७ ॥ एवं निर्गुण आणि सगुण ध्यान । परमार्थमार्ग दाविले दोन । हेचि दोन्ही विशद करुन । बोलिजेत असती ॥ १६८ ॥ या दोहींहि उपासनेशीं । अंतरंग बोलिजे निश्चयेंसी । तस्मात् साधकें हेंचि सदृढ मानसी । दिननिशीं अभ्यासावें ॥ १६९ ॥ ब्रह्म आत्मा जाणूनि अपरोक्ष । अनुसंधान रूप लावावें लक्ष । हा निर्गुणोपासनेचा पक्ष । ध्येय ध्यान रूपें ॥ १७० ॥ हें जरी मंद प्रज्ञा न घडे । तरी ध्यावें सगुणाचें रूपडें । मग सर्व जगां तेंचि आगुडे । ध्येय मूर्ति सदा ॥ १७१ ॥ एवं दोहीं परी जें अनुसंधान । यासीच

१ “मन रामीं रंगलें । अवघें मनचि राम झालें । सवाद्य अभ्यतरीं अवघें रामरूप कोंदलें हो ॥ ५० ॥” “उपासना सकळांठाई । आत्माराम कोंठे नाही । याकारणें ठाई ठाई । रामें आटोविलें ॥” -दा. बो. १५।१।२८.

“राम उपासना ऐशी । ब्रह्मांड व्यापिनी पाहा ।” -मानपंचक ४।१७.

नाम अंतरंगसाधन । यापरतें जें जें देहाचरण । ते ते बहिरंगक्रिया ॥ १७२ ॥
—वेदेश्वरी १२.

श्रवणमनननिदिध्यासाची मोक्षप्रद अतरंग उपासना साधण्यासाठीं अगोदर पूजाअर्चा, जपतपादि बहिरंग साधनें करावीं लागतात. अशी बहिरंग आणि अंतरंग साधनें ज्यांनीं दीर्घ कालपर्यंत केलीं, असे प्राचीनकालीं अनेक शिवभक्त होऊन गेले. त्यांचेहि उल्लेख आपल्या पुराणांत आढळतात. तसेंच ही वैधी भक्ति कशी करावी याचदृष्टि शिवगीता, शिवार्चन अथवा लिंगार्चनपद्धति इत्यादि अनेक ग्रंथांत पुष्कळ माहिती सांगितलीच आहे. ती येथें कोठवर सांगावी ! शिवाय या उपासनाकर्मीत म्हणावयाचीं रुद्रसूक्तें, देवीसूक्तें, शिवासंचंधी कवनें, स्तोत्रे व सद्गुणानामें हीं सर्व विचारपूर्वक अवलोकन करणें फार फार अगत्याचें होईल. कारण तीं वाचलीं असता शिवशक्त्युपासना अथवा शिवलिंगोपासना यासंचंधी जो श्रेष्ठ व उदात्तपणाचा भाव आहे, तो पूर्णपणें फळून येईल.

शिवगीतेंत भगवान् शंकर श्रीरामाला सांगतात कीं, “ जो वेदाध्ययन, यज्ञ, नाना प्रकारचीं दानें मदर्पणयुद्धीनें करितो, तो माझा भक्त मला प्रिय आहे. भस्म लावून, रुद्रास्त्र धारण करून, जो जितेंद्रिय पचाक्षरी मंत्राचा किंवा रुद्राध्यायाचा जप करतो, तसेंच अथर्वशीर्ष, वैवस्वोपनिषत्, श्वेताश्वतर सूक्त यांचा जप करतो व माझे अनन्ययुद्धीनें चिंतन करतो, तो श्रेष्ठ भक्त होय. ॐ हेच परमब्रह्म होय. या प्रणवाच्या निरनिराळ्या मात्रांचें जो शास्त्रोक्त चिंतन करतो व भूत आणि भविष्य सर्व रुद्ररूप आहे, त्या रुद्ररूपामध्यें प्राण आणि प्राणाचे ठायीं ओंकार आहे, म्हणून रुद्र आणि ओंकार यांत भेद न मानतां त्याचें जो चिंतन करतो, तो मुक्त होतो. जो बाहु यर उभारून सूर्यामिमुख होत्ताता, उदकात उभा राहून सूर्यविचस्थ माझ्या स्वरूपाचें ध्यान करून अथर्वागिरस मंत्राचा जप करतो, तो जसा गृहस्थामी आपल्या घरांत प्रवेश करतो, तसा माझ्या स्वरूपांत प्रवेश करील. तसेंच ईशावास्यादि उपनिषदाचे मंत्र जो नित्य माझ्या अग्रमार्गी पठण करील, तो सायुज्य पावेल ”

—शिवगीता, अ. १५.

शिवलिंगोपासना ही शिवशक्त्युपासना आहे. ही उपासना इतर उपासनांपेक्षां जास्त सूक्ष्म, गूढ व व्यापक स्वरूपाची आहे. शिवलिंग हें अरूप

प्रतीक असतें, तसें शक्तिपीठहि अनेक ठिकाणीं अरूप प्रतीक असतें. त्या प्रतीकाच्या ठिकाणीं साकार व सरूप अशा शिवशक्तीचा अभ्यास अथवा धारणा करणें, हा उपासनेंतील ध्यानाचा एक प्राथमिक प्रकार समजावा. त्याचप्रमाणें आपल्या अहंच्या किंचित् स्फुरणाप्रमाणें शिवशक्तीचें अतिसूक्ष्म-रूप असून, ज्ञाताज्ञात अनंत ब्रह्माढ्याना व्यापून उरणारें असें शिवशक्तीचें विराट् स्वरूपहि असतें. यासाठीं वृत्ति जशी अतिसूक्ष्म तशी अतिव्यापकहि करावी लागते. या व्यापकरूपांत शिवशक्तीच्या किती भावांचा अंतर्भाव होतो, याची गणना करतां येणें शक्यच नाही. तात्त्विक अद्वैतप्रमाणें शिवशक्ति नामरूपकर्मांना जन्म देणारी व त्यांचा संहार करणारी आहे. सारं दृश्य व मनोवेद्य शिवशक्तीचेंच स्वरूप आहे. त्याहून अन्य कांहींच नाही. एवढी सूक्ष्म व व्यापक दृष्टि उपासकाला आरंभीच साधणें काठिण, म्हणून शिवशक्तीच्या नानाविध देहाकारांची भावना अनेक सद्भक्तांनीं अनुभवसिद्ध करून ठेवली आहे. त्याहि मूर्तींत अगर प्रतिमांरूपांत अनेक गूढसंकेत असतातच. ते जाणलेले बरे. पण तें निदान-शास्त्र आज उपलब्ध नाही.

“न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः।” असें कुमारसमवांत (५।७७) म्हटलें आहे. “शिवमात्मनि पश्यन्ति प्रतिमासु न योगिनः। अज्ञानां भावनायाय प्रतिमाः परिकल्पिताः॥” असें एक शास्त्रवचन आहे. शिवाच्या व्यापक नामरूपांचा शास्त्रांत व शिल्पांत म्हणजे मूर्तींत अथवा चित्रांत निर्देश आढळतो, त्यांत कोठें कोठें साक्षात्कारी सत्पुरुषांनीं भावित केलेल्या त्याच्या रूपाशीं (उ०, चंद्रशेखर, त्रिलोचन, गंगाधर, इ०), कोठें कोठें त्याच्या ठिकाणीं कल्पिलेल्या गुणधर्माशीं (उ०, नटराज, दक्षिणामूर्ति, अर्धनारीश्वर, इ.) कोठें त्याच्या परिवाराशीं (उ०, उमापति, भूतेश), कोठें त्याच्या-संबंधीं वर्णिलेल्या कथाप्रसंगांशीं, (उ०, स्मरहर, त्रिपुरांतक, भिक्षाटणमूर्ति, कंकाळमूर्ति, क्रियातार्जुनमूर्ति, विघ्नेशानुग्रहमूर्ति, रावणानुग्रहमूर्ति, इ०), असा संबंध असतो. कांहीं केवळ तात्त्विक कल्पना असतात (उ०, अष्टमूर्ति, शिवसादाख्य, अमूर्तसादाख्य, मूर्तसादाख्य, कर्तृसादाख्य, एकादशरुद्र, इ०); अशा अनेक प्रकारच्या शिवमूर्तींची तपशिलवार माहिती मी माझ्या मूळ ग्रंथांत छिडिली होती. त्यांत शिवमूर्तींचीं मुखें, हात, त्या हातांतील आयुधें, त्यांचीं वाहनें, त्याचे नृत्यांतील आविर्भाव यांचे जे संकेत स्पष्ट उपलब्ध

आहेत, तेहि सांगितले होते. पण विस्तारभयास्तव ते मोठे प्रकरण या ग्रंथांत घेतले नाही. कारण शिवाची प्रतिमोपासना न करता त्याची लिंग-रूपांतच उपासना करावी, असा शास्त्रनिर्बंध आहे. तसेंच, हा ग्रंथ जरी सर्वसाधारण शिवोपासनेसंबंधी असला तरी शिवलिंगोपासना हाच त्यांतील प्रधान विषय आहे.

शिवाय शिवमूर्तिविशानासंबंधी जे वाङ्मय उपलब्ध आहे त्यांत शिल्प अथवा देशकालपरत्वे शिल्पाचा रुक्ष इतिहास हाच मुख्य विषय आहे. त्यांत उपासकाच्या उपासनेस अथवा भक्तिभावनेस उपकारक अशी विषयाची मांडणी मुळीच नाही. त्यांतहि आपल्याकडे उपलब्ध असलेल्या मध्ययुगीन देवताविषयक शिल्पांत ग्रीकप्रमाणे वास्तवदृष्टि किंवा चित्ताकर्षक सीदर्यदृष्टि नसून गूढ सांकेतिक दृष्टीलाच प्राधान्य देण्यांत आले असल्यामुळे, त्या रहस्यमय सांकेतिक दृष्टीच्या अमावी ते मूर्तिविशान भक्तभावनेला पोषक न होतां प्रतिबंधकच होण्याचा संभव अधिक वाटतो. यावर कोणी थिऑसोफिस्ट आणखी असे म्हणतात की, देवतामूर्तीच्या सीदर्यावर उपासक मोहून जाऊं नये म्हणून त्या मुद्दाम विदूष करण्यांत येतात. तसें असले तरी, एकप्रकारे चित्रलांत हात घालून तो धूत घसण्याप्रमाणे, हा द्राविडी प्राणायामाचा उद्योग न करता तो प्राचीन अतिगूढ, संदिग्ध व विरूप असा मूर्तिविचार सोडून दिलेलाच चरा, असें मी ठरविले.

कारण, कर्तृतंत्र उपासनेत उपासकाच्या उपास्यासंबंधी स्वरूप-अरूप अशा अवस्थासंबंधी भावना देशकालभेदाने बदलत जाणे अपरिहार्य आहे. आजचा मूर्तिकार शिवमूर्ति घडवितांना मोहोनजोदाडो येथील उत्खननांत सांपडलेली या शिवाची म्हणून मानली गेलेली सध्रंग योगमूर्ति आपल्यापुढे आदर्श नमुना म्हणून ठेवणार नाही. अति प्राचीन काल सोडून दिला या जगाचीन कालाचा विचार पाहिला, तरी पंढरीच्या धीविठलाचे “सुंदर ते मुख, सुंदर ते ध्यान।”

१ Cultural Heritage of India, Vol. III, p. 553.

२ Inner life, by Rev. C. W. Leadbeater. Lotus Fire, by Dr. Arundale.

प्रतीक असतें, तसें शक्तिपीठहि अनेक ठिकाणीं अरूप प्रतीक असतें. त्या प्रतीकाच्या ठिकाणीं साकार व सरूप अशा शिवशक्तीचा अभ्यास अथवा धारणा करणें, हा उपासनेंतील ध्यानाचा एक प्राथमिक प्रकार समजावा. त्याचप्रमाणें आपल्या अहंच्या किंचित् स्फुरणाप्रमाणें शिवशक्तीचें अतिसूक्ष्मरूप असून, ज्ञाताज्ञात अनेक ब्रह्माढाना व्यापून उरणारें असें शिवशक्तीचें विराट् स्वरूपहि असतें. यासाठीं वृत्ति जशी अतिसूक्ष्म तशी अतिव्यापकहि करावी लागते. या व्यापकरूपांत शिवशक्तीच्या किती भावांचा अंतर्भाव होतो, याची गणना करतां येणें शक्यच नाही. तार्त्विक अद्वितीयप्रमाणें शिवशक्ति नामरूपकर्मांना जन्म देणारी व त्यांचा संहार करणारी आहे. सारे दृश्य व मनोवैद्य शिवशक्तीचेंच स्वरूप आहे. त्याहून अन्य कांहींच नाही. एवढी सूक्ष्म व व्यापक दृष्टि उपासकाचा आरंभीच साधणें काठेण, म्हणून शिवशक्तीच्या नानाविध देहाकारांची भावना अनेक सद्भक्तांनीं अनुभवसिद्ध करून ठेवली आहे. त्याहि मूर्तींत अगर प्रतिमांरूपांत अनेक गूढसंकेत असतातच. ते जाणलेले बरे. पण ते निदान-शास्त्र आज उपलब्ध नाही.

“ न सन्ति याथार्थ्यविदः विनाकिनः । ” असें कुमारसंभवांत (५।७७) म्हटलें आहे. “ शिवमात्मनि पश्यन्ति प्रतिमासु न योगिनः । अज्ञानां भावनार्थाय प्रतिमाः परिकल्पिताः ॥ ” असें एक शास्त्रवचन आहे. शिवाच्या ज्या नामरूपांचा शास्त्रांत व शिल्पांत म्हणजे मूर्तींत अथवा चित्रांत निर्देश आढळतो, त्यांत कोठें कोठें साक्षात्कारी सत्पुरुषांनीं भावित केलेल्या त्याच्या रुपाशी (उ०, चंद्रशेखर, त्रिलोचन, गंगाधर, इ०), कोठें कोठें त्याच्या ठिकाणीं कल्पिलेल्या गुणधर्माशी (उ०, नटराज, दक्षिणामूर्ति, अर्धनारीश्वर, इ.) कोठें त्याच्या परिवाराशी (उ०, उमापति, भूतेश), कोठें त्याच्या-संबंधीं वर्णिलेल्या कथाप्रसंगांशी, (उ०, स्मरहर, त्रिपुरांतक, भिक्षाटणमूर्ति, कंकालमूर्ति, किराताशुनमूर्ति, विघ्नेशानुग्रहमूर्ति, रावणानुग्रहमूर्ति, इ०), असा संबंध असतो. कांहीं केवळ तार्त्विक कल्पना असतात (उ०, अष्टमूर्ति, शिवसादाख्य, अमूर्तसादाख्य, मूर्तसादाख्य, कर्तृसादाख्य, एकादशरुद्र, इ०), अशा अनेक प्रकारच्या शिवमूर्तींची तपशिलवार माहिती मी माझ्या मूळ ग्रंथांत लिहिली होती. त्यांत शिवमूर्तींचीं मुखें, हात, त्या हातांतील आयुधें, त्यांचीं वाहनें, त्याचे नृत्यांतील आविर्भाव यांचे जे संकेत स्पष्ट उपलब्ध

आहेत, तेहि सांगितले होते. पण विस्तारमयास्तव तें मोठें प्रकरण या ग्रंथांत घेतलें नाहीं. कारण शिवाची प्रतिमोपासना न करतां त्याची लिंग-रूपांतच उपासना करावी, असा शास्त्रनिर्घेप आहे. तसेंच, हा ग्रंथ जरी सर्वसाधारण शिवोपासनेसंबंधी असला तरी शिवलिंगोपासना हाच त्यांतील प्रधान विषय आहे.

शिवाय शिवमूर्तिविज्ञानासंबंधी जें वाङ्मय उपलब्ध आहे त्यांत शिव अथवा देशकालपरत्वे शिल्पाचा रुझ इतिहास हाच मुख्य विषय आहे. त्यांत उपासकाच्या उपासनेस अथवा भक्तिभावनेस उपकारक अशी विषयाची मांडणी मुळांच नाहीं. त्यांतहि आपल्याकडे उपलब्ध असलेल्या मध्ययुगीन देवताविषयक शिल्पांत ग्रीनंप्रमाणें वास्तवदृष्टि किंवा चित्ताकर्षक सांदर्भदृष्टि नसून गूढ सांकेतिक दृष्टीलाच प्राधान्य देण्यांत आले असल्यामुळे, त्या रक्ष्यमय सांकेतिक दृष्टीच्या अमावसी तें मूर्तिविज्ञान भक्तभावनेला पोषक न होतां प्रातिबंधरूच होण्याचा संभव अधिक वाटतो. यावर कोणी थिऑसोफिस्ट आणखी असें म्हणतात कीं, देवतामूर्तीच्या सांदर्भावर उपासक मोहून जाऊं नये म्हणून त्या मुद्दाम बिदूष करण्यांत येतात. तसें असलें तरी, एकप्रकारें चित्रलांत हात घालून तो धूत वसण्याप्रमाणें, हा द्राविडी प्राणायामाचा उद्योग न करतां तो प्राचीन अनिगूढ, संदिग्ध व विरूप असा मूर्तिविचार सोडून दिलेलाच घरा, असें भी ठरविलें.

कारण, कर्तृतंत्र उपासनेंत उपासकाच्या उपास्यासंबंधी सरूप-अरूप अशा अरस्यांसंबंधी मावना देशकालभेदानें बदलत जाणें अपरिहार्य आहे. आजचा मूर्तिकार शिवमूर्ति घडवितांना मोहोनजोदाहो येथील उदत्तननांत सांपडलेली व शिवाची म्हणून मानरी गेलेली सधृंग योगमूर्ति आपल्यापुढें आदर्श नमुना म्हणून ठेवणार नाहीं. अति प्राचीन काल सोडून दिला व अर्वाचीन कालाचा विचार पाहिला, तरी पंढरीच्या धीविटलाचें “ सुंदर तें मुख, सुंदर तें ध्यान । ”

१ Cultural Heritage of India, Vol. III, p. 553.

२ Inner life, by Rev. C. W. Leadbeater. Lotus Fire, by Dr. Arundale.

प्रतीक असतें, तसें शक्तिपीठहि अनेक ठिकाणीं अरूप प्रतीक असतें. त्या प्रतीकाच्या ठिकाणीं साकार व सरूप अशा शिवशक्तीचा अभ्यास अथवा धारणा करणे, हा उपासनेंतील ध्यानाचा एक प्राथमिक प्रकार समजावा. त्याचप्रमाणें आपल्या अहंच्या किंचित् स्फुरणाप्रमाणें शिवशक्तीचें अतिसूक्ष्मरूप असून, ज्ञाताज्ञात अनंत ब्रह्मांडांना व्यापून उरणारें असें शिवशक्तीचें विराट स्वरूपहि असतें. यासाठीं वृत्ति जशी अतिसूक्ष्म तशी अतिव्यापकहि करावी लागते. या व्यापकरूपांत शिवशक्तीच्या किती भावांचा अंतर्भाव होतो, याची गणना करतां देणें शक्यच नाही. तात्त्विक अद्वितीप्रमाणें शिवशक्ति नामरूपकर्मांना जन्म देणारी व त्यांचा संहार करणारी आहे. सारे हृदय व मनोवेद्य शिवशक्तीचेंच स्वरूप आहे. त्याहून अन्य कांहीच नाही. एवढी सूक्ष्म व व्यापक दृष्टि उपासकाला आरंभीच साधणें काठिण, म्हणून शिवशक्तीच्या नानाविध देहाकारांची भावना अनेक सद्भक्तांनीं अनुभवसिद्ध करून ठेवली आहे. त्याहि मूर्तींत अगर प्रतिमांरूपांत अनेक गूढसंकेत असतातच. ते जाणलेले बरे. पण ते निदान-शास्त्र आज उपलब्ध नाही.

“न सन्ति याथार्थ्यविदः विनाकिनः।” असें कुमारसंभवांत (५।७७) म्हटलें आहे. “शिवमात्मनि पश्यन्ति प्रतिमासु न योगिनः। अज्ञानां भावनार्थाय प्रतिमाः परिकल्पिताः॥” असें एक शास्त्रवचन आहे. शिवाच्या ज्या नामरूपांचा शास्त्रांत व शिल्पांत म्हणजे मूर्तींत अथवा चित्रांत निर्देश आढळतो, त्यांत कोठें कोठें साक्षात्कारी सत्पुरुषांनीं भावित केलेल्या त्याच्या रूपाशीं (उ०, चंद्रशेखर, त्रिलोचन, गंगाधर, इ०), कोठें कोठें त्याच्या ठिकाणीं कल्पिलेल्या गुणधर्माशीं (उ०, नटराज, दक्षिणामूर्ति, अर्धनारीश्वर, इ.) कोठें त्याच्या परिवाराशीं (उ०, उमापति, भूतेश), कोठें त्याच्या-संबंधीं वर्णिलेल्या कथाप्रसंगांशीं, (उ०, स्मरहर, त्रिपुरांतक, भिक्षाटणमूर्ति, कंकालमूर्ति, किरातार्जुनमूर्ति, विघ्नेशानुग्रहमूर्ति, रावणानुग्रहमूर्ति, इ०), असा संबंध असतो. कांहीं केवळ तात्त्विक कल्पना असतात (उ०, अष्टमूर्ति, शिवसादाख्य, अमूर्तसादाख्य, मूर्तसादाख्य, कर्तृसादाख्य, एकादशाक्षर, इ०); अशा अनेक प्रकारच्या शिवमूर्तींची तपशिलवार माहिती मी माझ्या मूळ ग्रंथांत लिहिली होती. त्यांत शिवमूर्तींचीं मुखें, हात, त्या हातांतील आपुघे, त्याचीं वाहनें, त्याचे नृत्यांतील आविर्भाव यांचे जे संकेत स्पष्ट उपलब्ध

आहेत, तेहि सांगितले होते. पण विस्तारमयास्तव तें मोठें प्रकरण या ग्रंथांत घेतलें नाहीं. कारण शिवाची प्रतिमोपासना न करतां त्याची लिंग-रूपांतच उपासना करावी, असा शास्त्रनिर्बंध आहे. तसेंच, हा ग्रंथ जरी सर्वसाधारण शिवोपासनेसंबंधी असला तरी शिवलिंगोपासना हाच त्यांतील प्रधान विषय आहे.

शिवाय शिवमूर्तिविज्ञानासंबंधी जें वाङ्मय उपलब्ध आहे त्यांत शिल्प अथवा देशकालपरत्वे शिल्पाचा रुक्ष इतिहास हाच मुख्य विषय आहे. त्यांत उपासकाच्या उपासनेस अथवा भक्तिभावनेस उपकारक अशी विषयाची मांडणी मुळीच नाहीं. त्यांतहि आपल्याकडे उपलब्ध असलेल्या मध्ययुगीन देवताविषयक शिल्पांत ग्रीकांप्रमाणें वास्तवदृष्टि किंवा चित्ताकर्षक सौंदर्यदृष्टि नसून गूढ सांकेतिक दृष्टीलाच प्राधान्य देण्यांत आलें असल्यामुळे, त्या रहस्यमय सांकेतिक दृष्टीच्या अमावी तें मूर्तिविज्ञान भक्तभावनेला पोषक न होतां प्रातिबंधकच होण्याचा संभव अधिक वाटतो. यावर कोणी थिऑसोफिस्ट आणखी असें म्हणतात कीं, देवतामूर्तीच्या सौंदर्यावर उपासक मोहून जाऊं नये म्हणून त्या मुद्दाम विदूष करण्यांत येतात. तसें असलें तरी, एकप्रकारें चित्रलांत हात घालून तो धूत बसण्याप्रमाणें, हा द्राविडी प्राणायामाचा उद्योग न करतां तो प्राचीन अतिगूढ, संदिग्ध व विरूप असा मूर्तिविचार सोडून दिलेलाच बरा, असें मी ठरविलें.

कारण, कर्तृत्र उपासनेंत उपासकाच्या उपास्यासंबंधी सरूप-अरूप अशा अवस्थांसंबंधी भावना देशकालभेदानें बदलत जाणें अपरिहार्य आहे. आजचा मूर्तिकार शिवमूर्ति घडवितांना मोहोनजोदाडो येथील उत्खननांत सांपडलेली व शिवाची म्हणून मानली गेलेली सश्रृंग योगमूर्ति आपल्यापुढें आदर्श नमुना म्हणून ठेवणार नाहीं. अति प्राचीन काल सोडून दिला व अर्वाचीन कालाचा विचार पाहिला, तरी पंदरीच्या श्रीविठ्ठलाचें “ सुंदर तें मुख, सुंदर तें ध्यान । ”

१ Cultural Heritage of India, Vol. III, p. 553.

२ Inner life, by Rev. C. W. Leadbeater. Lotus Fire, by Dr. Arundale.

असें जरी संतांनीं मानलें, तरी मुंबईच्या माधवबागेंतील श्रीलक्ष्मीनारायणाची मूर्ति घडवितांना पंढरीचा विठोबा व कोल्हापूरची महालक्ष्मी हे आदर्श मूर्ति-कारांनीं मानले नाहीत. आजकालच्या देवघरांत लावलेली रत्नचर्म्यांच्या शिव-पंचायतन, लक्ष्मी, सरस्वती, गंगावतरण या लोकप्रिय तसविरांतील चित्रांचे आदर्श कांहीं प्राचीन शिल्प खास नव्हे. अशी बदलेली अभिरुचि दिसत असतां, या उपासना ग्रंथांत भी प्राचीन 'रूपमंडन' वर्णन करण्यांत स्वारस्य तें काय? आज बंगाली चित्रकलेत प्राचीन चित्रकलेचे अवास्तव अनुकरण करण्याची एक विशिष्ट तऱ्हा निघाली आहे. पण मला तरी ती मनोवैधक वाटत नाही. तें कांहीं असो. प्राचीन शास्त्र व शिल्प यांत निर्दिष्ट केलेलें निदान शिवरुद्राचें रूप, गुण व चरित्र इतकें लोकोत्तर, गूढ, अद्भुत व सांकेतिक आहे की, तें जसेंच्या तसे ध्यानधारणेसाठीं नजरेपुढें ठेवणें व तें आत्मसात् करणें आजच्या अभिरुचीला तरी कठिणच वाटेल. "अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयोस्तब्धावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि । स कस्य स्तोतव्यः कतिविधगुणः कस्य विषयः पदे त्वर्वाचीने पतति न मनः कस्य न वचः ॥ २ ॥" असें पुष्पदंतानें म्हणून पुढें जो विशेषेंकरून सोळा, सतरा, अठरा व चावीस या श्लोकांत शिवस्तव केला आहे, त्यांत वर्णिलेलें दृश्य स्पष्ट नजरेसमोर आणणें व राखणें हें कर्म कठिणच आहे. "तव तत्त्वं न जानामि, कीदृशोऽसि महेश्वर । या दृशोऽसि महादेव तादृशाय नमोनमः ॥" असेंच अखेर म्हटलें जातें.

१ मही पादाघाताद्भ्रजति सहसा संशयपदं । पदं विष्णोर्भ्राम्यद्भुजपरिध-
रुणप्रहगणम् । मुहुर्घोर्दोऽस्थं यात्यभिभृतजटाताडिततटा जगद्रक्षायै त्वं
नटसि ननु वामैव विभुता ॥ १६ ॥ वियव्यापि तारागणगुणितफेनोद्गमरुचिः
प्रवाहो चारां यः प्रपतलघुदृष्टः शिरसि ते । जगद्द्वीपाकारं जलधिवलयं तेन
कृतमित्यनेनैवोत्तेयं धृतमहिम दिव्यं तव वपुः ॥ १७ ॥ रथः क्षोणी यन्ता
शतधृतिरगेन्द्रो धनुरयो रथाङ्गे चन्द्रार्कौ रथचरणपाणिः शर इति । दिधक्षोस्ते
कोऽयं त्रिपुरतृणमाडम्बरविधिर्विधेयैः क्रीडन्त्यो न खलु परतन्त्रा प्रमुधियः
॥ १८ ॥ प्रजानायं नाथ प्रसभमभिकं स्वां दुहितरं गतं रोहिद्भूतां रिमयिपु-
मृण्यस्य वपुषा । धनुः पाणेर्यातं दिवमपि सपत्नीकृतममुं त्रसन्तं तेऽद्यापि
त्यजाति न मृगव्याधरभसः ॥ २२ ॥ —शिवमहिम्न.

तेव्हां धीएकनाथनद्वाराच एकनाथी भागवतांत (अ. ३०) म्हणतात की,
 “ब्रह्मा जगाचा आदि कर्ता । त्यासही न कळे तुझी सत्ता । तूं नाना अव-
 तारी देहधर्ता । तथा तुज कर्ता नव्हे ब्रह्मा ॥ २६७ ॥ तूं स्वलीला देह कैसा
 धरसी । अवतार चरित्रं कैसा करिशी । कैसेनि देह सांडिशी । हें ब्रह्मा-
 दिकांसी कळेना ॥ २६८ ॥ मुखें होईल ब्रह्मज्ञान । परी तुझें स्वलीला देह-
 धारण । याचें नेणती पर्यवसान । अति सज्ञान साकल्ये ॥ २७ ॥” तुलसीदास
 असेंच म्हणतात. तें खरेंच आहे

तात्पर्य, शिवमूर्तीचा रूपविचार हा अति दुर्बोध व कालांतरामुळे क्वचित्
 गौरसमज करणारा वाटत असल्यामुळे, शिवलिंगोपासनेवरील या ग्रंथांत तो
 उपास्याचा रूपविषय उपासक वाचकांच्या आवडीनुसार त्यांच्या भावनावरच
 मी सोंपवीत आहे. ग्रंथांना त्या प्राचीन शास्त्रोक्त रूपविषयाचेंच अगत्य असेल
 त्यांनी साक्षात्कारी शिवभक्तांकडूनच तो विषय शक्यतर समजून घेणें श्रु-
 त्वातें. उपासनाकर्माला मूर्तिविज्ञानावरील आधुनिक वाटमयउपासकांचे
 कामास येईल, असें मला तरी आढळलें नाहीं. उपासना हा प्रेमळ भावनेचा
 विषय आहे. आणि मूर्तिप्रशानाच्या आधुनिक ऐतिहासिक दृष्टीच्या चिकि-
 त्सेत भाविकाच्या देवताविषयक प्रेमभावनेवर कसे आघात होत आहेत,
 शक्ये लक्ष दिलें जात नाहीं. म्हणून प्राचीन शिल्पशास्त्रांतील शिवाच्या
 विविधरूपाबद्दल एकवेळ कमीच माहिती असलेली परवडली, पण उपासनेंत
 निरपदोर्गा व मज्जीला विघातक होणारी व संशयप्रसन्न करणारी अशी
 शिषरूपाची चिकित्सा नको; ती या शिवलिंगोपासना ग्रंथांत अप्रस्तुत आहे,
 असें मी ठरविळें. असो. आतां पुढील प्रकरणांत शिवलिंगोपासनेचा आरण
 विचार करूं.

उपासनेला दृढ चालवावें । भूदेवसंतांसि सदा नमार्जे ।
 सत्कर्मयोगे वय घालवावें । सर्वांमुखीं मंगल घोलवावें ॥

प्रकरण ६ वे

शिवलिंगोपासना

लिङ्गरूपाय लिङ्गाय लिङ्गानां पतये नमः ।

अलिङ्गो लिङ्गमूलं तु अव्यक्तं लिङ्गमुच्यते ॥

अलिङ्गः शिव इत्युक्तः ॥

लिङ्गं शैवमिति स्मृतम् ॥ — लिङ्गपुराण

ब्रह्मादिस्थावरं यत् सर्वं लिङ्गे प्रतिष्ठितम्

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्थापयेद्विङ्गमैश्वरम् ॥ — स्कंदपुराण

सच्चिदानंद निर्गुण । जगो अस्ते नामरूपाधिष्ठान । हे उत्तम शिवलिंगार्चें स्थापन । शानियाविण नव्हे ॥ २५ ॥ सर्व ब्रह्मांड हे शिवलिंग पवित्र । वेद गाताती शिवाचें चरित्र । हा मध्यम स्थापनेचा प्रकार । स्तवनांसी योग्य ॥ २६ ॥ कनिष्ठ हे कायिक सेवेसी । लिङ्ग प्रतिष्ठा प्रतिमा पुजेसी । एवं हे त्रिविध प्रकारेंशी । रामें शिवलिंग स्थापिलें ॥ २७ ॥ -वेदेश्वरी अ० ४.

पांचवी भक्तीतें अर्चन । अर्चन म्हणजे देवार्चन । शास्त्रोक्त पूजा विधान । वेलें पाहिजे ॥ २ ॥ सिद्धासत्तांकित नवांकित । शालग्राम शकलें चक्रांकित । लिंगें सूर्यकांत सोमकांत । चाण तांदळे नर्मदे ॥ ६ ॥ हरिहरांच्या मूर्ती । भगवंत जगदात्मा जगदीशमूर्ती । शिवशक्तीच्या बहुधा मूर्ती । देवार्चनी पूजाव्या ॥ १२ ॥ -दासबोध ४-५.

शिवशक्ति या प्रकरणाप्रमाणें मागच्या प्रकरणांत उपासनेसंबंधी स्थूल व सूक्ष्म व म्हणून सुबोध व थोडा दुर्बोध असा उभयविध विचार केला. कारण ती आरंभीची प्रकरणे एक प्रकारें बीजभूत होती. आतां यापुढें स्थूलावरून सूक्ष्म, शलावरून अज्ञात, व्यक्तावरून अव्यक्त, असा अंतरपर्यंत विचार करण्याकरितां प्रथम शिवलिंगोपासना सांगणार आहे. “सगुणाचेनि आधारें । निर्गुण पाविजे निर्धारें ॥” असा श्रीसमर्थाचा दंडक आहे. जोवर व्यावहारिक सत्तेतील देहगोळादि सत्यवत् प्रतीत होत आहेत, तोवर

निर्गुणनिराकारोपासकांनीं हि सारीं भूत-भौतिकें, पूजाविधिविधानें, ईश्वराच्या विभूति, प्रतीक-प्रतिमा यांच्या ठिकाणीं सत्यत्वबुद्धि व आस्था बाळगणें योग्यच आहे. श्रीसमर्थ रामदास म्हणतात : “करणं लागे भोजन । करणें लागे उदकप्राशन । मळमूत्रत्यागलक्षण । तेंहि सुटेना ॥ १६ ॥ ज्ञानविवेकें मिश्र जाळें । परंतु अवधें नाहीं टाकिलें । तरी मग भजनेचि काय केलें । सांग नापा ॥ १८ ॥ ज्ञानबळें उपासना । आम्ही भक्त जरी मानू ना । तरी या दीपाच्या पतना । पावों अमक्तपणें ॥ ४० ॥ देहास लागली उपासना । आपण विवेकें उरेना । ऐसी स्थिती सज्जना । अंतराची ॥ ४२ ॥ -दा. चो ६-७; नाहीं उपासनेचा आधार । तो परमार्थ निराधार । कर्मविण अनचार । भ्रष्ट होती ॥ ५१ ॥ ” -दा. चो. ५।२. परमार्थमार्गांत कर्म, उपासना आणि ज्ञान असा साधनांचा, व्यक्त आणि अव्यक्त असा विषयांचा व स्थूल आणि सूक्ष्म असा विचारांचा अनुक्रम आहे.

शिवलिंगोपासना यात या सर्वांचा अंतर्भाव होतो. श्रीसमर्थ म्हणतात, “उपासनेचा मोठा आश्रयो । उपासनेविण निराश्रयो । उदंड केलें तरी तो जयो । प्राप्त नाहीं ॥ २९ ॥ समर्थाची नाहीं पाठी । तथास भलताच कुटी । याकारणें उठाउठी । भजन करावें ॥ ३० ॥ भजन साधन अभ्यास । येणें पाविजे परलोकास । दास म्हणे हा विश्वास । धरिला पाहिजे ॥ ३१ ॥ ” -दा. चो. १६।१०. पुढे शिवशक्ति निरूपणांत श्रीसमर्थ म्हणतात की, “देवा येवढें चपळ नाहीं । ब्रह्माएवढें निश्चळ नाहीं । पाइरीनें पाइरी चढोन पाहीं । मूलपरिधंत ॥ ” -दा. चो. २०।४।३०.

याप्रमाणें पायरीपायरीनें हा परमार्थाचा सोपान मार्ग चढून जावयाचें म्हणजे त्यास आरंभ सामान्यतः मूर्तिपूजादि कर्मापासूनच होतो. “ईशावास्य-मिदं सर्वम्” याचा अभ्यास पापाणलिंगात ईश्वर पाहण्यापासूनच करतात. देहबुद्धिप्रधान कर्ममार्गातून सगुणोपासकांचें मन उपासनाप्रांतात जेथवर थांब घेईल, तेथें अगोदरच शिवशक्तिरूप उपास्याचें दिव्य शिवलिंग असतेंच. श्रीसमर्थ आपला उपासनेसंबंधी अनुभव सांगतात की, “उपासना शोधून पाहिज्जी ! तों ते बिंदू पाळिलीं जाली । न कळे लीला परीक्षिली । न वचें कोणा ॥ २६ ॥ उपासना सकळां ठाई । आत्माराम कोठें नाहीं । या कारणें ठाई ठाई । देवें आटोपिलें ॥ २८ ॥ ” -दा. चो. १५।९.

या प्रकरणाच्या मथळ्यावरील श्लोकांत स्कंदपुराण म्हणत की, जो लिङ्ग-रूप आहे, लिङ्ग म्हणजे कारण, जो कारणांचाहि अधिपति आहे, त्यास नमस्कार असो. हे आकाशरूप ब्रह्मलिङ्ग आहे व पृथ्वीरूपिणी जगदंबा त्याची पीठिका आहे. तें सर्व देवतांचें निवासस्थान असून सर्व भूतांचें लयस्थान असल्यामुळे त्यास लिङ्ग म्हणतात. ब्रह्मादि सर्व भेराचर शिवलिङ्गाच्या ठिकाणी प्रतिष्ठित आहेत. यास्तव सर्व प्रयत्नानें बाहेर आणि हृदयांत शिव-लिङ्गाची स्थापना करावी. लिङ्गपुराणांतहि असेंच वचन आहे. आतां सर्व भूतांचें लयस्थान वस्तुतः प्रकृतीच आहे, आणि म्हणून लिङ्ग म्हणजे प्रधान अथवा प्रकृति असे लिङ्गपुराणांत म्हटलेलें आढळतें. निर्गुण पुरुषाच्या अथवा परमशिवाच्या ठिकाणी व्याप्यव्यापक भाव संभवत नाही. पण तो भाव प्रकृतिरूपांत अनुस्यूत आहे. प्रकृतीने आपल्या पोटांत जणूं तिरोहित केलेलें हें शिक्तस्व उपासकांच्या नजरेस आणण्यासाठी, काळूच्या रीजा-प्रमाणें तें आंतील अनुस्यूत तत्त्व जणूं बाहेर आवीत रूपांतहि निर्दिष्ट करण्याची स्थूल योजना अथवा संकेत ज्या प्रतीकांत दिसतो, त्याला आपण सुोपाधिक शिवलिङ्ग म्हणतो. ज्याप्रमाणें शक्तिपीठांत शक्तिप्रतीकाचें किंवा प्रतिमेचें प्राधान्य असतें, त्याप्रमाणें शिवलिंगांत शिवप्रतीकाचें प्राधान्य मानतात. ज्याप्रमाणें शक्त उपासक कालीची मूर्ति जणूं शवरूप (निश्चेष्ट) शिवदेहावर उभी दाखवितात, त्याप्रमाणें शैव उपासक शक्तीच्या साळुंकेवर शिवपिंडी उभी दाखवितात. कित्येक बाणलिंगांत तर शक्तिपीठ व्यक्त नसून त्या शिवलिंगांत तें अव्यक्तच मानावें लागतें.

येथें एक मुद्दा स्पष्ट लक्षांत घेतला पाहिजे तो असा की, आपण बाण अगर पिंडी तो शिव व साळुंका ती शक्ति, असें प्रतीकदृष्ट्या म्हणतो, पण वस्तुतः बाण आणि पिंडी हीं नामरूपे शक्तीचींच आहेत. शिवाला नाम-रूपच नाही. पण नाटकांतील पुरुष नट ज्याप्रमाणें क्रियांचें व पुरुषांचेंहि सौंगच घेतात, अथवा ज्याप्रमाणें कापडावर काढलेल्या रंगीत तैलचित्रांतिल वस्त्र धारण करणारी व्यक्ति व तिचें वस्त्र हीं दोन्ही चित्रेंच असतात ; म्हणजे

१ लिङ्गवेदी महादेवी लिङ्गं साधान्महेश्वरः । तयो संपूजनान्नित्यं देवी-देवस्य पूजितौ । लयनालिङ्गमित्युक्तं तत्रैव निखिलं सुराः ॥

१ लिङ्गपुराण-पूर्वार्ध, अ. ३.

नाटकांतलें पुरुषाचें सोंग त्या पुरुषाहून वेगळेंच असतें व कापडावरील कापडाचें रंगीत चित्र हें वस्तुतः तें कापड नसतें, त्याप्रमाणे शिवलिङ्गांतील पिंडी अगर बाण हें शिवाचें प्रतीक अगर सोंग आहे. बाण, पिंडी हें केवळ नामरूप म्हणजे शिव नव्हे. एकाच महासामान्य निर्गुणनिराकार शिव या अधिष्ठानावर शिवप्रतीक बाण व शक्तिप्रतीक साळुंका हा नामरूपाचा भेद उपासकांच्या समजुतीकरितां दाखविला जातो. तत्त्वतः अव्यक्त अरूप असें एक शिवाधिष्ठान मात्र सत्य आहे. बाकीची बाण, पिंडी, साळुंका इत्यादि सारीं नामरूपे हीं अध्यारोपित आहेत. अथवा शक्तीच्या दृष्टीनें सांगावयाचें तर ज्याप्रमाणें एखाद्या स्त्रीनाटकसमाजांत कांहीं स्त्रियाच पुरुषाची भूमिका दाखवितात, त्याप्रमाणें शक्तीच (म्हणजे नामरूपात्मक प्रकृतीच) साकार शिवरूप किंवा शिवलिङ्गरूप धारण करते. दुसरा दृष्टांत द्यावयाचा तर वेरूळच्या लेण्यांत ज्याप्रमाणें एकाच डोंगरांत शिव-पार्वती, नंदी-भृंगी इत्यादि मूर्ति कोरून दाखविलेल्या असतात, पण वस्तुतः सारा एकच अखंड पाषाण असतो, त्याप्रमाणें तत्त्वतः उपासना हा अध्यारोपरूप विषय आहे. यास्तव यांतील शिवलिङ्ग, शक्तिपीठ इत्यादि भेद उपासनादि व्यवहारापुरतेच सत्य मानावयाचे आहेत. हा तत्त्वविवेक ध्यानीं ठेवून पुढील ग्रंथ वाचावा.

शक्तिपीठें जशीं पिंडांत असतात व बाहेर ब्रह्मांडांतहि असतात, त्याप्रमाणें शिवलिङ्गांहि अंतर्ब्राह्म आहेत. आपल्या पिंडांत (१) (गुदद्वाराजवळ) मूलाधार चक्राशीं स्वयंभूलिङ्ग, (२) स्वाधिष्ठान चक्राजवळ (ओटीपोटाजवळ) परमलिङ्ग, (३) अनाहत चक्राजवळ (हृदयाजवळ) बाणलिङ्ग, (४) आज्ञाचक्राशीं (भूमध्य) इतर किंवा पाताळ लिङ्ग, अशीं अध्यात्म लिङ्गें मानलीं आहेत. तसेंच (५) सहस्रार चक्राजवळ (मस्तकांत) परमशिवाचें स्थान मानलें आहे.

वर
above head

(१) याशिवाय “श्रीपर्वत शिरस्थाने केदारन्तु ललाटके । वाराणसी, महाप्राज्ञ भुवोग्राणस्थमध्यमे ॥” इत्यादि प्रकारें पिण्डांतर्गत विविध शिव-लिङ्गांची मावना जाचालदर्शनोपनिषदांत व अन्यत्रहि केलेली आढळते. (Permanent History of Bharat Varsha, Vol. I. p.234 et sequa) शिवाय पद्मचक्रनिरूपण पहा.

व्यासशिष्य सूतशौनकादि ऋषीणां सांगतात कीं, वस्तुतः सर्व ब्रह्मांड (सशक्तिक) शिवलिंगरूप आहे. सारी भूमी व जगत् शिवलिंगमय आहे. फार काय दर्शन, वर्णन, स्मरणाचा सारा विषय शिवशक्तिमय आहे. देवासुर मानवाकडून शंभु सर्वत्र पूजला जात आहे. लोकांवर अनुग्रह करण्याकरितां लिंगरूपांनीं क्षेत्राक्षेत्राचे ठिकाणीं तेच विभु अथवा अनंत सशक्तिक शिव प्रगट झाले आहेत. शिवलिंगपूजा ही अनादि आहे व सार्वत्रिक आहे, असें पाश्चात्य संशोधकांनींही शोधाअंती ठरविले आहे.^१ आपल्या प्राचीन ग्रंथांवरून ती अनादि म्हणजे सृष्ट्युत्पत्तीपरोक्षच सुरू झाली असल्याचें दिसतें. हें दुष्ट सत्तारचक्र जमे अनादि आहे तसेंच त्या चक्राच्या पाशांतून मुक्त करणाऱ्या पशुपति शिवाची उपासना पण अनादीच आहे.^२ जेथें जेथें शिव-भक्तांनीं स्मरण केलें, तेथें तेथें लिंगरूपांत (सगुण) शिव राहिले आहेत. याप्रमाणें शिवभक्तांनीं स्थापित केलेल्या शिवलिंगाची संख्या असंख्य आहे.^३ त्यापैकी ज्यांची वर्णने स्कंद, शिव इत्यादि शैव पुराणांत स्थलमहात्म्यासह

१ It can scarcely be questioned, theorise as writers may, that the origin of this (Linga) worship is lost in antiquity (Phallic Miscellany, p. 4. Phallicism, p. 4.). With the fourth race a form of worship began, which ages later was doomed to regenerate into phallicism and sexual worship. (Secret Doctrines, Vol. III, pp. 281-86).

२ म. भारत, सौप्तिक पर्व, अ. १७ लि. पु. पू. १।१७. शिवपुराण, धर्म सं. अ. ४९.

३ Cultural Heritage of India, Vol. II, p. 18.

४ सर्वेषां शिवलिंगानां मुने संख्या न विद्यते । सर्वलिंगमयी भूमिः सर्वलिंगमयं जगत् ॥९॥ यत्किंचित् दृश्यते दृश्यं वर्ण्यते स्मर्यते च यत् । तत्सर्वं शिवरूपं हि नान्यदस्तीति किंचन ॥ ११ ॥ पाताले चापि वर्तन्ते स्वर्गेचापि तथा भुवि । सर्वत्र पूज्यते शंभुः स देवासुरमानुषैः ॥ १३ ॥ यत्र यत्र यदा शंभुर्मक्त्या भक्तैश्च संस्मृतः, तत्रतत्रावतीर्थाय कार्यं कृत्वा दियतस्तदा ॥१६॥ लोभानामुपकारार्थं स्वलिंगं चाप्यवल्पयत् । तल्लिंगं पूजयित्वा तु सिद्धिं समाधिगच्छत ॥ १७ ॥ -शिवमहापुराण को. ५. सं. अ. १.

सविस्तर दिली आहेत, त्या सर्वांचा नुसता उल्लेखहि या ग्रंथांत करता येणे शक्य नाही. तथापि शिवलिंगांपैकी मुख्य मुख्य जे प्रकार आहेत, त्यांचीं अगदीं ओटक माहिती या प्रकरणांत देत आहे.

(१) ज्योतिर्लिंगः— यांच्या मूल स्वरूपासंबंधी व उत्पत्तीसंबंधी निरनिराळ्या दिव्य किंवा प्राकृत कल्पना व आख्यायिका रुढ आहेत. उदाहरणार्थ, कोठे कोठे ज्योतिर्लिंग म्हणजे व्यापक ब्रह्मात्मलिंग किंवा व्यापक प्रकाश असा अर्थ करतात. महेश्वराच्या मायासंज्ञक शक्तीच्या योगाने प्राप्त झालेल्या कांही एका अत्यंत अद्भुत विशेषरूपाने तेजस्वरूपांत प्रादुर्भूत झालेले ज्योतिर्लिंग केनोपनिषदांत वर्णिले आहे. कोठे चारा ज्योतिर्लिंगे म्हणजे शिवलिंगाचे चारा खंड आहेत असे सांगतात. कोठे असे सांगितले जाते की, मार्गे विष्णूच्या मोहिनीरूपाळा भुलून शिव तिचे मार्गे लागले व मोहिनी दूर जाऊ लागली, तेव्हां कामासक्त होऊन तिचा पाठलाग करीत जाणाऱ्या शिवाने रेत जेथे जेथे स्वलन पावले, तेथे तेथे ज्योतिर्लिंगे निर्माण झाली. कोठे अशी कल्पना आढळते की, ज्योतिर्लिंगे ही ज्वालामुखी पर्वताचे उद्रेक आहेत. कोणी अशी कल्पना करतात की, “गतिर्मर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुदृढ । प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥” गीता ९।१८. हे ईश्वराव्ययाचे चारा विवर्त आहेत, त्यांसहि चारा ज्योतिर्लिंगे म्हणता येईल. आणखी कोणाची कल्पना अशी आहे की, संवत्सर हा सर्वाधार स्कंभ आहे. त्या संवत्सराचे चारा महिन्यांचे द्वादशादित्य म्हणजे चारा ज्योतिर्लिंगेच होत. याशिवाय (१) ब्रह्म, (२) माया, (३) जीव, (४) मन, (५) बुद्धि, (६) चित्त, (७) अहंकार, (८) आकाश, (९) वायु, (१०) अग्नि, (११) जल

१ केनोपनिषत् खंड ३, १, २ (१४।१५) शांकरभाष्य पहा. “ब्रह्मेति परो लिङ्गात्”, “महेश्वरशक्तिमायोपात्तेनात्यन्ताद्भुतेन प्रादुर्भूतं क्विं केनचिद्रूप विशेषेण ” इ०

२ गुजरायी धी. शिवलहरी पृ. २२ पहा.

३ गोविंद हरि फडके यांचे माहती तीर्थयात्रा, भाग ४ पृ. ४००.

४ स्कन्धे सर्व प्रतिष्ठितम् ॥— अथर्व संहिता १०।४।७३०.

५ संवत्सरस्य प्रतिमा वै द्वादशः ॥— तैत्तिरीय १।१।६।७.

शि. ... ५

व (१२) पृथ्वी, यांसहि तैत्तिरीयांत बारा ज्योतिर्लिंगेच म्हटलें आहे. शिव-पुराणातहि अशी ज्योतिस्वरूप बारा तत्त्वे मानली आहेत. हीं भिन्न भिन्न दृष्टींचीं बारा बारा ज्योतिर्लिंगे सोडून शिवमहापुराणात भरतखंडांतील जी लोकप्रसिद्ध बारा ज्योतिर्लिंगे सांगितली आहेत तीं अशीं:—(१) श्रीसोमनाथ (काठेवाड), (२) श्रीमल्लिकार्जुन (श्रीशैल पर्वत), (३) श्रीमहाकाल (उज्जयिनी), (४) श्रीओंकारेश्वर अथवा अमरेश्वर (नर्मदातटा माघाता पर्वत), (५) श्रीकेदारनाथ (हिमालय पर्वत), (६) भीमाशंकर (भीमातट सव्य पर्वत), (७) श्रीविश्वेश्वर (चनारस), (८) श्रीत्र्यंबकेश्वर (ब्रह्मगिरी व गोदावरीजवळ) (९) वैद्यनाथ (संथाल परगणा), (१०) नागेश्वर (द्वारकेजवळ), (११) सेतुबन्ध रामेश्वर (दक्षिण हिंदी महासागराचे किनाऱ्याजवळ), (१२) धुष्मेश्वर (निजामच्या राज्यांत वेरुळजवळ), यांचे माहात्म्य शिवपुराणांत असे वर्णिले आहे:—“द्वादशैतानि नामानि प्रातस्तथाय यः पठेत् ॥ सतजन्म कृत पापं स्मरणेन विनश्यति ॥ य यं काममपेक्ष्यैव पठिष्यन्ति नरोत्तमाः । तस्य तस्य फलप्राप्तिर्भविष्यति न संशयः । एतेषां दर्शनादेव पातकं नैव तिष्ठति । कर्मक्षयो भवेत्तस्य यस्य तुष्टो महेश्वरः ॥” शि. पु. श. सं. अ. ३८. ह्या बारा ज्योतिर्लिंगांच्या आख्यायिका सक्षेपानें बहुधा कल्याण शिवाकाच्या आधारें पुढें देत आहे यासंबंधी तात्त्विक विचार पुढें स्थलावकाशानुरूप मी करणार आहे.

(१) श्रीसोमनाथ—दक्षानें (चंद्राचें परिभ्रमण वृत्त) आपल्या सत्तावीस कन्या (नक्षत्रे) चंद्राला दिल्या. त्यापैकी रोहिणीवरच तो विशेष प्रीति करी, म्हणून इतर कन्या कधी झाल्या. त्यामुळे दक्षानें चंद्राला शाप दिला की, तूं क्षयी होशील त्याप्रमाणें त्याला क्षय लागला (लाक्षणिक). म्हणून तो प्रभास (सूर्याचा प्रकाश) तीर्थावर मृत्युंजय शिवाची उपासना करित राहिला, तेव्हां सूर्यरूप शंकर प्रसन्न झाले. (त्यांनीं त्याला शिरी

३ ज्ञानसंहिता, अध्याय ३८, ८२ इत्यादि. व्यंकटेशप्रत कोटिद्व सं. अ. १.

४ दुसरे स्थान आसाम प्रांतात आहे

५ निजाम हैदराबाद राज्यांतील परळी वैद्यनाथ हे दुसरे.

६ या नांवाची आणखी २ स्थाने निजाम हैदराबाद व अलमोल्याजवळ आहेत.

धारण केलें.) त्याचा क्षय गेला. (तो पुन्हां कलासंपन्न झाला.) तेव्हां चंद्रादि देवतांच्या आग्रहास्तव श्री शिव ज्योतिर्लिंगरूपानें प्रमास क्षेत्रीं कायमचे राहिले. तेंच सोमनाथ ज्योतिर्लिंग होय. येथेंच श्रीकृष्णचंद्राचा, जरा नामक व्याघाचा बाण लागण्याचें निमित्त/होऊन अस्त झाला. या कथा लाक्षणिक आहेत. मुसलमान राजांनी इ. स. १०२४, १२९७, १३९५ व १४१६ याप्रमाणें चार वेळां या शिवलिंगाचा विध्वंस केला. त्याचा अखेरचा जीर्णोद्धार स्वराज्यप्राप्तीनंतर सन १९५१ साली ११ मे रोजी झाला. त्या वेळीं तें मंदिर सर्व धर्मियांना खुलें करण्यांत आलें आहे.

(२) श्रीमल्लिकार्जुन—याची एक कथा पूर्वी दुसऱ्या प्रकरणांत दिलीच आहे. याच ठिकाणी कार्तिकेय आपल्या आईचापावर रुसून घेऊन राहिले होते. म्हणून याच क्रींच पर्वतावर त्यांच्या समजुतीकरितां श्रीशिव पार्वतीसह ज्योतिर्लिंगरूपानें राहिले.

(३) श्रीमहाकालेश्वर—उज्जयिनी नगरीत चंद्रसेन नामक एक परमशिवभक्त राजा राज्य करीत होता. राजा तशी प्रजा या न्यायानें त्या नगरांतील एका गरीब गवळ्याच्या पांच वर्षांच्या श्रीकर या नांवाच्या मुलाला बाळपणापासूनच शिवपूजेचा छंद लागला होता. तो एका ओसाड कुईटारु शोपडींत खाण्या-दगडाचेंच शिवलिंग तयार करी. त्यावर दगड-मातीचे पूजोपचार शुद्ध बाळभावांनें समर्पण करी व ध्यानमग्न होई. श्रीधरस्वामी म्हणतात: “आर्द्र तृण पुष्प सुवासीन । तैवि वाढे आवडीं करुन । नाही ठाऊके मंत्र ध्यान आसन । प्रेममावें पूजीतसे ॥६०॥ परिमल द्रव्यें कैची जवळी । शिवावरी मृत्तिकाच उघळी । मृत्तिकाच घेऊनी कर कमळी । पुष्पांजली समर्पित ॥६१॥ ” त्याच्या शुद्ध बालभावांच्या ध्यानधारणेंत त्याचें देहमान सुटे व तो समाधिमग्न होई. एकदां असा तो त्या गवताच्या शोपडींत ध्यानमग्न झाला असतां त्याची आई त्यास जेवण्यास बोलावण्यास आली. पण त्या वेळीं त्या बालभक्ताचें मन शिवमय झालें होतें. तें परत देहमानावर येईना. तेव्हां त्याच्या आईनें त्याला छांदिष्ट मानून व त्याची शिवपूजा छुटुपुटीची समजून ती रागारागानें उघळून टाकली. कित्येक आधुनिक मूर्तिपूजाविरोधक पंथांनीं आपल्या पदतमूर्खपणाच्या भ्रांत बुद्धीनें अव्वल इंग्रजींत असाच मूर्तिभंजक अत्याचार केला. पण सनातनी भाविकांनीं

आपली मूर्तिपूजा सोडली नाही. त्याचप्रमाणे त्या बालभक्ताने शिवपूजा सोडली नाही. पण त्या वेळी आईने आपली शिवपूजा सोडली हे पाहून तो रडू लागला. त्याला आपली पूजा भंगलेली पाहावेना. त्याने डोळे मिटले व त्याच्या बालभावाने जगाचे जे आईबाप त्यांच्याकडे आपले गाव्हणें नेले. शिव कांहीं दूर नव्हते. त्याची ती अत्युत्कट भक्ति पाहून ते प्रसन्न झाले व त्याच्या मानसपूजेत अद्भुत चमत्कार घडून आला. “तृणग्रह होतें जें जर्जर । झालें रत्नसूचित शिवमंदिर । द्विःपांचे स्तंभ वरी शिखर । नाना रत्नांचे कळस झळकती ॥७०॥” याप्रमाणे शिवसमाधि पावलेल्या श्रीकराच्या बालभावात लगेच सिद्धसंकल्पशक्ति आली. “नेत्र उघडोनी बाळ पहात । तंव राजोपचार पूजा दिसत । सिद्ध करोनी ठेविली समस्त । बाळ नाचतें ब्रह्मानंदें ॥ ८२ ॥” हा शुद्ध शिवभक्तीचा महिमा पाहून शिवभक्त चंद्रसेन राजा आनंदाश्चर्याने थक झाला. त्याने तेथे शिवमंदिर बांधले. तेच श्रीमहाकालेश्वर ज्योतिर्लिंग होय. याच श्रीकराच्या असामान्य पुण्याने त्याच्या आठव्या पिढीत श्रीकृष्ण जन्मास आले. याच ठिकाणी एक शिवभक्त अग्निहोत्री राहात होता. त्याचा दूषण नामक एका मदान्ध मूर्तिभंजक असुराने छळ केला. तेव्हां तेथे भूतभावना भगवान् प्रगट होऊन त्यांनी आपल्या हुंकाराने त्याचा नाश केला; अशी पण कथा आहे. सत्तेने उन्मत्त होणाऱ्या पाखंडी नास्तिकांनी यापासून योग्य तो बोध घ्यावा.

(४) श्रीओंकारेश्वर व श्रीअमलेश्वर—सुप्रसिद्ध भक्त अंबरीष व मुचुकुन्द यांचा पिता मान्धाता याने येथे घोर तपश्चर्या करून शिवाला प्रसन्न करून घेतले. “शिवो भूत्वा शिवं यजेत् ।” असा त्याला अधिकार प्राप्त झाला होता. छांदोग्यांत सनत्कुमारांनी नारदास अहंकारादेश किंवा आत्मादेश सांगितले आहेत (७.२.५). त्याप्रमाणे तो आत्मा शिवरूप मानून स्वस्वरूपी ध्यानमग्न होई, म्हणून त्यास ‘माम् धाता’ म्हणजे मांधाता हें नांव पडले. याचा पिता युवनाश्वर याने पुत्रप्राप्तीकरतां मंत्रसिद्ध केलेले जल आपणच चुकीने प्राशन केल्यामुळे त्याच्या पोटी हा जन्मास आला. तेव्हां हा क्षुधेने व्याकुळ झाला असता इंद्राने ‘माम् धात्यसि’ असे म्हणून त्यास आपली तर्जनी चोखण्यास दिली, अशी लाक्षणिक कथा आहे. इंद्र आणि शिव एकच. इंद्राची तर्जनी (प्रदेशिनी) येथे ब्रह्मात्मदर्शक समजावी. कौपितकी ब्राह्मणांत “प्राणोऽस्मि

प्रज्ञात्मा तम् माम् आयुर अमृतम् इत्युपास्व ।” असा इद्राचा आदेश आहे (महाभारत, वनपर्व अ १२६) विन्ध्य पर्वतानें शिवाच्या पार्थिवलिंगार्चना-सहित येथें तपश्चर्या केली या दोन्ही कारणास्तव येथें शिव ओंकाररूप व पार्थिव लिंगरूप प्रगट झाले तीच ही दोन ज्योतिर्लिंगे होत ओंकार लिंग घडीव नाही त्याच्या जलहारीचा सवध खाली नर्मदेपर्यंत जाऊन पोहोचतो

(५) श्रीकेदारनाथ—येथेंहि घडीव शिवलिंग नाही एक अनघट उच्चवटा आहे ही नर नारायण ऋषींची प्रसिद्ध तपोभूमि आहे “हृद्गुरूप नरस्यैव तथा नारायणस्य च । केदारेश्वर नाम्नस्य मुक्तिमागी न सशय ॥” असे केदारखंडात या स्थानाचें माहात्म्य सांगितलें आहे येथें भक्तान साक्षात् जलसमाधि घेण्याची भृगुपतन नामक प्रथा पूर्वी असे सन १८२९ साली ती तेथील धर्मसुधारकांच्या विनंतीवरून इंग्रज सरकारने बंद केली

(६) श्रीमीमाशंकर — शंकरानें त्रिपुरासुराला मारल्यावर या स्थानी विश्रांति घेतली त्या वेळीं येथें एक भीमक नामक सूर्यवंशी राजा तपश्चर्या करीत होता त्यावर प्रसन्न होऊन शिवानें त्यास दर्शन दिलें तेव्हापासून मीमाशंकर या नावाचें हें ज्योतिर्लिंग प्रसिद्ध आहे

दुसरी आख्ययिका अशी आहे की, आताम प्रातात कामरूप जिल्ह्यात कामरूपेश्वर नामक एक प्रतापी शिवभक्त राजा राहात होता त्याचा भीम नामक एका महाराष्ट्रानें फार छळ केला तेव्हा शंकर प्रगट होऊन त्यानीं त्याचा नाश केला तेव्हा देवऋषींच्या प्रार्थनेवरून तेथें पार्थिव लिंगात शिव कायमचे राहिले तेव्हापासून हें ज्योतिर्लिंग प्रसिद्ध झालें

(७) श्रीविश्वेश्वर—श्रीक्षेत्रकाशी ही पुण्यभूमि प्रलयकाळातहि लोप पावत नाही, असे तिचें माहात्म्य सांगतात ही आदि सृष्टिस्थली आहे, असे मानतात येथें श्रीविष्णु, अगस्ति, श्रीवसिष्ठ, विश्वामित्र, इत्यादि थोर पुरुषांनी शिवाची अर्चा केली येथील शिवलिंगाची स्थापना आज शंकराचार्यांनी केली होती पण औरंगजेबानें तें देऊळ उध्वस्त करून तेथें एक मशीद बांधली ती अद्यापि तेथें आहे हल्लीचें देऊळ पूर्वीच्या देवळाच्या जागेजोरी श्रीअहिल्यादेवी होळकर दिन बाधलें आहे

(८) श्रीज्यंबकेश्वर—गौतमऋषींच्या घोर तपश्चर्येवर प्रसन्न होऊन भगवान् शंकरांनी या स्थानी वास केला आहे. व त्यांच्याच तपश्चर्येमुळे श्रीगंगा गोदावरीरूपाने येथे अवतीर्ण झाली आहे. येथे शिवलिंगाची पिंडी नाही. उलट लहानसा खळगा आहे व त्यांत चारीक तीन लिंगे आहेत. ती ब्रह्मा-विष्णु-महेशांची प्रतीके असल्याचे मानतात.

(९) श्रीवैद्यनाथ—हिमालयावर रावणाने घोर तपश्चा करून शिवाला प्रसन्न केले व त्याच्याकडून लंकेत स्थापन करण्याकरितां लिंग मागून घेतले. ते लंकेत नेत असतां (सयाळ परगण्यांत जैसीडीह स्टेशनावजळ) तेथील चिताभूमीवर त्यास लघुशंकेसाठीं उतरावे लागले, तेव्हां एका अहीराजवळ त्याने ते लिंग सात्पुरते दिले. पण कर्मधर्मसंयोगाने त्याची लघुशंका फार लांबली ! तेव्हां त्या अहीराने ते जमिनीवर ठेवले. ते तेथे कायमचेच राहिले. रावणास मागोहून ते उपटून नेतांच येईना. तेंच हें ज्योतिर्लिंग होय.

दुसरी आख्यायिका अशी आहे की, दक्षमख विध्वंसनानंतर सतीचे शव खांद्यावर घेऊन शंकर उन्मत्तासारखे इकडे तिकडे फिरूं लागले, तेव्हा त्या शवाचा दृष्टिपट येथे पडला व त्याचा दहनसंस्कार येथे झाला. म्हणून तिला चिताभूमि हें नांव पडले असावे.

(१०) श्रीनागेश्वर—एक सुप्रिय नामक वैश्य मोठा शिवभक्त होता. त्याचा दारूक नामक राक्षसाने छळ करून त्यास कारागृहांत टाकले. तेथे शिवाने त्यास दर्शन देऊन राक्षसाचा विध्वंस केला. तेव्हांपासून तेथे हें ज्योतिर्लिंग प्रसिद्धीस आले.

(११) श्रीरामेश्वर—हें शिवलिंग प्रभु रामचंद्राने लंकेत जाण्यापूर्वी शिवाचा आशीर्वाद मिळावा म्हणून स्थापन केले. दुसरी आख्यायिका अशी आहे की, रावणाच्या कुळाचा नाश करून राम परत आले, तेव्हां आपल्या हातून झालेल्या ब्रह्महत्याच्या पापक्षालनार्थ त्यांनी या शिवलिंगाची स्थापना केली. हें अगदीं समुद्रकांठीं असून याच्या मंदिराच्या आवारात असलेल्या २४ विहिरींचे पाणी गोड आहे. चाहेरच्या विहिरींचे खारें आहे.

१ शिवलीलामृताच्या तिसऱ्या अध्यायांत हा गणपति होता असें आहे.

नामरूपांच्या उपाधीतील वैषम्य व द्वैत आड म्हणजे प्रतिबंधक किंवा विघ्नकर होतां कामा नये. या दृढ ध्यानधारणेत प्रथम उपासकाचें नामरूप व नंतर उपास्याचें नामरूप यांचा लोप होऊन एक अभेद मक्तीचा अखंड आनंदानुभव मात्र उरतो. सराफ ज्याप्रमाणें अलंकारांच्या कारागिरीकडे अथवा नामरूपांकडे पूर्ण दुर्लक्ष करून अधिष्ठानरूप सुवर्णाचा कस पाहतो, त्याचप्रमाणें उपास्यप्रतीकाच्या अधिष्ठानरूप सच्चिदानंदरूपावर उपासकाची सूक्ष्म दृष्टि खिलून उपासकाचें देहमान हरपणें व उभयतांचें शुद्ध स्वरूपांत ऐक्यरूप अपरोक्ष होणें, ही थोडी वेगळी ज्ञानप्रक्रियाहि वरील वचनांतील सद्भावाचा तत्त्वतः अर्थ असूं शकेल.

अंतरंग उपासनाः—ही बहिरंग उपासनेपेक्षा पुष्कळ श्रेष्ठ मानली आहे. शिवालिंगोपासना ही बहिरंगच असली तरी अंतरंग उपासनेची ती एक अवश्य पायरी आहे. “न काष्ठे विद्यते देवो न पापाणे न मृण्मये । भावे हि विद्यते देवो तस्माद्भावो हि कारणम् ॥” हा भाव म्हणजे आपणासकट सकळ-वस्तुमात्राचें शिवशक्ति हें वास्तविक तत्त्व सच्चिदानंदरूप आहे, असा प्रथम परोक्ष दृढभाव व नंतर त्याच भावाचा मनननिदिध्यासनानें अपरोक्ष अनुभव, ही अंतरंग उपासना होय. पण हें चाह्याभ्यंतर ओतप्रोत असलेलें एकमेव सच्चिदानंदरूप अथवा अविनाभूत शिवशक्तिरूप जाणण्यासाठीं अगोदर बहिरंगोपासनेन “मूर्तिध्यानं तन्मयस्थिति । ऐक्यत्वे राहे निश्चल वृत्ति ॥” हें साधलें पाहिजे. हें साधलें म्हणजे ध्याता व ध्येय यांस जोडणारें ध्यान हें दोघांतील विषय-विषयीमावाचें द्वैत व अंतर हळूहळू नाहीत करतें, म्हणजे ध्याता जीव-अहंकाररूपानें अंतरायभूत न राहतां ध्याता व ध्येय या दोघांचें ऐक्य घडवून आणतें व आपण लीन होतें. म्हणजे ध्याता ध्येयरूपांत समरसता पावतो व मग ध्यानप्रक्रियेतील द्वैत भावळतें. अशा रीतीन ध्यात्याच्या ध्यान-विषयक अहंतेचा लोप होतांच तत्सापेक्ष ध्येयरूप सगुणध्यानहि लवकरच भावळतें. याप्रमाणें ध्यान, ध्याता व ध्येय ही त्रिपुटी भावळल्यावर शुद्ध निर्विशेष अखंडानंदरूप ज्ञान मात्र उरतें. तेंच ब्रह्मात्मैक्यरूप होय. व्यक्त व ज्ञात नामरूपांच्या मार्गे अव्यक्त व अज्ञात असलेल्या अथवा कार्यात कारणरूपानें अथवा अधिष्ठानरूपानें असलेल्या सूक्ष्म तत्त्वाचें चिंतन, मनन व निजध्यासन ही प्रक्रिया अंतरंग उपासनेला उपकारक होते.

(८) श्रीत्र्यंबकेश्वर— गौतमऋषींच्या घोर तपश्चर्येवर प्रसन्न होऊन भगवान् शंकरांनी या स्थानी वास्त केला आहे. व त्यांच्याच तपश्चर्येमुळे श्रीगंगा गोदावरीरूपाने येथे अवतीर्ण झाली आहे. येथे शिवलिंगाची पिढी नाही. उलट लहानसा खळगा आहे व त्यात चारीक तीन लिंगे आहेत. ती ब्रह्म-विष्णु-महेशाची प्रतीके असल्याचे मानतात.

(९) श्रीवैद्यनाथ—हिमालयावर रावणाने घोर तपश्चा करून शिवाला प्रसन्न केले व त्याच्याकडून लंकेत स्थापन करण्याकरिता लिंग मागून घेतले. ते लंकेत नेत असतां (सथाळ परगण्यांत जैसीडीह स्टेशनावळ) तेथील चिताभूमीवर त्यास लघुशंकेसाठी उतरावे लागले, तेव्हां एका अहीराजवळ त्याने ते लिंग तात्पुरते दिले. पण कर्मधर्मसंयोगाने त्याची लघुशका फार लावली ! तेव्हा त्या अहीराने ते जमिनीवर ठेवले. ते तेथे कायमचेच राहिले. रावणास मागाहून ते उपटून नेतांच येईना. तेच हे ज्योतिर्लिंग होय.

दुसरी आख्यायिका अशी आहे की, दक्षमख विध्वंसनानंतर सतीचे शव खांद्यावर घेऊन शंकर उन्मत्तासारखे इकडे तिकडे फिरू लागले, तेव्हां त्या शवाचा हृत्पिंड येथे पडला व त्याचा दहनसंस्कार येथे झाला. म्हणून तिला चिताभूमि हे नांव पडले असावे.

(१०) श्रीनागेश्वर—एक सुप्रिय नामक वैद्य मोठा शिवभक्त होता. त्याचा दाढक नामक राक्षसाने छळ करून त्यास कारागृहांत टाकले. तेथे शिवाने त्यास दर्शन देऊन राक्षसाचा विध्वंस केला. तेव्हांपासून तेथे हे ज्योतिर्लिंग प्रसिद्धीस आले.

(११) श्रीरामेश्वर—हे शिवलिंग प्रभु रामचंद्राने लंकेत जाण्यापूर्वी शिवाचा आशीर्वाद मिळावा म्हणून स्थापन केले. दुसरी आख्यायिका अशी आहे की, रावणाच्या कुळाचा नाश करून राम परत आले, तेव्हां आपल्या द्यादून झालेल्या ब्रह्महत्येच्या पापक्षालनार्थ त्यांनी या शिवलिंगाची स्थापना केली. हे अगदी समुद्रकांठी असून याच्या मंदिराच्या आवारात असलेल्या २४ विहिरींचे पाणी गोड आहे. बाहेरच्या विहिरींचे खारे आहे.

१ शिवलीलामृताच्या तिसऱ्या अध्यायांत हा गणपति होता असे आहे.

(१२) श्रीघुष्मेश्वर—सुधर्मानामक ब्राह्मणाची घुष्मानामक एक साध्वी स्त्री शिवभक्त होती. घुष्माची बडील बहीण हीच तिची सवत होती. तिने घुष्मेच्या मुलाची द्रैघाने हत्या करून त्याचे प्रेत येथील सरोवरांत टाकून दिले. पण शिवकृपेने तो संजीवित होऊन बाहेर आला. या तिच्या सवतीच्या पापाबद्दल शिवाकडून शासन व्हावे असे घुष्मेने न मागतां उलट तिच्यासाठी क्षमायाचनाच केली. ही तिची निर्वैर वृत्ति व परमशिवभक्ति पाहून शिव तिच्यावर प्रसन्न झाले व तिच्या प्रार्थनेवरून येथेच ज्योतिर्लिंगरूपांत राहिले.

याशिवाय बंगाल प्रांतांत चट गांवाच्यानजीक सीताकुड म्हणून एक उंच स्थान आहे. त्या ठिकाणी श्रीचंद्रनाथ या नांवाचे एक ज्योतिर्लिंग गुप्त होते. ते आतां कलियुगांत प्रगट झाल्याचे देवीपुराणाच्या चैत्रमाहात्म्यांत लिहिले आहे. या सर्व ज्योतिर्लिंगांच्या माहात्म्याकडे सारांशरूपाने पाहिले तर (१) प्राचीन ज्वालामुखी, (२) आरोग्यदायक हवापाणी, (३) श्रेष्ठ भक्ताची तपोभूमि, (४) नैसर्गिक सौंदर्य, (५) भक्तरक्षणार्थ असुरांचा वध, अशा यांच्या आख्यायिका आहेत. सर्व भरतखंडास आसेतुद्धिमाचल एका धर्मभावनेत सुबद्ध करण्याकरतां हि ही शिवस्थाने स्थापन झाली असतील. शिवलिंगांच्या स्थानमाहात्म्याबद्दल स्कंद पुराणांतील माहेश्वर केदारखंडांत सांगितले आहे की, गांवांतील शिवलिंगापेक्षां गांवाबाहेरील शिवलिंगांचे माहात्म्य शंभरपट अधिक आहे. त्यापेक्षां शंभरपट अरण्यातील शिवलिंगांचे, त्यापेक्षां शंभरपट पर्वतावरील शिवलिंगांचे, त्याहीपेक्षां तपोवनांतील शिवलिंगांचे दहा हजारपट माहात्म्य अधिक आहे. कांही असो; ईशानियतींतील मानवाच्या उत्कट भक्तिभावनेचा प्रभाव त्या ठिकाणी स्पष्ट दृग्गोचर होतो. असंख्य भक्तांच्या दृढ भक्तिभावना ज्या स्थळी दीर्घकाल सतत केन्द्रीभूत होत आल्या आहेत, त्या स्थळांचे पावनत्व व चुंबकत्व वाढत राहावे, हे नैसर्गिकच आहे. गाईचे दूध तिच्या साऱ्या शरीरांत अव्यक्त असले तरी ते तिच्या सडांत मात्र उपलब्ध होते. त्याप्रमाणेच भूमातेवरील शिवलिंगपूजनांत भक्तीच्या गोरसाचा महत्त्व होतो.

सर्व भूतमात्रां ईश्वर मरून राहिला असला तरी विशेषकरून तुला मी कोठे पाहावे ? या अर्जुनाच्या प्रश्नाला उत्तर म्हणून भगवंताने आपला विभूतियोग सांगितला. त्याप्रमाणे सारे ब्रह्मांड शिवमय असले, तरी त्या

व्यापकाची उपासना करणे फार कठिण पडते; म्हणून शिवोपास्याचा हा एक विभूतिप्रकारच मानतां येईल. परंतु चारा ज्योतिर्लिंगांची यात्रा कांहीं सर्वांनाच घडत नाही. शिवाय नित्य अखंडित उपासना तेथे घडणे सर्वांस कसे शक्य होणार? म्हणून शिवप्रतीकांची संख्या व विस्तार सहजच वाढत गेला. त्यांतील मुख्य प्रकार पुढें सांगतो.

(१) स्वयंभू शिवलिंगे—भक्तभावनेत ज्योतिर्लिंगाच्या खालोखाल स्वयंभू शिवलिंगांचें माहात्म्य असतें. स्वयंभू लिंगाशिवाय इतर कृत्रिम लिंग, म्हणजे मुद्दाम घडविलेलीं स्थावर लिंगे व जंगम म्हणजे चल लिंगे, असे आणखी प्रकार आहेत. स्वयंभू लिंगांसंबंधी लौकिक समजुती निरनिराळ्या आढळतात: (१) ती ज्वालामुखीच्या उद्रेकांची आपोआप बनतात. (२) योगधारणेत ज्यांचे प्राणोत्क्रमण झालें असेल अशा योग्यांच्या शुष्क झालेल्या शवांची स्वयंभूलिंगे बनतात. (३) भूकंप, जलप्रलय, मूर्ति-भंजकांची आक्रमणे अशा अस्मानी-मुलतानीत जी प्राचीन शिवलिंगे भूमीत अगर जलाशयांत गडदलीं जातात, ती पुढें दृष्टान्त होऊन किंवा सहज उपलब्ध झालीं असतां त्यांस स्वयंभू शिवलिंगांचें माहात्म्य प्राप्त होतें. (४) जे पाषाणादि पदार्थ न घडाविताने शिवलिंगरूप मानून अर्चिले जातात, त्यांसहि क्वचित् स्वयंभू शिवलिंग म्हणत असतील.

आतां या केवळ लौकिकी समजुती सोडून, शास्त्रविचार पाहिला तर, अचल किंवा स्थावर लिंग सुप्रभेदागमाप्रमाणे नऊ प्रकारचे असतें: (१) स्वयंभू पूर्ण किंवा पुराण, (२) दैवत, (३) गाणपत्य, (४) असुर, (५) सुर, (६) आर्प, (७) राक्षस, (८) मानुष आणि (९) बाण, असे ते नऊ प्रकार आहेत. 'मानसारा' प्रमाणे अचल लिंग, शैव लिंग, पाशुपत लिंग, काळामुख लिंग, वाम लिंग, भैरव लिंग, व आणखी एक अनामिक सहावे लिंग, अशीं सहा शिवलिंगे मानली आहेत. पहिल्या वर्गीकरणांत उत्तम, मध्यम व अधम (कनिष्ठ) असा अनुक्रम आहे. एकंदर शैवागमांत कामिकागमाचें प्रामाण्य अधिक मानतात. त्या आगमाप्रमाणे स्वयंभू, दैविक, आर्पक, गाणपत्य, मानुष आणि बाण अशीं पद्मविध स्थावर लिंगे असतात. मुगुटागमाप्रमाणे दैविक लिंगाचे आकार ज्योतीप्रमाणे किंवा हस्तांजलीप्रमाणे असतात. हीं लिंगे ओमढघोढहि असतात. गाणपत्य लिंगे हीं गणानीं स्थापन केलेलीं

आहेत, अशी समजूत असते. स्वयंभू लिंगे प्राचीन कालापासून आपोआपच प्रगट झालेली असतात. पुढे तीं अस्मानी सुळतानी होऊन मंगली, तरी त्यांचा जीर्णोद्धार करतां येत नाही. फार तर शुद्धि करतां येते. शिवलिंगां-संबंधी आगमांतील नियम स्वयंभू लिंगाला लागत नाहीत. स्वयंभूचें असें असाधारण माहात्म्य असल्यामुळे, आपलें ग्राम-शिवलिंग स्वयंभू आहे असें अभिमानपुरस्तर मानण्याकडे ग्रामस्थांचा कटाक्ष असतो. तथापि, निगम ज्ञानदेवाच्या जीर्णोद्धार दत्तकांत फक्त अडसष्ट (६९?) स्वयंभू लिंगांची नोंद आहे. ती लेखनविस्तारभयास्तव येथें देतां येत नाही. या यादीत प्रत्येक स्वयंभू शिवलिंगाच्या गांवाचा व त्यांच्या विशेष नामांचा उल्लेख आहे. ही स्वयंभू शिवलिंगांची यादी अगदींच अपुरी असावी, असें उघड दिसते. याशिवाय मरतखंडांत अनेक ठिकाणी स्वयंभू लिंगे आहेतच. उदाहरणार्थ, धोपेश्वरचा धूतपापेश्वर, वसईचा सिद्धेश्वर हीं स्वयंभू शिवलिंगे आहेत. त्यांचा कोठवर निर्देश करणार !

(२) मानुषलिंगे—एखाद्या लिंगाची स्थापना शिवानें, पार्वतीनें, सिद्धपुरुषानें, रामासारख्या मानवदेहधारी अवतारी पुरुषानें, अगर अन्य कोणी पुरुषानें केलेली असो; जें लिंग घडविलेलें किंवा निवडलेलें, अथवा एखाद्या प्रतीकावर कोणी तरी शिवभावना करून मानलेलें असेल, तें कृत्रिमच होय, असें आपण विचाराच्या सोयीसाठीं मानूं. शास्त्रात व्यास मानुषलिंगें म्हटले आहे, तीं मानुषलिंगे मनुष्याकडून घडविलेलीं असतात. या शास्त्रोक्त मानुषलिंगाचे दहा प्रकार आहेत : (१) सर्वदेशिक, (२) सर्व सम, (३) वर्धमान, (४) शैवाधिक, (५) स्वस्तिक, (६) त्रैराशिक, (७) अध्व, (८) नगर, (९) द्रविड, व (१०) घेस्तर, असे ते दहा प्रकार होत. यांच्या वरच्या वाटोळ्या भागाला रुद्रभाग, मधल्या अष्टकोनी भागाला विष्णुभाग, व खालच्या चौकोनी भागाला ब्रह्मभाग असें म्हणतात. यांपैकीं विष्णुभाग व ब्रह्मभाग हे जमिनींत पुरले जातात. त्याचे चौकोनी व अष्टकोनी आकार लिंग गरगर वाटोळें फिरूं नये, किंवा खालींवर हलूं नये

१ उदाहरणार्थ, महादेव, महेश्वर, देवदेवेश, प्रपितामहा, स्थाणु, शशीभूषण इत्यादि.

व्यापकाची उपासना करणे फार कठिण पडते; म्हणून शिवोपास्याचा हा एक विभूतिप्रकारच मानतां येईल. परंतु चारा ज्योतिर्लिंगांची यात्रा कांहीं सर्वांनाच घडत नाही. शिवाय नित्य अखंडित उपासना तेथे घडणे सर्वांस कसे शक्य होणार? म्हणून शिवप्रतीकांची संख्या व विस्तार सहजच वाढत गेला. त्यांतील मुख्य प्रकार पुढे सांगतो.

(१) स्वयंभू शिवलिंगे—भक्तभावनेत ज्योतिर्लिंगाच्या खालोखाल स्वयंभू शिवलिंगांचे माहात्म्य असते. स्वयंभू लिंगाशिवाय इतर कृत्रिम लिंगे, म्हणजे मुद्दाम घडविलेलीं स्थावर लिंगे व जंगम म्हणजे चल लिंगे, असे आणखी प्रकार आहेत. स्वयंभू लिंगांसंबंधी लौकिक समजुती निरनिराळ्या आढळतात: (१) ती ज्वालामुखीच्या उद्रेकांची आपोआप बनतात. (२) योगधारणेत ज्यांचे प्राणोत्क्रमण झाले असेल अशा योग्यांच्या शुष्क झालेल्या शवांची स्वयंभूलिंगे बनतात. (३) भूकंप, जलप्रलय, मूर्तिभंजकांची आक्रमणे अशा अस्मान्नी-सुलतानीत जी प्राचीन शिवलिंगे भूमीत अगमर जलाशयांत गडदलीं जातात, ती पुढे दृष्टान्त होऊन किंवा सहज उपलब्ध झालीं असता त्यांस स्वयंभू शिवलिंगांचे माहात्म्य प्राप्त होते. (४) जे पापाणादि पदार्थ न घडवितांच शिवलिंगरूप मानून अर्चिले जातात, त्यांसहि कचित् स्वयंभू शिवलिंग म्हणत असतील.

आतां या केवळ लौकिकी समजुती सोडून, शास्त्रविचार पाहिला तर, अचल किंवा स्थावर लिंग मुप्रमेदागमाप्रमाणे नऊ प्रकारचे असते: (१) स्वयंभू पूर्ण किंवा पुराण, (२) देवत, (३) गाणपत्य, (४) असुर, (५) सुर, (६) आर्प, (७) राक्षस, (८) मानुष आणि (९) बाण, असे ते नऊ प्रकार आहेत. 'मानसारा' प्रमाणे अचल लिंग, शैव लिंग, पाशुपत लिंग, काळामुख लिंग, वाम लिंग, भैरव लिंग, व आणखी एक अनामिक सहावे लिंग, अशी सहा शिवलिंगे मानली आहेत. पहिल्या वर्गीकरणांत उत्तम, मध्यम व अधम (कनिष्ठ) असा अनुक्रम आहे. एकंदर शैवागमांत कामिकागमाचे प्रामाण्य अधिक मानतात. त्या आगमाप्रमाणे स्वयंभू, दैविक, आर्पक, गाणपत्य, मानुष आणि बाण अशी पञ्चविध स्थावर लिंगे असतात. मुमुटागमाप्रमाणे दैविक लिंगाचे आकार ज्योतीप्रमाणे किंवा हस्तांजलीप्रमाणे असतात. ही लिंगे ओबडधोबडहि असतात. गाणपत्य लिंगे ही गणानी स्थापन केलेली

आहेत, अशी समजूत असते. स्वयंभू लिंगें प्राचीन कालापासून आपोआपच प्रगट झालेली असतात. पुढे ती अस्मानी सुलतानी होऊन मंगली, तरी त्यांचा जीर्णोद्धार करतां येत नाही. फार तर शुद्धि करतां येते. शिवलिंगांसंबंधी आगमांतील नियम स्वयंभू लिंगाला लागत नाहीत. स्वयंभूचें असें असाधारण माहात्म्य असल्यामुळे, आपलें ग्राम-शिवलिंग स्वयंभू आहे असें अभिमानपुरस्सर मानण्याकडे ग्रामस्थांचा कटाक्ष असतो. तथापि, निगम ज्ञानदेवाच्या जीर्णोद्धार दत्तकांत फक्त अडसष्ट (६९?) स्वयंभू लिंगांची नोंद आहे. ती लेखनविस्तारभयास्तव येथें देतां येत नाही. या यादीत प्रत्येक स्वयंभू शिवलिंगाच्या गांवाचा व त्यांच्या विशेष नामांचा उल्लेख आहे. ही स्वयंभू शिवलिंगाची यादी अगदींच अपुरी असावी, असें उघड दिसतें. याशिवाय भरतखंडांत अनेक ठिकाणी स्वयंभू लिंगें आहेतच. उदाहरणार्थ, घोपेश्वरचा धूतपापेश्वर, वसईचा सिद्धेश्वर हीं स्वयंभू शिवलिंगें आहेत. त्यांचा कोठवर निर्देश करणार !

(२) मानुषलिंगे—एखाद्या लिंगाची स्थापना शिवानें, पार्वतीनें, सिद्धपुरुषानें, रामासारख्या मानवदेहधारी अवतारी पुरुषानें, अगर अन्य कोणी पुरुषानें केलेली असो; जें लिंग घडविलेलें किंवा निवडलेलें, अथवा एखाद्या प्रतीकावर कोणी तरी शिवभावना करून मानलेलें असेल, तें कृत्रिमच होय, असें आपण विचाराच्या सोयीसाठीं मानू. शास्त्रात ज्यास मानुषलिंगें म्हटलें आहे, तीं मानुषलिंगें मनुष्याकडून घडविलेलीं असतात. या शास्त्रोक्त मानुषलिंगांचे दहा प्रकार आहेत : (१) सर्वदेशिक, (२) सर्वसम, (३) वर्धमान, (४) शैवाधिक, (५) स्वस्तिक, (६) ग्रैराशिक, (७) अध्व, (८) नगर, (९) द्रविड, व (१०) चेसर, असे ते दहा प्रकार होत. यांच्या वरच्या वाटोळ्या भागाला रुद्रभाग, मधल्या अष्टकोनी भागाला विष्णुभाग, व खालच्या चौकोनी भागाला ब्रह्मभाग असें म्हणतात. यांपैकीं विष्णुभाग व ब्रह्मभाग हे जमिनीत पुरले जातात. त्याचे चौकोनी व अष्टकोनी आकार लिंग गरगर वाटोळें फिरूं नये, किंवा खालींवर हलूं नये

१ उदाहरणार्थ, महादेव, महेश्वर, देवदेवेश, प्रपितामहा, स्थाणु, शशीभूषण इत्यादि.

म्हणून असल्याचें म्हणतात याची उची, जाडी, वगैरे परिमाणें शास्त्रोक्त प्रमाणबद्ध असतात त्या प्रमाण शास्त्रातील गणित बरेंच क्लिष्ट आहे या गूढ गणितामुळे काहीं लिंगास त्रैशिक व काहींस त्रैमाजिक लिंग अशीं नावें आहेत मानुषलिंगाचे आणखी अष्टोत्तरशतलिंग, सहस्रलिंग, धारालिंग, शैवष्टयलिंग आणि मुखलिंग असे प्रकार आहेत अष्टोत्तरशत व सहस्र या प्रकारात लिंगाच्या पूजाभागावर तितकी शिवलिंगे कोरलेली असतात धारालिंगास उभ्या धारा असतात मुखलिंगावर एक अगर अनेक मुखे कोरलेली असतात पिंडीचे आकार चौकोनी, पट्कोनी, अष्टकोनी असे विविध असतात याचीं मापें शास्त्रात सांगितलेली आहेत लिंग हें पु-शिलेचें करतात व खालची सालुका स्त्री शिलेची करतात, हें शास्त्रातील वचन क्लिष्ट आहे

मद्रास इलाख्यात पचमहाभूतांची पाच शिवलिंगस्थानें पार प्रसिद्ध आहेत क्षेत्रमाहात्म्याप्रमाणें व शिल्पाच्या दृष्टीनेंहि हीं मदिरे अत्यंत प्रेक्षणीय आहेत, तीं अशीं (१) शिवकाची येथें पृथ्वीतत्त्वलिंग आहे- (२) जगुनाथ येथें जललिंग आहे (३) अरुणाचल येथें तेजलिंग आहे- येथेंच सुप्रसिद्ध सत श्रीरमणमहर्षि हे असत (४) कालहस्तिगिरीवर वायु-लिंग आहे (५) चिदचर येथें आकाशलिंग आहे याशिवाय छायावनात छायाचनेश्वर आहे हिरण्यगर्भ क्षेत्रांत महादेवेश्वर आहे आम्रातक क्षेत्रात सूक्ष्मेश्वर आहे या सर्व शिवस्थानांचीं आख्यानक माहात्म्ये आहेत पण तीं लेखनविस्तारभयास्तव येथें देता येत नाहींत या पाची शिवालयाचें दक्षिणेंत पारच माहात्म्य मानलें आहे पहिलें व तिसरें पार्वतीची तपोभूमि आहे शिवकाची येथील लिंग वाळूचें असल्यामुळे त्यावर पाणी घालीत नाहींत चमेलीच्या तेलानें स्नान घालतात येथें जवळच एक प्राचीन आम्रवृक्ष आहे त्याला चार पाद्या आहेत ते चार वेद असें मानतात

१ Elements of Hindu Iconography, Vol II, Part I, p 99

२ शिवकाची येथील शिवस्थान व शिवभक्त हाच श्रीशिवभक्तविलास ह्या स्कंदपुराणाच्या उपपुराणाचा मुख्य वर्ण्य विषय आहे

प्रत्येक पांढीला येणाऱ्या आम्रफलाचा रस व रुचि वेगळी असते. जंबुवृक्षरा-
च्या पिंडीखालून एकसारखे पाणी वाहात असते. चिदंबर या आकाशलिंगाचे
मंदिरात शिवाचे पार्थिव प्रतीक नाही. कालहस्तीश्वर या मंदिराचे गर्भो-
गारात वायु (वाहाता) व प्रकाश यांचा अगदी अभाव आहे. येथील चोकोनी
शिवलिंगापुढे कणप्प या प्राचीन सुप्रसिद्ध भिल्ल भक्ताची मूर्ति आहे.

या शिवलिंगांच्या स्मरणार्चनाची फलश्रुति दिव्य सांगितली आहे. ही पांच
लिंगे व सूर्य, चंद्र आणि पशुपति मिळून शिवाच्या अष्टमूर्ति मानतात.
याप्रमाणे प्राताप्राती व गावोगावी हजारो सुप्रसिद्ध मानुषालिंगस्थाने आहेत.
त्यांचे ग्रंथांतरी वर्णन आहे. पण त्यांचा संग्रह येथे कोठवर करावा ! ते
शक्यच नाही.

(३) चललिंगे — आपल्या देशांतील कांही स्थावर पार्थिव शिवलिंगांचा
विचार येथवर झाला. आतां चल शिवलिंगांचा थोडक्यांत विचार कर्तव्य आहे.
या चललिंगांचे प्रकार अनेक संभवतात : (१) कांही शिवोपासक रोज वाळूचे
अगर दुसऱ्या द्रव्याचे पार्थिवलिंग तयार करून त्याची पूजा करितात. व

१ पृथ्व्यादि पञ्चतत्त्वाना लिङ्गानि स्मरता नृणाम् ।

मुक्तिः करस्या भवति नात्र कार्यं विचारणा ॥

त्रयो दशोत्तरशतस्थानानि परमेशितुः ।

प्रातः काले तु पूजान्ते स्मर्तव्यानि मनीषिभिः ॥

• पुण्यकर्माणि सर्वाणि तैः कृतानीह जन्मनि ।

तेषां फलप्रवचने शक्तः शेषोऽपि न कश्चित् ॥

२ तस्यादिदेवदेवस्य मूर्त्यष्टकमय जगत् ।

तस्मिन् व्याप्तस्थितां विश्वं सूत्रे मणिगणा इव ॥

शुभो भवस्तथा रुद्र उग्रो मीनः पशुपतिः ॥

ईशानश्च महादेवः मूर्तयश्चाष्ट विश्रुताः ।

भूम्यम्भोऽग्निमरुद्ध्योमधेन्नशार्कनिशाकराः ।

अधिष्ठाता महेशस्ये सर्वादेरष्टमूर्तिभिः ।

अष्टमूर्त्यास्मिना विश्वमधिष्ठाय स्थितं शिवम्

भजस्व सर्वमावेन रुद्रं परमकारणम् ॥

पूजा केल्यावर तें विसर्जन करतात. (२) पुष्कळांच्या देव्हऱ्यांत कायमचेंच चलयापाणलिंग किंवा बाणलिंग असतें. (३) प्राचीन पाशुपत व अर्वाचीन लिंगायत गळ्यांत किंवा दंडावर लिंग धारण करतात, तेंहि कायमचेंच असतें. (४) तांत्रिक उपासक योनिर्लिंगाच्या आकृति किंवा यंत्रेहि पूजीत असतील.

चललिंगात मृण्मय, लोहज, रत्नज, दारुज, शैलज, आणि क्षणिक असे सहा प्रकार आहेत. भाजलेल्या मातीचें लिंग अभिचारिक क्रियांत उपयोग करतात. लोहज लिंग सुवर्णादि धातूचें असतें. रत्नज मोती, पोंवर्जी, वैडूर्यमणि, पुष्पराग, पाच, नीलमणि यांचे करतात. दारुज लिंग शमि, पिंपळ, उबर, बेल, शाल, देवदार, चंदन, बोर इत्यादि लाकडांचें असतें. शैलजलिंग हे बहुधा लिंगायत अंगावर धारण करतात तेंच असावें. क्षणिक लिंग पूजेपुरतें तयार करून नंतर लगेच विसर्जन करतात. हें लिंग वाळू, तांदूळ, मात, पीठ, लोणी, गंध, शेण, इत्यादि द्रव्यांचें करतात. या निरानिराळ्या द्रव्यांच्या लिंगपूजेची फलश्रुति शास्त्रांत वैभव, अन्नसमृद्धि, स्थावरमिळकतप्राप्ति, रोगनिवृत्ति, आनंदीवृत्ति, ज्ञान, सौभाग्य, दीर्घायु, बल, वासनापूर्ति, मोक्ष, अशा निरनिराळ्या प्रकारची सांगितली आहे. गरुड-पुराणादि ग्रंथांत ती दिली आहे. उदाहरणार्थ, पारदाच्या चललिंगार्चनाचा महिमा सर्वांत अधिक मानतात. ब्रह्मा, विष्णु, महेश व पार्वती या चौघांची पूजा एका पारदलिंगार्चनांत होते. पारद शब्दांत प = विष्णु, आ = कालिका, र = शिव, द = ब्रह्मा, अशा भावना मानल्या आहेत. हा विषय गरजूनीं मूळ शास्त्रग्रंथांतून किंवा अनुभवी उपासकांकडूनच समजून घेणें इष्ट आहे.

(४) शिवलिंगाचा चौथा प्रकार विदेशांतील शिवलिंगे— त्यांची माहिती पुढील प्रकरणांत देत आहे.

निरंजनाचे बोंबडे बोल । हें अरण्यांतील वांकडें फूल ॥

गुरु आत्मलिंगा बहुसाल । पूजा करीतसे अंतरी ॥ १२५ ॥

तें लिंग म्हणाल जरी सान । तरि देवावया नाहीं ठिकाण ॥

ब्रह्मांडाएवढे कल्पून । उगेच अनुमान सांगतो ॥ १२६ ॥

— स्वात्मप्रचीति

प्रकरण ७ वें

शिवलिंगोपासक पंथ

(पूर्वार्ध)

यस्याज्ञया जगत्स्रष्टा विरञ्चिः पालको हरिः ।
संहर्ता कालरुद्राख्यो नमस्तस्मै पिनाकिने ॥

—स्कंदपुराण.

शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुम् ।

—शंकराचार्य.

शैवागमोऽपि द्विविधः श्रौतोऽश्रौतश्च स स्मृतः ।

—वायुसंहिता.

महाराष्ट्रांतील शांकरमतानुयायी उपासक कोणत्याहि विशिष्ट शैवपंथाचे सांप्रदायिक असल्याचे फार करून आढळत नाही. पण शैव, शाक्त, लिंगायत व नाथपंथी ह्या शिवलिंगोपासकांच्या विशिष्ट पंथांतील सांप्रदायिक महाराष्ट्राते मुळीच नाहीत असे नाही. तथापि श्रीमच्छंकराचार्यांनी रूढ केलेल्या पंचोपासनेत हे सांप्रदायिक वैशिष्ट्य बरेच लोपले आहे.

महाराष्ट्रांतील सार्वजनिक शिवालयांतून विशिष्ट शैवसंप्रदायनिष्ठ उपासना फारकरून कोठे सुरू नसावी, अशी माझी कल्पना आहे; म्हणून या ग्रंथांत शैव, शाक्त, लिंगायत व नाथपंथी या शिवलिंगोपासक संप्रदायांचा विचार मी फारसा तपशीलवार करणार नाही. शैव व शाक्त या सांप्रदायिक वाङ्मयाचा जितका विचार करणें या ग्रंथांत ओघासच येईल, तितकाच करीन. लिंगायत पंथाचे एक आधुनिक विद्वान् इतिहासकार लिंगायत हे धंद्याने हिंदु असले तरी धर्मानें हिंदूच नव्हत, असेंहि म्हणतात. पण हे ह्यांचें म्हणणें मान्य न करणारे लिंगायत पुष्कळ असतील. हे सारे पंथ मूळच्या सनातन वैदिक हिंदु धर्मांतूनच कांही संघर्षामुळे फुटून निघाले असावेत असें दिसत. तरी ते आपला पंथ अति प्राचीन व स्वतंत्र असल्याचेच सांगतात. अशा या शिवलिंगोपासक विविध पंथांचें किंचित् दिग्दर्शन या प्रकरणांत करीत आहे-

(१) शैव पंथ— सामान्यतः शैव नामक पंथांत मुख्य चार पोटविभाग मानतात. ब्रह्मसूत्रावरील भामती टीकेंत २।२।३७ या सूत्रावरील व्याख्येंत शैव, पाशुपत, कारुणिक-सिद्धांती व कापालिक अशा चार उपपंथांचा उल्लेख आहे. कारुणिक यांच्याऐवजी कोणी काठक तर कोणी कालामुख उपपंथ मानतात. याशिवाय नकुलीश, लंकुलीश हीं नावे शैवपंथांत आढळतात. कदाचित् पाशुपत पंथाचीच हीं नावे असतील. वायुसंहितेंत व अन्य कांहीं ग्रंथांत “शैवागमोऽपि द्विविधः श्रौतो श्रौतश्च स स्मृतः।” असे शैवांत दोन विभाग पाडतात. बौद्ध व वैष्णव या पंथांची छाया ज्यांवर पडली आहे असेहि कांहीं शैव संप्रदाय आहेत.

या सर्व शैवपंथांचा उगम न सांपडण्याइतका प्राचीन आहे. ब्रह्ममाला स्पष्ट व्यक्त होण्यापूर्वी तिचे मूळ रूप तेजोमेषरूपांत अस्पष्ट व अव्यक्त असावे, अशी शैव पंथांची मूळ कल्पना करता येते. भोग आणि त्याग, विवेक आणि वैराग्य, अज्ञान आणि जादू, लौकिक आणि अलौकिक, एपणा, भीति आणि उन्माद, देव आणि भक्त, गुरु आणि चेल, अशा मानवाच्या प्राथमिक विविध वृत्तींत शैव पंथांचा उगम शोधला पाहिजे, असे सामान्य-लौकिक दृष्टीत वाटते. मग प्राचीन ग्रीक आणि चिनी प्रवाशांच्या प्रवासावृत्तांकडे पाहणाऱ्या आधुनिक ऐतिहासिक दृष्टि कांहीं म्हणो.

वेदांत जर सादि व पौरुषेय मानले तर शैवपंथ त्यांच्याहि पूर्वांचा असला पाहिजे, असे म्हणावे लागेल. कारण वैदिक वाङ्मयांत रुद्रमाहात्म्य, रुद्रकथा, व शिवतत्त्वविवेचन ठिकठिकाणी आलेले आहेत. अलीकडे अति प्राचीन अशा गणलेल्या द्रौवीड किंवा तामिळ वाङ्मयांत शिवमाहात्म्य आहेच. ज्यांत शिवमाहात्म्य वर्णिले नाही, असे एकहि पुराण नाही. हे सारे शैव पंथांच्या प्राचीनत्वाचे पुरावे आहेत. शिवलिंगोपासना आणि योगधारणा ही

१ कल्याण-शिवांक, पृ. १६६.

२ Cultural Heritage of India, Vol. II, p. 18.

३ History and Philosophy of Lingayat Religion, by Prof. Sakhare, (Introduction). See also Cultural Heritage of India, Vol. III, p. 64 et sequa.

शैव पंथाचीं सहा हजार वर्षांपूर्वीचीं दोन मुख्य चिन्हे मोहनजोदरो येथील उत्खननांत सांपडलीं आहेत. तसें पाहिलें तर ब्रह्मा, विष्णु, ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र—वासिष्ठ, अगस्ति, भौतमं, विश्वामित्र, दधीचि, इंद्र, उपमन्यु, मर्कडेय हे सारे प्राचीन पुरुष शैवच होते. त्याचप्रमाणें वैदिक ऋषींचे आदर्श व वैदिक राजांचेहि आदराश्रयांचे विषय असे जे इतर अलौकिक सामर्थ्यसंपन्न व विरक्त पुरुष ऋग्वेदादि आति प्राचीन वाङ्मयांत व भारत-रामायणादि पुराणेतिहासप्रथांत वर्णिलेले आढळतात, तेहि कदाचित् या पंथाचे आद्य सांप्रदायी असतील. त्यांचें वर्णन व आदिनाय जे शंकर यांचें वर्णन यांत बरेच साम्य आढळतें. पंचमहाभूतांपैकीं आकाश हें अरूप व अव्यक्त आहे. प्राण अथवा वायु हेंच किंचित् व्यक्त असें पाहिलें भूत आहे. या तत्त्वांशीं समस्त झालेले जे देव आणि ऋषि तेच पहिले शैवपंथी होत असें मी अनुमान करतो.

शास्त्रांत प्राणांना ऋषि म्हटलें आहे व देवता वायुस्वरूप मानल्या आहेत. अशा सूक्ष्म तपस्वी ऋषींचा व देवांचाहि जो पहिला देव तोच महादेव होय. त्यासच अग्निस्वरूप महादेव असेंहि म्हटलें आहे.

ऋग्वेदांत दहाव्या मंडळाच्या एकशें छत्तिसाव्या सूक्तांत सूर्य, वायु व अग्नि या त्रैलोक्याच्या आविर्देवांचें वर्णन केलें आहे. यस्तुतः ही तिन्ही स्वरूपे शिवरुद्राचीच आहेत. याच सूक्तांतील २ ते ५ मंत्रांत मुनींचें वर्णन आहे तें असें :— वातरश्मि मुनि विंगट व मलिन वस्त्रे धारण करतात. ज्या वेळीं ते देवतारूप घेतात, त्या वेळीं ते वायुस्वरूप स्वीकारतात. ते म्हणतात कीं, मुनिवृत्तीमुळें आनंदी वृत्तीनें असणारे आम्ही वायुरूप स्वीकारतो. हे मर्त्य हो ! आम्हीची शरीरेच केवळ तुम्ही पहा. सर्व पदार्थमात्राला स्वतेजानें प्रगट करणारा (वायुरूप) मुनि आकाशमार्गानें संचार करतो. सर्व देवांना मित्रभूत असणाऱ्या सत्कृत्यांकरतां त्यांची स्थापना केली जाते. वायूप्रमाणें व्यापक, वायूचा भिन्न, पार काय, पण वायुरूप झालेला मुनि पूर्व समुद्रांत

१ आकाशलिंगमित्याहुः पृथिवी तस्य पीठिका । आलयः सर्व देवानां लयनालिंगमुच्यते ॥ —स्कंदपुराण.

२ ऋग्वेद, ४।५।८।३.

व उत्तर समुद्रात जातो याचप्रमाणे अथर्ववेदातील (१५) ब्राह्मण, रामायणातील वैखानस, व्यासाराखे अति प्राचीन कालीन ऋषि हे सारे शैवपंथीच असावेत असे अनुमान होतें वाराह कल्पातील चालू मन्वतरात झालेले शिवाचे अष्टावीस अवतार व त्या प्रत्येकाचे चार चार शिष्य याची यादी शतश्रुतीय संहितेंत दिली आहे, त्यातील काहीं अशे येणेंप्रमाणे . (१) श्वेत- (स्थान-छागल पर्वत) (शिष्य) श्वेत, श्वेतशिव, श्वेताश्व, श्वेतलोहित (२) सुतार-(शिष्य) दुद्रुभि, शतरूप, हृषीक, केतुमत . (३) दमन-(शिष्य) विशोक, विशेष, विपाप, पापनाशन (४) सुहोत्र-(शिष्य) सुमुख, दुर्मुख, दुर्दर्म, दुरितक्रम (५) कक-(शिष्य) सनक, सनत्कुमार, सनदन, सनातन (६) लोकाक्षी-(शिष्य) सुधामन्, विरजत्, सजय, अडज (७) जैगीषन्व-(स्थान-काशी) (शिष्य) सारस्वत, योगीश, मेघवाह इत्यादि शिवपुराण हिंदी अनुवाद नवलकिशोर प्रेस याचा खंड ७ अ ८ यातहि वेगळीच यादी आढळते

आद्य शैव पंथाचें किंचित् दिग्दर्शन होण्यासाठी वरील यादी उगाच नमुन्यापुरतीच दिली आहे शिवपुराणातून शिवाचे आणखी अनेक अवतार वर्णिले आहेत तसेंच वरील शिवावतारांचे प्रत्येकीं चारच अनुयायी होते, असें असणें शक्य नाहीं चार चार प्रमुख अनुयायांचीं नावे दिलीं आहेत, इतकेंच या शैव पंथाच्या अति प्राचीनत्वाला व व्यापकतेला पुराणें हीं तर प्रमाण-भूत आहेतच, पण आणखी प्रमाणें पाहिजे असतील तर भरतखंडात व भरतखंडाचे बाहेर आर्चिपेलोगो, मध्य आशिया इतकेंच काय तर सबंध भूगोलाच्या मध्य कक्षेवर विशेष माहात्म्याचीं अर्शा प्राचीन शिवक्षेत्रें मोजलीं तर तीं सहस्रावधि आढळतील शैवपुराणातून त्यांपैकीं पुष्कळांची नावनिशीवार

१ चिनावशास्त्री याचें मापातर

२ (i) It can scarcely be questioned, theorise as writers may, that the origin of this worship (Linga) is lost in antiquity (Phallic Miscellany, p. 3, Phallism, p. 2)

(ii) With the fourth race a form of worship began which ages later was doomed to degenerate into phallism

[टीप पुढील पानावर पहा.]

यादीहि मिळेल व आज जाग्यावर त्यांचा पुरावा प्रत्यक्ष अवशेषरूपाने आढळेल. दुसऱ्या दृष्टीने विचार केल्यास वामन, परशुराम, राम, कृष्ण हे सारे अवतार शिवोपासकच होते. त्याहिपूर्वी श्रीविष्णूने वराहरूपाने शिवलिंगाचा पाताळांत आदि पाहण्याचा यत्न केला होता. तसेच शिव ह्या नरसिंहपेशां धेष्ट होय, असे कालिकादि पुराणांत वर्णन आढळते. या इतक्या गोष्टी सिद्धवत् मानल्या तर शैवपंथाचा महिमा पार प्राचीन व साऱ्या जगाला व्यापून उरण्याइतका होता, असे म्हणजे अतिशयोक्तीचे होणार नाही. त्यास जगाच्या इतिहासांत प्राचीन लिंगोपासनेच्या रूपांत भरपूर पुरावा मिळतो. आजहि शिवास मजणान्यांची संख्या भरतखंडांत इतर देवतांच्या उपासकांपेक्षा पुष्कळच जास्त मरेल.

तप आणि तपस्वी यांचे अस्तित्व जगाच्या उत्पत्तीपासून आपल्या शास्त्रांत मानले आहे. तपांतूनच सृष्टि उत्पन्न झाली. ब्रह्मदेव, प्रजापति, यांचे मानस-पुत्र या सर्वांनी केवळ भवबंधापासून सुटण्याकरितांच नव्हे तर सृष्ट्युत्पत्ती-करितांहि तप केले आहे. रामायणांत रामाकडे आलेल्या कांदी तपस्वी ऋषींचे वर्णन पुढीलप्रमाणे केले आहे :—

ईश्वराच्या नखापासून झालेले वैखानस, केसापासून झालेले बालखिल्य, पादप्रक्षालनापासून झालेले संप्रक्षाल, सूर्यचंद्राच्या किरणांवर उपजीविका करणारे मरीचिप, शिजविल्यावांचून कुटलेले अन्न खाणारे असंख्य अद्भुत, घुघ्रांच्या गलित पानांवर उपजीविका करणारे तपस्वी पत्राहार, दांतावांचून कुटण्याचे वगैरे साधन जवळ न बाळगणारे दंतोद्वखली, गळ्याइतक्या पाण्यात उभे राहून तप करणारे उन्मजक, भूमीवर कांदी एक न पसरतां शयन

[टीप, मागील पानावरून चालू]

and sexual worship (Secret Doctrines, Vol. III, pp. 281—286. See also R. C. Muzumdar's Ancient Indian Colonies in the Far East. Indian Civilization and its Antiquity, Chapter I.)

(iii) कल्याण-शिवांक, पृ. ५७४ ते ५७६ पहा.

१ Modern Review, February, 1951. पुरुषार्थ, वर्ष १४, अंक ५, पृ. ३७१. व कल्याण-शिवांक पहा.

शि. ... ६

व उत्तर समुद्रांत जातो. याचप्रमाणे अथर्ववेदांतील (१५) ब्राह्मण, रामायणांतील वैखानस, व्यासाराखे अति प्राचीन कालीन ऋषि हे सारे शैवपंथीच असावेत असे अनुमान होतें. बाराह कल्पांतील चालू मन्वंतरांत झालेले शिवाचे अष्टावीस अवतार व त्या प्रत्येकाचे चार-चार शिष्य यांची यादी शतसूत्रीय संहितेंत दिली आहे, त्यांतील काहीं अंश येणेंप्रमाणें : (१) श्वेत- (स्थान-छागल पर्वत). (शिष्य) श्वेत, श्वेतशिव, श्वेताश्व, श्वेतलोहित. (२) सुतार- (शिष्य) दुंदुभि, शतरूप, हृषीक, केतुमत्. (३) दमन- (शिष्य) विशोक, विशेष, विपाप, पापनाशन. (४) सुहोत्र- (शिष्य) सुमुख, दुर्मुख, दुर्दर्भ, दुरितक्रम. (५) कंक- (शिष्य) सनक, सनत्कुमार, सनंदन, सनातन. (६) लोकाक्षी- (शिष्य) सुधामन्, विरजस्, संजय, अंडज. (७) जैमीन्य- (स्थान-काशी). (शिष्य) सारस्वत, योगीश, मेघवाह इत्यादि. शिवपुराण हिंदी अनुवाद नवलकिशोर प्रेस याचा खंड ७ अ. ८ यांतहि वेगळीच यादी आढळते.

आद्य शैव पंथाचें किंचित् दिग्दर्शन होण्यासाठी वरील यादी उगाच नमुन्यापुरतीच दिली आहे. शिवपुराणांतून शिवाचे आणखी अनेक अवतार वर्णिले आहेत. तसेंच वरील शिवावतारांचे प्रत्येकीं चारच अनुयायी होते, असें असणें शक्य नाहीं. चार चार प्रमुख अनुयायांचीं नांवें दिलीं आहेत, इतकेंच. या शैव पंथाच्या अति प्राचीनत्वाला व व्यापकतेला पुराणें हीं तर प्रमाण-भूत आहेतच; पण आणखी प्रमाणें पाहिजे असतील तर भरतखंडांत व भरतखंडाचे बाहेर आर्चिपेलोगो, मध्य आशिया इतकेच काय तर सर्वथ भूगोलान्या मध्य वक्षेवर विशेष माहात्म्याचीं अशीं प्राचीन शिवक्षेत्रें मोजलीं तर तीं सहस्रावधि आढळतील. शिवपुराणांतून त्यांपैकीं पुष्कळांची नांवनिशीवार

१ चित्रावशास्त्री याचें मापांतर.

२ (i) It can scarcely be questioned, theorise as writers may, that the origin of this worship (Linga) is lost in antiquity (Phallic Miscellany, p. 3, Phallism, p. 2).

(ii) With the fourth race a form of worship began which ages later was doomed to degenerate into phallism

[टीप पुढील पानावर पहा.]

यादीहि मिळेल व आज जाग्यावर त्याचा पुरावा प्रत्यक्ष अवशेषरूपाने आढळेल दुसऱ्या दृष्टीने विचार केल्यास वामन, परशुराम, राम, कृष्ण हे सारे अवतार शिवोपासकच होते त्याहिपूर्वी श्रीविष्णूने बराह्मरूपाने शिवलिंगाचा पाताळात आदि पाहण्याचा यत्न केला होता तसेच शिव हा नरसिंहापेक्षा श्रेष्ठ होय, असे कालिकादि पुराणात वर्णन आढळते या इतक्या गोष्टी सिद्धवत् मानल्या तर शैवपंथाचा महिमा फार प्राचीन व साऱ्या जगाला व्यापून उरण्याइतका होता, असे म्हणणे अतिशयोक्तीचे होणार नाही त्यास जगाच्या इतिहासात प्राचीन लिंगोपासनेच्या रूपात भरपूर पुरावा मिळतो आजहि शिवास मजणाऱ्याची सख्या भरतखंडात इतर देवतांच्या उपासकापेक्षा पुष्कळच जास्त भरेल

तप आणि तपस्वी यांचे अस्तित्व जगाच्या उत्पत्तीपासून आपल्या शास्त्रात मानले आहे तपातूनच सृष्टि उत्पन्न झाली ब्रह्मदेव, प्रजापति, याचे मानस-पुत्र या सर्वांनी केवळ भवबधापासून सुटण्याकरिताच नव्हे तर सृष्ट्युत्पत्ती-करिताहि तप केले आहे रामायणात रामाकडे आलेल्या काही तपस्वी ऋषींचे वर्णन पुढीलप्रमाणे केले आहे —

इश्वराच्या नखापासून झालेले वैखानस, केसापासून झालेले वालखिल्य, पादप्रक्षालनापासून झालेले सप्रक्षाल, सूर्यचंद्राच्या किरणावर उपजीविका करणार मरीचिप, शिजविण्यावाचून कुटलेले अत खाणारे असख्य अश्ममुद्ग, वृक्षाच्या गलित पानावर उपजीविका करणारे तपस्वी पत्राहार, दातावाचून कुटण्याचे वगैरे साधन जवळ न बाळगणारे दंतोलूखली, गळ्याइतक्या पाण्यात उभे राहून तप करणारे उन्मजक, भूमीवर काही एक न पसरता शयन

[टीप, मागील पानावरून चालू]

and sexual worship (Secret Doctrines, Vol III, pp 281-286 See also R. C Muzumdar s Ancient Indian Colonies in the Far East Indian Civilization and its Antiquity, Chapter I)

(iii) कल्याण-शिवाक, पृ ५७४ ते ५७६ पहा.

१ Modern Review, February, 1951. पुरुषार्थ, वर्ष १४, अंक ५, पृ ३७१ व कल्याण-शिवाक पहा
शि ६

करणारे गात्रशय्य, कधीच निद्रा न करणारे अशय्य, एका पावलापेक्षा जास्त जागेची अपेक्षा न धरता एकाच पाउलावर उभे राहून तपश्चर्या करणारे अनवकाशिक, तसेंच केवळ उदकपान करून राहाणारे, केवळ वायु भक्षण करून राहाणारे, उघड्या प्रदेशात राहाणारे आकाशनिलय, ओटा घालून त्यावर पडून राहाणारे स्थंडिलशायी, पर्वतशिखरासारख्या उच्च प्रदेशावर नेहमी वास्तव्य करणारे ऊर्ध्ववासी, जितेंद्रिय, नेहमी आर्द्रवस्त्र परिधान करणारे, नेहमी जप करीत राहाणारे, सर्वदा अध्ययन करणारे तपोनिष्ठ आणि भर उन्हाळ्यात पंचाग्निसाधन करणारे पंचतपोन्वित, असे सर्व ब्रह्मतेजानें युक्त असलेले व योगानें एकाग्रचित्त असलेले तपस्वी शरभंग मुनींच्या आश्रमामध्ये आले.

वरील वर्णनात अतिशयोक्ति नाही हें चौदाव्या वाक्यातून व इतर प्रवाशांच्या वृत्तातांतून पडताळून पाहतां येईल. इतकेंच काय, पण आजच्या कलिकालांतहि कुंभमेळ्यांत किंवा हिमालयांत, तिबेटात व भरतखंडांतील निरनिराळ्या डोंगरावरील अरण्यांत व नदीकाठच्या अनेक तपोभूमींत वरील दृश्य आजहि पाहाण्यास मिळेल. आता हे सर्व शिवोपासकच असतील असा स्पष्ट पुरावा न मिळाला तरी त्याचें उपास्य व शिवतत्त्व यांत भेद नाही. शिवाय योगधारणा हा शैवपंथाचा विशेष आहे. वैराग्यवृत्ति व वेशभूषा यांतहि चरेंच साम्य आहे. ह्या गोष्टी निर्विवाद आहेत. साऱ्या देवतांत शिव हा तपस्व्यांचा आणि योग्यांचा आदर्श आहे. योगी, जोगी आणि वैरागी ह्या सर्व विरक्तांचा उगम प्राचीन शैवपंथांतूनच झालेला दिसतो. गौरीशंकर शिखर व कैलास पर्वत शिरोधार्य करणाऱ्या या धर्मभूमीचें उपास्य शिवच आहे असें स्वामी विवेकानंद म्हणतात.

१ वाल्मीकि रामायण, लेले याचें माघातर, ३।६।१-६.

२ मनु. ६।१-८७. Studies in the Vedant, (Kirtikar), Chap. VIII, p. 134. Indian Philosophy by Radha-Krishnan, Vol. I, p. 121. Keeth—Religion and Philosophy of the Vedas, II, p. 402. Briggs—Goraknath, p. 210.

३ "Oh, India, forget not, that the God thou worshippest is the great Ascetic of ascetics, the all renouncing Shankara." — Vivekananda.

आधुनिकांनी अति प्राचीन काळाच्या केलेल्या वर्णनांत पाश्चात्यांचें अंधा-
नुकरण, अनादराची व तिरस्काराची भावना, आणि रहस्यदृष्टीचा अभाव हे
दोष ठळकपणें असतात. यांचें एक कारण प्राचीन काळ म्हणजे घोर अज्ञान
व संस्कृतीचा अभाव असें ते धरूनच चालतात. पुष्कळ वेळां त्यांचा हा
अविचार उघडकीस येतो; तरी पण त्यांचे पूर्वग्रह व कलुषित भाव जात
नाहींत. शैवांच्या उपास्याचे रुद्र आणि शिव असे नामभेद आढळले, तरी
दोहोंचा अर्थ पाप आणि दुःख यांस दूर करणारा (धूतपापेश्वर) असाच
निघतो. यामुळे रुद्र आणि शिव हीं दोन दैवतें नसून एकच दैवत आहे.
हा रुद्र यज्ञोपवित्त धारण करणारा याज्ञिक असेंहि वर्णन वेदांत आढळतें. पण
(१) यज्ञकर्माचा ज्यांना अधिकार नाही, असा बहुजनसमाज, (२) यज्ञकर्मा-
पासून मरणोत्तर मिळणाऱ्या स्वर्गादि फलांचहल ज्यांस आस्था नाही
असा वेदांती वर्ग, (३) संहिता, ब्राह्मण या वेदभागापेक्षां औपनिषदिक
तत्त्वज्ञानाकडे किंवा उपासनेकडे ज्यांची दृष्टि आहे असा साधक-वर्ग, व
(४) सामान्य भक्तिमार्गी, हे संख्येनें वाढत गेल्यामुळे यज्ञनारायणाहून वेगळ्या
देवांस भजणारा वर्ग प्राचीन काळांच बळावत गेला असावा. याच वर्गापैकीं
कांहींस केसिन, मुनि, ब्राह्म अशीं नांवां मिळत गेलीं असतील. वैदिक
विधिनिषेध फारसे न पाळणारे उत्तरकालीन जेसष्ट नयनार हे कडवे तामीळ
शिवभक्त कदाचित् याच वर्गातील असावेत. या सर्वांचा उपास्य देव म्हणजे
रुद्र अथवा शिव होय. त्यांसच भव, शर्व अशींहि नामाभिधानें दिलेलीं
आढळतात. यज्ञाच्या कर्मकांडाचें अगत्य न बाळगणाऱ्या या शिवभक्तांच्या
समूहांत जातिनिष्ठ श्रेष्ठ-कनिष्ठ भाव न उरल्यामुळे हा वर्ग जणुं वेदब्राह्म
फटिंग आहे असाहि भास होत असला, तरी त्यांचें दैवत रुद्र, शिव हें
वैदिकच असून त्यांचा शैवपंथहि वेदांना सोडून आहे, असें म्हणतां येणार
नाहीं. ऐतिहासिक दृष्टीचे लेखक ऋग्वेदादि संहिता माग, शतपथ्यादि ब्राह्मण
भाग, श्वेताश्वतरादि उपनिषद्भाग यांचा कालानुक्रम ठरवून रुद्र व शिव या
देवतेच्या संज्ञांतील भावनेचा विकास दाखवीत असतात. तो खरा असो-
अगर उगाच काल्पनिक असो, एवढी गोष्ट खरी दिसते कीं, वेदांच्या संहिता,

१ अथर्ववेद, ११।२, १५।१।१. शतसुद्रीय, .कौपितकी ब्राह्मण, ७।४.
ऋग्वेद, १०।१३६।६, इत्यादि.

भाग आहेत. यांतील ज्ञानभाग उपनिषदांप्रमाणे तत्त्वज्ञानपर आहे. शैवांचा मर मक्तीवर अधिक आहे. प्रसिद्ध शैव भक्तापैकी विद्वान् थोडेच असावेत असे म्हणतां येईल. या निरनिराळ्या आगमांवर आधारलेले शिवज्ञानबोध व सिद्धियार असे अनेक ग्रंथ आहेत. त्यांत १२ शैव तिरुमराई व १४ सिद्धान्तशास्त्रे प्रसिद्ध आहेत. वेदान्तसूत्रावर शैव भाष्ये पण आहेत. तामीळ संतांचीं देवारम् आणि तिरुवासमम् व पेरियपुराण प्रसिद्ध आहेत. शैव शिव, शक्ति, जीव, जगत् आणि ईश्वर हीं तत्त्वे सत्य मानतात. पण जगाला शिवरूप ब्रह्माहून पृथक्-स्वतंत्र सत्ता मानीत नाहीत. ते शिव ब्रह्मरूपच मानतात. प्रथम जरी आगम हे वेदविरोधी मानले गेले असले तरी पुढे आगमांची छाप वैदिक धर्मावर व तत्त्वज्ञानावर पडत गेली, असे कोणी मानतात. श्वेताश्वतर, अथर्वशिरस्, गीता हे प्रसिद्ध ग्रंथ आगमानुसार बनले व आगमश्रुतींना वेदश्रुतींचे प्रामाण्य प्राप्त झाले असे म्हणतात. काश्मिरी शैव दर्शनाचा श्लोक केवलाद्वैताकडेच अधिक आहे. बाकीचे शैव विशिष्टाद्वैती दिसतात. शिवसायुष्य ह्याच त्यांचा मोक्ष होय.

(२) शाक्तपंथ—शक्तीचे जे उपासक ते शाक्त. शक्ति हा शब्द स्त्रीलिंगी आहे आणि शाक्तांची उपास्ये दुर्गा, उमा, भैरवी, त्रिपुरसुंदरी, काली, कराली, चामुंडा, इत्यादि सारीं देवींचींच रूपे आहेत. असे आहे तरी ज्या ईश्वराची शक्तिरूपाने शाक्त उपासना करतात, त्या ईश्वराच्या ठिकाणी किंचहुना शक्तीच्या ठिकाणीहि स्त्रीलिंग, पुष्टिंग अशा लैंगिक भावनांना प्राधान्य दिल्याचे दिसत नाही. शिवाच्या क्रियात्मक स्वरूपास शिवा-शक्ति म्हणतात आणि निर्विकार व निष्क्रिय स्वरूपाला शिव म्हणतात. त्यांतल्या त्यांत सृष्टीचे सृजन व संगोपन या ईश्वराच्या मुख्य कार्यास अनुलभून शिव-शक्तीच्या ठिकाणी शाक्त मातृभावना ठेवतात. पण शाक्तांहून इतर वैष्णवादि हेहि विठ्ठाला विठ्ठाई, रामाला रामाई, श्रीगुरूंना गुरुमाउली असे संबोधितात, हे लक्षांत घेतले, म्हणजे या मातृभावनेंत फक्त प्रेमभावना दिसते.

शाक्तांच्या तंत्राचे स्वरूप प्राधान्येकरून क्रियात्मक व साधनरूप आहे. वेदान्तांतील अद्वैतानुभूति कशी संपादन करावी, यासंबंधीचा कलियुगास

१ नाहं स्त्री न पुमांश्चाहं न ज्ञीयं सर्गसंक्षये । सर्गे सति विभेदः स्यात् कल्पितोऽयं धिया पुनः ॥ —देवी भागवत ३।६

अनुरूप असा साधनमार्ग तत्रशास्त्रात सांगितला आहे चित्ताचे जे स्वभावतः ग्राम्यविषय, त्यास दिव्यरूप देऊन चित्तासहि तद्रूपतेने शुद्ध करणे हेच शाक्तांच्या तत्रमार्गाचें श्रेष्ठ रहस्य आहे तत्रशास्त्र हे एक उपासनाकांड आहे शाक्ताद्वैत आणि तत्रशास्त्र हे पर्याय शब्द नव्हत त्याचा विशेष जिह्वाळ्याचा सत्त्व आहे इतकेंच शाक्तांचे प्रमाणग्रंथ तन, आगम, निगम, हे प्राधान्येकरून शिव-उमा सवादात्मक आहेत ज्यात शिव वक्ता आहे ते आगम व ज्यात उमा शिवास सागत आहे ते निगम होत हे शास्त्र केवळ अनुभवजन्य असल्यामुळे “गुज घेऊनि चावटी । करती बहु ॥” या धाकाने त्या शास्त्रात गुह्यगोपनाकडे पार कटाक्ष आहे तरी सुद्धा तत्रशास्त्रातील प्रक्रियाचा अनधिकारी साधकाकडून विपर्यास झाल्यामुळे, तत्रशास्त्राचें व शाक्ताचें नाव काही अर्शी निष्कारण चढू झाले आहे या पयाचा जसा विश्वास आहे की, वेद हे शिवाचे निश्चित असले तरी निश्चित हे विचारपूर्वक नसतात उलट आगम आणि तत्रे ही शिवाने विचारपूर्वक सांगितलेली आहेत, म्हणून त्यास वेदाहून अधिक व स्वतंत्र प्रामाण्य आहे, हा सांप्रदायिक अभिनिवेश सोडून दिला, तर आगम, निगम व तत्रे यास पंचम वेद असेंहि मानतात कलुकमंडानें श्रुति वैदिक आणि तांत्रिक उभय-विध मानली आहे तसेंच द्विष्णुमागवत व देवीमागवत यात तांत्रिक पूजा कलियुगात उत्तम मानली आहे शाक्त आपणास अद्वैती मानतात शाक्तांचे प्रातभेदाने व तत्त्वमदाने अनेक पोटभेद आहेत. त्याचें धार्मिक वाङ्मय विपुल आहे आचार्यांनीं रूढ केलेल्या पंचप्रतीकात शाक्तांची ललिता देवी आहे तसेंच त्यांच्या मठातून शारदा अवेचें विशेष माहात्म्य मानलें जातें आचार्यांचीं देवीचीं स्तोत्रे पाहिलीं म्हणजे शाक्ताद्वैतवाद त्यास सर्वथैव असमत होता, असें म्हणवत नोंही

१ कुलार्णव तत्र, महानिर्वाण तत्र, ताराप्रदीप पहा

२ देवीमागवत, मनु पहा

३ Hinduism in its present form involves no doubt a double frame work of 'Vaidik and Tantrika'—not loosely super imposed the one upon the other, but constituting one organic whole (—The Cultural Heritage of India, Vol II, p 166). — कल्याण शाक्तिजक, पृ ३३३ पहा

मोहनजोदारोच्या उत्खननांतील पुराव्यावरून शाक्तपंथ व शक्तीची उपासना निदान सहा हजार वर्षांपूर्वीची आहे हे सिद्ध होतं. या प्राचीन कालदृष्टीप्रमाणे देशदृष्टीने पाहतां शक्त्युपासनेचा जन्म बंगाल प्रांतांत, वाढ मिथिला प्रांतांत, संचार महाराष्ट्रांत व नाश गुजराथेत झाला आहे, असें कांही मानतात. शाक्तांचे चरंच वाङ्मय बंगाल प्रांती निर्माण झाले आहे. आजहि बंगाल प्रांतांत शक्त्युपासनेलाच प्राधान्य असल्याचें दिसतें. बंगालचे जगप्रसिद्ध नवयुगधारी संत श्रीरामकृष्ण परमहंस हे शक्त्युपासक होते. तसेंच बंगालचे एक सुप्रसिद्ध न्यायमूर्ति ज. बुड्डोफ यांनी फारच आस्थापूर्वक शाक्तवाङ्मयाचा अभ्यास करून त्यावर इंग्रजीत अनेक ग्रंथ लिहून या लोपत चाललेल्या शास्त्राचा उद्धार केला आहे. या त्यांनी अत्यंत चिकाटीने केलेल्या दीर्घ परिश्रमांत सहृदयता, मार्मिकता, आस्था व प्रामाणिकपणा हे गुण फार श्रेष्ठ दर्जाचे व आदर्शवत् दिसून येतात. अत्यंत सयुक्तिक असे आपले तंत्रशास्त्र त्यांनीच उजेडांत आणून ते आज लोकमान्यतेस पात्र केले आहे.

वैदिक शास्त्रपरंपरेप्रमाणेच तांत्रिक शास्त्रपरंपरा दिसते. वैदिकांच्या वेदोपनिषदांप्रमाणे शाक्तांचे अथर्ववेदाचे सौभाग्यनामक उत्तरकांड व त्यांचीच उपनिषदे व निगम ग्रंथ हे आहेत. त्यापुढे वैदिकांप्रमाणेच तांत्रिक कल्पसूत्रे व सूक्ते आहेत. ब्रह्मसूत्रांप्रमाणे अगस्तीची शक्तिसूत्रे आहेत. तसेंच वैदिकांप्रमाणेच तांत्रिकांचे दशविध संस्कार, तांत्रिक गायत्रि, तांत्रिक चीजे, देशिक गुरु वगैरे विशेष आहेत. तांत्रिकांचे पडाम्नाय प्रसिद्ध आहेत. त्यांपैकी चार चतुर्विध पुरुषार्थाकरिता व दोन केवळ मुक्तीकरिता आहेत. ते साधकांचे पशु, वीर व दिव्य, असे तीन वर्ग पाडतात. तंत्रांत वेदान्त्यांच्या ज्ञानभूमिकांप्रमाणे सप्तविध किंवा नवविध आचार मानले आहेत. सारांश, त्यांचे धार्मिक वाङ्मय इतकें विपुल व मरीव आहे की, त्याची येथे त्रोटक रीतीने कल्पना देतां येणे शक्यच नाही. पुढे जेथे जेथे जरूर वाटेल तेथे तेथे स्थलावकाशानुरूप विवेचन करीनच.

१ Shakti and Shakta, p. 94.

२ पद्मपुराण, उत्तर खंड, १९३/५१ पहा.

प्रकरण ७ वें

शिवलिंगोपासक पंथ

(उत्तरार्ध)

आदिनाथं च मच्छेन्द्रं गोरक्षं गहिर्नीं तथा ।
निवृत्तिं ज्ञाननाथं च भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥
नाथपंथका वाना पारो । सब दुनियासे न्यारा है ॥

—शिवदिनकेसरी.

आदिनाथ जे श्रीशंकर ते उमादेवीस उपदेश करीत असतां तो मत्स्येंद्रानें ऐकला व पुढें मत्स्येन्द्रनाथापासून हा संप्रदाय सुरू झाला असें मानतात. सांप्रदायिक दृष्टीप्रमाणें या नाथपंथाच्या दोन-चार परंपरा रुढ आहेत. कच्छ प्रांतांतील धीनोघर मठांत पुढीलप्रमाणें परंपरा सांपडते:—(१) निरंजन निराकार, (२) अर्धम सोमनाथ, (३) चैत सोमनाथ, (४) ओंकारनाथ, (५) अचेतनाथ, (६) आदिनाथ, (७) मच्छेंद्रनाथ. दुसरी परंपरा अशी:—मूळ आदिनाथ म्हणजे शंकर व त्यांचे शिष्य मच्छेंद्रनाथ व जालंधरनाथ. तिसरी परंपरा:—(१) मूळ शक्ति, (२) तिचे शिव, (३) शिवाचे उदेनाथ, (४) त्यांचे जालंधरनाथ व (५) या जालंधराचे मच्छेंद्र व दुसरा जालंधर. चवथी परंपरा अशी:—गरुड पुराणांत ८७ व्या अध्यायांत व रुद्रयामलाच्या उत्तरखंडांत ज्या रुद्रकुलाचें वर्णन आहे तेंच नाथकुल होय. ईश्वरपुत्र महायोगी, त्याचा शिंदुनाथ, त्याचा आदिनाथ (कश्यपाचा मुलीकडून पणतू) व त्याचा मत्स्येंद्र किंवा मीननाथ. मत्स्येंद्राच्या अनेक शिष्यांत गोरखनाथ हा प्रमुख होता. मत्स्येंद्राचा कौलज्ञानविनिश्चयनामक तांत्रिक ग्रंथ होता. गोरखनाथांचे नांवावर हिंदी, प्रज, संस्कृत व मराठी भाषेंतहि खरेंच कावित्व आहे. नाथपंथाचें मुख्य साधन इष्टयोग व तंत्र हें दिसतें. त्यांची शिव, भैरव, याळ्यासुंदरी अशीं मुख्य दैवतें आहेत.

पुढें पुढें निच वामाचारांत व जादूटोण्यांत या पंथाचें अद्यतन झाल्याचें वर्णन ईंग्रजी ग्रंथांतून आढळतें. पण उलट पशी महाराष्ट्रीय संतांपैकी

मुकुंदराज. निवृत्तिनाथ, ज्ञानेश्वर, चहिणाबाई इत्यादि अनेक संतांची गुरुपरपरा नाथसंप्रदायाची आढळते, हे ध्यानी ठेवले पाहिजे.

श्रीगोरखनाथांच्या दूरवर संचाराप्रमाणे त्यांच्या नांवावर मोडणारा वाङ्मयविस्तार पण अवाढव्य आहे. दृढयोगप्रदीपिका, गोरखनाथकी गोष्टी, गोरखनाथका वचन, गोरखबोध, इत्यादि ग्रंथ विशेष प्रमाणभूत मानतात. यांशिवाय मत्स्येन्द्रसंहिता, गोरक्षसंहिता, अमरौधशासन असे काही संस्कृत ग्रंथ आहेत. शिव हा परमदेव असून त्याच्यामध्ये मानवी आत्म्याने योगमार्गाने लीन होऊन जाणे हेच यांचे अंतिम ध्येय होय. औपनिषदिक व पातंजल योगपद्धतीशी त्यांच्या पद्धतीचे बरेच साम्य आहे. आचार्यांचा अद्वैत सिद्धान्त त्यांनी बहुतांशांनी स्वीकारला आहे. शुद्ध नाथपंथांत सगुणोपासनेचा पुरस्कार नाही व स्पष्ट विरोध पण नाही. शिव आणि गुरु या देवतांवर या पंथांत परमनिष्ठा दिसून येते.

कुलकुंडलिनीयोगसाधनाच्या द्वारा पिंडाला पिंडाने प्राप्त होई नाथसंप्रदायाचे रहस्य आहे, असे ज्ञानेश्वर सांगतात (ज्ञानेश्वरी ६।२९१ पदा). मच्छिंद्र, गोरख, गयनि, निवृत्ति व ज्ञानेश्वर या परंपरेतील तत्त्वज्ञान ज्ञानेशांच्या वाङ्मयांत दिसून येते. तसेच आदिनाथ, हरिनाथ, रघुनाथ, आणि मुकुंदराज या परंपरेतील तत्त्वज्ञानाचे शेवटले ग्रंथ विवेकसिंधु व परमामृत हे प्रसिद्ध आहेत. महाराष्ट्रीय शैवपंथ शांकरसंप्रदायांत विलीन झाला; तसेच महाराष्ट्रातील नाथपंथाचे म्हणावेसे वाटते. त्यांच्या आचारविचारांचे वैशिष्ट्य फारसे कोठे आढळत नाही. कदाचित् तो पंथ जगाशी फटकून असेल.

नाथपंथाचा संबंध कोणी साक्षात् शंकराशी (आदिनाथ) तर कोणी चौदाव्या महायान पंथाशी जोडतात. मनाचा लय शून्यांत करण्याचा उपदेश या पंथांत केलेला असतो. नाथपंथ हा शैव असल्यामुळे शैवांचे संन्याशी, दंडी, परमहंस, ब्रह्मचारी, लिंगायत, अघोरी व जोगी असे जे सात भेद आहेत,

१ गोरक्ष किमयागार, गोरक्ष शतक, गोरक्ष गीता, गोरक्ष कल्प, गोरख बोध, दत्त-गोरक्ष संवाद, योगचिंतामणी, ज्ञानसिद्धान्त योग, योगमार्तंड, विवेकमार्तंड, सिद्धान्तपद्धति, असे त्यांचे ६०।७० ग्रंथ आढळतात.

त्यांपैकी शेवटच्या पंथांत नाथपंथाची गणना होते'. नवनाथभक्तिसार व नाथलीलामृत असे मुख्य नाथांच्या चरित्रपर ग्रंथ मराठीत आहेत. नाथलीलामृत ग्रंथांत (१) प्रकाशनाथ, (२) विमर्शनाथ, (३) आनंदनाथ, (४) ज्ञाननाथ, (५) सत्यानंदनाथ, (६) पूर्णानंदनाथ, (७) स्वभावानंदनाथ, (८) प्रतिमानंद, आणि (९) सुमगानंद, अशीं जीं नांवे दिली आहेत, त्यांहून नवनाथभक्तिसारांतील नवनाथांचीं नांवे वेगळींच आहेत.

नऊ, चवदा, चवऱ्याऐंशी अशा मुख्य नाथांच्या निरनिराळ्या याद्या प्रसिद्ध आहेत. या नाथांचीं अचिकित्सक अशा सांप्रदायिक भाविकांनीं लिहिलेलीं परम अद्भुत चरित्रे एका बाजूस व नाथसांप्रदायिकांची विशेषेकरून लिंगोपासना इत्यादि विषयांत बहुतांशी निंदाच केलेली आहे, असे अमाचिक व असंप्रदायी आधुनिकांनीं लिहिलेले ग्रंथ दुसरे बाजूस. या दोन अग्राह्य अशा वाटणाऱ्या टोकांतील निर्मेल सत्य शोधून काढणें फारच कठिण आहे. पण विशेषेकरून महाराष्ट्रीयकरितां लिहिलेल्या या ग्रंथांत त्याची तितकी आवश्यकताहि वाटली नाहीं. म्हणून मी या संशयग्रस्त विषयाचा जास्त अभ्यास केला नाहीं. मी स्वतः नाथसांप्रदायाच आहे. पण माझा नाथसंप्रदाय नाममात्र आहे. सांप्रदायिक वैशिष्ट्य त्यांत कांहींच नाहीं.

(४) वीरशैव लिंगायतपंथः—शिवोपासक ते शैव. त्यांच्यांत (१) वैदिक, (२) आगमानुसारी व (३) मक्तीमार्गी असे ज्याप्रमाणें भेद पडले, त्याप्रमाणें लिंगायतपंथांत मुख्य दोन भेद पडले आहेत. प्राचीन श्रुतिस्मृतिपुराणाभिमानी ते आराध्य असा एक पंथ आहे. त्यांच्यासंबंधीं अशी एक आख्यायिका आहे की, जेव्हां शिवानें ब्रह्मदेवास सृष्टि उत्पन्न करण्यास सांगितलें तेव्हां ब्रह्मदेवास तें प्रथम साधेना. म्हणून शिवानें नमुन्याकरितां कांहीं सृष्टि निर्माण केली. वीरशैवांतील शिवलिंगोद्भव पंच आचार्य आणि पंचम, तसेंच त्यांचीं गोत्रे व शाखा ही ती शिवसृष्टि होय. दुसरा पंथ लिंगायतांचा. तो पंथ चाराव्या शतकांत यशवाचार्य नामक एका धर्मसुधारकानें स्थापन केला किंवा पुनरुज्जीवित केला. तेव्हां त्या काळीं विस्कळित झालेल्या कांहीं वैदिकब्राह्मणधर्मविरोधी समाजास

त्याने आपल्या जातिभेदरहित लिंगायतपंथांतर्गत शिवभक्तिमार्गात संघटित केले. यांच्या मतप्रणालीचे मूळ (१) वेदविरोधी द्रविडांच्या शैवधर्मात आहे. तसेच ते (२) दक्षिणेतील ६३ नयनार शिवभक्तांच्या भक्तिपंथांत, आणि अंशतः (३) काश्मिरी शैवपंथांत आहे, असे म्हणतात. हा अर्वाचीन पथ श्रीचसवाचार्यादि लिंगवंतांच्या अथवा शरणांच्या वचनांनाच शास्त्राप्रमाणे मानतो.

वरील तीन शैवपंथांप्रमाणे या लिंगायतपंथाचे आराध्य दैवत शक्ति-विशिष्ट शिव हेच आहे. शिवलिंग या प्रतीकाचीच ते पूजा करतात. यामुळे चौद्ध जैनापेक्षा ते हिंदुधर्माला जवळचेच वाटतात. आरंभी साधकावस्थेत ते द्वैत मानीत असले, तरी परिणामी ते शिवसायुज्यवादीच आहेत.

प्राचीन वैदिकपरंपरा मानणारे आराध्य वीरशैव आणि चसवा-चार्यानुयायी अर्वाचीन लिंगायत यांच्यांत धर्मस्थापना, धर्माचार, श्रुतिस्मृति-पुराणे, तसेच श्रौतसूत्रे, स्मार्तसूत्रे व धर्मसूत्रे यांचे प्रामाण्य व चातुर्वर्णाश्रमधर्म इत्यादि बाबतींत तीव्र मतभेद आहेत. आराध्य वीरशैवांच्या मताने त्यांचे धर्मसंस्थापक पंचाचार्य यांचा आविर्भाव प्रथम शिवाच्या पंचमुखांतून व नंतर वेळोवेळी शिवलिंगांतून झालेला आहे व त्यांनी (१) रंभापुरी, (म्हैसूर), (२) उज्जयिनी, (३) केदार, उखीमठ, (४) श्रीशैल, व (५) श्रीक्षेत्र काशी येथे मठस्थापना करून व अनेक ग्रंथरचना करून शैव-धर्मप्रचार अति प्राचीन कालापासून केलेला आहे. या पंचाचार्यांच्या कलियुगांतील अवतारांचीं नावे, (१) रेवणसिद्ध (हेच रेणुकाचार्य असे कोणी म्हणतात), (२) मरुळसिद्ध, (३) एकोरामाध्य, (४) पंडितामाध्य आणि (५) विश्वामाध्य, अशीं होती. यांच्या गांवांची अथवा सिंहासनांची परंपरा अद्यावत् सुरूच आहे. उलट चसवाचार्यानुयायी एक विद्वान् लेखक म्हणतात की, या पंचाचार्यांच्या आविर्भावाच्या आख्ययिका सर्वेस्वी निराधार आहेत. उलट रेणुक व रेवण हे आचार्य चसवाचार्यांच्या मागूनचे असून त्यांचा

१ पूर्वसृष्टिसमुद्रवात् परशिवाद्बुद्भूय सदैवभात्
सिद्धान्तं श्रुतिसिद्धमद्भुततमं संस्थाप्य संविश्रुताः ।
सिद्धस्तोमसुरद्वमाः सुरवरैः संसेव्यमानाः सदा
पञ्चाचार्यगुरुत्तमाः सकरुणं सिद्धिं वितन्वन्तु मे ॥

लिंगायतधर्मसंस्थापनेशी अर्थाअर्था कांहीच संबंध नाही. तसेच श्रीचतुर्वा-
चार्यांनी पुनरुज्जीवित केलेल्या लिंगायतधर्माचा उगम चाराव्या शतकांत
झाला नसून तो वेदांच्याहि पूर्वकाली रूढ असलेल्या द्राविड शैवधर्मातून
झाला आहे. असे या पंथांत हे धर्मस्थापनेमदल तीव्र मतभेद असले, तरी
पंचाचार, अष्टावरण, पदस्थल, लिंगधारणा, लिंगोपासना अशी जी त्यांची
धार्मिक साधने, त्यांत दोन्ही पंथांत पुष्कळ साम्य आहे. आणवमल,
(परिच्छिन्नभाव), मायामल (अज्ञानमोह), कार्मिकमल (रागद्वेषादि)
यांच्या निरासासाठी उभय पंथांतील साधनांत चरंच साम्य आहे. पंचाचाराने
समाजोन्नति, अष्टावरणाने वैयक्तिक उन्नति व पदस्थलाने आत्मोन्नति साधतां
येते, असे दोन्ही पंथ सारखेच मानतात. श्रौतसूत्रे, स्मार्तसूत्रे व धर्मसूत्रे
यांचे प्रामाण्य मात्र आराध्य वीरशैव मानीत असले तरी अर्वाचीन लिंगायत
तद्दिरोधीच आहेत. आराध्य वीरशैव हे आगम पुराणेतिहास यांसहि प्रमाण
मानतात. शैवांची ३६ तत्त्वे हे मानतात.

प्रत्येक शैवपंथाचा उगम शिवापासूनच मानला आहे. त्याचप्रमाणे
वीरशैवांच्या पंचाचार्यांचाहि उद्भव मानला आहे. यांतील श्रीरेवणसिद्ध
हे प्रथम शिवाच्या सद्योजात मुखातून प्रगट झाले व पुढे युगभेदाने अंशतः
नामभेदाने त्यांनी अवतार धारण केले. कलियुगाच्या आरंभी ते आंध्र प्रांतांत
कोलिपाक नगरांत सोमेश्वरनामक शिवलिंगातून प्रकट झाले. त्यांनी अठरा
मठ स्थापन केले व पुढे दीर्घ कालानंतर आपले अवतारकार्य संपवून ते पुन्हा
त्याच शिवलिंगांत गुप्त झाले. त्याचे कांही ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. त्यांचे एक
ब्रह्मसूत्रावर माध्य पण आहे. त्यांनी वीरशैवांच्या शक्तिविशिष्टाद्वैत
मताची स्थापना केली. धृतीत कांही श्रुति द्वैतपर व कांही अद्वैतपर
वाटतात. त्यांचा समन्वय द्वैती व केवलाद्वैती यांपैकी कोणासच नीट
करतां आला नाही, तो या शक्तिविशिष्टाद्वैतांत केला आहे, असे या
पंथाचे वैशिष्ट्य सांगतात. हा पंथ फार प्राचीन आहे. याच्या सिद्धान्त-
शिखामणि या ग्रंथांत श्रीरेवणसिद्धांनी (रेणुकाचार्यांनी) अगस्त मुनीस
उपदेश केला, तो दिला आहे. तसेच श्रीरेणुकाचार्यांनी आद्य शंकराचार्य
यांस श्रीचंद्रमौलीश्वरलिंग देऊन त्यांनी आचार्यावर अनुग्रह केला, असे या
पंथाच्या अनेक ग्रंथांत वर्णन आढळते. याहि पूर्वीची पौराणिक आख्यायिका.

अशी सागतात की, लंकेंत यांनी चिमीषणाच्या प्रार्थनेवरून एकदमच तीन कोटि रूपे धारण करून तितकी शिवलिंगे स्थापन केली. या पंथाच्या भेदाभेदवादात शक्तीचें स्वरूप दोन प्रकारचें मानलें आहे: (१) सूक्ष्म चिदचिद्विशिष्ट म्हणजे परशिव व (२) स्थूलचिदचिद्विशिष्ट शक्ति म्हणजे जीव, असा भेद आहे. या पंथात अनेक सत्पुरुष निर्माण झाले. प्रसिद्ध श्रीसिद्धारूढस्वामी याच पंथातील असावेत. आधुनिक संत प्रो. रामभाऊ रानडे, एम्. ए. हे मूळ रेवणसिद्धांच्या गुरुपरंपरेतील असावेत, असें ऐकतो.

श्रीवसवेश्वरांच्या लिंगायतपंथाचे वैशिष्ट्य थोडक्यांत सागावयाचें तर, (१) ते वर्णजातिभेद मानीत नाहीत, (२) ते धर्मकर्मांत स्त्री-पुरुषांचा मारखाच अधिकार मानतात, (३) त्यांचें तिसरें तत्त्व अहिंसा. ते शाकाहारी आहेत, (४) सौलभ्य हें याचें चवथें वैशिष्ट्य. यांत यज्ञयाग, व्रत-वैकल्ये, संस्कार, वर्णाश्रमधर्म, प्रायश्चित्त, तपाचरण, इत्यादि कर्मकांड नाही. (५) ते यात्रा-जत्रा, तीर्थ, क्षेत्र, देवांच्या मूर्ति, कीर्तनसंप्रदाय वगैरे रुढींना मानीत नाहीत. “अल्पायासं बहुफलं” असा त्यांचा सुलभ भक्तिमार्ग आहे. या पंथांत लिंगांगी लोकांनी लिंगच ईश्वराचें प्रतीक असून, भोगीच त्यागी व योगी बनून, नीतीच्या पायावर आधारलेल्या पंचाचाररूपी पटांगणांत, अष्टावरणरूपी आवरणांनी मोक्षाच्या पटस्थल सोपानावर भक्ति-प्रमादानें चढून शिवानुभव म्हणजे लिंगांगसामरस्याचा आनंद सर्वांनी उपभोगावा असें यांच्या मताचें सार आहे. या पंथांत कोणत्याहि धंद्याला हीन मानीत नाहीत. स्पृश्यास्पृश्य भेद नाही. शरिरावरील लिंगधारणेप्रमाणे श्रमोपजीवी व्यवसाय या पंथांत प्रत्येक लिंगवंताला अवश्य मानला आहे. जगमानेंसुद्धां चरितार्थाकरितां उद्योग केलाच पाहिजे, असें या पंथाचें धोरण आहे गळ्यांत अगर दंडावर लिंग धारण करणे, हें उभय पंथाचें समान वैशिष्ट्य दिसतें. श्रीवसवेश्वर शिवास्त म्हणतात, “विश्वव्यापी, आकाशव्यापी, फार काय याच्याहिपेक्षां व्यापक असा तूं. तुझे पाद पाताळापेक्षांहि पलीकडे असून तुझे मस्तक ब्रह्मांडाला भेदून गेलेलें आहे. एवढे असूनसुद्धा तुझे कोणाला ज्ञान नाही; आणि तुझी योग्यता कोणत्याहि उपमेनें अगर प्रमाणानें करतां येत नाही. तूं अगोचर आहेस, आणि अप्रतिमहि आहेस, आणि देवा, एवढा महान् असूनसुद्धा तूं माझ्या हाताच्या तळव्यावर (ह्या पंथांत तळहातावर

लिङ्ग ठेवून पूजा करतात.) येऊन बसल्यामुळे माझ्या मुठेत मावण्यासारखा सान बनून राहिला आहेस.”

शक्तिविशिष्ट बीरशैव व लिङ्गायत यांच्या तत्त्वज्ञानाचे अति चोटक निर्देश पुढे देत आहे. विस्तारभयास्तव अधिक लिहितां येत नाही.

लिङ्गांगसाम्भारस्यविचार—बीरशैवसिद्धान्तांत परशिव ब्रह्मास ‘स्थल’* म्हणतात. हे स्थल अंग-स्थल (जीव) व लिङ्ग-स्थल (परशिव) असे द्विधा मानतात. मक्त्यानुग्रहास्तव लिङ्ग, स्थूल, सूक्ष्म व कारणनामक शरीरस्थान-भेदाने इष्टेलिङ्ग आचारेलिङ्ग व गुरुलिङ्ग, प्राणेलिङ्ग, शिवेलिङ्ग, जंगम-किंवा चरेलिङ्ग, आणि भार्वेलिङ्ग (प्रसादेलिङ्ग व महौलिङ्ग) असे पञ्चविध मानतात.* तसेंच अंगमुद्रां त्यांगांग (भक्ते व महेशे), भोगांगे (प्रसादी व प्राणेलिङ्गी) आणि योगांगे (शरणे व ऐक्ये) असे सहा प्रकारचे आहे. अवांतर भेदांनी अंगस्थळ चम्बेचाळीस प्रकारचे व लिङ्गस्थळ सत्तावन

* स्थ = स्थान - स्थिति + ल = लय. स्थायते लीयते यत्र जगदेतच्चराचरम् । तद्ब्रह्म स्थलमित्युक्तं स्थलतत्त्वविशारदैः ॥ स्वशक्तिसोभमात्रेण स्थलं तद्विविधं भवेत् । एकं लिङ्गस्थलं प्रोक्तमन्यद्भेदे स्थलं स्मृतम् ॥ लीयते गम्यते यत्र जगत्सर्वं चराचरम् । तदेतत् लिङ्गमित्युक्तं लिङ्गतत्त्वपरायणैः ॥

—अनुभवसूत्र, २।१०, ३।३

१ स्थूल देहावर धारण करण्यांत येते ते. २ प्राणाख्य प्राणरूप (प्राणाचा संचार, संयम इत्यादि). ३ जिह्वेवरील (मंत्रोच्चार, रसग्रहण). ४ सूक्ष्म शरीरावर धारण करावयाचे ते. ५ नेत्राख्य. ६ त्वग्रूप. ७ कारणशरीरावर धारण करावयाचे ते. ८ ओत्र ९ मन. १० गुरुलिङ्ग व जंगम याचे ऐक्य योगानुसंधान. ११ अर्थ उघड आहे. उपासक. १२ दानध्यानादीत निष्णात. १३ गुरुलिङ्ग, जंगमाला अर्पण केलेल्या प्रसादाचा स्वीकार. १४ निर्मल ज्ञानास कारण होणारा शिवप्रसाद. १५ परशिव चित्स्वरूप व तन्निष्ठ शक्तिप्राणस्वरूपलिङ्ग या दोहोंचे प्रतीक हे जाणणारा. १६ गुरुलिङ्ग, जंगमाला निर्वचनापूर्वक तनमनधनाचे अर्पण. १७ आपण सति व लिङ्ग आपला पाति मानून प्रापंचिक सुख विवर्जित होणारा. १८ शिवोऽहं भावनेने शिवैक्यसाधन.

प्रकारचें मानतात, या सर्व लिंगागतामरस्याचें ज्ञान हेंच वीरशैव मतात मोक्षास मूलकारण आहे

या पयातील अति मुख्य भाग म्हणजे पटस्थल होय ही प्रक्रिया थोडी-फार स्वतंत्रच वाटल्यामुळे त्याचें येथें दिव्दर्शन करीत आहें असें सांगतात की, परिपूर्ण परब्रह्म सपूर्णानदात असता त्याच्या ठिकाणीं पूज्यपूजकलीला उत्पन्न झाली तेव्हा या पूर्णब्रह्माच्या स्वप्रकाशात एक प्रकारचें चलन होऊन न्यूनाधिकमावानें दोन भाग निर्माण झाले. त्यापैकी लहान व अपूर्ण भाग म्हणजे अगस्थल (अर्थात् उपासक जीव) व पूर्ण भाग म्हणजे लिंगस्थल होय एका दिव्यानें दुसरे असख्य दिवे लावले तरी पहिल्यात काही न्यूनता येत नाही त्याप्रमाणें असख्य अगस्थलाच्या निर्मितीमुळे लिंगस्थलात अपूर्णता येत नाही

“अगस्थलप्रतिपाद्यभक्त, लिंगस्थलप्रतिपाद्य आचारलिंगाचें अग असल्या-मुळे तो आचारलिंगाशीं सामरस्य पावतो त्याचप्रमाणें माहेश्वर गुरुलिंगाशीं, प्रसादी शिवलिंगाशीं, प्राणलिंगी जगमलिंगाशीं; शरण प्रसादलिंगाशीं; व ऐक्य, महालिंगाशीं, सामरस्य पावतात तसेंच आचारलिंग गुरुलिंगाशीं; गुरुलिंग शिवलिंगाशीं, शिवलिंग जगमलिंगाशीं, जगमलिंग प्रसादलिंगाशीं, प्रसादलिंग महालिंगाशीं व महालिंग परशिवब्रह्मरूपधनलिंगाशीं सामरस्य पावून अखंडानदाचा अनुभव घेत राहातात नद्या समुद्राला मिळाल्यावर नामरूप विसरून जशा त्याच्याशीं एकरूप होतात, तसा शिव-ज्ञानयुक्त वीरशैव नामरूपापासून विमुक्त होऊन परशिवाशीं सामरस्य पावेतो”

अग हा विषयी अथवा साधक जीव आहे, लिंग हें साध्य अथवा विषय आहे. त्याचें सामरस्य हें ध्येय आहे तें ध्येय गाठण्याचे मार्गात साधक अगाची किती प्रगति झाली व साध्य लिंग कितपत आढोक्यात आले,

१ मुद्रक ३।२।८.

जलेजलमिवन्यस्त बहौ बहिरिवार्पित ।

परेब्रह्मणि लीनात्मा विमागेन न दृश्यते ॥

— सिद्धान्तशिखामणि २०।२.

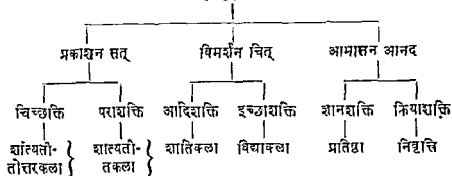
असा दुहेरी विचार या साधनमार्गात अभिप्रेत आहे. याप्रमाणे त्यागांगांचे इष्टलिगार्शी, भोगांगांचे प्राणलिगार्शी व योगांगांचे महालिगार्शी ऐक्य होतें.

वीरशैवांच्या शक्तिविशिष्टाद्वैतपंथात लिंग व स्थल यांस वेदान्तांतील क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ या शब्दांप्रमाणे पार महत्त्व आहे. पण लिंग व स्थल यांच्या ठिकाणी त्यांनी शक्तीचा भेदाभेद मानला आहे. या पंथांतील पंचाचार्य, पंचम व जंगम यांचे जे वर्णन केले आहे, त्यात विरक्तीलाच महत्त्व दिले आहे. उपपंचमांत मलारी व वेदारी हे जसे आहेत, तसेच स्मरारि पण आहेत. त्यांच्या साधनमार्गातहि कापालिक, कालमुख, वाममार्गी-तांत्रिक, यांच्याप्रमाणे भैरवीचक्रपूजा, योनिपूजा, पंचमकार असे प्रकार नाहींत. वीरशैव हे शक्तिविशेष योनीचे पूजक नसून शक्तिविशिष्ट लिंगाचे पूजक आहेत. शक्ति व शक्तिमान् यांच्या ठिकाणी ते भेदांत अभेद पाहातात. त्यांचे लिंग म्हणजे शिवच. लिंग म्हणजे शिवाचा अवयव किंवा चिन्ह नव्हे. अर्थात् त्यांची शिवलिंगोपासना ही मूर्तिपूजा नसून तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने त्यांचे शक्तिविशिष्टाद्वैत हे शंकराचार्यांच्या केवलाद्वैताच्या जवळजवळच आहे.

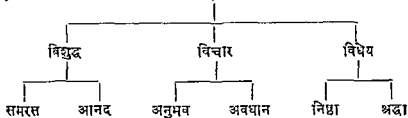
धीवसवानुयायी लिंगायत आपले पंथास शक्तिविशिष्टाद्वैत असेच म्हणतात. कादिमरी शैवपंथात शिवाच्या ठिकाणी शक्ति अविनाभूत असल्याचे गृहीत धरलेच आहे. तीच मोठे लिंगायतांनी आपल्या घर्मांत शिवाला स्पर्शपूर्णे शक्तिविशिष्ट मानून उघड केली आहे. पण लिंगायतांचे हे विशिष्टाद्वैत रामानुजांप्रमाणे द्वैतविशेषमूलक नाहीं. ते निर्विशेषाद्वैत आहे. शंकराचार्यांचा मायावाद ब्रह्मशक्ति मानीत नाहीं. नामरूपात्मक मायेची ते अजातीच मानतात. लिंगायत व कादिमरी शैव मायावाद या अर्थाने मानीत नाहींत. ते शिवाप्रमाणे शिवशक्तीला, शिवसंकल्पाला व सकलरूप सृष्टीला शिवरूप म्हणजे सत्यरूप मानतात. अद्यतितघटनापटीयसी ही शिवाची सृष्टिजनक-शक्ति ते स्वरीच मानतात. याप्रमाणे त्यांचा शिव किंवा परब्रह्म शक्तिविशिष्ट आहे. पण या शक्तिविशेषाला ते शाक्तांप्रमाणे सर्वस्व मानीत नाहींत. इतकेच काय—पण लिंगायत घर्मांत शाक्तांची शक्ति, सांख्यांची प्रकृति, वेदान्त्यांची माया, शैवांची शक्तिदेवता, याप्रमाणे शक्तीचा उपास्यभेदाने कोठे उल्लेखहि पल्ल, आढळत, नाहीं. त्यांच्या अंगार पारण, कण्ठयान्या, दिव्यलिंगांत शक्ति, अत्यक्तच मानलेली असते.

शक्तिविशिष्ट वीरशैव लिंगायतांचें शिव-शक्ति-भक्तीचें कोष्टक

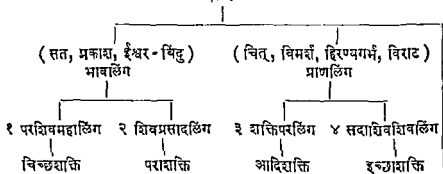
१ शक्ति

२ भाक्ति

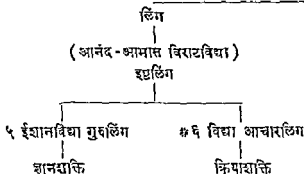

३ शक्तिमान् घनलिंग

[पुढील पानावर पहा.]

[मागील पानावरून चालू]

वर वया शिवलिङ्गोपासक चार पंथांची स्थूल व श्रोटक माहिती दिली आहे, त्याहून अन्यहि शिवलिङ्गोपासक संप्रदाय किंवा समाज देशी विदेशी असतील, त्यांचा मी शोध घेतला नाही. या चार पंथांत कट्टे केवळ शिवलिङ्गोपासक वीरशैव व लिंगायत हेच होत. नाथसंप्रदायापैकी कानफाटे सोडून दिले, तर ह्या संप्रदायाचें आज रूढ असें व्यावर्तक स्वरूप निदान महाराष्ट्रांत तरी मला आढळलें नाही. श्रीज्ञानेश्वरदर्शन भाग १ यांत 'ज्ञानेश्वरांचा नाथपंथ,' या विषयावर एक विस्तृत निबंध आहे. त्यांत नाथपंथ हा शैवपंथ नसून पंढरीच्या विठ्ठलाचा संप्रदायी पंथ आहे, असा निष्कर्ष काढला आहे. त्यांत त्यांनीं एकनाथांचा एक अर्भग दिला आहे तो असा :—“भयानीं चैसोनि शंकर । जवे रामनाम सार ॥ पार्वती पुसे आवडी । काय जपतां तांतडी ॥ मंत्र तो मज सांगा । ऐसी बोलतसे दुर्गा ॥ एकांतीं नेऊन । उपदेशी राम अभिधान । तेंच मच्छेंद्रा लाधलें । पुढें परंपरा चाललें ॥ तोचि बोध जनार्दनी । एका लागतसे चरणी ॥ १ ॥” या अर्भगावरून एकनाथ हे वैष्णवपंथी असावेत, असें अनुमान काढलें आहे. आतां मत्स्येंद्रनाथ म्हणजे महाविष्णु (अवतार) असेंच सर्व नाथपंथी मानतात. सिद्धान्तसार, ज्ञानेश्वरी

* टीप :—शैवांची पहिली पांच तत्वे अशी आहेत : (१) शिव, (२) शक्ति, (३) सदाशिव, (४) ईश्वर, (५) शुद्धविद्या. या कोष्टकांत शिवापूर्वी एक परशिव मानल्यामुळें एका आंकड्यानें अनुक्रमांक वाढतो असें समजावें. म्हणजे कोष्टकाशी मेल घसेल.

वगैरे अर्थान्त 'तसें स्पष्टच' आहे. तसें मानल्यास मत्सर्वेन्द्रनाथांनीं म्हणजे महाविष्णूने आपलाच विव्हलसंप्रदाय रुढ केला, हें म्हणणें ठीक वाटत नाही. महाविष्णु हे परमाशिवभक्त होते. यास पंढरीचा श्रीविठ्ठलच साक्ष आहे. "विठोनें शिरीं ब्राह्मिणा, देवराणा ।" तोच शिव होय. तेव्हां नाथपंथ हा शैवपंथ आहे, हा जो रुढ समज आहे, तो निराधार वाटत नाही. या वादांत अधिक खोल जाण्यास येथें अवकाश नाही व आवश्यकताहि वाटत नाही.

या चारी पथाच्या निर्मितींत एक सर्वसाधारण उद्दिष्ट दिसते. तें असें की, वैदिक कर्मकांडानें ब्राह्मणेतरांची कोंडी केली. तसेंच आद्यशंकराचार्य याच्या केवलाद्वैतवादानें, म्हणजे मायावाद, जगन्मिथ्यात्ववाद, प्रपंच-विन्मुखता, सन्यासनिष्ठा, अजातवाद, इत्यादि अखेरच्या सिद्धांतांनीं सर्वसाधारण अजाण व विषयी समाजांत एक प्रकारचा अनवस्था प्रसंग उत्पन्न केला. यामुळें दिद्मूढ शालेल्या बहुजनसमाजाच्या धारणेस धार्मिक तत्त्वज्ञानाचा आधार नाहीसा झाला. अशा स्थितींत वर्णजातीभेदांकडे व याशिककर्मकांडाकडे दुर्लक्ष करून सर्वसाधारण समाजाचा धर्मदृष्ट्या संग्रह करावा व त्यास आत्मोज्जतीचा मार्ग दाखवावा, यासाठीं भागवतादि संप्रदाय निर्माण झाले, तसेंच हे शैवमक्तिसंप्रदाय लोकसंग्रहाच्या निकडीमुळें निर्माण झाले असावेत, असें त्या पंथांतील जातीनिरपेक्ष सामान्य व उदार धोरणावरून दिसतें. मग वारकरी संप्रदायांत मागून जसा वैदिक कर्ममार्गाच्या विरोधाचा भास उमटूं लागला, तसेंच याहि पंथास पुढें पुढें वैदिकविरोधाचें अनिष्ट स्वरूप प्राप्त झालें असावें. तरी पण त्यांनीं हिंदुसंस्कृतीचें व तत्त्वज्ञानाचें मूळ तत्त्व सोडलें नाही, म्हणून त्यांस अवैदिक म्हणतां येत नाही.

अथी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति । प्रभिन्ने प्रस्थाने परमिदमदः पथ्यमिति च । रुचीनां वैचित्र्याद्भुजकुटिलनानापथ-
जुपां । नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥ ७ ॥ शिवमहिम्न-

शिवभक्त

LIBRARY

संवसार आगी आपुलेनी हातें । लावूनी मागुतें पाहूं नये ॥ २ ॥

कोटिजन्मार्जितैः पुण्यैः शिवे भक्तिः प्रजायते । —शिवगीता २।

सा विद्या या विमुक्तये ।

शिवो भूत्वा शिवं भजेत् ।

संताचा महिमा चहु तो दुर्गम । शब्दिकांचें काम नाही तेथें ॥ १ ॥

तुका म्हणे जगें धर्तरे तें आपण । तरीच महिमान येईल कळों ॥ ३ ॥

जाणें त्याचें वर्म भेणें त्याचें कर्म । केल्याविण धर्म नेणवती ॥ १ ॥

मुका म्हणे जळो शादिक हें शान । विठोबाची रूण विद्रुम जाणो #

ब्रह्मचरिण्यै स्वानुभवा शिवमक्तच जाणू शक्तान्. आधुनिक रथ बुद्धि-

शिवमक्तिरूप्य स्वानुभवी शिवमक्तच जाणू शकताने. अधुनिक रथ बुद्धि-

वादात्ता तें कळणें अशक्यच आहे. शिवभक्ति हा बुद्धीचा विषय नसून भावनेचा व अनुभवाचा आहे. अनुभवसंग्रह भक्त हे पारमार्थिक योग्यतेने सारे सारखेच खरे, पण काहीं शिवभक्त एकांगी, विक्षिप्त व कठोर असल्याचें भासतें. याचें कारण त्यांच्या ठिकाणची निस्सीम त्यागवृत्ति व वैराग्यवृत्ति होय. शिव हा योग आणि भोग दोन्ही देणारा आहे असे कोणी मानतात. पण भोगी शिवभक्त थोडेच आढळतात. रजोगुणपेशां सत्त्व व तम या गुणांचें तारतम्यानें आधिक्य शिवभक्तांत अधिक आढळतें. कारण त्यांचें उपास्य आंतून सत्त्वगुणी व बाह्यतः तमोगुणी असें मानलेलें आहे.

मऊ मेणाहून आम्ही विष्णुदास । कठिण वज्रास भेदूं ऐसे ॥ १ ॥

मेलों जित असों निजोनिया जगो । जो जो जें जें मागें तें तें देऊं ॥ २ ॥

भले तरी देऊं XXX लंगोटी । नाठाळाचे काठी देऊं माथां ॥ ३ ॥

मायबापाहूनि बहु मायावंत । करूं घातपात शत्रूहूनि ॥ ४ ॥

धमृत तें काय गोड आम्हापुढें । विप तें चापुडें कडू किती ॥ ५ ॥

तुका म्हणे आम्ही अवघेचि गोड । ज्याचें पुरें कोड त्याचे परी ॥ ६ ॥

हें वर्णन वैष्णवभक्तांपेशां शैवभक्तांना जास्त लागू पडतें. असो. याविषयी ह्या प्राथमिक खंडांत अधिक चिकित्सा न वाढवितां काहीं आदर्श शिवभक्तांचा निर्देश मात्र करित आहे.

पौराणिक शिवभक्त—महाभारताच्या अनुशासनपर्वीतील महादेव-माहात्म्य-कथन नामक १८ व्या अध्यायांत व्यासानीं आपण मेरु पर्वतावर उग्रतपश्चर्येनें शिवाराधना कशी केली व त्याच्या सहस्र नामाचा कसा जप केला व शंकरास प्रसन्न करून घेतलें, तें सांगितलें आहे. नंतर सांख्य शास्त्रवेत्त्या कपिल मुनींनीं आपण अनेक जन्म मोठ्ठा भक्तीनें भगवान् शंकराची (देवता बुद्धीनें ?) आराधना केल्याचें व त्यास प्रसन्न केल्याचें सांगितलें आहे. नंतर इंद्राचा भिन्न चारुशीर्ष यानें आपण गोकर्णक्षेत्रीं भगवान् शंकराची शंभर वर्षे उग्र तपश्चर्या करून त्याची कृपा संपादन केल्याचें सांगितलें आहे. नंतर महात्मा वाल्मीकींनीं हि आपण शंकराच्या आराधनेनें पापविमुक्त कसे झालों, तें निवेदन केलें. त्यानंतर जामदग्न्यानें जेष्ठ भ्रात्यांच्या वधानें लागलेलें ब्रह्महत्येचें पाप शिवास शरण जाऊन निवारण करून घेऊन अमरत्व प्राप्त करून घेतल्याचें वर्णन केलें. भग विश्वा-

मित्र म्हणाले की, “मीहि शंकराच्या कृपाप्रसादानेंच ब्राह्मणत्व प्राप्त करून घेतलें.” नंतर अस्तित्देवलानें आदर्णास इंद्राचा शाप झाला असतां त्या भयावह परिणामापासून शिवभक्तीनें कसें सोडविलें तें वर्णन केलें. पुढें गृत्समदानें महादेवाच्या वरप्रसादानें आपण पशुयोनींतून कसे उद्धरलों, तें निवेदन केलें. नंतर वासुदेवानें आपण शंकराची आराधना दीर्घकाळ करून त्याची कृपा संपादन केल्याचें सांगितलें. नंतर जैगीपव्य म्हणाला की, “भगवान् महादेवाच्या भक्तीनेंच मी त्याच्यापासून अष्टविध ऐश्वर्य मिळविलें.” मग गर्गमुनि म्हणाले की, “शंकराच्या मानसपूजेनें त्यास तोपयून मी त्याच्या कृपेनें चौसष्ट अंगांचें ज्ञान प्राप्त करून घेतलें.” पुढें पराशर म्हणाले की, “भगवान् शंकराची तपश्चर्या केल्यामुळेच मला व्यास हे पुत्र प्राप्त झाले.” मांडव्य ऋषि म्हणाले की, “मला एकदां नाहक खोट्याच आरोपावरून सुळावर चढविलें असतां, मी शंकराचा धांवा केला; तेव्हा त्यानीं मला संकटातून सोडवून दीर्घायु केलें.” पुढें गालव ऋषींनीं हि आण शंकराच्या आराधनेनें कसे चिंताविमुक्त झालों तें वर्णन केलें.

या त्रोटक वर्णनावरून भगवान् शिवाच्या थोर थोर भक्तांची व त्यांचें आराध्य दैवत जें शिव त्याच्या माहात्म्याची थोडी तरी कल्पना होईल.

याप्रमाणें इंद्रादि सर्व देवांनीं व श्रीरामासारख्या अवतारी पुरुषांनीं शिवाची आराधना केली आहे. सारे दर्शनकार शिवभक्तच होते. यक्ष, गंधर्व शिवभक्त होते. तसेंच ऋषिवर्गीत शिलाद, शिलादपुत्रनदी, दधीची, गौतम, अगस्ति, याज्ञवल्क्य, व्यास, वाल्खिल्य, सावर्णि, विकर्ण, शाकल्य, मार्कंडेय अशा सहस्रावधि प्रख्यात ऋषींनीं शिवभक्ति केली आहे. आचार्यांत श्रीमच्छंकराचार्य व त्यांच्या गादीवरील पुरुष, तसेंच वीरशैवाचे रेणुकाचार्य, दाक्षकाचार्य, श्रीएकोरामासाय्य, धीपडिताराय्य आणि श्रीविश्वाराय्य हे लिंगोद्भव पंचाचार्य अलौकिक शिवभक्त होते. लिंगायतांचे पथसंस्थापक बसवाचार्य हेहि कट्टे शिवभक्त होते. प्रसिद्ध नवनाथ हे शिवभक्त जगप्रसिद्धच आहेत. या सर्व पंथात त्या पथसंस्थापकांच्या अनुयायातहि मोठमोठे योगी, शिवभक्त झालेलेच आहेत. श्री. अप्पया दीक्षित व श्रीकंठ हे महान् पंडित शिवभक्त होते. त्याच-

१ मूळ सारे दर्शनकार जरी ईश्वरवादी नसले, तरी उपास्यदेवता म्हणून शिवभक्त असू शकतील.

वाढाला तें कळणें अशक्यच आहे. शिवभक्ति हा बुद्धीचा विषय नसून भावनेचा व अनुभवाचा आहे. अनुभवसंग्रह भक्त हे पारमार्थिक योग्यतेने सारे सारखेच खरे, पण काहीं शिवभक्त एकांगी, विशिष्ट व कठोर असल्याचें भासतें. याचें कारण त्यांच्या ठिकाणची निस्सीम त्यागवृत्ति व वैराग्यवृत्ति होय. शिव हा योग आणि भोग दोन्ही देणारा आहे असें कोणी मानतात पण भोगी शिवभक्त थोडेच आढळतात. रजोगुणापेक्षां सत्त्व व तम या गुणांचें तारतम्यानें अधिकशः शिवभक्तांत अधिक आढळतें. कारण त्यांचें उपास्य आंतून सत्त्वगुणी व बाह्यतः तमोगुणी असें मानलेलें आहे.

मऊ मेणाहून आम्ही विष्णुदास । कठिण वज्रास मेढू ऐसे ॥ १ ॥

मेलों जित असों निजोनिया जागे । जो जो जें जें मागें तें तें देऊं ॥ २ ॥

मले तरी देऊं × × × लंगोटी । नाठाळाचे काठी देऊं माथां ॥ ३ ॥

मायबापाहूनि बहु मायावंत । करूं घातपात शत्रूहूनि ॥ ४ ॥

अमृत तें काय गोड आम्हापुढें । विष तें बापुडें कडू किती ॥ ५ ॥

तुका म्हणे आम्ही अवघेचि गोड । ज्याचें पुरें कोड त्याचे परी ॥ ६ ॥

हें वर्णन वैष्णवभक्तांपेक्षां शैवभक्तांना जास्त लागू पडतें. असो. याविषयीं ह्या प्राथमिक खंडांत अधिक चिकित्सा न वाढावितां कांहीं आदर्श शिवभक्तांचा निर्देश मात्र करीत आहे.

• पौराणिक शिवभक्त — महाभारताच्या अनुशासनपर्वीतील महादेव-माहात्म्य-कथन नामक १८ व्या अध्यायात व्यासांनीं आपण मेरु पर्वतावर उग्रतपश्चर्येनें शिवाराधना कशी केली व त्याच्या सहस्र नामाचा कसा जप केला व शंकरास प्रसन्न करून घेतलें, तें सांगितलें आहे. नंतर सांख्य शास्त्रवेत्त्या कपिल मुनींनीं आपण अनेक जन्म मोठ्या भक्तीनें भगवान् शंकराची (देवता बुद्धीनें ?) आराधना केल्याचें व त्यास प्रसन्न केल्याचें सांगितलें आहे. नंतर इद्राचा भिन्न चावशीर्ष यानें आपण गोकर्णक्षेत्रीं भगवान् शंकराची शंभर वर्षे उग्र तपश्चर्या करून त्याची कृपा संपादन केल्याचें सांगितलें आहे. नंतर महात्मा वाल्मीकीनेंहि आपण शंकराच्या आराधनेनें पापविमुक्त कसे झालों, तें निवेदन केलें. त्यानंतर जामदग्न्यानें जेष्ठ भ्रात्यांच्या वधानें लागलेलें ब्रह्महत्येचें पाप शिवास शरण जाऊन निवारण करून घेऊन अमरत्व प्राप्त करून घेतल्याचें वर्णन केलें. मग विश्व-

वगैरे अर्थांत तसें स्पष्टच आहे. तसें मानल्यास मत्स्येन्द्रनाथांनीं म्हणजे महाविष्णूने आपलाच विठ्ठलसंप्रदाय रुढ केला, हें म्हणणें ठीक वाटत नाही. महाविष्णु हे परमेशीवमूर्त होते. यास पंढरीचा श्रीविठ्ठलच साक्ष आहे. “विठोनें शिरीं ब्राह्मि, देवराणा ।” तोच शिव होय. तेव्हां नाथपंथ हा शैवपंथ आहे, हा जो रुढ समज आहे, तो निराधार वाटत नाही. या वादांत अधिक खोल जाण्यास येथें अवकाश नाही व आवश्यकताहि वाटत नाही.

या चारी पंथांच्या निर्मितींत एक सर्वसाधारण उद्दिष्ट दिसतें. तें असें की, वैदिक कर्मकांडानें ब्राह्मणेतरांची कोंडी केली. तसेंच आद्यशंकराचार्य यांच्या केवलाद्वैतवादानें, म्हणजे मायावाद, जगन्मिथ्यात्ववाद, प्रपंच-विन्मुखता, संन्यासनिष्ठा, अजातवाद, इत्यादि अखेरच्या सिद्धांतांनीं सर्वसाधारण अजाण व विषयी समाजांत एक प्रकारचा अनवस्था प्रसंग उत्पन्न केला. यामुळें दिड्मूढ शालेल्या बहुजनसमाजाच्या धारणेस धार्मिक तत्त्वज्ञानाचा आधार नाहीसा झाला. अशा स्थितींत वर्णजातीभेदांकडे व याशिककर्मकांडाकडे दुर्लक्ष करून सर्वसाधारण समाजाचा धर्मदृष्ट्या संग्रह करावा व त्यास आत्मोन्नतीचा मार्ग दाखवावा, यासाठीं भागवतादि संप्रदाय निर्माण झाले, तसेंच हे शैवमक्तिसंप्रदाय लोकसंग्रहाच्या निवडीमुळें निर्माण झाले असावेत, असें त्या पंथांतील जातीनिरपेक्ष सामान्य व उदार धोरणावरून दिसतें. मग वारकरी संप्रदायांत मागून जसा वैदिक कर्ममार्गाच्या विरोधाचा भास उमटूं लागला, तसेंच याहि पंथास पुढें पुढें वैदिकविरोधाचें अनिष्ट स्वरूप प्राप्त झालें असावें. तरी पण त्यांनीं हिंदुसंस्कृतीचें व तत्त्वज्ञानाचें मूल तत्त्व सोडलें नाही, म्हणून त्यांस अवैदिक म्हणतां येत नाही.

त्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति । प्रभिन्ने प्रस्थाने परमिदमद्ः पथ्यमिति च । रुचीनां वैचित्र्याद्भुजकुटिलनानापथ-
जुपां । नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥ ७ ॥ शिवमहिम्न.

प्रकरण ८ वें
शिवभक्त

देव तोचि संत । संत तोच देव ॥

पर पुरुषाचें सुख भोग तरी । उतरोनि करीं ध्यावें सीस ॥ १ ॥

संवसारा आगी आपुढेली हातें । लावूनी मागुतें पाहूं नये ॥ २ ॥

तुका म्हणे व्हावें तयापरी धीट । पतंग हा नीट दीपावरी ॥ ३ ॥

कोटिजन्मार्जितैः पुण्यैः शिवे भक्तिः प्रजायते । —शिवगीता १।१६

त्यागेनैके अमृतत्व मानुषुः । —कैवल्य उप. २

सा विद्या या विमुक्तये ।

शिवो भूत्वा शिवं भजेत् ।

मागील प्रकरणांत आपल्या देशांतील शिवलिंगोपासक पंथांची थोडक माहिती दिली. शिवभक्ति ही केवळ पंथविशिष्ट नसून त्याहून प्राचीन व व्यापक असावी असें दितें. शिवभक्तांचें व शिवभक्तीचें वर्णन शिवपुराण, लिंगपुराण, वायुपुराण, स्कंदपुराण, अशीं शैव पुराणें व पेरीयपुराण, शिवभक्त-विलास, अशीं शैव उपपुराणें यांतच केवळ नसून इतर सर्व पुराणांत व महाभारत-रामायणासारख्या जगन्मान्य इतिहासग्रंथांतहि शिवभक्तीची तात्त्विकता व व्यापकता मुक्तकठानें सविस्तर वर्णिली आहे. अशा शिवभक्तीचें थोडें दिग्दर्शन या प्रकरणांत करित आहें.

संतांचा महिमा बहु तो दुर्गम । शाद्विकांचें काम नाही तेंथें ॥ १ ॥

बहु दुधड जरी झाली म्हैस गाय । तरी होईल काय कामधेनु ॥ २ ॥

तुका म्हणे अगें व्हावें तें आपण । तरीच महिमान येईल कळों ॥ ३ ॥

जाणें त्याचें वर्म नेणें त्याचें कर्म । केल्याविण धर्म नेणवती ॥ १ ॥

मैथुनाचें सुख सांगितल्या शून्य । अनुभवाविण कळू न ये ॥ २ ॥

तुका म्हणे जळो शाद्विक हें ज्ञान । विठोबाची पूण विठ्ठल ज्ञाने ॥ ३ ॥

हे श्रीतुकोबारायाचे उद्गार शिवभक्तमहिम्नाला अतिशय समर्पक असतात. शिवभक्तिरहस्य स्वानुभवी शिवभक्तच जाणू शकतात. आधुनिक रक्ष बुद्धि-

वाढाला तें कळणें अशक्यच आहे. शिवभक्ति हा बुद्धीचा विषय नसून भावनेचा व अनुभवाचा आहे. अनुभवसंग्रह भक्त हे पारमार्थिक योग्यतेनें सारे सारखेच खरे, पण काहीं शिवभक्त एकांगी, विशिष्ट व कठोर असल्याचें भासतें. याचें कारण त्यांच्या ठिकाणची निस्सीम त्यागवृत्ति व वैराग्यवृत्ति होय. शिव हा योग आणि भोग दोन्ही देणारा आहे असे कोणी मानतात पण भोगी शिवभक्त थोडेच आढळतात. रजोगुणापेक्षा सत्त्व व तम या गुणांचें तारतम्यानें आधिक्य शिवभक्तात अविक आढळतें. कारण त्यांचें उपास्य आंतून सत्त्वगुणी व बाह्यतः तमोगुणी असें मानलेलें आहे.

मऊ मेणाहून आम्ही विष्णुदास । कठिण वज्रास भेदू ऐसे ॥ १ ॥

मेलों जित असों निजोनिया जागे । जो जो जें जें मागें तें तें देऊं ॥ २ ॥

भले तरी देऊं ××× लंगोटी । नाठाळाचे काठी देऊं माथा ॥ ३ ॥

मायचापाहूनि बहु मायावंत । करू घातपात शत्रूहूनि ॥ ४ ॥

अमृत तें काय गोड आम्हापुढें । विष तें चापुडे कडू किती ॥ ५ ॥

तुका म्हणे आम्ही अवघेचि गोड । ज्याचें पुरें कोड त्याचे परी ॥ ६ ॥

हें वर्णन वैष्णवभक्तांपेक्षां शैवभक्तांना जास्त लागू पडतें. असो. याविषयी ह्या प्राथमिक खंडांत अधिक चिकित्सा न वाढवितां कांहीं आदर्श शिवभक्तांचा निर्देश मात्र करित आहे.

पौराणिक शिवभक्त—महाभारताच्या अनुशासनपर्वीतील महादेव-माहात्म्य-कथन नामक १८ व्या अध्यायांत व्यासानीं आपण मेरु पर्वतावर उग्रतपश्चर्येनें शिवाराधना कशी केली व त्याच्या सहस्र नामाचा कसा जप केला व शंकरास प्रसन्न करून घेतलें, तें सांगितलें आहे. नंतर सांख्य शास्त्रवेत्त्या कपिल मुनींनीं आपण अनेक जन्म मोठ्या भक्तीनें भगवान् शंकराची (देवता बुद्धीनें ?) आराधना केल्याचें व त्यास प्रसन्न केल्याचें सांगितलें आहे. नंतर इद्राचा मित्र चारुशीर्ष यानें आपण गोकर्णक्षेत्रीं भगवान् शंकराची शंभर वर्षे उग्र तपश्चर्या करून त्याची कृपा संपादन केल्याचें सांगितलें आहे. नंतर महात्मा वाल्मीकीनेंहि आपण शंकराच्या आराधनेनें पापविमुक्त कसे झालों, तें निवेदन केलें. त्यानंतर जामदग्न्यानें जेष्ठ भ्रात्यांच्या वधानें लागलेलें ब्रह्महत्येचें पाप शिवास शरण जाऊन निवारण करून घेऊन अमरत्व प्राप्त करून घेतल्याचें वर्णन केलें मग विश्वाम

मित्र म्हणाले की, “मीहि शंकराच्या कृपाप्रसादानेंच ब्राह्मणत्व प्राप्त करून घेतलें.” नंतर असितदेवलयानें आपणांस इंद्राचा शाप झाला असतां त्या भयावह परिणामापासून शिवभक्तीनें कसे सोडविलें तें वर्णन केलें. पुढें एतत्समदानें महादेवाच्या वरप्रसादानें आपण पशुयोर्ननून कसे उद्धरलों, तें निवेदन केलें. नंतर वासुदेवानें आपण शंकराची आराधना दीर्घकाळ करून त्याची कृपा संपादन केल्याचें सांगितले. नंतर जैगीपव्य म्हणाला की, “भगवान् महादेवाच्या भक्तीनेंच मी त्याच्यापासून अष्टविध ऐश्वर्य मिळविलें.” मग मगंमुनि म्हणाले की, “शंकराच्या मानसपूजेनें त्यास तोपवून मी त्याच्या कृपेनें चौसष्ट अंगांचें ज्ञान प्राप्त करून घेतलें.” पुढें पराशर म्हणाले की, “भगवान् शंकराची तपश्चर्या केल्यामुळेच मला व्यास हे पुत्र प्राप्त झाले.” मांडव्य ऋषि म्हणाले की, “मला एकदां नाहक खोल्याच आरोपावरून सुळावर चढविलें असतां, मी शंकराचा धांवा केला ; तेव्हां त्यानीं मला संकटांतून सोडवून दीर्घायु केलें.” पुढें गालव ऋषींनींही आपण शंकराच्या आराधनेनें कसे चिंताविमुक्त झालों तें वर्णन केलें.

या श्रेष्ठ वर्णनावरून भगवान् शिवाच्या थोर थोर भक्तांची व त्यांचें आराध्य दैवत जें शिव त्याच्या माहात्म्याची थोडी तरी कल्पना होईल.

याप्रमाणें इंद्रादि सर्व देवांनीं व श्रीरामासारख्या अवतारी पुरुषांनीं शिवाची आराधना केली आहे. सारे दर्शनकार शिवभक्तच होते. यक्ष, गंधर्व शिवभक्त होते. तसेंच ऋषिवर्गोत्त शिलाद, शिलादपुत्रनदी, दधीची, गौतम, अगस्ति, याज्ञवल्क्य, व्यास, वाल्मिल्य, सावर्णि, विकर्ण, शाकल्य, भार्कडेय अशा सद्गुणावधि प्रख्यात ऋषींनीं शिवभक्ति केली आहे. आचार्यांत श्रीमच्छंकराचार्य व त्यांच्या गादीवरील पुरुष, तसेंच वीरशैवाचे रेणुकाचार्य, दाक्षकाचार्य, श्रीएकोरामाराध्य, श्रीपडिताराध्य आणि श्रीविश्वाराध्य हे लिंगोद्भव पंचाचार्य अलौकिक शिवभक्त होते. लिंगायतांचे पथसंस्थापक चतुर्वाचार्य हेहि बडे शिवभक्त होते. प्रतिद्व नवनाथ हे शिवभक्त जगप्रसिद्धच आहेत. या सर्व पंथात त्या पथसंस्थापकाच्या अनुयायातहि मोठमोठे योगी, शिवभक्त झालेलेच आहेत. श्री. अप्पया दीक्षित व श्रीकंठ हे महान् पंडित शिवभक्त होते. त्याच-

१ मूळ सारे दर्शनकार जरी ईश्वरवादी नसले, तरी उपास्यदेवता म्हणून शिवभक्त असू शकतील.

वाढाला तें कळण अशक्यच आहे शिवभक्ति हा बुद्धीचा विषय नसून भावनेचा व अनुभवाचा आहे अनुभवसंपन्न भक्त हे पारमार्थिक योग्यतेने सारे सारखेच खरे, पण काहीं शिवभक्त एकांगी, विश्रित व कठोर असल्याचें भासतें याचें कारण त्यांच्या ठिकाणची निस्सीम त्यागवृत्ति व वैराग्यवृत्ति होय शिव हा योग आणि भोग दोन्ही देणारा आहे असें कोणी मानतात पण भोगी शिव भक्त थोडेच आढळतात रजोगुणापेक्षा सत्त्व व तम या गुणाचें तारतम्यानें अधिक्य शिवभक्तात अधिक आढळतें कारण त्याचें उपास्य आतून सत्त्वगुणी व बाह्यत तमोगुणी असें मानलेल आहे

मऊ मेणाहून आम्ही विण्णुदास । कठिण वज्रास भेदू ऐसे ॥ १ ॥

मेळों जित असों निजोनिया जगे । जो जो जें जें मागें तें तें देऊ ॥ २ ॥

मले तरी देऊ ××× लंगोटी । नाठाळाचे काठी देऊ माथा ॥ ३ ॥

मायचापाहूनि बहु मायावत । करू घातपात शत्रूहूनि ॥ ४ ॥

अमृत तें काय गोड आम्हापुढ । विष तें चापुड कडू किती ॥ ५ ॥

तुका म्हणे आम्ही अवघेचि गोड । ज्याचें पुरें कोड त्याचे परी ॥ ६ ॥

हें वर्णन वैष्णवभक्तापेक्षा शैवभक्ताना जास्त लागू पडतें असो याविषयीं ह्या प्राथमिक खडात अधिक चिकित्सा न वाढविता काहीं आदर्श शिवभक्ताचा निर्देश मान करीत आहे

पौराणिक शिवभक्त—महामारताच्या अनुशासनपर्वीतील महादेव-माहात्म्य कथन नामक १८ व्या अध्यायात व्यासानीं आपण मेरु पर्वतावर उग्रतपश्चर्येनें शिवाराधना कशी केली व त्याच्या सहस्र नामाचा कसा जप केला व शकरास प्रसन्न करून घेतलें, तें सांगितल आहे नंतर साख्य शास्त्रवेत्त्या कपिल मुनींनीं आपण अनेक जन्म मोठ्या भक्तीनें भगवान् शकराची (देवता बुद्धीनें?) आराधना केल्याच व त्यास प्रसन्न केल्याचें सांगितल आहे नंतर इद्राचा भिन्न चारुशीर्ष यानें आपण गोकर्णक्षेत्रीं भगवान् शकराची शंभर वर्षे उग्र तपश्चर्या करून त्याची कृपा संपादन केल्याचें सांगितलें आहे नंतर महात्मा वाल्मीकीनेंहि आपण शकराच्या आराधनेनें पापविमुक्त कसे झालों, तें निवेदन केलें त्यानंतर जामदग्न्यानें जेष्ठ आन्याच्या वधानें लागलेलें ब्रह्महत्येचें पाप शिवास शरण जाऊन निवारण करून घेऊन अमरत्व प्राप्त करून घेतल्याचें वर्णन केल मग विश्व-

मित्र म्हणाले की, “मीहि शंकराच्या कृपाप्रसादानेच ब्राह्मणत्व प्राप्त करून घेतलं.” नंतर असितदेवलाने आपणांस इंद्राचा शाप झाला असता त्या मयावह परिणामापासून शिवभक्तीने कसे सोडविले ते वर्णन केले. पुढे गृहस्थमदाने महादेवाच्या घरप्रसादाने आपण पशुयोर्नानून कसे उद्धरलो, ते निवेदन केले. नंतर वामुदेवाने आपण शंकराची आराधना दीर्घकाळ करून त्याची कृपा संपादन केल्याचे सांगितले. नंतर जैगीपव्य म्हणाला की, “भगवान् महादेवाच्या भक्तीनेच मी त्याच्यापासून अष्टविध ऐश्वर्य मिळविले.” भग गंगामुनि म्हणाले की, “शंकराच्या मानसपूजेने त्यास तोपयून मी त्याच्या कृपेने चौसष्ट अंगांचे ज्ञान प्राप्त करून घेतले.” पुढे पराशर म्हणाले की, “भगवान् शंकराची तपश्चर्या केल्यामुळेच मला व्यास हे पुत्र प्राप्त झाले.” मांडव्य ऋषि म्हणाले की, “मला एकदां नाहक खोल्याच आरोपावरून सुळावर चढविले असतां, मी शंकराचा धावा केला; तेव्हां त्यांनी मला संकटांतून सोडवून दीर्घायु केले.” पुढे गालव ऋषींनीहि आपण शंकराच्या आराधनेने कसे चिंताविमुक्त झालो ते वर्णन केले.

या त्रोटक वर्णनावरून भगवान् शिवाच्या शोर शोर भक्तांची व त्यांचे आराध्य दैवत जें शिव त्याच्या माहात्म्याची थोडी तरी कल्पना होईल.

याप्रमाणे इंद्रादि सर्व देवांनी व श्रीरामासारख्या अवतारी पुरुषांनी शिवाची आराधना केली आहे. सारे दर्शनकार शिवभक्तच होते. यक्ष, गंधर्व शिवभक्त होते. तसेच ऋषिवर्गीत शिलाद, शिलादपुत्रनंदी, दधीची, गौतम, अगस्ति, याज्ञवल्क्य, व्यास, वाल्मीक्य, सावर्णि, विकर्ण, शाकल्य, मार्कंडेय अशा सहस्रावधि प्रख्यात ऋषींनी शिवभक्ति केली आहे. आचार्यांत श्रीमच्छंकराचार्य व त्यांच्या गादीवरील पुरुष, तसेच वीरशैवांचे रेणुकाचार्य, दासकाचार्य, श्रीएकीरामाराध, श्रीपंडिताराध्य आणि श्रीविश्वाराध्य हे लिंगोद्भव पंचाचार्य अलौकिक शिवभक्त होते. लिंगायतांचे पंथसंस्थापक बसवाचार्य हेहि कट्टे शिवभक्त होते. प्रसिद्ध नवनाथ हे शिवभक्त जगप्रसिद्धच आहेत. या सर्व पंथांत त्या पंथसंस्थापकांच्या अनुयायांतहि मोठमोठे योगी, शिवभक्त झालेलेच आहेत. श्री. अप्पया दीक्षित व श्रीकंड हे महान् पंडित शिवभक्त होते. त्याच-

१ मूळ सारे दर्शनकार जरी ईश्वरवादी नसले, तरी उपास्यदेवता म्हणून शिवभक्त असू शकतील.

प्रमाणें वीरश्रेष्ठांत अश्वत्थामा, अर्जुन, भगीरथ, भद्राशु, श्रीयाळ, भारशिव, वाकाटक, हर्षवर्धन, चालुक्य, राष्ट्रकूट, पल्लव अशा अनेक रणगाजींनी व राजवराण्यांनी शिवार्चना केली आहे. कवीत कालिदास, सुचधु, बाण, श्रीहर्ष, भट्टनारायण, भवभूति असे शतशः शिवभक्त कवी प्रसिद्ध आहेत. बहुतेक सर्व शास्त्रकार शिवभक्तच आढळतील. ख्रियांत अनुसया, शबरी, सुमती महाश्वेता, अम्मइपर, अब्बई, अक्का अशीं शिवभक्त ख्रियांचीं अनेक नांवां सांगता येतील.

याप्रमाणें ब्राह्मण क्षत्रिय अशा श्रेष्ठ जातींतहि होऊन गेलेल्या थोर थोर शिवभक्तांची यादी व त्यांचीं दिव्य चरित्रे कोठवर वर्णन करावी? त्यांचा आस्थापूर्वक अभ्यास केल्यास कोणाचेंहि चित्त शिवासंबंधी विकल्पशून्य व निर्मळ होईल. हे व असे दुसरे लक्षावधि थोर पुरुष आद्य वनमानवांच्या अथवा रानटी अनार्यांच्या एखाद्या ग्राम्य व अश्लील उपास्याला आदिकारण शिव मानून मजले असतील व त्यानेंच कृतार्थ झाले असतील, असें मानणें निवार अशक्यच आहे.

महाभारतांत द्रोणपर्वीत (अ. २०१) व्यास अश्वत्थाम्याला सांगतात कीं, ज्याला नारायण असें म्हणतात, त्यानें शिवाला प्रसन्न करून घेण्याकरितां सहासष्ट हजार वर्षे केवळ वायु भक्षण करून घोर तपश्चर्या केली. तेव्हां जगाचा ईश्वर, उत्पत्तिस्थान व पालनकर्ता प्रभु यानें त्यास विश्वरूपानें दर्शन दिलें. तेव्हां नारायणानें त्याची स्तुति केली. त्याचा अल्पसारांश असा आहे कीं, “हे वरेण्या आदिदेवा, ज्यांनीं प्रथम पृथ्वीवर येऊन पूर्वी तुझ्या जुन्या देवसृष्टीचें संरक्षण केलें, ते जगाचे संरक्षक प्रजापतिहि तुझ्यापासूनच उत्पन्न झाले. नाना प्रकारचे प्राणिसंघ, तशींच सर्व विश्वेहि तुझ्यापासूनच उदय पावलीं. इंद्र, यम, वरुण, कुबेर, त्वष्टा व सोम यांच्या नांवानें जें कर्म केलें जातें तें वास्तविक तुजसाठींच होय. प्राणिमात्रांचा उत्पत्ति आणि लयहि तुझ्या ठिकाणींच आहे. हें मनांत आणून विद्वान् तुझें एकत्व जाणतात. चित्प्रतिबिम्बरूप दोन हृदयस्थ दिव्य पक्षी, शब्दरूपशाखांचे सात अश्वत्थवृक्ष आणि दशेंद्रियरूप दारांवर राहून या देहनगरीचें संरक्षण करणारे दुसरे दहा रक्षक, हे सर्व तूंच निर्माण केले आहेस. तूं आत्म्याचाहि आत्मा आहेस. तुझें स्वरूप अगदीं निर्विकार आहे. तें जो जाणतो, तो निर्विकार ब्रह्मपदीं जाऊन पोचतो.”

नंतर त्याच अध्यायांत ब्रह्मदेव शिवस्तुति करतांना म्हणताना, “ हे प्रभो ! तूं स्वतः यशनारायण असून या भुवनाचा पालक आहेस आणि या भुवनाचा लयहि तुझा ठिकाणीच होतो. तूं भव आहेस. तूं महादेव आहेस. तूंच सर्वांचे निजघाम आहेस आणि परमपदहि तूंच आहेस ? हे स्थावर जंगमात्मक सर्वजग तूंच व्यापलेलं आहेस. ”

लिंगपुराणांत व शिवपुराणांत ब्रह्मा आणि विष्णु या उभयतांनी भक्ति-मावानें शिवाची स्तुति पुष्कळच केली आहे. शिवपुराणांत म्हटलें आहे की, ब्रह्मदेव व विष्णु शिवाच्या ज्योतिर्लिंगाचा आदिअंत लावतांना थकले, तेव्हां दोघेहि शिवास शरण गेले असतां, शिव प्रणवलिंगरूपांतून वर्णरूपांत व्यक्त झाले. त्या वेळीं ब्रह्मदेवानें व विष्णूनें, शिवानें आपलें सगुणसाकाररूप दाखवावें, अशी प्रार्थना केली. तेव्हां शिव सगुणरूपांत प्रगट होऊन दोघांस कृतार्थ करते झाले.

महामारताच्या अनुशासनपर्वीत श्रीकृष्णानें भगवान शिवाची उपासना केल्याचें वर्णन आहे. त्यानें आपल्या शिवस्तुतीच्या अखेर म्हटलें आहे की, “ कर्मफल असें जें स्वर्गसुख तें तूंच आहेस. सर्वांच्या हृदयांत तूंच वसति केली आहेस. साऱ्या योगसिद्धी तूंच होय. बुद्धि, मति व छोक हीं तुलाच शरण जातात व तुझाच आश्रय करून असतात. जे नित्य योगसाधनें करतात, ते तुझाच प्राप्तीसाठीं झटतात. तूं पुराणपुरुष आहेस. तुझा ठिकाणीं लोकोत्तर शक्ति आहे. तूं बुद्धिमान् लोकांचें अंतिम साध्य आहेस. हे महादेवा ! महत् अहंकार व पंचतन्मात्रा हीं तुझीं सात मूढम तत्त्वे, तसेंच सर्वज्ञता, तृप्ति, अनादि बोध, स्वतंत्रता, कधीहि न्हास न पावणारी शक्ति व अनंत सामर्थ्य, ह्यांचें यथार्थ ज्ञान करून घेऊन, आणि तसेंच परमात्म्याचें सर्वत्र अभिन्न स्वरूप व्हास आहे असें योगसाधनानें जाणून, जो पुरुष तुझ्या ध्यानांत निमग्न राहतो, तोच तुझ्यामध्यें प्रविष्ट होऊन सायुज्य मिळवितो. ”

उपमन्यूची माता अंघा हिनें शिवाचें कांहीं लाक्षणिक व सांकेतिक असें वर्णन केल्यानंतर ती आपल्या पुत्रास म्हणाली की, “ ज्या पुरुषांनीं आत्मस्वरूपाचें ज्ञान करून घेतलें नाहीं, त्यांना या देवाधिदेवाचें (शंकराचें) यथार्थ स्वरूप कळावयाचें नाहीं. अथवा त्यांना ह्या महादेवाचें ध्यान करतां येणार नाहीं, किंवा त्याची यत्किचित् ओळखहि पटणार नाहीं. + + ह्या महेशाचें मंगलपद

चरित्र यथार्थ जाणण्यास कोण समर्थ होईल बरें ? ह्या देवाधिदेवानें पूर्वी जीं रूपें धारण केलीं, तीं इतकी अगाध व अचिंतनीय आहेत कीं, त्याच अनुमान करणेंहि अशक्य होय ! ++ दिशा हेंच त्याचें वस्त्र होय सर्वांचा तो आच्छादक आहे त्याला रूप नाही तो मायावी आहे तो नानाविध रूपें धारण करतो इ ” (म भा) पुढें उपमन्यूनें दीर्घ तपश्चर्येनें शकरास प्रसन्न करून घेतल्यानंतर शकराची पुष्कळच स्तुति केली, त्यात तो म्हणतो, [म भा अ नु ५ अ १४] “ हे महादेवा, तू पुरुष आहेस व स्त्रीहि आहेस तू केवळ पुरुष नाहीस तू साख्य आहेस व योगीहि आहेस अथर्वणहि तूच आहेस सर्व स्रष्टाचा तू नाशक आहेस शोकाचा हरणकर्ता तू आहेस जगात ज्यास असलेली जी माया तीहि तुझीच हस्तक होय बीज व क्षेत्र याचा उत्पादक व संरक्षक तूच आहेस सुरासुराचा अधिपति तू आहेस विश्वाचा नायक तू आहेस कितीहि चिंतन केल्यान तुझें यथार्थ रूप ध्यानात उतरत नाहीं आम्हाला सर्व आधार तूच आहेस सर्वांचें हृदय तूच पवित्र जनाचा अधिपति तूच योग्याचे ध्येय असें ज परब्रह्म तेंहि तूच सब गतींमध्य श्रेष्ठ जो मोक्ष तो तूच जगात जें जें म्हणून काहीं तेजस्वी दिसून येईल, तें तें सर्व तूच तू देवाधिदेव भगवान् आहेस भगवता ! भक्तवत्सला ! मी तुला नमस्कार करता हे विश्वोत्पादका योगेश्वरा ! मी तुला नमस्कार करतो ”

तडिक्रपीनें उग्र तपश्चर्या केली असता भगवान् शिवानें त्यास दर्शन दिलें तेव्हा तडिक्रपीनें भगवताची प्रार्थना केली कीं (अनु ५ अ १६) “ हे महाबुद्धि-मंता परमेश्वरा, पावनाना पावनत्व देणारा तूच, गतिमानाना गति देणारा तूच, तेजामधील दिव्य तेज तें तूच तपामधलें श्रेष्ठ तप तें तूच मोक्ष हा तुझ्यापासूनच मिळतो हे आनंदघना ! सहस्रांशो देवा ! ब्रह्मदेव, इंद्र, विष्णु, विश्वदेव व महर्षि ह्यांना सुद्धा जर तुझें वास्तविक ज्ञान होत नाही, तर माझ्यासारख्यांना तें कस बरें होईल ? हे परमेश ! सर्व काहा तुझ्यापासून प्रवृत्त होतें व अती सर्वांचा तुझ्यामध्यच लय होतो ब्रह्मा, विष्णु व रुद्र ह्या तीन तुझ्याच तनु होत हे विश्वाधिपते ! तूच आदि पुरुष, तूच अभ्यात्म, तूच अधिभूत, तूच अधिदैवत, तूच अधिलोक, तूच अधिविज्ञान व तूच अधिराज आहेस. देवतानाहि ज्याचें ज्ञान होत नाही, त्या तुला विद्वान् लोक आपल्या अंतयामी अवलोकन करून भवबंधानून सुटतात आणि तुझ्या सच्चिन्मय स्वरूपात

मिळतात. हे देवा ! ह्या विश्वांत अत्यंत श्रेष्ठ असें श्रेय तूच होस. तुझें शान झालें कीं त्याहून श्रेष्ठ असें शान जगांत दुसरें मुळींच उरत नाही. ”

पुराणोत्तरकाळीन शैवभक्तींत तामीळ प्रांत ह्या अग्रेसर दिसतो. तामीळ प्रांतांतील भव्य शिवालयांस जगांत क्वचितच कोठें तोड आढळेल. त्यांच्या शिवालयांप्रमाणें त्यांचीं विद्यामंदिरे, मठ व हृदयमंदिरेहि शिवभक्तीनें उत्कट-त्वानें भारलेलीं दिसतात. महाराष्ट्रीय संतांत ज्याप्रमाणें सर्व जातींतील संत आढळतात, व ते बहुतेक सर्व वैष्णवच दिसतात, त्याप्रमाणें मुप्रसिद्ध त्रैलोक्य तामीळ नायनार हे सारे शैव असून त्यांत सर्व जातींचे संत आढळतात. वार-करी संप्रदायांत संतांची योग्यता त्यांच्या जन्मजातीवर मानीत नाहीत. रामेश्वरशास्त्री या विद्वान् ब्राह्मणानें तुकारामाला आपले गुरु केलें. त्याचप्रमाणें नाथनार संतांची योग्यता त्यांच्या जन्मजातीवर मानलेली नाही. कण्णप्पाणि नंद असे शूद्र आणि अतिशुद्धी ब्राह्मण नायनारांइतकेंच बंध ठरले. महाराष्ट्रीय संतांत आणि या शैव संतांत आणखी असें साम्य आहे कीं, उत्कट भक्ति व त्यानाहीं निस्सर्ग त्याग या गुणांनींच त्यांनीं संतपदवी मिळविली. तामीळ शिव-भक्तांचा काळ महाराष्ट्रीय वैष्णव संतांच्या बराच अगोदर आहे. ख्रिस्ती सनाच्या चवथ्या शतकापासून नवव्या शतकापर्यंत तामीळ प्रांतांतील शैवभक्तांचा मुख्य काळ दिसतो. ह्या शैवभक्तांत आणि महाराष्ट्रीय संतांत आणखी एक साम्य आहे तें असें कीं, ह्यांस वेदप्रामाण्य मान्य आहे; पण महाराष्ट्रीय संतांच्या नाम-माहात्म्याप्रमाणें ह्या शिवभक्तांचा शिवपचाधरी नाममंत्रावर विशेष भर आहे.

उत्तरेकडील मोहनजोदारो येथील उत्खननांत ज्या सहा हजार वर्षांपूर्वीच्या संस्कृतीचो उपलब्धि झाली आहे, ती संस्कृति द्राविड असावी, असें कोणी म्हणतात व त्या सांस्कृतिक अवशेषांत शैवभक्तीचीं चिन्हां पुष्कळच आढळतात.

इ. सन सुरू होण्याचे पूर्वी तामीळ प्रांतांतील लोक सुसंस्कृत व सधन होते. चीनरासून इजिप्तपर्यंत त्यांचा परमुल्लाखाशीं व्यापार असे. कृषि आणि कला यांसहि तत्कालीन राजांनीं उत्तेजन दिलें होतें. त्या वेळाचा द्रविडांचा धर्म सगुणभक्तीचा होता. त्यानंतर बौद्ध आणि जैन या धर्मांनीं दक्षिणेंत जोराचें आक्रमण केलें. पुढें इ. सनाच्या पहिल्या कांहीं शतकांत पौराणिक धर्म चळवावळा; आणि तेव्हांपासून वैष्णव व शैव संत वर्गाचा उदय या दक्षिणच्या धर्मभूमींत होऊं लागला. त्यांनीं बौद्ध व जैन धर्मांचा पाडाव केला व लोकांचे हृन्मंदिरांत

चरित्र यथार्थ जाणण्यास कोण समर्थ होईल बरं ? ह्या देवाधिदेवान पूर्वी जीं रूपें धारण केलीं, तीं इतकीं अगाध व अचिंतनीय आहेत कीं, त्याच अनुमान करणेंहि अशक्य होय ! ++ दिशा हेंच त्याचें वस्त्र होय सर्वांचा तो आच्छादक आहे त्याला रूप नाही तो मायावी आहे तो नानाविध रूपें धारण करतो इ ” (म भा) पुढें उपमन्यूनें दीर्घ तपश्चर्येनें शकरास प्रसन्न करून घेतल्यानंतर शकराची पुष्कळच स्तुति केली, त्यात तो म्हणतो, [म भा अ नु प अ १४] “हे महादेवा, तू पुरुष आहेस व स्त्रीहि आहेस तू केवळ पुरुष नाहीस तू साख्य आहेस व योगीहि आहेस अथर्वणहि तूच आहेस सर्व सकटाचा तू नाशक आहेस. शोकाचा हरणकर्ता तू आहेस जगात ज्यास असलेली जी माया तीहि तुझीच हस्तक होय बीज व क्षेत्र याचा उत्पादक व संरक्षक तूच आहेस सुरासुराचा अधिपति तू आहेस विश्वाचा नायक तू आहेस किंतीहि चिंतन केल्यान तुझें यथार्थ रूप ध्यानात उतरत नाहीं आम्हाला सर्व आधार तूच आहेस सर्वांचें हृदय तूच पवित्र जनाचा अधिपति तूच योग्याचें ध्येय असें जें परब्रह्म तेंहि तूच सब गतींमध्ये श्रेष्ठ जो मोक्ष तो तूच जगात जें जें म्हणून काहीं तेजस्वी दिसून येईल, ते तें सर्व तूच तू देवाधिदेव भगवान् आहेस भगवता ! मत्त-वत्सला ! मी तुला नमस्कार करता हे विश्वोत्पादका योगेश्वरा ! मी तुला नमस्कार करतो ”

तडिऋषीनें उग्र तपश्चर्या केली असता भगवान शिवानें त्यास दर्शन दिलें. तेव्हा तडिऋषीनें भगवताची प्रार्थना केली कीं (अनु प अ १६) “हे महातुद्धि-मंता परमेश्वरा, पावनाना पावनत्व देणारा तूच, गतिमानाना गति देणारा तूच, तेजामधील दिव्य तेज तें तूच तपामधले श्रेष्ठ तप तें तूच मोक्ष हा तुझ्या-पासूनच मिळतो हे आनंदघना ! सहस्रांशो देवा ! ब्रह्मदेव, इद्र, विष्णु, विश्वदेव व महर्षि ह्यांना सुद्धा जर तुझें वास्तविक ज्ञान होत नाही, तर माझ्यासारख्यांना तें कस बरें होईल ? हे परमेश ! सर्व काहा तुझ्यापासून प्रवृत्त होतें व अती सर्वांचा तुझ्यामध्येच लय होतो ब्रह्मा, विष्णु व रुद्र ह्या तीन तुझ्याच तनु होत हे विश्वाधिपते ! तूच आदि पुरुष, तूच अध्यात्म, तूच अधिभूत, तूच अधिदेवत, तूच अधिलोक, तूच अधिविज्ञान व तूच अधिरत्न आहेस. देवतानाहि ज्याचें ज्ञान होत नाही, त्या तुला विद्वान् लोक आपल्या अंतर्गामी अवलोकन करून भवचक्रातून सुटतात आणि तुझ्या सच्चिन्मय स्वरूपात

मिळनात. हे देवा ! ह्या विश्वांत अत्यंत श्रेष्ठ असें श्रेय तूंच होत. तुझें ज्ञान झालें कीं त्याहून श्रेष्ठ असें ज्ञान जगांत दुसरें मुळींच उरत नाहीं. ”

पुराणोत्तरकालीन शैवभक्तीत तामीळ प्रांत हा अग्रेसर दिसतो. तामीळ प्रांतांतील भग्न शिवालयांत जगांत वचितच कोठें तोड आढळेल. त्यांच्या शिवालयांप्रमाणे त्यांचीं विद्यामंदिरें, मठ व हृदयमंदिरेंहि शिवभक्तीनें उत्कट-त्वानें भारलेलीं दिसतात. महाराष्ट्रीय संतांत ज्याप्रमाणें सर्व जातींतील संत आढळतात, व ते बहुतेक सर्व वैष्णवच दिसतात, त्याप्रमाणें सुप्रसिद्ध श्रेष्ठ तामीळ नायनार हे सारे शैव असून त्यांत सर्व जातींचे संत आढळतात. वार-करी संप्रदायांत संतांची योग्यता त्यांच्या जन्मजातीवर मानीत नाहींत. रामेश्वरशास्त्री या विद्वान् ब्राह्मणानें तुकारामाला आपले गुरु केलें. त्याचप्रमाणें नायनार संतांची योग्यता त्यांच्या जन्मजातीवर मानलेली नाहीं. कण्ण आणि नंद असे शूद्र आणि अतिशूद्रहि ब्राह्मण नायनारांइतकेंच बंध ठरले. महाराष्ट्रीय संतांत आणि या शैव संतांत आणखी असें साम्य आहे कीं, उत्कट भक्ति व त्यासाठीं निस्सीम त्याग या गुणांनींच त्यांनीं संतपदवी मिळविली. तामीळ शिव-भक्तांचा काळ महाराष्ट्रीय वैष्णव संतांच्या बराच अगोदर आहे. हिमंती सनाच्या चवथ्या शतकापासून नवव्या शतकापर्यंत तामीळ प्रांतांतोळ शैवभक्तांचा मुख्य काळ दिसतो. ह्या शैवभक्तांत आणि महाराष्ट्रीय संतांत आणखी एक साम्य आहे तें असें कीं, ह्यांस पेदप्रामाण्य मान्य आहे; पण महाराष्ट्रीय संतांच्या नाम-माहात्म्याप्रमाणें ह्या शिवभक्तांचा शिवपक्षाश्रयी नाममंत्रावर विशेष भर आहे.

उत्तरेकडील मोहनजोदारो येथील उत्खननांत ज्या सहा हजार वर्षांपूर्वीच्या संस्कृतीचो उपलब्धि झाली आहे, ती संस्कृति द्राविड असावी, असें कोणी म्हणतात व त्या सांस्कृतिक अवशेषांत शैवभक्तीचीं चिन्हे पुष्कळच आढळतात.

इ. सन सुरू होण्याचे पूर्वी तामीळ प्रांतांतील लोक सुसंस्कृत व सधन होते. चीनपासून इजिप्तपर्यंत त्यांचा परमुद्रुत्पादी व्यापार असे. कृषि आणि कला यांसहि तत्कालीन राजांनीं उत्तेजन दिलें होतें. त्या वेळचा द्रविडांचा धर्म सगुणभक्तीचा होता. त्यानंतर बौद्ध आणि जैन या धर्मांनीं दक्षिणेंत जोराचें आक्रमण केलें. पुढें इ. सनाच्या पहिल्या कांहीं शतकांत पौराणिक धर्म बळावला, आणि तेव्हांपासून वैष्णव व शैव संत वर्गांचा उदय या दक्षिणच्या धर्मभूमीत होऊं लागला. त्यांनीं बौद्ध व जैन धर्मांचा पाडाव केला व लोकांचे हृन्मंदिरांत

व देवालयात स्वतः स देवतातुल्यस्थान प्राप्त करून घेतलें. देवताचे मूर्ती-प्रमाणें या सताच्या मूर्तीचीहि लोन पूजा-अर्चा करू लागले. कित्येक शैव-भक्तांच्या स्मारकमंदिरात याच्या मूर्तीच्याऐवजी शिवलिंगेंच आहेत. जे भक्त शिवाची सारूप्य किंवा साधुप्य पावले ते शिवरूप झाले.

शैवभक्त — शिवाप्रमाणें शैवभक्तांच्या मूर्तिहि वर सांगितल्याप्रमाण दक्षिण हिंदुस्थानात याचाच आहेत. यापैकीं कण्णप्प नायनार ह्या व्याध साधूचें मंदिर कालाहस्तीला स्वतंत्र आहे, तसेंच कुल्शेखर अळवार याचें आहे. त्रेसष्ट शैवसताच्या मूर्ति दक्षिणेंतील शिवमंदिरातून आढळतात. या त्रेसष्टाशिवाय त्यानंतरहि प्रसिद्धीस आलेल्या अनेक थोर शिवभक्तांच्या मूर्ति दक्षिणेकडील मंदिरात स्थापन झालेल्या आहेत. या शिवभक्तांच्या प्रतिष्ठापना लिंगरूपात व शिवरूपातहि केलेल्या असतात. वैष्णव भक्तांच्या मूर्तीप्रमाणें ह्या देहधारीच असतात असे नाही. हे सत चतुर्वर्णीपैकीं कोणत्याहि वर्णाचे असतात. जेथें या सताच्या मूर्ति असतात, तेथें त्यानीं बहुधा हात जोडलेले दाखवितात. दक्षिणतील तामीळ सतात किंवाहुना साऱ्याच सतात सहज काव्यस्फूर्ति हा गुण बहुधा आढळतोच. सुप्रसिद्ध तामीळ कवि एकूणपत्तास मानतात. त्यात नक्कीर हा शैव सतकवि फार प्रसिद्ध आहे. हा शिव आणि कार्तिकेय याचा परमभक्त होता. कालानुक्रमानें त्यानंतरचा प्रसिद्ध शिवभक्त कण्णप्प व्याध व त्यानंतरचा शैवधर्माचा प्रणेता तिरुमूलर असावा असें कोणी म्हणतात.

— **तिरुमूलर** — हे एक असामान्य कोटीचे सिद्धपुरुष उत्तरेकडून दक्षिणेंत ओल्याची माहिती पूर्वी दिलीच आहे. तिरुमूलर याचा काल कोणता तें नक्की सांगवत नाही. तीन हजार परिच्छेदाचा तिरुमंदिर हा शैवपथाचा प्रमाणभूत ग्रंथ यांनीं तयार केला व मग ते शिवलोकास गेले, अशा पौराणिक आख्यायिका आहे. ऐतिहासिकांच्या मतें ह्याचा काल चार ते सहा शतकात वसतो. तिरुमूलर हे एक नदीचे वरदभक्त ब्राह्मण जातीचे योगी उत्तरेकडून दक्षिणेकडे अगस्त्य ऋषींच्या दर्शनासाठीं आले. दक्षिणेंत कावेरीच्या काठीं ते आले असता तेथें मूलनामक एक गोवारी अरण्यात मरण पावल्यामुळें त्यांच्याजवळ त्याच्या गाई येऊन दुखानें हचरडा फोडीत आहेत असें त्यानें पाहिले. तेव्हा तिरुमूलर यास त्या गाईची करुणा येऊन त्यानें या मृत गोवाऱ्याच्या शवात योगचलानें प्रवेश केला व त्यास जिवंत केल. नंतर त्यानें

तिरुनंदिर हा शैव. धर्मावरील प्रमाणग्रंथ लिहिला. हें मागे श्रीधूतपापेश्वर या प्रकरणांत सांगितलेंच आहे. तिरुमूलर म्हणत की, प्रेम व देव एकच. ज्यांचें सर्वाभूतीं प्रेम नाही, त्यांचें देवावर प्रेम नाही, असें खुशाल समजावें. विश्वधर्म म्हणतात तो हाच होय.

दक्षिणेंतील नायनाराची शिवभक्ति—

वाळो जन मज म्हणोत शिंदळो । परि हा वनमाळी न विसर्चें ॥ १ ॥
सांड्नी लौकिक झालियें उदास । नाही मय आस जीवित्वाची ॥ २ ॥
नाइकें वचन बोलतां या लोका । म्हणें झालों तुका हरिरता ॥ ३ ॥

याप्रमाणें महाराष्ट्रीय संत भक्तांनीं देवघेडेपणाचें जें स्वानुभवपूर्ण वर्णन केलें आहे, तें दक्षिणेंतील नायनारांचे शिवभक्तींत उत्कटतेनें दिसतें.

ते होमहवनादि कर्मकांडापेक्षां भक्तीला महत्त्व देत. शिवाला परमगुरु मानीत. सृष्टि, स्थिति, लय, तिरोघात आणि अनुग्रह हे शिवाचे धर्म मानीत. त्यांच्या उत्कट शिवासाधनेंत शुद्धक विघ्न आणणारांचा तें घात करीत. एरिपट्ट नायनार हा कट्टर शिवभक्त तर अशांचे अंगावर कुऱ्हाडच चालवी ! कट्टया शिवभक्त चंदेश्वराच्या चापानें चंदेश्वराच्या शिवावरील दुग्धाभिपेकाला हरकत केली, तें पाहून त्यानें रागानें चापाचा पायच तोडला. या सर्व निष्ठ व क्रूर प्रकारांत त्यांची उत्कट शिवभक्ति हीच निमित्त असल्यामुळे त्यांचे सारे अपराध क्षम्यच ठरत.

नायनाराच्या दासमार्गीतहि त्यांची उत्कट भक्ति हाच विशेष असे. कृष्णप्यानें शिवास आपला डोळाच काढून दिला ! कलाई नायनार यानें शिवपूजेतील धूप विकत आणण्यासाठीं घरांत पैसा नव्हता म्हणून बायकोचें मंगळसूत्र विकलें. कालीया नायनारानें शिवाजवळील नंदादीपाला तेल पुरविण्यासाठीं आपलें सर्वस्व घालविलें. शेवटीं आपली बायको विक्रीस काढली. तीस कोणी घेईना. तेव्हां नंदादीपांत तो आपलें रक्तच घालूं लागला. याप्रमाणें त्यांचे भक्तीचे पराकाष्ठेचे प्रकार विलक्षण असत. सद्य नायनार यानें एक दिवस भक्तीच्या उन्मादांत शिवलिंगावर फुलाऐवजीं दगडच फेंकला. पुढें शिवाला तेंच प्रिय मानून तो रोज नियमानें शिवलिंगावर दगड फेकूं लागला. एक दिवस विस्मरणानें वरीलप्रमाणें दगड फेकण्याचा राहिला. हें जेवणास बसतांना त्याच्या लक्षांत आलें. तसाच तो

जेवण टाकून उठला व शिवलिङ्गावर दगड टाकून आला त्याच्या या व्रत-
निष्ठेनें शिव प्रसन्न झाले आदिपट्ट नाथनार हा कोळी होता. तो रोज,
त्याला मासे मिळत, त्यापैकीं एक शिवास देई पुढें शिवान त्याचें सत्त्व
पाहिलें तेव्हा त्यास रोज एकेकच मासा भिडू लागला तोहि तो शिवासच
देई व आपण उपाशी राही एक दिवस त्याला अमोलिक जसा सुवर्ण मत्स्य
मिळाला तोहि त्यानें शिवाला दिला तेव्हा शिव प्रसन्न झाले याला सत्पुत्र
मार्ग म्हणतात

पुसलार नाथनार याच्या मनात शिवमंदिर बांधावें असें फार होतें पण तो
निधन तो काय बाधणार ! म्हणून त्यानें मनोमयच शिवमंदिर बाधण्यास
सुरुवात केली तें त्याचें मानसिक मंदिर पुरें झाल्यावर त्यातील देवाच्या
प्राणप्रतिष्ठेचा दिवस आला त्याच दिवशीं नरसिंह वर्मा या पल्लव राजानें
बाधलेल्या शिवमंदिरातील देवाच्या प्राणप्रतिष्ठेचा मुहूर्त होता तेव्हा शिव
त्या राजाच्या स्वप्नात येऊन म्हणाला की, मी त्या वेळीं पुसलारचे मंदिरात
असेन यासाठीं त्यानें आपला मुहूर्त पुढें टाकावा राजा पुसलारचे मंदिर
माहाण्यास जातो तों तें मनोमयच आढळलें यास मानसपूजा किंवा सहमार्ग
म्हणतात सत तिरूमूलर आणि समयाचार्य हे सखामार्गी किंवा सन्मार्गी
भक्त होते नाथनार वर्णांत श्रेष्ठ कनिष्ठ भाव मानीत नसत हे वर सांगितलेच
महाराष्ट्रातील सताच्या मेळ्याप्रमाणें नाथनारांत व्याध, बेरड, कुमार, भडारी,
परीट, कोळी व अस्पृश्य जातींचेहि शिवभक्त होते कण्णप्प व नद हे शूद्रा
तिशूद्र शिवभक्त आदर्शवत् मानतात शैव धर्माचा योग हा विशेष आहे
व योगशास्त्रानुष्ठानात सिद्धि व चमत्कार वाटेल ते होऊ शकतात भक्ति-
योगातहि तें सामर्थ्य सहज प्राप्त होतें नामीनदी नावाचे भक्ताला एकदा
शिवमंदिरात घृतदीप लावावे असें वाटलें तो एका जैन व्यापा याकडे घृताची
याचना करण्याकरिता गेला पण त्यानें घृत न देता तुझ्याचवळ तूप नाही
तर तळ्यातल्या पाण्याचे दिवे लाव, असें सांगून त्याची चेष्टा केली ! तेव्हा
त्यास वाईट वाटलें व तो रडू लागला तेव्हा त्याला साक्षात्कार झाला की,
तळ्यातलें पाणीच दिव्यात घाल, तच तूप होईल तसेंच झालें !

ईशमक्तीचा महिमा सामान्य जनास पटण्यासाठीं ईश्वर असे चमत्कार
घडवून आणतो चमत्कारावाचून नमस्कार नाही, असा हा जनस्वभाव

आहे. असे हे साधुसंतंचे चमत्कार सर्व धर्मातून आढळतात. जे ईश्वराशी समस्त झाले, त्यांच्या ठिकाणी ईश्वराचे अघटित घटनासामर्थ्य आढळते यात नवल नाही. अशा अनेक सिद्धि प्राप्त व्हाव्या म्हणून बुद्धिपुरःसर घोर तपश्चर्या करणारे सिद्ध तापसी वेगळे व हे भक्तकोटीतील निरिच्छ संत-साधु वेगळे. संत भक्तसिद्धि प्राप्त व्हावी म्हणून इच्छा करीत नाहीत. त्यांचा महिमा लोकांस कळावा म्हणून ईशानियतीच त्यांच्या ठिकाणी सिद्धि-संपन्नता दाखविते.

ऐसी संताची महिमा । योलिजे तितुकी उणी उपमा ॥

जयाचेनि मुख्य परमात्मा । प्रगट होये ॥ — दासबोध, १५/२६

प्रकरण ९ वे

सार्वत्रिक शिवलिंगोपासना

धिग्भस्मरहितं भालं धिग्ग्राममशिवालयम् ।

मागील प्रकरणांत आश्या भरतखंडांतील शिवलिंगोपासना, शिवलिंगोपासक पंथ व भक्त यांची थोडक माहिती दिली आहे. आतां या प्रकरणांत भरतखंडाबाहेरील शिवलिंगोपासनेची माहिती द्यावयाची आहे. भरतखंडांतील शिवलिंगोपासक लिंगायतपंथाचे कांहीं पुढारी आपण प्राचीन वंशपरंपरेने हिंदु असलो तरी धर्मानें हिंदु नाही असे म्हणतात. याउलट भरतखंडाबाहेरील कांहीं प्राचीन शिवलिंगोपासक धर्मानें आपणास हिंदूच म्हणवीत असतील असे वाटते. भरतखंडाबाहेरील त्या हिंदूंचें हिंदुत्व दिक्कालाच्या स्थित्यंतरांत आतां सोपलें असेल इतकेंच. पण शिवलिंगोपासनेचे जे कांहीं अवशेष भरतखंडाबाहेर अद्याप सांपडतात, त्यावरून शिवलिंगोपासना ही शुद्ध स्वरूपांत, [म्हणजे निधलिंगोपासना अथवा जननेंद्रियोपासना (Phallic worship) म्हणून नव्हे] प्राचीन काळी केव्हां तरी सर्व पृथ्वीवर रुढ होती, असे दिसते. मग ते सारेच उपासक मुळांत हिंदु असोत अगर नसोत.

शिवलिंगोपासनेचा उगम कालाच्या दृष्टीनें अद्याप कोणालाच लागलेला नाही म्हणून शिवलिंगोपासना अनादि असल्याच मानावें लागतें. देशाच्या दृष्टीनें विचार करता या पृथ्वीच्याच इतिहासात इतकी स्थित्यंतरे झालीं आहेत की, त्यावरून भिन्नसंस्कृतिसंमेलन अथवा संघर्ष याची निश्चित अनुमाने ब्राधण अशक्यच आहे उदाहरणार्थ, कोणी रामायणकाळी किंवा त्यापूर्वी उत्तर व दक्षिण ध्रुवाजवळ आज दर्यागर्क झालेलीं पार मोठीं लेमूरिया व अँटॅलॅटिस जशा नामांनीं निर्दिष्ट खडे होती व मध्य आशियाच्या भागी समुद्र होता, असें म्हणतात. कोणी पूर्वी भारतवर्ष पूर्ववाजूनें अमेरिकेला चिकटलेलें होतें, म्हणजे मध्यें पॅसिफिक महासागर नव्हता, असें म्हणतात. कोणी पश्चिमेस अरबी समुद्र नसून आफ्रिका आपल्या पश्चिम किनाऱ्याला चिकटली होती, असें सांगतात. कोणी सशोधक सांगतात की, उत्तरध्रुव हिमालयाजवळपास एका काळीं होता कोणी सांगतात की, एका काळीं हिमालय नव्हताच तेथें समुद्र होता युनायटेड स्टेट्समध्ये कॅटकी संस्थानात पृथ्वीच्या पोटांत एक रेंमथ नावाची पार मोठी गुहा सापडली आहे तिची रुंदी दहा कोस असून खोलीचा अत लागला नाही पण तीव्र प्रकाशाचे श्रोत आत पेकले असता आत काचेचीं तावदानें असणारीं घरें असावीत व पडक्या देवळाचे घुमट जसावेत असे दिसतें. उत्तर अमेरिकेंत एका डोंगरावर हिमपूर्वकालचें एक शिवालय अद्यापि आहे, असें म्हणतात पेकीन येथील एका टेकडीवर एका अति प्राचीन माणसाचा दात सापडला आहे तो दहा लाख वर्षांपूर्वीचा असावा असा शास्त्रज्ञांचा अंदाज आहे दक्षिण हिंदुस्थानात असेच आश्चर्यकारक अवशेष सापडत आहेत मोहनजोदारो व हराप्पा येथील उत्खननां, सि. पू. आणि इ. स. व बौद्धधर्म याभोंवतीं आर्यसंस्कृतीच्या काल-निर्णयाचा पिमा घालणाऱ्या आधुनिकांच्या ऐतिहासिक दृष्टीच्या पूर्वे कल्पनाची पळापळ झाली आहे ! जे कृष्णमूर्ति याच्या मागील तीस जन्माचा योगमागनिं थिओसॉफिस्टांनीं शोध घेता आधुनिकांच्या ऐतिहासिक दृष्टीचें दौर्बल्य उघडकीस येऊं पहातें. याशिवाय परकीय मूर्तिमजकानीं प्राचीन संस्कृतीच्या अवशेषाचा सर्वत्र नाश केला आहे तो वेगळाच. अशा स्थितीत आधुनिक संशोधकांच्या वरचेवर बदलणाऱ्या ऐतिहासिक दृष्टीच्या निष्कर्षावर विसंबून न राहता तारतम्यानें जास्त शाश्वत व सूक्ष्म अशा प्रत्यक्ष आणि पराक् दृष्टींनीं पाहतां

शिवलिंगोपासना त्याच्या पिंडातील दहराकाश व ब्रह्मांडातील महाकाश हींच स्थावर महालिंग उपासनेला आधार अथवा अधिष्ठानरूप आलबने वाटणें ह आद्य मानलेल्या निसर्गोपासनेच्या दृष्टीनेंहि स्वाभाविक आहे हा आकाश लिंगोपासनेचा अनुभव सर्व काळातील, सर्व देशातील, सर्व समाजातील व धर्मातील, सर्वोत्तम सारखाच येण्यासारखा आहे ही एक सार्वत्रिक व व्यापक शिवलिंगोपासनेची उत्पत्ति समवते त्याचा विचार पुढील प्रकरणात केला आहे कोणी विद्वान् अस म्हणतात कीं, पृथ्वीवरील अतिप्राचीन कालीं सर्व मानवाच्या असंस्कृत मनाचे स्वभाव, भावना, कल्याण सारख्याच असल्यामुळे सर्व देशातील प्राचीन लोकांच्या धार्मिक, नैतिक व तात्त्विक विचारात स्वाभाविकच साम्य आढळतें यामुळे शिवलिंगोपासना स्वतःनेच सर्वत्र रुढ झाली ^१

१ तुलनेकरता पुढील सदर्थ पाहावे — दो वा ३१७ ३४०

Phallism, p 44, Phallic Miscellanies, p 91, Elements of Hindu Iconography, p 41, Secret Doctrines, II p 162

२ + + + Some modern scholars are disposed to think that the conception of phallism occurred to the primitive people, all over the world, independent of any suggestion being received by one people from another. The reason on which they base their assumption is that human nature is everywhere the same, it is therefore natural that the mind of man will act uniformly all over the world. It is a fact which according to these scholars can also explain satisfactorily the independence of growth and similarity in character of religious beliefs and superstitions all over the world. If this is borne in mind, we shall have no justification for believing that a particular country is indebted in this respect to some other country (Indian Civilization and its Antiquity, pp 8, 9)

(टीप पुढील पानावर पहा)

कोणी असें म्हणतात की, युफ्राटीस म्हणजे कुमद्वती नदीच्या काठी असलेल्या बलेश्वराची पूजा पाहून शिवलिंगोपासना भरत खंडात आली कोणी, ती अन्य तऱ्हेने परकीय संस्कृतीतून या देशांने घेतली, असें मानतात या मतमतातरात, ती मूळ भारनवर्पातूनच सर्व जगभर पसरली व कोठ कोठे विकृतरूप पावत गेली, हेच मत शिष्टमान्य झालेलें दिसते ' या प्रकरणावरूनहि तसंच दिसून येईल

भारतीय आर्य भरतखंडाच्या बाहेरून येथें आले व येथें येऊन मग अगर तत्पूर्वीच जगभर पसरले, असे भिन्न विचारप्रवाह आढळतात. यापैकी आर्य बाहेरून या देशात आले, हे मत विशेषकरून सनातनी पंडितास मान्य नाही ध्रुव हा अचल नाही तो अति प्राचीन काळी हिमालयाजवळ होता, असें आता सिद्ध होत आहे. त्या अर्थी लोकमान्य टिळकाचा युक्तिवाद मान्य करूनहि आर्यांचें वसतिस्थान आर्यावर्ताच्या बाहेर दूर जात नाही आता भारताचें बृहत् भारत कसें व केव्हा वाढत गेलें व तें पूर्व, पश्चिम, उत्तर व दक्षिण या चारी दिशांस कोठवर वाढलें होतें, या अनिश्चित विषयाची चर्चा मी

(टीप मागील पानावरून चालू)

It is admitted on all hands that a survey of the great religions of the world shows that they hold in common many religious, ethical and philosophical ideas. (Ancient Wisdom by Annie Besant, p. 2).

---

१ The conclusion we come to and which we think is fully warranted by all the circumstances is, that the great mass of phallic worship existing in different parts of the world began in India and gradually found its way into the Western nations, becoming, as was perfectly natural with such a system, more and more depraved as time went on, and as it was found that it could be made subservient to the desires and passions of licentious man. (Phallic Miscellanies, p. 92)

या प्रकरणात करीत नाही कारण शिवलिंगोपासना केवळ वृद्ध-भारतांतच नव्हे तर सान्या पृथ्वीवर विशेषकरून भूमध्य रेरेच्या दक्षिणोत्तर चोवीस चोवीस अशांच्या पट्ट्यावर प्राचीन काळी रुढ होती असें दिसते. मग त्याचें कारण सर्वांस सारखेंच परिचित व दिव्य असें जें परशिवाचें आकाशलिंग यामुळे असो, अगर त्याची उपपत्ति अन्य असो.

विदेशांतील शिवलिंगे — ज्या गावी लिंगोपासना होत नाही, तो गांव व्यर्थ होय, अशी प्राचीन काळी समजूत होती, असें दिसते. याच कारणामुळे सान्या जगभर प्राचीन काळी लिंगोपासना रुढ झाली असावी. वीरशैव असें म्हणतात की, जगद्गुरु पञ्चाचार्य यांनी प्राचीन काळी शिवाच्या आसेवरून सर्वत्र लिंगोपासना रुढ केली. कोठे कोठे शिवमूर्तीची उपासनाहि रुढ झाली आहे. उदाहरणार्थ, इजिप्त देशात मॅफिस व अशीरिस या गांवी नंदीवर आरुढ अशा शिवमूर्ति आहेत. तेथें त्याची पूजा चिल्वपनानेंच करतात. तुर्कस्तानच्या बाचीलन गावी एक बाराशें फूट उंचीचें शिवाचें महालिंग आहे. हेड्रोपोलिस नगरांत तीनशें फूट उंचीचें शिवलिंग आहे. मक्केत दोन शिवलिंगे आहेत. त्या पैकी एक मकेश्वर व दुसरे जमजमनामक विहिरीत आहे. अमेरिका खंडात ब्राझील देशात बरीच शिवलिंगे आहेत इतर ठिकाणी पण आहेत. मेक्सिकोंतहि आहेत. उत्तर अमेरिकेत कॉलिफोर्नियाच्या उत्तरेच्या प्रदेशात एरिजोनाच्या दगडाळ वनांत एका पर्वताच्या बाराशें फूट उच्च मुळक्यावर अगदी दुर्गम स्थानी संशोधकांनी विमानातून उतरून एक अति प्राचीन शिवालय शोधून काढलें आहे. तेथील वातावरण बाहेरच्या वनातील वातावरणाहून भिन्न म्हणजे

हिमयुगपूर्वकालीन

बराच काल तेथें

सेन्फ्रान्सिको येथें

एक शिवमंदिर बांधलें आहे. (Cultural heritage of India II 606.)

युरोपात कॉरिथ येथें पार्वती-मंदिर पण आहे. स्कॉटलंडात ग्लास्गो येथें सुवर्णाच्छादित शिवलिंग आहे इटालियन लोक अजुन शिवलिंगोपासना करतात.

१ कल्याण-शिवाकावरून हा परिच्छेद लिहिला आहे

२ मॉर्डन रिह्यु, पेद्रुवारी सन १९५१.

३ पुरुषार्थ, वर्ष १४, अंक ५ पृ. ३७१

फीजियन लोकांच्या एट्रिस आणि निनिवा नगरात एपीरनामक शिवलिंग आहे. यहूदी लोकांच्या मुलखात बरीच शिवलिंगे आहेत त्याचप्रमाणे आफ्रिके-
स्तान, चिनळ, काथूल, बलख-बुखारा इत्यादि स्थळां पुष्कळ शिवलिंगे
आहेत त्यांना पंचशेर किंवा पंचवीर म्हणतात फ्रेंचाचे कबोडिया म्हणजे
प्राचीन कबोज या देशात सा स ८६६ मध्ये त्या देशाच्या त्या वेळच्या
राजेंद्रवर्मा नामक राजाने शिवलिंग स्थापन केलें आहे जावा (यव), सुमाना
(सुवण द्वीप) या बेटात अनेक शिवलिंगे आहेत अगस्ति ऋषींनी तिकडे
शिवभक्तीचा प्रचार केला आहे अगस्तीच्या मूर्तीहि तेथे आढळतात त्यांस
तेथील लोक शिवगुरु म्हणतात जावा बेटांतील लाराजा गांवातील एका
दुमजली शिवमंदिरात दहा फूट उंच शिवाची मूर्ति असून नंदी, दुर्गा,
गणपति, ब्रह्मा, विष्णु अशाहि मूर्ति आहेत या मंदिराचा काळ इ स
९०५ च्या पूर्वीचा नसावा असा तर्क आहे याप्रमाणें पूर्व आशियात
बृहत्भारताचे रामण्यदेश, हतावती, द्वावावती, ताम्रलिंग, कबुजदेश, चपावती,
मोन, मलयद्वीप, यवद्वीप, सुवर्णद्वीप, बलिद्वीप, लचकद्वीप, चीनमय भारत,
द्वीपमय भारत, लघु भारत इत्यादि प्राचीन प्रदेशात शिवोपासना रुढ होती आन
तेथें मुसलमानांची वस्ती आहे तथापि त्यांना तेथील प्राचीन सस्कृतीचा
अभिमान आहे तेथील एका मुसलमानाच्या घरात जन्मलेल्या एका आधुनिक
पंडितानें युरोपात जाऊन सस्कृत भाषेचा अभ्यास करून डच भाषेंत अगस्त्यरूप
शिवावर एक सुंदर ग्रंथ लिहिला आहे त्याच्या आरम्भाचा मंगल श्लोक रोमन
लिपीत छापला आहे तो सस्कृत लिपीत असा—

॥ ओम् अविघ्नमस्तु नम शिवाय ॥ य सर्वं सृजति प्रपालयाति चाशेष
हरिष्यत्यपि देवानां जगतोऽपि य सुशरणो गौरीपतियो हर । त देव प्रणमामि
शूलिनमचिन्त्य नीलकण्ठ शिव । भो देवेश मम प्रशाम्यतु मल पाप च सर्वं सदा ॥
एव नमामि भगवन्तमगस्त्यध्येय, द्वीपान्तरे निवसता सुमुनिर्महान् य । तेषां
महागुरुरपि प्रवरोऽधिनेता, काले पुरा स परिपूजित एकविप्र ॥

याप्रमाण आशियाच्या आग्नेय कोप-यातील बहिर्भारताप्रमाणें मध्य आशियात
म्हणजे अफगाणिस्थान, इराण, चीन, जपान येथेंहि शिवोपासना रुढ असल्याचे

१ ही युरोपमधील सारीच लिंगे आन शिवलिंगे म्हणून मानतात असें
निश्चित म्हणता येणार नाहीं

दाखले स्पष्ट मिळतात इराणात बदर आचास या मुसलमानाचे गावात मुसलमानांच्या घराच्या गर्दीत मधोमध एक शिवमंदिर आजही विद्यमान आहे त्या ठिकाणी मुसलमानाची लोकसंख्या कित्येक हजार असून हिंदूंची लोकसंख्या शें पाऊणशेंहि नाही असे असून त्या शिवमंदिरातील शिवार्चन निबंध सुरू आहे

Kanrudar

बृहत्भारतातील लिंगोपासनेच्या या इतिहासात कबान आणि चपा येथील शैवसंप्रदायाचे स्वरूप तेथील राजाश्रयासुद्धा प्राचीन काळी फार उज्ज्वल स्वरूपात असल्याचे दिसते आनच्या मेंच राजसत्तेतील इण्डोचायना (अनाम) देशात अनेक विशाल देवालये व बरेच प्राचीन शिलालेख आहेत त्यात शिवविषयक लेख अधिक आहेत या देशातील मीसोनग्राम काशी प्रमाणे शिवोपासनेसबर्धी प्रसिद्ध आहे इतकी शिवभक्ति आज भारतातहि उरली नाही येथील शिलालेख संस्कृत भाषेत फार सुंदर लिहिले आहेत लेखाचे आरम्भी 'ॐ नमः शिवाय' असे मंगल असते येथील शिलालेखावरून पुढीलप्रमाणे निरनिराळ्या राजांनी निरनिराळी शिवलिंगे स्थापन केल्याचे आढळते (१) भद्रवर्मा राजाने भद्रेश्वर (इ. स. ५ वे शतक), (२) शम्भुभद्रवर्मा राजाने-शम्भुभद्रेश्वर, (३) इद्रवर्मा-इद्रभद्रेश्वर, इद्रमौगेश्वर, इद्रपरमेश्वर, (४) विक्रान्तवर्मा-विक्रान्तरुद्र, विक्रान्तरुद्रेश्वर, विक्रान्तदेवाभिभवेश्वर, (५) जयसिंह वर्मा-जयगुहेश्वर, (६) भद्रवर्मदेव-प्रकाशभद्रेश्वर, (७) भद्रवर्मदेव-भद्रमलयेश्वर, भद्रचणेश्वर, भद्रमडलेश्वर, भद्रपुरेश्वर, (८) इद्रवर्मा-इद्रकातेश्वर, (९) हरिवर्मा-हरिवर्मेश्वर, (१०) जय हरिवर्मा-जय हरिलिंगेश्वर, (११) जयेंद्रवर्मा-जयेंद्रलोकेश्वर, जयद्रेश्वर, (१२) इद्रवर्मा इद्रवर्मलिंगेश्वर, (१३) जयसिंहवर्मदेव-जयसिंहवर्मलिंगेश्वर. याशिवाय अनेक शिवलिंगे स्थापन झाल्याचे व त्यांना अग्रहार गाव वगैरे दिल्याचे उद्देख शिलालेखात आहेत इतकेच नव्हे तर या शिवार्चनेत तत्कालीन राजांनी सोने, रुप, रत्ने यांच्या रूपानी अपार संपत्ति खर्च केली व आपल्या शिवभक्तीची उत्कटता व्यक्त केली, यासबर्धी उद्देख आहेत त्यापैकी काही उतारे नमुन्याकरिता पुढे देत आहे —

(अ) सृष्ट येन त्रितयमखिल भूर्भुव स्व स्वशस्तया ।

येनोत्प्लात भुवनदुरित वह्निनेवान्धकारम् ।

यस्याचिन्त्यो जगति महिमा यद्वर नादिर्न चान्त-

श्चम्पादेशे जनयतु सुख शम्भुभद्रेश्वरोऽयम् ॥

(आ) यं सर्वदेवाः समुदेशमुग्राः प्रायन्ति तत्तत्प्रविदध सन्तः ।
त्वस्थः सुगुह्यः परमो वरेण्यो ईशाननाथः स जगत्प्रजसम् ॥

(इ) इन्द्रमद्रेऽश्वरथैव सर्वद्रव्यं महीतले ।
ये रक्षन्ति रमन्त्येते स्वर्गे गुरगर्णे, सदा ॥
ये हरन्ति पतन्त्येते नरके वा कुलैः सह ।
यावत्सूर्योऽस्ति चन्द्रश्च तावत्परमदुःखिताः ॥
सुखेन मनसा द्रष्टुं यो ह्येत्परमेश्वरान् ।
नरकात् पुनर्गच्छेत् न चिरं तु स जीवति ॥

(ई) धीशानमद्रेऽश्वर मन्दिरार्क ।
परैः पुरोरोजकृतं निशीर्णम् ॥
पुनर्मवोऽहं सविनाशकांस्तान् ।
हृत्वा रणे तस्य पुनः प्रचक्रे ॥
श्रीमान्द्रोशानमद्रेऽश्वरममितमुदं स्थापयित्वा पुरोजो ॥
नाकौकः स्थापनस्याशयमुत स ध्रुवन्भूधरस्याह्कमूर्धम् ।
कृत्वा चास्तं गतोऽभूत्पुनरहमपरो भावयित्वा विनष्टं
स्थानं देवस्य तस्याभिमतस्य ध्रुवन्स्थापिनैः पुरेष्टया ॥

(उ) शैव क्रियावित्सुकृतप्रसक्तो
देवार्चनाज्ञानसमर्थबुद्धिः
विप्रैर्गुणान् मारतरान् स चित्ते
सञ्चिन्त्य पुण्यं स करोतु कीर्त्यं ॥
शाके खद्वयप्रभिर्युक्ते पञ्चादे शुच्यपाण्डुरे ।
स्थापितः शिवलिङ्गेशः शिवाचार्येण धीमता ॥

* याशिवाय येथील सत्यमुख लिंगाच्या अति प्राचीन स्थापनेबद्दलच। शिलालेख
पूर्वी उद्धृत केला आहे. वरील उपांत्य श्लोकांत शम्भुमद्रेऽश्वर लिंगाच्या
प्राचीनत्वाबद्दल उल्लेख आहेच. हे लिंग साक्षात् शंकराने वादिकाळांत भृगूला
दिले. त्याने उरोजनामक राजाला दिले. त्याने चम्पा नगरीत त्या लिंगाची
स्थापना, करून, त्यास शम्भुमद्रेऽश्वर, असे नाव दिले. वरील शिवलिंगावैकी,
एक (उ) शिवलिंग वीरशैवांचे शिवाचार्य यांनी स्थापन केले असा उल्लेख
वर आहे.

याप्रमाणें चवथ्या देशाचे प्राचीन राजे परमशिवभक्त होते. ते सर्व हिंदूच होते, असें स्पष्टच दिसतें. शिवलिंगस्थापना आणि शिवसेवा हेंच आपलें मुख्य कर्तव्य ते मानीत. तेथील शिवमंदिरांनीं त्यांची कीर्ति अजरामर केली. शिवालायाचें रक्षण हा त्यांचा परमधर्म होता. त्यांनीं आपली अपार संपत्ति शिवार्पण केली होती. शिवद्रोण्यांविरुद्ध युद्ध करणें हा त्यांचा धर्म होता. शिवनामोच्चारानें जिह्वा, शिवपूजेनें हात, शिवदर्शनानें नेत्र, तीर्थयात्रांनीं पाय, याप्रमाणें सर्व इंद्रियांचें सार्थक करून शिवध्यानानें ते आपली आत्मतुष्टि करून घेत, असें त्यांच्या अनेक शिलालेखांवरून निःसंदेह दिसून येतें.

या देशांतील शिवलिंगे कांहीं चौकोनी असत, तर कांहीं मुखाकार असत. कचित् शिवाच्या मूर्ति पण असत. कोठें सर्पवेष्टित जटाजूटधारी, कोठें त्रिनेत्र त्रिशूलधारी, कोठें वृषभारूढ, कोठें ताण्डवेश्वर, कोठें अर्धनारीश्वर, कोठें अष्टाविंशत्यर्पित अनेक हात असलेली, अशा शिवमूर्ति आहेत. आपल्या येथीलप्रमाणें कार्तिकेय, गणपति, नंदी व पार्वती यांच्या प्रतिमा पण तेथें आहेत. गणपतीच्या मस्तकीं शिवलिंग अशा अनेक मूर्ति आहेत. तेथें शिवभक्तांप्रमाणें देवीचेहि अनेक भक्त असत. या चषा देशात 'मुखलिङ्ग' महादेव अति प्राचीन आहे. द्वापारयुगाची ५९११ वर्षे लोटल्यावर अर्थात् आजपासून ८६३१२३ इतकी वर्षे मागे विचित्रसागर नामक महाराजानें या शिवलिङ्गाची स्थापना केली होती. पुढें कोणा परकी मूर्तिभंजकाचें आक्रमण होऊन त्यांत त्या देवस्थानाचा नाश झाला व अपार संपत्ति लुटली गेली. नंतर त्या ठिकाणीं सत्यवर्मा राजानें सत्यमुखलिंग नामक शिवलिंगाची स्थापना केली. यासमंधी २९ वा शिलालेख पुढील प्रकारचा आहे.

पञ्चसहस्रनवशतैकादशे विगतकलिकलङ्कद्वापरवर्षे श्रीविचित्रसागरसंस्थापितः श्रीमुखलिङ्गः । तस्य सकलकोट्यागाररजतरत्नहेमकदवकलशमृद्भारस्वमदण्डामिता-
तपनचामरहैमघटादिपरिमोगा वर्षमाना भवन्ति स्म । ततश्चिरकालकलियुग
दोषाद्देशान्तरप्रवागनपापनरभुगणसंहृतेषु प्रतिमापरिमोगभूपणेषु सन्न्योऽभवत् ।
पुनरपानि तत्पुण्यकीर्त्याविनाशाय श्रीसत्यवर्मनरपतिर्विचित्रसागरमूर्तिरिव भावव-
सतशुद्धपक्षे यथा पुरा श्रीमगवतीश्वर-मुखलिङ्गमतिष्ठत् ।

यावरून असें अनुमान होतें कीं, भरतखंडांतील शिवलिंगोपासनेचें रूप भरतखंडाचाहेर पश्चिमेस जसें विकृत झालें तसें पूर्वेस झालें नाहीं.

या पौर्वात्य अथवा दाक्षिणात्य जयेंद्रवर्मानामक शिवभक्त राजांनी इ. स. १०८८ साली शिवलिंगाला एक रत्नजडित स्वर्णक्वच अर्पण केलें त्याला १७२० तोळे सोने लागल त्यानंतर त्यानें तीन हजार तोळे वजनाचा सुवर्ण कळस मदिरावर बसविला; आणि चवदा लाख तोळे चादीनें मदिराच्या साऱ्या भिंती मढविल्या यात राजाचें वैभव व उत्कट शिवभक्ति या दोहोंचें दिवदर्शन होत याच ईश्वरार्पण केलेल्या द्रव्यास अनुलक्षून वरील (ई) हा शिलालेख आहे

वर दिलेल्या विदेशीय शिवलिंगाशिवाय परदेशात अन्यठि शिवलिंगात्मक प्रतीकें ईजिप्त, आयर्लंड, अमेरिका वगैरे देशात असल्याचें कोणी सांगतात. पण तीं आज तद्देशीय लोक ईश्वराचें प्रतीकरूप मानीत असतीलच असें वाटत नाहीं तथापि उत्तरोत्तर होत जाणाऱ्या सशोधनावरून हेंच निःसंदेह सिद्ध होत चाललें आहे कीं, काहीं आधुनिक विद्वान् शिवोपासना म्हणजे भरतखंडातील जगली लोकांची रानटी उपासना असें बेजबाबदारपणें म्हणत असतात, तें अगदींच अविचाराचें असून उलट हजारों वर्षांपूर्वी जीं खंडे व देश वैभवाच्या शिखरावर होते त्या त्या ठिकाणीं भरतखंडातील शिवोपासना अत्यंत उज्ज्वल स्वरूपात रुढ होती. समग्र आशियात ती सुरू होतीच पण त्याच्या पूर्वेकडील पॅसिफिक महासागरात गडप झालेल्या अति प्राचीन खंडातहि ती सुरू होती, असें त्या खंडापैकीं अवशिष्ट राहिलेल्या चेटाच्या इतिहासावरून, तसेंच चीन व अमेरिका येथील सशोधनावरून उघड दिसून येतें आज बोर्निओ, बाली, जावा, सुमात्रा, इत्यादि चेटात तसेंच अमेरिका, आफ्रिका व युरोप खंडातहि काचित् कठि शिवलिंगोपासनेचे अवशेष सापडतात ईजिप्तचे सुप्रसिद्ध मनोरे, तसेंच आयर्लंडचे मनोरे, बाबेलचा मनोरा हीं महादेवाचीं स्मारक लिंगें (Images of Mahadeo) असल्याचें सर विल्यम जोन्स म्हणतात. बनारसचे बाबु शिवप्रसाद याच्या पृथ्वीप्रदक्षिणा या ग्रंथात, लिंगपूजेची प्रथा कोण-कोणत्या देशात, कोणकोणत्या स्वरूपात अस्तित्वात होती, त्याबद्दल मोठ्या विस्तारानें विवेचन केलें आहे त्यात पुढील प्रमुख उल्लेख आहेत : (१) मिस्र देशात ऑसिरिस व जायीसिस, (२) ग्रीसमधील वेसक आणि वेयसस, (३) स्कॉटलंडमधील ग्लासो येथील सुवर्णविशिष्ट लिंग, (४) जॉर्जिया,

हंगेरी येथील तनीखकलिंग, (५) असिरियात चिले गावीं तीनशे घन हाताच महालिंग, (६) अरबस्थान येथील संगे असबद (मकेश्वर) नावाच लिंग, (७) इराणातील ज्वालामुखलिंग, (८) पेरु देशातील पार्थिवेश्वरलिंग, (९) अमेरिकेच्या पॅन्को शहरातील द्विमुखलिंग, (१०) तसच तैथच टेन्स शहरातील घनलिंग, इत्यादि^१

पाश्चात्य लैंगिक उपासनेचा (Phallism) उगम भरतखंडातून झाला असे दाखविण्याचा व पाश्चात्य लैंगिक उपासनेचें शब्दसूत्र व कथासूत्र भरतखंडातील शिवासंबंधी सहाशीं व कथाशीं जोडण्याचा प्रयत्न काही विद्वानांनी केला आहे. वामनपुराणात सहाव्या अध्यायात अशी एक कथा आहे की, प्रथम ब्रह्मदेवाने स्वतःच्या पूजेसाठी एक मुवणाप्रमाण पीतवर्णाच शिवलिंग तयार केलें नंतर त्याने ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र यांनी अनुक्रमानें श्वेत, रक्त, पीत व कृष्ण वर्णांची शिवलिंगें पुजावीं, असें विधान केलें त्यान या चार वर्णाकरितां लिंगोपासनेसंबंधी चार पद्धति निर्माण केल्या विश्वामित्राचा पुत्र यानें पहिली पद्धति अनुसरली गोपायन हा त्याचा शिष्य होय अपस्तम यानें तिसरी पूजापद्धति स्वीकारली त्रीथ (Crete) चा राजा बक हा वैश्य होता तो त्याचा शिष्य होता

हा बक (Baka) म्हणजे ग्रीक आणि असिरियन पुराणातील बाकुस (Bacchus) होय ग्रीक म्हणजे भूमध्य समुद्रातील क्रीट बेट होय, असें अनुमान सदर ग्रंथकार काढतात कारण कोणी तरी भारतीय चक्रानच लिंगोपासना ग्रीस, ईजिप्त, आशियामायनर व तत्सन्निध प्रांत यात रुढ केल्याची परंपरागत समजूत त्या त्या देशात आहे युरोप खंडात ग्रीस आणि तत्समीप देश यातच लिंगोपासना प्रथम रुढ झाली ती प्रथम पारच माळ्या यागात सुरू झाली ग्रीकांचा महादेव ऑसिरीस तोच बाकुस होय याची कपानिया येथें ज्या हेबॉन (Hebon) नावानें पूजा होत असे त नाव शिवनामाचाच अपभ्रंश होय हेबॉनची पत्नी हेबे (Hebe) हिचें कोरे (Kore) असेंहि नाव होते तहि गौरी या नावाचें अपभ्रष्ट रूप दिसतें तसेंच तिचें डेमेटर (Demeter) हें नाव देवमाता या नावावरूनच बनलें असाव, असें हे सशोधक म्हणतात

१ लिंगपूजेचें ऐतिहासिक विवेचन, पृ ७

२ Indian Civilization and its Antiquity By B Mookerji,

p 14, et sequa

ग्रीकाचा बाकुस (Bacchus) हा भारतीय बकाप्रमाणे Hebon-शिव या देवाचा उपासक होता ग्रीकाचा Hebon याचेमागे वृषभ आणि व्याघ्र हे अनुचारी असत त्याच्या एका हातात निशूल, व दुसरे हातात कमंडलू असे शिव होऊन शिवाची पूजा करावी, या न्यायाने हा बक शिवरूप दिसत असे हेबॉनच्या भगताच्या लीला निशाचर शिवगणाप्रमाणच होत्या. भारतीय बकाने शीघ्र फलदायी शिवाची 'फलेश' या नावाने पाश्चात्य देशात उपासना सुरु केली त्या फलेशचा अपभ्रंश phallus असा झाला पाश्चात्याचा डायोनेसस (Dionysus) म्हणजे देवनिशी किंवा दूनेश शिव होय शेमोस (Chemos) किंवा खेम (Khem) म्हणजे क्षेमेश, मोलोच (Moloch) आणि मेरडॉक (Merodock) म्हणजे मूड अँडोनेस (Adonais) म्हणजे अर्धनारीश साबाझिअस (Sabazius) म्हणजे शवशायी, होरस (Horus) म्हणजे हर, ओसिरिस (Osiris) ईश्वर; सेबेक (Sebek) शिवक, सेब (Seb) शिव, स्कॅफीझ (Scraphiz) सर्पश, माउत (Maut) माता, सेइस (Cteis) सति, सिबिलाइन (Sibylline) शिवलिंग, लंगबा (Lengba) लिंगदेव, याप्रमाण पाश्चात्य लिंगोपासनेसबधी देवतावाचक शब्दाचा भारतीय नामार्शी सबध जोडला जातो व सुमात्रा, जावा, या पूर्वकडील बेटाप्रमाण ब्रीट या पश्चिमेकडील बेटात भारतीय सस्कृतीचरोचर लिंगपूजा गेली असे हे ग्रंथकार अनुमान काढतात

[सदर्भग्रंथ—शिवनिर्माल्य रत्नाकर, भि ए चर्गेन व बार्थ याचे प्राचीन शिलालेखावरील ग्रंथ एनशट इडियन कॉलनीज् इन दि फार ईस्ट डॉ एन जे. क्रोम याच यवद्वीपातील प्राचीन शिल्पकला फ्रेंच ग्रंथकार म्यात्सरो याचा ग्रंथ एनशट खोतान रादेन मासपूर्वचरक एशियाटिक जर्नल, न १-३ कल्याण शिवाक, पृ ५७३ ते ९० बाकु शिवप्रसाद याची पृथ्वीप्रदक्षिणा इडियन सिव्हिलिझेशन अँड इट्स अँटिकिटीज मॉडर्न रिव्यू, पेजुवारी सन १९५१- Cultural Heritage of India पुरुषार्थ, वर्ष, १४ अंक ५]

माता च पार्वती साक्षात् पिता देवो महेश्वरः ।

बांधवाः शिवभक्ताश्च स्वदेशो भुवनत्रयम् ॥

—शंकराचार्यकृत अन्नपूर्णस्तोत्र

प्रकरण १० वे

व्यापक लिंगोपासना

द्यौ ३ पितः पृथिवि मातरधु भ्रातर्वसवो मृळतानः ।

विश्व आदित्या अदिते सजोपा अस्मभ्यं शर्म बहुलं वियन्त ॥

—ऋग्वेद, ६।९।१५-

आकाशस्तलिङ्गात् ।

—ब्रह्मसूत्र, १।१।२२-

आकाशमुपास्वेति ।

—छांदोग्य उप., ७।१।१-

आकाशं लिंगमित्याहुः पृथिवी तस्यपीठिका ।

आलयः सर्व देवानां लयनालिङ्गमुच्चते ॥

—स्कंदपुराण

दक्षिणाञ्च उदञ्चोहं प्राञ्च प्रत्यञ्च एव च ।

अधश्चोर्ध्वं च विदिशो दिशश्चाहं सुरेश्वराः ॥

—शिवगीता, ६।१३-

तया शिवरूप-गगनामार्जी । ज्ञानसूर्य प्रगटला सतेर्जी ।

पेशिया सूर्यप्रकाशी सहर्जी । सर्वोची मुक्ति राहाटी

व्हावी ॥ ३ ॥

—बेदेश्वरी, अ० १२-

मागील प्रकरणांत ध्वनित केल्याप्रमाणें अति प्राचीन इतिहासपूर्वकाळीं सर्व पृथ्वीवर एक शिवलिंगोपासनाच रूढ असेल तर त्या सत्ययुगांत

माता च पार्वती साक्षात् पिता देवो महेश्वरः ।

बांधवाः शिवभक्ताश्च स्वदेशो भुवनत्रयम् ॥

या आचार्यांच्या दिव्य दर्शनाप्रमाणे अखिल जग हे एक शिवसाप्रदायिक विश्वस्तुटुच म्हणून सुख शांतीने नादत असेल, असे अनुमान होतं

कालाची पुनरावृत्ति होत असते असे म्हणतात या भारतवर्षाला त्याचे स्वराज्य प्राप्त होताच, प्रभासक्षेत्रातील पुराणप्रसिद्ध व इतिहासप्रसिद्ध सोमनाथ नावाच्या पहिल्याच ज्योतिर्लिंगाच्या मंदिराचा जीर्णोद्धार होऊन ते मंदिर सर्व धर्मियांना मोकळे ठेवण्यात आले आहे, आणि आज विश्वधर्माचे डाहाळे भूमातेला लागले आहेत, असे बरेच विचारी पुरुष म्हणत असतात त्या डोहाळ्याप्रमाणे साऱ्या जगावर जर पुढे एकच एक विश्वधर्म नादावयाचा असेल, तर त्या व्यापक धर्मातील उपास्य शिवलिंग व त्याचे प्रतीक कसे असेल अगर असावे, व त्या ठिकाणी कोणती धारणा ठेवावी, यासंबंधी काही मूळक विचार पुढे मांडीत आहे त्यास आधारभूत अनेक शास्त्रवचने या लेखाच्या आरंभी दिलीच आहेत याचाच किंचित विस्तार या प्रकरणात करीत आहे

सर्वधर्मनिरपेक्ष असे उपास्याचे व त्याच्या प्रतीकाचे स्वरूप असावयाचे म्हणजे ते जगताचे पूर्वी, जगताला आरंभक, व अखिल जगाला आधारभूत, असेच असले पाहिजे परब्रह्म परमात्म्याच्या ठिकाणी हे जग कसे उत्पन्न झाले, तो विचार शास्त्रकार पुढीलप्रमाणे सांगतात “तेषां स्वरूपं ज्ञेयं असंगं । पहिले स्वतः सिद्ध अभंग । तेथे स्फूर्ति हे माया सोंग । न होऊन जाले ॥ ७२ ॥ जाले ते जरी सत्य असते ॥ तरी माया नाम का उच्चारिते । तस्मात् जालेच नसता तयाते ॥ जालेसे कल्पिले ॥ ७३ ॥ स्फूर्ति म्हणजे अहब्रह्मस्फुरण । उर्गाच आपआपली जाठवण ॥ जेव्हा वायूची छळक उत्पन्न । गगना नातळता उठे ॥ ७३ ॥ + + + स्फुरणाचे जे छिद्र पडिले । म्हणजे चिद्घन असता स्फुरण जाले । तया अवकाशा नाम ठेविले । आकाश ऐसे ॥ ९३ ॥ स्फुरणाचा जो चंचळपणा । तो वायूचे पावला अभिधाना । मासले स्फुरण ते वचना । तेज बोलिले ॥ ९४ ॥ ” इ (लघुवाक्यवृत्ति, हस्तराज टीका)

सृष्टीच्या पूर्वीचे मूळच जे एकम्, एवम्, अद्वितीयम् ब्रह्म, त्या ब्रह्माच्या ठिकाणी अगदी आरंभी अहम् आणि इदम्, चिंत्त आणि प्रतिबिम्ब, कल्पक आणि कल्पना, विषयी आणि विषय, ज्ञाता आणि ज्ञेय, इच्छा आणि क्रिया, असे जे द्वंद्व निर्माण झाले तेच अविनाशभूत असे शिवशक्तिस्वरूप होय

मूलच्या मायोपहित सृष्ट्युन्मुख सद्ब्रह्माच्या ठिकाणी प्रथम मनःप्राण वाक्स्वरूप आकाश उद्भूत झाले. शास्त्राचद्रव्यायाने हेच सद्ब्रह्माचे अति निकटवर्ती असे शक्यताह्याचे, अथवा शिवशक्तीचे म्हणजे ईश्वराचे पहिलेच, वृहत् आणि व्यापक प्रतीक होय.

ज्याप्रमाणे भूताकाश, चित्ताकाश व चिदाकाश या आकाशसंज्ञांत स्थूल-सूक्ष्म भाव समवतो, त्याचप्रमाणे प्राणवाइमयोद्भव आकाश व आकाशोद्भव वायु याप्रमाणे प्राण व वायु यात सूक्ष्म स्थूल भेद आहे. मनप्राणवाइयात्मक आद्य शिवसत्त्वाच्या अनंत नादलहरींनी व्यात जो अवकाश तेंच आकाश हे पहिले महद्भूत होय. हाच सगुणाचा व्यक्त मूलारम होय.

छांदोग्य उपनिषदांत शालावत्य महर्षीने सर्व लोकांची आधारभूत वस्तु विचारली असता, प्रवाहण राजाने उत्तर दिले की, ही सर्व भूतें आकाशापासूनच समुत्पन्न होतात व आकाशातच अस्त पावतात. आकाशच सर्वांची प्रतिष्ठा आहे (सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्त यन्याकाशो ह्येवैम्यो ज्यायानाकाशः परायणम् ।) - छांदोग्य, १।१।१.)

यतपथ ब्राह्मणांत (१४।४।२) म्हटले आहे की, “दे वाच ब्रह्मणोरूपे मूर्ते चामूर्ते च ।” यात आकाश आणि वायु हे ब्रह्माचे श्रेष्ठ अमूर्त प्रकार होत. आपल्या सूर्यमालेचा उत्पादक जो सूर्य त्याचा अंतर्यामिन् हिरण्मय पुरुष म्हणजे हे अमूर्त ब्रह्म होय.

चवथ्या ईशश्रुतीवर टीका करताना हस्तराज म्हणतात-“एक जे ब्रह्मात्मत्व पूर्ण । तेथे उद्भवले हे जरी संपूर्ण । तरी ते हलवले नाही सधन । गगन जेवीं सर्वा ॥ ९ ॥ मायादि वृत्तीच्या प्रवाहे ॥ जीवेशत्वही त्या सर्वे वाहे । परी परमात्मत्व सचले राहे । चिद्गगन निश्चल ॥ १० ॥ ” येथे वायुसंपरिभक्त आकाशतत्त्वालाच आकाश म्हटले आहे

ब्रह्मसूत्रमाध्यात (१।१।२२) आकाश हे ब्रह्मलिंग मानले आहे. ब्रह्म म्हणजेच परमशिव. अर्थात् आकाश हेच शिवलिंग होय. वायुसहित आकाश म्हणजे सक्रिय ब्रह्माचे अथवा सशक्तिक शिवाचे प्रतीक होय.

छांदोग्यात, स्मर म्हणजे स्वस्वरूपस्मरण याच्या खालोखाल आकाश हेच श्रेष्ठ उपात्यलिंग मानले आहे (छा. ७।१२।१)

शिवगीतेंत शिव रामाला आपला विभूतियोग सांगतांना म्हणतात की, दक्षिणेकडे, उत्तरेकडे, पूर्वेकडे, पश्चिमेकडे व खाली-वर, दिशा व विदिशा मीच आहे. त्याचप्रमाणे आकाश, रवि, चंद्र, नक्षत्रे आणि गृह मीच आहे. (आकाशोऽहं रविः सोमो नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ ६।२५.)

योगवासिष्ठांत भूताकाश, चित्ताकाश व चिदाकाश हीं तीन आकाशे सांगून उपासकांनी तत्त्वतः तीं एकच समजावीं असे म्हटले आहे. (चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकम्। विद्ध्येत तत्रयमेकं त्वमविनाभावनावशात् ॥ ३।४०।१९.) यांत चिदाकाश हे ज्ञानस्वरूप ब्रह्म व बाकीचीं त्याच्या उपलब्धीचीं स्थाने अर्थात् प्रतीके आहेत.

शास्त्रांत तेज, जल, पृथ्वी या भूतत्रयरूपभूत ब्रह्माला 'सत्' व अमूर्त अशा वायुसहित आकाशाला 'त्य' म्हणतात. सर्व मिळून होणारे 'सत्य' हे प्रजापतीचे तात्त्विक व व्यक्त स्वरूप मानले आहे. सृष्टीच्या उत्पत्तीपूर्वी सृष्टिकर्ता असलाच पाहिजे. त्यालाच प्रजापति म्हणतात. त्याचीच ओम् ही संज्ञा आहे. मन, प्राण, वाक्; अथवा नाम, रूप, कर्म; किंवा ज्ञान, क्रिया व अर्थ, ह्या त्याच्याच कला आहेत. दैनंदिन प्रलय म्हणजे गाढ निद्रा, तिच्या उत्तरक्षणाप्रमाणे एकोऽहं, अहं ब्रह्म, ही जी महाप्रलयानंतरची परमात्म्याच्या अहमूची प्रारंभिक जागृतावस्था, या अवस्थेंतील सूक्ष्म अहंताच इदंतारूप म्हणजे विषयरूप पावते. जणू आपण आपल्यालाच विषयभूत होतो. हेच अविनाभूत अशा शिवशक्तीचे अथवा ब्रह्मप्रकृतीचे समावेशन होय. ही जी आद्यस्फुरद्रूपक्रिया तिचा ध्वनि तोच प्रणव होय. या स्फुरद्रूपक्रियेत मन, प्राण, वाक् या तिन्ही कलांचा परिणाम दिसून येतो. या सृष्टीच्या आरंभक प्रणव ध्वनीच्या लहरी जे द्रव्य उत्पन्न करतात तेच भूताकाश होय. प्रणव हेच परमात्म्याचे पहिले व्यक्त स्वरूप. त्या आकाशवाणीचेच महाकाश चनेत. तेच ईश्वराचे आद्यप्रतीक होय.

परमात्म्यापासून आकाश व त्यातून सर्व सृष्टि निर्माण शाली (तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः, अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति ।-तै. उप. २।१.) भक्ताचे अनन्यगतिक प्रार्थनातरंग व कृपाकृ ईश्वराची वरद आकाशवाणी यांचे मधुमीलन जेथे होतें, तेच हे आकाशलिंग

प्रतीक होय. शिव होऊन शिवाला भजावे याचा रहस्यार्थ हृदाकाश तेंच चिदाकाश हाच जाणावा.

छांदोग्यांत नारदास सनत्कुमारांनी सांगितलें कीं, “तूं आकाशाचीच परमात्म भावनेनें उपासना कर; कारण आकाश सर्वांत मोठें आहे. त्यांतच सर्वांची उत्पत्ति, स्थिति व गति आहे. बोलणें आणि ऐकणें आकाशामुलेंच संभवतें. जो आकाशलिंगाचे ठायीं ब्रह्माची उपासना करतो, तो आकाशवान्, प्रकाशवान्, पीडारहित व विस्तीर्ण प्रचाराच्या लोकांस प्राप्त होतो.” यास्तव (दुर्घट असूनहि) आज अनेकांस इष्ट वाटत असलेल्या विश्वधर्मांत आकाश हेंच ब्रह्मलिंग म्हणजेच शिवलिंग, हें श्रेष्ठ असें उपासनीय प्रतीक ठरतें.

भगवान् अर्जुनाला राजविद्या सांगतांना म्हणतात कीं, मी आपल्या अव्यक्त स्वरूपानें हें सर्व जग विस्तारलें आहे. माझ्या ठायीं सर्व भूतें आहेत. मीं अमूर्त असल्यानें त्यांच्या ठायीं नाहीं. आणि माझ्या ठायीं सर्व भूतेंहि नाहींत ! पहा, कशी ही माझी ईश्वरी करणी किंवा योगसामर्थ्य आहे तें ! भूतें उत्पन्न करणारा आत्मा भूतें धारण करूनहि पुनः निराकार निःसंगतेनें त्या भूतांत नाहीं. सर्वत्र वावरणारा महान् वायु ज्याप्रमाणें सर्वदा आकाशाच्या ठायीं संसर्गा-शिवायच असतो, तशीं सर्व भूतें माझ्या ठायीं स्थित आहेत असें समज. मी अध्यक्ष होऊन प्रकृतीकडून सर्व चराचर सृष्टि प्रसवितों. या कारणामुलें हे कांतेया ! जगाची ही घडामोड चालली आहे. दैवी प्रकृतीचा आश्रय करून राहिलेले जाणते महात्मे सर्व भूतांचें अव्यय आदिस्थान जो मी त्या मला ओळखून अनन्यभाव होत्साते माझें भजन करतात. आणि यत्नशील, दृढव्रत आणि नित्य योगयुक्त होत्साते माझें सतत कीर्तन व वंदन करीत भक्तीनें माझी उपासना चालवितात. तसेंच दुसरे कित्येक बहुप्रकारें ज्ञानयज्ञानें यजन करून माझी उपासना करीत असतात. वर भगवंतांनैच सांगितल्याप्रमाणें परमात्म्याच्या या निःसंग योगैश्वर्याचें सम्यक् प्रतीक आकाश हेंच होय.

वायुसंपरिष्वक्त आकाश हें शघलब्रह्माचें म्हणजे शिवशक्तीचें अर्थात् ईश्वराचें लिंग म्हणजे चिह्न अथवा प्रतीक आहे. असें हें आकाश म्हणजे केवळ पोकळ घुमटाप्रमाणें दिसणारें आमाळ नव्हे. तें खालीं-वर सर्वत्र व्यापक आहे. तें स्वतः स्थिर वाटलें तरी त्यांतली प्राणतत्त्वामुलें तें स्तंदयुक्त आहे. ही जी आकाशाची प्राणस्पंदमयता तेंच तत्त्वतः विश्वाचें

शिवलिंगोपासना

स्वरूप होय अर्थात् तेंच विश्वधर्माचें मूलस्वरूप होय अशी विश्वरूप-दर्शनाची धारणा या आकाशरूप शिवलिंगाच्या ठिकाणीं सहजप्राप्त आहे. अनघड पापाण शिलेच्या ठिकाणीं तेहतीस कोटी देवता अव्यक्त असू शकतात त्याहीपेक्षा जास्त सत्यतेनें महदाकाशाच्या ठिकाणीं साऱ्या देवदेवतांचीं नामरूपे अव्यक्ततेनें वास्त करतात, हें सुज्ञास सहज पटेल

स्वामी विवेकानंदानी आपल्या राजयोगावरील पुस्तकात (Ch. III) असें म्हटलें आहे :—

“According to the philosophers of India, the whole universe is composed of two materials, one of which they call Akasa. It is the omnipresent, all penetrating existence. Every thing that has form, every thing that is the result of compounds, is evolved out of this Akasa. It is the Akasa that becomes the air, that becomes the liquids, that becomes the solids, it is the Akasa that becomes the human body, the animal body, the plants, every form that we see, every thing that can be sensed every thing that exists ”

“By what power is this Akasa manufactured into this universe ? By the power of Prana. Just as Akasa is the infinite omnipresent material of this universe, so is this Prana the infinite omnipresent manifesting power of this Universe. At the beginning and at the end of a cycle every thing becomes Akasa and all the forces that are in the universe resolve back into the Prana. ++ It is the Prana that is manifesting as the actions of the body, as the nerve currents, as thought force, from thought down to the lowest physical force, every thing is but the manifestation of Prana.”

Vedant Kesari further adds—

According to the Hindu cosmologists, on the relative plane there are two principles : the first is the sentient

or pure Spiritual Principle, and the second, the insentient power or force, in which the sentient spirit is immanent ”

“In the great hymns of Rigveda we read —“ Motionless did the Supreme Spirit vibrate alone in its glory Beyond that nothing did exist. Creative then became the glory with self sustaining principle below and creative energy above ”

“ Conscious of intense cosmic vibration, the Seer of the Upanishads declares—whatever exists in this Universe vibrates within the Prana ’ (Vedant Kesari, Dec. 1951— Rajayoga by Swami Vivekananda, chapter III)

अखिल जग हे प्राणशक्तीचें अर्थात् चंचल आकाशाचें म्हणजे शिवशक्तीचें अथवा सक्रिय ब्रह्माचें दिविध स्वरूपच आहे हे मूलग्राही स्पष्टशास्त्र हा भौतिकशास्त्राचा परिपाक आहे याप्रमाणे आपले सनातन वैदिक तत्त्वज्ञान, भावी विश्वधर्म, व भौतिक विज्ञान याचें जेथें मधुमीलन होतें, तेंच हे महान् शिवालय होय येथेंच प्रकाशविमर्श, स्थितिगति, चिञ्जड, सत्यानृत, याप्रमाणे अनेक विरोधी धर्माभयरूप, अथवा अभिन्न निमित्तोपादानकारणरूप म्हणजे शिवशक्तिरूप जगदीश्वराचें आकाशलिंगरूप महान् प्रतीक विद्यमान असलेलें मासत आहे. तेंच बाहेरील स्थूल भूताकाश अतरातील सूक्ष्म दह्राकाश अथवा चित्ताकाश व निर्गुण चिदाकाश हे सारे तत्त्व परब्रह्मच होय अशीहि सगुणाऱ्या आधारें निर्गुणाप्रत पंचविणारी, नैतिक समतावादाचें अथवा आत्मोपम्यबुद्धीचें मर्म पटविणारी आकाशलिंगद्वारा शिवब्रह्माची दिव्य उपासना होय इदीकरणार्थ याचाच आणखी पुन पुन्हा विचार करू

जगत्कारणरूप शिवार्च लिंग अरूप आणि व्यापक असलें पाहिजे हें उघड आहे आकाशलिंग हें तसें आहे आणि त्या विराट आकाशलिंगाचीच रुढ, अरूप, पार्थिव शिवलिंग ही उपासनेला व्यवहार्य अशी प्रतिमा आहे असें समजावें ऋग्वेदात (६।११।५, १।१९।१६) म्हटलें आहे की, ‘धावा

पृथिवी' अथवा 'आकाश पृथिवी' हीच आपल्या जगाची मातापितरें होत. भौतिक जगाचें म्हणजे महद्भूतपंचकांचें आद्यन्त आकाश आणि पृथिवी हेच होत. त्यांच्या पोटांत वायु, तेज व जल हें भूतत्रय आलें. तेव्हां महद्भूतनाथ अशा पंचमुखी शिवाचें आकाशलिंग हें विवक्षित धर्मपंथनिरपेक्ष असें सामान्य व व्यापक प्रतीक मानतां येईल. विविध धर्मपंथांतील अनेक इष्टदेवांचा जो देवाधिदेव महादेव, ज्याला श्रीधूतपापेश्वराप्रमाणें ईश्वर हें सर्वसाधारण नांव दिलें जातें, त्याचें हें सर्वोत्कृष्ट, सर्वोत्तमान्य होण्यासारखें असें अरूप व व्यापकतादर्शक प्रतीक होय. देवालयांतील स्थावर मूर्तीची जशी वेगळी लहान उत्सवमूर्ति करतात, तसेंच स्थावर आकाशलिंगाचीच पार्थिव शिवलिंग ही लघुतम प्रतिमा होय.

अति प्राचीन वैदिक वाङ्मयांत पुढील आशयाचें वर्णन आढळतें :- या सर्वत्र प्रतीत होणाऱ्या महदाकाशलिंगाच्या ठिकाणीं तो एकच (वृषमेचा) सूर्यरुद्र आपल्या तीव्र प्रकाशमहिम्यांत प्रतिष्ठित आहे. त्याच्यापासून किरणरूपाने अवतरणाऱ्या असंख्य रुद्रांनीं हें आकाशलिंग व्याप्त आहे. तो यौस्थानीय सूर्यरुद्र हाच आमचा पिता व पृथिवी (आणि आदिस्थाची अदिती याच) हीच आमची माता होय. समष्टि मनश्चंद्रम्याच्या शांतदृष्टि-क्षेपरूप किरणांनीं तोच घोर रुद्र सौम्य शिवरूपात प्रतीत होतो. त्याच सोम म्हणजे उमेसहित शिवानें म्हणजे सौम्य प्राणांनीं हें आकाशलिंग व्याप्त आहे. अर्थात् तेंच शिवशक्तिरूप आहे. हें शिवाचें आकाशलिंग पोकळ शून्यरूप नसून वस्तुतः घन आहे. प्रकाशरूप शिवाला जणू तिरोहित करूं

१ एको द्विरुद्रो न द्वितीयाय तस्थुर्यं इमोल्लोकानीशते ईशानिभिः । प्रत्यङ्-जनास्तिष्ठति—श्वे. उप. ३।२.

२ “असंख्याताः सहस्राणि ये रुद्राः ।” यजु. १६।५४

“ये चैनं रुद्रा अभितो दिक्षुश्रिताः ।”

३ ऋग्वेद ६।५१।५; १।१९।६ पहा.

४ एष वै सोमो राजा देवानामग्रे यच्चन्द्रमाः ॥ —शत. ब्रा. १।६।४।५.

५ त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वा—स्त्वमपो अजनयस्त्व ग्राः ॥

त्वमा ततन्थोर्व १ न्तरिक्षं त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ ॥

पादाणारी, (तमप्रधान महारात्रि ही प्रबोध प्रभातरूप परिणामांत प्रकाशरूप
होणारी) विमर्श (काली उमा) आहे. म्हणून धीकालीसहित शिवाचें हें
पापाणलिङ्गप्रतीक पण, दीर्घगोल व कुणवर्ण आहे. तें आहेरून अचित् पण
अंतर्गामी चिद्रूप, वाच्यतः तमप्रधान पण अंतरंग सत्त्वप्रधान असें जाणावें.

जरील विवेचनास दुजोरा देणारी आणखी प्रमाणें म्हणजे—

चिन्मयः परमाकाशो य एव कथितो मया ।

एवोऽसी शिव इत्युक्तो भवत्तदेव सनातनः ॥ यो वा.

आकाशं लिङ्गमिन्द्रादुः पृथिवी तस्य पीठिका ।

आलयः सर्वं देवानां लयनादिङ्गमुच्यते ॥ १ ॥

दुसरें वचन स्कंदपुराणांत आहे. शिवलिङ्गोपासनेस ही आकाशरूप स्वयंभू
शिवलिङ्गाची धारणा मध्य, सयुक्तिक आणि पुरेशी आहे. आकाशापेक्षां पार्थिव
शिवलिङ्ग थोडें जास्त उभेंट वाटतें, याचें कारण शित्तिजाच्या वंदीच्या मानानें
खस्वस्तिक उंची जास्त मानली असावी. सूर्य शित्तिजाशी मोठा दिसतो, तसा
खस्वस्तिका दिसत नाहीं. या दूरत्वाच्या कल्पनेनें शिवलिङ्ग तसें उभेंट करित
असतील. सारीच शिवलिङ्गें तशीं नसतात. आकाश हें पृथ्वीवर टेकलेलें
मासतें, म्हणून पृथ्वी त्याची पीठिका म्हणता येते.

परब्रह्मरूप शिवाला आकाशासारखें दुसरें उपमान नाहीं. धीसमर्थ त्यास
स्वब्रह्म म्हणतात—“ आकाश सकळासि व्यापक । आकाश अनेकी एक ।
आकाशामध्ये कौतुक । चहुं मूर्ताचें ॥ ३५ ॥ आकाश ऐसें नाहीं सार ।
आकाश सकळांहून थोर । पादाता आकाशाचा विचार । स्वरूपासारिला ॥ ३६ ॥
—दा. बो. ८।५.

उपमान.हें उपमेयाहून भिन्न असतें, हें उघडच आहे. पण ज्ञातावरून
अज्ञात परमशिवत्व जाणण्यास आकाशाहून योग्य अशी अन्य शिवविमूर्ति
अगर प्रतीक मिळणार नाहीं. तें पोकळ म्हणावें तर शिवशक्तीनें व्याप्त आहे.
अमूर्त म्हणावें तर वायुतेजादिभूतमौतिकास धारण करणारें प्रत्यक्ष आहे.

तें सर्वत्र सप्त, नित्य, एकरस, अखंड, निर्विकार, निश्चल, विभु, व्यापक
च निर्मल आहे. प्रणव हीच त्याला व शिवाला संज्ञा द्योमते. मौक्तिक दृष्ट्या

तें सर्वप्रथम व सर्वोत्तम मोठें असें जगत्कारण आहे तें उपासनीय मानलें आहे तें नामरूपाचा निर्वाह करणारें आहे याप्रमाणें आखिल जगत् जसें या आकाशरूपशिवलिंगाच्या पोटात आहे, तसेंच उलट तें आकाशरूपशिवलिंग अणुरेणूच्याहि पोटात अनुस्यूत आहेचें भौतिकाचें जल, वायु, विद्युत् आणि तेज हीं तत्त्वे त्या आकाशरूपशिवलिंगात आहेत सारें आधिदैवत जगत् या आकाशलिंगात अव्यक्त आहे सर्व घर्मीयाचे देव व पितर त्यात अव्यक्त आहेत अंतःकरण आणि ज्ञानेंद्रियाचा सारा सत्त्वांश त्यांत आहे पार्शीभक्तांचा सूर्य, मुसलमानांचा चंद्र, ज्योतिर्विदांची ग्रह व नक्षत्रे, आणि भौतिकशास्त्रज्ञांची विद्युतादि शक्ति त्यात आहे चारी भूतांचें लयस्थान तेंच आहे चतुर्दश भुवने त्यातच आहेत खपुष्प आणि गंधर्वगनर ही सारी महेश्वराची माया तेथेंच आहे तें ईश्वरप्रमाणें सर्वोत्पत्तिस्थितिगतीस आधार आहे. " निष्क्रमण प्रवेशनमियाकाशस्य लिंग । " — वैशेषिकदर्शन, २।१।१-

त्या नीललोहित सगुण शिवाची आकाश हीच जणू प्रतिमा होय. आकाशगंगा धारण करणारें आकाश हेंच गंगाधराचें उत्कृष्ट उपमान होय. मेघ हाच त्याचा जटाजूट असून सूर्य, चंद्र आणि अव्यक्त अग्नि हेच त्याचे त्रिनेत्र होत. अहोरात्र हाच त्याचा वृषभ जाणावा त्रैलोक्य हाच त्याचा त्रिशूल, दिशा हेंच त्या दिगंबराचें वस्त्र, मेघगर्जना हाच त्याचा पराक्रमी

१ अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच । सर्वाणि ह वाइमानि भूतान्याकाशदेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्त यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम् ॥ — छादोग्य, १।९।१. एतस्मादात्मन आकाशः समूत । — तै उप २।१

२ आकाशो वाव तेजसो मूयानाकाशे वै सूर्याचद्रमसाधुमौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्नि ॥ ३० — छादोग्य ७।१२।१

३ स य आकाश ब्रह्मेत्युपास्त आकाशवतो वै स लोकान्प्रकाशवतोऽसवाधानुद्गायवतोऽमिसिध्यति यावदाकाशस्य गत तत्रास्य यथाकामचारी भवति । य आकाश ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति ॥ छादोग्य — ७।१२।२.

४ बृहदारण्यक उपनिषत् । मैत्रेयी ब्राह्मण ; छादोग्य उप ८।१४।१, ६।३.

५ एकोदेव. सर्वभूतेषु गूढ सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥ श्वे उप ६।११.

चीरमद्र समजावा. आकाश हेंच कश्यप म्हणजे पश्यकरूप साक्षीसामान्य आहे. दाक्षायणी अदिती हिलाच मी शिवशक्ति मानतो तीच जगन्माता, तीच चावापृथ्वीरूप, आणि विश्वरूप पण तीच आहे आणि विश्वाचा आपल्या पोटात ग्रस्त करणारी तीच पिण्डातर्गत दहराकाश व बुद्धि हीच कश्यप (पश्यक)— अदितीची जोडी, शिवशक्तीची प्रतीक अगर आलंछने म्हणून उपासकास सोयीची वाटतात. पण हें आकाश व महत्बुद्धि दोन्ही जड आहेत, म्हणूनच त्याचें जड पार्थिव लिंग हेंच व्यवहार्य प्रतीक योग्य ठरतें. सर्व देशांत, सर्व घर्मांत आणि तिन्ही काळांत जें एकमेव उपासनीय आहे, तें हें परमात्म्याचें व्यापक अथवा सहज सर्वत्र उपलब्ध असें लिंग होय. आकाश-लिंग हीच परमशिवाची परमश्रेष्ठ विभूति होय.

श्रीरामकृष्ण परमहंस यात एकदा श्रीगंगा नदीतून एक अति लावण्यवती स्त्री बाहेर प्रकट झालेली दिसली. योड्या वेळानें ती प्रसूत झाली व तिला एक सुंदर बालक झालें असें त्यांनी पाहिलें. नंतर आश्चर्य असें की, तें बालक त्या स्त्रीनेच खालें व ती अदृश्य झाली. हें तत्त्वतः अदितीचेंच रूप दिसतें.

शिवलिंगाचा संचंध, यज्ञातील स्तूप, किंवा यज्ञकुडातील अमीच्या स्फुटिंगाला झाकणाऱ्या मरमाचा टीग, किंवा ऐग्रि, अथवा दिव्य तेज,

१ सस्कृत व्याकरणाप्रमाणें कश्यपाचें पश्यक रूप बनतें.

२ ऋ. १।७।९; १।१६।१०. अ. वे. ३।१।१८.

३ The mistress of the race is Aditi, the mother of the Gods, the great deep and chaos, or primeordial substance in its first remove from the unknown in the manifold cosmos. (Secret Doctrines, IV, pp. 95, 97).

४ Complete works of Swami Vivekananda, Mayavati Edition, IV p 942.

५ मयिनी निवेदिता ह्याच्या शिव आणि बुद्ध या पुस्तकातील कल्पना पहा.

६ Pro. R. D. Ranade's Foreword to the Hand-book of Veerashaivism. शिवाय ते-संहिता ५।१।३, ४; ऋ २।१।६; १।२।१०; ३।२।५; ४।३।१; अथर्व ७।८।१; शतपथ ब्रा. ६।१।३।१०, यजु. २।६।६. ३।५।५; म. भा. वन. २२।७।२६ केन. ख. ४।शि. पु. वि. स. १.

यांच्याशी कित्येक जोडतात, व शिवरुद्राला वादळाचा देव अशाहि अनेक कल्पना कोणी कोणी केल्या आहेत. पण या सर्व आकाशलिंगाच्या पोटात सामावतील. यापेक्षा सूक्ष्म विचार करतां अव्ययात्म्याच्या पांच कलांपैकी आनंदविज्ञानरूप आद्यस्फूर्ति, अथवा महत्-बुद्धि हेंच शक्तिपीठ व त्यावर मनःप्राणवाक् असा त्रिकूटात्मक अहंकार, तोच सशक्तिक बाण अथवा पिंडी अशीहि शबल शिवाच्या लिंगाची कल्पना करतां येईल. पण-या स्थूल, सूक्ष्म कल्पनापेक्षां महाकाशलिंग हें सगुण(निर्गुण) मूर्तामूर्त, मनोवेद्यरूप सर्व ठिकाणच्या, सर्व आचालवृद्धांस अनायासे मनोगोचर होत असून मनांत गांभीर्याची भावना सहज उत्पन्न करणारे आहे. याच मेधाच्छादित आकाशा-वरून वगळ्यांची राग उडत असतांना पाहून श्रीरामकृष्ण परमहंसांस अगदी चालपणी भावसमाधि लागली होती. 'अणोरणीयान् महतो महीयान्' असें हें आकाश आहे. "निर्गुणः सगुणश्चेति शिवो ज्ञेयः सनातनः। निर्गुणः प्रकृतेरन्यः सगुणः सकलः स्मृतः॥" हें शारदातिलकांतील शिवाचे वर्णन आकाशालाहि लागू होईल. "निष्कलं निष्क्रियं शांतं निरवयं निरंजनम्। अमृतस्य परं सेतुं दग्धेधन-मिवानलम्॥" ६।१९, असें श्वेताश्वतरातील शिवाला अनुलक्षून असणारे अनेक मंत्र शीशत आकाशालाहि लागू पडतात. असें "मूर्ते वा मूर्त्तानां लिङ्गं"✓

१ ओरायन १२४, १२८; शिवाक पृ. ३९८ (कल्याण मासिक)

२ Shivaparabrahman has no particular form but is all formed. He is, therefore, called विश्वरूप. [तं विश्वरूप-श्वे. ६।५. विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम्। श्वे. ५।१३]. He has hands and feet in all directions (श्वे. ३।१४, १६). ... The semi spherical top, resembling the visible horizon, is truly symbolical of the universe that surrounds the earth on all sides. Though the symbol has no legs and feet, and eyes and ears, in all directions, just as a circle has no face all round, but it has faces in all directions at every point of the circumference. Thus the Linga is the closest possible representation of such a formless or all formed God Shiva.

म्हणजे आकाश होय. ब्रह्माप्रमाणें तें सर्वत्र असून तें कसें आहे तें सांगतां येत नाहीं. त्याचें 'नेति नेति' असेंच वर्णन करावें लागेल. सारांश, शिवलिंगोपासना एका काळीं सर्वत्र रूढ कशी झाली या भूतार्थाचा दिक्कालाच्या चौकटीत ऐतिहासिक दृष्टीनें शोध लावण्याचा व्यर्थ खटाटोप न करतां, भविष्यकालाचा विचार पाहवा. तो विचार करतां, एकाच काळीं व कोणत्याहि काळीं, अज्ञाण-सुज्ञाण सर्वांना मागें-पुढें, वर-खालीं सर्वत्र ओतप्रोत व्यापक असें हें सद्ब्रह्मरूप आकाशलिंग उपासनीय आहे. सगुणनिर्गुण व्यक्ताव्यक्त, साकारनिराकार, सक्रियनिष्क्रिय असा सशक्तिक शिव शोधण्याचें व त्याच्या उपलब्धीचें आकाशलिंग हें एक सर्वोत्कृष्ट म्हणजे समर्पक बाह्य प्रतीक आहे. प्रकाशानें व्यक्त, वायूनें चंचल व मेघांनीं आच्छादित होणारें, याप्रमाणें सत्त्वरजस्तमात्मक गुणमायेनें युक्त असें हें सशक्तिक शिवाचें आकाशलिंग आहे. तें अखिल जगाला आपल्या पोटांत धारण करणारें व उलट अणूच्या पोटांतहि अनुस्यूत असणारें असें सर्वांना प्रत्यक्ष विषयमूत आहे, म्हणून उपासनेस सुलभ आहे. अशा या परमशिवाच्या आकाशलिंग या सर्वमान्य होणाऱ्या मध्य विभूतीची पूजा उपासनादि व्यवहारांच्या सोयीसाठीं केलेलें पार्थिव पाषाणलिंग हें एकच एक भविष्यकालीन धर्मभेद-निरपेक्ष अथवा विश्वधर्मसापेक्ष अशा सार्वत्रिक उपासनेस योग्य प्रतीक आहे. त्याच्या ठिकाणीं ज्ञानस्वरूप अखंड नंदादीपाचा प्रकाश हाच सत्त्वगुण; धंटा, शंख, मंत्रघोष यांच्या नादलहरी हाच रजोगुण; गंधलेपन हाच आच्छादक तमोगुण, याप्रमाणें त्रिगुणात्मक माया व्यक्त दिसत असते. या मायेच्या आंत पंचतन्मात्र समावेशक म्हणून व्यापक व मर्याद असें हें जडप्रतीक आहे. आकाशलिंग पोकेळ भासतें म्हणून चिदाकाशरूप सत्धन परमशिवास योग्य उपमान नाहीं, असें कोणी (दा. बो. ८१, अमृतानुभव २।२२) मानतात. तें त्या उपमानांतील उगाच भासणारें वैगुण्य या घनस्वरूप पाषाणलिंगांत नाहीं. आतां हें पाषाणलिंग जड आहे, असें

१ जर्गा आपण भरला । आपणामाजीं जग पाहे ॥ -शिवराम कीर्ति.; अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥; मत्तः परतरं नान्यर्तिकचिदस्ति धनंजय । मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥ गीता ७.

२ शिवगीता ६।२५.

त्याच्यांतील दुसरें वैषम्य भासतें. तेंच जणू दूर करण्याकरितां कोठें कोठें या पापाणलिंगासमोवार कुलकुंडलिनीच्या घळयांप्रमाणें साडेतीन घळसे घातलेला घातूचा नाग बसवितात. अशा नागवलयंकिंत शिवलिंगाचें ध्यान करण्यांत पापाणलिंगांतील शिवचेतन चिन्मयरूपांत साक्षात्कृत शाल्याप्रमाणें सहज भावित होतें. अशा रीतीनें उपास्य, प्रतीक व उपासक यांच्यांतील कुंडलिनीजागरांनै समपातळीत आलेली शक्तिकला (निर्गुण) ब्रह्मात्मसाक्षात्कारास योग्य होऊं शकते.

एका विद्वान् लिंगायत लेखकाच्या म्हणण्याप्रमाणें याशिकांचा मूळ, यशकुंडांतील भस्माची रास, अथवा आग्ने, इत्यादींवर केलेल्या याशिक कल्पना शिवलिंगास लावतां येत नाहींत. कारण, शिवलिंगोपासना ही यशसंस्थेपेक्षांहि प्राचीन आहे, असें मोहोजोदारो येथील संशोधनावरून उघड होतें. कोही असो.

निःसंग, उदास, व्यापक, अनासक्त, विरक्त, अरूप, अशा शिवतत्त्वाचें आकाशलिंग हें जें एकमेव प्रतीक आहे, त्याची पार्थिक शिवलिंग ही प्रतिकृति आहे. आनंद, विज्ञान, मन, प्राण, वाक् या पंचक्लांनी, व पंचतन्मात्रांनी, आकाशलिंग व्याप्त असल्यामुळें घन आहे. उलट पार्थिव बाणाचे जड व घन वाटणारे परमाणू तत्त्वतः पाहतां पोकळ व केवळ शक्तिस्वरूपच आहेत. ते परस्परांपासून इतके दूर व विरळ आहेत की, त्यानें घन दिसणारें लिंग शास्त्रीय सूक्ष्म दृष्टीला पोकळ आकाशलिंगच आहे, असें म्हणतां येतें. तसेंच ज्याप्रमाणें अंतरांच्या दहराकाशांत जडाचा निषेध सहज साधतो, त्याप्रमाणें ह्या बाह्य लिंगांत आकाशदृष्टीनें जडरूपाचा निषेध तत्त्वज्ञानानें सहज साधतो. तो साधल्यावर जीवशिवैक्य अथवा ब्रह्मात्मैक्य साधणें बरेंच सुलभ करतां येतें.

१ पाश्चिमाभिमुखी योनिगुदमेद्भ्रान्तरालगा । तत्र कन्दं समाख्यानं तत्रास्ति कुण्डली सदा ॥ सवेष्टा सकला नाडी सार्द्धत्रिकुटिला कृतिः । मुखे निवेश्य सापुच्छं सुपुष्पा विवरे स्थिता ॥ १ ॥ सुप्ता नागोपमा तेषा स्फुरन्ती प्रमया स्वया । अद्वित् सन्धि संस्थाना वाग्देवी बीज सशका ॥

See Serpent Power by Sir J. Woodroffe.

२ लिंगपूजेचें ऐतिहासिक विवेचन, पृ. ९.

व्यापक आणि उदास । जैसे कां आकाश । तैसें जयाचें मानस ।
सर्वप्रगा ॥१२-१८०॥ तिही ऋतूं समान । जैसें कां गगन ॥ तैसें
एकचि मान । शीतोष्णीं जया ॥ १२-२०२ ॥ जो निदेतें ने घे ।
स्तुति न श्लाघे । आकाशा न लगे । लेपु जैसा ॥ १२-२०७ ॥

—(आदर्श शिवभक्त), शानेश्वरी.

प्रकरण ११ वे

शिवस्तुति

यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रदो महर्षिः ।
हिरण्यगर्भे पश्यत जायमानं स नो शुभया बुद्ध्या संयुनक्तु ॥४॥१२॥
—श्वे. उप.

श्रीगणेशायनमः ॥ जय शंकर पार्वतीपते मृदु शंभो शशित्वंदमंदन ।
मदनांतक भक्तवत्सल प्रियमैलास दयासुषांबुधे ॥ १ ॥ सद्गुणायकथास्वपांडितो
हृदये दुःख शरेण खंडितः । शशित्वंदशित्वंदमंदनं शरणं यामि शरण्यमी-
श्वरम् ॥ २ ॥ महतः परितः प्रसर्पतस्तमसो दर्शनमेदिनो भिदे । दिननाथ
इव स्वतेजसा हृदयव्योम्नि मनागुदेहि नः ॥ ३ ॥ न वयं तव चमैचक्षुषा
पदवीमप्युपवीक्षितुं क्षमाः । कृपयाऽमयदेन चक्षुषा सकलेनेव विलोकयाशु
नः ॥ ४ ॥ त्वदनुस्मृतिरेव पावनी स्तुतियुक्ता न हि वक्तुमीशसा । मधुरं
हि पयः स्वभावतो ननु कीदृक्सितशर्करान्वितम् ॥ ५ ॥ सविषोऽप्य
मृतायते भवान्ष्टवमुंढाभरणीऽपि पावनः । भव एव भवांतकः सतां समदृष्टि-
र्विषमेषणोऽपि सन् ॥ ६ ॥ अविश्रुलषो निरामयो हृदयैराग्यरतोऽपि
रागवान् । अपि मैथुनरो मधेश्वरश्चरितं चित्रमिदं हि ते प्रभो ॥ ७ ॥ वितरन्-
भिवांछितं दद्या परिदृष्टः । किं कल्पशादपः । हृदये स्मृतएव धीमते नमतेऽ
मिष्टफलप्रदो भवान् ॥ ८ ॥ सहसैवभुजंगपाशवान्विनिगृह्णाति न यावदंतकः ।

अभय कुरु तावदागु मे गतजीवस्य पुन किमोपधै ॥ ९ ॥ सविपैरिव
भीमपत्रगैविपयैरेभिरल परिश्रतम् । अमृतैरिव सप्रमेण मामभिर्पिचागु
दयावलोकने ॥ १० ॥ मुनयो बहवोऽद्य घन्यता गमिता स्वामिमतार्थ-
दर्शिन । करुणाकर येन तेन मामवसन्न ननु पदय चक्षुषा ॥ ११ ॥ प्रणयान्यय
यामि चापर शरण क कृपणाभयप्रदम् । विरहीव विमो प्रियामय परिपद्यामि
भवन्मय जगत् ॥ १२ ॥ बहवो भवताऽनुकपिता किमितीशान न माऽ
नुकप्ते । दधता किमु मदराचल परमाणु कमठेन दुर्धर ॥ १३ ॥ अगुर्चि
यदि माऽनुमन्यसे किमिद मूर्ध्नि कपालदाम ते । उत शाठ्यमसाधुसंगिन विप-
लक्ष्मासि न किं द्विजिह्वधृक् ॥ १४ ॥ घ दृश विदधामि किं करोम्यनुतिष्ठामि
कथ भयाकुल । क नु तिष्ठसि रक्ष रक्ष मामयि शमो शरणागतोऽस्मि ते
॥ १५ ॥ विठुठाम्यवनौ किमाजुल किमुरो हन्मि शिरादिछनन्नि वा । किमु
रोदिमि शरटीभि किं कृपण मा न यदीक्षसे प्रमो ॥ १६ ॥ शिव सर्वग सर्व शर्मद
प्रणतो देव दया कुरुष्व मे । नम ईश्वर नाथ दिक्पते पुनरेवेश नमो नमोऽस्तु
ते ॥ १७ ॥ शरण तरुणैर्दुशेखर शरण मे गिरिराजकन्यका । शरण पुनरेव
तातुभौ शरण नान्यदुपैमि दैवतम् ॥ १८ ॥ उपमन्युकृतं स्तवोत्तम जपत
शमुत्तमीपवर्तिन । अभिवाञ्छितमाग्यसपद परमायु, प्रददाति शकर
॥ १९ ॥ उपमन्युकृतस्तवोत्तम प्रजपेद्यस्तु शिवस्य सनिधौ । शिवलोकमवा-
प्सोऽचिरात्सह तेनैव शिवेन मोदते ॥ २० ॥

॥ इत्युपमन्युकृत शिवस्तोत्र सपूर्णम् ॥

न भूमिर्न तोय न तेजो न वायु
न एव नेन्द्रिय वा न तेषा समूह ।
अनेकान्तित्वात्सुषुप्त्येकसिद्ध
तदेकोऽवशिष्ट शिव केवलोऽहम् ॥ १ ॥

—दशश्लोकी

विश्व दर्पणदृश्यमानगरीतुल्य निजान्तर्गत
पश्यन्नात्मनि मायया बहिरिवोद्भूत यथा निद्रया
य साक्षात्कुरुते प्रबोधसमये स्वात्मानमेवाद्ध्य
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इद श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ १ ॥

—दक्षिणामूर्तिस्तोत्र.

गभीरे कासारे विशति विजने घोरविपिने
विशाले शैले न भ्रमति कुसुमार्थं जडयति ।
समर्थैकं चेतस्तरसिजमुमानाय भवते
मुखेनावस्थातुं जन इह न जानाति किमहो ॥ ९ ॥

—शिवानंदलहरी.

अयं दानकालस्त्वहं दानपात्रं
भवान्नाय दाता त्वदनर्थं न याचे
भवद्भक्तिमेवस्थिरा देहि मत्तं
कृपाशील शंभो कृतार्थोऽस्मि तस्मात् ॥

—शिवभुजंग ११.

पशूनां पतिं पापनाशं गजेन्द्रस्य कृत्तिं वसानं वरेण्यम्
जराजूटमध्ये स्फुरद्वाङ्मवारिं महादेवमेकं स्मरामि स्मरामिम्
परात्मानमेकं जगद्बीजमाद्यं निरीहं निराकारमोङ्कारवेद्यम्
यतो जायते पालयते येन विश्वं तमीशं मजे लीयते यन्नविश्वम् ॥

—वेदसार शिवस्तोत्र १,५.

हे चन्द्रचूड मदनान्तक शूलपाणे स्थाणो गिरीश गिरिजेश महेशशम्भो ।
भूतेश मीतमयसूदन मामनाथं संसारदुःखगहनाजगदीश रक्ष ॥ १

विश्वेश विश्वभवनाशित विश्वरूप विश्वात्मक त्रिभूवनैकगुणाभिवेश ।
हे विश्ववन्द्य करुणामय दीन बन्धो संसारदुःखगहनाजगदीश रक्ष ॥ ८ ॥

—शिवनामावल्याष्टक.

करोमि त्वत्पूजां सपदि सुखदो मे भव विभो ।
विधित्वं विष्णुत्वं दिशसि खलु तस्याः फलमिति ।
पुनश्च त्वां द्रष्टुं दिवि भुवि बहन् पक्षिमृगता—
मष्टप्रा तत्त्वेदं कथमिह सहे शङ्कर विभो ॥ ४ ॥

वरस्ये हेमाद्रौ गिरिशनिकटस्थे घनपतौ
गृहस्थेस्त्वर्भूजामरसुरभिचिन्तामणिगणे ।
शिरस्थे शीतांशौ चरणयुगलस्थेऽस्त्रिलशुभे
कमर्थे दास्येहं भवतु भवदर्थं मम मनः ॥ ५ ॥

सारूप्यं तव पूजने शिवमहादेवेति सङ्कीर्तने ।
 सामीप्यं शिवभक्तिधुर्यजनता साङ्गत्यसम्भाषणे ।
 सालोक्यञ्च चराचरात्मकतनुध्याने भवानीपते ।
 सायुज्यं मम सिद्धमत्र भवति स्वामिन् कृतार्थोऽस्म्यहम् ॥

—शिवानंदलहरी.

वन्दे देवमुमापतिं सुरगुरुं वन्दे जगत्कारणं
 वन्दे पन्नगभूषणं मृगधरं वन्दे पशूनां पतिम् ।
 वन्दे सूर्यशाङ्खवाहिनयनं वन्दे मुकुन्दप्रियं
 वन्दे भक्तजनां श्रयं च वरदं वन्दे शिवं शङ्करम् ॥ १४ ॥

करचरणकृतं वाक्कायजं कर्मजं वा श्रवणनयनजं वा मानसं वाऽपराधम् ।
 विहितमविहितं वा सर्वमेतत्क्षमस्व जयजय करुणाब्धे श्रीमहादेवशंभो ॥ १५ ॥

—शिवमानसपूजा.

हृद्यं वेदान्तवेद्य हृदयसरसिजे दीप्तमुद्यत्प्रकाशं
 सत्यं शान्तस्वरूपं सकलमुनिमनः पद्मपण्डैकवेद्यम् ।
 जाग्रत्स्वप्ने सुपुतौ त्रिगुणविरहितं शंकरं न स्मरामि
 क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शंभो ॥ १ ॥

—शिवापराधक्षमापनस्तोत्र.

ॐ इत्येतद्यस्य बुधेर्नाम गृहीतं
 यन्नासेदं भाति समस्त वियदादि ।
 यस्याज्ञातः स्वस्वपदस्था विधिमुख्या—
 स्तं प्रत्यञ्च दाक्षिण वक्त्रं कलयामि ॥ १ ॥

—दाक्षिणामूर्तिवर्णमालास्तोत्र.

ब्रह्ममुरारिमुरार्चितलिंगम् निर्मलभावितशोभितलिंगम् ।
 जन्मजदुःखविनाशकलिंगम् तत्प्रणमामि सदाशिवलिंगम् ॥ १ ॥

—लिंगाष्टक.

नागेन्द्रहाराय त्रिलोचनाय भस्माङ्गरागाय महेश्वराय ।
 नित्याय शुद्धाय दिगंबराय तस्मै नकाराय नमः शिवाय ॥ १ ॥

—शिवपंचाक्षरस्तोत्र.

नमो नेदिष्ठाय प्रियदव दविष्ठाय च नमो
नमः क्षोदिष्ठाय स्मरहर महिष्ठाय च नमः ।
नमो वर्षिष्ठाय त्रिनयन याविष्ठाय च नमो
नमः सर्वस्मै ते तदिदमिति शर्वाय च नमः ॥ २९ ॥

बहलरजसे विश्वोत्पत्तौ भवाय नमो नमः ।
प्रचलतमसे तत्संहारे हराय नमो नमः ।
जनसुखकृते सत्त्वोद्विक्तौ मृडाय नमो नमः ।
प्रमद्वसि पदे निखैगुण्ये शिवाय नमो नमः ॥ ३० ॥

कृशपरिणीतचेतः क्लेशवश्यं क्व चेद
क्व च तव गुणसीमोलङ्घिनी शश्वद्विदिः ।
इति चकित ममन्दीकुन्य मां मकिराधा—
हरद चरणयोस्ते वाक्यपुष्पोपहारम् ॥ ३१ ॥

भासितागिरिसमं स्यात्क्वजल सिंघुपात्रे
सुरतस्वरशाखा लेखनी पत्रमुर्वी ।
लिखति यदि गृहीत्वा शरदा सर्वकालं
तदपि तव गुणानामीश पार न याति ॥ ३२ ॥

—शिवमहिम्नस्तोत्र-

त्वं वेदान्तैर्विविध महिमा गोयसे विश्वनेत-
स्त्व विप्राद्यैर्वरद निखिलैरिष्यसे कर्मभि स्त्रैः ।
त्वं दृष्टानुश्रविकविषयानन्दमात्रावितृष्णै-
रन्तर्ग्रन्थिप्रविलयकृते चिन्त्यसे योगिवृन्दैः ॥
मक्ताग्रयाणां कथमपि परैर्योऽचिकित्स्याममर्त्यः
संसारारुह्यं शमयति रुजं स्वात्मधोधौपधेन ।
तं सर्वाधीश्वर ! भवमहादीर्घतीव्रामयेन
क्लिष्टोऽह त्वां वरद ! शरणं यामि सत्तास्वैद्यम् ॥

—श्री अण्णय दीक्षितकृत, शिवशरणागति-

ध्यायेन्नित्यं महेश रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतप्त
रत्नाकपोज्ज्वलाङ्गं परशुमृगधराभीतिहस्तं प्रसन्नम्
पद्मासीनं समन्तात्सुतममरगणैः प्राघवृत्तिं वसानं
विश्वाद्यं विश्वद्यद्यं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥

—शिवपूजा १०.

लोकत्रयस्थितिलयोदयकेलिकार , कार्येण यो हरिहरद्विष्टित्वमेति ।
देव स विश्वजनवाङ्मनसातिवृत्तशक्ति शिव दिशतु शश्वदवधर व ॥ ३ ॥
निर्मत्सरौ निवसतः सममर्कचन्द्रौ नीरानलावमृतहालहलौ च यत्र ।
राज्ञा नवेन तदधिष्ठितमुज्ज्वलेन शार्वे वपुर्भवतु वाञ्छितसिद्धये वः ॥ १५ ॥

स यत्र गुह्यार्हिणो भवभुजङ्ग जिह्वाञ्चनै-
र्गंगास्यकरकर्षणैः स च गिरीन्द्रकन्याहरि ।
स चार्कसुतसैरिमो रवितुरङ्गहेपारवै-
र्मुद दधति धाम तदिशतु शाम्भव धाम व ॥ ४५ ॥
मूर्ध्नि द्युसिन्धुधवले धवलेन्दुलेखा
कैलाशशैलशिखरे धवलश्च वाह ।
नीहारहारिणि वपुष्यपि भूतिरेषा
पुष्पातु व सद्यस्तघटना शिवस्य ॥ २९

—कवि जगद्धर.

ॐ नमः शिवाय—

निखिलभुवनजन्मस्थेमभङ्गप्ररोहः
अकलितमहिमानं कल्पिता यत्र तस्मिन् ।
सुविमलगगनामे ईशस्येऽप्यनीशे
मम भवतु भवेऽस्मिन् भासुरो भावबन्ध ॥ १ ॥
निहतनिखिल मोहेऽधीशता यत्र रुढा
प्रकटितं परमप्रेम्णा महादेवसञ्ज्ञं ।
अशिथिलपरिभ्रमं प्रेमरूपस्य यस्य
हृदि प्रणयति विश्वं व्याजमात्रं विभुत्वम् ॥ २ ॥

—स्वामी विवेकानन्द.

पद्ये

भोलानाथ दिगंबर हे दुःख मेरा धरोरे ॥ घृ. ॥ चंदन चावल बेलकिपतिथं ॥
शिवजीके माथां धरोरे ॥ भोला० ॥ व्याघ्रकडासन आसन बैठे ॥ गले रुंदमाला
धरोरे ॥ भोला० ॥ २ ॥ अर्धअंगमो गौरिगजानन ॥ मस्तकी गंगा धरोरे
॥ भोला० ॥ ३ ॥ मीराके प्रभु गिरिधर नागर ॥ मैं तेरे पांव परोरे ॥ ४ ॥

भजमनशंकर भोलानाथ ॥ घृ. ॥ एकहि छोटामर जल चाही ॥ चावल
बेलकिपात ॥ भज मन० ॥ १ ॥ अर्धोगि गौरी जटामें गंगा ॥ महिमावर्णन
जात ॥ भज० ॥ २ ॥ बडे व्याघ्रांबर सांई विश्वंभर ॥ त्रिशूल पेहरत हात ॥
भज० ॥ अंगविभूत रमशानी लावत ॥ मध्वमुनीश्वर साथ ॥ ४ ॥

भज भज भवजलधिमाजि मनुजा शिवाला ॥ घृ. ॥ धरिशिल दृढ चरण-
कमल ॥ घडिभरि तरि करुनि विमल ॥ तरिच सकलपापशमल त्यजरे भवाला
॥ भज० ॥ १ ॥ सोडुनियां विषयवसन ॥ झडकरि करि पठरिदमन ॥
पूजि मन हैं करुनि सुमन ॥ गिरिजाधवाला ॥ २ ॥ सावध हो करिशि काय
शंकर गुरु चापमाय ॥ चितुनि कवि रामपाय ॥ हृदयीं निवाला ॥ ३ ॥

शिवोहं शिवोहं पढो मन्त्रमाला । जय सांघ, जय सांघ, जय शम्भु भोला
॥ घृ. ॥ क्षर वो नहीं अक्षर वो नहीं है, निर्गुण सद्गुण पारा—है बुद्धि मन
पार, ओंकार ही पार कूटस्थ साक्षी उजाला ॥ १ ॥

तामीळ शैवमक्तांच्या काव्याचे कांहीं नेमुने

(१) तिरुमूळुर

वेद तूं शास्त्र तूं दानजपयज्ञ तूं
सत्य तूं मिथ्य तूं ज्ञान-अज्ञान तूं ।
तेज तूं तमहि तूं, सौख्य दुःखादि तूं
अर्थ तूं सकल तूं बंधमोक्षादि तूं ॥ १ ॥
भक्त तूं देव तूं माव तूझी हरा
त्वद्भिना आमुर्ते अन्य नच आसरा ।
भक्त रूपे तूझी सगुणही साजिरी
करत चा ! दया पूर्ण आम्हांवरी ॥ २ ॥

(२) अप्पर

आम्हि कुणासि जाणत नाहीं । शिवचरणांवांचुनि कांहीं ॥
 ना आम्हां मृत्युची भीती । ना स्वर्ग नरक ही खंती ॥
 नृप काय वाकुडें करिती । शिवसमर्थ अमुचा पाहीं ॥ १ ॥
 त्यजुनियां कामिनीकनक । शिव घरिला चित्ती एक ॥
 ध्या ध्या ही माझी भाक । जा तुम्ही परत जा भाई ॥ २ ॥

सत्यानिष्ठ मुनी तूंतें शोधिताती ।
 पार्वतीचा पति प्राण माझा ॥ १ ॥
 भक्तांच्या हृदयी योगियांच्या ध्यानीं ।
 राहसी प्रकाशनी देवदेवा ॥ २ ॥
 प्रेमळांचा सखा विश्वाचें जिह्दार ।
 तू होसी अपार तोपदाता ॥ ३ ॥
 मातें मी न जाणें तूंतें मी न जाणें ।
 हेंचि एक जाणें दास तुझा ॥ ४ ॥

काष्टी अग्नि जसा वा, दुग्धी घृत, सागरोदकीं लवण ।
 पुष्पी परिमल तैसा भरला विश्वांत पार्वतीरमण ॥ १ ॥

(३) सुंदरमूर्ति

तुझें स्मरण जन्मुनी पळभरीहि केलें नसे ।
 शरीर विपयांत वा विषयपुंज देहीं वसे ॥
 सुखार्थ भ्रमलों जर्गी बहु उनाड पोळावरी ।
 परंतु सुखलेशही गवसला न मातें तरी ॥ १ ॥

न सोडिन तुझे विभो ! चरण, जीव गेला तरी ॥
 तुला न विसरेन मी दृढ घरीन अभ्यतरी ॥
 कदाचित्तिचि विस्मृती घडालि थोर पापास्तव
 तरी त्याजिल वैखरी न ' जयशंकरा ' हा स्तव ॥ २ ॥

१ जैन राजाचें धरणें आलें होतें त्या शिष्यांस उद्देशून.

माणिक्य वासहर

दीर्घकाल विषय सेविले । आयुष्य म्या व्यर्थ वेचिलें ॥
 शिवचरण नाहीं चदिले । अमागी मी चापुडा ॥ १ ॥
 असो झालें तें होवोनि गेलें । परी आता महद्भाग्य उदेलें ॥
 शिवें आपुलें म्हणितलें । अगीकारलें वत्सलें ॥ २ ॥
 शिव माझा हिरा स्वरा । सकल मंगलाचा तुरा ।
 तेणें जन्ममरणासी चिरा । लाउनी मुक्त पें केलें ॥ ३ ॥

नंद

औपधी औपधी दिव्य ही औपधी । श्रीकृपा अतरीं रोमरोमातरीं सचली ॥
 भक्त देवा तसा देव भक्तासही धुडितो । पावली धावली वत्सस्नेहार्द्र ही
 मावली ॥ नटराज ! माझ्या जिवाच्या जिवलग्या । तुझ्या अगसंगा लाभलों
 जी ॥ १ ॥ आम्हा तुम्हा आता भेद नाहीं देवा ॥ अभिन्नत्वे सेवा ध्यावी
 माझी ॥ २ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

शिवस्तुति

कैलासराणा शिवचंद्रमोळी ॥ पर्णींद्र माथा मुकुटीं झळाळी ।
 कारुण्यसिंधो भवदु खहारी । तुजवीण शमो मज कोण तारी ॥ १ ॥

+

+

+

एकाति घेरे गुरराज स्वामी । चैतन्यरूपी शिवसूखनामी ॥
 शिणलों दयाळा बहुसाळ भारी । तुजवीण शमो मज कोण तारी ॥ ३० ॥

शास्त्राभ्यास नको, धृती पटु नको, तीर्थास जाऊ नको ॥

योगाभ्यास नको, व्रतें मख नको, तीव्रें तपें तीं नको ।

काळाचें भय मानसीं घर नको, दुष्टास शत्रू नको ।

ज्याचीप, स्मरणें, प्रीति, सती, सो, शत्रु सोडू नये । ११ ॥

श्रीशंकराची आरती

लवथवती विक्राळा ब्रह्मांडी माळा । वीधें कंठकाळा त्रिनेत्री ज्वाळा ॥
 लावण्य सुंदर मस्तकी बाळा । तेषुनियां जळ निर्मळ वाहे शुळबुळा ॥ १ ॥
 जयदेव जयदेव जय श्रीशंकरा । आरती ओवाळूं तुज कर्पूरगौरा ॥ धृ० ॥
 कर्पूर गौर मोळा नयनी विशाळा । अर्धांगी पार्वती सुमनांच्या माळा ॥
 विभूतीचें उधळण शितिकंठ नीळा । ऐसा शंकर शोभे उमावेल्हाळा ॥ २ ॥
 देवदैत्या सागरमंथन पै केलें । त्यामार्जी अवचित हळहळ जें उठलें ॥ तें
 त्वां आनंद प्राशन केलें । नीलकंठ नाम प्रसिद्ध झालें ॥ ३ ॥ व्याघ्रांवर
 फणिवरधर सुंदर मदनारी । पंचानन मनमोहन मुनिजन सुखकारी ॥
 शतकोटीचें बीज वाचें उच्चारी । रघुकुळटिळक रामदासा अंतरी ॥ ४ ॥ जय०

आरती (भैरवी)

चंद्रशेखरा करं या कर्पूरारती । विषयवासना हरोनि येवो विरति ॥ धृ० ॥
 विश्वरूप अष्टमूर्ति जगता आधार तूं ।
 शास्त्र-कला-विद्यांचा प्रभव आद्य एक तूं ।
 शिवा योगिराया । वरद हस्त ठेवि सदा मक्तांवरती ॥

भजन

शिव हर रे ! शिव हर रे ! सांघ सदाशिव शिव हर रे ॥

+ + +

शिव हर शंकर गौरीशं गौरीशं । वंदे गंगाधरमीशम् ॥

+ + +

सांघ सदाशिव शिवहर शंकर । सांघ सदाशिव शिवहर शंकर ।

+ + +

सदाशिवा, महादेवा । पार्वतीवरदा उमाधवा ॥

+ + +

चिदानंदरूपः शिवोऽहम् शिवोऽहम् ।

२ चिकित्सा खंड

प्रकरण १ लं

भूमिका

(मंगल)

यस्य निश्वासितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
यद्धो देवा अतिपातयानि वाचा च प्रद्युती देव हेळनं ।
अरायो अस्माँ अमिदुच्छुनायतेऽन्यचास्मन्मरुतस्तं निधेतन ॥३॥१४॥
पूर्णमसि पूर्णं मे भूयाः सुपूर्णमसि सुपूर्णं मे
भूयाः सदसि सन्मे भूयाः सर्वमसि सर्वं मे भूयाः ।
अक्षितिरसि मा मे श्रेष्ठाः ॥ १।११ ॥
प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तां ॥
दक्षिणस्यां दिशि मासाः पितरो मार्जयन्तां ॥
प्रतीच्यां दिशि गृहाः पशवो मार्जयन्तां ॥
उदीच्यां दिश्याप ओषधयो वनस्पतयो मार्जयन्तां ॥
ऊर्ध्वायां दिशि यज्ञः संवत्सरः प्रजापतिर्मार्जयन्तां ॥ १।११ ॥

— आश्वलायन श्रौ. सूत्र.

धर्मार्थकामकुशलो धर्मार्थावप्यपीडयन् ।
धर्मप्रधानकार्याणि कुर्याश्चेति पुनः पुनः ॥ —म. मा. ७।१५।१३७
धर्मे ते धीयतां बुद्धिर्मनस्तु महदस्तु च ॥ —म. मा. १५।१७।२१
रामो भामिनि लोकस्य चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ।
मर्यादानां च लोकस्य कर्ता कारयिता च सः ॥ —रामा ५।३५।११
अश्वत्थप्रधानश्च संशयात्मा विनश्यति । —गीता ४।४०,
असतो मा सद्गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्माऽमृतं गमय । बृ. १।३।२८
रामदासीं ब्रह्मज्ञानं सारासारविचारणां । धर्मसंस्थापनेस्ताटीं कर्मकांड
उपासना ॥ १।२५ ॥ मानपंचक, धीसमर्थं रामदास.

भूमिका

संस्कारो हि गुणांतराधानम् । —चरक सं.—विमानस्थान
राजमूलाः प्रजाः सर्वा राजा धर्मः सनातनः । —रामा. ७।९; ३।३८-
राजा कालस्य कारणम् ।

राशो हि परमो धर्मः स्वधर्मस्थानुपालनम्
शासतोऽन्यान्यथाशास्त्रमनापद्युत्पथानिह ॥ —भाग. १।१७।१६-
प्रभुत्वं समदृष्टित्वं तच्च स्याद्राजविद्यया ।

तामेव यो न जानाति नासौ मंत्री न सोऽधिपः ॥—यो.वा. ३।७८।४१-

May not the destiny of the sovereign democratic
Republic of India fall into the hands of the godless.

—Vedant Kesari, April 1948.

..... the most alarming feature of the recent
changes is that the East now shows signs of succum-
bing, at least outwardly, to the anti-traditional influences
which had already overwhelmed the West.

—East and West by Rene Guenon (1941) p. 1.

विषयस्वरूपः—या ग्रंथाच्या मागील खंडांत श्रीधूतपापेश्वर, शिव-
लिंगोपासना आणि शिवलिंगोपासक या विषयांसंबंधी कांही स्थूलमूढम
माहिती दिली. आतां या दुसऱ्या खंडांत शिवलिंगोपासनेसंबंधी उपस्थित
होणारे कांही आक्षेप आणि संदेह यांची आमूलाग्र चिकित्सा करावयाची आहे.
निराक्षेप असा प्रथम खंड व अखेरचा तसाच सारखंड याच्या संपुटांत या
चिकित्साखंडाची योजना बुद्धिपुरस्तर केली आहे.

जनताजनार्दनाची क्षमायाचनाः—फणसाचें फळ अवजड असून
त्याचे कांटे हातांना थोडे चोचतात. त्या फळाची साल जाड असून आंत
चिकट चीक व चारखंडेहि असतात. त्याच्या आंत मात्र गरे असतात. हा
चिकित्साखंड कित्येक वाचकांस कदाचित् तसाच वाटेल. या कंटकमय
फणसाच्या चिकटाचा चिकटा माविकांच्या निर्मळ हातांना चिकटून नये म्हणून
श्रीशिवस्नेहात्मक पहिला खंड विषयप्रवेशादाखल लिहिला आहे. तसेंच

अखेर वाचकांचे मन नि शक व सद्भावनांनी परिपूरित व्हावे, म्हणून रहस्य खडाची योजना केली आहे

हा उपासनेचा अर्थात् भक्तिशास्त्रापैकींच ग्रंथ आहे भक्तिशास्त्रात वाद करू नये, असे सांगितले आहे “वादो नावलभ्यः ।” असे ७४ वे नारद-भक्तिसूत्र आहे “पूर्वपक्ष सादोनि सिद्धात । निरूपण करावे नेमस्त ॥ ४।२।१८ ” असे दासचोपात कीर्तनासंबंधी सांगितले आहे श्रीसमर्थीचेच मनाचे श्लोक ६२, १०८ ते ११२ यात “तुटे वाद सवाद तो हीतकारी ॥ ” असे दजावले आहे म्हणजे भक्ताभक्तांनी परस्परात सुखसवाद करावा, पण पूर्वोत्तर पक्षाचा वाद करू नये, असे सांगितले आहे स्फुट ओ०या ७१ यातहि त्याचे असेच म्हणणे दिसते श्रीसमर्थ मनाच्या श्लोकात म्हणतात “तुटेवाद सवाद स्याते म्हणावे । विवर्के अहभाव याते जिणावे । अहतागुणे वाद नाना विकारी । तुटे वाद सवाद तो हीतकारी ॥ ११० ॥ हिताकारणे चोलणे सत्य आहे । हिताकारणे सर्व शोधूनि पाहे । हिताकारणे बडे पाळाढ वारी । तुटे वाद सवाद तो हीतकारी ॥ १११ ॥ जर्नी-सागता-ऐकता-जन्म-गेला । परी चादवेवाद तैसाचि ठेला । उठे सशयो वाद हा दमधारी । तुटे वाद सवाद तो हीतकारी ॥ ११२ ॥ ” थोराचे हे सारे म्हणणे ठीकच आहे त्याप्रमाणे मी हा चिकित्सा खड या ग्रंथातून मुळांच गाळला असता तर चरे झाले असते, असे कित्येक सज्जनाना वाटेले, हे पण मी जाणतोच पण शिवलिङ्गोपासने-संबंधी कित्येक आधुनिकांनी आपल्या प्रामाणिक समजुतीने जे मलमलतेच ग्रह उत्पन्न केले आहेत, त्याच्या निराकरणासाठीच तर या ग्रंथाचा जन्म आहे, हे प्रस्तावनेत दर्शविलेच आहे ते या ग्रंथाचे जन्ममास आधुनिकांच्या आक्षेपांशी पूर्वोत्तरपक्ष केल्यावाचून कसे पुरे होणार ! तो पूर्वोत्तरपक्षाचा वाद निरहकार व निर्मत्सर बुद्धीनेच केवळ जनहितदृष्टीनेच करावा, हे घोरण अखंड साधण्याचे सामर्थ्य भगवान् शिवगुरुंनी मला द्यावे, अशी मी त्याची प्रार्थना करतो

“सत्य ब्रूयात् प्रिय ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमाप्रियम् ।

प्रिय च नानृत ब्रूयात् एष धर्म सनातन ॥ मनु ॥

म्हणजे माणसाने सत्य बोलावे, पण ते गोड रीतीने बोलावे, अप्रिय रीतीने सत्य बोलू नये पण दुसऱ्याला प्रिय वाटावे म्हणून खोटेंहि बोलू

नये, असे मनुस्मृति सांगते. “अनुद्वेगकर वाक्यं सत्यं प्रियदितं च यत् ।” (गीता १७।१५) असे भगवान् सांगतात. “परांतरास न लावावा ढका ।” असे संत सांगतात. हे सारे ध्यानी वागवून हा चिकित्सा खड लिहितांना मला ज्यांचीं मते मान्य करता येत नाहीत, अशा मतभेदापुरत्या माझ्या देशबांधवांपैकीं माझ्या प्रतिपक्षी विद्वानांचा व त्यांच्या ग्रंथांचा नामनिर्देश मी शक्य तो टाळणार आहे. हेतु असा की, वैयक्तिक मतसंघर्ष, मताभिनिवेश व तज्जन्य कटु वाद टळावा. मात्र व्यक्तिनिरपेक्ष मतभेद मी स्पष्ट शब्दांत मांडणार आहे त्याचा कोणी विषाद मानूं नये, अशी विनंती आहे. श्रीशिवरुद्र व त्यांचा परिवार यांच्या संबंधांनीं आधुनिकांनीं जी माया घापरली आहे, त्यांत आपल्याच देवदेवतांची आपण विटंबना करीत आहोंत, याची जाणीव त्यांच्या लिहिण्यांत दिसावी तशी दिसून येत नाही, याचद्वल मला वाटणारा खेद निरनिराळ्या तऱ्हेनें व्यक्त होणें अपरिहार्य आहे, हे पण आक्षेपक विद्वानांनीं कृपा करून विसरू नये.

आधुनिकः—येथे आणखी एकदोन गोष्टींचा एकदांच आरमी खुलासा केलेला बरा. मी या ग्रंथांत आधुनिक हा शब्द विशेषेंकरून ज्यास अनुलक्षून वापरला आहे, त्यांचें शिवरुद्रासंबंधीं लिखाण मला चरें वाटलें नाहीं. असे ते माझ्याशीं सहमत नसणारे माझे मतविरोधापुरतेच प्रतिपक्षी जाणावे. सारेच आधुनिक धर्मविरोधी किंवा धर्मोदासीन नाहींत. त्यांच्यापैकीं अनेक मजपेशांदि किती तरी जास्त धर्मनिष्ठ, तत्त्वनिष्ठ, शिवनिष्ठ व विद्वान् असतील, हे मी केव्हांच विसरत नाहीं. माझी टीका त्या आधुनिकांविरुद्ध नाहीं.

भाविकः—वैदिक वर्णाश्रमधर्मोदासीन आधुनिक सुधारकांप्रमाणें उलट अनेक धर्मनिष्ठ भाविकांचीं मनें या ग्रंथांतील उपास्यासंबंधीं माझ्या चिकित्सेनें कदाचित् दुखावलीं जाण्याचा संभव आहे. यासाठीं मी त्यांस प्रामाणिकपणें इतकाच निर्वाळा देतो की, आपल्या परम आदरणीय सनातन वैदिक वर्णाश्रमधर्माच्या सर्वांगांचा मी त्यांच्याइतकाच चाहता व अभिमानी आहे. फरक इतकाच आहे की, यापुढें पालटत जाणाऱ्या परिस्थितींत आपलें धर्माचरण व धार्मिक विधिविधानें केवळ परंपरागत रूढीवर व श्रद्धेवरच अधिष्ठित न ठेवतां त्याला यथाशक्य उपपत्तीची अथवा चिकित्सेची जोड देणें अवश्य झालें आहे, असें मला वाटतें. हे माझे मत चुकीचें असेल, तर

त्याचद्वल माझ्या भाविक धर्मचांधवानी मला क्षमा करावी इतकी प्रस्तावना केल्यावर आता मी या सक्षिप्त भूमिका प्रकरणांतील विषयास सुरवात करतो

भूमिकाः— या चिकित्सा खंडाची अति सक्षिप्त भूमिका म्हणजे प्रस्तुत परिस्थितीचें माझ्या अल्प समजुतीप्रमाणें घोटक यथार्थ दर्शन होय आजच्या परिस्थितीचें फार थोड्या शब्दात निदर्शन करावयाचें तर (१) आज राजमान्य झालेली प्रच्छन्न बौद्धचिन्हें, (२) साम्यवाद, (३) भौतिक विज्ञान सर्वस्व, (४) ऐहिक इन्द्रियप्रत्यक्षानुसारी दृष्टि, (५) सत्ताभिलाष, (६) नास्तिक्य अथवा धर्मादासीन्य, (७) ईश्वरनिरपेक्ष मानवतावाद, (८) मध्यमवर्गाची अपक्रांति, (९) पाश्चात्य शिक्षण व विचार याचे दडमूल सत्कार, आणि (१०) दुर्मिक्ष व अस्वास्थ्य ही दशविष लक्षणे सांगता येतील या लक्षणांच्या व्यापकतेबद्दल व इष्टानिष्टतेबद्दल मतभेद होऊ शकतील पण ही सारी लक्षणे साक्षात् किंवा परंपरेने शिवलिंगोपासनेस प्रतिकूल आहेत, याबद्दल बहुधा मतभेद होणार नाही भिन्न संस्कृतींच्या सत्काराचे सत्कार हेंच या प्राप्तपरिस्थितीचें एक मुख्य कारण असल्यामुळे श्रीशिवलिंगोपासनेचें “पुनश्च हरि ओम्” करण्यापूर्वी त्या अनिष्ट सत्काराचें जवरीपुरतें व शक्य तें परिमार्जन करणें अवश्य आहे त्यासाठीच हा अत्यारम आहे शिवलिंगोपासनेस प्राप्तपरिस्थिति प्रतिकूल असली, तरी शिवलिंगोपासना ही दिकालातीत आहे ती केव्हाच आणि कोठेंच असामान्य किंवा अस्थानी होणार नाही. पूर्वी एका काळी ती स्तुत्यर्याने साऱ्या

१ या ग्रथाच्या मूळ हस्तलिखितात या चिकित्सा खंडास स्वतंत्र ग्रंथ मानून त्याची पहिली १४ प्रकरणे म्हणजे (१) ही भूमिका (विस्तृत) आणि यापुढील (२) आक्षेप आणि सदेह, (३) इन्द्रियप्रत्यक्षानुसारी दृष्टि (खडण), (४) उत्क्रांतिवाद आणि प्राचीन अज्ञान (खडण), (५) ऐतिहासिक दृष्टि व बौद्धानुकरण (खडण), (६) प्रामाण्यविचार, (७) हिंदु धर्मसंस्कृति, (८) आस्तिक्य आणि नास्तिक्य, (९) नामसाधन, (१०) मूर्तिपूजा याप्रमाणें प्रारंभिक सामान्य विषयावर चवदा विस्तृत प्रकरणे आधारग्रंथातील अवतरणासह लिहिलेली आहेत पण ती सुमारे छापोल अडीचशें पृष्ठांचा मजकूर ग्रंथविस्तारमर्यास्तव गाळावा लागला आहे शिवाय प्रथम खंड लिहिल्यावर वरील प्रकरणे विस्तारपूर्वक मधेंच घालणें काही अशीं अस्थानी होईल असें दि वाटलें

पृथ्वीवर रुढ होती, हें प्रथम खंडांत दाखविलेंच आहे. शिवलिङ्गोपासनेतील देवताविज्ञान हें अत्यंत पवित्र व थोड असें मूलमाही तत्त्वज्ञान असल्यामुळे त्याचा कोठें कोणाशीं विरोध संभवत नाही. असें असतां तत्संबंधी जे आशेय व संदेह निर्माण करतात, ते पाश्चात्य संस्कृतीनें भारलेले असेच बहुधा दिसत असल्यामुळे, मी आरंभी कांहीं वेळ त्यांच्याशीं पाश्चात्यांच्या आणि येथील आंग्लशिक्षितांच्या ग्रंथांपासं सुखसंवाद करणार आहे.

माझ्या समजुतीः—सद्यःपरिस्थितीचीं दशविध लक्षणें वर अति संक्षेपांनें सांगितलीं. त्याचप्रमाणें त्यासंबंधीं माझ्या अल्प समजुती थोडक्यांत सांगतों.

(१) यौद्धर्म्म या ठिकाणीं नामधेय शाला, याचें कारण तो या धर्मभूमीत मानवणाराच नव्हता. कारणः (१) तो निरीश्वरवादी, (२) निरात्मवादी, (३) समाजधारक वैदिकवर्णाभ्रमधर्मास विरोधी, (४) संकर व अनाचार हे दोषयुक्त असून (५) त्यांत ईश्वरभक्तीचा जिह्वाळा नव्हता. यौद्धचिन्हें अप्रत्यक्षतः शिरोधार्य केल्यानें हिंदु धर्मासहल जणूं कांहीं असंमतभाव, किंवा सदोषभाव धारण केल्याप्रमाणें होतें, हें धार्मिक दृष्ट्या फार अनिष्ट वाटतें.

(२) सारी सोपाधिक सृष्टि स्वरूपतःच विषम आहे. अशा सृष्टीत साम्यवाद अव्यवहार्य व अनर्थकारीच ठरेलें.

(३) ऐहिक सुखसाधनें वाढ्युं पाहाणारें भौतिक विज्ञान हें व्यवहारतः जरूर असलें तरी शाश्वत सुखशांतीचें साधन नव्हेच. तें अशांतीच वाढवील. शीलसंवर्धनाचें किंवा सत्त्वसमृद्धीचें तें साधन नव्हे, हें जाणूनच आपल्या प्राचीन तत्त्व पूर्वजांनीं तो हव्यास सोडला असावा, असें दिसतें.

१ ईश्वरें नाना भेद केले । भेदे सकळ सृष्टि चाले ॥—दा. चो. १७।१०।२०.

मनुष्य आणि गधडे । राजहंस आणि कोंबडे ।

राजे आणि माकडे । येऊ केसी ॥—दा. चो. १३।१०।१४.

२ Science makes man struggle for Truth in the outside universe and religion makes him struggle for Truth in the inside universe. Both struggles are great no doubt, but one ends in success and the other ends in failure. That is the difference. Religion begins where science ends. —Swami Ramkrishnanand in Disciples of Ramkrishna, p. 156.

(४) दृश्य सुग्रीहून अदृश्य सृष्टि फार श्रेष्ठ व मोठी आहे ती आधिदैवत जगाची परलोकसृष्टि मानल्यावाचून धर्म आणि कम याचा पुरा विचार समवतच नाही इन्द्रियप्रत्यक्षानुसारी दृष्टि ही त्रिकालाचधित नाही ती स्वरूपतः च भ्रामक आहे हे आता भौतिक विज्ञानानेहि निर्विवाद ठरले आहे

(५) निरनिराळ्या परिस्थितीत सत्ताभिलाष हा साहकार, स्वार्थमूलक व सधर्पकारी असतो वस्तुतः सारी सत्ता एका परमेश्वराचीच आहे त्या पारमार्थिक सत्तेशी समरस होण्याचा यत्न करणे हेच श्रेयस्कर होय.

(६) देशातील समाजस्थिती कामध्याच्या दडनीतीने आणि भौतिक विज्ञानाने कधीच साधणार नाही देव आणि धर्म हेच वास्तविक समाजधारक होत त्याच्यासबधी औदासीन्य अव पाताला व अनर्थांचा कारण होईल

(७) ईश्वरनिरपेक्ष मानवतावाद हा, वाऱ्याची मोट बाघण्यापेक्षाहि जास्त अव्यवहार्य असा ध्येयवाद आहे एक विश्वधर्म होणे शक्य कोर्टातील मानले, तरी त्या सामान्यभावात विशेषधर्मांचे महत्त्व व अगत्य विसरता येत नाही अनेक पृथक् पिळलेल्या दोरांचा मजभूत दोरखड बनू शकतो. पिळलेल्या अगर दावलेल्या सुत्रा कागद्याचा किंवा कापसाचा बनत नाही

(८) देहाच्यामधले पोट हे जसे सर्व शरीराचे धारण करतं, तसा समाजातील मध्यमवर्ग होय श्रेष्ठ शील, विद्वत्ता, सदाचार व श्रेष्ठ सांस्कृतिक संस्कार त्याचे धारण व रक्षण करणाऱ्या या मध्यमवर्गाची इतर सामाजिक अवयवानी (वर्गीनी) अवहेलना व उपासमार करण्यात सर्वांचीच हानि आहे

(९) पाश्चात्य संस्कृतीने आपणास ऐहिकवादी व बाहिर्मुख केले आहे आपल्यातील पूर्वीच्या कुटुंबसंस्था, शांतिसंस्था, ग्रामसंस्था, देवस्थानसंस्था, अशा अनेक उपयुक्त संस्था त्यामुळे बहुतेक नामशेष झाल्या आहेत त्या जडवादी संस्कृतीने आपले देवताविज्ञान व आध्यात्मिक शील तिरोहित केले आहे, ही तर सर्वांत मोठी हानि होय!

१ There may be a number of material worlds, not realised in space and by consequence not exclusive and repellent to each other.

—Bradley, Appearance and Reality. Ch XXII.

(१०) सांप्रतच्या अस्वास्थ्यांतून इष्ट त्या सुधारणा घडून न येतां तें श्वययोगाप्रमाणें हानिकारकच ठरण्याचा आज तरी सुमार दिसतो.

याप्रमाणें दशविधलक्षणात्मक नवयुगधर्म अथवा सद्यःस्थिति आहे, अशी माझी समजूत आहे.

आतां यापुढें आधुनिकांनीं मानलेलीं जीं ज्ञानाचीं मुख्य गमकें त्यांसंबंधीं थोडें विस्तारानें लिहितों.

आधुनिकांचीं ज्ञानाचीं गमकेंः—ऐहिक सत्तावाद आणि भौतिक विज्ञान हीं आज राज्यपदारूढ अथवा समाजसत्तारूढ आहेत. त्यामुळे : (१) इंद्रियप्रत्यक्षानुसारी दृष्टि, (२) ऐहिक उत्पत्ती किंवा विकासवाद व (३) भूतकालांसंबंधीं ऐतिहासिक दृष्टि, हीं ज्ञानाचीं मुख्य गमकें आधुनिक विद्वानांनीं मानलीं आहेत. या ज्ञानसाधनांची अथवा ज्ञानप्रक्रियांची कांहीं व्यवहारांत व कांहीं मर्यादित उपयुक्तता असली, तरी या ग्रंथाच्या श्री-शिवलिंगोपासना या विषयाच्या चर्चेत, तीं नुसतींच निरूपयोगी नव्हत, तर अनर्थकारी आहेत, असें माझें म्हणणें आहे. म्हणून त्याचा थोडा स्पष्ट खुलासा करतो.

इंद्रियप्रत्यक्षानुसारी दृष्टिः—(१) देव, धर्म, आत्मा, परमात्मा, शिव, रुद्र व त्यांचा परिवार, चिच्छक्ति, माया, आधिदैवत जग, परलोक, उपासना, अंतर्मुख इद्रियातीत वृत्ति व श्रुतिप्रामाण्य या व अशा शिवलिंगोपासनेतील मुख्य गोष्टी आहेत. परंतु इंद्रियप्रत्यक्षवादात यापैकी कशासहि मान्यता मिळणें शक्य नाहीं. मी या ग्रंथांत प्रमाणभूत मानलेल्या

१ " East and West " ; and ' Man and his Becoming " by Rene Guenon. " Bharat Shakti " by Sir John Woodroffe ; " Yoga Vasistha and Modern Thought " by Dr. Atreya ; ' What Indian can Teach us ' ; ' Search in Secret India ' by Dr. Paul Brunton. ' Cultural Heritage of India ' .
' Some present day Superstitions ' by P. N. Bose.

हिंदु धर्म संस्कृति—कल्याण विशेषांक. दासबोध. श्रीमच्छंकराचार्य यांचें ब्रह्मसूत्रमार्ग्य, इत्यादि संदर्भग्रंथ समजावे.

श्रीमच्छंकराचार्यांच्या तत्त्वज्ञानात, (श्रुतीचें स्वतःप्रामाण्य सोडलें असतां) चाकीर्ची इन्द्रियप्रत्यक्ष व त्या प्रत्यक्षावलची अन्ध प्रमाणें प्रमात्याच्या अविद्या-दोषामुळें अप्रमाणच मानलीं आहेत. इतकेंच नव्हे तर अनेक नामवत आधुनिक भौतिक शास्त्रज्ञांनीं तीं सर्वथेव भ्रामक ठरविलीं आहेत. यासाठीं पुढील अवतरणें वाचार्थी—

1. Politics is the freedom of the senses, while religion is freedom from the senses. (Swami Ramkrishnananda)

2. The closing of the external channels of sensation is usually the signal of the opening of the psychic and

१ न हीदमतिगम्भीरं भावयाथात्म्य मुक्तिनिबन्धनमागममन्तरेणो-
त्प्रेक्षितुमपि शक्यम् । ++ वेदस्य तु नित्यत्वे विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे च सति
व्यवस्थितार्थविषयत्वोपपत्तेः । तज्जनितस्य ज्ञानस्य सम्यक्त्वमतीतानागत-
वर्तमानैः सर्वैरपि तार्किकैरपह्नोतुमशक्यम् ॥ शारीरभाष्य २।१।११. इतर
प्रत्यक्षादि प्रमाणें अविद्येचा विषय म्हणून परमार्थतः अप्रमाण आहेत. पण
श्रुति म्हणजे निकालाबाधित अपरोक्षानुभूतिरूप स्वतःसिद्ध ज्ञान आहे. तें
अपौरुषेय व म्हणून अप्रमादशील आहे. या विषयाचा अधिक विचार
करावयास येथें अवकाश नाही, व भौतिक विज्ञानानेहि इन्द्रियप्रत्यक्ष भ्रामक
ठरविलें असल्यामुळें, त्याची अवश्यकता पण नाही.

२ अविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादि प्रमाणानि । -शारीरभाष्य १।१।१.

३ मागील टीपेंत दिलेल्या ग्रंथांशिवाय 'Personality of Man' by Tyrrell. 'Survival of Man' by Sir Oliver Lodge. 'University of Spiritualism by Boddington. Mysterious Universe by Sir. J. Jeans, 'Nature of Physical world' by Eddington. 'How the senses deceive us, Five senses of man; Invisible influences by Dr. Cannon. Unseen world. Kingsland-Rational Mysticism, Matter, Spirit and Cosmos by Stanley Redgroove; Study of Reality by Malkani. Yoga Vasistha and modern thought by Dr. Atreya. Wisdom of the Overself by Dr. Paul Brunton. योगवासिष्ठ, भागवतादर्श (विश्वाध्यास प्रकरण) इत्यादि संदर्भ ग्रंथ पहावे.

from all the evidence it would seem that psychic sense is more extensive, acuter and in every way more dependable than the physical (Second Sight, pp 12 13)

3 The world of sense objects is unreal For it is by its very nature, liable to being cancelled The Real must be self evident, it must not appear The self is the only reality that does not appear Its being and the intuition of its being are not distinct It is truly self known and therefore real absolutely (A Study of Reality by Malkani)

4 These perceptions regarded as psychological results and as sources of information are not only occasionally mendacious nine tenths of our immediate experiences of objects are visual and all our visual experiences without exception are according to science erroneous (Foundation of belief by Arthur Balfour)

5 External world has no existence independent of mind (Rational Mysticism, p 148)

6 The Universe begins to look more like a great thought than like a machine (The Mysterious Universe, p 137)

(२) उत्पत्तिवाद किंवा विकासवाद — हे आधुनिकांच्या ज्ञानाचे दुसरे गमक आहे जडातून चैतन्य उत्पन्न झाले, मूळ अज्ञानातून ज्ञानविकास होत आला, मूळ रानटी अवस्थेतून सुधारणा होत आली, असे या वादाचे स्थूल स्वरूप असून, ह्यातून आधुनिक असा सिद्धांत काढतात की, विकासवादाच्या व्युत्क्रमसगतीने प्राचीन अज्ञान सिद्ध होतें ' अर्थात् शिवलिंगोपासना जर अति प्राचीन असेल, तर तिचे स्वरूप रानटी, अजाण, आद्य

१ पुढील ग्रंथात या मताचा निषेध केला आहे Ancient Wisdom, pp 2,3 Indian civilization and its antiquity, p 9

वनमानवांस साजेत, रौद्र, ग्राम्य व अश्लील असलेच पाहिजे. तात्पर्य, प्राचीन अज्ञान हें यांतील गृहित सत्य आहे. तेवढ्याच प्राचीन अज्ञान या मुद्यासंबंधी माझ्या साधार समजुती अतिसंक्षेपांत पुढीलप्रमाणें सांगतां.

प्रागतिकर्मांनीं सिद्धवत् मानलेलां उत्क्रांतिवाद, विकासवाद, अथवा प्रगतिवाद ही जरी अंशतः एक प्रकारची भूल असली, तरी मला त्यासंबंधी येथें पूर्वोत्तरपक्ष करावयाचा नाही. प्रागतिकांच्या या विचारसरणीत जें प्राचीन अज्ञान गृहित घरलें जातें, तितक्याचपुरता मला विचार कर्तव्य आहे.

माझ्या समजुतीः—(अ) या अखिल विश्वाचें अधिष्ठान व उपादान जें ब्रह्मात्मतत्त्व त्याचीं स्वरूप लक्षणें (अथवा लक्षण) सत् (त्रिकालाबाधित सत्ता), चित् (चैतन्य, ज्ञान, प्रकाश), आनंद व अनंत (पूर्ण, व्यापक व नित्य असें अविकारी तत्त्व) ह्यां आहेत. या ज्ञानस्वरूप ब्रह्मात्म्याचा विकास किंवा उत्क्रांति समवत नाही.

(आ) सृष्टीची उत्पत्ति-स्थिति-लयकारी असें सर्वज्ञ व सर्वशक्तिमान् सशक्तिक शिव तत्त्व हेंच जगाचें अभिन्ननिमित्तोपादानरूप कारणब्रह्म, जगत्कार्यांत नित्य विद्यमान असतेंच. अर्थात् सृष्टीच्या आरंभी केवळ शून्यावस्था अथवा अज्ञान असतें असें नव्हे. शिवसंक्ल्परूप सृष्टींत वस्तुतः अनुक्रम नाही (मा. ३।१०।३०, ३१). शिवसंक्ल्परूप सर्वज्ञ वेद त्यांत जगत्तान्या उपलब्धिरूप वैदिक विज्ञानी मानीत असतात. शिवसंक्ल्प हा सारा एक वर्तमानकाळच जाणावा. सृष्टिक्रमांत अनुक्रम सांगण्यांत श्रुति-शास्त्राचें तात्पर्य नाही. अनुक्रम मानला तरी मानवसर्गापूर्वीच दिव्य देवसर्ग सांगितला आहे. मानवसर्गाचाच विचार पाहतां मानवाचें पहिलें कृतयुग

१ The most idle supposition like that of evolution for example takes the rank of " laws " and are held to be proven. (East and West by Rene Guenon, p. 59.)

२ तैत्तिरीय उपनिषद् २।१ ; ऐतरेय उप. अ. ६ ; छां. उप. ६।१, ७।२३ ; बृ. उप. ३।८, ६।४।५, ४।५।६ ; लिंगपुराण, पू., अ. १-३.

३ क्र. १०।१९०।३. Indo Aryan Mythology, Vol. I, page 477. Foot-note.

हे सर्वश्रेष्ठ व अत्यंत धर्मनिष्ठ असेंच वर्णिल आहे. दशावतार हे उत्क्रांति-वादाचें गमक नव्हत मच्छ-कच्छादि अवताराच्या पूर्वी मन्वादि सर्वज्ञ ऋषि, तसेंच देवता, असुर इत्यादि ज्ञात्या व्यक्ति होत्याच. मच्छ, कच्छ, वराह, म्हणजे सामान्य मासा, कासव, डुकर नव्हे त्यांचें स्वरूप गूढ व दिव्य असल्याचें वर्णिल आहे स्थूल दृष्टान्त द्यावयाचा तर रोजच्या निद्रारूप दैनंदिन प्रलयानंतर जागी होणारी प्रजा निद्रेच्या पूर्वीच्या विविध अवस्थास युगपत प्राप्त होते, त्याप्रमाणें कल्पारभी जीव त्याच्या त्याच्या प्राक्कर्मानुसार अज्ञ व सर्वज्ञ अशा विविध अवस्थास युगपत प्राप्त होतात. अर्थात् आरभी सारेच लोक रानटी व असंस्कृत असले पाहिजेत हे उत्क्रांतिवाद्याचें अनुमान अत्यंत निराधार व अयुक्तिक आहे

(६) या त्रिगुणात्मक सृष्टीतील गुणवैपम्य ही सृष्टीची आरम्भापासूनची नित्याची स्थिति असते. म्हणून अति प्राचीन काळीहि रजस्तमप्रधान अशा निकृष्ट मानव सृष्टीप्रमाणें शुद्ध सत्त्वप्रधान अशा सर्वज्ञ व्यक्तिहि असतातच. उदाहरणार्थ, निदेव, ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र, अनेक प्रजापति, मनु, सप्तर्षि, मन्त्रद्रष्टे ऋषि, नित्यपितर, देवता, तसेंच ज्याचा प्रलयात लय होत नाही, असे महर्लोकादि सूक्ष्म लोकांतील सिद्ध, मुनि इत्यादि श्रेष्ठ ज्ञाते व उपदेष्टे अति प्राचीन काळीहि विद्यमान असतातच. तेच जगाचे सृष्टे, द्रष्टे, उपदेष्टे व नियते होत. त्या प्राचीन भारतीयांच्या अतुल ज्ञानवैभवामुळेच धर्म व तत्त्व-ज्ञानांत भारतवर्षाची बरोबरी अद्याप कोणासच करता आली नाही. शिवलिंग हे उपास्यप्रतीक, त्याचे उपासक व त्याची उपासना हे सारें सशक्तिक शिवाचें म्हणजे ईश्वराचें स्वरूप होय, असे आपले प्राचीन पूर्वज जाणत होते. (शि. पु. वि. सं. १०७, यजु. ३२।२. लि. पु. पू. अ. २७, ७९, उ. अ. ४६, ४७).

१ मनु. १।२१, ३३ ते ३६, ९४, ३।२०१. भाग. ३।१।४३, ३।१२।४

२ Ancient Wisdom, Introduction, pp. 4-12. Reign of Religion by Sir Radhakrishnan, pp. 441-451. Evolution of Life and Form by Annie Bessant, pp. 41, 42. Theosophy explained, p. 388. 'A Study of Reality' by Malkani, preface. भारतधर्म महामंडळाचा 'भारतवर्ष का इतिहास.'

(उ) सृष्ट्यनुसृत परमेश्वराचे जे सामान्यतः पूर्वकल्पाप्रमाणे जगत्संस्कार तेच ज्ञानस्वरूप वेद होते. जणू त्या वेदांच्या पोटांतच हे जगत् असते. V.

(ऊ) सृष्टीच्या आरंभी प्रादुर्भूत होणारे शिवलिंग हे तत्त्वतः जगत्कारण-स्वरूप असते, ते ज्योतिस्वरूप असते. ते दिव्य असते. आपण पूजा करतो ते शिवलिंग त्याचेंच प्रतीक होय.

(ए) आतां अनेक नामवत पाश्चात्य आधुनिक तत्त्वज्ञ डार्विनचा उत्क्रांतिवाद किंवा प्राचीन अज्ञान मानीत नाहीत. आपले श्वेताश्वतर उपनिषद् सांगते की, परम शिवाने प्रथम ब्रह्मदेवाला निर्माण केले व त्यास सर्वज्ञानस्वरूप वेदाची प्रेरणा केली. (श्वे. ६।१८) त्या वेदास आज आपण पारखे शालीं आहोत. तेव्हां जागतिक संस्कृतीचा विकास अथवा उत्कर्ष होत नसून अपकर्षच होत आहे, हे आतां पाश्चात्य पंडितांस जाणवू लागले आहे.

१ तै. उप. भाष्य २।६; १।१०; प्रश्न. ६।२. च. उप. २।४।१०. चहत्तन्मत्तार. शुक्लयजु. ३।४।११. मनु. श्वे. उप. ६।१८. वेदशास्त्रदीपिका, पृ. ३६०-६७. विद्यारण्य भाष्य (ऋग्वेद) Indian Philosophy, Vol. II, p. 504-515. हिंदी ईशविज्ञानभाष्य. धर्मविज्ञान (हिंदी.)

२ केनोपनिषद् ३।१५. लिंगपुराण, पूर्वार्ध, अ. १७-१९. शिवमहापुराण विद्येश्वर सं. अ. १-७. महाभारत सौप्तिक पर्व अ. १७. Ancient Wisdom. Introduction pp. 3, 4, 12. Indian Civilization and its antiquity p. 11. "Shiva worship with its Lingam and Yoni stands too high philosophically to be called phallic worship" (Secret Doctrines), (Vol. IV, 159). Cultural Heritage of India, Vol. II, p. 23. Handbook of Veer-saivism, Foreward by Prof. R. D. Ranade. History and Philosophy of Lingayat religion by Prof. Sakhare, pp. 322, 323. Indian Aryan Mythology, Vol. I, p. 511.

३ East and West by Rene Guenon, pp. 1, 30, 34, 44, 57, 59, 91, 174, 189-204. Indian Civilization and its antiquity, p. 10. Reign of Religion, p. 441. Aspects of Vedant. Ancient Wisdom by Annie Besant, p. 4. Personality of Man by Tyrrell, pp. 10, 17, 275. Causes of Evolution, pp. 153, 154.

(३) ऐतिहासिक दृष्टि—हे आधुनिकांच्या ज्ञानाचें तिसरें गमक आहे. शिवलिंगोपासना या विषयापुरतेंच पाहतां या ऐतिहासिक दृष्टीत सत्यस्वरूपावरण आणि विश्लेष हे अज्ञानाचें दोन्ही दोष ठळकपणें आढळतात. या पाश्चात्या-नुयायी ऐतिहासिक दृष्टीला आपलें देवताविज्ञान जाणवत नाहीं. आपल्या देशांतील मूर्तिपूजा बुद्ध धर्माच्या च्हासांतून प्रथमच सुरू झाली, तसेंच बौद्धांचे स्तूप, त्यांच्या शिलालेखांचे दगड, व त्यांचीच धर्मालये यांचीच पुढें शिवलिंगे व शिवालये बनलीं, असें त्यांचें ठाम मत आहे. तात्पर्य, बौद्ध धर्म व (वैदिक) ब्राह्मणधर्म यांच्या निच व भ्रष्ट अशा अधःपातांतूनच शिवलिंगोपासना प्रथम उगम पावली आहे, म्हणून ती या सुधारलेल्या नवयुगांत आदरणीय नाहीं, असा आधुनिकांचा आक्षेप दिसतो. ही आधुनिक ऐतिहासिक दृष्टि आपल्या अगाध प्राचीन शास्त्रमांडाराचा आस्थापूर्वक सांप्रदायिक पद्धतीनें कधींच अभ्यास करीत नाहीं. हिचा भर पाश्चात्यांचे ग्रंथ व अत्यंत संदिग्ध, व अपुरे असे तथाकथित प्राचीनकालीन अवशेष यांवरच जास्त दिसतो. त्यांत, पूर्वग्रहामिनिवेश, चर्हिमुखदृष्टि, भ्रामक गमकांची कांहीं तरी मनसोक्त जुळवा-जुळव करण्याची उतावळी, नवीन संशोधनाची अवास्तव उत्कंठा व पाश्चात्यांचे बहुधा अधानुकरण, हे दोष असतात. हे मी शिवलिंगोपासना या विषयापुरतेंच लिहीत आहे. ऐतिहासिक दृष्टीच्या एकंदर गुणावगुणाबद्दल अधिक विचार येथें अप्रस्तुत आहे यासंबंधी माझ्या समजुतीचे कांहीं मुद्दे पुढें स्पष्ट सांगत आहे.

(३) माझ्या समजुती :— या आधुनिक ऐतिहासिक दृष्टीचा शिवलिंगोपासनेपुरताच विचार करतां, माझी अशी समजूत झाली आहे कीं,—

(अ) शिवलिंगोपासना हा विषय अंतर्मुख सूक्ष्म दृष्टीचा, कर्तृतंत्र शास्त्रानुकूल सद्भावनेचा, गूढ, दिव्य व अदृष्ट फलक असा आहे. तो चर्हिमुख व स्थूल अशा ऐतिहासिक अदूरदृष्टीचा विषयच नव्हे. यास्तव तिनें तिच्या अधिकाराबाहेरील या विषयात न पडावें तें चरें. भगिनी निवेदिता आपल्या

१ शिव महापुराण. विद्येश्वर सं. अ. ७, अ. १. १०७. लिंग पुराण पूर्वाध अ. १।१७।१९. श्वे. उप. केनोपनिषद खं. ३. ऋ १०।१२९; कठ. छं. ६।२।३; मनु १।५; ४।१९ अथर्व. ४।७; ११।२; १९।७।७. तलवकार [टीप पुढील पानावर पहा.]

शिव आणि बुद्ध या पुस्तकांत (पृ. १९) लिहिते की, "The wise and the learned of His (Lord Siva) people will laugh at you — ' Understand children, ' they will say, ' that this is the Great God of whom we speak ! He can have neither dwelling place nor history nor companions, such things are vain dreams of men. ' " [कोणतें वापाणलिंग किती वर्षांमागचें ह्या ऐतिहासिक चिकित्सेंत मुळीच महत्त्व नाहीं.]

(आ) शिवलिंगोपासना अनादि आहे, म्हणूनहि ती ऐतिहासिक दृष्टीच्या कक्षबाहेर आहे. शिवलिंगोपासना निदान ऐतिहासिक कालाच्या हजारां वर्षे पूर्वाची आहे, असे अनेक पुरावे आहेत.

[टीप मागील पानावरून चालू]

१०।१९; ४।१२. East and West by Rene Guenon, pp. 15-16. Siva and Budha by Sister Nivedita, p. 19. See addresses on Bhakti Yoga in the complete works of Swami Vivekananda (1909). Mayavati Edition IV, p. 756. A search in secret Egypt By Paul Brunton, pp. 77-78.

1 It can scarcely be questioned theorise as writers may, that the origin of this worship (of Lingam) is lost in antiquity. (Phallic Miscellany, p. 4, see also Phallism, p. 2.) Cultural Heritage of India, Vol. II, p. 18. Indian civilization and its antiquity preface, p. 4. p. 1. Phallic miscellanies pp. 2-4 6-91-92. Phallism p. 1 Secret doctrines III pp. 81-86, IV pp. 37-38. Lives of Alcyone and Orion. Address of Dr. Prannath Vidyalanekar at Benaras on 1-5-1933 in the Nagari Pracharini Sabha. Ancient Indian Colonies in the far East by R. C. Muzumdar. Investigation of Dr. K. S. Krishan, Dharma Raja number 13-11-1941. पुरुषार्थ, वर्ष १४ अ. ४ पृ. ३७१; कल्याण शिवाक पृ. ५७५-७६ सिद्धांत पत्र, वर्ष २ पृ. ९७, १२७. लिंग पुराण पू. अ. ३।४ पहा.

शि. ... ११

(इ) ऐतिहासिक दृष्टीचे आधार अति संदिग्ध व अपुरे असतात. त्यांवर चांगलेली अनुमाने बरोबर येण्यापेक्षा चुकण्याचाच संभव जास्त असतो. व जो जो भूतकालाकडे मागे जावे तो तो त्या अदृष्टदृष्टीतील प्रमाद अपरिहार्य होतो, असे नामवंत ऐतिहासिक संशोधकच घेतातून सांगतात. एका मोहनजोदरोच्या उत्खननाने कित्येक ऐतिहासिक कल्पनांचे मनोरे, मुलांच्या पत्त्यांच्या बंगल्याप्रमाणे कोसळून पडले !

(ई) रात्री पडलेल्या स्वप्नाची आपणांस स्मृति नसते, आपल्याच आयुष्यातील आपल्याला पूर्वस्मृति नसते, एकाच नुकत्याच समक्ष घडलेल्या घटनेच्या चार साक्षीदारांत भेळ नसतो, चार दिशांनी एकाच वस्तूकडे पाहिल्यास हृदया-नुभव वेगळा येतो, प्राचीन ऐतिहासिक कागदपत्र, शिलालेख व अवशेष हे पूर्वग्रहदूषित व संदिग्ध म्हणून अप्रमाण असण्याचा फार संभव असतो. गीता व ब्रह्मसूत्रे यांवर अनेक भाष्ये झाली. मग ऐतिहासिक साधनांवरून निधणारी अनुमाने अत्यंत भिन्न कां असू शकणार नाहीत !

(उ) आपले प्राचीन वाङ्मय आधिभौतिक, आधिदैविक, व आध्यात्मिक दृष्टींनी लिहिलेले असते. त्यांतील समाधि भाषा, परकीय भाषा, लाक्षणिक भाषा, परोक्ष भाषा यांचा उक्तानार्थ ध्यावयाचाच नसतो. आपले प्राचीन वाङ्मय ऐतिहासिक दृष्टीने लिहिलेलेच नाही. त्यांत ऐहिक आणि पारलौकिक व्यवहारांचे मिश्रण असते. अर्थात् तो ऐतिहासिक दृष्टीचा विषय होऊच शकत नाही.

(ऊ) बौद्ध आणि शैव यांचे हाडवेर होतं. शिवलिङ्गोपासना हे बौद्धांचे अनुकरण संभवत नाही. बौद्धांच्या ठिकाणी ईश्वरोपासनेचा जिव्हाळा मुळांचे

१ Permanent History of Mahabharat, Chapter, I, p. 2.

“ I found no peace ” by Web Miller.

२ Indian civilisation and its antiquity, p. iv.

३ भारतवर्षका इतिहास (भारतधर्म महामंडळाचा) भूमिका.

४ Indian Philosophy Vol. II p. 722 cultural heritage of India Vol. II, pp. 27-32. शिवभक्तविलास उपपुराण, अ. ४५ ते ५०. Vedant Kesari, June 1950, p. 65. Indian Buddhist Iconography pp. 98-99, 144, 146.

नव्हता, म्हणून तर तो धर्म येथे टिकला नाही. याशिवाय शिवलिंगपूजा बौद्ध काळाच्या फार पूर्वीपासून रूढ आहे. यासच पुष्कळ पुरावा आहे. त्यांतील कांही वर पृष्ठ १६१ खाली निर्दिष्ट केला आहे. मोहोनजोदारो येथील उत्खनन हा शेवटचा पुरावा होय. त्यांत सहा हजार वर्षांपूर्वीची अनेक शिवलिंगे सांपडली आहेत.

प्रामाण्यविचारः— या पूर्वीच्या तीन परिच्छेदात अति तुटक रीतीने मांडलेला खंडनविचार सविस्तर व योग्य ग्रंथातील भरपूर अवतरणे देऊन करता आला असता, तर पार बरे होतें. पण ग्रंथविस्तारमग्यापुढें माझा निरुपाय झाला, याचदल खेद वाटतो. असो. आता हा ग्रंथ लिहिताना मी अंगीकारलेला प्रामाण्य विचार तसाच संक्षेपतः पुढें सांगतो.

(१) या ग्रंथांतील विषय बहुतांशी गूढ व अतींद्रिय आहे. यास्तव या विषयाच्या चर्चेत श्रुति, स्मृति, पुराणेतिहास व धृतीतुकूल संतादि थोर सत्पुरुषांचे ग्रंथ, यास प्रामाण्य द्यावें लागेल. परकीयाच्या ग्रंथाच्या प्रामाण्याचा विचार येथे अप्रस्तुत नसला, तरी तो मी करीत नाहीं. आंग्लशिक्षित वाचकाना त्यांतील विचार जास्त हृदयस्पर्शी वाटतील, म्हणून तथा योग्य त्या ग्रंथाचे आधार त्याच्या समजुतीकरता मी दिले आहेत इतकेंच. या ग्रंथात आद्य श्रीशंकराचार्यांचे तत्त्वज्ञान हेच बहुधा मी अनुसरणार आहे.

(२) ग्रंथात्पर्यनिर्णय ठरविताना किंवा त्यातील कोणत्याहि वचनाचा अर्थ लावताना समग्र ग्रंथाच्या समन्वयानेंच अर्थ लावला पाहिजे. मीमांसकांची पद्धतिहि महत्त्वाची आहेत. जेथे प्रक्षिप्तवादाचा मुद्दा अत्यंत निर्दिष्टवाद नसेल, तेथे तो विकल्प मानताच कामा नये.

(३) ग्रंथार्थनिर्णय ठरविताना परकीयाच्या व त्याच्या विचारांनीं अगोदरच भारलेल्या स्वकीयांच्या दृष्टीपेक्षा भेष्ट अखंडित प्राचीन परंपरेच्या सांप्रदायिक दृष्टीला जास्त प्रामाण्य दिलें पाहिजे.

(४) आधिभौतिक, आधिदैविक व आध्यात्मिक अशा त्रिविध दृष्टींनीं आपले अनेक प्राचीन ग्रंथ लिहिलेले असतात, हें त्याच्या रहस्याचा विचार करतां लक्षात ठेवलें पाहिजे.

(५) कोणत्याहि ग्रंथाची, संप्रदायाची, सांप्रदायिकाची, पंथाची किंवा पद्धतीची योग्यता त्यांच्यातील भेष्ट अंशावरून ठरवावी लागेल, व त्याच

अनुरोधानें त्यांतील निकृष्ट भासणारा भाग अगर विधानें याचा अर्थ अधिकार-भेदानें अगर लक्षणेनें लावावा लागेल.

(७) वरील पहिल्या निबंधाला अनुसरून ब्रह्मात्मवाद, जीवेश्वरवाद, जगन्मिथ्यात्ववाद, मायावाद, मूर्तिपूजा, नामसाधन, तसेंच धर्म व मोक्ष पुरुषार्थांचें अस्मान्य महत्त्व, भाव, श्रद्धा, सहजस्फूर्ति यांचें मूल्य, संत-भक्तांचे अनुभव व श्रुत्यनुकूल तर्क यांचें प्रामाण्य आणि परलोकवाद व पुनर्जन्मवाद हे सारें मान्य केलें पाहिजे या साध्या गोष्टीहि आधुनिकांना मान्य नसतात न्यायमूर्ति बुइट्रॉफ आपल्या भारतशक्ति नामक पुस्तकांत म्हणतात कीं, One of the results of a hybrid education and civilisation is that the simplest and truest things are misunderstood. (Postscript pp. XVII to XXI.)

(८) गुरुप्रचीति, शास्त्रप्रचीति व आत्मप्रचीति हीं सत्यनिर्णयाचीं समुच्चयानें प्रमाणें मानलीं पाहिजेत. यांतील आत्मप्रचीति म्हणजे प्रज्ञावंत सद्गुरुपदिष्ट साधकाची आत्मप्रचीति, तसेंच गुरुप्रचीति म्हणजे श्रोत्रीय व ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरुंची प्रचीति असैं समजावें. सारीं भारतीय प्राचीन आस्तिक दर्शनें अथवा शास्त्रे अधिकारभेदानें प्रमाण मानावीं. (सूतसंहिता, यज्ञ-वैमव खंड, अ. ११-२०-२२. संप्रदाय सुरतरु, अ. ६).

(९) पारिभाषिक शब्दाचे अर्थ सांप्रदायिक पद्धतीनेंच लावले पाहिजेत. शास्त्रांतील समाधि भाषा, परकीय भाषा, परोक्ष भाषा, लाक्षणिक भाषा अशा गूढ भाषाप्रकारांत इटकून गैरसमज होतात, त्यांस जपलें पाहिजे. सांप्रदायिक परंपरेनें प्राप्त होणाऱ्या ज्ञानाचें महत्त्व अनन्यसाधारण असतें राजाच्या मागून त्याची जी औरस संतति असेल तीच गादीवर बसते. अन्यास तो अधिकार नसतो त्याप्रमाणें सांप्रदायिक ज्ञानाच्या मान्यतेबद्दल समजावें.

(१०) नुसत्या प्राचीन-अर्वाचीन विद्वत्तेला प्रामाण्य नाहीं. ब्रह्मनिष्ठ-कृतार्थ पुरुषाचें अथवा साक्षात्कारी पराकोटीच्या भक्तांचें वचन हेंच

१ चाणाक्ष दृष्टीला सुगंध कळणार नाहीं. श्रीज्ञानेश्वर म्हणतात— “पै व्याकरणीं चोखडा । तर्कीं अतिगाढा । परि एक आत्मज्ञानीं पुढा । जात्येंध जो ॥ ८३४ ॥ मोरा आर्गीं अशेपें । पिसें असतीं डोळसें । परि एकली दिठी नसे । तैसें ते गा ॥ ८३५ ॥” ज्ञानेश्वरी अ० १३

प्रमाणभूत मानावें लागेल. केवळ युक्तिवाद प्रमाण मानतां येणार नाही. श्रुति, युक्ति, आणि अनुभूति यांचें ऐकात्म्य हेंच शिष्टमान्य प्रमाण होय.

(११) व्यवहारांत असं नेहमी घडतें कीं, जे समाजाचे अगर त्यांतील काहीं सत्त्याचे पुढारी असतात, तसैंच जे लावक, वक्ते, शिक्षक, संशोधक व संपादक असतात, त्यांस धर्म व तत्त्वज्ञानासारख्या गूढ विषयावरहि कधी कधी आपले विचार प्रगट करावे लागतात, अशा वेळीं त्यांच्या समाजांतील स्थान-माहात्म्यामुळें अगर लोकप्रियतेमुळें, त्यांच्या विचारांत समाजाकडून सहजच प्रामाण्य दिलें जातें त्यामुळें समाजाची पुष्कळ वेळा दिशाभूल होते. म्हणून यासचर्चा सावधानता व सारासाराविवेक याची फार गरज आहे.

(१२) परकीयाच्या दीर्घकालीन राज्यामुळें त्यांच्या संस्कृतीचे अनेक अनिष्ट संस्कार आपल्यावर होत आले आहेत. तसैंच आंग्ल शिक्षणात प्रावीण्य मिळविणारांकरिता देशाच्या पुढारीपणाचें, लोकशिक्षणाचें व सत्ताधिकाराचें काम त्या ओघानेंच घेत गेलें याचा धार्मिक दृष्ट्या अतिविघातक परिणाम घडून आला आहे ही गोष्ट नि पक्षपाती अशा काहीं पाश्चात्य विद्वानांनीहि स्पष्ट नमूद केली आहे * उदाहरणार्थ, हिंदु संस्कृतीचा सखोल व दीर्घकाल अभ्यास

1 To go beyond one's own field and to dabble in theology or spiritism is dangerous even for men as illustrious as Issace Newton, William Crookes or Oliver Lodge. (Chapter VII of Man the Unknown).

Thus great men, in speaking about things they do not thoroughly understand, hinder human progress, in one of its fields, while having contributed to its advancement in another. (Ibid, Chap. II)

2 Those who cannot understand lofty ideas when presented in ritual and symbolic garb will serve their reputation best by not speaking of them (J. Woodroffe)

जरिस्त बुझोंक एके ठिकाणीं यापुढें जाऊन असं स्पष्ट सांगतात कीं आधुनिक आंग्लशिक्षिताची मनाची ठेवण इतकी बदलून जाते कीं, त्यांना हिंदुधर्मसंस्कृतीचें रहस्य पटणें व पटवणें पुष्कळ वेळा अशक्य प्राय होतें.

केलेले सर जॉन वुड्रोफ हे न्यायमूर्ति असे म्हणतात की, पाश्चात्य शास्त्रज्ञ व त्यांचे आपल्याकडील अनुयायी बहुश्रुत व बुद्धिमान असले तरी ते वैराग्यपूर्ण तपश्चर्येने व संन्यस्त वृत्तीने मायेचा पडदा दूर सारून चिच्छक्तीशी एकरूपता पावलेले संत बनलेले नसतात. नुसत्या बुद्धिवादाने आणि तर्काने अपरोक्षानुभूति होणार नाही. त्याला पावित्र्य, तनमनशुद्धि, संयम, शिस्त आणि उपासना यांची गरज आहे. आपण साहजिक बनावे लागते. जेव्हा ही सिद्धभूमि होती, तेव्हाच हे तत्त्वज्ञान आहे. (The Power as Reality by J. Woodroffe.)

(१२) अंतर्मुख वृत्तीने, ध्यानधारणेने, किंवा श्रवणमनननिदिध्यासादि अन्य पारमार्थिक साधनांनी जीव-अहंकाराचा विलय करून परमात्मरूप शिवतत्त्वाची दृढ अपरोक्षानुभूति करून घेणे, हाच शिवलिंगोपासनेचें अंतिम रहस्य जाणण्याचा प्रशस्त मार्ग दिसतो. प्रकृति, माया, अथवा चिच्छक्ति यांच्या बाह्य स्थूल-सूक्ष्म आविर्भावांचे बहिर्मुख वृत्तीने अवलोकन व त्याचें चिंतन आणि मनन करीत गेल्याने बुद्धि चिकित्सक व व्यापक होत जाईल; पण तिला या केवळ बहिर्मुख वृत्तीने अंतिम शिवतत्त्व केव्हा तरी अपरोक्ष करता येईल, असे सांगवत नाही. किमान पक्ष वैराग्य, शास्त्रोक्त अभ्यास व ईश्वरनिष्ठा ही साधने अवश्य पाहिजेतच. (Varieties of Religious experiences, p. 410. See Personalities of man, p. 275).

(१३) उत्क्रांति, प्रगति, साम्यवाद, सामाजिक सुधारणा, परंपरानिरपेक्ष आचारविचारस्वार्तव्य, धर्मनिरपेक्ष राज्य, भौतिक विज्ञानसर्वस्व व ऐहिक सुखवाद अशा अनेक क्रांतिकारक घोषणांनी आजच्या नवयुगाचें वातावरण दुमदुमले आहे. ही वस्तुतः भ्रामक असलेली गृहित सत्ये जो न मानील तो अज्ञान, खुळा व रानटी मानला जात आहे. अशा विचारांच्या कोलाहलांत हा ग्रंथ लिहिणे व वाचणे यास वरील मर्यादा आवश्यक वाटतात.

(१४) आपल्या भारतीय संस्कृतीची अंतरमुखता हा विशेष आहे. सत्त्व-संशुद्धि हे प्रगतीचें गमक आहे. अहंता-ममता-त्याग हे वैराग्याचें रहस्य आहे. त्रिकालाबाधित ही सत्याची व्याख्या आहे. दरएक प्रकारच्या योगक्षेमाचें ईश्वरनिष्ठा हे एकमेव साधन आहे. आपण आपल्या सनातन वैदिक वर्णाश्रम धर्माची आस्था चाळगली तर तो धर्म आपली काळजी वाढील. आपण

ईश्वरास प्रपन्न झालों तर आपल्या अभ्युदयानिःश्रेयसाची कदर तो बाळगील, असा अदृढ विश्वास पाहिजे. अनेक धर्मेनिष्ठांच्या उपासनेच्या पुण्याईशिवाय समाजोद्धारक ईश्वरी अवतार होत नसतो, हे पक्के जाणून महाराष्ट्राचे प्राचीन राजगुरू श्रीसमर्थ रामदास यांचे— “उपासनेकरितां । जगदोद्धार ॥१३॥१८. हे वचन सर्वोर्नी मनावर घेतले पाहिजे.

आक्षेप आणि संदेह :— “सशयात्मा विनश्यति ।” गीता ४।४०. याचा वास्तविक अर्थ पोटांत संशय बाळगून त्याचे निराकरण करून घेतले नाही तर त्याने हानि होते, असाच वेला पाहिजे. (न संशयं मनास्त्व नरो भद्राणि पश्यति । सशयं पुनरास्त्व यदि जीवति पश्यति ॥ म. भा. १२।१४०।३४.) म्हणून भगवान् गीतेंत लगेच म्हणतात की, आपल्या हृदयांत अज्ञानाने उत्पन्न झालेला सशय ज्ञानरूप तरवारीने छाटून टाक, (गी. ४।४२) आपले बहुतेक प्राचीन शास्त्रग्रंथ प्रश्नोत्तररूप आहेत. प्रतिपक्षाच्या आक्षेपाचे खंडण आणि शिष्याच्या संदेहाचे निरासन असेच शास्त्रग्रंथाचे बहुधा स्वरूप आढळते. बुद्धिवाद्यास चिकित्सा हवी असते. माविकास ती आवडत नाही. त्याने क्वचित् त्याचा बुद्धिभेद होण्याचाहि समव असतो. असे आहे तरी “विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्णयश्चेति पश्चाद्गशास्त्रेऽधिकरण स्मृतम् । ” अशी पूर्वोत्तर पक्षरूप अधिकरणाची पांच अंगे शास्त्रानेच मानली आहेत. श्रीसमर्थहि म्हणतात— “रत्ने साधया कारणे । मृत्तिका लागे येकवटणे ॥ १ ॥ पूर्वपक्षाविण सिद्धात । बोलतांचि नये ॥ ३ ॥ आधी मिथ्या उभारावे । मग ते बोलखोन साढावे । पुढे सत्य ते स्वभावे । अंतरीचाणे ॥ ४ ॥ दा. भा. ७।३ ”, “ निराकृत्यहि पूर्वपक्षं पश्चात्सिद्धान्तो वक्तव्यो भवतीति न्यायात् । मु. उ. ४ ” या शाकरमाध्यात असेच म्हटले आहे. उपनिषदांतून “तूं जर यावर अति प्रश्न करशील तर तुझे मस्तक तुटून पडेल ” असे ज्या-प्रमाणे म्हटलेले आढळते. वृ. उप. ३।६।१. त्याप्रमाणे या उलट तू हा प्रश्न विचारून निराकरण करून घेतले नसतें तर तुझे मस्तक तुटून पडेल असतें, असे पण म्हटलेले आढळते. छा. उप ५।११।१. डॉ. पॉल ब्रंटन यांच्या Hidden truth beyond Yoga या ग्रंथांत (पृ. १५५-१५६) अनेक ठिकाणी, शंका काढून त्याचे निराकरण करून घेण्याला फार महत्त्व दिले आहे. श्रीरामकृष्ण परमहंसानाहि शंका घेणे व तिचे निराकरण करून घेणे

हैं फार आवडत असे. हा चिकित्सा खंड त्याच घोरणानें लिहिला जात आहे. प्रतिपक्षाचा कठोर सडेतोड पूर्वपक्ष कोणास बुद्धिभेदक वाटतो, म्हणून या चिकित्सा खंडांत आक्षेप आणि संदेह सौम्य स्वरूपांत व संक्षेपांत मांडले आहेत. तसेंच निराक्षेप अशा प्रथम खंडांत, भाविकांच्या मनाची बैठक, पुढें या चिकित्सा खंडानें सहज बुद्धिभेद होऊं नये, अशी तयार केली आहे.

या चिकित्सा खंडाच्या मूळ हस्तलिखित प्रतींत हिंदुधर्म संस्कृति, श्रुतिप्रामाण्यवाद, परलोकवाद, ब्रह्मवाद, ईश्वरवाद, नामसाधन, मूर्तिपूजा, प्रामाण्यवाद यांसंबंधी आक्षेप संदेह निराकरणाचीं अनेक प्रकरणें सविस्तर लिहिलेलीं होती. पण मार्गे लिहिल्याप्रमाणें तीं या ग्रंथांत गाळलीं आहेत. आतां साक्षात् शिवलिङ्गोपासनेसंबंधीच जे आक्षेप व संदेह आहेत, तेवढ्यांचीच चिकित्सा या खंडांत मर्यादित केली आहे.

याप्रमाणें या चिकित्सा खंडांत कोणत्या आक्षेपांची अथवा संदेहांची आपणांस चिकित्सा करावयाची आहे, ते आक्षेप अथवा संदेह थोडक्यांत पुढें देत आहे. येथे भाविकांच्या समजुतीकरतां हे स्पष्टच सांगणें योग्य वाटतें कां, हे आक्षेप किंवा संदेह मी या ग्रंथाच्या सार्थकतेकरितां चळेंच माझ्याच मनानें कल्पिलेले नाहीत. या आक्षेप किंवा संदेहांच्या मार्गे आपल्या देशांत मान्यता पावलेल्या अशा अनेक विद्वान व्यक्ति आहेत. त्यांचीं नांवें मी बुद्धिपुरस्तरच सांगत नाही; ती गोष्ट वेगळी. अर्थात्, हे आक्षेप अथवा संदेह अनेक भाविक उपासकांच्या मनाला यापूर्वी कधीं शिवलेहि नसले, तरी आधुनिकांच्या वरील प्रकारच्या आक्षेपक लिखाणामुळें आजच्या-उद्यांच्या शिकल्यासवरलेल्या पिढीच्या नजरेपुढें ते सतत खेळते राहातील, अशी आजची परिस्थिति दिसत असल्यामुळें, त्यांची दुसरी याजू वाचक जगापुढें असणें फार अगत्याचें आहे, म्हणून हें माझ्या अधिकाराबाहेरचें चिकित्सेचें कार्य, अर्चित्य ईश्वरी प्रेरणेनें माझ्या हातीं दिलें आहे, असें मी मानतो. पण तें वाचून ज्या भाविकांना आपला बुद्धिभेद होण्याचा धोका वाटे, अशा हलुवार मनाच्या मोळ्या भाविकांनीं हा चिकित्सा खंड (तसें वाटल्यास) वाचूं नये, अशी विनंती आहे. आतां या चिकित्सा खंडांत चर्चा करण्याचे ठळक आक्षेप व संदेह सांगतो.

आक्षेप^{१४} व संदेहः—(१) शिव आणि रुद्र वेगळे. शिवाचें वेदांत नांवहि नाही. तो अवैदिक आहे. रुद्र ही वेदांतील अति गौण देवता आहे. तो क्रूर, दुष्ट व ग्राम्य असाच वेदांत वर्णिलेला आहे. मोहोनजोदाहो येथील उत्खननांत सांपडलेली सारी शिवलिंगे वेदपूर्वकालीन अनार्यीची आहेत. त्यांसच ऋग्वेदांत शिश्रदेव असें अत्यंत निघेघारी म्हटलें आहे. शिव, रुद्र, भैरव, विनायक, कुमारस्कंद, काली, दुर्गा हीं सारीं अनार्यीचीं कल्पित उग्र दैवतें आहेत. नंदी तर पशुच आहे. अर्थात् हीं दैवतें आर्यीनीं उपासनीय नाहींत.

(२) (अ) शिवलिंग हें शिश्रयोनि या जघन्य इंद्रियांच्या मिथुनाचें अश्लील प्रतीक आहे. हें शिवलिंगासंबंधीं शिल्पशास्त्र यावरून व शिवलिंगपूजा कशी रूढ झाली, यासंबंधींच्या अनेक आख्यानावरूनहि स्पष्ट होतें.

(आ) शिवलिंगोपासना ग्राम्य आहे.

(इ) त्या उपासनेंतील कल्पित रुद्र व रुद्राणी अथवा शिवशक्ति या देवता उग्र, मयानक व अमंगल अशाच वर्णिलेल्या अस्तल्यामुळे उपासनीय नाहींत.

तसेंच या देवतांची वेशभूषा व परिवार तसेंच शिवालयांतील इतर चिन्हे ग्राम्य व अश्लील असतात.

(३) बरील आक्षेपाचा विचार केला न केला तरी, शिवालिंगोपासना ही देशकालमानानें असामायिक, अव्यवहार्य व निरूपयोगी आहे.

थोडक्यांत या आक्षेपांची चिकित्सा या खंडांत करावयाची आहे

मार्गे मार्गे निर्मलं ब्रह्मवृन्दं वृन्दे वृन्दे तत्त्वचिन्तानुवादः ।

वादे वादे जायते तत्त्व बोधो बोधे बोधे भासते चन्द्रचूडः ॥

प्रकरण २ रे

अनार्य व अवैदिक दैवते

हरिः ॐ ॥ इडा देवहर्मनुर्यज्ञनीर्वृहस्पतिरकथामदानि शँऽसिप-
द्विध्वेदेवाः सूक्तवाचः पृथिवि मातर्मा मा हिऽसीर्मधु मनिष्ये मधु
जनिष्ये मधु वक्ष्यामि मधु वदिष्यामि मधुमतीं देवेभ्यो वाच-
मुद्यासऽशुश्रूषेण्यां मनुष्येभ्यस्तं मा देवा अवन्तु शोभायै पितरो-
नुमदन्तु ॥ नमो रुद्रेभ्यः । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

सर्गादिकाले भगवान् विरिञ्चिरुपास्यैनं सर्गसामर्थ्यमाप्य ।

तुतोप चित्ते चाञ्चितार्थाश्च लब्ध्वा धन्यः सोपास्योपासको
भवति धाता ॥ —दक्षिणामूर्ति २०.

या मंगलपूर्वक प्रकरणापासूनच चिकित्सा त्वंडाला आरंभ होत आहे.
उपास्य शिव व त्याची उपासना यांसंबंधी उपासकाने चिकित्सा करणे,
हा अपराध आहे. यास्तव हे लेखनकर्तृत्व मला केवळ निमित्तमात्र मानून
भगवान् शिवाने आपणच आपल्या इच्छेनुरूप पुरे करावे, अशी विनम्र-
भावाने मी त्याची प्रार्थना करतो.

श्रीशिवलिङ्गोपासनेसंबंधी आक्षेप आणि संदेह यांचे निरासन करण्यापूर्वी
ईश्वरी मायेने शिवाच्यासंबंधी जे आक्षेप व संदेह आधुनिकांच्या ठिकाणी
निर्माण केले आहेत, त्यांचे निराकरण करणे अवश्य आहे.

ते आक्षेप आणि संदेह थोडक्यांत तपशीलवार असे आहेत :—

(१) शिव या देवतेचा नामनिर्देशहि वैदिक वाङ्मयांत नाही. ती
अनार्यांची व शूद्रांची पुराणोक्त देवता अवैदिक आहे.

(२) रुद्राचा फारच थोडा उल्लेख ऋग्वेदांत आहे. पण त्याचे वर्णन रौद्र
व ग्राम्य स्वरूपाचे आहे. तो मुसंस्कृत अशा आर्यांचा देव असणे शक्य
वाटत नाही.

(३) मोहनजोदडो येथील उत्खननांत वेदपूर्व द्राविड संस्कृतीचे अवशेष सांपडले आहेत. त्यांत त्या अवैदिक अनार्यांची शिवलिंगे पुष्कळ आहेत.

(४) ऋग्वेदांत लिंगपूजक शिश्रदेवांस इंद्रानें ठार मारवें, असा त्यांचा तीन शब्दांत निषेध केला आहे.

(५) यावरून लिंगपूजा अनार्य शिश्रदेवांची व शिवदेवता द्राविडी अनार्य संस्कृतीतील अर्थात् अवैदिक असें सिद्ध होतें.

(६) ही देवता पुढें आर्य आणि अनार्य यांच्या संक्रांत आर्यांनी निरुपायानें मागाहून पत्करली, असें दिसतें. हेंच तें शंकराचें विषप्राशन होय. तरी पण आर्यांनी या देवास क्रूर, दुष्ट, अनाचारी इत्यादि दोषयुक्तच मानलें आहे. “ त्याला पंजे आहेत, त्याच्या केशांची वेणी घातली आहे, त्याचें पोट काळें आणि पाठ तांबडी आहे, तो कांतडें पांघरतो आणि पर्वतावर राहातो,” इत्यादि प्रकारें त्याचें विविध, रौद्र व रानटीपणाचें वर्णन आर्यांनी केलेलें आढळतें. त्याला शूद्राचा देव मानलें आहे.

(७) या देवतेचा रमशानवास, चिताभस्मलेपन, मुंडमाळा, कपालांतून मिखा मागणें, पशुवाहन, सर्पभूषणें इत्यादि ओंगळ आचार पाहून त्यास यज्ञांत हविर्भाग देण्याचें लांचच राहिलें, पण खुद्द त्याच्या सासऱ्यानें म्हणजे दक्षानें त्यास यज्ञास बोलावलेहि नाहीं. उलट त्याची निर्मत्सना केली.

(८) वैदिक याज्ञिकप्रमाणें चौदहतेन पंधांतहि त्याची अत्यंत अवहेलनाच केली आहे, ती लिहवत नाहीं.

(९) शिवरुद्राप्रमाणेंच शक्ति, विनायक, कुमार स्कंद या साऱ्या भयप्रद नरचलि घेणाऱ्या उग्र देवता आहेत.

(१०) या देवतांप्रमाणें यांचा भूतादि परिवार व याचे असुर-काळामुख-कापालिक, इत्यादि उपासक आचारग्रष्ट आढळतात. या देवतेचे पुजारी निकृष्ट जातीचे पूर्वास्पृश्यहि असतात. शैव हे अस्पृश्य मानले होते. शिवतीर्थ व शिव निर्माल्य ही अग्राह्य मानिली आहेत. शिवावर रुद्रामिषेकाची एकादशनी शुचिर्भूत ब्राह्मण करीत नसत.

(११) शिवलिंग हें शिश्रयोनि मैथुनाचें-अश्लील प्रतीक आहे. हाच प्राचीन सर्व धर्मांतील मूळचा लिंगदेव होय. शिवाची लिंगरूपांतच उपासना

कशी उत्पन्न झाली असा प्रश्न उत्पन्न करून त्याचा खुलासा करण्याकरतां पुराणकारांनीं ज्या आख्यायिका सांगितल्या आहेत, तसेंच शिवलिंगासंबंधी जें शिल्पशास्त्र आहे व त्याप्रमाणें जीं प्राचीन शिवलिंगें घडवलेली आहेत, हें सारें पाहता शिवलिंग हें जननेंद्रियाचेंच प्रतीक आहे अशी खातरी होते.

याप्रमाणें श्रीशिवाच्या जणु विरोध भक्तीची आशेपक्षांकडून होणारी “ शिव्यांची लाखोली ” या म्हणीप्रमाणें एकादशनी आहे ! यानंतर आतां या खंडांत निंदा व स्तुतीच्या अतीत असलेल्या भगवंताची म्हणजे त्याच्या शिवलिंगाची प्रथम प्रक्षालन पूजा करावयाची आहे. ती उरकल्यावर मग मुख्य पूजा अखेरच्या सारखंडांत यथावकाश जशी तो करवून घेईल, तशी करू.

मार्गावर्तित पादुका पशुपते रङ्गस्य कूर्चायते ।

गण्डूपाम्बुनिपेचन पुररिपोर्दिव्याभिपेकायते ।

किंचिद्भक्षितमांसशेषकवलं नव्योपहारायते ।

भक्तिः किं न करोत्यहो वनचरो भक्तावतंसायते ॥ ६३ ॥

— शिवानंदलहरी

प्राचीन काळी कोणी एक कण्णप्प नांवाचा अरण्यवासी भिळ एका डोंगरावरील शिवमूर्तीवर पूर्वी ब्राह्मण पुजाऱ्यानें वाहलेली विल्वपत्रे पायांतील पादत्राणांनीं झाडून टाकी, आपल्या तोंडांत भरून नेलेल्या पाण्याच्या चुळानें त्या मूर्तीला स्नान घाली व निरनिराळ्या पशुपक्षांच्या मासाचा नैवेद्य त्यास दाखवी. तेव्हां तेथें सुप्रभार्ती शिवपूजा करण्यास येणाऱ्या ब्राह्मण पुजाऱ्याला हो रोज घाण कोण करतो, तें कळेना. त्याला रोज ती जागा धुऊन स्वच्छ करावी लागे. पण आचार्यांनीं लिहिलेल्या वरील श्लोकाप्रमाणें ती त्या शूद्र भिळ्याची पूजा शिवास फार प्रिय होती. याचें कारण त्या अजाण भिळ्याचें शिवावरील प्रेम अमर्याद होतें. तो भिळ आपल्या देवतेसाठीं वाटेल तो त्याग करण्यास आनंदानें तयार होता. श्रीविष्णूनें शिवपूजेत आपलें एकच नेत्रकमल वाहिलें. पण कण्णप्पानें आपल्या हातानें दोन्ही डोळे काढून ते शिवास दिले होते ! विरोधी भक्तीतहि मनाची तन्मयता असते व प्राणात त्यागाची तयारी असते; पण वर दिलेल्या आशेप घेणाऱ्यांच्या ठिकाणीं अशा प्रेमलक्षण किंवा विरोधी भक्तीचाहि संभवच नसतो.

पाश्चात्य संस्कृतीच्या चनावटीच्या आधुनिक ऐतिहासिक दृष्टीच्या चम्याचा असा एक विलक्षण गुण आहे की, त्यांनी देवताविज्ञानासारख्या विषयातहि भक्तिभावनेच्या प्रेमाश्रूची धार डोळ्यास कधीच लागत नाही नि पक्षपाती ऐतिहासिक दृष्टि तीच की, जी देवतावर्णनातहि चुकूनसुद्धा भावनावश न होता त्रयस्थाप्रमाणे सतत रुक्ष व उदासीन राहू शकते देवताविज्ञानावरील ग्रंथहि भक्तिभावनावशतेने लिहिणे हे ऐतिहासिक दृष्टीला मुळीच रुचत नाही, याचा मला अनुभव आला आहे इतकेंच काय, तर धर्मासंबंधीच लिहीत असता सनातन वैदिक वर्णाश्रमधर्मासबधी अभिमान धारण करणे, हेहि कित्येक आधुनिक विद्वानास व सरयास अयोग्य व असमर्थनीय वाटते, याचाहि मला विलक्षण अनुभव आला आहे तात्पर्य, आपल्याच देवताविज्ञानासारखा का विषय असेना, त्यासंबंधी लिहिताना आधुनिक विद्वान् लेखक किती निरभिमान व निर्मोह राहू शकतात, हे आश्चर्याने पाहण्यासारखे आहे ! पण हा देवतासंबंधी ग्रंथलेखनातील भक्तिभावनाशून्यतेचा दडक मला मान्य नाही निदान या उपासनाग्रथात तो अत्यंत अघस्तुत आहे, असेच मी समजतो

या महाराष्ट्राचे शम्भवी अथवा आध्यात्मिक विद्येचे तेज श्रीमुकुंदराज-ज्ञानेश्वरापासून तो अगदी अलीकडील श्रीहरिराजस्वामी, नारायणमहाराज जालवणकर, श्रीवासुदेवानंदसरस्वती, श्रीगुलाबरावमहाराज, व श्रीदासगणू महाराज यांच्यापर्यंत अनक मगवद्भक्त सत कवींनी अति उत्पल राखले आहे, त्याच महाराष्ट्रात भक्तिभावनाशून्य असे वरील प्रकारचे शिवविरोधी आक्षेपक निर्माण व्हावे, या ईश्वरी मायेचे सत्वेदाश्चर्य वाटते ! याचे कारण तपासू जाता पाश्चात्य संस्कृतीचे दृढमूल संस्कार, याशिवाय दुसरे काही आढळत नाही ज्याच्या धर्माप्रमाणे सृष्टि उत्पन्न झाल्यास अद्याप सहा हजार वर्षांह झाली नाहीत, त्या खिस्ती पाश्चात्यांनी आमच्या देवताचा व वैदिक संस्कृतीचा कालनिर्णय काय ठरवावा ! तसेच ते स्वतः स्वतः असता हिंदुस्थान या एका जित राष्ट्राच्या प्राचीन देवदेवताबद्दल त्याच्या ठिकाणी योग्य आस्था, भक्ति-प्रेम व आदर कोठून उत्पन्न व्हावा ! अथवा आमच्या धर्माचे व देवता-विज्ञानाचे गूढ सांप्रदायिक रहस्य त्यांना कसे समजावे ! हा काही त्याचा दोष नव्हे पण यास गुरुस्थानी मानून आमच्या आधुनिक विद्वान् बधूनी देवता-

विज्ञानात्मक स्वधर्मरहस्यास सर्वतोपरी विन्मुख व्हायें, हे आमचें दुर्दैव होय ! भौतिक विज्ञानानें आधिदैविक जग व त्यातील देवता याचेसमधी आस्तिक्य बुद्धीचाच घात केला ! एका जड निसर्गापलीकडे अन्य आधिदैव व अध्यात्म काही नाही असें नास्तिक्यच जगात रुढ झालें ! यासमधी पुढील अवतरण याचायें.

“ No attempt at identifying the Gods with any natural phenomena can give an absolutely satisfactory result. The safest thing is to assume that the Vedic poets were aware of certain forces invisible and incomprehensible to ordinary man, and that in describing the gods they were trying to represent these forces in the light of natural phenomena known to ordinary man and thereby to give an idea of what the poets saw and experienced, to the ordinary man who can not understand them in their reality. + + + The obvious relation between the gods described in the vedic mantras and certain of the visible natural phenomena is no authority for concluding that the Vedic religion was essentially one of Nature worship, it is only the result of the Vedic Rishis trying to interpret the nature of gods they saw, in terms of objects that are known to the ordinary man ” (Cultural heritage of India, Vol. I, pp. 27-28).

हे सारें देवताविषयक रहस्य पूर्वी पूर्वपरपरेच्या शिक्षणानें दृढमूल होत असे आपल्या अनेक धार्मिक रुढी, सणवार, देवताचे उत्सव, व्रतवैकल्ये, अनेक मंगल विधिविधानें, अशा हिंदु जीवनातील विविध प्रथांनी, चालीरीतींनी, किंचहुना उपजत समजुतींनी जें देवताविज्ञान श्रद्धेनें आमच्या हाडीमाडी मुरलें होतें, तें पाश्चात्य भौतिक शिक्षणानें निर्मूल करील आणलें आहे ! आपलें देवताविज्ञान म्हणजे भौतिकशास्त्राचें अज्ञान अन्य काही नाही, ही

समजूत दड झाली आहे. अशी एकदां समजूत झाल्यानंतर आंग्लशिक्षित आधुनिकांत दोनच वर्ग उरले: एक कट्टे जडवादी नास्तिक व दुसरे साधनहीन व अनुभवशून्य केवळ शाब्दिक तात्त्विक. या दोन्ही वर्गांनी याच जातीच्या पाश्चात्य गुरुंचें अध्यानुकरण करीत जें आपल्या प्राचीन शास्त्रीय वाङ्मयाचें आलोढन केलें, तें श्वचिकित्सेप्रमाणें अथवा पुरलेलीं हाडें उकलून काढण्याप्रमाणें अत्यंत तुच्छ व रहस्यहीन झालें. प्राचीन किस्त्र्यांच्या अवशेषांप्रमाणें त्यांना आपल्या शास्त्रांतील देवताविज्ञान म्हणजे अज्ञानरूप प्राचीन जडावशेषांचा इतिहास यापेक्षां त्यांसंबंधी अधिक जिह्वाळा त्याच्या ठिकाणी उरला नाही. प्राचीन देवतामूर्ति त्यांच्या ऐतिहासिक पोटड्यांत भराव्या अथवा नास्तिक्याच्या मुर्तीत आटवाव्या, या कशाचाच त्यांना विधिनिपेध राहिला नाही! आपल्या देवताविज्ञानासंबंधी आधुनिकांचें जिह्वाळाशून्य लिखाण वाचावें म्हणजे त्यांच्या देवतासंबंधी पूर्ण नास्तिक्य भावाची खातरी होईल. “सगुण नावडे शानगर्वे” या समर्थीच्या उक्तीप्रमाणें आधुनिकांची आपल्या देवताविज्ञानासंबंधी ऐतिहासिक दृष्टि विवेकभ्रष्ट व भक्तिभावनाशून्य दिसते!

आपलें वैदिक व पौराणिक वाङ्मय हा—सर्वस्वी—निदान प्राधान्याने तरी आधिदैविक व आध्यात्मिक दृष्टीचाच विषय आहे; हें म्हणजे शिव व शिवाचा परिवार यांच्यासंबंधी विचार करतांना तर अवश्यच ध्यानी ठेवले पाहिजे. वैदिक वाङ्मयाचा लौकिकार्याने विचार केल्यामुळेच ते रानटी लोकांचे अर्थहीन बोल असें आधुनिकास वाटतें. कोणी वैदिक वाङ्मयांत मात्तमान होणारा इतिहास हा पानीर पठार किंवा त्याच्याहि उत्तरेस म्हणजे मध्य व उत्तर आशियांत घडल्याचें मानतात. आपल्या देवताविज्ञानाप्रमाणें सारे विश्वाचे नियंते असे ऋषि, देवता व नित्य पितर हे भूलोकींचेच प्राचीन काळीं विद्यमान असलेले मानव असें ते मानतात. तसेंच मानवांच्या इतिहासाप्रमाणेंच केवळ देवासुरांतच नव्हे तर प्रजापति, रुद्र, वरुण, इद्र इत्यादि देवतांतहि सत्ताभिलाषासाठीं रणें व चुरस माजलेली किस्मक मानतात. या ऐहिक व भौतिक दृष्टीने पाहणारे कोणी आधुनिक शिव हा भूतानच्या वनमानवांच्या टोळीचा नायक किंवा भूतनाथ, गणपति हा शिमग्यांतील सोंगाप्रमाणें हत्तीची सोंड तोंडावर लावून हिमालय पर्वतावर नाचणाऱ्या जंगली लोकांच्या गणांचा विनायक अशा कल्पना ते करतात! कोणी

कापलेल्या भाताचा मारा डोकीवर घेऊन जाणारा शेतकरी, हे गणपतीच्या स्वरूपाचे मूळ असल्याचे सांगतात ! कोणी घरांतील देवतामूर्ति अडगळ म्हणून टाकून दिल्या ! कोणी सोन्या-चांदीच्या मूर्ति आटवल्या !! वस्तुतः दिव्य अशा देवताविज्ञानाची विटंबना अधिक काय शक्य आहे !

शिव, रुद्र, शक्ति यांच्यासंबंधी विशेषकरून महाराष्ट्रीय आधुनिक विद्वानांचे लिखाण असेच त्या त्या देवतांचे हल प्रेमादराच्याऐवजी तिरस्कार उत्पन्न करणारे असते. याचे कारण रहस्यज्ञानशून्य व आस्थाहीन अशा पाश्चात्य प्राच्यविद्यासंशोधकांचे अंधानुकरण करून, जो विषय भौतिक किंवा ऐतिहासिक दृष्टीने पाहण्याचाच नाही, तो त्या दृष्टीने पाहणे हेच होय. काळ्या चष्म्याने पाहणारा रुपया काळा दिसला, तर त्यांत नवल काय !

आधुनिकांना वेद अपौरुषेय आहेत व ते स्वतःप्रमाण आहेत असे वाटणे कधीच शक्य नसते. वेदांचे ज्ञानवैभव त्यांनी साधनानुष्ठानांनी पटवून घेतलेले नसते. वेदांचे हल देववाणी म्हणून त्यांना नितांत आदर असतो, असे मुळांच नसते. पण पूर्वग्रहाप्रमाणे शिवपंचायतनाला निघ व अनार्य ठरवीत असतां अवैदिक हा अपशब्द निदाब्धजक म्हणून ते वापरतात, इतकेच ! ही मी आधुनिकांची व्यर्थ टीका करतो आहे, असे नव्हे. आपल्या देवता-विज्ञानावर अविश्वास हे सुशिक्षितांचे यथार्थ वर्णन आहे, असे तेहि प्रांजलपणे मान्य करतील. चुकून माग प्यालेला मनुष्य भंगट होणे हे जसे अपरिहार्य आहे, त्याचप्रमाणे परिस्थितिप्राप्त भौतिक जडवादात्मक शिक्षणाच्या संस्कारांनी मन पुरे अगर अर्धनास्तिक बनणे स्वाभाविकच आहे. काही असो.

अशा स्थूल, चक्षुर्मुख व अश्रद्ध दृष्टीच्या आधुनिकांना शिवरुद्र व त्यांचा परिवार या वेदांने तिरस्कृत केलेल्या निघ व्यक्ति वाटतात, तर उलट आध्यात्मिक आणि आधिदैविक दृष्टींनी, सांप्रदायिक परंपरेचा अवलंब करून पाहणाऱ्यांस सारंचे सार वैदिक वादमय जगत्कारणाधीश्वर जो शिव व त्याचा परिवार यांच्याच स्तवनाने भरलेले दिसते ! त्यांच्या मते इंद्र, अग्नि, वरुण, सविता वगैरे मुख्य वैदिक गणलेल्या देवता ही सारी शिवाचीच स्वरूपे होत. इडा, सरस्वती, भारती, अथवा विश्वाची उमारणी व संहारणी करणारी महातुंडलिनी ही सारी त्रैलोक्यप्यारी शिवशक्तीचीच रूपे होत. अतिलक्षणंदांतील क्रियात्मक प्राणशक्ति हे रुद्रांचेच स्वरूप होय. अतिल विश्वाचे

बुद्धिदाते जगद्गुरु तेच, विद्याधिसति गणपति व ब्रह्मवेत्ते सनत्कुमार स्कंद होत. उमा हीच ब्रह्मविद्या होय. नंदी म्हणजे परमात्म्याचा विश्वप्रेमरूप समाधिभाव होय. अष्टमूर्ति रुद्र म्हणजे अखिल ब्रह्मांडाला व्यापून उरणारे असे परमात्मरूप जाणावे. असे हे थोडक्यांत पुष्कळ असे शिवपंचायतनाचे आध्यात्मिक व आधिदैविक दर्शन होय. म्हणूनच आध्यात्मिक अनुभव-संपन्न असे श्रीभुवनेश्वरी मातेच्या ठिकाणी जन्मास आलेले साक्षात् काशीच्या श्रीवीरेश्वराचे अंशभूत अथवा नरनारायणापैकी नराचेच अंशधारी असे स्वामी विवेकानंद भारतीयांस चजावून सांगतात की,

“ Oh India ! forget not that the God Thou worshippest is the great Ascetic of ascetics the all renouncing Shankara (Vedant Kesari). (म्हणजे हे भारता ! तू हे विसरू नकोस की, तुझे उपास्य वैराग्यमूर्ति शिव होय.)

तसेच ते स्पष्ट सांगतात की,

Siya is the God of the Mahabharat and not Sri Krishna, (Spiritual Talks, p. 151). म्हणजे व्याप्तीच्छिष्ट जगत् सर्वम् असे जे आपले महामारुत त्या महामारुताची देवता शिव होय. श्रीकृष्ण नव्हे. स्वामींचे शिवस्तुतिकाव्य प्रसिद्धच आहे. मी या प्रकरणांत फक्त शिवापुरताच प्राथमिक विचार करणार आहे. शिवरुद्र-भेदाभेद व पूर्वपक्षाचे वरील अन्य आक्षेप यांचा विचार पुढे प्रकरणद्वय करीन.

वस्तुतः शिव जगत्कारणाधीश्वर आहे. हे या ग्रंथांत अथपासून इतिपर्यंत सिद्ध केले आहे. व या प्रकरणांतही पुढे दाखविलेच आहे. तो विश्वातीत, विश्वात्मक, व विश्वचर आहे. तो पदार्थमात्राचा अतर्कामी आहे. वेद हे त्या परमेशाचे निश्चित होत. “ एकं सदिमा बहुधा वदन्ति,” असा जो एकच एक परमात्मा तोच परमशिव होय. पुरुषसूक्तातील पुरुष तो तोच. नास्तदीय सूक्तातील जे आद्यतम त्या तमाचा नियंता शिवावाचून अन्य कोणी नाहीं. सारे आगम आणि निगम हा शिवशक्तीचा बुद्धिविलास आहे. याप्रमाणे मूल-ग्राही व व्यापक अशा आध्यात्मिक किंवा आधिदैविक दृष्टींनी विचार करतां

“शिव ह वै विशेषनाम वैदिक वात्स्यांत आहे किंवा नाही,” या मुद्यावरून शिव अवैदिक आणि अनार्य आहे, या शुद्र तर्ककुतर्कांत काहीच स्वारस्य उरत नाही.

तसेच पौराणिक शिव वेगळा, वैदिक रुद्र वेगळा या म्हणण्यांतहि अर्थ नाही. कारण वैदिक वात्स्यांतच शिव आणि रुद्र ही नावे एकाच पुरुषाला उद्देशून अनेक ठिकाणी आलेली आढळतात. आजहि आरण शिवलिंगावर अभिषेक रुद्राध्यायानें करतो. ‘रुद्रां पैकीं शंकर तो मी,’ असें भगवान् विमूति-योगांत (१०।२३) सांगतात. यजुर्वेद अ. १६, अथर्ववेद का. ११।२, ९।७, श्वेताश्वतर सार्वच, कैवल्योपनिषद्, महानारायण उपनिषद्, रुद्राशजाचाल उपनिषद्, तैत्तिरीय आरण्यक-अनुवाक् १८, मांडूक्य उप. रुद्रहृदयोपनिषद्, वृ. जाचाल्युपनिषद्, अथर्वशिक्षोपनिषद् इत्यादि वैदिक वाङ्मयांतून शिव, रुद्र, महादेव, महेश्वर, पशुपति हीं नावे आली आहेत.

त्याशिवाय आणखी पुरावा पाहिजे असेल तर ऋग्वेदाच्या परिशिष्टाचा देतां येईल. ऋग्वेदाच्या खिल सूक्ताच्या परिशिष्टांत भीसूक्तानंतर पुढील ११ व्या सूक्ताचे चार श्लोक आहेत. “विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वरूप सदाशिव शरणं भवभूतेश करुणाकर शंकर ॥ १ ॥ हर शंभो महादेव विश्वेशामर वह्नम । शिवशंकर सर्वात्मन् नीलकंठ नमोऽस्तुते ॥ २ ॥ मृत्युंजयाय रुद्राय नीलकंठाय शंभवे । अमृतेशाय शर्वाय महादेवाय ते नमः ॥ ३ ॥ एतानि शिवनामानि यः पठेन्नियतः सकृत् । नास्ति मृत्युमयं तस्य पापयोगादि किंचन ॥ ४ ॥ + + दशसप्त च नामानि मण्डलान्तेषु यः पठेत् । स शिवस्य पदं गत्वा शिवलोके महीयते ॥ २ ॥ एतानि शिवनामानि मण्डलान्ते सकृत्पठेत् । ” हे ऋग्वेदाच्या खिलसूक्तांतील श्लोक असले, तरी ते ऋग्वेदाप्रमाणेच प्राचीन आहेत. हे श्लोक प्रत्येक मंडलाच्या अखेर म्हणण्याची प्रथा आहे.

स्कंदपुराणांत केदार खंड अ. १ यात म्हटलें आहे की, “अष्टादशपुराणेषु दशभिर्गीयते शिवः । चतुर्भिर्भगवान् ब्रह्मा द्वाभ्यां देवी तथा हरिः ॥ ” पुढें शिवरहस्य खण्डातर्गत संभवकाण्डांत म्हटलें आहे की, “तत्र शैवानि शैवं च भविष्य च द्विजोत्तमाः । मार्कण्डेयं तथा लैङ्गं वाराहं स्कान्दमेव च । मातस्यमन्य-त्तथा कौर्मं वामनं च मुनीश्वराः । ब्रह्माण्डं च दशमानि त्रीणि लक्षानि संख्यया ॥ ग्रन्थानां महिमा सर्वैः शिवस्यैव प्रकाशयते ॥ असाधारणया मूर्त्या नाम्ना साधारणो न च । वदन्ति शिवमेतानि शिवस्तेषु प्रकाशयते ॥ ” २।३०-३३.

याप्रमाणे शिव, भविष्य, मार्कंडेय, लिंग, धाराह, स्कन्द, मत्स्य, कूर्म, वामन आणि ब्रह्माण्ड ही दहा महापुराणे तर शैवच ओढेत. त्याशिवाय विष्णु, भागवत, नारद, आणि गरुड ही चार वैष्णव पुराणे असली, तरी (चत्वारि वैष्णवानीश विष्णोः साम्यवराणि वै ॥) त्यांत हरिहरांची साम्यताच वर्णिली आहे. “नमो हरिण्यमर्माय हरये शंकराय च । वासुदेवाय ताराय सर्गस्थितं कारिणे ॥ विष्णु पु. १।२।२” हे साक्षात् विष्णुपुराणांतील चचन आहे. ब्रह्मपुराणांत ब्रह्माविष्णुमहेश या तिघांचा महिमा सांगितला आहे. सूर्य भगवान् हा ब्रह्माविष्णुशिवात्मक मानला आहे. पद्मपुराण हे वैष्णवपुराण असून त्यांतच शिवगीता आहे.

याशिवाय महाभारत आणि रामायण या इतिहासग्रंथांतहि शिवशक्ति ही अत्यंत गूढ, सामर्थ्यसंपन्न व श्रेष्ठ उपास्य असल्याचेंच ठिकठिकाणीं वर्णिले आहे. हरिवंशांत हरिहर सारखेच मानले आहेत. रामायणांतहि राम-नारद दोघेहि कष्टे शिवोपासकच होते. मारुति हे तर साक्षात् महाशूद्र हनुमानच होत. महाभारतांतील नर-नारायण अथवा कृष्णार्जुन हे दोघेहि शिवोपासक होते. महाभारताच्या अनुशासनपर्व अ. १४ ते १७, द्रोणपर्व अ. ८०।२०२, सौप्तिकपर्व अ. १७।१८ या अध्यायांतून शिवमहिमा व शिवसहस्रनाम सांगितले आहे. “उपद्रष्टानुमन्ता च मर्ता मोक्ता महेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥” गीता १३।२२. ही महेश्वराची स्तुति असून “रुद्रश्च परमो विष्णुः विष्णुश्च परमः शिवः ॥ एक एव द्विधा भूतो लोके चरति नियतः ॥ न विना शकरं विष्णुः न विना केशवं शिवः । तस्मात् एकत्वमायातौ रुद्रोपेन्द्रौ तु तौ पुरा ॥ + नमस्ते भगवन् विष्णो नमस्ते भगवन् शिव ॥” अशी हरिहरांची ऐक्यात्मक स्तुति व्यास, नारद, भारद्वाज, गर्ग, विश्वामित्र, अगस्त्य, पुलस्त्य, घौम्य यांनी केलेली हरिवंशांत आहे. श्वेताश्वतरांत “यो देवानामधिपो यस्मिंल्लोका अधिष्ठिताः । य ईशे अस्म द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ४।१३ ॥ म्हणजे जो देवांचा अधिपति, ज्याच्यामध्यें हे लोक आश्रय करून राहिले आहेत, जो या द्विपाद व चतुष्पाद प्राण्यांवर सत्ता चालवितो, अशा कोणत्या देवाची, आम्ही हवि देऊन, पूजा करावी? याप्रमाणें प्रश्न उपस्थित करून श्वेताश्वतर पुढें सांगतें, “सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कालिलस्य मध्ये ।

विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम्। विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यंतमेति ॥४॥१४॥ घृतात्परं मंडमिवाति सूक्ष्म ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गूढम् ॥ विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥४॥१६॥ भावग्राह्यमनीडाख्यं भावाभावकरं शिवम्। कलासर्गकरं देवं ये विदुस्ते जहुस्तनुम् ॥ ५॥१४॥ म्हणजे या जगज्जालांत सूक्ष्माहून अतिसूक्ष्म, विश्वाला उत्पन्न करणारा, अनेक रूपे असलेला, विश्वाला एकत्र व्यापणारा, अशा शिवाला जाणून मनुष्य पूर्णपणे शान्ति पावतो. घृताहून दुधांत अतिसूक्ष्मत्वाने असलेली अव्यक्त साय जशी चांगली, तद्वत् सर्वभूतांमध्ये गुप्तरूपाने असणाऱ्या व सर्व विश्वाला एकट्या वेष्टण करणाऱ्या शिवाला जाणले असतां सर्व पाशांतून मुक्तता मिळते. या उपनिषदांत ज्या जगतत्कारणब्रह्माला येथे शिव म्हटले आहे, त्यालाच यांत अन्यत्र रुद्र, हर, ईश्वर, महेश्वर, असे म्हटले आहे. सर्वव्यापी एक देव अर्थात् महादेव तोच. रुद्राच्याच तनूला शिव म्हणतात, असे याच उपनिषदांत म्हटले आहे. शिव, महेश्वर यांस विशेषणाने न म्हणतां विशेषणें म्हणून कोणी म्हणतील, तर सारांच नामें घात्वर्थानें विशेषणें ठरतील.

याशिवाय अष्टावीस शिवागमादि शैव सांप्रदायिक वाङ्मय फारच मोठे असून त्यापैकी काही फार प्राचीन आहे. “अष्टादश पुराणानां कर्ता सत्यवतीसुतः। कामिकादि प्रमेदानां यथा देवो महेश्वरः ॥” स्कंद सू. सं. “सृष्टिकाले महेशानः पुरुषार्थं प्रसिद्धये। विषत्ते विमलं ज्ञानं पञ्चस्रोतोपलक्षितम् ॥” मृगेन्द्रागम्. सृष्टि उत्पन्न झाली तेव्हां हे शिवागम शिवापासूनच प्रगट झाले, असे शैवागमावरूनच दिसूनच येते. या आगमांच्या प्रामाण्यासंबंधाने आधुनिकांपैकीच एक सुष्ठु अभ्यासू न्यायमूर्ति बुद्धीफ असे म्हणतात की, कित्येक देशी-विदेशी पंडित आगमांचे प्रामाण्य त्यांच्या कालावर अवलंबून ठेवितात, ते योग्य नव्हे. ते आगम अनुभवसिद्ध आहेत, हाच त्यांच्या प्रामाण्याचा महत्त्वाचा पुरावा होय. आगमोक्त अनुष्ठानांनी ज्या शिवतत्त्वाचा अनुभव सहसावधि शिवभक्तांनी घेतला, ते अपरोक्ष शिवस्वरूप दिक्कालातीत आहे, असेच त्यांनी जाणले हीच गोष्ट महत्त्वाची आहे. त्या तत्त्वाचेच शिवलिंग हे उपासनेकरता आलंघन अथवा प्रतीक आहे.

आतां शिवासंबंधी अनार्य आणि अवैदिक हे आक्षेप ज्या अर्थाने आधुनिक घेतात तो अर्थ निराधार आहे. आर्य व अनार्य यांच्या स्पष्ट व्याख्या मला

कोठें आढळल्या नाहींत. तसेंच मोहनजोदडो येथें सापडलेली शिवलिंगें वेद-पूर्वकालीन आहेत असें म्हणण्यास मार्शलसाहेबांच्या कल्पनेपलीकडे कांहीच आधार नाही. अर्थात् तीं शिवलिंगें अनार्य, अवैदिक म्हणून शिवलिंगोपासना अनार्य, अवैदिक हा युक्तिवाद इतर भरपूर पुरावा पाहता विवेकशून्य ठरतो. वस्तुतः 'शिवोऽहम्' या आध्यात्मिक दृष्टीनें किंवा शिव हाच जगाचा पिता या आधिदैविक दृष्टीनें विचार करतां ऐतिहासिक दृष्टीच्या शिव अनार्य च अवैदिक या आक्षेपांच्या क्षेत्रात शिव येतच नाहीं. शिवलिंगोपासना ही आध्यात्मिक किंवा आधिदैविक दृष्टीची आहे. म्हणून शिवलिंगोपासकास स्थूल, ऐहिक व अदृष्टाच्या ऐतिहासिकाच्या विकल्पाचा विचार करण्याचें कांहीच कारण नाहीं. अध्यात्म आणि अधिदेव जगत् हे आर्य आणि वैदिक या परिच्छिन्नभावाहून फार सूक्ष्म, अतीत, व्यापक व श्रेष्ठ आहे.

शिवाय माझ्या वाचनांत अति प्राचीन संस्कृतीचें जें वर्णन आलें आहे, त्यावरून अनार्य किंवा अवैदिक संस्कृति म्हणजे निश्चय असली पाहिजे, असें मुळींच म्हणता येत नाहीं. आपल्याकडील द्रविड संस्कृति तसेंच या देशाच्या बाहेरच्या इराणी, चीन, इजिप्शियन, बाबिलोनियन, खाल्डियन, ग्रीक, मेक्सिकन, साउथ अमेरिकन, मध, ऐस्टिक, इकाजाति इत्यादि किती तरी अति प्राचीन संस्कृति अनार्य व अवैदिक असूनहि फार श्रेष्ठ दर्जाच्या होऊन

१ ++ It is impossible in the absence of definite criteria about what is Aryan and what is non-Aryan, to assert that these worshippers (of Shivalingas) were not Aryan themselves.

Marshall's conclusions regarding Saivism in pre-Aryan India are therefore open to doubt on two grounds : (1) it is not so clear that the culture was pre-Vedic, that is pre-Aryan. Again, most of the data from which he draws his conclusions are, as he is himself aware, open to other interpretations which have nothing to do with Saivism. (Cultural Heritage of India, Vol. II, pp. 21-23).

गेल्याचें आढळतें. या बाबतींत पुष्कळ साधार लिहिण्यासारखें आहे, पण या ग्रंथाचा विषय अनार्य व अवैदिक लिंगोपासना हा नाहीं. शिवलिंगोपासना किंवा शिवशक्त्युपासना ह्या विषयाचा जो मी विचार करीत आहे, तो प्राधान्यानें सनातन वैदिक धर्माच्या दृष्टीनेंच करीत आहे. म्हणून अनार्य व अवैदिक या शब्दांवर मी अधिक चर्चा करीत नाहीं.

दुसरे असें की, सान्याच शिवलिंगोपासकांचा समाज अवैदिक व अनार्य आहे, अगर होता, असें कोणाचें म्हणणें असेल तर तें अत्यंत निराधार आहे. जगातील एकंदर लिंगोपासकांत कांहीं उघडच विधर्मी आहेत. कांहीं पंथ हिंदुधर्मांत येत असूनहि वैदिक वर्णाश्रमधर्म न पाळणारे आहेत. कांहीं चातुर्वर्ण्यांतून पतित झालेले आहेत. कांहीं स्त्री-शूद्रांना समान हक्क मानणारे आहेत. कांहीं वेदपिशांदि आगमांना जास्त प्रामाण्य देणारे आहेत. असे लिंगोपासकांत अनेक पंथभेद असले, तरी त्या सर्वांच्या लिंगोपासनेस निंद्य व अशास्त्रीय म्हणतां येणार नाहीं. शिवाय वैदिक वर्णाश्रमधर्म मानणाऱ्या कोट्यवधि लोकांत शिवलिंगोपासकांची संख्याच अधिक भरेल. अर्थात् शिवलिंगोपासनेस अनार्य व अवैदिक मानण्याचें कांहींच कारण नाहीं. खरें पाहिलें असतां पूर्वी लिहिल्याप्रमाणें या आक्षेपकांना आर्य आणि वैदिक तें शिरसामान्य असतें असें मुळींच नाहीं. हे आक्षेपक बहुधा भक्तिभावनासून्य असतात. पण 'Name the dog and kill it' अशा अर्थाची एक इंग्रजी म्हण आहे. त्या अर्थानेंच अनार्य व अवैदिक हे आक्षेपकांचे आक्षेप निंदेकरतां निंदा या अर्थानें निमित्तमात्र असेच बहुधा असतात. तथापि हे आक्षेप विचारपुरस्सर आहेत, असेंच मानून मी त्यांचा येथें विचार करणार आहे.

या दृष्टीनें विचार करतां एक गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे की, प्रत्येक पुराणांतील जी मुख्य देवता असते तिला कारणब्रह्म मानून इतर देवतांस कार्यब्रह्म मानण्याची प्रथा आहे. पण तें केवळ उपासनेच्या सोयीसाठीं असतें. यास्तव वैष्णवपुराणांत विष्णूला अधिक महत्त्व, गणेशपुराणांत गणेशाला अधिक महत्त्व, देवी भागवतांत देवीला महत्त्व, दिलेलें असलें तरी त्यामुळें शिवाचें महत्त्व तत्त्वतः कमी होत नाहीं. ज्याप्रमाणें सभेंतील तात्पुरत्या अध्यक्षपेशां जास्त योग्यतेचीं माणसें सभेंत कोणी नसतात असें नाहीं. अथवा लग्नांत वडील माणसें बराच लोढाशीं बसवतात, त्यांत कांहीं

वृद्धांचा उपमर्द मानीत नाहीत. तसेंच हे समजावे. सामान्यतः वर दाखविलेच आहे की, सर्व पुराणेतिहासग्रंथांत शिवाचाच महिमा अनन्यसाधारण असा वर्णिलेला आढळतो. आतां मागवतांत (४१२) भृगु व दक्ष यांनी शिवाची निंदा केली आहे, त्याचा विचार करू. कारण हे विद्वान् आक्षेपक शिवनिंदेसाठीं या दक्ष, भृगु यांच्या शिव-निंदेवर जास्त भर देत असतांना आढळतात. पण ज्या मागवतांत ती निंदा आली आहे, त्याच मागवतांत नंतर चवथ्या स्क्ंधांतील सहा व सात या अध्यायात त्याच दशाख्यानाच्या अखेरीस साक्षात् दक्षा-सुद्धां सर्वांनी केलेल्या शिवस्तुतीचा नुसता पाऊस पडला आहे. उदाहरणार्थ, ब्रह्मदेव म्हणतात: “ हे शंकरा ! तू सर्व विश्वाचा नियंता असून जगाचें उत्पत्तिस्थान जी प्रकृति आणि बीजरूप जो पुरुष त्या उभयतांचें कारण असें जें मेदरहित ब्रह्म तेंहि तूंच आहेस. ” पुढें दक्षग्रंथापति म्हणतो: हे शंकरा ! मला तत्त्वज्ञानाची प्राप्ति झालेली नाही. म्हणूनच मी भरसभेत तुझ्यावर अपशब्दरूपी बाणांचे प्रहार केले आणि परमपूज्य अशा तुझी निंदा केली. त्यामुळे मला अधोगतीच मिळणें योग्य असता तूं माझ्या अपराधांकडे दुर्लक्ष करून प्रेमळ दृष्टीनें माझें रक्षण केलेंस; ह्याचें उत्तराई होण्याचें सामर्थ्य माझ्या अंगां नाही. तरी तूं या आपल्या स्वतःच्या कृतीनेंच संतुष्ट हो.

कोणा एका विद्वान् संशोधकांनी काशी व काशीविश्वेश्वर यांस अनार्याची स्थाने म्हणून शोध लावला आहे. या शोधांला अथर्ववेदांतून त्यांनी एक पुरावा म्हणून वचन शोधून काढलें आहे तें असें: “ गंधारिम्यो मूजवद्भ्यो काशीभ्यो भगधेभ्यः । प्रैष्यन्जनमिव शैवधिं तन्मार्तं परि ददासि ॥ ” ५।२२।१४ मी अथर्ववेदाच्या दोन प्रति पाहिल्या. (पैकी एक सातवळेकर प्रत) त्या दोन्ही प्रतींत वरील श्लोकांत नेमका ‘ काशीभ्यो ’ हाच शब्द नाही ! आर्यांच्या सस्कृतीचें, विद्याचें व तत्त्वज्ञानाचें माहेरघर अशा मरत-खंडांतील काशी या अत्यंत सुप्रसिद्ध व पवित्र गणलेल्या प्राचीन क्षेत्राची ख्याति मी अनेक ठिकाणी वाचली आहे. पण “ तें दीर्घकालपर्यंत अनार्य-धर्माचें आगर होतें, ” हें मला माहीन नाही. असें छांछनास्त्रद संशोधन

१ योऽसौ मया विदिततत्त्वदृशा समाया क्षिप्रो दुरुक्ति विशित्वैरगण्य तन्माम् । अर्वाक्षतन्तमहंतमनिन्दयापा-दृष्टयार्द्रया स भगवान्स्वकृतेन तुष्येत् ॥ ४।७।१५ ॥ भागवत.

करणे या पूर्वग्रहग्रस्त संशोधकांस भाग पडावें हें पाहून फार खेद वाटतो. आतां त्यांचें दुसरें संशोधन असेंच विलक्षण आहे. तें असें की, शिवग्रन्थास यशांत हविर्भाग देत नसत, त्याचीं कारणें म्हणून दक्षाच्या तोंडचीं खालील वचनें त्यांनीं शोधून काढलीं आहेत. हीं वचनें वायुपुराण, अ. ८८ यांतील आहेत असें हे म्हणतात. या त्याच्या उताऱ्यांत तीस व एकतीस हे दोनच मघले श्लोक या संशोधकांनीं कां सोडले तें अजमावितां येत नाहीं. मजजवळील वायुपुराणाच्या आनंदाश्रम प्रतीत अ. ८८ यांत हीं कोणतींच वचनें आढळत नाहींत. शिवाय याहि वचनांस शिवाची निंदा न मानतां अत्याश्रमी शिवाची ही व्याजस्तुतिच कां मानूं नये, तें माझ्या अल्प मतीस कळत नाहीं. आतां ही व्याजस्तुति नसून निंदाच आहे, असें मानलें तरी ती अज्ञानजन्य आहे, यथार्थ नव्हे यास याच दक्षाख्यानानांत भरपूर पुरावा आहे.

वरील विद्वान् संशोधकांनीं कोणत्याहि पुराणांतील कोणत्याहि अध्यायांतील वरील श्लोक आपल्याला इष्ट वाटणाऱ्या शिवनिंदेच्या समर्थनार्थ घेतलेले असोत, पण ते म्हणतात त्या वायुपुराणांत (आनंदाश्रम प्रत) तिसऱ्या अध्यायांत हें दक्षाख्यान सविस्तर वर्णिलें आहे. त्यांत दक्षानें केलेली शिवाची स्तुति थोडीथोडकी नसून त्याचे एकशें-सात श्लोक आहेत. शिवाय अति नम्रभावानें आठ सहस्र नामांनीं दक्षानें शिवस्तुति केल्याचें त्यांत म्हटलें आहे. (स्वरचित) या दक्षप्रोक्त शिवस्तोत्राचें इतकें महत्त्व आहे की, त्याच्या श्रवणपठणाची

१ अतीव गर्वितो जातः सति मे प्राप्य कन्यकाम् ।

कस्य चित्प्राप्यसौ प्रायो न कस्यापि क्वचित्पुनः ॥ २७ ॥

किं वैश्यस्त्वेष किं गोत्रः किं देशीय क्रियात्मकः ।

किं वृत्तिः किं समाचारः निषादो वृषवाहनः ॥ २८ ॥

न ब्राह्मणो भवत्येष यतो वेदं न वेत्यसौ ।

शस्त्रास्त्रधारणात्प्रायः क्षत्रियः स्यान्न सोप्यथ ॥ २९ ॥

क्षतात्संतारणात्क्षत्रं तत्क्वास्मिन्प्रलयाप्रिये ।

वैश्योऽपि न भवेदेष्ट सदा निर्धन चेष्टनः ॥ ३२ ॥

शूद्रोऽपि न भवेत्प्रायो नागयशोपवीतवान् ।

एवं वर्णाश्रमातीतः कोऽसौ सम्यक् न कीर्त्यते ॥ ३२ ॥

—वायुपुराण, अ. ८८ (?)

नुसृती फलश्रुति सागण्यात वायुपुराणातील (अ० ३०) ३०७ ते ३२१ इतके श्लोक लिहिले आहेत हे शिवनिदेश संपूणतया परिमार्जन करणारे स्तोत्र त्यालाभावास्तव येथे समग्र देता येत नाही याबद्दल खेद वाटतो पण त्यातील काही श्लोकांत पुढीलप्रमाणे दक्षाने आपल्या पूर्वपराधाने परिमार्जन केले आहे. दक्ष म्हणतो. “हे देवाधिदेवा ! देवाच्या शत्रूच्या सैन्याचा नि पात करणाऱ्या व दवदानवानादेखील पूजनीय असलेल्या शक्रा, तुला नमस्कार असो (१८१) गाई व्याप्रमाणे गोठ्यात सुरक्षितपणे राहतात, त्याप्रमाणे सर्व देवता तुझ्या शरिरात (सरक्षणार्थ) राहिल्या आहेत (१८६) तू ऋग्वेद, यजुर्वेद, साम व अथर्ववेदस्वरूप आहेस, असे ब्रह्मविद् म्हणतात व तसेच सर्व उपनिषदांनी देखील तेंच प्रतिपादिले आहे (२३१) हे शक्रा ! विष्णु, पुराणे व ऋषिसुद्धा तुझे यथार्थ माहात्म्य जाणू शकत नाहीत (२६९) तूच सर्वस्वरूप असून सर्वव्यापी आणि सर्व भूताधिपति आहेस तसेच सर्व भूतांचे आंतरिक तत्त्व तूच असल्यामुळे तुला (यज्ञामध्ये) निमनण केल नाही (२८३) निरनिराळ्या प्रकारच्या दक्षिणा असलेल्या यज्ञात तुझ्याप्रीत्यर्थच आहुति दिल्या जातात तूच सर्व गोष्टींचा कर्ता असल्यामुळे तुला निमंत्रिले नाही (२८४) तेव्हा हे देवा ! मी तुला शरण आलों आहे तूच माझे आश्रयस्थान आहेस मला अन्यत्र कोठेहि गति नाही तेव्हा तू मजवर प्रसन्न हो (२८७)

१ जानुम्यामवर्णि गत्वा दक्षो लब्ध्वा भवादरम् । नाम्नामष्टसहस्रेण स्तुतवानृषमध्वजम् ॥ १८० ॥ नमस्ते देवदेवेश देवारिबलसूदन । देवेन्द्र ह्यमरश्रेष्ठ देवदानवपूजित ॥ १८१ ॥ सर्वा ह्यस्मिन् देवतास्ते गावो गोष्ठ इवाऽऽसते । शरीर ते प्रपद्यामि सोममग्निं जलेश्वरम् ॥ १८६ ॥ यजुर्मयो ऋद्धयश्च सामाथर्वमयस्तथा । पठ्यसे ब्रह्मविद्भिस्त्व कल्पोपनिषदा ग्रणे ॥ २३१ ॥ न ब्रह्मा न च गोविंद पुराण ऋषयो न च । माहात्म्य वेदितुं शक्ता याथातथ्येन ते शिव ॥ २६९ ॥ सर्वस्व सर्वगो देव सर्वभूतपतिर्भवान् । सर्वभूतान्तरात्मा च तेन त्वं न निमंत्रित ॥ २८३ ॥ त्वमेव चेज्यसे यस्माद्विशैर्विविधदक्षिणे । त्वमेव कर्ता सर्वस्य तेन त्वं न निमंत्रित ॥ २८४ ॥ स्तुत्वैव स महादेव विरराम प्रजापति । भगवानपि सुपीत पुनर्दक्षममाधत ॥ २८७ ॥

शिवाला अनार्य व अवैदिक ठरवू पाहणाऱ्या पूर्वग्रहदूषित आधुनिक संशोधकांना दक्षनिंदा हा एक मुख्य आधार. वाटतो. तो या विस्तृत स्तोत्राने पूर्णपणे नामशेष होतो. एवढे मोठे महत्त्वाचे स्तोत्र या बहुश्रुत संशोधकांना दिसले नाही, यास काय म्हणावे, ते सुज्ञ वाचकांनीच ठरवावे !

पण त्यांनी आपली स्वधर्ममत्तिभावनाहीन, रुख, तर्ककर्कश, पूर्वकलुषित आणि उपस्थायी बुद्धि असल्या पवित्र व जिह्वाळ्याच्या विषयात घातली नसती, तर फार चरें होतें, असें म्हटल्यावाचून राहवत नाही. कारण, असे हे अनेक आधुनिक विद्वान् संशोधक जनतेचा व्यर्थ फार बुद्धिभेद करीत आले आहेत. हे पाहून दुःख वाटतें. या विलक्षण संशोधकांतील सारेच मुद्दे येथे देत बसणें म्हणजे चित्रलांत हात घालून तो धूत बसण्यासारखें होईल. तसें करण्यांत स्वारस्य तें काय ? आतां यज्ञांतील हविर्भाग शिवरुद्राला मिळत नसे, असें हे आधुनिक संशोधक दक्षकथेवरून गृहीत धरतात. तेंहि चुकीचें वाटतें. यज्ञयागांतील ज्यास स्विष्टकृत म्हणतात, तो रुद्रभागच होय. वस्तुतः यज्ञांतील मुख्य देवताच शिवरुद्र असतां त्या रुद्रदेवतेला हविर्भाग दिला नाही, हाच दक्षाचा महान् अपराध होय. हे दक्षानेंच मान्य केलें आहे. हेच त्या कथेंतील सार आहे. स्विष्टकृत आहुति रुद्रभाग म्हणून भेतायुगांत देत होते, असें कल्पसूत्रावरून दिसतें. स्विष्टकृत म्हणजे ज्याच्या योगानें यज्ञाची सांगता पुरी होते, ज्या-वांचून ती पुरी होत नाही, तो भाग जाणावा. वैदिक विज्ञानाप्रमाणें शिवरुद्र तोच अग्नि होय. त्याची स्विष्टकृत ही निंदागमित संज्ञा नाही. शिवरुद्र हाच मुख्य यज्ञदेव होय. त्यासच महोदेव असें वैदिक वाङ्मयांत म्हटलें आहे. तोच महादेव समजावा.

या दक्षयज्ञांत हजार असलेल्या दधिचि ऋषींनी अगोदरच स्पष्ट वजावले होतें कीं, (सर्वेषामेकमन्त्रोऽयं येनेशो न निमंत्रितः । यथाऽहं शंभरादूर्ध्वं नान्यत्पश्यामि दैवतम् ॥ तथा दक्षस्य विपुलो यज्ञोऽयं न भविष्यति ॥ १०६ ॥ वायुपुराण, अ० ३०.) तुम्हीं महेश्वराला निमंत्रण केलें नाही हे ठीक नव्हे. त्यापरतें दुसरें श्रेष्ठ दैवत नाही. त्याला न बोलाविता चालविलेला हा तुमचा यज्ञ शेवटचास जाणार नाही. हे अनिष्ट भवितव्य जाणूनच ब्रह्मदेव

व नारायण या यज्ञाला गेले नाहीत (भाग० ४।१।३). पुढे वरील भविष्या-
प्रमाणे यज्ञ विफल झाला. तेव्हां ब्रह्मदेव शंकराला म्हणतात की, “ यज्ञांत
तुला हविर्भाग मिळजे सर्वथैव उचित आहे. यज्ञ तडीस नेऊन त्याचे फल
देणारा तूच आहेस. परंतु अज्ञानी याज्ञिकांनी तुला तो हविर्भाग दिला नाही,
व त्यामुळे तो यज्ञ समाप्त होण्यापूर्वीच उद्ध्वस्त झाला ” (भागवत ४।६।१०).
तसेंच याच प्रसंगी ब्रह्मदेव ऋषिमुनींना अगोदरच म्हणतात की, “ तो
शंकर स्वतंत्र असून त्याचे खरे स्वरूप, बल आणि पराक्रम ही मलाहि
अद्यापि कळलेली नाहीत. तशीच ती इंद्राला, तुम्हांला किंवा दुसरे जे
देहधारी पुरुष आहेत त्यांना व ऋषींना सुद्धा समजलेली नाहीत. तेव्हां
अशा त्या महादेवाची क्षमा मागून त्याचे सात्वतन करणे हा एकच उपाय
आहे (भाग० ४।६।७).

शिवद्वेष्टा म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या भृगूने केलेल्या शिवनिंदेबद्दल त्याला
शिवमूर्तानीं योग्य तें प्राश्रित्त रोखठोक दिलेचें. असें हें महत्त्वपूर्ण
दक्षाख्यानानाचें खरें रहस्य जाणून आधुनिकांनीं शिवनिंदा करण्याचे साहस
न करणें यांतच शहाणपण दिसतें.

शिवशक्ति ही प्राचीन रानटी अनार्यांचीं दैवते असें आधुनिकांनीं
मानण्याचें आणखी एक कारण असें दिसतें की, या दैवतांना क्वचित्
नरबलि देण्याची चाल पूर्वी होती. आजहि शिवशक्तीला रेडे व चोक्ड
बलि देण्याची चाल कोठें कोठें असेलच. पण या कारणास्तव या दैवतांचें
“ रानटी अनार्यांचीं दैवते ” असें लक्षण बांधणें हा शुद्ध अविचार आहे.
‘ जीवो जीवस्य जीवनम् ’ हें जागतिक व्यवहाराचें स्वरूप आहे. मांसाहारी प्राणी
व माणसें प्रतिक्षणीं किती जीवांचे बलि घेत असतील याची गणतिहि
करतां येणार नाही. मांसाहारी उपासकांनीं आपल्या शिवशक्त्युपासनेंत पशुबलि
देणें स्वामाविक आहे. शिवाय, वैदिक यज्ञयागांत काय बलि देत नव्हते

१ भृगूनें हें दक्षाख्यान, दारुवनाख्यान व पद्मपुराण यांत शिवनिंदा
केल्याचें आढळतें. याचें कारण दारुणसंस्कृति व इंद्रसंस्कृति असे प्राचीन
पंथभेद हें असेल ; किंवा विश्वामित्र, जमदग्नि, दुर्वास, भृगु अशा तामसी
ऋषींच्या वर्तनांचा आणि वचनांचा अर्थ लावतांना त्यांचे प्रकृतिविशेष
ध्यानीं घेऊन अर्थ लावावा लागेल.

की काय ? आदर्श शिवभक्त कण्णप हा आपल्या देवतेला नैवेद्य म्हणून निरनिराळ्या प्राण्यांना मारून त्यांचे खादिष्ट मांस आणीत असे. त्याचे शिवानंदलहरीत आचार्योनी कौतुक केले आहे. तेव्हां कोणा कण्णपाच्या दादाला सर्वोत्कृष्ट गणलेल्या नरदेहाचे मांस आपल्या देवतेला द्यावे, असे वाटले असल्यास त्यांतहि कांहीं नवल नाही.

शिवशक्ति या देवतांचे देव, मानव, दानव वगैरे सर्व कोर्टीत भक्त होते. त्रिविध श्रद्धेप्रमाणे भक्तहि त्रिविध किंवा अनेकविध संभवतात. त्यांच्या श्रद्धेनुसार त्यांचा उपासनाप्रकार श्रेष्ठ-कनिष्ठ असा विविध असावा, हे ओघासच येते. उपासनेत निष्काम अथवा मोक्षकाम व सकाम अथवा ऐहिक विषयकाम असे दोन ठळक भेद आहेत. त्यांतहि सकामांत सात्त्विक, राजसिक व तामसी असे प्रकार असतातच. आपले अगर अन्य कोणाचे ऐहिक कल्याण व्हावे म्हणून जशी सकाम उपासना संभवते, त्याप्रमाणे दुसऱ्याच्या नाशकरतांहि सकाम अभिचारकर्म संभवते. या अभिचार-कर्माचे प्रयोगहि अघोरी असतील. येथे एक मुद्दा लक्षांत ठेवला पाहिजे तो हा की, नियति लौकिक नीतिनियम पाळीत नाही. अग्नीचे गोळे (bombs) कच्च्याबच्च्या पोरांसह घरेची घरे जाळतील. त्यांना दया-माया नाही. गेल्या जागतिक युद्धांत अणुबॉम्बने जपानची दोन संबंध गावे आंतील लक्षावधि प्राण्यांसह नाहीशी केली ! अणुशक्तीला ही क्षिति नाही. साऱ्या मध्यपि जगाला मोह घालणारा उत्तेजक मद्यार्क असंख्य सूक्ष्म जीवाणूंच्या नाशांतून तयार व्हावा, हा निसर्ग आहे. समुद्रमंथनांतून अमृत आणि ह्यालाहल विष दोन्ही निघाली.

सजीव प्राण्यांचा वध करणे, हिंसा करणे, दुसऱ्याच्या नाशार्थ अभिचार-कर्म करणे, हे आपण अनार्य म्हणजे निंद्य कर्म मानणे हे ठीकच आहे. पण त्यामुळे अभिदेवता, अणुशक्ति अथवा दुसऱ्या निसर्गशक्ति अथवा देवता या अवैदिक अथवा अनार्यांच्या आहेत, असे म्हणणे हे अगदीच अव्यवस्थित होईल. गायत्रिमंत्राचा विनियोग अभिचारकर्मात-होळं-शक्तो. पण म्हणून गायत्रिमंत्र अवैदिक व सूर्यदेवता ही अनार्यांची असे कोणी म्हणत नाहीत. त्याचप्रमाणे रुद्राध्यायांतील कांही मंत्रांचा दुरुपयोग अभिचार-कर्मात करता येतो, म्हणून रुद्राध्याय अवैदिक व रुद्रदेवता अनार्यांची

असेंहि म्हणता येणार नाही. मोक्ष हा जसा शास्त्राचा विषय आहे, तसाच कामहि शास्त्राचाच विषय आहे जसे रसायन व पदार्थविज्ञान ही श्रेष्ठ शास्त्रे अणुबोम्बची दीक्षा देतात, त्याचप्रमाणे आपली कामनिक शास्त्रे अभिचार-कर्महि शिकवितात व परस्त्रीवर्गीकरणविद्याहि शिकवितात. अशा शास्त्रातील कार्यकारणभाव नीति-अनीति या अवातर विषयाचा विचार करीत नाही. यामुळे दोषी ईशानियतिरूप शास्त्र ठरत नाही त्याचा दुरुपयोग करणारा दोषी ठरतो पिढीजात चोरीचा व्यवसाय करणारे देवीचे उपासक असू शकतात. असें हे कर्मविपाकशास्त्र फार सूक्ष्म व गूढ आहे वस्तुतः शिवपूजेत बलिदान करावे किंवा मासाचा नेवैद्य दाखवावा असा शास्त्राचा विधि नाही

बलिदान हा विषय मी पुढे चर्चिलाच आहे काही अधोरी शिवशक्त्युपासक आपल्या देवतास नरबलिहि पूर्वी कोठे क्वचित् देत असतील पण त्यामुळे ही दैवते अनार्यांची असें म्हणता येत नाही. “नादत्ते कस्यचित्पाप न चैव सुकृत विभु ॥ गीता ५।१५)” अशी ही ईशानियति आहे. पर्जन्यानं शेते पिकतात व अति पर्जन्यानं गावे वाहून जातात, म्हणून पर्जन्यदेवता क्रूर अनार्यांची असें म्हणणे असमंजसपणाचें आहे आधुनिक भौतिक विज्ञानाने आगगाड्या, आगबोटी, विमाने, तारायंत्रे, रेडिओ वगैरे अनेक लोकोपकारक शोध लावले व त्यानेंच हिंस्र पशूंना लाजवणारी अशी अति घोर व दारुण हिंसा गेल्या दोन जागतिक युद्धात घडवून आणण्यास मदत केली म्हणून भौतिक विज्ञान अनार्यांचे असें म्हणणे व्यर्थ आहे हे जे जाणतात, त्यांनी असंख्य देव, ऋषि, मुनि यांनी संपूजित अशीं हीं आदिदैवते अनार्यांनीहि पुजलीं म्हणून त्यास अनार्यांचीच ठरवावी, हे अत्यंत बेजबाबदारपणाचें व अविचाराचें आहे

बलिदानः—आता या विधीतील शास्त्रोक्त तात्त्विक विचार काय आहे ते पाहू या. हे एक उपासनेतील प्रधान अंग आहे श्रेष्ठ उपासकाने आपले सर्वस्व शिवार्पण करण्यास तयार असले पाहिजे ‘त्यागेनैके अमृतत्व मानुश’ ॥ २ ॥ असें कैवल्योपनिषदाचें वचन आहे (१) उपासकाने जीवभाव द्यावा व शिवभाव घ्यावा, असें परमार्थरहस्य आहे सर्व सतानीं हेच सांगितले आहे.

१ देहाच्या निरसने पाविजे या ठाया । माझी ऐसी काया जव नव्हे

[टीप पुढील पानावर पहा.]

हे आत्मबलिदान पहिल्या प्रतीचे होय हे सर्वस्व बलिदान करण्याची उपासकाची जांवर तयारी नसेल, तोंवर त्याने (२) कामरूप बकरे, क्रोधरूपी मेंढे, मोहरूपी महिष इत्यादि पडविकायांचे बलिदान केले पाहिजे. हादि पुरे साधेपर्यंत (३) उपासकाला प्रिय असलेल्या मिठाई, कादे, लसूण, मादक पदार्थ इत्यादि वस्तूंचे सकल्पपूर्वक बलिदान केले पाहिजे हे पण ज्यांना जमत नाही, त्यांनी (४) मैथुन, मासभक्षण, मद्यपान इत्यादि विषयांचे अनिर्बंध सेवन न करता त्यांचे शास्त्रोक्त विधीने तितक्या मर्यादेपुरतेंच सेवन करावे. यापुढील बलिदानाचा प्रकार सार्विक बलिदानाचा आहे. त्यात कोहळा, ऊस, लिंबू, भाताचा पिंड, पिठाचा पशु अशा पशूच्या प्रतिनिधींचे बलिदान सांगितले आहे काही आसुरी प्रकृतीचे लोक व काही कामाचारी उपासक जीवहत्यारूप बलिदान करतात. पण बलिदानासबधी शास्त्रहरस्य वरील प्रकारचे आहे. इंद्रियासक्तीच्या त्यागाच्या ठिकाणी पशुबलीची कल्पना केली आहे ती लाक्षणिक आहे

शिवशक्ति ही जगत्कारणस्वरूप महान् आदिदेवते असल्यामुळे (सूर्याप्रमाणे) त्याची सर्वांनी उपासना केली. ती जशी जगताची आय सद्रूप होती त्याचप्रमाणे तो भूतपति व पशुपति आपल्या काली, करालि शक्तीसह दैत्य, राक्षस, भिल्ल, व्याघ्र, कोळी सर्वांचाच उपास्य होता. यात वावगे ते काय ?

वैदिक चातुर्वर्णातून जे बाहेर पडले अशाच्या उद्धारासाठी आगमशास्त्रे शिवानेच निर्माण केली. त्रिगम आणि आगम या सर्वांचा प्रेरक ईश्वरच

[टीप मागील पानावरून चार]

तुका म्हणे मिळे जीवाचिये साठी । नाही तरी गोष्टी चोलो नये ।

तुका म्हणे बळी । जीव दिला पाया तळी ॥

देवाच्या सख्यत्वासाठी । पडाव्या जिवलगाली तुटि ॥

सर्व अर्पून शेवटी । प्राण तोही वेचारा ॥

— धीसमर्थ रामदास.

१ सार्विक जीवहत्यां वै कदाचिदपि नाचरेत् । इधुदण्डं कृष्माण्ड तथा वन्यफलादिकम् । क्षीरपिण्डे शालिचूर्णे पशुं कृत्वा चरेदपलिम् । (महाकाल संहिता) कामक्रोधी द्वौ पशू इमावेव मनसा बलिमर्पयेत् । कामक्रोधी विमृशती बलिं दत्त्वा जपं चरेत् ।

— महानिर्वाणतंत्र.

आहे. शैवपंथात शकराचार्यांचे अनुयायी शैव, बसवाचार्यांचे अनुयायी शैव, वीरशैव, काश्मीर शैवपंथाचे शैव, नाथसंप्रदायी शैव, तान्त्रिक शैव, शाक्त शैव, माहेश्वर, रसेश्वर, कापालिक, लकुलीश, पाशुपत, काळामुखी शैव, असे अनेक पंथ आहेत. या पंथात कांहींनी वैदिक कर्ममार्ग न अनुसरतां अन्य योग, भक्ति, असे साधनमार्ग अनुसरले असले, तरी त्यामुळे त्या सर्वांस अशास्त्रीय व निंद्य असेच म्हणता येणार नाही. “साधनानामनेकता” हे हिंदुधर्माचे वैशिष्ट्य लोकमान्यांनी मानले आहे महाराष्ट्रीय संतांचा चारकरी संप्रदाय सर्वसंग्राहक झाल्यामुळे निंद्य ठरत नाही. स्त्री-शूद्र पतिता-चाहि उद्धार करून पदागारा व्यापक गीतार्थ व त्याचे उपदेष्टे भगवान् श्रीकृष्ण हे व्याप्रमाणे निंद्य ठरत नाहीत, त्याचप्रमाणे वैदिक वर्णाश्रम-धर्माच्या आंतील व बाहेरील लोकांच्या उद्धाराकरिता प्रवृत्त झालेले शिवागम, त्यातील शिवलिंगोपासनादि कर्म व उपास्य शिव निंद्य ठरत नाही.

आता शिवलिंगाचे पुजारी ब्राह्मण नसतात. ब्राह्मणेतर शूद्र असतात. शिवलिंगपूजेतील तीर्थ, निर्भाल्य, नेवेद्य ब्राह्मण घेत नाहीत. शैवाना अस्पृश्य मानतात. ते अनाचारी असतात. गौतमाने शापभ्रष्ट केलेल्या ब्राह्मणांनी शैवधर्म काढला. वगैरे किरकोळ आक्षेप कोणी कोणी घेतात. त्यासंबंधी थोडक्यात खुलासा करतो.

देवपूजा हे चरितार्थाचे एक साधन मानणाऱ्या पुजाऱ्यास देवत्व म्हणतात; याचे कारण एक तर पैसे घेऊन पूजा करणे हे तास्तम्याने गौणच ठरते. दुसरे देवत्व, ब्रह्मत्व, शिवत्व कोणी घेतून नये अशी शास्त्रमर्यादा आहे. याचे कारण ब्राह्मण, देव, शिव हे एकापेक्षा एक श्रेष्ठ गणले आहेत. निकृष्ट गणले आहेत, असे ते नव्हे हे लक्षात घ्यावे.

शिवलिंगाचे पुजारी शूद्र असतात असा काही नियम नाही. शास्त्राचे काही तसे विधिविधान नाही. शिवलिंगपूजा चातुर्वर्ण्यापूर्वीची आहे. पण शिवपूजेचे प्रक्षालन ब्राह्मणांनी करून नये, अशी जेथे मागाहूनची प्रथा पडली आहे, तेथे त्यासाठी लिंगार्थ किंवा जंगम गुरव असतात. सर्वत्र असेच असते असेहि नाही. जेथे असे असते तेथे शिवतीर्थ ब्राह्मणधर्मा-भिमानी ब्राह्मण प्राशन करीत नाहीत. शिवतीर्थाचा नुसता नेत्रस्पर्श करतात.

कोणी ब्राह्मण अपरिग्रही असतात. तसेंच कोणी दुसऱ्यासाठीं पैसे घेऊन एका दशिनी करीत नाहीत. शैवांना अस्पृश्य असें शास्त्रांनीं मानलेलें नाहीं. अशी रूढीहि कोठें दिसत नाहीं. जेथें पूर्वीं शैव-वैष्णव विरोध जोरांत असे तेथें असें पूर्वीं कधीं असणें शक्य आहे. पण त्यानें शिवलिंगोपासनेस बाध येत नाहीं. शिवभक्ति व शिवभक्त, शिवाची वेशभूषा व परिवार यांसंबंधीं स्वतंत्र प्रकरणें या ग्रंथांत लिहिलीं आहेत. म्हणून येथें त्याची पुनर्भक्ति करीत नाहीं.

गौतमानें शापभ्रष्ट केलेल्या ब्राह्मणांनीं शैवधर्म काढला ही बराहपुराणां-तील गोष्ट सर्वतोपरी प्रमाण मानणें अशक्यच वाटतें. कारण अन्य प्रमाणें फार प्रबळ आहेत. शैव व शाक्त हे अत्याचारी व अनाचारी असतात, हें विधान निरावार, विवेकहीन व अतिशयोक्तीचें आहे. कोणत्याहि पंथांत सदाचारी व अनाचारी असे लोक असायचेच ; पण कोणत्याहि पंथाची योग्यता त्यांतील श्रेष्ठ सदाचार व सदाचारी यांच्यावरूनच ठरवावयाची असते.

आतां शिवलिंगोपासना कांहीं अनार्यांनींहि आर्यांपासून घेऊन तिला पुढें विकृत स्वरूप व दुराचाराची जोड दिली असेल. (सीक्रेट डॉक्ट्रिन्स २१७८ ; ४१३७, ४० ; २१८०) शिवाय शैवागमानुयायी आर्यांतहि चातुर्वर्ण्याच्या निष्ठेची अनास्था, तसेंच वैदिक कर्मकांडाची अथवा याज्ञिक कर्माची अनास्था, दिसून आल्यामुळें (महाराष्ट्रांतील संत व कर्मठ वैदिक ब्राह्मण, उदाहरणार्थ, श्रीसंतएकनाथमहाराज व त्यांचे कर्मठ चिरंजीव हरिपंडित यांच्यांत जी तेढ उत्पन्न झाली, तशी) याज्ञिक कर्ममार्गी व शैव भक्तिमार्गी यांच्यांत तेढ उत्पन्न झाली असेल. यामुळें कट्टर वैदिकमार्गी, तसेंच वैष्णव, बौद्ध व जैन यांच्या कडव्या विरोधामुळें कोठें शैवधर्माची निंदा तर कोठें पुराणादि वाङ्मयांत प्रक्षिप्त भाग घालून मुद्दाम केलेला शैवतत्त्वविपर्यास असे प्रकार कचित् घडले असतील. त्यामुळें शिवलिंगोपासनेला बाधा येण्याचें कारण नाहीं. कारण शिवलिंगोपासना म्हटली कीं त्याचरोबर शाक्त, काळामुख, कापालिक, अथवा अनार्य यांचे निकृष्ट किंवा अशिष्ट आचार आलेच, असें मानण्याचें मुळींच कारण नाहीं. सनातन शुद्ध वैदिकधर्मांतहि शुद्धाचारांची शिवलिंगोपासना बहुतेक सर्व ठिकाणीं रूढ आहे. आणि शिवाय शैव, शाक्त, तान्त्रिक यांचे जे बाहेरच्यांस सकृददर्शनी दुराचार वाटतात, ते त्यांतील रहस्य समजून घेतल्यावर तसेच वाटणार नाहींत.

अथवावत् सुधारलेल्या म्हणून नाकाने काढे सोलणाऱ्या आजच्या मोठमोठ्या राष्ट्रात जीं नुक्तीच लागोपाठ दोन रोमाचकारी व घनघोर अशीं जागतिक युद्ध झालीं, त्यातील क्रौर्य आणि अत्याचार ज्ञानीं हिंस्र पशूनादि राजविले व हानि आणि अनोळिती यांनीं अविचाराचा शींग गाठली। त्यांना सुधारलेले व सुसंस्कृत समाज मानणाऱ्या आधुनिकांना शेवाऱ्या आचाराची चिकित्सा करण्याचा काहीच अधिकार रहात नाही

कोठें शैव वैष्णवपथातील विरोधात शिव व शैव याची निंदा आढळली तरी ती अज्ञानजन्य मानून तिकडे दुर्लक्ष करावें कारण वैष्णवांचीं देवते श्रीविष्णु व श्रीकृष्ण हे शिवाचे परमभक्त असल्याचें प्रसिद्ध आहे विष्णुसहस्रनामाच्या पहिल्या श्लोकात शिवस्मरण व शिवसहस्रनामाच्या पहिल्या दोन तीन श्लोकात विष्णुस्मरणाचाच भास होतो महाभारताचा मुख्य नायक श्रीकृष्ण नसून श्रीशिव होय, असें स्वामी विवेकानंद म्हणत, हे मीं अन्यत्र सांगितलेंच आहे श्री ज्ञान्य दीक्षित यांनीं आपल्या शिवार्कमणिदीपिकेत शिवोपासनेचें श्रुतिप्रतिपादित्व सिद्ध केलें आहे

शेवाऱ्या अनाचाराचढल व अस्पृश्यतेचढल आधुनिक काय वाटेल तें म्हणोत, पण ज्याचें उपास्य विवेकवैराग्यमूर्ति शिव हे आहे ते अनाचारी अथवा प्रष्टाचारी असणें बहुधा समवत नाही माझ्या या म्हणण्याच्या पुष्टीकरणार्थ ज्यांनीं या विषयाचे विरोध सशोधन केलें आहे, अशा पद्धित गोविनाथराव व प्रो भूदेव मुकुर्जी या दोघा सुप्रसिद्ध विद्वानांच्या ग्रथातील दोन अवतरणें देतो याशिवाय या ग्रथाच्या पहिल्या खंडात जें शिवभक्ताचें वर्णन केलें आहे, त्यावरूनहि आधुनिकांनीं यासवधीं केलेली गैरसमजूत दूर होईल

(I) For the past two thousand years at least, the Hindus, males and females, have been offering worship to this symbol of the Great Architect of the Universe, without the least adverting to or feeling conscious of the so called obscenity of this pure symbol of the fatherhood and motherhood of the supreme deity, to them it is a symbol and nothing more, there is nothing obscene in connection with its worship, the simplest

१ लिंगपुराण, पूर्वार्ध, अ १०८. म मा अनुशासनपर्व, अ १४-१५.

२ शिवार्कमणिदीपिका, २।२।३८, ३।२।३४, १।१।७ पहा

शि - १३

and the purest materials, such as water from a well reserved for ceremonial purposes, flowers, incense and freshly cooked rice and cakes, are used in the worship of the Linga. If there be any the slightest lack of cleanliness and purity on the part of the officiating priest, it would be passed over unnoticed in a Vishnu temple; but never in a Siva temple, where absolute purity and cleanliness are rigorously demanded from the pujari. Thus, whatever might have been the original setting and the import of the symbolism, at the present time they are forgotten and lost; and the worship of Linga and the Yoni, is absolutely and thoroughly free from even the remotest association of any kind of immorality or indecency. (E. H. Iconography Vol. II part I p. 74).

(II) It cannot be said that a predominance of sexuality is a special feature to be noticed among the Indian votaries of Siva, who is never worshipped publicly without being represented by a phallic image. On the other hand, in the majority of cases, the real votaries of Siva are found to be characterised by a strict abstinence and sometimes by a total renunciation of earthly pleasures. These are facts the truth of which has been testified to even by the contributor of the article "Phallism" in Encyclopaedia of Ethics and Religion (Indian civilization and its antiquity by Bhudev Mookerji, M. A., Rasacharya, p. 11.)

शिवभक्तमहिमा शिवभक्तविलासनामक स्कंदपुराणांतर्गत एका उपपुराणांत सविस्तर वर्णिला आहे. पद्मपुराण हे वैष्णव मानलेले असूनहि त्यांत शिवगीता आहे व त्या शिवगीतेंत पुढील श्लोक आहे.

संसारान्मुच्यते जन्तुः शिवतादात्म्यभावनात् ।

तथा दानं तपो वेदाध्ययनं चान्यकर्म वर ॥

सहस्रांशं तु नार्हन्ति सर्वदा ध्यानकर्मणः ॥ १६।१३ ॥

प्रकरण ३ रे

शिव - रुद्र

चत्वारि शृङ्गा वयो अस्यपादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा ब्रह्मो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आ विवेश ॥

—ऋ. ४।५।८।३ ; १।२।७।१०-११. म. मा. ; वनपर्व स्कंद उपाख्यान.

एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्युर्य इमाँल्लोकानीशते ईशानीभिः ।

अत्यङ्ग जनास्तिष्ठति सञ्चुकोचान्तकाले

संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपाः ॥ २ ॥ — श्वे. उप. ३.

न द्वितीयो यतस्तस्ये तुरीयं ब्रह्मयत्स्वयम् ।

भूतान्यात्मनि संहत्य चैको रुद्रो वसाम्यहम् ॥

— शिवगीता ६ : ४०

भवः शर्वो रुद्रः पशुपतिरथोग्रः सहमहांस्तथा भीमेशानाविति
यदभिधानाएकमिदम् । अमुष्मिन्प्रत्येकं प्रविचरति देव श्रुतिरपि
प्रियायास्मै धाम्ने प्रविहित नमस्योऽस्मि भवते ॥ २८ ॥

—शिवमहिम्नस्तोत्र.

जयासी नसेचि किमपि द्वितीय । जं का ब्रह्म ज्या म्हणती
तुरीय । सर्वभूतांसि प्राप्नुनि ते मी स्वयं ॥ रुद्रनामं उरतसे ॥ ४६५

—वेदेश्वरी ६.

शिव आणि रुद्र यांच्या भेदाभेद महिम्याचें किंचित् दिग्दर्शन या प्रकरणांत
करावयाचें आहे. शिव आणि रुद्र यांच्याचद्दल आधुनिकांची सारखीच
विघातक दृष्टि दिसते. शिवस्वरूप कांहीतें सौम्य मानलें तरी ते अवैदिक, व
रुद्राला गौणतः वैदिक मानलें, तरी तो दुष्ट, क्रूर व ग्राम्य, अशा थोडक्यांत
आधुनिक कल्पना आहेत. यास आधुनिक आपल्याच प्राचीन वाक्यांतील
आधार दाखवतील हें मी जाणून आहे. माझे त्यावर असे म्हणणें आहे कीं,

योग्य दृष्टीनें या मूलतत्वांशे पाहणारात त्यांच्या ठिकाणी तिरस्करणीय वीक्ष्य काहीच उरणार नाही.

श्रीमद्भगवद्गीतेतील—

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमार्श्ववद्वदति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चेनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येन वेद न चैव कश्चित् ॥ २।२९ ॥

या श्लोकावर भावार्थ दीपिकाकार श्रीज्ञानेश्वर व यथार्थदीपिकाकार श्रीवामन पंडित जी टीका लिहितात, ती या वेळीं मनापुढें येते. एक महत्त्वाचा फारक इतकाच की, आधुनिकांची विघातक निंदाव्यंजक दृष्टि या आश्चर्यात नाही. पण नास्तिक व निंदक नसणाऱ्या वाचकांची मनोभूमिका तयार करण्यास या टीका उपोद्बलक होतील, म्हणून त्या पुढें देतो.

श्रीज्ञानेश्वर म्हणतात— एक अंतरीं निश्चल । जें निहाळितां केवळ विसरले सकळ । सत्तारजात ॥ १७२ ॥ एकां गुणानुवादु करितां । उपरति होऊनि चित्ता । निरवधि तल्लीनता । निरंतर ॥ १७३ ॥ एक ऐकतांचि निवाले । ते देहमाचीं सांडिले । एक अनुमर्ष पातले । तद्रूपता ॥ १७४ ॥ जैसे सरिता ओघ समस्त । समुद्रामार्जी मिळत । परी माघौते न समात । परतले नाही ॥ १७५ ॥ तैतिया योगीश्वरांचिया मती । मिळणीसर्वे एकचटती । परी जे विचारुनि पुनरावृत्ति । भजतीचिना ॥ १७६ ॥

आमच्या आधुनिक विद्वान् संशोधकांना ईश्वरानें अशी पूर्वपरंपराप्राप्त योगीश्वरांची आश्चर्यवत् दृष्टि दिली असती तर फार चरें होतें ! असो. आतां वामन पंडित काय म्हणतात तें पहा—“ कोणे एकां आडकला । देहातीत चिदात्मा नाही कळला । आडकोनिही नाही थारला । आत्मबोध ॥ ७५२ ॥ चित्तास चैतन्ययोग । सर्वदा आहे नाही वियोग । रज्जु देखे तेव्हां भुजग । दृष्टी पाहे ॥ ७५३ ॥ शरीरी आणि शरीर । निवडुनि सांगता काय उशीर । वेगळें करणें धीरनीर । हा स्वभावचि हंसाचा ॥ ७५४ ॥ संतकृपेचें घन । सर्वत्र वर्षती जीवन । पालथा घट करटा जन । दोप नव्हे हा तयाचा ॥ ७५५ ॥ चंद्र देखोनि आनंद । पावे सकळ जनवृंद । विषय तस्कर मंद । सुख न मानिती देखोनिही ॥ ७५६ ॥ एवं आत्मज्ञान कानी । पडोनीही किती एकांनी । गमावले कीं मनीं । अनुताप नाही उपजला ॥ ७५७ ॥

अधिकारी अनधिकारी । वर्णूनि दोषांतें मुरारी । म्हणे त्यांत जे अधिकारी ।
आश्चर्य मानिती आत्मघातें ॥ ७१८ ॥

श्रीरामकृष्ण परमहंस दृष्टांताच्या भाषेत सांगत की, आमराईत जाऊन
शाळाची पाने मोजीत बसू नका. गोड आमरस सेवन करा. पण आश्चर्य असं
की, रहस्याला चिलगणें किंवा मोड शिवाभुषण घेजे याची आस्था मुळीच न
वाळता, उत्कट विषयानंद सोडून चंद्रकलेच्या पोताची चर्चा करीत
बसणाऱ्या अस्तिकाप्रमाणें, आधुनिकांच्या बुद्धिविलासाची कीव येते ! शिव
आणि रुद्र, गोदाळकृष्ण व वासुदेवकृष्ण, ज्ञानेश्वर व ज्ञानदेव अशी
भेदचिन्तित्ता हें आधुनिक चदिर्मुखतेचें मोठेंच आश्चर्य होय !

वेगळ्या भाषेत लिहावयाचें तर ऑक्सिजन आणि हायड्रोजन ह्या दोन्ही
ज्वालाप्रादी वायूंचें मिश्रणरूप जल ज्वाला विश्वविषयास समर्थ होतें, हें केवढें
आश्चर्य ! अथवा मोर्ती, गार, बर्फ, हिम, अदृश्य वाफ, दृश्य भेध, हे एका
जलाचेच पर्याय किती विचित्र ! अथवा दिरा आणि कोळसा, सोने आणि
खोखंड, सुगंध आणि दुर्गंध ह्या पार्थिव पदार्थांतच केवढें वैलक्षण्य ! हें सारें
वैलक्षण्य स्थूल चदिर्मुख दृष्टीला मासतें. तार्विक दृष्टीनें सारें एकच दिसतें.
आजोबा, बाबा, काका, मामा, दादा, भीमत, सरदार, रावसाहेब अशा
अनेक संज्ञा एकाच व्यक्तीच्या असूं शकतात. लाटणें घेऊन मारणाऱ्या
घाईचे हात चालकाला पुढें खोण्याहून मृदु वाटतात. “मऊ मेणाहुनी
आम्ही विष्णुदास ! कठिण ब्रह्मास भेटूं ऐसें ॥”, “दया तिचें नांव भूताचें
पाळण ! आणिऊ निदाळण कंटाचें ॥ १ ॥” चाल्य, तारुण्य, वार्धक्य,
जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति, तुर्या; जन्म-मृत्यु, हे सारे अवस्थामेद घारण करणारा
एकच जीव असतो. अभेदांत भेद दाखविणारी अर्शा ही अनेक आश्चर्ये
आहेत. शिवरुद्रभेदाभेदमहिमा हें याहून मोठें आश्चर्य होय.

रुद्र ही वैदिक देवता असून शिव ही पौराणिक देवता आहे, असं कोणी
कोणी मानतात. पुराणात जें शिवाला महत्त्व आहे, तें वेदांत रुद्राला नाही,
असेंहि ते म्हणतात. शिव आणि रुद्र या भिन्न व्यक्ति आहेत, इतकेंच नव्हे
तर, रुद्र ही एक व्यक्ति नसून संख्येनें रुद्र असंख्य आहेत, रुद्र ही देवता उग्र
व संहारकारी कल्पिलेली असून शिव हा शांत व कल्याणकारी असा कल्पिलेल
पुराणोक्त पुरुष आहे. असे आधुनिकांचे हे सामान्य विचार आहेत. पण

योडा विचार केला व ग्रथावलोकन केलें, तर असें दिसून येतें कीं, वेदांत पुराणांचा उल्लेख असल्यामुळें वेदापूर्वीहि पुराण होतें, असें म्हणावें लागतें. (अग्निपुराण ५२।३) त्याचप्रमाणे शिव हें तत्त्व वेदांत मान्य असून त्या परात्पर शिवाचीच माया महेश्वर व रुद्र हीं व्यक्त स्वरूपे आहेत, असेंहि दिसून येतें. शिव या शब्दाचा वाच्यार्थ चण्याच ठिकाणीं सगुण साकार ईश्वर असा मानला जात असला, तरी त्याचा लक्ष्यार्थ निर्गुण निराकार परात्पर ब्रह्म असाच असतो. शिवपुराणांत रुद्राला प्राचीन न मानतां शिवालाच प्राचीन मानलें आहे. व रुद्र हा शिवाचा अंश किंवा अवतार असें म्हटलें आहे. तथापि या नामभेदांत महत्त्व नाही. कारण याउलट तुरीय ब्रह्म तोच रुद्र असेंहि वर्णन शिवगीतेवरील टीकेंत आढळतें. वेदेश्वरीत म्हटलें आहे कीं, “स्वगत सजातीय विजातीय । भेदरहित जें एकाद्वय । तोचि रुद्र ऋत सत्य होय । सच्चिद्ब्रह्म ॥ ४८३ ॥ ++ जें कदां उत्पन्न होईना । त्यासी नाशही कदां असेना । एवं अविनाश मी परिपूर्णा ॥ रुद्रनामें वसामि ॥ ४९२ ॥ +++ एवं म्यां भूतातें निःशेष प्राप्तिलें । शेर्ली साधकांहीं उरों नाहीं दिघलें । मज परब्रह्मी अभिन्न होऊन गेलें । उरलें जें कांहीं तें रुद्रअंगें ॥ ९७ ॥ नामरूपद्वैत त्या क्षणीं गेलें । ज्ञानें अस्तिभातिप्रिय उरलें । समष्टि तादात्म्य एक रुद्ररूप देखिलें । हें बर्म ज्ञानियां पुसा ॥ ९८ ॥ हा आत्यंतिक विवेकप्रलय । येथेंहि सर्वांचा लय होय । देवभक्त गुरुशिष्य एकरुद्र अव्यय । तुर्यब्रह्म स्वयें उरे ॥ ४९९ ॥ वेदेश्वरी ६.

शिवलिंगोपासना ही शिवाची आहे, रुद्राची नव्हे, असें मानावें, तर शिव-लिंगावर अभिषेक रुद्राध्यायानें होतो. सामान्यतः पाहतां जसें शिव हें परात्पर तत्त्व आहे तसेंच रुद्र हें व्यवहारतः सगुण तत्त्व आहे. अग्नीचे जसे स्फुल्लिंग, सूर्याचे जसे रश्मि, तसे अव्यक्त शिवापासून व्यक्त होणारे ते रुद्र, असेंच म्हणावें लागेल. रुद्र हे शिवशक्तीचे पर्याय अथवा अंश आहेत. भक्तांच्या अधिकाराप्रमाणें व भावनेप्रमाणें शिव कधीं भैरव, रुद्र, शर्व, उग्र, अशनी अशा उग्र रूपांत तर कधीं शंकर, भव, पशुपति, महादेव, ईशान या सौम्य नामरूपांत प्रतीत होतो. एकाच ईश्वराचीं हीं भिन्न दर्शने आहेत. त्यांना मिळ

१ पुराणं सर्वं शास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।

अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः ॥ ब्रह्माण्डपुराण

व्यक्ति मानण्यांत स्वारस्य नाही. किंचहुना लिंगोपासनेत पूजला जाणारा निर्गुणनिराकार परात्पर शिव भक्तीच्या सौकर्यासाठी देहादि धारण करीत असला, तरी शिव आणि रुद्र या दोन्ही तत्त्वांच्या ठिकाणी देहांची कल्पना करणे तात्त्विक दृष्टीला अपस्तुतच वाटते. अव्यय असा जो ईश्वर त्याला देह नाही. तो अव्यक्त आहे. म्हणूनच त्याच्या सापक चिन्हाची गरज आहे. ते चिन्ह म्हणजेच शिवलिंग. लिंग म्हणजे देवाच्या देहाचा अवयव नव्हे.

आपल्या वैदिक वाङ्मयाकडे पाहतां असें आढळते की, चारी वेदांत शिव-रुद्राची भरपूर स्तुति आहे. ऋक्संहितेंतील (१।११४; २।३३) रुद्र आणि महादेव एकच. यजुर्वेदांचा १६ वा अध्याय, तैत्तिरीय कृष्णयजूंतील रुद्राध्याय, यांत शिवरुद्राची स्तुति आहे. वाजसनेय संहितेंतील रुद्राध्यायात शिव, गिरीश, पशुपति, नीलग्रीव, शितिकंठ, भव, शर्व, महादेव इत्यादि नामे रुद्रालाच दिली आहेत. त्यालाच महेश्वर म्हणतात (तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः। तदधीन प्रवृत्तित्वात् प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥ वा. सं. पू. अ. २।।३३) अथर्ववेदांतील अक्राव्या काण्डाच्या एका दुसऱ्याच सूक्ताचे एकतीस मंत्र (शिव)रुद्रस्तुतीचे आहेत. शिवाय, 'यो अग्नौ रुद्रो यो अप्स्वन्तर्य ओषधीर्वरुध आविवेश। य इमाविश्वामुवनानि न्वाकल्पे तस्मै रुद्राय नमो अस्त्वग्नये ॥ अथर्व० ७।९२।१' अशी रुद्राची स्तुति आहे. यजुर्वेदांतील रुद्राध्यायाप्रमाणे 'व्यम्बक यजामहे' हा शिवपर मंत्र प्रसिद्धच आहे. तैत्तिरीय आरण्यकांत 'नमो हिरण्यवाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयेऽम्बिका पतये उमापतये पशुपतये नमो नमः' ॥ १८ ॥ याप्रमाणे अम्बिकापति महादेवाची स्तुति आहे. 'शिवाय नमः। शिवलिंगाय नमः।' हे नारायण उपनिषदांतील वचन आहे. रुद्राक्षजाग्याल या उपनिषदांत शिवमाहात्म्य आहेच.

आतां, रुद्र म्हणजे रानटी अनार्यांची एक क्षुद्र व घोर संहारक देवता असा जो कोणी अर्थ समजतात ते त्यांचे अज्ञान आहे. रुद्र म्हणजे एकमेव देव (एको हि रुद्रो न द्वितीयाय०। अथर्व० उप० ५ श्लो० ३।२). रुद्र म्हणजे भगवान् (यो वै रुद्रः स भगवान्। जैमिनीय ब्राह्मण). रुद्र म्हणजे सर्व स्वरूप (रुद्रो यैवैतत्सर्वम्। बौधायनसूत्र) रुद्र म्हणजे वैदिक पुरुष (रुद्रो वै पुरुषः।) सर्व देवांत रुद्र हा ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ आहे. (रुद्रो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च देवानाम् कौ० ब्राह्मण २५।१३; नमो ज्येष्ठाय। रुद्राध्याय मंत्र ६।१. हा रुद्र म्हणजेच

शिव अथवा शंकर होय. “नमः शंकराय च । नमः शिवाय च ।” यजु० १६।४१, सर्व देवात्मको रुद्र सर्व देव शिवात्मकाः” ॥ रुद्र हृदयोपनिषद्; ‘रुद्राणां शंकरश्चास्मि ।’ गी १०।२३) यजुर्वेदांत व श्वेताश्वतर, मांडूक्य, बृहज्जाचालोपनिषद्, शरभोपनिषद्, निरालम्बोपनिषद्, इत्यादि उपनिषदांत साक्षात् शिवनामाचाहि उल्लेख आहे. (ज्ञात्वा शिवं शान्तिमन्यन्तमेति । श्वे० ४।१४. शिवमद्वैतं चतुर्थमन्यते स आत्मा स विशेषः । माण्डूक्य ७; तेन पाशपहानिः स्यादज्ञात्वा देवं सदाशिवम् । शिवएव सदाध्येयः सर्व-संसारमोचकः । शरभउप. ॐ नमः शिवाय गुरवे सच्चिदानंद मूर्तये । निरालम्ब-उप०).

याप्रमाणें चारी वेद तसेंच केन, कैवल्य, अथर्व०, मांडूक्य, तैत्तिरीय, श्वेताश्वतर, नारायण, बृहज्जाचाल, रुद्राक्षजाचाल, रुद्ररहस्य, इत्यादि उपनिषदे, तैत्तिरीयआरण्यक, आश्वलायनादि गृह्यसूत्रे इत्यादि वाङ्मयांत रुद्र, ईश, ईश्वर, ईशान, हर, कपर्दि, शितकण्ठ, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान, सर्व-भूतेश, इन्द्र, अग्नि, प्रणव, शम्भु, भैरव, महादेव, सूर्य, व्यंघ्रक, उमापाति, त्रिलोचन, त्रिपुरहन्ता, ताण्डवनर्तक, पञ्चवक्त्र, विरूपाक्ष, कृत्तिवास, महेश्वर, अष्टमूर्ति, व्याघ्रकृति, वृषभध्वज, वज्रहस्त भिषक्तम, संगीतज्ञ, पशुपति, औषधविधिज्ञ, नीलकंठ अर्शा अनेक नावे शिववाचकच आहेत. या ग्रंथसंदर्भात कित्येक ठिकाणी, (श्वे. उप., कैवल्य उप., नारायण उप., रुद्राक्षजाचाल उप, यजुर्वेद, तैत्तिरीय) शिव हेंहि नांव आहे. अर्थात् शिव हें नांवच वैदिक वाङ्मयात आलें नसल्यामुळे शिव हें आर्यांचें दैवतच नव्हे, हा जो आधुनिकांचा एक ठराविक मुद्दा आहे, त्यांत कांहीच अर्थ नाही.

वरीलप्रमाणें जीं अनेक नावे शिवाला दिलेलीं आढळतात, त्यांत ग्राम्य लैंगिक भावना कोठेंच दिसत नाही. पण असें असूनहि मूळात शिवलिंगाच्या ठिकाणी ग्राम्य लैंगिक भावनाच असली पाहिजे हा आधुनिकांचा पूर्वग्रह किंवा दुराग्रह दिसतो. कारण वरील शिवनामांत जर अश्लील भाव नाही तर तो शिवलिंगांत असला पाहिजे असें कसें म्हणतां येईल ? कारणग्रह्याचें शिव-लिंग हें प्रतीक सर्व धर्मांच्या, सर्व पर्यांच्या व सर्व दर्जांच्या सर्व लोकांनी पुजावें अशा योग्यतेचें आहे शिव, रुद्र, सदाशिव, महादेव, महेश्वर यांचीं

वर्णने मित्र आढळतील. इतकंच काय तर दुर्गाच नऊ प्रकारच्या वर्णिल्या आहेत. तसेच वैदिकरुद्र व पौराणिकरुद्र (यजु. ३१७) तसेच घोरशिव व सौम्यशिव, महादेव आणि महोदेव यांचीहि वर्णने वेगळी आहेत. पण शिव-लिंगाच्या ठिकाणी ह्या सर्व देवतांचे काय तर ब्रह्मा, विष्णु, महेश, सूर्य इत्यादि सारे देव व त्यांच्या सर्व शक्तिदेवता यांचा समावेश होत असल्यामुळे (सर्व देवात्मको रुद्रः सर्वे देवाः शिवात्मका । ४ रुद्रहृदय उप) निर-निराळ्या पक्षांच्या अपेक्षेने निरनिराळ्या देवदेवतांना भजणारे उपासक एका शिवलिंगासमैत सार्थकता पावतील. 'यो वै रुद्रः स भगवान्' । अथर्व-शिरस २१-२२. 'रुद्रो वै व्येष्टश्च भेष्टश्च देवानाम्' । कौ. ब्रा. २५ । १३, 'एको रुद्रो न द्वितीयाय ।' अथर्व. उप. ५ ; श्वे. उप ३१२ ; 'यो वै रुद्रः स भगवान् ।' जैमिनीय ब्राह्मण). कारण, शिवलिंग हे आधिकारणाचे प्रतीक आहे. त्याची उपासना मुक्ति देईल व मुक्ति देईल, ज्ञान देईल व सिद्धिपण देईल. तो उत्पत्तिकर्ता तत्ताच रक्षणकर्ता, संहारकर्ता तत्ताच अमृतत्वदाता आहे. त्याच्या ठिकाणी सर्व रूपे व सर्व अवयव अव्यक्त आहेत, तसेच तो अरूप आणि निरवयव पण आहे. सर्वद्रियगुणामास सर्वद्रियविवर्जितम् । सर्वस्य प्रभुमीदृशानं सर्वस्य शरणं बृहत् ॥ श्वे. ३।१७ असा हा शिवात्मा आहे.

शिव आणि रुद्र यांची वैदिक वाङ्मयांतील व पुराणांतील वर्णने वाचली म्हणजे असे स्पष्ट दिसून येते की, रुद्र हे शिवाचे क्रियाशील स्वरूप आहे. प्राण हे क्रियाशील तत्त्व आहे. अग्नि हे विकसनशील तत्त्व आहे ती रुद्रस्वरूप होत. रुद्र हे संहारकारी तत्त्व असून लयसाक्षीही रुद्र असेच म्हणतात. रुद्राची आठ नावे व त्याचे विविध एकादश (३३) प्रकार हे पाहिले म्हणजे रुद्र हे संंदरूप ब्रह्माण्डव्यापी तत्त्व आहे असे उघड दिसते.

रुद्र म्हणजे रडणारा, ओरडणारा असा त्याचा ग्राम्य अर्थ करतात. पण वस्तुतः आत्मभूत असलेली अव्यक्त नामरूपे व्यक्त करणाऱ्या परमात्म्याचेच ते अन्वर्थक नाम आहे. नामरूपाचे व्याकरण करणारा तोच. त्याच्या डमरूतून निघणारे ध्वनि हेच पाणिनीया व्याकरणाच्या अष्टाध्यायीचे मूल आधार होत.

रुद्र ही कांही देहाकार पुरुषविष देवताच नसल्यामुळे त्याची पाठ-पोट, हात, पंजे, केसांची वेणी इत्यादि वर्णने लाक्षणिकच मानूण, माग आहे.

साऱ्या देवदेवता वायुस्वरूप मानतात. तसें रुद्राज्ञेहि वायुस्वरूप आहे. रुद्राला पदार्थमात्राचा अंतर्हामी असोहि म्हणिले आहे. रुद्र हे व्यापक परमात्म-तत्त्व असल्यामुळे त्याच्या ठिकाणी वादळाची देवता वगैरे परिच्छिन्न भाव हे अत्यंत एकदेशी ठरतात. आता ऋग्वेदांत रुद्रसूक्त थोडीं आहेत. पण त्यामुळे रुद्राला गौणता येत नाही. शतपथब्राह्मण या बृहत् ग्रंथांत फक्त एकाच काळात ब्रह्मवर्णन आहे. यजुर्वेदात एका चालिसाव्या अध्यायांत आत्म्याचे वर्णन आहे. म्हणून ब्रह्मात्म्याचे महत्त्व कमी कोणीच मानणार नाही. शिवाय सूक्ष्मदृष्टीने अवलोकन केल्यास मागे लिहिल्याप्रमाणे इंद्र, अग्नि, वरुण, सोम इत्यादि साऱ्याच वैदिक देवता या शिवरुद्राचेच स्वरूप आहेत, अशी स्पष्ट शास्त्रवचने आहेत. कारणब्रह्मरूप सशक्तिक शिवाच्या पोटातच सारे देव सामावतात, हे म्हणणे साधार व सयुक्तिकहि आहे. रुद्रहृदयोपनिषदांत पुढीलप्रमाणे वचने आहेत :—

“ रुद्रो ब्रह्मा उमावाणी तस्मै, तस्यै नमो नमः ॥ रुद्रो विष्णुरुमा लक्ष्मी-स्तस्मै तस्यै नमो नमः ॥ १८ ॥ रुद्रः सूर्य उमा छाया तस्मै तस्यै नमो नमः । रुद्रः सोम उमा तारा तस्मै० ॥ १९ ॥ रुद्रो दिवा उमा रात्रिस्तस्मै० । रुद्रो यज्ञ उमा वेदिस्तस्मै० ॥ २० ॥ रुद्रो वह्निरुमा स्वाहा तस्मै० । रुद्रो वेद उमा शास्तं तस्मै० ॥ २१ ॥ रुद्रो वृक्ष उमा वह्नी तस्मै० । रुद्रो गन्ध उमा पुष्पं तस्मै० ॥ २२ ॥ रुद्रोऽर्थ अक्षरः सोमा तस्मै० । रुद्रो लिङ्गमुमा पीठ तस्मै० ॥ २३ ॥ सर्व देवात्मक रुद्रं नमस्कुर्यात्पृथक्पृथक् । एभिर्मन्त्रपदैरेव नमस्यामीश पार्वतीम् ॥ २४ ॥ यत्र यत्र भवेत्सार्धमिमं भद्रमुदीरयेत् । ब्रह्महा जलमध्ये तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २५ ॥ सर्वाधिष्ठानमद्वन्द्वं परं ब्रह्म सनातनम् । सच्चिदानन्दरूपं तदबाद्मानसगोचरम् ॥ २६ ॥ तस्मिन्सुविदिते सर्वे विशांतं स्वादिदं शुक् । तदात्मकत्वात्सर्वस्य तस्मान्निद्रं न हि कश्चित् ॥ २७ ॥

आतां पुढे या वैष्णवपुराणांतील शिवगीतेवरील वेदेश्वरी टीका काय म्हणते ते पहा : सच्चिदानंद शिवब्रह्म । तो मी निजांगें आत्माराम । ऐशिया घ्यासं पुरुषोत्तम । पावेल अढल ॥ ४३२ ॥ असो पिंड तादात्म्यामुळे । शुद्धचि जीवत्वासी पावलें । तेंवांच ब्रह्माड तादात्म्यामुळे कल्पिलें । शिव

१ पं सातवळेकर यांचे ‘रुद्रदेवता का परिचय’ व ‘ऋग्वेदमै रुद्र देवता’ ही पुस्तके पाहवीं.

हैं अभिधान ॥ ४५१ ॥ पिंड है अस्थिमासाचें । तेवीं ब्रह्माण्ड पंचमूलाच ।
या उमयासी अस्तित्व जयाचें । शिवोह शिवोह ॥ ४६१ ॥ पिंडी उपस्थ
मोगी रति । उत्पत्ति कर्ता प्रजापति । उमया उभवी जयाची शक्ति ॥
शिवोह ॥ ४६६ ॥ बुद्धिनिश्चया अतिचतुर । तो ब्रह्माहो सावित्रीवर । यया
साक्षा जो चिन्मात्र । शिवोह ॥ ४७७ ॥ स्वप्नाचा तैजस अभिमानी । तोचि
विष्णु चक्रपाणी । हे जयावरी दिसती दोन्ही । शिवोह ॥ ४८० ॥ नेणे
अभिमान तोचि प्राप्त । ब्रह्माहो रुद्र हा आपण । यासी अस्तिमातिप्रिय पूर्ण ।
शिवोह ॥ ४८४ ॥ एव नामरूप मिश्या मासे । पिंड ब्रह्माह दोन्ही ऐसे ।
यात सच्चिदूप जें असे । शिवोह ॥ ४८५ ॥ अहब्रह्म जे स्फूर्ति । हेहि लया
जाय निवृत्ति । एकट उरे स्वयंभ्योति ॥ शिवचि शिवरूपी ॥ ४९६ ॥ अ० १

येथपर्यंत शिवरुद्राची वैदिक व पुराणोक्त वाङ्मयात रहस्यमय भरपूर
स्तुति असल्याचें विपुल पुराण्यानें सिद्ध केले आहे अथाविस्तारभयास्तव प्रत्येक
ठिकाणचे उतारे दिले नाहीत तरी जरूरीपुरती मूळ वचनें दिलीच आहेत--
आपलें मारत-रामायण हे इतिहास व पुराणे हीं वेदाचें उपग्रहण करण्या
करिताच रचलेली आहेत अर्थात् त्यातूनहि शिवरुद्राचा जो अनन्यसाधारण
व निस्सीम असा महिमा वर्णिला आहे, तो शिव हा अनार्य व अवैदिक देव
असता तर तो तसा वर्णिला जाणें अशक्यच होतें

शिव आणि घोर रूप — असा हा प्रास्ताविक विचार केल्यानंतर
ईश्वराच्या शिव आणि घोर अशा उभयविध स्वरूपाचा थोडक्यात विचार
करू ईश्वराचें स्मरण व चिंतन आपत्कालातच अधिक उत्कटतेनें होतें.
अर्थात् जलप्रलय, अग्निप्रलय, वादळ, विद्युत्पात, रोगाच्या साथी, शत्रूचें
आक्रमण असे आपत्प्रसंग वयाच्या सत्तेनें येतात, तें ईश्वराचें उग्र व घोर
स्वरूप अशिथिल मानवसमाजासहि चटकन् पडतें पुढें त्या उग्र स्वरूप धारण
करणाऱ्या ईश्वराची प्रार्थना केली असता आपत्ति टळते, किंवा सुस्थ होतें
तेन्हा तोच ईश्वर शिवरूप प्रतीत होतो

साहितामागात ज्या रुद्राचें अस्पष्ट, सदिग्ध व विस्कळीत वर्णन आहे,
त्याचेंच श्वेताश्वतरात सकलित व सारभूत वर्णन आहे. साऱ्या उपनिषदांच्या
मथनातून वैष्णवाचे कृष्ण मगवान् गीतारूपांत प्रकट होण्यापूर्वी साऱ्या
साहितांच्या मथनातून श्वेताश्वतर रूपात शैवाचे रुद्र मगवान् किंचित् व्यक्त

शाले. श्वेताश्वतर हे भगवद्गीतेच्या पूर्वीचे असल्यामुळे त्यांत व्यक्त शालेलें भगवताचें स्वरूप मानवदेहधारी श्रीकृष्णासारखें सगुणसाकार नाही. आतां भगवद्गीतेंतहि पुरुषप्रकृतिविचार सांगत असता भगवान् योन्यादि परिभाषेचा उल्लेख करतात, तेव्हा हे मानवी देह व देहाचे अवयव हा तेथें वाच्यार्थ नसतो, हें जसें उघडच आहे, त्याचप्रमाणें श्वेताश्वतरांतील लिंगयोनीचा उल्लेख अवयवरूपांनीं नाही, हेहि स्पष्टच आहे. शिवलिंगप्रतीकात असंच अमूर्त रहस्य आहे. शिव हा बीजप्रेरक लिंगी आहे प्रधान अथवा प्रकृति हे लिंग म्हणिले आहे.

श्वेताश्वतरांत जो हा शिवयोग सांगितला आहे त्यानें निरासक्ति उत्पन्न होते. यांत जें शिव-रुद्र-महेश्वराचें वर्णन आहे तें सर्वसत्ताधीश, व्यापक आणि निराकार अशा परमेश्वराचें आहे. ह्या परमेश्वराला वस्तुतः अवयव नाही, करण म्हणजे इंद्रिय नाही, तसेंच त्याला लिंग म्हणजे चिह्न नाही. प्रतिमा म्हणजे उपमा नाही. तो भावरूपानें समजण्यासारखा, पण अशरीरी आहे. तो एक देव सर्व भूतांमध्ये गूढ असणारा, सर्व व्यापणारा, सर्व भूतांचा अंतरात्मा, कर्मांचा अध्यक्ष, सर्व भूतांचे ठिकाणीं अधिष्ठान असलेला, साक्षी, ज्ञाता, केवळ आणि गुणरहित आहे. प्रकृतीच्या जाळ्यात त्यानें आपणास गुंढाळून घेतलेसें मासतें. उलट सारें विश्व त्याच्यांतच लय पावतें (गुंढाळलें जातें). अशा या महान् आत्म्याचेंच शिवलिंग हें प्रतीक आहे. त्याच्या ठिकाणीं आम्हें लैंगिक भावना वस्तुतः अप्रस्तुत आहेंत. ईश्वर आणि गुरु यांचें माहात्म्य यांत सांगितलें आहे. गीता-भागवतामार्गे ऐतिहासिक कृष्ण आहे, तसा श्वेताश्वतरामार्गे किंवा अथर्वशिरसामार्गे एखादा ऐतिहासिक पुरुष शिवरूपात नाही. केनोपनिषदांत उमा आहे. तीहि ऐतिहासिक स्त्री नव्हे. शिव ईश्वराचें स्वरूप व उमा हें ब्रह्मविद्येचें स्वरूप आहे.

१ मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भे दधाम्यहम् ।

संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥ गीता. १४

२ बह्वैर्यथा योनिगतस्य मूर्तिर्न दृश्य ते नैव च लिंग नाद्यः । १।१३ श्वे.

यो योनिं योनिमधिष्ठित्येको विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वाः ॥५।२ श्वे.

ब्रह्मा, विष्णु, इन्द्र, अग्नि आणि सोम हे अक्षराणांचे पाच विशेष सांगितले आहेत तेच धरपुरुषाचढि मानले आहेत पहिले अमर व दुसरे मर्त्य असा ह्यात भेद आहे, इतकेंच या पाचांचीं पाच मंडलें एकास पोटात घेणारें दुसरें, याप्रमाणें मानलीं आहेत स्वयभूमंडलात ब्रह्मचें प्राधान्य आहे त्याच्या आतील परमेष्ठीत विष्णूचें, त्याच्या आतील सुयमंडलात इन्द्राचें, (शिवरुद्राचें) पृथ्वीत अग्नीचें, आणि चन्द्रात सोमाचें प्राधान्य मानलें आहे येथे सूर्य, पृथ्वी, चंद्र हीं मंडलें या नांवाच्या खगोलादून फार मोठीं आहेत. हे खगोल हे त्याचें अक्षत व्यक्त स्वरूप म्हणता येईल

पृथ्वीत ज्या अग्नितत्त्वाचें प्राधान्य आहे, त्या अग्नीला रुद्र असेंहि म्हणतात अग्नितत्त्व चातुर्गतिशील अथवा विकसनशील व ऊर्ध्वगतिशील आहे यास्तव हें अग्नितत्त्व अथवा रुद्रप्राण याची जी वर सूर्यापर्यंतची गति त्याचे एकवीस भाग (स्तोम) करून, पहिले नऊ भाग अग्नि, त्यापुढें अतरिक्छ लोकातील सहा भाग वायु (किंवा रुद्र) व त्यापुढें सहा भाग झुलोकात आदित्य, अर्शा ह्या प्राणतत्त्वाचीं नांवें आहेत या (आदित्य) सूर्यमंडलापलीकडे सोममंडल आहे या सोमाच्याहि तीन अवस्था मानल्या आहेत. सूक्ष्म अवस्थेत सोम, किंचित् घन अवस्थेत वायु आणि अधिक घन अवस्थेत अप अशा ह्यास सहा आहेत सोमाची वरून खालील अग्नीत आहुति होत आहे, व अग्नि ऊर्ध्वगतिशील असल्यामुळें वर जात आहे याप्रमाणें अग्नितत्त्वात सोमाची जी आहुति तेंच अग्निपोमात्मक असें जगाचें स्वरूप मानलें आहे पहिल्या एकवीस सोमविभागातील अतरिक्षातील आग्नेय वायु हा रुद्रस्वरूप आहे हा भौतिक वायूचा व भौतिक अग्नीचा उत्पादक आहे म्हणून भौतिक वायु म्हणजे मरुत हे रुद्राचे पुत्र (मरुतो रुद्रपुत्रा स) म्हटलें जातें अग्नि हें रुद्राचें वीर्य होय (कृशानुरेता ।) पृथ्वीच्या पोटातील पारदालाहि रुद्रवीर्य म्हणतात हें आग्नेय वायूचें

१ कत्याण शिवाक, पृ ४१ ते ५२ शतपथब्राह्मण विज्ञानभाष्य ईशापनिपद्, विज्ञानभाष्य पहा

२ आग्निर्वे रुद्र । (शतपथ ५।१।१।१०, ६।१।१।१०) अत्रेय सर्वोऽग्नि सस्कृत स एपोऽन रुद्रो देवता । (शतपथ ९।१।१।१) ते. स ४, ५

रुद्रस्वरूप घोर-मानले आहे. याचे सहकारी एकादश रुद्र मानले आहेत. किंबहुना आद्येय वायूचे अकरा प्रकार मानले आहेत. या एकादश रुद्रांची आधिभौतिक, आधिदैविक व आध्यात्मिक अशा दृष्टिभेदाने निरनिराळ्या प्रकारची परिगणना होते. पुरुषाचे दहा प्राण व अकरावा प्राणात्मा यास आध्यात्मिक रुद्र म्हणतात. आधिभौतिक रुद्रप्राण म्हणजे पृथ्वी, जल, तैज, वायु, आकाश, सूर्य, चन्द्रमा आणि यजमान (विद्युत्) ह्या शिवाच्या अष्टमूर्ति व याशिवाय सूर्यातील शुचि, अतरिक्षातील पवमान आणि पृथ्वीत कार्यक्षम होणारा पावक असे हे एकादश भौतिक रुद्र आहेत. यांपैकी अष्टमूर्तीशिवाय बाकीचे तीन घोरस्वरूप आहेत. आता आधिदैविक एकादश रुद्र तारामंडळांत राहतात. यांचीं नावे निरनिराळीं आढळतात. तीं अशीं : (१) अज, एकपात, (२) अहिर्बुध्न्य, (३) विरुपाक्ष, (४) त्वष्टा, अयोनिज किंवा गर्भ. (५) रैवत, भैरव, कपर्दी किंवा वीरभद्र. (६) हर, नकुलीश, पिङ्गल किंवा त्यागु. (७) बहुरूप, सेनानी किंवा गिरीश. (८) त्र्यंबक, भुवनेश्वर, विश्वेश्वर किंवा सुरेश्वर. (९) सावित्र, भूतेश किंवा कपाली. (१०) जयन्त, वृषाकपि, शंभु किंवा सन्ध्य. (११) विनाकी, मृगव्याध, लुब्धक किंवा शर्व. याप्रमाणे आधिदैवत जगांतील एकादश रुद्रांचीं हीं तारामंडळांतील व्यक्त स्वरूपे आहेत. यांतहि घोर आणि शिव असा भेद आहे. त्यावरच ज्योतिषशास्त्रांतील भिन्न फलादेश सांगितले आहेत. उदोहरणार्थ, आश्लेषा नक्षत्रावर सूर्य असता पाऊस पडतो, तो रोगोत्पादक व मघा नक्षत्रांतील पाऊस रोगनाशक मानला आहे.

पुराणातील कित्येक शिवकथांचे आधिदैविकस्वरूप या तारामंडळांतील लुब्धकचंद्र, मृगव्याध इत्यादि तारकांच्या रूपात व्यक्त असलेल्या रुद्रांला घेऊनच आहे. दक्षाचा शिरच्छेद करून त्याला अजात म्हणजे मेघाचे मुख घसविले ही कथा पूर्वी नक्षत्रचक्राचा आरंभ कृत्तिकेपासून होता, तो पुढे अश्विनी (मेघ) पासूनच करू लागले. या ज्योतिर्विषयक भागास अनुलक्षून आहे असे म्हणतात. दक्षाचे आधिदैविक स्वरूप म्हणजे चंद्राचे परिक्रमा वृत्त

१ अग्निर्वा रुद्रः, तस्यैते द्वे तन्वौ घोरान्या च शिवान्या च । ऐ. ब्रा.

२ सप्तशीर्षण्य (दोन डोळे, दोन कान, दोन नाकपुढ्या, एक मुख).

७ प्राण, (८-९) मलमूत्र विसर्जन करणारे दोन व (१०) नामीजवळील.

किंवा कथा असं मानतात. मृगव्याधाची कथा शिवलीलामृत, अध्याय दोन यात आहे. त्याचप्रमाणे रुद्राने यज्ञाचें शिर उडविलें तेव्हा तो यज्ञ मृगाचें रूप घेऊन पळाला इत्यादि वैदिक कथाहि मृगलक्षणावर अधिष्ठित आहेत.

आधियाशिकदृष्ट्याहि एकादश रुद्रांनि मानले आहेत पैकीं तीन गार्हपत्य, आवडनीय आणि धिष्ण्य हे आहेत. यात गार्हपत्याचे पुन्हा गार्हपत्य व नूतन गार्हपत्य असे दोन आणखी भेद आहेत. धिष्ण्यग्रीचे आग्नीध्रीय, अज्ठावाकीय, नेध्रीय, पोत्रीय, ब्राह्मणाच्छंसीय, होत्रीय, प्रशस्त्रीय आणि मार्जालीय असे आठ भेद आहेत. आहवनीयाचा एकच प्रकार आहे. मिळून हे एकादश अग्नि अतरिक्षस्य अग्नीची अनुकृति आहे हे शिवरूप आहेत व यज्ञात ग्राह्य आहेत. घोररूप रुद्राचें यज्ञात प्रयोजन नाही

रुद्र एकच आहे व रुद्र असंख्य आहेत, रुद्र सौम्य आहेत व घोर आहेत, असें विरोधी वर्णन आढळते त्याचा अर्थ असा कीं, रुद्रतत्त्व राजाप्रमाणें एक आहे याला क्षत्ररुद्र म्हणतात. विद्रुद्र प्रजेप्रमाणें असंख्य आहेत. प्रजापतीच्या क्रोधापासून व अश्रूपासून रुद्राची उत्पत्ति मानली आहे. या परोक्ष मार्गेत क्रोध हें अग्नितत्त्व व अश्रु हें सोमतत्त्व समजावें. हीं दोन्ही तत्त्वे सापेक्ष आहेत अग्नीच्या उष्णतेचें पर्यवसान सोम-आर्द्रता यांत होतें. सोमाच्या आहुतीची परिणति अग्निसवर्धन यात होते पृथ्वीचें अग्निमंडळ व त्यावरील सोममंडळ या दोहोंत जे मध्यवर्ती वायु आहेत, तेहि त्यातील त्रिवृत्करणामुळे आरल्या शुद्ध रूपात नसतातच. तथापि ह्या वायूपैकीं आग्नेय वायु हे विकृतवायुप्रधान असल्यामुळे या विकृत वायुप्रविष्ट रुद्रप्राणाना घोर मानले आहे. उलट सोममंडळातील वायूला अथवा रुद्रप्राणाना सायसदाशिव असें मानले आहे. आधियाशिक सारेच रुद्रांनि उपास्य आहेत. आधिभौतिकपैकीं अष्टमूर्ति शिवरूप उपास्य आहेत बाकीचे तीन दुरुनच वदनीय आहेत असाच आध्यात्मिक व आधिभौतिक रुद्रासंबंधी हेयोपादेय भाव संभवतो. तात्पर्य, रुद्र हें क्रियात्मक शिवतत्त्व आहे. तें अग्निपोमात्मक असलें, तरी अग्नीत सोमाची आहुति पडली असतां सोमहि अग्निरूपच होतो; म्हणून रुद्र हा प्राधान्यानें अग्निरूपच मानला आहे आणि म्हणून त्याच्या उग्र व संहारकारी स्वरूपाचीच वर्णनें जास्त आढळतात. परंतु अग्नीचा साक्षात् सचध जरी जाळणारा असला तरी त्याच्यामध्ये जलपूर्ण पात्राची उपाधि घेतल्यास

तोच पाकसिद्धि करून उपकारकता होतो शिवाय अमितत्वाचा जाळणें हा जसा धर्म दिसतो, त्याप्रमाणें प्रकाश देणें, जीवन देणें, परिपाक करणें, सौंदर्य देणें, शुद्धि करणें इत्यादि अग्नि अथवा तेज याचे अनेक कल्याणप्रद-धर्म आहेत त्याचप्रमाणे रुद्रशिवाचें केवळ घोर हेंच स्वरूप नाही, असें यजुर्वेदातील रुद्राध्याय, ऋग्वेदातील रुद्रसूक्तें, तसेंच शतपथ ब्राह्मणादि ग्रंथातील वर्णनें हीं वाचलीं असता लक्षात येतें सक्रिय ब्रह्मरूप रुद्रप्राण हें तत्त्व म्हणजे परिच्छिन्न देवतामूर्तिरूप नसून, अत्यंत व्यापक आहे गति, आगति, विकास, सकाच व स्थिति हीं सारीं लक्षणें रुद्रप्राणाचेंच आहेत तेच सृष्टिकर्त्या ईश्वराचें स्पंदमय स्वरूप आहे त्यालाच सूनात्मा असेंहि म्हणतात मद्रभास्करमाध्यात त्याचें जगत्कारणरूपानेंच ध्यान आहे

पृथ्वीत अमितत्वाचें प्राधान्य आहे, यास्तव व अन्यहि अनेक कारणास्तव प्राचीन वैदिक धर्मात मूळ देवता आग्नेय मानली आहे त्याच्याच नामोच्चारणें ऋग्वेदाचा आरंभ होतो. अष्टवसु हे पृथ्वीसयधी अग्नीच होत ऋग्वेदाचा सवधे या अग्नीशी मानतात. अतरिक्षातील एकादश रुद्राग्नि हा यजुर्वेदाचा वर्णविषय आहे यामुळें रुद्राध्यायात रुद्राचें ठग्र स्वरूपच प्राधान्यानें लक्षित झालेलें दिसतें. सामवेदाचा संबध बारा आदित्याशीं आहे मिळून एकतीस देव झाले तसेंच वसु आणि रुद्र व रुद्र आणि आदित्य यांच्या मधील दोन साध्य देव (यासच कोणी दोन अश्विनीकुमार म्हणतात) मिळून तेहतीस देव (कोटी) झाले या तेहतीस कोटीतील कोटि शब्दाचा अर्थ वर्ग किंवा जाति असा असता कोटि म्हणजे शंभर लक्ष असा सख्यादर्शक अर्थ घेतल्यामुळें असख्य रुद्राप्रमाणें सख्येनें तेहतीस कोटी देव मानण्यात आले वस्तुतः अग्नि किंवा रुद्र एकच पण सोमाहुतीचे तारतम्यानें त्याचे

१ स्तुतिश्रुत गर्तसद युवान मृग न भीममुपहन्तुमुग्रम् ।

मृडा जरिरे रुद्र स्तवानो अन्य ते अस्मिन्निवपन्तु सेना ॥ १०।८॥

— रुद्राध्याय

२ Invisible Influence, pp 30-33

३ तृपाधिरूढ देवेश सर्वलोकैककारणम् ।

ध्यायेद्व्रद्धादिभि स्तुत्य पार्वतीसहित शिवम् ॥

— मद्रभास्करमाध्या.

घन, तरल, विरल असे तीन प्रकार शाले व त्यांस अनुक्रमे अग्नि, वायु, विष्णु आदित्य अशा सहा प्रात शाल्या. नाम, रूप व कर्म या प्रत्येक वस्तूच्या तीन अंगांच्या परिणामविशेषांमुळे देवताभेद व पदार्थभेद मानले जातात.

रुद्राची उत्पत्ति निरनिराळ्या तऱ्हेने सांगितली आहे: (१) तो प्रजापतीपासून उत्पन्न झाला. (२) तो शिवापासून उत्पन्न झाला. (३) तो विष्णूच्या ललाटापासून किंवा क्रोधापासून उत्पन्न झाला. (४) तो ब्रह्मदेवापासून उत्पन्न झाला. इत्यादि प्रकारच्या वर्णनावरून रुद्रशिवाला गौणता येत नाही. कारण वर जे रुद्रजन्माचे कथाभाग सांगितले, त्यांत शिवाच्या वराने शिवच रुद्ररूपाने व्यक्त शाले, असे वर्णन आढळते. अर्थात् निदेवांहून महादेवशिव श्रेष्ठ या म्हणण्यास बरील कथांनी बाध येत नाही. शिवाय पुन रुद्र म्हणजे अखिल पदार्थमात्रांत एकत्वाचे व्यापून असणारे ईशतत्त्व असे कौपितकी व शतपथ ब्राह्मण यांतील रहस्य दिसते. त्याला ईशावास्यांत एकार्थ किंवा अंतर्यामी असे म्हटले आहे. श्वेताश्वतरांत रुद्रापासून हिरण्यगर्भ उत्पन्न झाला असे म्हटले आहे. मरुत हे रुद्राचे पुत्र

१ श. ५. ब्राह्मण १-७-३-८ कौपितकी ब्राह्मण.

२ शिवपुराण (नवलकिशोर प्रेस.) उत्तरार्ध, सातवा खंड, अध्याय पहिला.

३ तस्य ललाटः स व्यञ्जः शूलपाणिः पुरुषोऽजायत । (अथवा) एतो द्वौ पुरुषश्चेष्टौ प्रसादक्रोधजौ मम ॥ -लिंगपुराण, अ. २३.

४ प्रादुरासीत्प्रमोदके कुमारो नीललोहितः ।

५ तृष्टयर्थे ब्रह्मणः पुत्रो ललाटादुत्थितः प्रभुः । —महामारत.

अहं च भवतो वक्त्रात् कल्पान्ते धोरुप धृक् ।

शूलपाणिर्मविश्यामि क्रोधजस्तव पुत्रकः ॥ —कूर्मपुराण.

निर्दिष्टः परमेशेन महेशो नीललोहितः । पुत्रौ भूत्वानुग्रहाति ब्रह्माणं ब्रह्मणोऽनुजः । —वायुपुराण.

६ Indo-Aryan Mythology, Vol. I, pp. 484-493, Vol. II, p. 560.

७ Ibid Vol. II, p. 24.

८ हिरण्यगर्भ जनयामास पूर्वं । श्वे. ३-४ ; हिरण्यगर्भ पश्यत जाग्रमानम् । ४।१२.

मानले आहेत. रुद्र हा विज्ञाता, जगद्गुरु मानला आहे. शिवपुराणांत रुद्र हा शिवाचा पहिलाच अवतार मानला आहे व त्या अवताराचे स्वरूप, चरित्र आणि नाम वगैरे सर्व परमशिवाप्रमाणेच आहे, असें म्हटलें आहे. तात्पर्य, शिवपुराणांत रुद्र शिवरूप कल्याणकारीच मानला आहे. त्याचप्रमाणे ऋग्वेद व यजुर्वेदांतहि तो शंकर म्हणजे कल्याण करणारा, पापनाशक असल्याचे वर्णिले आहे. रुद्र हे निग्रहानुग्रहकारी व्यापक तत्त्व आहे. यामुळे तो विरोधी धर्माश्रय आहे. रोगकारक तो व रोगनिवारक तोच. घातक तो व रक्षकहि तोच.

याज्ञिक वाङ्मयांत रुद्रासंबंधी स्विष्टकृत हा शब्द येतो. त्याचा अर्थ, ज्याच्या योगानें यज्ञाला पूर्णता येते तो, असा समजावा. तो भवभयहारक आहे म्हणून त्यास प्रपंचोपशम म्हटलें. ब्रह्मदेवाचे पांचवें मस्तक त्यानें तोडलें यांतील माव हाच आहे. दक्ष = सोम, रुद्र = अग्नि, यांच्यांतील मानलेलें वैर असेच लाक्षणिक आहे. दक्ष रुद्रकृपेनें जीवमाव टाकतो व अज या ब्रह्ममावांत उरतो, हें आध्यात्मिक रहस्य आहे.

कार्यब्रह्म ह्या दृष्टीनें जेथें रुद्राचे जन्मकर्म वर्णिलें आहे, तें परमशिवाच्या जणुं नातवंडाप्रमाणें आहे. पुत्राच्या पोटी पिता पौत्ररूपानें यावा व त्यानें आपल्या आज्ञेच नांव चालवावें, त्याप्रमाणें रुद्राचा जन्म आहे. त्याचें रडणें म्हणजे सोऽहम् हेंच होय. या सोऽहम्मधूनच नामरूपात्मक अष्टमूर्ति निर्माण झाल्या. असा हा विषय अतिसूक्ष्म आणि गूढ आहे. शिवरुद्राप्रमाणेच शिवशक्ति, शिवगणेश, शिवकार्तिकेय, शिवनंदी या संज्ञांत वस्तुतः अमूर्ततत्त्वांचे सूक्ष्म विचार आहेत. ज्या शिवपंचायतनास कित्तेक आधुनिक आक्षेपक अनार्यांचीं दैवतें मानतात, तीं वस्तुतः कारणब्रह्म-रूपाचींच अंगें आहेत. आर्यांच्या पूर्वीचे ते अनार्य या अर्थानें वाटल्यास त्यांत अनार्य म्हणावें. पण अनार्य म्हणजे निंद्य व तिरस्करणीय असें त्यांत मानणें हें अक्षम्य अज्ञान होय. हा सामान्य ऐतिहासिक दृष्टीचा विषयच नव्हे. सृष्टिविज्ञानांतील कार्यकारणात्मक अशा अकल्पनीय अवस्थांसच शिवसतिविवाह, शिव-पार्वती-विवाह, कुमारसंभव, गणेशजन्म इत्यादि

१ शिवपुराण (नवलकिशोर प्रेस), उत्तरार्ध, खंड ७, अ. १.

२ या ते रुद्र शिवातनूरधोरापापनाशिनी । तया नस्तनुवा शतमया
धिरिशन्ताऽभिचाकशीहि ॥

सगुणपर रोचक नावें देऊन अज जें कारणब्रह्म त्या अमूर्ताचें मूर्तिकरणद्वारा पुराणकारांनीं अद्भुतरम्य शिवचरित्र वर्णिलें आहे. स्थलाभावास्तव त्याचा अधिक विचार या प्रकरणांत करतां येत नाहीं. या मूलतत्त्वांस आधिदैवत जगात सगुण साकार असें देवतारूप प्राप्त झालेलें असलें, तरी अखिल विश्वाचीं आरम्भक व नित्यनियामक अशीं हीं दैवतें अनार्य, अवैदिक व ग्राम्य आहेत, असें आक्षेप घेणें, हें अत्यंत असंभद्ध व हास्यास्पद आहे, हें सुज्ञ वाचकास आता वेगळें सागावयास नकोच.

शिवरुद्राचें ज्याप्रमाणें आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधिधात्मिक महत्त्व आहे, तसा ज्योतीचा ज्योति असें त्याचें महत्त्व वर्णिलें जातें. शिवरानीच्या अवेंबर वद्य चतुर्दशीच्या पहाटे जे सूर्यकिरण प्रभातीं वर दिसतात, त्याच जटा होत उपा तीच गंगा होय मावळती चंद्रकोर धारण करणारा तोच चंद्रशेखर जाणावा, तसेंच वृषभ, मिथुन, कर्क, सिंह या राशि उदित असता वृषभ म्हणजे नदी, मिथुन म्हणजे अविनाभूत शिवपार्वती, कर्क म्हणजे गणपति, सिंह म्हणजे आसुन, कन्या म्हणजे गंगा, यास प्रकाशित करतो तो रुद्रमूर्ति असें कोणी वर्णन करतात याशिवाय मृगशीर्ष नक्षत्र, व व्याघाचा तारा यांवर अनेक शिवरुद्रकथा आधारल्या आहेत, त्या कोठवर सागाव्या ? असें हें शिवरुद्राचें आख्यान अतिगूढ व आश्चर्यमय आहे

आता शिवलिंगोपासनेसंबंधीं तज्ज्ञ काय म्हणतात तें सामान्यतः अगोदर सविस्तर सांगून, नंतर तपशीलवार अनेक आक्षेपांचा विचार स्पष्टावकाशाकडे लक्ष ठेवून पुढें प्रकरणश करीन.

पंचविसांचे दृष्टी । शिवा नाहीं तेथें भेटी ॥ १ ॥ छत्तिसां वेगळा । भरला असे तो निराळा ॥ २ ॥ चाळिसांचे ध्यानीं-मनीं । कदां नये शूलपाणी ॥ ३ ॥ वेसे विचारे भागले । तया नाहीं रूप कळलें ॥ ४ ॥ एकाजनार्दनीं रूप । स्वयंप्रकाश अमूप ॥ ५ ॥

प्रकरण ४ थे

लिंगपीठोपासना

गुह्यानन्दात्मिका शक्तिः लिंगरूपः शिवः परः ।

तयोर्मिथुनकौशल्यं जगदानन्दकारणम् ॥

— आनन्दानुभव.

शिवलिंगोपासना अथवा लिंगपीठोपासना यासंबंधी जे ठळक आक्षेप व संदेह आहेत, ते मी सारांशरूपाने सन १९४१ साली श्रीक्षेत्रकाशी येथे प्रसिद्ध होणाऱ्या श्रीभारतधर्म महामंडळाच्या सूर्योदय नामक त्रैमासिक, व सिद्धान्त नामक साप्ताहिक यांच्या संपादकांस खुलाशासाठी कळविले होते. त्या माझ्या प्रश्नपत्रिकेच्या उत्तरादाखल श्रीभारतधर्म महामंडळाचे महात्मे व श्री. करपात्रीजीमहाराज या थोर व अधिकारी पुरुषांनी अनुक्रमे 'सूर्योदय' व 'सिद्धान्त' या नियतकालिकांत आपल्या खुलाशाचे लेख प्रसिद्ध करण्याची कृपा केली. त्यांत या ग्रंथांतील चिकित्सेपैकी महत्त्वाच्या मुद्यांवर थोर तज्ज्ञांकडून प्रकाश पडत असल्यामुळे ग्रंथविस्तारभयाकडे दुर्लक्ष करून त्या समग्र लेखांचे भाषांतर पुढे देत आहे. त्यांत प्रारंभी माझ्या प्रश्नपत्रिकेचाहि सारांश दिला आहे.

[सन १९४१ च्या डिसेंबरच्या 'सूर्योदय'च्या अंकावरून]

लिंगपीठोपासना

प्रश्न—सनातनधर्मीयांची योनिपीठसहित लिंगोपासना पाहून पाश्चात्य विद्वानगण तसेंच त्यांचे आधुनिक शिष्य, आंग्लशिक्षित भारतवासीगण असे म्हणतात की, ही उपासना मूळची असभ्य जातीची व ग्राम्य होती. ती तशी अनार्य जातीची उपासना मागून आर्यांनी ग्रहण केली. तरी अशी ग्राम्य आणि लजाजनक उपासना कशी रूढ झाली ?

श्रीमहामारत, पद्मपुराण, स्कन्दपुराण, लिंगपुराण इत्यादि पुराणांत आणि अनेक तंत्रग्रंथांत या उपासनेचे वर्णन विस्तृत रीतीने केलेले आढळते. मग हिंला आधुनिक अथवा अर्वाचीन कसे म्हणता येईल ?

जर हा उपासनाविधि शास्त्रोक्त आहे आणि योनिपीठासह शिवलिंगाची अर्चना ही चातुर्वर्ण्य आणि कलियुगाचे पंचमवर्ण, तसेच सर्व स्त्री-पुरुष या सर्वांस जर सांगितली आहे, तर मग या विरोधी शकांचे समाधान कसे करावे? स्त्री पुरुष सहयोगाला यात आदर्श मानले आहे की नाही? शिवपार्वतीच्या अनेक लीलांचे वर्णन पुराणात पुष्कळ आहे, त्याचा या उपासनेशी संबंध आहे की नाही? असल्यास ह्या लीलांचे रहस्य काय?

स्कदादि पुराणे व अनेक तंत्रशास्त्रे यात जर शिवाने हे शास्त्ररहस्य योनी-प्रमाणे गुप्त राखले पाहिजे असे सांगितले आहे, तर अशा गौप्यगोपनीय विषयाची उघड चिन्हे करून त्याची पूजा कशी प्रचलित करण्यात आली?

श्रीमगवान् सदाशिव जगद्गुरु आहेत त्यानी आपल्या तृतीय नेत्राने काम जाळला, ते सृष्टीचे लयकर्ते आहेत, त्यास अलिंगी म्हणतात, त्यास महादेव असे म्हणतात, मग ते अशा (निम्न मानलेल्या अस्त्रील) प्रतीक द्वारा कसे पूजले जातात?

चाणलिंगाच्या ठिकाणी शिवाची पूजा करतात परंतु त्या ठिकाणी योनि-पीठाचा काहीच संबंध असत नाही इत्यादि अनेक शका प्रश्नपरिकेत होत्या त्यांचे समाधान पुढे केले जात आहे

पहिल्या प्रथम आपल्या सनातनधर्माची संस्कृति आणि आपली दार्शनिक दृष्टि यांचे रहस्य समजून घेतले पाहिजे आपल्या भारतद्वीपाची संस्कृति आणि अन्य देशाची संस्कृति यात महान् अंतर आहे सनातनधर्माचा संस्कृति आध्यात्मिकप्रधानतामूलक आणि अन्य देशातील लोकांची संस्कृति आधिभौतिक-लक्ष्यमूलक आहे भारतद्वीपाची संस्कृति अन्तर्गुद्धिमूलक असते अन्य देशवासीयांच्या संस्कृतीशी अन्तर्गुद्धीचा संबंध नसतो केवळ बाह्यस्वरूपाशी तिचा संबंध असतो सनातनधर्माच्या संस्कृतीत दैवी राज्याची प्रधानता आणि अंतर्दृष्टि याचा समन्वय राखला जातो अन्य देशवासीयांच्या संस्कृतीत, दैवी राज्याचा काहीच संबंध न मानता, केवळ बाह्य स्वरूपाचा संबंध मानला जातो या दोन संस्कृतींमध्ये दिवस-रात्रीप्रमाणे स्पष्ट भेद असल्यामुळे दोन्हीच्या समाजात फारच अंतर पडलेले

१ माझ्या प्रश्नपरिकेची नकळत आज मजजवळ आढळत नाही तरी चरील साराशाने तिची जरूरीपुरती कल्पना येईल

असतें. याच कारणास्तव सनातनधर्मी परस्त्रीला स्पर्श करणे अनुचित मानतात. उलट पाश्चात्य लोक मद्यपान करून परस्त्रीला आलिंगन देऊन तिच्याशी नृत्य करणे, त्याचप्रमाणे परस्परांनी एकमेकांच्या मुखांचे चुंबन घेणे, यांस अधोभ्य समजत नाहीत. अशा विपरीत संस्कृतीशी वशवर्ती झालेले अन्य देशवासी विद्वान् किंवा आजच्या भारतवर्षातील आंग्लशिक्षित व्यक्ति, जगाच्या मूळकारणरूप पुरुषत्व किंवा नारीत्व याच्या मुख्य चिह्नांचे नांव घेतांच आपल्या चित्तांतील कल्पित संस्कारांना अनुसरून विचलित होऊन निंदा करण्यास प्रवृत्त होतात. याप्रमाणे गैरसमजुतीमुळे अशा (लिंगपीठाच्या) उपासनेला ते लज्जास्पद समजतात व या संघर्धाने अनेक ऐतिहासिक मिथ्या तर्ककुतर्क करीत असतात.

सनातनधर्मी स्थूल पदार्थांची उपासना करोत नाहीत. ते सर्वव्यापक दैवी सत्तेचे एका पीठविशेषामध्ये केंद्रीभवन करून ते पीठ आपल्या उपासनेला आलंघन मानतात. दैवी पीठ उत्पन्न करण्याचे शास्त्रांत अनेक भेद आहेत. आणि त्याशिवाय स्वाभाविक पीठे पण अनेक आहेत. जल, अग्नि, देवमूर्ति, स्थंडिल आदि नवीन दैवी पीठ उत्पन्न करण्याच्या पदार्थांची उदाहरणे होत. प्राचीन नित्य पीठांची नावे शास्त्रात अनेक आढळतात. उदाहरणार्थ, १०८ पीठे व प्राचीन तीर्थादि. दार्शनिक युक्तीने हें सिद्ध आहे की, स्त्रीविद्युच्छक्ति आणि पुरुषविद्युच्छक्ति यांचा संगम झाल्यावांचून विद्युत्क्रिया संपादन होत नाही. त्याचप्रमाणे प्राणमय कोषाच्या आकर्षणविकर्षण क्रियांच्या समन्वयानेच दैवीपीठाचा आधार बनतो. दुसरे, सर्व शास्त्रांचा हा सिद्धांत आहे की, ब्रह्म आणि ब्रह्मप्रकृति ही दोन जेव्हा पृथक्त्वाने प्रतीत होतात, तेव्हा त्या अवस्थेला सगुण ब्रह्म असे म्हणतात. याच ब्रह्म आणि ब्रह्मप्रकृति यांच्या परस्पर आलिंगित अवस्थेलाच शास्त्रांत सर्वशक्तिमान् सगुण ईश्वर म्हणतात. उपनिषदांच्या साररूपी श्रीमद्भगवद्गीतेत याच विज्ञानाचे अनेक प्रकारे वर्णन केले आहे. भगवान् म्हणतात की, मी पुरुष आहे आणि योनिरूपिणी प्रकृतीत मी गर्भाधान करतां, त्यांतूनच ही सृष्टि उत्पन्न होत असते.

१. शक्ति व शक्तिपीठे हा विषय या मूळ ग्रंथात लिहिलेला असूनहि तो ग्रंथविस्तारभयास्तव गाळला आहे तरी या लेखांतून पीठसदर्म गाळतां येत नाहीत

हा शास्त्रीय विषय मनाला पटण्याकरिता पुरुष, प्रकृति, योनि, गर्भाधान, याहून समर्पक शब्द अन्य आढळणार नाहीत यामुळे प्रकृतिपुरुषात्मक सगुण ब्रह्माची वैज्ञानिक मूर्ति उपासकांच्या नजरेपुढे आणण्यासाठी भग लिंगात्मक चिह्न अत्यंत उपयोगी आहे यात शका नाही या कारणास्तव योनिपीठसहित लिङ्गोपासनाद्वारा साधक भगवान् शिवाचें सान्निध्य प्राप्त करून घेतो याप्रमाणें शिवलिङ्गोपासना सर्वांना सारखीच हितकारी असल्याचें दर्शविलें आहे कर्मकाण्डातहि जें वैदिक कुण्ड तयार करतात, त्यातहि ही दोन चिह्ने असतातच याप्रमाणें हे सगुण ब्रह्माचें चिह्न उपासनाकाण्ड व कर्मकाण्ड यात यथास्थानी सबबयुक्त राहाणें स्वाभाविक आहे ही उपासना चिरकाल प्रसिद्ध आहे ती आधुनिक नाही 'सूर्योदया'च्या सप्टेंबर-या (सन १९४१) अकात 'वेद और शास्त्रज्ञानलाम' नामक प्रबन्ध जो पृष्ठ १४७ वर छापला आहे. त्यात वेद आणि शास्त्राच्या स्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान होण्यासाठी कोणकोणत्या गोष्टींची आवश्यकता असते तें संक्षेपत सांगितलें आहे त्या गोष्टी आत्मसात् केल्यानं अशा रहस्याच्या गोष्टी समजणें सोपें जाईल तसेंच शास्त्राच्या तीन भोपा व शास्त्रात वर्णिलेले तीन प्रकारचे भोव एकत्र गुतलेले असल्यानं शास्त्राचा अर्थ कसा करावा त्याचेंहि दिग्दर्शन होऊ शकतें

योनिपीठाशी त्रिगुणात्मक मूलप्रकृति आणि चिन्मयलिङ्गाशी पुरुषोत्तम-रूपाची संबंध आहे अर्थात् लौकिक स्त्रीपुरुषसहयोगाशी त्याचा संबंध जोडता येत नाही स्त्रीपुरुषसहयोगाचा सृष्टीशी (सृजन जन्म) संबंध असतो उलट सगुण ब्रह्मरूपी शिवलिङ्गोपासना हा लय अर्थात् मुक्तीचा विषय आहे या लिङ्गोपासनेनं प्रकृतिपुरुषात्मक धारणेची सिद्धि होते धारणासिद्धीनंतर सगुण ब्रह्माच्या ध्यानाची सिद्धि साधकाला प्राप्त होते आणि त्यानंतर चिन्मय अलिङ्गमावाच्या अवलंबनानं साधक महामावसमाधीला प्राप्त होऊन समाधि-क्षेपात विचरण करू लागतो

१ (१) समाधि (समाधिगम्य विषयवर्णन)

(२) लौकिक = ऐहिक व्यावहारिक temporal

(३) परकीय = मन्वतर मन्व-तरातील आधिदैविकादि लोकातील गूढ विषय. metaphysical

२ आधिभौतिक, आधिदैविक व आध्यात्मिक

शिवपार्वती यांच्या लीलांचें जें वर्णन पुराणांत आढळतें, तें अति विचित्र आहे, यांत शंका नाहीं. परंतु तें सर्व वर्णन समाधि मापेंत आहे, किंवा लौकिक भाषेचें आहे; तसेंच तें सर्व वर्णन आध्यात्मिक जगताचें आहे किंवा आधिदैविक जगताचें आहे, हें पुरें ध्यानी घेतलें, तरच त्या चमत्कार-लीलांच्या सागरांतून साधकास पैलवार जातां येतें.

शास्त्रास रहस्यगोपन करण्याची जी आज्ञा आहे, ती अधिकारभेदामुळे आहे. अर्थात् तो विचाराचा विषय आहे. परंतु हा उपासना आणि आचाराचा विषय आहे. यांतील रहस्यसमूह अवश्य गोपनीय आहे; परंतु ज्या पीठाचे ठिकाणी याची उपसना होत असते, तें एक स्थूल आलंछन आहे. यामुळे त्या ठिकाणी गौप्यगोपनाचा कांहीच संबंध असत नाहीं. तो विषय वेगळा व हा विषय वेगळा आहे. तो जगद्गुरु आहे, तो ज्ञानरूपी नेत्रांनं कामदेवाला भस्म करून टाकणारा आहे, तो सृष्टीचा लयकर्ता असल्यामुळे मुक्तिविधाता आहे, तो आलिंग अर्थात् रूपरहित आहे. तसेंच तो दैवी जगतांत सर्वांहून मोठा व पूज्य असल्यामुळे त्यास महादेव म्हणतात. या कारणास्तव सगुणब्रह्माची अशा स्पष्ट चिह्नद्वारां पूजा करण्याचा विधि सांगितला आहे.

बाणलिंग मंत्रशास्त्राप्रमाणें नित्य यंत्र आहे. शालिग्राम शिलेप्रमाणें बाणलिंगाचे ठिकाणी पीठाचें आवाहन-विसर्जन होत नाहीं. या कारणास्तव बाणलिंगालाहि नित्यपीठ म्हणतात. ज्याच्या ठिकाणी पीठशक्ति सदा विद्यमान असते त्याला नित्य पीठ म्हणतात. म्हणून बाणलिंगाजवळ पीठाचिन्ह असो नसो, दोन्ही अवस्थांत त्याची पूजा होऊ शकते.

[सन १९४१ च्या 'सिद्धान्तपत्रा'च्या अंक २० व २१ वरून]

लिंगोपासनारहस्य

[लेखक : श्रीहरिहरानंदसरस्वती ऊर्फ श्रीस्वामी करपात्रीजी]*

“शान्तं शिवं चतुर्थं मन्यन्ते,” इत्यादि धूर्तींनी सर्वाधिष्ठान, सर्वप्रकाशक,

* वर निर्दिष्ट केलेल्या माझ्या प्रश्नपत्रिकेचें उत्तर ता. १७/१४/२२ चा अंक ४४ यांत आहे. पण तें अति त्रोटक आहे. त्यांत मागील २०/२१ (सन १९४१) या अंकांतील लेखांचा हवाला दिला आहे. म्हणून त्याच लेखांचें मापांतर दिलें आहे. तेंच जास्त विस्तृत व उद्बोधक आहे.

होत नाही. परंतु अभिलापित कान्तेची प्राप्ति झाल्यावर ती तृष्णा एक क्षणभर निवृत्त होते. वस, त्याच वेळी अतर्मुख झालेल्या किंचित् शान्त मनाचे ठिकाणी आत्मानदाची उपलब्धि होते. पण आत्म्यांत आनंद असतो किंवा आनंदाभिव्यंजक तृष्णेच्या निवृत्तीत तो असतो, हे केवळ विवेकी मान जाणतो. अविवेक्याला आत्म्याच्या स्वरूपभूत आनंदाची जाणीव नसते. तृष्णानिवृत्तीलाहि तो आनंदाभिव्यंजक समजत नाही. उलट तृष्णा-निवर्तक सुन्दर कान्तेच्या ठिकाणीच तो आनंद मानतो. त्यावरून तो पुन्हां तिची इच्छा करतो व पुन्हा कान्ताप्राप्तीच्या तृष्णारूप व्यथेच्या निवृत्तीने आनंदी होऊन पुन्हां तिची इच्छा करतो. विवेकी समजतो की, कान्तेच्या प्राप्तीनंतर जरी आनंद होतो, तरी कान्ता ही साक्षात् आनंदरूप नाही. तर तृष्णानिवृत्तीपूर्वक मनाच्या शांतीमुळे आत्म्याचाच आनंद प्रकट होतो आनंदाचे कान्ता हे दूरचे कारण आहे आणि तेहि आनंदजनकत्व किंवा आनंदमयत्व तिच्या ठिकाणी भ्रातीने मानल्यामुळेच. ज्याप्रमाणे विषाच्या प्रमावाने साखर कडू व निघ गोड लागतो, त्याचप्रमाणे भ्राति किंवा मोहामुळे मांसमय कान्तेच्या ठिकाणी आनंदाचे मान होतें. परंतु याव्यतिरिक्त शुद्ध आनंद किंवा आत्मा याच्या ठिकाणी जे प्रेम, (किंवा) आनन्दकामना असते ती स्वाभाविक असते. ती आत्म्याच्या अंशभूत असते. यास्तव अद्वैत आत्माच निरुपाधिक प्रेमाचे स्थान मानतात. परंतु त्या ठिकाणी प्रेम व त्याचा आश्रय अथवा विषय यात भेद नाही. प्रेम, आनन्द, रस हे सारे आत्म्याचेच स्वरूप होय. रसरूप आनन्दांतूनच समस्त विश्व उत्पन्न होतें. त्यामुळे सर्वांत तो असणे अनिवार्य आहे या कारणास्तव ज्याप्रमाणे सोपाधिक आनन्द आणि सोपाधिक प्रेम सर्वत्र आहेच, त्याचप्रमाणे कांतापण सोपाधिक आनन्दरूप मानतां येणे शक्य आहे म्हणून ती सोपाधिक प्रेमाचा विषयपण आहे. परंतु निरुपाधिक प्रेम तर निरुपाधिक आत्म्याच्या ठिकाणीच असणे योग्य आहे. ज्याप्रमाणे सत् याच्या सविशेषरूपांत अनुकूलता, प्रतिकूलता, हेयता, उपादेयता असते, निर्विशेष तर एक शुद्ध आत्माच आहे; त्याचप्रमाणे सविशेष आनन्द आणि प्रेमांतहि हेयता, उपादेयता असते. सुन्दर, मनोहर देवता आणि तद्विषयक प्रेम इत्यादि उपादेय आहे. सुन्दर वेश्यादींची आनन्दरूपता आणि

तद्विषयक प्रेम हेय आहे. व्याप्रमाणे अति पवित्र दुग्धहि अपवित्र पात्राच्या संसर्गाने अपवित्र मानले जाते, त्याचप्रमाणे आनंद आणि प्रेमसुद्धा अपवित्र उपार्थाच्या संसर्गाने दूषित होत. शास्त्रनिषिद्ध विषयांत आनंद आणि प्रेम दोष आहेत, हेय आहेत. शास्त्रविहित विषयांत आनंद आणि प्रेम पुण्य आहे, उपादेय आहे. परंतु निर्विशेष, सर्वावाधिमुक्त प्रेम, आनंद तर स्पष्ट आत्मा किंवा ब्रह्मच होय. असें अमूनहि आनंद आणि प्रेम सर्व ठिकाणी आहे. आत्म्याचेच रूप असून अपवित्र विषयाचा दोषामुळे कामिनीआदिविषयक प्रेमाला काम, राग इत्यादि म्हणतात. उलट देवताविषयक प्रेमाला भक्ति-आदि म्हणतात.

सजातीयाच्या ठिकाणी सजातीयाचे आकर्षण होत. प्रेम किंवा काम म्हणजे हेच आकर्षण होय. कान्ताकान्त या दोहोंत असणाऱ्या तत्तदवच्छिन्न रस किंवा आनंद यांत जे परस्पर आकर्षण असते, तोच काम होय.

समष्टि ब्रह्माचे प्रकृतीकडील आकर्षण तोच आधिदैविक काम होय. परंतु जेथे शुद्ध, सच्चिदानंदपद परब्रह्माच्या स्वरूपांतच आकर्षण होत, किंवा आत्म्याचे आपल्याच अत्यंत अभिन्न स्वरूपांतच जे आकर्षण किंवा निरातिशय निरुपाधिक प्रेम असते, ते आत्म्याचेच स्वरूप होय. हेच राधाकृष्ण, गौरीशंकर, अर्धनारीश्वर यांचे परस्पर प्रेम, परस्पर आकर्षण होय आणि हे शुद्ध प्रेमच शुद्ध काम होय. हेच कामेश्वर अथवा कृष्णाचे स्वरूपण आहे. अनंत ब्रह्मांडांत विस्तीर्ण कामबिंदु मन्मथ होय. अनंतब्रह्मांडनायकाच्या प्रकृतीच्या ठायी वीर्याधानाचा प्रयोजक कामसागर साक्षात् मन्मथ होय. परंतु सौंदर्य-माधुर्यसारखे, निखिलरसामृतमूर्ति अशा कृष्णचंद्राचे आपल्याच स्वरूपभूत माधुर्योधिष्ठात्री राधेच्या ठिकाणी जे आकर्षण असते ते तर साक्षान्मन्मथ-मन्मथच होय. त्याचे पूर्णतम सौंदर्य असें अद्भुत आहे की, ते त्यालाहि विस्मित करते. काम त्याच्या पदनखमणिचंद्रिकेच्या राशिमच्छटेला पाहून मुग्ध झाला, त्याचा स्त्रीत्वपुंस्त्वभाव लोपला, त्याने आपल्या मनांत असा दडमाव धारण केला की, अनंत जन्म तप करून ब्रजांगनामाव प्राप्त करून श्रीकृष्णाच्या पदनखमणिचंद्रिकेची सेवा प्राप्त करीन. परंतु इकडे तर कृष्णानेहि आपल्याच रूपावर मुग्ध होऊन त्या रसाच्या समास्वादनासाठी ब्रजांगनामाव-प्राप्त्यर्थ तपस्या करण्याचा विचार केला. या ठिकाणी शुद्ध परमतत्त्वाचे ठायीच

शिवशक्तिमाव, अर्धनारीश्वरमाव आणि शुद्ध आकर्षणप्रेम किंवा काम आहे. सत्स्वरूप गौरी तसेंच चित्स्वरूप शिव हीं दोघे जेव्हा अर्धनारीश्वररूपांत मिथिनी-भूत होतात त्याच वेळां पूर्णसच्चिदानंदाचा भाव व्यक्त होतो. परंतु हा भेद केवळ औपचारिक मान आहे. वास्तविक पाहतां तीं दोन्ही एकच होत.

कांहीं महानुभवांचें म्हणणें आहे कीं, पूर्ण सौंदर्य आपल्याच ठिकाणीं आपलें प्रतिबिंब आपलें आपण पाहूं शकतें. भगवान् आपलेंच स्वरूप पाहून विस्मित होतात. “विस्मापने स्वस्य च सौमगदः।” अस. यांतूनच प्रेम किंवा काम प्रकट होतो. त्यानेंच शिवशक्तीचें संमीलन होतें, हाच शृंगाररस होय. कामेश्वर, कामेश्वरी, श्रीकृष्ण-राधा, अर्धनारीश्वर, म्हणजे हाच. पूर्ण सौंदर्य अनंत आहे. अप्सरांचें सौंदर्य त्यापुढें नगण्य आहे. ह्याच सौंदर्याच्या एक कणमात्रेनें विष्णूनें मोहिनीरूपांत शिवाला मोहवश केलें. याच्याच एका लेशमात्रेनें भद्रन मुनीना मोहित करतो. हेंच सगुणरूपांत, कोठें ललिता-रूपांत, तर कोठें कृष्णरूपांत प्रकट होतें. “पोडशी तु कला शेषा सच्चिदानंद-रूपिणी।” (सुभगोदय), “नित्यं किशोर एवासौ भगवानन्तकान्तकः।” कधीं आद्य ललिताच पुरुषरूप धारण करून कृष्ण बनते व तींच वंशीनादानें विश्वाला मोहित करते. “कदाचिद्या ललिता पुरुषा कृष्णविग्रहा। वंशीनाद समारम्भादकरोद्विशं जगत्” (तन्नराज) प्रकृतिपार, सौंदर्यमाधुर्यसार, आनंदरससार परमात्म्याच्या ठिकाणीं शिवपार्वतीमाव बनतो. अनन्तकोटी-ब्रह्माण्डोत्पादिनी अनिर्वचनीय शक्तिविशिष्ट ब्रह्माचे ठिकाणीं पण शिवपार्वती-भाव आहे. त्या परमात्म्याच्या ठायीं पण लिंगयोनिभावाची कल्पना आहे.

निराकार, निर्विकार, व्यापक ह्मणजे किंवा पुरुषपदार्थाचें प्रतीक तेंच लिंग होय आणि अनंत ब्रह्माण्डोत्पादिनी महाशक्ति प्रकृति हीच योनि, अर्थात् किंवा जलहरी होय. केवळ पुरुषापासून सृष्टि उत्पन्न होऊ शकत नाही किंवा केवळ प्रकृतीपासूनहि सृष्टि उत्पन्न होणार नाही. पुरुष निर्विकार, कूटस्थ आहे. तसेंच प्रकृति ज्ञानविहीन व जड आहे. यामुळे सृष्ट्युत्पत्तीसाठीं ह्म-हृदय, प्रकृति-पुरुष, यांचा सवध आवश्यक होतो. गीतेंत पण प्रकृतीला परमात्म्याची योनि मानली आहे. “मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्। सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत॥” भगवान् म्हणतात, महद्ब्रह्म-प्रकृति माझी योनि आहे, त्या ठिकाणीं मी गर्भाधान करतो;

तेव्हां त्यांतून महदादिकर्मानें समस्त प्रजा उत्पन्न होते. प्रकृतिरूप योनींत प्रतिष्ठित होऊनच पुरुषरूप लिंग विश्वाचें उत्पादन करतें. याप्रमाणें योनिलिंगसंबंधावांचून कोठेंहि कसलीहि सृष्टि होत नाही, पण येथें एक गोष्ट अवश्य लक्षांत घेतली पाहिजे की, लोकप्रसिद्ध मांसचर्ममयच लिंग आणि योनि नव्हे. उलट ती व्यापक आहे, उत्पत्तीच्या उपादान कारणरूप पुरुषाचे चिन्हाला लिंग म्हणतात. हृदय अण्डरूप ब्रह्माहि अहृदय पुरुषब्रह्माचें चिन्ह आहे. आणि तेंच या जगाचें उपादानपण आहे. अर्थात् तें लिंगपदवाच्य आहे. लिंग आणि योनि (हे शब्द) पुरुष-स्त्रीचें गुह्यांगपर असल्यामुळेच त्यांना क्षत्रील मानणें योग्य नाही. म्हणून, यव आदींत ज्या भागांतून अंकुर फुटतो त्याला योनि म्हणतात. दाणे व्यक्त होण्यापूर्वी जें छत्र उगवतें तें लिंग होय.

ब्रह्मदेव अथवा देवता यांच्या संकल्पांतून उत्पन्न होणाऱ्या सृष्टीचाहि संबंध लिंगयोनीशी आहे. अर्थात् येथें लिंग-योनि शब्दांनी शिवशक्तीच विवक्षित आहेत. उत्पत्तीचे आधारक्षेत्र मग आहे. बीज लिंग आहे. वृक्ष-अंकुरादि सर्व प्रपंचाच्या उत्पत्तीचें क्षेत्र मग होय. बीज पुरुषलिंग आहे. व्याप्रमाणें द्रुक्तरव व्यापक आहे तसेंच प्रकृतितत्त्वपण आहे. म्हणून तर कधी कधी लोक-प्रसिद्ध योनिलिंगाचे संबंधावांचूनहि मानवी संकल्पजा सृष्टि उत्पन्न होत असे. कोठेंहि कशी का सृष्टि उत्पन्न होवो, तेथें सृष्टीच्या उत्पादनानुकूल शिव-शक्तीचा संबंध अवश्य मानावाच लागतो. वृक्ष, लता, दूर्वा, तृणादि सर्व तत्त्वाच्या उत्पत्तींत तदुपयुक्त शिवशक्तीचा संबंध अनिवार्य आहे. योगसिद्ध महर्षींचा प्रकृतीवर अधिकार चालत असे. यामुळे ते संकल्प, स्पर्शन, अवलोकन इत्यादि द्वारां सृष्टीचा उपयुक्त लिंगयोनिबंध स्थापित करू शकत. प्रसिद्ध लिंगयोनि वस्तुतः लिंगयोनि नव्हत. तीं स्वऱ्या लिंगयोनीच्या अभिव्यक्तीची गोलकरूप स्थाने आहेत. इंद्रिये त्याहून पृथक् सूक्ष्म पदार्थ आहेत. प्रसिद्ध नासिका किंवा कान ही प्राण किंवा ओत्र (इंद्रिये) नव्हत. ते सारे इंद्रियाचे गोलक आहेत. प्राण, ओत्र इत्यादि इंद्रिये आति सूक्ष्म आहेत. तीं नेत्रादि इंद्रियांचे विषय नाहीत. असें असूनहि त्यांचें त्या गोलकांत विशेषरूपांत प्राकट्य होत असतें. याप्रमाणें कधी कधी हे गोलक जसे अज्ञातवाचे तसे असूनहि त्यांतील इंद्रिय शक्ति क्षीण झालेली आढळते. त्या वेळीं दर्शन,

श्रवण, वास इत्यादि अनुभवास येत नाहीत. योगी लोकांना घ्राण, श्रोत्र, नेत्र यांच्या संमधावांचूनहि दूरदर्शन, श्रवण घडते. याप्रमाणे लौकिक प्रासद्व लिंग-योनि आदि केवळ गोलक आहेत. त्यांत व्यक्त होणारे योनिलिंग अतीन्द्रियच आहे. त्याचप्रमाणे प्रजनन इन्द्रिय, वीर्य, रज आदि सुद्धा त्याचे मुख्यरूप नाहीत. तर त्यांच्यापेक्षां सूक्ष्म त्याच्या ठिकाणी विशेषरूपांनी व्यक्त दृक्दृश्यच शिवशक्ति होत.

अथवा ज्याप्रमाणे अश्विनादात्म्यापन्न लोहपिंडाचे ठिकाणी दाहकत्व व प्रकाशत्व असू शकते; त्याप्रमाणे पुरुषप्रतिबिम्बोपेतच अचेतन प्रकृति चेतित होऊन विश्वाला निर्माण करते. ज्याप्रमाणे पुरुषाचे सर्वोत्सार-वीर्य ग्रहण करून योनि सन्तानरचना करते, त्याचप्रमाणे पुरुषप्रतिबिम्ब सुद्धा पुरुष समानाकार पुरुषाची प्रतिकृतिहि होत. त्यापासून अचेतन प्रकृतीत पण चेतनाचा संचार होतो. येथे मूर्तिपूजेतील भाव हाच असतो की, दृश्याकडून अदृश्याची पूजा होते. शालिग्रामात विष्णूची भावना करतात. केवळ काष्ठ, पाषाण, धातूची पूजा करीत नाहीत. तर मंत्र आणि विधान यांच्या मद्विषयाने आहूत, संनिहित, व्यापक देवतातत्त्वच मूर्तीत आराध्य असते. व्यष्टिद्वारांहि प्राण्याच्या मनाच्या ठिकाणी समष्टिभावाचे आरोहण होत. याप्रमाणे समस्त व्यष्टिलिंगाचे ठायी व त्याचप्रमाणे अन्यत्रहि व्यापक शिवतत्त्वाची समष्टि मूर्ति महादेव-लिंग होय.

ज्याप्रमाणे व्यष्टि नेत्राचा अधिष्ठाता समष्टिनेत्र सूर्य आहे, त्याचप्रमाणे व्यष्टिप्रजननशक्तीच्या ठिकाणी व्याप्त शिवतत्त्वाचे समष्टिस्वरूप शिवलिंग आहे. ज्याप्रमाणे व्यष्टिनेत्राची उपासना न होतो, समष्टिनेत्ररूप सूर्याचीच आराधना होते, आणि प्रतिमापण त्याचीच करतात, त्याचप्रमाणे समष्टि शिवमूर्तीचीच उपासना व प्रतिमा करतात. ज्याप्रमाणे जाग्रत, स्वप्नाची उत्पत्ति व लय सौप्त तमाकडूनच होतात, त्याप्रमाणे तमाकडून सर्वांचा उद्भव व त्यांतच सर्वांचा लय होतो. तम ज्याच्या स्वाधीन आहे, असा त्याचा अधिष्ठाता शिवच सर्वकारण आहे. कार्याच्या कारणांचा आद्यत पत्ता सापडत नाही.

हे वर सांगितलेच की, समस्त योनींची समष्टिरूप प्रकृति आहे. तीच शिवलिंगाचे पीठ किंवा जलहरी आहे. योनीत प्रतिष्ठित लिंग आनन्दप्रधान,

आनंदमय होतें ज्याप्रमाणें समस्त रूपाचा आश्रय चक्षु, समस्त गंधाचा आश्रय एकायतन-प्राण आहे, त्याप्रमाणें समस्त आनंदाचें एकायतन लिंगयोनिरूप उपस्थ आहे अतएव प्रकृतिविशिष्ट दृक् रूप परमात्मा आनंदमय म्हण्टला जातो. सुपुर्णीतमुद्धा त्याच्या अश्वभूत व्यष्टिआनंदमयाचा अनुभव घडतो प्रिय, मोद, प्रमोद, आनंद हे आनंदमयाचे अवयव आहेत शुद्ध ब्रह्म या सर्वांचा आधार आहे ज्या अर्थी अनंत ब्रह्मांडोत्पादिनी प्रकृति समष्टियोनि आहे, त्या अर्थी अनंत ब्रह्मांडनायक परमात्माच समष्टिलिंग आहे आणि अनंत ब्रह्मांड प्रपंचेच त्यापासून उत्पन्न झालेली सृष्टि आहे यास्तव परमप्रकाशमय, अखंड, अनंत शिवतत्त्वच वास्तविक लिंग आहे, आणि तें परमप्रकृतिरूप योनि-जलहरी-च्या ठायीं प्रतिष्ठित आहे त्याचीच प्रतिकृति पाषाणमयी, घातुमयी, जलहरी आणि लिंग या रूपांत बनविली जातें.

अदूरदर्शी अज्ञ प्राण्याच्या दृष्टीने साप्ताहिक सुखात सर्वाधिक सुख प्रिया-प्रियतम परिश्रम येथुनात आहे यास्तव त्याच्या लुद्धाद्वरणेंच श्रुतीने अनंत, अखंड, परमानंद, ब्रह्म आणि प्रकृतीच्या आनंदमय स्वरूपाचें दिग्दर्शन केलें आहे कोठें कोठें जीवात्म्याचें परमात्मसमीलन सुखाचें दिग्दर्शन वरील दृष्टान्तसुखानें केलें आहे “तद्यथा प्रियया मार्यया सम्परिष्वक्तो नान्तर किञ्चन वद न चात्म ॥” ज्याप्रमाणें प्रियतमेच्या आलिंगनात कामुकाला आनंदोद्रेकानें चाह्याभ्यंतर विश्वाचें विस्मरण पडतें, त्याचप्रमाणें जीवाला परमात्म्याच्या समीलनात प्रपंचाचें विस्मरण होत श्रुतीत, तसेंच पुराणात आध्यात्मिक व अधिदैविक तत्त्वाचें वर्णन लौकिक मार्गेत केलें जातें त्यामुळे कधी कधी अज्ञ जनाना त्यात अश्लीलता दिसू लागते गोलोकधामात एक पूर्णतम पुरुषोत्तम श्रीकृष्णानें एकाकी रमेना म्हणून आपल्याच ठिकाणी दोन रूपे व्यक्त केली, एक श्यामतेज व दुसरे गौरतेज गौरतेज राधिकेच्या ठिकाणी श्यामलतेज कृष्णाकडून गर्भाधान झाल्यावर महत्तत्त्व, प्रधान, द्विण्यगर्भ उत्पन्न झाले हीपण प्रकृतिपुरुषसंयोगातून महत्तत्त्वादि प्रपंचाची उत्पत्ति रूपकाच्या द्वारा सांगितली आहे

यातून असाहि मावार्थ निघू शकतो की, जाग्रत, स्वप्नांत अमिमानी, विश्व, तैजस आणि विराट, द्विण्यगर्भ हे सर्व सावयव आहेत; पण सर्वलयाधिकरण ईश्वर निरवयव आहे तो मायेने आवृत होतो अविचेष्ट्या आत असणारा

जीव आहे. परंतु जो 'अत्यतिष्टद्वांगुलम्' या सिद्धान्तानुसार आविष्टेचें अतिक्रमण करून स्थित आहे तोच ईश्वर होय. निरावरणतत्त्व शिव आहे. ईश्वरभाव मायेतें आवृत्त आणि शिवभाव अनावृत्त आहे. माया जलहरी आहे व त्यांत आवृत्त ईश्वर आहे. जलहरीच्या बाहेर आलेले शिवलिंग निरावरण ईश्वर आहे ज्याचें पृथक् पृथक् अंग व्यक्त नाही तो पिंडरूपच असणार. सुपुतीत प्रतीयमान विशिष्ट आत्मभावाची सूक्ष्म पिंडी आहे. शिवाच्या संघर्षमात्रात प्रकृति स्वतां विकाररूपांत प्रवादित होते. यामुळे अर्धगोल नाही, दीर्घ आहे. लिंगाच्या मूळाशी ब्रह्मा, मध्ये विष्णु व वरती प्रणवात्मक होकर आहे. लिंग महेश्वर, अर्वा महादेवी आहे - "मूले ब्रह्मा तथा मध्ये विष्णुस्त्रिशुबनेश्वरः रुद्रोपरि महादेवः प्रणवाख्य सदाशिवः ॥ लिंगवेदी महादेवी लिंगं साक्षान्महेश्वरः । तयोः सम्पूजनानित्यं देवी देवेश्व पूजितौ ॥" (लिंगपुराण) चैतन्यरूप लिंगसत्ता आणि प्रकृति यांपासूनच ब्रह्मांड उत्पन्न झाले. त्याच्याच आश्रयानें तें लयास जाऊं शकेल. अर्थात् शुद्ध मोक्षासाठी त्याच्याच द्वारा पोहोचले पाहिजे. *Complete Raj-cesh.*

याशिवाय प्रणवांत अकार शिवलिंग आहे, उकार जलहरी आहे, मकार शिवशक्तीचें समीलित स्वरूप मानले जाते. शिवब्रह्माचा स्थूल आकार विराट ब्रह्मांड आहे. ब्रह्मांडआकाराचेंच शिवलिंग असतें. त्रिगुण ब्रह्माचें तें घोषक असल्यामुळे तें ब्रह्माण्डलिंग आहे. अथवा उकार म्हणजे जलहरी, अकार पिंडी आणि मकार त्रिगुणात्मक त्रिपुंड असतेंहि म्हणतात. अथवा निराकाराचा आफाशरूप आकार, ज्योतिः स्तंभाकार, तसेंच ब्रह्मांडाकार आदि सर्व स्वरूपांत शक्तिसहित शिवतत्त्वाचा निवेश आहे. सर्वरूप, पूर्ण, तसेंच निराकाराचा आफार, अण्डाच्या आकाराचा असतो; मैदानांत उम्रे राहून पाहिले असतां पृथ्वीवर टेकलेले आकाश अर्थ अंडाकारच दिसतें. पृथ्वीच्यावर असें आकाश आहे तसेंच खाली आहे. दोन्ही मिळून अंडाकार होतें. आत्म्यापासून आकाशाची उत्पत्ति आहे, त्याच निराकाराचें शापक लिंग त्याचें स्थूल शरीर आहे. पंचतत्त्वात्मिका प्रकृति त्याची पीठिका आहे. आकाश पण अमूर्त आणि निराकार असल्यामुळे विशेष रूपात तर प्रत्यक्ष होत नाही, तरी पण तें कांहीं तरी आहे, असा निश्चय होतो. त्याचाच सूक्ष्म भावमय गोलाकार आहे. शिव-ब्रह्म निराकार असूनहि सारें कांहीं आहे. निर्विशेष पण सर्वविशेषरूप असतेंच.

चिदाकाशाचे ठिकाणी पण अशा तऱ्हेची शिवलिंगाची मावना आहे या अष्टाकार रेपेंतूनच सर्व अक निर्माण होतात हें कोणत्याहि अकापुढें आलें असता त्याची दसपट करतें

ज्योतिर्लिंगाचें स्वरूप याप्रमाणें समजलें पाहिजे— “नासदासीनो सदासी-
त्तदानीं नासीदजो नो व्योमापरो यत् ।” (ऋ ८।७।७) “न सन्न चासन्निव
एव केवल ।” अर्थात् पहिल्यादा कांहींच नव्हत, केवळ शिवच होता
“सर्वे निमेषा जशिरे विद्युत् पुरुषादधि । नैनमूर्ध्वं न तिर्यश्च न मध्ये
परिजग्रमन् ।” यातूनच विद्युत् पुरुष आणि पुढ त्यातून निमेषादि काल-
विभाग उत्पन्न झाले हाच विद्युत् पुरुष ज्योतिर्लिंग झाला त्याचा पार, आदि,
अंत, मध्य केव्हाहि, कोणालाहि सापडला नाहीं हाच “तदण्डमभवद्देम
सहस्रांशु समप्रभम् ।” (मनु०) होय अर्थात् सूर्यासारखें परम तेजोमय अण्ड
उत्पन्न झालें “तल्लिङ्ग सशित साक्षात्तेजो माहेश्वर परम् । तदेव मूल प्रकृति-
र्माया च गगनात्मिका ॥” (शिवपुराण) ब्रह्मांडपिंड सप्तावरणप्रकृतिरूप
योनीनें आवृत—परिवेष्टित—आहे शिवपुराणात लिंग शब्दाची व्युत्पत्ति
पुढीलप्रमाणें सांगितली आहे

“भगवन्त महादेव शिवलिंग प्रपूजयेत् । लोकप्रसविता सूर्यस्तन्निह
प्रसवान्नेवेत् ॥ लिंगे प्रसूतिकर्तार लिंगिन पुरुषो यजेत् । लिङ्गार्थगमक
चिह्न लिङ्गमित्यभिधायते ॥ लिङ्गमर्थं हि पुरुष शिव गमयतीत्यद । शिव-
शक्त्याश्च चिह्नस्य मेलन लिङ्गमुच्यते ॥” अर्थात् शिवशक्तीचें समेलनच
लिङ्ग आहे लिंगाच्या ठायी विश्वप्रसूतिकर्त्याची अर्चा केली पाहिजे हा परमार्थ
शिवतत्त्वाचा गमक—बोधक असल्यामुळें लिंग म्हटला जातो प्रणव पण भग-
वानाचा शापक असल्यामुळें लिंग म्हटला गेला आहे पंचाक्षर हें त्याचें स्थूल
स्वरूप आहे —“तदेव लिङ्ग प्रथम प्रणव सार्वकामिक । सूक्ष्मप्रणवरूप हि
सूक्ष्मरूपन्तु निष्कलम् ॥ स्थूललिङ्गं हि सकल तत्पञ्चाक्षरमुच्यते ॥” माघ
कृष्ण चतुर्दशी महाशिवरात्रीच्या दिवशी कोटिसूयासमान परम तेजोमय शिव
लिंगाच्या प्रादुर्भावा झाला आहे “माघ कृष्ण चतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि-
शिवलिङ्गतयोद्भूत कोटिसूर्यसमप्रभ ।”

शिवपुराणात लिहिलें आहे की, एक शिवच ब्रह्मस्वरूप असल्यामुळें निष्कल
शि १५

आहे. दुसरे देव सर्वरूपी असल्यामुळे सकल म्हटले जातात. निष्कल असल्यामुळेच शिवाचे निराकार (आकारविशेषशून्य) लिंग पूज्य ठरते. सकल असल्यामुळेच अन्य देवतांचा साकार विग्रह पूज्य ठरतो; शिव सकल-निष्कल उभयविध आहे. म्हणून त्याचे निराकारलिंग आणि साकार स्वरूप दोन्ही पूज्य ठरतात. दुसऱ्या देवता साक्षात् निष्कल ब्रह्मरूप नाहीत, म्हणून निराकारलिंगरूपांत त्यांची उपासना होत नाही (विद्येश्वर संहिता, शिवपुराण, अ० ३). येथेच पुढे निष्कल स्तंभरूपात ब्रह्माविष्णु यांचा वाद मिटविण्यासाठी शिवाचा प्रादुर्भाव झाल्याचे वर्णन आहे. श्रीशिवलिंगांतूनच समस्त विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति आणि अखेर त्यांतच सर्वांचा लय होतो. सर्वांचा आश्रय व लयस्थान असल्यामुळे भगवानाला लिंग म्हणतात किंवा कार्यद्वारां कारण-रूपाने लिंगित-अवगत-होत असल्यामुळे भगवान् लिंगपदवाच्य आहे. यास्तव ज्या अर्थी सर्व सृष्टीचा आधारच शिवलिंग आहे, त्या अर्थी सर्वत्र शिवलिंगपूजा आढळते हे ठीकच आहे. आतां ही पहिली अनार्याची पूज्य मूर्ति होती हे सारे म्हणजे निराधार आहे.

[२]

दुसऱ्या दृष्टीने कूटस्थ स्थानु परब्रह्म सुद्धां शिव आहे. श्रीपार्वतीशक्ति या अपर्णा लतेच्या संसर्गाने हा पुराण स्थानु, कल्पवृक्षानिहि जी देतां, येणार नाही, ती कैवल्यपदवी देतो. स्थानु (खुंट) लिंगरूपांत व्यक्त शिव आहे. अपर्णा जलहरी आहे. शिवलिंगाचा कांही अंश जलहरीने ग्रासलेला असतो. तो योनिग्रस्त लिंग होय. प्रकृतिसंस्पृष्टपुरुषोत्तम होय. “पीठमम्यामयं सर्वं शिवलिंगञ्च चिन्मयम्,” वरील महान् अंश योनिबाहिर्भूत प्रकृतीपासून असंस्पृष्ट आहे.—“पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ।” प्रकृति-विशिष्ट परम ब्रह्मच सर्व कर्ता, सर्व फलदाता आहे, केवल तर उदासीन आहे. शुद्ध शिवतत्त्व त्रिगुणातीत आहे. त्रिमूर्त्यंतर्गत शिवपण परमबीज, तमो-गुणाचा नियामक आहे. सत्त्वाच्या नियमनापेक्षां तमाचे नियमन फार कठिण आहे. सर्वसंहारक तम आहे. पण त्यालाहि स्वाधीन ठेवणाऱ्या शिवाची विशेषता स्पष्टच आहे.

एका दृष्टीने लिंग चिन्हालाहि म्हणतात. चिह्नशून्य निर्गुण, निराकार,

निर्विकार ब्रह्म अलिंग आहे. ध्रुति त्याला अशब्द, अस्पर्श, अरूप असे वर्णिते परंतु, लिंगाचें अधिष्ठान मूळ तेंच आहे. अव्यक्त सत्त्व लिंग आहे मायादारां एकच परब्रह्म परमात्म्यापासून ब्रह्माण्डरूप लिंगाचा प्रादुर्भाव होतो चोवीस प्रकृति-विकृति, पंचविंसावा पुरुष, सव्विंसावा ईश्वर हे सारे काही लिंगच आहेत. यातून ब्रह्माविष्णुरुद्र यांचा आविर्भाव होतो. प्रकृतीच्या सत्त्व, रज, तम या तीन गुणाची त्रिकोण योनि चनेते प्रकृतीत स्थित निर्विकार बोधरूप शिवसत्त्वहि लिंग आहे. याला विश्व-तैजस-प्राण, विराट्, हिरण्यगर्भ, वैश्वानर, जाग्रत-स्वप्न-सुषुप्ति, ऋक्-साम-यजु, परा पश्यन्ति-मध्यमा ; आदि त्रिकोण पीठात, तुरीय, प्रणव, परावाक्स्वरूप लिंगरूपात समजलें पाहिजे. अ. उ. म. ह्या प्रणवात्मक त्रिकोणात अर्धमात्रास्वरूप लिंग आहे. परमेश्वर समष्टि-व्यष्टि लिंगरूपानें प्रत्येक योनीत प्रतिष्ठित होऊन पंचकोशात्मक देहाना उत्पन्न करतो. “अधितिष्ठति योनिं यो योनिं वा चैकईश्वरः। देह पंचविध येन तमीशान पुरातनम् ॥ (लिंग. पु. ११८)

लिंगमगापासूनच समस्त विश्वाची उत्पत्ति होते. यास्तव सारे लिंग-मगाचे अंकित आहेत. वेद, उपनिषदे, भारत, रामायण, पुराण, तत्र सर्वत्र शिवाचा महिमा वर्णिला आहे। वष्णु, ब्रह्मा, कृष्ण, राम, आदि देवाधि-देवानीं हि शिवलिंगाची अर्चा केली आहे। सृष्टिविस्तारदृष्टीनें लिंगमगाचें महत्त्व समजू शकतें. कामप्रयुक्त भोगमानेच्या दृष्टीनें पाहण, ही गोष्ट वेगळी आहे। शकारानें कामाला जाळून सृष्टीच्या बुद्धीनेंच भैशुनद्वारा सृष्टि उत्पन्न केली असेंच इतरानीं करणें योग्य आहे. एखादे वेळीं दृक् आणि दृश्य दोन्ही एकरूप होतात “आसीज्ज्ञानमथो ह्यर्थं एकमेवाविकल्पितम्” सृष्टि उत्पन्न होण्यापूर्वी ज्ञान आणि अर्थ (दृश्य) (एकमेक) एकच होते दृश्य शक्तीच्या उद्भवावाचून सर्वसद्रष्टा चिदात्माहि आपणाला असतू मानू लागतो “भेनेऽसन्तमिवात्मानं सुतशक्तिरसुतदृक्” (भागवत) ती अतर्मुख विमर्शरूप सुतशक्तिच माया शब्दानें निर्दिष्ट केली जाते “सा वा एतस्य सद्रष्टु शक्तिं सदसदात्मिका। साया नाम महामाग ययेद निर्ममे विभु।” निराधिष्ठान शक्ति नसते आणि शक्तिहीन अधिष्ठान नसतें. अर्थात् उभय उभयस्वरूप आहेत. यास्तव शिवच शक्ति व शक्तिच शिव या दृष्टीनें योनि-लिंगात्मक तसेंच लिंग योन्यात्मक आहे. असें असूनहि या

द्वैतात अद्वैत तत्त्व अनुस्यूत आहे ईश्वर आणि महाशक्तीची अधिष्ठानभूत अद्वैतसत्ता पण निरञ्जन, निष्कल सत्तेची एकीभूत असते. ती सृष्टीचें बीज असूनहि निरूपद शिवमात्र आहे अव्यक्त अवस्था अलिंगावस्थापण आहे तिच्या महालिंगावस्था पण म्हणता येत. अव्यक्तापासून तेजोमय, ज्योतिर्मय तत्त्व आविर्भूत होत तें स्वय उत्पन्न होत असल्यामुळे स्वयभूलिंग असतें तें अव्यक्त अवस्थेचें परिचायक असल्यामुळे लिंग आहे परमार्थत द्वैतशून्य तत्त्व आहे योनि त्रिकोण आहे, केन्द्र किंवा मध्यबिंदु लिंग आहे — “मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके । मध्ये स्वयंभुलिङ्गं तु कोटि-सूर्यसमप्रमम् ॥” या वचनात इच्छा ज्ञान-क्रियात्मक योनीत कोटिसूर्य-समप्रम स्वयभू चिज्ज्योतिस्वरूप शिवलिंग मानलें आहे मूलाधार आदि पञ्चक्र पण योनिच आहे सर्वत्र हें लिंग पण भिन्न भिन्न रूपात विराजमान असतें योनीच्या अतीत होऊन बिंदु अव्यक्त, आणि लिंग अलिंग बनतें. कोणतेंहि गुण, कर्म, द्रव्य याशिवाय योनीलिंगद्वारा बनू शकत नाही. याशिकाकडेहि वेदीची स्त्रीरूपात, कुडाची योनीरूपात आणि अग्निव्हाताची लिंगरूपात उपासना होत असते

एकदा देवीने शकराला प्रश्न केला की, इन्द्रियरहित देव शून्यरूप आहे त्याचा काही आकार नाही अशा शून्याच्या पूजेचें फल काय ? शिवानें उत्तर केलें, “महेशानि ! शक्तिशून्यशिव शव किंवा प्रेतासमान आहे त्याची पूजा होऊ शकत नाही तर रौद्रीशक्तिसहितच त्याची पूजा झाली पाहिजे ती ब्रह्मा विष्णु शिवात्मिका आद्याशक्ति सार्द्धत्रिवल्या (साडेतीन फेऱ्याची) कुडलिनीरूपा आहे तिने शिवतत्त्वाला साडेतीन फेऱ्यानी वेष्टित केलें आहे या शक्तीच्या संयोगानें शिव अनंत ब्रह्माण्डाचें उत्पादनादि कार्य करतो हीच कुडलिनी योनि आहे हिने परिवेष्टित शिवलिंग आहे हाच अपूर्णालता परिवेष्टित स्थाणुपण आहे अपूर्ण पावती योनि आहे कूटस्थ ब्रह्मच स्थाणु, खुठ किंवा लिंग आहे “देव्युवाच—इन्द्रियै रहितो देव शून्य रूप सदाशिव । आकारो नास्ति देवस्य किं तस्य पूजने फलम् । शिव उवाच—प्रेते पूजा महेशानि कदाचिनास्ति पार्वति । रुद्रस्य परमेशानि रौद्री शक्तिरितीरिता । रौद्री तु परमेशानि आद्या कुण्डलिनी मवेत् । वर्त्तते परमेशानि ब्रह्माविष्णुशिवात्मिका ॥ सार्द्धं त्रिवल्याकारै शिव वेष्ट्य

सदास्थिता । शक्तिं विना महेशानि प्रेतत्वं तस्य निश्चितम् ॥ शक्तिं सयोग-
मात्रेण कर्मकर्ता सदाशिवः । अतएव महेशानि पूजयेच्छिव लिङ्गकम् ॥

—(लिंगार्चन तंत्र २ पटल.)

स्कंदपुराणाप्रमाणे लिंगपूजन न केल्याने महान् अमंगल घडते. उलट
त्याच्या पूजनाने मुक्तिमुक्ति सर्व काही प्राप्त होते. “ विना लिङ्गार्चन यस्य
कालो गच्छति नित्यशः । महाहानिर्भवेत्तस्य दुर्गंतस्य दुरात्मनः ॥ एकतः
सर्वदानानि व्रतानि विविधानि च । तीर्थानि नियमा यज्ञ लिङ्गाराधनमेकतः ।
मुक्तिमुक्तिप्रदं लिङ्गं विविधापन्निवारणम् ॥ ” जरी शिवलिंग आणि त्याची
पूजा अनादिकालापासून सुरू आहे, तरी तिच्या आविर्भावाचे पुराणांत
वर्णन आहे. ब्रह्मा, विष्णु या दोघांनी “ मी मोठा ” असे म्हणून वाद सुरू
केला. त्यांचा तो विवाद मिटाविण्यासाठी परमज्योतिर्लिंगाचा आविर्भाव
झाला. ब्रह्मदेव भगवानाच्या त्या ज्योतिर्लिंगाचा पत्ता काढण्यासाठी हंतावर
आरूढ होऊन वर गेले आणि विष्णु वराद्वरूप धारण करून खाली गेले.
हजारों वर्षे घोर परिश्रम करूनहि दोघांनाहि त्याचा आद्यन्त मिळाला नाही.
शिवलिंगावरून खाली पडणाऱ्या केवढ्याच्या वानाने सांगितले की, “मी दहा
कल्पपर्यंत पडता पडता येथपर्यंत येऊन पोहोचले, अजून मला पुढे किती
जावे लागेल याचा काहीच ठावठिकाणा कळत नाही. ” यावरून शिव-
लिंगाची अनंतता समजून येते. दिव्य घाणीने भगवानांनी ब्रह्मा-विष्णु या
दोघास बोध केला.

अन्यत्र पृथ्वीला पीठ आणि आकाशाला लिंग म्हटले आहे जसे वेदीवर
लिंग विराजमान असते, त्याचप्रमाणे पृथ्वीवर आकाश आहे ज्याप्रमाणे
ब्रह्माचा एक देशमात्र प्रकृतिसंस्पृष्ट आहे, त्याप्रमाणे आकाशलिंगाचा पण
एक देश पृथ्वीसंस्पृष्ट आहे यामुळे कोठे लिंग पुरुषाच्या जननेन्द्रियाप्रमाणे
असते, कोठे ब्रह्मांडाच्या आकाराचे, कोठे पिण्डाच्या आकाराचे असते.
केदारेश्वराची नित्यसिद्ध स्वयंभूमूर्ति कोठेहि लिंगाच्या आकाराची नाही. त्या
कारणावस्थेच्या किंवा पिण्डावस्थेच्या चिन्हाला लिंग समजले पाहिजे. वस्तु-
दृष्टीनेहि पुन्हां ते लिंगच आहे. आधुनिक वैज्ञानिकांच्या दृष्टीने आकाश वक्र
आहे. ब्रह्माला पण वक्र किंवा स्तब्ध म्हणतात. अर्थात् त्यापासून उत्पन्न

होणारें सारें वरूच असलें पाहिजे. अनंत कोटि विश्व सारें लिगमय आहे. विश्वातीत सगुण ब्रह्माचा पण लिगच आकार आहे.

शिवशक्तीच्या एकान्तांत जाण्यास न मिळाल्यामुळें शुक्राचार्यांनी त्याला शाप दिला की, तुझी योनिस्थ लिगरूपांत पूजा होत जाईल. एकदां शंकर दिगंबर वेपांत स्वलिग आपल्या हातांत धरून दारुक वनांत गेले. त्यांना पाहून ऋषिपत्न्या मोहित झाल्या. तें पाहून ऋषींनीं शंकराला शाप दिला की, तुझें लिग गळून पडेल. त्याप्रमाणें झालें. पण लिग पृथ्वीवर पडतांच तें प्रचलित होऊन आपल्या तेजानें लोक जाळूं लागलें. अखेर पार्वतीनें तें आपल्या योनींत स्थापन केलें. आणि सर्व ऋषींनीं आणि देवतांनीं त्याची पूजा केली. या ठिकाणीं लिग, योनि, दिव्य प्रकृति आणि परमपुरुषच आहेत. शिवशक्तिरूप लिग-योनि यांस प्राकृत स्त्रीपुरुषांप्रमाणें चर्मखंड मूर्त्रद्विषे मानणें हा फार मोठा अपराध होईल. या ठिकाणीं अशी पण कैया आहे की, मुनींच्या शापानें गळून पडलेलें शिवलिग अग्नीप्रमाणें जाळवल्यामान होऊन भूमि, स्वर्ग आणि पाताळ यांत फिरलें. सारे लोक फार दुःखी झाले. तेव्हां ब्रह्मदेव म्हणाले की, “गिरिजेची प्रार्थना करा. तीच योनिरूपानें परमज्योतिर्मय लिग धारण करूं शकेल,” मग सर्व देवतांनीं आणि मुनींनीं ज्या वेळीं आराधना केली, तेव्हां भगवान् व गिरिजा प्रसन्न झाली आणि गिरिजेचे ठिकाणीं शिवाची प्रतिष्ठा झाली. साधारण लिग गळून पडलें असतां तें अग्निमय होऊन सर्व लोकांत घुसणें शक्य आहे काय? आणि विष्णु, राम, कृष्ण त्याचप्रमाणें सारे देव, दैत्य, मुनि यांनीं काय केवळ साधारण लिग-योनींचीच पूजा केली काय? जर अशीच गोष्ट असेल तर कृष्णानें उपमन्युकडे जाऊन तेथें दीक्षापूर्वक घोर तपस्या करण्याची काय आवश्यकता होती?

कांहीं लोक बरील कथेंत आलेल्या शिवलिंगाला केवळ ब्रह्मांड मानतात. तेंच हातांत घेतलेले भगवान् लीलेनें दारुकवनांत गेले होते. तेथें मुनींच्या शापानें हातांतून लिग गळून पडलें. याप्रमाणें तें गळून पडलें असें सांगितलें आहे, तुटलें असें नाही. या ज्योतिर्लिंगब्राह्मतेजाचा आधार पंचतत्त्वात्मिका प्रकृतीची योनि होय. म्हणून पार्वतीनें योनिरूपानें लिंगाला धारण केलें. अर्थात् पंचतत्त्वात्मिका प्रकृति बनून तिनें ब्रह्मांडाचें धारण केलें.

अग्निमय सर्वदाहक लिंगाला योनि-प्राकृतचर्मखंडाचे मूर्त्रद्वियामध्यें कोण

धारण करूं शकणार होतें ? “बाणरूपा श्रुता लोके पार्वती शिववल्लभा ।” योनिरूपाचा अर्थच बाणरूपा आहे. बाण शब्द पांच संख्येचा बोधक होतो. पंचशर या अर्थानें कामाचे ठिकाणी, पंचमुख या अर्थानें शिव म्हणून, पंचतत्त्वात्मिका या दृष्टीनें पार्वती म्हणून, बाण या शब्दाचा प्रयोग होतो. त्याप्रमाणे विद्युत्-पुञ्ज पंचतत्त्वांत व्याप्त होऊनहि जल आणि पर्वतश्रेणी या ठिकाणी अधिकृतानें राहातो, त्याचप्रमाणे पार्वती बाणरूप झाली. अर्थात् पर्वतश्रेणीरूप झाली आणि तिच्या ठिकाणी तें तेजोमय लिंग प्रविष्ट झालें. विद्युत्पुञ्ज जर आपली योनि पृथ्वी किंवा जल यात पडला, तर तो स्थिर होतो. नाहीतर वृक्ष, मनुष्य सान्याना तो मस्मच करतो. हीच गोष्ट शिवानें सांगितली आहे.— “पार्वतीञ्च विना नान्या लिङ्ग धारयितुं क्षमा । तथा धृतञ्च मल्लिङ्ग द्रुतं शान्तिं गमिष्यति ॥” अर्थात् पार्वतीशिवाय याला कोणी धारण करूं शकणार नाही. तिनें धारण केलें असतां तें त्वरित शान्त होईल. “सतश्च योनिमसतश्च । (यजुः) “यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येकः ।” (श्वेताश्वतर) “यच्च स्वमायं पचति विश्वयोनिः ।” (श्वेता.) इत्यादि मंत्रांत योनीचा अर्थ मूर्त्रेद्रियच आहे असें म्हणणें हें अज्ञान आहे. श्रीविष्णु आदि देवाधि-देवांचेहि पूज्य असें हें योनिप्रतिष्ठित लिंग प्राकृत वस्तु कर्षाच असूं शकणार नाही, जर कृष्णानें केलेल्या पूजाआदि क्येला क्षेपक म्हटलें, तर मग सारीच कया क्षेपक मानतां येईल.

अव्यक्ताच्या लिंगाचे (व्यक्त ब्रह्मांड) मृगु (प्रकृति) च्या आकर्षण-विकर्षणाच्या तारतम्यानें चावापृथ्वीरूपांत दोन तुकडे झाले. “वायुरा-पश्चन्द्रमा इत्येते मृगवः ।” (गोपथ पूर्व ० २।८) “शंभो पपात भुवि लिङ्गमिदं प्रसिद्धम् । शपेन तेन च मृगोर्विपिने गतस्य ॥”

श्रीशंकरानें पण विश्वेश्वर लिंगाची प्रतिष्ठापना आणि पूजा केली आहे. “ब्रह्मणा विष्णुना वासि रुद्रेणान्येन केन वा । लिङ्गप्रतिष्ठाभुत्सृज्य । क्रियते स्वपदस्थितिः ॥ किमन्यदिह वक्तव्यं प्रतिष्ठां प्रतिकारणम् । प्रतिष्ठितं शिवे-नापि लिंगं विश्वेश्वरं यतः ॥”

नारद पंचरात्राच्या वैष्णवांचा सर्वस्वरूप तिसरे रात्र मध्ये लिहिलें आहे की, एका शंकराशिवाय सारे ज्ञेय होते. ब्रह्मा-विष्णु-दक्ष आदींनी आपल्या तपश्चर्येनें कालिका देवीला प्रकट केली. देवी म्हणाली, “वर मागा ”

देवानें सांगितलें की, तू दक्षकन्या होऊन शिवाला मोहित कर जगदीश्वरी म्हणाली, “शमु तर बालक आहे” ब्रह्मदेव म्हणाले, “शभूसारखा दुसरा कोणी पुरुष असू शकत नाही” तें एकून देवी दक्षाकडे सतिरूपानें प्रकट झाली देवतानीं त्याचा विवाह केला सती-शिवाच्या संयोगानें दोघांचें तेज भूमडळात पडलें तेंच पाताळ, भूतळ, स्वर्ग सर्वत्र योनिसहित शिवलिंग झालें लिंगपूजा शाक्त, वैष्णव, सौर, गाणपत्य सर्वोकरिता आहे “शाक्तो वा वैष्णवो वापि सौरो वा गाणपोऽथवा । शिवार्चनविहीनस्य कुत सिद्धिर्भवेत् प्रिये ॥” (उत्पत्तिस्तोत्रे) शिवाच्या पूजेविरहित अन्य देवताची पूजा केली असता ते देव पूजा न घेता शाप देऊन निघून जातात “अनाराध्य च मा देवि योऽर्चयेद् देवतान्तरम् । न गृह्णाति महादेवि शापं दत्त्वा ब्रजेत् पुरम् ॥”

जरी शुद्ध दार्शनिक आणि आध्यात्मिक विवेचनाप्रमाणें शिवलिंग अनादिच आहे, त्याची पूजा पण अनादिच आहे, तरी अर्थवादरूपानें अनेक प्रकारें शिवलिंगाची उत्पत्ति व त्याच्या पूजेचा आरंभ सांगितला गेला आहे ज्या प्रमाणें जरी नित्य सिद्ध रामकृष्णाचे अवतार मानले जातात, तरी अवताराच्या पूर्वाहि ते पूज्य होतेच कारण कल्पाकल्पाच्या ठिकाणीं त्याचे अवतार होत असतात कोणताहि अवतार नवा नाही त्याचप्रमाणें शिवलिंगाचेविषयी समजलें पाहिजे तें नित्य असूनहि भिन्न भिन्न कल्पाचे ठायीं त्याच्या आविर्भावाचे क्रम भिन्न आहेत समष्टि प्रजजनशक्तिसंपन्न शिवतत्त्वच समष्टि लिंग आहे त्यातूनच समस्त व्यष्टि योनींचा व लिंगाचा आविर्भाव झाला आहे हेंच सतीशिवाच्या मैथुनातून प्रादुर्भूत झालेल्या तेजातून सयोनि-लिंगाच्या उत्पत्तीचें रहस्य आहे. प्रकृतिपुरुषाचा संयोग हेंच शिवसतीचें मैथुन होय प्रकृतिमिश्रित अनंत पुरुषाचा प्रादुर्भावहि त्याचें मिश्रित तेज आहे समष्टि लिंगातून उत्पन्न होऊनच व्यष्टिलिंग बनतें अर्थात् साऱ्या व्यष्टिलिंगाची योनि पण समष्टि लिंगाचीहि योनि असते हेंच शिवाच्या दाखवून विहारार्थें रहस्य आहे

अनंत अनंत (कामदेव) ज्याच्या श्री अगाच्या सौंदर्यचिंदूवर मोहून जातो, त्या भगवान् परम शिवाकडे समष्टि-व्यष्टि प्रकृतिरूप योनि आकर्षित्या जाण्या हें स्वामाविक आहे हेंच मुनिपत्न्याचें शिवाकडे आकर्षिलें जाण्याचें

रहस्य आहे मुनींच्या किंवा शुक्राचार्यांच्या शापामुळे भगवानाचें योनिस्थ लिंगरूपात पूजन रूढ होणें, किंवा शिवलिंगाचें पतन होणें, मग त्यापासून जगत्ताप होणें, त्याची पार्वतीच्या योनीत स्थापना होणें, ब्रह्मा, विष्णु, आदि देवता आणि ऋषि, मुनि, गधर्व, असुर यांच्या द्वारा त्याची पूजा होणें, ही सारी स्वतन्त्रेच्छा, निरंकुश भगवानाची लीला होय ज्याप्रमाणें विष्णु परमात्म्यानें शापवश होत्साते मनुष्य, मत्स्य, वराह, आदि रूपें धारण करणें, केवळ लीला आहे, तसेंच हें जाणावें हीं शापादि निमित्तें पण त्याच्याच इच्छेनें उत्पन्न होतात प्रकृतिसह परमात्म्याचा खेळ किंवा जीवरूपा पराप्रकृतीच्या ठिकाणीं परमात्म्यानें रममाण होणें, किंवा स्वरूपमाधुर्याधिष्ठात्री शक्तीच्या ठिकाणीं परमात्म्याचें रमण रहस्यमय असतें ज्याप्रमाणें कृष्णानें केलेलें (गोपीचें) वस्त्रहरण, रासलीला, यात अज्ञ जनाना अश्लीलता प्रतीत होते, त्याचप्रमाणें भगवान् शिवाच्या लीला पण परम रहस्यमय असून त्यात अज्ञ जनाना अश्लीलतेचा भास होणें शक्य आहे निर्गुणरूपसुलभ अति, सगुण न जाने कोई । सुगम अगम नानाचरित, मुनि मुनिमन भ्रम होइ ॥ राम देखि मुनि चरित तुम्हारे । जड मोहही बुध होइ सुखारे ॥ ” लिंगरूपाव्यतिरिक्त पण भगवानाचें गगाधर, चन्द्रशेखर, त्रिलोचन, पंचवक्त्र, नीलकण्ठ, कृत्तिवास, व्याघ्रचर्मसन, त्रिशूलधारी, वृषभध्वज, साम्ब, सदाशिव असें रूप आहे त्याचें सौंदर्य, माधुर्य लोकोत्तर आहे ✓

“नान्त प्रज्ञ न बहि प्रज्ञ,” “प्रपञ्चोपशम शान्त शिवमद्वैत चतुर्थ मन्यन्ते,” “तमीश्वराणा परम महेश्वर, धर प्रधानममृताक्षर इरम् ” “तमीशान वरद समीडयम्,” “मायिनन्तु महेश्वरम् ” या श्रुतीत परब्रह्म परमात्म्यालाच हर आणि मायेलाच प्रकृति किंवा गौरी म्हटलें आहे सर्व ठिकाणीं सत्तारात देह-देही इत्यादिकात आधार-आधेय भाव दिसून येतो अनंत चैतन्य परमात्मा शिव आहे तोच सृष्ट्युन्मुख झाला कीं लिंगच जाणावा त्याचा आधार योनि प्रकृति आहे शिवलिंगरूपात पिता, प्रकृति योनिरूपात माता आहे “मम योनिर्महद् ब्रह्म,” “द्विधा कृतात्मनो देहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत् । अर्द्धेन नारी तस्या स विराजमसृजत्प्रभु । ” शिवाचा लिंगयोनिभावच अर्द्धनारीश्वराचा भाव आहे सृष्टीचें बीज देणारा परमलिंगरूप भीशिव प्रकृतिरूपा नारीयोनीच्या ठिकाणीं आधारधेयभावानें संयुक्त होऊन त्यानें

आच्छादित होत्साता व्यक्त होतो. हाच जगन्मातापता या आदिसेवघाचा द्योतक आहे कामवासनारहित शुद्ध मैथुनच पितृकृपांतून मुक्त होण्याचें साधन आहे. शिवपुराणांत लिहिलें आहे की, विदुः, देवी आणि नाद शिव आहे विंदुरूपा, देवीमाता आणि नादरूप शिव पिता होय. यास्तव परमानंद-लामार्थ शिवलिंगाचें पूजन परमावश्यक आहे. “भं वृद्धिं गच्छतीत्यर्थाद्भगः प्रकृतिरुच्यते,” वृद्धीला प्राप्त होणारी प्रकृतीच भग होय. “मुख्यो भगस्तु प्रकृतिर्मगवान् शिव उच्यते । भगवान् भोगदाता हि नान्यो भोगप्रदायकः ॥” भगासहित लिंग आणि लिंगासहित भग पूजिलें असतां इहलोकीं व परलोकीं विविध सुख प्राप्त होतें. सदाशिवापासून उत्पन्नचैतन्यशक्ति द्वारां जाणला जाणारा चिन्मय आदिपुरुषच शिवलिंग होय. समस्त पीठ अंशामय आहे, लिंग चिन्मय आहे. भगवान् शंकर सांगतात कीं, जो संसाराचें मूलकारण-रूप महाचैतन्याला आणि लोकाला लिंगात्मक जाणून लिंगपूजा करतो, त्याच्याइतका मला दुसरा कोणी प्रिय नाही—“लोकं लिङ्गात्मकं शक्त्वा लिङ्गे योऽर्चयते हि माम् । न मे तस्मात्प्रियतरः प्रियो वा विद्यते कश्चित् ॥” लिंग चिन्ह आहे. सर्वस्वरूपाची पूजा कशी होते, यासाठी लिंगाची कल्पना आहे. आदि आणि अंती जगत् अंडाकृतिच असतें. म्हणून ब्रह्मांडाची प्रकृतिच शिवलिंग आहे. शिवशक्तीच्या सहवासानेंच पशु, पक्षी, कीट, पतंगादिकांची उत्पत्ति होते. शिव लिंगी आणि शिवा लिंग होय. तें शापक आहे, प्राण्यांचें आलय आहे, आणि लयाधिकरण आहे. म्हणूनहि तें लिंग आहे. “लीयमानमिदं सर्वं ब्रह्मण्येव हि लीयते ।”

भिन्न भिन्न कामनांमुळे शिवलिंगाचें विधानपण पृथक् पृथक् आहे. यवमय, गोधूममय, सीताखंडमय, लवणज, हरितालमय, निकटुकमय (सुठ, पिंपळी, मिरी), ऐश्वर्य-पुत्रादिकामप्रदायक लिंग आहे. गव्यघृतमय लिंग बुद्धि-वर्धक आहे. पार्थिव लिंग सर्वकामप्रद आहे. तिलपिष्टमय, तुपज, मस्नोतय, गुडमय, गन्धमय, शर्करामय, वशाक्रज, गोमयज, केशमय, अस्थिमय, दधिमय, दुग्धमय, फलमय, धान्यमय, पुष्पमय, घाघ्रीफलोद्भव, नवनीतमय, दुर्वाकांडसमुद्भव, कर्पूरज, अयस्कान्तमय, वज्रमय, मौक्तिकमय, महा नील-मय, महेन्द्रनीलमणिमय, चीरसमुद्भव, सूर्यकान्तामणिज, चन्द्रकान्तमणि-मय, स्फटिक, शूलाख्यमणिमय, वैडूर्य, हेम, राजत, आरकूटमय, कांस्यमय,

सीसकमय, अष्टधातुनिर्मित, ताम्रमय, रक्तचंदनमय, रगमय, त्रिलोहमय, दाहज, कस्तूरिकामय, गोरोचनमय, कुंकुममय, श्वेतागुरुमय, कृष्णागुरुमय, पापाणमय, लाक्षाभय, बालुकामय, पारदमय, (याप्रमाणे) लिंग भिन्न भिन्न कामनापूर्तीसाठी पूजण्यास सांगितले आहे. पार्थिव पूजेसाठी ब्राह्मणादि वर्णांच्या क्रमाने शुद्ध, पीत, रक्त, कृष्णवर्ण अशा मृत्तिकेचे लिंग तयार केले पाहिजे. एक तोळामार मातीचे अंगुष्ठपर्वपरिमाणे लिंग तयार केले पाहिजे. पूजा पण वैदिक, तान्त्रिक तसेच मिश्रविधीची, नाममंत्राने केली पाहिजे. किंचहुना, शिवलिंगाची विशेषता, पूजा आणि विधि यांसंबंधी शास्त्रांत पुष्कळच माहिती दिली आहे. बाण किंवा नर्मदा लिंगाच्या परीक्षेसाठी ते तांदुळादींनी सात वेळां जोखावे लागते. जर दुसऱ्या खेपेत जोखतांना तांदुळ वाढले, लिंग हलके झाले, तर ते गृहस्थास पूज्य मानावे. जर लिंग अधिक भरले तर विरक्तांना पूजणे योग्य मानावे आणि सात वेळां जोखून ते वजनांत जास्त-कमी भरले नाही तर त्यास बाणलिंग, नाहीतर नार्मद-लिंग समजावे.

प्रायः शिवाला अनार्योची देवता मानली जात असते. परंतु वेदांत शिवाचे प्राधान्याने पुष्कळ वर्णन केलेले आहे. “ एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुर्य इमाहोकांनीशत ईशनीभिः । प्रत्यङ् जनोस्तिष्ठति सञ्जुकोचान्त-काले संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपाः ॥ ” (श्वे. ३।२) समस्त भुवनांचे आपल्या शक्तीने पालन करीत सर्व ठिकाणी विराजमान असणारा शिवच अखेर सर्वांचा संहार करतो. बस हेच परमतत्त्वसर्वस्व आहे. याहून अन्य वस्तु नव्हतीच. “ यदा तमस्वन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चास्तच्छिव एव केवलः ॥ ” जेव्हा प्रलयकाळी दिवस-रात्र कार्यकारण कांडीच नव्हते, त्या वेळी एक शिवच होता. “ स्वधया शम्भुः । ” उमासहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रधातम् ॥ ” “ नमो नीलप्रीवाय शितिकण्ठाय । ” (यजुः) या ठिकाणी रुद्राचा नील आणि श्वेत दोन्ही प्रकारचा कंठ वर्णिला आहे. “ ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्व-रूपाय वै नमो नमः ॥ ” (तैत्तिरीयारण्यक) येथेहि कृष्ण-पिङ्गल, ऋत-सत्य, ऊर्ध्वरेता-विरूपाक्ष यांस नमस्कार केला आहे. “ भुवनस्य पितरं गीर्भिरामी रुद्रे दिवा वर्धया रुद्रमत्यौ । बृहन्तमृष्वमजरं सुपुत्रमृधुवेम कविनेविता

सः ॥” (ऋ० ६।४९।१०) “ यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः । हिरण्यगर्भे जनयामास पूर्वं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥” (श्वे० ३।४) “ यो अग्नौ रुद्रो योऽस्त्वन्तर्य ओषधीर्वीरघ आविवेश । य इमा विश्वा भुवनानि चाकृषे तस्मै रुद्राय नमोऽस्त्वग्नये ॥” अथर्व. ७।९२।१) एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः ॥” (श्वे०) “ एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः ॥” (तै. सं. १।८।६।१) अर्थात् अन्य देवांचें कारण, विश्वाचा एक मात्र स्वामी, अतीन्द्रियार्थं ज्ञानी आणि हिरण्यगर्भाळा उत्पन्न करणारा रुद्र आम्हांला शुभ बुद्धि देवो. जो अग्नीत, जलांत, औषधीत वनस्पतींत असतो, आणि जो सर्वांचा निर्माता आहे, त्या तेजस्वी रुद्राला आमचा प्रणाम असो. जो भुवनाचा पिता आहे, मोठा आहे, प्रेरक आणि ज्ञानी आहे, त्या अजराची आम्ही स्तुति करतो, इत्यादि.

जे असें म्हणतात कीं, अग्नि हाच वेदांचा रुद्र होय, त्याने हें ध्यानांत घेतलें पाहिजे कीं, अग्नि, जलच काय, साऱ्या प्रपंचांत रुद्र आहे. ज्या अर्थी रुद्राहून भिन्न दुसरे तत्त्वच नाही, त्या अर्थी अग्निआदि सारा रुद्रच असणें हे ठीकच आहे. एकाच परमात्म्याचीं अग्नि, वायु, मातरिश्वा आदि नामें असतात. “ एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति । अग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥” परंतु अग्नीहून भिन्न रुद्र नाहीच, ही कल्पना योग्य नाही. “ ईशानादस्य भुवनस्य भूरेर्न वा उ योषद्वद्रादसुर्यम् ॥” (ऋ. २।३३।९) या भुवनाच्या स्वामी रुद्रदेवाहून त्याची महाशक्ति पृथक् असूं शकत नाही. “अन्तरिच्छन्ति त जने रुद्रं परो मनीषया ॥” (ऋ. ९।७३।३). सुमुक्षु या रुद्र परमात्म्याला मनुष्याच्या अंतरांत बुद्धिद्वारां जाणूं पाहतो. “ असंख्यताः सदृक्षाणि ये रुद्रा अधिमूष्याम् ॥” “ रुद्रस्य ये मील्लुपः पुत्राः ॥” (ऋ. ६।१६।३) “ अप्येष्टासो अकनिष्ठास्त एते संम्रातरो वावृधुः । सोमगाय युवा पिता स्वया रुद्र एषाम् ॥” (ऋ. ५।१६।५). रुद्रापासून उत्पन्न सारे रुद्रच आहेत. तत्त्वमस्यादि महावाक्याच्या अनुसार त्यांना पण एक दिवस महारुद्र, परमात्मा व्हावें लागेल. “ स रुद्रः स महादेवः”, “ रुद्रः परमेश्वरः ।” (अथर्व ११।२।३) इत्यादि मंत्रांत पण परमात्म्यालाच रुद्र, महादेव आदि म्हटलें आहे. जे असें म्हणतात कीं, शिवाहून रुद्र वेगळा आहे, त्यांनीं वेदांच्या अन्य मंत्रांकडे लक्ष दिलें पाहिजे. त्यांत स्पष्टपणें परमेश्वरालाच शिव,

अयं च, महादेव, महेशान, परमेश्वर, ईशान, ईश्वर आदि शब्द वापरले आहेत. “अयं च यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृताम् ।” (ऋक्.) “ये भूतानामधिपतयः कपर्दिनः ।” (यजुः) असंख्यताः सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूष्याम् ।” “नीलम्रीवाः शितिकण्ठाः” (यजुः), “तमु द्रुहि यः स्विपुः सुषन्वा यो विश्वस्य क्षयति भेषजस्य । यस्वामहे सोमनसाय रुद्रं नमोभिर्देवमसुरं दुवस्य ॥” (ऋ० ५।४२।११) “क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरं क्षरात्मानावीशते देव एकः” (श्वे० १।१०) “सर्वं व्यापी स भगवांस्तस्मात् सर्वगतः शिवः” (श्वे० ३।११), आवो राजानमध्वरस्यं रुद्रं होतारं सत्ययजं रोदस्योः । अग्निं पुरा तनयित्नोरात्रि-त्तादिरण्यरूपमवसे कृण्वध्वम्” (साम-कौथुम, १।७।७) त्वमग्ने रुद्रो असुरो महादिवस्त्वं शब्दो मारुतं पृथ ई शिपे ।” (ऋ० २।१।६) इत्यादि मंत्रांत अग्नीलाच रुद्र म्हटले आहे. “स्थिरैरङ्गैः पुरुरूप उमो बभ्रुशुकेभिः विविशे हिरण्यैः ।” या ठिकाणी रुद्राला पुरुरूप, असाधारण, तेजस्वी आणि बभ्रुवर्ण वर्णिला आहे.

वैदिकांच्या शिवपूजेच्या सामग्रीत तामस पदार्थ कोणताच नाही. पित्तपत्र, पुष्प, फल, धूप, दीप, नैवेद्य आदींनी भगवानाची पूजा होते. मद्य-मांस यांचा तर शिवलिंगपूजेत कधीहि उपयोग केला जात नाही. यास्तव शिव तामस देवता आहे, हे म्हणजे अनभिज्ञता होय. आतां त्रिमूर्त्यन्तर्गत शिव कारणावस्थेचा नियंता मानला जातो. कारण ह्या अव्यक्ताची अवस्था अवष्टम्भात्मक असल्यामुळे तमप्रधान म्हटली जाणे शक्य आहे. “तम आसीत्तमस्यगूढमग्रे” या धृतीत तमाला सर्वोच्च आदि आणि कारण म्हटले आहे. त्यांत वैषम्य होण्याने सत्त्वरजाचा उद्भव होतो. तमाचे नियंत्रण करणे सर्वांत कठिण आहे. भगवान् शिव तमाचा नियंता आहे. तमाचे अधीन नाही. शिव भयानकपण आहे, शांतपण आहे. सर्वसंहारक, कालकाल, महाकालेश्वर, महामृत्युञ्जय अशा भगवानाच्या ठिकाणी उग्रता उचितच आहे. ब्रह्मक्षत्रोपलक्षित समस्त प्रपंच ज्याचे ओदन (भात) आहे, मृत्यु ज्याची माजी आहे, मृत्युसहित संसाराला जो मक्षण करतो, तो उग्र असणे स्वामाविक आहे. शिवाहून भिन्न जे काही आहे त्या सर्वांचा संहारक शिव आहे. यास्तव विष्णूला शिवस्वरूपच मानतात. नाही तर भिन्न

मानल्यास तोहि सहाराचा विषय होईल. वस्तुतः हरिहर, शिवविष्णु तर एकच आहेत. त्यांच्यांत किंचितहि भेद नार्हाच. “भीपास्माद्धातः पवते ।” भगवानाच्या भयानेच वायु, आग्ने, सूर्य, मृत्यु, आपआपलीं कामें करतात. “महद्भय वज्रमुद्यतम्” समुद्यत महावज्राप्रमाणे भगवानाला सारे मिताते. म्हणूनच भगवानाला मृत्यु किंवा चढकोपरूप मानला आहे. “नमस्ते रुद्र मन्यवे ।” हे रुद्र ! आपल्या मन्युस्वरूपाला भी वंदन करतो. तोच शक्ति-रूपधारिणी होतो, तेव्हा त्याला चण्डिका म्हणतात. असं असूनहि तो ज्ञान्यास व भक्तास रसस्वरूप आहे. “रमो वै सः ।” “एष ह्येवानन्दयाति” (श्रुति) भगवान् रसस्वरूप आहे. निखिल रसामृतमूर्ति भगवानापासूनच समस्त विश्वाला आनंद प्राप्त होतो. यासाठी भगवानाची अधोरा, शिवातनु घोरतनूहून पृथक् वर्णिली आहे. “या ते रुद्र शिवा तनुरधोरा पापकाशिनी । तया नस्तनुवा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि” भगवानाची कल्याणमयी, शंतमा, शिवा, तनू परमकल्याणमयी आहे. “शान्त शिवम्”; “अधोरेभ्योऽय धोरेभ्यो धोरधोरतरेभ्यः । सर्वेभ्यः सर्वशर्वेभ्यो नमस्ते अस्तु रुद्ररूपेभ्यः” याप्रमाणे रुद्राध्यायार्थ उग्र, भेष्ट, आणि भीमरूप वर्णिले आहे. “नमः शम्भवाय च मनोमवाय च नमः शंकराय च मयस्कराय च नमः शिवा च शिवतराय” (यजु. १६।४१). या मंत्रांत शिवाला शिवस्वरूप, कल्याणदाता, मोक्षदाता म्हटलें आहे.

याप्रमाणे ज्या अर्थी अनादि, अपौरुषेय वेद तसेंच तन्मूलक इतिहास, पुराण, तन्त्रे, याद्वारां शिवाचे परमेश्वरत्व, शांतत्व, सर्वपूज्यत्व सिद्ध होत आहे, त्या अर्थी शिवाची पूजा अनार्यांकडून घेतली गेली आहे, या शेंडाडुडवा नसलेल्या विधानाला काय किंमत राहिली !

यस्य ब्रह्मा च विष्णुश्च त्वं चापि सह दैवतैः ।

अर्चयेथाः सदा लिङ्गं तस्माच्छ्रेष्ठतमो हि सः ॥

—महाभारत, अनु. पर्व., अ. १४।२३२.

प्रकरण ५ वें

लिंग-योनि-चिन्हांचे देव्हारे आणि शिवलिंगपूजा

[१]

मधुकुंभसहस्रैस्तु मांसभार शतेरपि ।

न तुप्यामि वरारोहे भगलिंगामृत दिना ॥ १०७ ॥

न चक्रांकं न पद्मांकं न वज्रांकमिदं जगत्

लिंगांकञ्च भगांकञ्च तस्माच्छक्तिशिवात्मकम् ॥ १०८ ॥

शिवशक्तिसमायोगो यस्मिन्काले प्रजायते ।

सा संध्या कुलनिष्ठानां समाधिः स विधीयते ॥ १०९ ॥

—कुलाणवतः, अष्टमउद्गातः.

योनिर्लिङ्गप्रकारेण जगत्सृष्ट्यर्थं कारणम् ।

तथा संयोगभावेन कर्मरूपमुदाहृतम् ॥

—वातुलशुद्धागमः.

आऽहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम् ।

—तै. स. ७।४।१९.

मागील प्रकरणात योर अधिकारी पुरुषाकडून शिवलिंगोपासनेवरील आशेपाचा सामान्यतः सविस्तर विचार झाला आहे. सुश वाचकाचें तेवढ्यानेच समाधान होईल पण आशेपकाच्या सर्व आशेपाचा तपशीलवार विचार झाला नाही, असें आशेपक म्हणतील, म्हणून त्यासाठी पुढील प्रकरणे लिहिणें माग पडत आहे. त्यात कोठें कोठें मागील प्रकरणातीलच काहीं मुद्याची क्वचित् दुरुक्ति होण्याचा संभव आहे. कारण मागील प्रकरणात सर्वांगीण विचार झाला आहे. त्याला सोडून मी अधिक तें काय लिहिणार ? तरीपण सर्व आशेप शक्य होत तपशीलवार चर्चिते जावेत, असा माझा यत्न आहे.

शिश्रयोनिप्रतीकाचे परदेशातील विलक्षण देव्हारे, अखिल प्राण्यातील लैंगिक भावनातिशय, आणि शिवलिंगपूजा, या विषयाचा सापेक्षतेने सविस्तर विचार घ्यात केला आहे, असे ग्रंथ इंग्रजीत अनेक आहेत. ते आपल्याकडील सामान्य शिवलिंगोपासकांच्या वाचनात बहुधा नसतीलच तरी त्यातील सविस्तर माहिती व विवेचन येथे देण्यात स्वारस्य नाही पण ते ग्रंथ ज्याच्या वाचनात आलेले असतात अशा आपल्याकडील आग्लशिक्षित विद्वानांनी, त्या पाश्चात्य देशातील, लैंगिक कामासक्ति या विषयावरील ग्रंथात काढलेले निष्कर्ष, गृहीत सत्य मानून शिवलिंगोपासनेचा त्यास अनुसरून अर्थ लावण्यात जो दुरास्वय केला आहे, तो फार बुद्धिमेदक झाला आहे याचे मुख्य कारण पाश्चात्यांचे तदिषयक ग्रंथ होत.

वस्तुतः वर निर्दिष्ट केलेल्या, लैंगिक (Sexual) कामातिशय व उपस्थंद्रियाच्या प्रतीकाचे देव्हारे, या विषयावरील मूळ इंग्रजी ग्रंथाचा मुद्दाम परामर्श घेण्याचे मला काही कारण नव्हते. उलट त्या ग्रंथाकडे दुर्लक्ष करणेच योग्य झाले असते पण आपल्याकडील कित्येक आधुनिक विद्वानांची मने

१ उदाहरणार्थ — Phallic worship, Phallism, Phallic objects and remains, Phallic miscellanies, Masculine cross, Secret Doctrines, Encyclopaedia of Religion and ethics Sexual science, Studies in sexual psychology, इत्यादि —

२ याची नावे व याच्या ग्रंथाची नावे मी बुद्धिपुरस्तर देत नाही याचे कारण अन्यत्र दिलेच आहे

३ Much harm has been done to many of the Shaiva Schools of thought by well-known European writers in whose minds the idea of Lingam is, somehow or other, so closely associated with the phallus, that they cannot but see some hidden trace of phallic obscenity even in the highest philosophical interpretation of Lingam by some of the masterly writers of this school [Shakta or Divine power, p 214].

त्या विदेशी ग्रंथांतील विकृत लैंगिक भावनातिशयांनी भारल्यावर, त्यांनी आपल्याकडीलहि अनेक प्राचीन ग्रंथांकडे त्याच भावनांनी पाहिल्यामुळे, त्यांना आपल्या प्राचीन ग्रंथांत तोच लैंगिक भावनातिशय मासूं लागला व तदनुरूप त्यांनी शिवलिंगप्रतीकाच्या स्वरूपाचा अर्थ लावला ! त्यामुळे अगोदरच ओहोटीत लागलेली आजकालच्या हिंदूंची शिवशक्ति यासंबंधी उपास्य भावना अधिकच कटुपित झाली. हा मावी शिवलिंगोपासनेस एक मोठाच धोका उत्पन्न झाला आहे. याप्रमाणे शिवलिंगोपासनेच्या अर्थाचा अनर्थ होण्याची व त्यायोगे शिवलिंगोपासनेसंबंधी तिरस्कार किंवा निदान औदासीन्य वाढत जाण्याची जी परिस्थिति निर्माण होत आहे, त्यास यथाशक्य आळा घालणे सर्वतोपरी इष्टच नव्हे तर जरूरच आहे. म्हणून या बाबतीत आधुनिकांचे एकंदरीत म्हणणे नरी काय आहे, ते सामान्याने समजून देण्यासाठी त्यांचे संभाव्य मुद्दे त्यांच्या खुलाशासह पुढे देत आहे.

या प्रकरणाच्या आरंभी दिलेल्या वचनांचा अगोदर थोडा खुलासा करणे जरूर आहे. आपल्या वैदिक-याज्ञिक वाङ्मयात, आगम ग्रंथात, तंत्रशास्त्रांत व पुराणांत प्रकृतिपुरुष या युग्मासंबंधी लैंगिक परिमाप अनेक ठिकाणी वापरली आहे. पण यज्ञवर्मातील अग्नि-सोम, सांख्यशास्त्रांतील पुरुष-प्रकृति, भौतिक शास्त्रातील घनऋणविद्युत् अथवा निसर्गातील क्रिया प्रति क्रिया, अशा युग्मांत ज्याप्रमाणे लैंगिक भाव संभवत नाही, त्याचप्रमाणे या लैंगिक परिमापेसंबंधी समजले पाहिजे. याचेच आख्या प्राचीन ग्रंथांतील कांही नमुने या प्रकरणाच्या आरंभी दिले आहेत. त्यांपैकी पहिले तीन श्लोक कुलार्णव तंत्रांतील आहेत. तंत्रवाङ्मयांत कुलार्णव तंत्राचा दर्जा फार श्रेष्ठ मानतात. त्यांत वस्तुतः निंद्य व अश्लील असे कांहीच संभवत नाही. असे असतां त्यांतील वचनांचा दुरुपयोग करून आधुनिक विद्वानांकडून इतरांचा व्यर्थ बुद्धिभेद केला जातो ! कुलार्णव तंत्राच्या पहिल्याच उल्हासांत अधिकारवाद कडक सांगितला आहे. तसेच शिशोदरपरायणता आणि इतर पशुधर्म यांचा धिक्कार केला आहे. पांचव्या उल्हासांत १०७ व्या श्लोकांत पिण्डांतर्गत कुलकुंडलिनी शक्ति आणि चिश्चंद्र यांच्या मधुमीलनासच मग-लिंगामृत म्हटले आहे. त्याच उल्हासाच्या १०९ व्या श्लोकांत, ज्याने आपले चित्त

ईशचरणीं लीन केलें आहे, तोच खरा मांसभोजन करणारा असें सांगितलें आहे व त्यापुढें जो आपल्या इंद्रियाचा संयम करून तीं आत्मसंलग्न करतो, तोच मच्छमोक्ता असून (श्लोक ११०) कुंडलीरूप पराशक्तीचा आत्म्याशी संयोग हाच खरा लैंगिक भोग होय, सामान्य इन्द्रियमैथुन नव्हे, असें १११ व ११२ व्या श्लोकांत त्याच उल्हासांत स्पष्ट सांगितलें आहे. आठवा उल्हास कुंडलिनीचक्रभेदाच्या दिव्यानुभूतीच्या वर्णनपर आहे. त्या उल्हासांतील श्लोक १०७ ते १०९ यांत साधकाच्या पिण्डांतर्गत आत्मरूप शिव व कुल-कुंडलिनीरूप प्राणशक्ति यांच्या सामरस्यातील समाधिमावाचें अथवा तुरीयावस्थेच्या दिव्य आनंदभोगाचें परोक्ष वर्णन आहे. हा खुलासा कुलार्णव तंत्रांतच व त्या ग्रंथाला जोडलेल्या न्यायमूर्ति बुडडॉफ (ए. अँव्हलॉन) यांच्या इंग्रजी उपोद्धासांत स्पष्ट केलेला आहे. अर्थात् यांत अश्लील व लैंगिक भावनेचा यत्किंचितहि संपर्क नाही. उलट ग्राम्य लैंगिक भावांस दिव्य शिवशक्तिरूप देण्याचा अति दुर्घट अभ्यास, हा तंत्रांचा विशेष आहे. यामुळेच त्यांनीं लैंगिक परिभाषा वापरली आहे. दुसऱ्या वातुल शुद्धागमांतील वचनांवरूनच स्पष्ट होतें कीं, जगत्कारणरूप लिंगयोनि म्हणजे शिवशक्ति, अथवा पुरुषप्रकृति हेंच युग्म होय. उपस्थ इंद्रिये नव्हतच. शिवशक्तीच्या संयोगानें “कर्म” निर्माण होतें. नाम-रूप-कर्म हे मायेचे गुण आहेत. आतां शेवटल्या तैत्तिरीय संहितेतील लाक्षणिक वर्णनात्मक अश्वमेध प्रकरणांतील राजपत्न्याश्वसंयोगासंबंधी वचनाबद्दल असा विचार करावा कीं, सृष्ट्युन्मुख माया-महेश्वर हें अविनाभूत युग्म म्हणजे सबीज सद्ब्रह्म होय. त्यांत ग्राम्य लैंगिक भावाची कल्पनाहि संभवत नाही. पूर्वकल्पांतील जीवाचें प्राकर्मबीज हाच पुढें उत्पन्न होणाऱ्या सृष्टीचा गर्भ होय. अर्थात् तो गर्भ धारण करणारी माया म्हणजे कांही सामान्य योनि हा अवयव नव्हे. हें सुज्ञांस सागावयास सकोच. अश्वमेध यज्ञांतील महाराज्ञी ही अखिल प्रकृतीची एक प्रतिनिधि आहे असें वाटल्यास मानावें. पण बीजाचें आधान करण्याकरतां (अश्वरूप) परमेष्ठि प्रजापतीचा प्रकृतिरूप योनांत अनुप्रवेश ही नुसती भाषा आहे. कारण अश्वमेधांतील अश्व श्वरूप असतो. तसाच परमेष्ठि वस्तुतः निष्क्रिय असतो. पराप्रकृतिरूप जीवानें आपल्या अपराप्रकृतिरूप शरीरांत अमिन्न निमित्तोपादानरूप परमेष्ठीनें अनुप्रविष्ट व्हावें, म्हणजे सर्व

परापरा प्रकृति परमेष्ठीमय आहे, अशी ब्रह्मानंदाची उपलब्धि व्हावी, हीच ब्रह्मजिज्ञासा या मंत्रांत आहे, असें जाणावे. याप्रमाणें या प्रकरणाच्या आरंभी उद्धृत केलेल्या वचनाचा थोडक्यात खुलासा केल्यावर आधुनिक आश्लेषकांचे आणखी मुद्दे यथाक्रम पाहू.

(१) मुद्दा पहिला:—ऋग्वेदांत शिश्रदेव हा शब्द दोन ठिकाणी आला आहे. ते मग असे:—

सवार्ज यातापदुण्यदा यन् त्वर्पाता परि पदत् सनिभ्यन् ।

अनर्वा यच्छतदुरस्य वेदो ध्वञ्छिश्रदेवो अमि वर्षसा भूत् ॥ १०।९।१३.

न यातव इन्द्र जूजुउर्नो न वन्दना शविष्ट वेद्यामि. ।

स शर्षदयो विपुणस्य जन्तो—मां शिश्रदेवा अमि गुर्वत नः ॥ ७।२१।५.

(१) या दोन्ही मंत्रात शिश्रदेवांना यज्ञांत येऊं देऊं नये, इन्द्र त्यांना नार करतो, असा माव आहे. हे शिश्रदेव म्हणजे शिवलिंगोपासक असा अर्थ आश्लेषक करतात व अशा कारणास्तव शिवलिंगोपासक आणि त्यांची लिंगोपासना अवैदिक, अनार्य व निंद्य होय, असें म्हणतात.

(२) हे अवैदिक व निंद्य शिश्रदेव कोण? याचा आणखी खुलासा असा करतात:—ब्रायट याचे Analysis of ancient mythology आणि गोरशियो यांचे Ramayan, Vol. X, P. 291, Note 35 यांत असें म्हटलं आहे की, चायचलातील नोव्हाचा दुराचारी पुत्र हॉम ह्याच्या वंशजांनी शिश्रपूजा म्हणजे गर्हणीय जननेंद्रियपूजा हिंदुस्थानात आणली आणि त्याच्यापासून ती ब्राह्मणांनी घेतली.

(३) आणखी कोणी पाश्चात्य लेखक असें म्हणतात की, शिवलिंगोपासनेचा उगम युफ्राटीस (क्रमद्वती) व तैग्रीस या नद्यांच्या दुआबात झाला, याप्रमाणें शिवलिंगोपासना ही मूळची परकी अनार्याची आहे.

१ हा शिवलिंगोपासनेचा अनर्थकारी अर्थ आपल्याकडील अनेक आधुनिकांनी स्वीकारला आहे त्यांची नावे मी येथे बुद्धिपुरस्तर देत नाही.

२ Indian civilization and its antiquity या ग्रंथात या मताचा उल्लेख आहे.

(१) खुलासा:—ऋग्वेदांतील वरील मंत्रांत “शिश्रदेव” हा जो शब्द आला आहे, त्याचा अर्थ आपल्याकडील संस्कृतज्ञ पंडितांनी व कांहीं पाश्चिमात्य संस्कृतज्ञांनीहि वेगळा केला आहे.

उदाहरणार्थ:—(१) शिश्रदेवा. म्हणजे अब्रह्मचर्या: । (यास्काचार्य)
 (२) शिश्रेण दीव्यन्ति क्रीडयन्तीति शिश्रदेवा: । (सायणाचार्य), (३) शिश्र एव देवः सेव्यः देववत् सेव्यो वा येषां ते शिश्रदेवा: । (स्वामी करपात्रीजी), (४) शिश्रेण प्रकीर्णामि. पुंश्चलीभिः स्त्रीभिः दीव्यन्ति क्रीडन्ति इति । (दुर्गाचार्य).

याप्रमाणे वरील संस्कृतज्ञ पंडितांच्या मते शिश्रदेव या शब्दाचा वास्तविक सोपपत्तिक अर्थ शिश्रपरायण अथवा कामुक असा होतो. डॉ. रॉय, डॉ. मूर वगैरे कांहीं सुप्रसिद्ध संस्कृतज्ञ पाश्चात्य पंडितांच्या मतानेंहि वरील शिश्रदेव या शब्दानें वैदिक काळची शिवलिंगोपासना म्हणजे जननेंद्रियांची उपासना असें सिद्ध होत नाहीं.

शिवलिंगोपासनेवरील आपल्या प्राचीन विपुल वाङ्मयावरून शिवलिंग-पूजा ही दिव्यार्थानें व अनादि परंपरेनें भारतवर्षांत रूढ असल्याचें स्पष्ट दिसून येतें. प्राचीन इतिहास, पुराणें, तंत्रग्रंथ, आगम, त्याचप्रमाणें कित्येक पौर्वात्य व पाश्चात्य सशोधकाचे ग्रंथ हेंच सिद्ध करतात. तेव्हा श्रुति, स्मृति, पुराणें आणि सदाचार यांना अत्यंत विरुद्ध असा, शिश्रदेव म्हणजे शिवलिंगपूजक असा अर्थ करतांच येणार नाहीं. कारण ज्या शिश्रदेवाना इन्द्र ठार मारीत असे, ते जर शिवलिंगपूजकच असते, तर खुद्द इंद्र, ब्रह्मदेव, विष्णु इत्यादि देवांनी व तशाच योग्यतेच्या उपमन्यु, मार्कंडेय,

१ “However interesting therefore it would be to find a proof of this existence of a phallic worship among the aboriginal tribes contemporary with the Vedic Rishis, it must be confessed that the word *Sisnadeva* does not supply this evidence.” (Muir's Sanskrit texts IV, p. 409).

चोपायन, अपस्तम्भ, अगस्त्य इत्यादि अनेक प्राचीन ऋषि-मुनींनी ती शिव-लिंगपूजा पुढे रुढ केलीच नसती. याचा अधिक विचार पुढे होईल.

अशा विषयबद्दल स्त्रीपुरुषाची निंदा ऋग्वेद व अथर्ववेद यात केलेली आढळते. तशीच प्रकृत मनात शिश्रपरायणाची निंदा आहे वेदात शिव हा शब्द मंगलवाची आहे (ऋ १०।१२।१) हे पण येथे ध्यानी घ्यावे. तात्पर्य, अगत्कारणब्रह्माची दिव्य उपासना शिवलिंगरूपात अनादिकालापासून आर्यावर्तीत रुढ आहे, या सिद्धान्ताला आश्वेपकांच्या आश्वेपांनी बांध येत नाही हे सिद्ध आहे.

तसेच श्रीशिवलिंगोपासनेची प्रथा परदेशातून आपल्या देशांत आली किंवा ती अवैदिक व रानटी अशा अनार्योपासून अथवा निंथ शिश्रदेवांपासून आपण घेतली हे विधान निराधार आहे, याचा अधिक विचार या व पुढील अनेक प्रकरणात होणारच आहे.

[२] मुद्दा दुसरा :—ऋग्वेदांतील शिश्रदेवाचा देव तोच लिंगदेव सर्व धर्मांत प्रथम मानलेला आढळतो. ऋग्वेदाच्या प्रसिद्ध नासदीय सूक्तात (१०।१२९) पुढील मंत्र आहेत—

कामधनदग्ने समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।

सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा ॥ ४ ॥

१ लिंगपुराण, शिवपुराण, महाभारत-अनुशासनपर्व, वक्ष्याण-शिवांक पृ. ३९९, ४७३. 'सूर्योदय' डिसेंबर १९४१, 'सिद्धान्तपत्र' वर्ष २ अंक ४४.

Indian civilization and its antiquity, pp. 1, 11, 12.

History and philosophy of Lingayats, pp. 323, 24.

Phallic miscellany, p. 27.

Secret doctrines, Vol. IV, pp. 37, 38, 159

२ ऋग्वेद—४।१।९; २।२९।१; १।१२४।७

अथर्व० ४।३७; ५।१७।११.

३ वामनपुराण, अध्याय ६. याला आणखीहि अनेक आधार देता येतील, पण ते अनवश्यक आहेत. उमाच लेखनविस्तार होतो, म्हणून ते येथे देत नाही.

४ Indian civilization and its antiquity, pp. 1, 11, 12.

तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषा मधः स्विदासीरेदुपरि स्विदासीरेत् ।

रेतोघा आसन् महिमान आसन् त्वघा अवस्तात् प्रयतिः परस्तात् ॥ ५ ॥

ऋग्वेदांतील हें नासदीय सूक्त याच लिंगदेवाचें कामदेवसूक्त आहे. हें त्याच्या बरील चवथ्या व पांचव्या मंत्रांवरून उघड दिसतें. “सर्व सुखाचें आगर। वाप रत्नमादेवी वर ॥” म्हणजे एकाच आद्य पुरुषानें पितृत्व व पतित्व धारण केलें, असा तो कामदेव म्हणजे प्रजापति होय. प्रकृतिपुरुष किंवा अर्धनारीश्वर हें त्याचें पाहिलें जुगट होय. पांचव्या मंत्रांतील स्वघा अवस्तात व प्रयति परस्तात म्हणजे अधोमार्गी स्त्री व ऊर्ध्वमार्गी पुरुष असें मैथुनकर्म होय. या कल्पनेतूनच पौराणिक शिवपार्वतीचें मूर्तिकरण उदयास आलें व तें युग्म जगताच्या पितृस्थानीं जाऊन बसलें. यांतच जगांतील सर्व लिंगपूजनाचें सार आहे. यांतील रेतोघा व महिमान हे शब्द अनुक्रमे योनि व शिश्र याचे मूळ निर्देश आहेत. हिरण्यगर्भसूक्त हें याचें पूरक आहे.

(२) खुलासा:—ऋग्वेदाच्या सुप्रसिद्ध नासदीय सूक्तांत सृष्टीच्या आरंभकालापूर्वीचें गूढगंभीर वर्णन आहे. तें सर्वस्वी तार्किक आहे. त्यांतील काम, मन, रेतस, स्वघा, प्रयति अशा कोणत्याच पारिभाषिक शब्दांचा अर्थ स्त्रीपुरुषांच्या जननेंद्रियाचे मैथुनपर लावतां येणें अशक्य आहे. कारण मैथुनसृष्टीच्या फारच पूर्वीचें मूळारंभाचें तें अति सूक्ष्म तार्किक वर्णन आहे. त्यांतील आद्य तमाचें नियमन करणारा सशक्तिक शिव ही पुरुषविध देवता नव्हेच. त्या जगत्कारणाधीश्वराचेंच शिवलिंग हें प्रतीक आहे. अव्यक्ताव्यक्ततेची ती कारणावस्था फारच उदात्त आहे. ग्राम्य नव्हे. (गीतारहस्य पृ. २५१-२५५ पहा.)

शिवलिंगोपासना या ग्रंथांत या सूक्ताचें महत्त्व फार आहे. कारण या सूक्तांत आधुनिक विद्वान् ज्याप्रमाणें स्थूल मानवी मैथुनाचा निर्देश पाहातात, तसाच ते तोच स्पष्ट निर्देश शिवलिंग या प्रतीकाच्या ठिकाणीं पण मानतात. एक वाङ्मयात्मक शिवलिंग तर दुसरें भौतिक शिवलिंग एवढाच फरक आहे. माझ्या मतें या सूक्तांत जसा जगत्कारणरूप सबीज सद्ब्रह्माचा निर्देश आहे, तसाच शिवलिंग या प्रतीकांत कारणब्रह्माचा भाव आहे. त्यांत वस्तुतः अविनाभूत सशक्तिक शिवाचें निर्देष्टव्य स्थिति आहे, मिथुन नाही. अर्थात् द्वंद्वात्मक मैथुनभावहि नाही.

“या सूक्ताने गौडपादांचा अजातवाद किंवा शंकराचार्यांचा मायावाद असिद्ध होतो. कारण यांत ‘कृत’ (म्हणजे कार्यरूप सृष्टि) ग्रहीत सत्य मानून त्याचा अज्ञात कर्ता कोण असावा एवढाच प्रश्न आहे.” असे आधुनिकांचे म्हणणे आहे ते योग्य वाटत नाही. उलट याप्रश्नांतच अजातवाद, मायावाद, केवलाद्वैतवाद हे सारे वाद अभ्याहृत दिसतात. या सूक्तांतील प्रश्न “विज्ञातार मरे केन विज्ञानीयात् ॥” घृ. उप. २।४।१४, अथवा श्वेताश्वतर उप. मंत्र २।४ याप्रमाणे हिरण्यमर्गाच्याहि पूर्वावस्थित असणाऱ्या शिवात्मनामक विज्ञाताचा ज्ञाता दुसरा कोण असणार ? असा आहे व त्याचे उत्तर पण ‘कोणीच नाही’ असे आहे.

उलट जो असे म्हणेल की, ‘तें मी जाणतो म्हणून,’ त्यास तें मुळीच कळलेलें नसतें, (विज्ञामविज्ञानताम् । ३।११ केन उपनिषद्) अशी ही कारणाधीश्वर शिवाची शिवावस्था होय. “तस्मादद्वयात् शिवा ॥” मांडुक्य कारिका, २।३३. याचाच निर्देश या सूक्तात आहे. “अद्वयताऽमयाऽतः सैव शिवा ।” (मांडुक्य कारिका २।३३ शांकरभाष्य). या माझ्या म्हणण्याच्या पुष्टिकरणार्थ लोकमान्य टिळकांच्या गीतारहस्याचा पुढीलप्रमाणे दाखला देतो. ते म्हणतात, (घृ. २।५२) “++ म्हणून मूळारंभीच्या एक-जिनसी द्रव्यास सत् किंवा असत्, आकाश किंवा पाणी, उजेड किंवा अंधकार, अमृत वा मृत इत्यादि परस्पर सापेक्ष कोणतेच नांव देणे योग्य नाही. जे काय होतें ते या सर्व पदार्थांहून विलक्षण असून तें एकलें एकच आरंभी चोहोंकडे आपल्या अपरंपार शक्तीने स्फुरत होतें. “++ नेति नेति” “एकमेवाद्वितीयम्” किंवा “स्वे महिम्नि प्रातिष्ठितः ।” (छां. ७।२४।१) इत्यादि परब्रह्माची जी वर्णने उपनिषदातून आहेत ती याच अर्थाची अनुवादात्मक होत. [गी. ८।२०; १३।१२ पहा]. आरंभी पाणी, अंधकार, किंवा आभु व तुच्छ यांची जोडी, ++ इत्यादि जी वर्णने आहेत, ती सर्व एकल्या एक मूळ परब्रह्माची त्याच्या तपोमहिम्नाने पुढे विविध पसारा (सुरू) झाल्यानंतरची आहेत. +++ (मु. १।१।९. ऋ. १०।९०।३ पहा) +++ (या सूक्तद्रष्ट्या) ऋषींच्या शुद्ध बुद्धीस या सूक्तांत ज्या परमसिद्धान्ताचे स्फुरण झालेले आहे, तेच सिद्धान्त प्रतिपक्षांस विवर्तवादासारखी योग्य उत्तर देऊन अधिष्ठ दृढ, स्पष्ट किंवा तर्कदृष्ट्या निःसंदिग्ध करण्यापलीकडे अद्याप

कोणाचीच मजल गेलेली नाही व जाण्याची फारशी आशाही नको. (पृ. २५५.) या लोकमान्याच्या खुलाशांत लंगिक मैथुनकल्पनस मुळीच अवसर राहात नाही.

या विश्वोद्भवासंबंधी ऋग्वेदात व अन्य वैदिक वाङ्मयांत अनेक प्रकारे वर्णन केलेले आढळते. उदाहरणार्थ, ऋग्वेद १०।८१; १०।७२; १०।१२०; तै. ब्रा. २।६, २, ३; छां. ६।३।२; वृ. उ. १।४; श्वे० उप. १ इत्यादि. हे व असे दुसरे अनेक प्रकारचे सुष्टीच्या व्यक्तीकरणाचे निर्देश वैदिक वाङ्मयांत आहेत. त्या सर्वांच्याहीपेक्षां सूक्ष्म व अव्यक्त असं अविनाभूत शिवशक्तीचें जग-त्कारण स्वरूप या सूक्तांत निर्दिष्ट आहे. “एकोऽहम् बहुस्याम्।” असं जें सुष्ठुन्मुत्त अव्यय परमात्म्याचें दिव्य (अमौतिक) मनस्वरूप त्याचें वर्णन नासदीय सूक्तांत केलेलें दिसतें. हिरण्यगर्भालाहि ज्यांनीं व्यक्त केलें, त्या कारणस्वरूप सशक्तिक शिवाचें गूढ गर्भार दशन या सूक्तांत आहे व तेंच शिवलिंगाच्या ठिकाणां आपण भावित करावयाचें आहे. नुसतें हें कृताचें वर्णन नव्हे; तर आद्यसंकल्प करणाऱ्या सशक्तिक शिवाच वर्णन आहे. कार्याचें नव्हे. आद्य कारणाचें आहे.

या सूक्ताची देवता प्रजापति असली तरी कोणत्याहि देवदेवतेचा आविर्भाव होण्यापूर्वीच्या अति सूक्ष्म अवस्थेचे निर्देश या सूक्तांत असल्यामुळें उपस्थाची देवता प्रजापति या देवतेच्या स्वरूपाचें वर्णन या सूक्तांत आहे, असं म्हणतां येत नाही. येथें प्रजापति म्हणजे प्रमेष्ठि परमात्मा असा अर्थ जाणावा. त्याचप्रमाणें या सूक्तांतील पाणी, अंधार, मन, रेतस, रेतोधा इत्यादि लौकिक भाषेतील शब्दांचा प्रयोग त्या शब्दांच्या स्थूल उत्तानार्थापेक्षां अति सूक्ष्म अशा अमौतिक भावांच्या निर्देशासाठीं केला आहे, असेंहि मानणें भागच आहे. शैवांच्या लक्षांत तत्त्वापेक्षां दुसरी जी समनीष्टियाते तिचें हें वर्णन असावें. म्हणून रेतोधा या शब्दाचा अर्थ आद्य शिवसंकल्प धारण करणारी प्रथम स्फूर्ति व महिमान याचा अर्थ भूमारूप शिव असाच करणें मला योग्य वाटतें. मानवी मैथुनाच्या स्थूल क्रियेचा सूक्ष्म निर्देश, असा भाव येथें अत्यंत अप्रस्तुत आहे.

नासदीय सूक्त, मंत्र ४ यांत सत् आणि असत् यास जोडणारा एकर्ष अरुण सेतु रुद्र याचें वर्णन दिसतें. दैनंदिन प्रलयाच्या म्हणजे अंधारमय

रात्रीच्यानंतर जाग्रत सृष्टिरूप स्पष्ट सूर्योदयाच्या पूर्वाचा अष्टमूर्ति जो बाल-
मार्तंड तोच रुद्र होय. त्याच्या युगपत् चोढाकडे पांक्रणाऱ्या रश्मीचें जें
वर्णन पाचव्या मंत्रांत आहे, ते असख्य मानलेले रुद्र होत. “ रुद्राचें पोठ
काळें व पाठ तांबडी ” असें जें भावनाशून्यतेनें अतज्ज्ञ आधुनिक ग्राम्य वर्णन
करतात, तें या अरुण सेतूचेंच होय. त्याच्या एका बाजूला काळा आधार व
दुसऱ्या बाजूला चाल रवीची लांबी असें तें ठासणिक सुंदर वर्णन दिसतें.
प्रलय आणि सृष्टि, रात्र आणि दिवस यास जोडणारा सेतु तोच. तोच जाग्रत
सृष्टींत जणू अनुप्रविष्ट होतोसा भासतो. हा शिवसंकल्पविलास आहे.

वस्तुतः मायामहेश्वरच जगद्विवर्तलुपति भासतो. माया आणि महेश्वर
यांची पृथक्त्वानें कल्पना करू गेल्यास माया अविद्यमान व महेश्वर निर्गुण व
निष्क्रिय ठरतो. त्याच्या अविनाभूत युग्माची कल्पना केल्यास त्यांत कल्पक
आणि कल्पना, अग्नि आणि प्रभा याप्रमाणें द्वैत नाममात्र असतें. त्यात
समोगाची प्रक्रिया समवतच नाहीं. एकच शिव शक्तिरूप, संकल्परूप, व
सृष्टिरूप होतो. निमित्तोपादानकारण एकच आहे. तेथें स्थूल मैथुनाची कल्पना
असंबद्ध आहे

रेतस म्हणजे सर्व नामरूपात्मक सृष्टींत अनुप्रविष्ट होणारा रुद्राश
समजावा. कोणी आधुनिक विद्वान् म्हणतात, त्याप्रमाणें रेतोधा म्हणजे
योनि नव्हे व मदिमान म्हणजे शिश्न नव्हे तसेंच “ स्वधा अवस्तात् प्रयतिः
परस्तात् । ” म्हणजे खाली खी आणि वर पुरुष ही ग्राम्य मैथुनाची प्रक्रिया
नव्हे. वस्तुतः पूर्वकल्पातील जीवाचे अभुक्त प्राक्कर्मचीज, त्रैलोक्यन्यायी बाळसें
धारण करणाऱ्या विवर्तारमक विश्वरूपात जन्म पावले, त्याचें, अथवा भोग्य-
भोक्तादि भेदयुक्त सर्व नामरूपकर्मत्मक सृष्टिबीजाचें सृष्ट्युन्मुख पण सूक्ष्म,
अव्यक्त अशा स्वरूपाचें, पांचव्या मंत्रांत वर्णन आहे. ज्या मायामहेश्वराच्या

१ The hymn describes the spiritual birth of the
ever existing One. By birth is meant not that it was
born from something else but that by its own innate
tapas, brilliant knowledge (यस्य ज्ञानमयतपः । सु १।१।९)
It was born of its own accord as the All-loving All-
enselfing Son, simultaneously with the birth of the
creatures (Indo-Aryan Mythology, Vol. I, p. 442.)

अभिन्ननिमित्तोपादानकारणरूपाने हें सर्व व्यापलें, तो रुद्र किंवा हिरण्यगर्भ समजावा त्या रुद्राच्याच पुढें अग्नि, आप, ओषधि, वायु, पर्जन्य, चंद्रमा, आदित्य किंवा पंचमहाभूतें, सूर्य, चंद्र, आत्मा अशा अनेकविध मूर्ति मानल्या आहेत. “भर्गो देवस्य” तोच. शिव रुद्र तोच, पुरुष व त्याची इच्छा तीच प्रकृति जाणावी एकाच परमशिवनामक परब्रह्माची रुद्र, हिरण्यगर्भ, रेत, सृष्टि ही सोपाधिक विवर्तरूपें होत. यालाच अन्य ठिकाणी पुरुषयज्ञ असेंहि म्हटलें आहे. अन्न अन्नादरूप, अग्नि सोमात्मकरूप या साऱ्या शिवसंकल्पाच्याच भिन्न भिन्न कल्पना आहेत. सारांश,—

ईश्वररूप समष्टि मनाचें रेत म्हणजे रुद्र अथवा हिरण्यगर्भ, तोच एकर्षि. तोच अध्यक्ष-परमेष्ठि प्रजापति आणि उपा अथवा वाक् याच्या संयोगातील जो रस तो तोच. आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधिभौतिक या दृष्टि, किंवा

१ This Retas whom I have identified with Rudra Bhutapati seems to be identical with Hiranyagarbha, the Golden Child of the Rig Veda (R.V. X-121) The religious lesson taught by this riddle seems to be that the spiritual and ethical world consists of the all loving Retas of Father Sacrifice. (Indo-Aryan Mythology, Vol. I, p. 481.)

२ There is authority for supposing that Kama, the Retas of Mind spoken of in the Rig Veda is the Self, the Setu of the Upanishads + + + It will be seen that the above (तै. आ० १।२३) is a general commentary on some of the most remarkable Suktas of Rig Veda viz (X-129) about Paramesthi, (X-90) about Purusha and (X-121) about Hiranyagarbha. The word salilam is taken from verse 3 of R.V. X-129. The Retas of mind of that hymn is described as the Juice of Prajapati and that Juice is clearly identified with Purusha. + + + Purush, the Indweller, is in the waters which in the Vedic Language, appears to mean the universe and He is concealed in all phenomenon (Indo-Aryan Mythology, Vol. I, p. 8-447).

निमित्तकारण व उपादानकारण ह्या कल्पनाचें मिथण, येयें आदळतें परमेष्टि प्रजापतीचा वध करणारा म्हणजे तद्रूपता पावणारा रुद्र तोच शिवसत्त्वरूप रेत होय हिरण्यगर्माच्या निर्मितीचा जो साक्षी (श्वे उप ३।४) त्या कारणाधीश्वर शिवाला हिरण्यगर्भ कदाचित् जाणत असेल अगर नसेलहि असे नासदीय सूक्त म्हणतें तें सद्गनच आहे

शिवमहापुराणांत नासदीय सूक्ताचाच अनुवाद करून जें रुद्राचें वर्णन केलें आहे, त्यावरून सृष्टीच्या पूर्वीच्या आद्यतमाचा नियता ०योतिस्वरूप व अनंत असा शिव व त्याचेच सत्त्वरूप अथवा स्फुल्लिंजरूप एक किंवा असख्य रुद्र म्हणजे अविल नामरूपात्मक सृष्टीत अनुप्राविष्ट होणारे शिवाश असाच अर्थ समीचीन होतो तसेंच शिवाची अथवा परमेष्टि प्रजापतीची सृष्ट्युन्मुक्तता हीच त्याची मनीषा, हीच उपा, हीच वाक्, हीच विराट् अथवा विराज जाणावी हिच्याशीच प्रजापति संयुक्त झाला, असें लाक्षणिक वर्णन आहे तसेंच रुद्र तोच आग्नि, तेजात्नच सर्व सृष्टि उद्भूत झाली असो.

याप्रमाणें नासदीय तत्त्वज्ञान आति गूढगभीर आहे ह्यात स्त्री-पुरुषाच्या उपस्थेन्द्रियाच्या मैथुनाची ग्राम्य कल्पना करणें याहून अधिक अविवेक तो कोणता ? “ सर्व०यापी स भगवास्तस्मात्सर्वगत शिव ॥ ” श्वे ३।११ अथवा “ माया तु प्रकृतिं विद्यान्मायिन तु महेश्वरम् । तस्यावयवभूतैस्तु ०यास्त

१ इद दृश्य यदा नासीत्सदसदात्मक च यत् ।

तदा ब्रह्ममय तेजो ०यास्तिरूप च सन्ततम् ॥ १७ ॥

न स्थूल न च सूक्ष्म च शीत नोष्ण तु पुनः ।

आद्यन्तरहित दिव्य सत्य ज्ञानमनन्तकम् ॥ १६ ॥

योगिनोऽन्तर दृष्ट्वा हि यद्वायन्ति निरन्तरम् ।

तद्रूप सकल ह्यासीज् ज्ञानविज्ञानद महत् ॥ १७ ॥

क्रियता चैव कालेन तस्थेच्छा समपद्यत ।

प्रकृतिर्नाम सा प्रोक्ता मूलकारणमित्युत ॥ १८ ॥

०योतिर्लिङ्ग तदोत्पन्न - मावयोर्मध्य अद्भुतम् ।

ज्वाला भाला - सहस्राक्ष्य कालानलचयोपसम् ॥ ६३ ॥

क्षयवृद्धि विनिर्मुक्तमादिमध्यान्तवर्जितम् ।

अनौपम्यमनिर्दिष्टम०यक्त विश्वसमवम् ॥ ६४ ॥ शि पु. अ० २

सर्वमिद जगत् ॥ ” श्वे. ४।१० अशा महेश्वररूपातील पुरुषप्रकृति, भोग्य-भोक्ता, कल्पक मन व त्याची इच्छा इत्यादि द्वंद्व अलैंगिक व अनश्लील असल्याच उघडच दिसते

(३) पूर्वपक्षाचा मुद्दा तिसरा—“सोऽकामयत बहुस्या प्रजायेय ।” ही वदिक ऋचा हीच लैंगिक भावना सुचविते

(३) खुलासाः—“सोऽकामयत बहुस्या प्रजायेयेति ।” या तैत्तिरीय उपनिषदातील (२।६) वचनातील किंवा “तदैक्षत बहुस्या प्रजायेयेति ” या छांदोग्य उपनिषदातील (६।२।३) वचनातील ब्रह्माचें बहुभवन पुत्रोत्पत्ती-प्रमाणें भिन्न पदार्थविषयक नाही (न हि पुत्रोत्पत्त्येवाथन्तरविषय बहुभवन कथं तद्व्यात्मस्थानभिः यत्कृतामरूपाभिः यक्त्या । तै० २।६ शांकरभाष्य.) आत्म्यामर्ष्येच स्थित असलेल्या अन्यक्त नामरूपाना व्यक्त करून परमात्म्यानंच जणु बहु द्वेण आहे अर्थात् येथे स्थूल पतिपत्नीभैद्युनसंबध अगर सादृशहि

३ The esoteric lesson taught by the Dawn, the Seasons and the Year is that God is himself the spiritual mother, the spiritual Ritu, the spiritual Retas, and the spiritual Son. Thus, He has solved the problem of spiritual life from the very beginning of creation and it will apply to man also if he solves it thus let him be Atmakridah and Atmaratih (as the छा. उप ७।२५।२ and मु उप ३।१।४ says) let him become himself the same Iady Faith or Knowledge and place in her the Ritu of self-sacrifice and the holy retas of the Supreme Self whom he loves as himself, and he will be born as the spiritual Son fit to be in the Father. True the story is very naked but we are dealing with old poets and when the inner meaning is understood it removes all indelicacy and the spiritual procreation will put to shame the animal one (Indo-Aryan Mythology, Vol I, P. 490)

नाहीच. कोठेहि 'काम' हा शब्द आला की तो जघन्य इंद्रियांचा काम समजणें हें अगदींच अविचारार्थें दिसतें. गिण्डट्टणीन पाहिले तरी नामीच्या खालील काम व त्यावरील काम यांत महदंतर आहे. शिवाय वरील औप-
निषदिक वचनें ज्या सृष्टिपूर्वावस्थेचा निर्देश करतात, त्यावेळीं जघन्य इंद्रियें व तत्संबंधीं काम उद्भवलेच नव्हते. सारा काम म्हणजे लैंगिक काम असें जर कोणी निराधार म्हणू लागलें, तर त्याच्या तोंडावर कोण हात देणार ! अथर्व-
वेदांतील ९।२।१९ हें कामसूक्त वाचावें. म्हणजे काम या शब्दार्थाची यथाथं कल्पना येईल. ज्याचा शिवलिंगोपासनेशीं साध्यात् संबंध नाही, अशा लैंगिक मात्तासंबंधीं परमताचें खंडण याहून अधिक करित बसणें या ग्रंथांत अप्रस्तुत आहे.

(४) मुद्दा चवथा :—चयन यशांतून महादेवाचा अवतार झाला. तो चयन यज्ञ अश्वमेध यज्ञाशीं संबंध आहे. तें यजुर्वेदांतील अश्वमेध प्रकरण जननेंद्रियसंभोगाच्या माहात्म्यानें व्याप्त आहे. (तै. सं. ७।४।१९). हें अति विस्तारानें दाखवून एका आपुनिक विद्वान् ग्रंथकारानें अश्वमेधयज्ञ प्रकरणांत लैंगिक कामासक्तीचा अवाच्य विचका केला आहे ! आणि त्याच्या पुष्टी-
करणार्थे यज्ञ या शब्दाची व्युत्पत्ति, य = यण, एकमेकांत मिसळणें, ज = जुगणें म्हणजे अनिवेद्य व्यवसाय, आणि न = स्त्री-पुरुष, अशी करून यज्ञ म्हणजे स्त्री-पुरुषांच्या लैंगिक स्वरूपासक्तीला अथवा व्यभिचाराला ज्यांत पुरा अवसर दिला जातो, असा एक वेदोक्त प्रकार आहे, असें दाखविलें आहे. त्याचप्रमाणें इष्टि या शब्दाचा अर्थ स्त्रीपुरुषाचें जुगट असा केला आहे. त्यास वैदिक वाङ्मयांतील व कुलार्णव तत्रादि तत्रवाङ्मयांतील आधार दिले आहेत.

या अर्थांत अलील वाटणाऱ्या विषयाच्या उद्घाटनाकडे वाचकांचें लक्ष वेधण्याचें मला मोठेंच संकट वाटतें. पण या साऱ्या विस्तृत विवरणाचा संबंध त्यांनीं दूरान्वयानें शिवलिंगोपासनेशीं जोडला आहे व या संबंध ग्रंथांत सूक्तसूक्त लैंगिक कामासक्ति हें प्राचीन धर्माचें मूल आहे, असें दीर्घ प्रयत्नानें दाखविण्याचा ग्रंथकाराचा हेतु दिसतो आहे. यामुळे त्याचा यथाशक्य विचार या ग्रंथांत करणें मारा पडलें. तें टाळतां आलें असतें तर चरें झालें असतें; पण असे अलीलतेचे मुद्दे न टाळतां त्याचा यथाशक्य

खुलासा करावा, असा माझा यत्न आहे. त्यांत जी कमतरता पडेल ती विद्वान् वाचकांनी पुरी करावी. हे व्यर्थ बुद्धिभेदक विषय असेच सोडून नयेत अशी माझी सर्व शास्त्रज्ञ-पंडितांस नम्र प्रार्थना आहे. असो.

(४) खुलासा :—अश्वमेध यज्ञांतील पारिव्रज भागांतील हे ब्रह्मोद्य प्रकरण आहे, असे समजतें. चयन यागांत रुद्राध्यायाचा विनियोग सांगितला आहे, यापलीकडे चयन यागाचा महादेवाशी अथवा शिवलिंगोपासनेशी अर्थार्थी संबंध नाही. यज्ञ शब्दाची व्युत्पत्ति या लेखकांनी सांगितली आहे. ती अत्यंत अयुक्तिक वाटते. अग्नि पाकसिद्धि करतो तसा घरेंहि जाळून खाक करतो. व्युत्पत्तिशास्त्राचा, 'पिशाचाच्या हाती कोलीत,' असा अनर्थकारी परिणामहि होऊं शकतो. यज्ञ ही वैदिक कल्पना अत्यंत उदात्त व सृष्टीचें रहस्य सांगणारी आहे. अग्निष्टोमात्मक जगत् । ही यज्ञ कल्पना आहे. परमेश्वर नामरूपात्मक सृष्टि निर्माण करून त्या सर्वांत अनुप्राविष्ट झाला ही पुरुषयज्ञ कल्पना आहे. परार्थ, निस्तीम त्याग ही विश्वजित यज्ञाची कल्पना आहे. ज्ञानाशीत सर्व परिच्छिन्न भावांची, सर्व कर्मांची, अहंता, ममता यांची आहुति देणे, अखेर देहात्मबुद्धीचा जीवभाव बळी देणे, ही दिव्य यज्ञ-कल्पना आहे. आत्मनिवेदन ही नववी भक्ति हा एक ज्ञानयज्ञ आहे. दान, तप ही यज्ञांचीच अंगे आहेत. आधिभौतिकाची अभ्यात्माशी जोड करणे हे आधिदैविक यज्ञाचें स्वरूप आहे. यज्ञ ही भावना त्यागार्थ आहे. भोगार्थ नाही. अनात्म्याचा त्याग करून आत्मरूपांत उरणे, जीवभाव विसरून शिवरूपांत समरस होणे, जनतेतील जनार्दन तत्त्वांत ऐक्यत्व पावणे, भागत्यागलक्षणा करणे, पुष्कळांना जास्तीत जास्त सुख देणे, असे यज्ञ या सूक्ष्म, व्यापक व गंभीर विधिविधानाचे अनेक श्रेष्ठ प्रकार सांगतां येतील. अश्वमेधादि वैदिक यज्ञांत तेंच रहस्य शोधलें पाहिजे. परमात्म्याचें जें प्रवर्ग्य तें जीवाचें ब्रह्मोदन होय. समष्टि मनाचा रेतसाचा उत्सर्ग म्हणजे संकल्प हेंच सृष्टीचें बीज आहे किंवा अन्न आहे. आतां यज्ञुर्वेदांत (तै. स. आणि वाज. सं.) जें अश्वमेधाचें स्वरूप आढळतें, त्याचें केवळ बाह्य स्वरूप पाहिलें तर तें सर्वसंग्राहक असें दिसतें. ज्याप्रमाणें एखाद्या देवाच्या जत्रेंत वेदोक्त, शास्त्रोक्त व लौकिक अनेक प्रकार आढळतात; म्हणजे त्यांत ईश्वरनाम-स्मरणाचा जयघोष, पूजा, अभिषेक, अन्नदानाचें मुक्तद्वार, दुकानें, प्रदर्शन व

करमशुकीचीं साधनें असतात, त्याचप्रमाणे जनतेच्या रुचिवैचित्र्याप्रमाणे अथवा संवत्सर यज्ञातील शिमग्याप्रमाणे क्वचित् तमाशाचे फडडि असतात. सम्राटानें करावयाचा हा अश्वमेध यज्ञ व्यवहारतः पुष्कळांना विविध प्रकारे आनंद देत असतो व लोकप्रीतीचें संवर्धन करतो.

लोकरजन हे त्याचें बाह्यस्वरूप असतें असें भासलें, तरी त्याचें अंतःस्वरूप फार वेगळें असलें पाहिजे, असें थोड्या विचारा अंतीं दिसून येतें. त्यात “राजपत्न्याश्वसभोग” हा एक गूढ व सांकेतिक विधि अत्यंत परोक्ष भाषेत वर्णिलेला आढळतो. यज्ञातील यजमान, म्हणजे सम्राट राजा आपल्या पट्टराणाला आपल्या देवत व अनेक ऋत्विजांच्या देवत एका अश्वाशीं संयुक्त करीत असतो, असा हा बाह्यतः अत्यंत अप्रशस्त व अमंगल दिसणारा विधि वाटतो. पण आपल्या प्राचीन वेदशास्त्राची भाषा इतकी परोक्ष असते की, ज्याप्रमाणें फणस, अननस, नारळ, किंवा भात यांतील रहस्यरूप अन्नांश, अत्यंत रुक्ष, विलक्षण व त्याज्य आवरणांनीं आच्छादित असतो, त्याप्रमाणें शास्त्रातील अति गूढ रहस्यमाग बाह्यतः अमंगल वाटणाऱ्या परिभाषेत लिहिलेला असतो अशी उदाहरणे वैदिक बाह्ययात पुष्कळ आढळतात. तसाच येथीह प्रकार असलाच पाहिजे, हे उघड आहे. एरव्ही प्रभुरामचंद्र, युधिष्ठिर अशा आदर्शवत् थोर पुरुषांनीं अश्वमेध यज्ञ केलेच नसते. ही गोष्ट एखाद्या लहान मुलाच्याहि लक्षात येईल ज्याप्रमाणें अनंत कालगणनेचें एक गमक ब्रह्मदेवाचा दिवस मानतात; अथवा ब्रह्मार्नदाच्या आनंदाचें गमक श्रीत्रियाचा आनंद हें मानतात, त्याचप्रमाणें आपल्या प्राचीन ग्रंथात पुण्याईचें श्रेष्ठ गमक अश्वमेध यज्ञ हें मानतात, हें जाणून या महायज्ञाचा पुष्पमय रहस्यार्थ पाहिला पाहिजे. अश्वमेधासंचर्षी अश्लील व लैंगिक व्यवधायमावनेनें तें पुण्याईचें श्रेष्ठ गमक मानताच येणार नाही. आपल्या प्राचीन शास्त्रातील हीं परोक्षे

१ Some of the stories are outwardly so absurd as would never have been preserved as sacred literature unless there was some simple meaning hidden in them. + + + wherever such things are found in the Vedas, we find in the case of many of them thus stereotyped

[टीप पुढील पानावर पहा.]

भापेंतील वर्णनें ज्यांनीं कालजीपूर्वक म्हणजे आदर व आस्थापूर्वक वाचलीं असतील, त्याच्या हें लक्षांत आलें असेल कीं, त्या वर्णनांतच तें वर्णन उत्तानार्थानें वाचणें व्यर्थ आहे, तें लक्ष्यार्थानेंच वाचावें, अशी सूचक गुरुकिल्ली असतेच असते. शिवविष्ट शिव-विष्णु, अजशिर दक्ष, गजशिर गणेश, अहल्याजार इद्र, कन्याजार ब्रह्मा, हैमवती पार्वती, नांगरकींत सापडलेली सांता, यशांतून निघालेली व पाच पतींची पत्नी द्रौपदी, भागवतांत अनुलिखित व परली असलेली श्रीकृष्णप्रिया राधा, अशा शेंकडो असंबद्ध भासणाऱ्या घटना प्राचीन बाध्यतात आढळतात. त्या अभ्यात्माचेंच उपबृंहण परोक्षतेनें करीत असतात. या अश्वमेधातील राजपत्न्याश्वसंभोग या निघ वाटणाऱ्या विधीतील अश्व मृत असतो; त्यामुळे तेथें संभोग शक्य नसतो, हें सर्व जाणत असतात. हीच यांतील असंबद्धतेची गुरुकिल्ली होय. याच्याच अधिक खुलाशाचा अल्प यत्न मी पुढें करीत आहे.

[टीप, मागील पानावरून चालू]

expression “ परोक्षप्रियाः इव हि देवाः. ” In approaching God, all kinds of moods of mind seem to have been employed. + + + and since the inner meaning was all right, no fear whatever stood in the way of even Para Brahman being outwardly subjected to all the paradoxes derived from the pranks of Sabda Brahman—the pranks of words in puns and puzzles. + + + For ages there seems to have been a school of poets who composed stories containing such riddles and their meanings were sufficiently well known to their contemporaries and successors. But a time came when they were forgotten and only the outer meanings left, there was never any immorality of the Gods nor of the Rishis spoken of in our Puranas and the Laws of conduct maintained in the different Shakhas were regorously enforced. (Indo-Aryan mythology, Vol. I, Introduction, pp. XI-XII).

या अश्वमेधांतील अश्वार्चें वर्णन बृहदारण्यकांत पहिल्याच ब्राह्मणांत सविस्तर केलें आहे. त्यावरून हें स्पष्ट कळून येतें की, “तस्यावयवभूतेस्तु व्यात सर्वमिदं जगत् ।” अशा व्यापक महेश्वराचें म्हणजे विराटरूप परमात्म्याचें अथवा परमेश्वि प्रजापतीचें अश्व हें प्रतीक आहे. पुरुषसूक्तातील पुरुष (ऋ. १०।१०) व विश्वकर्मन् सूक्तातील विश्वकर्मा (ऋ. १०।८१) हें त्या अश्वार्चें मूळ तार्त्त्विक स्वरूप आहे. अर्थात् अश्वमेध यज्ञ म्हणजे वरोल सूक्तातील पुरुषमेध अथवा सर्वमेध यज्ञ होय. अश्वमेध यज्ञ क्षत्रिय सम्राट्यानीच करावा असा शास्त्रसंकेत आहे. म्हणजे तो क्षेत्राचा अभिमानी स्वामी असावा हा भाव आहे. महत्-प्रकृति हें तें क्षेत्र होय. तिलाच शास्त्रांत महद्योनि असेंहि म्हटलें आहे. या महद्योनिरूप प्रकृतीची सार्थकता समष्टि भगवान् तिच्या ठिकाणी अनुप्रविष्ट होण्यातच आहे. या-प्रमाणें राजपत्न्याश्वसमोह या विलक्षण विधीतील यजमान राजा हा जीव-प्रतिनिधि, महाराष्टी ही आखिल प्रकृति भगवती अथवा महद्योनि यांची प्रतिनिधि, व अश्व हा भगवान् परमपुरुष अथवा प्रजापति होय. परमपुरुष आणि प्रकृति ह्या परस्परांत स्वामाविक आकर्षण मानलेलें असलें, तरी परमात्म्याचें स्वरूप निश्चल, निश्चेष्ट असे (अश्व) द्यावाप्रमाणें आहे. शिव हें

१ The first section of this adhyaya (बृहदारण्यक ब्राह्मण), contains a glorious description somewhat on the lines of the Purusha Sukta (Rig. X 90) of Viraj regarded as a sacrificial horse. The only value of this metaphorical description, it seems, consists in the help that it may render to the meditative worship of the cosmos regarded as the Supreme Reality. (History of Indian Philosophy, Vol. II, p. 181).

With such a tapas and utkranti, the Infinite Bhuman self (मूयान्) is exhibited as the Horse fit to be offered. Asva, horse, is derived from *as* which means both to pervade and eat. (Indo-Aryan Mythology, Vol I, p. 426.)

सशक्तिक ब्रह्म होय. शिव याचा व्युत्पत्तिसाध्य अर्थ निजलेला, निश्चेष्ट असाच आहे. शिवाय शिव या संज्ञेतील प्रकृतिरूप इकार वस्तुतः शिवात अविनाभूत आहे. पण जलांतून मत्स्य बाहेर काढावा तसा तो इकार पृथक् मानला की शिव शवरूप म्हणजे निष्क्रिय अथवा शुद्ध ब्रह्मरूप उरतो. मग मासळीची जशी जलाकडे अत्यंत ओढ असते—कारण तेंच तिचें जीवन असतें—त्याप्रमाणें तो प्रकृतिरूप इकार शवरूप ब्रह्माशी जणु संयुक्त होण्यासाठी अत्यंत उत्कंठित असतो. तसेंच तो प्रजापति परमपुरुष सर्व क्षेत्रांत, बुद्धीत, अगर प्रकृतीत अनुप्रविष्ट व्हावा, हेंच जीवाच्या प्रकृतीच्या ठिकाणी निरतिशयानंदोपलब्धीचें कारण असतें. वस्तुतः निष्क्रिय असें महाकाशघटात अनुप्रविष्ट होतें असें नव्हे. तें तेथें नित्य असतेंच. त्याची तेथें उपलब्धि होते. त्यास मग घटाकाश म्हणतात. याप्रमाणेंच प्रकृतीच्या ठिकाणी पुरुषाची आत्मोपलब्धि हा आनंदानुभव आहे. आत्मरति ती हीच. ती जीवरूप पराप्रकृतीच्या स्वामीत सर्वथा इष्टच असते. त्याहून परमलाम तो कोणता ? हेंच अश्रमेध यज्ञांतील महत्पुण्य होय. यांत स्वयंसिद्ध वस्तूची उपलब्धि मात्र सुचविली आहे. याप्रमाणें या ब्रह्मोद्य-प्रकरणांत ब्रह्मोदनाचें प्रत्यक्ष ग्रहण नसून, केवळ आत्मोपलब्धि महावाक्यद्वारां सूचित करावी, त्याप्रमाणें प्रकृतिपुरुषांच्या संयोगाचा उत्तानार्थानें ग्राम्य वाटणारा नुसता परोक्ष संवाद आहे (किंवा असे अनेक संवाद आहेत). रंगभूमीवर ज्याप्रमाणें भोजन, रणसंगर, आणि रतिसंगर हे साक्षात् घडत नसतात, उगाच शाब्दिक निर्देश मात्र असतात; त्याप्रमाणें या ब्रह्मोद्यप्रकरणांतील प्रकृतिपुरुष संयोगाचे परोक्ष संवाद परमात्मरतीच्या निरतिशयानंदाचे गूढ निर्देश मात्र आहेत असें जाणावें. असें हें अश्रमेध-प्रकरणांतील रहस्य मला वाटतें.

प्रकृतीचा स्वामी जीव (राधेच्या अनयाप्रमाणें) उगाच व्यवहारतः नाम-मात्र तिचा पति आहे. सर्व प्रकृतीचा वास्तविक पति सोळा हजार गोरीना आकर्षित करणारा भगवान् कृष्ण अथवा पशुपति शिव होय. तो निष्काम व निष्क्रिय आहे. तत्त्वतः पाहतां परमशिव अथवा ब्रह्म या अधिष्ठानावर परस्परान्त आकर्षित-करणारे—पुरुष आणि प्रकृति हें विवर्तरूप द्वंद्व होय. यासच अन्न आणि अनाद, अग्नि आणि सोम, प्रजापति आणि याक्ष, पनकण-विधुत् अशा अनेक संज्ञा देतां येतील. अश्व तोच परपुरुष होय, आणि

राजपत्नी हीच प्रकृति होय परमात्मस्वरूप परपुरुषास जार हीं लाक्षणिक सहा आहे. पण तत्त्वतः जविनामक या देहनगरीच्या राजाची पारमार्थिक इच्छा आपल्या प्रकृतीने त्या परपुरुषाशी सगत व्हावें हीच असते. हाच मोक्षकाम होय. हा ग्राम्य लैंगिक काम नव्हे अश्वमेधांतील अश्वाला भूयान असे म्हटलें आहे परोक्षतेनें लिहावयाचें तर श्वेताप्रमोर्णे श्वः कुगते तसा कुगलेला भूमा आख्या महिम्यानें महतो महीयान आहे तो परमपुरुष नामरूपकर्मात्मक सर्व प्रकृति विशेषात अनुप्रविष्ट होतो. हाच तो पुरुषयज्ञ-सर्वमेधयज्ञ, किंवा अश्वमेधयज्ञ होय. हा यज्ञ प्रभुरामचंद्र, युधिष्ठिर, अशा थोर क्षेत्रज्ञ अथवा क्षेत्रपतीनाच म्हणजे ज्याची प्रकृतीवर सत्ता आहे अशा अधिकारी साधकांस मान, करता येतो. हाच श्रेष्ठ पुण्याईचा गमक होय.

१ श्वेत राजाचें आख्यान पहा. रामायण-उत्तरकांड, -अ. ७७।७८ व Indo-Aryan Mythology, Vol. I, pp. 146-153, 425 पहा.

२. The Satapatha Brahman says—Prajapati created Virat (Vak). She being produced from him went away and entered into the sacrificial horse ++ Her entering into the sacrificial horse indicates that she is one with the self that is sacrificed into the hearts womb of all creatures. The Taitt. Sambhita III 3, 5, 2 says that Prajapati saw Virat and with her produced creatures. The Satapatha Brahman says that Vishva Karman produced the creatures from Vak. +++ All this taken together with the riddle of Prajapati's daughter-wife leaves no doubt whatever that Virat is the creator himself revealed as his own daughter Vidya and that He is born in her as the victim Purusha that is fit to be sacrificed in order to show that the purusha thus sacrificed has become all Vedic knowledge and all the creatures and heavenly objects in the sense that He has enselved them all (Indo-Aryan Mythology, Vol. I, p. 432.)

महामारतांतील आश्वमेधिकपर्वात (अनुगीता) हाच अत्यंत सारभूत असा अध्यात्मपर भाग आहे. त्यामुळे या संबंध पर्वात अनुगीतापर्व म्हणणे हेंच जास्त योग्य होईल. ही अनुगीता हा आश्वमेधिकपर्वाचा गाभा असल्यामुळे सान्या आश्वमेधिकपर्वालाच आध्यात्मिक स्वरूप प्राप्त होतं. यांत हिंसेचा निषेध केला आहे. विषयत्यागाचें महत्त्व वर्णन केलें आहे. आणि हा यज्ञ करण्याकरितां अपार संपत्ति लागते ती कोठून आणावी? म्हणून युधिष्ठिरानें श्रीकृष्णास प्रश्न केला असतां, कैलासनाथ महातपस्वी शंकर याची महायोग-भूमिरूप मुंजवान पर्वत आहे, तेथें मरुत्-संवर्ताप्रमाणें विपुल संपत्ति मिळेल, असें लाक्षणिक उत्तर भगवंतानें दिलें आहे. ही संपत्ति म्हणजे पारमार्थिक, योगिक अथवा 'वित्तं च पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् ।' (अनुगीता) याप्रमाणें वित्त म्हणजे ज्ञानस्वरूप आध्यात्मिक संपत्ति होय. मुंजवान पर्वत म्हणजे आत्मानात्मविवेक समजावा. मुंजनामक गवतांतून आंतील गाम्याप्रमाणें असणारी काडी काढतात, त्याप्रमाणें ज्यानें हृदयस्थ आत्म्याला पृथक्त्वानें जाणलें तो योगी हाच मुंजवान होय. हा विषय इतका सूक्ष्म, गूढगंभीर व

१ महामारत भापांतर (चिपळूणकर मंडळीचें) अध्याय ५१ अखेर टीप पहा.

२ अहिंसा सर्वभूतानामेतत् कृत्यतमं मतम् । एतत्पदमनुद्दिश्यं वरिष्ठं धर्मलक्षणम् ॥ हिंसापराश्च ये केचिद्ये च नारितक वृत्तयः । लोभमोहसमा-युक्तास्ते वै निरयणामिनः ॥ अनुगीता. (अध्या ९१ पहा.)

३ तत्र गत्वा समन्वास्य महायोगेश्वरम् शिवम् ॥ अनुगीता.

४ The story thus alludes to some process of involu-
tion by Yoga, the Lord of Maha-yoga having been men-
tioned as residing in Munjavan. (Permanent History of
Bharatvarsha, Vol. II, p. 633.)

५ इपीकां च यथा मुक्तात् कश्चिन्निकृष्य दर्शयेत् । योगी निकृष्य चाज्ञानं
तथा पश्यति देहतः । मुञ्चं शरीरमित्याहुः रिपीकामाज्ञनिश्चिंताम् । एतन्निदर्शनं
प्रोक्तं योगविद्भिरनुत्तमम् ॥ —अनुगीता.

व्यापक आहे की, त्याचे पुरेसे वर्णन या परिच्छेदांत करता येणे अशक्य आहे. वाचकांनी अतिगूढ असलेल्या वृद्धदारण्यक ब्रा. १-२ आणि अनुगीता याचा काळजीपूर्वक अभ्यास केल्यास अश्वमेधांतील भूयान (फुगलेला) अश्व म्हणजे विश्वव्यापी समष्टिरूप मन होय, असा भाव व्यक्त होईल व त्याने या अति हिंसाप्रयुक्त व अमंगल वाटणाऱ्या अश्वमेध प्रकरणावर पिष्टातर्गत शिव योगप्रक्रियेचा किंवा अंतर्यामीकडून समष्टीच्या उद्भवणाऱ्या वेगळ्याच प्रकाश पडेल.

तात्पर्य, अनुगीतेंत सांगितलेल्या योगिक व आध्यात्मिक तत्त्वज्ञानपरच अश्वमेधप्रकरण लावावे लागेल. याच पर्वांत हिंसेचा निषेध केला आहे व सारे वर्णन लाक्षणिक आहे. “देशन्द्रियाणि ह्येतेषां देवीषां दश माभिनी । विषयानाम समिधो ह्यन्ये तु दशभिः ॥” हे यज्ञस्वरूप होय (अनुगीता).

भगवद्गीतेंतहि या पिंडांतर्गत यज्ञाचा महिमा सांगितलाच आहे.

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगाग्नी जुहति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परतप ।

सर्वे कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परितप्ताप्यते ॥ ३३ ॥ —गीता ४

याप्रमाणे कोणी विद्वान् म्हणतात, (The mystery of the Mahabharat) त्याप्रमाणे, अश्वमेध याचा अर्थ इंद्रिय, मन, बुद्धि यांच्या निष्कामतेपूर्वक अनायास सहज त्यांच्या आत्मस्वातंत्र्यानेच होणारा संयम, असा केला, तरी त्यांत लैंगिक कामाला अवसरच राहत नाही. आधेयज्ञस्वरूप ईश्वराच्या अतरोपलब्धीची ही पूर्वतयारीच जाणावी. या अंधकाराच्या मते यज्ञात ईश्वरार्पण हीच कल्पना मुख्य आहे, भोग नव्हे, त्याग हे यज्ञरहस्य होय. (गीता ३।९-१५, ४०-४३; ४।२४-३३.)

१ सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो येजेयेति । सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्य भ्रान्तस्य तत्तस्य यशो वीर्यमुदक्रामत् । प्राणा वै यशो वीर्यं तत्प्राणेषू-
त्क्रान्तेषु शरीरेश्वरयितुमप्रियत तस्य शरीर एव मन आसीत् ॥ ६ ॥
सोऽकामयत मेघं म इदंक्ष स्यादात्मन्यनेन स्यामिति । ततोऽश्वः
समभवद्यदधत्तन्मेघमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् । एष ह वा अश्वमेध
वेद य एवमेवं वेद ॥ + + + ॥ ७ ॥ वृ. उप. १।२.

वस्तुतः या अश्वमेध-प्रकरणीं लैंगिक काम अत्यंत अप्रस्तुत आहे मग त्याची वैदिक परिभाषा कशीहि असो वस्तुतः अचल असून उगवत्या-मावळत्या भासणाऱ्या सविता-प्रजापतीला वृ उ प ब्रा० २ प्रमाण अश्व मानून पूर्वपश्चिम समुद्र, या त्याच्या योनि म्हटल्याने त्यात अस्त्रीलता ती काय मानावी?

तत्त्वतः विचार करता शिव याचा अर्थ निश्चेष्ट, व शक्ति तर जड, या-र्थत संयोग अशक्य अर्थात् ह्या संयोगात अपूर्वोत्पत्ति परमार्थतः संभवतःच नाही पण नाकबूल करण्याची सोयच नाही असें हे ब्रह्माडबालक तर साक्षात् दिसतें. म्हणून विवर्तरूप ह्या अपूर्व आभासास उत्पन्न करू पाहणा या क्रियेला सृष्ट्य-मुख अश्वमेध नामक पुरुषप्रकृतियाग अथवा यज्ञ म्हटलें आहे तरी आत्मसंयमनानें शिवसायुज्यप्राप्ति हाच त्याचा रहस्यार्थ दिसतो अश्वमेधा-या आरम्भी परीक्षितेचें मृतप्राय शरीर भगवता-या कृपेक्षणानें सचेत झालें तशी ही विश्वप्रकृति सचीज सद्ब्रह्माचे अनुप्रवेशानें सचेतन दिसू लागली आहे मुमुक्षूचा इन्द्रियरूप अश्व भोकळा सोडला तरी तो कोणत्याहि विषयबधनात अडकला जात नाही, यातच साधकाच्या पिण्डातर्गत अश्वमेधाची पुरी सिद्धता होते पराप्रकृति परपुरुषाशी तन्मय होणें ही त्यापुढील सहज व दिव्य अशी ज्ञानप्रक्रिया आहे

प्रिन्सिपॅल थडाणी या-या महामारता-या दाशनिक उपपत्तीप्रमाणें याग म्हणजे यज्ञ ही पूर्वमीमांसा व योग (शिवयोग) वेदान्त ही उत्तरमीमांसा होय शिवसायुज्यात त्यागस्वरूप यज्ञप्रक्रियेची परिणति आहे इन्द्रिया-या यज्ञापासून (गी० ३।४१, ४।२६, २७) त्यागाला मुक्त्वात होते त्यानी आपल्या ग्रंथात राजपत्याश्वसंयोग या विधीचा उल्लेखहि केला नाही पण आपल्याला ज्या अर्थी त्याच विधीचा लाक्षणिक रहस्यार्थ पाहावयाचा आहे, त्या अर्थी इन्द्रिये, मन, बुद्धि, यानंतर जीवप्रकृतीलाहि परपुरुषार्पण म्हणजे महादेवार्पण करणें हेच अश्वमेध यज्ञाचें पर्यवसान मानणें ओघास येतें (Mystery of Mahabharat, Vol V, pp 782 95) दोन्ही गीतातील (गीता व अनुगीता) रहस्य हेच स्पष्ट दिसतें

महामारतात आश्वमेधिक पर्वीत युधिष्ठिरानें केलेल्या अश्वमेधाचें वर्णन आहे त्यात राजपत्याश्वसंयोग हा भाग मुळीच नाही धरामानी अनेक

अश्वमेघ केले. पण त्या वेळी साक्षात् सीता त्यांच्याजवळ नव्हतीच.' ते तिची सुवर्णाची प्रतिमा जवळ घेत.

कोणी वैदिक यज्ञ ही योग्याची पिण्डांतर्गत प्रक्रिया आहे, असे मानतात. पिण्डांतर्गत हृदय हाच यूप व अहंकार-कामक्रोधादि विकार हेच मेध्य पशु, असा ते अर्थ करतात. कोणी याचा संबंध ऋ. १०।८१, १०।९०, व १।१६४।३५, तसेच तै. सं. ५।४।१२ व बृहदारण्यक १।१।२ यांच्याशी जोडतात. अश्व या शब्दाचा अर्थ वैदिक वाङ्मयांत पंधरा-सतरा प्रकारचा केला आहे. प्रजापति, इंद्र, वरुण, आदित्य, अग्नि इत्यादि देवतांस व विद्युच्छक्तीसहि अश्व ही संज्ञा लावली आहे (शतपथ ब्राह्मण, हिंदी विश्वान भाष्य, खंड ३, पृ. ८५, १४५, १४६, पहा). अश्व या संज्ञेत भूयान् व्यापक (अश्वयत् इति अश्वः) व शक्तिमान् (तै. ब्रा. ३।८।७।२) असे धर्म दिसतात. भौतिक शास्त्रज्ञांचेहि 'होसंघावर' हे शक्तीचे गमक आहे. तात्पर्य, अश्व म्हणजे सर्वशक्तिमान् शिव परमात्मा असे वाटल्यास मानावे. पण यांत ग्राम्य व अश्लील असा लैंगिक भाव नाही. असो. अशा या छिद्र विषयाचा अधिक विचार या ग्रंथांत अप्रस्तुत आहे. अश्लीलतेच्या आक्षेपानिरसनापुरता वर केलेला खुळासा पुरेसा सूचक होईल असे वाटते. अश्वमेधांतील राजपत्न्याश्वसंयोग कोणीच पाहिलेला नाही. यजुर्वेदांत (तै. सं. व. वा. सं.) तसा विधि सांगितला

१ दशरयाने केलेल्या अश्वमेधांत हा विधि वर्णिला आहे. पण तत्पूर्वी अतिशय आनंदाने तीन तरवारींनी (त्रैलोक्यव्याप्त) अश्वाला पाडले, (कृपाणेर्विशशासनेन त्रिभिः परमया मुदा ॥ १४।३३ बालकांड.) आणि नंतर धर्मकामना मनामर्थे आणून स्वस्थांतःकरणपूर्वक एक रात्र कौस्तुभेने त्यासमीप नुसते वास्तव्य केले, असे उघड उघड लाक्षणिक वर्णन आहे. युधिष्ठिराच्या यज्ञांत अश्वाने शतशः खंड केल्यानंतर द्रौपदी जवळ बसली होती. यांत ईश्वरांशाचा प्रकृतीत अनुप्रवेश सूचित केला आहे. त्यांत अश्लीलतेचा लवलेशहि नाही. यज्ञस्वरूप प्रकृति ईश्वरार्पण केली आहे, हाच भाव तेथे जाणावा.

२ A true interpretation of Vedic sacrifice. Permanent History of Bharatvarsha Vol. II, Chapter XIV.

असला, तरी तो वरील अर्थाने लाक्षणिक आहे, असेच मानणे, वृहदारण्यक, अनुगीता, महाभारत, रामायण इत्यादि ग्रंथांवरून सयुक्तिक ठरते.

पुढील श्लोकावरून भगवद्गीतेतहि यज्ञाची कल्पना कशी ओतप्रोत आहे ते दिसून येते. यांत पुरुषप्रकृति, योनि, बीज हे शब्द असले तरी अश्लीलता कोठेच नाही.

अधियशोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ८।४

ब्रह्मार्पण ब्रह्म हविर्ब्रह्मागौ ब्रह्मणा हुतम् ॥ ४।२४

अहं ऋतुरहं यज्ञः + + + आच्यमहमभिरहं हुतम् ॥ १।१६

गतिर्भर्ता + + निधानं बीजमव्ययम् ॥ १।१८ ॥

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।

कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ १३।२१

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भे दधाम्यहम् ।

संभवः सर्व भूतानां ततो भवति भारत ॥ १४।३

सर्वयोनिषु कौंतेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ १४।४

याप्रमाणे सारे पिंडब्रह्मांड हे यज्ञस्वरूप आहेत. यांत क्षेत्र म्हणजे प्रकृति व त्यांत अनुप्रविष्ट तो क्षेत्रज्ञ पुरुष यांच्या उभयतांच्या परस्पर संबंधाचे म्हणजेच शिवशक्तीच्या सामंजस्याचे अथवा मधुमिलनाचे जे ज्ञान तोच मद्दान ज्ञानयज्ञ होय. यांतच अज्ञानाची पूर्णाहुति दिली जाते. अश्वमेधादि यज्ञ हे याचेंच प्रतीक असावे. त्यांत वस्तुतः जाणत्याच्या दृष्टीला ग्राम्य व अश्लील कांहीच दिसत नाही.

परंतु या आधुनिक विद्वानांच्या वृहद्ग्रंथांत विकृत लैंगिक कामासक्तीचा अवाच्य असा विंचका केला आहे. आणि शिवलिंग हे याच लैंगिक कामासक्तीचें प्रतीक आहे, असा त्यांच्या ग्रंथांतील अभिप्राय आहे. इतकेंच नव्हे तर सामान्य मेथुनकाम ब्रह्मानंदप्राप्ति करून देणारा आहे, असा इष्टार्थ व्यक्त केला आहे. त्यामुळे अशा बहुमोल गणलेल्या या आधुनिक ग्रंथाकडे डोळेझांक करून नव्हेत. येतलेले निश्चितेच कटु कर्तव्य पुढे होणार नाही. पण

१ क्षेत्रज्ञ चापि मा विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ गीता १३।२.

या आधुनिक विद्वानांच्या ग्रंथांतील मागील तीन-चारच मुद्यांचा खुलासा करण्यांत या ग्रंथाची चरीच पृष्ठे अडविली. अशा रीतीने या व अन्य आधुनिक लेखकांच्या या एका जघन्य लैंगिक भावासंबंधी सर्व आक्षेपांचा सविस्तर विचार करण्यास या ग्रंथांत वस्तुतः पुरेसा स्थलावकाश नाही. मागील प्रकरणांत या विषयासंबंधी थोर तज्ज्ञांकडून जें सामान्यतः विवेचन झाले आहे, तें मुक्त वाचकांत पुरेसें आहे. पण आक्षेपकांच्या कित्येक मुद्यांना मी या चिकित्सकनामक खंडांत स्पर्शहि केला नाही, हा आक्षेप मजवर राहूं नये, म्हणून मला माहीत असलेल्या जघन्य लैंगिक भावासंबंधी अन्य आक्षेपांचा अति त्रोटक रूपांत मी यापुढे प्रकरणशः परामर्श घेणार आहे.

शिवपूजात्मकं कर्म कर्मनिर्मूलनक्षमम् ।

संकल्पः शिवपूजायाः सर्वसंकल्पदुःखहृत् ॥ १ ॥

—शिवपूजाशतक.

प्रकरण ६ वे

लिंगयोनिचिन्हांचे देहारे व शिवलिंगोपासना

[२]

रुद्रो लिंगमुमापीठं तस्मै तस्यै नमो नमः ।

—रुद्रहृदयोपनिषद् २३.

वरील वचनांत लिंग अथवा बाण हे रुद्राचें प्रतीक व सालुंका हे उमेचें पीठ यांत नमस्कार केला आहे. यांतील रुद्र म्हणजे पुरुष व उमा म्हणजे प्रकृति किंवा रुद्र आत्मदेव व उमा ही ब्रह्मविद्या असें समजावें. ब्रह्मविद्येत प्रतिबिंबित, प्रतिकलित, अथवा अनुप्रविष्ट जो अतर्क्यामिन् तोच शरण्य शिवात्मदेव होय. यांत अश्लील भावाचा संपर्कहि नाही.

(१) आक्षेप — पाशुपत हे लिंगोपासक व शाक्त हे योन्युपासक होत.

(२) उत्तर — पाशुपत हे शिखोपासक व शाक्त हे शक्तिचे उपासक एवढेंच खरें. पाशुपत आणि शाक्त या दोन्ही पयांचें तरबजान श्रेष्ठ

जननेन्द्रियांचे देव्हारे दोन्ही पंथांत नाहीत. दोन्ही पंथ अद्वैत तत्त्वज्ञानी आहेत. या पाशुपत तत्त्वज्ञानासंबंधी श्रीहंसराज स्वामी वेदेश्वरीत (अ० ५) म्हणतात की, “आणिक आपुलें निजपाशुपताख्ख । अमिन्न ज्ञान जें वस्तुतंत्र । जेथें त्रिपुटीभेद नसे अणुमात्र । देता जाला तेंहि ॥ ७० ॥ एवं धनुष्य तेंचि अनुसंधान । सद्बुद्धिविचार माता पूर्ण । पाशुपताख्ख तें अभिन्न ज्ञान । ऐशी तिन्हीही दिधली ॥ ७१ ॥ ” रामाप्रमाणें अर्जुनानें शिवापासून मिळविलेल्या पाशुपताखाचा असाच लाक्षणिक अर्थ करतां येईल. शिवाय लिंगपुराण, पू. अ. ७३, १०८ इत्यादि शैव वाक्य, पाशुपतपंथासंबंधी पहावें.

पाशुपत मतांत ईश्वर केवळ निमित्तकारण मानला आहे, म्हणून आचार्यानी त्या मताचें खंडण केलें आहे. एरव्ही त्या मतांत आश्वेपकास पाहिजे आहे तो ग्राम्य लैंगिक भाव नाही. उलट मनामध्ये कामवासनेचा गंधहि राहूं न देणें हें त्या माहेश्वर मतांतील शृंगारणद्वार होय. (ब्रह्मसूत्र शांकरभाष्य, २।२।३७ लेलेकृत भाषांतर पहा.)

आतां शाक्तांच्या शक्तिरूपावदल आधुनिक तत्त्वज्ञ श्रीराधाकृष्णन् काय म्हणतात तें पहा :—The cult of Sakti finds its beginnings in the Rigveda. In one of the hymns Sakti is represented as the embodiment of power, the supporter of the earth living in heaven. She is the Supreme Power “by which the universe is upheld, the great mother of the devotees (Suvratnam),” and soon became identified with “Uma of golden hue” of the Ken Upanishad. (Indian Philosophy, Vol. II, p. 734). Durga whorship is mentioned in the Mahabharat at the beginning of the Bhishma parva. Krishna advises Arjun to make an obeisance to Durga before the commencement of the battle and pray for success. In the Markandeya purana and two hymns of Harivansa, She becomes the centre of a great cult. (Indian Philosophy, Vol. I, p. 487). शाक्त धर्माचें उज्ज्वल स्वरूप पाहण्यासाठीं आचार्यांचे परमार्थसार, आनंदलहरी, सौंदर्यलहरी तसेंच

मास्करराय याचे ग्रंथ, रामप्रसाद यांची कविता व श्रीरामकृष्णपरमहंसांचे चरित्र पाहिले. तसेंच ज. बुडूफ यांचे ग्रंथ वाचावे.

(२) आक्षेप — शिवपार्वती यांच्या कथानकांतून त्यांच्या एकांतातील विलासांत लैंगिक भावनातिशय दिसतो. तत्त्वतः शिव हा लिंगदेव, पार्वती ही योनि व ब्रह्मा-विष्णु हे वृषणद्वय होत.

(२) उत्तर — शिव आणि पार्वती पुराणकारांनी देहाकाररूपात पुरुष-विष्वर्णिनी असली, तरी तत्त्वतः तीं अरूप आहेत. शक्ति ही शिवाशी अविनाभूत आहे. पृथक् मानली तर मिश्र्या आहे लिंगयोनि ही इंद्रिये जन्माला कारण आहेत. जगद्गुरु शिव व ब्रह्मविद्या उमा ही जन्मातून सोडविणारी आहेत. त्यांच्या सगुण लीला भक्तमनोरजनार्थ वर्णिल्या आहेत. पिण्डांतील पाठीच्या कण्यांतील मणक्यांस पर्व म्हणतात. त्यांतून संचार करून संविद्र्पांत जगाची उभारणी व संहारणी करणारी जी कुल-कुंडलिनीनामक प्राणशक्ति तीच जगन्माता पार्वती होय. व जगाचा उप-संहार करणारी पण काली तीच होय. सहस्रारातील शिवाशी जीवाची सायुज्यता घडवून आणणारी कुलकुंडलिनी अथवा अध्यात्मविद्या तीच. जननेंद्रिये या अर्थाने शिवाला लिंगरूप व पार्वतीला योनिरूप शास्त्राने मानले असते तर त्यांच्या संयोगातून गणेश व स्कंद हे उत्पन्न झाले असेंहि वर्णिलेले आढळते. पण गणेश हा केवळ पार्वतीचा प्राकृतिक व स्कंद हा केवळ शिवाचा अंश मानला आहे.

आता सगुण शिवाच्या व्यापक देहाकाराची कल्पना करून “वृषण ते मित्रा वरुण, प्रजापति शिश । लज्जा लोभ हे दोन । ओठ कोमळ ॥ २३७ ॥ ++ पाणि तोचि जाणिजे इंद्र । पाद तो वामन उपेंद्र । प्रजापति तोचि मेद्र । जया शिवाचें ॥ २४१ ॥ ++ एव पचभूतें चारी खाणी । त्रैलोक्य हें दृश्यणी । आणि चंचलरूप देव भिळोनी । एकलें शिवत्व विरुते ॥ २४४ ॥ ऐसे असतां अल्पज्ञ जीव । चळें धरिती एकदेशी भाव । लहानथोर ठेवोनि नांव । मजती वेगळाले ॥ २४५ ॥ ” इत्यादि प्रकारे जे व्यापक वर्णन आढळते, ते स्पष्ट परिच्छिन्नइंद्रियभावविरोधी असते. अर्थात्, शिव म्हणजे लिंग आणि पार्वती म्हणजे योनि या अवयवांच्या कल्पना अत्यंत असंयद्ध ठरतात. शिवलिंगाला वृषणद्वय जोडल्याचें शब्दचित्र अगर शिल्प कोठें आढळणार

नाहीं. तात्पर्य, व्यापक शिवाच्या शिवलिंगप्रतीकाच्या ठिकाणी जननेन्द्रियांच्या कल्पना करताच येत नाहीत.

(३) आक्षेप — अर्धनारीश्वरांत ह्याच लैंगिक भाव आहे. ह्याचें प्रतीक लिंग व हरीचें शालिग्राम असें हें हरिहराचें मिथुन वर्णिलें आहे.

(३) उत्तर — अर्धनारीश्वरभावांत आक्षेपकास अभिप्रेत असलेलें जननेन्द्रियांचेंच वैशिष्ट्य असतें असें नाही. व त्यांचा संयोग समवतच नाही

अर्धनारीश्वराचा अथवा शालिग्रामाचा शिवलिंगोपासनेशीं मुळींच संबंध नाही. म्हणून त्याचा अधिक विचार येथें अप्रस्तुत आहे. हरिहरमूर्ति (वामन-पुराण) व अर्धनारीश्वर (शिवपुराण) या दोन्ही कल्पनाचें हेतु व आख्यान वेगळीं आहेत. हरिहरमूर्तीनें शिवविष्णु यात अमेद ऋषींना पटविला आहे तसेंच शिवशक्ति तत्त्वं अविनाभूत आहेत हें तत्त्व अर्धनारीश्वरामुळे ब्रह्मदेव व भृंगिऋषि यांस प्रतीत झाले आहे. असे त्यांतील भिन्न भाव आहेत. त्यांत लैंगिक किंवा अश्लील भावना नाही. विश्वगणिताच्या दृष्टीनें दोन संख्यानिरपेक्ष जे केवलाद्वैत त्यास एकहि म्हणतां येत नाही. पण एकोऽहम् या आद्यस्फूर्तीत, अद्वैता-इदंता, विषय-विषयी, साक्षी-साक्षीमास्य, कल्पक-कल्पना, पुरुष-प्रकृति, मूळपुरुष-मूळमाया असें द्वंद्व निर्माण झाले व त्या द्वंद्वांतूनच पुढें असंख्य भाव उद्भवेले. सत्, चित्, आनंदरूप पुरुष व सत्त्व, रज, तमरूप प्रकृति, दोन्ही मिळून पद्मगुणेश्वर भगवान् असें हें अर्धनारीश्वराचें तत्त्वज्ञान आहे. लांबट कलिंगड उभें चिरून त्याचीं दोन शकले कराची, त्याप्रमाणें पूर्वीच्या एकाच प्राण्याची स्त्री आणि पुरुष हीं दोन अर्धे आहेत, अशीहि शाळांत कल्पना केली आहे या केवळ कल्पनाच असाव्यात. कांहीं असो. ब्रह्मदेवानें अर्धनारीश्वराला तुम्ही नारी-नर मैथुनसृष्टि निर्माण

१ + + + Whose consort is Himself as Vidyā, for it is said that He doubled himself as Husband and Wife. Who is himself the One manifold Son. (Indo-Aryan Mythology, Vol. II, p. 25.)

निर्गुणी गुणविकार । तोचि पद्मगुणेश्वर । अर्धनारी नटेश्वर । तयाशीं म्हणिजे ॥ १७।२।८ दा. चौ.

करण्याकरता पृथक् व्हा, अशी प्रार्थना केली, तेव्हा अर्धनारीश्वर रूपातील नारी सतिरूपाने जन्मास आली ही लाक्षणिक कथा आहे अर्थात् तत्पूर्वीचे जे जगत्कारणरूप अविनाभूत शिवशक्ति तत्त्व त्यात मैथुनभाव समवत नाही, त्याचेच शिवलिंग हे प्रतीक आहे

(४) आक्षेप—पृथ्वीवर सर्वत्र शिश्नयोनि या इंदियाचे किंवा त्याच्या प्रतिमाचे पूजन प्राचीन कालापासून प्रचलित असल्याचे आढळते. (Phallism, Phallic objects, Phallic worship, Phallic miscellanies, Encyclopaedia of Religion and ethics.) लैंगिक कामासक्ति ही प्राण्यावर निसर्गानेच लादलेली स्वामाविक व अनिवार्य प्रवृत्ति आहे, म्हणून ती आदरणीय मानली पाहिजे मनुष्य थोडा सुधारणेच्या मार्गाला लागला की प्रथम त्याला धार्मिक पूजनाची जी भावना स्फुरदूप होते, ती लिंगविषयकच असते तेव्हा उपस्थाचे देव्हारे सुरू होणे ही मानवी संस्कृतीची प्राथमिक अवस्था आहे उत्कट भक्तिभावनेचे पर्यवसान लैंगिक कामासक्तीत होत असते

(५) उत्तर—इतर कोठे असले अनाचार होत आले असले तरी भारत-वर्षात असले प्रचार केव्हाहि सुरू असल्याचे सिद्ध करता येणार नाही. आपल्याकडे आजहि आदिवासी अगर अरण्यवासी लोकात हे प्रकार कोठेच सुरू नाहीत, ही गोष्ट उपरिनिर्दिष्ट ग्रंथातहि नमूद केलेली आढळेल लैंगिक काम नैसर्गिक असला तरी त्याच्या आसक्तीत मनुष्याने पशूच्यावर ताण करणे हे लज्जास्पद आहे ! सर्व घर्मीतील धार्मिक पूजनाची भावना जननेंद्रियाच्या देव्हाच्यात सुरू होते, हे विधान अत्यंत निराधार वाटते सर्व घर्मीचे मूळात ऐक्य दाखविण्याचा यत्न बाबु भगवानदास व रेने गेनॉ यांनी केल्या आहे त्यात त्यांनी या मुद्यात स्पष्टीक केला नाही भक्तीत विरक्तीची जोड मिळाल्याने त्वरित आत्मप्राप्ति होते, असे नायमागवतात व शिवदासकृत सिद्धारूढ चरित्र अ. ४५ यात सुंदर दाखविले आहे ईश्वराच्या प्रेमलक्षणा-भक्तीचे पर्यवसान अन्य विषयासचर्धी विरक्तीतच व्हावयास पाहिजे, हेच भक्तिशास्त्राचे रहस्य आहे. “विषय तो झाला आम्हा नारायण।” हेच सगुण-भक्तीचे पर्यवसान होय “शिश्नदेवात” आधुनिकांच्या अर्थाने निंद्य मानणारानी हा मुद्दा पुढे माढावा, हे विसगत दिसते.

लिंगपुराण, शिवपुराण इत्यादि शैव व वैष्णव पुराणांत व स्वतंत्र शास्त्र ग्रंथांत जी लिंगार्चना सांगितली आहे, त्यात उपस्थेन्द्रियांचा यत्किंचितहि संपर्क नाही व सामान्यतः सर्व शिवलिंगात उपस्थेन्द्रियांचें सादृश्यहि नसतें.

त्याचप्रमाणें देवीसंबंधी वैदिक वाङ्मयात, तसेंच देवीभावगत, मार्कंडेय पुराण, देवीगीता इत्यादि पौराणिक वाङ्मयात देवीसंबंधी जी उपासना सांगितली आहे, त्यातहि लैंगिक भाव नाही. काली, अन्नपूर्णा, भवानी, एकवीरा, सीतळादेवी, वज्रेश्वरी, भद्रकाली, गावदेवी इत्यादि शक्तीच्या देवस्थानातील देवींच्या मूर्तीत लैंगिक भाव मुळीच नाही.

या गांवात गांवदेवीचें आणि शिवाचें देऊळ नाही, असा एकहि गाव भारतवर्षात आढळणार नाही. तसेंच रुद्राचा अभिषेक, चढीचें अनुष्ठान, महिम्न स्तोत्र, सप्तशती, याचें पाठ, आणि हरितालिका, मंगलागौर, चैत्री गौर, माद्रपदांतील गौरीपूजन, या कौटुंबिक प्रथा सर्वत्र रूढ आहेत. वरील वाङ्मय व या प्रथा यांच्या मागील तत्त्वज्ञान व शक्तिभावना इतकी पवित्र व गूढगभीर आहे की, ती पाहता शिश्नयोनिरूप भावनेनें शिवलिंगोपासना भारतवर्षात कधीहि रूढ असणें शक्यच दिसत नाही.

१ I can not bring myself to believe that a nation which in other respects was highly civilised, worshipped Phallus Symbol as meaning only the emblem of the generative power in nature. To worship that power no religious teaching or symbol is necessary. Even beasts know the kind of worship. At all events, so far as the ancient, riddle-living, Sanskrit India is concerned, the Linga worship seems to me to have been invented as an etymological Vedantic riddle by pondering over the Vedic ritual of placing Agni-Purusha in the womb of the heart. The double meaning of purusha and yoni is at the root of the riddle which seemingly is gross and sexual, but really sublime and spiritual. (Indo-Aryan, Mythology Vol. I, p. 499.)

(५) अक्षेप—ग्रीकांतील डायोनिसस, रोमनांतील बाकानालियन इत्यादि संप्रदायातील लैंगिक धर्माचारांचें मूळ आपला शंभु-भैरव होय. इजिप्शियनांचा ओसिरिस, हिब्र्यूचा याव्ह, मुसलमानांचा अल्ला, असीरियनांचा असूर, तोच शिवलिंग देव होय. सुमेर, अक्काड, खाल्दी इत्यादि लोकांत याच लिंगदेवाचा प्रचार झाला.

(५) उत्तर—शिवलिंगोपासनेंत अविनाभूत असा अशरीर व अव्यक्त शिव-शक्तिभाव आहे. त्या सद्भावार्थें रहस्य सोडून इतर देशांत विकृत भावनांनी जननेंद्रियांचे देव्हारे माजले असले, तर त्यास शिवलिंगोपासना जबाबदार नाही, व त्यामुळें परदेशांतील विकृत भावना येथील शिवलिंगोपासनेंत गृहीत घरतां येणार नाहीत. इतकेंच नव्हे तर परदेशांतीलहि लिंगोपासना प्रथमपासून आणि सर्वत्र जननेंद्रियांच्या देव्हारे स्वरूपांत नव्हती. Phallus यांचें मूळ फलेश्मृणजे शीघ्रफलदाता शिव असा कर्नल टॉड अर्थ करतात. परदेशांतील मकेश्वरादि अनेक लिंगप्रतीकांचें जननेंद्रियांशीं सादृश्य नाहींच. सारांश, परदेशांतील लिंगोपासना तार्विक स्वरूपाचीच होती, असें अनेक प्रयावरून दिसून येतें. या ग्रंथाच्या पहिल्या खंडात याचा थोडा पुरावा सांगितला आहे. (कल्याण शिवांक पृ. ३३७ पहा.)

(६) आक्षेप—आशियामायनर, मेसापोटेमिया हीं प्राचीन लिंग-पूजेचीं मूळ प्रसिद्ध स्थाने आहेत. शिवभक्त रावण व कुबेर यांचीं राज्ये तेथेंच जवळपास होती. शिवलिंगोपासक यक्ष, राक्षसांचे अनुयायी तेच अनुक्रमे यहुदी व अरबी मुसलमान होत.

(६) उत्तर—हे संशोधनाचे स्वतंत्र विषय आहेत. यासंबंधी साधन-सामग्री व पुरावे पूर्णपणें हातीं आले, असें केवढांहि श्मृणतां येणें कठिण आहे. अशा स्थितीत आपले प्राचीन ग्रंथ व भारतांतील स्थलमाहात्म्ये यांवरच विसंयून राहणें इष्ट वाटतें. अगस्तीनें शिवलिंगोपासनेचा प्रचार बृहत्भारतांत व त्याचाहेरहि केला असण्याचा समव आहे. शिवभक्तविलास ह्या स्कंद पुराणाच्या उपपुराणाचा प्रवक्ता अगस्ति आहे. अगस्तीनेंच

१ Secret Doctrines तसेंच Indian Civilization and its Antiquity हे ग्रंथ व या प्रकरणाच्या अखेर दिलेलीं अवतरणें पहावी.

रामाला शिवदीक्षा दिली होती त्यासबधीं वाङ्मयावरून त्यानीं प्रचारित केलेल्या शिवलिंगोपासनेंत लैंगिक किंवा अश्लील विचार मला लवलेगसुद्धा दिसून आले नाहींत

वामनपुराणाच्या सहाव्या अध्यायात ब्रह्मदेवानें शिवपूजेकरिता चार वर्णास चार वर्णांचीं शिवलिंगें सांगितलीं आहेत व त्यासबधीं चार निरनिराळीं पूजाविधानें पण सांगितलीं आहेत त्यापैकीं वैश्य जातीकरत सांगितलेलें पिवळें शिवलिंग व तत्सबधीं पूजाविधान आपस्तम नामक एका ऋषीनीं स्वीकारलें होतें त्याचा चक या नावाचा एक वैश्य व्यापारी शिष्य होता. तोच पुढें भूमध्य समुद्रातील क्रीट बेटाचा राजा झाला याच चक राजापासून शिवलिंगोपासना प्रथम ग्रीस देशात व नंतर सर्व युरो-खंडात, तसेंच ईजिप्त, आशियामायनर वगैरे प्रांतात पसरली, असें भूदेव मुकर्जी हे फार मोठे विद्वान् सशोधक म्हणतात पण तसें असलें तरी ब्रह्मदेवाकडून मूळात प्रसृत झालेली ही शिवलिंगोपासना ग्राम्य व निध अशी जननेंद्रिय प्रतीकाची नव्हेतीच, मग परदेशातील लोकांच्या अज्ञानामुळे किंवा त्यापैकीं कोणाच्या लैंगिक कामातिशयामुळे त्याला पुढें कोठें विकृत स्वरूप प्राप्त झालें असलें, तरी भारतवर्षांत तसें ग्राम्यस्वरूप शिवलिंगोपासनेस कधींच प्राप्त झालेलें नाहीं, हें उघड आहे

(७) आक्षेप—प्रकृतिपुरुष, देवदेवता तसेंच स्त्री-पुरुष, नरमादी या मुख्य द्रवाचीं जातिविशिष्ट व्यावर्तक चिन्हे अगर लक्षणें म्हणून जननेंद्रियें सहजच महत्त्व पावलीं व त्याचेच देहारे वाढणें नैसर्गिक व अपरिहार्य ठरलें 'लिंगाका च भगाका च तस्मात् माहेधरी प्रजा ।' असें अनुशासनपर्वीत (१४।२३३) व कुलार्णव तत्रात (८।१०८) म्हटलें आहे

(७) उत्तर—भगाङ्क व लिंगाङ्क हीं प्राण्यातील लिंगभेददर्शक चिन्हे असलीं, तरी तशीं स्तनादि अन्यद्दि व्यावर्तक चिन्हे असतात त्या कारणास्तव त्याचे देहारे माजणें अपरिहार्य नाहीं उलट भारतवर्षांत आगम-निगमात तीं तत्त्वे अत्यंत गुह्यगोपनीयच मानलीं आहेत, असें आढळतें याचा विचार मागील प्रकरणात सविस्तर झालाच आहे येथें द्रिष्टि करीत नाहीं

अध्यात्म सोपानमागाच्या विवेक, वैराग्य, शमादिपदक, या प्राथमिक पायऱ्या आहेत. उपासनेत देहबुद्धि सोडणे, ही जेथे पहिली अट असते, तेथे जघन्य दहेंद्रियाचे देव्हारे माजविणे हा अशम्य अपराधच ठरेल. उपास्यतत्त्व हृदयात साठवावे असे सांगितले आहे. अर्थात् ते स्थान उपस्थापित नसे.

(८) आक्षेप—मैथुनकर्मातील प्रजोत्पादनाची जादू व त्या रतिकर्मातील असाधारण विषयानंद यामुळे जननेंद्रियाचे देव्हारे सर्वत्र सुरु झाले व त्या शुद्ध इन्द्रियाच्या देव्हारात सामान्यतः परसमृद्धिकारक जादू असल्याचे मानण्यात आले.

(८) उत्तर—असे कोठे विदेशात झाले असले तरी तसे स्वदेशात झाले नाही. प्रथम खडातील परदेशातील शिवलिंगोपासना या प्रकरणात परदेशातही शिवलिंगोपासना जघन्य इन्द्रियमावनेने रुढ नव्हती, हे स्पष्ट होते.

मुख्य मुद्याची गोष्ट एकच आहे ती ही की, ईश्वरोपासनेत विषयवैरस्थाला महत्त्व आहे. व्यावहारिक ध्येये व पारमार्थिक ध्येये अत्यंत भिन्न असतात. उपासना ही पारमार्थिक ध्येयासाठी असते. रतिकर्मातील आनंदोपलब्धीला कारण रतिकर्म नसून त्यानिमित्ताने किंचित् काळ झालेल्या वासनाशातीमुळे स्थिर झालेल्या चित्तात क्षणमात्र होणारी आत्मोपलब्धि हीच आनंदरूपात प्रतीत होते. ही गोष्ट आपल्या प्राचीन पूर्वजाना उत्तम ठाऊक होती. तसेच वस्तुतः प्रजोत्पादन करणारी इन्द्रिये बहिर्गोलकाहून सूक्ष्म व अव्यक्त असतात. हे मार्गे चवथ्या प्रकरणात सांगितलेच आहे. अर्थात् जघन्य इन्द्रियगोलकाचे देव्हारे आपल्याकडे सुरु होणे अशक्यच दिसते.

(९) आक्षेप—प्राचीन द्रविड अनायाची लिंगपूजा आर्यांनी धेतली.

(९) उत्तर—या म्हणण्यास काही आधार नाही व यामुळे शिवलिंगोपासना अश्लील किंवा निंद्य ठरत नाही.

(१०) आक्षेप—स्त्री पुरुषाचे अर्धाधार्मिक एकत्र जुळूनच प्रजापतीचे पूर्ण स्वरूप बनते. प्रजापति हीच जननेंद्रियाची देवता आहे. प्रजापति तीच सद्यत्त्विक शिव. शिवलिंग हे त्याचेच भगलिंगात्मक प्रतीक होय.

(१०) उत्तर—प्रजापति व शिव एक नव्हत. प्रजापति ही उपस्थेन्द्रियांची परिलिप्त देवता मानली आहे. शिव हे अत्यंत व्यापक व अशरीर असं जगत्कारणतत्त्व आहे. शिवलिंग हे त्या अरूप जगत्कारणाचें प्रतीक आहे. प्रजापतीचें नव्हे. प्रजापतीचा व शिवाचा कांहीं संबंध असला तर तो विरोधी संबंधच दिसतो. प्रजापतीचा वेध शिवरुद्रानें केला आहे (ऐ. ब्रा. ३.१३.३; ५.१२; शत. ब्रा. १.७.४). प्रजापतीनें सृष्टि निर्माण केली म्हणून शिव त्यावर कोपला. (म. भा. सौप्तिकपर्व अ० १७) प्रजापति जन्मास घालणारा आहे. शिव त्यापासून सोडविणारा आहे. शिवलिंगास प्रजापतीचें लिंग असें कोणीच म्हणत नाहीत. प्रजापतीचीं उपास्य म्हणून देवालयें नाहीत व त्याची उपासना शास्त्रानें सांगितली नाही. प्रजापतीला ब्रह्मदेव, हिरण्यगर्भ, असें कदाचित् म्हणतां येईल. शिव म्हणतां येणार नाही. उत्पत्ति, स्थिति व लय या सर्वांचा कारक शिव आहे.

(११) आक्षेप—आपल्या शास्त्रीय वाङ्मयांत कामदेव, कामेश्वर, लिंग, योनि, उपस्थ, लिंगमणि, शिश्रुदेव, वृषण, रेतस, मैथुन, विपरीत मैथुन इत्यादि अश्लील अर्थवाचक शब्द अश्वमेधादि यज्ञयागापासून तो वैवाहिक संस्कारांपर्यंत, नासदीय सूक्तादि वैदिक सूक्तांपासून कुलार्णवादि तत्रग्रंथांपर्यंत सर्वत्र रूढ दिसतात. त्यावरून शिवलिंगाला लिंगदेव असें म्हणण्यास दुजोरा मिळतो.

(१२) उत्तर—या शब्दांचा प्रत्येक ठिकाणी उपस्थेन्द्रियांसंबंधीच भाव असतो, असें नव्हे. सृष्टिरूप जो शिवसंक्ल्प तोच शिवकाम होय. ग्राम्य अर्थाचा इंद्रियकाम शिवानें जाळला हें प्रसिद्ध आहे. कुलार्णवतंत्र, आरण्यकें, नासदीय सूक्त वगैरे शास्त्रीय वाङ्मय उपस्थेन्द्रियांच्या ग्राम्य विषयाकरतां प्रवृत्त झालेलें नाही. जेथें प्राण्याची सहजप्रवृत्ति आहे, तेथें शास्त्राची गरज नसते. सामान्यतः अज्ञात विषयाची शोषक शास्त्रें असतात. चालगणितांतील उदाहरणांत केळी, पेरु अशीं फळें असलीं तरी गणित हें कांहीं खाण्याचें शास्त्र नव्हे. शास्त्रें विषयमोगप्रवृत्तीकरतां नसून उलट निवृत्तीकरतांच असतात. श्रीमद्भागवतांत स्पष्टच म्हटलें आहे की—

लोके व्यवायामिपमघसेवः नित्यास्ति जन्तोर्नहि तत्र चोदना ।

व्यवस्थितिस्तेषु विवाह यश्च सुराग्रहैरास निवृत्तिरिष्टा ॥ ११५।१९

शास्त्रकार हे शब्दरत्नाकारच होत. पण पंत केकावलीत म्हणतात की, जरी—
 “धना, परिजना, घरी तुमच्या उणे कायसे । न लाभमणि हेम भूपतिस जोडल्या
 आयसे । परिप्रभुहि संग्रही सकल वस्तुला ठेविती । गुणा न म्हणता उणा
 अधिक आदरे सेविती” ॥ २३ ॥ याच न्यायाने प्राचीन शास्त्रप्रणेत्यांनी उपमे-
 साठी लिंगयोनि मिथुन ही वैपथिक कल्पना समर्थक व सहज पटण्यासारखी
 वाटल्यावरून अनेक ठिकाणी वापरली आहे. पण सुंदर स्त्रीच्या मुखाला
 कमल व काळ्याभोर डोळ्यांना त्यावरील भ्रमर या उपमा दिल्या अथवा
 स्त्रीस सिंहकटि किंवा गजगति म्हटलें, तरी कमळ, भ्रमर, सिंह आणि गज यांचे
 स्त्रीशी तादात्म्य मानीत नाहीत. सौंदर्य हा लक्ष्यार्थ ध्यानी ध्यावा इतकाच त्यांत
 भाव असतो. देवगुरूंच्या चरणकमलांचे वंदन करणाऱ्यांचा वंदनाचा विषय
 कमल नसतो किंवा चरणहि नसतो. देवगुरूंच्या ठिकाणचे परमात्मतत्त्वच
 त्यांस वंदनीय वाटत असतें. शिपायाच्या वेपाचा जरी वचक वाटला, तरी
 तो त्याच्या ठिकाणच्या राजसत्तेच्या अंशाबद्दल वाटत असतो. त्याचप्रमाणे
 पंचाभिविद्या, यज्ञकुंड, किंवा साक्षात् शिवलिंगाचे शिष्य, यांतील लिंग-
 योनिमिथुनाच्या कल्पना गूढार्थवाचक व साकेतिक असतात. चीजरक्षणार्थ
 जसें टरफल त्याज्य असतें, वालांना लावलेली ताचडमाती ही त्यागार्थ असते,
 माताचा तूस, तसेंच फणस, नारळ, अननस, आंबे इत्यादि फळांच्या साली
 या टाकूनच घावयाच्या असतात, ही रहस्यदृष्टि जशी सर्वांना न सांगतांच
 कळते, त्याचप्रमाणे या शाखांतील साकेतिक परिभाषेसंबंधी अधिकारी
 साधकाच्या गैरसमज होत नाही. कावळे आंब्याच्या सालीहि खातात व
 नाक शिकरलेंलेंहि खवीखवीने खातात, तसें माणसें करीत नाहीत. इतकें
 सांगितलें म्हणजे पुरे. परिभाषेला रहस्यदृष्टीची फार तर मार्गदर्शिका दाखी
 मानतां येईल. रहस्यदृष्टि वेगळीच. शाखाचंद्रन्यायांत वृक्षशाखेपासून चंद्र
 फारच दूर असतो.

नासदीय सूक्तांतील काम आणि रेत आणि अनेगरगातील काम व रेत,
 लिंगपुराणाच्या नांवांतील लिंग व जननेंद्रियलिंग, गीतेंतील योनि शब्द व
 स्त्रियांचे मूर्त्रेन्द्रिय, तैत्तिरीयांतील ब्रह्मानंद व विषयासक्ताचा भैथुनानंद, या
 सर्वांना एकाच माळेचे मणि मानणें याहून अधिक अविवेक तो कोणता
 असणार ! उगाच वडाची साल पिंपळाला लावीत चसण्यांत कांहींच अर्थ

नाही. लहान मुलांची खेळण्याची एक दगडी ठोकळ्यांची पेटी मिळते. ते ठोकळे रचून निरनिराळ्या इमल्यांचीं प्रतीकं मुलांना तयार करतां येतात. त्याप्रमाणें वैदिक वाङ्मयाशी पोरवेळ करणाऱ्यांनी त्यांतील विविध असंबद्ध विधि, संज्ञा व भावना एकत्र करून त्यांची एखादी अभद्र रचना केली, तर तो त्यांच्या हीन अभिरुचीचा दोष होय. त्या वैदिक वाङ्मयाचा नव्हे. शिवाय, सवत्सरांत जसा शिमगा असतो, जन्मलग्नकुंडळांत ज्याप्रमाणें पापग्रह असावयाचेच, त्याप्रमाणें आपल्या प्राचीन वाङ्मयात सर्वरससंग्रह असला, तरी शिवलिंगोपासना ही वैराग्यपूर्ण व पवित्र भावनेनेच करावयाची असते. वस्तुतः आपल्याकडील सारे शिवलिंगोपासक शिवलिंगाकडे अश्लील भावनेनें आजवर कधीच पाहात आलेले दिसत नाहींत. पण कित्येक आधुनिक सशोधकाचे उद्योग कुडाला तुंबड्या लावण्याप्रमाणें व्यर्थ सुरू असतात ! असा हा नाहक बुद्धिभेदक आधुनिक वाङ्मयप्रचार सुरू नसता तर हा चिकीत्साखंड लिहिण्याचें प्रयोजनहि नव्हतें. आधुनिकांतहि काहींना शिवलिंगोपासनेसंबंधी अश्लीलतेचे आक्षेप मान्य नाहींतच.

ज्यानीं कोणत्याहि प्राचीन धर्मांचो आर्यापूर्वक खोलवर अभ्यास केला आहे, अशा आश्रितक्य बुद्धीच्या विद्वानांनीं लिंगोपासना ही मूळात आध्यात्मिक व तार्किक स्वरूपाची असल्याचें मान्य केलें आहे. तसेंच भारताच्या पलीकडे इतर ठिकाणच्या लिंगपूजेच्या रुढींत पुढें कोणतेहि अश्लील भाव शिरले असले, तरी भारतवर्षातील शिवलिंगपूजा तार्किक आणि उदात्त स्वरूपाचीच आरंभापासून अद्यावत् राहिली असल्याचें ते सांगतात.

तशीच वस्तुस्थिति आहे. कोणी लिंगाचें मूळ बौद्धाच्या स्तूपांत असावें असें मानतात, कोणी असें म्हणतात की, हिंदूच्या भक्तिशास्त्रांत, कातेचें प्रियवल्लभावरील निस्सीम मधुर प्रेम हा एक लैंगिक भाव आहे, तसेंच ईश्वराची शक्ति ही स्त्रीरूप देवता मानणें हा एक लैंगिक भाव आहे, असें दोनच प्रकारचे स्त्रीभाव आढळतात. अन्य म्हणजे शिश्रयोनिमिश्रुनादि ग्राम्य भाव आढळत नाहींत. शिवलिंगाचा आकार कसाहि असो, त्या लिंगप्रतीकाच्या अंतर्गामी जो शिव तोच उपासनीय असतो. शैवपुराणांत शिवलिंगाच्या ठिकाणी अश्लील भावना नाहींच. जगत्सृष्टा परमात्मा व त्याची अविनाभूत अशी उपादानकारणात्मक चिद्रूपिणी शक्ति हें शुभ

किंवा घावापृथ्वी हें विश्वांतील ईश्वरतत्त्वाचें लिंग मानलें आहे. स्वामी विवेकानंदानां शिवलिंगाचें मूल अथर्ववेदांतील (१०।७) ब्रह्मप्रतीकरूप स्क्मांत आहे असें वाटे. चामू राजेंद्रलाल मित्र म्हणतात की, “शिश्र-योनिच्या अश्लील प्रतीकांवर आपले धार्मिक विधि अधिष्ठित असणें शक्यच नाहीं. याप्रमाणें कांहीं विद्वानांची समंजस मते असली, तरी दुसऱ्या अनेक अविचारी आधुनिकांची प्रवृत्ति शिवलिंग अश्लीलच मानण्याकडे आढळते. म्हणूनच हा विस्तृत ग्रंथ लिहिणें प्राप्त झालें.

या विधानांच्या पुष्ट्यर्थ कांहीं आधुनिक इंग्रजी ग्रंथांतील अवतरणें मागील टीपांकव्या अनुक्रमानें देत आहें. तीं सिद्धान्तवत्. म्हणून देत नसून आंग्ल शिक्षित वाचकांस तीं जस्त मानवतील, म्हणून अवलोकनार्थ देत आहें.

(१) The Lingam of the Hindus has a spiritual and a highly philosophical meaning while the missionaries see in it an indecent emblem. (Secret Doctrines by Madam Blavatsky, Vol. V, p. 285-292. See also Vol. IV, p. 159, p. 38, Vol. I, p. 175, Vol. II, p. 78.

(२) It hence appears evident that the phallus bore no similarity to the Lingam, and that, though the causes which may originally have produced the worship of these objects may have been the same in Egypt and India, still the symbols adopted for their representation and the adoration paid to them by the Egyptians and the Hindus, differed most materially. (Phallic Miscellanies, p. 27).

(३) The Lingam is not properly an instance of sex Symbolism, it is probably not of phallic origin, but derived from the Stupa, and is now regarded as the highest emblem of Shiva, because the least anthropomorphic. True sex symbolism in Indian art or literature

assumes two main forms. The conception of the relation of the soul to God expressed in terms of the passionate adoration of a woman for her lover, and the representation of the energetic power (Shakti) of a divinity as a feminine divinity, (Amiss of Indian Art, Campden 1908)

(4) (In the Sivalingopasana) There is nothing like the phallic orgies of antiquity ; it is all mystical and spiritual. The Linga is twofold external and internal. The ignorant who needs a sign, worship as a " mark " or " type " which is the proper meaning of the word Linga of wood or stone ; but the wise look upon this outward emblem as nothing but, and contemplate in their minds, the invisible, inscrutable type which is Shiva himself. Whatever may have been the origin of this form of worship in India, the notion upon which it is founded, according to the impure notions of European writers, are not to be traced in even Shiva Puranas. (H. H. Wilson on the Puranas, p 72.).

(5) This representation of the union of sexes, typifies the divine Sakti, or active energy in union, the procreative generative power seen through out nature ; the earth being the primitive pudendum or yoni, which is fecundated by the solar heat, the Sun—the primal Līngam, to whose univifying rays, men and animals, plants and fruits of the earth owe their being and continued existence. Thus, according to the Hindus, the Linga is God and God is Linga ; the fecundator, generator, the creator in fact. (Phallic Miscellanies, p. 1).

(6) The worship of Shiva linga originated from the famous Lingam in the Atharva Veda Samhita sung in praise of यूपस्तम the sacrificial post. In that hymn a description is found of the beginningless and endless Stambha or Skambha and it is shown that the said Stambha is put in place of the eternal Brahma. As afterwards, the sacrificial fire, the smoke, ashes and flames, the soma plant, the ox used to carry it on its back, the word for the Vedic sacrifice, gave place to Shiva's body, his yellow matted hair, his blue throat and the bull, the Yupa Stambha gave place to the Shiva Lingam and was raised to high Devahood of Shri Shankar. In A. V the sacrificial cows are praised with the attributes of the Brahman. In the Linga Puran the same hymn is expanded in the form of stories meant to establish the glory of the great Stambh and superiority of Mahadev. The explanation of Shiva lingam as phallic emblem began in India in her most thoughtless and degraded times. (Swami Vivekananda.)

(7) "Our ideas of propriety" according to Voltaire, lead us to suppose that a ceremony (like the worship of priapus), which appears to us so infamous, could only be invented by licentiousness, but it is impossible to believe that depravity of manners would ever have led among any people to the establishment of religious ceremonies. It is probable, on the contrary, that this custom was first introduced in times of simplicity, that the first thought was to honour the deity in the symbol of life which it has given us, such a ceremony may have

excited licentiousness among youths, and have appeared ridiculous to men of education in more refined, more corrupt, and more enlightened times, but it never had its origin in such feelings. Besides, vicious propensities have, in India, been everywhere and at all times most emphatically denounced, and there is no creed known in this country which does not condemn it as hateful. (Antiquities of Orissa by Baboo Rajendralal Mitra quoted in Phallism, p. 74.) See also History and Philosophy of Lingayats, pp. 100, 308, 319. and Indo-Aryan Mythology, Vol. I, p. 511.

आतां महामारतांत, शिवमहापुराणादि पुराणग्रंथांत व कांही आगम-ग्रंथांत शिवलिंगोपासनेसंबंधी विचार करतां आखिलं माहेश्वरी प्रजेतील उत्पादनशक्तियुक्त भासणाऱ्या शिश्रयोनि या इंद्रियांचा भाव क्वचित् कोठें दृष्टांतादाखल जास्त स्पष्ट व्यक्त केला आहे हें खरें. पण त्यात वस्तुतः आम्हें व अश्लील भावना नाही. या इंद्रियवाचक शब्दांचा उल्लेख अगर उच्चार उपमेसाठीं द्वि करणें आज कोणास अश्लील वाटत असलें, तरी प्राचीन काळीं तसें वाटत नसावें, असें प्राचीन वाङ्मय चाळून पाहतां, म्हणावेंच लागतें. सर्व सृष्टीचें निर्मितिस्थान आनंद हेंच श्रुतीनें मानलें आहे. वैयथिक सुखांत मैथुन हे अति उत्कट, आनंददायक वाटत असल्यामुळें व त्यांतून नवीन प्रजानिर्मिति होते असेंहि वाटत असल्यामुळें, जगत्कारणाच्या प्रतीकासाठीं शिश्रयोनि चिन्हें क्वचित् कोणास सम्यक् वाटणें स्वामाविक मानलें, तरी पाश्चात्य देशांत या लिंगांतील जगत्कारण हा उदात्त भाव सुटून, जननैन्द्रिय प्रतीकाचेच देव्हारे पुढें पुढें माजत गेले. आपल्याकडे शिवलिंगांत इंद्रियसादृश्य भाव न राहतां जगत्कारणरूप ईश्वरभावच शिवलिंगाचे ठिकाणीं पूजनीय मानला गेला आहे.

पुढें पाश्चात्य देशांत शिश्र-योनि प्रतीकांचे देव्हारे माजवितांना साक्षात् व्यवहिाराचा अश्लील व निंद्य प्रकार बेसुमार वाढत गेल्यामुळें तिक्कील

लिंगपूजा बदललेल्या शिष्टाचारामुळे बंद पडत गेली.' उलट येथील शिवलिंग-पूजेत अश्लील मावनेचा वेव्हाहि मागमूसहि नसल्यामुळे ती चालूच राहिली. यात गैर व निंद्य कांहीच झाले नाही. पण हिंदूचे कांही गैरमाहितगार अथवा निंदक व अहितचिंतक अशा पाश्चात्य लेखकास, हिंदु लिंगपूजक म्हणजे शिश्रयोनिपूजक असा व्यर्थ डोंगोस पिठण्यास एक निमित्त झाले; व त्याची ही निंदा खरी व यथार्थच मानून आपल्याकडील कित्येक आधुनिकानीं वस्तुस्थितीकडे दुर्लक्ष करून पाश्चात्य निंदकाचीच री ओढली आहे! पण आज भारतवर्षातच काय तर परदेशांतहि शिवलिंगपूजा रूढ असल्यावेळचा जो प्राचीन इतिहास उपलब्ध आहे, त्यावरून ती मूळांत अतिश्रेष्ठ दर्जाची होती, हेंच स्पष्ट होतें.

वेदाताप्रमाणें मूळमाया आणि मूळपुरुष एकच. त्यात मैथुनभाव कोठून संभवणार? अभि आणि अमीची शक्ति याच्या अखंड संयोगांत ग्राम्यता ती काय? कल्पक आणि त्याची कल्पना, त्याचप्रमाणे सृष्ट्यन्मुख शिव व त्याची स्फूर्ति याच्या संयोगांत अश्लीलता ती काय? मापेंतील लिंगभेद जसा अश्लील वाटत नाही, त्याप्रमाणें एकंदर प्राणिसमाजाचें लिंगभेदात वर्गीकरण करणें कोणीच ग्राम्य किंवा अश्लील मानणार नाही. समष्टि सृष्टीच्या सृजनाचा अथवा कारणाचा विचार शुद्ध तात्त्विक आहे ग्राम्य नाही, हें उघडच आहे. असो. या विषयाची सविस्तर चर्चा यापूर्वी झालेली असल्यामुळे येथें अधिक विस्तार करीत नाही.

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

तस्यावयवभूतेस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ —श्वे. उप. ४।१०

१. Clement of Alexandria was most severe in his condemnation of the abominations connected with certain festivals in which the phallus occupied a conspicuous position, but as the Lingam is never carried in procession and its worship is not celebrated by bacchanalian rites, his castigation could have no reference, or at any rate, was not applicable to Hindus (Phallic Miscellanies p. 28)

प्रकरण ७ वे

शिवलिंगपूजारंभकथा

[१]

निर्गुण रूप सुलभ अति । सगुन न जाने कोई ।

सुगम अगम नाना चरित । सुनि मुनि मन भ्रम होई ॥ —तुलसी०

आतां आपल्याच पुराणवाङ्मयांत आक्षेपकांच्या आक्षेपांत एक मोठाच पुरावा सांपडतो असे त्यांत वाटते. त्यासंबंधी विचार या प्रकरणांत करावयाचा आहे. आक्षेपकांचें म्हणणें असे आहे कीं, आज सुधारलेल्या विसाव्या शतकांत आपल्या ठिकाणीं जो सहज सम्यपणा, भारदस्तपणा व बहुश्रुतपणा आला आहे, तसा पुराणकारांच्या काळीं असण्याचा संभवच नव्हता. कारण त्या प्राचीन काळीं ज्ञानविकास झालेलाच नसल्यामुळे कांहीं तरी धर्मवेड, दूषखुलेपणा, आणि अज्ञानजन्य अशा ग्राभ्य व अश्लील कल्पना, ह्याच काय तो वर्ण्य व श्रोतव्य विषय होता. यामुळे शिवलिंगाचें स्वरूप काय ? शिवाची लिंगरूपानेंच पूजा कां व केव्हां रुढ झाली ? यांसंबंधी लिंगपुराण, शिवमहापुराण, स्कंदपुराण, वामनपुराण, पद्मपुराण, महामारत (नीलकंठी टीका) यांत ज्या आख्यायिका दिल्या आहेत, त्यांवरून लिंग म्हणजे शिवाचें जननेंद्रिय व योनि म्हणजे पार्वतीचें जननेंद्रिय; तसेंच शिवपार्वतीविलास म्हणजे ग्राभ्यमैथुनादि क्रीडा; असा त्याचा स्पष्ट अर्थ असल्याबद्दल आक्षेपकांस मुळींच शंका रहात नाहीं. अशा आख्यायिकांचीं कांहीं ठळक उदाहरणें या व पुढील प्रकरणांत त्रोटक रूपांत देत आहे. त्यांचा यथाशक्य खुलासाहि या व यापुढील प्रकरणांत करित आहे.

(१) एकदां दारुक वनात ऋषींच्या आश्रमांत शिवपार्वती' नम्रच मिखाटण करीत फिरत होती. तेव्हां त्या नम्र शिवाचें लिंग पाहून तेथील ऋषिपत्न्यांस मोह उत्पन्न झाला. व त्या कामबिह्वल होऊन शिवाजवळ

१ कांहीं ठिकाणीं पार्वतीचा उल्लेख नाहीं.

निर्लज्जपणें लगट करूं लागल्या. तें पाहून ऋषीपैकी मृगु क्रोधाविष्ट झाले; व “तुजें लिंग गळून पडो!” असा त्यांनीं शिवास शाप दिला. तसें शिवाचें लिंग गळून पडलें. तेव्हां चोहोंकडे हाहाकार झाला. तें पाहून ऋषींनां आपण शाप दिल्याचद्दल पश्चात्ताप झाला. मग त्यांनीं शिवाची क्षमा मागून त्याची करुणा मागिली. पुढें तें गळून पडलेलें शिवलिंग धारण करण्यासाठीं शिवाच्या सांगण्यावरून त्यांनीं पार्वतीची प्रार्थना केली. त्यावरून तिनें तें लिंग आपल्या योनिरूपांत धारण केलें. तेव्हांपासून शिवाच्या आज्ञेनें त्याची पूजा सयोनिलिंगरूपांत सुरू झाली. शिवाची लिंगरूपांत पूजा कां सुरू झाली, याच प्रश्नाच्या खुलाशासाठीं वरील कथा थोड्याशा फरकानें सर्व पुराणांत सांगितली आहे.

या आख्यायिकेचा उल्लेख व अंशतः खुलासा मागील प्रकरण ४ यात आला आहे. पण त्याचा अधिक सविस्तर खुलासा होणें इष्ट वाटतें, म्हणून पुढें विस्तारपूर्वक विचार केला आहे; त्यांत दुरुकिदोष मानूं नये.

शिवाची लिंगरूपांतच उपासना कां रूढ झाली, या प्रश्नांत व या प्रश्नाच्या खुलाशासाठीं सांगितलेल्या वरील आख्यायिकांत “लिंग” हा शब्दच मुख्य कूटरूप आहे, हें सुज्ञ वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल. यांतील मर्म लक्षांत घेण्यासाठीं आधुनिक तत्त्वज्ञांनीं व्यासचंघी झोठा आकांत मांडला आहे, तो लक्षांत घेणें पुष्कळ सूक्ष्म होईल असें वाटतें. योगवासिष्ठकार, गौडपादाचार्य, श्रीमच्छंकराचार्य यांचें केवलाद्वैत, अजातवाद, दृष्टिसृष्टिवाद व जगमिथ्यात्व-वाद, अशा वादांनीं सगुण परमेश्वराचें सगुण लिंगच गळून पडल्यामुळें सारें राजकारण, समाजकारण, शास्त्रसंशोधन, नीतिशास्त्र इतकेंच काय तर भक्त्युपासनापर परमार्थसाधन व्यर्थ, निर्मूल व हास्यास्पद ठरतें, हा तो

१ The Story of Linga being sundered by a curse does not at all account for the origin of the Linga but merely a supposed and fanciful tale, as it was a general practice in antiquity to invent fictitious tales for the purpose of explaining names of which the origin was lost in obscurity. (H. P. Lingayats, Intro., p. 324).

आकांत होय. यासाठी चिद्रूपिणी जगमायेनें हें जगद्रूप सगुण लिंग धारण केलें. तेव्हां त्या निर्गुण परमशिवतत्त्वाची लौकिकांत चिच्छक्तीच्या सगुणजगलिंग-रूपांतच पूजा रुढ झाली व त्यांतच द्वैत दृष्टीच्या जगाला समाधान वाटलें, असें या आख्यायिकांतील मूलग्राही मर्म असणें शक्य दिसतें. तें पटण्याकरितां घरील आख्यायिकांचा सविस्तर खुलासा अगोदर अन्य तऱ्हेनें पाहूं.

शिवलिंगोपासना ही लैंगिकच आहे, यासंबंधी आक्षेपकांनीं पुढें आणलेल्या व त्यांना बिनतोड वाटणाऱ्या या पुराण्याचा तपशीलवार खुलासा करण्यापूर्वी एका मुख्य मुद्द्याचा विचार करावयास पाहिजे आहे, तो असा आहे की, श्रीराम व श्रीकृष्ण ह्या अवतारी पुरुषांचीं चरित्रें ही ज्या ग्रंथांत वर्णिली आहेत, त्या भारत व रामायण या ग्रंथांत इतिहास असें म्हणतात. त्यांतलि श्रीराम व श्रीकृष्ण यांचीं चरित्रें बहुतांशी तुम्हां-आम्हां मानवांसारखी वर्णिलेली आहेत. पण शिव, गणपति, कार्तिकेय आणि देवी अथवा शिवशक्ति यांचीं पुराणें मानवेतिहासाप्रमाणें दिसत नाहींत. शिवपुराण, लिंगपुराण, स्कंदपुराण, गणेशपुराण, मुद्गलपुराण, देवी भागवत, मार्कंडेय पुराण, यांतील शिव, गणपति, शक्ति, कार्तिकेय यांचीं वर्णनें प्रायः अनैतिहासिक आहेत. तसेंच तीं बहुधा पारलौकिक अथवा आधिदैविक व आध्यात्मिक स्वरूपाचीं घाटतात. केवळ इहलोकींचा इतिहास अशीं तीं चरित्रें दिसत नाहींत. तुलनात्मक दृष्टीनें पाहतां इतर अवतारी चरित्रांपेक्षां साऱ्या शिवक्या, सग त्या भारत व रामायणांत का असेनात, या अलौकिक दिसतात. रामायण आणि महाभारत यांस इतिहास ज्या अर्थानें म्हटलें आहे, त्या अर्थानें शिव-पुराण, लिंगपुराण, मुद्गलपुराण, हे इतिहास नव्हत. त्यांत आधिदैविक आणि आध्यात्मिक जगांतील रहस्यपूर्ण घटना आधिभौतिक व्यवहाराच्या लाक्षणिक

१ As this view, which makes a tragic joke of life, renders meaningless many statements of Sankara on the world of experience, and does violence to every canon of sound interpretation, we may here bring together certain considerations which support the phenomenal as against the illusory character of the world. (Indian Philosophy, by Sir Radha Krishnan, Vol. II, p. 581).

मापेत वर्णिलेख्या आहेत, इतकेंच. पण वस्तुतः त्या घटना स्थूल भौतिक दृष्टीने पाहावयाच्या नाहीत. तथा त्या पाहूं गेल्यास त्या असंयद्ध व आवेश-सनीय अशाच दिसतील. भारत, भागवत आणि रामायण हे देखील मिश्र दृष्टींनी लिहिलेले ग्रंथ सर्वस्वी इतिहास नव्हेत, असेंच थोड्या विचारा अंतर्नि-
 म्हणावे लागते. अशा लाक्षणिक व काव्यात्मक वाङ्मयांतून अतिशयोक्ति, अर्थवाद, रूपकें, परोक्षवर्णने यांचें भरपूर मिश्रण असतें, तें फारच सूक्ष्म दृष्टीने पारखावें लागतें. त्यांतील रहस्य तज्ज्ञ अशा गुरुमुखावांचून कळणें शक्य दिसत नाही. ज्याप्रमाणें आपला स्थूल, सूक्ष्म, कारण, महाकारण ही शरीरें अथवा अन्न, प्राण, मन, विशान व आनंद हे कोप अथवा अवस्था आहेत, त्या सारख्याच स्वरूपाच्या नसतात. त्याचप्रमाणें आधिदैविक व आध्यात्मिक जगाचें समजावें लागेल. त्यांचें रूपरहस्य आधिभौतिकाहून वेगळें असतें. शिव आणि शक्ति ही विश्वाची आदि तत्त्वे आहेत. त्यांचें पुरुषविध-
 देहाकाररूप कल्पिलें तरी ते दिव्य मानावें लागतें. त्यांचें वर्णन लौकिक भाषेत केलें असलें, तरी वस्तुतः त्यांना आपल्याप्रमाणें हाडामासांचो स्थूल शरीर नसतातच. सारांश, पुराणोक्त शिवलीला हा अक्षरशः ऐहिक इतिहास नसून ती सूक्ष्म आधिदेवत लीला आहे, किंवा सांकेतिक आध्यात्मिक तत्त्वज्ञान आहे, असेंच मानावें लागतें. त्याचा खरा रहस्यार्थ सांप्रदायिक अखंड गुरुपरंपरेवांचून लावतां येणें अशक्यप्राय वाटतें.

ह्या गौरसमज उत्पन्न करणाऱ्या शिवकथांत दाखवनांत भिक्षाटन वृत्तीने फिरणाऱ्या शिवाची कथा मुख्य आहे. कारण ती अनेक पुराणांतून सांगितलेली आहे. म्हणून तिचाच विचार या प्रकरणांत मी प्रथम करीत आहे. आतां नवलाची गोष्ट अशी आहे की, ही एकच कथा शिवमहा-
 पुराणाच्या कोटिरुद्रसंहितेत (अ. १२) एक प्रकारची, त्याच पुराणाच्या एका प्रतीतील धर्मसंहितेत (अ. १०) दुसऱ्या प्रकारची, दुर्गाभागवतांत तिसऱ्याच प्रकारची, वामनपुराणांत आणखी वेगळ्या प्रकारची, महा-
 भारताच्या नीलकंठी टीकेंत (अनु० प. अ० १४) आणखी एक प्रकारची, लिंगपुराणांत त्याहून वेगळी, अशी निरनिराळ्या पुराणांत थोड्याफार फरकानें सांगितली आहे. या कथामेदांवरूनहि यांतील मूळ घटना ही एखाद्या निश्चित स्वरूपाची ऐतिहासिक सत्यकथा नव्हेच, असें दिसून येतें.

हे दारुकवन म्हणजे तत्त्वतः ब्रह्माण्य अथवा ब्रह्मवन असावे. या एकाच आख्यानाच्या कथाभेदांत भिन्न प्रकारचे कांही पाठभेद आढळतात, ते पुढे वंसांत दिले आहेत.

एकदा दारुकवनांत नम्र व विरूप (मुरूप) शिव एकटाच (शक्तीसह व मातृगणांसह) भिक्षाटण वृत्तीने (शिवोपासक ऋषींची परीक्षा पाहण्याकरितां) फिरत असता, त्याला पाहून सामान्य ऋषिपत्न्या (शिवोपासक ऋषींच्या पत्न्या किंवा अरुंधति व अनसूया यांशिवाय सप्तऋषींच्या पत्न्या) काममोहित झाल्या. (अस्त झाल्या.) तेव्हां ते ऋषि हा शिव आहे, हे न जाणून क्रोधाविष्ट झाले. (पण वसिष्ठ व अरुंधति यांनी मात्र त्याचे गृहस्थाश्रमधर्माप्रमाणे उत्तम आतिथ्य केले.) इतर ऋषींनी “तुझे हे कृत्य वेदबाह्य आहे,” असे म्हणून त्यास मारहाण केली! (भृगूने तुझे लिंग गळून पडो, असा शाप दिला). तेव्हां शिवाचे लिंग (शिवाचे हातांत घरेलें ज्योतिर्लिंग) गळून पडले. ते ज्योतिःस्वरूप लिंग अनेक योजने लांबवर पसरले. ते पाताळाखाली व स्वर्गाच्यावर गेले. त्याचा अंत ब्रह्मा-विष्णूसह लागेना! ते पृथ्वी जाळीत चालले! पुढे जिकडे तिकडे अंधार पसरला! चौहोंकडे आकांत झाला! असा चिकट प्रसंग प्राप्त झाला. तेव्हां ब्रह्मदेवादे देवांच्या प्रार्थनेवरून पार्वतीने योनिरूपांत ते लिंग धारण केले. (पार्वतीने नुसते योनिरूप धारण केले). तेव्हां ते शांत झाले. पुढे शिवाच्या आशेने (आकाशवाणी झाली, त्याप्रमाणे) शिवाची लिंगरूपांतच पूजा करण्याचे सर्वांनी कथूल केले. त्यासाठी तेथे एक सुवर्णलिंग निमाणे झाले. ते हाटकश या नांवाने प्रसिद्ध झाले. न्यानंतर शिवाची लिंगरूपानेच पूजा रूढ झाली.

पुढे याच अध्यायांतलं विधरणाचा सारांश असा सांगितला आहे की, शंकराच्या प्रतिमा पूजेपेक्षां लिंगपूजेचे माहात्म्य अधिक आहे. ही आकाशवाणी ऐकून ऋषींनी लिंगात्मक शंभुभगवानाची अठरा प्रकारची पूजा आरंभिली. तो चिन्मात्र शिवलिंगांश चेतनशक्तिरूपाने प्रत्येकाच्या हृदयांत आहे. पण त्यास कोणी जाणत नाही. हाच सूर्यरूप ज्योतिर्लिंग आहे. शिवलिंगाच्या बाह्यपूजेपेक्षां हृदयस्थ शिवलिंगाच्या पूजेचे माहात्म्य शतपट अधिक आहे. अग्निस्थ ज्योतिर्मय शिवलिंग ब्राह्मणांना विशेष पूज्य असून हृदयस्थ शिवलिंग योग्यांना विशेष पूज्य वाटते. ज्ञानी पुरुषांना सर्वव्यापी

शिव पूजनीय आहे. साधारण अज्ञानी जीवांनी पाषाणाच्या शिवलिंगाची यथायोग्य पूजा केल्यास त्यास स्वराज्य व स्वाराज्यप्राप्ति होते [शि. पु. घ. सं. अ. १० श्लो. २०६ ते २११]. हे लिंगपूजामाहात्म्य व त्याची फलश्रुति पाहतां ही शिवलिंगपूजा हा व्यवहार ग्राम्य व अश्लील नव्हे, असेंच स्पष्ट दिसून येते. माझ्या मतें कुलकुंडलिनी योगांतील अनुभव या कथेंत लाक्षणिक मापेंत सांगितला आहे. त्याचें सविस्तर विवरण मी मागाहून करीन. तूर्त या कथेसंबंधी इतर अवातर कल्पना काय आहेत, तो विचार पाहूं.

या कथेचे पडसाद ईजिप्त देशांतील ओशिरस व ईसीस यांच्या कथेंत व इतर विदेशी संप्रदायांत आढळतात. तसेंच आपल्या भागवताच्या दशम स्कंधांतील गोकुळांतील श्रीकृष्णलीला म्हणजे श्रीकृष्ण व गोपी आणि ऋषिपत्न्या यांच्या प्रेमलीला, ह्या वरील शिवलीलेची भक्तियोगांतील निराळी रचलेली आश्रुति आहे, असें म्हणतां येईल. या सर्व कथांत ऐतिहासिक अर्थात् ऐदिक सत्यकथांपेक्षां काही तात्त्विक विचारच परोक्षतेनें सांगण्याचा हेतु दिसतो, हे उघडच आहे. प्राचीन वाङ्मयात ठिकठिकाणी अशी परोक्ष आणि साकेतिक अथवा लाक्षणिक वर्णनें पुष्कळ आढळतात.

मुख्यतः या कथेंतील लिंगवर्णनावरून व दारुकवनांत पार्वतीसह व मातृगणांसह येणाऱ्या शिवाच्या वर्णनावरून त्या शिवपार्वतीस भैरुनोत्सुक नम्र मानवांप्रमाणें देहधारी मानणें अगदींच असंभद्य ठरते. आकाशातील मेघगर्जनेला “वर एक म्हातारी हरमरे मरडीत आहे !” असें आजीचाई नातवंडांना सांगतात, त्याप्रमाणेंच हे अत्यंत हास्यास्पद होईल.

या शिवकथेचे सर्व पाठभेद सूक्ष्म दृष्टीनें अवलोकन केले तर असें दिसून येतें की,

(१) ज्या काळची ही कथा आहे, त्या वेळचे ऋषि व ऋषिपत्न्या ह्या आपल्याप्रमाणें शरीरधारी वर्णिलेल्या असल्या, तरी या लाक्षणिक अथवा तात्त्विक घटनेच्या वेळीं हे स्थूल जगत् कदाचित् निर्माणहि झालेलें नसावें ; किंवा तें झालेलें असलें, तर ही कथा सृष्ट्युत्पत्तीसंबंधी काल्पनिक असावी.

(२) महादेवाला त्याचे भक्त म्हणविणाऱ्या ऋषींनीं मारणें, कुटणें व त्यानें शात राहणें, हा प्रकार अश्वरथः खरा मानणें अशक्य आहे.

(३) या कथेंतील शिव जर कामुक मानावा तर तो कुरूप व नम्र होता, हे वर्णन यथोचित वाटत नाही. तसेंच तो पार्वती व मातृकागण यांसह भिक्षाटण करीत असणें विसंगत ठरतें.

(४) गळून पडलेलें शिवाचें लिंग कित्येक योजनें पसरणें, त्यानें तिन्ही लोक व्यापणें, पृथ्वी जाळूं पाहणें, पुढें जगांत अंतर्चाध्य अंधार पसरणें, इत्यादि लोकोत्तर, मयंकर व अद्भुत प्रकार लिंग म्हणजे जननेंद्रिय मानल्यानें अयंत असंच्छ ठरतात.

(५) लिंग म्हणजे जननेंद्रिय मानून तें गळून पडलें तरी तथाकथित कामासक्त शिवानें शात राहणें संभवत नाही.

(६) या कथेचा उत्तानार्थ खरा मानला तर असा अश्लील व अव्यवस्थित प्रकार आदिनाथ व परम वैराग्यशील जगद्गुरु अशा महादेवाच्या ठिकाणी अशक्यप्राय आहे, हे उघडच वाटतें.

(७) तसेंच तो शिवमहापुराणांतील धर्मसंहितेंत वेदवैत्ते पुराणकार व्यास महर्षि हे त्या पुराणांतील मुख्य उपास्यरूप शिवाचढल वर्णितील याहून असंच्छ तें काय असणार ?

(८) अखेर “ शिवलिंगाची पूजा करा. ” अशी आकाशवाणी झाली, किंवा शिवानें तशी आज्ञा केली, ती लिंग म्हणजे सामान्य जननेंद्रिय या अर्थानें असणें मुळांच शक्य कोटीतील वाटत नाही. तसेंच त्यानंतर सारे देव, ऋषि, मुनि, या ज्ञात्यांनीं व शिष्ट मानवांनीं पुष्कळ पिढ्यांपर्यंत या निध अर्थानें लिंगपूजा इतका दीर्घकाळ सुरू ठेवणें, हे मुळांच संभवनीय दिसत नाही, हेहि सांगावयास नकोच.

(९) कांहींच्या म्हणण्याप्रमाणें हा कथामाग प्रक्षिप्त मानावा, तर तो अनेक पुराणांत आहे व अशा लाक्षणिक स्वरूपांत तो मागून घालण्यांत कांहीं सयुक्तिक हेतु सांगतां येत नाही. ह्या व अशा अनेक कारणांस्तव हा संपूर्ण कथामाग केवळ लाक्षणिकच मानणें भाग आहे. मग त्यांतील खरें रहस्य आपल्याला पुरें समजो अगर न समजो.

(१०) या कथेंतील शिवाच्या भाषणांत गूढ आणि सांकेतिक भाग उघडच दिसतो. शिव म्हणतो “ मी साक्षात् परमात्मा आहे. आणि मजपरोबर असलेली ही शरीररूप प्रकृति माया आहे (किंवा अभिरूप आहे). जेव्हां मी

सृष्टिरचना करण्याचें मनांत आणतों, तेव्हां या मायारूप अर्थात संसारोत्पत्तीचें बीज होम करतों. मगवदंश हेंच प्रकृतीचें बीज आहे. तें मायेंत अनुप्राविष्ट झालें कीं सृष्टि उत्पन्न होते.” आणखी शिव म्हणतो कीं, “त्या सूर्यमगवानरूप गुरुनें मला देवतांच्या द्वारां अशी सन्मानयोग्य दीक्षा दिली आहे कीं, ‘तूं मजप्रमाणें नियमबद्ध असा पूर्ण ब्रह्मचारी रहा.’ आता सूर्यरूप गुरुमध्ये व मजमध्ये कांहीं भेद नाही.” अखेर शिव त्या कामासक्त स्त्रियांना म्हणतो— “यास्तव हे स्त्रियांनो ! तुम्ही मजपासून काम-भोगांची इच्छा करतां, ती माझ्या व्रताच्या विरुद्ध आहे. मी स्मरारि नामक कामाचा शत्रु आहे. यासाठीं मजजवळ काम-भोग न मागता नियमधर्मादींची याचना करा.”

असें जरी परोपरीनें शिवानें सांगितलें, तरी त्या कामविव्धल स्त्रिया शिवासंचंधी कामासक्ति सोडीनात. (शि. पु. धर्मसंहिता अ. १०) हा कथाभाग व श्रीमद्भागवत दशम स्कंधांतील तेविताव्या अध्यायांतील श्रीगोपाल-कृष्ण व याशिक ऋषिपत्न्या यांचा संवाद, तसेंच त्याच स्कंधांतील एकोणतिसाव्या अध्यायांतील श्रीकृष्ण-गोपी संवाद, यांत बरेच साम्य आहे. अर्थात् ती कृष्णलीला जशी गूढ, आध्यात्मिकरहस्यमय आहे, तशीच ही शिवलीला आध्यात्मिकरहस्यमय लाक्षणिकच मानली पाहिजे.

(११) तें रहस्य कदाचित् असें असूं शकेल कीं, याशिकांचें वैदिक कर्मकांड व शिवागमांचा भक्तिमार्ग यात भक्तिमार्ग निवृष्ट नाही. तो स्त्रीशूद्रादि सर्वांस सुगम आहे. प्रकृतीत अधिष्ठित (भाविकांच्या हृदयांत अधिष्ठित) असलेलें ज्योतिर्लिंग म्हणजे ईश्वरतत्त्व हें प्रतीकद्वारा उपासनीय आहे. प्रकृति ही स्वभावतः पुरुषाला बिलगूं पाहते. पुरुषापासून दूर ती राहूंच शकत नाही. ही पुरुषप्रकृतीची संलग्नता आत्मज्ञात्या विरक्त ऋषींस दुःसह वाटते. शिवाचें (आत्म्याचें) बाह्य लिंग म्हणजे प्रकृति त्यानें त्यक्त करावी, असेंच ज्ञानी ऋषि इच्छितात. तें प्राकृतिक लिंग गळून पडल्यामुळें जो आकांत झाला, तो प्राकृतिक प्रलय होय. पुढें जगाची राहाटी चालावी व निर्गुण शिवाची उपासनाहि करतां यावी, म्हणून प्राकृतिक शिवलिंग प्रतीकद्वारां निर्गुण शिवाची उपासना रुढ झाली, असा यांतील एक भावार्थ स्पष्ट होतो.

(१२) श्रीमद्भागवतांतील क्वचित् कोणास ग्राम्य वाटणाऱ्या कृष्ण-गोपीलीलांचा रहस्यार्थ प्रकट करण्याचा जसा अनेकांनी प्रयत्न केली आहे, त्याप्रमाणे या देवदारुकवनविहाराचा रहस्यार्थ अनेक तऱ्हेने सांगण्यांत आला आहे. त्याचा उल्लेख मागील प्रकरण ४ यांत आहेच. तसेंच आणखी कांहीं नमुने पुढे देत आहे :-

(१) कोणी एक पं. माधवशास्त्री आपल्या 'शिवलिंग और ओंकार' नामक पुस्तकांत असें सुचवितात की, या कथेंतील ऋषि म्हणजे प्राण (श. प. ब्रा. ७।२।३।५). दारुकवन म्हणजे ब्रह्मरंध्र. नम्र शिव म्हणजे मल-विक्षेपादि आवरणरहित आत्मज्ञान. तद्रूपी शिवभगवान् प्रथम हृदयांत प्रकट होतात. त्यांच्या मते या कथेंतील ऋषिपत्न्या म्हणजे चाक्ष सकाम वृत्ति. त्या अंतस्थ निर्विकल्प स्थितीस धेरतात. अरुंधती म्हणजे शुद्धबुद्धि. माता (मातृका) म्हणजे ऋद्धि-सिद्धि. शिवगण म्हणजे मोद, प्रमोद, वैराग्य समजावे. ऋषींचे भ्रमण म्हणजे कुंभकर-चेचक गतीने प्राण-भ्रमण. बाह्यवृत्ति अंतरात्म्यास धेरीत असलेल्या पाहून ऋषिप्राण धाबरतात. प्राणायामाचा अभ्यास करणारास हा अनुभव येतो. तेव्हां श्वासगति कुंठित होऊन जीव चेचन होतो. हाच प्राणऋषींचा शिवार्थी भासणारा प्रतिरोध होय. वसिष्ठ म्हणजे न धाबरणारा आत्मवश प्राण, अरुंधती म्हणजे बुद्धीची अंतर्मुख वृत्ति. तिला जघन्य अवयव-अवयवी भाव व कामविकार संभवत नाहीत. भृगु म्हणजे-क्रोधवश मन. लिंग म्हणजे चिज्जडाचे अज्ञानजन्य बंधन. तें असले म्हणजे देहतादात्म्य होते; विवेक राहत नाही. उलट तें तुटले म्हणजे तुरीयावस्थेत जगद्भाव राहत नाही. त्यासच परोक्षतेने अंधार किंवा प्रलय मानले आहे. जडचेतनाचे विभेदरूप ज्ञान सद्बुद्धिरूप अरुंधतीसतीच्या ठिकाणी स्थित असते. आकाशवाणी म्हणजे "जड चेतनविभेदरूप लिंगाची उपासना करा," हा. साधकांच्या अंतरांतला आदेश. याप्रमाणे हे मिष्टाटण आख्यान योग्यांच्या साधनाभ्यासावर रचले आहे, असे हे माधवाचार्य सुचवितात.

(२) दुसरे एक पंडित नारायण आर्यंगार आपल्या 'इंडो-आर्यन माय-थॉलजी' (खंड १, पृ. ५६३।६४) नामक ग्रंथांत सुचवितात की, कठोर-निपदांतील, "अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिक एव च । यं ज्ञात्वा मुच्यते

जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥” २।३।८. म्हणजे अव्यक्ताहून पर असलेला पुरुष व्यापक व अलिंगच (निर्गुण) आहे. त्याला जाणून प्राणी मुक्त होतो व अमृतत्वाला प्राप्त होतो. या धृतीतील विशेषेकरून, ‘व्यापकोऽलिंग’ या शब्दावर वरील कथा रचली आहे. अथवा हा द्वार्थी शब्द या कथेतील रहस्यसूचक आहे. या कथेतील ऋषि म्हणजे ज्ञानेन्द्रिय होत. अरुंधती ही शुद्धबुद्धि होय. विरागी शिव म्हणजे अंतर्यामी होय. ऋषिपत्न्या म्हणजे इंद्रियवृत्ति जाणाव्या. त्यांच्याजवळ सत्यकाम दिगंबर शिव स्वस्वरूपज्ञानाची किंवा आत्मीय प्रेमाची भिक्षा मागत आहे. जो शुद्धसत्त्वगुणलिंगी तोच अलिंगी होय. त्याचे परिच्छिन्न लिंग गळून पडतांच त्याने जग व्यापले, म्हणजे अंतर्यामी प्रत्यगात्म्याने सर्व विश्व अनुप्रविष्ट झाले. शिवाची दिगंबर (नम्र) व शिपिविष्ट (शिश्न किंवा महाव्याधिष्ट) हीं नविं गूढार्थवाची आहेत. त्यांचा उत्तानार्थ अश्लील वाटतो. पण दिगंबर याचा रहस्यार्थ (दिशा हेंच चक्र व्याचे, असा व्यापक आहे.) शिपिविष्ट याचा रहस्यार्थ अंतर्यामी असा आहे. शिपिविष्ट याचा निकृष्ट उत्तानार्थ ‘तिरस्करणीय महाव्याधिष्ट’ असा होतो. पण रहस्यार्थ आत्महन्ते विषयासक्त जन आत्म्याचा महाव्याधिष्टाप्रमाणे तिरस्कार करतात, म्हणून त्यास परोक्षतेने शिपिविष्ट म्हणतात. श्रद्धा किंवा ब्रह्मविद्या (अरुंधती किंवा अनसूया) या शिवाचे खरे स्वरूप जाणतात व त्याचा म्हणजे नम्र अर्थात् निरावरणरूप आत्मज्ञानाचा, सत्कार करतात. या कथेत लिंग हा शब्द सगुणनिर्गुणवाची व्यापकार्थी व सूक्ष्मार्थी आहे. तें मूलतत्त्व मेहताहून महत् व अणूहूनहि सूक्ष्म आहे. अलिंगाचे लिंगपतन म्हणजे प्रचार अर्थात् त्याचा अंतर्यामी अनुप्रवेश होय. हीच कल्पारंभापासूनची शिवलिंगोपासना होय. जडचेतनविभेदरूप. अर्थात् आत्मानात्म-विवेकरूप लिंग या शिवात्म्याच्या उपासनेत व्यक्त होतें.

(४) आधिभौतिक दृष्टीने, विचार करणारे अशी कल्पना करतात की, (‘शिवलिंग और ओंकार’ नामक ग्रंथ पाहा) सृष्ट्युत्पत्तीच्या प्रक्रियेतील वायु हेच भृशु ऋषि; कारण, वायु, जल, चंद्रमा यांत भृशु म्हणतात. (वायु आपश्चंद्रमा इत्येते भृगवः। गोपय, पूर्व. २।८) ऋषिपत्न्या म्हणजे आकर्षण-विकर्षणशक्ति. यांचा परिणाम ब्रह्माण्डरूपलिंग, धावापृथिवीरूपांत दिव्या द्योण्यांत होतो. [तदण्डमकरोद् द्विधा। मनु. १।१२; तन्माता पृथ्वी तत्पति

(१२) श्रीमद्भागवतांतील क्वचित् कोणास ग्राम्य वाटणाऱ्या कृष्ण-गोपीलीलांचा रहस्यार्थ प्रकट करण्याचा जसा अनेकांनी प्रयत्न केला आहे, त्याप्रमाणे या देवदारुकवनविहाराचा रहस्यार्थ अनेक तऱ्हेने सांगण्यांत आला आहे. त्याचा उल्लेख मागील प्रकरण ४ यांत आहेच. तसेच आणखी कांही नमुने पुढे देत आहे :—

(१) कोणी एक पं. माधवशास्त्री आपल्या ‘ शिवलिंग और ओंकार ’ नामक पुस्तकांत असे सुचवितात की, या कथेंतील ऋषि म्हणजे प्राण (श. प. ब्रा. ७।२।३।५). दारुकवन म्हणजे ब्रह्मरंध्र. नम्र शिव म्हणजे मल-विक्षेपादि आवरणरहित आत्मज्ञान. तद्रूपी शिवभगवान् प्रथम हृदयांत प्रकट होतात. त्यांच्या मते या कथेंतील ऋषिपत्न्या म्हणजे बाह्य सकाम वृत्ति. त्या अंतस्थ निर्विकल्प स्थितीस घेरतात. अरुंधती म्हणजे शुद्धबुद्धि. माता (मातृका) म्हणजे ऋद्धि-सिद्धि. शिवगण म्हणजे मोद, प्रमोद, वैराग्य समजावे. ऋषींचे भ्रमण म्हणजे कुंभक-रेचक गतीने प्राण-भ्रमण. बाह्यवृत्ति अंतरात्म्यास घेरीत असलेल्या पाहून ऋषिप्राण घाबरतात. प्राणायामाचा अभ्यास करणारास हा अनुभव येतो. तेव्हां श्वासगति कुंठित होऊन जीव बेचैन होतो. हाच प्राणऋषींचा शिवाशी भासणारा प्रतिरोध होय. वसिष्ठ म्हणजे न घाबरणारा आत्मवश प्राण, अरुंधती म्हणजे बुद्धीची अंतर्मुख वृत्ति. तिला जघन्य अवयव-अवयवी भाव व कामविकार संभवत नाहीत. भृगु म्हणजे-क्रोधवश मन. लिंग म्हणजे चिज्जडाचे अज्ञानजन्य बंधन. तें असले म्हणजे देहतादात्म्य होतें; विवेक राहत नाही. उलट तें तुटले म्हणजे तुरीयावस्थेत जगज्जाव राहत नाही. त्यासच परोक्षतेने अंधार किं प्रलय मानले आहे. जडचेतनाचे विभेदरूप ज्ञान सद्बुद्धिरूप अरुंधती सती ठिकाणी स्थित असते. आकाशवाणी म्हणजे “ जड चेतनविभेदरूप लिंग उपासना करा, ” हा. साधकांच्या अंतरांतला आदेश. याप्रमाणे हे भिक्षू आख्यान योग्यांच्या साधनाभ्यासावर रचले आहे, असे हे सुचवितात.

(२) दुसरे एक पंडित नारायण आर्यगार आपल्या ‘ शिवलिंग और ओंकार ’ (खंड १, पृ. ५६३।६४) नामक ग्रंथांत सुचवितात की, निपदांतील, “ अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च । यं ”

वसिष्ठ-अरुंधती यांनी रहस्याश्रमधर्म पाळून शिवरूप अतिथीचा योग्य परामर्श घेतला, म्हणून स्तुति केली आहे. (शि. पु. घ. सं. १०।१६६-१८१.) तसेंच कामवश न होणाऱ्या अरुंधतीला सतीत्वाचा आदर्श मानले आहे. यामुळे पुढे लग्नातील वधूने अरुंधतीच्या ताऱ्याचे दर्शन करावे, अशी रुढि पडली असे म्हणतात.

(९) साराश, कथेच्या उत्तानार्थातहि “निवृत्तः परितुष्टश्च सुखी पूर्ण-मनोरथः।” १०।१५२ हीच शिवाची भूमिका शिवपुराणांत दाखविली आहे. नम्र शिवाला ऋषिपत्न्या नम्र होऊन निर्लेजपणे चिलगल्या, तेव्हा भृग्वादि ऋषींच्या शापाने शिवाचे लिंग गळून पडले हा गूढार्थवाद आहे. कारण उघडच आहे की, शिवमहापुराणांत शिवाला व शिवमक्ताना निश्चत्व आणणारा भाग सत्यार्थाने कसा असेल ?

(१०) शिवपुराणाच्या कांही प्रतींत ऋषिपत्न्या शिवाला चिलगल्या व शिवाचे लिंग (इंद्रिय) गळून पडले असा भाग नाही. (पुराणवर्न, पूर्वाध, पृ. २७२-७८) पण अन्य ठिकाणी तसें पाल्हाळीक वर्णन आहे. तेव्हा त्याचा खुलासा करतांना तो भाग गोपीलीलाप्रमाणे गूढार्थवाद आहे, असें मानणेच सधुक्तिक ठरते.

(११) या अनेक कल्पनांशिवाय असे निम्न भाग जैनांनी किंवा अन्य कोणी द्रुष्ट बुद्धीने आपल्या पुराणात मागून घुसवले असावे अशी एक प्रक्षिप्त-वादाची कल्पना आहे, ती वेगळीच.

(१२) आता माझ्या कल्पनेप्रमाणे या कथेचा रहस्यार्थ सांगण्यापूर्वी कुंडलिनीयोग अगोदर सांगितला पाहिजे. तसेंच स्कंदकुमारांचे व परशुरामाचे ऋचिविदारण व परशुरामाचा रेणुकावध अशा ज्या कुंडलिनीयोगावरच अधिष्ठित अशा कथा मला वाटतात, त्याचे रहस्य थोडक्यांत सांगितले पाहिजे. अध्यात्माचे उपवृद्धि हेच साऱ्या पुराणांचे मुख्य उद्दिष्ट आहे, हे कोणीहि कधीहि विसरू नये. सत्त्वगुणवृद्धिपूर्वक ब्रह्मात्मैक्यज्ञान या उद्दिष्टाकडे नजर मिळवूनच साऱ्या पौराणिक आणि वैदिक कथांचा अर्थ लावला पाहिजे. ही पौराणिक वाङ्मयाची मुख्य पारमार्थिक गुरुकिडी आहे.

परमार्थसाधनाचे अतिम ध्येय म्हणजे जीव शिवरूप आहे किंवा आत्मा ब्रह्मरूप आहे याचा साक्षात् अनुभव होय. यासाठी जी अनेक परमार्थ-

धौः । श. ब्रा. १३।१।६।१] सृष्ट्युत्पत्ति होत असतां तेजोमेघरूप महा-
लिंगाचा भेद झाला. त्या वेळच्या आकांताचें हें वर्णन मानतां येईल.
महाशून्यरूप आकाश वायुरूपांत क्रियात्मक होऊन तेजोरूपांत प्रथमच व्यक्त
होत. तें तेज जलांत (जलद्वाररूप योनींत) उग्र बडवानळरूपाने व पृथ्वीत
शांतरूपाने राहतें. तेंच शिवलिंगाचें घोर आणि शान्त रूप मानतां येईल.

(५) एका ठिकाणी शिवपुराणाच्या आधारें (४।५।११) असें म्हटलें
आहे की, या कथेंत अखेर भगलिंग एक झाल्यावर त्या लिंगाची पूजा सुरू
झाली ती त्रिमूर्तिरूप म्हणून सुरू झाली. (‘कॅलिक मिसलिनी’, पृ. ५४)

(६) शिवलिंग म्हणजे शिवाचा अवयव नव्हे, शिवानें हातीं घरलेलें
उद्योतिलिंग (लिंगं रत्नमयं तस्य हस्तात्पतितं ब्रवीत् । शि. पु. शत. अ.
२६-२७) म्हणजे ब्रह्माण्ड, तें योनिरूपांत म्हणजे चाणरूपांत, अर्थात्
पंचतत्त्वात्मिका प्रकृतिरूपानें धारण केलें, असाहि अर्थ संभवतो. दुसरा असाहि
रहस्यार्थ संभवतो की, (सिद्धान्त, वर्ष २, अंक २१) समष्टिप्रजननसंपन्न
शिवतत्त्व समष्टिलिंग आहे. त्या समष्टिलिंगानें समष्टिव्यष्टि प्रकृतिरूपयोनीचें
(ऋषिपत्न्याच्या रूपांत) आकर्षण करणें हे अनिवार्य आहे. हें शिवलीला व
कृष्णलीला यांचें रहस्य समजावें. (मागील प्रकरण ४ पाहा.)

(७) अगदी व्यावहारिक दृष्ट्या पाहतां विदेही योगी नम्र असतात-
त्यांना त्यांत अस्त्रीलता वाटत नाही. पण ज्यांस विदेहता व ग्राम्यता
यांतील भेद कळला नाही, त्या ऋषिपत्न्यांचा त्यामुळें उद्भवणारा काम व
ऋषींचा क्रोध हीं दोन अघन्यतनाचीं द्वारें उरलीं. वसिष्ठ-अरुंधती हीं दोघें या
सत्त्वपरीक्षेला उतरलीं. हेंच या कथेंतील सार सदर कथेंतच सांगितलें आहे.
(द्रष्टुं स्त्रीणां च दौःशील्यं साध्वीनां च तथा धृतिम् । कीतूहलाद्ययौ गौरी
देवदारुवनं शनैः ॥ ” शिव. पु. ध. सं. १०।१०९)

(८) लिंगपुराण पूर्वार्ध अ. २९ ते ३४ यांत ही दारुवनविहाराची कथा
आली आहे. त्यांत ऋषींच्या शापानें लिंग गळून पडलें हा माग नाही; हा
भेद महत्त्वाचा आहे. प्रवृत्तिज्ञानाची परीक्षा पाहण्याकरितां व निवृत्ति-
ज्ञानाची स्थापना व्हावी, म्हणून शंकर दिग्वासांनीं विकृत रूप धारण करून
दारुवनांत प्रवेश केला, असें तेथें सांगितलें आहे व ऋषींनीं आतिशयधर्म
पाळला नाही, हा दोष दाखविला आहे. शिवमहापुराणांतील कथेंतहि

वसिष्ठ अरुघता यानीं रूढस्याश्रमधर्म पाळून शिवरूप अतिथीचा योग्य परामर्श घेतला, म्हणून स्तुति केली आहे (शि. पु. ध. स. १०।१६६-१८१.) तसेंच कामवश न होणाऱ्या अरुघतीला सतीत्वाचा आदर्श मानले आहे यामुळे पुढे लग्नातील बधूने अरुघतीच्या तान्याचे दर्शन करावे, अशी रूढि पडली असे म्हणतात

(९) साराश, कथेच्या उक्तानार्थीतहि “निवृत्त परितुष्टश्च सुखी पूर्ण-मनोरथः ।” १०।१५२ हीच शिवाची भूमिका शिवपुराणात दाखविली आहे. नम्र शिवाला ऋषिपत्न्या नम्र होऊन निर्लज्जपणे बिलगल्या, तेव्हा भृग्वदि ऋषींच्या शापाने शिवाचे लिंग गळून पडले हा गूढार्थवाद आहे कारण उघडच आहे की, शिवमहापुराणात शिवाला व शिवभक्ताना निश्चत्व आणणारा भाग सत्यार्थाने कसा असेल ?

(१०) शिवपुराणाच्या काही प्रतींत ऋषिपत्न्या शिवाला बिलगल्या व शिवाचे लिंग (इंद्रिय) गळून पडले असा भाग नाही. (पुराणवर्म, पूर्वार्ध, पृ. २७२-७८) पण अन्य ठिकाणी तसे पाहतालीक वर्णन आहे तेव्हा त्याचा खुलासा करताना तो भाग गोपीलीलाप्रमाणे गूढार्थवाद आहे, असे मानणेच सायुक्तिक ठरते

(११) या अनेक कल्पनाशिवाय असे निष्ठा भाग जैनानीं किंवा अन्य कोणीं दुष्ट बुद्धीने आपल्या पुराणात मागून घुसडले असावे अशी एक प्रश्लि-वादाची कल्पना आहे, ती वेगळीच

(१२) आता माझ्या कल्पनेप्रमाणे या कथेचा रहस्यार्थ सांगण्यापूर्वी कुडलिनीयोग अगोदर सांगितला पाहिजे तसेंच स्कंदकुमाराचे व परशुरामाचे ऋत्विचिदारण व परशुरामाचा रेणुकावध अशा ज्या कुडलिनीयोगावरच आधिष्ठित अशा कथा मला वाटतात, त्याचे रहस्य थोडक्यात सांगितले पाहिजे अध्यात्माचे उपपृष्ठण हेच साऱ्या पुराणाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे, हे कोणीहि कधीहि विसरू नये सत्त्वगुणवृद्धिपूर्वक ब्रह्मात्मैक्यज्ञान या उद्दिष्टाकडे नेजेर मिळवूनच साऱ्या पौराणिक आणि वैदिक कथांचा अर्थ लावला पाहिजे ही पौराणिक वाङ्मयाची मुख्य पारमार्थिक गुरुकिल्ली आहे

परमार्थसाधनाचे अंतिम प्रयेय म्हणजे जीव शिवरूप आहे किंवा आत्मा ब्रह्मरूप आहे याचा साक्षात् अनुभव हे होय यासाठी जी अनेक परमार्थ-

साधनें शास्त्रांत सांगितली आहेत, त्यांत कुलकुंडलिनीयोग हे एक योगी लोकांचें साधन आहे. आपल्या पाठीच्या कण्याला मेरुदण्ड किंवा पृष्ठरज्जु असें म्हणतात. त्यावर ३३ मणके म्हणजे ३३ देवता किंवा पर्व आहेत. तसेच त्यावर मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपूर, अनाहत, विशुद्ध, आज्ञा व सहस्रार अशीं चक्रं अगर पद्मं म्हणजे स्थानविशेष मानले आहेत. त्या पद्मांच्या दलांवर एकूण ४९ वर्ण मानले आहेत. तेच मरुद्गण अगर मातृकागण असावेत. या पद्मांतील पहिली पांच पंचमहाभूतांची अंशरूप होत. सदावें जीव-मनरूप होय. तसेच सातवें शिवरूप आहे. जीवेशक्तीची जी जाग्रति ती ईशशक्तीची निद्रा होय. अशी ईशशक्ति जी आपल्या पिंडांत आहे तिळा कुंडलिनी-शक्ति म्हणतात. पाठीच्या कण्याच्या खालच्या टोंकास मूलाधारचक्र किंवा कुलचक्र व एक स्वयंभू शिवलिंग आहे, असें कल्पिले आहे. तसे ही कुंडलिनीशक्ति निद्रिस्त असते. तिची निद्रा ती आपल्या नामरूपकामात्मक जाग्रत जगाची उभारणी होय. ही जीवाची आविद्यात्मक बहिर्मुख दृष्टि होय. रज्जुसर्पप्रमात सर्प दिसतो, तोंवर रज्जु दिसत नाही. त्याप्रमाणें जगदुभ्रमांत जग दिसतें, तोंवर त्याचें अधिष्ठान ब्रह्म दिसत नाही. म्हणून ब्रह्मज्ञानासाठी जगाचा लय पाहणें जरूर असतें. त्याकरितां योगी लोक योगप्रक्रियेनें पिंडांतर्गत कुंडलिनीला जागें करतात. तेव्हां ती पांच-मौलिक पांच चक्रांचा व त्याचरोबर जगदाध्यासाचा लय करीत मस्तकातील ब्रह्मरंध्रांत असलेल्या शिवतत्त्वास धिलगण्यास जाते व त्यायोगें त्या साधक योग्याच्या दृष्टीपुढील जगदामास नाहीसा होऊन स्वयंप्रकाश शिवात्मा सहजच प्रकाशित होतो. तेव्हा जगाची, जगत्सत्यबुद्धीची सद्गती हा अंतिम परमार्थ व जगाची आभासात्मक उभारणी हा ऐहिक व्यवहार होय. त्यांतच कुंडलिनीयोगसाधनमार्गाचा अंतर्भाव होतो. पिंडान्तर्गत सवित्रवादांत अधःस्रोता तो जीव व ऊर्ध्व स्रोता तो देव. आता या कथेचा मला काय अर्थ वाटतो, तें सविस्तर सांगतों.

शिवाचा दारुकवनविहार म्हणजे सुपुम्नाद्वारानें जीवाचा होणारा जग-लय-योग होय. वन याचा अर्थ उपासनीय, सभजनीय असा होतो. याच लय-योगावर स्कंदकुमाराचें क्रींचविदारण व परशुरामाचा रेणुकावध या कथा अधिष्ठित आहेत. त्यांचा थोडा विचार येथें करणें अप्रस्तुत होणार नाही.

स्कंदकवित्तकेव याचा जन्म शिववीर्यातून अग्नीच्या पोटी व पोषण कृत्तिकां-
कडून झाले असा कथामाग आहे. योगी जीवाचे ओजस् तेंच शिववीर्य.
त्या वीर्याकडून प्राणाधानाच्या संघर्षांत उत्पन्न होणाऱ्या सुषुम्नाग्नीमुळे
खडबडून जागृत होणारा जो जीवात्मा तोच स्कंद, तोच परशुराम व तोच
भिक्षाटण करणारा शिव होय. हा स्कंदजीवात्मा ज्या कृत्तिकांकडून पोसला
गेल्या, त्या कृत्तिका म्हणजे आपल्या देहविंडांतील पृष्ठरज्ज्वर असलेली पट्टेच
होत. कृत्तिका म्हणजे सप्तऋषिप्राणाच्या शक्ति. सप्तऋषिष्य प्राणांना म्हणजे
ज्ञानकेंद्रांना सप्तऋषि म्हणतात. स्कंदाचे ऋचिविदारण व हस्तममनाला
मागदर्शन असं :— पाठीच्या कण्यांत पोकळ मणके म्हणजे पर्व असल्यामुळे
तोच ऋचवर्षत; त्यांतून हंसांना जाण्यासाठी मोक पाडणें, म्हणजे पाठीच्या
कण्यांतून हंसांना म्हणजे योग्यांना सुषुम्नामार्ग मोकळा करणें व पुढें स्कंद-
रूप जीवात्म्यानें सहस्रांतांतील शिवात्म्याशीं तादात्म्य पावणें, हेच योग्याचें
अंतिम ऋचिविदारणरूप ध्येय होय.

आतां परशुरामाच्या आख्यानंतील रेणुका ही कृत्तिकांपैकी एक आहे.
वृ. उपनिषदाप्रमाणें मार्गव-जमदग्नि हे सप्तऋषींपैकी एक होत. त्यांची पत्नी
रेणुका ही रजोगुणी शत्रुकन्या होती. आपातरमणीय नामरूपाच्या योगीश्वरी-
वर म्हणजे जलक्रीडा करणाऱ्या चिनरयावर ती मोहित झाली. म्हणून
जमदग्नीनें तिला ठार मारण्यास आपल्या मुलांत सांगितलें, असं लाक्षणिक
वर्णन आहे. जमदग्नि हाहि सुषुम्नेच्या ठिकाणचा प्राणाम्रिच होय. त्याचीं
पाच मुलें मूलाधारापासून विशुद्ध चक्रापर्यंतची पंचमहाभूतांचीं चक्रें होत. हीं
जगाची उभारणी करणाऱ्या कुंडलिनी (रजोगुणी) रेणुकेच्या पोटी जन्मास
आली. नामरूपात्मक जगाची उभारणी करणारी रजोगुणी अविद्या रेणुका हे
कुंडलिनीचेंच एक पूर्वस्वरूप होय. जमदग्नीच्या चार वडील मुलांनीं तिला
मारण्याचें अस्वार्थ्य दाखविलें. म्हणजे विश्वभूतीचा लय गहिल्या चार चक्रांत
होणें शक्य नव्हतें. कारण तीं चक्रें पृथ्वी, जल, तेज व वायु या स्थूल व
व्यक्त भूतांचीच आहेत. पाचवें विशुद्ध चक्र हें केवळ (अशतः निर्गुण
ब्रह्माप्रमाणें) आकाशतत्त्व आहे. तोच परशुराम म्हणजे पांचव्या चक्रात
आलेला जीवात्मा, त्यानें त्या चक्राचा भेद करून नामरूपात्मक अविद्येचा
(रेणुका नामक रजोगुणी मातेचा) वध केला व पुढें दिव्यारूपांत आपल्या

साधने शास्त्रांत सांगितली आहेत, त्यांत कुलकुंडलिनीयोग हे एक योगी लोकांचें साधन आहे. आपल्या पाठीच्या कण्याला मेरुदण्ड किंवा पृष्ठरज्जु असे म्हणतात. त्यावर ३३ मणके म्हणजे ३३ देवता किंवा पर्व आहेत. तसेच त्यावर मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपूर, अनाहत, विशुद्ध, आशा व सहस्रार अशी चक्रे अगर पद्मे म्हणजे स्थानविशेष मानले आहेत. त्या पद्मांच्या दलावर एकूण ४९ वर्ण मानले आहेत. तेच मरुद्रण अगर मातृकागण असावेत. या पद्मांतील पहिली पांच पंचमहाभूतांची अंशरूप होत. सहावें जीव-मनरूप होय. तसेच सातवें शिवरूप आहे. जीवशक्तीची जी जागृति ती ईशशक्तीची निद्रा होय. अशी ईशशक्ति जी आपल्या पिंडांत आहे तिला कुंडलिनीशक्ति म्हणतात. पाठीच्या कण्याच्या खालच्या टोंकास मूलाधारचक्र किंवा कुलचक्र व एक स्वयंभू शिवलिंग आहे, असें कल्पिले आहे. तसे ही कुंडलिनीशक्ति निद्रिस्त असते. तिची निद्रा ती आपल्या नामरूपकामात्मक जागृत जगाची उभारणी होय. ही जीवाची अविद्यात्मक चहिरुत दृष्टि होय. रज्जुसर्पप्रमात सर्प दिसतो, तोंवर रज्जु दिसत नाही. त्याप्रमाणे जगदुप्रमात जग दिसतें, तोंवर त्याचें अधिष्ठान ब्रह्म दिसत नाही. म्हणून ब्रह्मज्ञानासाठी जगाचा लय पाहणें जरूर असतें. त्याकरितां योगी लोक योगप्रक्रियेनें पिंडांतर्गत कुंडलिनीला जागे करतात. तेव्हां ती पंच-भौतिक पांच चक्रांचा व त्याबरोबर जगदाध्यासाचा लय करीत मस्तकातील ब्रह्मरंध्रांत असलेल्या शिवतत्त्वास विलगण्यास जाते व त्यायोगे त्या साधक योग्याच्या दृष्टीपुढील जगदामास नाहीसा होऊन स्वयंप्रकाश शिवात्मा सहजच प्रकाशित होतो. तेव्हां जगाची, जगत्सत्यबुद्धीची सहारणी हा अंतिम परमार्थ व जगाची आभासात्मक उभारणी हा ऐहिक व्यवहार होय. त्यांतच कुंडलिनीयोगसाधनमार्गाचा अंतर्भाव होतो. पिंडान्तर्गत संवित्प्रवाहांत अधःस्रोता तो जीव व ऊर्ध्व स्रोता तो देव. आतां या कथेचा मला काय अर्थ वाटतो, तें सविस्तर सांगतों.

शिवाचा दारुकवनविहार म्हणजे सुषुम्नाद्वारानें जीवाचा होणारा जग-लय योग होय. वन याचा अर्थ उपासनीय, संभजनीय असा होतो. याच लय-योगावर स्कंदकुमाराचें क्रौंचविदारण व परशुरामाचा रेणुकावध या कथा अधिष्ठित आहेत. त्यांचा थोडा विचार येथें करणें अप्रस्तुत होणार नाही.

स्कंदकार्तिकेय याचा जन्म शिववीर्यातून अग्नीच्या पोटी व पोषण कृत्तिकांकडून झाले असा कथाभाग आहे. योगी जीवाचे ओजस् तेंच शिववीर्य. त्या वीर्याकडून प्राणापानाच्या सघर्षात उत्पन्न होणाऱ्या सुषुम्नाग्नीमुळे खडबडून जागृत होणारा जो जीवात्मा तोच स्कंद, तोच परशुराम व तोच मिथ्याटण करणारा शिव होय. हा स्कंदजीवात्मा ज्या कृत्तिकाकडून पोसला गेला, त्या कृत्तिका म्हणजे आपल्या देहपिंडातील पृष्ठरज्ज्वर असलेली पट्टे होती. कृत्तिका म्हणजे सप्तऋषिप्राणाच्या शक्ति. सप्तशीर्षं प्रानां मह्यं ज्ञानकेंद्रानां सप्तऋषिं म्हणतात. स्कंदाचे क्रींचविदारण व हसगमनाला मार्गदर्शन असे. — पाठीच्या कण्यात पोकळ मणके म्हणजे पर्व असल्यामुळे तोच क्रींचपर्वत; त्यातून हसांना जाण्यासाठी मोक पाडणे, म्हणजे पाठीच्या कण्यातून हसाना म्हणजे योग्यांना सुषुम्नामार्ग मोकळा करणे व पुढे स्कंदरूप जीवात्म्याने सहसारातील शिवात्म्याशी तादात्म्य पावणे, हेच योग्याचे अंतिम क्रींचविदारणरूप ध्येय होय.

आता परशुरामाच्या आख्यानातील रेणुका ही कृत्तिकांपैकी एक आहे. वृ. उपनिषदाप्रमाणे मार्गव-जमदग्नि हे सप्तऋषींपैकी एक होत. त्यांची पत्नी रेणुका ही रजोगुणी क्षात्रकन्या होती. आपातरमणीय नामरूपाच्या योगेश्वर्यावर म्हणजे जलक्रीडा करणाऱ्या चित्ररथावर ती मोहित झाली. म्हणून जमदग्निने तिला ठार मारण्यास आपल्या मुलास सांगितले, असें लाक्षणिक वर्णन आहे. जमदग्नि हाहि सुषुम्नेच्या ठिकाणचा प्राणाग्निच होय. त्याची पाच मुले मूलाधारापासून विशुद्ध चक्रापर्यंतची पंचमहाभूताची चक्रे होत. ही जगाची उभारणी करणाऱ्या कुडलिनी (रजोगुणी) रेणुकेच्या पोटी जन्मास आली. नामरूपात्मक जगाची उभारणी करणारी रजोगुणी अविद्या रेणुका हे कुडलिनीचेच एक पूर्वस्वरूप होय. जमदग्नीच्या चार वडील मुलांनी तिला मारण्याचे असामर्थ्य दाखविले. म्हणजे विश्वश्रीचा लय पहिल्या चार चक्रात होणे शक्य नव्हते. कारण ती चक्रे पृथ्वी, जल, तेज व वायु या स्थूल व व्यक्त भूतांचीच आहेत. पाचवे विशुद्ध चक्र हे केवळ (अशतः निर्गुण ब्रह्मप्रमाणे) आकाशतत्त्व आहे तोच परशुराम म्हणजे पाचव्या चक्रात आलेला जीवात्मा, त्याने त्या चक्राचा भेद करून नामरूपात्मक अविद्येचा (रेणुका नामक रजोगुणी मातेचा) वध केला व पुढे विद्यारूपात आपल्या

मातेला मंजीवित केलें. तेंच कुंडलिनीचें उत्तररूप होय. नंतर तो परशुराम जीव श्रीदत्तगुरुंच्या भेटीस आशाचक्रांत गेला व पुढें सहस्रारचक्रमेदानें क्रींचविदारक स्कंद व परशुराम शिवसाशुज्य पावले.

या ज्या दोन त्रोटक कथा सांगितल्या त्यांतील हेतु इतकाच की, या कुलकुंडलिनीयोगाचीं लाक्षणिक वर्णनें कशीं संभवतात तें लक्षांत यावें. आतां आपण दारुकवनविहार कथेचा थोडक्यांत रहस्यार्थ पाहूं. कुलकुंडलिनी-योग हा एक शिवयोग आहे. यांत पिण्डातर्गत सुषुम्नामार्गातील मूलधार चक्राजवळ (१) स्वयंभू लिंग- लिंग व गुद यांच्यामध्ये, त्यावर अनाहत चक्राशी हृदयाजवळ (२) बाणलिंग आणि त्यावर आशाचक्राशी भूमध्या-

.. आतां

१ शिव

म्हणजे निरावरण जीव होय. त्याच्याचरोबर असणारी पार्वती अथवा अग्नि-तत्त्व म्हणजे कुंडलिनीशक्ति होय. ती पाठीच्या मणक्यांतून म्हणजे पर्वीतून संचार करते किंवा त्या पर्वीचीच ती यौगिक शक्ति म्हणून तिला पार्वती म्हटलें. कुंडलिनीमार्ग सुषुम्ना तेंच अग्नितत्त्व. मातृकागण म्हणजे पद-चक्रांच्या दर्जावर असलेली जगदवाचक वर्णमाला. ऋषि म्हणजे सप्तशीर्षण्य प्राण. त्यांच्या पत्नी म्हणजे पदचक्रांच्या शक्ति, म्हणजे भौतिक वृत्ति. त्या नम्र शिवाच्या लिंगावर म्हणजे योगी जीवास प्रथम भासणाऱ्या आपातरमणीय दृश्यजगलिंगावर मोहित झाल्या. तेव्हां भृगूनें म्हणजे मार्गवरामाप्रमाणें विशुद्ध चक्रांत आलेल्या प्राणाग्नीनें “लिंग गळून पडो,” असा शाप दिला. याचा अर्थ असा आहे की, विशुद्ध चक्रापर्यंत भौतिक चक्रभेद करोत प्राण वर आले म्हणजे जगदामासरूप प्राकृतिक लिंग लय पावतें, दिसेनासें होतें. लिंगपुराणांत लिंग याचा अर्थ प्रधान प्रकृति असा केला आहे. त्यानंतर वासिष्ठ-अकृषतीनें त्या योगी शिवरूप पावणाऱ्या जीवाचें आशाचक्रांत उत्तम आतिथ्य केलें. त्या चक्रांत साधक जीवाला श्रीसंतसद्गुरूची भेट होते व पुढें तो कृतार्थ होतो. तेव्हां त्या योग्याच्या दृष्टीत त्रैलोक्यव्यापी जगदामास समूळ नष्ट होतो, तांच सगुणजगलिंगपतनानें झालेला ऐहिक दृष्ट्या अनर्थ होय. तेव्हां सर्वत्र अंधार पडला म्हणजे जग दिसेनासें झालें. ऐहिक अंधार

हा पारमार्थिक प्रकाश होय तेच अलिंगरूप परशिवाचें रूप होय मग जगाच्या संस्थितोकरिता, व्यवहाराकरिता, तसेंच उपासनादि मार्गासाठीं पार्वतीरूप कुडलिनीनें आपल्या ठिकाणीं लिंगाची स्थापना केली, म्हणजे परत कुलचक्राकडे अथवा मूलाधाराकडे मागे वळून कुडलीनें जगरूप प्राकृतिक लिंगाची उभारणी केली तेव्हा जगाची उभारणी व संहारणीरूप जें कुडलिनीचें प्राकृतिकरूप लिंग त्याची योगी लाक उपासना करू लागले म्हणजे कुडलिनीयोगाचा अभ्यास करू लागले व अनुभव घेऊ लागले

साराश, लिंग म्हणजे जननेंद्रिय नव्हे आपातरमणीय असें जें जगदाकार प्राकृतिकरूप तें लिंग जेव्हा कुडलिनीशक्ति एखाद्या सर्पिणीप्रमाणें मूलाधार-चक्रावळील (बाणलिंगाला साडेतीन वळसे घालून त्या बाणलिंगाच्या छिद्रावर आपलें मस्तक ठेवून निद्रिस्त म्हणजे निश्चेष्ट असते तेव्हा जीवाच्या दृष्टीसमोर जगदाकार प्राकृतिक लिंग उभें दिसत असतें, पुढें साधकाच्या योगाच्या प्रक्रियेत प्राणापानाच्या सघर्षीत भडकलेल्या प्राणाग्नीमुळें ती अतर्निहित शक्ति जागृत होते व मस्तकातील सहस्रारत असलेल्या शिव-रूपास भेटण्यास व चिलगण्यास पाटीच्या कण्यातून वेगानें धावते म्हणजे वर चढू लागते ती विगुद्ध चक्रात व लगेच आशाचक्रात आली कीं पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश या पंचमहाभूतांच्या पाच चक्राचा भेद म्हणजे लय झाल्यामुळें भृगु ऋषींच्या म्हणजे प्राणाग्नीच्या जणु शापानें तें त्रैलोक्यवर्षी जगलिंग गळून पडतें, म्हणजे त्याचें भान उरत नाहीं व जीव बहिर्मुखाचा अतमुख होऊन आशाचक्रातील गुरुकृपेनें लौकरच ब्रह्मरंध्राच्या ठिकाणीं शिवरूप होतो पुढें योग्याचें दहबुद्धीचें उत्थान होऊन योगी देहमानावर येऊ लागताच त्याची तीच कुडलिनीशक्ति मागे फिरून मूलाधाराकडे परत येत गेली कीं पुन्हा आकाश, वायु, तेज, जल, पृथ्वी अशा चक्रांच्या अनुक्रमानें जगाची उभारणी होते हीच जगलिंगाची पुन स्थापना होय ऐहिक दृष्ट्या व उपासनादृष्ट्या या लिंगस्थापनेचें व योगमार्गानें लययोगानें उपासना करण्याचें महत्त्व फार आहे, हें मुशाच्या लक्षात घेईलच

या कथेंत शिवाश्ररूप जीव भौतिक मनोवृत्तींना अथवा प्राणाच्या भोगेच्छाप्रवृत्तींना असें सागतो आहे कीं, ब्रह्मात्म्यावर अथवा जीवशिवाच्या पारमार्थिक रूपावर विवर्तरूपानें उभारलेलें हें नामरूपात्मक प्राकृतिक जग-

लिंग हे आपातरमणीय आहे, यास्तव यावर तुम्ही मोहित होऊ नका. तो तुमचा बहिर्मुख वृत्तीचा भौतिक काममोह पुरा करावा हे माझ्या वैराग्यशील शिवव्रताऱ्या विरुद्ध आहे. माझी प्रकृति कुडलिनी माया ही माझ्या सात्रिध्यामुळे जगाची उभारणी व संहारणी करते. तीच पिंडातील अग्नि होय. छादोग्यातील तेज तें तेंच समजावें हे त्रैलोक्यऱ्यापि त्रिगुणात्मक लिंग हे भोगबुद्धीने नव्हे तर त्यागबुद्धीने चिंतनीय आहे. सहस्रारातील सूर्य जा परमशिव त्याची ही अशी गुरुदीक्षा आहे. कुडलीनीरूप जी पार्वती म्हणजे तेद्वतीस पर्वाची (पाठीचे मणके) शक्ति म्हणजे प्रकृति अथवा योनी तीच हे जगरूप लिंग धारण करू शकते. व्यवहारात जांवर या देहगोहाचा अथवा जगाचा सत्यत्वबुद्धीने भास आहे, तावर तें जगलिंग-प्रतीकरूप जें शिवलिंग त्याची उपासना वैराग्यपूर्ण वृत्तीने म्हणजे विषय वैरस्यबुद्धीने जगानें करावी त्याग शिकविणें हे या शिवलिंगोपासनेचें व्रत आहे. यासाठी ज्याने काम जाळला तो स्मरारि या शिवलिंगाऱ्या ठिकाणी चिंतीत जावा वसिष्ठ म्हणजे योगी व अरुघती म्हणजे त्याची सूक्ष्म ब्रह्मविद्या होय. तीच दोघे या शिवयोग्याचें स्वागत कसे करावें तें जाणतात माझ्या मते या कथेचा हा मावार्थ आहे.

या कथेंतील शिवलिंगाचें वर्णन अणोरणीयान् महतोमहीयान्, असें केले आहे, तीच रहस्याची गुरुकिल्ली आहे. तेथें पूजेकरिता देवार्नी जें सोन्याचें

१ The Linga which is small and at the same time infinitely great can only be the Purusha of the heart who is " *anoranyan mahato mahyan* ". He is the Self identical with Brahma or Vishnu and so they know Him to be limitless, infinite. Asceticism that has renounced home and all worldly desires is sexless and its Linga, sign, of vigour is the Self ++ The Rishis are the purified senses +++ I take them (ऋषिपत्न्या) to be the Rishis themselves as females in order to fall in love with Purusha, the Man outwardly, but the formless Indweller esoterically. Outwardly the

(अथवा द्विन्याचें) हाटकेश्वर (अथवा हारकेश्वर) लिंग स्थापन केलें, त्या-
सबर्षी श्रीसमर्थ दासबोधात असं सुचवितात की, तें खोल पाताळांतलें
हाटकेश्वर लिंग म्हणजे पंचतन्मात्रा, मन आणि बुद्धि या सप्त आवरणिनीं
आच्छादित असं पिंडब्रह्मांडाच्या ब्रह्मात्मलिंग होय. तोच दारुक नामक
ब्रह्मवनातील हटकेश्वर शिव मगवान् होय. तो देहात्मबुद्धीनें जाणतां येणार
नाहीं. तो वसिष्ठ-अरुधतीनें जाणला. बाकीच्या ऋषींना देहबुद्धीच्या शान-
गर्वामुळे तो जाणता आला नाही.

सुखें होईल ब्रह्मज्ञान । परी तुझें स्वलीला देहधारण

याचें नेणती पर्यवसान । अति सज्ञान साकळ्यें ॥ २७७ ॥

—एकनाथी मागवत, अ० ३०

(मागील टीप पुढें चालू)

Purusha in the sense of the male sex falls, but esoteri-
cally the *fall* is a pun upon एत् and signifies the Infinite
Self's *flight* everywhere as a free bird (हसात्मा). Thus
the story indicates Siva to be sexless and the Linga to
be a symbol of the Infinite Purusha, whom the purified
senses of the knower realize as their Truth. ('Indo-Aryan
Mythology' Vol. I, pp. 507-508.)

२. आवणोंदकी हटकेश्वर । तयास घडे नमस्कार । महिमा अत्यताचि
योर । तया पाताळलिंगाचा ॥ १ ॥ परंतु तेथें जावयेना । शरीरें दर्शन
घडेना । विवेकें आणावें अनुमाना । तया ईश्वरासी ॥ २ ॥ सातसमुद्र
ओलांडावे । तेथें जाणें कैसें पावे ॥ म्हणोनि विवेकी असावें । साधुजनीं
॥ ४ ॥ जें आरणास नव्हे ठावें । तें जाणतयासी पुतावें । मनोवेगें तनें
पिरावें । हें तीं घडेना ॥ ५ ॥ चर्मदृष्टीस नव्हे ठावें । तें शानदृष्टीनें पाहावें ।
ब्रह्मांड विवरोन राहावें । समार्थानें ॥ ६ ॥ (दा. बो. १७।१०)

प्रकरण ८ वें

शिवलिंगपूजारंभकथा

[२]

पादादि ह्यङ्गं मूर्धान्तं देवानां पूज्यते सदा ।
शंकरस्येज्यते कस्माद्विङ्गं शंसस्व मे सदा ॥ २१ ॥

+ + +

अव्यक्ता हि गतिस्तेषां न जानन्ति मनीषिणः ॥ २४ ॥

—महाशिवपुराण धर्मसंहिता, अ० ४९

मागील प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणें आतां दुसऱ्या आख्यायिकेचा काय रहस्यार्थ असावा तें सविस्तर पाहूं या. शिवमहापुराणाच्या धर्मसंहितेच्या अ १०।४९।५० यांत शिवाची लिंगपूजाच कां व कशी रूढ झाली, तें सांगितलें आहे. त्यांपैकी ४९ व्या अध्यायांत शौनकार्ने सूताला प्रश्न विचारला की, अन्य देवतांच्या चरणांपासून मस्तकापर्यंत त्यांची पूजा करतात; पण भगवान् शंकराचें मात्र लिंगपूजनच होतें, असें कां ? त्यावर सूत सांगतो की, एकदां सृष्टि जलांत विलीन झाली असतां, त्रिदेव जलांत स्थित झाले. तेव्हां ब्रह्मदेव आणि विष्णु शंकरास म्हणाले की, आतां आपण समर्थ आहांत, तर आपणच सृष्टि निर्माण करावी. त्यावर शंकर होय म्हणून जलांत तपश्चर्या करितां अंतर्धान पावले. पण त्यानंतर दिव्य सहस्र वर्षे लोटली तरी शंकर जलांतून बाहेर आलेच नाहीत. असें पाहून विष्णूनें ब्रह्मदेवास सृष्टि निर्माण करण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें ब्रह्मदेवानें सृष्टि निर्माण केली. यानंतर शंकर जलांतून बाहेर आले व पाहतात तों सृष्टि अगोदरच निर्माण झाली आहे तें पाहून त्यांना क्रोध आला व ते सृष्टीचा प्रलय करण्यास सिद्ध झाले. तेव्हां ब्रह्मदेवानें त्यांची स्तुति करून त्यास प्रसन्न केलें व सांगितलें की, मी जी सृष्टि निर्माण केली आहे, तिचा प्रलय न करतां ती तशीच राहूं द्यावी. तेव्हां शंकर म्हणाले की, सृष्टीचा संहार करण्याकरितां जें तेज प्रकट झालें तें

कोठें जाणार ! तेव्हां ब्रह्मदेवानें असें सांगितलें कीं, तें तेज सूर्याच्या ठिकाणां ठेवावें, त्या तेजानें सृष्टीचें पालन होईल व कल्पांतसमय प्राप्त होईल तेव्हां सृष्टीचा त्याच तेजानें प्रलय होईल. तोंपर्यंत दिवस आणि रात्र या रूपांत सूक्ष्म दैनंदिन प्रलय कालचक्राप्रमाणें सावकाश होतच राहील. तेव्हां शंकर हंसत म्हणाले कीं, आतां सृष्टि निर्माण करण्याची आवश्यकता नाहीं, मग या लिंगाचें काय प्रयोजन राहिलें ? असें म्हणून शंकरांनीं लिंगाचे तुकडे तुकडे करून पृथ्वावर चोहोंकडे फेंकले. तेव्हा तें लिंग पृथ्वीच्या पोटांत व आकाशाच्यावर इतकें वाढलें कीं, विष्णु पाताळांत व ब्रह्मदेव वर जाऊन शोध घेतां त्या लिंगाचा त्यांना आदि-अंत लागला नाहीं. तेव्हां आकाशवाणी झाली कीं, ह्या पदार्थमात्रांत अनुपविष्ट असलेल्या चिदंशरूप शिवलिंगाची पूजा करण्यानें मनुष्याच्या कामना सिद्ध होतील. तेव्हां लिंगपूजा सुरू झाली. या आख्यानाने काहीं अंश सृष्टीच्या आरंभी शिवरात्रीच्या दिवशीं प्रकट झालेल्या त्रैलोक्यव्यापी त्र्योतिलिंगाच्या आख्यायिकेत आलच आहेत.

महामारताच्या सौप्तिक पर्वीत हीच आख्यायिका थोडी वेगळ्या रीतीने सांगितली आहे. भारतीय युद्धाच्या अखेर कौरवसेनेची दाणादाण झाली, असतां भीमाच्या गदाप्रहारानें अखेर दुर्योधनहि धारातीर्थी पडला. अशा घोर प्रसंगीं रानीच्या समर्थ अश्वत्थामादि कौरवांकडील दोनतीन वीर लपत छपत अरण्यांत शिरले. तेथे एक घुचड वडाच्या झाडावर निजलेल्या शेंकडों कावळ्यांना मारून त्यांचा फडशा पाडीत आहे, असें अश्वत्थाम्यानें पाहिलें व त्या घुचडालाच गुरू करून आरण पांढवांकडील धृष्टद्युम्नादि वीर व पांचालीचे पुत्र, आतां थकून निजलेले असतांनाच, त्यांना ठार मारावें, असें त्यांनीं ठरविलें. पण त्यांत ईशानियतीकडून विलक्षण अशा कांही अडचणी येऊ लागल्या. त्याला जिकडेतिकडे जनार्दनरूप दिसूं लागलें. तेव्हां त्यानें शंकराची आराधना केली व अखेर त्या वेळीं साक्षात्कृत झालेल्या शिवगणांनीं पेटविलेल्या यज्ञकुंडांत अश्वत्थाम्यानें निराशेनें उडी टाकून आत्मचलितदान केलें ! तेव्हां शंकर संतुष्ट होऊन त्यांनीं हातांत खड्ग घेऊन अश्वत्थाम्याच्या शरीरांत प्रवेश केला व धृष्टद्युम्न आणि पांचालीचे पुत्र वगैरे वीर शोंपेत असतां अश्वत्थाम्यानें त्यास निर्दयपणानें ठार केलें ! तेव्हां पांढवांच्या छावणींत दुसऱ्या दिवशीं मोठा हाहाकार झाला. त्यानंतर ह्. एवढें सामर्थ्य

अश्वत्थाम्याच्या ठिकाणी कोठून आले, असे शोकग्रस्त युधिष्ठिराने श्रीकृष्णास विचारले. तेव्हां हे सारे अश्वत्थाम्यावरील शिवकूपेचे सामर्थ्य होय, असे श्रीकृष्णाने सांगून पुढे शिवमहिम्नाचे लाक्षणिक वर्णन केले आहे. ते सौप्तिक पर्वाच्या सतराव्या व अठराव्या अध्यायांत पुढीलप्रमाणे सांगितले आहे.

अध्याय १७— एकदा जलप्रलयानंतर पुन्हा सृष्टि निर्माण करण्याच्या वेळी शंकर जलांत तप करण्यास गेले. ते बराच काळ बाहेर येतना, म्हणून विष्णूने दुसरा प्रजापति निर्माण करून त्यास सृष्टि निर्माण करण्यास सांगितले. त्याने सृष्टि निर्माण केली ती त्यासच खाण्यास धांवली! तेव्हां ब्रह्मदेवाने तिच्याकरितां शाकाहार-मांसाहाररूप अन्न निर्माण केले. त्यानंतर शंकर पाण्याबाहेर येऊन पाहतात तो सृष्टि निर्माण झालेली असून ती आपल्याच सामर्थ्याने वाढत आहे, तीस ईश्वराची गरज वाटत नाही; असे पाहून शंकरांना राग आला व त्यांनी आपले लिंग छाटले. ते छाटलेले लिंग भूमीत तसेच रोवून राहिले. तेव्हां क्रुद्ध झालेल्या शंकरांचे सात्वत करण्याच्या हेतूने ब्रह्मदेव त्यांस म्हणाला, “तुम्ही इतका वेळ जलांत राहून काय केले? आणि आतां हे लिंग उत्पन्न करून ते जमिनीत कशाकरितां रोवून ठेवले?” तेव्हां संपूर्ण विश्वाचा नायक तो परमेश्वर संतापून म्हणाला, “हे प्राणी दुसऱ्या कोणी उत्पन्न केले आहेत. तेव्हा आतां मला या लिंगाचा काय उपयोग? या प्राण्यांकरितां अन्नहि मी तपोबलाने उत्पन्न करून ठेवले आहे. या औपशिवनस्पर्तीची उत्पत्ति परंपरेने अव्याहत चालणार.” याप्रमाणे बोलून शंकर रागाच्या आवेशांत खिन्न मनाने तेथून निघाले, ते मुंजवान पर्वताच्या पायथ्याशी तपश्चर्या करण्याकरिता गेले.

अध्याय १८ वा— कृतयुगांत शमदमादि साधनसंपन्न प्रजा असल्यामुळे त्या कृतकृत्य होता. नंतर कृतयुग संपल्यावर वेदाच्या आधारेने विधियुक्त यागादि कर्मे केल्यानेच शाश्वत सुख मिळेल, अशा समजुतीने कर्मेच करण्याच्या निश्चयाने देवांनी यज्ञ निर्माण केला. त्यांत वेगवेगळ्या देवतांना हविर्भाग ठराविले. पण त्यांत ईश्वराला म्हणजे शंकराला हविर्भाग ठराविला नाही. लोकयज्ञ, क्रियायज्ञ, गृहयज्ञ व मनुष्ययज्ञ असे चतुर्विध यज्ञ त्रेतायुगांत चालले होते. त्यांत ईश्वराला म्हणजे शंकराला हविर्भाग ठेवला नाही, ईश्वरास सारे विसरले, असे पाहून शंकरास फार राग आला. त्याने

त्या यज्ञांपैकी दोन यज्ञांचें एक पांच वितीचें घनुष्य निर्माण केलें व त्यावर वपट्काराची प्रत्यंचा चढविली ! म्हणजे विषयवास्तनेचें घनुष्य गृह्यज्ञांतील संयमानें संकुचित केलें. नंतर त्यांनीं दक्षमखविध्वंसाप्रमाणें त्या अज्ञानजन्य यज्ञाचा विध्वंस केला. तेव्हां सर्व जग अज्ञांत झालें. पुढें सर्व देव यज्ञपुरुषासह पश्चात्तापपूर्वक शंकराला शरण गेले. तें पाहून शंकरानें आपला क्रोध जळांत ठेवला व देवतांवर कृपा केली. त्यानंतर देव शंकराला हविर्भाग देऊं लागले.

याप्रमाणें सौप्तिक पर्वांतील आख्यानांत शिवास प्रथम त्रेतायुगांत यज्ञांत हविर्भाग मिळत नव्हता तो मिळूं लागला, असें सांगितलें आहे. अशा पर्यायानें, शिवोपासना रूढ झाली असें दर्शविलें आहे. त्यांत अखिल ब्रह्मांडाचा आदि, मध्य व अंत एक शिवमात्र आहे, असें त्याचें वर्णन केलें आहे. शिव-महापुराण व महामारत या दोन्ही ठिकाणच्या आख्यानांच्या उगमांत, त्यांच्या पार्श्वभूमीत व वर्णनाच्या तपशिलांत थोडाफार फरक असला तरी शंकरानें आपलें लिंग छोटलें याचा अर्थ काय ? लिंग म्हणजे उपस्थेद्रिय असा अश्लील अर्थ येथें संभवतो काय, हा प्रश्न दोन्ही ठिकाणीं समानच आहे.

समष्टि भगवान् म्हणजे मानवदेहाप्रमाणें विराट् देहधारी पुरुष व प्रजापति हे त्याचें मेढू अशा कल्पना आपल्या शास्त्रांत क्वचित् केल्या असल्या तरी त्या लाक्षणिक आहेत. त्या अक्षरशः खऱ्या नव्हत हें उघडच आहे. ईश्वराचें सगुण देहाकाररूप मानलें तरी तें दिव्य मानलें पाहिजे. मानवा-प्रमाणें स्थूल अवयवी देह मानतां येत नाहीं. विदेशांत उपस्थेद्रियाच्या चूहत्प्रतीकाचे देव्हारे बाढले, तसें आपल्याकडे झालें नाहीं. ईजिप्तचे मनोर हे महादेवाचें लिंगरूप कोणी मानतात. पण तेथें लिंग याचा अर्थ चिह्न असाच करणें योग्य ठरतें. शिवाय या कथेंत लिंग पुरून ठेवलें किंवा त्याचे अंश चोहोंकडे फेंकले या वर्णनावरून हें लिंग म्हणजे ब्रह्मात्मलिंग अंतर्गामी रूपांत सर्वत्र अनुप्रविष्ट झालें, असा एक रहस्यार्थ उघड दिसतो. नाम-रूपात्मक भौतिक सृष्टि निर्माण झाल्यावर ईश्वर त्यांत आपल्या अंशानें अनुप्रविष्ट होतो अथवा व्यापकत्वानें नित्यच अंतर्निहित असल्याचें उपलब्ध होतें हेंच येथें परोक्ष मार्फत सांगितलें असाच असें दिसतें. तेंच शिवात्मलिंग प्रतीकद्वारां उपासनीय असल्याची आकाशवाणी झाली म्हणजे पिण्डांतर्गत दहराकाशांतील आत्मानात्मविवेकरूप वाणी कळून आली असें समजावें.

सृष्टीचें आधिकारणरूप जो परमात्मा तो जेव्हां सृष्टिरचनेचें कार्य करतो, तेव्हां त्यास ब्रह्मा किंवा प्रजापति म्हणतात. मोक्ष देण्यासाठी जेव्हां परमात्मा अनात्मसत्ता नाहीशी करतो, तेव्हां त्यास शिव म्हणतात व आविद्याप्रस्त जीवांचा नाश करणाऱ्या परमात्मशक्तीस रुद्र म्हणतात. परमात्म्याच्या या दिव्यशक्ति वस्तुतः अमूर्त आहेत. त्या शरीरधारी देवता नाहीत. अर्थात् त्यांचें लिंग म्हणजे अवयव ही कल्पना उगाच समजुतीपुरती आहे. उलट या कथेंत शिवतत्त्व व्यापक आहे, हाच ध्वनितार्थ आहे. जगत्प्रलयात ब्रह्मदेवाचे दैनंदिन प्रलय व महाप्रलय असे भेद आहेत. दैनंदिन प्रलय कधी जलरूपात, कधी अग्निरूपांत तर कधी वायुरूपांत होतो. यापैकी जलप्रलयाच्या वेळचें वर्णन या कथेंत आहे. त्या वेळीं संहारकारी शिवतत्त्व जलांत लीन असतें. मग ब्रह्मा-विष्णु हे सृष्टि उत्पन्न करतात. त्यापुढील या कथेंतील भाग उघडउघडच लाक्षणिक दिसतो. शिवानें सृष्टि निर्माण केली नाही; यातील रहस्यार्थ शिव हा जन्मपरंपरा वाढविणारा नसून त्यांतून सोडविणारा आहे, हाच असावा.

ईशावास्यमिदं सर्वं यद्विद्वज्जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा या गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥ १ ॥

म्हणजे परमार्थस्वरूपानें हें सर्व चराचर झांकून टाकावें. सर्व विकारजात आत्मरूप आहे, अशी भावना करावी. तशी भावना केली असतां हें सारें मोहजनक मायाकार्य सोडल्याप्रमाणें होतें. ज्यानें अशा रीतीनें देहबुद्धीचा त्याग केला आहे, त्यानें “देह हें देवाचें, वित्त कुचेराचें। तेंय या मानवाचें काय आहे?” या भावनेनें सर्व एषणांचा त्याग करावा व आपला परिच्छिन्न कर्तृत्व-भोक्तृत्वभाव सोडून वर्तावें. अथवा स्थूल व्यावहारिक दृष्टीनें म्हणावयाचें तर पापाणलिंगांच्या ठिकाणच्या पापाणबुद्धीचा त्याग करून तें लिंग सारें ईशसत्तेनेंच ओतप्रोत व्याप्त आहे, असें समजून त्या पदार्थमात्रांतील अंतर्गामी ईशसत्तेचीच उपासना करावी, असा रहस्यभाग या आख्यायिकेंत मानतां येईल. ‘ईशावास्य’ आणि ‘तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा’ हीं बरील श्रुतींत कूटवचनें आहेत, तशीच ही लिंग छाटून टाकल्याची कूट आख्यायिका आहे. याचे दोन अर्थ संभवतात : (१) वेगळें करून दाखविलेल्या दिव्य ईश-लिंगानें हें सर्व जग व्याप्त आहे असें मानावें. (२) अथवा ‘नेति नेति’ या

व्यतिरेक पद्धतीने ईश्वराच्या नामरूपकर्मात्मक सगुण जगलिंगाचे प्रतीकरूपांत पार्थक्य दाखवून अलिंग निर्गुण शिव अंतर्धान पावले, तेच खरे उपास्य निर्गुणरूप ह्या व्यक्त जगलिंगांत पाहावे. कांहीं असो. या परोक्षवर्णनांत ग्राम्य, निम्न किंवा अलील अशी कोणतीच कल्पना संभवत नाही. लिंग म्हणजे निर्देशचिन्ह असाच अर्थ उघड दिसतो. मुंजवान शब्दाचा लक्ष्यार्थ पुढे सांगितलाच आहे.

आतां सौप्तिकपर्वीतील या आख्यानानांत तत्त्वज्ञानाचे विविध भाव कसे दिसतात ते पाहावयाचे आहे. महामारतांत द्रोणपर्व अ. २०१ यांत व्यासांनीं अश्वत्थाम्यास शिवलिंगपूजेचा विशेष महिमा सांगितला आहे. त्या वेळीं नारायणापुढे अश्वत्थाम्याचे सामर्थ्य चालेना याचे कारण काय ह्या अश्वत्थाम्याचा प्रश्न होता. त्याचे उत्तर देतांना व्यासांनीं असे सांगितले कीं, नारायण आणि अश्वत्थामा हे दोघेहि शिवोपासक असले तरी अश्वत्थामा शिवाच्या प्रतिमेची पूजा करीत असे. उलट नारायण शिवलिंगोपासना करीत. यामुळे त्यांच्या सामर्थ्यांत फरक पडला. याचा अर्थ अश्वत्थाम्याचा मगवान् शिवाचढल परिच्छिन्न व चद्दिर्मुख पुरुषविधभाव होता. उलट नारायणाचा शिवासंबंधी व्यापक व सूक्ष्म भाव होता. व्यास म्हणतात कीं, “ईश्वर सर्वरूप आहे असे जाणून जो त्या प्रभूची लिंगावर पूजा करतो, त्याच्या ठिकाणी आत्मयोग म्हणजे जीव व ब्रह्म यांच्या ऐक्याविषयी अपरोक्ष ज्ञान आणि शास्त्रयोग म्हणजे परोक्षज्ञान ही वास्तव्य करतात.”

या श्लोकावरील नीलकंठी टीकेत असे म्हटले आहे कीं, प्रतिमापूजेत आत्मा, मन, इंद्रिये व विषय (प्रतिमा) या चारांचे सान्निध्य असते. पण लिंगशरीरांत (मानसिक) पूजा केली असता आत्मा आणि मन या दोहोंचेच सान्निध्य असते. (चतुर्नामसन्निधानेन यत्फलं तदशाद्वतम् । द्वयोस्तु सन्निधानेन शाश्वतं प्राप्यते पदम् ॥ दक्षस्मृतिः) म्हणून नारायण व

१ ताम्यां लिंगेऽर्चितो देवस्त्वयार्चायां युगे युगे ॥१२॥ सर्वरूपं भवं ज्ञात्वा लिंगे योऽर्चयति प्रभुम् । आत्मयोगाश्च तस्मिन्वै शास्त्रयोगाश्च शाश्वताः ॥१३॥ सर्वभूतमयं ज्ञात्वा लिंगमर्चति यः प्रभोः । तस्मिन्नभ्यधिकां प्रीतिं करोति ऋषभकृत् ॥१४॥ ॥ ५० ॥ चोणपर्व, अ. २०९.

शि. ... २०

अश्वत्थामा हे दोघे शिवोपासक सारखेच असले तरी चर्हिमुख व अंतर्मुख असे उपासनेत प्रकारभेद असल्यामुळे एकाला शाश्वत फल व दुसऱ्याला अशाश्वत फल मिळाले. अंतर्मुख वृत्तीने केलेल्या लिंगार्चनाने हे सर्व ब्रह्म आहे असे जाणले जाते. अगोदर शास्त्रद्वारां परोक्षज्ञान व मागाहून अनुभवपूर्वक अपरोक्षज्ञान ही दोन्ही शिवलिंगोपासनेने प्राप्त होतात. या दोन्ही प्रकारच्या उपासनेत लैंगिक भाव नाही, हे लक्षांत घेणे आवश्यक आहे. त्याने सौप्तिक-पर्वीतील सतराव्या अध्यायावरील नीळकंठी टीपेचा रहस्यार्थ लक्षांत येण्यास मदत होईल.

द्रोणपर्व अ. २०१ यांतील नारायणाचे सामर्थ्य अधिक कां, हा जसा प्रश्न तसाच सौप्तिकपर्वीत अश्वत्थाम्याला एवढे अचाट सामर्थ्य कसे प्राप्त झाले, असा युधिष्ठिराचा प्रश्न आहे; आणि याहि प्रश्नाचे उत्तर शिवलिंगोपासनेतच आहे. शिवलिंगोपासनेच्ची दिव्य फलश्रुति दोन प्रकारे व्यासांनी सांगितली आहे : (१) नामरूपकर्मात्मक सृष्टीच्या लयपूर्वक ब्रह्मात्मैक्य अथवा जीवब्रह्मैक्य याचे अपरोक्ष ज्ञान व (२) नामरूपकर्मात्मक सृष्टीत शिवच ओतप्रोत व्याप्त असलेला शास्त्रानुसार परोक्षतेने पाहण. या सिद्धि अश्वत्थाम्याने कशा प्राप्त करून घेतल्या, हे सौप्तिकपर्वीत पहिल्या सोळा अध्यायांतच परोक्षतेने सांगितले आहे. मर्त्य जीवाचा शिवोपासनेने अमर्त्य झाला तोच अश्वत्थामा होय. हे मर्म त्याच्या नांवांतच आहे. नामरूपकर्मात्मक भूतभौतिक सृष्टीच्या आघातांनी पराभूत व सतप्त झालेल्या अश्वत्थामा नामक जीवाला, सर्व सृष्टि निजली असतांना जो जागा असतो, असा (उलूक), स्थितप्रज्ञ शिवगुरु सौप्तिक अवस्थेतील अखिल जड भूतसृष्टीचा परोक्षतेने (कावळे, मारून) लय दाखवितो. पण त्या वेळी अज्ञानरूपी काळपुरुष अथवा अज्ञानावस्थित चर्हिमुख इंद्रियस्वामी अथवा अविद्याग्रस्त जीव यांचा नाश करणारा जनार्दन अश्वत्थाम्याला भेडसावतो, तेव्हां तो अगतिक होऊन आपल्या अज्ञानावच्छिन्न जीवमावाचे ज्ञानाग्नीत चलिदान करतो. त्याचरोबर सौप्तिकावस्थेत अत्यंत सन्निकट असलेले शिवात्मलिंग प्रकट होत व तो तुरीय शिवात्मा असंग शस्त्र हाती

१ वायस किंवा काक याचा संस्कृत एकाक्षरी कोशाप्रमाणे अर्थः— जो प्रकृतीत पुरुषांश मानीत नाही तो (नास्तिक).

घेऊन अश्वत्याम्याच्या शरीरात जणु अनुप्रविष्ट होऊन पाचालीचे मुलगे म्हणजे पंचज्ञानेंद्रियाचे विषय अथवा पंचभूतात्मक पंचपाडवाचे सुद्ध म्हणजे सारे भूतभौतिक जड विषय यास नाहीसे करतो मिथ्यात्वबुद्धीनें जणु नाहीसे करतो. याप्रमाणें अमर्त्य शिवात्मपद पावलेल्या अश्वत्याम्याच्या ठिकाणचा हा जो शिवभाव तोच त्याच्या मस्तकातील दिव्यमणि असावा, अशी मी कल्पना करतो. यशस्वरूप पाचालीचे पुन म्हणजे पंचज्ञानेंद्रियाचे विषय नाहीसे झाल्यावर, मीमाच्या पराक्रमानें म्हणजे प्राणोपासनेनें तो शिवभाव पाचालीस म्हणजे ज्ञानेंद्रियास प्राप्त होतो व शमलशिवभाव सोडून अश्वत्यामा ब्रह्मवनात निर्गुणोपासनेसाठीं निवृत्त होतो असा हा रहस्यमाग मी मानतो भारतात याचें परोक्ष वर्णन आहे, असें मला वाटतें. एवढी चिरजीवाच्या यादीत अश्वत्यामा पहिला कसा? गरुडेश्वरी तो साक्षात्कृत कसा होतो याचा उलगाडा होत नाही. अश्वत्यामा हा शिवाश आहे. परिश्रिति म्हणजे सर्व नामरूपकर्मांचें परीक्षण, अर्थात् समूळ निरसन पाहणारा जो लयसाक्षी परमात्मप्रसादानें अवध्य असतो त्याचा अश्वत्याम्याकडून वध होणें शक्य नसतें इत्यादि प्रकारें या सौप्तिक पर्वाची तुरीय अवस्था ही पार्श्वभूमि अभ्यात्म दृष्टीनें नीट पटवून घेण्यासारखी आहे, हें सुत्र वाचकास सहज पटेल. विस्तारमयास्तव येथें अधिक खोलात शिरून त्या तत्त्वज्ञानाची आस्त चिकित्सा करणें अप्रस्तुत आहे पण एवढीहि चिकित्सा करण्याचें कारण, आधुनिक चिकित्सकांनी आपली विधातक व व्यर्थ बुद्धिभेदक अशी कुतर्क-पद्धति सोडून श्रुत्यनुकूल, विधायक व सत्त्वसवर्धक असे सर्क करावे, एवढेंच मला नम्रतेनें सुचवावेंसे वाटतें. आता युधिष्ठिराच्या जो प्रश्न की, पाचालीचे

१ इन्द्रिअर्चे प्रेरक मन होय (आत्मा नव्हे) अशी जी अश्वत्याम्याची समजूत तो त्याचा मणि, असें यडाणी म्हणतात.

२ मनसा कर्मणा वाचा यदा क्षुभ्यति नो वपुः ।

शान्तात्मा तिष्ठति स्वस्थो जीवधातुस्तदात्वसौ ॥ ४।१९।२० यो वा. अ० मनोबुद्धयद्दकारचित्तानि नाह न च श्रोत्रजिह्वे न च घ्राणनेत्रे । न च व्योमभूमिर्नि तेजो न वायुश्चिदानन्दरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम् ॥

नि. प. १

आत्मैव देवता. सर्वा. सर्वमात्मन्यवस्थितम् ॥ मनु. १।२।१९

अथवा पाहवाचे (पचशानेंद्रियाचे किंवा पाचभौतिक असे विषय) हे वीर ठार मारण्याचें सामर्थ्य अश्वत्थाम्यास (या जीवास) कसे प्राप्त झाले ! याचें उत्तर श्रीकृष्णानें दिलें कीं, त्याचा नाश अश्वत्थाम्याकडून (जीवाकडून) झालेला नाही तो शिवाच्या (शिवात्मलिंगाच्या) असंग शस्त्राचा प्रताप होय त्या शिवात्मलिंगाचा महिमाच पुढें सतरा व अठरा या अध्यायात सांगितला आहे

“ शुद्धदेवसमायुक्ता शिवसृष्टिरुदीरिता । मलैरावृत्य शुद्धात्मा पशुसृष्टि प्रकीर्तिता ॥ ” शिवसृष्टि ही अध्यात्मप्रधान व पशुसृष्टि ही भोगप्रधान असते शास्त्रात कर्मांला आप असें म्हणतात कल्पपूर्व जीवाच्या प्राक्कर्मसलीलात शंकरांनीं तप केलें म्हणजे त्याचा विचार केला. तेव्हा त्यांना जीवाची अभुक्त व अव्यक्त कर्मसृष्टि पापी वासनानीं दूषित अशी दिसली अशी सृष्टि निर्माण करणें योग्य न वाटल्यामुळे शिवानें दीर्घकाल सृष्टि निर्माण न करता त्या जीवाना पावन करण्याकरिता आध्यात्मिक सत्काराचें अत्र निर्माण केलें पण त्यांना पापी वाटणारी सृष्टि प्रजापतीनें निर्माण केलेली पाहून शिवाला राग आला व त्यांनीं शिवसृष्टि निर्माण करण्याचें हेतुस्वरूप लिंग उपासनेकरिता ठेवून देऊन ते मुजवान पर्वताकडे (आत्मानात्मविवेक) तपश्चर्येला गेले म्हणजे शास्त्रयोगाचें, सार्विक वासन्याचें शुद्ध व पवित्र असें सगुण लिंग त्यांनीं उपासनेकरिता बाहेर ठेवून मुजगवताच्या गाभ्याप्रमाणें शरीरात असलेल्या शुद्ध अतर्यामीशीं ते अतमुखतेनें समरसता पावले हें सार्विक गुणप्रधान शिवसृष्टिरूप लिंग हें शिवदृष्टीनें उपासनीय आहे, हा यातील भाव आहे किंवा ही सगुण शिवसृष्टि निर्माण करण्याचें प्रसवसामर्थ्य माझ्या ठिकाणीं आहे, हें मानवाच्या ठिकाणाच्या प्रसवसामर्थ्यदर्शक पौष्ट्यलिंगप्रतीकाच्या संकेतानें त्यांनीं शिग्दर्शित केलें अर्थात् दाष्टीतीं शिवलिंग हें प्रतीक अमित्र निमित्तोपादानकारणब्रह्माचें आहे, या भावनेनें त्या प्रतीकाची उपासना करा असेंच सांगितलें, असा रहस्यार्थ जाणावा

पण पुढें त्रेतायुगात या मुख्य व अध्यात्मप्रधान शिवात्ममावात विसरून इन्द्रियदेवतानीं बहिर्मुख दृष्टीचे लोकपणादि यज्ञ सुरू केले त्यात सर्व

१ या ठिकाणीं टीकेंत दृष्टाती लिंग म्हणजे मेढू (शिख) असें नीळकण्ठ म्हणतात त्यानें अर्थ गौरसमज होण्याचा समव आहे

शिवात्मार्पण न करतां सारं भोग्यजात, मन, बुद्धि इन्द्रियदेवतांस अर्पण होऊं लागले. तेव्हां जगद्गुरु शिव यांस तें जनहिताचें न वाटल्यामुळे त्यांनीं या इन्द्रियदेवतांना विषय अर्पण करण्याच्या यशाचा विध्वंस केला. तेव्हा इन्द्रियदेवतांना पश्चात्ताप होऊन त्यांनीं अखिल भोग्याचा अश हविर्भाग म्हणून शिवास अर्पण करण्याचें कबूल केलें. तेव्हां शिव प्रसन्न झाले व अत्यंत अशांत झालेल्या जगाला शांति प्राप्त झाली. तात्पर्य, सर्व देवाधिदेव तोच महादेव होय. त्याच्याच शक्तीनें हें आधिभौतिक, आधिदैविक व आध्यात्मिक जग चाललें आहे, हें जाणणारा अश्वत्थामा नामक जीव उगाच निमित्तमान आहे. हेंच तत्त्वज्ञान शिवलिंगमाहात्म्य या रूपांत श्रीकृष्णानें सुधिष्ठिरास सांगितलें आहे. असा या आख्यानचा ध्येयनुकूल रहस्यार्थ लावतां येईल. तसाच लावावा असें मला वाटतें. यांत मुळींच नसलेल्या अश्लीलतेच्या आक्षेपास सुज्ञांनीं थारा देऊंच नये.

महामारतांतील हें सौप्तिक पर्व वाचलें म्हणजे काळमैरव, काळरात्री, विवेकप्रलय आणि जीवाचा रोजचा दैनंदिन प्रलय अथवा सौप्तिक अवस्था इत्यादि कल्पना प्याप्रमाणें मनापुढें येतात, त्याचप्रमाणें, निर्गुण अथवा अलिंग शिव व सगुण अथवा लिंगप्रकृति, तसेंच बृहदारण्यकांतील (४।४।६) कामयमान पुरुष व अकामयमान पुरुष हीं द्वंद्वे नजरेपुढें येतात. कठ. २।३।१४ व बृहदारण्यक. ४।४।७ या दोन्ही ठिकाणीं असलेल्या व पुढें दिलेल्या एकाच मंत्रावर अधिष्ठित असें हें आख्यानरूप माध्य आहे, असेंहि मानतां येईल. पंचभूताचे अंश तेच पांडव; अर्थात् त्यांची संतति व त्याचे सुहृद् म्हणजे भौतिक नामरूपात्मक सृष्टि यांचा विलय तोच भारताच्या अखेरचा सौप्तिक पर्व. या वेळीं शिवात्मा बुद्धिजलत जणुं तप करीत असतो. त्यानंतर जीव हाच कोणी विषयी जगत्स्रष्टा प्रजापति नामरूपात्मक सृष्टि पुन्हा निर्माण करतो. ती भूतसृष्टि भौतिक अन्नावर वाढत जाते. त्या कामयमान पराप्रकृतीचें सकाम मन हेंच प्राकृतिक लिंग. (तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निपक्तमस्य। बृ. उप ४।४।६.) पण अज्ञानरूप सौप्तिक अवस्थेतून विक्षेपरूप विषयजागृतीत न येता तुरीयरूप शिवात्मजागृतीत जाण्यासाठीं “असंगशब्देन दृढेन छित्वा।” (गीता १५।३) तें प्राकृतिक लिंग छानून तें याच शिवमावनेच्या उपासनेसाठीं सगुण भूमिकेवर टाकून तो अलिंग

शिवात्मा (मुंजवान म्हणजे मुंजगवताच्या लक्षणात्मक) बुद्धिरूप गुहेत उदासीन वृत्तीने विराम पावतो. (सौप्तिकपर्व, अ. १७).

शमादि पट्कसंपत्तियुक्त कृतयुग संपल्यावर यज्ञप्रधान त्रेतायुगांत विषयासक्त कामयमान जीव लोकेषणादि ऐहिक व पारलौकिक एषणांच्या भोगात्मक योगयागांत गुंतलेले राहतात, त्या वेळी त्यांच्या इंद्रियदेवता शिवात्म्याशी विन्मुख होऊन साऱ्या भावनाकामनांची म्हणजे विषयांची आहुति इंद्रियदेवताच घेतात. हे पाहून शिवात्मा आपल्या अनात्मभावनाशक घोर स्वरूपांत त्या प्रापंचिकांच्या इंद्रियदेवतांच्या तृप्त्यर्थ चालविलेल्या अनिष्ट विषयभोगात्मक यज्ञांचा नाश करतो (सौप्तिकपर्व, अ. १८). तेव्हां सर्व इंद्रियदेवता पश्चात्ताप पावून त्या ऐहिक व पारलौकिक विषयकामना सोडून अकामयमान होतात. शिवात्म्याला शरण जातात. त्यामुळे शिवात्मा प्रसन्न झाल्यावर योग्य अधिकारी साधक जीव म्हणजे ज्यांच्यापुढील पांचालीरूप ज्ञानेंद्रियांचे विषय नाहीसे झाले आहेत असा अश्वत्थामारूप साधक जीव—

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति ॥

च. उप. ४।४।७ किंवा कठ. उप. २।१।१४.

यांत म्हटल्याप्रमाणे ऐहिक व पारलौकिक कामना सुटून याच देहांत मुक्त म्हणजे अमृतत्वाला प्राप्त अथवा चिरंजीव होतात. अर्थात् त्यानंतर त्यांस देहगोहात्मक सगुणभाव त्यांच्या निवृत्तिमार्गांत प्रतिबंधक होत नाहीत. प्रलयकाली एकाकी असलेल्या सचीज सद्ब्रह्माप्रमाणे, किंवा सौप्तिक अवस्थेत अंतरी असलेल्या अव्यक्त शिवात्म्याप्रमाणे, जागृतावस्थेतील सगुणभावरूप जगलिगांतहि ते मुक्त पुरुष तोच शिवात्मा पाहतात. हेच शिवलिंगोपासनेचे रहस्य आहे. तात्पर्य, हे सारे सगुण ब्रह्मांड, अलिंग अशा शिवाचेच शुद्ध शिवोपासनेसाठीच त्यक्त केलेले प्राकृतिक लिंग होय.

प्रवृत्तिलक्षण अन्नाने द्वैतात्मक मर्त्य संतति वाढते. उलट निवृत्तिलक्षण ब्रह्मोदनाने अद्वैतात्मक संतति म्हणजे नित्यत्व अथवा अमृतत्व प्राप्त होते.

१ I would translate the verse (तपसाधिगत चान्नं प्रजार्थं मे पितामह । औपध्यः परिवर्त्तरन्ययैवं सततं प्रजाः ॥ २५ ॥ म. भा. सौ. ५. अ. १७) thus:—By my austericity (in water) Food (the

लोकेपणादि चार एषणात्मक यज्ञ हे प्रवृत्तिलक्षण आहेत. त्या शिवार्पण न केलेल्या यज्ञांचा नाश करणारे व अमृतत्व देणारे शिवगुरु होत. त्यांच्या कृपेने अश्वत्थामा मूळचा मर्त्य असून अमर्त्य म्हणजे चिरंजीव झाला. उपस्थ-लिंग जन्ममरणपरंपरा वाढविणारे आहे. उलट बुद्धीत गूढ असलेले शिवात्म-लिंग हे मर्त्य जीवांना अमृतत्व प्राप्त करून देणारे आहे. म्हणून सर्व इंद्रियदेवतांनी त्याला सर्व भोग्यांचे हविर्दान केले पाहिजे. (पडिले वळण इंद्रियां सकळां। माव तो निराळा नाही दुजा॥) हाच आत्मयज्ञ अथवा ज्ञानयज्ञ श्रेयस्कर होय. सर्व इंद्रियकामांचा होम झाला (यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते, कामा येऽस्य हृदि श्रिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति। घृ. उप. ४।४।७; कठ. २।३।१४). म्हणजे साधकास सद्यः मुक्ति प्राप्त होते. तात्पर्य, निष्कामतेने सगुणलिंगप्रतीकद्वारे अलिंग शिवोपासना हे या सर्वांचे सार आहे. जीवमावाचे बलिदान करणाऱ्या अश्वत्थाम्याच्या पुढील पांचाली! अगर पांडव यांचे पुत्र म्हणजे ज्ञानेंद्रियांचे भौतिक विषय शिवकृपेने नाहीसे होतात व तो निवृत्तकाम अश्वत्थामा साधक याच लोकीं अमृतत्वाला प्राप्त होतो.

प्रिन्सिपॉल यडाणी यांच्या दार्शनिक उपपत्तीप्रमाणे (१) प्रकृति हीच कर्त्री आहे, (२) प्रकृति जड आहे, ती कर्त्री नव्हेच. पुरुषच कर्ता आहे, आणि (३) पुरुष प्रकृतीच्या ठिकाणी कर्तेपण देतो अथवा पुरुषामुळे प्रकृती-कडे कर्तेपण येते, असे तत्त्वज्ञानाचे मुख्य उत्तरोत्तर अष्ट असे तीन दार्शनिक पंथ आहेत. अर्थात् (१) कावळे प्रकृतिनिष्ठ म्हणून, (२) पांचालीचे पुनादिवीर अर्जुन आत्मा व कृष्ण ईश्वर हे तेथे नसल्यामुळे, (३) तसेच उत्तरा ही स्त्री केवळ प्रकृति मानल्यामुळे, कावळे, पांचालवीर व परीक्षिति हे सर्व जडप्रकृतिनिष्ठ मृत ठरले. पण वेन्दातमताप्रमाणे ईश्वर प्रकृतीस कर्ते-पण देतो म्हणून उत्तरेचा गर्भ ईश्वराच्या कृपेक्षणेने परीक्षितरूपांत जिवंत झाला, ईश्वराचे (शिवाचे) प्रकृतिरूप लिंग ईश्वररूप मानल्यामुळे उपासनीय

Self) has been obtained for the purpose of (spiritual) issue (thinking that otherwise) the people might rot like the plants forever.)—‘Indo-Aryan Mythology’, Vol. I, p. 511).

ठरलें, तसेंच ईश्वरार्पणयुद्धीनें होणारे यज्ञ (अ. १८) जगच्छातीत कारण झाले, असें सौप्तिकपर्वाचें रहस्य दिसतें. या उपपत्तींत सौप्तिकपर्वातील शुषड व अश्वत्थामा (आरभी) तत्त्वज्ञानाच्या दुसऱ्या वर्गांत येतात.

कोणी अशी कल्पना करतात की, पितामहाचा पहिला ज्ञानस्वरूप पुत्र शिव म्हणजे अद्वैत व द्वितीय पुत्र प्रजापति म्हणजे द्वैतप्रवृत्ति होय जन्म-परंपरा व प्रजावृद्धि हा द्वैताचा पसारा आहे त्यात 'जीवो जीवस्य जीवनम्' हा न्याय सुरू झाला शिवाच्या तपाचें फळ अद्वैत आहे. जन्मपरंपरेंत पडलेल्या द्वैती जगाला तें काय कामाचें ? म्हणून शिवानें तें पुरून ठेवलें, म्हणजे अतर्क्यामी रूपानें युद्धीत गूढ ठेवलें शिवानें जीवाकरिता जें अन्न निर्माण केलें तें ब्रह्मान्न होय. अन्न ब्रह्म समस्तुते ! कठ २।३।१४, बृ ४।४।७ पुरुष या शब्दाचा अर्थ भोक्ता व भोग्य अन्न असा उभयविध होतो ' तात्पर्य, इतकेंच की, सुज्ञानी या गूढ व सदिग्ध आख्यायिकेचा अर्थ असा लावण्याचा प्रयत्न करावा की, जो श्रुतिशास्त्रसमत व अध्यात्माला उपोद्बलक होईल.

सौप्तिकपर्वाची पार्श्वभूमि लक्षात घेता या आख्यायिकेंत अन्य निंद्यभाव संभवत नाही. अश्लील कथा निर्माण करण्याचा पुराणाचा हेतुच संभवत नाही; मग त्याची परोक्ष भाषा कशीहि असो, हें मुख्य घोरण लक्षात ठेवलेंच पाहिजे.

१ What then is the food got by his (Mahadeva's) tapas He Himself. His going into the waters indicates that he is Narayan in the deep depth of man's heart and from that depth He reveals Himself to the knower as his spiritual food. The knower's enjoying Brahman is called his eating Brahma + + + We have seen that Agni Rudra is identical with Bhargas + + and according to the Gopatha Brahman, sages say that the Bhargas is food + + + *puru* or *pur*, much or full, and *asa*, eating, (thus) the Purusha would be Abundant food (Indo-Aryan Mythology, Vol. I, p. 510.)

(३) आता तिसरें आख्यान व त्या आख्यानाचा खुलासा विस्तारभया-
स्तव थोडक्यातच सांगतो. समुद्रमथनानंतर अमृतप्राप्तीकरिता देवासुरात
भाडण सुरू झाले. तेव्हा असुरांना पसविण्याकरिता विष्णूने मोहिनीचे रूप
धारण केले, तें पाहून शिव मोहित होऊन तिच्यामार्गे लागले. तेव्हा तिने
शिवास तू नपुसक होशील, असा शाप दिला. त्याचा शिवास राग आला.
असे पाहून त्याच्या लिंगाची पूजा करण्याचें देवानें कळूळ केले. या कथेंत
लिंग शब्दाचा जघन्य अर्थ भासत असला, तरी तो व्यर्थ आहे. कारण विष्णु
आणि शिव या प्रमुख देवांच्या ठिकाणी असे अज्ञान, कामासक्ति व बाधक-
पणा आरोपित करणे अत्यंत असंबद्ध दिसते. या परोक्ष कथेंत विष्णुमायेच्या
अनिवार मोहक सामर्थ्याचें वर्णन केले आहे. जगनिर्मितीकडे पाहून शिवरूप
परब्रह्म विष्णुरूप मायेने आकृष्ट केले म्हणूनच तें पदार्थमात्रात अनुप्रविष्ट झाले
असले पाहिजे, असे सामान्य जनास सहजच भासते. तेव्हा तेंच यातील
परोक्ष वर्णन होय. पण त्याच मायेने ब्रह्म हे नपुसकलिंगी आहे, असे
अनुभविले आहे. म्हणूनच नि सग ब्रह्माचा मायेशी सबंध वस्तुतः कधीच
घडत नाही. यामुळे असे जें नि सग अनासक्त निवृत्तिप्रधान शिवलिंग तेंच
उपासनीय ठरते. हेंच या कथेंतील सार दिसते. 'भर्गस्', 'इरस्' हीं
शिवाचीं मूळचीं नावे नपुसकलिंगीच आहेत. तीं पुढें भर्ग, इर, अशीं पुल्लिंगी
चनलीं. कारण तो मायिक महेश्वर बनला.

(४) आता चौथी कथा पाहू—काही याशिकानीं शिवावर दुष्ट कामनेनें
अभिचार प्रयोग केले. ते त्याच्यावरच उलटले. तेव्हा त्यांनीं आत्महिता-
करिता निर्गुण व अरूप अशा शिवलिंगोपासनेला निष्कामतेनें आरंभ केला.
यात सकाम, सगुणोपासनेचा पराभव व निष्काम, निर्गुणोपासनेचा विजय
सूचित केला आहे. इतकेंच समजावें.

(५) आता पाचवा मुद्दा पहा—एकदा भृगु शिवाच्या भेटीस गेले
होते. तेव्हा शिवपार्वती दीर्घकाल क्रीडासक्त असल्यामुळे भृगूची खोटी
झाली. तेव्हा भृगूला राग येऊन त्यानें शाप दिला की, तू सयोनिर्लिंग-
रूपातच पूजला जाशील. म्हणून शिवाची लिंगरूपात पूजा सुरू झाली.
या कथेचें रहस्य दोन तऱ्हेनें सांगता येईल. एक तर भृगूचा शाप हा
वस्तुतः शापच नव्हे. ती सगुणोपासनेची वस्तुस्थिति आहे. अभिन

निमित्तोपादानकारणरूप शिवाचें लिंग म्हणजे अविनाभूत शिवशक्तीचेंच प्रतीक होय. त्या दिव्य प्रतीकाची सयोनिर्लिंग ही एक फटकळ व भौतिक परिभाषा ठरली आहे, इतकेंच. “मायिनं तु महेश्वरम्।” (श्वे. उप. ४।१०) हेंच सगुण शिवाचें रूप आहे. शिवलिंग हें त्याचेंच प्रतीक होय.

यासंबंधी पद्मपुराणांतील महत्त्वाचें वचन असें आहे:—“लिंगे संपूजनं मुख्यमलामे प्रतिमादिषु।” या वचनाचा विचार मागे द्रोणपर्वीतील अ. २०१ यांतील वचनानुसार पूर्वांच केला आहे. प्रतिमापूजा ही परिच्छिन्नरूपाची उपासना आहे. अरूप शिवलिंगोपासनेत सर्वात्मभाव आहे. अशा रीतीने भृगूचा शाप प्रच्छिन्नवररूपच ठरतो.

तथापि येथें शिवनिंदाच गर्भित आहे असें मानलें, तर त्यासंबंधीहि एक-दोन मुद्दे चितनीय आहेत. ते असे की, पद्मपुराणासारख्या वैष्णव-पुराणांत विष्णूच्या अनन्यसाधारण गुणगौरवासाठी शिवाची केलेली निंदा हा निंदामास असणेंहि शक्य आहे. तसेंच विरोधी भक्तानें केलेली देवाची निंदा म्हणजे निंदामिपानें त्याची आसक्तिच असते. आतां आणखी एक रहस्य लक्षांत घ्यावें की, वैदिक संस्कृतीचे वरुणसंस्कृति व इंद्रसंस्कृति असे दोन भेद आहेत. पैकी शिव हे इंद्रसंस्कृतीतील उपास्य आहे. वरुणसंस्कृति ही असुरांनी पत्करली व इंद्रसंस्कृति ही देवांची झाली. भृगु, शुक्राचार्य हे सारे वरुणसंस्कृतीतील होत. म्हणूनच शुक्राचार्य हे असुरांचे गुरु सुरासक्त झाले त्यांनी आपल्या देवयानीचा विवाह प्रतिलोमपद्धतीने क्षत्रियाशी केला. परशुरामानें ब्राह्मण असून क्षात्रकर्म केलें. रामाशी विरोध केला. आणि म्हणून वरुणसंस्कृतीच्या भृगून विष्णूला लाय मारली. दक्षयज्ञात शिवाची निंदा केली, दारुकवनाच्या कथेत शिवाला शाप दिला व त्याच भृगून सयोनिर्लिंगरूपांत तुझी पूजा होईल असा दर्शनी शाप शिवास दिला. हा एक विरोधसक्तीचा अथवा व्याजस्तुतीचा प्रकार आहे. यांत अश्लीलतेस पोषक असे कांहींच नाही. कारण भागवतांत भृगून शिवस्तुति केलेली आढळतेच.

महामारत अनुशासनपर्वीतील अ. १४ मधील उपमन्यूच्या कथेत शिवाचा व शिवलिंगाचा महिमा वर्णन करतांना उपमन्यु “लिङ्गांकां च मगांकां च तस्मान्माहेश्वरी प्रजा ॥” असें प्रतिपादन करतो. त्यांतहि अभिन्न निमित्तोपादानरूप जें जगाचें आदिकारण तें उपलक्षणानें भगलिमाचिन्हांने

सर्व प्रज्ञेत व्याप्त असलेले दिसत आहे व त्याचेंच शिवलिंग हे भौतिक प्रतीक आहे असे सांगतो. वस्तुतः पुरुषप्रकृतीत किंवा सयोनिर्लिगांत शिवच व्याप्त आहे.

यच्च स्वभावं पचति विश्वयोनिः ।

—श्वे. ५।९

स्त्रीलिंगमाखिलं देवी प्रकृतिर्मम देहजा ॥ ३ ॥

पुल्लिंगपुरुषो विप्रा मम देहसमुद्भवः

उमाभ्यामेव वै सृष्टिर्मम विप्रा न संशयः ॥ ४ ॥

—लि. पु., पू. अ. ३३

शिवाहून अन्यशी मात्तणारी प्रकृति अथवा माया ही परमार्थतः शिवाहून पृथक् नाहीच. मूळ मिथुनच नाही मग मैथुन कोणाचें ?

(६) ' फॅलिक सिसलिनी ' पृ. ३९ वर एक अशी आख्यायिका आढळते की, प्रलयाच्या वेळीं सर्व वस्तु आकाशांत लीन झाल्या. एक लिंग मात्र उरलें. म्हणून तें (प्राकर्मचीजरूप) कारणलिंग पूजनीय ठरलें.

शिवलिंगपूजा कशी रूढ झाली यासंबंधी बरील आख्यायिकांशिवाय अधिकाधिक लोकोत्तर कथाभाग आपल्या पुराणांत व श्रुतिशास्त्रांत वर्णिलेले आहेत. त्यांतील कांही भाग लैंगिक आशेषाला उत्तरादाखलहि होतील, म्हणून ते थोडक्यांत सांगतो.

सृष्टि उत्पन्न होण्यापूर्वी एक समय असा होता. की, ज्या वेळीं सत्, असत्, स्थूल-सूक्ष्म, आकाश-पृथ्वी, कांहींच नव्हतें. त्यांतूनच विद्युत्प्रमाणें एक ज्योतिर्लिंग उत्पन्न झालें. तें क्षयवृद्धिविरहित, अवर्णनीय व अनाद्यनंत होतें. तें दिव्य अंड सहस्रमार्तंडांप्रमाणें सुतिमान होतें. त्याच ज्ञानविज्ञान देणाऱ्या सत्यज्ञानानन्तरूप प्रकाशलिंगाचेंच पुढें योगी लोक ध्यान करीत. त्याच ज्योतिर्मय शिवाच्या ठिकाणीं पुढें इच्छा, क्रिया, शक्ति प्रकट झाली. तिलाच प्रकृति, शक्ति किंवा माया म्हणतात. या शिवशक्तीच्या मेलनालाच शिवलिंग म्हणतात. या मेलनांतूनच हे विश्व उत्पन्न झालें. मूळ अव्यक्त व आविनाशी परब्रह्मात विनाशी हरयसृष्टीचा हा पहिला संबंध होय. वस्तुतः निरंजन, निराकार, निरवयव शिवच लिंगरूप आहे. लिंग हा त्याचा

अवयव नव्हे. किंवा असे म्हणावे की, लिंग म्हणजे अज्ञात वस्तूचे शापक चिन्ह होय. म्हणजे तत्त्वतः महेश्वर ज्योतिर्लिंग हे शापक आहे, शेष नव्हे. शिवतत्त्व स्वयंप्रकाश आहे. (शिव एव स्वयंलिङ्गं लिङ्गं गमकमेव च । शिवेन गम्यते सर्वं शिवो नान्येन गम्यते ॥ (ऋग्वेद १०।१२९, ६।९; मनु, १।५) असेहि म्हटलेले आढळते की, ज्या वेळी पंचमहाभूत उत्पन्न झाली नव्हती, तेव्हांच उत्पन्न झालेले ब्रह्मांड तेच ज्योतिर्लिंग होय. त्याचा आदि-अंत देवाना लागेना. तेव्हांपासून देवांकडून लिंगपूजा सुरुच आहे. ज्योतिर्लिंग हे अग्नीचे किंवा तेजाचे चिन्ह वर्णिलेले आढळते. तेजांतूनच सृष्टि निर्माण झाली हे प्रसिद्धच आहे त्या ज्योतिर्लिंगांतून एक पुरुष प्रकट झाला असेहि सगुण-निगुण वर्णन पुराणांतरी आढळते. ("तत्तेजोऽसृजत ।" छां. उप ६।२।३ पहा. लि. पु. १।१७; शि. पु. हिंदी, नंदकिशोर प्रेस, पृ. ६०३)

हाच रहस्यभाग एक-दोन कथांत व्यक्त झालेला आहे. मार्गे एकदा देवासुरांचा मोठा संग्राम झाला. त्यांत महेश्वराच्या इच्छामात्रेकरून देवास जय प्राप्त झाला असता तो आमच्याच पराक्रमाने झाला, असा देवास गर्व झाला. तो त्यांचा मिथ्याप्रत्ययरूप अभिमान दूर करण्याकरिता महेश्वर आपल्या मायासंज्ञक शक्तीच्या योगाने त्या देवांच्या समोर एका अत्यंत उज्ज्वल विशेषरूपाने प्रादुर्भूत झाले. (केन-शांकरभाष्य ३।२।१५) पण त्यांना प्रत्यक्ष पाहणारेहि देव ते काय आहे, हे जाणण्यास समर्थ झाले नाहीत. इतकेच नव्हे तर त्यांच्यापुढे टाकलेली एक गवताची काडीहि त्या आग्नि-वायु देवांस जाळता येईना किंवा हालवेना. तेव्हा इन्द्र पुढे गेला असता ते महेश्वर तत्त्व त्यास दिसेचना. याप्रमाणे हतगर्व झालेल्या त्या देवांपुढे सत्त्वप्रधान शक्ति अथवा ब्रह्माविद्यारूप हैमवती उमा तेथे प्रकट झाली व तिने त्या सर्वशक्तिमान् महेश्वरलिंगाचे माहात्म्य सांगितले. विजेप्रमाणे दिपविणारे हे त्याचे ज्योतिर्लिंग होय. हे त्याचे आधिदैव उपासन होय. मनाला अथवा मीपणाला आधार असलेले जे कूटस्थ आत्मलिंग तेच शिवब्रह्म होय, हे त्याचे अध्यात्म उपासन होय. अर्थात् स्थूल, द्रव्यात्मक शिवलिंग हे भौतिक उपासन त्याच ब्रह्माचे ठरते. (केन उपनिषद् ३।४)

याच कथेसारखी कथा शिवपुराण (८।५।९), स्कंदपुराण-माहेश्वर खंड, लिंगपुराण अ. १७ ते २४ इत्यादि पुराणांतून आढळते. या कथेत अति-

प्राचीन काळी देवांत श्रेष्ठ कोण ? ब्रह्मदेव की विष्णु ? असा वाद उपस्थित झाला असता त्यांच्यापुढे एक ज्योतिर्लिंग निर्माण झाले. त्याचा जो आदि व अंत शोधील तो श्रेष्ठ असे ठरून ब्रह्मदेव वरती व विष्णु खाली पाताळांत शोधण्यास गेले. पण कोणास त्या लिंगाचा आदि-अंत लागेना. तेव्हां ते दोघे त्या ज्योतिर्लिंगास शरण गेले. या वादांत ब्रह्मदेवास ज्योतिर्लिंगाचा अंत लागला अशी सुरमीनें ब्रह्मदेवाच्या भिडेस्तव खोटीच साक्ष दिली होती. पण ती साक्ष खोटी असल्याची आकाशवाणी झाली. तेव्हां तिनें पण त्या ज्योतिर्लिंगाची क्षमा मागितली व मी शिवलिंगावर दुग्धाभिषेक करीन असें वचन दिले. ते तिनें उदेपूरचा एकलिंगजी, राजापुरचा श्रीधूतपापेश्वर, व दक्षिणेंतील महिंकार्जुन या शिवलिंगांवर दुग्धाभिषेक करून पुरें केलें. या कथेंत केनोपनिषदांतील अग्नि, वायु व इंद्र यांच्या ठिकाणी ब्रह्मदेव व विष्णु हे दोघे श्रेष्ठ देव पराभूत साऱ्याचें वर्णिले आहे आणि या महाशिव-रात्रीच्या दिवसापासून शिवलिंगपूजा सुरू झाल्याचें सांगितलें आहे. या आख्यानांत शिवमहापुराण व लिंगपुराण यांत शिवानें आपलें विराट् ज्योतिर्लिंग ब्रह्मा आणि विष्णु यांस दाखविलें असें वर्णन आहे. त्या ज्योतिर्लिंगाच्या वर्णनांत तें प्रणवरूप, तसेंच सर्ववर्णात्मक दिसूं लागलें, असें म्हटलें आहे. त्या लिंगाच्या उजव्या बाजूस सनातन आद्य वर्ण 'अ' (बीज, ब्रह्मा, सूर्य), डाव्या बाजूस 'उ' (योनि, विष्णु, अग्नि) व मध्यें 'म' (बीज, चंद्रमा, नीललोहित भगवान्) मिळून ओम् असें महेश्वराचें रूप प्रकट झाले. त्या ठिकाणी अतेक्ष हे सर्व वर्णे निरनिराळ्या अवयवांच्या द्वारां व्यक्त झाले. त्यांत 'अ' हे शिर 'इ' हे आत्मरूप व 'क्ष' हे श्रोत्ररूप होय. तसेंच त्या अकाररूपापासून (१) सद्योजात प्रपद्याग्नि० (२) तत्पुरुषाय विद्महे० (३) अवधोरेभ्योय घोरेभ्यो० (४) ईशान सर्वाविद्यानां० (५) वामदेवाय नमो० असे पांच मंत्र निर्माण झाले. तात्पर्य, तें महालिंग ब्रह्माढ्यापी होतें असेंच रहस्य आहे. (लि. पु. पू. अ० १७-१९; शिवपुराण, नंदकिशोर प्रेस, खंड १ अ० ४-८; वायुपुराण अ० ५५. शि. म. पु. वायवीय संहिता, उत्तरभाग अ० ३५ व. सं. ९।१५, १६).

दक्षिणेंतील सुप्रसिद्ध शैव संतकवि तिरुमलर यांनी आपल्या 'तिरुमंदिर' या ग्रंथांत या आख्यायिकेचा असा अर्थ केला आहे की, या ज्योतिर्लिंगाचे

वरचें टोंक म्हणजे शिवज्ञान व खालचें टोंक म्हणजे शिवकृपा होय (लोक २४२५.)

या अनेक कथाभेदांमुळे शिवलिंगपूजा खरोखर केव्हां व कशी सुरू झाली, हें अनिश्चितच राहतें, असें कोणाला वाटेल व त्या दृष्टीनें या कथात एक प्रकारचा विरोध किंवा विसंगतिहि मासेल. त्याचा खुलासा असा आहे की, शिवलीलामृतातील शिवरात्रमाहात्म्याच्या व्याघाच्या कथेत हें दिसून येतें की, शिवरात्रमाहात्म्य त्या कथेच्याहि पूर्वीपासून होतेंच. त्याप्रमाणें शिवलिंगपूजा ही अनादिकालापासून सुरूच आहे असें समजावें. (अथर्ववेद, का. ११, अ. १, सू. ३, मं. १८; ऋ. ६।५।८।८. अथ प्रत्यावतारस्य शिवस्योपासनेन श्रुती। प्रोक्तं तस्य निरासा नो कर्तुं केनापि शक्यते ॥ शंकराचार्य)

गौतम बुद्धानें पूर्वीपासूनच चालत आलेल्या बुद्धधर्माला व चसवाचार्यानें पूर्वीच सुरू असलेल्या वीरशैव धर्माला चालना दिली. त्याचप्रमाणें या कथा शिवलिंगोपासनेच्या पुनरुद्धारपर समजाव्या.

याप्रमाणें आश्वेपकांनीं दिलेला आपल्या पुराणांचा अति महत्त्वाचा लेखी पुरावा आश्वेपकांच्या उपयोगी पडत नाहीं. त्यांत ग्राम्य व अश्लील भावनास थारा मिळत नाहीं हें कोणासहि कंथूल करावें लागेल (‘संक्रिट डॉक्ट्रीन्स’ ५।१९२). शिवासंबंधीं खरोखर ग्राम्य आणि अश्लील असें भगवान् व्यासांनीं कांहींच लिहिणें शक्य नाहीं, आणि फार थोरामोठ्या शिवोपासकांच्या अनादि परंपरेंत तें टिकूनहि राहणार नाहीं. यास्तव “परोक्षप्रिया इव हि देवाः।” या सिद्धान्ताप्रमाणें साऱ्या शिवकथा लाक्षणिक म्हणजेच परोक्ष आहेत. त्या प्रत्यक्ष नव्हत, हेंच सत्य होय.

शिव आणि शिवलिंग यांसंबंधीं वाङ्मय वाचीत असतां पुढील सूचना लक्षांत घेणें फारच अगत्याचें वाटते—

(१) गूढगोष्टीच्या खुलाशाकरितां सामान्यतः अज्ञ जनांना उद्देशून एखादें आख्यान सांगितलें जातें. हें अज्ञांच्या समजुतीकरितां सांगितलेलें आख्यान पुष्कळ वेळां भूतार्थवाद अथवा सत्यकथा नसून अद्भुतरस आणि अतिशयोक्ति यांनीं रंगविलेलें तें एक रूपक किंवा काल्पनिक वर्णन लौकिक मार्पेंत केलेलें असतें. यास्तव त्यांतील रहस्य ग्रहण करतांना त्यांतील बराच तपशिलाचा भाग बाद करावा लागतो.

(२) ईश्वर हें समष्टिस्वरूप असल्यामुळे ईश्वर हा विरोधी धर्माश्रय असतो.

(३) 'अघटित घटना परीयसी माद्रा' असें मायाशक्तीचें रूप असल्यामुळे 'असें कां?' या प्रश्नाला फारसें महत्त्व राहत नाही. मायेत सर्व कांही शक्य असतें आणि तत्त्वतः सारेंच मिथ्या असतें. *essential non-existence of Buddhism*

(४) उत्पत्ति-स्थिति-लय हे तीन विलक्षण भाव जसे जगत्कारणरूप शिवाच्या ठिकाणी असतात, त्याचप्रमाणे शिवाचें जगद्गुरु योगी हें स्वरूप फार महत्त्वाचें आहे. या जगद्गुरुपदाच्या ठिकाणी विवेकप्रलय, तीव्र वैराग्य, निर्भयता, दिगंबरता, मंगलामंगलसाम्यबुद्धि, पशुमावाची किंवा त्याज्य वस्तूची हिंसा किंवा त्यावर आरोहण, अथवा त्यावर स्वामित्व, विदेहस्थिति, स्वैराचार, उन्मत्तावस्था, सत्त्वपरीक्षा इत्यादि कित्येक प्रकार व्यावहारिक लोकीतीस सोडून असतात.

(५) दध, भृगु, विष्णु, इन्द्र, इत्यादि जे शिवरुद्राचे प्रतिस्पर्धी किंवा निदरु म्हणून परोक्षतेनें कोठें कोठें वर्णिलेले असतात, ते सारे वस्तुतः शिवमक्त व शिवरूप होत. त्यांच्या सान्या कथा लाक्षणिक व गूढ असतात.

(६) महामारत, भागवत, विष्णुपुराण अशा कांही ग्रंथांत कोठें कचित् शिव व शैव यांची निंदा आढळली तरी ती परोक्षस्तुतिच असते. निदान ती निंदेकरितां निंदा केलेली नसून अन्य देवतांचें साहाय्य वर्णन करण्याकरितां तात्पुरती प्रवर्तित झालेली असते. ही गोष्ट त्याच ग्रंथांत अन्यत्र केलेल्या शिवस्तुतीवरूनहि कधी कधी उघड होते. तात्पर्य, समन्वय हीच खरी रहस्यदृष्टि होय.

(७) असेंहि कोणी संशोधक म्हणतात की, आपल्या पुराणांत जैनांनीं मुद्दाम आपल्या देवतांबद्दल अनादार वाटावा असा भाग प्रक्षिप्त केला आहे व आपल्या प्राचीन ग्रंथांच्या संग्रहांत अशा प्रक्षिप्त भागाचे ग्रंथ आपल्या संग्रहांत आले आहेत.

(८) आध्यात्मिक विषय अमूर्त असतो व आधिदैविक विषयहि अदृश्य व गूढ असतो, असें असतां आपल्या समजुतीकरितां अशा विषयांचें बाह्य दृष्टीनें केलेलें लौकिक भाषेतील वर्णन किंवा समाधिभाषेत केलेलें गूढ वर्णन अक्षरशः जसेंच्या तसेंच घेतां घेत नाही. गूढार्थाच्या संकेतापुरतें तें

वर्णन असतें. म्हणून तेथील सांकेतिक शब्द व दृष्टान्त सोडून रहस्यच ग्रहण करावयाचें असतें.

(९) आणखी एक मुद्दा असा आहे की, ज्या शिवलिंगोपासनेचें अधिष्ठान सामान्यतः अज्ञात ब्रह्म आहे व त्याची फलश्रुति अदृष्ट मुक्ति अथवा शिवसायुज्य ही आहे, त्यासंबंधी केवळ तार्किकांच्या आशंकांना व अनुमानांना शिवमक्तांच्या साक्षात् दिव्य प्रत्ययांपुढे कांहींच किंमत देतां येत नाही. इतकेंच नव्हे तर पुराणांच्या प्राचीन टीकापेक्षांहि साक्षात्कारी शिवमक्तांचे अनुभव यांचें प्रामाण्य श्रेष्ठ मानावें लागतें.

(१०) आखिल जगत्कार्याचें अभिन्न निमित्तोपादानकारणरूप शिवशक्ति हें निर्द्वंद्व आखिल सृष्टपदार्थांत नित्य विद्यमान अथवा व्याप्त असल्यामुळे कोणत्याहि पदार्थांत किंवा त्याच्या निर्मितीच्या प्रक्रियेत त्यांचा सत्थानृत मैथुनभावामास असणारच. त्यांत तत्त्वतः मनाला लज्जा वाटण्याचा विषय, मानवाचें शिवशक्तिस्वरूपाविषयी अज्ञान अथवा ब्रह्मात्मस्वरूपज्ञान ह्या होय. तेथें अश्लीलता हें लज्जेचें कारण नसतेंच.

(११) शिवमहापुराणाच्या विद्येश्वरसंहितेंतील विंदुनादात्मक शिव-लिंगाचें तार्विक वर्णन पाह्यावें.

(१२) प्रख्यात शैव तत्त्वज्ञ तिरुमुलर यांनी शैवपुराणातील कांहीं शिवकथांचा अर्थ अभ्यात्मपर लावला आहे. उदाहरणार्थ, शिवाचें त्रिपुरदहन म्हणजे तीन मल आणि तीन अशुद्ध तत्त्वांचा निरास होय. अगस्त्य ऋषींनी शिवाज्ञेनें दक्षिणेंत जाऊन पृथ्वीचा तोल संमाळला, या कथेचा अर्थ अगस्त्य ऋषींनीं संतोष किंवा शांतता प्रस्थापित केली. येथें अगस्त्य याचा अर्थ मूलाधारचक्रापासून सहस्रारपर्यंत जाणारा कुडलिनी शक्तीचा प्रभाव किंवा प्रकाश होय, असाहि त्यांनीं अर्थ केला आहे. शिवाचें विषप्राशन याचा अर्थ विश्वप्राप्त असा ते करतात. नंदी हें परात्पर शिवाचें रूप असून त्याच्या ठिकाणीं सर्व ब्रह्मांडाची धारणा आहे, असें त्यांचें म्हणणें आहे. ते आणखी म्हणतात की, देवांनीं महादेवास प्रार्थना केली की, त्यांनीं विष कंठाखालीं जाऊं देऊं नये. कारण तसें झालें तर शिवाचें सगुण रूप नाहीं होईल, म्हणजे विश्वाचाच अंत होईल.

शिवाच्या नटराजमूर्तीच्या हाती जी आयुर्वे दिलेली आढळतात, त्यांतील गूढमावादि तिरूमूलरनीसां गितला आहे. उदाहरणार्थ, मृग म्हणजे अशुद्ध माया, खड्ग म्हणजे ज्ञान, सर्प म्हणजे जीवात्मा, डमरू म्हणजे सृष्टि, अमयकर म्हणजे स्थिति, परशु म्हणजे संहारकार्य, नटराजाचा खालचा पाय म्हणजे तिरोमाव आणि वर उचललेला पाय म्हणजे अनुग्रह. याप्रमाणेच नटराजाच्या नृत्यांतील सृष्टि, स्थिति, संहार, तिरोमाव आणि अनुग्रह असे मावादि त्यांनी सांगितले आहेत. तिरूमूलर यांची ही विधायक रहस्यदृष्टि जर सुदैवाने आधुनिकांना प्राप्त झाली तर अलौकिक व असंख्य वाटणाऱ्या कित्येक शिवाच्या व शिवमक्तांच्या कथांचा योग्य रहस्यपूर्ण उलगडा लक्षणेने करता येईल. उदाहरणार्थ, शिवलीलांपैकी व्याघाची महाशिवरात्रीची कथा ही आकाशांतील नक्षत्रपर लावतां येईल. श्रियाळाची आपल्या पुत्राचे बलिदान केल्याची कथा पुरुषसूक्तांतील पुत्रपयशाच्या रहस्याप्रमाणे अध्यात्मपर लावतां येईल. तसेंच दक्षिणेतील त्रैलोक्य नयनारांच्या अत्यंत त्रोटक चरित्रांवरून आपणांला त्यांच्या स्वऱ्या चारित्र्याची कल्पना करतां येत नाही; पण तिरूमूलरसारख्या महान् तत्त्वज्ञाने सुद्धा त्यांचे माहात्म्य मुक्कटाने वर्णिले आहे, ते प्रमाण मानणे भागच आहे. 'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज।' हे मक्तीचे मूलब्राह्मी तत्त्व नयनारांमध्ये पुरे बाणले होते असे दिसते.

तव तत्त्वं न जानामि कीदृशोऽसि महेश्वर ।

यादृशोऽसि महादेव तादृशाय नमो नमः ॥ ४२ ॥

—शिवमहिम्न.

वर्णन असतें. म्हणून तेथील सांकेतिक शब्द व दृष्टान्त सोडून रहस्यच ग्रहण करावयाचें असतें.

(९) आणखी एक मुद्दा असा आहे की, ज्या शिवलिंगोपासनेचें अधिष्ठान सामान्यतः अशात ब्रह्म आहे व त्याची फलश्रुति अदृष्ट मुक्ति अथवा शिव-सायुज्य ही आहे, त्यासंबंधी केवळ तार्किकांच्या आशंकांना व अनुमानांना शिवभक्तांच्या साक्षात् दिव्य प्रत्ययांपुढें कांहींच किंमत देतां येत नाही. इतकेंच नव्हे तर पुराणांच्या प्राचीन टीकापेक्षांहि साक्षात्कारी शिवभक्तांचे अनुभव यांचें प्रामाण्य श्रेष्ठ मानावें लागतें.

(१०) अखिल जगत्कार्याचें अभिन्न निमित्तोपादानकारणरूप शिवशक्ति हें निर्द्वंद्व अखिल सृष्टपदार्थांत नित्य विद्यमान अथवा व्याप्त असल्यामुळें कोणत्याहि पदार्थांत किंवा त्याच्या निर्मितीच्या प्रक्रियेंत त्यांचा सत्प्राप्त झालेला भाव असणारच. त्यांत तत्त्वतः मनाला लज्जा वाटण्याचा विषय, मानवाचें शिवशक्तिस्वरूपाविषयी अज्ञान अथवा ब्रह्मात्मस्वरूपाज्ञान हा होय. तेथें अलीलता हें लज्जेचें कारण नसतेंच.

(११) शिवमहापुराणाच्या विद्येश्वरसंहितेंतील चिदुनादात्मक शिव-लिंगाचें तार्किक वर्णन पाहवें.

(१२) प्रख्यात शैव तत्त्वज्ञ तिरुमलर यांनी शैवपुराणांतील कांहीं शिव-कथांचा अर्थ अध्यात्मपर लावला आहे. उदाहरणार्थ, शिवाचें त्रिपुरदहन म्हणजे तीन मल आणि तीन अशुद्ध तत्त्वांचा निरास होय. अगस्त्य ऋषींनी शिवाशेनें दक्षिणेंत जाऊन पृथ्वीचा तोल संमालला, या कथेचा अर्थ अगस्त्य ऋषींनी संतोष किंवा शांतता प्रस्थापित केली. येथें अगस्त्य याचा अर्थ मूलाधारचक्रापासून सहस्रारपर्यंत जाणारा कुडलिनी शक्तीचा प्रभाव किंवा प्रकाश होय, असाहि त्यांनीं अर्थ केला आहे. शिवाचें विपप्राशन याचा अर्थ विश्वप्राप्त असा ते करतात. नंदी हें परात्पर शिवाचें रूप असून त्याच्या ठिकाणीं सर्व ब्रह्मांडाची धारणा आहे, असें त्यांचें म्हणणें आहे. ते आणखी म्हणतात की, देवांनीं महादेवास प्रार्थना केली की, त्यांनीं विप कंठाखाली जाऊं देऊं नये. कारण तसें झालें तर शिवाचें सगुण रूप नाहीसें होईल, म्हणजे विश्वाचाच अंत होईल.

शिवाच्या नटराजमूर्तीच्या हाती जी आयुधे दिलेली आढळतात, त्यांतील गूढमावहि तिरुमूलरनीसां गितला आहे. उदाहरणार्थ, मृग म्हणजे अशुद्ध माया, खड्ग म्हणजे ज्ञान, सर्प म्हणजे जीवात्मा, डमरू म्हणजे सृष्टि, अमयकर म्हणजे स्थिति, परशु म्हणजे संहारकार्य, नटराजाचा खालचा पाय म्हणजे तिरोभाव आणि वर उचललेला पाय म्हणजे अनुग्रह. याप्रमाणेच नटराजाच्या नृत्यांतील सृष्टि, स्थिति, संहार, तिरोभाव आणि अनुग्रह असे भावहि त्यांनी सांगितले आहेत. तिरुमूलर यांची ही विधायक रहस्यदृष्टि जर सुदैवाने आधुनिकांना प्राप्त झाली तर अलौकिक व असंख्य वाटणाऱ्या कित्येक शिवाच्या व शिवमक्तांच्या कथांचा योग्य रहस्यपूर्ण उलगडा लक्षणेने करता येईल. उदाहरणार्थ, शिवलीलांपैकी व्याघ्राची महाशिवरात्रीची कथा ही आकाशांतील नक्षत्रपर लावतां येईल. त्रियाळाची आपल्या पुत्राचे बलिदान केल्याची कथा पुरुषसूक्तांतील पुरुषयज्ञाच्या रहस्याप्रमाणे अभ्यात्मपर लावतां येईल. तसेंच दक्षिणेतील त्रेसष्ट नयनारांच्या अत्यंत त्रोटक चरित्रांवरून आपणांला त्यांच्या त्या चारित्र्याची कल्पना करतां येत नाही; पण तिरुमूलरसारख्या महान् तत्त्वज्ञाने सुद्धा त्यांचे माहात्म्य मुक्तकंठाने वर्णिले आहे, ते प्रमाण मानणे भागच आहे. 'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज।' हे मक्तीचे मूलग्राही तत्त्व नयनारांमध्ये पुरे चाणले होते असे दिसते.

तव तत्त्वं न जानामि कीदृशोऽसि महेश्वर ।

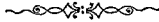
यादृशोऽसि महादेव तादृशाय नमो नमः ॥ ४२ ॥

—शिवमहिम्न.

प्रकरण ९ वे

शिवपंचायतन, वेशभूषा आणि परिवार

श्मशानेष्वक्नीडा स्मरहर पिशाचाः सहचरा-
 श्रिता भस्मालेपः स्रगपि नृकरोटी परिकरः ।
 अमंगल्यं शीलं तव भवतु नामैवमखिलम्
 तथापि स्मृतृणां वरदपरमं मंगलमाप्ति ॥ २४ ॥ महिम्न
 सहस्रास्यो नागः प्रभुरपि मतः पंचवदनः ।
 पडास्यो हन्तैकस्तनय इतरो वारणमुखः ।
 गृहे भैक्ष्यं शश्वत्प्रभवतु कथं वर्तनमिति ।
 श्वसत्यां पार्वत्यामथ जयति शम्भुः स्मितमुखः ॥ १ ॥

अक्तुं वाञ्छति वाहनं गणपते राखुं शुधार्तः फणी ।
 तं च क्रौञ्चपतेः शिखी च गिरिजा सिंहोऽपि नागाननम् ।
 गौरी जहनुसुतामसूयाति कलानाथं कपालाननो,
 निर्विण्णः स पपौ कुटुंबकलहादीशोऽपि हालाहलम् ॥ १ ॥

परमशिव हें तत्त्व त्रिगुणातीत आहे. तेंच जगत्कारण होय. त्याचा सगुण-
 रूपांत जो प्रथम आविर्भाव तो तमरूपांत झाला असावा. कारण तम हा
 आदिगुण मानला आहे. तो सर्व गुणांत परम दुर्ज्ञेय आहे.

निर्गुण शिवाची अविनाभूत मानलेली चिच्छक्ति प्रथम मूळ माया व
 नंतर गुण माया बनली असेल. ज्या वेळी त्या आदिमायेच्या ठिकाणी प्रथमच
 गुणविक्षोभ झाला असेल, त्या वेळी त्याचा साक्षी एक आदिनाथ; अन्य
 कोणीच द्रष्ट नव्हता. अर्थात् त्या गुणविक्षोभाचें अनुमान मागूनव्या स्पष्टि-
 कार्यावरून केलें तरी तें यथार्थ असणें अशक्यच वाटतें.

‘रसो वै सः ।’ असें परमशिवाचें लक्षण आहे. त्या आदिकारणरूप रस-
 रूपांतून उद्भूत झालेले नवरसांचे प्रथम आविर्भाव कोणत्या नामरूपकर्मात,
 ज्ञानइच्छाक्रियेत अथवा मनप्राणवायूपांत कसे प्रकट झाले असतील तें
 कोण सांगणार !

या अनंत विश्वकुटुंबाचें प्रथम घटकरूप शिवपंचायतन, त्याची प्रभावळ, वेशभूषा आणि परिवार याची काय कल्पना करावी ! परंतु कवींच्या निरंकुश बुद्धीनें मनोविनोदार्थ तें सादस केलें आणि एखाद्या चतुर दाईनें नूतन चालकास त्याच अनिर्वाच्य जन्मरहस्य एखाद्या नवलकथेच्या रूपांत रचून सागावें, त्याप्रमाणें "तेजोवारिमृदा यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गोऽमृता ॥" इत्यादि प्रकारें पुराणकारांनीं हि सर्गविसर्गांचे सर्ग लिहिले

याप्रमाणें या अचिंत्य जगत्कारणाच्या अनादि सत्ताच्या वर्णनातील विशेषेकरून भीमरत्न, मयानक, अद्भुत आणि रौद्र या रसांत वर्णिलेले विशेष प्रकार वाचले असता कित्येक आधुनिकांना त्यात ग्राम्यता व अश्लीलता यापलीकडे काहींच आढळलें नाहीं. तेव्हा त्याच्या मतानें असें ठरलें कीं, घोर रुद्र, चली घेणारी काली रुद्राणी, विघ्नकारक विनायक, बालातक स्कंदकुमार, त्याच-प्रमाणें त्याचीं वृषभादि वाहनें, भूतपिशाचादि परिवार, विलक्षण रूपें, वेशभूषा, स्मशाननिवास आणि तेथील त्याचें अत्यवस्थित उन्मत्तासारखें ताडवन्वृत्य, या आपल्याच शास्त्रपुराणातील वर्णनावरून हीं आदिनिवासी रानटी वनमानवाचीं अथवा अनार्यांचीं निध दैवतें होत ! या आक्षेपक पूर्वपक्षाचा विस्तार आधुनिक संशोधकांनीं अत्यंत तिरस्कारपूर्वक पुष्कळच केला आहे तो येथें तपशीलवार देण्यात स्वारस्य नाहीं, म्हणून देत नाहीं, पण त्याचा यथाशक्य खुलासा करणें जरूर आहे, म्हणून तो यत्न पुढें करीत आहे

वर लिहिल्याप्रमाणें कित्येक आधुनिकांचें असें म्हणणें दिसतें कीं, सारेंच शिवपंचायतन अनार्यांचें आहे. शिवरुद्राची वेशभूषा, त्याचा परिवार व त्याचें स्मशानभूमीवरील ताडवन्वृत्य ह्या त्या अनार्यांच्या देवाच्या रानटीपणाचा पुरावा आहे. यासंबंधीं सद्बुद्धीनींच एक असा विचार मनात येतो कीं, शैववाङ्मयातून शैवोपास्य देवतासंबंधीं आढळणारे अलौकिक, अद्भुत व विलक्षण वर्णन अश्वरश्. सत्कार्यवाचक किंवा निंदावाचक असणें अगदींच असंभवनीय आहे तेव्हा अन्य ठिकाणीं म्हंटल्याप्रमाणें तें परोक्ष, लाक्षणिक, व गूढार्थवाचकच मानणें भाग आहे निदान शिवपुराणात तरी शिव व त्याच्या परिवाराला अनार्य व रानटी मानणेंच भाग पडावें, असें वर्णन कसें असू शकेल ! 'परोक्षप्रिया इव हि देवा प्रत्यक्षाद्विप ।' वृ उप ४।२।२ हे श्रुति-वचन येथें मनात येतें या वचनाचे पडताळे आपल्या साऱ्या प्राचीन

वाङ्मयात पानोपानीं कसे येतात, हें 'इडो-आर्यन मायथॉलजी' नामक ग्रंथात सोदाहरण ठिकठिकाणी दाखविलें आहे.

सर्व देवचरित्रात शिवचरित्र अतिगूढ आहे अर्थात् शिवाप्रमाणें शिवाचा परिवाराहि अति विलक्षण आहे त्याचें ग्रंथातरीं जें वर्णन आढळतें, तें सकेत-मात्र असतें, असेच मानणें माग आहे वस्तुतः शिवपार्वती आणि त्याचे दोन मुलगे कोठें भूतान प्रांतात अथवा मेरु, मुजवान, गौरीशंकर किंवा कैलास या पर्वतावरील एखाद्या गुह्यत, तुम्हाआम्हांसारखें राहत आहेत, तेथें एक नदीचा मोठा व भूतगणांची शोषणी आहेत, अथवा एखाद्या महास्मशानात हाथा-प्रमाणें त्याची एखादी कुटि आहे, अशी भौतिक वस्तुस्थिति नाहीं तसेंच शनयी कातकरी लोक दारु पिऊन व शिंगून जसे नाचतात, त्याप्रमाणें भगवान् नटराजाचें ताडवनृत्य ग्राम्य नव्हे तें अत्यंत गंभीर व गूढार्थसूचक असल्याचें दिसून येतें.

सृष्टीची उत्पत्ति आणि प्रलय हे दोन प्रसंग जसे आपणास अगम्यच आहेत, त्याचप्रमाणें त्यात सारे देवदेवता सामील होतात तें शिवाचें ताडव नृत्य हें वस्तुतः आपणास अगम्यच आहे भगवतानें अर्जुनाला आपलें विभू-रूप दाखविलें महाशूद्र हनुमतानें भीमाला आपलें विराटरूप दाखविलें, शक्यांनी रामचंद्राला आपलें विश्वरूप दाखविलें, त्या वेळीं त्या दशनांनं त्याचे डोळे दिपले! तें त्यांना पाहिलेना त्या रूपाचें आकलन होणें त्यास अशक्य झालें तेव्हां भगवतास आता आपलें विराटरूप आवरा, असेंच त्यांना सांगावें लागलें, असें पुराणातरीं वर्णन आढळतें पुराणांनीं त्या विश्वरूपाचें जरी थोडें वर्णन केले असलें, तरी तें त्यातील नि साम अद्भूतता किंचित् दाखविण्यापुरतेंच आहे त्याचें यथार्थ वर्णन करता येणें शक्य नाहीं तसेंच शिवाचें ताडवनृत्य अगम्य जाणावें सृष्ट्युत्पत्तीच्या वेळीं अविनाभूत शिवशक्तीतून अद्भुता आणि श्रुता, प्रकाश-विमर्श यांनीं आपलें विराट रूप घारण केलें झाले त्या वेळच्या सप्त-प्राणांच्या संघर्षातून जेव्हा जगद्व्याळ प्रणवाचा खोल आणि गंभीर नाद निघाला असेल, त्या नादनिनादांच्या स्पृश्यातून ज्या वेळीं आकाशादि पंचमहाभूतें प्रकट होऊन त्याची पचीकरणाची ब्रह्माण्डव्यापी क्रीडा सुरू झाली असेल, ज्या वेळीं स्वयंभू, परमेष्टि, सूर्य, चंद्र, पृथ्वी हीं महामंडलें जनत अवकाशात तीव्र वेगानें परिभ्रमण करूं लागली असतील, ज्या वेळीं अस्तव्य तारकाचें रंगन भनत

गगनाच्या अगणात शिवाच्या डमरूच्या निनादात सुरु झाले असेल, ज्या वेळी अगणित विस्तृतकण आणि असंख्य द्रव्यपरिमाणु, जीवाणु, प्रमाणु, कोषाणु यांचे भ्रमण आपआपल्या केन्द्रामोंवतीं अति वेगाने सुरु झाले असेल, ज्या वेळी सुरग वर्णमाला आणि अक्षरमाला यांची समिध रासक्रीडा शिवाच्या डमरूच्या रवनी-प्रमाणे नक्षत्राच्या वाळवटावर आकाशगंगेच्या काठी होऊन राहिली असेल, त्या अद्भुत आणि अचिंत्य प्रसंगाची आपण काय कल्पना करावी !! शिवतत्त्व रसमय आहे त्यापैकी नऊ दहा रसच काय ते आपणास किंचित् समजल आहेत आणखी त्याचे किती रस असतील कोणी सांगव' अशा त्या विराट पुरुषाच्या ताडवट्याच्या वर्णन रौद्र आणि भीमरस रसातच केलेले कोणी वाचले असेल तर तेंच काही शिवाचे व त्याच्या परिवाराचे संपूर्ण वर्णन नव्हे त्या विरोधोघमार्मभय व लोकविलक्षण अशा शिवाचे यथार्थ वर्णन साक्षात् सरस्वतीलाहि करता येणार नाही, असेंच पुष्पदतादि साक्षात्कारी शिवभक्त स्पष्टच सांगतात सारास, शिववेशभूषा व शिवपरिवार हे वर्णन सूक्ष्म आधि-दैविक जगातील किंवा आध्यात्मिक जगातीलच असणार त्याचे यथार्थ वर्णन आपल्या लौकिक कल्पनांनी व मापेने भौतिक रूपात करता येणे शक्य नाही यास्तव पुराणातील हे विस्तृत वर्णन रहस्यार्थानेच जाणले पाहिजे. गोलोकातील भगवान् गोपालकृष्णाच्या गोप-गोपीशी होणाऱ्या दिव्य रास क्रीडेचे वर्णन वैष्णवग्रंथातून आढळते तें प्रेमरस, भृंगाररस, मधुररस यांनी ढवरलेले असते, तसेंच शिवाचे नटराजरूपाने शिवगणासद्वहोणारे ताडवट्या रौद्र, अद्भुत, भीमरस, उन्माद, अशा विलक्षण रसात वर्णिलेले आढळते त्याचा उत्तानार्थ खरा उद्बोधक नसून त्याचा अमौक्तिक अर्थच गुरुपरपरेने जाणला पाहिजे पुराणकारांनी तें दृश्य आपल्या दिव्य दृष्टींनी पाहिलेले असेल पण ते त्याचे पाहण्याचे डोळे वेगळे व त्याचे वर्णन आपणास समजण्यासाठी सांगण्याची त्याची अलौकिक वाणीहि वेगळी वाणीला डोळे नसतात व डोळ्यांना वाणी नसते, ही मोठीच अढचण असते ! शिवाय त्रिमात्राच्या वस्तूची अगर व्यक्तीची आपणास कल्पना येते त्याहून अधिक मात्रा अगर परिमाणे याची आपणास कल्पना करता येत नाही तसेंच या स्पदात्मक विश्वात आपल्या जाणिवेच्या अल्प मर्यादेच्या खालील व वरील स्पदात्मक जगाचे आपणास यथार्थ ज्ञान होणे शक्य नाही असे असता अशा पदार्थांचे कोणी चित्र काढण्याचा

प्रयत्न केलाच, तर तें चित्र सामान्य भाणसास विलक्षण व दुर्बोधच वाटेल.

अगोदरच आपल्या मनाच्या व इंद्रियांच्या शक्ति फारच मर्यादित असतात. साखरेची गोडी, निसर्गाचें प्रभातकाळचें सौंदर्य, उरकट विषयानंद, लोकोत्तर परमाश्चर्य, यांचें वर्णन आपणांस करतांच येत नाही. दुसरी अशी कल्पना करावी की, आपल्याला पांचांहून अधिक शानेंद्रियें असतीं तर हें जग किती निराळें भासलें असतें, याची कल्पनाहि आपल्याला करवत नाही. मग भगवंताच्या अनंत इंद्रियांचें जें साक्षात्मास्य त्याची तांडवनृत्य या शब्दांनी आपण काय कल्पना करणार! वस्तुतः सशक्तिक शिवाच्या अत्यंत व्यापक स्वरूपाची त्या रूपातिरिक्त निराळी परोच्छिन्न वेशभूषा आणि परिवार समवतच नाही. पण असें असूनहि भगवंताच्या योगैश्वर्याची उपासकास किंचित् कल्पना देण्यासाठींच अथवा त्याच्या चिंतनासाठीं त्या परिवाराचें दिव्य दृष्टीच्या शास्त्रकारांनी जें परोक्ष वर्णन केलें आहे, त्याची कांहीं कल्पना पुढें देत आहे.

(१) गौरी :— परब्रह्मरूप निर्गुण निराकार परमशिवाच्या ठिकाणीं हें जें नामरूपात्मक त्रैलोक्याचें ऐश्वर्य भासत आहे, तें जिच्यामुळें ती चिच्छक्ति गौरी होय. शंकराचार्य विनोदगर्भे स्तुति करतांना म्हणतात, “वृषो वृद्धो यानं विषमशेनमाशाविवसनम् । स्मशानं क्रीडाभूर्भुजगविवहो भूषणविधिः । समग्रं सामग्री जगति विदितैव स्मररिपो— । यदेतस्यैश्वर्यं तव जननि ! सौभाग्यमहिमा ॥” (बोधसार शिवपूजा, ७० ते ८०.) आध्यात्मिक दृष्टीनें पाहतां शिवरूप आत्म्याची सुखरूप वामांगा गौरी म्हणजे मन-वाणीला अगोचर अशी परमलोमनीय व शुद्ध अशी ब्रह्माकार वृत्ति होय. ही ब्रह्मावादिनी भवानी सर्व पदार्थांत व सर्व अवस्थांत शिवालाच साक्षात्कृत करते. ह्या ब्रह्माकार वृत्तीचें सर्वस्व म्हणजे शिव होय. त्यास सर्वात्मना आत्मसमर्पण करणारी ती शैलकन्या म्हणजे ब्रह्माकार वृत्ति आपल्या ह्या स्वभावानेंच कृतकृत्य होते. या भगवतीनें भगवान् शिवालाच सदा सर्वत्र पाहिलें आहे. त्यालाच ऐक्यभावनारूपानें आलिंगन दिलें आहे व त्यास अत्यंत प्रेमादरानें आपल्या हृदयमंदिरांत चिंतिलें आहे. म्हणून या दिव्यपतिव्रता साध्वीच्या सौभाग्याचा महिमा ऋषिमुनिहि गात असतात. तिला दिव्ययोगिनी म्हणतात. तिच्यापुढें प्रेमानें साक्षात् शिव तांडवनृत्य करतो. परस्परांवरील अनुरक्तीनें वस्तुतः ऐक्यात्मभावपन्न अशा त्या

उभयतापुढें मुमुक्षु जन सदा नम्र होतात. खरोखर शकरापेक्षाहि ही गौरी-
नामक ब्रह्माकार वृत्ति जास्त आदरणीय आहे. कारण शिवरूप जीवात्म्याचा
आनंद वृद्धिगत करण्याचें तिचें सामर्थ्य आहे यास्तव हिला साक्षात् परब्रह्मस्वरूपच
समजलें पाहिजे जगद्गुरु हें द्विचैव स्वरूप आहे केनोपनिषदातील उमा हैमवती
म्हणजे ब्रह्मविद्याच होय. शिवसत्कल्प अथवा समष्टि इच्छा, शान, क्रिया हें तिचेंच
रूप होय अन्य असंख्य तन्हांनीं व दृष्टींनीं या देवीचें वर्णन समवर्तें उमा
आणि रुद्र या दोन अरणी मानल्या आहेत यातूनच ज्ञानाभि प्रदीप्त होती. उमा-
गंगावाक् ही सारीं एकाच चिच्छक्तीचीं नामातरे आहेत तसेंच अनात्मवस्तूचीं
अत्यंत निषेधात्मक व संहारकारी कालीहि तीच जणु शवरूप निश्चेष्ट शिवावरील
ताडवन्मृत्य करणारी महामाया ती हीच शिव या नामातील इकाररूप जगता-
तील नित्यानित्य वस्तूच्या समष्टीची शक्ति तेंच गौरीचें रूप होय [“यच्च
किंचित्कचिद्वस्तु सदसद्वाखिलात्मके । तस्य सर्वस्य या शक्ति सा त्व किं स्तूयते
तदा ॥ घोषस्तार शिवपूजा, ७० ते ८०, केन उप भाष्य ४-२-२७]

मातृगण, दशमहाविद्या, नवदुर्गा, इद्राणी आणि रुद्राणी, सीता आणि
राधा, महालक्ष्मी आणि महासरस्वती, तसेंच मानसी शक्ति, प्राणशक्ति, द्रव्य
शक्ति, आकर्षण विकर्षणशक्ति, विशुच्छक्ति इत्यादि साऱ्या आधिभौतिक,
आधियाज्ञिक, आधिदैविक व आध्यात्मिक शक्ति, विद्या आणि अविद्या शक्ति ह्या
सर्व त्या एकाच चिच्छक्तीच्या अथवा महामायेच्या मूर्तामूर्त अवस्था आहेत.

अर्थात्, असंख्य ब्रह्माण्ड व्यापून उरणारें असें या जगत्कारणरूप शिव-
शक्तीचें स्वरूप असल्यामुळें तिच्यासबर्धी क्षुद्र, ग्राम्य व परिच्छिन्न अशा
कल्पना समवतच नाहींत

‘तम आसीत्तमसा गूढमग्रे’ ही सृष्टीच्या पूर्वीची अवस्था होय तेंच मूळ
शिवशक्तीचें स्वरूप होय अर्थात् जी स्वरूपत अज्ञेय ती काली होय महा-
कालरूपिणी अशी जी सत्ता ती काली होय संहार करण्यास योग्य पदार्थांचा
नाश (विनाशाय च दुष्कृताम् ।) करणारी ती काली होय अशी जी दयाळू
जगज्जननी ती काली (वराभयकरा) होय सारे कालीमक्त तिला दारिद्र्य,

१ अरूप भावनागम्य पर ब्रह्म कुलेश्वरि । अरूपा रूपिणीं कृत्वा कर्म-
काण्डरता नरा ॥
—कुलार्णवतत्र

दु.रत्न, भय हरण करणारी 'मा' म्हणजे आई म्हणतात.* परमार्थीत 'शिवो भूत्वा शिवं भजेत्', असा शास्त्राचा आदेश आहे. त्यासाठी 'दासोऽहम्' या वृत्तीतील 'दा' चें बलिदान हें शिवपूजेचें प्रधान अंग आहे. शिवशक्तीस शिवशक्त्युपासकानें करावयाचें बलिदान चार प्रकारचें आहे. आपल्या जीव-भावाचें बलिदान हें उत्तम कोटीचें बलिदान होय. काम-क्रोध-विकाररूपी मॅळ्या-चकऱ्यांचें बलिदान हें दुसऱ्या कोटीचें बलिदान होय. मिठाई, कांदा, लसूण, मधादि इंद्रियप्रिय वस्तूंचा त्याग हें तिसऱ्या प्रतीचें बलिदान होय. कुष्मांड, लिंबू, ऊंस, पिठाचा पिंड, इत्यादि पदार्थांचें समर्पण हें चौथें सार्विक बलिदान होय.

जिच्यापासून पुढें सृष्टि उत्पन्न झाली तिच्या गळ्यांत अगोदरच मुण्डमाला कोठून असणार? अर्थात् ही मुण्डमाला म्हणजे पुढें होणाऱ्या नामरूपात्मक सृष्टीची बीजभूत अशी मातृका वर्णमाला होय. शिवरुद्र हें अमितत्त्व मानलें आहे. अर्थात् काली, कराली या रुद्रात्रीच्या शक्ति होत. (मुंडक उपनिषद्, १।२।४). ज्याप्रमाणें अदिति ही देवमाता उत्पत्ति व संहार दोन्ही भाव दर्शविते. त्याचप्रमाणें काली होय. वस्तुतः हे दोन्ही भाव सापेक्षच आहेत. विघटना आणि सघटना या एकाच वस्तूच्या दोन बाजू आहेत. बीजाची विघटना होते त्यांतच अंकुराची सघटना संभवते. स्वामी विवेकानन्द

* टीप - दारिद्र्यदुःखमयहारिणि का त्वदन्या सर्वोपकारकरणाय सदाद्र-चित्ता ॥ —मार्कंडेय पुराण.

१. कामक्रोधौ द्वौ पशू इमावेव मनसा बलिमर्षयेत् ।
कामक्रोधौ विघ्नकृतौ बलिं दत्त्वा जपं चरेत् ॥ —महानिर्वाणतंत्र

२. सार्विको जीवहत्यां वै कदाचिदपि नाचरेत् । इक्षुदण्डश्च कूष्माण्ड-स्तथा वन्यफलादिकम् । क्षीरपिण्डैश्चालिचूर्णैः पशुं कृत्वा चरेद् बलिम् ।
—महाकाल-संहिता अजसंज्ञानि बीजानि वै त्रिवर्षोपितानि च ।—महाभारत, शांतिपर्व

३ पञ्चाशल्लिपिभिरित्यादि ।

सोऽयं वाक्समाम्नायो वर्णसमाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रस्तारकवत् प्रति-मण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः ।
—पतञ्जलि महाभाष्य.

मोठ्या अभिमानाने म्हणत की, या संहारमूर्तीला आई म्हणणारे रामप्रसाद कमलाकान्त, श्रीरामकृष्णप्रभृति अनेक देवीमक्त या भरतभूमीतच निर्माण व्हावे, हे या धर्मभूमीच्या असाधारण तत्त्वज्ञानाचे वैभव होय. तरीपण सामान्यतः ज्यात संहारक रौद्रधर्माचे अथवा क्रूरकर्मचे मूर्तीकरण परमेश्वराने अथवा शास्त्राने केलेले असते, ते रूप उपासनीय मानीत नाहीत. ध्यानधारणेचे उपासनीय रूप सौम्य व मनोवेषक असेच असते. शिवपंचयातनातील पार्वती हे रौद्ररूप नाही. 'माता च पार्वती साक्षात्पिता देवो महेश्वरः।' अशी शिवपार्वतीची रूपे उपासनीय मानली आहेत.

(२) गजानन :- हे स्पष्टच सांकेतिक रूप आहे. मेलेल्या हत्तीची सांड तोंडाला लावून फिरणारी कोणी एक रानटी व्याक्ति तो गजानन, ही कल्पना आचरटपणाची आहे. जो केवळ पार्वतीचा म्हणजे प्रकृतीचा अंतःकरणरूप अंश असूनहि आपल्या बुद्धियोगाने व शिवप्रसादाने प्रत्यगात्मरूप पावला व आत्मानंदान्या अतिशयाने तुंदिलतनु दिसू लागला तोच विघ्नेश्वर गणपति होय. [बोधसार शिवपूजा, ६२] जीवाहंकाराचा शिरच्छेद झाला की जीवच शिवरूपेने मंगलमूर्ति गजमुख बनतो. विघ्न करणारा व विघ्नाविनाशक, सृष्टिसाक्षी व मुक्तिसाक्षी अशी ही दोन मनाचीच रूपे आहेत. व्यष्टिसमष्टि-प्रज्ञा-प्राणांचा अथवा ज्ञानक्रियांचा जो मूलाधार, जो इंद्रियांचाहि अधिपति तो गणपति होय. ज्याचे प्राकृतिक शरीर क्रियांचा आधार आहे व ज्याचे शिवदत्त गजमुख बोधस्वरूप आहे तोच गजानन होय. ज्ञानकर्मात्मक, स्मृतिविस्मृतिरूप (जीवांच्या प्राक्कर्मसंस्काराची स्मृति व स्वस्वरूपविस्मृति) असे जे ब्रह्मदेवाचे स्वरूप तोच ब्रह्मणस्पति गणेश होय. नामरूपात्मक जगद्रूप जे कर्म आहे, त्यांत आयत्तव्याप्तज्ञान हेच गणेशरूप होय. अर्थात श्रीगणेश हे कर्मसाधक आहे. 'व्यासोच्छिष्टं जगत्सर्वम्' असे म्हणतात. तो व्यासांचा अंतःकरणरूप संकल्पलेखक गणेश होय. काळ्या कांचेने पलीकडील पदार्थ दिसत नाहीत. उलट दुर्घिणीच्या कांचेतून दूरचा एरवी न दिसणाराहि पदार्थ दिसू लागतो. त्याप्रमाणे हा प्राकृतिक देव जसा प्रातिबंधक विघ्नेश म्हणजे विघ्नकारी आहे तसाच तो विघ्नाविनाशक पण आहे. आघातास प्रत्याघात हे प्रकृतीचेच एक रूप आहे. त्याचप्रमाणे विघ्न करणाऱ्या असुरांस उलट विघ्न करण्याकरितां विघ्नाविनाशक निर्माण झाले (लि. पू. अ १०४।१०५), असे कथानकाच्या रूपाने

सांगितले आहे. प्राणापानांचा संघर्ष हे त्याचें रूप असेहि सांगतात. शानेंद्रियें, कर्मेंद्रियें, अंतःकरणचतुष्टय, पंचप्राण, पंचभूतें, काम, कर्म आणि अविद्या या-पूर्यष्टकाचा जो निर्यता तोच गणेश. कोणी लंगोदर हे आकाशतत्त्व असेहि मानतात. कोणी शिवाच्या कंठाच्या आकाशतत्त्वांतूनच गणेशाची उत्पत्ति सांगतात. गणेशाचें मूपकवाहन म्हणजे संशोधक किंवा चिकित्सक बुद्धि वे गजमुख म्हणजे संयोजक बुद्धि असा कोणी अर्थ करतात. “शानार्य-वाचकं गश्च णश्च निर्वाणवाचकः। तयोरीशं परं ब्रह्म गणेशं प्रणमाम्यहम्।” असा ब्रह्मवाचकहि गणेशाचा अर्थ करतात.

(३) पण्मुखः—केवळ शिवाचाच अयोनिसमव अंश जो पिण्डांतर्गत दृष्टीने पदचक्ररूप सहा कृत्तिकांकडून पोसला जातो, तो प्रत्यगात्मरूप शिवांश म्हणजे पाण्मातुर स्कंद होय. हाच पदचक्रभेदानें मेरुदंडरूप क्रींचपर्वताचे (पाठीचा कणा) जणु विदारण करतो व शिवसायुज्य पावतो. हाच नारदाचा उपदेष्टा बोधस्वरूप शिवात्मज सनत्कुमार स्कंद होय. कुंडलिनीरूप नागिणीचें अथवा आसुरप्राणरूप सर्पाचें विष हरण करणारा असा मयूर ज्याचें वाहन आहे, तोच हा पिण्डांतर्गत जीवात्मा शानेंद्रियांचा सेनानी होय. आत्मसूर्य आणि मूनश्चंद्र यांची जी एकतानता त्याच (अमाचार्यारूप) सिनीवाली देव-सेनेशी ज्याचा जन्मादारम्य संबंध जडला, तोच जीवशिवैक्यात्मक बोध-स्वरूप सनत्कुमार होय. (‘हनुमंतार्शी हितगूज’, पृ. २७९-३०८). तारकासुर म्हणजे रात्ररूप अज्ञान याचा नाश करणारा हाच. (‘मंगलमूर्ति’, पृ. ११६-१२६; ‘करुणानंद’ शिवांक, पृ. ५०१) “बोधस्त्वसेनया येन मोहस्य स्कंदनं कृतम्। स बुद्धिमान् महासेनः स्कन्दो नाम शिवात्मजः ॥ ६१ ॥” (बोधसार शिवपूजा.) तात्पर्य, कार्तिकेय पण्मुख हेहि स्पष्टच लाक्षणिक रूप आहे. शिवाची जशी पांच मुखें तशीच याची सहा मुखें लाक्षणिक आहेत. याच्या रानटी म्हणणारेच अढाणी होत.

(४) शिवगणः—एकदां अलकापुरीजवळ शिव आपल्या गणांसह आल्याचें वर्णन शिवपुराणांत केले आहे. तेथे शिवाचरोदर आलेल्या गणांचे प्रकार विविध आणि असंख्य असल्याचें आढळतें. रुद्र अर्थात् रुद्रांश असल्यात असल्याचें वर्णिलेले आहे. हा सारा आधिदैवत जगांतील वर्णनाचा प्रकार आहे. वेदविज्ञानवादी असें सांगतात की, पृथ्वीपासून वारा योजनें वरपर्यंत

अंतर्निहित एमप वराहनामक भूवायु असतो. त्यांत अनेक जीव राहतात. त्यांचे शरीर वायुमय असते. त्यांच्या भ्रूसाच्या तारतम्याने पिशाच्च, राक्षस, व यक्ष अशा जीवकोटि होतात. या भूत, पिशाच्च, राक्षसादि वायव्य प्राणांचा अधिष्ठाता भगवान् रुद्र आहे. वारणवायु ही आसुरप्राणांची प्रतिष्ठा होय. रुद्रप्राण जसे घातक तसे तारकीहि असतात.

श्री. नरहरिस्वामीकृत चोधसारांत असे सांगितले आहे की, शंभु हा स्वस्वरूपाने विद्यानंद, विषयानंद इत्यादि समस्त आनंदांचा समुद्र आहे आणि त्याच्या शक्तीला आनंदवारी असे म्हणतात. समुद्राच्या शुद्ध तुपारांप्रमाणे ह्या आनंदसागराचे जे अंश तेच शिव (समुद्राचे) गण होत. या भृंगि, तुंगरु इत्यादि शिवभक्तांचे व शिवगणांचे स्वरूप असत, जड, दुःस्वरूप असलेल्या या आपल्या जगाहून अगदीच विलक्षण असल्यामुळे शिवगणांचे वर्णनहि विलक्षण आढळते यांत नवल नाही. जगत्पराद्मुख दृष्टि असलेले जे योगी तेच योगिनीगण होत. त्यांना भूतपिशाच्च म्हणून निंद्य व तिरस्करणीय मानणे हा मूर्खपणा आहे. जगद्रुपी जालाला विपरीत रूप देणारा तो कालभैरव, निरोधरूपी दण्डाने आपल्या सकलरूप मनाला दण्ड करणारा तो दण्डपाणि, समष्टि-व्यष्टि स्थूल-सूक्ष्म शरीराचे पालन करणारे शिवांश जीव तेच क्षेत्रपाल, शुद्ध माव किंवा शिव चोष तोच नदिकेश्वर, अथवा चतुष्पाद घर्मे तोच नदिकेश्वर, विभक्त नसलेला शानी मक्त म्हणजे भृंगि होय. [चोधसार, शि. पु. ५१ ते ६०].

शिवाच्या मस्तकीं चंद्र व गंगा, म्हणजे कुंडलिनीयोगातील मस्तकींच्या सहस्रार कमलाशीं मनश्चंद्राच्या व तैयून वाहणाच्या त्रिवेणीधारारूप गंगेचे साद्वर्च असे मानतां येईल किंवा शिवाच्या विराटरूपाच्या कल्पनेत आकाश-गंगा आणि आकाशीचा चंद्र शिरीं धारण करणारा सूर्य मानतां येईल.

(५) चितामरुत व रुद्राक्ष :— ज्ञानाग्नीने देहत्रय जाळून जे आत्मप्रत्ययरूप शुद्ध अनुभवतत्त्व उरते ते चितामरुत होय. सत शिवमक्त हीच विभूति. सत्य-स्मरण, किंवा निर्विशेषाचे निदिध्यासन हेच रुद्राक्षधारण जाणावे.

(६) मरुत :— शिव हे अग्नीचे रूप मानले अथवा अग्निहि शिवाचे रूप मानले म्हणजे सहजच ते मरुमाच्छादित मानतात. ज्याप्रमाणे अग्ने हे जलाचे

अग्नीच्या तापानें होणारें भस्मच होय, [श. प. ७।५।२।४८] त्याचप्रमाणें भृगुपति शिवयोगी हे आपल्या शरीरातील रेत रूप जलाचे पदचक्रांच्या अर्धांत भस्म करून त्या ब्रह्मचर्यरूप भस्माच्या दिव्य कांतीनें शोभतात. [गो. पू. १।३] भस्म म्हणजे पदार्थाचें अंतिम शुभ्रस्वरूप होय. त्याचें आणखी परिवर्तन कशानेंहि होत नाहीं. तें अपवित्रालाहि पवित्र करणारें आहे. म्हणून त्यास रक्षा अथवा राख म्हणतात. भस्मस्वरूपांत पदार्थाच्या नानात्वातील भेद नाहींसा होतो, हें भस्माचें एकरूप शिवास भूषणभूत वाटतें. (चोघसार शिवपूजा ३१) पंचमहामंडलांपैकी सर्वांत वरची परमोष्ठ व स्वयंभू हीं दोन मंडळे गुप्त आहेत. तीं अछिन्न आहेत. सौरप्राणांत सर्व रंग आहेत. अग्निद्वारां जेव्हां ते सारे रंग जळून जातात तेव्हां परमोष्ठीचा कृष्णवर्ण व्यक्त होतो. तोहि जळून गेल्यावर स्वयंभू या शिवमंडळाचा श्वेतभस्मरूप वर्ण व्यक्त होतो. त्याला आग्नि जाळूं शकत नाहीं. भस्म हें शिवाचे वीर्य होय, असें लिंगपुराणात (पूर्वाधे अ. ३४) सांगितलें आहे.

(७) डमरू :— भक्तजनांना ' नेति नेति ', अशा प्रकारें द्वैतनिरास-पूर्वक आत्मरूपाची सूचना देण्याचें कार्य डमरू करित आहे. (चोघसार शिवपूजा ४५) तो डमरू म्हणजे शब्दब्रह्माचें मूर्त रूप होय. कंठ हाच डमरू होय. तो प्रणवाचा व्यंजक होय. या डमरूच्या ध्वनीतून व्याकरणशास्त्राची चौदा सूत्रें निघून संस्कृत भाषेची रचना झालेली आहे असें मानतात. [वृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् । उद्धर्तुकामः सनकादि-सिद्धानेतद्विमर्शं शिवसूत्रजालम् ॥ नंदिकेश्वरकारिका]. शिवसूत्रें अर्शाच आहेत. सूत्रमाह महेश्वरः - शिवसूत्र मररिचत् । (भास्करानंद-कथासरित्सागर.)

(८) त्रिशूल आणि खट्वांग :— “ इच्छाज्ञानक्रियारूपास्त्रिशूलशक्तयो मताः । उक्तास्ता एक खट्वाङ्गं शुद्धसत्त्वप्रवर्तिकाः ॥ ” याप्रमाणें त्रिशूल आणि खट्वांग यांचें वर्णन आढळतें.

शान्तिवैराग्यचोषाख्ये त्रिभिरग्रैस्तरस्त्रिभिः ।

त्रिगुणत्रिपुरं हन्ति त्रिशूलेन त्रिलोचनः ॥ ४४ ॥ चोघसार शिवपूजा

(९) कपाल :— अनादिकालापासून नष्ट होत आलेल्या असंख्य ब्रह्मां-
ण्डांची कपालें किंवा त्यांच्या मुंडमाळा धारण करणारा हा अनाद्यनंतरूप असा

शिव आहे. (चोषसार शि. पु. ४६) मुंडमाळा म्हणजे वर्णमाला असेंहि मानतात. या वर्णमालेने ब्रह्माण्डमालेचेच दिग्दर्शन होऊन उपास्य शिवशक्तीचे विराट स्वरूप अथवा जगत्कारणत्व हेच लक्षिले जाते. सहस्रारचक्र प्यांत असते ते कपाल. हे पंचमंदिरांतील शिवाचे मंदिर मानले आहे.

(१०) विपारी पदार्थ :— कैलासासारख्या चर्फीच्छादित शांत प्रदेशांत निवास करणाऱ्या महादेवाला घोतरा, भांग, यांचा उपयोग मानला आहे. शिवयोग्याची उन्मनावस्था किंवा उन्मत्तावस्था त्याने दर्शविली जाते. सामान्य जनदृष्टीहून योग्याचे जगासंबंधी आत्मवत् अलौकिक दर्शन त्यामुळे संभवते, अशी कल्पना केली आहे. (चो. सा. शि. पु. ८९।९०) अनारम-विश्व हे विष आहे, ते नीळकंठ शिवाने कंठांत धारण केले आहे. ते त्याने पिऊन टाकणे म्हणजेच विश्वप्रलय होय.

(११) गजचर्मदि :—शिवाने धारण केलेले गजचर्म म्हणजे अभिमानाचे दमन; व्याघ्रचर्म व वृषवाहन म्हणजे कामाचे दमन. मृगधारण म्हणजे चंचल मनाचे दमन—असे मानतात. धर्ममेघनामक समाधीवर आरूढ होणे, हे वृषवाहनाने दाखित होते. (चो. सा. शि. पू. ४७.)

(१२) सर्पभूषण :—सर्प पवनाहार करणारे, दीर्घजीवी व चिळांत राहणारे म्हणून देहांत अंतर्गामी गूढ रूपांत विश्रांति घेणारे शिवयोगी सर्पभूषण मानले आहेत. कुंडलिनीची गति, रुद्रप्राणांची गति, खगोलांची गति, सर्पाप्रमाणे कुंडलाकार असते. ती धारण करणारे, ते सर्पभूषण महेश्वर होत. कोणी जीवांच्या प्राक्कर्मबंधालाच नाग मानतात. जगत्कारणरूप शिवाचे ते भूषणरूप होत.

(१३) स्मशान :—ज्या अंतःकरणांतून सारे विकार नाश पावले आहेत, ते अंतःकरण हे स्मशान होय. ('शक्ति आणि शक्त' पृ. ८६) अखंड जन्म-मरणपरंपरेत जेथे असंख्य जीव मरण पावतात अशा या संसाररूप स्मशानालाच संहारभैरवरूप शिवाची क्रीडामूर्ति मानतात. कोणी तिन्ही देहांना ज्ञानरूप अर्थात जाळणे या योग्याच्या भूमिकेत स्मशान म्हणतात. बहुधा याच स्मशानास उद्देशून शिव म्हणतात की, स्मशानापेक्षा अधिक शुद्ध असे स्थळ मला या जगांत अद्याप सापडले नाही. (म. भा. अनुशासन पर्व, अ. १४१;

चोयसार शिवपूजा ५०) सुषुप्तिरूप प्रलयालाहि कोणी स्मशानभूमि मानतात. जगद्विहरण स्मशानवासतुल्य मानलें आहे. शिव हें अनात्मनाशक अग्नीचे रूप मानल्यामुळे शिवरूपाशी स्मशानाचें सादृचर्य सहजच येतें.

याप्रमाणें शिववेशभूषा, शिवाचें पंचायतन, प्रभावळ, परिवार, आयुधें, निवास-स्थान यांचे लाक्षणिक अर्थ अनेक तऱ्हेचे असून त्या लक्ष्यार्थाकडे दृष्टि ठेवून त्याचा अर्थ निरनिराळ्या तऱ्हेनें सांगितला जातो. दिव्य किंवा विलक्षण निर-निराळ्या रत्नांचे पैलू, त्यांचे रंग, त्यांचें तेज, त्यांचें मूल्य यांत विविध प्रकार सभवले तरी, त्यांचें वर्णन म्हणजे बहुतरुना वसुंधरेचेंच स्तवन होतें, त्याच-प्रमाणें येथेहि समजावें. शिव आणि शक्ति हीं वस्तुतः अरूप असूनहि वाटेले त्या विलक्षण रूपांत उपासकास प्रतीत होतील. त्यांच्या तात्पुरत्या व्यक्त रूपाचा वाच्यार्थ व त्याहून लक्ष्यार्थ गूढ व रहस्यमय असतो, हें शानी भक्त विसरत नाहीत.

पार्वतीनें शिवाचें वर्णन केलें आहे, त्यांत त्याच्या विचित्र वेशभूषेचा थोडा-फार खुलासा आहेच. पार्वती म्हणते “स आदिः सर्वजगतांकोऽस्य वेदान्वयं-ततम् । सर्वं जगद् यस्य रूपं दिग्वासः कीर्त्यते ततः ॥ ७१ ॥ गुणत्रयमय शूलं शूली यस्माद्विमर्ति सः । अचक्षाः सर्वतो मुक्ताः भूता एव स तत्पतिः ॥ ७२ ॥ स्मशानञ्चापि संसारस्तद्वाप्ती कृपयार्थिनाम् । भूतयः कथिता भूतिस्तां चिमर्ति स भूतिभृत् ॥ ७३ ॥ वृषो धर्म इति प्रोक्तस्तमारूढस्ततो वृषी । सर्पाश्चदोषाः क्रोधाद्यास्तान् चिमर्ति जगन्मयः ॥ ७४ ॥ नानाविधान् कर्मयोगाङ्गटारुषाः चिमर्ति सः । वेदत्रयी त्रिनेत्राणि त्रिपुरः त्रिगुणं वपुः ॥ ७५ ॥ भस्मीकरोति तद्देवास्त्रिपुरप्रस्ततः स्मृतः । एवंविधं महादेवं विदुर्ये सूक्ष्मदर्शिनः ॥ ७६ ॥ ...कथं कारं हि ते नाम भजन्ते नैव तं हरम् ॥ ७७ ॥” स्कन्द पु. महि. कौ. ख. २ । २५. हा परमात्मा सर्व लोकाचें आदि-उद्भवस्थान आहे. त्याच्या वंशाचें शान कोणाला असूं शकणार आहे ! संपूर्ण ब्रह्मांड हेंच त्याचें रूप असल्यामुळे त्याचें दिशा हेंच वस्त्र म्हणून त्यास दिगंबर म्हणतात. प्रकृतीचे सत्त्वरजतम हे तीन गुणच पाश्यांना दुःख देण्यास साधनरूपशूल असल्यामुळे त्याला शूली म्हणतात. जे अमर्द व मुक्त आहेत, त्या भूताचा तो भूतपति आहे. संसार स्मशानरूप असून त्यांत व्यापक असणाऱ्या परमात्म्याला स्मशानवाप्ती म्हणतात. संपूर्ण संसारसंपत्ति ही त्याची भूति असल्यामुळे त्यास भूतिभृत् म्हणतात. वृष हें

धर्माचें नांव आहे. त्यावर आरूढ होण्यास्तव त्याला वृषवाहने म्हणतात. जगत्स्वरूप परमात्मा मन्यु आदि दोषरूप सर्व धारण करतो. नाना प्रकारचा कर्मयोग याच त्याच्या जटा होत. तीन वेद हेच त्याचे त्रिनेत्र होत. सुमुश्रूच्या त्रिगुणात्मक शरीररूप त्रिपुराचा तो नाश करतो. जे सूक्ष्मदर्शी लोक याप्रमाणें अशा महादेवाचें यथार्थ स्वरूप जाणतात, ते त्याची उपासना केल्यावाचून कसे राहातील ? अथवा वृषम राशीतील सूर्य तोच शिव, याची प्रमा तीच गौरी, विद्युत्प्रमा त्याच जटा, आकाशीचा चंद्र आणि आकाशगंगा तीच शिराभूषण, सूर्यगोलातील डाग तेंच विष, तारका तेच शिवगण, सूर्यकिरण तेच सर्प ; किंवा वृषम शप्त तोच नंदी, मिथुन तेंच शिवशक्तिदायक, कर्क तोच गजानन, सिंह रास तेच सिंहासन, अशा अनेक उद्बोधक कल्पना सोडून ईश्वरपंचायतना-सर्चणी ग्राम्य कल्पना करणें यात पाखंडी कल्पकाचाच अप्रयोजकपणा दिसतो. स्वऱ्या शिवशक्त्युपासक साधकानें असल्या विघातक पाखंडी कल्पनाचा तिर-स्कारपूर्वक त्याग करावा, हेंच योग्य होय.

स्वऱ्या शिवशक्त्युपासकाची सदसादि हीच जलहारी साष्टिका व कूटस्थ तेंच शिवलिंग होय (दशस्मृति द्रोणपर्व, अ २०१ पहा.)

उपासना ही कर्तृतत्र आहे म्हणजे अधिकारी उपासकाच्या भावनाधीन आहे. अशा अधिकारी उपासकाचा कूटस्थ प्रत्यगात्मा तोच शिव, अतःस्फूर्ति तीच उमा, पट्चक्रभेद करणारा जीव तोच कार्तिकेय, प्रज्ञा आणि प्राण तोच ब्रह्मणस्पति गणेश, सद्गुण तेच शिवगण, मनोविकार तेच पशु किंवा प्राक्कर्म-वासना-संस्कार तीच भूतपिशाच्चे, अशी पिडांतर्गत धारणा करून अंतर्मुख स्फूर्ति-द्वारां शिवसायुज्य पावावें, हेंच श्रेयस्कर होय.

चरितानि विचित्राणि गुह्यानि गहनानि च ।

ब्रह्मदीनाञ्च सर्वेषां दुर्विज्ञेयोऽस्ति शंकरः ॥

प्रकरण १० वें

लैंगिक शब्द व शिल्प

प्रत्यक्षमिह देवेन्द्र पश्य लिङ्गं भगाद्धितम् ।

— म. भा. अनु. १४।२२७.

योनिलिङ्गप्रकारेण जगत्सृष्ट्यर्थकारणम्
तथा संयोगभावेन कर्मरूपमुदाहृतम् । वातुलशुद्धागम
पीठे लक्ष्म भगाकृतिस्तु पुरतस्तूर्ध्वाग्रं प्रकं पिण्डिका ।
रन्ध्रस्यापि गुणांशभागयुगले मूले भ्रमद्वन्द्वयुक् ॥

— सिद्धान्तसारवलि.

उमायै भगवपिण्यै लिङ्गरूपधराय च ।

शंकराय नमस्तुभ्यम् ..... ।

— कामिकागम

जगरकारणरूप प्रकृति—पुरुष या द्वंद्वाच्चा निर्देश वर व्याप्रमाणे निरनिराख्या
चिन्हांनीं केला आहे, त्याचप्रमाणे जगताच्या आरंभी प्रकट झालेले शिवाचे
दिव्य ज्योतिर्लिंग अंदाकृति होते— “तदण्डमभवद्वैमं सद्दृष्टांशुत्तमप्रमम् ॥”
१।९ असें मनूचे वचन प्रसिद्ध आहे. शिवलिंगाची अथवा बाणाची आकृति
बहुधा अंदाकृतिच असते. ‘अणोरणीयान् महतोमहीयान्’ अशा सर्व पदार्थांचे
मूलस्वरूप अंदाकारच असते. येथे आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट सांगावीशी
वाटते ती ही की, हा मृत्युलोक सोडला तर आधिदैवत जगांत अथवा पर-
लोकांत स्थूल शरीर जीवांस नसतात. अर्थात् देवलोकांत या लोकाप्रमाणे स्थूल
इंद्रिये, त्यांचे मैथुनकर्म व तद्वारां प्रजनन संभवतच नाही. यास्तव शिवादि
देवाधिदेवांना देहाकार पुरुषविध मानले तरी त्यांच्या ठिकाणी भगलिंगादि
इंद्रियकल्पना व मैथुन कल्पना अत्यंत निराधार व असंचद्ध होय. पण शिव-
पार्वतीच्या कित्येक कथा-प्रसंग-वर्णनांत, शिव व शक्ति यांच्या प्रतीक-प्रति-
मांच्या शिल्पांत व जगत्कारणरूप शिवशक्तीच्या उपपत्तीत अगर मीमांसित
आक्षेपकांच्या आक्षेपक दृष्टीत जे क्वचित् अश्लील किंवा निथ आढळते, त्या
पिताचा कावळा होऊन सारीच शिवलिंगोपासना निथ अशी कावकाव सुरू

होते पण विचारपूर्वक पाहू जाता, तेथे मुळ्यात वस्तुतः निघ असें काहीच नसतें आता आपल्या प्राचीन शास्त्रकारांनी आपल्या साद्विध, लाक्षणिक, साकेतिक, द्रान्वयी किंवा गूढ व परोक्ष भाषेनें अशा आक्षेपास का अवसर द्यावा, हें आता शास्त्रकारांत कोण विचारणार? विधामित्र व दुर्वास याची छळक बुद्धि, भृगूची शिवनिंदा, नारदाचा यष्टेखोर स्वभाव, याचद्वारा जाय आता कोण कोणाकडून घेणार? तसेंच वैदिक अश्वमेधादि प्रकरणात, कित्येक तत्रात व आगम-ग्रंथात व पुराणात अस्त्रालंकारांच्या आक्षेपास अवसर का असावा, हें कोण सांगणार? कदाचित् असें असेल कीं, तरुण तरुणींस गुह्यगोपनावें अगत्य वाटतें तसें अर्मकास व वृद्धास वाटत नाही कदाचित् काही वृद्ध शास्त्रकारांचा लैंगिक-भावातिशय हा प्रकृतिधर्महि असेल अर्वाच्य बोलणें हाच कित्येकांचा स्वभावधर्म असतो अत्याश्रमी व विधिनिषेधातीत झालेल्या शास्त्रकारांना श्रील आणि अश्लील हा भेद जाणवत नसला किंवा पामर व विषयी अशा सामान्य जनतेला चटकन् कळेले व पटले अशी फटकळ भाषावर्णनशैली त्यांना योग्य वाटली असल्यास काय सांगावें? काहीं असो शास्त्ररहस्यानुकूल दृष्टि ठेवून अर्थ लावणें हेंच आपलें कर्तव्य आहे

पुष्कळ वेळा शास्त्रातील शब्दांचे उत्तानार्थ सोडून त्यांचे सूक्ष्म लक्ष्यार्थ मात्र ग्रहण करावयाचे असतात आपल्या प्राचीन वाङ्मयात वापरलेली परोक्ष भाषा कधी कधी इतकी विलक्षण असते कीं, तिच्या उत्तानार्थाच्या अगदीं उलट लक्ष्यार्थ असतो नागवें अगर नागडें सत्य यातील नागडें हा शब्द अश्लील वाटला तरी त्याचा अर्थ शुद्ध, केवळ असा असतो कधी कधी अगदीं थोड्या साधर्मावरून भैरुनाचा दृष्टान्त देतात शिव या अधिष्ठानावर चिच्छक्तीच्या स्पर्दनक्रीडात्मक क्रियेला विपरीत रति असा दृष्टान्त देतात मूळ पुरुष प्रकृति अरूप असूनहि त्याचें दास्य मानल्यामुळे सृष्टिक्रिया म्हणजे त्याचा रतिविलास असें वर्णन ओघास येतें पण त्यात लैंगिक भावना नसते. लिंग, योनि, रेत, मिथुन या शब्दांच्या ग्राम्य उत्तानार्थाहून त्यांचे लक्ष्यार्थ अगदींच वेगळे असू शकतात उदाहरणार्थ, लिंगपुराणात (पू अ. १७) ग्रथनाला म्हणजे प्रकृतीलाच लिंग म्हटलें आहे शास्त्रात पृष्णीला योनि किंवा माता म्हटलें आहे स्त्री हा पिता मानला आहे रेत म्हणजे मन किंवा विचार

अथवा बोध असाहि अर्थ संभवतो. कालिदासानें शब्द आणि अर्थ या जोडीला शिवपार्वतीचें मिथुन मानलें आहे. पण त्याच्या लक्ष्यायांत अश्लीलता कोठेच नाही. आतां प्रजोत्पादन करणाऱ्या अथवा सुखोपलब्धि करणाऱ्या अशा ग्राम्य मैथुनाची परिभाषाहि दृष्टान्तादाखल अथवा रूपकादाखल कोठें कोठें शास्त्रांत वापरलेली आढळली, तरी त्यायोगें दार्ष्टीतिक विषयाला अश्लीलता येत नाही. साराश, शिवलिंगाच्या ठिकाणीं शिश्नयोनिमिथुनाची ग्राम्य कल्पना मुख्य नाही हें जरी खरें असलें, तरी कोठें कोणीं तशी कल्पना केली असली तरी उपासनेच्या वेळीं उपास्याच्या दिव्यभावांत भगलिंगांचा उत्तानार्थ न घेतां सूक्ष्मकारणरूपांत लक्ष्यार्थच उपासकांनीं ध्यानीं घेतला पाहिजे, हें कोणालाहि अमान्य होईल, असें वाटत नाही.

वचनागातारख्या काहीं वनस्थति विपारी असल्या तरी त्या शुद्ध करून रसायनरूप करून घेतात. जहदजहल्लक्षणेंत शब्दप्रयोगांतील कांहीं अंश टाकावयाचा असतो. फणस, नारळ अशा फळांत टाकण्याचाच भाग जास्त असतो. त्याचप्रमाणें शिवलिंगाच्या वर्णनांत अश्लील भावना असली तरी ती टाकावयाची असते, असें समजावें. नाहीं तरी शिवलिंगाच्या ठिकाणचा निकृष्ट खनिज कोटींतील पापाणभावाचा बाध करूनच उपासकाला शिव या उपास्याची उपासना करावी लागते. त्याचप्रमाणें कांहीं शास्त्रकारांनीं अथवा शिल्पकारांनीं तेथें क्वचित् जननेंद्रियाचा भाव गृहीत धरला असला तरी तो शिवशक्तीची सृष्टिकारणता दाखविण्यापुरता त्यालंपनमात्र आहे, हें ध्यानीं घेऊन, त्या ठिकाणची जघन्य इंद्रियांची दृष्टि सोडून द्यावी. अरूप अशा मूळपुरुष-मूळमायेला, पुरुषप्रकृतीला, किंवा अपुरुषविष अशा परमशिवशक्तीला इंद्रियें कोटून असणारा हा विचार अगदीं सरळ व उघड आहे. शिवपरिवाराला पुरुषविष अथवा आपल्याप्रमाणें देहाकार मानलें तर पंचमुखी शिव, हिमाचल पर्वताच्या पोटची पार्वती, गजमुखधारी गणेश, अग्नीने गर्भ धारण केलेले व कृत्तिकांनीं पोसलेला पडानन कार्तिकेय, नंदी, कश्यप, भृंगि, तुंगर असे विलक्षण देहधारी शिवभक्त, अशा लोकविलक्षण आधिदैविक व्यक्तींच्या ठिकाणीं मानवाप्रमाणें जननेंद्रियांची कल्पना करणें अत्यंत अयुक्तिक आहे. आधिदैविक जगांतील व्यक्तींना आपल्याप्रमाणें स्थूल शरीरें नसतात. अर्थात् तेथें मैथुन व मैथुनी प्रजाच संभवत नाही. हे आज आधुनिक परलोकाविषया

प्रयोगातहि निर्विवाद कळून येतें यास्तव जघन्य जननेन्द्रियाची सत्यवत् कल्पना आधिदैवताहूनहि आति सूक्ष्म व व्यापक अशा शिवशक्तीच्या ठिकाणी करणें याहून अविवेक तो कोणता ? शिवाय मी यापुढें या प्रकरणात असें स्पष्टच दाखविणार आहे की, पृथ्वीवरील शिवशक्तीच्या असंख्य शिव-लिंगात शिश्रयोनि या इन्द्रियाचें सारूप्य अत्यंत अपवादभूत स्थळींच आढळलें तर आढळेल सामान्यतः तें कोठें नाहींच नाही

यात आज आपण अश्लील समजतों अशा शिश्रयोनिमैथुनसंबंधी कल्पना उपमेसाठी वापरलेल्या आपल्या शास्त्रीय वाङ्मयात कोठें कोठें आढळतात, हें खरें असलें, तरी त्यात ग्राम्य व अश्लील भाव अभिप्रेत नाही, हें तितकेंच खरें आहे तसेंच लिंग या शब्दाचा शिश्र असा अर्थ होणें शक्य असलें तरी तो त्याचा मुख्यार्थ खास न०हे लिंग याचें मुख्यार्थ स्वरूपबोधक चिन्ह, मूण, साधन, हेतु, आराध्यदेवते, प्रातिष्ठा, व्याकरणलिंग, उपाधि, साख्याची प्रकृति, परमात्म्याचें प्रतीक असे समवतात योनि या शब्दाचेहि मुख्यार्थ कारण, प्रकृति, जाति असे समवतात

तसेंच रेतस याचा अर्थ बीज, कारण किंवा विचार असाहि होतो मिथुन म्हणजे जुळलेलें, जोडपें, युग्म असा अर्थ होतो शिश्रदेव याचा अर्थ अवकाचारी, शिश्रपरायण इतकाच समजावा

कामदेव हें काहीं शिवाचें मुख्य नाव न०हे उलट कामारि हें शिवाचें अन्वर्थक नाव आहे शिव आणि रुद्र या नावाच्या व्युत्पत्तीत अश्लील असें काहींच नाही शिव या शब्दाच्या शो या धातूपासून धूतपापेश्वर असा अर्थ

१ “तव वैकुण्ठीठीचें लिंग”, “आता शास्त्रीचें लिंग”—शा० १६।१३६

२ “तेथ मी नमस्कारा-नी लागीं उरो दुसरा । त-ही लिंगमेद प-हा । जोह जावों ॥”—अमृतानुभव १।५१

३ “अव्यक्तात्तु पर पुरुषो व्यापकोऽलिंग एव च ।” कठ २।३।८
“न चेशिता नैव च तस्य लिंगम् ।” श्वे ६।९ “महदाद्य विशेषान्त लिंगम् ।” मै ६।१०, ३०, ३१ लिंगधारणचंद्रिका

४ आपटे याचा संस्कृत कोश पहा यजु ३।१।१९, शु- य १३।३; श्वे ४।११, गीता ५।५ पहा

होतो. तोच अर्थ रुद्र या शब्दाचा रुद्र या घात्पासून संभवतो. रुद्राला यज्ञ-
साधम (ऋ. १।११४।४), परोपकारी देवता, असेंहि रुद्रसूक्तांत म्हटले आहे.
रुद्र आणि शिव तत्त्वतः एकच. (परमात्मा मुनिर्ब्रह्मा नित्यबुद्धः स्वभावतः ।
विशुद्धोऽयं तथा रुद्रः पुराणे शिव उच्यते ॥ लि. पु. पू. ३।१०.) शिवलिंगाच्या
ठिकाणी रुद्र व शिव ही दोन्ही ईश्वराचीं रूपे अथवा अवस्था असतात.
(लि. पु. अ. १।१-३). शिवपुराण सांगते की, “ भगवन्तं महादेवं शिव-
लिङ्गं प्रपूजयेत् । लोकप्रसविता सूर्यस्ताच्चिह्नं प्रसवादमवेत् ॥ १०५ ॥ लिङ्गे प्रसूति-
कर्तारं लिङ्गिनं पुरुषो यजेत् । लिंगार्थगमकं चिह्नं लिङ्गमित्यभिधीयते ॥ १०६ ॥
लिङ्गमर्थं हि पुरुषं शिवं गमयतीत्यदः । शिवशक्तयोश्च चिह्नस्य मेलनं लिङ्ग-
मुच्यते ॥ शि. पु. वि. सं. १६।१०७. (तदेव लिङ्गं प्रथमं प्रणवं सार्वकामिकम् ।
इत्यादि).

चिउम हा हिन्दू लोकांचा शिशुप्रतीक देव असला तरी आपला
शिव हा त्यापेक्षा फार प्राचीन आहे. त्याचा कांही संशोधकांच्या मतप्रमाणें
चिउमशी संबंध नाही. तसेंच कांही आधुनिकांच्या म्हणण्याप्रमाणें शिव हा
द्रविडाचा देव मानला व शिवलिंग हें अवैदिक लिंगायतांचें उपास्य मानलें,
तरी द्रविड व लिंगायत यांची त्यासंबंधी अत्युच्च ब्रह्मभावना अगदी स्पष्ट
दिसून येते. [प्रा. साखरेकृत ‘ लिंगायतांचा इतिहास आणि तत्त्वज्ञान ’ पहा]

लिंग हा शब्द लिग्-जाणणें या घात्पासून झाल्य आहे, असेंहि सांगतात.
अर्थात् लिंग म्हणजे ज्ञान, आत्मज्ञान किंवा परमेश्वरी ज्ञान असा अर्थ होतो.
कूर्मपुराण ११।२४, लि. पु. १९, अग्नि पु. ५३ या सर्व ठिकाणी लिंग
म्हणजे परब्रह्माचें ज्ञापक मूर्त स्वरूप असें सांगितलें आहे. अकार हेंच लिंग
होय, असें आगमवचन आहे. लिंग म्हणजे लयस्थान असाहि अर्थ पुराणांत
दिला आहे. (“ लयं गच्छन्ति भूतानि संहारे निखिलं यतः । सृष्टिर्नाले
पुनस्तद्विस्तस्माद्विद्ममुदाहृतम् ॥ ” सुप्रभेदागम ; “ लयनात् लिंगमित्युक्तं तत्रैव
निखिलं जगत् ॥ ” शि. पु. व. सं. १०।३८) लिंगपुराण पूर्वार्धे अ० ३ च्या
वारंमार्च सांगितलें आहे की, “ अलिंगो लिंगमूलं तु अव्यक्तं लिंगमुच्यते । अलिंगः
शिव इत्युक्तो लिंगं शैवमिति स्मृतम् ॥ १ ॥ ” अर्थात् अलिंग (निर्गुण शिव)
हा शिवलिंगाचें मूल असून अव्यक्त प्रकृतीस लिंग ही संज्ञा देतात. तेव्हां शिव
निर्गुण व शक्ति अव्यक्त, यांच्या युग्माच्या ठिकाणी ब्रह्म भावना कशी संभवेल !

सारथ, लिंग, योनि, उपस्थ इत्यादि जे शब्द कोणास अश्लीलभाववाचक वाटतात, तसेच ते मानले पाहिजेत असे नाही

आता शिवलिंग म्हणजे शिश्रयोनि याची प्रतिमा, निदान प्रतीक असे जे कोणा सशोधक ठासून सांगतात, त्यात कितपत सत्यार्थ आहे किंवा ती त्याची पूर्वग्रहद्वेषित अतिशयोक्ति आहे, ते पाहू आक्षेपक म्हणतात की, शिवलिंगा-संबंधी शिल्पशास्त्र असे सांगते की, लिंगाचा वरचा पूजाभाग शिश्राच्या वरच्या भागा (मथ्या) सारखा आणि खालील पीठाचा भाग योनीसारखा करावा. तसेच शिल्पशास्त्रात लिंगाकरिता, पुशिला व पीठाकरिता स्त्रीशिला प्यावी असेंहि सांगितले आहे हे जरी खरे असले तरी शिवलिंगे सामान्यतः शिश्रयोनि-मिथुनसदृश असतात, हे म्हणणे खरे नाही आविर्देविक शिवलिंगे, आध्या-त्मिक शिवलिंगे, तसेच भौतिक लिंगापैकी ज्योतिर्लिंगे, स्वयंभू लिंगे, स्थल-माहात्म्यलिंगे, दैविक लिंगे, गाणपत्यलिंगे, आर्ष लिंगे, प्रतिष्ठित लिंगे अशा अनेक शिवलिंगात निव्व लैंगिक भाव संभवतच नाही, हे मागे प्रथम खडात त्याच्या प्रत्यक्ष रूपाकृतीवरून दिव्यदर्शित केले आहे शिवलिंगाचे चल आणि अचल असे मुख्य दोन प्रकार आहेत यात चल लिंगे ही शिश्रयोनीप्रमाणे असार्वीत किंवा शिश्राच्या लिंगमणिदर्शक अशा त्यावर ब्रह्मसूत्राच्या रेपा असाव्यात, असा मुळीच नियम नाही व चल लिंगे ही शिश्रयोनीप्रमाणे असतहि नाहीत चल लिंगात पिंडिका आणि लिंग असे दोन वेगळे भाग नसतात लिंगायतांचे लिंग व सनातनी हिंदूंच्या पचायतनातील चाण अशा चहुतेक चल लिंगात पिंडिकेचा (सालुकेचा) आकारहि नसतो काहीत तो अगभूत अव्यक्त मानतात याप्रमाणे पार्यव व कृनिम शिवलिंगापैकी चल लिंगाचा एक मोठाच वर्ग या जघन्य लैंगिक आक्षेपातून सहज वेगळा पडतो (एले-मेंट् ऑफ हिंदु आयकॉनोग्रफी, २।१।७९) 'सिद्धान्तसारावली' प्रमाणे चाण-लिंगाचा आकार एक अष्टमाश अगुलापासून एक हाताइतक्या लांबीचा व गाईच्या सडाप्रमाणे किंवा अड्याप्रमाण असतो व त्याचा वर्ण जाभूळ, मध, कसोटी या वर्णांचा किंवा काळा, निळा, भडक तामडा किंवा हिरवा असतो यात जननेंद्रियाशी सादृश्य दाखविण्याचा हेतु दिसत नाही (सदर १।१।१२)

लिंगपुराण, पूर्वार्ध, अ. ३१।३२ यात सांगितले आहे की, " तम, रज, आणि सत्व हे तीन गुण किंवा अग्नि, ब्रह्मा आणि विष्णु ह्या तीन मूर्ति

शिवाच्या एका लिंगांत आहेत. त्या लिंगांतच ब्रह्म आहे, म्हणून श्रेष्ठ ब्राह्मण यथाशास्त्र लिंग करून त्याची पूजा करतात. लिंग हें अंगठ्याएवढें सुंदर असावें, तें वाटोळें अष्टकोनी किंवा षोडशकोनी असावें. त्याची सालुंका त्याच्या दुप्पट गोमूखासारखी असावी. वैदिकेचा विस्तार तिप्पट असावा. हिचा आकार वाटोळा, निकोणी, चतुष्कोनी किंवा पट्टकोनी करावा. ही स्वच्छ शुभ्र असावी. त्या लिंगावर “ॐकारासह पंचाक्षरी मंत्र म्हणून सद्योजातादि पांच मंत्रांनी ओमपेक करावा.” लिंगपुराणांतील लिंगमंत्रांची या शास्त्रीय “शब्द आणि शिल्पांत” शिश्नयोनिसादृश्य किंवा साधर्म्य अथवा ग्राम्य मैथुनमावना यांत किंचितहि नाही.

आतां अचल शिवलिंगाचे नऊ मुख्य प्रकार आहेत. ते स्वयंभू आदि पूर्वी सांगितलेच आहेत. त्यांपैकी स्वयंभू लिंगें व ज्योतिलिंगें हीं निरगर्जन्यच असतात. त्यांचा आकार अमुकच प्रकारचा असेल असा मुळीच नियम नाही. महाकलेश्वर, कैदारनाथ, शंभुकेश्वर अशा अनेक ठिकाणी लढकाच्या नैसर्गिक व अरूप भागासच शिवलिंग मानतात. दैविक लिंगें हीं अग्नीच्या ज्योतीप्रमाणें किंवा करंजुलीप्रमाणें असतात. त्यावरहि शिश्नयोनिदर्शक कार्हाच चिन्ह नसतें मानुप लिंगाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि त्यावर लिंगावर शिश्नयोनिसादृश्य चिन्ह असण्याचा संभवच नाही. मानुपलिंग (म्हणजे मनुष्याने घडविलेले शिवलिंग) हें सर्वांत निवृष्ट समजतात. (पं. गोपीनाथराव) आतां ज्या बहुविध लिंगप्रकारांपैकी फक्त मानुप लिंगांत शिल्पकार शिश्नयोनिसादृश्य फारच काचित् दाखवीत असतील, त्यांचाहि विचार पाहूं.

या मानुप लिंगाचे तीन भाग असतात. पैकीं अगदीं तळाचा भाग चौकोनी असतो. त्याला ब्रह्मभाग म्हणतात. त्याच्यावरील भाग अष्टकोनी असतो. त्याला विष्णुभाग म्हणतात. त्याच्यावरील तिसरा म्हणजे सर्वांत वरचा भाग वाटोळा असतो. त्याला रुद्र भाग म्हणतात. अर्थात् ज्या शिवलिंगाच्या ठिकाणी शिल्पशास्त्राप्रमाणें बुद्धिपुरःसर त्रिदेवांचे संकेत निरनिराळ्या आकारांत दाखविलेले असतात, त्यांत शिश्नसादृश्य असतें, असें कसें म्हणतां येईल? खालील चौकोनी आणि अष्टकोनी भागाचें शिश्न अगर योनि यांपैकीं कशाशीच सादृश्य नसतें.

आतां ज्यावर शिश्नदर्शक रेखा असतात असें म्हणतात, त्या रुद्र भागाचाच विचार पाहूं. या रुद्र भागाचे आकार शिल्पशास्त्राप्रमाणें छत्राकार, त्रिपुष्पाकार,

कुक्कुटाण्डाकार, अर्धचंद्राकार आणि बुद्बुदसदृश असे सांगितले आहेत. यांतहि शिश्रयोनिस्तदृश्य कोठेंच दिसत नाही. शिवाय या कृत्रिम मानुष लिंगात अष्टोत्तरशतलिंग, सहस्रलिंग, धारालिंग, शैवेष्ट्यालिंग आणि मुखलिंग असे मुख्य प्रकार आहेत. यातील पहिल्या दोन प्रकारात लिंगावर उभ्या पन्ढल्या पाडून त्यांत एकशें आठ किंवा हजार लिंगें कोरलेलीं दाखवितात. धारालिंगाला पैलू असतात. मुखलिंगाला एकापासून पांचपर्यंत मुखें असतात. तीं ब्रह्मा, विष्णु, भद्रेश, सूर्य, किंवा सद्योजात, वामदेव, अधोर, तत्पुरुष व ईशान अशीं असतात. कांहीं तर कायालिंगें असतात. त्यांत लिंगाला चिकटून उभी सचघ देहाकार मूर्तिच असते. लिंगोद्भव मूर्ति अशाच प्रकारची असते. तात्पर्य, या सर्व वर्णनावरून शिवालिंगें म्हणजे शिश्रयोनिचिन्हें असें म्हणतांच येत नाही. आतां भीटा, गुडिमलम्ब चैत्रतलाई हीं तीन लिंगें शिश्रयोनिस्तदृश आहेत, असें म्हणतात. परंतु भीटा येथील शिवालिंग हें मुखलिंग आहे, त्यावर पंचमुखें कोरलेलीं आहेत. तसेंच गुडिमलमर्चें शिवालिंग कायालिंग आहे म्हणजे लिंगांत सचघ मूर्ति कोरलेली आहे. अर्थात् त्यांना शिश्रस्तदृश म्हणणें व्यर्थच दिसतें. शिवाय तीं बौद्धकालीन असल्यास बौद्धांनीं तीं बुद्धिपुरःसरच तशीं केलीं असण्याचा संभव आहे. कारण कित्येक बौद्धकालीन शिवमूर्ति व गणेशमूर्ति मुद्दाम गौणगण्ड केलेल्या असल्याचें आढळतें. मोहनजोदडो येथील उत्खननांतून निघालेलीं शिवलिंगें व शिवालिंगाचे भाग, हे त्यांच्या फोटोवरून शिश्रयोनिस्तदृश आहेत असें म्हणण्याचें कांहींच कारण दिसत नाही. आतां शिल्पशास्त्र तसें आहे, असा कोणी आग्रह घरीतील, तर त्याचा खुलासा असा करतां येईल कीं, येथील शुद्ध व पवित्र शिवलिंगाची अथवा जगत्कारणाच्या प्रतीकाची भगलिंगात्मक विकृत भावना जशी विदेशांत पसरली, तशी ती येथेंहि कोठें कोठें स्वीकारली गेली असल्यास त्यांत आश्चर्य नाही. तसेंच शिवालिंग हें जगत्कारणाचें प्रतीक तयार करतांना, प्रजोत्पादक इंद्रियाचें सादृश्य दाखविणें हें अंशतः सुसंगत वाटल्यावरून एखाद्या शास्त्रकारानें कदाचित् त्याहि साधर्म्याचा विनियोग शिल्पांतहि दाखवावा असें कचित् कोठें म्हटलेंहि असेल. पण इतर भरपूर पुरावा पाहतां त्या अपवादभूत कल्पनांना महत्त्व

देण्याचें मुळीच कारण नाही. कारण जेथे शिश्नयोनिसादृश्य मुळीच मानतां येत नाही, अर्शाच शिवलिंगे असंख्य आढळतील.

बुद्धिपुरःस्तर विकृत भावनेचीं केलेलीं देशीविदेशी लिंगे कर्शाहि असोत, सामान्य भावनांच्या शिवलिंगप्रतीकांचा थोडक्यांत विचार करूं. शिवलिंगांत (१) सूर्य व अग्नीप्रमाणें आधिदैविक लिंगें, आधिदैवत जगांत, (२) स्वयंभू (मूलाधारचक्र), बाण (अनाहत चक्र), इसर किंवा पाताळ (आज्ञाचक्र) आणि पर (स्वाधिष्ठानचक्र) हीं मनोवृत्तिरूप अध्यात्मलिंगें आपल्या पिण्डात व (३) भौतिक लिंगें भूलेकीं चाहेर मानलेलीं अगर स्थापन केलेलीं आढळतात. यापैकीं आधिदैविक लिंगें व आध्यात्मिक लिंगें यांत ग्राम्य व अश्लील भावना संभवतच नाही. तीं व्यापक शिवचैतन्याचीं स्थापक आहेत, म्हणून त्यांस शिवलिंगें म्हणतात. लिंगाष्टकस्तोत्रांतील सदाशिवलिंगें अर्शाच सूक्ष्म व गूढगंभीर आहेत. त्यांतील थोडा नमुना या प्रकरणाच्या अखेर पहा.

लिंगपुराणांत शिवलिंगाचें वर्णन केलें आहे तें असें— “मूले ब्रह्मा तथा मध्ये विष्णुस्त्रिभुवनेश्वरः। रुद्रोपरिऽ महादेवः प्रणवाख्यः सदाशिवः॥ लिङ्गवेदी महादेवी लिङ्गं साक्षान्महेश्वरः। तयोः संपूजनानित्यं देवी देवश्च पूजितौ॥” अर्थात् शिवलिंग हें त्रिदेवाचें प्रतीक आहे. त्याच्या पूजेंत सर्व देवदेवतांची पूजा केल्याप्रमाणें होतें. हाच सूक्ष्म व व्यापक भाव बोधसारांत निराळ्या पद्धतीनें सांगितला आहे : “आकाराः कल्पिता यस्या ब्रह्माद्याः स्थिरजङ्गमाः। तन्मृत्तिकामयं शैवैः शिवलिंगं प्रपूज्यते ॥ ५ ॥ मृत्सत्या यच्छरावास्तु धृता ब्रह्माण्डकोटयः। हराय नम इत्येवं ग्राह्या सा मृत्तिका बुधैः ॥ ६ ॥ अक्षण्डाकारवृत्तिस्तु वेदान्ते या निरूपिता। नमो महेश्वरायेति लिंगसंघटनं हि तत् ॥ ७ ॥ त्यक्त्वा सम्भावनं तद्बद्धिपरीतत्वभावनाम्। शूलपाणिः प्रतिष्ठाप्य पीठे निष्ठामये बुधैः ॥ ८ ॥ सर्वगस्यापि देवस्य भक्तिरावाहनं तव। आवाहयामि भक्त्या तमित्यावाह्यः पिनाकधृत् ॥ ९ ॥ इ०” सारांश, त्रिकालावाधित सत्य अथवा ब्रह्म हें जें सर्वोपादान त्या मृत्तिकेचें शिवलिंग तयार करावें. तें करतांना अष्टधा प्रकृति व आपला जीवभाव हें द्वैतजाल दूर करणाऱ्या हाराला प्रणाम करावा. अर्थात् हरस्मरणांत समस्त द्वैतभाव विसरावा व ब्रह्माकार वृत्तींतच लिंगसंघटन झालें असें अनुभवावें व महेश्वराला वंदन करावें. नंतर शान्ति, वैराग्य व बोधरूप शूलपाणीला नमन करावें.

नंतर असभावना व विपरीत भावना याचा त्याग करून उपासकानें ब्रह्माचें, गुरु व परब्रह्म ह्यांच्या ऐक्यबोधस्वरूप शिवलिंगाचें ध्रुवरूप पिनाकवृत्त या नावानें आवाहन करावें याप्रमाणें आध्यात्मिक शिवलिंगाचें वर्णन आहे. आग्नि आणि सूर्य हीं शिवलिंगें आधिदैविक असलीं तरी त्याचें अनश्लील रूप प्रत्यक्ष दृष्टिगोचर होतच असतें याप्रमाणें शिवविषय शिवलिंगापैकीं निदान दोन-तृतीयांश शिवलिंगें ग्राभ्य व अश्लील या दोघातून सर्वस्वीं मुक्त आहेत. आता मौलिक लिंगें राहिलीं. त्यासबर्धी विचार करू व्यासशिष्य सूत सांगतात की, सारी भूमि व जगत् लिंगमय आहे. लोकावर अनुग्रह करण्याकरिता लिंग-रूपांनीं क्षेत्राक्षेत्राच्या ठिकाणीं शिव प्रकट झाले आहेत. जेथें जेथें शिव-भक्तांनीं स्मरण केलें तेथें तेथें लिंगरूपात शिव राहिले आहेत. याप्रमाणें शिवभक्तांनीं प्रस्थापित केलेल्या शिवलिंगाची सख्या असंख्य आहे त्यापैकीं पुष्कळांचीं वर्णनें रूकद, शिव इ. पुराणात स्थलमाहात्म्यासह सविस्तर केलेलीं आढळतात. त्यात ग्राभ्य अथवा अश्लील भावनाचा लवलेशहि आढळत नाही. लिंग म्हणजे परमेश्वराचा अवयव नव्हे. देवभक्तांनीं स्थापन केलेलें लिंग तोच परमेश्वर [य एव स्थापयेद्विंग स एव परमेश्वर । लि पु उ अ ४७।४९] अशी निरवयवाची भावना तेथें करण्यास सांगितले आहे

आध्यात्मिक चरलिंगात उपस्थेन्द्रियाप्रमाणें नाभि, जिह्वा, नाकाचा शेंडा, शिखा हीं आध्यात्मिक लिंगें मानलेली आहेत. हीं सर्व सामान्यानें लक्षात घेतलीं तर त्यात ग्राभ्य अश्लीलता दिसत नाही. (लिंग नाभिस्तया जिह्वा नासाग्रश्च शिखा क्रमात् । कट्यादिपुत्रिलोकेषु लिंगमाध्यात्मिक चरम् ॥ ४४ ॥ (शि पु वि सं) गुरुभक्तीला गुरुलिंग म्हणतात (शि पु वि सं अ. १८)

सारांश, वस्त्रात सूत अनुस्यूत असतें, त्याप्रमाणें शिव सर्वत्र ओतप्रोत व्यापून आहे, अशी दृढ भक्तिभावना करणें, हीच मुख्य शिवलिंगपूजा मानली आहे या विश्वात सत्, असत्, व्यक्त, अव्यक्त इत्यादि सर्व काहीं जें आहे तें महादेवच होय तो नित्य असून एक व अनेकरूप आहे. आदि, मध्य व अंत यांनीं तो राहिल असून अचिंत्य ज्ञान व ऐश्वर्य त्याच्याच ठिकाणीं वास्त करतें. जें कोणत्याहि बीजापासून निर्माण झालें नाहीं; पण ज्या बीजापासून सर्व ब्रह्माण्ड निर्माण झालें आहे, असें तें सकल सत्त्व भगवान् शंकरच जाणवे. असें उपमन्यु इद्राला सांगत असल्याचें अनुशासनपर्व अ. १४ यात वर्णिलें आहे.

तात्पर्य, मी आतांपर्यंत या प्रकरणांत व खं. १, प्र. ६ यांत ज्या शिवलिंगांचे सविस्तर वर्णन केले आहे, त्यांत ग्राम्य व अश्लील भावना कोठेच संभवत नाही. वर जी उपस्थादि अभ्यात्मालिंगे सांगितली आहेत, त्यांची उपासना सांगितली नाही, हे लक्षांत घ्यावे.

श्रीमत् शंकराचार्यांचे ब्रह्मसूत्रभाष्य, अ. ३ पा. ३, सू. ५७ यांत म्हटल्या-
प्रमाणे श्रुतीत व्यस्त उपासनेची म्हणजे परिच्छिन्न कल्पनांच्या उपासनेची निंदा सांगितली आहे. मूल्याच्या समस्त उपासनेचेच प्राधान्य आहे. (छां. ५।१।८।१-२; ५।१।२।१-२) यावरून शिवलिंग हे जननेंद्रिय मानल्यास ही देहाकार शिवाची व्यस्त उपासना निघ ठरेल [पुढे ब्रह्मसूत्रे ५८, ५९, ६० पाह्या] अर्थात् आज हजारों वर्षे जी शिवलिंगोपासना या भारतवर्षात शिष्टमान्य झाली आहे, ती इंद्रियप्रतीकांची उपासना नव्हेच, हे उघड होते.

शिवाय प्रजोत्पत्तीला कारण शिश्र-योनि ही इंद्रिये आहेत असे म्हणणे, हे अगदीच अशास्त्रीय व अयुक्तिक आहे. कारण अतिसूक्ष्म अशी शरीरोत्पादन-प्रक्रिया गर्भाशयाच्या आंत होते. तसेंच अत्युत्कट विषयानंदाचे अनुभव-स्थानहि इंद्रिये नव्हत. ते स्थान मेंदु किंवा मन होय. इंद्रिये ही जड आहेत. त्यांना सुख व आनंद या संवेदनाच नाहीत. वस्तुतः परमार्थात वैपयिक भावना व आकांक्षा संभवत नाहीत. तरी 'तुष्यन्तु दुर्जनाः' न्यायाने त्या स्वीकारल्या तरी त्या दृष्टीनेहि स्थूल व जड इंद्रियगोलक हे उपासनीय ठरत नाहीत.

सूतसंहितेत म्हटले आहे की, (खं. ४ अ. २८) "शिव एव स्वयंलिंगं लिंगं गमकमेव हि। शिवेन गम्यते सर्वे शिवो नान्येन गम्यते ॥ २॥ अतः सत्य-चिदानंदलक्षणः परमेश्वरः। स्वयमेव सदालिंगं न लिंगं तस्य विद्यते ॥ २९॥" अर्थात् शिवलिंग म्हणजे अवयव किंवा इंद्रिय नव्हे.

वस्तुतः शिवलिंग हे जगत्कारणाचे प्रतीक आहे. या जगत्कारणांत उत्पत्ति-स्थिति-लय; ब्रह्मा-विष्णु-महेश; सत्-चित्-आनंद व सत्त्व-रज-तम; अशा अनेक त्रिकांचा, चतुष्टयांचा, पंचकांचा व इतर समष्टींचा समावेश होतो. त्याचप्रमाणे या शिवलिंगाच्या ठिकाणी तो होत असल्यामुळे यांपैकी केवळ उत्पादनक्रियेलाच प्राधान्य देऊन शिवलिंगप्रतीकाचा स्वरूपनिर्णय करणे अपुरे व चुकीचे होईल. तसेंच प्राणिमात्राच्या पिण्डाच्या उत्पादनक्रियेत ज्या

शिश्रयोनि या इंद्रियांना प्राधान्य असतें, त्या पिंडातर्गत इंद्रियांच्या प्रतीकांचा मास या ब्रह्माण्डाच्या कारणाच्या वर्णनांत किंवा प्रतीकांत काचित् कोठें दर्शविलेला असला, तरी तें शिवलिंगाचें यथार्थ स्वरूप आहे, असें म्हणतां येणार नाही. कारण ज्या ठिकाणीं हें सर्व समाविष्ट होतें व लय पावतें तें लिंग, अशी लिंग या शब्दाची व्याख्या आहे. अर्थात् या केवळ संहारकार्याला अनुलभून केलेल्या घोर स्वरूपाचें निदर्शन हेंहि शिवलिंगाचें यथार्थ व संपूर्ण स्वरूप असें म्हणतां येणार नाही.

याउलट जेव्हां जगत्कारणाला आदिब्रह्मा, महाविष्णु, महारुद्र, महादेव, सदाशिव, चिच्छक्ति इत्यादि नांवें दिलेलीं आढळतात, तेव्हां नामभेदानें सर्वांचा लक्ष्यार्थ एकच असतो. अर्थात् महिमाहि तोच तो असतो. रुद्र-हृदयोपनिषदात हीच गोष्ट सुस्पष्ट केली आहे. त्यात जगत्कारणाचा व्यापक भाव उघड होतो.

दक्षिण हिंदुस्थानांत प्राचीन शिवभक्तांचीं मंदिरे आहेत. या भक्तांच्या ठिकाणीं उत्कट शिवभक्ति व त्यासाठीं निस्सीम त्याग हेच गुण प्रामुख्याने दिसतात. या भक्तांच्या मंदिरांतून काहीं ठिकाणीं भक्तांच्या मूर्ति तर काहीं ठिकाणीं शिवलिंगप्रतीकेच आहेत. साधुपुरुषांच्या समाधीवरहि शिवलिंग

१. सर्वदेवात्मको रुद्रः सर्वे देवाः शिवात्मकाः । रुद्रस्य दक्षिणे पार्श्वे रविर्ब्रह्मा त्रयोऽग्नयः ॥ ४ ॥ वामपार्श्वे उमादेवी विष्णुः सोमोऽपि ते त्रयः । या उमा सा स्वयं विष्णुर्यो विष्णुः स हि चन्द्रमाः ॥ ५ ॥ ये नमस्यन्ति गोविन्दं ते नमस्यन्ति शङ्करम् । येऽर्चयन्ति हरिं भक्त्या तेऽर्चयन्ति वृषध्वजम् ॥ ६ ॥ ये द्विषन्ति विरूपाक्षं ते द्विषन्ति जनार्दनम् । ये रुद्रं नामिजानन्ति ते न जानन्ति केशवम् ॥ ७ ॥ रुद्रात् प्रवर्तते बीजं बीजयोनिजनार्दनः । यो रुद्रः स स्वयं ब्रह्मा यो ब्रह्मा स हुताशनः ॥ ८ ॥ ब्रह्माविष्णुमयो रुद्र अग्नि-पोमात्मकं जगत् । पुँल्लिङ्गं सर्वमीशानं स्त्रीलिङ्गं भगवत्युमा ॥ ९ ॥ उमारुद्रा-त्मिकाः सर्वाः प्रजाः स्थावरजङ्गमाः । व्यक्तं सर्वमुमारूपमव्यक्तं तु महेश्वरम् ॥ १० ॥ उमाशङ्करयोगो यः स योगो विष्णुरुच्यते । यस्तु तस्मै नमस्कारं कुर्याद्भाक्तीसमन्वितः ॥ ११ ॥ आत्मानं परमात्मानमन्तरात्मानमेव च । शास्त्र-त्रिविधमात्मानं परमात्मानमाश्रयेत् ॥ १२ ॥

— रुद्रहृदयोपनिषद्.

उबलेले असते. अशा या सर्व शिवलिंगांच्या ठिकाणीहि ग्राम्य व अश्लील भाव संभवत नाही.

स्कंदपुराण अवंतिसुंद यांत चौऱ्यांशीं शिवलिंगांच्या स्थापनेच्या कथा आहेत. त्यांत कोणाकडून तरी पाप घडावे व त्याच पापाच्या क्षालनार्थ त्याने ऋषींच्या सांगण्यावरून शिवलिंग स्थापन करून त्याच्या उपासनेने मुक्त व्हावे व मग ते शिवलिंग त्या तपश्चर्येचे स्मारकस्थान म्हणून प्रसिद्ध व्हावे, असे प्रकार वर्णिले आहेत. तात्पर्य, अशी जी शिवलिंगे कोणा तरी व्यक्तीची किंवा त्याच्या तपश्चर्येसारख्या कांहीं एक विशेष घटनेची स्मारकचिन्हे आहेत, तेथे अश्लील किंवा लैंगिक भावनेचा हेतु संभवतच नाही.

शिवलिंगाची आकृति शिश्नयोनीसारखीच असते हे म्हणजे फार तर अगदीच थोडे अपवाद सोडून खरे नाही^१. शिवलिंग म्हणजे शिवाचे जननेंद्रिय असे म्हणण्यांत, शिव हा मानवदेहधारी मानावा लागतो. त्याचेच इंद्रिय पूजनीय कां, इतर देवांचे कां नाही, तसेच ह्या पूज्यतम देवाचे जननेंद्रियच पूज्य कां; शिर, पाय हे पूजनीय का नाहीत, ते सांगतां येत नाही.^२

1. This also is merely prejudice and the result of the obsession of the idea of phallic worship, when it is seen that innumerable Shivalingas everywhere else in the land are all of a common shape having not even the slightest resemblance to the phallus answering the description of the Lingas of the places. The three exceptions in those places need not prejudice and lead to the idea that all Lingas are phallic in shape. They should not be seriously taken and affect the inner meaning and the basic idea of the Shivalinga. (History and Philosophy of Lingayat's, Introduction, p. 315.)

2. Thus if Linga is the phallus of Shiva, he must have a human form; but it is gratuitous assumption and
(टीप पुढील पृष्ठावर पहा)

जन्मदुःखविनाशनलिंगं तत्प्रणमामि सदाशिवलिंगम् ।
कामदहं करुणाकरलिंगं दिनकरकोटिप्रभाकरलिंगम् ॥
सर्वसमुद्भवकारणलिंगं अष्टदिव्याविनाशनलिंगम् ।
परात्परं परमात्मकलिंगं तत्प्रणमामि सदाशिवलिंगम् ॥

— लिंगाष्टकस्तोत्र

प्रकरण ११ वें

शिवालयांतील इतर चिन्हें

यादृशीं भावनां कुर्यात् । सिद्धिर्भवति तादृशी ॥

कित्येक आक्षेपकांचें असें म्हणणें आहे कीं, शिवालयांतील सारीं चिन्हें ज्या अर्थी अश्लीलभावसूचक असतात, त्या अर्थी शिवलिंगांतहि तसाच भाव असला पाहिजे व मानला पाहिजे. कावीळ झालेल्या मनुष्याला सारेंच पिवळें दिसतें, त्याप्रमाणें लैंगिक पूर्वग्रह असणाराला सर्वत्र तसेंच दिसतें. उदाहरणार्थ,

(टीप मागील पृष्ठावरून चालू)

a mere fancy without any proof, simply because some men have imagined Gods to be after themselves. Moreover even if Linga is phallus why should it be the linga of Shiva only ? Did Shiva alone have phallus and no other Gods ? It is certainly unimaginable. And why phallus of Shiva alone be the object of worship and of no other God ? No satisfactory explanation can be given to this question. It is therefore clear that Linga is not phallus but only a mark. (History and Philosophy of Lingayats by M. R. Sakhare, p. 323-24).

आक्षेपकांत (१) शिवलिंगावरील दुचोटी गंध व मध्ये तिलक, हे शिश्रयोनि प्रतीक, (२) शिवलिंगावरील बिल्वपत्राचें त्रिदल हे शिश्रवृषण प्रतीक, (३) देवालयान्या गर्भागाराचें लहान मेहरप असलेलें द्वार हे योनिद्वार, (४) पुढें गर्भागारांतील अंधारांत असलेलें शिवलिंग हे मैथुनप्रतीक, (५) देवालयांतील घंटा हे शिश्रयोनिप्रतीक, (६) देवालयान्या घुमटा-खालील सभामंडपाच्या मधील कांसवाची चाहेर काढलेली मान शिश्रप्रतीक, (७) चाहेरचा नंदी वृषणप्रतीक, (८) देवालयपुढील निशाणकाठी, दीपमाल, जवळच्या तळ्यांतील पुरलेला लांब, देवालयान्या घुमटाचें टोंक, हीं सारी शिश्र-प्रतीकें; याशिवाय (९) कचित् देवळाच्या भिंतीवर कोरलेली किंवा काढलेली साक्षात् मैथुनचित्रें, हा सारा आक्षेपकांचा शिवलिंगोपासनेच्या अश्लीलतेचा धिनतोड पुरावा आहे. याचा समुच्चयानें वाचकांच्या मनावर अनिष्ट परिणाम होण्याचा संभव आहे. पण त्यास माझा इलाज नाही. चित्रालांतील घोंडा काढून टाकून देण्यासाठी तो हातांत घ्यावा लागतो. असो. वरील आक्षेपाचा क्रमशः विचार करूं. हे एक बरें आहे की, या साऱ्या अश्लील लैंगिक भावना 'शिश्र-देवा'च्या शिवलिंगाच्या सन्निधच असतात असें आक्षेपकांत दिसतें. यामुळे खुलसा करतां येणें अंशतः सोयें होणार आहे.

(१) सतिलक गंध — हे चिन्ह केवळ शिवलिंगावरच असतें असें नाही. इतर अनश्लील मानलेल्या देवतांच्या मस्तकावर पण हें उभें आढवें गंध व तिलक असें चिन्ह असतेंच. “ त्रिधेति व्रीडाजुगुप्तामंगलव्यंजकत्वात् ” अशी 'काव्यप्रकाश' त अश्लीलपदाची व्याख्या केली आहे. थोडक्यात अश्लील म्हणजे असभ्य असें म्हणतां येईल. पण देवतांच्या व थोर शिष्टांच्या मस्तकीं शोभणारें गंध असभ्यपणाचें धोतक कसें असेल ? उलट तें सुस्नात शुचिता-दर्शक व मंगलार्थाचें मानलें जातें. शिवाय गंधाचें चिन्ह कपाळावर असतें. गुह्येंद्रियें त्याचें स्थान नव्हे. उलट शिवाचा मदन दहन करणारा तृतीय नेत्र हें मान त्याचें स्थान आहे. साधनाम्यासी जेथें प्रकाशव्योति पाहतात, असें तें म्रूमध्याजवळील स्थान आहे. तेथें मन एकाम्र केल्यास मनोविकारावर ताबा मिळतो. तेथें जवळच आशाचक्र, मनश्चक्र, सोमचक्र अशीं सूक्ष्म शक्तिकेंद्रें पण आहेत. तें गुरु-शिष्यांच्या भेटीचें स्थान आहे. अशा त्या मंगलमय स्थानीं सौभाग्यवती स्त्रिया पण प्रणवाकार गोंदतात व तेथेंच इच्छद-कुंक्ष

लयातात. असें जें मस्तकावरील शुचिर्भूतपणाचें मंगलसूचक चिन्ह त्या ठिकाणी शिश्रयोनीची कल्पना करणें यादून आचरत व असंबद्ध तें दुसरें काय असणार !

(२) विल्वपत्रः— या ठिकाणीं हि शिश्रवृषणाची कल्पना वरीलप्रमाणेंच अत्यंत अप्रयोजक व निराधार आहे. अगोदर शिवलिंग हेंच जर आक्षेपकांच्या मतें शिश्रयोनिप्रतीक आहे, तर त्याच्या अश्लीलतेच्या पुराव्यासाठीं आणखी वर विल्वपत्र व गंध कशाला पाहिजे ? बरें, ही अशी कल्पना करण्यापूर्वी ज्या शास्त्रानें शिवलिंगावर बेलचें त्रिदल वाढावयास सांगितलें आहे, त्या शास्त्रानें विल्व वृक्षाचें काय माहात्म्य सांगितलें आहे, तेंच अगोदर पाढावयास नको काय ? बेलच्या झाडाखालीं महादेव अव्यक्तलिंगरूपानें असतो व सर्व तीर्थे तेथें असतात असें सांगितलें आहे (शि. पु. वि. सं. अं. २२।२२-३१). विल्वकाष्ठचें गंध शंकराला प्रिय मानलें आहे. (शिवगीता, १।२७) पारमार्थिक साधनाम्यासाच्या पंचवटींत विल्ववृक्ष हा एक असतो. असें हें गूढ विल्ववृक्षमाहात्म्य आहे. आता बेलच्या त्रिदलासंबंधी स्कंद पुराणांत अशी भावना आहे कीं, विल्वपत्राचें डावें पान ब्रह्मदेव, उजवें विष्णु, मध्य शिवपार्वती, पाठीवर यक्ष व देवाच्या ठिकाणी इंद्रादि लोकपाल मानलेले आहेत. बेलचें माहात्म्य अग्नि आणि शिवलिंग या दोन्ही ठिकाणीं आहे. यूप (ऐ. भा. ६।१), श्यंचकेष्टीमधील समिधा (शत. ब्रा. १।३।३।१९-२०) व आहुति (शत. ब्रा. २।६।२।८ मध्यमेन पर्णेन जुहोति तै. प्रा. १।६।१०) यांत विल्वकाष्ठ व विल्वपत्र यांचें महत्त्व आहे. “ सर्वकामप्रद विल्वं दारिद्र्यस्य प्रणाशनम् । विल्वात्परतरं नास्ति येन दुष्यति शंकरः ” (तिथे तत्त्व.) विल्व महादेव-स्वरूप आहे असें शिवमहापुराणांतील विश्वेश्वर संहितेंत अ. २२ यात म्हटलें आहे. रुद्र तोच अग्नि हें सुप्रसिद्ध आहे. अग्निसंबंधानें जें विल्वमाहात्म्य आहे त्यांस लैंगिक भाव संभवतच नाही. शिवलिंग हें याशिकांच्या अग्नीचेंच स्पष्ट प्रतीक असल्यामुळे तेथें अश्लील कल्पना अत्यंत अप्रस्तुत आहे. याप्रमाणें याज्ञिक कर्मांत पळसाच्या अमावी विल्वाचें महत्त्व मानलें आहे. आतां बेलप्रमाणें पळसाचेंहि त्रिदल असतें. पण त्यांत लैंगिकसादृश्य कांहींच नसतें. अर्थात् विल्वाचें त्रिदल, निर्गुडीचें त्रिदल, दुर्वेचें त्रिदल हीं त्रिदलें त्रिगुणात्मक सर्व भावार्पण कदाचित् सूचित करीत असतील. या विधींतील उद्दिष्ट

जरी मला निश्चित सांगतां न आलें तरी ईश्वरोपासनेसारख्या गंभीर कर्मांत ग्राम्य व अश्लील भावना संभवत नाहीत, इतकें मला समजतें.

कर्तृतंत्र शिवशक्त्युपासनेंत बेलाच्या त्रिदलावर अन्य भावना करणें असेल तर त्या वृक्षाच्या व शिवाच्या पारमार्थिक माहात्म्याला साजर्तील अशा वाटल्यास कराव्या. उदाहरणार्थ; कर्म, उपासना आणि ज्ञान हे तीन नेत्र व भवण, मनन, निदिध्यासन हा त्रिशूल धारण करणाऱ्या त्रिदेवात्मक व्यंघकाल त्रिगुणात्मक बिल्वत्रिदल समर्पण केलें असता, जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति या तीन अवस्थारूप जन्म दूर होऊन साधक जीवन्मुक्त होतो, अशी परमार्थोपकारक उत्कृष्ट भावना करावी. हें मी म्हणतां असें नाही, तर बिल्व वाढण्याचा मंत्राहि अशीच एक भावना सांगत आहे. पहा — “त्रिदलं त्रिगुणाकारं त्रिनेत्रं च त्र्यायुधम् त्रिजन्म पापसंहारमेकं बिल्वं शिवार्पणम् ॥” असा तो मंत्र आहे. तात्पर्य, शिवलिंगोपासना हें एक पारमार्थिक साधन आहे. अर्थात् त्या साधनास उपोद्बलक अशाच सद्भावना या कर्तृतंत्र उपासनेंत केल्या पाहिजेत हें उघडच आहे.

(३) योनिद्वारः—आतां शिवालयाच्या गर्भागाराचें द्वार लहान असण्याचें कारण यवनांच्या व सशानाच्या आजूबाजूम मोकाट सुटलेल्या गुरांच्या आक्रमणाची भीति हें एक असूं शकेल. शिवाय त्या पवित्र गर्भागाराच्या आंत येणाऱ्या उपासकानें मस्तक वांकवून नम्र होऊन यावें, असाहि त्यांत कदाचित् हेतु असेल. असें लहान द्वार इतरहि देवळांत नसतें, असें नाही. त्यावर गणपति कोरलेला असतो. अर्थात् गर्भागार या शब्दावरून त्यास योनिद्वार म्हणणें हा अगदींच अव्यवस्थित असा शब्दचल होईल. आकारानें चौकोनी असून वर गणेशपट्टी असलेल्या दाराचें योनिद्वाराशी कांहींच साम्य दिसत नाही. शबल शिव हें सजीव सद्ब्रह्म असल्यामुळें त्याच्या प्रतीकाच्या स्थानाला गर्भागार म्हणत असावेत.

(४) अंधारः—शिवलिंगाच्या ठिकाणीं बराच अंधार असतो हें खरेंच आहे. याचें कारण शिवसृष्टीत तमाला फार महत्त्व आहे. तें आद्य तत्त्व आहे, शिवाय तेथें ध्यानधारणा करण्यासारखी लक्ष्मीनारायणाची प्रेक्षणीय मूर्ति नसते. पारमार्थिक साधनाभ्यासाला प्रखर प्रकाश हा बाधक असून अंधार हाच साधक असतो, असें आतां भौतिक शास्त्र व आधुनिक परलोकविद्याशास्त्र ही स्पष्टच

सांगत आहेत. आधुनिक परलोकविद्येंतील येथेच महत्त्वाचे प्रयोग प्रकाशांत होऊंच शकत नाहीत. याचद्वल शास्त्रज्ञांची खात्री झाली आहे. छायाचित्रे (फोटो) काढणे व चित्रपट दाखविणे या प्रक्रियेत काळोखच लागतो, हें आतां सर्वांनाच माहीत झालें आहे. ध्यानधारणेत साधकानें होले मिटावे लागतात, यांतीलहि अर्थ तोच आहे. अंधार हा स्वभावतः प्रकाशपेक्षां शांत आहे व बाह्य नामरूपाकडे दृष्टि पागूं न देतां दृष्टि सूक्ष्म व अंतर्मुख करण्यास तोच उपकारक ठरतो. अंधारमय सौप्तिक अवस्थेचें महत्त्व पारमार्थिक तत्त्वज्ञानांत अनन्यसाधारण मानलें आहे. याहून या मुद्द्याचा अधिक विचार करण्याचें कारण वाटत नाही. अंधारांतील शिवलिंगाचा विचार स्वतंत्र प्रकरणांत केलाच आहे.

(५) घंटा :— घंटा सर्वच देवळांत असते. इतकेंच काय तर ज्या देवळांत देवाचें प्रतीक अगर प्रतिमा नसते, अशा खिस्ती देवळातहि घंटा असतेच. स्टेशनवरहि घंटा असते. गाडीच्या चैलाच्या गळ्यांत घंटा असतात. घंटा नादकारक आहे. तो नाद असुर, पिशाच, हिसक प्राणी यांस दूर हांकवून लावतो. तसेंच तो श्टांत निमंत्रणसूचक असतो. “आगमार्थं तु देवानां गमनार्थं तु रक्षताम् । कुर्वे घंटारवं तत्र देवताहानलक्षणम् ॥” ह्या घण्टेच्या पूजेतील मंत्रांत श्टदेवतांना बोलावणें व अनिष्ट राक्षसांना हांकलणें हेच हेतु दिसून येतात. ध्वनिकारक घण्टेच्या ठिकाणी शरीराच्या अवयवांचीच कल्पना करावयाची तर तोंड व जीम ही कल्पना जास्त समर्पक दिसेल. पण आश्चर्य असें की, तोंड व जीम यांच्याहि ठिकाणी उलट शिश्रयोनीची कल्पना केलेली आढळते ! तेव्हां या शिश्रोदरपरायण जीवानें आहारांत द्विपादांत शिडी व चतुष्पादांत घडवंची एवढेंच सोडलें, असें सुमापितकार म्हणतात ! पण लैंगिक भावांत ह्यानें कांहींच सोडलें नाही, असें म्हणावें लागतें.

(६) कासव :— आता देवालयाच्या समामेढपांत कूर्मशिला असते. ह्या कूर्माची पुढें आलेली मान आक्षेपकांस शिश्रसदृश वाटते. किंवा ह्याच प्राग्य सादृश्यासाठीं शिवालयांत कूर्मशिला स्थापन करतात, अशी ह्यांची कल्पना आहे. पण श्रुतिशास्त्राकडे न पाहतां केलेला तर्क अप्रतिष्ठित मानला आहे. शिश्रसादृश्यासाठीं देवालयांत कूर्मप्रतिष्ठा शास्त्रानें सांगितली नाही. सादृश्यच पाहावयाचें तर सादृश्याचे अनेक रंगीर अंश त्या ठिकाणी आहेत. ते सांगण्यापूर्वीं हेहि सांगतों की, कूर्मशिला केवळ शिवालयांतच असते असें नव्हे,

तर ती इतरहि प्रतिमा—मंदिरांत असते. आतां कूर्मप्रतीकाची प्रतिष्ठा करतांना त्यांतील जे विशेष शास्त्रकारांनीं अंगीकारले आहेत ते असे : (१) कूर्मचिं पोट जमिनीप्रमाणें सपाट असून त्याची पाठ आकाशाप्रमाणें घुमटाकार आहे. म्हणजे दृश्य जगाचे पृथ्वी, अंतरिक्ष व सौ या त्रैलोक्याशी त्यांचें सादृश्य आहे. कूर्म हा उत्क्रांतितत्त्वाप्रमाणें जल-स्थलचर असा आदिप्राणी आहे. दुसऱ्यास आधारभूत होण्यासारखी त्याची पाठ अति टणक आहे. यर्थात् त्याच्या ठिकाणी घन, तरल, विरल हे सर्व रस आहेत.

कदयप अथवा कूर्म हा विष्णूचा दुसरा अवतार आहे. सृष्टीच्या आरंभी जल होतें. त्या जलांत सृष्टि उत्पन्न करण्याकरिता शिव शिरले, तेच जलहारांत लिंगरूपानें प्रतिष्ठित आहेत, असा अर्थ मानतां येईल. (म. मा. सो. अ. १७) कूर्म हा सृष्टिविधाता, तिचा द्रष्टा, सृष्टा जलस्थलचर असा दाखवितात. जगच्छीच्या उपलब्धीसाठीं प्रकृतिजलाचें मंथन केलें, तेव्हां त्या उत्क्रांतिरूप मंथनदंडाला जो आधार झाला तो कूर्म होय. (मा० ८।७।८). तो सृष्टीच्या पूर्वीपासूनच आहे. (पद्मपुराण उ० अ० २३१). कूर्म (अक्रोत्) या शब्दांत जगत्कारणता आहे. तो आदिपुरुष आहे. (मा० २।७।१३. शत. ब्रा० ५।१।५ ; ७।४।१). कदयप म्हणजे पश्यक (कदयपः पश्यको भवति। तै. आ. १।१।८). यांत सृष्टीसंबंधी ईश्वराचा पश्यंतिभाव आहे. कूर्माची दृष्टि अलौकिक मानली आहे. तो आपल्या दृष्टीनें आपल्या प्रजेचें पालन-पोषण करतो. तसेंच या अधिपोमात्मक यज्ञस्वरूप जगताचा तो आधार आहे. म्हणून कूर्म उत्तरवेदीखाली पुरतात. (तै. सं. ५।२।८). तो जसा जगत्कारण आहे, तसा तो (प्रतीकरूपानें) विश्वरूपहि आहे कूर्म आरलें अवयव कधी व्यक्त करतो. व कधी तिरोहित करतो, हें त्यांतील एक परमार्थसूचक रहस्य आहे. अखिल व्यक्त नामरूपकर्मात्मक जगताचा तो रसरूप आधार आहे. (रसो वै कूर्मः। द्यावापृथिव्यौ हि कूर्मः। मार्कंडेय अ. ५८. यद्गच्छेत् तस्मात् कूर्मः। कदयपो वै कूर्मः। शत. ब्रा. ७।४।१ इ.) शिवलिंग हें जगत्कारणाचें प्रतीक आहे. त्या जगत्कारणाच्याच एका अवस्थेचें कूर्म हें प्रतीक आहे. वैज्ञानिक उपपत्तीप्रमाणें या ब्रह्मांडाच्या मोठ्या पहिल्या स्वयंभू मंडळांत दुसरें परमेष्ठि मंडळ असतें व (जलतत्त्वरूप) परमेष्ठि मंडळांत तिसरें सूर्यमंडळ असतें. ह्या-सूर्यमहिमामंडळासच कूर्म समजतात. आणखी

एक कल्पना सांगतो. “विमावसु” हे कांसव व अग्नि या दोहोंचे नांव आहे. “द्रासुपर्णा सयुजा” या सुप्रसिद्ध मंत्रांतील जो शिव तोच सुप्रतीक व विमावसु या दोहोंपैकी कांसवाचे रूप घेणारा दुसरा होय. (म. भा. १।२०-३४; तै. सं. ४।२।३)

याप्रमाणे शिवालयाच्या त्रैलोक्यसदृश मेघडंबररीच्या खाली सभामंडपांत मध्यमार्गी असणारी जी कांसवाची प्रतिमा त्यांत अनेक आध्यात्मिक, आध्यात्मिक, आधिदैविक म्हणजे, विश्वकर्मा, प्रजापति, कश्यप, अंतर्यामिन्, पृथ्वीरूप वेदीचा आधार, सृष्टा व द्रष्टा, समुद्रमयनाच्या वेळचा मंदराचलाचा आधार किंवा आदित्य असे त्याचे अनेक अर्थ संभवतात. (तै. आ. १।१।८; १।२।३।२५; तै. सं. ५।२।८ शत. ब्रा. ५।१।५) पवित्र व गंभीर अशा शिवालयाच्या ठिकाणी या प्रतिमेच्या ठिकाणी अशा शास्त्रानुकूल उत्कृष्ट भावना करण्याचे सोडून शिश्नसादयाची ग्राम्य भावना करणे, हे अत्यंत अयोग्य होय. कूर्म व्याप्रमाणे आपली इंद्रिये आवरून धरत, त्याप्रमाणे शिवसन्निध साधकाने आपली इंद्रिये विषयांपासून आवरावी ही सूचना सम्यक् दिसते. हा भाव भगवद्गीतेतहि सांगितला आहे.

(७) नंदी:—आतां शिवदर्शनाच्या पूर्वी नदीच्या वृषणाला स्पर्श करण्याची कोठे कोठे चाल आढळते, आणि कामशास्त्राचा मूळ प्रणेत। नदी असल्याचे वात्सायन सूत्रांत सांगितले आहे. तसेंच शिलाद ऋषींचा पुत्र नंदी हा शैव पुराणांचा मुख्य प्रवक्ता आहे. असे पाहून काही आक्षेपकांनी या तिन्ही नंदींना एकच मानून त्यास शिवलिंगोपासनेतील अश्लीलतेच्या पुराव्याचा साक्षीदार किंवा पुरस्कर्ता बनविला आहे. त्याचा विचार पाहू. प्रथम एक गोष्ट उघड आहे की, शिवलिंगापुढील नंदी हा पशुरुपांत दाखवितात. त्यास शिवाचे वाहन मानतात. कामशास्त्र लिहिणारा नंदी हा त्या शास्त्रात शिवाचा अनुचर वर्णिला आहे; वाहन नव्हे. तोच शैव-पुराण सांगणारा शिलादपुत्र नंदी असेल किंवा बहुधा नसेलहि. नदी या नावाने या तीनच व्यक्ति दर्शविल्या जात नसून नंदी व वृषभ या शब्दांचे आणखी अनेक निर्देश आढळतात. ते सर्व लक्षात घेतले, म्हणजे नंदी आणि नंदीचा वृषण याचे लाक्षणिक अर्थ असे निष्पन्न होतील की, त्यात ग्राम्य अगर अश्लील कल्पना संभवणारच नाहीत.

आर्ता शिवलिंगापुढें पश्चिमाभिमुख नंदी तीन पाय दुमडून कां असतो, याचा एक खुलासा याशिक कर्मांतच सांपडतो. यशभागांत अभिसंयनाच्या वेळीं असुरांकडून प्रतिबंध होऊं नये म्हणून घोडा किंवा गृध्र पश्चिमाभिमुख उभा करतात. (कात्यायन श्रौत सूत्र ४।८।२५, शत. ब्रा. २।१।४।१५-१७) कारण, अग्नि हा पैलाचा सोयरा अथवा बंधु होय, अशी प्राचीन याशिकांची भावना असे. (आग्नेयो वा अनइयान, श. ब्रा. १।१।४।६).

तसेंच सोमयागांतील प्रायणेष्टि नामक इष्टीत यजमानाला दीक्षा देण्यासाठीं कृष्णमृगचर्माचें कांतळें पूर्वाभिमुख हांतरावें लागतें, त्या वेळीं त्याचे तीन पाय दुमडावे, असें (शत. ब्रा. ३।२।१।४; कात्यायन श्रौतसूत्र ७।३।२१ व कृष्णयजुर्वेद कल्पसूत्र पहा) शास्त्रांत सांगितलें आहे. तसेंच ज्याचे पाय अशा प्रकारें दुमडलेले आहेत, अशा मृगचर्मावर यज्ञण्यापूर्वी त्या चर्माच्या मागील गृध्रणाच्या जर्भा असलेल्या शुक्लकृष्ण केशांत तुम्ही ऋक्ष आणि साम यांच्या प्रतिमा आर्हांत असें म्हणून स्पर्श करायचा सांगितलें आहे. या (शत. ब्रा. ३।२।१।५) याशिक प्रक्रियेंत गृध्रभाच्या गृध्रणाच्या स्पर्शाचें मूळ असण्याचा संभव आहे. (विविधशानविस्तार, सन १९१२ व २२ पहा.) गृध्र हा अग्नीचें पूर्वस्वरूप असल्याचें शास्त्रांत सांगितलें आहे. नंदीसंबंधी आणखी अनेक धारणा आहेत. अग्नि, वायु, सूर्य, दिशा; किंवा वाचा, श्वास, दर्शन, श्रवण, किंवा जाग्रतादि चार अवस्था हेच त्याचे चार पाय कल्पिले आहेत. दिवसालादि चैल म्हणतात (आर्चिटक होम, पृ. १०४।५) अर्थात् गृध्रमाचें गृध्रण म्हणजे दिवसाचा पश्चाद्भाग किंवा प्रदोषकाळहि मानीत असतील. नंदी हा जगाचा आधार मानला आहे. (स्कंदपुराण). नंदी हा विराट ऋषम अथवा गृध्रम होय. सूर्यसत्तेचे ज्योतिः, गी आणि आयु असे तीन विभाग मानले आहेत. गी आणि गृध्रम तत्त्वतः एकच (ऐ. ब्रा. ६।१०) यज्ञी वै गीः । तै. ब्रा. ३।९।८।३; गौर्वा इदं सर्वं विमर्ति । शत. ब्रा. ३।१।२।१४. भूमाचा जो महिमा तोच शिवाचा नंदी होय. छां. ७।२।४।१; ८।१।६. भूमा आपल्या महिम्यावर प्रतिष्ठित आहे, तसाच शिव गृध्रभावर प्रतिष्ठित आहे. शिवाचा महिमा, त्याचें विश्वप्रेम त्यासहि कोणी शिवापुढील नंदी समजतात. नंदी याचा अर्थ आनंदस्वरूप असाहि होतो. (इंडोआर्यन मायसॉलजी १।३६२) पुरुषार्थम, पुरुषसिंह किंवा पुढपठ्याम्र या शब्दांतील सिंह, व्याघ्र-

प्रमाणेंच वृषभ हा शब्द मोठेपणाचा गुणवाची समजावा. वात्मीकि रामायणांत रामाला वृषभ म्हटलें आहे. साराश, शिव आणि नंदी मिळून पुरुषोत्तम समजावा. “चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्ता सो अस्य त्रिधा चक्षो वृषभो रोखीती महादेवो मर्त्यो आविवेश।” ऋ ४।५८।३ ह्या लाक्षणिक मंत्रातील त्रिगुण मायेनें आवृत्त असलेला नादरूप वृषभ महादेव म्हणजे नंदीसहित शिवालिंग प्रतीकानें दिव्यार्थित केलेला अतर्क्यामी पुरुष होय. (इहोआर्यन भाष्यौलजी, भाग १, पृ. ३६१. लि. पु. पू. अ. ७६.)

वरील मंत्राचा भावार्थ असाः—मन, बुद्धि, चित्त, अहंकाररूपी चार शिर्षे, भूत, भविष्य, वर्तमान अथवा जायत, स्वप्न, सुषुप्तिरूप तीन पाय, मर्त्य आणि अमृत अर्शा दोन शिर्षे व सप्तप्राणरूप सात हात ज्याला आदित, असा हा मेरुदण्डाला (म्हणजे पाठीच्या कण्याला) त्रिविधपाशानें बद्ध असलेला वस्तुतः महादेवच असलेला जीव म्हणजेच वृषभ नदी होय. तोच कोऽहम् कोऽहम् असें ओरडतो आहे. याप्रमाणें जीवाच्या शिरस्थानीं वर मस्तकरूप कैलासगिरीवर मुक्तशिव असून खाली मूलाधाराजवळ या वृद्ध वृषभरूप जीवशिवाचें (महादेवाचें) मंदिर आहे तात्पर्य, “देवा यद्यश्च तन्वाना अभ्यन्धन्पुरुष पशुम्” कुडलिनीच्या साडेतीन वळशानीं गुरफटलेलें मूलाधाराजवळील जें स्वयंभूलिंग तोच हा जीवपशु, कुडलिनी हीच पाश आणि सहस्रारातील शिव द्वेच पशुपति, अशी भावना करता येईल. नदी हा शिवमक्ताचा अग्रणी आहे. उलट ह्याला परात्पर शिवाचें प्रतीकही मानलें आहे.

यशुवेदात (३५।१३) या मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, आमचें कल्याण व्हावें एतदर्थ गार्हपत्य जो हा खोंड त्या खोंडाप्रत आम्ही स्पर्श करतो. हे सुरभिपुत्रा ! तू आमचा तारक हो इन्द्र हा जसा देवाचा पुढारी तसा तू आमचा अग्रेसर हो. कोणी इद्र तोच नदी असें म्हणतात कोणी म्हणतात कीं, दीर्घ रात्र जर दुर्गा तर नंदी हा दीर्घ रात्रीसह दिवस होय वेदात “९९ चैत्याचे ८८-७७ करा,” असें लाक्षणिक वचन आहे ही जी एकादश रुद्राची पट ते दिवस होत (आर्किक होम इन् दि वेदाह्, पृ १०४।५) दीर्घतमा हें दिवसाचें रौद्र स्वरूप महादेवानें आवरावे म्हणजे तसे दिवस कमी व्हावेत असा त्यातील भाव सांगतात दीर्घतमा रात्र हीच

आतां शिवलिंगापुढें पश्चिमाभिमुख नंदी तीन पाय दुमडून कां असतो, याचा एक खुलासा याज्ञिक कर्मांतच सांपडतो. यज्ञमागांत अग्निमंथनाच्या वेळीं असुरांकडून प्रतिबंध होऊं नये म्हणून घोडा किंवा वृषभ पश्चिमाभिमुख उभा करतात. (कात्यायन श्रौत सूत्र ४।८।२५, शत. ब्रा. २।१।४।१५-१७) कारण, अग्नि हा बैलाचा सोयरा अथवा बंधु होय, अशी प्राचीन याज्ञिकांची भावना असे. (आग्नेयो वा अनड्वान, श. ब्रा. १३।८।४।६).

तसेंच सोमयागांतील प्रायणेष्टि नामक इष्टीत यजमानाला दीक्षा देण्यासाठी कृष्णमृगचर्माचें कांतडें पूर्वाभिमुख हांतरावें लागतें, त्या वेळीं त्याचे तीन पाय दुमडावे, असें (शत. ब्रा. ३।२।१।४ ; कात्यायन श्रौतसूत्र ७।३।२१ व कृष्णयजुर्वेद कल्पसूत्र पहा) शास्त्रांत सांगितलें आहे. तसेंच ज्याचे पाय अशा प्रकारें दुमडलेले आहेत, अशा मृगचर्मावर बसण्यापूर्वी त्या चर्माच्या मागील वृषणाच्या जागी असलेल्या शुक्लकृष्ण केशांस तुम्ही ऋक् आणि साम यांच्या प्रतिमा आद्यात असें म्हणून स्पर्श करावयास सांगितलें आहे. या (शत. ब्रा. ३।२।१।५) याज्ञिक प्रक्रियेत वृषमाच्या वृषणाच्या स्पर्शाचें मूल असण्याचा संभव आहे. (किविषयज्ञानविस्तार, सन १९१२ व २२ पहा.) वृषभ हा अग्नीचें पूर्वस्वरूप असल्याचें शास्त्रांत सांगितलें आहे. नंदीसंबंधी आणखी अनेक धारणा आहेत. अग्नि, वायु, सूर्य, दिशा; किंवा वाचा, श्वास, दर्शन, श्रवण, किंवा जाग्रतादि चार अवस्था हेच त्याचे चार पाय कल्पिले आहेत. दिवसालाहि बैल म्हणतात (आर्कटक होम, पृ. १०४।५) अर्थात् वृषमाचें वृषण म्हणजे दिवसाचा पश्चाद्भाग किंवा प्रदोषकालहि मानीत असतील. नंदी हा जगाचा आधार मानला आहे. (स्कंदपुराण). नंदी हा विराट ऋषभ अथवा वृषभ होय. सूर्यसत्तेचे ज्योतिः, गौ आणि आयु असे तीन विभाग मानले आहेत. गौ आणि वृषभ तत्त्वतः एकच (ऐ. ब्रा. ६।१०) यशौ वै गौः । तै. ब्रा. ३।९।८।३ ; गौर्वा इदं सर्वं विभर्ति । शत. ब्रा. ३।१।२।१४. भूमाचा जो महिमा तोच शिवाचा नंदी होय. छां. ७।२४।१ ; ८।१।६. भूमा आपल्या महिम्नावर प्रतिष्ठित आहे, तसाच शिव वृषमावर प्रतिष्ठित आहे. शिवाचा महिमा, त्याचें विश्वप्रेम त्यासहि कोणी शिवापुढील नंदी समजतात. नंदी याचा अर्थ आनंदस्वरूप असाहि होतो. (इंडोआर्यन मायथॉलजी १।३६२) पुरुषर्षभ, पुरुषसिंह किंवा पुरुषव्याघ्र या शब्दांतील सिंह, व्याघ्र-

प्रमाणेंच वृषभ हा शब्द मोठेपणाचा गुणवाची समजावा. वाल्मीकि रामायणांत रामाला वृषभ म्हणले आहे. सारांश, शिव आणि नंदी मिळून पुरुषोत्तम समजावा. “चत्वारि शृंग्या त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त दृक्ता सो अस्य त्रिधा चक्षो वृषभो रोत्तीती महोदेवो मर्त्यो आविवेश।” ऋ. ४।५८।३ ह्या लाक्षणिक मंत्रांतील त्रिगुण मायेनें आवृत्त असलेला नादरूप वृषभ महादेव म्हणजे नंदीसहित शिवालिंग प्रतीकानें दिव्यार्थित केलेला अंतर्धामी पुरुष होय. (इंडोआर्यन मायथॉलजी, भाग १, पृ. ३६१. लि. पु. पू. अ. ७६.)

वरील मंत्राचा भावार्थ असा :—मन, बुद्धि, चित्त, अहंकाररूपी चार शिर्षे; भूत, भविष्य, वर्तमान अथवा जायत, स्वप्न, सुषुप्तिरूप तीन पाय, मर्त्य आणि अमृत अशीं दोन शिर्षे व सप्तप्राणरूप सात हात ज्याला आहेत, असा हा मेरुदण्डाला (म्हणजे पाठीच्या कण्याला) त्रिविधप्राणानें बद्ध असलेला वस्तुतः महादेवच असलेला जीव म्हणजेच वृषभ नंदी होय. तोच कोऽहम् कोऽहम् असें ओरडतो आहे. याप्रमाणें जीवाच्या शिरस्थानीं वर मस्तकरूप कैलासगिरीवर मुक्तशिव असून खाली मूलाधाराजवळ या वृद्ध वृषभरूप जीवशिवाचें (महादेवाचें) मंदिर आहे. तात्पर्य, “देवा यद्यश्च तन्वाना अयन्धन्पुरुषं पशुम्” कुंडलिनीच्या साडेतीन वळशांनीं गुरफटलेलें मूलाधाराजवळील जें स्वयंभूलिंग तोच हा जीवपशु, कुंडलिनी हीच पाश आणि सहस्रारांतील शिव हेच पशुपति, अशी भावना करतां येईल. नंदी हा शिवमक्षांचा अग्रणी आहे. उलट ह्याला परात्पर शिवाचें प्रतीकही मानले आहे.

यजुर्वेदांत (३५।१३) या मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, आमचें कल्याण व्हावें एतदर्थं गाईचें अपत्य जो हा खोंड त्या खोंडाप्रत आम्ही स्पर्श करतो. हे सुरभिपुत्रा ! तूं आमचा तारक हो. इन्द्र हा जसा देवांचा पुढारी तसा तूं आमचा अग्रेसर हो. कोणी इंद्र तोच नंदी असें म्हणतात. कोणी म्हणतात कीं, दीर्घ रात्र जर दुर्गा तर नंदी हा दीर्घ रात्रीसह दिवस होय. वेदांत “९९ चैलांचे ८८-७७ करा,” असें लाक्षणिक वचन आहे. ही जी एकादश रुद्रांची पट ते दिवस होत. (आर्कटक होम इन् दि वेदाह, पृ. १०४।५) दीर्घतमा हें दिवसांचें रौद्र स्वरूप महादेवानें आवरावे म्हणजे तसे दिवस कमी व्हावेत असा त्यांतील भाव सांगतात. दीर्घतमा रात्र हीच

दुर्गाकाली (क्र. १०।१२७) शिव हाच सूर्य व वृषभ नंदी हाच दिवस; अथवा दीर्घतमा रात्र हीच गाय (क्र. १०।१२७।८) व वृषभ नंदी हाच तिच्या पोटी उत्पन्न होणारा दिवस अशी कल्पना करावी.

प्रिन्सिपाल थडाणी यांच्या उपपत्तीप्रमाणे ईश्वर म्हणजे नंदी. तसेच शिवपुराणांत त्रयोदशीव्रत सांगतांना म्हटले आहे की, त्रयोदशीच्या दिवशी सायंकाळी शिवपूजन करावे. चोहोंकडे दिवे लावावे. आपला मनोरथ शिवास निवेदन करावा. मग बैलाचा अण्डकोश पहावा. नंतर त्याच्या शिंगाच्या मधून पाहावे. अखेर पुच्छाचे दर्शन करून सर्व पापांतून विमुक्त व्हावे. जगांत जेवढी म्हणून तीर्थ आहेत तेवढी सर्व बैलाच्या अंडकोशांत आहेत, म्हणून बैलाला दाणा-वैरण घालून त्याची ह्रस्व प्रकारची सेवा करावी. (शि. पु. हिन्दी भाषा ग्रंथ, पृ. ९२०; उत्तरार्ध अ. १३) या लाक्षणिक वर्णनांत मुक्तिसाक्षी वासनेच्या आनंदमय कोशाला स्पर्श करून जीव आत्मलिंग पाहातो असा भाव नंदीच्या ठिकाणी मानावा लागेल.

महाभारतांत अनुशासनपर्वीत अशी कथा आहे की, ब्रह्मदेवांना दीर्घ तपानंतर रोहिणी किंवा सुरभी निर्माण केली, आणि एक वृषभ निर्माण केला. तो वृषभ सुरभीसंबंधी कामार्त झाला, म्हणून त्यास “मा-आर्त” असे ते म्हणाले, म्हणून त्याचे नांव मातर्तण्ड झाले. या सुरभी-मातर्तण्डापासून पवित्र अशी प्रजा निर्माण झाली. प्रथम त्यांना अकरा रुद्र झाले. पुढे त्यांना दक्ष नामक वृषभ झाला. तो या सुरभीने ब्रह्मेश्वरांना ध्वजासाठी दिला. या कथेवरून नंदी म्हणजे सूर्यगोल या कल्पनेस दुजोरा मिळतो. (वृषो दक्ष इति ख्यातः कण्ठे मणितलप्रभः । सुरभ्यनुमते दत्तो ध्वजो माहेश्वरस्तु सः ।) याच पर्वीत अन्यत्र असे वर्णन आढळते की, गोवत्साब्दा तोंडचा अमृतरूप दुग्धाचा फेंस पृथ्वीवरील रुद्राच्या अंगावर पडल्यामुळे रुद्र झालेल्या रुद्रांना शांत करण्याकरितां ब्रह्मदेवांनी त्यास एक वृषभ दिला. त्याला रुद्र प्रसन्न झाला. रुद्राने त्यास आपले वाहन व ध्वज चिह्न केले. (वृषभं च ददौ तस्मै भगवान् लोकभावतः । प्रसादयामास मनस्तेन रुद्रस्य मारुत । प्रीतिश्चास्ति महादेवश्चकार वृषभं तदा । ध्वजञ्च वाहनं चैव तस्मात्स वृषभध्वजः ।; शुद्धस्फटिकसंकाशो धर्मरूपो वृषः स्मृतः । असे नंदीचे वर्णन आहे. शिवपुराण विद्येश्वर संहिता अ. १७ यांत वृषमाला धर्म किंवा

ब्रह्मचर्यरूपच मानलें आहे. “ तद्दर्शं वृषभो धर्मा ब्रह्मचर्यस्वरूपवृक् ।
सत्यादिपादयुक्तस्तु शिवलोकाग्रनः स्थितः ॥ ८५ ॥ क्षमाभृगः शमः श्रोत्रो
वेदध्वनिविभूषितः ॥ आस्तिक्यचक्षुर्निश्वासः गुरुबुद्धिर्मनो वृषः ॥ ८६ ॥
क्रियादिवृषमा ज्ञेयाः कारणादिषु सर्वदा ॥ तं क्रियावृषमं धर्मं कालातीतोऽ
वितिष्ठति ॥ ८७ ॥ या खुलासानें सारा अश्लीलभाव निराधार ठरतो. हें सारें
लाक्षणिक वर्णन आहे, हें सुश वाचक सहज जाणतील.

आणखीहि पुढें पाहू. अग्नि आणि बैल हे सोयरे मानले आहेत. अग्नि
आणि बैल म्हणजे प्रकाश आणि दिवस असाहि यांचा सोयरेसंबंध मानतां
येईल शिवोपासनेचा प्रदोषकाळ युक्त म्हणून गणलेला आहे. हा प्रदोषकाळ
म्हणजे मार्गें सांगितल्याप्रमाणें बुडालेल्या दिवसाचा पार्श्वभाग मानावा.
केदारनाथाच्या पृष्ठमागाप्रमाणें त्याला स्पर्श, व वदन करून शिवोपासनेस
आरंभ करावा. असा लाक्षणिक हेतुहि असेल. पुढें हें रहस्य लोपून उता-
नार्यच कदाचित् रूढ झाला असेल.

रसायनाचें अनुपान हें असें वाहक असतें, त्याप्रमाणें शिवकूपेचा वाहक
नंदी मानून तो शिवाचा मुख्य गण असल्यामुळें त्याच्या खुपामतीचा
निदर्शक वृषणस्पर्श असावा असें कोणी सुचवितात. कांहीं अतिप्राचीन नाण्यां-
वरून नुसत्या नंदीचिच चित्र आढळतें. त्यावरून नंदी ही एके काळीं
स्वतंत्र देवता मानली होती असें दिसतें. भागवतांत धर्माचा चतुष्पाद
म्हटलें आहे शिवाचें धर्ममेघ नामक समाधीवर आरूढ होणें यासच वृष-
वाहन असें म्हणतात. (बोधसार शि. पु. ४७) नरसिंह, पुरुषसिंह अशा
शब्दप्रयोगांत सिंह हा शब्द स्तुत्यार्थच असतो. त्याप्रमाणें आपल्या सान्या
वाहन्यांत वृषभ हा शब्द पशु या गौणार्थी वापरलेला नसून तो प्रत्येक
ठिकाणीं श्रेष्ठ अर्थानेंच वापरलेला आढळेल, हें लक्षात ध्यावें. नंदी हा हिंदू-
प्रमाणें क्षीरेष्ट्रियन्त, खाल्डियन्त व इजिप्शियन्त यांच्या धर्मातिहि पवित्र मानला
आहे; ग्राम्य मानला नाहीं (सीक्रेट डॉक्ट्रिन्स, २।३८३; ५।२०६) याप्रमाणें
शिवलिगापुढील नदीचा खुलासा करणाऱ्या अनेक तार्किक अनश्लील
अशा गूढगंभीर भावना ग्रंथांतरी आढळतात. देवदर्शनादि उपासनाकर्मांत
त्यांचेंच प्रहण उचित दिसतें.

उपासनेंतील भावना केवळ वस्तुतंत्र नसून त्या कर्तृतंत्र असतात, तरी

उपासकानें शास्त्रानुकूल योग्य त्याच भावना केल्या पाहिजेत हें उघड आहे. ब्रह्मसूत्रांत स्वैर तर्क अप्रतिष्ठित मानला आहे. आता शिवालयांत पशुरुपांत नंदी शिवालयासमोर कां स्थापन करतात, याचा स्पष्ट खुलासा करणारे निदानशास्त्र अगर स्थापत्यशास्त्र आज उपलब्ध नसेल, अथवा तें उपलब्ध असून बहुतांश ठाऊक नसेल, तर त्यासंबंधी प्रतिष्ठित तर्क करण्यास आपल्या प्राचीन बाह्यांत पुष्कळ गमकें सांपडतील. त्यावरूनच काही उदाहरणें वर दिली आहेत. त्यांहून अन्य स्तुत्यभावहि त्यांत असूं शकेल.

नंदी हें शिवाचेंहि नांव आहे. अर्थात् पशुपतिशिवाचें जीव म्हणजे पशुरुप तें प्रतिबिंब आहे, असें मानावें. तसेंच तें दुर्गा व विष्णु यांचेंहि नांव आहे अर्थात् शिवशक्ति किंवा हरिहर अशीहि तेथें जोडकरूपना समवेल. नंदी हा शिवाचा अवतारहि आहे. म्हणजे तो जीवरूपाचें प्रतीक आहे (लिंगपुराण, पृ. ४२ ते ४४) कोणी नंदीला प्रणवस्वरूप मानतात (कल्याण शिवाक, पृ. ११७) काशीखंड अ. २ यांत नंदीला आग्नि, वरुण, वायु यांचा अवतार मानलें आहे. त्याच्या मुखापासून लक्ष्मीचा जन्म झाला असें लाक्षणिक वर्णन आहे.

आतां वादाकरिता लैंगिक भावाचा अंगीकार केला व वृषभाला रेतवर्षन-शील काम असें मानलें, तरी कामावर आरूढ होणारा शिव स्तुत्यच ठरतो रघुवश २।३५ (कैलासगौर वृषभारूक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् । अवेदि मा किङ्करमष्टमूर्तेः कुम्भोदर नाम निकुम्ममित्रम् ॥) यांत असें म्हटलें आहे कीं, कैलासगिरीप्रमाणें शुभ्र अशा वृषभावर आरूढ होतांना शिवाला कुम्भोदरावर आरूढ व्हावें लागलें. याचा अर्थ शिशोदरपरायणतेवर शिवानें पूर्ण ताचा मिळविला होता. काम = वृष व रसना. पोट = कुम्भोदर यावर कामदहन करणाऱ्या व विपप्राशन करणाऱ्या महादेवानें जय मिळविला होता, अशी स्तुत्य भावना करतां येते.

आतां लैंगिक दृष्टीनें विचार करतांहि असें दिसून येतें कीं, लिंगाप्रमाणें अण्ड ही एक चीजभूत कल्पना आहे. परमाणूपासून तो ब्रह्माण्डापर्यंत 'अणोरणीयान् महतो महीयान्' सारें अंडरूपच आहे. अर्थात् जगत्कारणान्या उपासनेंत लिंग हें अण्डाकार असावें व नंदीच्या वृषणांडाला महत्त्व यावें यांत कल्पनासादृश्य असलें तरी त्यांत अश्लील मानण्यासारखें कांही नाहीं.

(८) आतां देवापुढील घ्वजस्तंभ, त्रिपूर, देवळाचे कळस, जवळच्या तळ्यांतील खांब ही चिन्हे राहिली. वस्तुतः उंच घ्वजस्तंभ किंवा स्कंभ, गगनचुषित कळस, उंच त्रिपूर, ही सारी धेष्ट व उदात्त भावदर्शक चिन्हे आहेत. यांच्या ठिकाणी ग्राम्य व अश्लील भाव संभवतच नाही. कळस म्हणजे कलश व त्यांवर जणू आम्रपल्लव व नारळ ठेवावा असे ते मंगलकारक प्रतीक असतें. तळ्यांतील खांब हा तळ्याच्या खोल पाण्यांत शिरणाऱ्याला आधार एवढ्याचसाठी असावा. त्यांत अश्लील भावना करणें अगदीच अनुचित दिसतें. त्रिपुराच्या ठिकाणीहि शिश्नभावना अगदीच असंभजसपणाची वाटते.

(९) कचित् कांहीं देवालयांवर भैयुनचिन्हें असतात, त्यांस स्तुत्यार्थानें शिवानंदार्ची परोक्ष चिन्हें मानावी. आतां उलट आण अश्लील किंवा ग्राम्य दृष्टीनें च पाहूं लागलों तर संसारांतील अगदी साध्या वस्तु आणि क्रियासुद्धां आपल्याला अश्लीलतेनें पाहतां येतील. उलट इस्पितळांतील अथवा सुतिकागृहांतील गुह्येंद्रियचिकित्सेत जननेंद्रियाचें साक्षात् दर्शन व स्पर्शनीहि अश्लील ठरणार नाहीत. याच न्यायानें शिव या वैराग्यमूर्तीच्या पवित्र व गंभीर मंदिरांत पारमार्थिक उपासनाकर्मोत अश्लील भावनांना अवसर देणें याहून जास्त गर्ह्य, ते आणखी काय असणार ! मीं घर प्रत्येक प्रकाराचहल एकच एक निश्चित भावना न सांगतां अनेक शुभ भावना शाल्माला धरून सांगितल्या आहेत. त्यांतील हेतु इतकाच कीं, कर्तृतंत्र उपासनाकर्मोत साधकानें त्यांपैकी कोणतीहि शुभभावना आपल्या अभिरुचीप्रमाणें करावी. तें उपासनेंत उपकारकच होईल.

द्रष्टा च दर्शनं हृदयमिति पत्रचयान्विता ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे प्रथमा विल्वपत्रिका ॥ १०० ॥

— बोधसार, शिवपूजा.

१ या प्रकरणांतील कांहीं मुद्दे व ग्रंथसंदर्भ कै. विद्याभूषण कृष्णशास्त्री घुले यांच्या 'स्वाध्याय' व 'विविधज्ञान विस्तार' (सन १९१२-२२) यांतील निबंधांतून घेतले आहेत.

प्रकरण १२ चे

आक्षेपांची अखेरची उतारी

यो देवः सर्वं देवानां दुर्विश्लेषः सनातनः ।

सहितेयं महापुण्या शिवस्य परमात्मन ।

— नारदपुराण

शका निरकुश असतात त्यास अत नसतो अर्थात् त्याचा समग्रतेन विचार करणे अशक्यच आहे तरी राहिलेल्या काही आक्षेपांचा विचार या व पुढील प्रकरणाने करीत आहे.

आक्षेप (१) — शिवलिंगोपासना आज वनमानवाची अथवा अनायाची न मानता ती जरी शार्याची किंवा वैदिकाचीच मानली, तरी प्राचीन वैदिकांनी मूलपुरुष मूलप्रकृति याची उपासना त्यांच्या भेददर्शक 'भगाक' आणि 'लिंगाक' या जननेंद्रियचिन्हद्वाराच रूढ केली असून प्राचीन लिंगोपामक उपमन्यु यांच्या पुढील उद्गारावरून सिद्ध होतं

न पद्माङ्गा न चक्राङ्गा न वज्राङ्गा यत प्रजाः

लिङ्गाङ्गा च भगाङ्गा च तस्मान्माहेश्वरी प्रजा ॥ २३३ ॥

देव्या कारणरूपभावजनिता सर्वा भगाङ्गा स्त्रियो

लिङ्गेनापि हरस्य सर्वपुरुषा प्रत्यक्षचिह्नीकृता ।

योऽन्यत्कारणमीश्वरात् प्रवदते देव्या च यन्नाङ्कित ।

त्रैलोक्ये स चराचरे स तु पुमान् मूढो भ्रमेद्दुर्मति ॥ २३४ ॥

पुलिङ्ग सर्वमीशान स्त्रीलिङ्ग विद्धि चाप्युभाम् ।

द्राम्या तनुम्या व्यास हि चराचरमिदं जगत् ॥ २३५ ॥

खुलासा १ — वरील वचनांवरून शिवलिंगोपासना हे शिष्योती-चिन्हाचे देवद्वारे असं म्हणता येत नाही सद्यत्तिक शिव हे कारणब्रह्म असल्यामुळे सर्व प्राणिमात्रात शिवशक्ति हेच निर्देह तत्त्व व्यापक कसे आहे, हे प्राणिमात्राचे स्त्री पुरुष हे दोन विभाग कल्पून त्यांच्या व्यावर्तक

स्थूल चिह्नद्वारा लौकिक भाषेत या वचनांत सांगितलें आहे, इतकेंच. पण या स्थूल अवयवरूप चिन्हांनीं चिन्हित अशी मैथुनसृष्टि निर्माण होण्याच्या पूर्वीचें सशक्तिक शिवतत्त्व आहे व शिवलिंगोपासना पण जगदारंभापासूनच आहे. (लिंग पु. पू. अ. १७-१९, शिवपुराण वि. सं. १।७-११.). “न सन्न चा सच्छिव एव केवलः।” म्हणजे सृष्टीच्या पूर्वी सत् नव्हतें, असत् नव्हतें, केवल शिवतत्त्व मात्र होतें. असा जगत्कारणरूपांत शिवाचा गौरव सर्व वेदसंहितांत व कांहीं उपनिषदांतून केलेला आढळतो. त्याच-प्रमाणें उमा, शिवा, अम्बिका, कात्यायनी, दुर्गा या नांवांनीं शक्तीचाहि महिमा अनादि वैदिक वाङ्मयांत वर्णिलाच आहे. त्यांच्यासंबंधीं अश्लील भावना संभवत नाही.

स्त्री-पुरुषांचीं भगलिंगें हीं स्थूल गोलकचिन्हे म्हणजे त्यांचीं वास्तविक जननेंद्रियें नव्हत. जननेंद्रियें सूक्ष्म व अदृश्य असतात. हे मागे चवथ्या प्रकरणांत सांगितलेंच आहे. त्या सूक्ष्म जननेंद्रियापेक्षां हि स्त्री-पुरुषांतील प्रजजनकारक योधा-वृषा प्राण हे अधिक सूक्ष्म असतील, आणि इतकेंहि असून स्त्री-पुरुषमैथुनावांचून प्रजा निर्माण होत नाही, असेंहि नाही. नुसत्या स्त्रीच्या ठिकाणीं पुरुषाच्या संयोगावांचून प्रजा निर्माण होणें अनेक तऱ्हांनीं शक्य असतें. याउलट कांहीं प्रजा अयोनि संभव असते. पण हे कांहीं असलें तरी जडचेतन कोणतीहि सृष्टि अशात अशा शिवशक्ति संयोगावांचून व्यक्त होत नाही; म्हणून सारें जडचेतन भगांकित व लिंगांकित असो नसो, ते शिवशक्तिमय आहेच आहे; आणि हे शिवशक्तियुग्म अविनाभूत निर्द्वंद्व असल्यामुलें त्यांचीं प्रकाशविमर्श याप्रमाणें व्यावर्तक चिन्हे सर्वांस समजतील अशीं सांगतांच येत नाही. असें जे वस्तुतः निर्द्वंद्वरूपजगत्कारण त्याचें प्रतीक शिवलिंग आहे. त्यांत सालुंका आणि पिंडी हा भेद उगाच समजुती-

१ ऋग्वेदांतील रुद्रसूक्तें—यजुर्वेदांतील रुद्राध्याय, अथर्ववेदांतील स्कन्धा महिमा. श. ब्रा. ६।१।३।७-१९. शांखायन ब्राह्मण ६।१।१-९. मांडूक्य, कैवल्य, नारायण, जाबाल, रामोत्तर तापिनी, रुद्रहृदय, बृहज्जाबाल, रुद्राक्ष-जाबाल, गर्भोपनिषद, श्वेताश्वतर इत्यादि अनेक उपनिषदे.

२ वाजसनेयि संहिता (३।५७; १६।१); तै. आ. प्र. १०. तलवकार उपनिषद् ३।११-१२; ४।१-२. वेन उप. ३।४.

करता आहे. त्र्यंबकेश्वर व महाकलेश्वर येथे पिंडी कोठे आहे? उलट देव्हान्यातील बाणात सालुंका कोठे असते? तात्पर्य, मायामाहेश्वरी सृष्टीच्या शिव-लिंग या प्रतीकात भगलिंगादि भेद मानले तर आहेत; नाही तर नाहीत. उपासकाने शिवलिंगाच्या ठिकाणी तशी द्वैतमूलक भगलिंगात्मक भावना न करणेच योग्य होईल असें मला वाटते. सशक्तिक शिव हाच एकमेव ईश्वर त्याचेंच शिवलिंग हे प्रतीक जाणावे तें बरे.

आक्षेप (२)— शिवाचें लिंग उभें असतें, तें मोठें असतें, तें ऊर्ध्व-रेतस् असतें अशी महाभारतात वचनें आहेत. (ऊर्ध्वकेशो महाशेफो नमो विकृत लोचनः।)

खुलासा २— ही सारीं लाक्षणिक वर्णनें आहेत. दोन ध्रुवानधील उभी लबरेपा तें पुरुष (Positive) चिन्ह असें थिऑसफीसारख्या काही शास्त्रात संकेत आहेत. शिव हा ऊर्ध्वरेतस आहे. हे शिवाच्या योगैश्वर्याचें लाक्षणिक वर्णन आहे. शिवाचें महालिंग म्हणजे जगत्कारणत्व तें कार्यरूप जगाहून मोठें आहे. शिव नम्र म्हणजे दिग्वास, दिगंबर, अथवा निरावरण आहे. निरनिराळ्या अर्थानें तो 'त्र्यंबक' आहे. यांत ग्राम्य किंवा अश्लील कांहींच नाही.

आक्षेप (३)— महाभारत अनुशासनपर्व, अ. १४ यांत अवा उपमन्यूला म्हणते, “तो शिव ऋषिपत्न्या व ऋषिकन्या याजबरोबर खेळतो त्याचे केश लाच आहेत. त्याचें लिंग मोठें आहे. तो नम्रच असतो”

खुलासा ३— उपमन्यु म्हणजे श्रीकृष्णाला ज्यानें शिवदीक्षा दिली तो महर्षि. त्याच्या आईचा त्याच्याशीं सवाद अश्लील कसा समवेल? याच सवादात ज्या शिव हा अरूप असल्याचेंच वर्णन करते. (दिशा हेंच त्याचें वस्त्र होय सर्वांचा तो आच्छादक आहे. त्याला रूप नाही, त्यास आदि नाही व अंत नाही, इत्यादि). तें वाचावे व सर्व सवादाचा काय अर्थ जुळेल तोच लावावा म्हणजे तेथेंच अनश्लीलतेचा उलगडा होईल.

आक्षेप (४)— तांत्रिकांच्या लतासाधनात भगलिंगाचें सविस्तर वर्णन करून अखेर शिवशक्तिसंयोगातून स्तवणाच्या अमृतघारेचें कुडलिनी ग्रहण करते इत्यादि वर्णन आहे ते अश्लील आहे.

खुलासा ४ :— तांत्रिकांच्या कांही साधनांत क्वचित् वाच्यार्थच व्यवहारतः अभिप्रेत असला, तरी लक्ष्यार्थाच्या कर्तृतंत्र दिव्य भावनेनें अश्लील वाटणाऱ्या वाच्यार्थातील अश्लीलता दूर करावयाची असते. विपारी चवनाग शुद्ध करून त्याचाच औषधि म्हणून उपयोग करावा अशी ही दुर्घट प्रक्रिया असते. ही साधनें सामान्य साधकांकरितां नसतात. सद्गुरूंच्या देखरेखीखाली फक्त अपवादभूत अशा परम संयमी वीर साधकांनीच तीं शक्य तर अनुसरावयाचीं असतात. अशा गूढ व गहन विषयाचा येथें अधिक विचार अप्रस्तुत आहे.

आक्षेप (५) — शमुगीर्तेतील अध्याय ७ मधील शिवलिंगनिरूपण श्लोक ७८ ते ८४ यांत सांगितलेल्या उपास्याच्या विभूतियोगांत सामान्य मैथुनालाच सहज पीठ म्हटलें आहे.

खुलासा ५ :— हें निरूपण सांगण्यापूर्वी त्याचा रहस्यार्थ समजावा म्हणून शंभूर्नी पितरांना दिव्य ज्ञानदृष्टि दिली होती. त्यानंतर शंभु म्हणतात की, माझ्या चिन्मयलिंगाच्या यथार्थस्वरूपदर्शनानें तुम्ही कृतकृत्य व्हाल. (चिन्मयस्यास्य लिङ्गस्य स्वरूपं मे यथायथम्। यूयं पश्यत येनाद्य जायतां वः कृतार्थता ॥ १२ ॥) ही गोष्ट सामान्य वाचकांनीं लक्षांत घेणें आवश्यक आहे. त्यांत त्या महान् पितरांनीं शिवस्तुति करतांना शिवलिंग हें उत्पत्तिस्थितिलय पावणाऱ्या अनेक ब्रह्माण्डांना व्यापणारे अनाद्यनंत, आलित, सर्व कारणाचें कारण, असें शिवलिंगाचें वस्तुतः अनिर्वचनीय स्वरूप असल्याचें सांगितलें आहे. (अ० ७, श्लोक २० पहा) अशा शाल्या पितरांस पुढें शिवानें सांगितलेल्या सहजपीठाच्या ठिकाणी, दिव्य पितृलोकीं, ब्राम्हमैथुनभाव अत्यंत अप्रस्तुत वाटतो. हें सुच वाचक सहज जाणतील.

पुढें परामर्श उत्पादक असा श्रेष्ठ विभूतियोग सांगतांना सदाशिव पितरांना म्हणतात, “मी जलाशयांत सागर, भंरांत प्रणव, अक्षरांत ओंकार, यशांत जपयज्ञ, वषट्कारांत काल, आकर्षकांत देश, पूजा उपयोगी विग्रहांत शिवलिंग, भाक्तिक्रियेंत चक्र, दैवीपीठसमूहांत सहज पीठरूपी मिथुनपीठ, प्राप्तादांत उपासनास्थान, नमस्कृतिधांत उपासनाक्रिया, शिक्षाक्रिया, दीक्षाक्रिया आणि कामोन्मादरहित मैथुनक्रिया, आहे इ. इ (७७ ते ८२) असा हा शिवाचा समग्र विभूतियोग पाहिला म्हणजे शिवसत्ता सर्वमय आहे.

इतकाच त्यांतून अर्थ निघतो. त्यांत मैथुनक्रियेचीच विवक्षा नाही. भगवद्गीतेंत “धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥” ७।११; “प्रजनश्चास्मि कंदर्पः” १०।२८; “द्यूतं छलयतामस्मि” १०।३६; या जशा भगवंताच्या विभूति त्याचें व्यापकत्व दाखवितात किंवा रुद्राध्यायांतील तिसऱ्या अनुवाकातील “स्तेनानां पतये” किंवा “तस्कराणां पतये” हीं वचनें रुद्राचें व्यापकत्व दाखवितात, त्याचप्रमाणे शंभुगीतेंतील हे वर्णन समजावें.

आक्षेप (६)— शिवालिंगोपासनेचें अर्वाचीनत्व. पुराणांत सात्त्विक, राजसिक व तामसिक असे तीन वर्ग आहेत. त्यांपैकी—

१. शिव आणि वायु अशा कांहीं तामसीपुराणांत शिवोपासनेचें माहात्म्य वर्णिलें असलें तरी तीं पुराणें अगदींच अर्वाचीन सांप्रदायिकांनी आपल्या संप्रदायाच्या बडेजावासाठीं रचलेलीं असल्यामुळें त्यांत प्रामाण्य देतां येत नाही. मत्स्यपुराणांतील अठरा पुराणांच्या यादींत शिवपुराण नाही आणि भागवतपुराणांतील यादींत वायुपुराण नाही. अर्थात् ही मागूनचीच ठरतात.

२. चाकीच्या पुराणांत व महाभारतांत शिवमहिमा कोठें कोठें वर्णिलेला आढळतो. तो भाग उघड उघडच प्रक्षिप्त दिसतो. शैवसांप्रदायिकांनी आपल्या शिवाचें माहात्म्य मागाहून शैवेतर पुराणांतून वाढविलें आहे. तसेंच मूळचें व्यासकृत भारताचें सौतीनें महाभारत केलें, त्या वेळीं शिव-विष्णुविरोध करून घ्यासाठीं कित्येक अध्यायांत शिवमहिमा व शिवसहस्रनाम असे विषय मागाहून वाढविलेले आहेत, असें उघड दिसतें.

गुलासा ६:— शिवालिंगोपासनेच्या अर्वाचीनत्वामहल वरील सुरे फोल आहेत. शिवपुराण व वायुपुराण हीं अर्वाचीन आहेत असें म्हणण्यांत कांहींच पुरावा नाही. शिवपुराणात वायुपुराण हे नांव अद्यापि दिलेले आढळतें. मत्स्यपुराणातील यादींत शिवपुराण नसलें तरी वायुपुराण आहेच. आणि भागवतपुराणांतील यादींत वायुपुराण नसलें तरी भागवतादि नऊ पुराणांत उल्लेखित शिवपुराण आहेच. मुद्गलपुराणांत शिवपुराण व वायुपुराण दोहोंचा उल्लेख आहे. मत्स्य, नारद, देवीभागवत यांत वायुपुराण उल्लेखित आहे. वायुपुराणांत म्हटलें आहे :— “यदा शिवस्तथा शैवं

पुराणं वायुनोदितम् । शिवमक्तिसमायोगात्तान्मदय विभूषितम् ॥” तस्यैव
“चतुर्थं वायुना प्रोक्तं वादयीयमिति स्मृतम् । शिवशक्ति समायोगात् शैवं
तच्चारणायमा ॥” शैवपुराणाची श्लोकसंख्या एक लक्ष आहे. त्यांत
विश्वेश्वरसंहिता (दहा हजार), वायुप्रोक्तसंहिता (चार हजार), धर्मसंहिता
(पांच हजार) याप्रमाणे चार संहिता आहेत. त्यांतल्या काही आज उपलब्ध
नाहीत. विस्तृतसाहेबांच्यादि मते सर्व पुराणांत वायुपुराण पहिले आहे.
आपस्तम्ब धर्मसूत्र २।२६।३५ व आद्य शंकराचार्य, याण कवि यांच्या
ग्रंथांतून अठरा पुराणांचा उल्लेख आहे.

प्रक्षिप्तवादः—प्राचीन ग्रंथांतील जो भाग आख्याला पडत नसेल
त्याला प्रक्षिप्त ठरविणे सोपे नाही व सयुक्तिक नाही. वैदिक वाङ्मय, उप-
निषदे, सारी पुराणे, रामायण-महामारत हे इतिहास, यांत शिवमहिमा भरपूर
व अनन्यसाधारण वर्णिलेला असतां प्रक्षिप्त काय काय व कशावरून
ठरवावे? महामारतांत श्रीकृष्णावेशां शिवाचा महिमा अधिक असा प्रक्षिप्त
भाग कोण घातून देईल? ज्यांत शिवमहिमा वर्णिलेला नाही, अशी एखादी
तरी भारत-भागवताची प्रत उपलब्ध झाली आहे काय? श्वेताश्वतर, रुद्र-
हृदयोपनिषद् अशी अनेक समर्थ उपनिषदे व पुराणे शिवमहिमार आहेत.
तेथे प्रक्षिप्त काय म्हणावे? दहा पुराणे शैवच आहेत. त्यांतहि प्रक्षिप्त ते काय?
पद्मपुराण हे वैष्णवपुराण फार प्राचीन मानतात. त्यांत शिवगीता आहे.
वायुपुराणहि फार प्राचीन मानतात. ते तर शैवपुराणच आहे. नारद-
सत्सयादि पुराणांतील पुराणांच्या यादीत पुराणांची जी श्लोकसंख्या दिली
आहे, तितक्या श्लोकांची संख्या आज उपलब्ध असलेल्या पुराणांत आढळत
नाही. शिवपुराणाची तर एक लक्ष संख्या सांगितली आहे. पण दहा हजार
(फार तर तेरा हजार) श्लोकांऐशां अधिक श्लोकांची एकहि संहिता उपलब्ध
नाही. तात्पर्य, प्राचीन पुराणांत प्रक्षिप्त भागाचा वाढवा नसून उलट
चऱ्याच अंशाचा लोप झाला आहे, हेच सिद्ध होते.

आक्षेप (७)—ऐतिहासिक दृष्टीने संशोधन करणारांस असे दिसते की,
शैवांचे पाश्चात्तददर्शन हे बौद्ध आणि हिंदु यांच्या वामाचारांचे अर्वाचीन मिश्रण
आहे. ज्या अर्थी ह्युएन्संग या चिनी यात्रेकरून लेगपूजेचे वर्णन केले नाही,
त्या अर्थी ती त्याच्या प्रवासाच्या वेळी भरतखंडांत सुरू नसलीच पाहिजे. हे

उघड सिद्ध होतें. मूर्तिभंजक परकीयांच्या आक्रमणांत हिंदूंच्या शिवाच्या मूर्तीची फोडतोड होऊं लागली, म्हणून महामूद गजनवीच्या आक्रमणाच्या सुमारास शिवमूर्तीच्याऐवजी शिवलिंगपूजा सुरू झाली असावी. जैन व बौद्ध यांच्या अनाचाराच्या प्रतिक्रियारूप शिवलिंगोपासक वाममार्गी शैवपंथ त्यानंतर निघाला, असें स्पष्ट दिसतें. याला वैदिक साहित्यांतील आसुरी प्रभाव असें एक आक्षेपक ठरवितात.

खुलासा ७ :—जेथें शिवलिंगोपासनेच्या प्राचीनत्वाचे हजारों पुरावे निर्विवाद उपलब्ध आहेत, तेथें ह्युएन्संग यांच्या प्रवासवर्णनाची मातशी ती काय? श्रीरामकृष्ण परमहंस एक नक्कल सांगत, एका गृहस्थानें एका घराला रात्री आग लागल्याचें सांगितलें. तें ऐकणारांस खरें वाटेना. तेव्हां त्यांपैकी एक शहाणे गृहस्थ म्हणाले कीं, आजच्या दैनिकांत छापलें आहे का पद्दा. तेव्हां तो पडिला गृहस्थ रागानें म्हणाला, “अहो, मी समस्त डोळ्यांनी पाहिलेलें सांगितलें. तेथें दैनिकांतील बातमीपत्राची किंमत काय !”

मुसलमान मूर्ति फोडतात म्हणून शिवाची लिंगपूजा सुरू झाली असें म्हणावें, तर मग मयुरेच्या कृष्णाची व अयोध्येच्या रामाची मूर्तिपूजा कशी सुरू राहिली ? शिवाय सोरटी-सोमनाथ, काशीविश्वेश्वर इत्यादि मूर्ति नसून शिवलिंग होती म्हणून ती मूर्तिभंजकांच्या आक्रमणांतून थोडांच वांचली आहेत !

जैन आणि बौद्ध यांच्या धर्मस्थापनेच्या हजारों किंबहुना लक्षावधि वर्षां पूर्वी पासून शिवलिंगोपासना रूढ असल्याचें मागेच सांगितलें आहे. ती जैन-बौद्धांच्या अनाचाराची प्रतिक्रिया म्हणणें हें अत्यंत निराधार साहस आहे. (पृ. १६१ ते १६३).

आक्षेप ८ :—शिवलिंगोपासना अवैदिक, अयुक्तिक व अर्वाचीन आहे. वैदिक वाङ्मयांत मूर्तिपूजेला आधार नाही. त्याचप्रमाणें त्यानंतरचीं ब्रह्मसूत्रें गीता-भागवतादि शास्त्रें, संतवाङ्मय व आधुनिक धर्मसुधारक समाज या सर्वांनी मूर्तिपूजेचा निषेध केला आहे. खुलासा नं. ८ हा खुलासा देणें चोटकरीतीनें न करितां पुढील स्वतंत्र प्रकरणांत केला आहे.

इदं दृश्यं यदानासीत्सदसदात्मकं च यत् ।

तदा ब्रह्ममयं तेजो व्याप्तिरूपं च संततम् ॥ शि. पु २।१५

प्रकरण १३ वें

मूर्तिपूजाविरोधाभास

अग्नौ क्रियावतां देवो दिवि देवो मनीषिणाम्

प्रतिमा स्वल्पयुद्धीनां योगिनां हृदये हरिः ॥

—श्रद्धाविधाने शौनकाः ।

या प्रकरणांत ज्या श्रुतिशास्त्रसंतादींच्या आप्तवचनांत आक्षेपकाला मूर्तिपूजाविरोध वाटतो तो वस्तुतः विरोध नसून विरोधाभास आहे, हा विचार करावयाचा आहे. ते मुद्दे कारणापुरते त्रोटक रूपांत पुढे खुलाशांसह देत आहे. प्रथम श्रुतीचा अभिप्राय पाहू.

मुद्दा पहिलाः—केनोपनिषदांतील पहिल्याच खंडांतील आरंभीच्या मंत्रांपैकी ४ ते ८ मंत्र पुढीलप्रमाणे उद्धृत करून त्यांचा खाली दिल्या-प्रमाणे आक्षेपक अर्थ सांगतात व त्यायोगे शिवलिंग हे उपासनीय नाही, असा निष्कर्ष काढू पाहतात. ते मंत्र आक्षेपकांच्या अर्थासह असेः—

यद्वाचानभ्युदित येनवाग्भ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ १ ॥ (४) यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ २ ॥ (५) यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुषि पश्यन्ति । तदेव० ॥ ३ ॥ (६) यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ॥ तदेव० ॥ ४ ॥ (७) यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ॥ तदेव० ॥ ५ ॥ (८) (आक्षेपकाचा अर्थ) (१) जो परमेश्वर वाणीचा विषय नाही (जसें हे वाणी घे) व ज्याच्या धारणेने व सत्तेने वाणीची प्रवृत्ति सुरू असते त्यालाच तूं ब्रह्म आहे असें जाण व त्याची तूं उपासना कर. याच्या-हून जे मित्र आहेत ते उपासनीय नाहीत. (२) जो परमेश्वर मनाने इयत्ता करून जाणला जात नाही, पण जो मनाला जाणत असतो, त्यालाच तूं ब्रह्म आहे असें जाण व त्याचीच उपासना कर. त्याच्याशिवाय जीव

१ याप्रमाणे मूळ हिंदीत आहे. (दयानंद तिमिरमास्कर, पृ. ३६४ व पुढे)

शि.***२४

व अंतःकरणादिक जे पदार्थ आहेत त्यांची ब्रह्माच्या ठिकाणी उपासना करूं नकोस. (३) जो परमेश्वर डोळ्याला दिसत नाही, पण ज्याच्या योगानें डोळ्याला दिसत असतें, तेंच ब्रह्म आहे, असें जाण व त्याचीच उपासना कर. त्याशिवाय सूर्य, विद्युत्, अग्नि वगैरे जे जड पदार्थ आहेत, त्यांची उपासना करूं नकोस. (४) ज्या परमेश्वराचें ग्रहण कान करूं शकत नाहीत, पण ज्याच्या योगाने कान शब्द ऐकूं शकतात, तेंच ब्रह्म आहे असें जाणून तूं त्याची उपासना कर. याच्याशिवाय जे शब्दादि विषय आहेत, त्यांची उपासना त्या ठिकाणीं करूं नकोस. (५) जो परमेश्वर प्राणाच्या योगानें गतिमान् होत नाही, पण ज्याच्या योगानें प्राण गतिमान् होतात, तें ब्रह्म आहे, असें तूं समज व त्याचीच उपासना कर. याशिवाय वायु वगैरे जे इतर पदार्थ आहेत त्यांची उपासना करूं नकोस.

खुलासा :— या आश्वेपाचा खुलासा करतांना प्रथम हें सांगितलें पाहिजे कीं, वरील उद्धृत केलेल्या मंत्रांत व त्यांच्या भावार्थांत अनेक चुका आहेत. (१) मूलमंत्र ६ यांत 'येन चक्षूषि पश्यति।' असें आहे. पश्यन्ति असें नाही. (२) या प्रकरणांत व मंत्रांत उपासनेचा विधि किंवा कोणत्याहि उपासनेचा निषेध हा विषयच नाही. उलट ब्रह्म हें सर्व प्रमाणांचा व इंद्रियांचा अविषय, स्वप्रकाश आणि सर्व प्रमाणांचें व इंद्रियांचें प्रकाशक आहे, असें शुद्ध ब्रह्माचें वर्णन करून तेंच उपासकाच्या कूटस्थ आत्म्याचें स्वरूप आहे हें सांगणें, हाच या केनांतील प्रथम खंडाचा विषय आहे. उपास्य ईश्वर अगर त्याची प्रतिमा किंवा ब्रह्माचें एखादें अनात्म प्रतीक हीं स्वरूपतः ब्रह्म नव्हत एवढाच या पांची मंत्रांतील भावार्थ आहे.

अर्थात् वरील पदिल्या (मूळ ४ श्या) मंत्राच्या अर्थांत, (१) 'जसें हें पाणी घे.' (२) 'त्याची तूं उपासना कर.' (३) 'त्याच्याशिवाय जे दुसरे पदार्थ आहेत, ते उपासनीय नाहीत' हा सारा अर्थ स्वकपोलकल्पित आहे. मूळ मंत्रांत या अर्थाचे वाचक शब्द मुळींच नाहीत. वस्तुतः ब्रह्म ही ई ई वस्तु आहे. ती उपास्य किंवा उपासनीय आहे, असें या खंडांत कोठेंच सांगितलेलें नाही. ब्रह्म हें एकमेवाद्वितीय असें आहे. जेथे द्वैतच संभवत

१ हा व यापुढील कांहीं खुलासे पंडित ज्वालाप्रसाद मिश्रजी यांच्या 'दयानंदतिमिरमास्कर' या ग्रंथाधारे केले आहेत.

नाही, तेथे विषयविषयीभाव कोठला असणार? अर्थात् स्वरूपतः हे अविषयरूप असल्यामुळे ते परमार्थतः उपासनीय म्हणतांच येत नाही. ब्रह्माला उपासनीय मानले तर ते हृदय अथवा विषयस्वरूप ठरेल. तसे परमार्थतः ब्रह्म नाही. आतां वरील दुसऱ्या म्हणजे मूळच्या ५ व्या मंत्राच्या अर्थात “(१) त्याच्याशिवाय जीव व अंतःकरणादिक जे पदार्थ आहेत, (२) त्याची ब्रह्माच्या ठिकाणी उपासना करू नकोत.” या दोन्ही विधानांना मूळ मंत्रांत मुळीच आधार नाही. हा सारा अर्थ मनःकल्पित आहे. इतकेंच नव्हे तर, अशास्त्रीय व अव्यवस्थित आहे जें ब्रह्म मनालाहि अविषय आहे, त्याच्या टाची दुसऱ्या वस्तूची उपासना संभवेल कशी? शिवाय जीव व अंतःकरण त्या कोणीच उपास्य वस्तु मानीत नाहीत. उलट अहंच्या ठिकाणी व मनाच्या ठिकाणी ब्रह्माची धारणा करण्यास शास्त्र सांगत आहे. आतां वरील तिसऱ्या (मूळच्या ६ व्या) मंत्राच्या अर्थात (१) व त्याचीच उपासना कर. (२) त्याशिवाय सूर्य, विद्युत्, अग्नि वगैरे जे जड पदार्थ आहेत, त्यांची उपासना करू नकोत. या दोन्ही वाक्यास मुळात मुळीच आधार नाही. शिवाय, वरील अर्थात सूर्य, अग्नि, विद्युत् हे पदार्थ जड आहेत, ते उपासनीय नाहीत, हे म्हणजे शास्त्रविरोधी आहे. या केन उपनिषदांतच तृतीय खंडात सूर्य, अग्नि व वायु या देवतांचा संवाद आहे. हे देव शास्त्रात उपास्य मानले आहेत. आदित्य ही गायत्री मंत्रातील देवता प्रसिद्धच आहे तसेच ‘विद्युद्गच्छेत्याहुर्विदानात्।’ चृ. उप. ७/७ या मंत्रांत विद्युतच्या ठिकाणी ब्रह्मधारणा स्पष्टच सांगितली आहे. अर्थात् हे पदार्थ जड नाहीत व अनुपासनीय पण नाहीत. आणि मूळ मंत्रात या अर्थाचा लवलेशहि नाही अद्वैत तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने उपासना ही द्वैती असल्यामुळे ‘कृपण’ म्हटली जाते. हा काही उपासनेचा निषेध नव्हे. याप्रमाणेच शेवटच्या दोन मंत्रांच्या अर्थातील शेवटली दोन वाक्ये निराधार आहेत. येथे आणखी एक गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी आहे ती ही की, ब्रह्माचे विद्युद्‌रूपांत अधिदैव उपासन, मनरूपात अभ्यात्म उपासन व ‘वन’ या गुणवाचक संज्ञेत सगुण उपासन याच केनोपनिषदात खंड ४६, मंत्र २९ ते ३१ यात सांगितले आहे.

मुद्दा दुसराः—‘अन्धतमं प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते। ततो भूय इव ते तमो य उ सभूत्यो रताः ॥’ ईश. उप. १२ या मंत्राचा भावार्थ कोणी

असा काढतात की, जे परमात्म्याच्या (ब्रह्माच्या) अधिष्ठानाच्या ठिकाणी असंभूत म्हणजे अनुत्पन्न अनादि प्रकृतिकारणाची म्हणजे शक्तीची उपासना करतात, ते अधिकार, अज्ञान, दुःख यांत बुडतात आणि जे ब्रह्माच्या ठिकाणी संभूताची (जड पाषाणलिंगाची) उपासना करतात ते अधिकच क्लेशदायक नरकात पडतात.

खुलासाः—पण येथेहि मागचा-पुढचा संदर्भ श्रीमच्छंकराचार्याच्या माध्यासह पाहिला तर सम्यक् देवताज्ञानासह प्रतीकोपासना-कर्म ईशधुतीत व आचार्यास संमतच आहे असें दिसेलें. वर जो मंत्राचा अर्थ केला आहे तो वस्तुतः रूढ कर्तृतंत्र उपासनेच्या अगदी उलट आहे. वस्तुतः ब्रह्माच्या ठिकाणी कार्यकारणरूप प्रतीकाची धारणा कोणीच उपासक करीत नाहीत. उलट प्रतीकाच्या ठिकाणी ब्रह्मभावना किंवा ईश्वरभावना करतात. शिवाय ईशावास्यांतील ९ ते १४ या मंत्रांत जो निषेध किंवा जी निंदा आहे ती निंदेकरितां प्रवृत्त झालेली नाही. तर त्याहून श्रेष्ठ उपासनेच्या स्तुतीकरितांच केलेली आहे, हें रहस्य लक्षांत घेतलें पाहिजे.

मुद्दा तिसराः—यजुर्वेदांत असा मंत्र आहेः—

न तस्य प्रतिमाऽस्ति यस्य नाम महद्यशः ।

हिरण्यगर्भऽइत्येष मा मा हिंसीदित्येषा यस्मान्न जातऽइत्येषः ॥३२-३

या मंत्रांतील ‘न तस्य प्रतिमाऽस्ति’ याचा अर्थ असा करतात की, जो परमेश्वर सर्व जगांत व्यापलेला आहे, त्या निराकार परमेश्वराची (व्याचें नांव महादेव म्हणजे मोठा देव असें आहे त्या महादेवाची) प्रतिमासूर्ति मुळीच नाही किंवा त्याचें परिमाण किंवा साहस्यहि नाही. यावरून निष्पन्न असा निघतो की, शिवलिंगपूजा अवैदिक आहे, अतएव त्याज्य आहे

खुलासाः—या मंत्रांतील ‘तस्य’ याचा अर्थ निराकार नाही. पूर्वापार संदर्भानें व्यापक साकार असा आहे. दुसरी गोष्ट अशी की, या मंत्रांतील प्रतिमा शब्दाचा अर्थ मूर्ति असा करतां येत नाही. कारण येथे

१ मंत्र ११ व १४ यावरील शांकरमाध्य पहा.

२ ब्रह्मसूत्र ४।१।५ पहा.

कार्यरूप हिरण्यगर्भाची प्रतीकोपासना विधेय म्हणूनच सांगितली आहे.^१ अर्थात् येथे प्रतिमा या शब्दाचा अर्थ उपमा असा केला पाहिजे. नाही तर मंत्राच्या अर्थात आत्मविरोध उत्पन्न होईल. त्या व्यापक साकार हिरण्यगर्भाला दुसरी उपमा नाही असा याचा अर्थ होय.

याच्या पुष्टीकरणार्थ ब्रह्मसूत्र ३।१।७ यावरील शंकरभाष्ये पाह्यावे. येथे श्वेताश्वतरांतील ४।१९ या मंत्राचा उल्लेख आहे. त्या मंत्रावरील शंकराचार्यांचे भाष्य पहा.

मंत्रः—नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्च न मध्ये परिजग्रमत् । न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः ॥ १९ ॥

शंकरभाष्य—परिच्छिन्नं वस्तु ग्रहीतुं निरोद्धुं वा शक्यते परेशस्तु सर्व-दिग्देशकालेष्वपरिच्छिन्नोऽस्ति तादृशाखण्डैकसोऽद्वितीयः कोपि नास्ति यनोपमीयेत, भगवतः पूजार्थं प्रतिमानिर्माणमवतारविग्रहाणां क्रियते न तु दिगाद्यनवाच्छिन्नस्याखण्डस्य, भगवतो नाम जपो महद्यशः करोति ॥

भावार्थः—परिच्छिन्न वस्तूला घातण अगर ग्रहण करतां येतें. पण परमेश्वर सर्व दिक्कालांत आकाशाप्रमाणें अखण्ड व अपरिच्छिन्न आहे. असा अखंड, एकरस दुसरा कोणताच पदार्थ नाही की, ज्याची या ईश्वरस्वरूपाला उपमा साजेल. आतां भगवंताच्या पूजेकरितां जी प्रतिमा म्हणजे मूर्ति करतात ती त्याच्या अवतारांच्या शरीराची केलेली असते. एकरस, अखंड व व्यापक परमेश्वराची नव्हे. भगवंताचें नामस्मरण हें महान् यशदायक आहे.

तेव्हां साकार विश्वरूप परमात्म्याला दुसरी उपमाच देतां येत नाही, हाच अर्थ दोन्ही ठिकाणीं पूर्वापर संदर्भ पाहतां योग्य आहे. उलट प्रतिमा म्हणजे मूर्ति असा अर्थ जेथें अभिप्रेत आहे, अशा अन्य वैदिक वचनांत परमेश्वराच्या

१ दयानंद तिमिरमास्कर, पृ. ३६८ पासून पुढें पहा. शतपथ ब्रा. ७।४।१-१५; कात्यायन कल्पसूत्र १७।४।३. ऋग्वेद ८।७।१८।३ पहा. यजुर्वेद १३।३, ४ पहा.

२ न तस्य प्रतिमास्तीति च ब्रह्मणोऽनुपमानत्वं दर्शयति ।

प्रतिमेचं ग्रहणच केलें आहे. उदाहरणार्थ :—सहस्रस्य प्रतिमासि, यजु. १५।६५. प्रतिमा असि, तै. आ. ४।५. प्रतिमामसृजत, शत. ब्रा. ११।१।८।३; ११।१।६।१३; अथर्व. ३।१०।३. ऋग्वेद. ८।८।१३।३; ८।७।१।८।३. शिवाय, शिवलिंग द्वे कारणब्रह्माचें प्रतीक आहे; शिवाची प्रतिमा नव्हेच. आतां शिवाच्या सगुणविग्रहाच्या प्रतिमा कोठें कोठें असतात, त्यांतहि अशास्त्रीय कांहीं नाही, असें श्वेताश्वतरांतील शांकरभाष्य स्पष्टच दर्शवितें. तात्पर्य, वरील वचनांत मूर्तिपूजाखंडन नाही हें उघड आहे.

मुद्दा चौथा :—“न प्रतीके न हि सः।” (ब्रह्मसूत्र ४।१।४) या सूत्राचा आक्षेपक असा अर्थ करतात कीं, अनंत असा परमात्मा (अथवा परमशिवतत्त्व) अल्प (उ० पिंडी अथवा चाण) प्रतीकांत सामावत नाही. अल्पप्रतीक परमात्म्याशीं साधर्म्य अगर सारूप्य पावत नाही. ब्रह्माचें प्रतीक अशी जगतांत कोणतीच वस्तु नाही. शिवाय मूर्ति-पूजा हा इंद्रियांचा विषय आहे. उलट परमात्मोपासनंत इंद्रियग्राह्य विषयांतून आत्मा निवृत्त झाल्यानंच ती साधणारी आहे.

खुलासा :—प्रकृत सूत्राच्या मागच्या व पुढच्या सूत्रांचा संदर्भ पाहिला म्हणजे या सूत्राचा अर्थ आक्षेपक करतात तसा होत नाही हें स्पष्ट होतें. कसें तें पहा : “आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥” या तिसऱ्या सूत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, जीवेश्वरांचा विरोध औपाधिक आहे. यास्तव आत्मत्वानें ब्रह्माचें ग्रहण करावें. याप्रमाणें तत्त्ववेत्ते “अहं ब्रह्मास्मि।” चृ. १।४।१०. “अयमात्मा ब्रह्म।” मांडुक्य. २, इत्यादि महावाक्यांनीं आत्मत्वानेंच ब्रह्माचें ग्रहण करतात.

१ येथें जे आधार उदाहरणार्थ दिले आहेत, त्याप्रमाणें प्रतिमापूजा हा वैदिक विधि असल्याचे दुसरे पुष्कळ आधार देतां येतील. दयानंद तिमिर-भास्कर, पृ. ३५०-३७८. धर्मविज्ञान प्रथमखंड, पृ. ४२३-२६ पहा.

२ औपाधिको विरोधोऽत आत्मत्वेनैव गृह्यताम्।

गृह्यन्त्येव महावाक्यैः स्वशिष्यान्ग्राहयन्ति च ॥

—वैयासिक न्यायमाला, ४।१।४.

पण जेथें ब्रह्माचें प्रतीक उपासनेकरितां घेतलेलें असतें तेथें उपासकाने प्रतीकामध्येहि अहंग्रह करावयाचा नाही, म्हणजे प्रतीक आत्मत्वानें ग्रहण करतां येत नाही असा पुढील 'न प्रतीके न हि सः' ४।१।४ या सूत्राचा अर्थ आहे. आतां ब्रह्मद्वारां म्हणजे उपासक जीव व प्रतीक या उभयतांचें अधिष्ठानरूप ब्रह्माच्या दृष्टीनें जर उपासक जीव प्रतीकाच्या ठिकाणीं ब्रह्मैक्य-दर्शन करूं पाहील, तर तेथें प्रतीकत्व व उपासकत्वच उरणार नाही. उलट तसें ब्रह्मैक्य न पाहिल्यास प्रतीक व जीव यांत भिन्नत्व आहे (मागील सूत्रातील आत्मा व ब्रह्म याप्रमाणें ऐक्य नाही). यामुळें प्रतीकाच्या ठिकाणीं अहदृष्टि योग्यताच नाही. तात्पर्य, उपासक जीव किंवा प्रतीक कोठेहि ब्रह्मदृष्टि ठेवल्यास अनुक्रमें उपासकत्व व प्रतीकत्व नाहीशीं होतात.

याच्या पुढील सूत्र ब्रह्मदृष्टिस्तृतीयात् । ४।१।५ या सूत्रानें सूत्रकार सांगतात कीं, निष्कृष्ट अशा प्रतीकांत उत्कृष्ट अशी ब्रह्मदृष्टि ठेवावी. कारण निष्कृष्टांत उत्कृष्ट दृष्टि ठेवली असतां, निष्कृष्टाची उत्कृष्टता होते. अर्थात् शिवलिंगाच्या ठिकाणीं कर्तृतंत्र उपासनेंत परमशिवाची अथवा कारण-ब्रह्माची धारणा करण्यास प्रत्यवाय नाही. उपासना कर्तृतंत्र म्हणजे कर्तृाच्या स्वाधीन असल्यामुळें उपासक जड प्रतीकाच्या ठिकाणीं ब्रह्मभावना करण्यास स्वतंत्र आहे. तसें करणें योग्यच आहे. तात्पर्य, बाणाच्या ठिकाणीं शिवाची धारणा उपासनेसाठीं करणें योग्यच ठरतें. या परोक्ष ध्यानधारणेच्या परिपाकानें शिव परमात्मा अपरोक्ष होतो, असें हें उपासना-तंत्र आहे. कोणीहि प्रतिमाप्रतीकपूजक त्या प्रतिमाप्रतीकाशीं परमेश्वराचें साधर्म्य आहे, अथवा त्या प्रतिमाप्रतीकांतच परमात्मा पूर्णत्वानें सामावलेला आहे, असें मानीत नाही. पण व्यापक असलेल्या परमात्म्याचा अंश त्या प्रतिमाप्रतीकातहि आहे, असें तो जाणत असतो. उदाहरणार्थ—श्रीतुकोबाराय

१ प्रतीकत्वोपासकत्वहानिर्ब्रह्मैक्यवीक्षणे ।

अवीक्षणे तु भिन्नत्वान्नास्त्यहंदृष्टियोग्यता ॥

—वैयासिक न्यायमाला, ४।१।६.

२ उत्कर्षेति परत्वाम्नां ब्रह्मदृष्ट्यान्याचिन्तनम् ।

अन्योपास्या फलं दत्ते ब्रह्मातिश्याद्युपास्तिवत् ॥ ८ ॥

—वैयासिक न्यायमाला, ४।१.

म्हणतात, “अवघें ब्रह्मरूप, रिता नाही ठाव । प्रतिमा तो दैव कैसा नव्हे ? ॥” त्यांतहि आणखी गायीच्या सर्व शरीरांत दुग्धाचें मूळ स्वरूप असलें तरी दुग्धोपलब्धीचें विशेषस्थान गाईचे आचळ असतात. त्याप्रमाणें व्यापक परमात्म्याच्या उपलब्धीचें विशेष स्थान शिवलिंगादि प्रतीकें असतात. कारण, (१) अधिकारी पुरुषानें योग्य मंत्रानें तेथें देवतेची प्राणप्रतिष्ठा केलेली असते. (२) भक्त पूजकाच्या सद्भावनारूप ऋणविद्युच्छक्तीने ईश्वररूप घनविद्युच्छक्ति प्रतिमाप्रतीक या माध्यमाच्या ठिकाणी आकर्षिली जाते. (३) उपासक भक्त आपल्या हृदयस्थ असलेल्या इष्टदेवतेला पूजेकरितां हृदयांतून काढून तात्पुरती त्या प्रतिमाप्रतीकाच्या ठिकाणी ती प्रस्थापित करीत असतो. (४) व्यापक ईशतत्त्वाचें स्फुलिंग त्या प्रतिमाप्रतीकांत अगोदरच जें अंतर्तें तेंच पूजक पूजाविधानानें व भक्तिभावनेन जणूं प्रज्वलित करून तेथें इष्टदेवतेचें दिव्य तेज प्रदीप्त करूं शकतो असें हे मूर्तिपूजारहस्य आहे. यांत अयोग्य तें काय ? उपासकानें आत्मकल्याणासाठीं निकृष्ट प्रतीकावर आधिदैवतांची धारणा करावी व आधिदैवतानें उपासकाच्या कल्याणार्थ निकृष्ट प्रतीकांत अवतरावें, असे हे देवभक्तांचे उभयविध सापेक्ष संबंध आहेत. सगुणसाक्षात्कारी संतांना भावसमार्थांत जें देवतेचें स्वरूप प्रतीत होतें त्याप्रमाणें त्या देवतेची प्रतिमा करतात. मूर्ति कशा कराव्या याचें शास्त्र आहे.

मूढा पांचवाः— कांहीं भगवद्गीतावचनांस धरून आहे. तो असाः—

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुज्जमम् ॥ गीता—७।२४

भावार्थः—निर्बुद्ध लोक माझें श्रेष्ठ व अत्युत्कृष्ट आणि अव्यय स्वरूप न ओळखतां मी सगुणरूपधारी आहे असें समजतात.

अवजानन्ति मां मूढा मानुषी तनुमाधितम् ।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ गीता—९।११

भावार्थः—मी सर्व भूतांचा परम ईश्वर आहे. माझें सत्यस्वरूप न ओळखणारे मूर्ख लोक माझ्या मनुष्यधारी स्वरूपाची अवहेलना करतात.

या श्लोकांवरून आक्षेपक असा निष्कर्ष काढतात कीं, जर ईश्वरी अवताराला मनुष्यरूप मानणें निन्द्य आहे तर शिवाची पापाणप्रतीकांत पूजा करणें अधिकच अविचाराचें ठरतें.

खुलासाः—या आक्षेपांत उपासनेच्या प्रक्रियेचेंच अज्ञान दिसून येतें. वस्तुतः देवदेवतांनीं जीं लीलाविग्रहरूपें किंवा अवताररूपें घेतलीं, तशा मूर्ति उपासनेकरितां तयार करणें यांत अवास्तविक काय आहे ? उपासनेला आरंभ त्यानंतर होतो व ह्या उपासनेंत पापाणमूर्तीच्या ठिकाणीं उत्कृष्ट ईशमावना किंवा ब्रह्ममावना करावयाची असते. ती शास्त्रसंमत आहे. ब्र. सू. ४।१।५. त्या उलट ईश्वराच्या ठिकाणीं पापाणमूर्तीची अगर शिवलिंगाची भावना कोणीच उपासक करीत नाहीत. पापाणमूर्ति किंवा शिवलिंग हें कोणाचेंच ध्येय नसतें. आतां या आक्षेपकांनें आणखी दोन मुद्दे लक्षांत घ्यावे ते असे की, आक्षेपकांच्या वर्गीतील लोक शिवाजी, टिळक, गांधी यांच्या पुतळ्यांना द्वार घालतात, यास एका अर्थी मिथ्याचार म्हणतां येईल. कारण त्या व्यक्ति तेथें नसतात. पण ईश्वर हें व्यापक तत्त्व असल्यामुळे ईश्वराच्या पापाणमूर्तीला केलेले उपचार ईश्वरासच केल्याप्रमाणें होतात व ते उपचार ईश्वरासच पोंचतात. कारण त्यास उद्देशूनच ते केलेले असतात व त्यांचा स्वीकार करण्यास व्यापक ईश्वर तेथें असतोच.

शिवाय वरील श्लोकांत आक्षेपक समजतो त्याप्रमाणें मूर्तिपूजकांचा तर निषेध नाहीच, उलट आक्षेपकांच्या वर्गीतील अनेक विद्वान् श्रीराम, श्रीकृष्ण, श्रीशिव यास ऐतिहासिक मानव व्यक्ति समजात, त्यांचा मात्र येथें निषेध आहे. वास्तविक पाहतां उपासक हे व्यक्त प्रतीक किंवा प्रतिमांच्या ठिकाणीं अव्यक्त ईश्वर, परमात्मा किंवा परब्रह्म यांची धारणा करतात, मग ते श्रीराम, श्रीकृष्ण, श्रीशिव या परमात्म्यांच्या लीलाविग्रहाच्या ठिकाणीं अथवा त्यांच्या मूर्तीच्या ठिकाणीं सामान्य मानवदेही पुरुषाची भावना करणारच नाहीत. अर्थात् वरील श्लोकांचा कटाक्ष मूर्तिपूजकांवर नसून तो वरीलप्रमाणें आक्षेपक वर्गावरच उलटण्याचा संभव दिसतो.

मुद्दा सहावाः—श्रीमद्भागवतांतील वचनांत अनुलक्षून आहे तो असाः—

अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मावस्थितः सदा । तमवशाय मां मर्त्यः कुर्वतेऽर्चा-
विडम्बनम् ॥ २१ ॥ यो यां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् । हित्वाऽर्चां
भजते भौदयाद्भस्मन्येव जुहोति सः ॥ २२ ॥ भागवत, अ. २९

अर्थः— माते, मी सर्व प्राण्यांचा आत्मा असल्यामुळे सर्व भूतांमध्ये नेहमी आहेच; असे असतांना मनुष्याने माझी अवज्ञा करून मूर्तीची पूजा करणे म्हणजे माझा उपहास करणे आहे (२१) सर्व समर्थ असा मी सर्व भूतांमध्ये आत्मरूपाने वास्तव्य करित असतांना जो मनुष्य माझा अपमान करून मूर्त्युपासने मूर्तीची पूजा करतो, तो भस्मामध्येच होम करतो, असे म्हटले पाहिजे. (२२) असा हा भागवतपुराणाकडून होणारा मूर्तिपूजा-विरोध दाखवितात.

खुलासाः— या श्लोकांत जे कोणी मूर्तीतील अंतर्गामीरूप ईश्वराची उपेक्षा करून केवळ जडमूर्तीची उपासना करतात, त्यांची निंदा केली आहे ती वास्तविकच आहे. खरी सगुणोपासना मूर्तीतील ईश्वराची व निर्गुणोपासना ब्रह्मदृष्टीची असते.

केला मातीचा पशुपती । परो मातीसि काय महती ॥

शिवपूजा शिवासी पावे । मार्ता मातीमार्जी सामावे ॥

असे तुकोबाराय म्हणतात. अर्जुनाने मातीचे शिवलिंग करून विजयप्राप्त्यर्थ त्याला फुले धाडिली, ती किरातरूप शंकराच्या मस्तकावर दिसू लागली, असे वनपर्वत वर्णन आहे. यांत अर्जुनाने पूजा कोणाची केली ते स्पष्ट दिश्र्शित केले आहे. मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा मूर्तीच्या ठिकाणी देवकळा आणण्यासाठीच करावयाची असते. अर्थात् उपासना मूर्तीतील देवकलेचीच असते अथवा उपासकाने आपल्या हृदयस्थ असलेल्या इष्टदेवतेची मूर्तीच्या ठिकाणी आपल्या भक्तिभावनेने स्थापना करून मगच त्या मूर्तिद्वारा किंवा प्रतीकद्वारा इष्टदेवतेचीच पूजा करावयाची असते. अशी मूर्तीची अगर प्रतीकाची उपासना भागवतशास्त्रास अमान्य असती तर भागवताच्या एकादश स्कंधाच्या सत्ताविसाव्या अध्यायांत “शैला दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती । मनोमयी मणिमयी प्रतिमाश्च विधा स्मृता ॥ १२ ॥” म्हणजे दगडाची, काठाची, धातूची, मृत्तिकेची, चिनरूप, बालुकामय, मनोमय व रत्नमय अशा चलाचल प्रतिमा ही पूजेची अधिष्ठाने म्हणून कशी सांगितली असती? बहुतेक सारे भागवतधर्मी ईश्वराच्या प्रतीक-प्रतिमांचे पूजकच आहेत.

मुद्दा सातवा !— कांहीं रूढ वचनावर अधिष्ठित आहे. ती अशी—

(१) प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनाम् ॥ (२) मूर्त्तश्च प्रतिमापूजा ॥ (३)

अधमा मूर्तिपूजाश्च ॥ (४) वहि पूजाधमाधमा ॥ या वचनांत मूर्तिपूजेचा निषेध केला आहे, असें आक्षेपक मानतात.

खुलासाः—अशा सुभाषितांत निंदा निंदेकरितां प्रवृत्त झालेली नसून मूर्तिपूजेहून (१) सद्गजावस्था, (२) ब्रह्मसद्भाव, (३) ध्यानधारणा अशा श्रेष्ठतर साधनांच्या तौलनिक स्तुतीकरितां ती केलेली असते असेंच शांते समजतात. तसें नसतें तर मूर्तिपूजेचा स्वीकार व पुरस्कार करणारी शेंकडों वचनें शास्त्रांत सांपडलीं नसतीं व मूर्तिपूजा हजारों वर्षे शिष्टमान्य झाली नसती.

उदाहरणार्थ पुढील वचनें पहाः— द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चैवामूर्ते च ॥ (बृ. उप. २।३।१,) उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना । आयो धर्माणि प्रयमः सप्तादत ततो वपूषि कृणुते पुरुषाणि, (अथर्व०), नमः किंठ शिलाय च (रुद्र) प्रतिमादिषु हरिहरादेव पूजनम् (कुल्लूक), अथ मृत्पिण्डमुपादाय महावीरं करोति । शत० १४।१।२।१७; एहि अश्मानमातिष्ठ अश्मा भवतु ते तनुः (अथर्व० २।१३।४) यस्य पृथिवी शरीरम् यस्य आग्निः शरीरम् । (अंतर्यामी ब्राह्मण). ऋषीणां प्रस्तरोऽसि । नमो देवाय प्रस्तराय । (अथर्वसंहिता); अदो यद्वाक्प्रवते सिन्धोः पारे अपूरुषम् । तदा रमस्व दुर्हणो तेन गच्छ परस्तरम् ॥ ऋ. ८।८।१३।३; गवां सर्वाङ्गजं धीरं सवते स्तनमुत्ताद् यथा । तथा सर्वाप्रतो देवः प्रतिमादिषु राजते ॥ १ ॥ (कपिलतंत्र)

आभिरूप्याच्च विम्बस्य पूजायाश्च विरोधतः ।

साधकस्य च विश्वासात् देवतासन्निधिर्भवेत् ॥

देवतायतनानि कम्पन्ते देवतप्रतिमा हसन्ति, रुदन्ति, नृत्यन्ति स्फुटन्ति, खिद्यन्त्युन्मीलन्ति निमीलन्ति ॥ सामवेद ब्राह्मण ३६. याशिवाय मूर्तिपूजकांच्या ईश्वरसाक्षात्काराच्या सत्यकथा असंख्य आदळतील त्या वेगळ्याच.

मुद्दा आढवाः—वरीलप्रमाणेंच एका रुढ वक्त्रावर अवलंबून आहे. “ न काष्ठे विद्यते देवो, न पाषाणे, न मृण्मये । भावे हि विद्यते देवो, तस्मान्नावो हि कारणम् ॥ १ ॥ ” हे वचन मूर्तिपूजाविरोधक आहे असें आक्षेपक मानतात.

खुलासाः—“ भाव तोचि देव ” हे खरे असले, तरी तो अंतर्देवाचा भाव ठेवण्यास स्थूल मूर्ति-प्रतीकांचें आलंघन लागतें. नाहीं तर पूजा कशाची

करायची? जे मूर्तिपूजक नाहीत त्यांनाहि उपासनेसाठीं विशिष्ट स्थान, स्थळिल, ध्येयकल्पना असें कांहीं तरी आलं चन लागतेंच. तात्पर्य, भाव हाच श्रेष्ठ असला तरी उपासनेंत आलं चनाची गरज असतेच.

मुद्दा नववाः—हा संतांच्या वचनांतून संदेह उत्पन्न करणारा आहे तो असाः—

श्रीसमर्थ रामदास म्हणतात कीं, “मी तूं हाहि भ्रम। ईश्वरभाव हाहि भ्रम। उपासना हाहि भ्रम। निश्चयेसी॥” दा. चो. १०।१११, “जें जें रूप आणि नाम। तो अवघाचि भ्रम। नामरूपातीत वर्म। अनुमवें जाणावें॥” ६।२।१३ दासबोध. याचा खुलासा पुढें केला आहे.

मुद्दा दहावा —वेदेश्वरींत चारी प्रकारच्या उपासना सांगून हस्तराज-स्वामी पुढें म्हणतात कीं, एवं संपद्धिधि आरीप अध्यास। चौथें सवर्गनाम योगक्रियेत। या चत्वारिही उपासनेस। बहिरंगता बोलिजे ॥ २४२ ॥ तस्मात् तरावें ऐशी इच्छा जयासी। तेणें त्यागावें बहिरंगासी। अतरावें साधावें दृढ ध्यानासी। सगुण अथवा निर्गुण ॥ २४३ ॥ वेदेश्वरी १२.

आतां मूळ शिवगीतेंत जरी तसें स्पष्ट म्हटलें नाहीं, तरी त्याजवरील ज्ञानयोगिराज श्रीहस्तस्वामी यांच्या वेदेश्वरी टीकेंत ही चार प्रकारची बहिरंग उपासना सांगण्यापूर्वीं ते स्पष्टच बजावतात कीं, “तें बहिरंग जें उपासन। त्यागावेंचि विधानरूप कीं अविधान। जया साधका यथार्थ वाटे तरणें। तेणें अंतर्ध्यान करावें ॥ १७३ ॥ परि ते बहिरंगाचीं लक्षणें। कळलीं पाहिजेत कोणकोणे। तेचि बोलिजेताहेति ऐकोनि करणें। त्यागाचि साधकें ॥ १७४ ॥ वेदेश्वरी १२. याचा खुलासा पुढें केला आहे.

मुद्दा अकरावा —सर्व संतांच्या वाङ्मयात हा मूर्तिपूजानिषेध त्यानीं मुग्ध ठेवला नाहीं. उदाहरणार्थः— (३) सतशिरोमणी शानेश्वर म्हणतात— “निर्जिवा दगडाची काय करिशी सेवा। तो तुज निंदवा देखील काय?” (४) श्रीविठ्ठलाचे परममक्त नामदेव म्हणतात— “देव दगडाचा। मक्त हा मावेचा। संदेह दोषांचा। फिटें कैसा ॥ ऐसे देव हेहि फोडिले तुकी। घातले उदकीं बोमातीना ॥ ऐसीं लोहदेवतें। नको दायूं आतां। नामा म्हणे केशवा। विनवीतसे ॥” तसेंच आणखी— “मजन चालिलें उभराटें। कोण जाणें खरें खोटें ॥” “सजीव तुलसी तोडा। पूजा निर्जीव दगडा ॥

बेला करी तोडा तोडी । शिवा लाखोली रोकडी ॥ सिंदूर माखोनिया घोंडा ।
त्यासि भजती पोरारंडा ॥ अग्निहोत्राचा सुकाळ । कुशपिंपळाचा काळ ॥ ”
(५) लोकसंग्रहकारी श्रीसमर्थरामदास दासबोधांत म्हणतात, “देव्हारांचा
उठोनि देव । करुं नेणें सर्व जीव । तयाचेनि ब्रह्मकटाव । निर्मिला न वचे ॥
देवें निर्मिला सृष्टि हे क्षिती । तिचे पोटी पापाण होती । तयासीच देव
म्हणती । विवेकहीन ॥ ८।१।५९ ॥ ” “देव घडिला सोनारी । देव वोतिला
पोतारी । एक देव घडिला पाथरी । पापाणाचा ॥ ३७ ॥ नर्मदा गंडिका
तीरी । देव पडले लक्षवरी । त्याची सख्या कोण करी । असंख्यात गोटे ॥ ”
८।१।३८. साक्षात् संतांकहनच होणारा हा मूर्तिपूजाविरोध असंदिग्ध आहे,
असे आक्षेपक म्हणतात.

खुलासा:—या आश्चर्यकारक व असंदिग्ध वाटणाऱ्या आक्षेपक
संतवचनांचा खुलासा त्या त्या संतांचीं चरित्रें व त्यांचीं अन्य असंख्य वचनेंच
करतात. या उपरिनिर्दिष्ट संतांनीं अखेरपर्यंत मूर्तिपूजा कधींच सोडली नाही.
उलट लोकांस मूर्तिपूजेस लावले. ज्ञानदेव व नामदेव यांची पंदरीची वारी अखेर
पर्यंत जोरात सुरूच होती व समर्थ रामदासहि शेणाचुन्याचे मारुति लोकांस
अखेरपर्यंत यापून देतच होते. आणि अगदीं आयुष्याच्या अखेरीस आपल्या
समाधीवर बसविण्याकरितां सीतारामाच्या मूर्ति त्यांनीं मुद्दाम घडवून आण-
विल्या होत्याच. तेव्हां हें उघडच होतें कीं, या संतवचनांतील विरोधवस्तुतः
मूर्तिपूजेला नव्हता. तो केवळ जडोपासनेला होता. तो उपास्य आणि उपासक
झालेला याच्यामधील दृष्टिभेद, अवस्थाभेद व अधिकारभेद यांच्या योगानें उत्पन्न
विरोधाभास होय. मूर्तिपूजेची उपयुक्तता व महत्त्व त्यांनीं स्वतः अनुभविले
होतें व त्यानंतरच “तुज सगुण म्हणूं कीं निर्गुण रे । सगुणनिर्गुण एक
गोविंदु रे । ” ही त्यांची उपासनेंतील उपाधिनिर्पेक्ष द्वंद्वातीत दृष्टि झाली
होती. “एकाच द्रव्याला कोळसा म्हणावें आणि हिराहि म्हणावें, हायड्रोजन
आणि ऑक्सिजन यांस ज्वालाप्रादी म्हणावें आणि त्यांच्या मिश्रणाला
ज्वालानाशी पाणी म्हणावें, ज्वरिताला, “अंधरुणावरून हवें नकोस,”
म्हणून सांगावें, आणि जवानाला तालीम करण्यास लावावें, लहान मुलास
पागुळघोवाची भीति घालून रस्त्यांत बाहेर जाऊं देऊं नये, आणि रणांगणा-
वरून पळून आलेल्या चाण्याला घरांत घेऊं नये, या प्रकारांत विसंगति नाही.

उगाच विरोधामास आहे. अंतर्देवाला न विसरता मूर्तिपूजा करावी असा सतांचा भाव आहे. योग्य भावनेने होणाऱ्या मूर्तिपूजेचा ते पुरस्कार करतात. उदाहरणार्थ,

श्रीज्ञानदेव म्हणतात :—

अनुपम्य मनोहर । कांसे शोभे पीतांबर । चरणीं ग्रीदाचा तोडर ।
देखिला देवो ॥ योगियाची कसवटी । दावितसे नेत्रपुटी । उमा भीवेच्या
तटी । देखिला देवो ॥ बाप खुमादेवीवरु । पुंडलिका अभयकर । परब्रह्म
साहाकार । देखिला देवो ॥ ३ ॥

नामदेव म्हणतात :—

पंढरीचा वास । चंद्रभागे स्नान । आणीक दर्शन । विठोबाचें ॥
हेंच मज घडो जन्मजन्मांतरी । मागणें श्रीहरी नाहीं दुजें ॥

श्रीसमर्थ रामदास म्हणतात :—

पांचवी भक्ति तें अर्चन । अर्चन म्हणजे देवतार्चन । शास्त्रोक्त पूजाविधान ।
केलें पाहिजे ॥ घातुपापाणमृत्तिकापूजन । चित्रलेप सत्पात्रपूजन । आपले
गृहार्चि देवतार्चन । या नांव पांचवी भक्ति ॥ नाना तीर्थक्षेत्रांस जावें । तेथें
त्या देवाचें पूजन करावें । नाना उपचारी अर्चावें । परमेश्वरासी ॥ दा. चो. ४१६.

याप्रमाणें श्रीसमर्थ रामदास यांच्या व इतर सर्व संतांच्या वाङ्मयांत
मूर्तिपूजेचा पुरस्कार करणारी सहस्रावधि वचने सांपडतील. उदाहरणार्थ,
श्रीसतश्रेष्ठ तुकोबाराय यांचा पुढील अभंग पहा. “ विष्टल मुक्तिदाता ।
नव्हे, मरो हे बोलतां ॥ मज न साहावे कानी । विप उत्तर लागे मनी + +
सुना काळतोंडा । जो या देवा म्हणे धोंडा ॥ अहं ब्रह्म । नेणें
भक्तीचें तें वर्म ॥ तुका म्हणे क्षण । नको तयाचें दर्शन ॥ १ ॥”

अशा अनेक स्वानुभवसंपन्न संतवचनांप्रमाणें त्यांची साक्षात्कारी चरित्रें
मूर्तिपूजासमर्थकच आहेत.

आतां श्रीसमर्थानीं “ मी तू हादि भ्रम । ईश्वरभाव हादि भ्रम । उपासना
हादि भ्रम । निश्चयेसी ॥” दा. चो. १०६।११ असें म्हटलें आहे. तें रथांवर
भ्रमनिरूपण प्रकरणांत “ एक परब्रह्म संचलें । कदापी नाहीं विकारिलें । रथा-
वेगळें मासलें । तें भ्रमरूप ॥” १०६।९ ॥ याप्रमाणें शुद्ध पारमार्थिक सत्तेच्या

दृष्टीने व्यावहारिक सत्तेला भ्रम म्हटलें आहे. पण व्यावहारिक सत्तेच्या दृष्टीत उपासनेला ते अत्यंत महत्त्व देतात व मूर्तिपूजेचा पुरस्कार करतात. उपासना ही भावना अथवा कल्पनारूपच असते. त्यास भ्रम म्हटलें तरी परिणामी हितकारक ठरणारा तो संवादी भ्रम असतो. तसेंच श्रीईश्वराज-स्वामी हे ज्ञानयोगी होते. त्या दृष्टीने त्यांनी ध्वण-मनन-निदिध्यास या अंतरंगसाधनांपेक्षा मूर्तिपूजारूप चहिरंगसाधनांस सापेक्षतेने निकृष्ट ठराविलें असलें तरी मंदप्रज्ञ साधकास मूर्तिपूजा हेंच साधन त्यांनी सांगितलें आहे.

मुद्दा वारावा:—

उत्तमो ब्रह्मसद्भावो ध्यानभावस्तु मध्यमः।

स्तुतिर्जपोऽधमोभावो बहिःपूजाधमाधमा ॥ १४।१२२

खुलासा:—या महानिर्वाण तंत्रांतील वचनांत साधनांचा तारतम्यभावानें अनुक्रम सांगितला आहे. (१) पाणी, (२) अग्नि, (३) सूर्यकिरण, (४) हृदय, (५) मातीचा दीग व (६) प्रतिमा-प्रतीक ही शास्त्रानें पूजास्थानें सांगितली आहेत. त्यांत मंदप्रज्ञावंतांनी मूर्ति म्हणजे प्रतिमा-प्रतीकाच्या ठिकाणी परमेश्वराची पूजा करावी असें शास्त्र आहे. एरवी ईश्वराची स्तुति, नामजप आणि त्याच्या मूर्ति-प्रतीकांची पूजा-अर्चा यांचा निषेध केला म्हणजे बहुतांशी मक्तिमार्गच संपला असें म्हणावें लागेल। इहलोकींचे उपासक भक्तच काय पण परलोकींचे दिवंगत महान् पुरुषहि नामजपांत दंग असतात असें समजतें. भागवतोत्तम प्रह्लादानेंच “ध्वणं, कीर्तनं, विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्। अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यं आत्मनिवेदनम्॥” अशी नवविधभक्ति सांगितली. तिला अधम कसें म्हणतां येईल? याचा सुशान्ती विचार करावा. आपले सत व आपली वेदशास्त्रे यांनी असा निषेध करणें केवळ अशक्यच आहे. विशेषकरून मंदप्रज्ञांनी व सामान्यतः स्त्री-युद्धादि मूर्तिपूजकांनी मूर्तिपूजा न करावी तर परमार्थलगाभासाठी व ईश्वर-कृपा संपादन करण्यासाठी त्यांनी ईश्वरोपासना कशी करावी? आपले सारे भरतखंड शिवलिंगमय आहे तें या मूर्तिपूजेचाच पुरावा करतें. शिवाचा आधिदैविक संबंध पंचमहाभूतांपैकी पृथ्वीशी मानला आहे हें ध्यानीं ध्यावें. या आक्षेपखंडनार्थ याहून काही अधिक सांगावयास पाहिजे असें जरूर

१ शिवगीता १६।२६-३२ यावरील वेदेश्वरी पद्यावी.

वाटत नाही उपासकाच्या अधिकारानुसार त्याला ज्या वेळी जें साजेल तें त्या वेळी सत सत्पुरुष सांगतात वरील वचनात जशी मूर्तिपूजेची निंदा केल्याचा आभास होतो, तसा उलट ब्रह्मस्थिति, मुक्ति, योग, याग यांचाहि प्रसंग विशेषी तिरस्कार केलासं ते दाखवतात उदाहरणार्थ, “नको ब्रह्मज्ञान आत्मस्थितिभाव। तू देव मी भक्त ऐसैं करी ॥ योगयागाविधि येणें नव्हे सिद्धि ॥” असैं सतश्रेष्ठ श्रीतुकाराम व श्रीज्ञानेश्वर म्हणतात ही वरवर दिसणारी निंदा निषेधात्मक नसून भक्तिमहिमा सांगण्यासाठी आह असंच सुज्ञ समजतात

मूर्तिपूजा हा अध्यात्माचा सेतु—आधिभौतिक आणि आध्यात्मिक यांची सांगड घालणारें आधिदैविक आहे पण आध्यात्मिकाप्रमाणें आधिदैविकहि अदृष्ट असल्यामुळ लौकिक विद्योपासनेला ज्याप्रमाणें स्थूल भौतिक ग्रंथ आणि स्थूल देहधारी गुरू लागतात, त्याचप्रमाणें देवदेवतांच्या साक्षात्कारासाठी त्यांच्या उपासनेला भौतिक प्रतिमा प्रतीकाची गरज अवश्य आहे सर्व धर्मांत अशी प्रतीकें निरनिराळ्या रूपात असतातच आरसा म्हणजे काही तसवीर नव्हे, काच म्हणजे काही ज्योत नव्हे, सूर्यकान्त मणि म्हणजे काही अग्नि नव्हे तरी पण या उपाधीद्वारा मुखाबलोकन, दीपज्योतिप्रकाश, व दाहक अग्नि याची उपलब्धि होते, हें जसैं अनुभवसिद्ध आहे, त्याप्रमाणें

१ But as a matter of fact, religion cannot escape from Symbolism, from icons, and crucifixes, from rites and dogmas Three forms are employed by religion to focus its faith, but when they become more important than the faith itself, we have idolatry A symbol does not subject the infinite to the finite, but renders the finite transparent It aids us to see the infinite through it When, however, we confuse the symbol with the reality, exalt the relative into the Absolute, difficulties arise and an unjustified idolatry develops. (Cultural Heritage of India, Vol I, p XXV, Introduction by Sir Radhakrishnan)

निष्ठावत मूर्तिपूजकांना ईश्वराचा सगुणनिगुण साक्षात्कार प्रतीक-प्रतिमा द्वारां होऊं शकतो, हें अनुभवसिद्ध सत्य आहे. म्हणून मूर्तिपूजा कधीं सुरु झाली या ऐतिहासिक विक्रित्सेंत महत्त्व नाही.

युक्तिवाद :— येथपर्यंत या प्रकरणांत कांहीं श्रुतिसंतादींच्या आसवचनां-
तील विरोधाभासाचा विचार केला. आतां याच प्रकरणांत आक्षेपकांच्या कांहीं
युक्तिवादाचा विचार कर्तव्य आहे. विरोधाभास उत्पन्न करणाऱ्या वचनांना
मर्यादा होती, तशी युक्तिवादाला मर्यादा नाही. किंचहुना शंकांचें स्वरूपच
असें असतें कीं, त्या कधींच संपत नाहीत. यास्तव या प्रकरणांत कांहीं
ठळक आक्षेप किंवा शंका नमुन्याकरितां घेऊन, त्यांच्यापुरताच विचार
करण्याचें योजलें आहे. या चाचणींत कांहीं सदग्रहस्थांनीं मला असें सुचविलें
कीं, कित्येक शंकाखोरांच्या शंका कदाचित् फिटणार नाहीत. त्यांच्या शंकां-
तील हेतु निंदा एवढाच असतो. आपल्या प्रामाणिक शंकांचें कोणी तरी
निरसन करावें अशी आतुर जिज्ञासा त्यांच्या ठिकाणीं नसते. उलट त्यांचें
शंकानिरसन हा जणूं त्यांचा परामव, अशी वैषम्यबुद्धि त्यांच्या ठिकाणीं
जाणत होते. यामुळें शंकानिरसनाचें समाधान बाजूलाच राहून व्यर्थ
शंकाभिनिवेश उत्पन्न होतो. हीच अनिष्टप्राप्ति टाळण्याकरितां मी प्रतिपक्षीय
व त्यांचे ग्रंथ याचा नामनिर्देश बहुधा टाळीतच आहे. कांहीं असो. समाख्य
आक्षेपांना अथवा शंकांना दुसरी बाजू आहे, एवढें तरी दिग्दर्शित करणें हें
ग्रंथाचा लेखक या नात्यानें माझे कर्तव्यच आहे. तें मला टाळतां येत
नाहीं. मात्र पूर्वोत्तर पक्षाच्या खडाजंगी वादांतील अभिनिवेश जितका
टाळतां येईल तितका मी टाळला आहे. हेतु इतकाच कीं, माझी ही चर्चा
कोणास बुद्धिभेदक किंवा उलट चोंचक व अपमानकारक वाटूं नये.

युक्तिवादांतील आक्षेपक मुद्दे :—(अ) १. अनेक ओसाळ देवांच्या
मंदिरात देवाच्या प्रतिमा-प्रतीकावर पाकोळ्या वगैरे प्राणी घाण करतात.
२. एका शिवरात्री एका शिवलिंगावर वाहिलेल्या अक्षता खाण्यासाठीं
उंदराचें पिल्लू चढून खुशाल अक्षता खात होतें. ३. दक्षिणेश्वर देवस्थानांतील
एका प्रतिमेवरील जडजवाहिराचे दागिने चोरांनीं लांबविले. महाराष्ट्रांतील
अनेक देवींच्या अंगावरील दागिने चोरीस जातात. या सर्व अतिक्रमणास

देवतामूर्तीकडून प्रतिकार होत नाही. ४. नामदेव विसोबा खेचर यांच्याकडे गेले, तेव्हां ते एका शिवालयान्त शिवलिंगावर पाय ठेवून पडले होते. नामदेवाने त्यांचे पाय रागाने दूर केले, तरी त्याखाली पुन्हां शिवलिंग होतच. यावरून शिवलिंगाची तुच्छता दिग्दर्शित होते. ५. महंमद गझनी व इतर मुसलमान सुलतानांनी सोमनाथाचे ज्योतिर्लिंग अनेक वेळां फोडले इत्यादि उदाहरणांवरून असे मनांत येत कीं, या प्रतिमा-प्रतीकांतील समर्थ देवतांनी वरील लहान-मोठ्या अत्याचारांचा प्रतिकार ज्या अर्थां केला नाही, त्या अर्थां त्या प्रतिमा-प्रतीकांत देव-देवता नसतातच. प्रतिमा-प्रतीकें म्हणजे केवळ जडपाषाणच होत. मग त्यांची पूजा करण्यांत अर्थ काय ?

सामान्य खुलासाः—देवदेवतांच्या जड प्रतिमा-प्रतीकांत आक्षेपांच्या अपेक्षेप्रमाणे प्रतिकारक्षमता येण्यास त्यांची प्राणप्रतिष्ठा करणारे व त्यानंतर त्यांची पूजाअर्चा करणारे दिव्य सिद्धसंकल्पशक्तीचे उपासक असावे लागतात. सामान्यतः सर्व प्रतीक-प्रतिमांची जरी प्राणप्रतिष्ठा केलेली असली, तरी बौद्धगोळ्यांत जसे घळा लागतांच स्फोट पावणारे द्रव्य भरलेले असते, तशी विनाशक शक्ति प्रतिमा-प्रतीकांत भरलेली नसते. ज्याप्रमाणे लांकडांतील अव्यक्त अग्नि त्या लांकडास किंवा लांकडाच्या पेट्यांत ठेवलेल्या कारडांस जाळीत नाही, तो त्या लांकडांत घर्षणादि तंत्राने व्यक्त करावा लागतो, अथवा ज्याप्रमाणे ज्ञानस्वरूप व्यापक परमात्म्यांतील सामान्य ज्ञानस्वरूप अज्ञानाचे विरोधी नसते. उलट ते अज्ञानालाहि आधारभूत होते. अज्ञानाचा नाश करण्यास विशेष वृत्तिज्ञान लागते. त्याप्रमाणे प्रतिमा-प्रतीकांच्या ठिकाणची धनशक्ति कार्यक्षम होण्यास उपासकांतील ऋणशक्ति तशी प्रभावी व आकर्षक असावी लागते. उदाहरणार्थ, वरील उदाहरणाच्या अगदी उलट उदाहरणे अनेक प्रसिद्ध आहेत. श्रीधूतपापेश्वर देवस्थानावर आलेले वैदा, श्रीधूतपापेश्वराच्या पिंडीतून निघणाऱ्या भुंग्यांनी परतविले. श्रीविठ्ठलमंदिरांत श्रीशिवछत्रपति श्रीतुळोचारायांच्या कीर्तनाला बसले असता त्यांच्यावर यवनांचा छापा आला, तो श्रीविठ्ठलमूर्तीने परतविला, नामदेवाच्या भक्तिमहिम्नामुळे ओढ्या नागनाथाचे देऊळ देवाने फिरविले, हे इतिहासप्रसिद्ध आहे. शिव-लिंगाजवळ उपासनेस बसलेल्या मार्कंडेयास नेण्यास यम आला असता त्यास लिंगोद्भव शिवाने परतविले. असे प्रतीक-प्रतिमांचे अनेक साक्षात्कार योग्य

अधिकारी उपासक असतां घडून येतात. भक्ताची भावना जितकी उज्ज्वल असेल, त्यामानाने त्याचे उपास्यप्रतीकांतील देवभाव जागृत होतो.

तुकोचाराय आत्मविश्वासाने निश्चून सांगतात :— “भावापुढे बळ । न चले कोणाचे सबळ ॥ १ ॥ करी देवावरी सत्ता । कोण त्याहूनि परता ॥ २ ॥ बसे तेथे येती । न पाचारितां सर्व शक्ति ॥ ३ ॥ तुका म्हणे राहे । तयाकडे पाहे ॥ ४ ॥”

तात्पर्य, भाव हें गमक हातीं घेतलें असतां वरील शंकाकुल करणारे प्रश्न सरळ सुटतात. कसे ते वरील मुद्यांच्या अनुक्रमानेच पहा.

विशेष खुलासा १ :—पाकोळ्या व इतर घाण करणाऱ्या प्राण्यांची शिवलिंगाच्या ठिकाणी देवताबुद्धि कोठून असणार ! त्यांचा जडभाव तसा जडदेव.

२ शिवलिंगाच्या ठिकाणच्या सामान्य चैतन्याच्या ठिकाणी द्वैत-भावच नाही. तेथे प्रतिकार कसला करणार ! अज्ञानी जीवाप्रमाणे शिवाच्या ठिकाणी शिवलिंगासंबंधी देहात्मबुद्धि संभवतच नाही. त्या चैतन्याच्या ठावीं आपपरभावच नाही तेथे रागवायचे कोणावर ! नातवाने मांडीवर चर्हिदिशा केली तरी आजोघा किंवा आजीबाई रागावत माहीत. उलट तो अज्ञान लीला पाहून हंस्ततात. शिवाय पापाण या उपाधीपासून शिव निःसंगपणे दूर असतात. आपल्या सावलीवर डांस बसला तर त्याचा काय प्रतिकार करायचा ! गुळाचा गणपाति केला तर त्याला डोंगळे डसणारच ! त्याची गणपाति देवाला बाधा होत नाही.

३. अशा आक्षेपास श्रीरामकृष्ण परमहंस म्हणाले, अरे वेड्या ! त्या जडजवाहिराची किंमत तुला ! देवतेला तुझे जडजवाहीर आणि मृत्तिका सारखांच. एकदां श्रीसमर्थ्याच्या मठांतील चादीचीं भांडी घेऊन चोर पळत असतां त्यास पकडून शासन करण्याकरिता शिष्य काढ्या, बडगे घेऊन धावले. ते पाहून समर्थ शांतपणे हंस्त त्यास म्हणाले, “अरे, धावता कोठे ? नेऊं या त्यांना. तुम्हाला चादीचीं भांडी पाहिजेत, तशीं त्यांना हवींशीं नाही का वाटणार !”

४. विसोवा खेचर यांची कयालाश्रयिक आहे. त्यांस नामदेवास हें पटवून द्यावयाचें होतें की, ईशसत्ता व्यापक आहे. ती केवळ पंदरीच्या विहलमूर्तीत,

एकाच ठिकाणी असते असं नाही 'ईशावास्य, जगत्सर्वे दार्ष्टिक जगत्या जगत्।' ईश उप १. अर्थात् सारी पृथ्वी शिवलिंगमय आहे त्याशिवाय पाय ठेवायला जागाच नाही दुसरा एक असा भाव समवतो की, मृगुपदलछन श्रीविष्णूने आपल्या हृदयी भूषणभूत मानले, त्याप्रमाणे येथे शिवाने विसा चाचा महिमा वाढविण्याकरिता ही लीला दाखविली असेल. धीतुकोचारायानी या घटनेचा अर्थ याहून मार्मिकपणे वेगळाच केला आहे, तो असा —

खेचरं खेचरी । शुद्धि अगोचरी । नामा शङ्करी । देवो केला ॥ १ ॥ गुरु शिष्य जाले । एक तत्त्व देखीले । देही देह निमाले । निज तत्त्वी ॥ २ ॥ ओहम् सोहम् भाव । द्वारपल्या श्रुति । नामयाची तृप्ति खेचरी जाली ॥ ३ ॥ तव पाहे भोंवते । तव लिंग नाही तेथे । आता चरण ते केऊते । कोठे ठेऊ ॥ ४ ॥ (महाराष्ट्र सारस्वत) याचा गूढ भावार्थ असा दिसतो की, भीतगुरु विसोचा खेचराने आपल्या कृपाकटाक्षाने मनबुद्धीस अगोचर अशा आपल्या आत्मतत्त्वात नामदेवाच्या आत्म्याला समरस केले म्हणजे त्यास सगुरुनी तत्त्वोपदेशाने किंवा अन्वित्य अशा शक्तिपाताने आत्मरूप केले तेव्हा नाम देवाचा सोह भाव हरपला श्रवणाचे कार्य सपले नामदेव गुरुरूपात विलीन झाला, वृत्त झाला तेव्हा तो जणू सभोवार साक्षित्वाने पाहू लागला असा त्यास लिंग म्हणजे आपले सूक्ष्म शरीरच हरपल्याचे आढळले मग अर्थातच त्या उमयताच्या स्थूल देहमावाला लिंगदेहाच्या अमावी पाय ठेवण्यासहि जागा राहिली नाही. अशी ही दिव्य अनुभवाची परोक्ष आख्यायिका आहे 'कदाचिद् दिव्य गुरुरूपद व लिंग (शरीर) याची समसत्ता यात दाखविली असेल

५ या कथेत शिवलिंग हा पापाण आहे, ही यवनाची भावना व तेथील उपासकाची शिवलिंग म्हणजे साक्षात् शिवच होय, ही भावना दात लढाई जुपली त्यात यवनाची भावना जास्त चलवती ठरली, हे रहस्य आहे तेथे त्या वेळी सिद्ध सकल्पशक्तीचा व दृढ निष्ठेचा एकदि शिवलिंगोपासक नव्हता, म्हणूनच हे अत्याचार होऊ शकले मक्ति आणि तप याची ती (सोमनाथ क्षेत्र) विनाशभूमी म्हणून भागवतात व शाक्तवाक्यसात प्रसिद्ध आहे म्हणूनच तेथे मयकर यादवी होऊन सर्व यादवकुलाचा संहार झाला

१ Cf Rev. Lead beater's Christian Creed (1904) pp. 161-62.

सामान्य विचार— दुसरा असा एक खोल विचार आहे की, जगात दोन प्रकारच्या शक्ति असतात. एक स्वतः क्रियाशील (Active) व दुसरी परत क्रियाशील (Passive) कोणाचें घर जाळणें किंवा त्याच्या घरातील पाकासिद्धि करणें, यापैकी कोणतीच गोष्ट अग्नि आपण होऊन करित नाही. दुसऱ्याच्या योजनेन व प्रेरणें अग्नीच्या ठिकाणीं हा क्रियामेद समवती देवाच्या प्रतिमाप्रतीकातील शक्ति परत क्रियाशील असते. यामुळे घरील प्रसर्ग मूर्तिभजक व मूर्तिपूजक याचें मावनासामर्थ्यच कसोटीस लागतें. याशिवाय देवालयत होणाऱ्या अनेक शास्त्रविरोधी अनाचारानें तेथील प्रतीक प्रतिमातील दैवी सामर्थ्य कमी होऊन तें महाचेतन्यात विलीन होतें. हें प्रतिमा प्रतीकातील दैवी सामर्थ्य टिकविण्याचे व त्याची वृद्धि करण्याचे शास्त्रीय नियम कोणते आहेत, ते विस्तारमयास्तव येथें देता येत नाहीत.

विद्युदाहक तारेंतील विद्युच्छक्ति जिवंत शरिरालाच घळा देते. मृत-शवाला चेतना देत नाही. त्याप्रमाणें ज्याच्या ठिकाणची ईशानिष्ठा मृतप्राय अथवा बधिर झालेली आहे, त्यांना ईश्वरी साक्षात्कार कसा होणार ?

परंतु नामदेवाबरोबर विठ्ठलमूर्ति नाचत असे, मोळया रामाच्या हातचें श्रीराममूर्तीला जेवावें लागे, श्रीरामकृष्ण परमहंसाची कालीमाता त्याच्याशीं खाणें पिणें, बोलणें-चालणें असे अनेक व्यवहार करी याप्रमाणें अधिकारी मूर्तिपूजकाच्या सात्रिध्यात देवताच्या मूर्ति कसा जागृत होतात, यासचर्चा अनेक उदाहरणें सापडतील तेव्हा या प्रकरणातील सार इतकेंच की, मूर्ति-पूजकांनीं आपला अधिकार वाढवावा व तें केलें मूर्तिपूजेचें अद्वैतत्व जगाच्या निदर्शनास आणावें. यात्रिकांचे यत्र, सैनिकांचें हत्यार, शेतकऱ्याचें औत, वाघ वाजविणाराचें वाद्य, त्याच्या त्याच्या हयगथीमुळें गजून काम देईनास झालें, तर हा दोष कोणाचा हा विचार पाहवा.

आवाहनं न जानामि न जानामि तवार्चनं ।

पूजा चैव न जानामि क्षमस्व परमेश्वर ।

मन्त्रहीन क्रियाहीन भक्तिहीनं सुरेश्वर ।

यत्पूजितं मयादेव परिपूर्णं तदस्तु मे ॥ १ ॥

प्रकरण १४ वें

वस्तुमाहात्म्य

श्मशानेष्वपि क्रीडा स्मरहर पिशाचाः सहचरा-
श्विताभस्मालेपः स्रगपि नृकरोटी परिकरः ।

—शिवमहिम्न

वक्त्रं पुरभिदस्तत्र अन्तर्गृह्णाण्ड कोटयः ।

चटका इव लक्ष्यन्ते उवालामालासमाकुलाः ॥ १६ ॥

—शिवगीता

कराल वदनां घोरां मुक्त केशीं चतुर्भुजाम् ।

दक्षिणा कालिकां दिव्यां मुण्डमाला विभूषिताम् ।

शिष्यः पुत्र इति प्रोक्तः सदाशिष्यत्व योगतः ।

जिह्वा लिङ्गान्मन्त्रशुक्रं कर्णयोनी निपिच्य वे ॥ १७ ॥

—शि. पु. वि. अ. १८

अनार्य, अवैदिक व अश्लील या निदाव्येजक अपशब्दानां शिव-श्रद्धा आणि शिव-शक्ति यांच्यासंबंधाने आधुनिक जो धुद्र व तिरस्करणीय भाव व्यक्त करतात तो अयथार्थ आहे, हे मागोल प्रकरणांत दाखविले. पण आतां अखेरीस या प्रकरणांत आक्षेपकांचे अवैदिक, अनार्य, अश्लील, रौद्र, ग्राम्य, अर्वाचीन, यौद्धानुकरण, अयुक्तिक, इत्यादि शिवलिंगोपासनेसंबंधी सारे विकल्प अथवा आक्षेप वादाकरितां मान्य करूनहि वरील देवता व त्यांची उपासना यांचे वस्तुमाहात्म्य, त्यांतील लक्ष्यार्थाच्या सिद्धमत्त्वांना शालेय दिव्य अपरोधानुमूर्तीमुळे, यत्किंचित्हि कमी मानावे लागत नाही, हे या व या पुढील प्रकरणांत दाखवावयाचे आहे. संपूर्ण कृतार्थता प्राप्त करून देणाऱ्या सिद्ध सार्धूच्या साक्षात् अनुभवापुढे वरीलप्रमाणे आणखीहि अनेक आक्षेप शिवलिंगोपासनेवर घेतले, तरी ते आकाशकांडे वर पाहून शुक्रण्याप्रमाणे व्यर्थ उपहासास्पदच ठरतील ! “जरि उक्तिरज्ञांत पडला, मळला न हिरा तथापि सामान्य ” या पंक्तीच्या व्यावहारिक दृष्टान्तप्रमाणे शिवलिंगोपासनेचे स्वयंसिद्ध वस्तुमाहात्म्य आहे. परित दगडासारखा दिसला तरी त्याचे वस्तुमाहात्म्य कमी मानतां येत नाही.

प्राचीन द्राविड संस्कृति किंवा आधुनिक भौतिक विज्ञान अवैदिक म्हणून काही निघ किंवा व्यर्थ ठरत नाही. निसर्गाने वनवासी अनार्यांना दिलेल्या वनस्पतिज्ञानादि गूढ दीक्षा अनार्य म्हणून त्याच ठरत नाहीत. बृहदारण्यका-सारख्या उपनिषदांचा (अखेरचा भाग) अथवा वात्स्यायनादि अनेक योर महर्षींच्या शास्त्रीय विवेचनांचा विषय झालेले सामान्य मैथुनकर्म अश्लील म्हणून कोणी सोडीत नाही. पुत्रक्रामेष्टि यज्ञ केला तरी पतिपत्नीच्या संभोगावांचून पुत्रलाभ घडत नाही. उत्कट आनंद आणि प्रजोत्पादन हे असामान्य धर्म त्यांत आहेत हे नाकधूल करता येत नाही. शिवपार्वती व राधाकृष्ण यांच्या विलासांत जे गूढ तत्त्वज्ञान आहे त्यास अश्लील मानणे हे अज्ञान आहे. रात्र काय कमी भयानक असते. पण तिच्या कुशीत जीव अनुपमेय असे विश्रांति सुख भोगतो. व्याघ्रीची पिले निर्मयतेने तिच्याच स्तन्यपानावर वाढतात. क्रूर व्याघ्री तिच्या पतिराजाला लावण्यसुंदरच दिसते. आतां ग्राम्य म्हणजे काय? ईशसृष्ट ते ग्राम्य आणि जीवसृष्ट ते सुसंस्कृत व सुंदर काय? हवा, पाणी ही जीवनतत्त्वे ग्राम्यच आहेत, सारे निसर्गसौंदर्य ग्राम्य आहे, साऱ्या वनौपाधि ग्राम्य आहेत, पण यांपैकी काहीच तिरस्कार्य नाही. शिवलीलामृतांतील श्रीकर आणि शंबर, दक्षिणेंतील कृष्ण आणि नंद, महाराष्ट्रातील रोहिदास आणि चोखा यांच्या निस्तीम उपसत्तेला ग्राम्य म्हणून तुच्छ लेखणारे पढतमूर्ख ठरतील. 'बालादपि सुभाषितं ग्राह्यम्।' असे आत्मवचन आहे. मग चौद्धानुकरण निघच मानले पाहिजे असे म्हणतां येणार नाही. पदयांपासून चस्ति घेण्याचा उपाय व वादळांतील मुंग्यांपासून समाजव्यवस्थाशास्त्र सुश्रु शिकले आहेत. तात्पर्य, शृष्ट्यफलप्राप्ति हेच वस्तुमाहात्म्याचे अनुभवसिद्ध गमक आहे.

या वस्तुमाहात्म्याप्रमाणे वस्तूची हेयोपादेयता द्रष्ट्याच्या दृष्टीवरहि अवलंबून असते. ग्राह्यार्थ कोणता व त्यागार्थ कोणता हे मागत्यागलक्षणेने जाणवे लागते. अलंकाराच्या नाना नामरूपांतून सराफ एक सुवर्णच पाहातो. शिवशक्तीच्याच वाङ्मयांतून नमुन्याकरतां चार वचने या प्रकरणावर उद्धृत केली आहेत. त्यातील पुष्पदंत या श्रेष्ठ शिवभक्ताच्या शानचक्षुला श्रमज्ञानातील पिशाच्चाप्रसूत कष्टा करणाऱ्या शिवाचे रूप कसे दिसले असेल? ते त्यालाच ठाऊक. शिवाच्या विश्वरूपदर्शनातील भाव श्रीराम काय समजले!

तें तेच जाणोत. श्रीरामकृष्णपरमहंस किंवा रामप्रसाद या देवभक्तांचें अत्यंत रौद्रस्वरूप कालीदेवीवर निःस्सीम मातृप्रेम कसें जडलें असेल तें त्यांसच माहिती. सद्गुरूंच्या गूढ शक्तिपात करणाऱ्या अमोघ वाणीकडून मनाचें रेतारूप महावाक्य प्रज्ञावत आणि अनन्य अशा सच्छिष्यांच्या कर्णपुटांत शिरून त्यांच्या विज्ञानकोपांत अथवा आनंदकोपांत ब्रह्मात्मैक्यबोधरूप पुत्र कसा जन्मास येत असेल, हेंहि कल्पनेमें जाणतां येण्यासारखें नाहीं. मग यावरील रहस्यज्ञानाच्या अभावीं वरील वचनें ग्राम्य, रौद्र व अश्लील वाटल्यास त्यांत नवल तें काय? आधुनिकांच्या या गैरसमजांस आपलेंच प्राचीन शास्त्र व शिल्प यांचें परोक्षदर्शन कारण व्हावें हा एक दैवदुर्विलास होय! तिजोरीच्या किल्ल्या कर्मधर्मसंयोगानें हरवाव्या व मग त्यांतील अतुल घनास पारखें व्हावें अशी ही दुःस्थिति प्राप्त झाली आहे. अशा वेळीं 'क्ष' किरणाप्रमाणें अपरंपार जाणाऱ्या प्रपन्नतेच्या शुद्ध भावना-किरणांनीं आपल्या विद्याधनाचा, अथवा देवताविज्ञानाचा कांहीं शोध लागला तर पाहण्याचा या ग्रंथांत अल्प यत्न केला आहे. ज्या ग्राम्य, रौद्र व अश्लील वर्णनानें आधुनिकांचीं मनें आपल्या देवतांचदल कलुषित केलीं, त्याच आश्चर्यजनक वर्णनानें श्रद्धावान् भाविकांच्या मनाचा असा ग्रह होतो कीं, शिवमहिम्नस्तोत्र, शिवगीता किंवा शिवमहापुराणाची गंभीर विद्येश्वरसंहिता याचा या वर्णनांतील उत्तानार्थ हा वास्तविक भाव नसलाच पाहिजे. हें ग्राम्य, रौद्र व अश्लील वाटणारें सारें वर्णन परोक्ष अथवा लाक्षणिकच असावें. महामांत्रिक भट्ट मास्कराचार्यांना शिवरुद्रांच्या सगुणरूपाचा कदाचित् अधिक परिचय झालेला असें अनुमान होतें. कांहीं असो. या प्रकरणांत उपोद्बलक होईल असें वाटल्यावरून त्यांच्या रुद्रभाष्यांतील एक विस्तृत उतारा पुढें देत आहे.

(1) The formulas to solve the problems contained in these valuable literature were forgotten. + + + and the keys furnished to unlock the secrets for the purpose of utilising the hidden treasures were almost lost or unconsciously thrown away with the natural result that all rude and wrong processes now employed to open, unavoidably end in breakage and damage (Permanent History of Barat-Varsha, p. 3)

(परम शिव) ब्रह्माचीं रूपे तीन आहेत पैकीं एक कार्यरूप असून सर्वांचें उपादानकारण असल्यामुळे सर्वात्मक आहे दुसरें पुरुषसत्त्वक रूप उत्पत्तिस्थितिलयाचें कारण आहे. हीं दोन्ही रूपे अविद्यामूलकच आहेत त्याहून भिन्न असें जें तिसरें रूप तें मात्र निर्गुण व निरञ्जन असून सत्य, ज्ञान व आनंद ह्या लक्षणांनीं युक्त आहे “जड विश्व व सचेतन प्राणि-समुदाय असे चेतनाचेतन रूप जें विचित्र जगत् आणि त्याचप्रमाणें पूर्वी पुष्कळ वेळा होऊन गेलेलें आणि पुढें होणारें जगत्, हा सर्व रूढच होय ” असें नारायणोपनिषदात सांगितलें आहे त्याचप्रमाणें “विश्वापेक्षा अधिक आणि सर्व देवापेक्षा पहिला असा जो महर्षि रुद्र,” असेंहि त्याच उप-निषदात आहे. “चेतन व अचेतन त्याहूनहि कोठें कोठें भिन्न, कोठें कोठें सत्तारी, कोठें कोठें निर्मळ अशा रूपानीं हा जन्ममरणशून्य महादेव विश्व-रूप महासागरात झळकत असतो ” असेंहि वचन असून “आठ रूपे घेऊन तो हें चराचर धारण करीत असतो आणि तीन रूपे घेऊन सृष्टि वगैरे करीत असतो ” असेंहि वचन आहे. त्यापैकीं जो हा सहारकर्ता त्यावर देवाचा सर्वदा अधिकार असतो (तत्र योऽसौ सहार-कर्ता त सर्वदा देवाऽधितिष्ठति) कार्यकालीं जी अन्य तनु असते, तीं देवाची घोर तनु होय. दुसरी एक कल्याणकारक तनु आहे, “अग्नि हा रुद्र असून त्याच्या घोर व कल्याणकारक अशा दोन तनु आहेत. शतसूत्रीय होमानें घोर तनु शांत होते ” असें श्रुतीत सांगितलें आहे शिवशक्ति सर्वदा विचित्र असून सहारकारिणी आहेत व त्या महादेवाच्या सहार वगैरे करणाऱ्या घोर तनु आहेत त्याच्यासंस्थानें मनात भय येणें साहजिक आहे तस्मात् पहिल्या अनुवाकानें तशा प्रकारच्या क्षुद्र देवाला प्रसन्न करून घेऊन ‘नम’ इत्यादि मंत्रांनीं त्याच्या उपसहारसाधनाना नमस्कार करून तीं प्रसन्न करून घ्यावी “शतसूत्रीय होमानें घोर तनु शांत होत असून वसोधरिनें कल्याणकारक तनु प्रसन्न होत असते,” अशी श्रुति आहे, तेव्हा घोर तनुचा उपसहार करून दुसऱ्यापासून आठ अनुवाकांनीं महादेवाची विश्वरूपत्वानें स्तुति करून त्याला नमस्कार करावे याप्रमाणें केलें असता उत्कृष्ट प्रकारें तो प्रसन्न होतो नंतर दहा व अकरा या अनुवाकांनीं अमय मागावें, हा रुद्राध्यायाचा ठोकळ अर्थ होय

“ पहिल्या अनुवाकानें शुद्ध देव प्रसन्न करून घेऊन नंतर कोणत्या स्थानाचें अवलंबन करून देव राहात आहे हें समजत नसल्यामुल्लें सर्व चराचर त्याचें निवासस्थान कल्पून आठ अनुवाकांनीं सर्व चराचराला नमस्कार करावा आणि शेवटल्या दोन अनुवाकांनीं अभय मागावें. कारण, देव म्हणजे स्वातंत्र्याची पराकाष्ठा होय. इच्छेत येईल त्याचें अवलंबन करून तो जगतावर निग्रहानुग्रह करीत असतो. उदाहरणार्थ—वृक्षरूपानें प्रगट होऊन त्यानें देवाना मोहित केलें; विटवेप घेऊन सपत्नीक मुनींना भेट केलें (व्रताद् भ्रेपयामास). किरातरूप धारण करून अर्जुनाशी युद्ध केलें; भैरवरूप धारण करून कांहीं तरी वेप धारण केलेल्या देवीसह गजाननाला उत्पन्न केलें; इंद्ररूप धारण करून एका सेवकाला तपापासून भ्रष्ट करण्याचे मनांत आणलें, अर्मकरूपानें देवीच्या अंकावर शयनहि केलें; उन्मूक पक्षाचें रूप घेऊन एका ऋषीला ज्ञानोपदेशहि केला; उन्मत्त वेप धारण करून आपलें भूपित जननेंद्रियच जगताचें कारण असल्याचें दर्शविलें; (उन्मत्त-वेपभूषितो देवोत्तमायाऽऽत्मप्रजननमलंकृतं जगत्कारणत्वेन दर्शयामास।); अपराधी म्हणून स्वतःचा वध करण्यास उद्युक्त झालेल्या एका सेवकाचे निवारण करण्याकरितां वल्ले धुण्याच्या पापाणापासूनच रूप प्रगट केलें; आणि भूमीच्या चिळांतून गळलेलें हवि तेंथें समीपच राहून त्यानें भक्षणहि केलें. ह्याप्रमाणें इच्छेनुरूप नाना प्रकारचे वेप धारण करून क्रीडा करणाऱ्या देवाधिदेवाची ही विश्वलीला आहे. म्हणून विश्वरूपत्वानें स्तवन करून देवाला नमन केलें आहे. कारण, “ हे शंकरा, तुझीं चरित्रें विचित्र, गुह्य, व अतर्क्य असून ब्रह्मादि सर्व देवांनाहि तुझें ज्ञान होणें दुर्घट आहे (चरितानि विचित्राणि गुह्यानि गहनानि च। ब्रह्मादीनां च सर्वेषां दुर्विशेषोऽसि शंकर इति ॥) ” असें वचन आहे ” असेंहि कांहींच म्हणणें आहे.

ब्रह्मबन हें विवर्तरूपांत महामयाण आहे. ब्रह्मरसांत कटु, तुरट इत्यादि अथवा रौद्र, बीमत्स, भयानकादि सारे रस आमास रूपांत असतात. अवाच्य नाम व अदर्शनीय रूप हे माया महेश्वराच्या व्यावहारिक सत्तेतीलच अंश आहेत. हें कटु सत्य पचनीं पाडणें हें त्या विपप्राशन करणाऱ्या नील-कंठाच्या उपासनेतीलच एक दुर्गम रहस्य आहे. हाच विचार या प्रकरणांत किंचित् विस्तारपूर्वक करावयाचा आहे.

अर्जुनाला व उद्धवाला उपदेश करणारा वासुदेव कृष्ण थोर आणि गोकुळांतील वेंद्या, चोचड्या, वांकड्या यांच्या तोंडांतलें उष्ट्रें ताक मोठ्या आवडीनें पिणारा गोपाळकृष्ण ग्राम्य ही भेदभावना प्राचीनांनीं केली नाहीं. योग्यांनाहि जो सुदुर्लभ तो थोर महादेव आणि भूतपिशाचादिकाचा उद्धार करणारा पशुपति रौद्र किंवा ग्राम्य ही हेयोपादेय कल्पनाच चुकीची आहे.

मार्गे पृष्ठ १६ वर वर्णन केल्याप्रमाणें धोपेश्वराच्या देवळाच्या बाहेरचे मोठे पूजणाच्या शिवमक्ताची पूजा ग्राम्य म्हणजे मूर्खपणाचें आहे. माझ्या गुरुपरंपरेतील एक सत्पुरुष रावसाहेब कोल्हटकर एकदां बैलगाडीनें रानातून प्रवास करीत असता एके ठिकाणीं पाण्याच्या स्वच्छ झरोजवळ प्रातःकाळच्या नित्य कर्माकरितां उतरले व स्नानोत्तर नित्याप्रमाणें पूजा करण्याकरितां त्यांनीं चरोवरच्या अंधू नामक गड्यास निर्मळ जागेवरील पांच दगड आणावयास सांगितलें. ते दगड आणल्यावर त्यांनीं त्यांची पूजा केली व पूजा विसर्जन केल्यावर “ते दगड जेथून आणलेस तेथें नेऊन ठेव” असें सांगून ते बैलगाडीत बसले. अंधूनें ते दगड होते तेथें नेऊन न ठेवतां टाकून दिले व तोहि गाडीचरोवर चालण्यास परत आला. पण थोड्याच वेळांत त्याच्या पोटांत मयंकर शूल उत्पन्न होऊन त्याची मरणांतिक अवस्था झाली ! ते पाहून त्याचे घनी त्यास म्हणाले कीं, “अरे अंध्या ! मीं पूजलेले दगड जेथून आणलेस तेथें नेऊन ठेवलेस का ?” अंधू नाहीं म्हणाला व कसा तरी धडपडत मार्गे जाऊन त्यानें ते दगड पूर्वस्थळीं नेऊन ठेवले. तेव्हांच त्याचा असह्य पोटाशूल थांबला ! ग्राम्य देवता या शब्दाच्या व्याख्येकरितां ही सत्यकथा थोडक्यांत सांगितली आहे. या शिवमय सृष्टींत “भाव तोचि देव, भाव तोचि देव, ये अर्थी सदेह घरूं नका ॥” हेंच देवताविज्ञानातील गूढ रहस्य आहे. म्हणून श्रुतिमर्थ अर्चन भक्तीवरील समाप्तांत (४१५) सांगतात—
“सिद्धा सप्तांकित नवांकित । शालग्राम शकलें चक्रांकित । लिंगें सूर्यकांत सोमकांत । बाण तांदळे नर्मदे ॥ ६ ॥ भैरव भगवती मल्हारी । मुजा नृसिंह चनशकरी । बाग नाणी नानापरी । पंचायतनपूजा ॥ ७ ॥ गणेश शारदा विठ्ठल मूर्ति । रंगनाथ जगन्नाथ तांडव मूर्ती । श्रीरंग हनुमंत गरुड मूर्ती । देवार्चना पुजाव्या ॥ ८ ॥”

सगुण उपास्य आणि सकाम उपासना दोन्ही अविद्यामूलकच आहेत. पण भट्टभास्करांचें माध्य त्यावरच आहे. सगुण शिवरूपाच्या सकाम अनुष्ठानांत

साधकास जे अलौकिक अनुभव घडतात, त्यामुळेच शिवाच्या अचिंत्य शक्ती वर त्याची निष्ठा बसते आणि मग तीच शिवशक्ति शिवगुरूपास त्यास बोध करून त्रिगुणातीत, नामरूपातीत, प्रियद्वेष्ट्यमावातीत, असें परमशिवाचें निर्गुण तत्त्व पटविते. “सगुणाचेनि आधारें । निर्गुण पाविजे निघारें ॥” हे श्रीसमर्थीचें भक्तिसूत्र आहे त्यानीं सगुण रामाची व मास्तीची उपासना रुढ केली, अशासाठीं कीं, उपासकांनीं निर्गुण आत्मारामास पावावें. “नेति नेति” म्हणजे हें नव्हे, हें नव्हे, असें व्यतिरेकपद्धतीनें शिवस्वरूप जाणणें जसें कठिण आहे; तसेंच “नेति, नेति” म्हणजे इतकेंच नव्हे, इतकेंच नव्हे, शिव-शात सुंदर इतकेंच नव्हे, तर रौद्र, ग्राम्य, अश्लील, असें सारें निर्गुणरूपाप्रमाणें अवगुणरूपहि शिवरुद्रच होय हें व्यापक अन्वय ज्ञान पटणेंहि कठिणच आहे या प्रकरणात नमुन्याकरिता तोच विचार कर्तव्य आहे एरव्हीं जेथें असेंट ऑफ मॅनसारख्या अनेक ग्रंथात आज भौतिक शास्त्रज्ञच भौतिक जग वास्तविक नाहींच, एक आध्यात्मिक जग मात्र आहे असें म्हणू लागले आहेत. तेथें आपण अध्यात्मवाद्यांनीं मिथ्या अविद्यामूलक सगुणाची मीड ती काय म्हणून घरावी? परंतु भौतिक जगत् हें आध्यात्मिक जगताचें व्यक्त स्वरूप आहे असें ज्याप्रमाणें भौतिक शास्त्रज्ञ मानतात, त्या प्रमाणें व्यावहारिक सत्तेतील देवताविज्ञान व सगुणोपासना निर्गुणोपासनेचेंच व्यक्तस्वरूप मानणें अध्यात्मिकांसहि भागच आहे. व्यतिरेकदृष्टीनें आर्य, वैदिक व पवित्र असें शिवतत्त्व जाणल्यावर अनार्य, अवैदिक, अपवित्र, रौद्र, ग्राम्य, अश्लील, सारें एक रुद्रच हें अन्वयदृष्टीनें जाणावयाचें असतें तें जाणलें म्हणजे मग आक्षेपास उभें करण्यास जागाच उरत नाहीं असो

देवदेवताचीं प्राचीन वर्णनें, चिन्नें व प्रतीकें आज आपणास विचित्र वाटलीं तर तें आपलें अज्ञान समजावें, त्याचा उपहास किंवा तिरस्कार करू नये 'महाभारत, रामायण, भागवत हीं तीन अत्यंत महत्त्वाचीं व लोकप्रिय झालेलीं पुराणें शोकपर्यवसायी आहेत; हें वैराग्यसूचक गमक जसें पर

(१) It is not wise for the votary of modern Science to ridicule or despise either the learning of old time or the Strange and fanciful Symbols in which it was

[टीप पुढील पृष्ठावर पहा]

महत्वाचें, तसेंच देवांच्या विरूपतेचढल समजावें. अनेक मधुर वाद्यांच्या तालमुरांत होणारें देवांचें भजन वाद्यांच्या तालमुरांच्या उपाधीतच रंगतें. मजनांतील रहस्याकडे लक्ष राहात नाही. यासाठीं भजनाला नुसते टाळ घेतले म्हणजे पुरे. नटराजाचें नृत्य नुसत्या डमरूच्या नादावरच होत असे. देवीची मूर्ति सुंदर असेल तर तिच्या बाह्य सौंदर्यावरच उपासकांचें मन मोहित होईल. यासाठीं देवीच्या उग्र अथवा कुरूप मूर्ति किंवा अरूप प्रतीकें चरी. वास्तव्यप्रेमांत अगर मातृप्रेमांत प्रेमाविषयाच्या ठिकाणीं शरीरसौष्ठव असावें हा हेतु नसतो. सद्गुरूंची सत्त्वपरीक्षा रोमांचकारी कठोर असते ! नामरूप माया आहे. ईश्वराचें ऐश्वर्य, नामरूप, बरें वाईट, मंगलामंगल, या सर्व द्वंदांच्या अतीत आहे. भयंकर ऊग्र अशा कालीला आई म्हणून आळवणें, हे हिंदु धर्माचे विशिष्ट गूढ रहस्य आहे, असें स्वामी विवेकानंद म्हणत. भक्ताच्या सर्वात्ममावात मायेच्या नामरूपधर्मासंबंधी हयोपादेयता राहात नाही. ती राहातां कामा नये असा शास्त्राचा कटाक्ष आहे. आचार्यांनीं योजलेल्या पंचप्रतीकोपासनेंत हा देवतांच्या सुंदर रूपांचा मोहच टाळला आहे.

[टीप मागील पृष्ठावरून चालू.]

expressed, for many of these ancient symbols are pregnant with meaning—often with meaning showing deeper knowledge than the outer world now possesses.

(Inner life by Rev. C. W. Lead beater)

(१) Greatest mysteries were concealed in Symbols. The most beautiful of the Gods may often be depicted as dark visaged and in ugly forms, first because no age could indicate such supernal beauty and second because, were even an attempt to be made the worshippers attention would be distracted from the hidden life to a mere external form. (Lotus fire, see pp. 633—638)

(२) इक्ष्वाकु यत्नील चरित्रे किंवा श्री. गोंदवलेकर महाराज व निरंजन खुनाथ यांच्या चरित्रांत अथवा श्रीयाळ-चरित्रांत कृष्णासागर अशा श्रीगुरु-मांडलीच्या रोद्रस्वरूपाची कल्पना येते.

हे जसे रौद्रतेचे व अरुपतेचे रहस्य सांगितले, तसेच देवतानिरावरण असणे हे त्यांचे ज्ञानलक्षण मानावे. देवतांना अनेक हान व अनेक मुत्ते असणे हा त्यांच्या ठिकाणच्या अमर्याद सामर्थ्याचा पुरावा होय. तसेच त्यांची सिंह-वृषभादि वाहने व्याघ्रचर्मदि वसनं, हातांतील विविध आयुधे, हे त्यांचे लाक्षणिक स्वरूप होय. त्यांतील भाव शास्त्रात कोठे कोठे सांगितले आहेत. बिंदु आणि रेखा या परिमाणशून्यगमकांची अक्षरे बनतात. अनेक अक्षरांचे शब्द होतात व घटाकाशाप्रमाणे त्या शब्दांतील अवकाशांत अथांग अशा ज्ञानसागरातील अर्थ सामावला जातो. हा दिव्य नामातील अर्थ व दिव्य रूपाकृतींतील संकेत तज्ज्ञांस मात्र जाणवतो. ऐतिहासिक संशोधकांना जसे जीर्ण कागदांचे गळाठेहि निरीक्षणीय वाटतात, त्याप्रमाणे देवताविज्ञानाचे जे खरे जिज्ञासू व तज्ज्ञ असतात त्यांना प्राचीन व गूढ विज्ञानशास्त्र रौद्र व कुरूप अशाहि प्राचीन मूर्तीच्या विज्ञानांत व शिल्पांत उपलब्ध होतं. चागले उदाहरण द्यावयाचें तर सुप्रसिद्ध नटराजाच्या मूर्तीवरील विस्तृत भाष्य हे त्याचें ठळक उदाहरण होय.

आतां भैरव-भैरवी, रुद्र-रुद्राणी, काली-कराली, अशा रौद्र व संहारक देवतांची वर्णनें थोड्या-फार अतिशयोक्तीनेंहि उग्र अशीं वर्णिलेलीं असतात यांत नवल नाहीं. व्याघ्रीचें क्रौर्य तिच्या पिलांस जसें भासत नाहीं, त्याप्रमाणे शिवशक्तीच्या उपासकांस त्यांच्या उपास्यांचें संहारक क्रौर्य भेडसावीत नाहीं. “भीपाऽस्माद्वातः पवते । भीपोदेति सूर्यः । भीपाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति ॥ (तै. उप. २।८) अथोत्पत्याच्या भयानें वायु वाहतो, सूर्य वेळेवर उगवतो, अग्नि, इंद्र, मृत्यु आपापल्या कामांमार्गे धावतात, असा भय-कारण कोण ? ते सांगतांना श्रीमच्छंकराचार्य आपल्या भाषांत सांगतात कीं, “तच्च भयकारणमानन्दं ब्रह्म ।” भयाचें कारण आनन्दब्रह्म होय. शिवशक्त्युपासनेंत भाविक व जाणत्या उपासकाची हीच योग्य धारणा असते. तो घोरस्वरूप रुद्र-भैरव आणि ती भयानक कालिका अथवा चडिका ही मंगलमय शिवशक्तीचीच रूपे होत, असें तो जाणत असतो. पणस आणि अननस, अथवा महालुंग आणि नारळ अशा ओयड्योपड दिसणाऱ्या पळांतील उत्तम रस रसश मोक्षा जाणत असतो. दुसरे असें कीं, शिव, रुद्र, काली या संहारकारक देवतांची निःस्त्रीम वैराग्य ही गुणोपाधि

आहे. त्यांच्या स्पष्ट निदर्शनासाठीं मेसूर व रौद्र नामरूपांची आवरणें शास्त्र-कारांनीं आपल्या वर्णनात योजावीं हें सहज आहे.

शिव आणि रुद्र व शक्ति यांची शास्त्रांत सौम्य आणि उग्र अशीं दोन रूपें वर्णिलीं आहेत. “ दया तिचें नांव भूतांचें पाळण । आणिक निर्दळण कंठफाचें ॥ ” या संतोक्तीप्रमाणें शिव आणि घोर हीं एकाच भोळ्या शंकराचीं रूपें संभवतात. व तीं दोन्हीहि स्तुत्य असतात. अदिती म्हणजे देवमाता व अदिती म्हणजे सर्वमक्षक ; असे दोन्ही अर्थ संभवतात. संत म्हणतात, “ मऊ मेणाहुनी आम्ही विष्णुदास । कठीण वज्रास मेदूं ऐसे ॥ ” उत्पत्ति, स्थितीप्रमाणें लय हेंहि ईश्वराचें अपरिहार्य कर्तव्यच आहे. शरिराच्या आरोग्यासाठीं शल्यचिकित्सा करावी लागते, त्यास कोणी क्रौर्य म्हणत नाहींत. समष्टीच्या हितबुद्धीनें हिंसाहि कधीं कधीं अपरिहार्यच असते. अन्नपाक शिजविण्याकरितां विळीवर आडवीं घालून पडवळें, मोपळे वगैरे भाजी स्वप्ताखस चिरणाऱ्या आईला विघातक म्हणावें का विघायक म्हणावें हें कोण ठरवील ! सृष्टिकळाचे घटि यंत्रास लावलेले पोहरे भरलेले असले तर ते पुन्हां भरण्याकरितां त्यास अधोमुख होऊन रिकामें व्हावें लागतें. असेंच हें संघटनेविघटनेचें चक्र आहे.

गुणमायेचे सत्त्व, रज, तम असे तीन गुण आहेत. तिन्ही गुणांचें सामर्थ्य सारखेंच आहे. पार काय मधुर मक्तीपेक्षाहि विरोध भक्ति जास्त प्रभावी ठरते ! निरनिराळ्या काचातून कंदिलाच्या शुद्ध ज्योतीचा प्रकाश निरनिराळ्या रंगभेदानें पडावा, त्याप्रमाणें सत्त्वगुणप्रधान, रजोगुणप्रधान व तमोगुणप्रधान व्यक्ति व पदार्थ दिसतात. पण या उपाविभेदांत अनुस्यूत असलेली शुद्ध ज्योति अवर्ण असून ती शुद्धच प्रकाश देत असते. व तींच उपास्य होय. श्रीमतानें सोन्याचा घालकृष्ण केला व गरिबानें तांब्याचा केला किंवा मातीचा केला, म्हणून उपास्यांत न्यूनाधिकपणा येत नाहीं. कारण उपास्य देव माती, तांब्या, सोन्याहून वेगळाच असतो.

१ तो आनंद कसा तर ज्याच्यापुढें हिरण्यगर्माचा महानंद समुद्राच्या जत्रांतील सूक्ष्म येंद्याप्रमाणें असतो, असा तो निरतिशय परमानंद होय.

(स एको ब्रह्मण आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ तै० २।८ यावरील शक्तिप्रमाण पाहा).

गुणोपाधीच्या सत्त्वाधिक्यांतहि ईशविभूति दिसेल यांत नवल नाही. तमाधिवक्यांतहि ती पाहतां आली पाहिजे. हे प्रतीकोपासनेचें दुर्गम रहस्य आहे. भगवंताचे विश्वरूपदर्शन भयानक दिसतें. तेथें भगवान् पाहावयाचा असतो. अत्यंत रौद्र आणि भयावह अशा अति अमंगल शैलीच्या व चीभत्स रूपाच्या कालीची जगज्जननी प्रियमाता, म्हणून स्तुतिस्तोत्रे धी. रामप्रसाद कवीनें केलेलीं श्रीरामकृष्ण परमहंस इत्यादि देवीभक्तांनीं जीं उत्कट प्रेमभरानें गायलीं आहेत, तीं पुन्हां पुन्हां मनःपूर्वक साद्यंत वाचली म्हणजे सर्वांगीण भक्तीचें रहस्य कळून येईल. नारसिंहाचें रूप पाहून प्रह्लाद चाल भयानें पळून गेला नाही. साक्षात् पोटाच्या एकुलत्या एका सुंदर राजकुमाराचा बळी मागणाऱ्या नरमांसमक्षक अशा अघोरी व कुट्टि अशा शिवरूप अतिथीचा श्रीयाळ-चांगुणा यांनींच काय, पण त्यांच्या विचारांचाळानेंहि तिरस्कार केला नाही. रुद्रच काय भगवान् श्रीकृष्णहि आपल्या विभूतियोगांत “द्यूतं छलयतामस्मि,” असें सांगतात. श्रीकृष्णाच्या चरित्रात वर वर पाहतां तो चोर आणि शिंदळ, कपटी आणि कावेबाज होता असें कोणास भासलें तरी पण गोप आणि गोपी, अर्जुन आणि उद्धव, युधिष्ठिर आणि भीष्माचार्य, तसेंच श्रीनारदांसारखे सिद्ध ऋषि आणि मुनि यांची श्रीकृष्णभक्ति पराकोटीला गेली नव्हती काय? यावरून हे लक्षांत घ्यावें कीं, विचार करण्याची आक्षेपकांची आणि त्यांची पातळी यांत जमीन-अस्मानाचा भेद आहे. या भेदाचा शांतपणें, निर्विकार चित्तानें व अंतर्मुखवृत्तीनें पुन्हां पुन्हा विचार करावा म्हणजे हे आक्षेप अययार्थ वाटूं लागतील. Evil to him that evil Thinks.

एकच अमूर्त राजसत्ता मुख्य प्रधानापासून गांव महार-मांगांपर्यंत निरनिराळ्या व्यक्तींत भिन्न भिन्न तऱ्हेनें व्यक्त झाली, तरी त्यानें राजसत्तेला न्यूनाधिक्य प्राप्त होत नाही. रहदारी रोखणारा शिपाई राजाचीही गाडी रोखून धरतो. तेव्हां तो राजाहून श्रेष्ठ ठरत नाही. त्या शिपायांतील तें प्रतिबंधक सामर्थ्य राजसत्तेचेंच असतें. तर्चि राजसत्ता जुलमी वृत्तीच्या अधिकाऱ्यांत शिरून जुलूम करते, सैनिकांत शिरून हिंसा करते, दुर्वृत्त्यायाधिशांत शिरून लांच खाते, महार व भेगी यांच्या शरिरांत शिरून

चढविते ; अथवा एकच विद्युच्छक्तिप्रकाश, गानि, ध्वनि, रोगनिवारक किंवा प्राणहारक शक्ति इत्यादि निरनिराळ्या कार्यांत व्यक्त होते. निरनिराळ्या रंगाच्या व शक्तीच्या गोलकातून निरनिराळ्या प्रकाश पाडते. पण त्यामुळे मूळ विद्युच्छक्तीच्या शक्तिस्वरूपात इटानिष्ट असा भेद करता येत नाही, श्रेष्ठ, कनिष्ठ, सुकृत, विकृत, विधायक, विनाशक, सुरुप, कुरूप, सत्त्व, रज, तमो-गुणी हे भेद उपार्धाचे जाणावे, मूळ शिवसत्तेचे अथवा आदिशक्तीचे नव्हत. एकाच मळ्यातील जलमृत्तिका सुठ, हळद, कादा, गाजर, ऊस, मिरची, द्राक्ष, एरंड्या, काली, काकडी अशा विविध कंदफलमूळ यांच्या रसात व्यक्त होते.

याप्रमाणे कार्यवृत्तरूप शिवरूढ व त्याच्या शक्ति यांचे व त्याच्या रूपांचे जे एकदेशी व विकृत वर्णन केले जाते, ते उपाधिसापेक्ष व परोक्षच असते हे विसरू नये त्यामुळे मूळ शिवाचे किंवा चिच्छक्तीचे माहात्म्य कमी होत नाही. आणखी असे पाह्यावे की, एखाद्या परम माग्यशाली सम्राटाच्या कुडलीत हि राहु, केतु, शनि इत्यादि तथाकथित पापग्रह असतातच. त्याप्रमाणे या विश्वाच्या कुडलीत रुद्र, रुद्राणी, कराली, काली, चंडी, नवदुर्गा, माना योग्य ते स्थान आहेत.

गाथीचे शेण आणि मूत्र ही पवित्र मानतात. मेंढ्याचे केस व काही किड्याचे मल यांचीच सदा सोवळी अशी वळे करतात. भृगुनामातील मळाचा राजे लोक कपाळी तिलक लावतात मधमाशाची उष्टी मध हे औषधास उत्तम अनुषान समजतात. राखेने देवाची उपकरणे धासतात व रागोळी घालणे भंगलसूचक समजतात. शस्त्राने विणूला व वनगाईच्या शिंगाने शकराला अभिषेक करतात. याप्रमाणे पवित्र मानलेल्या ग्राम्य वस्तूंची अनेक उदाहरणे देता येतील.

दुसरे असे की, या त्रिगुणात्मक विश्वात तमोगुणप्रधान वस्तु आणि व्यक्तिहि असणारच. नाश करण्यास योग्य अशाचा नाश न होईल तर उत्पत्ति व रिपतीच समवणार नाही. शिवाय लय आणि उत्पत्ति, विघटना आणि सघटना, शून्यचिक्त्रिता आणि आरोग्य प्रतिबध्ननिरास आणि इष्टप्राप्ति, आवरणभंग आणि स्वयसिद्धाची उपलब्धि, शिक्षा आणि शिक्षण, सयम आणि स्वातन्त्र्य, मृत्यु आणि जन्म, अशा विरोधात आपणाला वाटते तेवढे

अंतर नसतें. रात्र आणि दिवस एकमेकांचे कारक असतात व एकमेकांत मिडलेले असतात. दुःख ही सुखाची पार्श्वभूमी आहे. इतकेंच काय तर “जनीं दुःख तें सुख मानीत जावें।” असा श्रीसमर्थ रामदासांचा दडक आहे. लेखकाच्या बंधूनी शिवाजीचा सुंदर मोहक पुतळा तयार केला होता, तो पाहून लोकमान्य टिळक म्हणाले, “या चेहऱ्यात कौरव कमी दिसतें, तें अवश्य दिसलें पाहिजे” क्षत्रिय रणगाजीच्या ठिकाणी कौरव हा गुण आहे. दोष नव्हे.

या विश्वात उत्पन्न होणाऱ्या हरएक वस्तूचा व व्यक्तीचा प्राप्त करणारा काल आहे. त्या कालाची शक्ति ती काली होय. ती अशात असल्यामुळे कृष्णवर्ण मानली आहे. ती सहारक असल्यामुळे अति उग्र अशी वर्णिली आहे. ती अशी की, कोणाहि उन्मत्ताला तिचा धाक वाटावा. दैन्य आणि दुःख पराकाष्ठेचें का असेना, दुष्ट, दुरात्मे, वैरी कितीहि प्रचळ का असेनात, ही कालसत्ता त्याचाहि नाश करते म्हणूनच ती काली अत्यंत उग्र असूनहि भातेप्रमाणें प्रेमळ व प्रियहि आहे. ती ज्या वस्तूचा व व्यक्तीचा नाश करते, त्यापैकी काहीं आपणांस प्रिय वाटत असल्यामुळे तिच्या निष्ठुर कौरवाचा राग येतो; पण त्या प्रिय वस्तूच्या नाशाबरोबर ती आपली ममता व अहता या मूळ प्रतिबंधक दोषांचाहि नाश करते. ही फार मोठी इष्टापत्तीच असते. फार काय, पण त्या महासंहारक देवतेनें आपल्या जीवभावाचा बळी द्यावा, असाच त्याच्या परमार्थसाधनांतील हेतु असतो. साराश, नामरूपाचा नाश हा स्वरूपतः अनिष्ट आहे असें आपणास वाटतें, तो आपला भ्रम आहे. नाशाला योग्य त्याचाच नाश होतो. शाश्वताचा नाश होत नाही. या माझ्या सूचनाचा खोलवर विचार केल्यास तसेंच पुराणातील व वैदिक वाङ्मयातील वर्णनें बहुधा परोक्ष व लाक्षणिक असतात हेहि न विसरल्यास आधेपक्षाच्या दृष्टीत इष्ट तो परक पडेल. लाक्षणिक वर्णनें ज्याप्रमाणें जाणतनास रहस्यमोघ व्हावा म्हणून तशीं केलेलीं असतात, तशीं अतिशयोक्तीचीं वर्णनें अजाणत्याच्या मनावर परिणाम व्हावा म्हणून तशीं करावी लागतात. शिवगीतेंत पार्वतीचें वर्णन करताना म्हटलें आहे की, “नक्षत्रांनीं सुक व विंध्य पर्वतासारख्या अत्युच्च स्तनांच्या मारानें झालेलीं रात्रच काय, त्रिनाभ्यमाग (कटि) आहे किंवा नाही याचीच शका उत्पन्न व्हावयाची

अशी—” अशा अलंकारिक वर्णनाच्या शब्दश अर्थाकडे पाह्यावयाचे नसते. ग्रंथसदभावून ग्रंथकाराचा हेतु जाणावयाचा असतो शिवाने आपल्या अपराधाची क्षमा करून आपणावर प्रसन्न ठावून घ्यावून शिवमहिमाच गाणारा पुढे दत्त “अमृत्य शीलम्” अशा शब्दांनी शिवाची निंदा कशी करील ? “तथापि स्मर्तुणा वरद परम मङ्गलमसि” ॥ २४ ॥ याप्रमाणे शिवस्तुति करण्याचाच कवीचा उद्दकट भाव तो त्या श्लोकाच्या चवथ्या चरणात स्पष्ट करीत आहे जड पापाणाचे शिवलिंग, स्मधानाचा शेजार, ग्राम्य वाटणाऱ्या वेशभूषा, रौद्रस्वरूप हे सारे एकाच ईश्वरी मायेतील नामरूपात्मक प्रकार आहेत व त्यांचे अधिष्ठान परमशिवाशिवाय दुसरे कोणतेच समवत नाही रौद्र, भीमत्स, भयानक, अश्लील हे सारे रस त्या एकाच अक्षरसावरील विवर्त आहेत. शारीरिक कुरुपपणा आणि मानसिक दुर्गुण सामान्य दृष्टीला दिसतात तसे ते योग्याच्या दृष्टीला दिसत नाहीत ते त्यात यथार्थ व यशस्वरूप दिसतात सच्चिदानन्दमय शक्तीचा तो चिद्विलास आहे, असेच योग्यांना दिसते. श्रीरामकृष्ण परमहंस वेश्यानादि मातेसमान वदन करीत. विवेकानंद मद्यप्याला सद्गुरूच मानीत शिवाय व्यष्टिज्ञान सापेक्ष असते ते यथार्थ नसते एकाला एक वाटेल दुसऱ्याला तसे वाटेलच असे नाही असो

आता प्रलयकालाच्या भैरव-भैरवीचे योगवासिष्ठात अति विस्तृत वर्णन केले आहे (६।२।८१।८३) त्यातील थोडा नमुना येथे देतो श्रीवासिष्ठ म्हणतात, “हे राघवा ! त्यानंतर मी त्या महाकाशात त्या रुद्राला नाचताना पाहिले त्या वेळी आपले विभुत्व सोडून आकाशच साकार झाले आहे असे भासले. त्याचे शरीर पारच मोठे, सजल मेघाकार व दाही दिशाना व्यापून सोडणाऱे होते सूर्य, चंद्र, अग्नि हे त्याचे नेत्र होते दशदिशा हे त्याचे चंचल वस्त्र होते तो जणु काय नीलवर्ण प्रभेच्या ज्वालाचा चघन स्तम्भ आहे असे वाटत होते बडवाभि याच ज्याच्या दृष्टि आहेत, चंचल भुजा हाच ज्यातील भयंकर लाटाचा समूह आहे, असा हा एकाच सगुद्रच जणु काय शरीर धारण करून उभा राहिला आहे असे वाटले त्यानंतर त्याच्या शरीरापासून

१ मुक्ताभरणसयुक्ता रात्रि ताराद्धितामिव, विन्ध्यक्षितिधरोत्तुङ्ग
कुचमारमरालसाम् ॥ ३२ ॥ सदस्तस्तथाविष्टमध्यदेशान्तराम्बराम् ॥ ३३ ॥

शिवगीता अ ४

एक छाया उत्पन्न झालेली मी पाहिली. ती त्या सद्वाच्यपुढे उभी राहून नृत्य करू लागली. ज्वालानी व्यापलेल्या अग्नीमुळे चंचल झालेल्या वन-समृद्धीप्रमाणे तिचे कृष्णवर्ण मस्तक पुष्प-पल्लवादिकांनी भूषित केले होते. तेल घालून स्वणलेल्या काजळाप्रमाणे ती काळी होती. ती तम श्रीच देहयुक्त झाली आहे असा भास झाला. ती इतकी उच्च होती की, मोठ्या प्रयत्नाने, योगबलाने, मनीषेगाने अनेक सहस्र वर्षे रचित खाली-वर जेव्हा पायले तेव्हा तिचे मस्तक व पायाची नखे पाहिली. देवादिकांच्या शिरकमलाची विच-विचित्र माला तिने आपल्या गळ्यात घातली होती. तिच्या वस्त्राचे अचन वायूने प्रदीत केलेल्या अग्नीचेच आहेत असे भासत होते. तिच्या दीर्घ कर्णावरून नाग लोंबत होते. एकदा ती एकमुखाकार दिसत होती. काही वेळ अनंत उग्र मुखानी ती युक्त होत असे. तीन लोक हे तिच्या अंगावरोल रत्नजडित आदर्शच होते. कानामध्ये हिमालय व मेरू हांचे एक कप्याचे व दुसरे सोन्याचे अशी कुंडले होती. ज्याच्या योगाने प्रचंड पर्वतहि तृणाप्रमाणे उडून जात होते, अशा निश्वासा वायूच्या योगाने तिने सर्व दिशा दुमदुमून सोडल्या होत्या. हीच ती कालरात्री होय असे मी तिच्या देहावरून अनुमान केले. हीच ती भगवती काली होय. याप्रमाणे ती फार मोठी भैरवी देवी सर्व आकाशाला व्यापून त्या भैरवाकार कल्पद्रुाच्या पुढे नाचत होती तिच्याकडून वंदन केला गेलेला तो आकाशभैरवहि तिच्याप्रमाणेच विस्तीर्ण आकाराने त्या वेळी जोराने नर्तन करू लागला. रक्तरूपी आतवाने भरलेले यमाच्या रेखाचे मोठे शृंग हातांत घेऊन, वक्षःस्थलावर रुडमाला धारण करणारा, गळ्याच्या आति विस्तीर्ण पंखांनी आपले मस्तक भूषित करणारा व प्रलयकाली जगत् भक्षण करून आनंदित झालेल्या कालरात्रीकडून वंदन व स्तुति केला गेलेला तो महाभयानक भैरव “डिंबं डिंबं मुडिषम् पवदन सहसा क्षम्य क्षम्यं प्रक्षम्यं” इत्यादि तालव्यंजक शब्दवाद्यांनी नाचणारा तो फालभैरव तुमच्या शानप्रतिबंधक दोषाचे निरासन करून रक्षण करो!”

(त्या डिंबं डिंबं इ. गीताचा भावार्थ—“हे भगवन्! सर्व प्राण्यांच्या डिंबाला म्हणजे अनर्थमोगाची उपाधि अशा स्थूल शरीरादि प्रपंचाला साजून त्यानंतर डिंब म्हणजे सूक्ष्म शरीरादि प्रपंचालाहि भक्षण करून त्यानंतर “मुडिष” मूळोपाधिमूलकारणशरीरात्ताहि चरमसाधारणात्ता

वेळीं तत्त्वत आबिर्भूत होऊन पूर्णपणे भक्षण करून टाक. नंतर पाचव्या, सहाव्या व सातव्या योगभूमिकावर क्रमानें आरूढ करून त्या सर्व प्राण्याच्या जीवन्मुक्तीचा सत्त्वर परिपाक कर आणि शेवटीं विदेह कैवल्यानें त्यांना आपल्या उदरात पचवून सोड.) वसिष्ठ पुढें सांगतात—

“रामा ! वस्तुतः तो पुरुषहि नव्हे व ती स्त्रीहि नव्हे तें नृत्य नव्हे व ती दोघेहि नव्हेत. आणि तशाच त्या दोघाच्या तशा प्रकारच्या आकृतिहि नव्हेत अनादि चिन्मात्र आकाश कीं, जें कारणाचेंहि कारण, अनंत व शांत आहे, तेंच अव्यय तत्त्व हे असें आभासमय पसरलें आहे निरतिशय आनंद रसरूप असलेलें तें सद्ब्रह्मच नीळकंठ, त्रिनेत्र इत्यादि शिवस्वरूप होऊन प्रलयकालीं उपासकाकडून भैरवाकार पाहिलें जातें. कारण त्याच्या वासनेच्या अनुसार तो परमाकाशच त्या आकृतीनें जगत् शांत झालें असता स्थित होतो ”

“रामा ! हा जो चिन्मात्र परमाकाश मीं तुला सांगितला तोच शिव आहे अविद्याप्रातीचें निरसन करून तात्त्विक शिवस्वभावदाष्टि उघडावी म्हणून मीं वर जगत्प्रलय रुद्राचें नृत्य इत्यादिकाचें स्वानुभवानुसार वर्णन केलें. तें चिन्मात्र धन आकाश असून तेंच तसें नुसतें मासतें त्यात तत्त्वार्थ काहीं नाहीं तो भैरव चिदाकाश असून त्याला शिव असें म्हणतात, व त्याहून भिन्न नसलेली जी मनोमय स्पंदनशक्ति तीच त्याची माया आहे असें जाण तिलाच शुष्का, चडिका उमा इत्यादि नावें प्राप्त झाली आहेत ती शिवरूपच असून तिचें क्रिया स्वरूप केवळ अज्ञानदर्शेंत तेवढें दिसतें.” इत्यादि यावरून मनोहर आणि रौद्र, ग्राम्य आणि मन्त्र हे सारेच तत्त्वतः मायाभ्रम आहेत, असें म्हणावें लागतें.

आता याचप्रमाणें अनार्य, अर्वाचीन व अश्लील या आक्षेपाचा विचार सुढील प्रकरणात करू

शूलद्रुमपाशदंडपाणिमादिकारणं श्यामकायमादिदेवमक्षरं
निरामयम् । भीमविभ्रमप्रभुं विचित्रतांडवप्रियं
काशिकापुराधिनाय कालभैरवं भजे ॥ ३ ॥

कालभैरवाष्टकम्

प्रकरण १५ वें अवैदिक व अश्लील

स कस्य स्तोतव्यः कतिविधगुणः कस्य विषयः ।
पदे त्वर्वाचीने पतति न मनः कस्य न वचः ॥ २ ॥

— महिम्न

ब्रीडोत्तरोष्ठोऽधर एव लोभो धर्मः स्तनोऽधर्मपथोऽस्य पृष्ठः ॥
कस्तस्य मेढ्रं वृषणौ च मित्रौ कुक्षिः समुद्रा गिरयोऽस्थिसङ्घाः ॥ ३ ॥

मागवत २।१

जगत्कारणाधीश्वर अशा निर्गुण वं अनादि म्हणजे अतिप्राचीन परम शिवाची कल्पना येण्याकरितां अर्वाचीन, सगुण व स्थूल अशा अनेक प्रतिमा-प्रतीकादि गमकांनी त्यास निर्दिष्ट करतात. या सर्व परोक्ष गमकांना त्याच्याच-कडून सत्ता मिळत असल्यामुळे तद्वारांहि त्या कारणात्म्याची परोक्ष कल्पना करतां येणें अशक्य नाहीं. म्हणून अशा विकल्पांचा स्वीकार करूनहि अधिष्ठानरूप अथवा निमित्तोपादानरूप शिवस्वरूपास गौणता येत नाहीं. “तुका म्हणे जें जें बोलो । तें तें साजे या विठ्ठला ॥” या न्यायानें मागील व या प्रकरणांत विचार सुरू आहे. मूर्तिपूजा प्राचीन आहे का अर्वाचीन आहे या मुद्याला महत्त्व नाहीं. तसेंच शिवलिंग अनार्य व अश्लील नाहीं, या पूर्वविवेचनाशीं ही विसंगति आहे, असें समजू नये. अशी सूचना देऊन प्रकरणास आरंभ करतो.

शिव हें नाम ऋग्वेदांत नाहीं म्हणून शिव अवैदिक आहे, मोहनजोदरो येथील उत्खननांत शिवलिंगें पुष्कळ सांपडलीं म्हणून शिवलिंगोपासना द्राविड संस्कृतीची आहे, याउलट ह्यूनरसंग यांच्या प्रवासवर्णनांत कोणाहा शिवलिंगोपासनेचा उल्लेख आढळत नाहीं, म्हणून शिवलिंगोपासना वीर धर्माच्या च्हासांतून बौद्धांच्या स्तूपांच्या पूजेतून मागाहून निघालेली असली, अर्थात् ती अर्वाचीन व अमंगल आहे, तसेंच लिंगयोगी ही शिवपार्वतीची

प्रतीक मानल्यामुळे लिंगोपासना अश्लील आहे, या सर्व आक्षेपांनी शिवलिंगोपासनेचे स्वयंसिद्ध वस्तुमाहात्म्य कमी होत नाही, हा विचार मागील प्रकरणाप्रमाणे याहि प्रकरणात करावयाचा आहे. शिवशक्ति ही तत्त्वे जशी प्राचीन तशी अर्वाचीन पण आहेतच. ती निर्गुण आहेत, तशी सगुण आहेतच. सर्व ग्राम्य भव्य मंगलामंगल क्रियाकर्मात कारणरूपाने ती आहेतच. शंभुगीता म्हणते त्याप्रमाणे मैथुन हे सहजपीठ त्यांचेच आहे. मेढू व वृषणाचे उपादानकारण तीच. चौदांचे स्तूप ही जी स्मारकपूज्य चिन्हे असतात, त्यात व्यापक शिवतत्त्व असणारच. ज्याचे चित्त शुद्ध आहे, त्याला सारे सर्वदा शिवमयच आहे. हाच विचार पुढे थोड्या विस्ताराने सांगावयाचा आहे.

शिवलिंगोपासना ही अवैदिक, अर्वाचीन व निंद्य आहे, हे दाखविण्यासाठीच चौद्धर्मांच्या ग्रंथ स्वरूपाशी तिचा संबंध जोडण्यांत येतो. आता चौद्ध आणि शैव यांचे कांही चाचतीत परस्परांनुकरण होत होतें असे जरी मानले, अथवा कोठे कोठे शैव-बौद्ध स्तूपांची शिवलिंग म्हणून उपासना करूं लागले होते, हे जरी खरे असले, तरी त्यामुळे शिवलिंगोपासना निंद्य न ठरतां स्तुत्य कशी ठरते, तेंहि विधायक दृष्टीने दाखवितां येईल. पण पश्चिमेकडील प्राच्य विद्या संशोधकांचे अनुकरण करणाऱ्या आपल्याकडील आधुनिकांच्या अति स्थ अशा ऐतिहासिक दृष्टीला श्रुतिसमन्वयाचे, अध्यात्मज्ञानाचे व धर्ममावनेचे अगत्य व जिह्वाळा कवितच आढळतो. म्हणून चौद्धांच्या स्तूपांची का म्हणाना कधी काळी शिवलिंग म्हणून उपासना रूढ झालेली असली तरी ती स्तुत्य कशी ठरते, तें दाखविण्याचा विधायक प्रयत्न त्यांच्याकडून होत नाही, तो मी या प्रकरणात मुद्दामच नमुन्याकरता करित आहे.

तें करताना अगोदर दुसरे एक तत्सदृश ठळक उदाहरण घेऊं. ईजिप्त येथील आठ कोटी घनफूट इतक्या प्रचंड आकाराच्या व चार हजार वर्षांपूर्वीच्या सुप्रसिद्ध मनोऱ्यांशी (Pyramids) चौद्धर्मांचा जरी संबंध नसला, तरी योर मृतांच्या अवशेषांवरच उभारलेले ते अतिप्रचंड स्तूपच आहेत. या मनोऱ्यासंबंधी संशोधन करण्याचे अनेकांनीं मगरीय प्रयत्न केले व लक्षावधि रुपये त्यापार्शी खर्च केले. या संशोधकांच्या मालिकेंतील डॉ. पॉल ब्रंटन हे धर्म व तत्त्वज्ञानाची आस्था चाळणारे असे अगदीं अलीकडील संशोधक होत. त्यापूर्वीचे एक सुप्रसिद्ध संशोधक सर विल्यम जोन्स यांनी

त्यांस महादेवाची प्रतीक असें म्हटलें आहे. डॉ. पॉल ब्रंटन हे योगाभ्यासी, साहसी व कट्टे जिज्ञासु होते. त्यांची संशोधनाची पद्धत व मनाची तयारी इतर सामान्य संशोधकांहून अगदी वेगळी होती. ईजिप्तच्या अधिकाऱ्यांची परवानगी घेऊन ते एका रात्री ईजिप्तमधील एका प्राचीन मनोऱ्याच्या पोटांत शिरले. तो सारा प्रांत भुताळलेला होता. रात्री तेथे अनेक भूतचेष्टा होत. अशा सूक्ष्म परलोकांच्या अनेक भुताखेतांनी त्यांना प्रथम भीति व किळस उत्पन्न केला. पण तो सारा सहन करून ते धैर्याने हातांत (टॉर्च) घेती घेऊन त्या मनोऱ्याचा आंतील गुप्तमार्ग हुडकीत होते. त्या मनोऱ्याच्या पोटांत काहीं खोल्या, काहीं गुप्त दरवाजे व कठिण मार्ग होते. डॉ. पॉल ब्रंटन यांच्या यापुढील संशोधनांत त्यांच्या अंतर्मुखतेच्या एकाप्रतेने त्यांचा ऐहिक देहभाव सुटला. ते त्यांच्या संवादी सहृदयतेमुळे परलोकांतील स्थिति अनुभूत लागले. त्यांना तेथे त्यांच्या परिचित अशा अनेक दिवंगत व्यक्ति दिसल्या. नंतर तेथील गुरुमहाराज (High Priest) यांचे त्यांना दर्शन झाले. त्यांनी त्यास परत जाण्याचढल पुष्कळ सांगितले. पण त्यांच्या दुर्दमनीय जिज्ञासेमुळे त्यांनी ते ऐकले नाही. त्यापुढील उभयतांचा संवाद वाचीत असता कठोपनिषदांतील यम व नचिकेता यांच्या संवादाचे स्मरण होतें. पण नचिकेत्याहून पॉल ब्रंटन यांची जिज्ञासा वेगळ्या प्रकारची होती. त्यापूर्वी कोणही आधुनिक संशोधकाला न उकललेले त्या मनोऱ्याचे अति गूढ रहस्य त्यांना समजून घ्यावयाचे होतें. त्या गुरुमहाराजांनी त्यांची दृढ जिज्ञासा पाहून त्यांस थोडी माहिती दिली. ते म्हणाले की, येथे परलोकांच्या चित्र-गुप्तांचे वाङ्मय आहे. पण त्या ठिकाणी जाण्याचा तुला अद्याप अधिकार प्राप्त झाला नाही. तथापि तू अभ्यात्माचा अभ्यास केला आहेस, म्हणून मी तुला तेथे नेण्याचा यत्न करतो. मग पॉल ब्रंटन त्या गुरुमहाराजांच्या मागोमाग कसल्या तरी अज्ञात मंद प्रकाशांत गुप्त मार्गांने चालू लागले. पण त्या

1 Sir William Jones says that the Pyramids of Egypt, as well as those discovered in Ireland, and probably also the tower of Babel seem to have been intended for images of Mahadeo (Phallic miscellanies, p. 91)

मार्गाच्या अखेर त्यांना पुढील मार्ग बंद केलेला आढळला ! व एका अदृश्य शक्तीने त्यांना मार्गे पूर्वस्थळी लाटले नंतर त्यांना त्या परलोकच्या गुरू-महाराजाच्या तोंडून एक दिव्य संदेश मिळाला त्यानील आशय असा होता—
 “माझ्या मुला, यापुढील येथील मार्गदर्शन तुला होण्याला अद्याप अवकाश आहे पण याचप्रमाणे तुझ्या अंतरात असलेला गूढ मार्ग शोधून पहा म्हणजे तुला तुझ्या सूक्ष्म बुद्धिरूप गुहेत तुला जे पाहण्यास योग्य ते पाहण्यास मिळेल या मनोऱ्याचे जे गूढ रहस्य तेच तुझे आत्मरहस्य होय येथील गुप्त दालने व त्यातील गूढ बाध्यस्तप्रहू तू आपल्या पिंडाच्या ठिकाणीच पहा या मनोऱ्याचा गूढ संदेश असा आहे की, मानवाने अतर्मुक्त होऊन आपल्या पिंडाच्या आतील गूढ जीवनकेंद्रात शिरून आत्मप्रत्यय घ्यावा तुझे कल्याण असो !” हे गूढ गुजन येथे थोडे विस्ताराने दण्याचे कारण, याचप्रमाणे उपास्य व त्याचे प्रतीक यातील गूढ रहस्य सामान्य ऐतिहासिक दृष्टीच्या आढोकाच्या बाहेरचे आहे, हे ऐतिहासिकांनी अवश्य जाणलेले बरे इतकी सूचना देऊन आता आपण पुन्हा बौद्धरूपाकडे वळू

1 “My son,” came a murmur from the High Priest, “it matters not whether thou discoverest the door or not. Find but the secret passage within the mind that will lead thee to the hidden chamber within thine own soul, and thou shalt have found something worthy indeed The mystery of the great Pyramids is the mystery of thine own Self The secret chambers and ancient records are all contained in thine own nature The lesson of the pyramid is that man must turn inward, must venture to the unknown centre of his being to find his soul, even as he must venture to the unknown depths of this fane to find its profoundest secret Farewell !” (A search in Secret Egypt, by Paul Brunton pp 77 78)

कोठें कोठें शैवांनीं शिवलिंग म्हणून चौदाव्या लहान स्तूपाचा उपयोग केला असला किंवा अशा स्तूपांचें अनुकरण केलें असलें, तरी तेवढ्यानें शिवलिंगोपासना अर्वाचीन, ग्राम्य, निकृष्ट किंवा निम्नहि ठरत नाही. कारण घातुगर्भ स्तूप हे चौदांचें वंदनीयच स्मारक असतें. त्या अनुकरणांत धर्मग्रंथतेची ऐतिहासिक दृष्टीची कल्पना अगदींच अनुचित व अप्रयोजक वाटते. कोणा थोर मानवाच्या मृत शरिराची अंतिम शेपरूप रक्षा हे त्याच्या वास्तविक अमृतत्वाचेंच जणुं स्मारक आहे, असें मानतां येतें. देहोपाधि जाळून गेल्यानंतर जी कधींच न जळणारी पांढरी रक्षा राहने, तें निषेधावधि अशा अंतर्धर्माभिनवेंच एक प्रतीक असें मानतां येईल. रक्षा अथवा राख या संज्ञाच नित्यता दर्शवितात. ही रक्षा अथवा चिताभस्म शिवास अति प्रिय मानलें आहे. ज्ञानाग्नीनें तिन्ही देहास (अथवा सर्व भेदास) जाळून उरणारें भस्म म्हणजे विज्ञानरूप होय. ज्ञानवैराग्याच्या अग्नीनें शुद्ध झालेली विभूति हे ईश्वराचें स्वरूप असल्यामुळे उपासनीय आहे. भस्मधारणविधीत असें हे रहस्य आदलिंगायतपंथांत अथवा शैवपंथांत भस्मधारणविधीला फार महत्त्व मानलें आहे. शक्तानां शक्तिविरहीत (इकार वर्जित शिव) हा लक्षणेनें निश्चेष्ट

१ Buddhism by Rhys Davids pp. 182-185

२ ऐक्यरूप आत्मत्वामाशारी । यातेअग्निभस्मादि या मंत्रां । ज्ञानाग्नि सांडवून विज्ञानाउरी । भस्म ते हुडकून निजांगी लावावें ॥ २६८ ॥ या रीतीं ज्ञानही मावळलें । यासाठीं यातेअग्नि हे बोलिलें । पुढें विज्ञानरूप भस्म उरलें । भस्मादायादि मंत्रें ॥ २७२ ॥ वेदेश्वरी. अ. ३

३ सुमुहुर्ते शिवलिंग स्थापून । दोघे पूजिती एकनिष्ठकरून । चिता भस्म नित्य नूतन । आणिनी मेळवून साक्षेपें ॥ १।१२० ॥ शिवलीलामृत. शिवमहिम्नस्तोत्र २४

४ चिताभस्म म्हणजे देहत्रय जाळून । आत्मप्रतीतीनें अंगी लावी ॥ २५५ ॥ वेदेश्वरी अ. १५. विज्ञानरूप अंगी भस्म लावी । कीं मी निजांगें ब्रह्म गोसावी । तोचि विद्वान् जगतीं सर्वा । येर ते अविद्वांस ॥ २८२ ॥ वेदेश्वरी अ. ३

भासते भिन्नभावानामपि भेदो न भस्मानि । स्वस्वभावस्वभावेन भस्ममार्गस्य बलमम् ॥ ३१ ॥ बोधसागर शिवपूजाशतक.

५ भगवान् बसवेश्वर चरित्र पहा.

शवरूप मानला आहे अर्थात् शवमत्तम म्हणजे श्रीज्ञानेश्वरांच्या नाथपंथातील शून्याचा निष्कर्ष होय तो निष्कर्ष शून्यैवादी बौद्ध मताप्रमाणे निरात्मरूप नाही देह जळाल्यानंतर राहाणाऱ्या अवशेषरूप अर्थावद्दलची धारणा अशीच करता येईल दघांचि ऋषींच्या अस्थि वज्ररूप झाल्या सारे देहोपाधि ज्ञानार्थीने ज्ञानप्राप्त झाल्याची सीमा आहे. तेच धम्मूतत्व होय. त्यानेच शेषास्थि हे प्रतीक मानता येईल योर हिंदु सत्पुरुषांच्या समाधीवर शिवलिंग असते. त्या ठिकाणी अशी धारणा सम्यक दिसते हेच विज्ञान विभूतिरूप शिवलिंग श्रीविठलाने शिरोधार्य मानले असे म्हणण्यास हरकत नाही कर्तृत्व उपासनेत मावनास्वातंत्र्य असते, यास्तव शिवलिंग स्वरूप मानले तरी त्या प्रतीकाच्या ठिकाणी नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्ताची धारणा करता येते असे असता शिवलिंगाला बौद्ध व ब्राह्मणी धर्मांचे प्रष्टरूप मानणे हे पाखंडी, परमार्थमावनाशून्य व रूक्ष अशा आधुनिक ऐतिहासिक दृष्टीचे अज्ञान होय ! तिचा अपशकुन निष्ठावत शिवलिंगोपासकास न होवो ! शेवटी परकीयाचे ऐतिहासिक दृष्टीचे उपनेत्र घालणाऱ्या कित्येक भ्रातृ बुद्धीच्या आग्लशिक्षित विद्वान् चिकित्सकाना मी स्वामी विवेकानंद यांच्या समग्र प्रयातील पुढील उद्बोधक उतारा नजर करतो

“—The various methods of explaining the dicta of the scriptures, are only for the enjoyment of the learned, they do not attain perfection, they are simply desirous to show their learning, so that the world may praise them, and see that they are learned men. You will find that no one of the great teachers of the world went into these various explanations of the texts,

१ शवरूपमहादेवहृदयोपरिस्थिता । असे कालीचे वर्णन आहे कल्याण शंकराक, पृ. ५३३

२ श्रीज्ञानेश्वरीचे तत्त्वज्ञान पृ. १७६, १७९

३ It is the apparent void itself which is solid (Lorus fire, Book II, Ch III)

४ कैवल्योपनिषद् २

on their part there is no attempt of 'text-torturing' no saying "this word means this and this is the philological connection between this and that word. You study all the great teachers the world has produced and you will see that no one of them goes that way. Yet they taught ; while others, who have nothing to teach, will take up a word and write a three volume book on its origin and use. As my master used to say, what would you think of men who went into a mango orchard, and busied themselves in counting the leaves, and examining the colour of the leaves, the size of the twigs, the number of branches and so forth ; while only one of them, had the sense to begin to eat the mangoes. So leave this counting of leaves and twigs, and this note taking to others—That work has its own value in its proper place, but not here, in the spiritual. Men never become spiritual through such work, you have never once seen a strong spiritual man among these 'leaf-counters'. Religion is the highest aim of man, the highest glory, but it does not require 'leaf-counting'. If you want to be Christian, it is not necessary to know whether Christ was born in Jerusalem or Bethlehem or just the exact date on which He performed the Sermon on the mount, you only require to *feel* the sermon on the mount, it is not necessary to read two thousand words on when it was delivered. All that is for the enjoyment of the learned, let them have it, say 'amen' to that, let us eat mangoes."

सर्वांचा निषेधावधि जो शिव त्याची उपासना अनादि आहे तिचा चहिर्मुख स्थूल ऐतिहासिक दृष्टीनें कालनिर्णय ठरवू पाहणें हास्यास्पद आहे ! पदरीच्या श्रीविठ्ठल मूर्तीच्या चरणीं अनन्य भावानें भक्तक ठेवून कृतकृत्य होणारे अशिक्षित वारकरी, त्या विठ्ठल मदिराची, “बौद्ध का मागवत धर्मा” ही ऐतिहासिक चिकित्सा करीत बसणाऱ्या विद्वानांच्या विद्वेचेची कावच करतील ! शिवलिंगापासना हें अष्ट बौद्धानुकरण आहे, या ऐतिहासिक दृष्टीच्या दृष्टि चिन्तिसेल हें थोडक्यात उत्तर आहे

आता लिंगयोनि याच्या नम्रतेतील असभ्यता व त्याच्या मैथुनमावातील अश्लीलता याचा थोडा विस्तारानें विचार करू या सत्यानृत, प्रकाश विमर्श, शिव घोर, हियोपादेय, स्तुत्य निंद, सुरूप कुरूप, इत्यादि असंख्य द्वंद्वे धारण करणाऱ्या निर्द्वंद्व शिवतत्त्वात, सर्वसमावेशन आहे ब्रह्मदेवानें सुंदर स्त्री पुरुषाचा चेहरा घडविताना अनेक नयनमनोहर आकर्षक रस जणु त्या कल्पनामुर्तीत ओतले यामुळे उपस्थेद्रियें घडविताना त्याच्या ठिकाणीं ओतण्यास सौंदर्यलेशहि त्याच्याचवळ उरला नाहीं अर्थां ही उपस्थेद्रियें स्वभावतः अत्यंत परस्पाकर्षक असूनहि तीं दितण्यात कुरूप व अश्लील वाटतात ज्याच्या ठिकाणीं परमावधीचें आकर्षण आहे, त्याच्याच-सघर्षी घृणा उत्पन्न व्हावी, असें मैथुनवैराग्य मानवाचे ठिकाणीं विधात्यानें सहजसिद्ध ठेवले आहे. हा त्याच इद्रियासघर्षी आकर्षक विकर्षक किंवा हेयोपादेय भाव वासनासक्ति व वासनासाहित्य यामुळेच प्रत्ययास येतो, हें उघड आहे यावरून अश्लीलता हा निंद्यभाव वस्तुनिष्ठ नसून तो काम-वासनासापेक्ष आहे असेंच मानावें लागतें आता इतर कोणत्याहि अवयवा सघर्षी इतकी घृणा न वाटता ती याच इद्रियासघर्षी वाटावी, म्हणून विधात्यानें मलोत्सर्गाच्या इद्रियाजवळच त्यास स्थान देऊन शिवाय त्यासच मूनेद्रियें पण बनविली आहेत. हें सर्व विषय त्यागार्थच केलें असावें असें शास्त्रकारांनीं व सत्तांनीं वैराग्य प्रकरणीं त्या इद्रियाची जी विटबना केली आहे, त्यावरून दिसतें एरव्हीं तीं इद्रियें स्वरूपतः दोषास्पद व निंदास्पद मानण्याचें काहीच कारण नाहीं

आता शिवाच्या मिश्राटण मूर्ति व भैरव मूर्ति नम्र असतात गोपी-वन्नहरणात गोपाल वृष्णानें गोपींना विवस्त्र केलें, शुकदेवासारखे सत महत

नम्रच वावरत आले आहेत. कुंममेळ्यांत असे नगे साधु अनेक असतात. श्रीरामकृष्णचे वेदांतगुरु तोतापुरी यांस ते नागडा म्हणत. जैन-तीर्थंकरांच्या मूर्ति नम्र असतात. अशीं अनेक उदाहरणे देतां येतील. आपल्या नजरेला नम्रता अश्लील वाटते म्हणून नम्रतेचा थोडा विचार करूं.

नम्रत्व—लिंगपुराण, पूर्वार्ध, अध्याय ३४ यांत नम्रत्व व कामत्व या संबंधी विचार सांगितला आहे. “लज्जा, मोह, भय यांनी युक्त अशी सर्व सृष्टि ईश्वरानें उत्पन्न केली आहे. देव, मुनि, आणि सर्व मानव नम्र असेच जन्मास येतात. ज्यानें आपलीं इंद्रियें दमन केलीं नाहींत, त्यानें अंगावर कितीहि वखें घातली तरी तो नम्रच समजावा. उलट ज्याचीं इंद्रियें स्वाधीन आहेत, त्याला वस्त्राची जरूरी नाहीं. धूमा, धृति, अहिंसा, वैराग्य आणि मानापमानाविषयी मनाची समता या प्रावरणांसारखें उत्तम प्रावरण दुसरे कोणतेंहि नाहीं. असें हें नम्र व्रत होय. + + + सारांश, भवभक्त जे असतात ते मग जटी, मुंडी, नम्र, विकृतरूप असोत, त्यांची पूजा व आदरातिथ्य करावें. असें शास्त्र सांगतें. सिद्ध व साधु कधी कधी चालीन्मत्त पिशाचवत् असतात. “चोखा डोंगापरी। माव नाहीं डोंगा ॥ काय भुललासी, वरलिया अंगा ॥” इत्यादि संतवचनांत हाच भाव आहे.

शास्त्रांतून तत्त्वतः अरूप शक्तीचें देहाकार देवीच्या रूपांत वर्णन आढळतें. त्यांत तिचे स्तन व नितंब पुष्ट असल्याचें बहुधा वर्णिलें जातें. पण हें साधाच देवतेचें वर्णन ग्राम्य भोगकामानें केलेलें असणें संभवतच नाहीं. तें मातृ-भावनेनें केलेलें असतें. मातेचे ते अवयव गर्भपोषण व चालसगोपन या कार्मीं फार उपकारक असतात. याप्रमाणें शास्त्रीय परिभाषेंतील उदात्त व गर्भीर असे परोक्षभाव लक्षात घ्यावे.

नम्रतेसंबंधी विचार करतां असें दिसून येतें कीं, पशूंना चर्म व त्वचा असते, तशी माणसांना नसते, म्हणून त्यांस वस्त्राच्छादनाची गरज भासली

(१) शेषाश्वाश्रमिणः सर्वे पश्चात्सृष्टा स्वयंभुवा सृष्टि रेवा मया सृष्टा लज्जा मोह भयात्मिका ॥ १२ ॥ नम्रा एव हि जायन्ते देवता मुनयस्तथा ये चान्ये मानवा लोके सर्वे जायन्त्य वाससः ॥ १३ ॥ इन्द्रियैरजितैर्नमोदुकूले नापि संवृतः तैरेव संवृतैर्गुप्तो न वखं कारणं स्मृतम् ॥ १४ ॥

असावी, नाहीपेक्षां सर्व मानवसृष्टीहि सदा नम्रच राहिली असती. दुसरे असे दिसते की, मलमूत्रेंद्रिये ही स्वामाविकच अशुद्ध व अमंगल वाटतात. अर्थात् मलमूत्रोत्सर्गधर्मांमुळे तीं स्वरूपतः दर्शनीय नसतात. पशुपदयांचीं तीं इंद्रिये इतकीं उघड दिसत नाहीत. कांहींचीं तीं पुच्छानें आच्छादित असतात. कांहींचीं तीं विसाखांनीं किंवा दोटाखांनीं आड असतात. मनुष्यांचें तसें नसल्यामुळे त्यांनीं या अदर्शनीय इंद्रियांस वस्त्रांनीं झांकण्याचा प्रघात पाडला असेल; किंवा मैथुन हें सृष्टीचें एक परम गुह्य आहे, हेंच त्यांनीं आपल्या वस्त्राच्छादित जननेंद्रियाच्या गुह्यगोपनानें निदर्शित केले असेल. अरूप असलेल्या शिवलिंगांत हें गुह्यगोपनाचें रहस्य आहे, असें कदाचित् मानता आले तरी मोग्य-मोक्षा, विषय-विषयी, अहंता-इदंता अशा तात्त्विक भावांत किंवा पुरुषप्रकृति, शिवशक्ति, ब्रह्ममाया अशा द्वंद्वांच्या अविनाभूत गुह्य-भावांत अश्लीलता ती काय ! अहंताच इदंता बनली आणि तिनें इदंतेचा भोग घेतला या कल्पनेंत अश्लील तें काय !

वस्त्राभरणांनीं खचित अशा युवयुवतींच्या गाढालिंगनाला कोणी मैथुन म्हणत नाही. मैथुनाला वस्त्राभरणांचे प्रत्यवाय पत्करत नाहीत ; याप्रमाणें स्थूल भोगात्मक मैथुनालाहि जर निरावरण व्हावे लागतें, तर पुरुषप्रकृतीच्या आध्यात्मिक मैथुनाला देहादि स्थूल-सूक्ष्म उपाधिभावांचें आवरण फेडून खरें व पुरें नम्र व्हावयास पाहिजे हें उघड आहे. त्या नम्रतेत अश्लीलतेचा लेशाहि संभवत नाही.

हे आखिल ब्रह्माण्ड हेंच ईश्वराचें इदंताप्रधान रूप असल्यामुळे व त्याला आच्छादित करणारे दुसरे कांहींच नसल्यामुळे ईश्वर हा सदा दिगंबरच आहे. म्हणून शिवपार्वतीचें दिगंबर-दिगंबरी असें वर्णन आढळतें. जेथें द्वैतभावच नाही, तेथें लज्जा, मोह, भीति कसची ! अर्थात् अश्लीलता कसची ! या नम्र-दृश्यांत अश्लीलता संभवत नाही. अश्लील नम्रता ही स्थूल इंद्रियवातनाप्रधान भोगासर्क्तीत किंवा द्वंदात्मक लैंगिक विषयासक्त मनोविकारात संभवे. माडीवरील उघड्या तिवळकींत नटून थटून उभी असलेली वेद्या व तिच्या शेजारी उभा असलेला एखादा कामासक्त लक्ष्मीधर हीं दोघे वस्त्राभरणांनीं आच्छादित असलीं, तरी त्यांची कामासक्ति नागवी उघडीच दिसते ! या-उलट सिद्ध शुकाचार्य अथवा संत मुक्ताचार्य यांस आपली उघडी नम्रता

अश्लील वाटलीच नाही, हे उघड आहे. मैथुनाने काम जणु जाळल्यावर मागून राहिलेली नसता जशी निश्चेष्ट व वैराग्यपूर्ण अवस्थेत पडून असते, त्याप्रमाणे आत्मानात्मविचारमथनाने साधकांनी आपला काम जाळल्यामुळे त्याची नस निष्कामता पापाणमय शिवलिंगाप्रमाणे निविकार व निश्चेष्ट असते, असा मनात विचार आणावा.

कधी कधी जी वर्णने आपल्याला असम्य, ग्राम्य व अश्लील वाटताने ती प्राचीनास अयोग्य व निघ वाटलेली नसतात, हे वर सांगितलेच. कालमान, रीतिरिवाज, शिष्टाचार, नैतिक कल्पना, समाजसुधारणा, इत्यादि बदलत जाणाऱ्या परकामुळे व सवयीमुळे हा दृष्टिभेद होत असतो. आपले प्राचीन वाङ्मय अध्यात्मप्रधान आहे. आता अशा सौम्य, पवित्र व वैराग्यशील विषयात बरील प्रकारची वर्णने व शिल्पे आपणास कदाचित् जास्तच अनुचित व अप्रयोजक वाटतील पण वस्तुतः पूर्ण आध्यात्मिक दृष्टीचे लेखक व शिल्पकार अशा वर्णनाकडे अगदीच वेगळ्या दृष्टीने पाहतात. काशी येथे राहणारे श्री शिवशरण या नावाचे हिंदुत्वाची दीक्षा घेतलेले एक फ्रेंच तत्त्वज्ञ, मी त्यास लिहिलेल्या एका पत्राच्या उत्तरात (रोमहून), लिहितात की, लौकिक कल्पनास नाके मुखण्याचा हा शिष्टाचार हिंदूंनी अलीकडे आधुनिक स्थिती संस्कृतीतून घेतला आहे. प्राचीन हिंदूंची दृष्टि अशी नव्हती.

कामेश्वर आणि कामारी, शृंगार आणि वीर, उत्पत्ति आणि सहार शिव आणि घोर, पुरुष आणि प्रकृति, असे विरोधामासात्मक अतिशय शिव-सद्भाच्या व शिवलिंगप्रतीकाच्या वर्णनात आढळावेत यात नवल नव्हे.

१ " The present attitude in India that sex is unclean, improper, contrary to religion, is, to my belief, an entirely Christian interpretation. No trace of this attitude can be found in ancient Hindu books and this, for a good reason, that it is a moralistic and unphilosophical idea completely contrary to the logic of Hindu thought and that when brought to its logical conclusions, it is fundamentally dualistic."

(देवीमागवत, १।१।११ पहा)

ईश्वर हा सर्व विरोधी धर्माचा आश्रय आहे ही सगुण द्वंद्व एका अर्थी विरोधी दिसतात, तशी ती दुसऱ्या सर्वमावात्मक अर्थी पूरक अस्ततात, हे थोडा सूक्ष्म विचार केला असता पटेल.

शिवलिंग व शक्तिपीठ या प्रतीकासंबंधी व शिवपार्वतीच्या काही वयासंबंधी अश्लीलतेच्या आक्षेपाबद्दल अनेक प्रकरणात विविधतेने विचार झालाच आहे. तूर्त येथे इतकेंच सुचवितो की, आपण आज ज्यास अश्लील असे मानतो, त्यास प्राचीन लोक अश्लील समजत नसत. दुसरे असे की, शृंगारमदिरातील अथवा सामान्य बंद केलेल्या श्रेजघराच्या भित्तीआड होणारे कामकाचे जे उत्तान शृंगाराचे व त्याद्विपलीकडचे आचरट प्रकार नित्य घडत असतील, ते अश्लील म्हणून जर व्यवहारत. तिरस्कृत केले जात नाहीत, तर त्याची बाहेर अश्लील म्हणून निंदा करणे हे एक प्रकारचे शिष्टाचाराचे अवडंबर व ढोंगच म्हणावे लागते. शिवाय हे ध्यानी ध्यावे

१ In the same way all life originates from the organ of procreation and as such it is naturally taken as the emblem of the source of life, of the Divine Creator. Creation and destruction are but the opposites of the same thing. There is therefore nothing surprising in the Phallus being the symbol of the Lord of Destruction. In the traditional symbolism of all countries Love and Death are ever associated. The Procreator is in all religions represented as the giver of seed. Whether the Christians call him the Father instead of the Phallus. Thus only places a sentimental image in the place of a technical one. (Shri Shiva Sharan).

२ Every religion being the property of the young and the old, the wise and the foolish, must always be a kind of compromise, and (thus) while protesting against real corruptions and degradations, we must learn to bear with those whose language differs from our own.

(Physical Religion, p. 203).

३ He (the Sadhak) is taught that there is nothing शि. ... २७

की, ज्याप्रमाणे एखाद्या दिव्य सिद्ध पुरुषाच्या ठिकाणी, अथवा सूर्यासारख्या प्रतीकाच्या ठिकाणी ईश्वरभावना कोणीहि करू शकेल, पण पाषाणाच्या सामान्य ओबडधोबड लिंगयोनिरूप शिवलिंगाच्या ठिकाणी अथवा पंच प्रतीकाच्या ठिकाणी किंवा उग्र देवतामूर्तीच्या ठिकाणी ती करणे यातच उपासनेचें भावनासाधनार्थ कसास लागतें जागतिक सर्व व्यवहारात भगवद्भाव पाहताना त्यात रौद्र, ग्राम्य, अमंगल किंवा अश्लील हीं दृश्ये वगळता येत नाहीत तत्रशास्त्राचें हें रहस्य आहे जी गोष्ट पतनाला कारण होते असें वाटतें तीच उद्धाराला पण साधन होऊ शकते (येथे पतन द्रव्ये सिद्धिस्तैरेव चोदिता ॥ ५।४८ कुलार्णवतत्र) हें तत्रशास्त्राचें एक मुख्य सूत्र आहे यामुळे तांत्रिकाचें अति गूढ तत्त्वज्ञान उघड उघड लैंगिक परिमार्पेतच लिहिलें आहे तें अनधिकारी वाचकास निघ व अश्लील वाटतें, पण त्याच्या साऱ्या अश्लील वर्णनात व अमंगल संकेतात सारा मंगलार्थ व लक्षित आहे, हें तज्ज्ञ मान जाणतात. कित्येक विरोध हे आभास असतात काळी पोलादी तलवार पाढरी दिसते उलट चिनई चादीवर काळी छाया दिसते मूर रणगाजी हे रमणीच्या प्रेमाचे प्यार असतात रणकदन करणाऱ्या

impure in itself in natural functions, though they be made by misuse or abuse the instruments of impurity Here again impurity consists not in the act *per se* but in the way and in the intention with which it is done
(Shakti & Shakta, p 334)

१ To a vira (वीरसाधक) all things, acts, and functions done with the right intention may be instrument of worship. + + + If these functions (like मैथुन) are set apart as something common or impure, victory is not easily won There is still some part of his life into which Brahma does not enter and which remains the source of distraction By associating them with religion it is the religious feelings which works first through and then supersedes them He thus gradually attains *divya bhava* and the state of Devata he has worshipped
(Shakti & Shakta, p 335)

श्रीरास कुचमर्दनाचा विषयपालट लागतोच. प्रेमलक्षणाभक्ति आणि विरोधी भक्ति दोहोंचे आकर्षण सारखेच असते. सौंदर्याप्रमाणेच रौद्रता दृष्टीला येऊ शकते. सद्गुण ब्रह्माला शून्याकाश हाच दृष्टांत. ब्रह्मानंदाला मैथुनानंद हीच प्रमा. सोन्याला सूक्ष्मतेने तोलणाऱ्या गुंजा. महात्म्याच्या समदृष्टीला गाय आणि श्वान, ब्राह्मण व चाडाळ, विद्या व सुवर्ण सारखेच दिसते. ज्यांची दृष्टि मरुपातीत झाली त्या समदर्शी साधकांना सुंदर आणि कुरूप, मंगल आणि अमंगल, श्लील आणि अश्लील कोणतेहि दृश्य प्रतिबंधक होत नाही. अशा णत्याहि दृश्याने उपासकाची दृष्टि यत्किंचित्तिहि विचलित होतां कामा ये, ही शाक्तपंथांतील वीर व दिव्य या कोटींतील उपासकाची वसोटी असते. मागे एका स्थळी सांगितल्याप्रमाणे श्रीरामकृष्ण परमहंस एका

१ गीता, ५।१८, ६।२९.

२ (1) That the abstinence from sexual pleasure is very useful for spiritual ends, is emphatically shown in all works on Yoga. But that does not imply that the practice is evil. A merely physical abstention which perverts the mind and disorganises the body cannot be of any values. (Shri Shiva Sharan).

(ii) A great familiarity with sex and its possibilities and images is essential to the Yogi. The man who is healthy and properly fed can fast with peace and profit, not so the half starved who will break down. It is the same with sex, abstinence has to be conscious and measured, otherwise the Yogi fails. I heard it said by men of great knowledge and saintliness that they lost in a day of desire the fruit of months of patient labour in Yoga and finally had to give up. This is because their subconscious mind was not clear enough on these matters and is probably one of the main difficulties of those who wish to practice Yoga in this time. If you can not meditate without fear of sex, may make the sex organ itself the subject of your meditation, how can you ever be freed from it. This is nothing new and

योगिनीजिवळ तत्रसाधना शिक्त असता एक तरुण नम्र युवयुवतीस साक्षात् मैथुनकर्म त्याच्या माडीजवळ मुद्दाम घडवून आणलेले पाहून त्याचा भावसमाधि लागली ! त्या उत्कट विषयानदाच्या प्रतीकात त्यानीं ब्रह्मानंदच अनुभविला ! ही अगदीं अलीकडलीच सत्यकथा त्याच्या महाचिकित्सक शिष्यानीं त्याच्या चरित्रात स्पष्ट नमूद केली आहे. कोंबड्या कुऱ्याचें उघा उकिरड्यावर होणारें मैथुन आपल्याला अश्लील वाटत नाही माणसाचें वाटतें. यात तात्त्विक विचारभेद काहीच नाही हा केवळ सवयीचा परिणाम होय. सर्व कर्मेदियाच्या कर्मांत मैथुनकर्म हें अत्यंत आनंददायक असून प्रजोत्पादन या फलश्रुतीमुळे अत्यंत आश्चर्यकारक, गंभीर व महत्त्वाचें मानलें आहे. या ईश्वरी घटनेतील दिव्यता जे त्या ठिकाणीं पाहतात, त्यान त्यात अश्लील असें काहीच वाटत नाही. उलट तें उद्धारक होतें आधुनिक जगातील एक सामान्य उदाहरण घावयाचें तर पाश्चात्य सुधारलेल्या देशात नम्र समाजाची एक नवीन प्रथा सुरू झाली आहे त्या पथातील स्त्री पुरुषास नम्रतेनें वावरणें यात अश्लील काहीच वाटत नाही इतकेंच नव्हे तर

elementary a principle that it seems surprising that it may be questioned. (Shri Shiva Sharan - एक फ्रेंच तत्त्वज्ञ)

१ It is a fact that right sexual union may, if associated with meditation and ritual, be the means of spiritual advance, though persons who take a vulgar and animal view of this function will not readily understand it. The function is thereby ennobled and receives a new significance + + + If the union be legitimate, what I may ask is wrong in this ? On the contrary the physical function is ennobled and divinised. An act which is legitimate does not become illegitimate because it is made a part of worship (Shakti & Shakra by Sir Jofa Woodroffe, p. 359)

२ To visit a nudist club is considered a yearly pilgrimage (p. 28) Nudism is the greatest aid to spiritual relaxation I have ever known (p. 164) (The naked truth about nudism by William Welby).

आध्यात्मिक धारणेला ते पोपक वाटते. तात्पर्य, अश्लीलता वाटणे हा केवळ संवयीचा परिणाम आहे. स्वरूपतः अश्लील कांही नाही.

जे मैथुनकर्म कामशास्त्रांतील अत्यंत रहस्यमय विषय असं गणलं जातं, जे विवाह-गर्भाधानादि गंभीर सस्कारांत व त्याहिपेक्षां जास्त गंभीर अशा पुत्रप्राप्तीकरतां होणाऱ्या यज्ञ-याग व अन्य तपादि कर्मांत पुढें गृहीत घरलं जातं, ज्याचा मोह मोठमोठ्या विश्वामित्र, पराशरादि ऋषींनाहि आवरला नाही, जे ब्रह्मदेवाच्या अविल प्राणिसृष्टीचें कारक आहे, ज्या मैथुनक्रियेची चिन्नें अनेक प्राचीन देवालयावर उघडीं कोरलेलीं दिसतात, व ज्याचा वैदिक वाङ्मयात उघड उघड उल्लेख आढळतो, त्याला ग्राम्य आणि अश्लील मानलेंच पाहिजे, यास कांही सयुक्तिक कारण दिसत नाही. सृष्टि ही आनंदांतूनच उत्पन्न होते, आनंदातच स्थित आहे, व आनंदात विराम पावते. त्या आनंदाचेंच हें एक वैपयिक प्रतीक आहे. वैदिक वाङ्मयांत व अनेक शास्त्रोक्त यज्ञयागादि विधिविधानांत ही मैथुनाची कल्पना, उपमेकरितां, दृष्टाताकरता व अनुकरणाकरतां अनेक ठिकाणीं घेतलेली आढळते. त्याला शिमग्यांतील तमाशाप्रमाणें ग्राम्य व अश्लील मानणें असुक्तिक वाटतें. किंचहुना असं तें ग्राम्य व अश्लील वाटणें समाव्य असतें, म्हणूनच तांत्रिकांच्या वामाचार पंथात त्याची वगळ न करतां त्याचा दिव्य भावनेंत उद्धार करण्याकरतां त्यांस तांत्रिक उपासनेंतच गांवलें आहे. पण असं असूनहि तंत्रशास्त्रांत या विषयाला गुह्यगोपनत्व दिलें आहे. याचें

१ I do not believe that sexual symbolism in places of worship should be harmful. + + + any more than any other form of symbolism. In fact ancient temples were full of sexual symbols and representations. I do not believe that this indicated a lesser spiritual life among those who built these temples, than that of the hypocrites of to-day, who want them destroyed. Sex is the highest enjoyment man can have, and is as such the natural symbol of divine bliss. (Shri Shiva Sharan.)

२ Here sexual union takes on the grandeur of a great rite (यज्ञ) compared with which the ordinary mere animal copulation to ease desire, whether done grossly,

कारण त्यास अधिकारवादाची मर्यादा न ठेवली तर त्यांत अनाचार व अपाताचाच संभव अधिक वाटला. हा तांत्रिक गुह्यगोपनाचा साधनविचार सोडला तरी कित्येक उघड व सोबल घटनाहि चिंतनीय वाटतात. ख्रिष्तीया आरंभापासूनचे बहुतेक देव व ऋषिमुनि विवाहित आढळतात. कित्येक ब्रह्मवेत्त्यांनीहि एकेक, दोन-दोन लस्रें करून प्रजोत्पादन केलें आहे. यासंबंधी जनार्दनस्वामी, एकनाथ, तुकाराम, रामदासी—उद्धवसंप्रदायांतले कित्येक हंस, श्रीगोंदिवलेकर, अशीं अनेक उदाहरणें देतां येतील. त्यादिनेश पराशर, विश्वामित्र, श्रीमच्छंकराचार्य, श्रीमच्छेंद्रनाथ अशांच्या कथा अधिक चिंतनीय वाटतात. तात्पर्य, एकाच पूर्ण व्यक्तीचे अथवा उभय लिंगी जीवांचे ब्रह्मदेवानें एकमेकांस पूरक असे हे जे दोन लैंगिक विभाग केले, त्यातील आकर्षण अत्यंत स्वाभाविक, नैसर्गिक व बहुतांशी अपरिहार्यसे दिसतें.

सत्य हें स्वरूपतः निरावरणच असतें. असें हें नम्र सत्य अश्लील म्हणजे असम्य नसतें. धर्म व शास्त्र हीं सत्यान्वेष्टण करणारीं असतात. त्यांत अश्लीलता संभवत नाही. अध्यारोपापवादरूप जें प्रकृतिपुरुषाच्या द्वैतत्वां ऐक्य त्या मिथुनैक्यमावांत श्लील व अश्लील या शिष्टाचारांस अवसरच नसत. याप्रमाणें उपासनेंतील दिव्य मावांत अश्लीलता उरत नाही. धर्मशास्त्री कर्मांत अश्लीलता असत नाही. उदाहरणार्थ, ऋतुशांति, अठांगुळ हे शिष्टमान संस्कार आहेत. यांत पुढेंमार्गे गृहीत असलेल्या मैथुनकर्माकडे कोणी अश्लील दृष्टीनें पाहत नाही. मैथुनकर्माच्या ठिकाणीं वाजपेयाची भावना करून प्रजोत्पादनासाठीं मैथुनकर्म शास्त्राविहित मानलें आहे. या न्यायास अनुसरून आपल्या धर्मशास्त्रांनीं उपासनीय ठरविलेल्या शिवलिङ्गाच्या ठिकाणीं कोणें कोठें क्वचित् भगलिङ्गाची कल्पना गृहीत धरली असली, तरी ती कल्पना उपासनेंत ग्राह्यरूप न राहतां तिला दिव्यता देतां येते. कारण ती कल्पना ज्या अव्यक्त अशा पुरुषप्रकृति अथवा शिवशक्ति या तत्त्वांचे संकेत नसत असतात, त्या युग्मांत जघन्य इंद्रियांचें अस्तित्व व त्यांची अश्लीलता संभवत

shamefacedly or with flippant gallantry, is mean and base. (See Pranatoshini and Tantrasara)

१ घ. उप. ६४ पहा.

२ हीच भावना गृहीत धरावी असें नाही. दुसऱ्या अनेक उदात्त मान्य त्याहून इष्ट आहेतच.

नाहीं. अविनाभून अशा शिवशक्तीचें मिथुन हें अशरीर, सूक्ष्म, अव्यक्त व दिव्य आहे तें ग्राम्य नव्हे. त्यात द्रवाची उगाच कल्पना मात्र आहे कोणताहि धर्म अथवा पय आपलें उपास्य निश्च अर्थानें अश्लील किंवा असम्भ कल्पनेचें कसें योजील ? अर्थात् शिवलिंगोपासनेच्या प्रवर्तकाना व शिव-लिंगोपासकाना शिवलिंग हें अश्लील व निश्च वाटत नसलेंच पाहिजे, हें उघड आहे. त्यांना तें तसें वाटत नसून आजच्या आक्षेपकाना मात्र तें अश्लील वाटत असेल, तर हा त्यांच्याच भावनेचा दोष आहे असें म्हणावें लागतें.

ज्ञान-इच्छा-क्रिया यापैकी क्रिया अथवा कर्म हें तारतम्यानें जास्त अवि-यातमक असतें कर्मात आपली आवरणात्मक उपाधि जास्त स्थूल होते. यास्तव कर्मातक्तीचा शास्त्रानें निषेधच केला आहे दोन अरणांच्या मथनांतून निघणारा अग्नि त्या अरणांस जाळून आपणहि शात व्हावा, त्याप्रमाणें मैथुन-क्रियेंत स्त्रीपुरुषांच्या संघर्षांतून उत्पन्न होणारा कामाग्नि त्या स्त्रीपुरुषांस मैथुनांनीं निश्चेष्ट करून आपणहि शात होतो.

जेथें जळावयाचें काहीच राहात नाहीं तेंच वैराग्याचें अथवा शांतीचें भस्म होय त्या निर्द्वंद्वतेच्या व निष्कामतेच्या भस्मानेंच सदा आच्छादित राहणें हें पाशुपतव्रतासारखेंच एक रहस्य मानता येईल. कामदहन केल्या-नंतरच्या शिवपार्वती-विलासात अश्लीलता ती काय राहिली ? वस्तुतः शिव-पार्वतीची देहाकाररूप कल्पना हें कर्वाचें उगाच लाघव आहे. त्यातहि निष्कामता हें गृहीत सत्य आहे साधकानें चित्तशुद्धि करून ध्यावयाची ती निष्कामतेचें भस्मरूपच मी समजतों. शिवाय मैथुनक्रियेंतील द्रवसाम-रस्यात जो प्रेमैक्यभाव साधतो तो अनश्लील असतो. तोच रहस्यार्थ उपासनेंत असतो. वस्तुतः स्त्री आणि पुरुष हे एकाच जीवाचे दोन अर्ध आहेत. ते एकजीवरूप होणें हेंच या विषयानदाचें निर्द्वंदात्मक रहस्य समजावें. दुसरें असेंच उदाहरण द्यावयाचें तर जीव आणि ईश्वर या दोन सौपाधिक भावाच्या पूर्ण सामरस्यात जी द्रवातीत अवस्था प्राप्त होते तें लक्ष्यार्थानें ब्रह्मात्मालिंगनच खरें ध्येय होय.

१ परात्मनस्यास्य शक्तेस्तयोरेक्य सदेव हि । अभिन्न तद्वपुर्ज्ञात्वा मुच्यते सर्वं दोषतः ॥ ६।१५।४९ देवी भागवत.

सा च ब्रह्मस्वरूपा च नित्या सा च सनातनी ॥ १० ॥ अतएव हि योगीन्द्रै स्त्रीपुमेदो न मन्थते ॥ ११ ॥ दे. भा. ९।१.

स्थूलावरून सूक्ष्माकडे जावें, सगुणाकडून निर्गुणाकडे जावें, सोपाधिकाकडून निरुपाधिकाकडे जावें, ही उपासनेंतील शानप्रक्रिया दिसते. स्थूलांत जें अज्ञान, भ्रम, कठोरता, ओवडघोवडपणा, अमांगल्य, बीमत्स अथवा अश्लीलपणा भासतो, तो सूक्ष्मांत राहत नाहीं. हत्ती, घोडे, रेडे, बैल त्याचप्रमाणें मानव यांची स्थूल मैथुनक्रिया जशी अश्लील वाटते, तशी लहान किंवा सूक्ष्म प्राण्यांच्या मैथुनांत किंवा वनस्पतींतील स्त्रीपुंकेसरांच्या संमोगांत वाटत नाहीं अर्थात् अश्लीलता ही आपल्याच मनाची भावना ठरते. मानवी मैथुनांत अश्लीलता वाटली तरी त्या क्रियेंत उभयतांच्या मनाचें व प्रेमाचें जें रहस्यमय मधुमीलन होतें, तोच त्यांतील हेतुभूत विषयानंद आहे. आणि त्या सूक्ष्म प्रेमैक्यांत अथवा विषयानंदांत अश्लीलता मुळावें वाटत नाहीं. स्थूल व्यवहारांत आपण मूर्खेंद्रियांस लिंगयोनि म्हणतां. पण उपासनेंत त्या स्थूलभौतिक लिंगयोनीचा खालून वर उद्धार होऊन मोग्य आणि भोक्ता, इंदता आणि अहंता अशा सूक्ष्म विचारांत परिवर्तन होतां होतां मूलाधारांतून वर खेचलेलें लिंग हृदयस्थ जें आत्मलिंग त्या अभ्यात्मलिंगरूपांत प्रचीतीस येतें, मग त्यांत अश्लीलता संभवत नाहीं.

उपासनेंत जहद जहलक्षणेंचें महत्त्व फार असतें. किंवाहुना या लक्षणेनेच खरी उपासना संभवते. उपास्याचें प्रतीक व उपासकाचा देह या दोन्ही उपाधींचा बाध करून अंतरंगउपासना संभवते. शिवशक्तीचें अविनाभूत सामरस्य शिश्नयोनिमैथुनद्वारांच शिवलिंगप्रतीकांत दर्शविलें असलें तरी तो प्रतीकांतील स्थूलभाव सोडून शिवशक्तीचें अथवा सगुणनिर्गुणाचें मीलन प्रतीकाचे ठिकाणीं व अहंता इदतेचें मीलन आपल्या ठिकाणीं मानून त्या द्वंद्वातीत भावनेंत ब्रह्मात्मैक्य किंवा जीवशिवैक्य साधावयाचें आहे असें समजावें.

शिवलिंगांतील उपास्य हें कारणब्रह्म आहे, उपासक हा कार्यब्रह्म आहे. या कार्यकारणभावाचें ऐक्यभावांत विसर्जन हीच उपासनेची प्रक्रिया आहे. कारण हें तत्त्वतः अलिंगच आहे. त्या ठिकाणीं स्त्रीपुरुषभावना संभवतच नाहीं. जो मूळपुरुष तीच मूळमाया आणि जी मूळमाया तोच मूळपुरुष.

१. मूळमाया तोचि मूळपुरुष । तोचि सकळांचा ईश । अनंतनामी जगदीश
तयासीच म्हणारें ॥ ८॥१॥२० दासशोध.

(सदैकत्वं न भेदोऽस्ति सर्वं दैव ममात्य च । योऽसौ साऽहमहं योऽसौ भेदोऽस्ति मति विभ्रमात् ॥ ३।६।२ देवी. मा.)

त्यांचा मिथुनभाव ही उगाच समजुतीपुरती भावना आहे. कारण ब्रह्माच्या प्रतीकांत ती दिसली काय अगर न दिसली काय सारखीच. ब्रह्म+माया आणि मायेत ब्रह्माचे प्रतिबिंब तोच इदंताप्रधान ईश्वर, तेंच हें जगदूप आहे. जग हा एक गुणाकार आहे. चारा या संख्येचे गुणक २×६ किंवा ३×४ असे भिन्न मानतां येतील. चारा या गुणाकाराच्या रूपांत ते व्यक्त नाहीत. उलट $४ \times ३ = १२$ या बीजगणिताचे गुणाकारांत गुणकांचें द्वैत स्पष्ट दिसतें. या उदाहरणांत, तीन गुणिले चार, ४ गुणिले ३ किंवा मायेत ब्रह्माचा प्रतिबिम्बरूपानें अनुप्रवेश या परिभाषेला मैथुनाच्या कल्पनेची जोड दिली, तर तेवढ्यानें मूळ कल्पनेत अश्लीलता येते असें म्हणतां येणार नाही. त्याचप्रमाणें शास्त्रकारांनीं कांहीं विशेषांचें साधर्म्य पाहून निमित्तोपादानरूप कारणब्रह्माचे ठिकाणीं प्रजोत्पत्तीच्या व्यावहारिक कारणरूप मैथुनाची कल्पना केली असली तरी त्या योगानें दाष्टीतील विषयाला निध्न अश्लीलपणा येण्याचें कांहींच कारण नाही. दोन पदार्थांच्या संघर्षांतून अथवा संसर्गांतून तिसरा पदार्थ उत्पन्न होणें हें प्रजोत्पादनाचें मैथुनकर्म हा दृष्टांत सर्वपरिचित व पार सम्यक् वाटल्यामुळें, अरणि मंथनादि निरनिराळ्या यांत्रिक व इतर शास्त्रीय प्रक्रियास तो दिलेला असला, तरी त्यामुळें अग्निकरणास अश्लीलता येत नाही. त्याचप्रमाणें शिवलिंगप्रतीकाचे ठिकाणीं शिश्रयोनीमैथुनाची भाषा कोणी वापरली असली, तरी त्या योगानें त्या भाषेंतील ग्राम्यता शिवलिंगाला अगर त्यांतील देवताबुद्धीला चिकटत नाही. मुखाला एकदां कमलाची उपमा दिली कीं तेंच कल्पना वाढत जाऊन नेत्रांना कमलावरील भ्रमर अशीहि कल्पना करण्यांत येते. पण असें सारूप्य किती दाखवेलें तरी कमलाच्या पाकळ्या, केसर, निळा रंग व सुगंध हे कांहीं सारे प्रकार मुखाचे ठिकाणीं पाहावयाचे नसतात, सुंदर कोमळांगीला गजगति व सिंहकटि म्हटलें तरी त्यांत तादात्म्यभाव नसतो. याप्रमाणें विचारसौकर्याकरतां केलेल्या शिवलिंगासंबंधी कल्पनांचे दाष्टीतार्शी सर्वांशानें तादात्म्य मानावयाचें नाही. जगत्कारणाच्या ठिकाणीं प्रकृतिपुरुष, शिव-शक्ति अशा दंपत्याच्या विलासाच्या कितीहि भावना केल्या तरी त्यानें कांहीं जगत्कारणाचे ठिकाणीं

स्थूल स्त्रीपुरुषाच्या जननेन्द्रियांचा मैथुनभाव सिद्ध होत नाही. जगत्कारण मेदातीतच राहते. मग त्या जगत्कारणाचें प्रतीक जें शिवलिंग तें तसेंच मेदातीत कां मानू नये? तें मेदातीतच मानलें पाहिजे. मेद हा परिणामी आधारभूत अमेदाचा उपोद्बलक होतो, म्हणून उगाच समजुतीकरतां निर्द्वेदाच्या ठिकाणीं अगोदर द्वैतभाव गृहीत करावा लागतो. पण शिवलिंगाचे ठिकाणीं तो प्रकृतिपुरुषमेद गृहीत असला, तरी तो लक्ष्मीनारायणाच्या मूर्तीप्रमाणें स्पष्ट नसून प्रकृतिपुरुष अथवा शिवशक्ति त्या ठिकाणीं अविनाभूत आहेत असेंच दर्शविलें आहे. अर्थात् अविनाभूत तत्त्वांत मैथुनादि इंद्रियांचे अश्लील भाव कसे संभवतील? दिव्य म्हणजे पूज्यभावानें भगलिंगात्मक मैथुनाला गुणलें म्हणजे अश्लीलताहि पूज्यता म्हणजे शून्यता पावते.

आतां अश्लील किंवा बीभत्स असें वर्णन ज्या अर्थी आपल्या सांस्कृतिक ग्रंथांत ठिकठिकाणीं आढळते, त्या अर्थी शिवलिंगोपासनेस अश्लील अतएव निष्ठ असें उघड म्हणण्यास सकोच वाटावयास नको, असें जें आक्षेपाचें म्हणणें आहे, त्याला अनुलब्धून मला असें सांगावेंसें वाटते कीं, सारे रस आनंदरसादूनच उद्भवतात, त्यांतच ते स्थित असतात व पर्यवसानहि त्यांतच पावतात. मग अश्लील आणि बीभत्स हे रस तरी वेगळे कोठून येणार? असणार व राहणार? एकदां सारीं चिनें साखरेचीं आहेत इतकें कळल्यावर साखरेच्या कार्यांत कटुता उरत नाही. तें कालें आहे, तें त्याज्य आहे, हें वर वर पाहणाऱ्या परिच्छिन्न बुद्धीचे भाव अज्ञानद्योतक होत. सारांश, लज्जा, मोह आणि मय अशा कांहीं प्राथमिक मनोविकारांमुळेच हेयोपादेयता व श्लीलश्लीलता वाटते, अशी आपली नीट समजूत करून घ्यावी. चतुर्विध पुरुषार्थांत काम हा वगळला नाही. व्यासप्रतिष्ठेत गुह्येन्द्रिये वगळलीं नाहीत. वैधशास्त्रानें अश्लीलता मानली नाही. अर्थात् शास्त्रकारांना काम-शास्त्राचाहि विचार करावाच लागला. सुप्रजाजनन आणि अस्सामान्य दांपत्यसुख हे दोन विषय सृष्टिक्रमांत व व्यवहारांत अत्यंत महत्त्वाचेच आहेत. त्या विषयांचें अगत्य व अनिवारता जर सर्वांनाच पटते तर अश्लील, बीभत्स अशा अनिष्ट भावनांनीं निंदा करीत त्याचें सेवन करण्दापेक्षां त्या स्थूल सहजप्राप्त अनुभवांदून तांत्रिकाप्रमाणें सूक्ष्मसूक्ष्मतर विचार व अनुभव यांचा शक्य तो लाभ संपादनं हेंच इष्ट आहे. धीदत्तगुरुंनीं इद्राल्य सतगाथा सांगितल्या, त्यांत कामशास्त्राच्या अनुशीलनानें क्रममुक्ति

प्राप्त होते असेंच सांगितलें आहे. धर्म, अर्थ, काम हे तीन पुरुषार्थ साधून नंतर ज्ञानानें मोक्षप्राप्ति करून घ्यावी, असेंच वात्स्यायन मुनि सांगतात. सारांश, शिवलिंग हें शिश्रयोनि मिथुनाचें प्रतीक मानलें, तरी त्यांत अश्लीलता मानण्याचें कारण नाही. किंबहुना साक्षात् शिश्रयोनिमैथुनांतहि स्वरूपतः व व्यवहारतः निंद्य असें कांहीच नाही. शिवलिंगोपासनेचा सुधारकांनीं Phallus worship म्हणून जो व्यर्थ शिंमगा चालविला आहे तोच निंद्य आहे !

शिवलिंग हें शिश्रयोनिप्रतीक मानलें तरी उघड उघड जननेंद्रियांचेच आचरट देव्हारे माजविणाऱ्या पाश्चात्यांच्या (Phallus worship) जननेंद्रियांच्या उत्सवविेशां आपली शिवलिंगोपासनाच काय, साक्षात् रतिशास्त्र अथवा कामशास्त्रहि जास्त गंभीर आहे.

आपल्या संस्कृतीचा हा एक विशेष नेहमीं लक्षांत ठेवावा कीं, धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र, वैद्यकशास्त्र, संगीतशास्त्र, कामशास्त्र कोणतेंहि शास्त्र असेना, त्याचें मोक्षपुरुषार्थ हेंच अंतिम ध्येय मानलें आहे. हें पारमार्थिक ध्येयाचें अनुसंधान आपलीं शास्त्रे कधींच सोडीत नाहीत. ही त्यांची समग्र व रहस्यदृष्टि लक्षांत घेतली कीं आपल्या सांस्कृतिक वाङ्मयांत अश्लील व निंद्य कांहीच असणार नाही, हें एक गृहीत सत्यच मानावें लागतें. कोणत्याहि ग्रंथाकडे समग्र दृष्टीनें पाहिल्यावांचून लेखकाचें हृद्गत कळत नाही. यास्तव आपल्या प्रमाणभूत साऱ्या वाङ्मयाकडे समन्वयाची समग्र दृष्टि ठेवावी म्हणजे गैरसमज राहणार नाही. तसेंच मीमांसकांच्या उपक्रमोपसंहार पद्धतीप्रमाणें शिवलिंगोपासनेचें अधिष्ठान कारणब्रह्म आहे व फलश्रुति मोक्ष आहे व या दोन टोकांमधील लिंगार्चनपद्धतीहि अर्थात् तदनुकूलच आहे. हा शुद्ध रहस्याचा विचार मनांत जागृत ठेवला म्हणजे अश्लीलतेचा संपर्कहि आपल्या मावनेस स्पर्श करणार नाही.

सारांश, शिवशक्त्युपासनेंत अथवा शिवलिंगोपासनेंत ग्राम्य, रौद्र, अश्लील व अर्वाचीन इत्यादि आक्षेपांस अवसर आहे, असें गृहीत धरूनहि ते आक्षेपक भाव साधकानें कसे निर्विष किंवा निर्दोष करावे याचें किंचित् दिग्दर्शन या प्रकरणांत केलें आहे. पण याचा अर्थ शिवलिंगोपासनेंत हे भाव मानले पाहिजे अथवा हे भाव मुख्य आहेत, असें वाचकांनीं समजू नये. शिवलिंगोपासनेंत अन्य परम उदात्त भाव आहेत. त्यांसंबंधी विवेचन ही चिकित्सा

संपल्यावर मगच केलेलें बरें. या प्रकरणात अश्लील लैंगिक भावासबर्धी आक्षेप अथवा सदेहाची जी मळमळ साधकाच्या घोट्यांत असेल ती त्यानें विवेकानें पचवून त्याच्या अतीत कसें व्हावें हेंच सुचविलें आहे, इतकेंच.

एवमर्थं च कामं च धर्मं चोपाचरन्नरः ।

इहामुघं च निःशक्यमत्यन्तं सुखमश्रुते ॥

—१।२।४९ वात्सायन कामसूत्र.

सुविदितपरमार्थः कामशास्त्रस्य विद्वान्, विविधरतिविनोदैः कामिनीनां मनांसि ॥ अनुदिनमनुरागाद्रंजयेद्यः सलीलं, फलम-
विकलमेवप्राप्नुयान्मान वः सः ॥

—१।१।६ कल्याणमल्ल रतिशास्त्र.

प्रकरण १६ वें

विरोधाचा परिहार

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूतादिवासः साक्षीचेता केवलो निर्गुणश्च ॥

—६।१।१ श्वे. उप.

आतांपर्यंत श्रीशिवलिंगोपासनेसंबंधी विरोधी मतांची चिकित्सा ईश्वरानें जशी करविली तशी केली. त्यांत कटुता, पारुद्धाल, द्विरुक्ति, अपसिद्धांत इत्यादि लेखकोपाधि-प्रमाद कोठें घडले असतील, तर त्याचद्वल ईश्वरानें व वाचकांनीं मला क्षमा करण्याची कृपा करावी. आतां अखेर एकच विरोधाचा परिहार सांगायचा राहिला आहे. तो विरोध अथवा संभाव्य आक्षेप म्हणजे शिव-
लिंगोपासना, शिवलिंगोपासनेवरील हें ग्रंथप्रकाशन व त्या ग्रंथाचें वाचन ह्या गोष्टी आज-उद्याच्या देशकालानुसार असामयिक आहेत हा होय. ही असामयिकता मी या खंडाच्या भूमिकेंत पूर्वी ध्वनित केलीच आहे. अशा विसंगतींत इष्ट काय व अनिष्ट काय ? स्थिर काय व अशाश्वत काय ? स्वतंत्र कार्य व परतंत्र काय ? आत्मवश काय व परवश काय ? हाच विवेक करावा लागेल.

यासंबंधी एका अर्थां लिहावें तितकें थोडेंच होईल. पण आजउघांचा नवयुगाचा काळ, त्यांतील आचारविचारप्रवाह, मानवी जीवन, भारत-वर्षाचें वैशिष्ट्य, आजचें या धर्मभूमीचें निधर्मी राज्य आणि शिवलिंगोपासना यासंबंधी अतिव्याप्ति व अग्न्यासि हे दोष टाळून लिहितां येणें कठिण आहे. तथापि तसा समालोचनात्मक या खंडाचा सविस्तर उपसंहार मी लिहिला होता. पण या शाश्वत उपयुक्ततेच्या ग्रंथांत सद्यःकालीन तात्पुरत्या परिस्थिती-वर इतकें तपशीलवार व विस्तृत लिहिणें अप्रस्तुत वाटलें; म्हणून या विरोध-परिहारासंबंधी कांहीं सारभूत मुद्दे मात्र या प्रकरणांत लिहीत आहे.

या खंडाच्या आरंभीच्या भूमिकेवर निराशावादाची छाया आहे. या प्रकरणांत तत्संबंधी आशावादाची चाजू थोडक्यांतच दिग्दर्शित करावयाची आहे. शिवाय हेंहि लक्षांत घेणें योग्य आहे की, ज्याप्रमाणें धर्मग्लानि हाच ईश्वरी अवताराला योग्य समय असतो, त्याचप्रमाणें अवर्षण, दुष्काळ, सांथीचे रोग, प्राखंड इत्यादि आपत्तींच्या काळीच ईश्वरी सहाय्यार्थ शिव-लिंगोपासनेचें अगत्य विशेष जाणवतें असा या पूर्वीचा अनुभव आहे. सध्यांचा धर्माचा न्हास ही तर मूलग्राही आपत्ति आहे.

तथापि, अद्यापिहि कांहीं अल्पसंख्य आधुनिकांचे विचार सोडून दिले, तर भारतीय हिंदूंचा बहुजनसमाज सनातनी विचारांसच बहुतांशी धरून आहे. प्राचीन श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहास हें बाल्य, त्याचप्रमाणें अर्वाचीन भारतीय संत आणि कवि, त्याहि अलीकडील श्रीरामकृष्ण परमहंस आणि विवेकानंद, रामतीर्थ आणि लजपतराय, लोकमान्य टिळक आणि महात्मा गांधी, रवींद्र-नाथ आणि सुभाषचंद्र, बायू अरविंद आणि चित्तरंजन दास, रमण महर्षि आणि अनेक आधुनिक संत यांच्या देवधर्मनिष्ठेसंबंधी सद्विचारांचे भारतीय समाजावरील संस्कार अजून बुजाले नाहीत. त्यांतहि आपल्या आजच्या स्वराज्यसंस्थेचे अध्यक्ष व उपाध्यक्ष हे ईश्वरनिष्ठ व स्वधर्मपरंपरेचे अभिमानी आहेत. तसेंच आपल्या स्वराज्याच्या यापूर्वीच्या गृहमंत्र्यांच्या पुरस्कारामुळेच आजच्या आपल्या राष्ट्राध्यक्षांच्या हस्ते सौराष्ट्री सोमनाथ या ज्योतिर्लिंगाचा नुकताच मोठ्या थाटानें जीर्णोद्धार झाला आहे. ही परिस्थिति आज्ञाजनक आहे आणि म्हणून शिवलिंगोपासनेस आजच्या धर्मग्लानीच्या काळीहि असामायिक न म्हणतां उलट समयोचित म्हणणेंच योग्य ठरतें.

शिवाय, आज जगाकडे पाहिले तर जगांतील अनेक विचारी थोर पुरुष जास्त अंतर्मुख होत चाललेले आढळतात. जगास शांति देणारी भारतीय संस्कृतीच आहे; आधुनिक राजकारण, प्रागतिकाचा ऐहिक जडवाद व भौतिक विज्ञान ही जगास शांति देणार नाहीत, असे अनेक तज्ज्ञ आतां म्हणू लागले आहेत. आज आपल्या देशांत धर्मादासीन्य, वर्णाश्रमधर्मविरोध, व ऐहिक जडवाद यांचे विचारप्रवाह वरवर सुरू झालेले दिसत असले, तरी परदेशांतील कित्येक सुशांत भारतीय संस्कृतींतील अध्यात्मविद्या, धर्मशिक्षण, जन्मसिद्ध जातिव्यवस्था, बालविवाहादि प्रथा या गोष्टींचे समाजधारक महत्त्व चांगलेच जाणवू लागले आहे. तसेच समाजाच्या शीलसंवर्धनासाठी धर्मशिक्षण अवश्य आहे, त्यासाठी कायद्याची दंडनीति अयुक्तिक व अपुरीच ठरते, असेहि विचारप्रवाह जगांत सुरू झाले आहेत; आणि जगातील कित्येक थोर पुरुष विश्वशांतीसाठी विश्वधर्माच्या कल्पनेचा पुरस्कार करीत आहेत. या सर्वांचा इष्ट परिणाम आजच्या कित्येक आधुनिक भारतीय समाज-सुधारकांच्या बहिर्मुख व उच्छृंखल वृत्तीवर थोडाफार झाल्यावाचून राहणार नाही.

जगाचा एकच एक विश्वधर्म होणे हे पुढे व्यवहार्य ठरो न ठरो, ज्या अर्थी आज जगांतील अनेक थोर पुरुष त्या विचारांत आहेत असे दिसते, त्या अर्थी हेहि येथे सांगावेसे वाटते की, अशा विश्वधर्मांत शिवलिंगोपासना ही एकच एक योग्य परमार्थसाधनरूप होईल. याची थोडक्यांत कारणे अशी सांगतां येतील.

(१) प्राचीन काळी साऱ्या जगभर शिवलिंगोपासना रुढ होती.

(२) सृष्टीच्या आरंभापासूनची ती श्रेष्ठ व तार्त्त्विक उपासना आहे.

(३) एका शिवलिंगाला मात्र धूतपापेश्वर, विश्वेश्वर, सिद्धेश्वर, याप्रमाणे प्रतीकरूपात ईश्वर ही संज्ञा आहे. ईश्वर साऱ्या जगाचा एकच एक आहे हे सर्व धर्म मानतात.

(४) शिवलिंग हे अप्रतीम व अरूप असल्यामुळे त्याचा दुसऱ्या कोण-त्याहि ध्येयरूप अथवा आलंबनरूप धार्मिक प्रतिमेशी व प्रतीकार्शी विरोध नाही.

(५) शिवलिंगानें निदर्शित होणारी शिवशक्ति यांत आधिभौतिक, आधि-
दैविक व आध्यात्मिक सर्व शास्त्रें व सर्व सामर्थ्ये अंतर्भूत होतात. शिवशक्ति
हेंच विश्वानें ऐश्वर्य होय. तेंच तत्त्वतः कोणत्याहि धर्मांतील ईश्वराचें
सगुणरूप होय.

(६) ज्यानें पापाणाच्या शिवलिंगांत उपासनाद्वारां ईश्वर पाहिला, त्याला
सर्वत्र ईश्वर दिसेल.

(७) शिवलिंगोपासना म्हणजे ईशशक्त्युपासना होय.

(८) शिवशक्त्युपासनेविना विश्वधर्म अर्थशून्य ठरेल. कारण ती जगत्-
कारणाधीश्वराची उपासना आहे.

(९) शिवलिंगोपासना ही अत्यंत साधी व सोपी आहे. हेंच श्रीकर-
वर्णन-नंदादि शिवभक्तश्रेष्ठांनीं सिद्ध केलें आहे.

(१०) आत्मा त्वं गिरिजा मतिः सहचराः प्राणाः शरीर गृह ।

पूजा ते विषयोपमोग रचना निद्रा समाधिस्थितिः ॥

संचारः पदयोः प्रदक्षिणविधिः स्तोत्राणि सर्वा गिरो ।

यद्यत्कर्म करोति तत्तदाखिलं शंभो तवाराधनम् ॥ ४ ॥

ही धर्मभेदनिरपेक्ष तात्त्विक शिवमानसपूजा अथवा ईश्वराची अंतर्मुख
उपासना साऱ्या जगाचा उद्धार करील.

(११) याप्रमाणें हिंदूंचाच काय अनेक अहिंदूंचा उद्धार शिवबोध करील.
ज्याच्या कृपेनें देव, दैत्य, राक्षस, यक्ष, गंधर्व, किन्नर, दानव, मानव,
भूत, प्रेत, पिशाच अशा सर्व योनींचा उद्धार होतो, तो जगत्कारण माया-
महेश्वर साऱ्या विश्वाचा एकच एक देवाधिदेव महादेव होय.

आतां या खंडांतील यापूर्वीची शिवलिंगोपासनेसंबंधी माहिती आणि
चिकित्सा वाचून कोणी नवीन शिवोपासक बनले असैं नाहीं. त्यासाठीं
वैराग्य आणि अभ्यासपूर्वक एकनिष्ठेनें प्रत्यक्ष उपासनाच हातून घडली पाहिजे.
म्हणून शिवलिंगोपासनेंतील योगरूप कर्म, भक्ति आणि ज्ञान या त्रिकांडांतील
सारभूत मुद्द्यांचें किंचित् दिग्दर्शन अखेरच्या साधनसार खंडांत करण्याचें
योजलें आहे.

वस्तुतः हा शेवटला साधनसार खंड जितका विस्तृत लिहावा तितका थोडाच आहे. पण स्थलाभावास्तव साधनरहस्याचें सार थोडक्यात सूचित करण्यापलीकडे मला अधिक कांहीं करतां येत नाही. शिवाय शिवलिंगोपासनेचा प्रत्यक्ष साधनमार्ग साधकांनी श्रीसद्गुरु व सच्छास्त्र यात शरण जाऊनच अवलंबिला पाहिजे. तें मार्गदर्शनाचें महत्कार्य या ग्रंथाच्या कक्षेच्या व अधिकाराच्या बाहेरचें आहे. असो.

करविली तैशी केली कटकट । वांकडें कीं नीट देव जाणे ॥ ४ ॥

कोणा कारणें हें जालेसं निर्माण । देवाचें कारण देव जाणे ॥ २ ॥

— तुकोबाराय

लिंगाष्टकम्

श्रीगणेशायनमः । ब्रह्मगुणसुराचितलिंगं निर्मलभाषित शोभित-
लिंगम् । जन्मजदुःखविनाशकलिंगं तत्प्रणमाभि सदाशिवलिंगम् ॥ १ ॥
देवमुनिप्रवरार्चितलिंगं कामदहं करुणाकरलिंगम् । रावणदर्पाविनाशनलिंगं
तत्प्रण० ॥ २ ॥ सर्वसुगंधि सुलेपितलिंगं बुद्धिविवर्धनकारणलिंगम् । सिद्ध-
सुरासुखंदितलिंगं । तत्प्र० ॥ ३ ॥ कनकमहामणि भूपितलिंगं फणिपतिवेष्टित
शोभितलिंगम् । दक्षसुयशविनाशनलिंगं । तत्प्र० ॥ ४ ॥ कुंकुमचंदनलेपित-
लिंगं पंकजहार सुशोभितलिंगम् । संचित पाप विनाशनलिंगम् । तत्प्र० ॥ ५ ॥
देवगणार्चित सेवित लिंगं मावैर्मक्तिमिरेवच लिंगम् । दिनकरकोटि
प्रभाकरलिंगं । तत्प्र० ॥ ६ ॥ अष्टदलोपरिवेष्टितलिंगं सर्वसमुद्रवकारण-
लिंगम् । अष्टदरिद्र विसाशितलिंगम् । तत्प्र० ॥ ७ ॥ सुरगुरु सुरवरपूजित-
लिंगं सुरवनपुष्पसदाचितलिंगम् । परात्परं परमात्मकलिंगम् । तत्प्र० ॥ ८ ॥
लिंगाष्टकमिदं पुण्यं यः पठेच्छिवसन्निधौ । शिवलोकमवाप्नोति शिवेन सह
मोदते ॥ ९ ॥ इति धीलिंगाष्टकस्तोत्रं संपूर्णम् ॥

— द्वितीय खंड समाप्त —

(३) साधनसार खंड

प्रकरण १ लें

मंगल

ॐ नमस्ते गणपतये ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वमसि ॥ त्वमेव
केवलं कर्तासि ॥ त्वमेव केवलं धर्तासि ॥ त्वमेव केवलं हर्तासि ॥
त्वमेव सर्वं खल्विदं ब्रह्मासि ॥ त्वं साक्षादात्मासि नित्यम् ॥ १ ॥

—अथर्व०

हरिः ॐ नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इपवे नमः । नमस्ते अस्तु
धन्वने बाहुभ्यामुत ते नमः ॥ १ ॥

—रुद्र.

ॐ ब्रह्मवादिनो वदन्ति — किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता,
जीवाम केन क च संप्रतिष्ठाः । अधिष्ठिताः केन सुखतरेषु वर्तामहे
ब्रह्मविदो व्यवस्थाम ॥ १ । १ ॥ + + + यस्य देवे परामर्क्तिर्यथा
देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः प्रका-
शन्ते महात्मनः ॥

—६ । २३ ॥ श्वे. उप.

विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वरूप सदाशिव । शरणं भव भूतेश
करुणाकर शंकर ॥

—ऋ. प.

प्रपद्ये देवमीशानं शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् ।

महादेवं महात्मानं सर्वस्य जगतः पतिम् ॥

—वायुपुराण १।३.

नमो रुद्राय हरये ब्रह्मणे परमात्मने ।

प्रधान पुरुषेशाय सर्ग स्थित्यंतकारिणे ॥

—लिंगपुराण १।१.

आद्यन्त मंगलमजातसमानभावमार्थं तमीशमजरामरमान्म देवम् ।

पंचाननं प्रबलपंचविनोदशीलं संभावये मनसि शंकरम-

भिव्रकेशम् ॥ —शि. पु. वि. १।१.

यस्याज्ञया जगत्स्रष्टा विरञ्चिः पालको हरिः ।

संहर्ता कालरुद्राख्यो नमस्तस्मै पिनाकिने ॥ — स्कंद मा. के. के. खं.

त्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति

प्रमिश्रे प्रस्थाने परमिदमद पथ्यमिति च ।

रुचीनां वैचित्र्याद्भुजुकुटिल नाना पथ जुषां

नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥ ७ ॥

—महिम्न.

अहं निर्विकल्पो निराकाररूपो विभुत्वाच्च सर्वत्र सर्वेन्द्रियाणाम् ।

न चासङ्गतं नैव मुक्तिर्नमेयश्चिदानन्दरूपः शिवोऽहं .

शिवोऽहम् ॥ ६ ॥ —निर्वाणपट्टकम्.

विषयप्रवेशः— चिकित्सेची वाटाघाट सपली. आतां ज्याच्यासाठी ही चिकित्सा केली, त्या साध्याच्या साधनगृहार्थी आपण आलों आहोंत. आजच्या बुद्धिवादी जगांत तत्त्वचिकित्सक युष्कळ आहेत. जी फार मोठी उणीव सर्वत्र जाणवते, ती पारमार्थिक अनुभवाची होय. त्यासाठी साधनाच्या अनुष्ठानाची फार गरज असते. पैशाशिवाय नुसती तिजोरी, सौभाग्यतिलकावाचून सौंदर्य, मिठावीण स्वयंपाक, प्राणावांचून शरीर जसें व्यर्थ, त्याप्रमाणें शिवानुभवावांचून नुसती शिवलिंगोपासनेची चर्चा व्यर्थ होय. हे हि पुन्हां परोक्षशब्दांनीच या खंडांत सांगावयाचे आहे. त्यास निरुपाय आहे.

आजकाल मानवास आपल्या वास्तविक ध्येयासंबंधी भूल पडली आहे. मानवाच्या ध्येयसाधनेत परंपरेचें अनन्यसाधारण महत्त्व आहे त्या आपल्या अति प्राचीन व विश्वमान्य परंपरेलाच हिंदुधर्म संस्कृति असें म्हणतात. त्या संस्कृतीचें एकमेव ध्येय भगवत्प्राप्ति हें आहे. त्या शिवभगवानाची लक्षणे सत्, चित् आणि आनंद हीं तीन आहेत. आणि कर्मकांड, ज्ञानकांड व भक्तिकांड हीं तीन त्या तीन लक्षणांची परिचायक साधनें शास्त्रांत सांगितली आहेत. याशिवाय योग हें शैवधर्माचें मुख्य लक्षण मानतात. योग हें जसें स्वतंत्र साधन आहे, त्याप्रमाणें योग म्हणजे चित्तवृत्तिनिरोध हें योगाचें मुख्य अंग बरील तिन्ही साधनमार्गांत लागतें किंवा आपोआप साधतें असें म्हणतां येईल.

या मुख्य परमार्थसाधनांच्या वर्गीकरणाला अनुसरून हा साधनसार खंड सायंशरूपानें रचला आहे. पण सत्त्व, रज आणि तम हे मायेचे गुण जसे

स्वतंत्र कोठेंच असूं शकत नाहीत. त्यांचें कमजास्त प्रमाणांत मिश्रण आढळतें, त्याचप्रमाणें या साधनत्रयीसंबंधी म्हणतां येईल. त्याचप्रमाणें परमात्म्याचे सत्, चित् व आनंद या लक्षणांसंबंधीहि म्हणावें लागतें. जेथें एक प्रधानत्वानें असतें तेथें दुसरी दोन्ही पण अप्रकट असतातच. म्हणजे ज्ञानावांचून कर्म नाही, कर्मावांचून ज्ञानमार्ग नाही व ज्ञानकर्मावांचून भक्तिमार्ग नाही. अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळे या खंडांतील कोणत्याच साधनास केवळ ज्ञान, केवळ भक्ति अथवा केवळ कर्म अथवा केवळ योग म्हणतां येणार नाही. देव आणि धर्म हे या साधनमार्गाचे मुख्य सेतु असल्यामुळे त्यांचाहि विचार आरंभी केला आहे. या सार खंडांतील कित्येक मूळचीं हस्तलिखित प्रकरणें चिकित्सापूर्ण आहेत. पण आतां त्यास स्थलावकाश राहिला नाही, म्हणून यापुढें चिकित्सा शक्य तों टाळली आहे.

तसेंच “साधनानां अनेकता ।” असें हिंदुधर्माचें जरी लक्षण आहे तरी त्या अनेक साधनांचा विचार या प्रकरणांत करतां येणें शक्य नाही. यज्ञ-याग, मांत्रिक व तांत्रिक पुरश्चरणें व श्वसाधनादि साधनें, उपोषणें व देहदंडणें, पंचाग्निसाधन व होमहवन, चलिदानें व अन्नसंतर्पणें, कामनिक अनुष्ठानें आणि विविध व्रतवैकल्ये, इत्यादि साधनांचे विविध प्रकार व उपप्रकार आहेत. एका भक्तिमार्गांत किती तरी प्रकार आहेत. कर्ममार्गांत अनेक प्रकार आहेत. योग अनेक आहेत, या सर्वांचा नुसता उल्लेखहि या प्रकरणांत करतां येणें शक्य नाही. या साधनांच्या आति विस्तृत पसंज्यापैकी मी सारभूत अंशमात्र या प्रकरणांत सांगणार आहे; आणि तोहि कोणत्याहि परमार्थ-साधनाचें अनुष्ठान प्रत्यक्ष कसें करावें त्या तपशिलाची सर्व माहिती येथें देण्याचा हेतु नाही. साधनाचें स्थूल स्वरूप व त्यांतील युक्तिवाद यांचें किंचित् दिदर्शन मात्र येथें करणार आहे. याचें कारण इतकेंच की, परमार्थातील केवळ शाब्दिक तत्त्वज्ञानानें परमार्थलाभ घडतोच असें नाही. त्यास कोणत्या तरी साधनाच्या अनुष्ठानाची गरज असते असें साधनाचें अनन्य-साधारण महत्त्व आहे हें या शिवलिंगोपासना ग्रंथांत सांगणें अवश्य आहे.

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यताति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ —७१ गीता.

प्रकरण २ रे

हिंदुधर्म संस्कृति

एको देवः सर्व भूतेषु गूढः । सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः । साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥

—६।११ श्वे. उप.

धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा ॥ —महानारायण उप. १७।६.

धर्मार्थकाममोक्षाख्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ।

एकमेव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनम् ॥ —४।८।४१ भागवत.

आर्थं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राऽविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥ —१२।१०६ मनु.

न साङ्ख्यं न शैवं न तत्पाञ्चरात्रं

न जैनं न मीमांसकादेर्मतं वा

विशिष्टानुभूत्या विशुद्धात्मकत्वात्

तदेकोऽवशिष्टः शिवः केवलोऽहम् ॥ ४ ॥

—श्रीमच्छंकराचार्यकृत दशश्लोकी स्तोत्र.

संस्कृति आणि धर्मः—संस्कृति आणि धर्म यांत कोणी असा भेद मानतात की, धर्म हा केवळ शास्त्रिकसमिधिगम्य असतो. संस्कृतीत शास्त्रार्थी अविरोधी असणाऱ्या लौकिक कर्मांचाहि समावेश होतो. या रीतीने विचार करतां संस्कृति धर्माहून व्यापक ठरते. पण तत्त्वतः धर्म हा संस्कृतीहूनहि व्यापक आहे असे म्हणतां येईल. कारण धर्माला तत्त्वज्ञानाचें सूक्ष्म व व्यापक स्वरूप आहे. संस्कृति म्हणजे संस्कार अथवा सम्यक् क्रियाविशेष असें कोणी म्हणतात. कोणी धर्म आणि संस्कृति एकच मानतात. निदान हिंदुधर्म संस्कृतीचें तसें म्हणतां येईल. मात्र आधुनिक पुढाऱ्यांची ध्येयरूप जी आविल हिंदुस्यानी मिश्र अथवा संकर संस्कृति तिला संस्कृति म्हणजेच

फोल आहे. सकर म्हणजे संस्कृति नव्हे व सुधारकांचा तथाकथित उदार धर्महि धर्म नव्हे. तो अधर्मच होय. “स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः।” हा हिंदूंचा शास्त्रसिद्धान्त आहे. वैदिक संस्कृतिरूप भूमि, हिंदुधर्मस्वरूप वृक्ष व शैव-वैष्णवादि संप्रदाय म्हणजे त्या वृक्षाच्या व्यक्तिगत शाखा होत. धर्म एक, त्यांतील देवता व साधने अनेक. असे भेद असले तरी हिंदुधर्माचे साध्य एकच आहे.

हिंदुधर्म संस्कृति :-लौकिक, पारलौकिक, धार्मिक, आध्यात्मिक, आर्थिक, राजनैतिक, अशा सर्वांगीण अभ्युदयाला व निःश्रेयसाला उपयुक्त अशा ज्या देहेंद्रिय, मन, बुद्धि, अहंकाराच्या भूषणभूत सम्यक् क्रिया तिला संस्कृति असे कोणी म्हणतात. आध्यात्मिक, आधिदैविक, आधिभौतिक व आधियाज्ञिक अशा चतुर्विध दृष्टींनी आपल्या श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासरूप वाङ्मयांत जी अनेक दिव्य सूक्ते, सूत्रे, आख्यानके, सुभाषिते व विधिविधाने आहेत, तींच हिंदुधर्म संस्कृतीची मुख्य गमके आहेत. अर्थात् हिंदुधर्म संस्कृति अनादि परंपरागतशास्त्र व अनुभव यांच्या सम्यक् संस्कारांवर अधिष्ठित आहे. त्यांत प्रपंच-परमार्थ, आचार-विचार यांत सामंजस्य आहे. हिंदुधर्म संस्कृति एक प्रकारे स्वयंभू आहे. मनुष्याने आपल्या बुद्धीने कृत्रिम बनवलेली नाही. बुद्धिजन्य शिष्टाचार परिवर्तनशील असतात. जिची दृष्टि अंतर्मुख आहे, जिला आधिभौतिकपेक्षां अधिदैव व अभ्यात्म यांचे जास्त वगल्य आहे, तिलाच भारतीय संस्कृति असे म्हणावे. ती अभ्यात्मप्रधान संस्कृति दिक्कालातीत आहे आणि म्हणून ती परिवर्तनशील नाही. वैदिकवर्णाश्रमधर्मसंस्कृति हीच आजच्या हिंदूंची नित्य संस्कृति होय. नवमतवाद, रशियन साम्यवाद, समाजसत्तावाद, भौतिक अभ्युदयवाद, मानवतावाद, उदारमतवाद, भौतिक विज्ञानवाद, जन्मसिद्धजातपातनिरपेक्ष, संकरवाद इत्यादि बौद्धिक प्रणाली शाश्वत सुखाला कारण नाहीत.

प्रामाण्यविचार :-हिंदुधर्म संस्कृति हा समग्र विषय या प्रकरणांत न सामावण्याइतका व्यापक आहे. पण तो मूलाधार असल्यामुळे वगळता येत नाही. हिंदु संस्कृति म्हणजे हिंदूंचे समग्र इहपर लोकींचे जीवन होय. हिंदुधर्म म्हणजे यत्तात्परासून प्रकल्लोकापर्यंत आणि एतन्निककोटीपासून ईश्वरकोटीपर्यंत उभा असणारा मळसूत्राप्रमाणे सोपान मार्ग आहे. हिंदुधर्म म्हणजे

केवळ अभ्युदयकारक व समाजधारक धर्म नव्हे तर जीवशिवैक्य जोडणारा जो मध्यस्थ सेतु तो हिंदुधर्म होय हिंदुधर्म म्हणजे कोणा एका अगर अनेक प्राचीन महापुरुषांची मतमतातरे व विधिविधाने असे नव्हे हिंदुधर्म हा अपौरुषेय आहे इहलोकींच्या कोणाहि महापुरुषाने तो रचलेला नाही. हिंदुधर्म हा प्राधान्याने व्यक्तिनिष्ठ आहे व्यक्तिजीवाचे आपल्या ब्रह्मात्म-स्वरूपासबधी अज्ञान दूर करणे हेच त्याचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. “स्वरूपी राहणे हा स्वधर्म” असे श्रीरामदास म्हणतात. दुःखाची अत्यंत निवृत्ति व निरतिशयानदाची नित्यप्राप्ति ही त्याची दिव्य फलश्रुति आहे. धोत्रिय व ब्रह्मनिष्ठ अशा सद्गुरूची प्रचीति, श्रुत्यनुकूल शास्त्रप्रचीति व सदसद्विवेक-बुद्धीची आत्मप्रचीति मिळून हिंदुधर्माचे प्रामाण्यरहस्य होय. आपण आपल्या धर्माचे पालन करावे म्हणजे तो आपले धारणपोषण करतो, असा आपला स्वधर्माशी अन्योन्य संबध आहे आजवर धर्मानेच जगाची हानि केली आहे असे मानण हा अत्यंत अविचार आहे

धर्माची उत्पत्ति:— कायदा हा मनुष्यकृत असतो, धर्म हा मनुष्यकृत नसतो, अशीच सर्वत्र समजूत दिसते. ईजिप्त, बाबिलोनिया, चीन, हिंदुस्थान, अमेरिका इत्यादि देशातील प्राचीन धर्मांच्या उगमाकडे पाहिले तर तो उगम पितृपूजेत झालेला आढळतो असे कोणी म्हणतात. आर्यांच्या काही धर्मांचा उगम निसर्गशक्तींच्या मार्गे देवता आहेत या समजुतीत आढळतो अशी काहींची समजूत दिसते याशिवाय तिसरी एक भ्रष्ट अध्यात्मदृष्टि आहे. त्या दृष्टीने धर्मांचा उगम इंद्रियातीत अंतर्मुख वृत्तीत आहे असे आढळते कारण वेदाचे मन्त्रद्रष्टे ऋषि किंवा इतर धर्मांचे संस्थापक व प्रणेते यांना त्यांच्या अंतर्मुखवृत्तीतच अनेक कल्पनापरंपरेच्या प्राचीन धर्मांची मूलतत्त्वे प्रतीत झाली असे दिसून येते.

नियाम्यनियामक:— आपल्या हिंदूंच्या प्राचीन धर्मशास्त्रात अध्यात्म-ज्ञानराज्याचे संचालक ऋषि, अधिदैव कर्मराज्याचे संचालक देवतागण, आणि अधिभूत स्थूल राज्याचे संचालक नित्यवितर, हे उपासनीय मानले आहेत. वस्तुतः हे तीन नियामक वर्ग ज्याचे प्रतिनिधि असा एकच एक कारणाधीन मुख्य उपासनीय होय सारी सत्ता, सारे ज्ञान व निरतिशय आनंद तसेच सारे कर्तृत्व व भोक्तृत्व आणि त्याचे अधिष्ठान व उपादान

एकच ब्रह्म आहे. कोणी त्यास समन, सगुण, सक्रिय, सदाशिव म्हणतात. कोणी त्यास उन्मन, निर्गुण, निष्क्रिय परमशिव म्हणतात.

जीवशिवैक्यः— या एकच एक उपादानाधिष्ठानाचे अंश अगर विवर्त आपण सारे आहोत. या भावनेतच हिंदूंचे सारे धर्म, न्याय, नीति यांचे घागेदोरे विणले गेले आहेत. ईश्वराच्या समष्टि मनार्शांचे सारे जग जोडले गेले आहे. जीवजगताच्या याव्य स्थूल विशेष भावांत जरी असंख्य भेद असले तरी सर्वांच्या बुद्ध्यास असलेल्या अधिष्ठानस्वरूप सशक्त शिव या सूक्ष्म तत्त्वांत ऐक्य असल्याचे प्राचीनांनी जाणले आहे. जीव व शिव यांत स्थूल दृष्टीने जमीनअस्मानाचे अंतर असले, तरी जीव हा अंतर्गामी ह्या अंशत्वाने शिवरूप आहे, हा प्रथमपरोक्ष विचार व मागून त्याचा अपरोक्ष अनुभव प्रशवंत योग्यांच्या प्रतीतीस आलेला आहे. हेच एकंदरीत धर्माचे आद्यंत स्वरूप आहे. स्वामी विवेकानंद म्हणतात :— Religion is the manifestation of the Divinity already in man. म्हणजे मानवाच्या ठिकाणी अव्यक्त असलेल्या शिवतत्त्वाचे प्रकटीकरण यास धर्म म्हणतात.

हे धर्माचे स्वरूप जसे अगदी स्वभाविक आहे तशी त्यासंबंधी अंतःप्रेरणा पण नैसर्गिक व अनिवार्य आहे. आपल्या मूल स्वरूपाकडे जाणे ही जी प्राणिमात्राच्या ठिकाणची नैसर्गिक शक्ती आहे, तेंच धर्माचे बीज आहे. 'शिवो भूत्वा शिवं भजेत्' हाच शैवधर्म होय.

सामान्य विशेषभाव :— जाति आणि व्यक्ति या प्राण्यांतील भेदांप्रमाणे सामान्य आणि विशेष हे सापेक्ष भाव आहेत. अर्थात् कोणताही सामान्य धर्म हा त्याहून मोठ्या सामान्यांतील एक विशेष धर्म असतो. तसेच कोणताही विशेष धर्म त्याहून लहान विशेषांचा सामान्य धर्म असू शकतो. प्रत्येक वस्तुमात्रांतील विशेष धर्म हेच त्या वस्तूला ते विवक्षित स्वरूप देणारे अदृष्ट असते. माणसापासून तो त्याच्या शरीरांतील सूक्ष्मातिसूक्ष्म जीवाणूपर्यंत, त्याचप्रमाणे प्रचंड खगोलांपासून तो अणु, परमाणु अथवा घन-ऋण विद्युत्कणांपर्यंत सर्वांच्या पोटांत त्यांचा त्यांचा

१. Religion is the greatest motive power for realising that infinite energy, which is the birth-right and nature of every man.
(Vivekananda).

विशेष धर्म अदृष्टरूपात असतो. तोच धर्म तीं तीं विशेष रूपें धारण करतो. तो धर्म सुटला कीं तीं तीं विशेष रूपें पण लयास्त जातात. प्रत्येक विशेष-भाव त्याच्या सामान्य भावार्थां ऋणानुबंधी असतोच. उदाहरणार्थ, प्राणी, माणूस, पुरुष, हिंदु, ब्राह्मण, महाराष्ट्रीय, कोंकणस्थ, पुरुष, स्त्री, बालक, यांतील प्रत्येक विशेषभाव त्याच्या वरच्या वरच्या सामान्य भावाचा अंशभूत व नियम्य आहे. जें महासामान्य दुसऱ्या कोणत्याहि सामान्याहून मोठें असतें ते परमशिवार्थें रूप होय. त्या परमशिव सामान्यार्थां जीवविशेषांचे जे ऋणानु-बंधी नियम्य नियामकादि संबंध त्यालाच धर्मसंस्कृति म्हणतात.

विशेष धर्मांचें अगत्य :—प्राणी या सामान्य भावाप्रमाणें “जीवो जीवस्य जीवनम्” हें अनुसरण शक्य तीं कमी करणें हा विशेष दयाशील मानवताधर्म आहे. मानवता या सामान्य भावांत हिंदूंनी आपला वर्णाश्रम धर्म पाळणें हा त्याचा विशेष धर्म होय. सनातन वर्णाश्रम धर्माच्या सामान्य भावांत देशाचार, कुलाचार, शैव, वैष्णवादि संप्रदाय, गुह्यसंप्रदाय, जन्म-जाति-संस्कार कौटुंबिक संबंध तसेंच देशकालनिमित्त इत्यादीसंबंधी विशेष धर्म पाळावेच लागतात. ते जर न पाळावे तर तो अधर्म होईल.

परंपरागत व रुढिप्रधान धर्मांना संकुचित मानून त्यांचा तिरस्कार करणें ही चूक आहे. वस्तुमात्र अथवा व्यक्तिमात्र यांच्या स्वत्वाचें रक्षण करणें हेंच धर्माचें लक्षण आहे. तोच धर्म पुरुषार्थ होय. जगांतील असंख्य पदार्थांनी जर आपआपले स्थूल-सूक्ष्म विशेष धर्म सोडून दिले, तर जग-प्रलयाची स्थिति येईल. गुणांची साम्यावस्था म्हणजे प्रलय होय. कोणत्यादि जड द्रव्याचे परमाणूहि आपले विशेष धर्म सोडीत नाहीत, तोंवरच त्या द्रव्याचें स्वरूप टिकतें. मानवतावादाच्या मोहात हिंदूंनी आपलें हिंदुत्व गमावणें व ब्राह्मणांनी आपली वर्णाश्रमांची व्यावर्तक कर्तव्ये सोडणें हा अधर्म आहे. अधर्मालाच पातक म्हणतात व त्याचें खडतर प्रायश्चित्त भोगावेंच लागतें. प्रत्येक देशाचें एकेक विशेष लक्षण असतें. उदा०, ग्रीसचें सौंदर्य, रोमचा कायदा त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानचें विशिष्ट लक्षण धर्म हेंच आहे. ती धर्म-निष्ठा आहे तोंवरच हिंदु व हिंदुस्थान यांचें अस्तित्व वास्तविक अर्थांने मानता येईल.

भेदाभेद :—निरुपाधिक परब्रह्म हेंच काय तें एक सम आहे. त्या ठिकाणी

कोणताच भेद अधवा द्वैत राहत नाही. सारे भेदभाव निःशेष सोडावे, तैव्हांच ब्रह्मानुभव येतो. पण ही परमार्थता नुसती भेदातीत नाही. तर ती भेदाभेदातीत आहे. हे सूक्ष्म रहस्य फार महत्त्वाचे आहे. अमेद ही भावना सोपाधिक भेदसापेक्ष आहे. शुद्धनिरपेक्ष अखंड एकरसतंत अमेद या भावनेला हेतु उरत नाही. भेदाभेदातीत अवस्था हे तत्त्वज्ञान आहे. सामान्य विशेषभाव धारण करणारा तो व्यवहारधर्म होय. सामान्य विशेषभावाच्या मर्यादा राखणे तो धर्म. श्रीसमर्थ म्हणतात, 'ईश्वरें नाना भेद केले। भेदे सकळ सृष्टी चाले॥' १७।१०।२० दा. चो. सृष्टीच्या व्यवहारांत विशेष धर्मभेद पाळावेच लागतात. सर्व गोलंकार करू पाहणारे मानवतावादी हे महत्त्व जाणत नाहीत.

साकर माती पृथ्वी होये। परी ते माती खातां न ये। गरळ आप नव्हे काये। परी तें खोटें ॥ ११ ॥ पुण्यात्मा आणि पापात्मा। दोहीकडे अंतरात्मा। साधु भोंदु सीमा। सांद्गच नये ॥ १२ ॥ अंतर येक तो खरें। परी सांगातें धेऊं न येती माहारें। पंडित आणि चाट पोरें। येक कैसी ॥ १३ ॥ दा. चो. १३।१०. भेद ईश्वर करून गेला। त्याचे वाचें न नवचे मोडिला। मुक्तामध्ये घांत घातला। तो अपानी कैसा घालावा ॥ १७।४।२७ ॥ दा. चो.

विशेषधर्म :—विशेष धर्मापेक्षां सामान्य धर्म व्यापक व श्रेष्ठ हे खरें, पण तो अनुसरतांना देश, काल, निमित्त, हेतु अधिकार अशा अनेक सोपाधिक मर्यादांचें विवेकपूर्वक पालन व्यवहारांत करावेंच लागतें. देवाची मूर्ति व देवळाची पाथरी दोन्ही दगडच. पण दोन्ही पूजनीय नव्हेत. मानव आणि व्याघ्र दोन्ही प्राणीच. पण अहिंसा हा सामान्य धर्म दोघांत सारखाच लागू नाही. हिंदु आणि मुसलमान दोन्ही मानवच खरे; पण ईश्वराच्या घरब्या वेवळ मानवतेचे सामान्यभाव दोघांत सारखेच लागू असले तरी शास्त्रोक्त कर्म, रोटीपेटी व्यवहार व उपासना इत्यादि आचारधर्माच्या प्रांतांत त्यांत समान छेवतां येणार नाही. ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर दोघे हिंदूच असले तरी बंशशुद्धीकरतां रोटीपेटीव्यवहारांत वैषम्य पाळणेंच आवश्यक आहे. स्त्रीपुरुष दोन्ही मानव प्राणीच. पण त्यांनीं आपआपले विशेषधर्म सोडणें, हानि-कारकच ठरेल. हरी-हर दोन्ही देवच. पण उपासनेंत आरंभी तरी, “एको देवो केशवो वा शिवो वा,” हा भेद न पाळला तर सगुणध्यान सिद्धच

होणार नाही. तुलसीदासांना गोकुळवृंदावनांतील मुरलीधर कृष्णाची मूर्ति व समर्थ रामदासांना पंदरीच्या विठोबाचें ध्यान पटलें नाहीं हा संतांचा अनुभव महत्त्वाचा आहे.

तत्त्वज्ञान व निष्ठा:—नरहरि सोनार, नामदेव यांच्या चरित्रांतील उपास्यांतील साम्य मावांचें महत्त्व नैमित्तिक आहे. नरहरि सोनार विठलाचा द्वेष करी तो दूर करावयाचा होता. नामदेवाची सगुणोपासना सिद्ध होती. त्यास व्यापक निर्गुणोपासनेचा धडा ध्यावयाचा होता. श्रीरामकृष्ण परमहंसांनीं सर्व धर्मांतील साधनानुष्ठानें करून पाहिलीं. ते जेव्हां मनानें तात्पुरते अहोपासक मुसलमान बनले होते, तेव्हां ते त्यांच्या प्राणप्रिय कालीकडे हुंकून पाहत नसत. ही एकनिष्ठा फार महत्त्वाची आहे. तात्पर्य, हिंदु उपासकांनीं सर्व धर्मांतील प्रार्थना म्हणणें, शिवमंदिर, मशीद आणि ख्रिस्ती चर्च सारी आपल्या उपासनेस समान मानणें हा निघ अनाचार आहे. सकाळीं ख्रिस्ती देवळांत प्रार्थना, दुपारीं मशिदींत नमाज, सायंकाळीं विष्णुमंदिरांत शेजारती असें करून कांहींच साधणार नाही. फार काय शिवलिंग व शाळीग्राम यांपैकीं एकास चित्त्वपत्र व दुसऱ्यास तुलसीपत्र इत्यादि उपासनेंतील विशेष धर्म उपासकांनीं अवश्य पाळलेच पाहिजे. मानवतावाद, विश्वधर्म हे व्यवहारतः भ्रम आहेत. तदुंना वेगवेगळा पीळ भरून बळकट व्यक्तिपंथ करावें तेव्हांच त्यांच्या दोरखंडांत बल येतें. नुसता मोकळा काश्या आणि कापूस यांच्या गळ्यांत तें बळ असूंच शकत नाही. आधुनिकांचा अमेदात्मक उदार धर्म असाच अव्यावहारिक, तत्त्वशून्य, निर्बल व भ्रष्ट असतो.

जड पदार्थमात्रांच्या विशेष धर्मांकडूनच त्यांचें विशिष्ट स्वत्वरूप धारण केलें जातें. जड पदार्थांच्या माचतींत हें सर्व निसर्गच करतो, पण प्राण्यांच्या ठिकाणीं व त्यांतहि माणसांच्या ठिकाणीं अंशतः इच्छास्वातंत्र्य व आचार-स्वातंत्र्य असल्यामुळे, मानवांना त्यांच्या विशेष स्वत्वरूपांत धारण करण्याचे काम चोदनास्वरूप विधिनिषेधात्मक विशिष्ट धर्मशास्त्रास करावें लागतें. माणूस आपल्या स्वत्वाला मुक्त नये, त्याची उन्नति व्हावी, अधोगति होऊं नये, त्याचें खरें हित म्हणजे श्रेय कशांत आहे व तात्पुरतें श्रेय परिणामी कसें हानिकारक होतें, देश, काल, निमित्त, समाज, इहलोक, परलोक इत्यादी-संबंधी जीवाचें त्यांच्या अधिकारानुसार कर्तव्य काय, हें सारें प्रत्येक व्यक्तीला

टारवितां येणें अति कठिण असतें. म्हणून “धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पंथः” अथवा “तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्य व्यवस्थितौ ॥” असें आपला धर्म सांगतो. कारण पहिल्या वचनांतील महाजन व दुसऱ्या वचनांतील शास्त्रकार हे मानवाचे सामान्य धर्म व व्यक्ति-परत्वे अधिकारानुसार विशेष धर्म सामान्यने जाणतात. शिव, शिवगुरु आणि शास्त्र ह्या तिन्ही मिळून शिवशक्त्युपासकांचा विशेष धर्म बनतो. तोच त्यांस आदरणीय असतो.

आज ज्यास कोणी कोणी आधुनिक हिंदुत्वनिष्ठा म्हणतात, त्यांत हिंदु-धर्मनिष्ठेच्या भावरूपतेपेक्षां अभावरूपताच जास्त स्पष्ट व ठळक दिसून येते ! Change or perish हें एक सुधारकांचें ब्रीदवाक्य असतें. माझ्या मते Change and perish हेंच सत्य आहे. जें बदलतें तें नाश पावतें. बदलणें म्हणजेच नाश पावणें होय. जें त्रिकालाबाधित असतें, तेंच सत्य होय. शिवपुराण व लिंगपुराण हीं केव्हां रचलीं गेलीं यांची चिकित्सा व्यर्थ आहे. सृष्टीच्या आरंभीच शिवलिंग प्रकट झालें तेंच उपासनीय आहे, हें त्यांतील त्रिकालाबाधित सत्य आहे. शिवलिंगोपासना हें हिंदुधर्म संस्कृतीतील महत्तम तत्त्वज्ञान आहे. तें त्रिकालाबाधित आहे. सनातन वैदिक वर्णाश्रम धर्म तत्त्वतः त्रिकालाबाधित आहे. कालाच्या ओघाचरोचर बदलणारा नाही. महाजनो येन गतः स पंथः ॥ यांतील महाजन कालप्रवाहाचरोचर बाह्यत जाणारे नसतात ! ते कालाचे कर्ते असतात. कालाचे गुलाम नव्हत. डोंगरा-वरून येणाऱ्या पाणलोट्याचरोचर गडगडत येणारे मोठमोठाले पापाण आपल्या-चरोचर अनेकांचा अघःपात करतात. त्याप्रमाणें कालाचरोचर पुढें सरसाव-णाऱ्यास कोणी क्वचित् उत्तम पुढारी समजतात. माझ्या मते ते केवळ कालकिंकर होत ! श्रीरामकृष्ण परमहंस, श्रीरमणमहर्षि व इतर अनेक खरे संत हे नवयुगाच्या कालप्रवाहाचरोचर बाह्यले नाहीत. जे मेरूप्रमाणें स्थिर असतात तेच संत. तेच जगद्गुरु होत. कालचक्राच्या जात्यांत जे चंचल असतात ते सारेच भरडले जातात. कालचक्राचरोचर न फिरणारा जो मध्य खुंटा त्याचा आश्रय करणारे जागचे हालत नाहीत व भरडलेहि जात नाहीत. अविचलित व स्थिर अशी देवधर्मावरील दृढनिष्ठा हाच तो संरक्षक आधारस्तंभ होय.

कांहीं व्याख्याः— हिंदुधर्माच्या भव्य प्राप्तादाचें अंतरंग पाहण्यास अनेक व्याख्यारूप दरवाजे अगर मार्ग आहेत. त्यांपैकी कांहीं येथें देतोः—

- (१) जो समाजाचें धारण करतो तो धर्म.
- (२) स्वस्वरूपी राहणें तो स्वधर्म.
- (३) सिद्ध तें ब्रह्म, साध्य तो धर्म.
- (४) अहिंसा, सत्य, अस्तेय, पावित्र्य, इंद्रियनिग्रह इत्यादि दैवी गुण म्हणजे धर्म.
- (५) सत्पार्त्वी दान, ईशप्रेम, आईबापांची सेवा, पूज्यांबद्दल आदर, अन्नदान असे सदाचार तो धर्म.
- (६) अभ्युदय व निःश्रेयस सिद्ध करणारा तो धर्म.
- (७) श्रुतिशरणश्रेष्ठानां सांगितला तो धर्म, त्यांनीं निषेध केला तो अधर्म.
- (८) वेदांनीं इष्टप्राप्तीकरतां जो सांगितला तो धर्म.
- (९) श्रुतिस्मृतिसदाचार व आत्मसुखि यांनीं प्रेरित तो धर्म.
- (१०) जन्मजात वर्णाश्रम नियम पाळणें तो सनातन हिंदुधर्म.
- (११) सत्त्वसंशुद्धि व वृद्धि हा धर्म होय.
- (१२) देव, ऋषि, पितर, मानव व भूतमात्र यांच्यासंबंधी शास्त्रोक्त ऋणविमोचनार्थ पंचमहायज्ञ व इतर कर्तव्ये करणें हा धर्म.
- (१३) पिंडब्रह्मांडाचें धारणपोषण करणारी चिच्छक्तिहि सामान्य विशेष धर्मस्वरूप आहे.
- (१४) नवविधामक्ति हा धर्म.
- (१५) कर्म, उपासना, योग, ज्ञान हा परमार्थसाधनमार्ग म्हणजे धर्म.

हिंदुधर्माचीं गमकेः— एका माहात्म्यानें हिंदुधर्म संस्कृतीचे पुढील सोळा मूलाधार सांगितले आहेतः (१) धर्मानुकूल सदाचार, (२) आत्माभिमुख सद्विचार, (३) जन्मजात वर्णधर्म, (४) स्त्रियांचा सतित्व धर्म, (५) आश्रमधर्म, (६) दैवजगतावर विश्वास, (७) भगवंताच्या दैवी शक्तीवर स्थिर विश्वास, (८) योगमूलक व भाक्तिमूलक उपासनापद्धति, (९) मूर्ति व पीठें यांच्या ठिकाणीं सर्वव्यापक भगवत्सत्तेची उपासना, (१०) शुद्धाशुद्ध व स्पर्शास्पर्शविवेक, (११) यज्ञ, महायज्ञ यांवर विश्वास, (१२) श्रुति व श्रुत्यनुकूल स्मृति, पुराणें व तंत्रें यावर विश्वास, (१३) कर्म, कर्मांचे बीज, आणि संस्कार यांवर विश्वास, (१४) जन्मांतरावर विश्वास,

(१५) अखेर निर्गुण व सगुण उपासनांचे शास्त्रोक्त विधि हे स्वधर्माचे पंधरावे अंग व (१६) जीवाची कैवल्यप्राप्ति हे सोळावे अंग होय. (१) आधिभौतिक, (२) आधिदैविक, (३) आधियाज्ञिक व (४) आध्यात्मिक अशी हिंदुधर्म संस्कृतीची चतुर्विध दृष्टि आहे. धर्ममीमांसा, दैवी मीमांसा म्हणजे भक्तिमीमांसा व ब्रह्ममीमांसा अशा तीन मीमांसांचा अंतर्भाव हिंदुधर्म संस्कृतीत आहे. सारांश, हिंदुधर्म संस्कृति ही शबल व शुद्ध ब्रह्माची म्हणजेच शिवशक्तीची सगुणनिर्गुणोपासनाच आहे.*

आस्तिक्यभाव :— हा हिंदुधर्म संस्कृतीचा प्राण आहे. या आस्तिक्य-भावांत (१) परलोक (२) वेद व (३) ईश्वर यांवर पूर्ण विश्वास, यांचा अंतर्भाव होतो.

(१) परलोकनिष्ठा:— सर्व कर्मांचा बदला येथे भोगतां येणे शक्य नाही, इत्यादि कर्मविपाकशास्त्रांतील अनेक प्रमेये परलोकांचे अस्तित्व मानल्याने उलगडतात. आपले श्रुतिस्मृतिपुराणे व योगवासिष्ठ हे ग्रंथ व त्याच-प्रमाणे आधुनिक परलोकविद्येतील असंख्य प्रयोग व ग्रंथ यांनी परलोकांचे अस्तित्व निर्विवाद सिद्ध केले आहे. आतां पाश्चात्य भौतिक शास्त्रज्ञांनाहि ते पूर्णपणे मान्य झाले आहे. या विषयाच्या अधिक तपशिलांत जाण्यास येथे अवकाश व आवश्यकता नाही.

१ या प्रकरणास आधारभूत शास्त्रवचने देऊं जातां ग्रंथविस्तार फार वाढेल. तरी संदर्भग्रंथांसाठीं कल्याण हिंदु संस्कृति विशेषांक, कल्याण कल्पतरु धर्मतत्त्व विशेषांक, (हिंदी) धर्मविज्ञान (सनातनी स्वामी-दयानंदकृत) हे ग्रंथ पाहावे.

२ Hinduism is coeval with God. (Vedant Kesari, Jan. 1950, p. 406.)

३ Bradley — Appearance and Reality, ch. XXII. Schiller Riddle of Sphinx, p. 299. Rational-mysticism, p. 101. Leibnitz Monadology paragraphs 66-68. New revelation, Raymond. News from the next world. Dawn beyond death. Beyond life's Sunset, University of spiritualism. The other side of Death. Personality of Man. My life in two worlds इत्यादि ग्रंथ पाहावे.

(२) वेदः— हे हिंदुधर्मसंस्कृतीप्रमाणें अपौरुषेय मानले आहेत व म्हणून ते स्वतःप्रमाण आहेत. जे उपाय प्रत्यक्ष किंवा अनुमानप्रमाणानें जाणणें शक्य नाही, असे अलौकिक साधक उपाय म्हणजे (१) यज्ञ-याग, (२) ब्रह्मज्ञान, (३) अनेक अलौकिक मंत्रसिद्धि हे श्रुतिवाह्यावरूनच समजतात. असे हे सर्वशे वेद सर्वांत प्राचीन आहेत. अर्थात् त्यांची प्रेरणा करणारें ईश्वरावांचून कोणीच संभवत नाही. हा वेदप्रामाण्यासंबंधी थोडक्यांत युक्तिवाद आहे. सर्व स्मृतिपुराणें व आस्तिक दर्शनें यांस वेदप्रामाण्य मान्य आहे.

(३) ईश्वरनिष्ठेबद्दल पुढें स्वतंत्र प्रकरण आहे.

हिंदुधर्मशास्त्राची रचनाः— हिंदुसंस्कृतीतील धर्मशास्त्राची व तत्त्वज्ञानाची रचना व त्यांतील विषयाचें पृथक्करण व वर्गीकरण यांचें किंचित् दिग्दर्शन येथें करण्याचें फार मनांत होतें. पण ग्रंथविस्तारभयास्तव तो मोड आवरणेंच भाग आहे.

ऊर्ध्वं बाहुर्विरोध्येष न च कश्चिच्छृणोति मे ॥

धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥

—म. भारत १८।५।६२.

प्रकरण तिसरें

साधनसिद्धि

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्तु कर्मणि ॥ २।४७

भगवद्गीता.

वरील श्लोकांत भगवान् बजावून सांगतात कीं, कर्म करण्यापुरताच तुम्हा अधिकार आहे; फल मिळणें किंवा न मिळणें हें केव्हांहि तुझ्या अधिकारांतलें म्हणजे ताब्यांतलें नाही. म्हणून माझ्या कर्माचें अमुक फळ मिळावें असा हेतु मनांत ठेवून काम करणारा होऊ नकोस; आणि कर्म न करण्याचाहि तूं

आग्रह धरुं नको. कौपीतकी उपनिषत् यापुढें जाऊन म्हणतें (३।८) कीं, कर्म कर्ताकरविता ईश्वरच आहे. कोणापासून पुण्यकर्म घडवावें व कोणापासून पापकर्म घडवावें हें सारें ईश्वराच्या हातीं आहे. “ कर्ताकरविता । देतादेवविता । नेता नेवविता देव एक ॥ ३ ॥ निमित्ताच्चा घनी केला असे प्राणी । पाहतां निर्वाणी देव एक ॥ ४ ॥ ” रामदास. श्रीनरहरिस्वामी चोषसारांत याच्याहि पुढें जाऊन सांगतात कीं, “ शिवः कर्ता शिवो भोक्ता शिवो वेत्ता शिवः प्रभुः । उपसर्जन मात्रं या तां वन्दे शक्तिमद्भुतम् ॥ ४ ॥ पृ. ७५. हीं सिद्धान्तवचनें साधकाला काहीं मार्गदर्शन करितात, त्याप्रमाणें उलट तीं त्यास दिङ्मूढ करणेंहि संभवतें. यामुळे जीव काहीं काळ किंर्तव्यमूढ होऊन त्याचा थोडाफार कोंडमारा होणें शक्य आहे.

पुढें थोड्या विचारांतीं त्याला असें वाटूं लागतें कीं, ईश्वर कर्ताकरविता असला तरी तो जीवाच्या फलोन्मुख प्राक्कर्मानुसारच करणें तें करतो किंवा करवितो व भोक्ता असला तरी जीवदारांच मोगतो. श्रीशानेश्वर म्हणतात कीं, “ जन्म जन्मांतरीं असेल पुण्य सामग्री । तरीच नाम जिह्वाप्रीं येईल श्रीरामाचें । ” “ जें जन्म सहस्रीं बोल्लमिजे । एक वेळ यावया ॥ ” (१।२०६ शानेश्वरी) “ पूर्वसुकृताची जोडी । तरीच विठलीं आवडी ॥ ” मक्तीतील मधुर मावाचे प्रणेतें श्रीगौरांगप्रभु श्रीकृष्णचैतन्य म्हणतात, “ नाम्नाकारि बहुता निज सर्व शक्तिस्तर्पिता ; नियमितः स्मरणे न कालः एतादृशी तव कृपा । भगवन् ममापि दुर्दैवमीदृशमिहाजनि नानुरागः ॥ ” म्हणजे हे भगवंता, माझे दुर्दैव असें आहे कीं, तुझ्या नामामध्यें अजून मला हवें तसें प्रेम उत्पन्नच होत नाहीं ! ” “ प्रेम सुख देई प्रेम सुख देई । प्रेमेंविण नाहीं समाधान ॥ ” असा कठशोष एकनाथांना करावा लागला ! “ बोल-विशीं तैसें आणी अनुभव । नाहीं तर देवर विटंचना ॥ ” ही तुकोचारायांची लाचारी होती ! “ अचपळ मन माझे नावरे आवरीतां ॥ ” तसेंच “ सदा खळपळ निर्गुणाची घटे । सगुण नावटे शानगर्वे ॥ ! ” अशीं करुणाष्टकें यत्नवादी समर्थींना म्हणावीं लागत होतीं. हें पाहून साधकाचा यत्न, त्याचें पूर्वप्रारब्ध, ईशानियाति व ईश्वराची कृपा, यांचे सापेक्ष विचार साधकाला गोंधळांत घालतात.

अटल नियति—सुभाषितकार म्हणतात कीं, एखाद्या रामचाण रत्नायनां मी राजाला आठ दिवसांत बरा करीन, ही राजवैद्याची प्रतिज्ञा ऐकून मृत्यु

मनात हसतो! कारण ती गोष्ट वैद्याच्या व त्याच्या रामचाण औषधांच्या सामर्थ्याचाहेरची असते. तीच गोष्ट इतर साधनांची मानावी लागेल. वस्तुतः समष्टीच्या ठिकाणी भूत-वर्तमान-भविष्य असे तीन काळ नसून एक (छापलेल्या कादंबरीतील कथानकाप्रमाणे) वर्तमानकाळच असतो. ज्या घटनास आपण भविष्यकथन म्हणतो, कारण ज्या अजून घडलेल्या नसतात, त्या हस्तसामुद्रिक, ग्रहलाघव इत्यादि फलज्योतिषाच्या साहाय्याने व ज्योतिष-शास्त्राच्या मदतीशिवायहि धिनचूक जाणण्याची शक्ति इहपरलोकींच्या कांहीं असामान्य व सामान्य व्यक्तींतहि असल्याचें शेंकडों प्रयोगांअती आतां सिद्ध झालें आहे. तात्पर्य, भविष्यकाळच्या घटना आजच ठरलेल्या आहेत. त्या पुरुषप्रयत्नानें बदलतां येतीलच असें म्हणणें व्यर्थ आहे असें वाटतें. प्राचीन पुराणेतिहासांतील पानें याच अटल नियतीची साक्ष देतात. उदाहरणार्थ, श्रीराममातांचें वैधव्य, सीतेचें हरण व तिचा त्याग, वसुदेव-देवकीचा कारागृहवास, यादवाचा नाश, द्रौपदीची विटंबना, अभिमन्यूचा वध, अथवा कौरवपांडवी युद्ध यांतील कोणतीच संकटें पुरुषप्रयत्नानां टाळतां आलीं नाहींत. योगवासिष्ठ तर स्पष्टच म्हणतें कीं,—

सर्वशोऽपि बहुशोऽपि माधवोऽपि हरोऽपि च । अन्यथानियतिं कर्तुं न शक्तः कश्चिदेव हि ॥ ५।८९।२६ ॥ आमहास्रपर्यन्तामिदमित्यमितिस्थितेः । आतृणा पञ्जस्रपन्दं नियमान्नियतिः स्मृता ॥ ६।३७।२२॥ म्हणजे ईशनियतीला देवाधिदेवहि टाळूं शकत नाहींत. यावर कोणी असें विचारतील कीं, तर मग कांहींना संख्यायुक्त नामजपयज्ञानें आपल्या कुंडलीतील सारीं स्थानें शुभ-प्रद करतां आलीं व याहिपुढें जाऊन अंतिम पारमार्थिक कृतार्थता प्राप्त करून घेतां आली असें म्हणतात, हें खोटेंच मानावें काय? यावरहि उलट असें दाखवितां येतें कीं, अनेक नामनिष्ठ सत्पुरुषांना दारिद्र्य व व्याधि यांनीं अखेरपर्यंत सोडले नाहीं! तसेंच जडमरतासारख्या कित्येक दुस्तऱ्या साधकांना वर्षोंन वर्ष साधन करूनहि एका जन्मीं कृतार्थता प्राप्त झाली नाहीं असें

१. News from the next world, ch. IX, X; Life beyond death with evidence, ch. XIII; Death and its mystery before death, ch. VIII, IX; The Survival of Man, ch. X; The University of spiritualism, ch. XXI.

आदळतें. व्यवहारांतलें दुसरें एक उदाहरण घावयाचें तें गेल्या जागतिक महायुद्धांत जर्मन व जपानी यांचे आटोकाट प्रयत्न वायां गेले हें प्रसिद्ध आहे. हा साधनसिद्धीतील पूर्वपक्ष उमारून मी येथेंच थांबत नाहीं. याच्या उत्तर-पक्षाची यथाशक्य चिकित्सा पुढें करीत आहे.

सामान्यतः पाहतां जे अमागी व अपयशी असतात, तसेंच जे आळशी, निराश व निरुत्साही असतात, त्यांत दैववाद दूरत्ययच वाटतो. दैववाद व पुरुषार्थवाद हे वाद जगाच्या आरंभापासून सुरू आहेत व ते जगाच्या अंतापर्यंत सुरू राहणारच. दैव आधीं कीं यत्न आधीं ? दैव प्रचल कीं प्रयत्न प्रचल ? या वादांत आणखी पुरुषार्थ श्रेष्ठ कीं ईशानियति श्रेष्ठ, हा एक तिसरा वाद उभा राहतो. या वादांचें आधिभौतिक, आधिदैविक व आध्यात्मिक या भिन्न दृष्टींनीं भिन्न प्रकारचें उत्तर मिळतें. केवळ भौतिक दृष्टीनें प्रारब्ध व ईशानियति यांचें प्राचल्य ठरतें. आधिदैविक दृष्टीनें प्रयत्नास पुष्कळ अवसर मिळतो. आध्यात्मिक दृष्टीत हे वादच राहत नाहींत. श्रीसमर्थरामदासांनीं यावर एक सुंदर स्वतंत्र प्रकरणच लिहून ईश्वरानें प्रथम सृष्टि निर्माण केली, हा यत्नच पहिला, दैव त्यामागूनचें असें ठरविलें आहे. उलट त्यांनीं आपल्या दास्योपांत यत्नास देव मानून जीवाचा यत्न व देवाची कृपा यांचा सुंदर मेळ घातला आहे.

१. विचारां आधीं, प्रेत्न कीं प्रारब्ध । शास्त्रांतरीं भेद, ऐसा आहे ॥९१॥
आहे निराकार, निर्मळ, निश्चळ । तेंधुनी चंचळ प्रेत्न जाला ॥९२॥
प्रेत्न जाला आधीं म्हणोनियां थोर । प्रारब्धविचार ऐलीकडे ॥९३॥
ऐलीकडे कर्म पाहतां भूतळीं । प्रेत्न अंतराळीं मूळारंभ ॥९४॥

X X X

केल्यानें होत आहे रे । आधीं केलेंचि पाहिजे ॥ श्रीसमर्थहृदय, पृ. ४२.

X X X

यत्न तो देव जाणवा । अंतरीं धरितां येरे ॥ ३०४ ॥

श्रीसमर्थहृदय, पृ. १४६.

माग्यासी काय उणे रे । यत्नावांचुनि राहिले ।

यत्न तो करावा कैसा । हे चि आधीं कळेचिना ॥ २११ सदर

शि.***२९

नियति म्हणजे सृष्टीचा नियम. त्या ईशानियतीचाहेर देवताहि (म्हणजे कार्यब्रह्म) जाऊं शकत नाहीत. परंतु ती परमेश्वराला बंधनकारक नाही. शिवसकल्प तीच नियति. ती त्याच्या स्वाधीन असते. जीव हा वस्तुतः परमेश्वराचा अंश आहे. देवतांचा नव्हे. अर्थात्, जीवानें आपल्या मूळस्वरूप परमेश्वराला वश केल्यावर नियति त्यास चाघा करूं शकत नाही व जीवन्मुक्ताच्या ब्रह्मात्मैक्य भावांत तर ती जाणवतच नाही तथापि शक्यतो मूळ शिवसंकल्परूप नियतींत तशाच कारणावांचून ढवळाढवळ करू नये अशी ईश्वराची व संतांची दृष्टि असते. असें असूनहि परमेश्वर-कृपेनें, संतकृपेनें अथवा यत्नशील जीवाच्या योग्य प्रयत्नानें नियति पालटली असे अनेक देखावे दिसतात. पण पुष्कळ वेळा ते पालट ह्या नियतीतच ठरलेल्या घटना असतात. ईश्वराच्या कृपेचें व संतमक्त उपासक यांच्या भक्तीचें माहात्म्य जगाला पटवावें असाहि त्यांतील कधी कधी हेतु संभवतो. वर्षाकालांत पाऊस पडावा ही एक अटळ नियति आहे; पण घरे बांधून अथवा छत्री घेऊन पावसाचें निवारण करतां यावें हाहि ह्या नियतीतीलच प्रकार आहे. नदीचा प्रचंड प्रवाह ही नियति आहे. पण ह्या ओघांत उलट-मुलट, खाली-वर जलचरानीं स्वैर संचार करावा, हे ह्या नियतीच्या विरुद्ध नाही. फलज्योतिष ही नियति आहे. तसेंच ग्रहशांति ही पण नियतीच आहे.

या सर्व गोष्टींचा साधक-चाधक सारासारविचार करून शास्त्रकारांनीं व अन्य थोर पुरुषांनीं पुरुषार्थवादाचाच पुरस्कार केला आहे. त्यांतील कांहीं मुद्दे पुढें सांगतो. त्यानें साधकास बराच धीर येईल अशी आशा आहे.

ईशानियति, दैव व पुरुषयत्न—

(१) दैव म्हणून काहीं एक स्वतंत्र वस्तु अगर शक्ति नाहीचें.

१. पौरुषं न परित्याज्यमेतामाश्रित्य धीमता । पौरुषेणैव रूपेण नियतिर्हि नियामिका ॥ ३।६२।२७ यो. वा.

नियतिं यादृशीमेतत्सङ्कल्पयति सा तथा । नियता नियतान्काश्चिदर्थान् नियतानपि ॥ ५।२४।३१ यो. वा.

२ दैवं नाम न किञ्चन । (२।५।२८) दैवं न विद्यते (२।८।१३) दैवं न किञ्चित्कुरुते केवलं कल्पने दृशी । (२।९।३) यो. वा.

(२) दैववाद (Fatalism) व ईशानियतिवाद (Determinism) हे अगदी भिन्न आहेत. पहिला खरा नाही. दुसरा खरा आहे.

(३) या जन्मी अगर पूर्वजन्मी आपणच केलेल्या अदृष्ट कर्मास दैव हे नांव व्यर्थ लावतात.

(४) आपलें प्राक्कर्म व वर्तमानकालचें कर्म या दोन चोकडांचें युद्ध सुरू असतें. जो बलवान् असतो, तो विजयी होतो.

(५) क्षीण प्रारब्ध टाळतां येतें. तीव्र प्रारब्ध बहुधा अटळ ठरतें.

(६) फार जन्मांचे प्राक्कर्म फार खडतर असेल तर तें भोगाव लागतें.

(७) ईश्वरी अवतार व संत ह्यांस प्रारब्ध टाळतां येणें शक्य असूनहि ते तें टाळण्याचा यत्नच करीत नाहीत. यामुळें दैववादी लोकांच्या दैववादास तो एक मोठा आधार मिळतो.

(८) पुरुषयत्न शास्त्रानुसार व शास्त्रविरुद्ध दोन प्रकारचा असतो. पहिल्यानें परमार्थप्राप्ति व दुसऱ्यानें अनर्थप्राप्ति होते.^३

(९) जगांत जर आळस नसता तर कोणासहि धनवान् व विद्वान् होता येणें शक्य होतें.^४ पुरुषप्रयत्नानें नराचा नारायण होतां येतें.

(१०) कर्ता पुरुष असतो. नियति ही कर्ती नव्हे. नियति म्हणजे नैसर्गिक नियम, धर्म अथवा कार्यकारणभाव, इतकेंच.

(११) स्वप्राप्ताख्य अवस्थांत नियति-अनियतीचा भेद उरत नाही. ज्या वेळीं जें घडेल ती नियति. व्यवहारांतहि समष्टीकडून जशी नियतीची कल्पना संभवते तशी अनियतीची कल्पनाहि (समष्टि) मनाकडून संभवते.

१ पुरुषार्थफलप्राप्तिदेशकालवशादिह । प्राप्ता चिरेण शीघ्र वा याऽसौ दैवमिति स्मृता । २।७।२१ यो. वा.

२ द्वौ हुडाविव युद्धयेते पुरुषार्थौ परस्परम् । य एव बलवांस्तत्र स एव जयति क्षणात् ॥ (२।६।१०) यो. वा.

३ योगवासिष्ठ २।५।४, २।६।२४

४ योगवासिष्ठ २।५।३० -

५ योगवासिष्ठ ५।२४।३१

(१२) नियति ही पुरुषार्थद्वारां फलदायी होत असते. ती पुरुषार्थाच्या विरोधी नाही; म्हणून पुरुषप्रयत्न सोडू नये. प्राक्कर्मरूपदैव बदलणें आतां आपल्या हातीं नाही. पण आजचें कर्म आपल्या हातीं आहे त्यांन कसर करूं नये.

(१३) भविष्यवाद्यांना जें भविष्य दिसतें, तें अटळ असतें असें नव्हे. अर्थात् तें तसें घडतेंच असें नियमानें सांगतां येत नाही. ते तसें घडण्याचा संभव त्यांना दिसतो इतकेंच. एखाद वेळीं मूल जिन्यावरून पडणार—पडलेंच असें वाटतें. पण तें सांवरतें, पडत नाही, असें घडतें. याप्रमाणें भविष्यकथन हें एक अनुमान असतें.

(१४) ज्याप्रमाणें दूरदर्शी Clairvoyant माध्यमाला देशाचें अंतर प्रत्यक्षभूत होत नाही, त्याप्रमाणें भविष्यवाद्यांना कालाचें अंतर प्रत्यक्षभूत होत नाही, असेंहि म्हणतां येईल. आपण ज्या स्थळीं जे अति दूरचे तारे पाहतों, ती त्या ताऱ्यांची स्थिति कित्येक वर्षांपूर्वीची असते. आपण प्रत्यक्ष ते तारे पाहतों त्या वेळीं ते नष्ट झालेले असणें शक्य असतें. त्याचप्रमाणें भविष्यकाळच्या सूचनांचें समजावें. शिवाय वस्तुतः पाहता कालाला स्वतंत्र सत्ताच नाही. काल ही एक मानसिक भावना आहे.

(१५) ज्याप्रमाणें आपण वाचीत असलेल्या कादंबरीतील पुढील भाग दुसऱ्या कोणा वाचकास माहीत असावा असें हें अदृश्य समष्टिग्रंथांतील भविष्यकथन संभवतें.

(१६) हें भविष्यज्ञान परलोकाच्या व्यक्तींकडून प्रेरित होणेंहि संभवनीय असतें. त्यांना ह्या ज्ञानाची शक्यता अधिक असते.

(१७) ज्याप्रमाणें कानांना आकाशांतील दगांचें गडगडणें ऐकूं येण्यापूर्वीच डोळ्यांना त्याच संघर्षाचा विद्युत्प्रकाश दिसतो, त्याप्रमाणें चहिर्मनाच्या प्रत्यया अगोदर अंतर्मनाला बाह्यार्थ ज्ञान होणें शक्य आहे.

१ योगवासिष्ठ ३।६।२।२७

२ पौष्ट्यं न परित्याज्यमेतमाश्रित्य धीमता । पौरुषेणैवरूपेण नियतिर्हि नियामिका ॥ ३।६।२।२७.

३ One does not see what must happen, but what will happen. (Death and mystery before Death, ch. VIII)

च्याला आपण आपल्या परिच्छिन्न दृष्टीनें भूतवर्तमानभविष्य असा त्रिकालात्मक प्रवाह मानतो तो वस्तुतः नित्यवर्तमानकालीन अनेक चित्सागर असतो. तळमजल्यावरील गवाक्षातून बाहेरचें पाहतां रस्त्यावरून जाणाऱ्या रहदारीत अनुक्रम दिसतो, माडीच्या गच्चीवरून समग्र रहदारी एकदम दिसते.

(१८) भौतिक शास्त्रज्ञांची अशी कल्पना आहे की, आपल्या परिच्छिन्न मनाला तीन परिमाणांतच (छात्री, रुंदी, खोली अगर उंची) बाह्यार्थ ज्ञान ग्रहण करण्याची सवय आहे. यामुळे चार, पांच, अथवा त्यांहून अधिक परिमाणांत स्थिर असलेल्या नित्यवर्तमानकालीन शिवसंकल्परूप विश्वाचे आपण तीन परिमाणांच्या त्रिपुटीत जे ग्रास घेतो, त्यानें बाह्य सृष्टिज्ञानांत नसती कालानुक्रमाची कल्पना निर्माण होते.

(१९) हा विषय येथें अधिक वाढवितां येत नाही. तरी आणखी एक दोन अति महत्त्वाचे मुद्दे सांगून कर्मस्वातंत्र्य आणि ईशानियति हा वाद येथेंच खुंटवितो. वर म्हटलें ते मुद्दे असे की, इंद्रियप्रत्यक्षानुसारी दृष्टीनें ही भौतिक बाह्य सृष्टि सत्य व नित्य वाटते, आधिदैविक दृष्टीनें भक्ताच्या मनाला ही सृष्टि मायामय, भगवन्मय अथवा शिवसंकल्परूप दिसते व आध्यात्मिक म्हणजे पारमार्थिक दृष्टीनें या चदलणाऱ्या जगाचा त्रैकालिक अभावाच सिद्ध होतो. अर्थात् या शेवटल्या आध्यात्मिक दृष्टीत या जगदामासांत नियतिवाद व पुरुषार्थवाद यांना कांहीच महत्त्व उरत नाही. जो ज्या क्षणां आभास भासेल तीच त्याची नियति. त्यांत कार्यकारणभाव किंवा कालानुक्रम नसतोच. यामुळे आध्यात्मिक दृष्टीत वैयक्तिक अगर जागतिक घटनांतील कोणताहि आभास टाळण्याची आस्था नसते. भौतिक दृष्टीत भूत-वर्तमान-भविष्य या त्रिकालांची स्पष्ट कल्पना व त्यामुळे उत्पन्न होणारी कर्मस्वातंत्र्य व नियतिवाद या तत्त्वात महत्त्व येतें. त्याचा विचार वर केलाच आहे. आतां तिसऱ्या ईश्वरभक्तीच्या मध्यस्थ प्रकारात या वादाला अगदीच वेगळें स्वरूप प्राप्त होतें. भक्ताच्या दृष्टीला जग ही ईश्वराची माया आहे असें दिसतें. याचा आणखी स्पष्ट खुलासा असा की, जागतिक स्थितीचें व घटनांचें उपादानकारण माया असून निमित्तकारण ईश्वर आहे असें तो मानतो. ही जी जगस्वरूप पुण्यमाया तीच प्रस्तुत चादांतील नियति होय. ती नियति जरी स्वरूपतः दुर्लभ वाटली अगर असली, तरी ती परमेश्वराचीन

असते. संत म्हणतात, “स्मरतां नित्य हरी । मग ती माया काय करी ! ॥”
 अर्थात् पूजानामजपादि साधनांच्या योगाने निमित्तकारणरूप ईश्वर
 प्रल्हादाला वश झालेला असल्यामुळे, प्रल्हादाचा डोंगरावरून कडेलोट होणे ही
 मायेची घटना जरी टळली नाही, तरी त्या नियतीमागील ईश्वराच्या अमोघ
 कृपेमुळे प्रल्हादाची त्यामुळे मुळीच हानि झाली नाही. अशा रीतीने भक्ताचा
 भागवतधर्मरूप पुरुषार्थ आणि ईश्वराच्या गुणमायेची अटळता या दोहोंचा
 मेळ घालतां येतो. इतकेंच नव्हे तर भक्त आपले व्यक्तीचे इच्छास्वातंत्र्य व
 कर्मस्वातंत्र्य यांचा मुळीच अहकार न बाळगतां तो सर्वतोपरि त्याचा
 प्राणेश्वर जो भगवान् व त्याची नियति शक्ति त्या शिवशक्तीस आनंदाने प्रपन्न
 झालेला असतो. जीवाचे स्वतंत्र कर्तव्य व भोक्तव्य यांस त्याने आनंदाने
 तिलांजलि दिलेली असते. मग ईश्वर अशा निष्ठावंत भक्तांचे प्रारब्धहि कधी
 बदलून टाकतो, किंवा कधी ते त्यास “जगां दुःख तें सूख मानीत जावें ।”
 या समदृष्टीने भोगावयासहि लावतो. येथे भक्ताचे इच्छास्वातंत्र्य व कर्म-
 स्वातंत्र्य हे प्रश्न शून्यवत् ठरतात. कारण भगवंताच्या इच्छेहून भक्ताची
 इच्छा वेगळी नसते. यासंचर्धी संत काय म्हणतात, तें ऐका—

अग्निहुंडामाजीं घातला प्रल्हाद । तरी तो गोविंद विसरे ना ॥ १ ॥

पितयासी म्हणे व्यापक धीहरी । नांदतो मुरारी सर्वां ठायीं ॥ २ ॥

अग्निरूपें माझा सखा नारायण । प्रल्हाद गर्जून हांक मारी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे अग्नि जाहला शीतल । प्रताप सचळ विठो तुझा ॥ ४ ॥

आलिया भोगासी असावे सादर । देवावरी मार घाटूनियां ॥ १ ॥

मग तो कृपासिंधु निवारी सांकडे । येर तें बापुडें काय रंक ॥ २ ॥

मवाचिया पोटी दुःखाचिया राशी । शरण देवासी जातां भले ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नव्हे काय त्या करितां । चिंतावा तो आतां विश्वंमर ॥ ४ ॥

आवडीनें मावे हरिनाम घेसी । तुझी चिंता त्यासी सर्व आहे ॥ १ ॥

नको वेद करूं कोणत्या गोष्टीचा । पती लक्ष्मीचा जाणतहि ॥ २ ॥

सकळ जीवाचा करितो सांभाळ । तुज मोकलील ऐसें नाही ॥ ३ ॥

जेसी स्थिति आहे तैशापरी राहे । कौतुक तूं पाहें संचिताचें ॥ ४ ॥

एका जनार्दनी भोग प्रारब्धाचा । हरिहरे त्याचा नाश आहे ॥ ५ ॥

पण वर लिहिल्याप्रमाणे आपला सर्व भार परमेश्वरावर टाकणे, हे मक्काचें कर्तव्य वाटते तितकें सोपें नाही. त्यास अत्यंत निरहंकारी व निःस्वार्थी होऊन सारा कर्ताकराविता ईश्वर अशी दृढ भावना करावी लागते. श्रीरामकृष्ण परमहंस व्यसनाधीन व छेदीफंदी अशा गिरीश बाबूंस एकदां म्हणाले, “तुला जर दिवसांतून नेमानें एकदांहि ईश्वराचें नांव घेतां येणार नसेल, तर तूं मला तुझा कुलमुखत्यारनामा लिहून दे ! मग मीच तुझ्यासाठीं सर्व करतो.” गिरीश बाबू त्यास कबूल झाले व त्यातील इतःपर कर्तेकरविते एक श्रीरामकृष्ण या रहस्यबोधने त्यांच्या आचरणांत आमूलाग्र पालट पडला, व पुढें ते महापाण्याचे संतकोटीस पोचले !

श्रीगुलाचरावमहाराज म्हणतात, परमार्थाचा भार केवळ परमेश्वरावर टाकून देऊन, जेवणाचा भार आपल्यावर घेणारेच मी पुष्कळ पाहिले आहेत. ते पूर्वप्रारब्धाबद्दल आणखी लिहितात कीं, मृदु व मध्यम परमेश्वर-स्मरणानें अवश्य दूर होतें. योगसहित परमेश्वरस्मरणानें तर तीव्र प्रारब्धाहि दूर होतें. पण आपल्या अगात कार्याविषयीचें सामर्थ्य दिलें असतानाहि जो मनुष्य देवावरच पुनः भार घालतो, तो मनुष्य देवावर प्रेम करणारा नसून प्रत्येक कामांत देवाची परीक्षा पाहतो, असें समजावें. तेव्हां अशांच्या विश्वासाची एखाद्या जन्मांत परमेश्वरानें परीक्षा पाहिल्यास नवल नाही. शिवाय भक्तिसमावीत असल्याशिवाय—“असेल माझा हरि तर देईल खाटेवरी” अथवा “देव जर रक्षक आहे तर प्लेग काय करील ?”—अशा प्रकारचा आग्रह धरणें देहबुद्धि असणाऱ्यांना उचित नाही. जरी देव संकटात घांवून येतो, तरी चहूकडून नाइलाज झाल्यासच येतो, एरव्ही नाही, असें समजावें हे बरे. देवाला आपल्यासाठीं यत्किंचितहि तसदी देणें खऱ्या मक्कास बहुधा आवडत नाही.

, एकदा एक शानी व एक भक्त असे दोघे रस्त्यानें जात असतां, त्यांना एक वाघ भेटला. तेव्हां शानी म्हणाला, “वाघांतही परमेश्वर आहे व आपल्यांतहि आहे, मग आपण पळून कां जावें ?” भक्त म्हणाला, “परमेश्वरानें आपल्याला दूर होण्याचें सामर्थ्य जर दिलें आहे, तर मग त्या दयावंताला आणखी श्रम कशाला द्यावेत ?” असे उद्गार श्रीरामकृष्ण परमहंस नेहमी काढीत असत. God helps those who help themselves. या ईंग्रजी म्हणीतील रहस्य असेंच आहे.

श्रीगुलाचरावमहाराज दैववाद व प्रयत्नवाद यांसंबंधी असं म्हणतात की, “वेदान्त कपाळावर हात देऊन बसणाऱ्याला (पुराणांतील दाखले देऊन) दैववाद शिकवितो, आणि निघड्या छातीच्या मनुष्याला आत्मा नित्य आहे, म्हणून तो प्रयत्नवाद शिकवितो. दैववाद खरा आहे म्हणून प्रयत्न सफल होत नसला, तरी “रामादपि च मर्त्यं मर्त्यं रावणादपि। उभयोर्व्यादि मर्त्यं वरं रामो न रावणः॥” या मारीचोक्तीला अनुसरून शहाणे शुभ प्रयत्नाकडेच धांव घेतात. दैव हा अजिंक्य शत्रु असला, तरी त्याच्याशी झगडतांना त्याच्या हातून युद्धांत मरावे, म्हणजे स्वर्ग आंदण आहे. वाध्या म्हणून खातो व वाघोचा म्हणूनहि जर खातो आहे, तर त्याने त्याला लाथ मारावी, मस्तक लवचू नये. ज्याला दैवाने स्वर्ग मिळाला आहे, त्यापेक्षा प्रयत्नाने पाप करून नरकांत जाणारा धन्य होय.” स्वामी विवेकानंद हताश व आळशी तरणांस म्हणत, “अरे, तुम्हांला दुसरे काहीच साधत नसेल तर चोरी करायला तरी शिका.” मनुष्याने यत्नशील असावे, हाच त्यांतील भाव दिसतो. या विवेचनाचा या प्रकरणापुरता अर्थ इतकाच की, माझ्या दैवी असेल अथवा देवाच्या मनांत असेल तर माझ्या हातून साधन घडेल व ते सिद्ध होईल, असा दुबळा विचार मनांत न आणतां मी ईश्वराचा अंश आहे तर माझ्या भगीरथ प्रयत्नाला यश देण्याला त्यामार्गे भगवानाचें अमोघ सामर्थ्य आहेच आहे. त्यापुढे माझ्या प्रतिकूल प्रारब्धाचा तो पाड काय! अशा जथरदस्त आत्मविश्वासाने साधनांचें अनुष्ठान करावे, म्हणजे मग साधनसिद्धि कांहीं दूर नाही. प्रयत्नांतीं परमेश्वर. आपला सुदृढ प्रयत्न व ईश्वराची कृपा या दोन पात्त्यांच्या कातरीने दृढ प्रारब्धहि कातरले जातें. मग या दोन पात्त्यांत विशेष कारक पातें कोणतें, हा प्रश्न न सुटो.

कोणतेंहि कर्म आपलें फळ दिल्यावांचून कधीच राहत नाही, हा अटळ कर्मसिद्धांत आहे. असं असतां पुष्कळ वेळां कर्माचें फळ मिळत नाही, असा

१. उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीर्देवं प्रधानमिति कापुरुषा वदन्ति ।
दैवं विहाय कुर्व पौरुषमात्मशक्त्या यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र
दापः॥ “कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । गीता २।४७”

यत्नो हि सततं कार्यस्ततो दैवेन सिद्ध्यति ॥ १२।१५२।५०-महामारत
“असाध्य ते साध्य कर्ितां सायास । कारण अभ्यास तुका म्हणे ॥”

अनुभव येतो. याचा खुलासा अनेक तऱ्हांनी करावा लागतो : (१) केलेल्या पुण्यकर्माचा म्हणजे त्याने उत्पन्न होणाऱ्या अदृष्ट शक्तीचा विनियोग फल-सिद्धीला प्रत्यवायभूत असलेल्या अदृष्ट दोषांचे अंशतः निवारण करण्याकडे झालेला असतो. (२) कर्मरूप दगाडांच्या राशींच्या राशी अगोदर खोल पायात गडप होतात, तेव्हां कोठे पुण्याईची इमारत वर उभारण्यास आरंभ होतो. (३) अक्रोडाच्या झाडाप्रमाणे कर्मफलोन्मुख होण्यास कधी कधी कालावधीची अपेक्षा असते. “तुका म्हणे येथे न चले तातडी। प्राण काळ घडी आल्यावीण॥” (४) एका हौदाचे पाणी येण्याचा व जाण्याचा असे दोन्ही नळ सुरू असले तर तो हौद मरण्यास फार वेळ लागतो. इतकंच काय तर पाणी जाण्याचा नळ मोठा असला तर पाणी येण्याचा नळ सतत सुरू राहूनहि हौद पाण्याने कधीच मरण्याचा संभव नसतो. आपण पारमार्थिक साधन अल्प काळ करतो व आपला बाकीचा सारा वेळ सार्विक, राजस, किंवा तामस कर्मात जातो. ते कर्म साधनफलश्रुतीत साधक-बाधक होते. औपध थोडे आणि कुपथ्ये फार, मग गुण कसा यावा? (५) समष्टि कर्माच्या गुंतागुंतीत दुस्न्यांचेहि कर्म आपणास सहाय्यक किंवा प्रतिबंधक होऊ शकते. हे सारे युक्तिवाद लक्षांत घेऊन आपला यत्न सर्वांगीण व्हावयास पाहिजे. (६) एकाच साधनाच्या ठिकाणी दृढतर निष्ठा पाहिजे. सकाळी वैद्याचे, दुपारी हकीमाचे, संध्याकाळी अलोपथीचे व रात्री होमोपथीचे अशी औपधे चदलून रोग बरा न होतां रोगाचे वानरखट बनते! श्रीरामकृष्ण परमहंस एक दृष्टान्त देत. एकाने नदीकाठी पाण्यासाठी एकेक हात खोल असे पाच डोहरे खणले; पण कोठेच पाणी लागेना. त्याने असे न करता एकच डोहरा पांच हात खोल खणला असता तर खचित पाणी लागते. (७) कधी कधी आळशी, मूर्ख, दुष्ट, अथवा पापी मनुष्य चैन भोगतो व यत्नशील, मुक्त, दयाळू व सत्त्वस्थ मनुष्य हालात असतो असे आढळते. याचे कारण असे संभवते की, पापपुण्य सम असते, तेव्हाच मनुष्य-जन्म येतो. मग अशा या मानवजन्मपरंपरेत जेव्हां पाप्याचे पुण्यकर्म फलोन्मुख होते, तेव्हां पाप्यानेहि सुख भोगावे यात नवल काय? पुण्य आणि पाप यांची वजाबाकी होत नाही. दोन्ही प्रकारच्या कर्मांची फळे पृथक्पणे भोगण्यास मिळतात. (८) दुसरे असे की, सूक्ष्म शरीर (म्हणजे मन) व स्थूल शरीर याच्या उन्नतीचे मार्ग समांतर-सारखे नसून भिन्न असतात. यामुळे बाह्यतः दारिद्र्य-

पीडित व व्याधिग्रस्त साधु मनानें आत्मसंतुष्ट असूं शकतात. उलट श्रीमंतीत लोळणारे गलेलह मनानें असंतुष्ट व दुःखी असूं शकतात.

तात्पर्य, आधिभौतिक दृष्टीनें उपादानकारणरूप नियति अटळ ठरते. आधिदैविक दृष्टीनें निमित्तकारणरूप कर्तेकरविते जीवेश चलवान् ठरतात. अध्यात्मदृष्टीने परमसाध्य हें नित्यसिद्धच असतें. त्याला शानापरतया अन्य कोणत्याहि साधनाची अपेक्षा नसते. देहबुद्धीला दास्यादि कष्ट करावे लागतात. जीवबुद्धीला 'शिवोऽहम्' हें चित्तन अखंड ठेविलें तर पुरतें. आत्मबुद्धीला कांहीच कर्म उरत नाही. शनिवारी स्वयंवर नाटकाचा खेळ लागला कीं नटांना त्या तयारीत असावेंच लागतें. पण सूत्रधार आयत्या वेळीं एखादा प्रवेश गाळूं शकतो. कर्णाला दासीपुत्राचा ध्वनिय होण्यास विश्वा- मित्रासारखें तप करावें लागलें नाही. तो कौंतेय ध्वनियच होता. तें समज- ण्यास एक कुंतीचा शब्द पुरेसा झाला. एका बाईनें काम करतांना आपली नय गळ्यांत मंगळसूत्रांत अडकविली. तें ती विसरल्यामुळें आपली नय हरवली असें समजून ती चिंतेंत पडली. तिनें शोकाकुल होऊन तें पतीस सांगितलें. त्यानें हंसत तिला "आरशांत पहा" म्हटलें. आरशांत पाहतां नय गळ्यां- तच आढळली. ती सांपडली म्हणावी तर हरवलीच नव्हती. याप्रमाणें कर्म- मार्गांत निष्कामतेनें कर्मास तयार असावें लागतें. भक्तिमार्गांत ईश्वर (वरील उदाहरणांतलि कुंती किंवा पतीप्रमाणें) निमित्तमात्र साहाय्यकारी ठरतो. वस्तुतः अंतिम साध्य हें सिद्धच असतें. समग्र कारण व कार्य यांत अंतर नसतें. कारण आणि कार्य, साधन आणि साध्य यांच्या घुडार्शी सातत्य असतें. श्रीरामकृष्ण परमहंस म्हणतात कीं, भक्त, भागवत आणि भगवंत तत्त्वतः एकरूप असतात. परमार्थांत कार्यकारणभेदमावाला अवसरच नसतो. त्यांना अधिष्ठानरूप जें सातत्य, ती जी एकता तेंच साधनसिद्धीचें ईश- सत्त्वारूप रहस्य होय. त्या रहस्यावर जर साधकाची दृष्टि खिळेल तर साधन- सिद्धीचें कोडें उरणार नाही. एरवीं तें निःशेष सुटणार नाही. शिवयोग तो हाच. शिवबोध तो हाच. एरी ईश्वरनिष्ठा ती हीच असें मी समजतो. प्रपंच देवाधीन आहे व परमार्थ पुरुषार्थाधीन आहे असें म्हणतात. तो पुरुषार्थ म्हणजे—

योगस्यः कुरु कर्माणि संकं त्यक्त्वा धनञ्जय ।

सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्या समत्वं योग उच्यते ॥ २।४८ गीता

प्रकरण ४ थे

ईश्वरनिष्ठा

मसे ठावा ब्रह्मा न शिव अथवा धीपति हरी ।
हरी जो तापातें उचलुनि रुपासिधुलहरी ॥
हरी वाटे काळा-करिस विपति मृत्युमुजगा ॥
जगाचा तूं पेसा धणि कवण तो पाव मज गा ॥ १ ॥

* * *
सकळ गुणें संपन्न । एक देवाचें लक्षण ॥ १ ॥
वरकड कोठें कांहीं । एक आहे एक नार्ही ॥ २ ॥
पद्मगुणैश्वर्यसंपन्न । एक मगवंती जाण ॥ ३ ॥
तुका म्हणे जें जें बोला । तें तें साजे या विट्टला ॥ ४ ॥

* * *
असितगिरिसमं स्यात्कज्जलं सिंधुपात्रे
सुरतरुवरशाखा लेखनी पद्ममुखा ।
लिखाति यदि गृहित्वा शारदा सार्वकालं
तदपि तव गुणानामीश पारं न याति ॥ ३२ ॥

—शिवमहिम्न

We worship not what we can but what we can not understand.

—Sir S. Radhakrishnan.

ईश्वरमात्र हा उपासनेचा प्राण आहे. पण आश्चर्याची गोष्ट अशी की, उपासना ही ज्ञात वस्तूची नसून अज्ञात ईश्वराचीच घडत असते. खरें साध्य साधनातीत असतें. खरें रथेय रथानापलीकडलें असतें. सृष्टेशानांत आस्तिक मानवाच्या तार्किक बुद्धीचें अंतिम पर्यवसान तोच ईश्वर. पण तो तर्काच्या अथवा युक्तिवादाच्या आटोकाच्या बाहेर आहे. श्रुति, युक्ति, आणि अनुभूति किंवा प्रत्यक्ष, अनुमान व शब्द, (अप्तवचन, श्रुतिशालें) हीं तीन मुख्य प्रमाणें आहेत. त्यांत अनुक्रम आहे असेंहि सकृद्दर्शनी वाटतें. पण तो अनुक्रम वरील दोन्ही त्रयीप्रमाणें आढळतो हें नवल आहे. म्हणजे अगोदर अनुभव

आणि मग त्याचें शास्त्र असा अनुक्रम फलज्योतिष, वैद्यक, गुरुत्वाकर्षणादि पदार्थविज्ञान वगैरे विषयांत येतो. परमार्थातहि कोठें कोठें सोच अयुक्तिक वाटणारा अनुक्रम असावा असा विचार वरचेवर मनांत डोकावतो. अगोदर काशी पहावी व मग काशीचा नकाशा तयार करावा, असा प्रकार ईश्वरी साक्षात्काराबद्दल कांहीं अंशी आढळतो. शास्त्रप्रचीति व गुरुप्रचीति यांचे संस्कार नसतां आत्मप्रचीतीनें ईश्वर जाणल्याची उदाहरणे श्रीरमण-महर्षीसारखी कचित् आढळतात.

या नास्तिक गणलेल्या नवयुगांत ज्यांनीं “ होय, मीं देव पाहिला आहे व हवा तर तुलाहि दाखवीन ” असें निश्चयपूर्वक ठांसून सांगितलें व पुढें तसें करूनहि दाखविलें, ते नवयुगधारी संतश्रेष्ठ श्रीरामकृष्ण परमहंस हे बहुतांशी निरक्षर होते. प्रस्थानत्रयीचें तोंडहि त्यांनीं पाहिलें नव्हतें. त्यांचे एक अद्वितीय शिष्य श्रीअद्भुतानंद अथवा लाटूमहाराज हे त्यांच्याहिपेक्षां कट्टे निरक्षर व आढमुठे होते. पण सद्गुरुसेवा व नामनिष्ठा या दोनच साध्यसाधनांनीं ते उच्च कोटीचे संत व तत्त्वज्ञ बनले. तेव्हां पाश्चात्य देशांतील बडे तत्त्वज्ञांसु त्यांच्या पायाशीं बसून आपलें शंकांनिरसन करून घेत.

श्रीरामकृष्णांची निरक्षर पत्नी श्रीशारदामणिदेवी हें या संप्रदायांतलें असेंच तिसरें उदाहरण आहे. या कडक पडदा वापरणाऱ्या महान् साध्वी चाई श्रीरामकृष्ण परमहंसांची निस्सीम सेवा श्रीसद्गुरु माउली या अनन्य मातृभावनेनें जगाव्या दृष्टीआड करित असत. याशिवाय अन्य परमार्थ-साधन त्यांनीं केल्याचें ऐकिताना नाहीं. या एकनिष्ठ सेवेनें व श्रीरामकृष्णांनीं उलट त्यांच्या ठिकाणीं केलेल्या कालीमातेच्या भावनेनें तो दिव्य भाव त्यांच्या ठिकाणीं प्रादुर्भूत झाला. पण त्याचा यात्किंचितहि दंभ न दाखवितां कलकत्याच्या या अत्यंत लोकप्रिय मातेनें हजारों साधकांचा आपल्या दिव्य व अनुपम वात्सल्यप्रेमानें उद्धार केला !

वरील लाटूमहाराज लहानपणीं एक अनाथ पोरका हरकाम्या पोऱ्या म्हणून एकाकडे होते. तेव्हां त्यानें आपल्या भाविक घन्याच्या तोंडून एकदां ऐकलें होतें कीं, “ ज्याचें मन निष्कण्ठ आहे व भाव उत्कट आहे, त्याला ईश्वर भेटल्यावांचून राहत नाहीं. त्यासाठीं एकांती जाऊन सद्गदित अतःकरणानें

त्याची कवणा भाकावी व पोटमर रहावे ! म्हणजे देव भेटतोच भेटतो !”
लाटूचें शास्त्राध्ययन वरील दोन महावाक्यांपलीकडे अक्षरशः नव्हतें. जन्मभर
ही दोन वाक्यें त्यांनीं हृदयीं कोरून ठेवलीं व त्याप्रमाणें आचरण ठेवलें.
एवढ्याच साधनानें अत्यंत निरक्षर लाटू स्वतांच अक्षररूप पावला ! जणुं
शुद्ध दगडालाच देवकळा प्राप्त झाली !

एकदां एका साधकानें स्वऱ्या आतुरतेनें त्यास विचारलें कीं, “ज्याला
आम्हीं कधींच पाहिलें नाहीं, त्या देवाला आम्हीं शरण कसें जावें ?” त्यावर
हे इजरजघाची लाटूमहाराज म्हणाले, “तूं ईश्वराला ओळखत नसलास
म्हणून काय झालें ! त्याचें नांव तर तुला माहीत आहे ना ? तें घेत राहा.
म्हणजे तुझें काम होईल. तुम्ही नोकरीकरतां ज्याच्याकडे अर्ज करतां, त्या
साहेबाला कोठें ओळखतां ? त्याप्रमाणें ईश्वराकडे नामस्मरणपूर्वक अर्ज
करावा, म्हणजे स्वचित दाद लागेल.”

यालाच मी ईश्वरनिष्ठा म्हणतों. अशा ईश्वरनिष्ठाचे अनुभव ऐकून पुढें
दुसरे कोणी पंडित तदनुसार शास्त्र चनवितात. श्रीसमर्थ रामदास हे असेंच
एक जुनें ईश्वरनिष्ठेचें उदाहरण आहे. त्यांनीं अगोदर देव पाहिला व मग
इतरांस त्याची ओळख पटविण्याकरतां दासबोध लिहिला. त्यांत ते म्हणतात—

“देव कोणास म्हणावें । केसें तयासी जाणावें । तेंचि बोलणें स्वमावें ।
बोलिजेल ॥ १६ ॥ जेणें केले चराचर । केले सृष्ट्यादि व्यापार । सकळकर्ता
निरंतर । नाम ज्याचें ॥ १७ ॥ तेणें केल्या मेघमाळा । चंद्रबिंबीं अमृतकळा ।
तेज दिधलें रविमंडळा । जया देवें ॥ १८ ॥ ज्याची मर्यादा सागरा । जेणें
स्थाविलें फणिवरा । जयाचेनि गुणें तारा । अंतरिक्ष ॥ १९ ॥ च्यारी खाणीं
च्यारी वाणी । चौऱ्यांसि लक्ष जीवयोनि । जेणें निर्मिले लोक तिनी । तया
नांव देव ॥ २० ॥ ब्रह्माविष्णु आणि हर । हे जयाचे अवतार । तोचि देव हा
निर्धार । निश्चयेसी ॥ २१ ॥ सर्वकर्ता तोचि देव । पाहों जातां निरावेव ।
ज्याची कळा लीळा लाघव । नेणती ब्रह्मादिक ॥ २४ ॥ जो सृष्टिनिर्माणकर्ता ।
तो ये सृष्टिपूर्वी होता । मग हे तयाची सत्ता । निर्माण जाली ॥ ३० ॥
अवधी सृष्टि जो कर्ता । तो ते सृष्टीहूनि पती । तेथें संशयाची वार्ता काढूंचि
नये ॥ ३४ ॥ दासबोध-८।१. म्हणोनि देव बोलखावा । जन्म सार्यकचि
करावा । न कळे तरी सत्संग घरावा । म्हणजे कळे ॥ ६।१५ ॥ दा. बो.

ईश्वरासंबधी नास्तिक्य अथवा अज्ञान दोन प्रकारचे संभवते: (१) असत्त्वापादक म्हणजे ईश्वराच्या अस्तित्वाबद्दल अविश्वास. (२) अमानापादक म्हणजे ईश्वराच्या अस्तित्वाबद्दल अविश्वास नसला तरी स्वतःला ईश्वराचे भान म्हणजे साक्षात्कार नसणे व त्याच्या शक्यतेबद्दल अविश्वास असणे. यापैकी पहिले अज्ञान शास्त्रश्रवण व शास्त्रानुकूल युक्तिवाद यांनी होणाऱ्या परोक्षज्ञानाने अथवा अपराविद्येने दूर होऊ शकते. श्रद्धावतास हे अज्ञान (असत्त्वापादक) स्वभावतःच जाणवत नसावे असे वाटते. दुसरे अज्ञान जाणण्यास पूर्वसुकृत, सत्संगति, योग्य अधिकार, नामजप, ध्यान, देवतार्चन, सतसेवा, मनन, निदिध्यासन, योग, पराविद्या व श्रीसद्गुरुकृपा अशी एक अगर अनेक साधने लागतात.

ज्याप्रमाणे नाटकातील उत्तम नटाला समग्र नाटकाचे रहस्य ध्यानी विचवून घेणे जरूर असते, त्यासाठी त्याने सूत्रधार म्हणजे नाटककार याच्याशी समरस अथवा सहृदय होणे हाच सर्वोत्कृष्ट उपाय असतो. त्याप्रमाणे आपआपल्या भूमिका नीट करता याव्यात म्हणून या जगन्नाटकातील समग्र रहस्य जगत्सूत्रधार जो ईश्वर त्याच्याशी तादात्म्य पावून जाणणे अवश्य ठरते. याच दृष्टीने भगवान पुनः पुन्हा सांगतात की, “मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मा नमस्कुरु ॥ मामेवैश्वसि युक्तस्त्वैवमात्मान मत्परायणः ॥” ९।३४, १८।६५. भगवद्गीता. शिवगीता १४।४३ ते ४५ अद्या ईश्वरमूर्तीत सारे दैवी गुण सहज प्राप्त होतात.

पण जगाकडे पाहता जगात खरे आस्तिक व खरे नास्तिक फारच थोडे असतील असे वाटते. कारण, बहुतेक लोक आपणांस आस्तिक म्हणवीत असले तरी त्याचा आस्तिक्यभाव हृदयात पूर्ण घाणलेला नसतो. तसेच आपणास नास्तिक म्हणणे हा एका अर्थी मी मुका आहे असे म्हणण्याप्रमाणे आत्मविरोध आहे. कारण मी नास्तिक आहे, असे बोलणारे व जाणणारे काही त्याचे जड शरीर नव्हे. तेंच त्याच्या ठिकाणचे आत्मचैतन्यस्वरूप ईशस्फुल्लिगच होय. शिवाय नास्तिकाची इच्छा असो नसो तो स्वामाविकच ईश्वराकडे ओढला जात असतो. कारण नास्तिकाची सारी ध्येये ही ईश्वरी ऐश्वर्याच्या बाहेर कोट्टून असणार!

मी नित्य असावे, मी ज्ञानवान् असावे, मी सुखी असावे, मी सर्वतोपरि

स्वतंत्र अलावे, माझ्या अधीन सर्वे कांही असावे, हीच मानवी ध्येयवादाची पराकाष्ठा होय. आणि हीच ईश्वराची लक्षणे होत. याप्रमाणे ईश्वरच नास्तिकाचा ध्येय ठरतो. शिवाय नास्तिक ज्यास पदार्थमात्राचा स्वभाव असं गृहीत मानतात, तीच ईश्वराची सत्ता होय. नास्तिक ज्या नामरूपांना अलंकार म्हणतात तेच वस्तुतः अधिष्ठान व उपादानरूप सुवर्ण असते. याप्रमाणे अखिल जगाचे अधिष्ठान व उपादानरूप ईश्वर मानावाच लागतो. असं आहे तरी या नामधारी नास्तिकास असं वाटतं की, ईश्वराचे अस्तित्व मानल्यावांचून जगाचे कोठेच अडत नाही. उलट सामान्य रोजच्या प्रापंचिक दिनक्रमापासून आंतरराष्ट्रीय युद्धे, तह, व्यापार, मुत्सद्देगिरी, तसेच यात्रिक सामर्थ्य व शास्त्रसंशोधन अशा लहानमोठ्या व्यवहारांत कोठेच अज्ञात ईश्वराचा हात आहे, असं कोणीच जाणत नाहीत व मानीत नाहीत. इतकेच नव्हे तर तसे मानणे अत्यंत अव्यवहार्य होईल. ज्याप्रमाणे अंकगणितांत अज्ञात मूल्याचे 'क्ष' हे चीजाक्षर घेऊन अंकगणित करतांच येणार नाही, त्याप्रमाणे रोगचिकित्सा, राजकारण, शास्त्रसंशोधन अशा अनेक व्यक्त भौतिक व्यवहारांत कल्पित व अज्ञात अशा ईश्वराची अधिदैव सत्ता कारक मानून कोणताच व्यवहार विचारपूर्वक करतांच येणार नाही. पण असं खात्रीपूर्वक म्हणणाऱ्या नास्तिकांनी त्यांच्या देहपिण्डांतर्गत घटना कोण घडवून आणतो, याचाहि कधी पुरा विचार केलेला नसतो. मग ते अखिल ब्रह्माण्डाच्या चालकाचा काय विचार करणार! त्यांच्या पिण्डांतील बदल करणारे पद्धतिकार जर त्यांच्या स्वाधीन नाहीत, तर बाह्य व्यवहाराच्या कर्तृत्वाचा वृथा अभिमान त्यांनी घेऊन काय उपयोग! ज्यांचे जागतिक ज्ञान वाळवंटांतील कणाइतकेहि नसतं; ते कसल्या उपपत्त्या लावणार! सरळ्याची धांव कुंपणापर्यंत. याप्रमाणे तार्किकांची बुद्धि पदोपदी कुंठित होत असते. ईश्वरी सत्तेकडे दुर्लक्ष करून राजवैद्याच्या चिकित्सेनें जर रोगी राजे जगते तर यापूर्वी कोणीच राजा मरताना! फार काय; नामवंत वैद्य आणि डॉक्टर हे खास स्वतांच वरून येण्याचा हुकूम सुटला की येथे एक क्षणमरहि यांभू शकत नाहीत! सुखसाधनें स्वतःच्या द्विकमतीनें वाढवू पाहणाऱ्या भौतिक शास्त्रज्ञांना सुखवासना व ती पुरी करण्याचें मानवी सामर्थ्य यांचे व्यस्त प्रमाण अजून सुधारतां आले नाही. सर्व मुत्सद्यांच्या एकवटलेल्या

अकलेने जागतिक युद्धे टळली नाहीत व जगांत शांतता स्थापित करतां आली नाही. नवरा-चायकोंतील घटस्फोट, कुटुंबांतील बेदिली, प्रजेतील असतोष, व्यवहारांतील कपट, शेजाऱ्यांतील चुरस, तरुणांतील बेशिस्त स्वर वृत्ति, बेकारी, अस्वास्थ्य, हीन स्वार्थ, एक ना दोन हजारों वैगुण्ये जागतिक व्यवहारांत आज वाढतच आहेत ! अहंमन्य मानवाच्या बहिर्मुख वृत्तीला तिचे ध्येय क्षितिजाप्रमाणे कधीच गांठतां येत नाही. असा सर्वतोपरि मानवी कर्तृत्वाचा बोजवारा दिसत असतां, ईश्वरी सत्ता न मानणाऱ्या नास्तिकाच्या अज्ञानाची कीवच करावी लागते ! आतां वर वर पाहतां केवलाद्वैत वादांत ज्याप्रमाणे जगाचे मिथ्यात्व किंचहुना अजाति म्हणजे “अरे जे जालेचि नाही” अथवा “ईश्वर हाहि भ्रम निश्चयेसी” असे मानणे भाग पडते, त्याप्रमाणे जड भौतिक व्यवहारांत अधिदैव व अध्यात्म ही मिथ्या मानणेच नास्तिक बुद्धीस सयुक्तिक वाटते. याप्रमाणे ब्रह्मवादांत व जडवादांत कोठेच ईश्वरवादाला अवसर मिळत नाही, असे सकृद्दर्शनी भासते.

पण याप्रमाणे जडाद्वैत व केवलाद्वैत या तात्त्विक वादांत जरी कांही काळ ईश्वरवादाचा विचार न करून चालले, तरी व्यक्ति-समष्टीच्या वैयक्तिक व जागतिक प्रत्यक्ष व्यवहारांत व पारमार्थिक साधनमार्गांत तो फार वेळ टाळून चालत नाही. म्हणून केवळ हिंदुधर्मातच नव्हे तर सर्व धर्मांत, इतकेच काय तर आधुनिक भौतिक विज्ञानवाद्यांच्या जगांत, कोणत्याना कोणत्या रूपांत पुढेमागे तो मान्य केलेला दिसतो. यासंबंधी आपल्याकडील सर्व आस्तिक नास्तिक दर्शनांचा सारांश पुढे देत आहे.

सकृद्दर्शनी पाहतां ईश्वरवादापुरते आपल्याकडील सारेच दर्शनकार प्रथम निरीश्वरवादी वाटतात. दुःखाची अत्यंत निवृत्ति व निरातिशयानंदाची नित्य प्राप्ति—हे साऱ्या नास्तिक आस्तिकांचे परमध्येयाचे स्वरूप निर्विवाद आहे. ऐहिक सुखवाद ऐहिक सुखसाधनांच्या समृद्धीने पुरा होतो, असे नास्तिकांस प्रथम वाटले ; तसेच पारमार्थिक सुखलाम तत्त्वज्ञानाने अथवा आत्मज्ञानाने दुःख-निवृत्तिरूप मिळतो, असे मूळ सर्व आस्तिक दर्शनकारांनी प्रथम मानले असले, तरी पुढे बरील दोन्ही पक्षांना सुखाचा सेतुरूप ईश्वर मानल्यावांचून गत्यंतर नाही असे कळून आले आहे. व पुढे सारेच विचारी पुरुष आस्तिक ईश्वरवादी बनले आहेत. इतकेच नव्हे तर मुखांस असे निश्चित कळून आले आहे,

की, ईश्वराचें आस्तिक्य सिद्ध करणें जितकें कठिण आहे, त्याहूनहि ईश्वराचें नास्तिक्य सिद्ध करणें अधिक कठिण आहे. कारण जगाची व्यावहारिक सत्ता कोणासच नाकळूळ करतां येत नाही व ती सत्ता ईशस्पृष्ट आहे असें मानणें माग पडतें. मग त्या ईश्वराचें वास्तविक स्वरूप कोणास कळो वा न कळो. इतकेंच नव्हे तर, राजसत्ता जरी अमूर्त असली, तरी ती सत्ता ज्या विभूति-रूपांत कार्ये करते ते ते लहानमोठे अधिकारी व्यक्त असतात व त्यांचें विभूतिमत्त्व त्यांच्यातील राजसत्तेच्या अंशामुळेच असतें हें जसें सामान्य मनुष्यासहि पडतें; अथवा दुसरें उदाहरण घ्यावयाचें तर विद्युत् केवळ रूपांत कोणासच कळली नाही, तरी गति, प्रकाश, रोगनिवारण इत्यादि अनेक कार्यरूपांत तिचें अस्तित्व विविध रूपांत निर्विवादपणें प्रत्ययास येतें; त्याप्रमाणें अज्ञात ईश्वराची सामान्य सत्ता जरी अव्यक्त असली तरी त्या सामान्य सशक्तिक शिवाचे कार्यानुमेय असणारे ऋषि, देवता, पितरूप विविध शक्तिकेन्द्रें मानणें विचारी मनुष्यास भागच पडतें. कारण कोणतीहि शक्तिकेन्द्रें येनाप्रमाणें जड मानतां येत नाहीत. त्यांच्या मार्गे शान, इच्छा, क्रियावान्, चेतन शक्तिमान् मानावेच लागतात. असें हें ईश्वरवादाचें व देवताविज्ञानवादाचें थोडक्यांत स्वरूप आहे. त्याचेंच थोडें स्पष्टीकरण पुढें करित आहे.

सर्वदर्शनकारांचें आस्तिक्य

(१) न्यायदर्शनांत—मोक्षाच्या ज्ञानभूमिकेवर ईशसत्ता मानण्याची गरज प्रथम न भासली, तरी कर्मफलाला ईश्वराची निमित्तकारणता पुढें मानवीच लागली; म्हणजे जीवाच्या कर्माचें फल त्यांना योग्य वेळी योग्य प्रकारें मिळणें हें ज्याच्या अधीन आहे, अशी ईशसत्ता मानणें, तसेंच या कार्यब्रह्मरूप जगताकडे पाहून त्याचा सृष्टा कोणी ईश्वर मानणें न्यायशास्त्रास भागच पडलें.

१ ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्य दर्शनात् । न्यायदर्शन.

२ क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद् घटवत् ॥ २१ ॥ सूत्र. न्यायवृत्तिकार विश्वनाथ.

शि. ... ३०

(२) वैशेषिकदर्शनांत—वरीलप्रमाणें तत्त्वज्ञानानेंच दुःखनिवृत्तिरूप मुक्ति मानल्यामुळे प्रथम ईश्वर मानण्याची गरज वाटली नाही. तरी पुढें घटपट इत्यादि संशयांनी तत्त्वपदार्थांचा बोध होतो, याचें कारण तसा ईश्वरी संकेत होय, असें मानावें लागतें. त्याचप्रमाणें जगदुत्पत्तीला घटकुलाला-प्रमाणें निमित्तकारण ईश्वर मानावाच लागतो. तसेंच पदार्थसमूहाचें तत्त्व-ज्ञान ईश्वरप्रेरणाजनित धर्मांमुळेच उत्पन्न होतें आणि सकलभुवनपति जो मायामहेश्वर त्याच्या अलौकिक इच्छेमुळेच परमाणूंत स्पंदनशक्ति उत्पन्न होऊन जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय संमतात, असेंहि मानणें माग पडतें.

(३) योगदर्शन—इतर दर्शनांप्रमाणें प्रकृतीशीं संचय सोडल्यामुळे दुःखनिवृत्ति होऊं शकते; म्हणून इतर दर्शनांप्रमाणें याहि दर्शनाच्या ज्ञानभूमिकेनुसार मुक्तीशीं ईश्वरसत्तेचा साक्षात् संचय येत नाही. पण या दर्शनांत साधनरूपांत ईश्वरसत्तेचा संचय येतोच; म्हणून या दर्शनांत ईश्वररूपाचें किंवा परमगुरुरूप ईश्वराचें वर्णन अवश्य येतेंच. ईश्वरप्रणिधानाचा उल्लेख साधनरूपानें योगदर्शनांत अनेक प्रकारें आला आहे. “सगुणाचेनि आधारें ॥ निर्गुण पाविले निर्धारें।” हा साधनमार्ग आहे. ईश्वरी कृपेवांचून ब्रह्मात्मैक्यज्ञान होत नाही.

(४) सांख्यदर्शन—यांतहि मुक्तीसाठीं ईश्वरी सत्ता मानण्याची गरज प्रथम वाटली नाही. पण अलौकिक प्रत्यक्षाच्या साहाय्यानें ईश्वराची सत्ता पुढें मानली आहे. ईश्वराची इच्छा सांख्य मानोत न मानोत, ईश्वराचें प्रकृतीशीं (लोदृष्ट्युचकाप्रमाणें) सान्निध्य पुरुष म्हणून त्यांत मानावेंच लागलें आहे. त्यांत असंख्य पुरुषरूप समष्टि ईश्वराचें अस्तित्व सहजच सिद्ध होतें. “मुक्त

१ “संज्ञाकर्मत्वस्मद्विशिष्टाना लिङ्गम्” “प्रत्यक्ष प्रवृत्तत्वात्संज्ञाकर्मणः”

—वै. दर्शन

२ तच्च ईश्वरेनोदनाभिध्यक्ताद्भमदेव ।

—प्रशस्तपादाचार्य

३ “ईश्वरप्रणिधानाद्वा ।” समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ।

—कल्याण ईश्वराक, पृ. ३०७.

४ तस्मिन् परमगुरौ सर्वकर्मापणम् ।

—वेदव्यास

५ “तत्संनिधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत् ।” “अनेनैवजीवेनात्मनाऽ-
नुपविश्य नामरूपे व्याकरोत् ।”

—छांदोग्य उप.

पुरुषांनी व सिद्ध उपासकांनी अनेक शास्त्रांत वरचेवर ईशस्तुति केली असल्यामुळे ईश्वरासंबंधी संदेह मानतां येत नाही असेंहि सांख्य म्हणतात.

(५) कर्ममीमांसा—कर्ममीमांसाकार जैमिनीने ईश्वर नाहीच असें जरी स्पष्ट म्हटले नाही तरी वैदिक धर्म-कर्म फलदाते आहे; त्यासाठी ईश्वराचे अस्तित्व मानण्याची गरज नाही, असे त्यांचे मत दिसते. पण कष्टा कर्ममार्गी कुमारिल शिवमक्त होतां, इतकेच नव्हे तर शिवमहिम्न रचणार पुण्यदंत आणि कुमारिल एकच, असें कोणी म्हणतात. पण तो सृष्टिकर्ता ईश्वर मानीत नव्हता असें दिसते. कांही असो, पुढील मीमांसक ईश्वर मानू लागले हे खरेच. देवता ते पूर्वाच मानीत होते. या दर्शनांत परमात्म्याचे ऐश्वर्य, माधुर्य आणि ज्ञानभाव यांची क्रमशः पूर्णतेने सिद्धि केली आहे. या दर्शनांत कर्मप्रेरक देवतांचा महिमा, यज्ञस्वरूप भगवान् विष्णूचा महिमा व वेद व्याचे निःश्वास अहेत त्या वेदकर्त्या ईश्वराचा महिमा, वर्णिताच आहे आणि सर्व देवतागण त्याच्या आज्ञाधारक व्यक्ति मानल्या आहेत.

(६) भक्तिमीमांसा—या शास्त्रांत ईश्वराच्या माधुर्यभावाचे स्पष्टीकरण आहे. या भावांत भगवान् दयामय, स्नेहमय, प्रेममय, प्रभु आहे असें वर्णिले आहे. भक्तिमीमांसेचा मुख्य विषयच देवदेवता हा असल्यामुळे यांत ईश्वरास्तिक्याबद्दल प्रश्नच संभवत नाही.

(७) ब्रह्ममीमांसा—ब्रह्मात्मैक्याची म्हणजे केवलाद्वैताची अपरोक्षानुभूति हेच या मीमांसेचे अंतिम रहस्य आहे. तरी या दर्शनशास्त्रांत

१ मुक्तयद्धयोरन्यतरामावाप्त तात्सद्धिः ।

२ Indian Philosophy by Sir Radhakrishnan, Vol. II, pp. 424-29.

३ कल्याण शिवांक.

४ श्लोक्वार्तिक, वेदान्त देशीकाची सेश्वरमीमांसा. —तन्वार्तिक पद्द.

५ आम्नायस्य क्रियार्थत्वादावर्थक्यमतदर्शानाम् ।

—कल्याण ईश्वरांक, पृ. ३१०.

६ शंडिल्य व नारद यांची भक्तिसूत्रे. महर्षि अंगिराकृत दैवी मीमांसा-दर्शन पद्द. रसो वै सः । इ. श्रुति तेच दर्शवितात.

जगाचें निमित्त व उपादानकारण म्हणून ईश्वराची सत्ता मानलीच आहे. नित्य, शुद्ध, बुद्ध, निखिलकारण, परमकरुणामय अशी ईश्वरस्वरूपांत सम्यक् उपलब्धि झाल्यानंच मुमुक्षूचें संसारबंधन निरस्त होतें असें या शास्त्रांत मानलें आहे. तसेंच कर्माचा फलदाता ईश्वरच मानला आहे. ईश्वराची व्यावहारिक सत्ता केवलाद्वैती वेदान्ताला मान्य आहेच आहे.

थेथपर्यंत आपल्या आस्तिक दर्शनांचा विचार सांगितला. आतां नास्तिक दर्शनांचा विचार पाहू.

(८) जैनदर्शन—जैन पंथ हा जरी मूळचा नास्तिक म्हणजे वेद-प्रामाण्य न मानणारा व निरीश्वरवादी असला तरी याहि पंथांतील जिन म्हणजे पूर्ण पुरुष अथवा मुक्त, अर्हत व तीर्थंकर यांची हिंदूंच्या देवतांप्रमाणें परमात्मभावनेनें मक्ति व उपासना त्यांच्यांत पुढें सुरू झालीच. तसेंच जीव, जगत् आणि ईश्वर या एकाच मूळ तत्त्वाच्या तीन अवस्था ते मानूं लागले. आजच्या जैनांत पुष्कळ वैष्णव आहेत. पूर्वीहि ते इंद्रादि देवता मानीतच होते. शिवाय जैनधर्मसंस्थापक ऋषभ देव हा नारायणाचा अवतार होय असें भागवतांत म्हटलें आहे.

(९) बौद्धदर्शन—हें मत आरंभी वेदविरोधी व निरीश्वरवादी असें होतें. पण पुढें कांहीं जैन जसे वैष्णव बनले तसेच कांहीं बौद्ध शैवपंथी बनले. शिवाय कांहीं बौद्धांवर भगवद्गीताधर्माची विशेष छाप पडली. गौतम बुद्ध हा विष्णूचा नववा अवतार मानतात. पुढें पुढें तर “धर्मकाय” म्हणजे विविशेष ब्रह्म, “संभोगकाय” म्हणजे सगुण ब्रह्म, “निर्माणकाय” म्हणजे अवतारी पुरुष, अशी परिमापा बौद्धधर्मांत सुरू झाली. आणि अखेर बौद्धधर्म हिंदुस्थानांतील मूळच्या हिंदुधर्मांत विलीन झाला. तात्पर्य, मूळ बौद्धदर्शनांत ईश्वर हा जरी शब्द नाहीं तरी त्यांचा अवलोकितेश्वर हा

१ जन्माद्यस्य यतः । ब्र. सू. १।१।२. योनिश्च हि गीयते । ब्र. सू. १।४।२७; तस्माद् ब्रह्मकार्यं वियादिति सिद्धम् । अपाणि पादोजवनो ग्रहीता । श्वे. उ. ३।१९. लोकवत्तु लीला कैवल्यम् । ब्र. सू. २।१।३३.

२ फलमतः उपपत्तेः । ब्र. सू. ३।२।३८; १।४।२३ ते २७.

३ तीर्थंकर महावीर याचें चरित्र पहा.

४ भागवत ५।४-६

शब्द ईश्वरवाचीच आहे. तसेंच जगतातील अतस्य समतावाचक जो “धर्म-काय” शब्द हा परमेश्वर या शब्दाचाच पर्याय आहे. मानवाच्या जीवनाच्या अतर्गुहित जी समान अनुभूति ते मानतात, तीच परमेश्वरसत्ता होय जगाचे नियंत्रण करणारी व अवश्यमेव आज्ञापालनीय अशी ती (परमेश्वरी) सत्ता ते मानतातच या सत्तेचा अनुभव शाब्दिक ज्ञानाने होत नाही तो उपासनेचा विषय आहे, असेंहि बौद्ध पुढे मानू लागले व गौतम बुद्ध या ईश्वरी अवताराची ते उपासनाहि करू लागलेच तात्पर्य, बौद्ध हे केवळ शून्यवादी किंवा निरात्मवादी आहेत असेंच मानावयास नेको.

(१०) नास्तिकदर्शन—जडवादी नास्तिक अनादि व परिवर्तनशील अशा जडद्रव्याचीच सर्वत्र सर्वकाल सत्ता मानतात चेतन हा जडातून उद्भूत होणारा आगतुक व अशाश्वत गुण आहे असा त्याचा सिद्धान्त दिसतो पण याप्रमाणे जडद्रव्याची अनादि सत्ता मानणारा जडवादी ह्या जडाच्या अनादि सत्तेचा चेतन साक्षी नकळत गृहीत घरीत असतोच अनादि या कल्पनेची कल्पना जशी कल्पकावाचून समवत नाही, त्याप्रमाणे अनादि सत् चित्च्या ज्ञानप्रकाशावाचून सिद्ध कसे होईल ? आता तर आईनस्टीन, एडिंग्टन, सर जेम्स जीन्स, मॅक्स प्लँक, बर्नहार्ड वेबेनिक, जे मॅकेंझी, रसेल, एडिसन, पाश्चूर इत्यादि बहुतेक सारे प्रमुख आधुनिक शास्त्रज्ञ या अनादि कल्पक समष्टिमनाची म्हणजे ईश्वराची सत्ता निर्विवाद सिद्ध मानतात या विश्वामार्गे ज्ञान, इच्छा, क्रियावान् कोणी चेतन ईश्वर मानल्यावाचून गत्यतरच नाही असें भौतिकशास्त्रज्ञास आता पटले आहे जड विषयापासून विषयी ज्ञाता मागून उत्पन्न होतो असें मानणे अत्यंत असंबद्ध आहे विषय-ज्ञान ही मानसिक क्रिया आहे इतकेंच नव्हे तर ज्या दिक्कालात विषय भासतो, ते दिक्काल हे स्वतः पदार्थ नसून ते द्रष्ट्याच्या मानसिक क्रियारूपच

१ सवालचन धर्मेश्व सर्वतत्त्वैरशेषत । सर्वं क्लेशशयै शून्य न शून्य परमार्थत ॥

२ अनेक आधुनिक भौतिक तत्त्वज्ञाच्या अशा आस्तिक्य भावाच्या स्पष्ट वचनाचा समग्र श्री कोलगडे याच्या याज्ञवल्क्यदर्शन या ग्रंथात केला आहे येथे विस्तारमयास्तव तो गाळला आहे तसेंच डॉ आत्रेय याचे योगवासिष्ठ व मॉडर्न फिलॉसफी हा इंग्रजी ग्रंथ पहावा

असतात. हृदय विषयाची द्रष्टयाच्या प्रतीतिमात्र सत्ता असते. अर्थात् ज्याची मूळ प्रतीति तो एक ज्ञाता ईश्वरच काय तो असतो. त्याहून पृथक् अन्य कांहींच नसतें, हें आतां भौतिक शास्त्रज्ञांना पटलें आहे. सृष्टि ही शिवसंस्कल्प-मात्र आहे. मग त्या ईशसृष्टीचें मानवाच्या सदोप दृष्टीला थोडेंकार अयथार्थ दर्शन घडत असेल ती गोष्ट वेगळी.

व्यष्टिजीवाचें बाह्यार्थज्ञान आत्ममानपूर्वक असतें. गाढ झोंपेंत आत्म-मान नसतें. तेव्हां जगमान नसतें. अहं हा मानवाच्या अंतर्गत जगाचा केन्द्र आहे. त्याचप्रमाणे ईश्वर हा अंतर्बाह्य सर्व जगताचा केन्द्र मानवाच लागतो. गाढ झोंपेंत देहमान नसतें अशा वेळीं पिंडांतर्गत अशात क्रिया चिच्छक्तीच्या प्रेरणेनें चालतात असें मानल्यावांचून गत्यंतर नसतें. आतां ईश्वर असता तर दिसला असता, तो दिसत नाही म्हणून नाही, हें म्हणणें अविचाराचें आहे. वस्तुस्थिति अशी आहे की, ईश्वरावांचून अन्य कांहींच नसतें. पण जें जें दिसतें तें आत्मभिन्न म्हणून अनात्मजात नामरूप तत्त्वतः नसतेंच. शिवाय अहृदय विश्वाच्या मानानें हृदय जग हें वाळूच्या कणाप्रमाणें अगण्य आहे.

वस्तु असूनहि दिसत नाही याचीं कारणें अनेक सांगतां येतील. उदाहरणार्थ, (१) अति सामिप्य — डोळ्यांत धातलेलें काजळ डोळ्यांना दिसत नाही. पोटांतील गर्मांला मातेचें ज्ञान नसतें. त्याप्रमाणें ईश्वर आपल्या अति सन्निकट आहे. त्याच्याच पोटांत आपण आहोंत म्हणून तो या चर्मचक्षूंना दिसत नाही. (२) ज्ञानेंद्रियांचा अपघात झाला असेल तर बाह्य वस्तु असून भासत नाही. अंधास दिसत नाही. बधिरास ऐकू येत नाही. याप्रमाणें ईश्वरास जाणण्याची जी दिव्य दृष्टि म्हणजे ज्ञानेंद्रिय संतांस असतें तें आपलें उघडलेलें नसतें, म्हणून ईश्वर-सर्वास साक्षात्कृत होत नाही. (३) मनाचें विषयग्रहणाकडे अवधान नसेल तर डोळ्यांपुढील विषयहि दिसत

१ Kingsland rational Mysticism, Wisdom of the overself by Paul Brunton. Man and his becoming by Rene Guenon. Personality of man by Tyrell पहा. याशिवाय जेम्स मार्टिन्स, डॉ. एम्. पेपिन, कर्टची मॅथ्यू, जॉन फिस्क इत्यादींचे ग्रंथ पहा.

नाहीं. याप्रमाणें आपल्या बुद्धीचें अंतर्मुखतेनें ऐकाग्य होत नसल्यामुळे हृदयस्थ देव दिसत नाहीं. आपलें मन ऐहिक विषयांत गुंतलेलें असतें. यामुळे “देव जवळी अंतरी । भेटी नाहीं जन्मवेरी ।” अशी स्थिति आहे. (४) पदार्थ अति सूक्ष्म असेल तर तो जवळ असूनहि दिसणार नाहीं. त्याप्रमाणें ईश्वर हा सूक्ष्मातिसूक्ष्म पदार्थ आहे. ईश्वरच जगरूपांत नटला आहे. कोणत्याहि देहाकार नामरूपांत तो व्यक्त होतो हें जरी अनुभवसिद्ध सत्य असलें तरी आपण जागें होण्याच्या प्रथम क्षणांतील अहंप्रतीति जशी अव्यक्त, अरूप व निर्विकार असते तसें सृष्ट्युन्मुख ईश्वराचें मूळचें स्वरूप निर्गुणनिराकार आहे. तें इंद्रियें, मन, बुद्धि यांच्या अन्य विषयांहून अति सूक्ष्म आहे. विद्युत्कण, आकाश, गुरुत्वाकर्षणशक्ति, संक्रमित होणारे विचार, रेडिओतून येणाऱ्या ध्वनिवाहक परिवर्तित विद्युलहरी व द्रव्यपरमाणु सूक्ष्मतेमुळे इंद्रियगोचर होत नाहींत. या सर्वांहून ईश्वर अति सूक्ष्म आहे. ईश्वराला पुरुष म्हटलें तरी वस्तुतः तें सच्चिदानंदलक्षणतत्त्व आहे. (५) बाह्य वस्तु व आपण यांच्या मध्यतरीं मितिसारखें कांहीं व्यवधान असेल तर ती वस्तु दिसत नाहीं. पेट्यांतील किंवा त्रिशांतील वस्तु जवळ असून दिसत नाहीं. याप्रमाणें ईश्वर आणि आपण यांच्यामध्ये सत्त्वरजतमात्मक, किंवा नामरूपकर्मात्मक मायेचा पडदा आहे. यामुळे त्यापलीकडील सच्चिदानंद परमात्मा असून दिसत नाहीं. (६) अभिमव म्हणजे परामव शाला असतां बाह्यवस्तु असून दिसत नाहीं. सूर्यप्रकाशांत नक्षत्रें दिसत नाहींत. याप्रमाणें ब्रह्मात्मैक्याच्या प्रकाशांत ईश्वरस्वरूप जाणवत नाहीं. (७) समानाभिहार म्हणजे पावसाचे थेंब पाण्यांत मिसळले तर ते दिसत नाहींत. ईश्वराचें द्वैत-अद्वैत सत्यांत मावलेतें. (८) अनुद्भव म्हणजे वस्तु आपल्या उपादानकारणांत पापाणातील अव्यक्त मूर्तीप्रमाणें अव्यक्त असेल तर ती दिसणार नाहीं. जसें दुधांत तूप दिसत नाहीं. सुपुर्तीत जीवमान नसतें. त्याप्रमाणें ब्रह्मांत सृष्ट्युन्मुखता आली नाहीं तोंवर ईश्वर अव्यक्तच असतो. (९) अति दूरची वस्तु असूनहि दिसत नाहीं. कोट्यवधि तारे आकाशांत असूनहि अति दूर असल्यामुळे दिसत नाहींत. ईश्वर कोठें तरी आकाशांत अति दूर आहे, अशा

१ जें देखलियाचि सर्वें । हृदय द्रष्टा हें आधर्वें । एकवट कालवे । सामरस्यें ॥

—१३।९३७ शानेश्वरी

अंतराच्या दृढ भावनेमुळे तो जवळ असून दिसत नाही. सूक्ष्मता आणि दूरता ही न दिसण्याची कारणे तत्त्वतः एकरूपच वाटतात.

आवरणशून्य त्याचप्रमाणे बाह्य सत्तेचा संबंधशून्य अशा विशुद्ध विश्वोपादानकारणांत जी ज्ञानशक्तीची व क्रियाशक्तीची व्यक्तता होते, ती अपरिच्छिन्न, अप्रतिहत आणि अनंत असते. तेच ईश्वराचे नामांतर होय. दृष्टिसृष्टिवादांतील एकच एक द्रष्टा तो ईश्वरच. ज्या अवस्थेत अतीत आणि अनागत हे वर्तमानकालरूपच असते, ज्या पूर्णज्ञानभूमीत कालभेद, घटनाभेद, भावभेद, क्रियांचे तारतम्य इत्यादि कांही व्यक्त नाही, अशा कारणजगताचा अधिष्ठाता ईश्वर होय. प्रामाणिक मविष्यत् दर्शनद्वारां, सदा वर्तमानकालस्वरूप अशा ईशसत्तेचे अनुमान होऊ शकते. या नित्य परिवर्तनशील जगताचा जो एक स्थिर नित्य द्रष्टा तोच ईश्वर होय. शैवांच्या छत्तीस तत्त्वांचा अनुनम असा आहे—(१) परमशिव किंवा परासंवित, (२) शिवतत्त्व (उन्मनी शक्ति), (३) शक्तितत्त्व (समनी शक्ति), (४) सदाख्यतत्त्व (नादशक्ति), (५) ईश्वरतत्त्व (चिदुशक्ति). अहं आणि इदं ही दोन तत्त्वे ईश्वरतत्त्वांत संमीलित असून ते तत्त्व इदताप्रधान आहे. सदाख्यतत्त्व (सदाशिव) अहंताप्रधान आहे. त्याच्या ठिकाणी इदतारूप जगताचा लय आहे. ब्रह्म + सत्त्वप्रधान माया व त्यांत ब्रह्माचे प्रातिविष्य तोच मायामहेश्वर ईश्वर होय, असे वेदान्तमत दित्तें.

शिवगीतेवरील वेदेश्वरी टीकेत शिवाचे तोंडीं स्वानुमयी संत श्रीहंसराज-स्वामी यांनी पुढीलप्रमाणे निरूपण घातले आहे. “देव हो सृष्टीपूर्वी मी एक, असतां मीच झालों सकलिक। भूतमावीवर्तमान तिन्ही लोक। दुजे काय येथें मजहुनी ॥ २२३ ॥ हे सृष्टिनामरूपात्मक सारी। झालीच नव्हती चित्सागरी। तरंगेवीण समुद्रापरी। मी एकलाचि असें ॥ २२४ ॥ वायूवीण जेविं आकाश। तेंवी मायेवीण मी परेश। सच्चिद्वधन आविनाश। परब्रह्म ॥ २२५ ॥ मनेवीण जेवी प्रत्यगात्मा। तेवी मायेवीण मी परमात्मा। अमेद परी दिवली लपमा। शिष्य बोधार्थ ॥ २२६ ॥ आत्मा अस्तिमातिप्रिय जाणावा।

१ मागे पुढे ब्रह्म दाटे। म्हणती देव आहे कोठे ॥ १ ॥ जयानघ्ये वेती जाती। तया कोणी नोळखती ॥ २ ॥ मृगनामीचा परिमळ। परि तो हिंडे रानोमाळ ॥ ३ ॥ तुका म्हणे ऐसी प्रांति। देव असतां नाही म्हणती ॥ ७ ॥

परमात्मा सच्चिदानंद ओळखावा । येथें वाउगाचि प्रीत्यर्थनावा । भेद झाला ॥ २२७ ॥ मीठ मोती आणि गार । हे पाणीयाचे तीन प्रकार । तेवींच जडचंचळ आणि मिश्र । अन्यथा माव स्वरूपाचे ॥ २३५ ॥ तस्मात् सर्व जर्गी मी ब्रह्म असें । विकारामार्जी ही पाणी जैसें । मज वेगळें जर्गी कांहीं नसे । तरंगी पाण्याविण ॥ २३६ ॥ घटामार्जी जेवीं माती । पटीं तंतूच आदि अंती । तेवीं मी या सर्व जगतीं । मजवीण यांत काय दुजें ॥ २४८ ॥ सुवर्णाचे मणी केले । सुवर्ण तंतूने ओविले । बरी सुवर्णपत्रियें मदिले । तथा व्याप्य व्यापलें म्हणावें ॥ २५० ॥ जग हें अस्तिमातिप्रियात्मक । त्या अंतरी मी अनंत व्यापक । बहिरीही मी सच्चिदघन एक । व्याप्यव्यापक या नांवें ॥ २५१ ॥ सविशेष तरी झालेंचि नाही । निर्विशेषाचि असे कालीं तिहीं । परी सविशेषा-वीण निर्विशेष कहीं । अनुमवासी न ये ॥ २५७ ॥ अ० ६

अशा ईश्वराचा साक्षात्कार केव्हां होतो, त्याचें ज्ञानदृष्टीनें उत्तर असें आदि की, मानवी बुद्धीत सात प्रकारच्या स्वामाधिक प्रेरणांचे तरंग असतात. ते नाहीसे झाले तर तेथेंच तो साक्षत्कृत होतो. या ज्ञानप्रेरणा अशा- (१) प्रेप्सा = कांहीं तरी प्राप्तीची इच्छा. (२) जिहासा = कांहीं नसावें ही इच्छा. (३) जिज्ञासा = कांहीं जाणवें ही इच्छा. (४) चिकीर्षा = कांहीं तरी करावें ही इच्छा. (५) शोक = गत गोष्टीबद्दल दुःख. (६) भय = आगामी संकटाची चिंता आणि (७) अतृप्ति = विषयाविषयी असंतोष. ज्ञानी मक्ताच्या या साती प्रेरणा निःशेष भावळलेल्या असतात, म्हणून त्याला अखंडानंदाची अपरोक्षानुभूति सहज प्राप्त होते.

नुसत्या शब्दपाडित्यानें किंवा युक्तिवादानें ईश्वराची सिद्धि करतां येणें शक्य नाही. फार फार तर ईश्वराच्या अस्तित्वाची संभाव्यता जाणवेल, त्यांत खरें समाधान नाही. तुकोबाराय म्हणतात की, “अन्नाच्या परिमळें जरि जाय भूक । तरि कां हे पाक घरोघरी ॥”, “शिवो भूत्वा शिवं यजेत् ।” ही शिवभक्तीची व्याख्या आहे. निष्काम कुमारिकेला संभोगसुखाची कल्पना करतां येणार नाही. शब्दपंडितांच्या बुद्धीचें ईश्वरासंबंधी परोक्ष ज्ञान आणि अशिक्षित मक्ताच्या अंतस्फूर्तीची तत्संबंधी अपरोक्षानुभूति यांत महदंतर आहे.

ईश्वरी साक्षात्कार कसा असेल म्हणजे ईशसत्तेची प्रचीति कशी येत असेल, हा मुद्दा चिंतनीय आहे. अर्जुनास ईश्वर त्याच्याचसारख्या मानव-

देहरूपांत, चतुर्भुज विष्णुरूपांत व दिव्य विश्वरूपांत दिसला. द्रौपदीस तो वस्त्ररूपांत प्रचीतीस आला, असे ईशप्रत्ययाचें असंख्य प्रकार संभवतात. भाविक भक्तांस, संकटग्रस्त व असहाय्य अशा सात्त्विक व्यक्तींस, त्यांच्या उत्कृष्ट भावनांनुसार किंवा पूर्वसुकृतानुसार व प्रसंगानुसार ईश्वर शिव, राम, कृष्ण, देवी अशा एखाद्या पुराणोक्त दिव्य स्वरूपांत किंवा अन्य अगदी साध्या रूपांतहि ग्रन्थक्ष व्यक्त होतो. अशा असंख्य घटना ठिकठिकाणी घडत आलेल्या आहेत. अशा वेळीं उपकृत व्यक्तीस ईशसाक्षात्कार घडल्याचइल मनोमय निःसंदेह स्वातरी पडते. याचप्रमाणे ईश्वराची अपुरुषविध निराकार रूपांतहि प्रचीति येत असते. उदाहरणार्थ, दिव्य ज्योतिस्वरूपांत, अथवा प्रकाशरूपांत, व्यापक चिद्रूपांत अथवा निरतिशयानंदरूपांतहि ईश्वर साक्षात्कृत होतो. ब्रह्मात्मैक्याचा अद्वयानंद हेहि त्याच्या प्रतीतीचें रूप संभवतें. समष्टि-भावांत साधकाचें मन समरसता पावणें असाहि शिवानुभव असतो. अकल्पित व अचूक प्रेरणा, अचानक संकटनिरसन, असामान्य मनःशांति असे शिवसान्निध्यदर्शक अनेक प्रकार घडत असतात.

शास्त्र सांगतें कीं, सगुण ईश्वराची मूर्ति असो किंवा अन्य कोणतेंहि दृश्य अगर मनोवेद्य असो, ईश्वर त्या अतीत आहे. या पुढें ठाकलेल्या जगांतील नामरूपकर्मादि उपाधींचा बाध करून त्यांत नुसता सच्चिदानंद पाहावा. बाह्यार्थींच्या भिन्नाकृतीकडे दुर्लक्ष करून त्यांतील नुसता “आहेपणा” निरवावा. विषयज्ञानाचे सारे परिच्छिन्न भाव सोडून केवळ “ज्ञान” जाणावें. विषयानंदात विषयांचीं चारखंडें उपेक्षून वासनाशांतिरूप अथवा

१ पंधरा दिवसामाजी । साक्षात्कार झाला । वडोचा भेटला । निराकार ॥

—तुकोपाराय

वस्तु वृत्तीस कवळे । तेणें वृत्ति फाटोन वितळे ।

निर्गुण आत्माच निवळे । जैसा तैसा ॥ दासबोध १/१/३७

“मैं समझता था कहीं भी कुछ पता तेरा नहीं । आज शंकर तू मिला तो अब पता मेरा नहीं ॥”

एकदां श्रीरामकृष्णांनी आपल्या शिष्यांना शब्दब्रह्म म्हणजे काय तें सांगितलें. त्यानंतर त्यांच्या राखलनामक शिष्यास तो त्याच दिवशी योग-साधन करीत असतां झाडांवरील सर्व पक्षी वेदघोष करीत आहेत असा साक्षात्कार झाला !

निर्वासनरूप निरुपाधिक शुद्ध आनंद चाखावा, अशा अनेकविध शास्त्रोक्त युक्तिवादानें किंवा विचारसूत्रांच्या आधारानें देवदेवता विज्ञानाचा स्वर्ग प्रत्यक्ष गांठतां येत नाही. आकाशालाहि गाळून गगनाच्या गामारूप ईशसत्तेत कसे समस्त व्हावे तें अखेर समजतच नाही. Love is God in essence and God is love in solution असा शास्त्रानुकूल पुष्कळ युक्तिवाद केला अथवा शास्त्र श्रवण केलें तर त्यानें फार तर ईश्वराच्या अस्तित्वावरील अविश्वास दूर होईल; पण ईश्वराचें अमानात्मक अज्ञान त्यानें दूर होणार नाही. वर सांगितल्याप्रमाणें अज्ञात ईश्वरासंबंधी परोक्ष कल्पना होणें व त्याच्या अस्तित्वाचा अपरोक्ष साक्षात्कार होणें यांत महदंतर आहे. तसें पाहतां ज्यांना सूक्ष्म युक्तिवाद करता येत नाही व शास्त्रश्रवण घडलें नाही, अशा शिक्षणशून्य निरक्षर शूद्रातिशूद्र संतांनी एका उत्कट व निर्मळ मगद्धावाच्या बळावर तें ईश्वरस्वरूप आकलन केलें, असें त्यांच्या कृतार्थतेच्या घन्योद्धारां-वरून स्पष्ट दिसतें! त्यांना शब्दब्रह्मासंबंधी शास्त्राचंद्रन्यायदृष्टि आणि जहदजहलक्षणा कोणी शिकविली? त्यांना योग, याग, तप इत्यादि दुर्घट साधनें अप्राप्तच होती. फार काय देवळाच्या गामान्यांत जाऊन देवाच्या मूर्तीच्या पायांवर आपलें मस्तक ठेवण्याची व देवाच्या मूर्तीला अगदीं जवळून प्रेमाद्र् दृष्टीनें न्याहाळण्याची अथवा त्याच्या कानाशीं लागून हितगूज करण्याची संधि त्यांस मिळत नव्हती. मग त्यांनीं या जगमायेचा नामरूप-कर्मात्मक पडदा कसा दूर करावा, जीवाच्या अंगभूत झालेली अहंता, ममता त्यानें कशी तोडावी, हें कोणी शिकविलें? मानवाची देहबुद्धीची भौतिक पातळी ओलांढून आधिदैविक ईशसत्तेच्या भावराज्यांत त्यांचा प्रवेश कसा झाला? त्यांना वेदशास्त्राध्ययन कोठचें? श्रीतुकोबाराय यावर निश्चयपूर्वक उत्तर देतात कीं, “वेदांचा तो अर्थ आम्हासचि ठावा ॥”, “वेद अनंत बोलिला । अर्थ इतलाचि साधिला ॥ १ ॥ विठोबासी शरण जावें । निजनिष्ठें नाम गावें ॥ २ ॥ सकळ शास्त्रांचा विचार । अंतीं इतलाचि सार ॥ ३ ॥ अठरा पुराणीं सिद्धान्त । तुका म्हणे हाचि हेत ।” ॥ ४ ॥

त्यांनीं ईश्वराच्या नामाचें मोळया भावानें, प्रेमपूर्वक सतत स्मरण आणि चिंतन केलें; व तो जसा वास्तविक असेल त्या रूपांत भेटावा, असा अत्युत्कट व अखंड छंद धरला. यापलीकडे ते गरीब आशिक्षित मक्त आधिक काय करणार!

ईश्वराच्या कृपेने हे साधेमोळे आस्तिक्याचे ज्ञानप्रदीप समाजाच्या अगदी मागासलेल्या गणलेल्या थरांतहि कसे प्रज्वलित होतात, ते त्यांच्या पुढील स्वानुभवपूर्वक उद्गारांवरून पहावे.

(१) “सांवतानें केला मळा । विठ्ठल देखिल्या डोळां ॥”

(२) “दिवस मध्यान्ही आला । सेना वैकुंठासी गेला ॥”

(३) “चोखा म्हणे माझा । संदेह फिटला ।

देव प्रगटला । देहामार्जो ॥”

(४) “सुखाचा सागर । भक्तांचा कैवारी । ब्रीद चराचरी । गाजतसे ॥
बंका म्हणे ऐसा । जयाचा महिमा । सुलभ तो आम्हां ।
माविकांसी ॥ २ ॥”

(५) धन्य ती मोलकराण जनावाई, तिने देवाचें मोल केलें. ती म्हणते—
माय तूं माउली । आम्हां कृपेची साउली ॥ १ ॥

तुझे नाम वाचें गातां । नाही जन्ममरणचिंता ॥ २ ॥

नको योग याग तप । पाहें तिकडे तुजें रूप ॥ ३ ॥

सर्व व्यापुनी भरला । जनी म्हणे उमा ठेला ॥ ४ ॥

(६) चोख्या महाराची बहीण निर्मळा म्हणते—

मज नामाची आवडी । संसार केला देशघडी ॥ १ ॥

सांपडलें वर्म सोपें । विठ्ठल नाममंत्र जपे ॥ २ ॥

नाही आणीक साधन । सदा गार्ह नसयण ॥ ३ ॥

निर्मळा म्हणे देवा । छंद येवढा पुरवावा ॥ ४ ॥

गीतामाउली हेंच सांगते—

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिंश्चित्ततो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥

—गीता. ६।२२

शिव तव परिचर्या संनिधानाय गीर्वा

भव मम गुणधुर्या बुद्धिकन्यां प्रदास्ये ।

सकल भुवन यन्धो सच्चिदानंद सिन्धो

सदय हृदय मेहे सर्वदा संवसत्त्वम् ॥

—शिवानंदलहरी

प्रकरण ५ वें

नामलिंग

सर्व साधनांचें सार । वाचें उच्चार शिवनाम ॥
न लगे योगाची कसबटी । शिवनाम उच्चार होटी ।
घडे जपतप अनुग्रान । वाचें वदतां शिव जाण ॥
एका जनार्दनीं सोपें । शिवनाम जाती पावें ॥ ९७२ ॥

— एकनाथ गाथा

सुलभसाधन—ज२-त५-योग अशा परमार्यसाधनांचें सार शिवनाम हे आहे असें श्रीएकनाथ वरील अभंगांत सांगतात. अशात वस्तूच्या ज्ञापक चिन्हाला लिंग म्हणतात. याप्रमाणें शिवनाम हे एक शिवलिंगच ठरतें. अर्थात् शिवनामस्मरण ही शिवलिंगोपासनाच होय. जडमूढ आचालवृद्ध स्त्री-शूद्रांस अति सुलभ व अति साधी अशी ही शिवनामसाधनरूप शिव-लिंगोपासना आहे. ही साधना जशी साधी तशी अचूक फलदायी आहे. म्हणून या अल्पमोली व बहुगुणी अशा नामसाधनाचा विचार या व पुढील प्रकरणांत सारांशरूपानें प्रथमच करीत आहें. वस्तुतः हा अनुमधाचा विषय आहे. तो बोलून व लिहून दाखविण्यासारखा नाही. पण ग्रंथकार लेखना-पलीकडे काय करून दाखविणार ?

श्रीशिवलिंगोपासना म्हणजे निर्गुणपरमशिवाची त्याच्या ज्ञापक सगुण चिन्हद्वारां उपलब्धि. सृष्टीकडून पाहतां उन्मन परमशिवाची जी सृष्ट्युन्मुख समानावस्था त्यासच मायामहेश्वर असें म्हणतात. “तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्” श्वे. ४-१० म्हणजे त्याच्या अवयवरूपी जीवांनीं हे सर्व जग व्यापले आहे. म्हणून अशा आपण सृष्टिरूप जीवांनीं अंतर्मुख होणें, म्हणजे मनाचें उन्मन करून आपल्याच अंतर्गामी असलेल्या शिवात्म्याला अपरोक्ष करणें, म्हणजे जीवाला आपलेंच वास्तविक शिवस्वरूप उपलब्ध होणें, हीच या उपासनेची परिणति होय. शिवसायुज्य, शिवयोग, शिवबोध तो हाच. “यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ॥” ६-२२ गीता. याहून श्रेष्ठ असा जगांत दुसरा लाभ संभवतच नाही. हे परम श्रेय सारें अंतरायभूत

पाप निरसन करून एका शिवनामस्मरणानें जोडलें जातें, असें निश्चयपूर्वक सारे साक्षात्कारी नामधारक संत सांगतात. “ नामब्रह्म, नामब्रह्म, येणें पुरती सकळ काम ॥ ”—एकनाथ. “ तुका म्हणे नाम । चैतन्य निजधाम ॥ ”—तुकाराम. असे नामनिष्ठ सतांचे असंख्य दाखले आहेत.

अवैदिक—पण नामस्मरण हें साधन अवैदिक आहे अशी कांहीं कट्या वैदिकांची व याशिकांची समजूत दिसते ; ती बरोबर नाही. हा विषय वाढ-विला तर वाढवितां येईल. पण येथें तसें न करतां थोडक्यांत पूर्वपक्षाची छाया दाखवून सिद्धान्तपक्षाचें उत्तराहि थोडक्यांत साधार सांगतों.

(१) देव हे परोक्षप्रिय आहेत, त्यांना त्यांचें प्रत्यक्ष नांव घेतलेलें आवडत नाही, असें ऐ. उप. भाष्य ४-३, व वृ. उप. ४-२।२ यांत म्हटलें आहे. यात उत्तर—तो व्यवहार आहे. परमार्थसाधन नव्हे. शिवाय अनात्म ईश्वराचीं सारीच नामें परोक्ष होत. जेथें नामस्मरणाचा साक्षात् विधि सांगितला आहे, तेथें त्याचेंच अनुसरण करणें भाग आहे.

(२) वेदांत नामसाधन सांगितलेलें नाही. यात उत्तर—ऋग्वेदांत १-१५६-३ या मंत्रावरील सायण भाष्यांत स्पष्टच सांगितलें आहे की, “ विष्णु याचा अर्थ व्यापक, तो सर्वांतर्थांमी आहे. म्हणून त्याचें नाम घेणें हें सर्व पुरुषार्थप्रद आहे, ही गोष्ट लक्षांत घेऊन तुम्हीं स्तुतिपाठकांनीं सर्वांनीं मिळून विष्णूच्या नामाचें संकीर्तन करावें. विष्णु यशस्वरूप असल्यामुळे विष्णूचें नाम स्वर्ग व मोक्ष यांना साधनीभूत होतें ; ही गोष्ट जाणणारे तुम्ही स्तुतिपाठक विष्णूचें नामस्मरण करा व त्याची स्तुति करा. ”

(३) ऋग्वेद १।२४।१-२ या मंत्रांत मरणाच्या द्वारी असलेल्या शुनःशेष म्हणतो की, “ मी बघमोक्षार्थ कोणत्या देवाच्या सुंदर नांवाचा घांया करावा ? ”

(४) शुक्लयजुत (३२।३) या मंत्रात परमात्म्याचें नाम महद्यशस्कारक आहे असें म्हटलें आहे.

(५) छांदोग्यांत (७।१।४) “ नामाची ब्रह्मभावनेनें उपासना कर ” (यथा प्रतिमो विष्णुयुद्धयोगास्ते तद्वत्,—शांकरभाष्य) असें सनत्कुमारानें नारदांस सांगितलें आहे.

(६) केन उपनिषदांत (४।६।३१) असें म्हटलें आहे की, ब्रह्मसंमजनीय

आहे वन हें त्याचें नाव आहे यास्तव त्याचें तसेंच भजन करावें जो याचें असें भजन करतो त्याची सर्व भूतें सेवा करितात

(७) प्राणदृष्ट्या व अभिदेवदृष्ट्या ओंकाराची व उद्गोताची उपासना छान्दोग्यात (१।१।१, १।२) पुन पुन्हा सांगितली आहे.

(८) “नामसंकीर्तनादेव शिवस्याशेष पातकै + + + प्रमुच्यते।” १।२०॥ असें वचन शिवोपनिषदात आहे

(९) ऋग्वेदाच्या खिल सूक्तात “विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वरूप सदाशिव।” इत्यादि चार शिवनामभक्त आहेत व शेवटीं “एतानि शिवनामानि मण्डलान्ते सकृत्पठेत्।” अशी टीका आहे

(१०) श्री गुलाबरावमहाराज आपल्या संप्रदाय सुरतरूत (पृ ८०) म्हणतात कीं, “नाममहात्म्य अर्थवाद असतें। तरी “नामाचरितव्य” हें विधिवाक्य नसतें। + + + ” २५७ ॥

(११) वैदिक कर्मांचीहि पूर्तता नामस्मरणानें होते असें स्पष्ट मानलेलें आढळतें (यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयशक्रियादिषु। न्यून संपूर्णता याति सद्यो वन्दे तमच्युतम्॥ प्रायश्चित्ता-यशेषानि तप कर्मात्मकानि वै। यानि तेषामशेषाणा कृष्णानुस्मरण परम्॥

(१२) नामस्मरण अवैदिक असतें तर त्याचा महिमा मनु (प्रायश्चित्ताचा अध्याय) व गीता (अ ९) यात इतका वर्णिल नसता

(१३) वैदिक कर्मकांडास अधिकारवादाचे निबंध आहेत तसे नाम स्मरणास नाहीत, म्हणून ते अवैदिक अथवा बदविरोधी असें म्हणता येणार नाही वस्तुतः श्रुति आणि नाम एकच दोघाचे विषय एक तसेंच श्रुतिस्मरण व नामनिष्ठ याची अंतिम कृतार्थता एकच

अधिकारवाद—नामसाधनास शास्त्रात अधिकारवाद सांगितला नाही म्हणजे अश मुक्त, आचालवृद्ध, स्त्री शूद्र काणीहि या साधनाचा अवलंब

१ ‘वदमार्गं बहिष्ठाना जनाना पापकर्मणा। मन गुद्धावहीनाना हरि नामैव निष्कृति ॥ १०५॥ हरिस्मरण निष्ठाना शिवनामरतात्मना। सत्य समस्तकर्माणि यान्ति संपूर्णता द्विज ॥ १११॥ नारद पुराण, अ ४१ आणि “बोलिलें तें साव पुराणी। कर्मसादगुण्य नाही नामा लागुनी” ॥ २५२॥ संप्रदायसुरतरू अ २, “यदन्यत्कुरुते कर्म यदि वा न करोति च। कृतेन जपयज्ञेन परा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥” साव पु अ ४७

करावा, असा शास्त्रकाराचा हेतु दिसतो. याप्रमाणे या नामसाधनाचा कोणीहि आरंभ केल्यानंतर, त्याच्या घर सांगितलेल्या अंतिम पल्ल-
धुतीला जो अधिकार प्राप्त व्हावा लागतो, तो याच साधनाने यथावकाश साधला जातो असे आदळते. “जेणें विवृलमाना ध्यावीं। तेणें पर्ये समा-
ळार्थी। कामक्रोध तिखट मिर्ची। याची घेऊ नये वचि ॥” असें तुकोबाराय सांगतात. आता पद्मपुराण ब्रह्मखंड अ. २५।१३-१५ यातहि सतनिंदादि दहा नामांपराध सांगितले आहेत. पण त्या नामांपराधांचा परिहार नामस्मरणानेच होतो (श्लोक २१) असेंहि सांगितलें आहे. तसेंच नामसाधनावर अनन्य-
साधारण श्रद्धा नसणे हाहि एक नामांपराध मानला आहे “हरेनमैव नामैव नामैव मम जीवनम्। कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥”
हेंच त्या नामनिष्ठेचें स्वरूप आहे. ही निष्ठा आरम्भी नसली तरी पुढें सतत नामस्मरणानेच प्राप्त होत असावी असें दिसते.

कारण नारदपुराण (अ २) म्हणतें कीं, “अश्रद्धयापि यन्नास्ति कीर्ति-
तेऽथ स्मृतेऽपि वा। विमुक्तः पातकैर्मर्यां लभने पदमव्ययम् ॥” यावर संप्रदाय सुरतरुत श्री. गुलाचराव असें भाष्य करतात कीं, “वस्तुशक्तीच्या ठार्थी। श्रद्धादिकाची अपेक्षा नाहीं। नाम वस्तुतः लवलाही। वचन सिद्ध” ॥२।२८२॥
धर्मकर्मांत श्रद्धेची गरज असते. पण नामस्मरणात ती नसते. भागवत ६।२।
१४ यात म्हटलें आहे ‘साकेत्य पारिहास्य वा स्तोम हेलनमेववा। वैकुण्ठ नाम-
ग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥’ नाममहिमा वस्तुतः आहे. कर्तृतन नाहीं. वैदिक
यज्ञयागादि धर्मकर्म कर्तृतन आहे. त्यास जरूर ती श्रद्धा व अन्य साधना-
नुकूलता कलियुगात दुर्लभ आहे. याप्रमाणें कलियुगांत इतर साधनें यथासांग
होणें फार कठिण असल्यामुळे “कलियुगीं साधन नामचि सार, ” असें संत
सांगतात. हा नामाचा वस्तुतः महिमा सांगताना श्रीधरस्वामी म्हणतात—
“सकेंतें अथवा हास्येंकरून। भलत्या मिसें घडो शिवस्मरण। न कळता
परिसासी लोह जाण। संघटता सुवर्ण करी कीं ॥ २ ॥ नकळता प्राशिलें
अमृत। परि अमर करी कीं यथार्थ। औषधी नेणतः मखित। परि रोग सत्य
हरी कीं ॥ ३ ॥ शिवलीलामृत. अ. २. वामनपंडित म्हणतात—“अजित नाम
घडो भलत्या मिसें। सकल पातक भस्म करीतसे ॥” नाममुधा वामन पंडित
आणखी म्हणतात—“कन्या आणि दासी। श्वशुर दे जामातासी। नाम आणि

कर्म दोन्ही जनांसी । वेदाचे देती ये रीती ” ॥ ९।११।१११४ ॥ यांत कर्माहून नामाचा महिमा अधिक दर्शविला आहे.

या विषयांत चिकित्सेला पुष्कळ अवतर आहे व ती मूळ हस्तलिखितांत केलीहि आहे. पण येथें स्थलामावास्तव साधनसार तेवढेंच सांगत आहे. नाममहिमा वस्तुतंत्र असला तरी तो अयुक्तिक असणार नाही. तसेंच नामाच्या या स्वतंत्र वस्तुमाहात्म्याचा अनुभव पुष्कळाना येत नाही. या गैरमेळाच्या खुलाशासाठीहि युक्तिवादाची गरज आहेच. तो युक्तिवाद येथें थोडक्यांत इतकाच सांगतो की, नामाचें स्वतंत्र वस्तुमाहात्म्य आपलें कार्य करीतच असतें. पण ज्याप्रमाणें दिव्य रसायन प्रथम रोगनिवारण करून नंतर शक्तिवर्धन करतात, त्याप्रमाणें नामाच्या वस्तुमाहात्म्याची नामनामी-अभेदप्रत्यय ही दिव्य फलश्रुति प्राप्त होण्यापूर्वी नामसाधन हें नामधारकाच्या असंख्य पूर्वजन्मींच्या पापांचें सावकाश क्षालन करीत असतें. तें नामधारकाच्या लक्षांत येत नाही. नामसाधनानें नामधारकाच्या नकळत त्याचें पूर्वपाप किंवा प्रारब्धदोष नाहीसे होत राहणें, याचाच अर्थ नामसाधनांच्या अंतिम फलश्रुतीला जरूर तो अधिकार नामसाधनानेंच प्राप्त होणें, असाच करावा लागेल. अशा रीतीने नाममाहात्म्याची दिव्यता सयुक्तिक ठरते.

नामनामीअभेदप्रत्यय—ही नामसाधनाची अखेरची परिणति अथवा नाममहिम्नाची अंतिम फलश्रुति आहे. ती अमाविकास व अनभ्यस्तास अयुक्तिक व असंभवनीय दाटणें स्वामाविक आहे. या साधनास आरंभ करणारास कोणताच अधिकारवाद शास्त्रानें सांगितला नाही. हें जरी खरेंच आहे, तरी त्याच्या अंतिम फलश्रुतीसाठीं भगवद्गीतेच्या १७ व्या अध्यायांतील १४ ते १७ श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें कोणत्या तरी रीतीने कायिक, वाचिक, मानसिक

१ जेवढी नामाची शक्ति । तेवढें पाप नाही विजगती ॥

नामापार्श्व चारी मुक्ती । जाण निश्चिती विदेहा ॥ ५५१ ॥ ए. भा.

२ समश्लोकी—देवद्विज गुरुज्ञानी पूजा शुद्धि अवकृता, ब्रह्मचर्य अहिंसा हें शरीर तप बोलिजे ॥ १४ ॥ नेदी क्लेश असे वाक्य सत्यही प्रियही हित, वेद वेदार्थ अभ्यास वाचेचें तप बोलिजे ॥ १५ ॥ मन प्रसन्नता, मौन सौम्यत्व मननिग्रह । चित्ती निष्कामता ऐसें बोलिजे तप मानस ॥ १६ ॥ यासंबंधी जिज्ञासूंनी स्वानंदसाम्राज्य, उत्तरखंड वाचावा.

दि. १९३१

तपशालें पाहिजे असेंहि दिसून येतें. यासच मखोपासना, तपोपासना, जगोपासना व ध्यानोपासना अशीं शास्त्रीय नामें आहेत. या श्रेष्ठ श्रेष्ठतर साधनावस्थांची अनुक्रमें निष्ठा, निग्रह, संयम अथवा निजध्यास व प्रेम हीं द्वारे अथवा पायऱ्या आहेत. अर्थात् हे देवी गुण ज्यास सहजप्राप्त आहेत, त्याचा वरील चतुर्विध उपासनांचा व्याप त्यामानानें हलका व्हावा, हें पण सयुक्तिवच ठरतें.

आतां अनेकांच्या मनांत असें आल्यावांचून राहात नाहीं कीं, नुसत्या नामस्मरणानें काय होणार ? कोठें शिव हें नाम व कोठें परमशिव हें निर्गुण तत्त्व ! “बोलाचीच कढी बोलाचाच भात । जेवूनियां तूत कोण झाला ।” अग्नि म्हणतांच अग्नीचा प्रत्यय कोठें येतो ? शिवाय, “नाम घेतां हे वैखरी । चित्त धांवें विषयावरी ॥१॥ कैसे होताहे स्मरण । स्मरणांमार्जी विस्मरण ॥२॥ नामरूपा नाहीं मेळ । अवघा वाचेचा गोंधळ ॥” अशीं सतवचनेंहि आदळतात. पण घाडलट “नामें तरला नाहीं कोण । ऐसा द्यावा निवडोन ॥” “मुर्खी नाम हातीं मोक्ष । ऐसी साक्ष चहुतांतीं ॥” अशी सतश्रेष्ठ-नामनिष्ठ तुकोयाराय ग्वाही देतात. तसेंच अशा या नाममहिम्नाला अर्थवाद म्हणजे अययार्थ अतिशयोक्ति अथवा अवास्तव स्तुति मानणें हें महत्पाप आहे,^१ तो नामापराध आहे, असें शास्त्र बजावून सांगतें. नामनिष्ठ सत श्रीसमर्थ रामदासहि म्हणतात—“रामनाम कोटी कुळें उद्धरती । संशय धरती तोचि पापी ॥” अशी ही निस्तीम नामनिष्ठा हा जरी प्रामुख्यानें श्रद्धेचा विषय वाटला तरी तत्त्वतः धर्मा हें अव्यक्त युक्तिवादाचेंच सार असतें. म्हणून श्रद्धेला डोळस करून तिच्या घुडांतील या अप्रकट असलेल्या युक्तिवादाचा थोडा शोध घेऊं व त्याहि अगोदर नामनिष्ठेचा पुरावा पाहूं या.

नामनिष्ठाः—विचारवंत वाचकांनीं मक्ताची अंतर्मुखवृत्ति अथवा सर्वात्मभावसंपन्न अशी नामनिष्ठा ध्यानीं ध्यावी; म्हणजे त्या मक्तांच्या अलोट भगवत्प्रेमाच्या प्रवाहांत नाममहिम्नाचहल अर्थवादाचा सदेह केव्हांच

१ अर्थवादं हरेनाग्नि संभावयति यो नरः । स पापिष्ठो मनुष्याणां नरके पतति स्फुटम् ॥—कात्यायनसंहिता

२ “तथाऽर्थवादो हरिनाग्नि कल्पनम् ॥ १४ ॥”—पद्मपुराण, ब्रह्मखंड अ० २५.

देकल्लासारखा विरून जाईल. नामयोग्याची निष्ठा अशी असते अथवा असावी लागते :—

न नामसदृशं ज्ञानं न नामसदृशं मतम् ।
 न नामसदृशं ध्यानं न नामसदृशं फलम् ॥
 न नामसदृशस्यागो न नामसदृशः शमः ।
 न नामसदृशं पुण्यम् न नामसदृशी गतिः ॥
 नामैव परमा मुक्तिर्नामैव परमा गतिः ।
 नामैव परमा शान्तिर्नामैव परमा स्थितिः ।
 नामैव परमा भक्तिर्नामैव परमा मतिः ।
 नामैव परमा प्रीतिर्नामैव परमा स्मृतिः ।
 नामैव कारणं जन्तोर्नामैव प्रभुरेव च ।
 नामैव परमाराध्यो नामैव परमो गुरुः ॥

तुकाराममहाराज हाच आपला एकनिष्ठभाव कसा सांगतात ते थोडी द्विरुक्ति पत्करून पुढें पाहा. जेथें “सततं कीर्तयन्तो माम्” असें भगवान् म्हणतात, तेथें द्विरुक्ति हा दोष नव्हे.

संतश्रेष्ठ नामनिष्ठ श्रीतुकोबाराय ईश्वरास उद्देशून म्हणतात—

हेंचि माझे तप हेंचि माझे दान । हेंचि अनुष्ठान नाम तुझे ॥ १ ॥
 हेंचि माझे तीर्थ हेंचि माझे व्रत । सत्य हे सुकृत नाम तुझे ॥ २ ॥
 हाचि माझा धर्म हेंचि माझे कर्म । हाचि नित्य नेम नाम तुझे ॥ ३ ॥
 हाचि माझा योग हाचि माझा यज्ञ । हेंचि जपध्यान नाम तुझे ॥ ४ ॥
 हेंचि माझे ज्ञान श्रवण मनन । हेंचि निजध्यासन नाम तुझे ॥ ५ ॥
 हाचि कुळाचार हाचि कुलधर्म । हाचि नित्यनेम नाम तुझे ॥ ६ ॥
 हा माझा आचार हा माझा विचार । हा माझा निर्धार नाम तुझे ॥ ७ ॥
 तुका म्हणे दुजे सांगायासी नाहीं । नामेविण कांहीं घन वित्त ॥ ८ ॥

आता या नामनिष्ठांचें प्रेम कसें अनन्य असतें तें पहा.

सुंदरदास म्हणतात—

प्रेम लभ्यो परमेश्वरसौ तय । भूलि गयो सिंगरो घरबास ॥
 ज्यों उन्मत्त फिरे जितही तित । नेकु रही न शरीर संभार ॥

श्वाप्त उश्वाप्त उठै सच रोम । चले दृग नीर अखण्डित धारा ॥
सुंदर कौन करै नवधा विधि । छाकि पन्यो रस पी मत बारा ॥

आपले महाराष्ट्रीय कवि म्हणतात—

भावमक्ती अंगी उठे । प्रेममरें कंठ दाटे ॥ १ ॥
दाटे प्रेमाश्रु लोचनीं । रोम राहे उमारुनी ॥ २ ॥
उठोनियां आलिमाया । आनां जाता नये पायां ॥ ३ ॥
पायां पडुनि स्तवूं जरी । तरि शब्द नुमटे हरी ॥ ४ ॥
हरिलें त्वां देहभान । आतां कोणा करूं नमन ॥ ५ ॥
जन दत्तरूप होतां । वासुदेवा ये धन्यता ॥ ६ ॥

तुकोबाराय म्हणतात—

सद्गदित कंठ दाटे । येणें फुटो हृदय ॥ १ ॥
चितनाचा एक लाहो । तुमच्या अहो विठला ॥ २ ॥
नेत्रीं जळ वाहे सदा । आनंदाचे रोमांच ॥ ३ ॥
तुका म्हणे कृपादान । इच्छीं मन हे जोडी ॥ ४ ॥

✽ ✽ ✽

नामा गर्दिवरें दाटला । पूर घरणीये लोटला ॥

✽ ✽ ✽

रोमांच जीवन आनंदाश्रु नेत्रीं । अष्टांगही गार्गी प्रेम तुझें ॥
सर्वही शरीर वेंचो या कीर्तनीं । गार्क निशीदिनीं नाम तुझें ॥

✽ ✽ ✽

सकळ इंद्रियें क्षालीं ब्रह्मरूप । ओतलें स्वरूप तयामार्जी ॥

स्वानुभवी संतशास्त्रांचा विचार येथवर पाहिला. आतां युक्तिवादाचा आपला विचार थोडक्यांत पाहूं या. उन्मन तें निर्गुण ब्रह्म व समन तें सगुण जग, या भेदास मन हें कारण दिसतें. जीवाच्या बंध-मोक्षाला मनच कारण मानलें आहे या पिण्डब्रह्मांडाच्या रचनेचे पांचमौतिकांप्रमाणें अन्नमयादि ५ कोश व वागादि ५ कला असे विभाग मानले आहेत. त्यांत मनोमय कोश किंवा मन ही कला मध्यवर्ती आहे. आनंद, विज्ञान, मन, प्राण, वाक्, या अव्ययाच्या पंचकला किंवा आनंदमय, विज्ञानमय, मनोमय, प्राणमय, व अन्नमय हे व्यष्टिसमष्टीचे पांच कोश या पंचविभागांत मध्यवर्ती मनाची

सृष्टिसाक्षी अथवा सृष्टमुन्मुख अवस्था हीच जगाची उमारणी आणि जीवाची चढावस्था आहे. उलट त्याच मध्यवर्ती मनाची विशान व आनंद या आतकोंशाकडे अतर्मुख मुक्तिसाक्षी वृत्ति हीच उपासकाची खरी अंतरंग-साधना होय. एकाच सविदेचे हे अवस्थामेद आहेत. यात एका टोंकाला सगुण मक्ताचा आनंदमय नामी म्हणजे ईश्वर व दुसऱ्या टोंकाला वामूप शब्द अथवा नाम आहे. दोन्ही टोंकें सविद्रूपच आहेत. तत्त्वतः दोन्ही शिवरूपच आहेत

वनचर राम लक्ष्मणाच्या मध्ये सीतामाई असे, यामुळे लक्ष्मणाच्या राम-दर्शनांत व्यत्यय येई. त्याप्रमाणे या मवारण्यात जीवशिवाचे मध्ये माया-महेश्वराची माया अथवा अविद्या असते. ती जशी अपारदर्शक-अतरायभूत असते, तशी ती पारदर्शक व परिचायक पण होते. निष्ठा, निर्धार, व सूक्ष्म विचाराचे 'क्ष' किरण अरारदर्शक मायेला पारदर्शक करू शकतात. सृष्टिसाक्षी शिवाचे अथवा महेश्वराचे सृष्टिसाक्षी समष्टि मन अतरायभूत मायेचे रूप आहे. त्या मायेचे सत्त्व, रज, तम, (mind, motion, matter) असे तीन गुण आहेत. नाम-रूप-कर्म, शब्द-अर्थ-प्रत्यय हे याच गुणाचे पर्याय आहेत. 'जे ब्रह्मादीं तें पिडी' या न्यायाने जीवपिंडात हेच मायेचे गुण आहेत जीव-शिवात भेदाभास उत्पन्न करणे हा मायेचा धर्म असल्यामुळे तिने वरील त्रिकूटात भेदाभास उत्पन्न केला आहे म्हणूनच नाम-नामीअभेदप्रत्यय अमाविकास अशक्यप्राय वाटतो शब्द आणि अर्थ हे वेगवेगळे पदार्थ वाटतात. इतकेच नव्हे तर शब्दाचा अर्थ विवर्तरूप भासतो. आई प्रेमाने अरे वेढ्या ! म्हणते, तें गोड वाटतें व परकी उपरोधिकपणे अरे शहाण्या ! असं म्हणतो त्याचा राग येतो. पोपट 'विष्टल विष्टल' म्हणतो त्याचे देवाला काहीच वाटत नाही उलट वाल्या 'मरा मरा' असा उलटा जप करीत होता तो ईश्वराला गोड वाटला. असा हा शब्द-अर्थप्रत्ययाचा विषय सूक्ष्म आहे नामाचा वाच्यार्थ, शक्यार्थ, लक्ष्यार्थ यात अनेक भेद समवतात. किंवा नामजप ही नुसती वाचेची अवधानशून्य व अर्थ-प्रत्ययशून्य अशी नुसती चडचडहि संभवते अनेकांचा नामजप म्हणजे बहुधा असेंच एक यात्रिक कर्म घडत असणे संभवनीय वाटतें. म्हणून शब्द, अर्थ आणि प्रत्यय याचा थोडा अधिक विचार करणे कदाचित् कोणास उद्बोधक वाटेल.

शब्द-अर्थ-प्रत्यय यांचा परस्पर संबंध असून ते पृथक्त्वाने अनुभवास येतात. चिच्छक्तीच्या स्वदांचे ते व्यक्त परिणाम असतात. मूळांत ते एकरूप असतात. शब्द-अर्थ-प्रत्यय हे मूळच्या चित् स्वदांचे वेगवेगळे अंश नव्हत. मूळचा चित्स्वंद किंवा शब्दब्रह्म याच्या ठिकाणी अर्थस्वंद, प्रत्ययस्वंद व अर्थरूप स्वंदाचा शब्द हे मूळांत एकरूप असतात. हा तादात्म्याचा अनुभव परावर्णीत येतो. नाद, ध्वनि, वर्ण, अक्षर, शब्द, मंत्र व देवतासाक्षात्कार इत्यादि सापेक्ष विषय फार सूक्ष्म व क्लिष्ट आहे. कालिदासांनी वागर्थाला पार्वती-परमेश्वराची उपमा दिली आहे. तो केवळ काव्यालंकार नव्हे. त्याच्या मार्गे सखोल व व्यापक उपपत्ति आहे. ती उपपत्ति नामनामीअभेदप्रत्ययाच्या बुडार्शी आहे. पण, ज्योतिर्गणिताचा गंधर्हि नसतां खुडबुडे ज्योतिषी पटेलसें फलज्योतिष सांगतात व आयुर्वेद हा शब्दहि माहीत नाही असे वैदु गुणकारी औपघे देतात. त्याप्रमाणे या उपपत्तीची ज्यांस मुळीच कल्पना नाही, इतकेंच नव्हे तर ती सांगून ज्यांस समजणे शक्य नाही, अशा अनेक साध्या-भोळ्या मक्षांस नामनामीअभेदप्रत्यय येतो, असें कोठें कोठें आढळतें. म्हणून त्याच्या उपपत्तीच्या चिकित्सेचे तितकेंसें महत्त्व वाटत नाही. तथापि प्रथम जे शब्दनिष्णात असतात ते पुढें ब्रह्मनिष्णात होतात. म्हणून आतां यापुढें नामसाधनांतील शब्द-अर्थ-प्रत्ययरूप जो नामनामीचा अभेदप्रत्यय त्याची थोडी प्रक्रिया सांगण्याचा यत्न करितों.

परावाणी द्विधा भासते : (१) शब्द म्हणजे विशिष्ट अर्थानें उच्चारलेला ध्वनि व (२) त्या शब्दानें निर्दिष्ट होणारा विषय. लहान मुलाला फळ दाखवून हा आंबा असें सांगतां येतें व त्यास तें समजतें. पण साधकाला या प्रत्यक्ष वस्तुपाठाप्रमाणें मंत्र ही अमुक देवता एवढें नुसतें सांगण्यानें त्यास ती देवता दिसत नाही. या वेळीं ती देवता श्रोत्रमात्र ध्वनीनें आच्छादित असते. त्या ध्वनीनें कांहीं विवक्षित विचारलहरी किंवा वृत्ति उत्पन्न होतात. अर्थात् त्याच्या पुढची पायरी मंत्रसाधनें देवता साक्षात्कार करून घेणे ही होय. ध्वनीचा वेध करून देवता पाहावी लागते. देवता म्हणजे जड सृष्ट पदार्थाप्रमाणें एक पदार्थ नाही. मंत्रशक्ति म्हणजे नामशक्ति आणि साधक शक्ति यांच्या सहकारितेनें देवतासाक्षात्कार संभवतो. साधनाशक्तीनें साधनास अधिकार प्राप्त होतो. पुढें साधकाचे दृढ प्रयत्नानें म्हणजे साधना-

शक्तीने दोन्ही शक्तींचें एकीकरण होतें व साक्षात्कार होतो. हें देवतेचें सगुण वाचकरूप होय. अखेर सगुण देवतेचें वाच्यस्वरूप साधकास कळतें. देवतेची मनमयी अथवा स्थूल आणि ज्योतिर्मयी अथवा सूक्ष्म अशीं दोन रूपे असतात. परोक्ष ज्ञानासून प्रत्यक्ष ऐक्यात्यक ज्ञानापर्यंत हा मार्ग आहे. गूळ हा शब्द लिहितां-वाचतां येणें, गूळ तयार होतांना पाहणें, गुळानें हात चिकट होतात, त्यास ढोंगळे येतात, हें गुळ्याचें कार्य पाहणें, गुळांत मधुर रस असतो, याचें अर्थवट ऐकोव ज्ञान असणें व गूळ प्रत्यक्ष खाऊन पाहणें व त्याच्या गोडीची संस्काररूप स्मृति राहणें, अशा शब्दार्थप्रत्ययाच्या पायऱ्या संभवतात.

शब्दब्रह्म ही व्यापक अविशेष शक्ति आहे. मत्र अथवा नाम हें त्या शक्तीचें विशेष व्यक्त स्वरूप आहे. मनःसंक्ल्पाप्रमाणें वर्णान्चाराणें इंद्रियांचा आकाशांत वायूशीं संघट्ट येऊन श्रोत्रगोचर होणारा वर्णात्मक शब्द उच्चारला जातो. प्रत्येक शब्दानुरूप अर्थ (विषय) असतो. अर्थ सूक्ष्म किंवा स्थूल असतो. स्थूल अर्थ म्हणजे बाह्य पदार्थ. सूक्ष्म अर्थ म्हणजे मनोवृत्तीनें पदार्थाचा धारण केलेला आकार. मन ग्राह्य विषयांचा आकार धारण करतें व त्याचें ग्राहक पण आपणच होतें. ह्या सर्व मानसिक क्रियेंत शब्द सहकारी असतो. जगाच्या विकासांत शब्दब्रह्म, सूक्ष्म शब्द आणि सूक्ष्म अर्थ यांत विभागलें जातें. त्यांतून स्थूल शब्द आणि स्थूल अर्थ उद्भूत होतात. समष्टि मन जो सूक्ष्म अर्थ इंद्रियगोचर पातळींत व्यक्त करतें त्यांतून स्थूल शब्दाचा स्थूल अर्थ सिद्ध होतो. जाणिवेसह सूक्ष्म शब्दाला मातृका म्हणतात. सूक्ष्म अर्थाला मानसिक वासना, भावना, स्मृति, संकल्पे, संस्कार असें म्हणतात. वर्णात्मक शब्द हे स्थूल, तसाच त्यांचा बाह्य वाच्यार्थ हा स्थूल अर्थ होय. स्पंदात्मक शिवसंक्ल्पाची, अहंरूप सूक्ष्म वाफ व चर्फीचा खडक अशा, अत्यंत भिन्न अवस्था मासतात.

स्थूल-सूक्ष्म हीं जशीं शरिरें आहेत, त्याचप्रमाणें पश्यन्ती, मध्यमा व वैखरी ह्या वाणी होत. पश्यन्ती हा सामान्य स्पंद, मध्यमा हा विशेष स्पंद आणि वैखरी हा स्पष्ट स्पंद होय. अर्थात् शब्द आणि अर्थ अशा दुहेरी सुष्टीचा सारखाच अनुक्रम आहे. वैखरी ही अंतस्थ नामकरणाची किंवा विचाराची

व्यक्तावस्था आहे. मध्यमा वार्णांतील सूक्ष्म अर्थांतर सर्व मानवांचे एकसारखेच असते. यामुळे दुसऱ्याची भाषा न समजली तरी दुसऱ्याचे मध्यमंतील विचार योग्यांस किंवा अशाच तज्ज्ञांस (माध्यमांस) समजणे शक्य असते. ज्या मनःसंकल्पाची वैखरी वाणी व्यक्त होते, त्याच मनःसंकल्पाच्या दाढ्याने तो संकल्पित पदार्थ निर्माण करणे शक्य असते. यालाच मंत्रचैतन्य अथवा मंत्रसामर्थ्य म्हणतात. या वेळीं विचार बाह्यांगांत गुंतत नसून आंतल्या चैतन्याने मूर्तमान जिवंत होतो. स्पष्टपुष्पांत जी क्रिया समष्टि मन करतं तीच ही प्रक्रिया होय.

पदार्थाच्या निर्मितीत उत्पन्न होणारा ध्वनि हेच त्या वस्तूचे नैसर्गिक नाम असल्यामुळे तेंच नाम शक्तिपातयुक्त उच्चारले असतां तो पदार्थ मूर्तिमान निर्माण होतो. याचप्रमाणे मंत्रांतील चैतन्य जाग्रत करतां आले कीं देवतारूप सिद्ध होतं. मंत्र आणि देवता एकच. लौकिक दृष्टांतांत शंभराची नोट व शंभर रुपये एकच. जीव हा तत्त्वतः शिवरूप आहे. तो प्रयत्न करील तर शिवाचे सामर्थ्य त्याच्या संकल्पांत येईल. निजलेल्या मनुष्याला हांक मारून जागे करावे, तेंच कार्य नामजपानें होतें.

शिव आणि शक्ति हे साधकाचे जणुं दोन ओंठ होत. त्यांच्या संयोगास मैथुन म्हणतात. या ओठांतून निघणारा शब्द हा बिंदु होय. त्यांतून प्रगट होणारी देवता म्हणजे साधकाचे अपत्याप्रमाणें समजावी. वस्तुतः निष्क्रिय व निर्गुण अशा परम शिवाचा साक्षात्कार होत नाही. साधक आपल्या भावनेनेच देवतारूप निर्माण करतो. या शास्त्रीय परिमापेचा अथवा प्रक्रियेचा बाळ वाटण्याचे कारण नाही. नाम्याची जनी, चोख्याची माहारी सोयराचाई आणि बहीण मगळा अशा निरक्षर भाविक संतिर्णाना त्यांच्या एका

१ आधुनिक मनोविज्ञानाच्या (Mentalism) प्रक्रियेप्रमाणें समष्टि मनांतील पदार्थसंकल्प व्यष्टि मनांत येतो व त्याच सूक्ष्म संकल्पाचे परिवर्तन व्यष्टि मनांकडून इंद्रियांच्या तन्मात्राद्वारां बाह्यार्थरूपांत व्यक्त होतें किंवा अनुभविलें जातें. जणुं सिनेमा फिल्ममधील सूक्ष्म आकृति बाहेर पडद्यावर मोठी करून फेंकली जाते. तिलाच आपण स्थूल जड प्रत्यक्ष पदार्थ मानतो. वस्तुतः स्थूल व जड हे केवळ संकल्पित गुणधर्म असतात. तत्त्वतः बाह्यार्थ काही नसतो.

उत्कट भक्तिभावनेनें असे ईश्वरी साक्षात्काराचे अनुभव हरघडीं आलेले आहेत. गुळाची गोडी म्हणजे काय, यावर एक मला मोठा शास्त्रग्रंथ लिहून जें कळणार नाही तें तान्ह्या मुलास गुळ खाऊन कळतें. “वद तूं रामनाम अति मधुर मधुर मधुर मधुर ॥” असें स्वानुमवी सत सांगतात. “रसो वै सः ।” हेंच शब्द-अर्थप्रत्ययाचें पर्यवसान आहे. “ब्रह्मरसगोडी तयांसीं फावली । वासना निवाली सकळ ज्यांची ॥ १ ॥ तुका म्हणे त्यांचे पायीं पायपोस होऊनियां वास करीन तेथें ” ॥ ५ ॥ “नाम गोड नाम गोड । पुरे कोड सकळही ” ॥ हा संतांचा अनुभव होय.

नामरूपसापेक्षसंबंधः—पण बुद्धिवादी नामधारकास हा गोड अनुभव नसल्यामुळे उपपत्तीची उपयुक्तता व आवश्यकता वाटते. म्हणून या अति महत्त्वाच्या विषयासंबंधीं कांहीं सूचक शास्त्रीय स्फुट विचार पुढें देत आहे. वैदिक विज्ञानाप्रमाणें सृष्ट्युन्मुक्त अव्यय परमात्म्याच्या मन, प्राण, वाक् या कला एकांतून एक उद्भूत झाल्या असून वाक् या कलेतून आकाश, वायु इत्यादि भूतें निर्माण झालीं. पंचमहाभूतात आकाश आणि वायु हीं मूळ तत्त्वे आहेत. शब्द हा वागजन्य आकाशाचा गुण असून सारीं रूपेहि आकाशांतूनच निर्माण होतात. चित्त हें मनाचें सूक्ष्म स्वरूप आहे. चित्ताचे स्फुरण व स्मरण हे धर्म आहेत. स्फुरण नवीन विषयाचें होतें तर स्मरण ज्ञात विषयाचें होतें. वाक्मध्ये प्रतिष्ठित होऊनच प्राण गान गातो. अर्थात् शब्दोच्चार करतो, असें बृ. उप. १।३।२७ यांत म्हटलें आहे. या प्रमाणें प्राणाकडून वाणीच्या द्वारां ‘शिव’ ह्या नामाचा उच्चार झाला. पण शिवाचें रूप उपासकास अज्ञात आहे, असें आपण मानलें आहे, मग ‘शिव’ या नामाच्या स्मरणानें ‘शिव’ या नामाचा प्रत्यय कसा येत असावा तें आतां आपण निरनिराळ्या उपपत्तीनें पाहूं.

योगदर्शनांत महर्षि पतंजलीनें ‘स्वाध्यायादिष्ट देवता सम्प्रयोगः’ या सूत्रद्वारां असें सांगितलें आहे कीं, मन्त्रजप, पुरश्चरण, स्तुतिपाठ या योगानें इष्टदेवतेचें दर्शन होतें. “उपहरे गिरिणा सङ्गमे च नदीनां । धिया विप्र अजायत ॥” या सामवेदांतील वचनांत असें सांगितलें आहे कीं, नदी-संगमादि योग्य स्थळीं योग्य मंत्रद्वारां इष्टदेवाचें दर्शन होतें. श्रीमद्भागवतांत म्हटलें आहे कीं, “त्वं भावयोगपरिभावित हृत्सरोज आत् से श्रुतेक्षितपथो

मनु नाथ पुंसाम् । यद् यद् धिया त उरुगाय विभावयति, तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाय ।” म्हणजे, “हे नाथ ! भाव आणि भक्तीनें तुमची उपासना केली तर तूं उपासकाला साक्षात्कृत होतोस आणि भक्त ज्या भावनेनें तुझी स्तुति करतो त्या रूपांत तूं त्याला दिसतोस. ”

याप्रमाणें स्मरणमात्रेकरून श्रीकालीदेवी, श्रीदत्त, श्रीकृष्ण, श्रीमारुतिराय, श्रीव्यास, श्रीसमर्थ रामदास अशा दिव्य मूर्ति प्रकट झाल्याच्या अनेक सत्य कथा प्रसिद्ध आहेत. आधुनिक परलोकविद्येच्या प्रयोगांत मनोमय कोणा दिवंगत व्यक्तीचें स्मरण करतांच दोन-तीन मिनिटांचे आंत इष्ट व्यक्ति येऊन तिचा माझ्याशीं अनेक वेळां ओजा बोर्डवर संवाद सुरू झालेला आहे. याप्रमाणें दिवंगत तीस-चाळीस व्यक्तींशीं माझे सुमारे पाऊणघें प्रयोग झाले आहेत. माध्यम जास्त शक्तीचा असेल तर याप्रमाणें येणाऱ्या दिवंगत व्यक्तींचा फोटो घेतां येतो. आणखी थोड्या प्रयत्नांनं या व्यक्ति मूर्तिमान दिसतात व आपणाशीं प्रत्यक्ष चोलतात. (हे अनुभव मी घेतलेले नाहीत.) श्रीव्यासांनीं भारती युद्धांतील गतप्राण झालेल्या अनेक योध्यांना स्मरण-मात्रेकरून इहलोकीं प्रगट केलें होतें. मंडणमिश्र व श्रीएकनाथ यांनीं स्मरण-मात्रांनं आपल्या दिव्य पितरांस खालीं आणलें होतें. तात्पर्य, तशाच योग्यतेच्या शिवभक्तांनं शिवनामस्मरण करतांच, दोरीनें पतंग ओढोया त्याप्रमाणें, प्रेम-रज्जूनं शिवास आकर्षित करून, त्यानें इष्टरूपांत प्रगट होणें अशक्य वाटत नाही. किंबहुना शुद्ध उत्कट भावनेनें उच्चारलेलें नाम आणि रूप हीं दोन नाहीत असाच संतांचा अनुभव दिसतो.

वरील कल्पनेंत शिव आपणापासून आकाशांत उडविलेल्या पतंगाप्रमाणें परिच्छिन्न आकृतिमान असा दूर आहे, असें उगाच आपल्या समजुतीकरतां म्हटलें आहे. वस्तुतः इह व परलोक हे जर स्थूलसूक्ष्म भेदांनीं एकाच ठिकाणीं संमिश्र आहेत तर समष्टिरूप जो शिव तो आपणापासून दूर नसून वस्तुतः आपण त्याच्या पोटांतच आहों व तो आपल्या हृदयांत आहे, हेच बहुतांस अननुभूत असें सत्य आहे.

या त्याच्या अमानापादक अज्ञानाच्या निरसनापूर्वीं असत्त्वापादक अज्ञान दूर करणें बरेंच सोपें असतें. तेंच मी करीत आहे. फ्रान्स देशांतील एक विदुषी एम. मॅडम, फिनलंड दिनें अनेक वर्षांच्या संशोधनानंतर हें सिद्ध

केलें की, विवक्षित गीत विवक्षित रागांत म्हटलें असतां तत्सापेक्ष विवक्षित
रूपाकृति यंत्रानें काढली जाते. याप्रमाणें एका रोमन कॅथोलिकानें एक गाणें
म्हणतांच मांडीवर मुलगा (जीसस) घेतला आहे, अशा एका चार्च (मेरी)
चित्र यंत्र-शलाकेनें काढलें. तसेंच जर्मनींत एका बंगाली विद्यार्थ्यानें काल-
मैरवाष्टक म्हटलें, त्याचरोबर एका कुठ्यासह एका भयंकर मूर्तीचें चित्र त्या
यंत्र-शलाकेनें रेखाटलें. एक सामवेदांतील ऋचा सतारीवर वाजविली, तेव्हां
वीणा-पुस्तकधारिणी सरस्वतीचें चित्र निघालें. याप्रमाणें (Voice figures)
शब्दचित्रें पाहून एक विदुषी लेखक मिसेस वाट्स (Hughes) ह्मस हिनें
निरनिमाळे प्रयोग करून पुढील सिद्धान्त सप्रयोग प्रस्थापित केले आहेतः
(१) ध्वनीच्या उच्चारान्वयेवर तत्सापेक्ष विवक्षित आकृति काढली जाते.
(२) विवक्षित रागाच्या ठरलेल्या विवक्षित रंगीत आकृतीच रेखाटल्या
जातात. (३) आपल्याला जर अमुक आकृति दिसावी अशी इच्छा असेल
तर त्यासाठीं ठरलेलें गीत ठरलेल्या स्वरसप्तकात म्हटलें पाहिजे. त्यांत
थोडा जरी फरक झाला तर इष्ट आकृति उठत नाहीं. याचप्रमाणें उलट
एका जर्मन शास्त्रज्ञानें नागरी संस्कृत लिपीच्या आकृतीच्या पोकळ पितळी
नळ्या करून त्यांतून ध्वनि उत्पन्न केला. तो त्या त्या वर्णोच्चारप्रमाणें
निघाला या यांत्रिक प्रयोगात ईशानियतीचे सूक्ष्म नियम कळून येतात.

ईशानियति ही जड आहे तिच्या मार्गे अथवा तिच्यातच ओतप्रोत
ईश व्याप्त आहे. पण गुळाचा खडा अगदी तोंडाशी नेऊनहि त्याची गोडी
कळत नाहीं अथवा शर्करावगुंठित कोयनेलची गोळी जिमेवर ठेवूनहि
कोयनेलची रुचि जाणवत नाहीं, तसा नामनामीत मायेचा पडदा आड
जाणवतो.

नामनामी-अभेद-प्रत्यय दुर्घट असला, तरी त्यास असंभवनीय असें
म्हणता येत नाहीं. वाच्य-वाचकाचा अभेद आपणांस जाणवतो. अग्नि शब्द
उच्चारतांच अग्नीचें स्वरूप मनापुढें येतें. गाय शब्द ऐकतांच गायीचें स्वरूप
मनापुढें येतें. आतां अग्नि हा शब्द व अग्नि हा पदार्थ जरी जागृत व्यवहारांत
एकरूप नसले तरी स्वप्न-मनोराज्यांत ते एकरूपच असतात. भौतिक
पदार्थ ईशसृष्ट असल्यामुळें आपण त्या पदार्थांची उच्चारलेली व्यावहारिक
नामें व ते पदार्थ एकरूप असूं शकत नाहींत. परंतु अभौतिक पदार्थांचें तसें

असत नाहीं शास्त्रात मत्र याच देवता मानतात, त्याप्रमाणे ईश्वराचे नाम हे ईश्वररूप मानता येईल नामब्रह्म, शब्दब्रह्म, नादब्रह्म हे शब्द हेच सुचवितात “तुका म्हणे नाम । चैतन्य निजधाम ॥” श्रीतुलसीदास म्हणतात, “नामरूप होऊ ईश उपाधि ।” कठी, सरी या नामाना सुवर्णाहून पृथक् सत्ता नसते “वाचाऽऽरमण विकारो नामधय मृत्तिवेत्येव सत्यम् ॥” (छा उप ६।१।४) श्रीगुलाबरावमहाराज संप्रदाय सुरतरुत (पृ ४७) म्हणतात की, “अनध्यस्त विवर्त शब्द तो नाम । अनध्यस्त विवर्त रूप मेघदयाम । येथ प्रधान गौण संप्रम । करू नये तुकाराम वदती ” ॥ ५० ॥

यासबर्षी संप्रदायसुरतरुतील पुढील वचने चित्य आहेत “नामकवच लेयावे । तेथ निर्गुणहि ओळखावे । जे शक्तिमत्त्वे स्वभावे । तेचि होय ॥ ६१३ ॥ नामे परोक्ष नोहे हरि । लक्षाश अपरोक्ष प्रगटे अतरी । प्रणव लक्ष्यासम पुरी । लक्षणा होय ॥ ६१४ ॥ परी प्रणवाहोनि येथ विशेष । न त्यागिता मात्राश । भलतिया ठायी परेश । अधिष्ठानत्वे कळे ॥ ६१५ ॥ नामे सिद्ध कळे ते निर्गुण । आणि अनध्यस्त विवर्त कळे सगुण । हेहि गुरुगम्य वचन । अवधारिजे ॥ ६१७ ॥” (संप्रदाय सुरतरु, पृ १५१) याचा भावार्थ असा की, ज्याप्रमाणे भगवच्छरीर भूतमय नाहीं तसे भगवन्नाम हा आकाशाचा गुण नव्हे ते भगवच्छरीराप्रमाणेच अनादि नित्य आहे म्हणून भगवन्नाम साक्षात् भगवद्रूप असून भगवत्प्रादुर्भावक मानली आहेत (उज्ज्वल नीलमणी श्लोक १८, आनंदचंद्रिका) प्रणव हे ब्रह्मरूप आहे अकार ही ईश्वरविभूति आहे अशी वचने श्रुतिस्मृतीत आढळतात (छा उप व गीता)

दुसरे असेहि म्हणता येईल की, ज्या अर्थी जीव हा तत्त्वतः ब्रह्मरूप आहे आणि मायेच्या दृष्टीने ईश्वराचा अंश आहे, त्या अर्थी त्याला ब्रह्माची व ईशाची ओळख आहेच ते अशाततः शात आहेत कारण तेच त्याचे स्वरूप आहे त्याच्या विस्मृतीचा अनुभव जर जीवाला येतो तर स्मृतिरूप उपलब्धीचा अनुभव येण्यास काय हरकत आहे ? योगवासिष्ठात म्हटले आहे की, “पूर्वे दृष्टमदृष्ट वा प्राग्दृष्टमिति निश्चये । यदैवेदा विघत्तेऽन्तस्तदाह स्मृतिरुद्राहता ” ॥ ३।९६।२४. म्हणजे पूर्वकाली एखाद्या वस्तूचा अनुभव झालेला असो अथवा नसो, ज्या वेळी त्या वस्तूची प्रत्यभिज्ञा निश्चित जाणवते तेव्हा त्यास स्मृति म्हणतात.

किंवा याउलट ज्या वेळीं नामयोगी प्राणायामादि साधनानें मनाला हृदयांत नेऊन अन्य कोणत्याहि विषयाची स्मृति होऊं न देतां भगवन्नामांत लीन करतो, त्या वेळीं त्या मनानें उन्मन होऊन मीच तो नामी असा अमेदप्रत्यय येतो, असें आचार्यांच्या हरिमीढे स्तोत्रांतील सहाव्या श्लोकावरून म्हणतां येतें. तो श्लोक असा :

प्राणानायम्योमिति चित्तं हृदि रुध्वा नान्यत्स्मृत्वा तत्पुनरत्रैव विलाप्य ।
क्षीणे चित्ते माहशिरस्मीति विदुर्थं तं संसारध्वान्त विनाशं हरिमीढे ॥ ६ ॥

यांत सांगितलेली प्राणायामाची क्रिया शुद्ध एकाग्रचित्तानें नामस्मरण करतांना सहज सिद्ध होत असली पाहिजे असें म्हणावें लागतें.

वाच्यवाचकामेदः—ज्याप्रमाणें वाचक शब्द व वाच्य अर्थ हीं दोन्ही एकाच सत् ब्रह्मात कल्पित आहेत, त्याचप्रमाणें नाम आणि नामी पार्वती-परमेश्वराप्रमाणें अविनाभूत रूपांत एकाच अधिष्ठानावर माया कल्पित आहेत. (मांडुक्य भाष्य १।१ पदा). सत् ब्रह्म उभयातीत आहे. अथवा “तैसी तयै ईश्वरी । अंगुली नव्हे चि दुसरी । किंबहुना सरोमरी । शिवेसीचि ॥” (अमृतानुभव १।१३०). म्हणजे शिवब्रह्माहून शिवनामाला पृथक् सत्ताच नाही. म्हणून (दोहा) “नामवाच्यगत साहुनी । सत्तालक्ष्य सुजाण ॥ ब्रह्मरूप साधक सदा । सोडुनि तनु अभिमान ॥” (सूक्ति रत्नावालि प्रथम यष्टि १।३६). नामश्रवणाच्या मननद्वारां निजध्यासाचा हा मार्ग आहे. अज्ञानजन्य स्पृष्टार्थांतील नामनामी अमेदप्रत्ययाप्रमाणें हा ज्ञानाच्या जागरांतील निदिध्यासजन्य अमेदप्रत्यय शक्य असतो.

उत्तम पुरुष अथवा प्रथम पुरुषवाचक सर्वनाम ‘मी’ हें हृदयस्थ आत्म-देवाचें नांव आहे. आपलें उपास्य आणि हा आत्मदेव एकच. त्या आत्म-देवाची म्हणजे नामीची प्रतीति येण्यासाठीं श्रीरमणमहर्षि रमणगीतेंत तीन मार्ग सांगतात : (१) नेति नेति या व्यतिरेकपद्धतीचा अंतर्मुख वृत्तीचा सूक्ष्म विचार अथवा शोध. (२) आपला अहंभाव सूक्ष्म करीत करीत हृदाकाशांत

१. हृदयकुहरमध्ये केवळं ब्रह्ममात्र, त्याहमहमिति साक्षादात्मरूपेण भाति ।
हृदि विश मनसा स्वं चिन्वता मग्नता वा, पवनचलनरोघात्मनिष्ठो भव
त्वम् ॥ २।२ ॥ —रमणगीता.

अथवा दह्राकाशांत लीन करणें (३) प्राणगति निरोधानें चित्तवृत्ति-
निरोध करून आत्मनिष्ठ होणें.

अभेदानुभूतीची आणखी एक प्रक्रिया — नाम म्हणजे शब्द हा
आकाशाचा गुण मानला तरी स्वऱ्या नामस्मरणांत त्या शब्दास म्हणजे
नामास धरून त्याचा वैखरी, मध्यमा, पश्यंती व परा या वाणींच्याद्वारां ग्रास
करीत करीत आकाशवत् शून्य स्थितीला हृदाकाशांत प्राप्त व्हावयाचें आणि
पुढें त्या शून्याचाहि ग्रास करून शून्यातीत स्थितीला (म्हणजे नामीचे ठायीं)
पोंचावयाचें असतें. संत म्हणतात, “ रामनाम ध्वनि उमटे । लक्ष लावी
तेथें नेटें । रामरूप हृदयीं प्रगटे, नदुर, नदुर, नदुर, नदुर ॥ १ ॥ ” याचा
स्पष्टार्थ असा की, प्रथम वैखरी वाणीनें स्पष्ट नामोच्चारण करावें. पुढें ढोळे
मिटून कंठगत मध्यमा वाणीनें दुसऱ्यास ऐकू न जाईल असें नामस्मरण
करावें. त्या वेळीं सूक्ष्म ध्वनीची व श्रवणाची एकधारा तुटू देऊं नये मग
जीम न हालवितां श्वासोच्छ्वासाच्या धोरेंतच नामोच्चारार्थें गुप्त अवधान
ठेवावें. तेथें मनच अखंड गुंतवावें. असें करीत असतां अंतरांत तें नाम दिव्य
प्रकाशरूपांत दिसूं लागतें. तेथें पश्यंतीनें एकाग्रध्यानदृष्टि ठेवावी. पुढें
हळूहळू नाभिस्थानीं परा वाणींत वृत्तीनें संचार केला म्हणजे तेथें जीं दिव्य
नामाक्षरें पूर्वीं भावनादृश्य होती, तें दृश्यदर्शन द्वैत भावळून केवळ आत्म-
सत्तारूप अस्तित्व मात्र उरतें. हें परा वाणीच्या स्वविषयगोचरिणी भावनेचें
तन्मयानुष्ठान होय. हें पूर्ण अंगीं चाणलें म्हणजे नाम-नामी ऐक्यरूपाळ
प्राप्त होतात. तो कृतार्थतेचा निरतिशयानंद शब्दांनीं वर्णन करणें शक्य
नाहीं. नुसती प्रक्रिया सांगणें सोपें आहे.

भक्तिविरक्तिभगवत्प्राप्ति — अशा या नामनिष्ठांच्या भगवद्भक्तीची
फलश्रुति सांगतांना नाथभागवतात (अ० २) नवयौमीद्रापैकीं कवींच्या
मुखानें श्रीएकनाथ म्हणतात :— “ करिता हरिनामस्मरण कीर्ती । एकाएकीं
एवढी प्राप्ति । ज्ञाली म्हणशी केशा रीती । एके नृपति तो भावो ॥ ६०२ ॥
करितां पूजाविधि विधान । कां श्रवण स्मरण आणि कीर्तन । सर्वदां चिदैक्य
भावनापूर्ण । पूर्ण प्राप्ति जाण त्यातेंचि बरी ॥ ६०३ ॥ आइके विदेहा चक्रवर्ति ।
ऐशी जेथें भगवद्भक्ती । तीपाशीं विषयविरक्ति । ये श्रवती गोवत्सन्धायें ॥
॥ ६०४ ॥ हें असो जेवीं जावळीं फळें । हो नेणें येरयेरां वेगळें । तेवीं भक्ति-

विरक्ति एके काळें। भक्त तेणें चळें चळिष्ठ होती ॥ ६०५ ॥ जेथें भक्ति आणि विरक्ति। नांदो लागती सहज स्थिति। तेथेंचि पूर्णप्राप्ति। दासीच्या स्थितौ सर्वदा राखे ॥ ६०६ ॥ जेवीं कां भुकेलियापार्शी। ताट वाढलें पड्दशी। तो पुष्टि तुष्टि क्षुधा नाशशी। जेवीं प्रासोप्रासौ स्वयंचि पावे ॥ ६१० ॥ सद्भावें करितां भगवद्भक्ती। भक्ति विरक्ति भगवत्प्राप्ती तिनी एके काळीं होती। ऐशि या युक्ती जाणिजे राया ॥ ६१३ ॥ भक्ति म्हणजे सर्वभूती। सप्रेम भजन युक्ति। प्राप्ति म्हणजे अपरोक्ष स्थिति। भगवत्स्फूर्ती अनिवार ॥ ६१४ ॥ विरक्ति म्हणजे ऐशी पद्दा हो। स्त्रीपुत्रदेहादि अहंभावो। समूळ तेथें होय वावो। विरक्ति निर्वाहो या नांव राया ॥ ६१५ ॥ यापरी भजनाचे पोटी। भक्ति विरक्ति प्राप्ति त्रिपुटी। ऐक्यमावें सद्भक्तां उठी। हरिभजन दिटीं एकेचि काळीं ॥ ६१६ ॥ यालागी राया निज हितार्थी। आदरें करावी हरिभक्ति। तेणें अवश्य भगवत्प्राप्ती। उपसंहारार्थी कवी सांगे ॥ ६१७ ॥

शब्द-अर्थ-प्रत्यय यांच्या अभेदासंबंधी आपणांस सूक्ष्म विचार करतां यावा, यासाठी अशा प्रत्ययाचे निरनिराळे अगदी साधे प्रकार आपण लक्षांत घेणें फार उपयुक्त होईल. उदाहरणार्थ, कित्येक उपासकांना संस्कृत मुळींच येत नसतां आपला उपास्य ग्रंथ म्हणून गीता, भागवत, अध्यात्म रामायण अशा प्रास्तादिक ग्रंथांचें ते नित्य पठण करतात. तें असें कीं, पठणाचे वेळीं ग्रंथांतील प्रत्येक अक्षर डोळ्यांनीं स्पष्ट पाहिल्यावांचून त्याचा वाणीनें उच्चार करूं नये व तो प्रत्येक उच्चार कानांनीं ऐकल्यावांचून पुढील अक्षर पाहूं नये व वाचूं नये. याचा अर्थ तें पठण शुचिर्भूतपणें एकान्तांत अति सावकाश नेत्र, वाणी आणि कर्ण या तिन्ही इंद्रियांच्या वृत्तींची संतत एकधारा करून करतात. याप्रमाणें नित्यनियमानें व एकनिष्ठेनें ज्या एकच एक ग्रंथाचें पठण श्रद्धापूर्वक अनेक वर्षे होतें, त्या ग्रंथांतील शब्दार्थ व वाक्यार्थ, साधकास ती भाषा येत नसली तरी, उत्कृष्ट कळूं लागतो. दुसरा याहि पुढील असा एक प्रत्यय आढळतो कीं, ज्यांस ब्रह्मात्मज्ञान पटलें आहे, त्यांस त्यांना अवगत नसलेल्या भाषेंतीलहि असे अध्यात्मिक ग्रंथ सहज अल्पायासानें समजतात. भाषेचें अज्ञान त्यांस फारसें आड येत नाहीं. यासंबंधी याहून साधें उदाहरण द्यावयाचें तर परभाषेच्या प्रांतांत राहण्यास गेलेल्या लहान मुलांना वस्तुपाठाप्रमाणें बाह्यार्थ ज्ञान अगोदर होतें आणि

नंतर त्यांच्याचरोचरीच्या तेथील स्थानिक मुलांच्या तोंडून रोज ऐकत असलेली त्या वस्तूसबर्धी परभाषा त्यांना नडत नाही. ती लवकरच ती आत्मसात् करू शकतात. तात्पर्य, नाम आणि अर्थ यापैकी कोणतेही एक माहीत असले म्हणजे त्या आधारे दुसरेही कळू शकते.

एकाग्रतेने उपास्य ग्रंथपठणाचा प्रकार वर सांगितला. त्याचप्रमाणे नाम-निष्ठाचे नामस्मरण कसे पाहिजे ते कबीरसाहेब सांगतात ते पहा :—

सुमिरणकी सुधि यों करो, जैसे कामी काम ।
 एक पलक ना बीसरे, निसिदिन आठों याम ॥
 सुमिरणकी सुधि यों करो, ज्यों सुरभी सुतमाहि ॥
 कह कबीर चारो चरत, बिसरत कबहूँ नाहि ॥
 सुमिरणकी सुधि यों करो, जैसे दाम कंगाल ।
 कह कबीर बिसरे नहीं, पलपल लेत सम्हाल ॥
 सुमिरण सों मन लाइये, जैसे नाद कुरग ।
 कह कबीर बिसरे नहीं, प्राण तजे तेहि संग ॥
 सुमिरणसों मन लाइये, जैसे दीप पतग ।
 प्राण तजै छिन एकमें, जरत मोढै अङ्ग ॥
 सुमिरणसों मन लाइये, जैसे कीट भिरंग ।
 कबीर बिसरे आपको, होय जाय तेहि रंग ॥
 सुमिरणसों मन लाइये, जैसे पानी मीन ।
 प्राण तजै पल चीछुडे, सत कबीर कह दीन ॥

एकनाथ म्हणतात :— नवल स्मरणाची ठेव । स्मरणामार्जी प्रगटे देव ।
 एका जनार्दनी नाम । नामी प्रकटे आत्माराम ॥

नाममहिमा—आतां सतश्रेष्ठ शानेश्वर नामाचा महिमा सांगतात,
 त्याचा एक नमुना देतो :—

“तरी कीर्तनाचेनि नटनाचे । नाशिले व्यवसाय प्रायश्चित्तांचे । जे नामचि
 नाही पापांचे । ऐसें केले ॥ १९७ ॥ यमदमा अवकळा आणिली । तीर्थे
 टापांवरुनि उठविली । यम लोकींची गुटली । राहटी आपवी ॥ १९८ ॥
 यमु म्हणे काय यमाबें । दम म्हणे कवणातें दमाबें । तीर्थे म्हणती काय खावें ।
 दोष औखदाती नाही ॥ १९९ ॥ ऐसें माझेनि नामघोळें । नाहींचि करिती

विश्वाची दुःखें । अवघें जगाचि महासुखें । दुमदुमित मरलें ॥ २०० ॥
जयांचे वाचेपुढां मोजे । नाम नाचतसे मासें । जे जन्म सहज्जीं वोळगिजे ।
एक वेळ यावया ॥ २०६ ॥ तो मी वैकुंठीं नसें । वेळ एक मानुबिर्बोहि
न दिसें । वरी योगियाचीं हीं मानसें । उमरडोनी जाय ॥ २०७ ॥ परी
तयापार्शी पांडवा । मी क्षरपला गिवसावा । जेय नामघोष बरवा । करितो
माझा ॥ २०८ ॥ कैसे माझ्या गुणीं धाळे । देशकाळातें विसरले । कीर्तनें
सुखी झाले । आपणपांचि ॥ २०९ ॥ कृष्ण विष्णु हरि गोविंद । या नामांचे
निखळ प्रबंध । माझी आत्मचर्चा विशद । उदंड गाती ॥ २१० ॥
शानेश्वरी, अ. ९.”

सारांशः—शुद्ध व उत्कंठित अंतःकरणाच्या सतत नामस्मरणानें
नामी जो ईश्वर तो प्रसन्न होतो व नामनामी यांच्यामधील मायेचा आढ-
पडदा तोच दूर करतो. कारण नामनामीअभेदप्रत्यय हा वस्तुतंत्र आहे.
कर्तृतंत्र म्हणजे उपासकाच्या स्वाधीन नाही. ईश्वराचा अगर ब्रह्माचा साक्षा-
त्कार सगुणनिर्गुण परमेश्वराच्याच अधीन आहे. तो प्रत्यक्ष साधनसाध्य
नाहीं. आवरणविक्षेपादि प्रत्येकाय ईश्वरकृपेनें दूर होऊन त्याच्याच इच्छेनें
त्याचा प्रत्यय अथवा साक्षात्कार होत असतो. फार काय नामस्मरण हेंहि
त्याच्याच स्वाधीन आहे. त्यानें कृपा केली तरच नामस्मरणाची बुद्धि होणार
व तें सतत एकाग्रतेनें घडत राहणार, असें म्हटल्यास चालेल. यासाठीं
त्याची अनन्यगतिकत्वानें प्रार्थना करणें एवढेंच फार तर आपल्याकडे आहे.
अशा रीतीनेंच या क्लिष्ट व दुर्घट मुद्द्याचा उपसंहार करणें बरें.

यमेवैष ऋणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा निऋणुते तन्नू स्वाम् ॥

१।२।२३ कठ. उप.

तुका म्हणे त्याच्या नांविं । तोचि होईल स्वभाविं ॥

गोविंद गोविंद । मना लागलिया छंद ।

मग गोविंद ते काया । भेद नाही देवा तथा ॥ —तुकाराम

प्रकरण ६ वे

जपयज्ञ

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि ॥

—गीता १०।२५

जपात्सिद्धिर्जपात्सिद्धिर्जपात्सिद्धिर्न संशयः ॥

मौन एव परो जपः ॥

—कुलार्णवतंत्र

भगवंताच्या सत्, चित् आणि आनंद या तीन भावांच्या साक्षात्कारासाठी कर्म, ज्ञान आणि भक्ति हे तीन मार्ग सांगितले. त्याचप्रमाणे पूर्व-मीमांसा, उत्तरमीमांसा व भक्तिमीमांसा ही त्यांची अनुक्रमे तीन दर्शने सांगितली. विराट् कार्यब्रह्मांत ईश्वराचा सद्भाव पाहणे हे कर्ममीमांसादर्शन होय, कारणब्रह्माच्या ठिकाणी चिद्भावाचा प्रत्यय घेणे ही ज्ञानमीमांसा होय आणि सच्चिदांत व्यापक असणारा आनंदभाव अनुभविणे ही भक्तिमीमांसा किंवा दैवी मीमांसा होय. या तीन मार्गांत अथवा मीमांसांत कोठे कोठे विरोधाचा भास झालो, तरी वस्तुतः त्या एकमेकांस पूरकच आहेत; आणि म्हणून यज्ञांतील जपयज्ञ तो मी असें भगवान् गीतेतील विभूतियोगात सांगून कर्म आणि भक्ति यांचा संबंध साधतात. कलियुगांत वैदिक यज्ञ यथासांग होणे कठिण, शिवाय त्यांत सर्वांना अधिकार नाही, हे जाणून यशाला भगवंतांनी सर्वसुलभ भक्तिमार्गात जपाचे रूप दिले असे वाटल्यास म्हणावे. या जपाचे वैखरीच्या मोठ्याने नामधोपापासून तो परेच्या मौनापर्यंत अनेक प्रकार आहेत. त्यांत वैयक्तिक दृष्ट्या स्थूल नामधोपापेक्षां सूक्ष्म नामचिंतन श्रेष्ठ हे तर खरेच, पण याउलट सामुदायिक दृष्ट्या मौनापेक्षां मोठ्याने भजन-कीर्तनाचा गजर हा जास्त श्रेयस्कर ठरतो. नामजपासंबंधी सर्व माहिती या

१ उदाहरणार्थ, याज्ञिक आणि श्रीकृष्ण, याज्ञिक आणि शिव यांच्या अनेक आख्यानांत असा विरोधदर्शक भास होतो.

२ या विषयावर मराठीतील श्रीगुलाबरावमहाराज यांचा संप्रदाय गुरतर, श्री. जठार यांचे स्वानंदसाम्राज्य, तसेंच श्री. रा. कृ. कामत यांचे नाम (टीप पुढील पानावर पहा.)

प्रकरणांत देतां येणार नाही. तरी शिवलिंगोपासनेला धरून कांही ठळक गोष्टी थोडक्यांत पुढें सांगत आहें.

पांतजल योगानुशासनांत म्हणल्याप्रमाणें “तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥ तजपस्तर्दथभावनम् ॥ २८ ॥” ॐ या एकाक्षरापातून सहस्रनामें, रामरक्षादि स्तोत्रें, शतरुद्रीय जप, गायत्रिजप, असे अनेक जप शास्त्रांत सांगितले आहेत. बृहदारण्यकांत (१।१।२०) “असतो मा सद्गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय । मृत्योर्माऽमृतं गमय ।” अशा प्रकारें प्राणोपासकांकरतां जपाचें विधान सांगितलें आहे. जसा नाममंत्राचा जप तसाच गायत्रि मंत्राचा जप, रुद्रीय जप व रामरक्षा-स्तोत्रजप, हे सर्वांत जास्त रूढ असे मंत्रजप दिसतात. शिवाची दहा हजार नामें ब्रह्मदेवानें देवांना सांगितलीं. त्यांपैकीं विशेष प्रसिद्ध असलेल्या शिव-सहस्रनामाचा तंढी, उपमन्यु इत्यादि अनेक ऋषि, सिद्ध, मुनि यांनीं जप केला, असें महाभारत, अनुशासनपर्व, अ. १७ यांत सांगितलें आहे. दशानें आठ हजार शिवनामांचा जप केला, असें वायुपुराण, अ० ३० यांत आहे. तथापि ईश्वराच्या एकाच लघुतम अक्षरांच्या नामाचें स्मरण करण्याची चाल अधिक दिसते; व तीं नामें म्हणजे शिव, राम, दत्त, हरि इत्यादि होत. पण दीक्षा घेतलेला जपाचा मंत्र अनेक अक्षरांचा संभवतो.

जप हें एक अनुष्ठान आहे. त्याच्या मार्गे शास्त्राचे नियम, विधिनिषेध आणि होमहवनादि विधानें आहेत. ज्याप्रमाणें कण्णप्प व श्रीकराची साधी शिवपूजा वेगळी व लिंगार्चन वेगळें, त्याप्रमाणें ईश्वराचें साधें नामस्मरण आणि नामजपजाप्य यांच्या तंत्रांत पुष्कळ अंतर आढळतें. नामनिष्ठास नामनामीअभेदप्रत्यय प्रारब्ध-प्रतिबंध दूर झाल्यावर होतो. नामस्मरण ही एक निष्काम व निःसंकल्प गूढशक्ति आहे, जप हें संकल्पपूर्वक संख्यायुक्त अनुष्ठान आहे. तें प्रारब्धदोषनिरसनार्थ उपयुक्त असावें, असें दिसतें. नामस्मरणाचा हिशेब ठेवायचा नसतो. पण संख्यायुक्त जपाचा हिशेब

(टीप मागील पानावरून चालू)

चिंतामणि व नामजपाचें महत्त्व हीं पुस्तकें जिशासूनी पाह्यावी. श्रीस्वामी शिवानंदजी यांचींहि या विषयावर एक पुस्तक आहे असें समजतें. संस्कृतांत अनेक पुस्तकें आहेत. कल्याण मासिकाचा एक विशेष अंकच भगवन्नामांक म्हणून आहे. याशिवाय कल्याण मासिकांत या विषयावर नेहमीं लेख येतातच.

स्वात्मस्वरूपांतेंचि पाहे ॥ तोहि अनुभव होत आहे । क्षण अर्धक्षण परि
अविद्येनें ओळखेना ॥ ७१७ ॥ हाच राजा ऐसें न वाटे । तथापि तो जरी घडि
घडी भेटे । तरी लौकरीच दरिद्रपण फिटे । कीं हा राजाधिराज कनवाळू
॥ ७१८ ॥ काय बोलोनि बहुत । जपयज्ञासम यज्ञ नाही निश्चित । इतर यज्ञ
मीच योगैश्वर्यशरीर भगवंत ॥ परि तारक विभूतिरूप जपयज्ञ मी ॥ ७१९ ॥
ययार्थदीपिका, अध्याय १०.

जपयज्ञाला सार्विक व अहिंसक मानला आहे. म्हणून तो कर्मकांडांतील
विधियज्ञापेक्षां भेष्ट आहे. त्यांत कोणाची हिंसा असेलच तर अहंकाररूप
'अज्ञाची' मान आहे, असें म्हणता येईल.

“विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः । उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो
मानसः स्मृतः ॥ ८५ ॥ ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसन्नन्विताः । सर्वे ते
जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति पौंडरीक्षम् ” ॥ ८६ ॥ मनु. अ० २. दर्शपौर्णिमासादि
विधियज्ञ तसेंच वैश्वदेव, होम, बलिकर्म, नित्यधाद्व व अतिथिमोजन हे चार
पाकयज्ञ, यांपैकीं कशासच जपयज्ञाची योग्यता नाही. तो जपयज्ञ मानस केला
असतां त्याचे वरील विधियज्ञापेक्षां सहस्र पट फळ मिळतें.

(२) उपपत्ति — अर्गांत सोमाची आहुति हें यज्ञाचें स्थूलस्वरूप आहे.
नामधारकानें स्वता शिवरूप ज्ञात्वावांचून शिवाचें अद्वय भजन संभवत
नाहीं. 'अग्निषोमात्मकं जगत्' असें हें जग वस्तुतः ज्ञानाग्निरूपच आहे.
कारण अर्गांत टाकलेली आहुति अग्निरूपच होते. आपल्या मनबुद्धिरूप
सूक्ष्म कोपांत अज्ञा निरधन संविदामि सदा प्रज्वलित आहे. त्या ठिकाणीं
नामनामीच्या अमेदप्रत्ययांत शैवतत्त्वज्ञानांतील छत्तीस तत्त्वरूप जगताचें
हवन होतें व एकच एक शिवसंविद् मात्र नित्य उरतें. नामजपयज्ञ-
साक्षात्काराचें तत्त्वतः असें रूप आहे.

१ अन्तर्निरन्तरमानिन्धर्मधमाने

मोहान्धकार परिपन्थिनि सविदग्नौ,

कस्मिंश्चिदद्भुत मरीचिविकासमाने

विश्वं जुहोमि वसुधादि शिवावसानम् ।

(३) हकार शिवाचा वाचक व अहचा पर्याय आहे सकार शक्तीचा वाचक व हृदतारूप जगाचा पर्याय आहे 'सोऽहम् हसः' हे रोजच्या २१६०० श्वासोच्छ्वासरूपाचें तात्त्विक स्वरूप आहे. 'सोऽहम्' ही अतर्मुख ब्रह्मवृत्ति आहे. 'हस.' ही शक्तीची चहिवृत्ति आहे 'शिवोऽहम् शिवोऽहम् शिव. केवलोहम्' अशी अजपाजप करणारांची अखंड शिवाकार सूक्ष्म वृत्ति असते. अशी जी सूक्ष्म निर्वृत्तिक स्थिति तीच "जीवशिवयोरैक्य सिद्धिः।" जाणावी.

(४) एकनाथी भागवतांत भगवंताच्या पूजास्थानाचें माहात्म्य सांगतांना प्राणवायु या विभूतीचढल पुढीलप्रमाणें माहात्म्य सांगितलें आहे:—

“वायूच्या ठायीं भगवद्बुद्धि । ज्याचीं दळीं नेणें कधीं । वायूचेनि भूता चेतनसिद्धि । जगांतं त्रिशादि धरिता तो ॥ १४१६ ॥ वायुरूपें मींचि जाण । जालों सर्वभूतांचा प्राण । प्राणाचा मीं मुख्य प्राण । मद्रूपें पवन या हेतु ॥ १४१७ ॥ प्राणाचे गमनागमन । तेथ सोदईसाचें नित्य ध्यान । तेंचि करितां नित्य सावधान । होचि पूजन वायूचें ॥ १४२० ॥ मद्रूपें दृढभावन । वायूचें जो करी आपण । तें पवनाचें पूजन । पूजास्थान सातवें ॥ १४२१ ॥”

ए. भागवत, अ. ११

(५) आतां जपयज्ञाची भौतिक परिमार्पेंत थोडी स्थूल उपात्ति पाहूं या. आपल्या शरीरांत स्थूल, सूक्ष्म, कारण अशी स्थूल, सूक्ष्म, सूक्ष्मतर शरीरें, किंवा अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय, आनंदमय हे कोप, तसेंच वैखरी, मध्यमा, पदयन्ती, परा अशा चार वाणी आहेत. हीं शरीरें कोप, वाणी, एकापेक्षां एक सूक्ष्म व छेष्ट आहेत. अर्थात् यांतील छेष्ट तत्त्वाकडून कनिष्ठार्थें नियंत्रण होत असतें. दीर्घकालीन दृढ अभ्यासानें, पूर्वप्रारब्धफलानें किंवा श्रीशिवगुरूंच्या कृपेनें प्रत्येक श्वासापरोपर नामस्मरण सहजगत्या घडूं शकतें, असा कित्येक जण आपला अनुभव सांगतात. याप्रमाणें प्राणापरोपर नामस्मरण रक्तांत मिळून त्याचा परिणाम स्थूल शरीरावरहि होऊं शकतो. तसेंच उपासक ज्याचें नाम घेतो, तें ईशतत्त्व अति सूक्ष्म, नित्य आणि व्यापक, असें जगाचें उपादानकारण असल्यामुळें ईश्वरनामोच्चारापरोपर प्रथम परोक्षतेनें जाणवणाऱ्या नामीच्या म्हणजे ईशतत्त्वाच्या साक्षिण्यानें नामधारकाची

अतर्थात् शुद्धि होत जाते.' तत्त्वमसि महावाक्य परमात्म्याचा लक्षणेने बोध करतें. शिवनाम त्याच्या शक्तिवृत्तीने बोध करतें. म्हणून तें महावाक्यापेक्षां श्रेष्ठ मानलें आहे. आपण पश्यन्ती वाणीने म्हणजे ओठ व जीम न हालवितां केवळ मनानेंच अखंड नामस्मरण केलें तर त्याचा पडसाद ईश्वराच्या समाष्टि मनाकडून लगेच मिळत राहील. प्रथम कांहीं दिवस मिळाला नाही तरी अखंड जपाच्या आवृत्तींनीं तो लवकरच मिळूं लागेल. ओलें लांकूड पेट घेण्यास थोडा वेळ लागतो. पण तें केव्हां तरी पेटतेंच. तुका म्हणे नाम । चैतन्य निजधाम ॥ हा नामनामीचा अमेद हें अमौक्तिक जगांतील नामाचें जें वस्तुमाहात्म्य आहे, तें कर्तृतंत्र नाही, म्हणजे त्याला उपासकाच्या भावनेची नेहमीच गरज नाही. नामस्मरणांती जो साक्षात्कार होतो त्याला उपासकाच्या प्रयत्नाचें फल म्हणण्यापेक्षां त्याला स्वतंत्र नाम-माहात्म्य असेंच संतांनीं मानलें आहे. त्याचा अधिक विचार पुढें करूं. मनुष्याच्या शरिरांतील चढत्या कोपमाहात्म्याप्रमाणें उलट त्याच्या खालच्या वाणीचें महत्त्वहि वाढत जातें. औषध जितकें सूक्ष्म असतें तितकें तें लवकर गुणकारी होतें. कारण त्याचें सात्म्य सद्गज होतें. उदाहरणार्थ, सद्वस्त्र-पुटि अग्रक किंवा होमोपथी व बायोकेमिकचीं सूक्ष्म शरीरधारी औषधें हीं जीवाच्या सूक्ष्म शरिरावर लवकर परिणाम करतात, म्हणून जास्त प्रभावी ठरतात. सूक्ष्म हें स्थूलाचें नियामक असतें. तोच अनुभव "स्पिरिट हीलिंग" मधें येतो. डॉक्टर क्लोरोफार्म देऊन स्थूलाच्या संवेदनाचें बंद करतात, योगी चित्तवृत्तिनिरोध करून तेंच करतात. मोहनविद्येत रोगनिवारणाचें अगर अन्य चमत्काराचें हेंच तंत्र असतें. स्थूलाचा प्रत्यवाय दूर झाल्यामुळें सूक्ष्माकडून अद्भुत कार्यें होऊं शकतात. नामरसायन हें आकाशाकडूनहि अति सूक्ष्म असून तें नामीशीं तत्त्वतः एकरूप असल्यामुळें अति प्रभावी असतें. यास्तव स्थूल श्वासोच्छ्वासाचे वाहनाचरोवर किंवा त्याहिपेक्षां सूक्ष्म असलेल्या मनननिदिध्यासनांत ज्ञानेंद्रियें व मन यांच्या सूक्ष्म शानतंतूद्वारां

१ मन रामी रगलें । अवघें मनचि राम शाले । सबाह्य अभ्यतरीं अवघें रामरूप कोंदलें हो ॥

२ संप्रदाय सुरतरु ॥ अ. २, पृ. ९२ ते ९४.

उज्ज्वल नीलमणी ॥ १८ प्र. सू. १।३।२८. वृ. १।२।४. मनु १।२१.

दिव्य नाम हे मूलग्राही असा परिणाम करतें. शानततूचा एकमेव विषय सज्ञा किंवा नाम हाच नामीरूप झाला म्हणजे जीव शिवरूप होतो सताच्या मन व इन्द्रियाना असेंच सहज वळण मिळतें'.

जप कोणत्या नामाचा करावा ? — महाराष्ट्रीय प्रमुख सत बहुतेक वैष्णव असल्यामुळे श्रीविठ्ठल, राम, कृष्ण, हरि या नामांचे त्यांनी माहात्म्य सांगणें स्वामाविक आहे पण आता या ग्रंथाला अनुसरून या मुद्द्यासबर्षी सयुक्तिक विचार करावयाचा आहे. श्वेताश्वतर उपनिषदात, “कस्मै देवाय हविषा विधेम ?” ४।१३ ॥ म्हणजे कोणत्या देवाला हवि देऊन पूजा करावी ? असा प्रश्न उपस्थित करून त्याच्याच पुढील मन्त्रात “शात्वा शिव शान्ति-मत्यतमेति ॥ ४।१४” शिवाला जाणून मनुष्य शांति पूर्णपणें पावतो असें उत्तर दिलें आहे त्याचप्रमाणें कूर्मपुराणात (१८) “कलौ देवो महेश्वर ।” असें वचन आहे तसेंच “कलौ चढी विनायकौ ।” असेंहि पुराणोक्त वचन प्रसिद्ध आहे त्यावरून कलियुगात शिवशक्ति हीच मुख्य उपासनीय दैवतें होत असें उघड होतें स्वामी विवेकानंद नेहमी म्हणत कीं, भारताचा उपास्य देव वैराग्यमूर्ति शिव हाच आहे ते असेंहि सांगत कीं, महाभारताचा नायक श्रीकृष्ण नसून महादेव हीय महाभारताचें अनुशासनपर्व, सौतिक-पर्व, द्रोणपर्व, शांतिपर्व अशा अनेक पर्वांतून शिवाचें विशेष माहात्म्य वर्णिलें आहे सर्व पुराणात त्याचा महिमा सांगितला आहेच आता श्री शंकराचीं अनेक सहस्रनामें असल्याचा पुराणात (महाभारत, (अनु प), वायुपुराण इत्यादि) उल्लेख आढळतो पण त्या सहस्रनामात शिव या नामासच अग्रपूजेचा मान आहे शिवपचाक्षरी व शिवपडाक्षरी मन्त्र, शिवोऽह शिवोऽह शिव केवलोऽहम् । इत्यादि घोषणा, शिवानंदलहरी, शिवसहस्र-नाम, शिवपुराण, शिवक्वच, शिवलिंग, शिवालय, शिवगीता, शिवमहिम्न स्तोत्र इत्यादि सज्ञात शिव हेच नाम उपयोगात येतें, म्हणून या कलियुगात शिव हेच नामस्मरण करावें

१ पढलें वळण इन्द्रिया सकळा ।

भाव तो निराळा नाही दूजा ॥

विषय तो झाला अवघा नारायण ॥ — तुकाराम

जप कोणता करावा असा जाचाल उपनिषदांत प्रश्न विचारला असतां “रुद्राचा” असा खुलासा केला आहे. पन्नास-पाऊणशें वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रात बहुतेक प्रत्येक ब्राह्मणाला रुद्रपाठ शिकविला जात असे. चौघसारांत म्हटलें आहे कीं, “शिवः कर्ता शिवो भोक्ता शिवः सर्वेश्वरेश्वरः । शिव आत्मा शिवो जीवः शिवादन्यत्र विद्यते ॥ १५ ॥” (पृ. ९८), ‘यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि ।’ असे म्हणणारे भगवान् ‘रुद्रांतील शंकर तो मी’ असेंहि गीतेंत (१०।२३) सांगतात. शिवपंचाक्षरस्तोत्रांत शिवनामाचाच महिमा आहे. श्वेताश्वतरादि कित्येक उपनिषदे शिवाचाच महिमा सांगतात. शिवमाहिम्याची पुढील वचने पहा :—

नागेन्द्रहाराय त्रिलोचनाय
 मरुमाङ्गरागाय महेश्वराय
 नित्याय शुद्धाय दिगम्बराय
 तस्मै नकाराय नमः शिवाय ॥ १ ॥
 मन्दाकिनीतलिल चन्दनचर्चिताय
 नन्दीश्वर प्रमथनाय महेश्वराय ।
 मन्दार पुष्प बहुपुष्पसुपूजिताय
 तस्मै मकाराय नमः शिवाय ॥ २ ॥
 शिवाय गौरी वदनावजवृन्द—
 सूर्याय दक्षाध्वर नाशकाय ।
 ध्वनीलक्प्टाय वृषध्वजाय
 तस्मै शिकाराय नमः शिवाय ॥ ३ ॥
 वसिष्ठकुम्भोद्भव गौतमार्य
 मुनीन्द्र देवार्चित शैलराय ।
 चन्द्रार्क वैश्वानर लोचनाय
 तस्मै वकाराय नमः शिवाय ॥ ४ ॥
 यक्षस्वरूपाय जटाधराय
 पिनाकहस्ताय सनातनाय
 दिव्याय देवाय दिगम्बराय ।
 तस्मै यकाराय नमः शिवाय ॥ ५ ॥

पंचाक्षरमिद पुण्यं यः
पठेच्छिव सनिधौ ।
शिवलोक मवाप्नोति ।

शिवेन सह मोदते ॥ ६ ॥ (श्रीमच्छंकराचार्य)

सर्वगं सर्वकर्तारं सर्वं सर्वावभासकम् । सर्वावलम्बनं शान्तं शिवं पूर्णं
मजाम्यहम् ॥ विना यस्य कृपां नैव जीवाना मोक्ष संभवः । कथं तं शंकरं
त्यक्त्वा देहं मोहमयं भजे ॥ १ ॥

सारूप्यं तव पूजने शिव महादेवेति संकीर्तने । सामीप्यं शिवभक्ति धुर्यं
जनता साङ्गत्य सम्भाषणे । सालोक्यश्च चराचरात्मकतनुध्याने भवानीपते ।
सायुज्यं ममसिद्धमत्र भवति स्वामिन् । कृतार्थोऽस्म्यहम् ॥ शिवानंदलहरी
कुं-हरहर जपिये मन्त्रवर । पढिये शिव-सद्ग्रंथ । कीजै शंकर चिन्तवत
यह ही सच्चा पन्थ ॥ यह ही सच्चा पन्थ । सर्वमें शम्भु निहारे । अधिष्ठान
शिवसत्य । विश्व अप्यस्त विचारे ॥ भोला ! भूला शम्भु, तमीसे फिरता
दर दर । दर दर अब मत घूम । प्रेमसे भज रे हर-हर ॥

नामतश्चार्थतश्चापि महादेवो महेश्वरः । तदन्ये केवलं देवा महादेवा न
तेऽनघ ॥ महादेवं विना यो मां भजते अद्वया सह । नास्ति तस्यविनिर्मोक्षः
संसारा-वज्जन्मकोटिभिः ॥ ५२ ॥ -स्कंद सूत सं., यश्वैभव, अ० २५

यस्य यस्य पदार्थस्य या या शक्तिरुदीरिता । सा सा सर्वेश्वरी देवी स स
सर्वो महेश्वरः ॥

पारमार्थिक साधनमार्गांत सामान्यतः सृष्टीच्या अनुक्रमाचा व्युत्क्रम दिसून
येतो. सृष्टीची परिणत अवस्था म्हणजे गुणवैषम्यावस्था होय. सृष्टीचा
आरंभ गुणसाम्यावस्था विचलित होऊन होत असतो. तो मूळारंभ आरंभ
प्रणव या नामरूपांत निनादित शाला. तेंच सशक्तिक शिवार्चें किंचित् व्यक्त
स्वरूप होय. म्हणून पारमार्थिक साधनमार्गांत तेंच प्रणवस्वरूप शिवलिंग
आद्य उपास्य मानलें आहे. विनाश करण्यास योग्य असें जें मूलाज्ञान त्याचा
निरास या शिष्यनामरूपाच्या निदिध्यासनांत आहे. शिव या नामाचा अर्थ
धूतपापेश्वर असा आहे. अज्ञान हेंच सर्व पातकांचें मूल आहे. गुरु या
शब्दाचा अर्थहि अज्ञाननाशक असाच आहे. असे जे अज्ञाननाशक आदि गुरु
तेच शिव होत. शिव हें प्रकाशतत्त्व आहे. शक्ति हें विमर्श तत्त्व आहे.

म्हणून आद्य देवता व आद्य गुरु या दोन्ही दृष्टींनी शिव हें नामरूप प्रथम उपास्य आहे असा अर्थ ध्यानी घेऊन मूलाज्ञाननाशक शिवस्मरण करणे म्हणजे नामी जो सर्वेश्वर अथवा शिवगुरु त्याच्याशी एकरूप होणे होय. हें प्रथम सारें परोक्ष ज्ञान असलें, तरी शाखाचंद्रन्यायानें अपरोक्षानुभूतीस उपोद्बलक आहे हें सहज लक्षांत येईल. शिवाच्या पदक्षर मंत्रजपानें किंवा अथर्वशिरस अथवा कैवल्योपनिषद् यांच्या जपानें शिवसायुज्य प्राप्त होतें असें शिवगीता सांगते. आणखीहि पुढील वचनें पहाः—

(१) शिवइत्यस्ति यन्नाम तद्धि नामोत्तमोत्तमम् ।

तदेव परमं ब्रह्म तदेव हि वरानने ॥

शिवनाम स्वरूपेण व्यक्तं ब्रह्माहमेव हि ।

शिवनामाहमेवेति विजानीहि यथार्थतः ॥

यद्व्यक्तं परं ब्रह्म वेदान्तप्रतिपादितम् ।

तदेवेदं विजानीहि शिवइत्यक्षरद्वयम् ॥

तारकं ब्रह्म परमं शिवइत्यक्षरद्वयम् ।

नेतस्मादपरं किञ्चित् तारकं ब्रह्म सर्वथा ॥

—शिवरहस्य, सप्तमांश, अध्याय २३.

(२) सकळ यशामाजी जपयश योर । म्हणाल कोणता जपावा मंत्र । तरी मंत्रराज शिवपदक्षर । चीजसहित जपावा ॥ ४२ ॥ हा मंत्र आत्मप्राप्तीची खाणी । कैवल्य मार्गाचा प्रकाशतरणी । अविद्या काननदाहक ब्रह्माग्नि । सनकादिक ज्ञानी हाचि जपती ॥ ४१ ॥ स्त्रीशूद्र आदि करुनी । हाचि मुख्य चहू वर्णा । गृहस्थ ब्रह्मचारी आदि करुनी । दिवस रजनी जपावा ॥ ५० ॥ जाग्रतीं स्वप्नीं येतां जातां । उमें असतां निद्रा करतां । कार्या जातां बोलतां भांडतां । सर्वदाही जपावा ॥ ५१ ॥ न्यास मातृकाविधि आसन । नलगे जपावा प्रीती करुन । शिव शिव उच्चारितां पूर्ण । शंकर येऊन पुढें उमा ॥ ५३ ॥ मंत्रजपका लागुनी । शिव म्हणे मी तुमचा ऋणी । परी तो मंत्र गुरुमुखें करुनी । घेईजे आधीं विधीनें ॥ ५५ ॥ —शिवलीलामृत, अ. १.

१ यस्तु रुद्रं जपेन्नित्यं ध्यायमानो ममाकृतिम् । पदक्षरं वा प्रणव निष्कामो विजितेंद्रियः ॥ ५९ ॥ तथायर्वशिरोमंत्रं कैवल्यं वा रघूत्तम । स तेनैव च देहेन शिवः संजायते स्वयम् ॥ ६० ॥ —शिवगीता अ० १६.

(३) गच्छंस्तिष्ठन् स्वपञ्चाग्रदुन्मिपन्निमिपन्नरि ।

शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि शिवं सर्वत्र चिंतयेत् ॥—शिवधर्मपुराण, अ. ११

ब्रह्मोत्तरखंडी स्कंद पुराणी । शिव पंचाक्षरी जपावा चहूँ वर्णी । आणि संकरही योनी हा जपोनि । तरती हें वदले ॥२३०॥—संप्रदायसुरतरु, पृ. ७७.

(४) शिवनामजपास दुसरे कांही निर्वध नाहीत. त्याला सिद्धारिचक्र शोधन वगैरे खटाटोप नाहीत, पण शिवनाम गुरुपदिष्ट असावे तें चरें.

(५) “सकळांमध्ये श्रेष्ठ । शिवनाम जें वरिष्ठ ॥ आवडीनें नाम जपा । शिव शिव मंत्र सोपा ॥ २ ॥ ऐसा भक्तांचा अंकित । स्मरतांचि मोक्ष देत ॥ ३ ॥ एका जनार्दनी उदार । देणें त्रिभुवनी साचार ॥ ४ ॥

नित्य शिव शिव आठव । तुटेल जन्ममरण भेव ॥

दुजें नाही पै साधन । वाचे वदावा ईशान ॥

ऋद्धिसिद्धि पायां लागे । हृदयीं सदाशिव जागे ॥

शंकर हा जपाचिती । जवळी त्या भुक्तिमुक्ति ।

एका जनार्दनी सर्वदा । महादेव वाचें वदा ॥ ५ ॥

शिवा ऐसा मंत्र सुलभ सोपारे । जपावा परिकर नित्यनेमै ॥

न बाधीच विघ्न संसाराचें मान । धन्य तें मजन शिवनामै ॥

एका जनार्दनी नाम शिव ईशान । वदतां घडे पुण्य कोटियुग ॥ ३ ॥

(६) साठी सहस्र विघ्नांवरी । शिव नाम पंचाक्षरी ॥ —नामदेव

(७) “निकटा एव दृश्यन्ते कृतान्तनगरदुमाः । शिवं स्मर शिवं ध्यायं शिवं चिन्तय सर्वदा ” हें सौरपुराण, अ. ४७ यांतील वचन केवळ गृह्यांनीच नव्हे, सर्वांनीच ध्यानीं घेणें योग्य आहे. फार काय या ग्रंथांत जी व्यापक दृष्टि अनुसरली आहे त्या दृष्टीप्रमाणें तें म्लेच्छांनाहि तारक होईल. शिव-पुराणांत (वा. सं. उ. अ. ११) असें स्पष्टच म्हटलें आहे की, “ममानुस्मरणं नित्यं यश्चामाभुपजीवति । एवमष्टविधं चिन्हं यस्मिन् म्लेच्छेऽपि वर्तते ॥” यवनांनाहि शिवनाम तारक शास्त्राच्या आख्यायिका प्रसिद्ध आहेत.

ॐ नमः शिवाय । हा शिवलिंगोपासकांचा पदधरी मंत्र प्रसिद्धच आहे. रुद्रयामलांत शिवपदधरस्तोत्र आहे. पण शिव हा अप्रसिद्ध आहे. म्हणजे ईश्वर हा उपासकानें पाहिलेला नसतो. त्याला वस्तुतः नाम आणि रूप

दोन्ही नाहीत. अशा स्थितीत वरील शास्त्रवचनांवरून किंवा आतवचनांवरून त्याच्या नामरूपाची परोक्ष कल्पनाच उपासकानें करावयाची असते. ही कर्तृतंत्र उपासना हा तत्त्वतः कल्पनाविलास म्हणजे भ्रमच आहे, असें कचित् वाटतें. परंतु शास्त्रांवरून किंवा आतवचनांवरून होणारें उपास्याच्या नामरूपाचें परोक्ष ज्ञान हा कांहीं भ्रम नव्हे, असें विद्यारण्य पंचदर्शांत तृति-दीप, श्लोक ५३ व ५४ यांत सांगतात. तसें म्हटल्यास स्वर्गादि परलोक आहेत याहि परोक्ष ज्ञानास भ्रम म्हणावें लागेल. म्हणून श्रीगुलाचराव आपल्या संप्रदाय सुरतरुंत लिहितात कीं, ईश्वराची स्मृति कोठें प्रत्यक्षप्रमाण-साध्यसंस्कारानें होते, कोठें अनुमानप्रमाणसाध्य संस्कारानें होते, कोठें शब्दप्रमाणसाध्य संस्कारानें होते. यद्यपि भगवत्प्रत्यक्ष योगी किंवा (श्रेष्ठ) भक्तांवाचून अन्यांना होत नाही, तरी अनुमानसाध्य संस्कारजन्य स्मृति किंवा वेदपुराणशब्दसाध्यसंस्कारजन्यस्मृति भगवान्माचरोवर उत्पन्न होते. तो संवादि भ्रम नव्हे. “जाणोनि नाम घेतां वासनाक्षय । नेणोनी नाम घेतां पापमात्र क्षय । हें वामनें बोलिलें होय । तें वाचोनी पहावें ॥ २९२ ॥

— संप्रदायसुरतर, अ. २.

नाम हें वस्तुतंत्र आहे या म्हणण्याचा भाव असा दिसतो कीं, नाम हें स्वयंभू आहे. ती रूपाची पूर्वावस्था आहे. अथवा रूपाला निर्मितें नाम आहे. म्हणून “वागेवेदंसर्वम्” असें म्हणतात. नामाच्या ठिकाणीं नामीचा प्रत्यय घडवून आणण्याची शक्ति ईश्वरानेंच ठेवली आहे, किंवाही ती स्वयंभू आहे. म्हणून नाम साक्षात् भगवद्रूप आहे. ईश्वराच्या नामांतील अर्थशक्ति कोणी लौकिक नांवाप्रमाणें कल्पिलेली नाही. ती ईश्वराच्याच ठिकाणची आहे. फार काय साऱ्या पदार्थांचीं नांवां मनुष्यांनीं मागून कल्पिलीं असें मानलें, तरी तीं कल्पित नांवां ठेवण्यापूर्वीं ते पदार्थ असलेच पाहिजेत. अर्थात् त्यांचा आद्य-साक्षीहि असलाच पाहिजे. सृष्टिपूर्वीं सृष्टा मानावाच लागतो. तो नव्हता हें कोण कसें सिद्ध करणार ? तेव्हां त्या आद्यसाक्षीला साक्षीमास्य पदार्थांचा जो प्रत्यय तेथेंच त्या पदार्थांच्या नामसंकल्पाचें अनुमान होतें. ही जेथें सामान्य पदार्थांची स्थिति आहे, म्हणजे पदार्थांला कोणती ना कोणती आकृति अथवा रूप जसें असलेंच पाहिजे, तसेंच त्या रूपाच्या आंतल्या बाजूला रूपोद्भवभूत नाम असलेंच पाहिजे. तें नांव मानवांनीं मागून ठेविलें असलें तरी त्याला

समष्टिप्रेरणाच कारण असते. सर्व पदार्थनामांची जर ही स्वयंभू स्थिति तर ईश्वराचें नांव व ईश्वर हे उभयतां नित्य अनादि सिद्धच आहेत हे वेगळें सांगायलास नकोच. असेंच सर्व शास्त्रांनी मानलें आहे व सर्व संतांनी अनुमाविलें आहे. म्हणून नामाचा महिमा त्याच्या अंगभूत आहे. त्याला दुसऱ्या सहकारी कारणांची अपेक्षा नाही. नामरूपकर्म असें हें ईश्वरी मायेचें त्रिकूट आहे. उदाहरणार्थ, ओम् हें परमेश्वराचें वेदोक्त स्वयंभू नाम आहे. त्यासंपर्क मगवद्गीता व शानेश्वरी काय म्हणते तें पाहवें.

ह्या हृदयांतील दहराकाशांत उपलब्ध होणारा जो ब्रह्मात्मा त्याचेच ओम् तत्सत्, (गीता १७।२३ ते २८) सोऽहम्, शिवोऽहम् असे अन्य निर्देश अगर नावें आहेत. साऱ्या नामरूप कर्मांचा आधार हाच आहे. या नामीला जणुं अति सामीप्यामुळे आपण ओळखत नाही. वस्तुतः अनामा असा जो नामी त्याची हें नाम ही सांकेतिक खूण आहे. श्रीशानेश्वर म्हणतात की, संसारदुःखानें पोळलेल्या आर्त जीवांनी आपलें कष्टाचें गाऱ्हाणें सांगण्यासाठी प्या नामानें परमात्म्याला हांक मारली असतां तो नामी ओ देतो, तें हें दिव्य नाम आहे. परमात्म तत्त्व वाचेच्या प्रांतांत यावें आणि त्याचें अद्वैत स्वरूप व्यक्त रूपानें अनुभवास यावें, यासाठी वेदशास्त्रांनी व संतांनी हें दिव्य ईश-नाम उपलब्ध केलें. मग त्या नामानें परमात्म्यास आळवले असतां तो दयामय परमात्मा आपल्या संमुख उभा ठाकतो. शानेश्वर पुढें म्हणतात की, या नाममहिम्नाच्या रहस्याचा जो विचार करील त्याला तें नाम म्हणजे

१ कष्टले संसारशिणें । जें दवों येती गाऱ्हाणें । तथा ओ दे नावें जेणें । तो संकेतु हा ॥ ३३१ ॥ ब्रह्माचा अघोरा फिटावा । अद्वैत द्वैतत्वे भेटावा । ऐसा मंत्रु देखिला कणवा । वेदें चापें ॥ ३३२ ॥ मग दाविलेनि जेणें एकें । ब्रह्म आळविलें कवतिकें । मागां असत ठाके । पुढा उमें ॥ ३३३ ॥ शा. अ. १७.

२ घेऊनि येथींचें धर्म । जें विचारिती हें नाम । तें केवळ हेंचि ब्रह्म जाणसी तूं ॥ ४०० ॥ पाहें पां ओततसत् ऐसें । हें सोलणें तेथ नेतसे । जेथुनि कां हें प्रकाशे । हृदयजात ॥ १ ॥ तें तव निर्विशिष्ट । परब्रह्म चोखट । त्याचें हें आतुवट । स्थंजरु नाम ॥ ४०२ ॥ परि आश्रयो आकाश । आकाशचि कां जेता । या नामानामी आश्रयो तेसा अमेदु असे ॥ ४०३ ॥ उदयिला आकाशी । रवीचि रवीतें प्रकाशी । हे नामशक्ति तेसी । ब्रह्माचि करी ॥ ४०४ ॥ शानेश्वरी, अ. १७.

परब्रह्मरूप नामीच होय हें अनुमवाप्त येईल. ज्या ठिकाणाहून या नाम-
रूपात्मक वस्तुमात्राचा उद्भव होतो, त्या ठिकाणाप्रत हें दिव्य नाम जीवाला
पोचवितें. तें ठिकाण म्हणजे केवळ, अखंड, शुद्ध परब्रह्म होय; आणि त्याचें
अंतर्य सामर्थ्यदर्शक असें हें दिव्य नाम आहे. आकाशाला जसा आकाशाचा
आधार असतो, तद्वत् या नामाला या नामांतच अखंड आधार आहे.
आकाशांत उगवलेला सूर्य जसा स्वतःला प्रगट करतो, तसेंच हें नाम
आपल्या ब्रह्मस्वरूपाला स्वतःच प्रगट करते.

श्रीज्ञानेश्वर आणखी पुढें म्हणतात कीं, हें दिव्य नाम म्हणजे केवळ वर्ण-
समूह नव्हे, तर हें ब्रह्मनाम ब्रह्मच जाणावें. येथें नामनामीचा अभेदप्रत्यय
जाणावा. त्यापुढें दुसऱ्या अश्वमेधादि साधनांची प्रतिष्ठा ती काय ! म्हणून
या ब्रह्मनामाविषयी श्रद्धा न घालगतां, जो व्यवसाय करावा तो इहपरलोकीं
नुसता शीण होय. असें हें ब्रह्मनाम (उ. हंसः) सदा अंतरांत घोळत
असतां त्याचें रहस्य व विनियोग माहीत नसल्यामुळे, तें वायफळ होऊं
पाहेंतें. ययार्थदीपिकाकार म्हणतात कीं, वर जीं अं तत् सत् हीं ब्रह्मनाम
सांगितलीं तशींच देवाचीं इतर शिव, हरि, हर, राम, कृष्ण, वासुदेव,
नारायण इत्यादि नामें समजावीं. याच अर्थानें या ब्रह्मनामास त्रिविध असें
गीतेंत (१७।२३) म्हंटलें आहे.

१ “ तस्य वाचकः प्रणवः । ” “ तज्जपस्तदर्थमावतनम् । ” ततः प्रत्यक्
चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायामावश्च ॥ —योगदर्शन.

२ म्हणौनि त्र्यक्षर हें नाम । नव्हे जाण केवळ ब्रह्म । यालागीं कर्म ।
जें जें कीजे ॥ ४०५ ॥ ज्ञानेश्वरी, अ. १७.

३ म्हणौनि ब्रह्मनामश्रद्धा । साह्यानि कीजे जो धांदा । हें असो सिणु
नुसधा । दृष्टादृष्टी तो ॥ ४२२ सदर.

४ तैसें तोंडीं ब्रह्मनाम । हार्ती तें सार्विक कर्म । विनियोगें वीण काम ।
विफल होय. ॥ ३४९ ॥ सदर.

५ त्यांत हीं तिनी । नामें गहन भावें करूनी । बोलिलीं कीं या जाती-
चीं नामें म्हणौनी । त्रिविधत्व सुचविलें नामाचें ॥ ३७९ ॥ अ. १७.
प्रणव एकाचि अक्षर । म्हणूनि हें ब्रह्म एकाक्षर । तैसेंच ब्रह्म चतुरक्षर ।
वासुदेव नारायण म्हणौनी ॥ ५६० ॥ अ. ८.

६ अंतस्तदिति निर्देशो ब्रह्मणाल्त्रिविधः स्मृतः ॥ १७।२३ गीता.

नामी जो शिव तो न्यायनिष्ठुर का दयाळू ?

आतां हा अज्ञात नामी शिव प्रत्यगात्मरूपच असो अगर परमात्मरूप असो, कर्मफलदाता ईश्वर दयाळू आहे, न्यायी आहे का निष्ठुर आहे ? असा दीर्घकाल नामसाधन करून निराश झालेल्या साधकाला पुष्कळ वेळां व्यामोह पडतो. याचें उत्तर असें देतां येईल कीं, उपादानत्वेकरून सशक्तिक शिव न्यायनिष्ठुर असला तरी निमित्तकारणरूपांत तो मोठ्या सांब दयार्द्र असणें अगर होणें संभवतें. यांतच शिवोपासनेचें महत्त्व आहे. श्रीगुलाचरावमहाराज संप्रदाय-सुरतरु, अध्याय दोन यांत म्हणतात कीं, “दैवाधीन आघर्वें जग । तथापि दयार्द्र उमारंग (रमारंग) । तो दैवामार्जीहि प्रसंग । तरणीयाचा करी ॥ ४९४ ॥ जीवाचियां पापवृत्तीं । साक्षी प्रकाश न लोपे निश्चिती । तेसे जीव सांपडलिया दैवावरती । भगवान दया लोपवीना ॥ ४९५ ॥ व्यष्टि प्रारब्धाचें फळ । मुख दुःखें येती पळपळ । समष्टि प्रारब्धाचें फळ । कृतत्रेतद्रापारकलियुगादि ॥ ४९६ ॥ व्यष्टि दैव व्यष्टि प्रयत्नी । जय होय व्यष्टि प्रयत्नी । परि समष्टि-देवी निर्वाणी । दैव जय ॥ ४९७ ॥ यास्तव दैव प्रेरणें जीव जाती । परि निष्कामें जे भगवद्भक्ति । करिती तथा समष्टि दैव नियाति । कल्पांतीं याधूं न शके पै ” ॥ ४९८ ॥

भग भगवंताची नांवें घेणाऱ्यास भगवान् लवकर कां पावत नाही ? या प्रश्नाचें मार्मिक उत्तर श्रीगुलाचरावमहाराज असें देतात कीं, त्याचें नांव घेणारा जेव्हां त्याला हांका मारतो, तेव्हां तो येणार नाही, असेंहि त्याला वाटत असतें । आणि भक्ताची मनोवृत्ति (संशय) स्वरी करणें हें परमेश्वराचें ब्रीद आहे ; म्हणून तो पावत नाही ! (—व्यवहारधर्मबोध, पृ. २९, प्रश्न ५५)

पावसाच्या शोडीनें सारी दुनिया भिजली असतां छत्रीचा आश्रय करणारा कोरडा राहतो. तसा भक्ताला नामाचा आधार होतो. छत्री भिजते. पण छत्रीच्या छांतला भिजत नाही. शिवाई चाळाला पदराआड पोटाशी घेते.

ज्ञानाचें जें अधिष्ठान । महादेव एकचि जाण ॥ १ ॥

कर्म उपासना साधन । पै शिवची अधिष्ठान ॥ २ ॥

तेथून प्राप्त सर्व देवां । मुखी शंकर वदाया ॥ ३ ॥

याकारणें शिवमकि । जन हो करा दिन रात्री ॥ ४ ॥

एका जनार्दनी शंकर । पाववी मवसिधूचा पार ॥ ५ ॥

प्रकरण ७ वें

मूर्तिपूजाविधि — प्रकार

तुवांचि कल्पाचिया आदी । हेचि पूजाविधानविधि ॥
उपदेशिला पुत्रयुद्धि । स्वयें त्रिशुद्धी विधाता ॥ २३ ॥
तेणेंही कल्पादीसीं आपण । नाभिकमळासनीं विसोन ॥
भृगुकश्यपादि पुत्रांसीं जाण । हें पूजाविधान उपदेशी ॥ २४ ॥
श्रीमहादेवेंही आपण । हें क्रियायोगविधिविधान ॥
मावें भवानीसी जाण । केलें निरूपण एकांतीं ॥ २५ ॥

—एकनाथी भागवत, अ. २७

Those who cannot understand lofty ideas when presented in ritual and symbolic garb, will serve their reputation best by not speaking of them.

—Sir J. Woodroffe.

परमार्थसाधनमागोतील नामसाधनाप्रमाणें मूर्तिपूजा अथवा प्रतीक-पूजा हें दुसरें सर्वांत सुलभ, साधें व अधिकार न लागणारें असें साधन आहे. या साधनासंबंधी आक्षेपखंडण मागील खंडांत मूर्तिपूजाविरोधाभास या प्रकरणांत केलें आहे. मूर्तिपूजाविधि-प्रकार हें चिकित्सक प्रकरण त्याचेंच मावंड आहे. तें या साधनसार-खंडांत घेणें उपयुक्त वाटल्यामुळें यांतील कर्मकांडांत आरंभीच गोवलें आहे.

आपल्या हिंदुधर्मातील विधिविधानें, विधिनिषेध व सामान्यतः सर्व कर्मकांड हे तुच्छ, अनवश्यक अवढंबर, तूस, भूस, किंवा खूळ आहे, रहस्याशी त्याचा कांही संबंध नाही. हें कर्मतंत्र प्राचीन ब्राह्मण पुरोहितांनी आपल्या चरितार्थाकरतां समाजावर लादलेलें आहे, तें निरर्थक व उपहासास्पद आहे, असें स्पष्ट सांगत सुटणें हें आधुनिक विद्वत्तेचें व मार्मिकतेचें एक लक्षण

समजलें जातें. म्हणून मूर्तिपूजेतील अशा कर्मकांडाचा नमुन्याकरता थोडा विचार या प्रकरणांत करण्याचें योजिलें आहे. मूर्तिपूजा या रूढ वाक्प्रचारांत शिवालिंगोपासनेचाहि अंतर्भाव होतो हें सुद्धा वाचकांस सांगायला नकोच.

उपासनेतील समग्र पूजाविधि सांगणें, किंवा त्याचें समर्थन करणें, एवढा व्यापक या प्रकरणाचा विषय नाही. पूजाविधीतील प्रत्येक क्रियेचा हेतु ज्यात विशद करून सांगितला आहे असा ग्रंथ माझ्या पाहाण्यांत किंवा निदान ऐक्यांत तरी नाही. हे धार्मिक विधि हेतुसहित समजावून सांगण्याची प्रथा फार करून कोठें आढळत नाही. उलट घर्मशास्त्र हें गूढ असलें तरी त्यांतील आज्ञांना “कां” असें विचारतां येत नाही, अशी सामान्य समजूत आहे. असें सांगतात कीं, नेपोलियननें आपलें यशाचें बीज कशांत आहे हें कोणांस दाखवितांना आपल्या लष्करांतील शिस्त पाहाण्यास समुद्रकिनाऱ्यावर नेलें व तेथें नेलेल्या सैनिकांना अगदीं अनपेक्षित असा हुकूम केला कीं, “दोप्याभर पाण्यांत उमैं राहून कोळी जाळ्याची सुतळ विणतात, त्याप्रमाणें वाळूच्या दोऱ्या वळा” नेपोलियनचा असा हुकूम होताच, तशा दोऱ्या वळूं पाहणें हें किती अव्यवहार्य आहे, याचा यत्किंचित् विचार न करतां ते सैनिक लष्करी शिस्तीनें रांगेत पाण्यांत उमैं राहून हातीं समुद्रांतील वाळू घेऊन तिचे दोर वळण्याचा यत्न करूं लागले. त्यावर नेपोलियन म्हणाला, “अशी माझी शिस्त आहे. हेंच माझ्या यशाचें बीज होय.” धार्मिक विधींतील शिस्त अशीच चिकित्सा न करतां पाळावयाची असते. नेपोलियननें असा हुकूम दसा केला, तें त्याला ठाऊक. त्याचा विचार आपण करावयाचा नाही. हुकमाप्रमाणें वागणें एवढेंच आपलें कर्तव्य. असेंच त्याचे सैनिक समजत. त्याचप्रमाणें “तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यं व्यवस्थितम्।” अशा श्रद्धेनें शास्त्रविधि पाळावे लागतात. पण आजच्या बुद्धिवादी जगांत कर्माची सशुक्तिक्ता पटल्यावांचून कर्मप्रवृत्तीकडे मन वळत नाही. “वाचा वाक्य प्रमाणम्” हें एक उपरोधिक वचन समजतात. इतकेंच नव्हे तर धर्मातील रहस्य लोपलें व पोकळ धार्मिक कर्मांची कवाईत राहिली, धान्य गेलें आणि सालपट राहिलें, काप गेले, पण मोकें राहिलें, अशा व्यंग्यार्थानें

१ श्रीलैंगार्चा अर्थसंग्रह किंवा आह्निकचंद्रिकामाध्य हे ग्रंथ मला पाहाण्यास मिळाले नाहीत.

आधुनिक विद्वान् रुढ धार्मिक विधींचा उपहास करतांना नेहमी आढळतात. या उपहासात पारसैं तथ्य नसून उपहासकाचें अज्ञान, अहंमन्यता, कर्म-विन्मुखता व आळस हेच दोष दिसून येतात. परंतु याप्रमाणें आक्षेपकांचा नुसता निषेध करूनहि कांहीं उपयोग नाही. त्यापेक्षां प्रत्येक शास्त्रविधीच्या मार्गे कांहीं शाताशात सदेतु असतोच, ही संभाव्यता दाखविण्यासाठीं मूर्तिपूजाविधीतील कांहीं शकासमाधानें नमुन्याकरतां पुढें देत आहें. हे नाशे खुलासे अपुरे व गैरमाहितीमुळें चुकीचेहि कदाचित् असतील; कारण मी कांहीं शास्त्री नव्हे, पण शास्त्रविधीच्या सयुक्तितेचद्दल शंका वाटूं लागल्यास त्या विधींचा अवमान न करता शास्त्रहेतु शोधून काढण्याकरतां ग्रंथ धुंढाळावे, तज्ज्ञांस विचारार्थें, किंवा आपण भुत्यनुकूल उपपत्ति बसवावी, याचें एक उदाहरण म्हणून हें प्रकरण लिहीत आहें. त्यात जें अपूर्ण किंवा चुकीचें असेल तें सुज्ञांनीं पुरें व दुरुस्त करून घ्यावें अशी माझी नम्र विनंती आहे. “आज नाही तरी ब्राह्मणांचें ब्राह्मण्य व सर्व हिंदूंचा वर्णाश्रम-धर्मा आचारांत राहिला आहे कोठें ?” असें नुसतें संभावितपणें म्हणून प्राचीन परंपरेतील स्वधर्माचरणाचा त्याग न करता, उलट धर्माचरणांत जें औदासीन्य, वैगुण्य व नालिन्य आलें आहे तें यथाशक्य दूर करण्याचा यत्न करणें, हेंच सुज्ञांचें कर्तव्य होय.

आता शंकाकारांची सामान्य भूमिका सांगतों. “ज्या गोष्टी आपल्याला प्रिय असतात त्या देवाला अर्पण करणें, हें पूजाविधानांतील एक सामान्य तत्त्व असावें. आपल्या घरीं कोणी योर पुरुष आले, तर त्यांच्या सत्कारासाठीं जे उपचार त्यास आपण अर्पण करूं किंवा अन्य जे शिष्टाचार करूं, तसेच कियहुना त्याहून थोडे जास्त आपण आपल्या घरीं अगर देवाल्यांत, आलेल्या नव्हे तर केवळ मनानें आवाहन केलेल्या, देवास अर्पण करणें, हें भोलें, भाविकपणाचें असलें, तरी एक वेळ सयुक्तिक मानतां येईल; पण शिवलिंगादि देवांच्या प्रतीकाप्रतिमांच्या पूजाविधानांत जे पांचपासून एकदोन आठपर्यंत उपचार अर्पण करण्यांत येतात व त्या देवाप्रीत्यर्थ जे दुसरे अनेक शिष्टाचार

१ माझा एक वात्रट बालमित्र लहानपणीं म्हणे कीं, “नदीत उतरल्यावर एवढीच घोतर मिजतेंच. मग त्यातच लघुशंका करण्यास काय हरकत आहे !” काहीं अंशीं असेच हे युक्तिवाद असतात.

पाळण्यात येतात, ते अगदीच अवास्तव दिसतात उदाहरणार्थ, (१) ती पचोपचारी स्नाने (२) ते अभिषेक (३) ती सततधार (४) जिवंत झाडाची पाने-फुले तोडून दगडाच्या देवाना वाहिलेल्या लावोल्या (५) तसेच त्या आरत्या आणि प्रार्थना, देवे व स्तुतिस्तोत्रे आणि (६) ती अगावर शहारा उत्पन्न करणारी बलिदाने, किंबहुना (१) पाद्य (२) अभ्यं, (३) आसन, (४) आचमन, (५) स्नान, (६) वस्त्रोपवस्त्र, (७) गंधादि, (८) पत्रपुष्प, (९) धूप, (१०) दीप, (११) नैवेद्य व फल (१२) ताम्रूल (१३) दक्षिणा (१४) प्रदक्षिणा, (१५) नमस्कार, मंत्रपुष्प आणि (१६) प्रार्थना या सोळा उपचारांपैकी बहुतेक सारे उपचार आतिथ्य सत्कार म्हणून कोणत्याहि पाहुण्यास रुचणार नाहीत तो या सर्व प्रकाराचा तिरस्कारपूर्वक निषेधच करील तेव्हा ही स्तुतिस्तोत्रे, आरत्या-प्रार्थना याचा उपयोग काय? कर्मविपाकशालाप्रमाणे अथवा नियतीच्या अटळ कार्यकारणमावाप्रमाणे ज्या घटना घडावयाच्या त्या घडणारच असतील, तर या उपासनेची व प्रार्थनाची गरज काय? बंद पडलेले एजिन प्रार्थनेने कसे चालू होईल? उलट ते प्रार्थनेवाचूनच एजिनियर चालू करील एखाद्या बँकेत जर आपले पैसे नसलेच तर चालकाची प्रार्थना करून ते कसे मिळतील? उलट तशी ठेव असेल, तर ती प्रार्थनेवाचून हक्काने मिळू शकेल आपण आपल्या पुढाऱ्यापुढे अथवा आईबापापुढे अशी स्तुतिस्तोत्रे गात बसलेले त्यांना आवडणार नाही. ते म्हणतील की, “उठा आणि काही तरी सत्कार्याला म्हणजे उद्योगाला लागा” नुसती खुशामत कोणाच सुजाला आवडत नाही मग नैवेद्य, विडा, दक्षिणा व स्तुतिपाठ अशी लाच सर्वज्ञ देव कशी स्वीकारील? तसेच “दधिकावरणो” सारखे अर्थशून्य अथवा विसंगत मन्त्राची बडबड व दूध, दही, तूप, मध व साखरेचे स्नान हे त्याला कसे आवडेल?” इत्यादि प्रकारे मूर्तिपूजेतील अप्रयोजकता व व्यर्थता आक्षेपक रंगवून सांगतील हा मूर्तिपूजेसंबंधी आक्षेपाचा किंवा आशकाचा नमुना झाला अशा शका न येणे चांगले हे खरे. पण त्या आल्याच, अगर कोणाच्या तोंडून ऐकल्याच, तर त्याचे समाधानकारक उत्तर रुढिमात मूर्तिपूजा करणाऱ्या असलेल्या मूर्तिपूजकांपैकी किती देऊ शकतील? हा विचारच पडतो, आणि त्यामुळे अशा शका फचित बुद्धिभेदक होतात म्हणून त्या नुसत्याच निषेधपूर्वक दाखून

न टाकतां उलट त्यांचा खुलासा करण्याचा यत्न करणे, हे आजच्या धुद्धि-वादी जगांत आवश्यक झाले आहे, असें मला वाटत असतें. “तें आम्ही कांही जाणत नाही. आपले धर्मनिबंधकार आणि इतर पूर्वज कांही मूर्ख नव्हते. ते करीत आले तसें आम्ही करणार !” असल्या सधेतोड माथेनें वाद खुंटविला तरी समाधान होणार नाही. आज धर्माला अति झपाट्यानें येत असलेली ग्लानि पाहतां तिच्यांत पालट पाडण्याकरितां ईश्वरानेंच अवतार घेतल्यास तो अवतार घेऊन कोणत्या मार्गाचा अवलंब करील, हे सांगतां येत नाही. पण तो सुयोग वेळींच घडून येण्यासाठीं व तो येईपर्यंत ईश्वरोपासना ही आवश्यकच ठरते. एक-दोघांच्या प्रार्थनेवरून ईश्वर अवतार घेत नाही. त्याला सर्वांचीच तशी तीव्र उत्कंठा लागते. यासाठीं आपले परंपरागत सांगोपांग उपासनाकर्म अविश्वासू बनत चाललेल्या समाजास सयुक्तिक रीतीनें पटवून देणे, मला तरी फार आवश्यक वाटतें आणि त्याचसाठीं हा माझा अल्प यत्न आहे.

सामान्य खुलासा :— शिवलिंगोपासनेपुरती वरील आशंकांची सर्वांगीण भूमिका लक्षांत घेऊन त्यांच्या सामान्य खुलाशाचे कांही ठळक मुद्दे पुढे सांगतो. उपासकांतील जीव व उपास्य शिव दोन्हीहि स्वरूपतः अमूर्तच असतात. या दोहोंमधील उपासनादि व्यवहार होण्यासाठीं जसें उपासकाचें शरीर असतें तसेंच शिवाचें शिवलिंग हे प्रतीक लागते. उभयतांच्या या भौतिक उपाधीप्रमाणेच त्या भौतिक उपाधीना भौतिक पूजोपचारांचीहि गरज लागतेच. दोन दूरस्थ प्रियजनांमधील प्रेमसंवाद, पत्रव्यवहार अगर अन्य विचारविनिमयाचा व्यवहार होण्यासाठीं दौत, शार्द, लेखणी, कागद, टपालवात्यांतील स्र्घ्य व्यवस्था इत्यादि साधनमी लागतेच; तसेंच हे समजावें. व्हंदिलाची काच धुऊन निर्मळ केल्यावांचून व आंतील दिवा पेटविल्यावांचून अथवा पत्तीमध्ये विद्युद्दीपाचा रासायनिक मसाला भरल्यावांचून प्रकाश कसा दितेल !

आतां शिवलिंग या प्रतीकापुढें अर्पण केलेले उपचार ऐनजिनसी शिव-पार्वतीला कसे पोंचतात ! असा प्रश्न कोणी करील, तर तारेच्या अगर साध्या मनिऑर्डरीनें अगर हुंडीनें पाठविलेल्या रक्केच्या दृष्टांदावरून अर्पण केलेल्या वस्तु ऐनजिनसी न गेल्या तरी अन्य तऱ्हेनें त्यांची पांच संभवते हे

लक्षांत येईल. आदकाळीं पितरांत अर्पण केलेलें द्रव्य जसेंच्या तसें त्यांच्या-
कडे जात नाही. पण त्याचा जो अव्यक्त सूक्ष्म अमृतांश जातो त्यानें त्यांना
संतोष वाटतो. हे शास्त्रसिद्ध आहे. व आधुनिक परलोकविद्येच्या प्रयोगांत
होणाऱ्या पितरांशीं संवादांत याला पूर्ण दुजोरा मिळत आहे. मग सगुण-
स्वरूप शिवपार्वतीस आपण अर्पण केलेलें साररूपानें त्यास पोचत असलेच
पाहिजे हे उघड आहे. आतां व्यापक ईश्वरास जें अर्पण करावयाचें व
सांगावयाचें त्यास मध्यें प्रतीकप्रतिमा कशाला ? याचें उत्तर असें कीं, अमूर्त
राजसत्तेचा कारभार घेण्याकरतां व्यक्त तलाठीसारखे प्रतिनिधि लागतातच.
शिवशक्ति तत्त्वे व्यापक असली तरी तीं अतिसूक्ष्म असल्यामुळे एक प्रकारें
दूरच आहेत. मग दूरच्या व्यक्तीजवळ संवाद करण्यास जसें टेलिफोन-
प्रमाणें किंवा तारायंत्राप्रमाणें माध्यम यंत्राजवळ जाऊन बोलावें लागतें,
तसेंच प्रतीक व प्रतिमांचें समजावें. प्रत्येक प्रतिमेत विशिष्ट देवतेची प्राण-
प्रतिष्ठा केलेली असते हे लक्षांत घ्यावें. ध्वनिलहरी, विचारलहरी, प्रकाश,
विद्युत् इत्यादींच्या लहरी या संचार पावतात, नाश पावत नाहीत व त्यांच्या
संसर्गानें चिकटलेले संस्कार स्थूल पदार्थास सोडीत नाहीत. हे रेडिओ,
ऑक्टिव्हिटी, टेलिपथी, स्पिरिटिझम, सायकोमेट्री इत्यादि अनेक आधुनिक
भौतिकशास्त्रांनीं प्रयोगसिद्ध केल्यामुळे प्राणप्रतिष्ठादि प्रक्रियेनें शक्ति-
संचार होणें, तसेंच स्तुतिस्तोत्रे-प्रार्थना यांतील आशय इष्ट स्थळीं पोचणें
यांत असेंमवनीय वाटण्यासारखें कांही उरलें नाही. चांग्तील शाळांशीं
प्रेमानें वागलें व चोललें तर तें त्यांस कळतें असें संशोधक बागवान्
सांगतात. चोस यांचे प्रयोग हेंच दर्शवितात. आतां पापाणमय देवाच्या
मूर्तीकरतां जिवंत शाळाचीं पाने-फुले तोडण्याचहल उगाच कांगावा करण्यांत
कांहींच अर्थ नाही. 'जीवो जीवस्य जीवनम्' हा सूट्टीचा व्यवहार सुरूच आहे.
मांसाहारी मानव इतर प्राण्यांच्या जिवावर व शाकाहारी मानव वनस्पती-
कोटीच्या जिवावरच जगतात. यास्तव चेलाचीं पाने आणि घोतऱ्याचीं फुले
शिवलिंगावर वाढण्यांतच त्यांचें सर्वांत अधिक सार्थक आहे, असें शान्त्र
व रुढीनुसार धर्मापूर्वक मानून चालणेंच ठीक दिसतें. कोणत्या देवतेला काय
अर्पण करावें हे देवताविज्ञान व पदार्थविज्ञान उत्तम जाणणाऱ्या प्राचीनांनीं
टरविलें आहे. अशात अद्या विपद्यांत शास्त्ररूप आतवचन हेंच प्रमाण मानलें

पाहिजे. रसायनशास्त्रादि भौतिक शास्त्रे जर आपण दृष्ट विषयांतहि प्रमाण मानतो तर अदृष्ट विषयांत धर्मशास्त्र प्रमाण मानणेच योग्य ठरते.

शिवपूजा व शिवशक्त्युपासना हे तत्त्वतः अलौकिक व्यवहार आहेत. त्यांस लौकिक व्यवहाराचे दृष्टांत अगर उपमा नेहमींच लागू पडणार नाहीत. दिव्य दृष्टीच्या व अनुभवांच्या शास्त्रकारांनी पूजाविधीत जे मंत्रतंत्रादि विनियोग सांगितले आहेत, त्यांचा परिणाम अव्यक्त व अदृश्य शिवशक्तीवर व पर्यायाने उपासकांवर काय होत असेल, ते आपणांस अनुमानानेहि जाणतां येणार नाही. तो केवळ श्रद्धेचा व अनुभवाचाच विषय मानला पाहिजे.

श्रद्धेचा आश्रय केल्यावर आपल्याला उघड उघड हें रहस्य दिसते की, कायावाचामनाने व नित्यनेमाने शक्य तितकें अधिक काल उपासका-कडून शिवाप्रीत्यर्थ निष्काम कर्म घडत राहिले पाहिजे, अर्थात् ज्या कर्मांचे लौकिक दृष्ट्या कांहींच फल नाही, म्हणून जे शिवार्पण बुद्धीनेच होऊ शकते, असे सुदीर्घ शिवपूजा-अर्चा-विधान शास्त्रकारांनी रचले असावे. ज्याप्रमाणें दिशेच करतांना लहान चालकाने चिंचोके घेतले का खडे घेतले अथवा त्यांच्या पंतोजींनी त्यास घातलेल्या उदाहरणांत केळी होती, का पेरू होते, ते त्रैराशिक होते, पंचराशिक होते, का चहुराशिक होते, यांत महत्त्व नाही. गणित विषय मुख्य. त्यासाठी कोणता तरी व्यावहारिक तपशील पाहिजे. म्हणून तो निमित्तमान असतो; तसेच पूजासाहित्याचे समजावे. स्थूल-सार्थिव पूजेपेक्षा मानसिक पूजेचे महत्त्व शास्त्राने जास्त मानले आहे. त्यावरूनहि हें उघड होते की, 'येन केन प्रकारेण' मनाने दीर्घकाळ शिवानु-संधान राखणे, हेच अतिरुद्र करणे, शिवलिंगावर संतत धार धरणे, चेलाच्या छात्रोत्था वाहणे, अशा कालावधि घेणाऱ्या विधींतील एक रहस्य दिसते. दुसरे रहस्य असे की, भक्तां भक्तीने नुसते पाणी दिले, तरी ते मगवान् आनंदाने सेवन करतात.

धीनरहरस्वामींच्या बोधसारग्रंथांत संपूर्ण तपशीलवार शिवपूजा, त्यांतील ध्यानधारणा व सारे पोढशोरचार यांसुद्धा आध्यात्मिक दृष्टीने शुद्ध निरुपाधिक, पारमार्थिक, ज्ञानपर रचली आहे. म्हणजे पूजेतील प्रत्येक अंगाचा

अर्थच केवळ आध्यात्मिक ज्ञानपर लावला आहे. मानसपूजेत सारे उपचार मनाने जसेच्या तसे कल्पून ते शिवार्पण करतात. त्यांत त्यांचा अध्यात्मपर अर्थ लावीत नाहीत. याचें एक उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे निरजन रघुनाथ यांची श्रीदत्ताची मानसपूजा त्यांच्याच आत्मचरित्रांत वाचावी. गरीब भाविक भक्त दोन हस्तकमळे व तिसरे शिरकमल ही देवाच्या पार्या अर्पण करतात, अधिक कांहीं करीत नाही. शिवलीलामृत ग्रंथांतील श्रीकराचा शिव दगडाचा व त्याचे पूजोपचारहि स्वापन्याचे होते. कण्णप शिवस्तानाकरतां तोंडांत चूळ भरून पाणी आणि आणि शिकार केलेल्या जनावरांच्या मांसाचा नैवेद्य दाखवी. असे शिवलिंगोपासनेचे विचित्र प्रकार पेरिय पुराण, शिवभक्त-विलास या उपपुराणांत व कांहीं शिवानंदलहरी स्तोत्रात वर्णिले आहेत. त्यांत भक्तांचा उत्कट भावच विशेष आहे. रुद्रावरील मट्टभास्करांच्या माथ्यांत अनेक होमहवनादि सकाम अनुष्ठाने सांगितली आहेत. त्यांची उपपत्ति दिलेली नाही. शिवपूजेचे शास्त्रोक्त जे विधि रूढ आहेत ते या सर्वांहून वेगळे आहेत. असे जे सामान्य शास्त्रोक्त रूढविधि त्यांचाच किंचित् विचार या प्रकरणांत केला आहे. अर्थात्, त्यातील कांहीं ठळक विधि चिकित्सेकरतां घेतले आहेत. तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने या सर्व विधींचे व अनुष्ठानांचे सूक्ष्म संशोधन लाभ-दायक होईल असे प्राचीन तज्ज्ञांस कां वाटले नाही तें सांगवत नाही.

आतां शिवलिंगावर अभिषेक, संततधार, शिवलिंगाला अवर्पण दूर होण्यासाठीं पाण्यांत कोंढणें, इत्यादि विधींची चिकित्सा करतांना माध्यमरूप जलतत्त्वाचा विचार करावा लागेल. त्यांतील कांहीं मुद्दे माझ्या अल्पमंतीस वाटतात ते असे :

(१) शिव हें अग्नितत्त्व मानले आहे. जल हें तत्त्व तत्त्व आहे. तें त्यास स्वभावतःच प्रिय आहे तें त्यास शांत करतें.

(२) सूर्यमंडल हें शिवतत्त्वाचें प्रतीक आहे. त्या मंडलावरील परमोष्ठि मंडल व त्याच्या खालील चंद्रमंडल ही जलतत्त्वे आहेत. ती शिवास प्रिय आहेत.

१ ईश्वरस्य प्रसादेन मासतेऽन्यादृशं जगत् ।

स्वसमानगुणत्वेन घत्तुरः शिववह्नयः ॥ ८९ ॥

धूपप्रदीपनैवेद्यफलताम्रमूलदक्षिणाः ।

शिवाय नम इत्येव सर्वमेवास्य पूजनम् ॥ ९० ॥

(३) जल हें प्रवाही तत्त्व संस्कारवाहक आहे. आचमन, तर्पण, अघमपण, मार्जन, अर्घ्य, दानोदक, राण्याभिषेक, पूर्णाभिषेक, शाल्योदकसिंचन, चातिस्मा देणें इत्यादि अनेक क्रियात सकल्पसंस्कारवाहक म्हणून जलाचा उपयोग करतात.

(४) सत्तानप्राप्ति किंवा अशाच अन्य फलश्रुतीसाठीं अभिमंत्रित जल दिल्याचे दाखले अनेक आढळतात जल हें पृथ्वीचें जनकतत्त्व आहे तें जिवाचें जीवन म्हणजे सर्वस्व आहे म्हणून अर्पणक्रियेत त्याचा माध्यम म्हणून उपयोग करीत असतील.

(५) पावसाचें अवर्षण हें ईश्वराचा कोप सूचित करतें, म्हणून सतत-धारादि उपचार ईश्वरास शांत करण्याकरता करीत असतील.

(६) ईश्वराला पाण्याच्या समृद्धीत ठेवल्यानें जीवहि जीवनसमृद्ध होईल अशी भावना असेल.

(७) किंवा तो एक सत्याग्रहासारखाच प्रकार असेल

(८) सोम हें जलतत्त्व आहे तसेंच सोम म्हणजे शिव असेंहि म्हणता येईल.

(९) कर्म हें विश्वाच्या घुडाशीं असलेलें एक कारणरूप सलिलच मानलें आहे आप म्हणजे कर्म अथवा कर्माचें प्रतिनिधि होय सृष्टि उत्पन्न करण्याकरता शिव पाण्यात तपश्चर्या करीत होते, असें सौप्तिक पर्व, अ १७, यात सांगितलें आहे

(१०) रुद्र जलाय भेषजम् । हें एक सूचक श्रुतिवचन आहे.

(११) शिवाच्या मस्तकीं चंद्र व गंगा हीं जलतत्त्वे आहेत.

(१२) सततधारेच्या घर्षणात शिवाचें विद्युरूप जाग्रत होत असावें

(१३) आता व्यक्ति तितक्या प्रकृति या न्यायानें अनेक देवतांच्या पूजनात शास्त्रकारांनीं उपचारभेदहि सांगितला आहे उदाहरणार्थ, “नमस्कार प्रियो मानुरूपवास प्रियोहरिः । अभिषेक प्रियो रुद्रैः, गणेशो मोदकप्रिय । (चातुर्मास्यमाहात्म्य)

(१४) आपल्या धर्मसंस्कृतीची रचना अशी आहे कीं, गरिबापासून तो श्रीमानापर्यंत ती सर्वांना सुकर वाटावी, यासाठीं पितरांना व शिवादि देवतांना नुसतें अर्द्धाजल दिलें तरी मागतें, असा शास्त्रसंकेत आहे.

(१५) आपलें मस्तक हें एक अभिषेकपात्र आहे. पडजीम हो त्याची खालची तोटी आहे. त्यांतून अमृतस्राव होत असतो, असा योगी अनुभव सांगतात. शिवलिंगावरील अभिषेक ही त्याचीहि प्रतिकृति असेल.

(१६) “ज्ञानप्रवाहा विमलाऽऽ दिग्ङ्गा ॥” अर्थात् ज्ञानगंगा, विचार-धारा, इत्यादि शब्दप्रयोगांत जल हें स्थूल-सूक्ष्म दृष्ट्या वाहक तत्त्व मानलें आहे.

(१७) जल ही सृष्टिकार्यातील कोठें कोठें पडिली वस्तु मानतात. जल परमशिवतमरसाचें प्रतिरूप आहे. प्रतीकरूप उपाधीवरील मलापकर्पण हा त्याचा महत्त्वाचा धर्म आहे.

नमः शिवायै गंगायै शिवाय च नमो नमः । नमस्त्रिपथगामिन्यै विश्वमूर्त्यै नमो नमः ॥ इडा भगवती गङ्गा । विंगला यमुना नदी । तयोर्मध्यगतानाडी सुपुन्नाख्या सरस्वती ॥ ज्ञानहृदे ध्यानजले रागद्वेष मलापदे ॥ यः स्नाति मानसे तीर्थे स याति परमां गतिम् ॥

अथवा—मनोनिवृत्तिः परमोपशांतिः । सा तीर्थवर्या मणिकर्णिका च । ज्ञानप्रवाहा विमलादि गंगा । सा काशिकाहं निजबोधरूपा ॥

या व्यष्टि जीवाच्या धारणानुरूप समष्टि भगवानासंबंधी तीर्थधारणा करतां येतील. तात्पर्य, व्यर्थ विकल्पापेक्षां असे अन्वर्थक संकल्प चरे.

(१८) तीर्थे पापक्षयः स्नानैस्तीर्थेसाधुसमागमः । तीर्थे वैराग्यचर्चा स्यात्तीर्थमीश्वरपूजनम् ॥ तीर्थे शीतोष्ण सहनं तीर्थे निःसंगचारिता । इति जानन्ति ये तीर्थे तीर्थतत्त्वविदो हि ते ॥

या तीर्थासंबंधी केलेल्या धारणेप्रमाणें जलासंबंधीहि भावना करतां येतील.

(१९) उदाहरणार्थ, “सेव्यः श्रीगुरुवेदवाक्यजनितश्चिद्बोध आवाहन । सर्वव्यापकताविनिश्चयमतिः पूर्ण पवित्रासनं ॥ त्वत्तो नान्यदवैमि किंचिदिति तत्पुण्याम्बु पादोदकं । त्वय्येवास्त्वचला ममेश मति रित्यर्घोस्तु ते सुन्दरः ॥ २ ॥ बोधसार, पृ. २०९.

अखेर एक महत्त्वाचा मुद्दा सुचवितो. पंचमहाभूतें एकाच शिवशक्तीचीं वेगवेगळीं गतिरूप असतात. त्यात जलतत्त्वाची अधोगति असते. तेव्हां शिवलिंगावर अभिषेक किंवा संततधार याचा अर्थ त्यांतील शिवचैतन्याचें जड शिवलिंगांत आवाहनपूर्वक अवतरण होय. जलाचा दुसरा धर्मशक्तीचा संकोच आहे. व्यापक शिवशक्तीचा शिवलिंगाचे ठिकाणी जास्तीत जास्त

सकोच म्हणजे सप्रह करणे, व सवेग वाढविणे हा जलाचा धर्म होय. या संकोचांत शक्तिसामर्थ्य अव्यक्तरूपांत वाढत जाते. जड पापाणलिंगात पार्थिवसंयोगगतीने प्राप्त झालेलें तमस्वरूप काठिण्य व त्यांत जलधारेच्या अवतरणगतीबरोबर आंत येणारें शिवमार्दव असा हा भाव दिसतो अशा रीतीनें जलतत्त्वाचें महत्त्व आपण जाणल्यावर जलानें शिवलिंगावर होणाऱ्या अनेक उपचाररूपविधींचें रहस्य निश्चित न समजलें, तरी तो विधि निदान श्रद्धेय व चिंतनीय तरी वाटे.

आतां पूजेतील पचामृतस्नानाच्या विधीमागे कोणत्या उपपत्ति समवतात, तो विचार करू. अति प्राचीन काळां या भूगोलावर इक्षुरसोद (आशिया-मायनर, अरबस्तान, पूर्व रशिया इ. ठिकाणीं), घृतोद (सहारा, दक्षिण व पश्चिम आफ्रिका इ. ठिकाणीं), दधिमेण्डोदक (भूमध्य समुद्र, आयरिश समुद्र, रशियाखेरीज सर्व युरोप), क्षीरोद (बुडालेलें अंटलांटिक खड), स्वादूदक (दक्षिण व उत्तर अमेरिका) असे सागर होते असें म्हणतात. (प्राचीन चरित्रकोष). देवतामूर्तीच्या प्राणप्रतिष्ठेच्या वेळीं, वास्तुपुरुषाच्या स्थापनेच्या वेळीं, राज्यारोहणाच्या वेळीं व अशाच अन्य महत्त्वाच्या मंगल प्रसर्गां दूरवरच्या तीर्थक्षेत्रातील व राजधान्यातील जल व मृत्तिका आणण्याचा विधि व प्रघात आहे. ह्यातील उपपत्ति अशी दिसते कीं, प्रस्थापित होणाऱ्या देवतेच्या, वास्तुपुरुषाच्या, अगर राजाच्या सत्तेची व्यापकता शक्यतितकी जास्त मनात धारण करावी व ती सिद्ध होईल असा प्रयोग करावा.

आता यातहि देवताची सत्ता केवळ भूलोकावरच नसून परलोकव्यापीहि असते, तेंहि प्रयोगानें भावित करणे व सिद्ध करणे इष्ट असल्यामुळे पचामृत-स्नानसंस्काराची योजना केली असावी. कारण ही पचामृते म्हणजे केवळ या भूपृष्ठावरीलच सागर नसून या भूपिण्डासमोवार असलेल्या अद्भुत महापृष्ठीतील हे सागर आहेत. आपल्या भूपिण्डाच्या समोवार सप्तदीपे व सप्त सागर असल्याचें शास्त्रांत वर्णिलेलें आहे. या आपल्या भूपिण्डासमोवती घन,

१ शिवगीता अ. १५, श्लोक ३५-३७, पचामृतस्नान व अभिषेकमाहात्म्य.

२ क्षीरोदक्षुरसोदौ च मुरोदश्च घृतोदकः । क्षीरोदां दधिमेण्डोदः शुद्धोदश्चेति ते स्मृताः । देवी भागवत ८।४; मार्कंडेयपुराण ५४; विष्णुपुराण २।२; भागवत ५.

तरल, विरल, विरलतर अशी जी स्पन्दोत्पन्न आवरणे आहेत, त्यांचीच लवण, घृत, दधि, मधु, इक्षुरससमुद्र ही नावे आहेत. अर्थात् ते पदार्थ ही त्यांची प्रतीके आहेत व त्या सागरांस त्यांचीच नावे आहेत. 'जं पिंडीं तं ब्रह्मांडी' या न्यायाने ही सप्तविधता आपल्या पिंडांतर्गत घटक सप्त धातूतहि आहे. कूर्माच्या शरिराची अशीच घन तरल विरलभावाची रचना आहे. लवणसमुद्रावरील समुद्रफेस याचा पुराणकाळां अन्न म्हणून उपयोग केलेला आहे. दधि हा घनभाववाचक शब्द अस्थींना लावून दधीचि ऋषींच्या अस्थींचे इंद्राने वजर केले असा कथाभाग प्रसिद्धच आहे.

आपल्या शरिरांतील रक्ताला सोमादि नावे आढळतात. मधु हे नांव जीवनरसाला किंवा ब्रह्मविद्येला दिलेले आढळते. अशा रीतीने ही पंचामृते पिण्डब्रह्माण्ड शरिरांतील ओजस्वी व चलवान् धातुरूप अथवा तत्त्वरूप असल्यामुळे ईश्वरपतीकाच्या ठिकाणी समष्टिदेवतेची प्रतिष्ठापना करतांना यांचा विनियोग स्तुतिपूर्वक करणे यांत कांही विशेष रहस्य दिसते. सृष्टीतील विविध भावरसांत मधुरसात्मक समता पाहणें हेंच लाक्षणिक मधुपर्कस्नान होय. स्वस्वरूपाच्या ध्यानधारणेत जीवभावाचा प्राप्त करणे हेंच आचमन होय. अशा ज्या भावना कोठे कोठे केलेल्या आढळतात, त्यांसच अनुसरून श्रुत्यनुकूल भावना आपणहि पंचामृतस्नानाच्या वेळी कराव्या. तात्पर्य, शास्त्रविधीवर अविश्वास करून त्यांचा त्याग न करितां विचारपूर्वक त्यांचा योग्य विनियोग करणे हे मुलांचे कर्तव्य होय.

१ शतपथब्राह्मण हिंदी विज्ञानभाष्य, खं. ३, पृ. २६० पहा.

२ दधि हैवास्य लोकस्य रूपम्, धृतमन्तरिक्षस्य, मध्वमुष्य । श. प. ७. कूर्मचिंति ब्राह्मण.

३ शीतोष्णं कटुतिक्तमम्लमधुरं क्षारं विचित्रं रसैर्यत्तस्यास्य समत्वमाव मधुना पर्कः कृतश्चेष्टदि । मुख्योयं मधुपर्क उच्चामरसस्तेनामुना सादरं पूज्या-
नामपि पूज्य एष परमो देवः सदा पूज्यताम् ॥ ३ ॥ सर्वांगीण सुखावहं मुहुरहो यमन्मनो मज्जनं । शुद्धेषोषमुखाम्बुधौ शुचितरे स्नानं विशुद्धिप्रदम् ।
आमानं स्फुरति द्वितीयमिव यत्तत्सर्वमाचम्यता- । मित्युक्तो गुरुमिस्तदेव विधृतश्चित्ते स एवाचमः ॥ ४ ॥ —हिंदी सायं बोधसार, २१०-२११.

आतां या पंचामृतस्नानान्चा वेढीं जे ऋग्वेदांतील मंत्र म्हणजे जातात, ते ते त्या पदार्थाचे स्मारक अगर स्मारक मंत्र जाणवते. "दधिकारन" याचा अर्थ आचेरक सनजत असतील, त्याप्रमाणें स्वर्गीय घोडा नव्हे. साधनांनी त्याचा अर्थ जपतील, सामर्थ्यान्, स्मारक, आदेशपुक्त असा केला आहे. ही या दधि अथवा दधिकानामक घन तत्त्वाची स्तुति आहे. अर्थात् अस्त्य व कर्त्याच्या अंतर्गत असलेला यत्नान् दध्यङ्क प्राणें याची तो स्तुति आहे. आतां वेदांतील मंत्रमाग प्रायः देवतांच्या स्तुतिपरच असतो. त्यांत विधि नसतो. ब्राह्मण भागांत विधि असतो. पूजाविधानांत त्या विधीची व मंत्राची कशी जोड करण्यांत आलेली असते की, त्यांत मंत्रदेवतेची अथवा तत्त्वाची स्तुति व प्रार्थना असावी, व तो मंत्र म्हणतांना कोणता विधि करावा त्या अर्थाचा स्मारक शब्द पाहिलाच असावा, म्हणून त्यांत लैंगिक मंत्र म्हणतात. (पूर्वमीमांसा ३।३।१४) याप्रमाणें पंचामृतस्नानविधीला सामर्थ्य-संपन्न करणारे असे हे मंत्र मानले पाहिजेत व त्या सामर्थ्यसंपन्न अशा विधीने पाषाणलिंगाच्या ठिकाणी शिवसायुज्य अथवा सशक्तिक शिवसामर्थ्य जाग्रत करावें, हा त्यांतील हेतु दिसत आहे.

आजकालच्या रूढ पूजापद्धतीत, पंचामृतस्नानाचे वेढीं वैदिक व पुराणोक्त असे दोन्ही प्रकारचे मंत्र म्हणण्याची पद्धिवाट आहे. ते दोन्ही प्रकारचे मंत्र अर्थासह पुढीलप्रमाणें आहेत.

वैदिक (१) ॐ आ प्यायस्य समेतु ते विश्वतः सोम पृथ्व्यम् । भया वाजस्य संगधे ॥ ऋ. १।३।१४.

अर्थ :—हे सोमासारख्या दुधा, तुक्षी विपुलता असावी. तुझें सामर्थ्य तुला सर्व याजूंमै प्राप्त होवो, आणि सर्व सामर्थ्यानें युक्त असा मू आम्हांला समर्थ करणारे अन्न देणारा हो.

१ म्हणजे अस्मा सोम या ईशसृष्ट तत्त्वाचा शोध लावणारे ऋषि (प्राण) ते दधीचि ऋषि होत. दधिसोममन्त्र ते अपेक्षते । ते दध्यङ्क.

२ उदाहरणार्थ—आप्यायस्व०, दधिकारणो, धृतं मिमिक्षेः०, मधुवाता०, स्वाद् पवस्व०.

३ विद्यानिधि सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव यांच्या पूजानामक पुरतकावरून

पुराणोक्तः—कामधेनोः समुद्भूतं देवर्षिपितृतृप्तिदम्, पयो ददामि देवेश स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ (सुबोध आहे म्हणून अर्थ द्यावयास नको.)

वैदिक (२) ॐ दधिकाणो अकारिणं जिष्णोश्चवस्य वाजिनः । सुरभि नो मुखा कर्तुं प्रण आरूयि तारिपत् ॥ ऋ. ४।३९।६.

अर्थः—जयशील, व्यापक आणि आवेशयुक्त अशा दधिप्रिय देवाची मी स्तुति करतो. तो देव आमचें मुख, नेत्र वगैरे इंद्रियें तेजस्वी करो आणि आम्हांला दीर्घायुष्य देवो.

पुराणोक्तः—चंद्रमंडलसंकाशं सर्वदेवप्रियंदधि । स्नानार्थं ते मयादत्तं प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥

वैदिकः—(३) घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्धृते श्रितो घृतम्बस्य घाम । अनुष्वधमा वह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यम् ॥ ऋग्वेद २।३।११

अर्थः—मी अग्नीमध्ये तुपाच्या आहुति देतो. कारण तो अग्नि तुपातच उत्पन्न होतो; तुपांतच राहातो आणि तुपानेंच तेजस्वी होतो. म्हणून हे फल देणाऱ्या अग्ने, तुला स्वाहा म्हणून दिलेलें हविर्द्रव्य देवाकडे नेऊन त्याला प्रसन्न कर. मी दिलेलें तूप तूं देवाकडे पोचिव.

पुराणोक्तः—आज्यं सुराणामाक्षरं आज्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् । आज्यं पवित्रं परमं स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥

वैदिकमंत्र (४) :—मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोपधीः, ॥ ६ ॥ मधु नक्तमुतोपसो मधुमत् पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ ७ ॥ मधुमन्नो वनस्पतिर्मधुमो अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ ८ ॥ ऋ १।९।६,७,८.

अर्थः—नैसर्गिक माणसाला वायु चांगली फळें देतात. नद्या त्यांना चांगलें आरोग्यकारक जल देतात; त्याप्रमाणें औपधी आम्हांला माधुर्ययुक्त रस देवोत. राज, सकाळ, पृथ्वीवरचे लोक, पाऊस पाडून आम्हांस रक्षणारें आकाश, वनस्पति, सूर्य आणि गार्ह आम्हांला त्यांच्याजवळ असणारे आरोग्यकारक आणि मधुर असे रस देवोत.

पुराणोक्तः—सर्वावधि समुत्पत्तं पीयूषसदृशं मधु । स्नानार्थं ते प्रयच्छामि गृह्णाण परमेश्वर ॥

वैदिक (५) ॐ स्वादु पवस्व दिव्याय जन्मने स्वादुरिन्द्राय सुहवीतु
नाम्ने। स्वादुमित्राय वरुणाय वायवे वृहस्पतये मधुमो अदाम्यः ॥ ऋ. १।८५।६.

अर्थः—हे सोमासारखे शर्करे, गोड असणारी तूं, देवांना खुश कर. थोर
इंद्र, मित्र, वरुण, वायु, वृहस्पति यांना खुश कर आणि तुझी गोडी कधीहि
नष्ट न होवो.

पुराणोक्तः—इक्षुरससमद्भूत दिव्य शर्करया हरिम्, स्नापयामि सदा
मक्त्या प्रीतो भव सुरेश्वर ॥

याप्रमाणे वैदिक मंत्रात स्तुति व पुराणोक्त मंत्रांत विधि सांगितला आहे.
ऋग्वेदांतील सुप्रसिद्ध पुरुषसूक्तांत सोळा मंत्र आहेत. त्यांतील प्रत्येक
मंत्राने एकेक पूजोपचार समर्पण करण्याची पद्धत सर्वत्र आहे. ईश्वराचे नाम
व वैदिक मंत्र याचा उच्चार पुण्यकारक व चित्तशुद्धिकारक असतो. म्हणून
कर्मांतील निरनिराळ्या तंत्रांत शास्त्रकारांनी ते मंत्र गुंफले आहेत. आपल्या
साऱ्या नित्यनैमित्तिक कर्मांत आधिमांतिक, आधिदैविक व आध्यात्मिक
दृष्टि, अथवा भक्ति व ज्ञान यांची जोड साधली आहे. अध्यात्म रामायण व
भावार्थ रामायण यांत ज्याप्रमाणे देवतांच्या स्तुतीचे माग म्हणजे तत्त्वज्ञान
सांगण्याच्या राखीव जागा मानल्या आहेत, त्याप्रमाणेच हे समजावे. मानव
स्त्री-पुरुष ज्याप्रमाणे आपले देह-गेह भूषणांनी सुशोभित करतात, त्याप्रमाणे
वैदिक कर्म पुण्यप्रद मंत्रांनी श्रृंगारलेले आहे. हे पूजाविधिरूप सात्त्विक-मातांतील
चेदाणा, यदाम समजावे.

याप्रमाणे पंचामृतरत्नानाचा विधि अत्यंत रहस्यपूर्ण असून त्यांत म्हटले
जाणारे मंत्र त्या विधीचे सामर्थ्यप्रेरक असे प्रभावी प्राणच मानावेत. पंच
अमृत हे शब्दहि इष्टार्थसूचकच आहेत. हे अलौकिक उपचार सर्वशक्तिमान
शिवाच्या पुजेतच योग्य ठरतात. मानवाच्या आदरातिथ्यांत हे कसे योग्य
ठरतील? अशा रीतीने योग्य भावना व धारणापूर्वक तसेच निष्ठा-निर्धार-
पूर्वक परंपरानुसार यथासांग पूजा झाल्यावर अखेर शिवाची स्तुति व प्रार्थना
करण्यापूर्वी शिवलिंग म्हणजे केवळ पापाण न राहातां त्यांत शिवाचे तेज
प्रादुर्भूत होत असले पाहिजे. असा या विधीत सदेतु पाहिला पाहिजे. “स्तुति
करावी परमेश्वराची। करूं नये व्यर्थ कधी नराची। स्तुतीत की ईश्वर पात्र
होतो। तसा तिला मानच काय हो तो ॥ १ ॥” हे पूर्वीच्या चालघोष क्रानिक

पुस्तकांतील सुमापित सर्वांना सुपरिचित असेलच. जड यंत्रांतील शक्तीची प्राणप्रतिष्ठा करीत नाहीत. म्हणून यंत्रांचीहि प्रार्थना कोणी करीत नाहीत. भौतिकवाद्यांची यंत्रशक्ति जड असते. आपल्या उपासनेंतील उपास्य शक्ति सचेतन म्हणजे शक्तिमानासह पूजली जाते. हा मूलग्राही भेद आहे.

स्तुतिस्तोत्रे-प्रार्थना—ही कांही ईश्वराला लांच नव्हे. ईश्वराचें शुद्धांतः-करणें स्तवन करतांना आपण सहजच ईश्वरार्शी सन्निध व सन्मुख होतो. अशा वेळीं आपलें अंतःकरण ज्या मानानें निर्मळ असेल, त्या मानानें भगवंताचें प्रतिचिम्ब किंवा ठप्ता प्रसन्न झालेल्या मृदु अंतःकरणांत पडतो. म्हणजे भगवत्कृपेचा अनुभव आपल्या अंतरांतच मिळतो व त्या योगानें मनाचा उल्हास वाढून मनाला धीर येतो, आणि ईश्वरावरील आपली निष्ठा बळावते. याप्रमाणें ईशस्तुतीच्या निमित्तानें ईश्वरार्शी सन्मुख होऊन आत्मप्रसन्नता वाढवावी व तेजेंकरून आपणच आपलें हित करून घ्यावें असा त्यांत हेतु दिसतो. या ईशस्तवनानें व प्रार्थनेनें उपासक निरहंकार बनण्याचा फार महत्त्वाचा अभ्यास सहज घडतो. ईश्वर व आपण याच्या दरम्यान आपला जीवअहंकार एवढाच काय तो प्रत्यवाय आहे. तो या वेळीं अंशतः तरी दूर होतो. याशिवाय स्तुतिस्तोत्रपाठांनें व प्रार्थनांनीं आपल्या-समोवाराच्या आधिदैवत-अदृश्य-नियामक शक्तिकेंद्रांवर अनेक अपूर्व आकर्षक परिणाम घडत असतील व ते नकळत आपणांस उपकारक होत असतील ते वेगळेच. कर्तुमकर्तुम् अन्यथा कर्तुम्, अशा व्यापक ईश्वराची स्तुति व प्रार्थना सुपरिणामकारक होते. जड यंत्राचे किंवा अर्थजड मानवाचे दृष्टात यासंबंधी काय कामाचे ?

स्तुतिस्तोत्रे-प्रार्थना म्हणत घसण्यापेक्षां सत्कर्म करावें असें आशेषक म्हणतो, पण ईशस्तुति व प्रार्थना हेहि श्रेष्ठ प्रकारचें सत्कर्मच असल्याचें शास्त्र सांगतें. “तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्य व्यवस्थितौ।” असें भगवानच सांगतात. ज्या पुरुषार्थाची कित्येक स्तुति करतात, तोच हा धर्म-पुरुषार्थ आहे. ज्या यत्नदेवाचा श्रीसमर्थ रामदास गौरव करतात, तोच हा ईशकृपेसाठीं सत्प्रयत्न होय. ज्याला कर्मविपाक म्हणतात त्यांतीलच कर्म-विपाकाचा जो नियंता त्या महादेवाचा स्तुति-स्तोत्रपाठ हें एक आवश्यक कर्म आहे. प्राक्कर्मविपाकाप्रमाणें जें घडायचें असेल तें घडेल, तें दळणार

नाही, असे म्हणून कोणीच स्वस्थ बसत नाही. अपायावर उपाय किंवा अपाय होऊं नये म्हणून प्रतिबंधक पूर्वोपाय आपण करीतच असतो. त्यांतीलच हा एक अचूक परिणामकारक उपाय आहे. आपल्या साऱ्या ज्ञान-इच्छा-क्रियांचा जो एक शिवशक्तिरूप समष्टि भगवान् प्रेरक आहे, त्याच्या इच्छेची समस्त होण्यांत आपली कृतार्थता आहे. भगवान् भगवत्गुरीतेंत पुनः पुन्हां सांगतात :— “मन्मना भव मद्भक्तो मयाजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥ दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव मे प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ ७।१४ ॥ सर्व धर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ भगवद्गीता ९।३४, ७।१४, १८।६६. शिवगीता १४।३७, ३८, ४३, ४४.

जर नामस्मरणांत नामनामीअभेदप्रत्यय येतो, तर अनन्यगतिकत्वानें केलेल्या प्रार्थनेंत तशा प्रकारचा अनुभव कां येणार नाही ? प्रार्थनेच्या उपयुक्ततेबद्दल पुष्कळच लिहितां येण्यासारखें आहे. पण हा मुद्दा फारसा गूढ नसल्यामुळे लेखनविस्तार करीत नाही. सरकारनें स्थापन केलेल्या न्यायदानाच्या कोर्टांत जे आपले वाजवी हक्क असतील तेच सिद्ध होतील, असें असतां त्यासाठी न्यायकचेरीकडे किर्यादअर्ज दाखल करावा लागतो, तीच गोष्ट प्रार्थनेची आहे. द्रौपदीची भर दरबारांत विटंबना होत असतां तिचे इंद्रवायुयमदेवतुल्य पति व भीष्मद्रोणांसारखे आचार्य जें लज्जारक्षण देऊं शकले नाहीत तें एका भगवंताच्या घाब्यानें सात्काल घडून आलें.

आपल्या प्रार्थनेचे पडसाद नियामक आधिदैवत जगांतून कसे मिळतात, तें आपणांस जरी न कळलें, तरी ज्या अर्थी कोणतेंहि कर्म निष्फल होत नाही त्या अर्थी शुद्ध व उत्कट भावनेनें केलेली प्रार्थना व्यर्थ कशी ठरेल ! पूजादि शास्त्रोक्त विधींच्या आरंभी केलेला सत्संकल्प व अखेर सद्गदित अंतःकरणानें व अनन्यभावानें केलेली आरती म्हणजे संसाराच्या दुर्गम संकटगिरीवरून आपली योगक्षेमाची गाढी सुरक्षित पैलवार नेणारी घाटपंजिनेच आहेत, अशी आपली दृढतर निष्ठा असावी, हेंच इष्ट आहे. ती व्यर्थ ठरणारच नाही, असा साऱ्या दिव्य अनुभवसंपन्न आत्मज्ञानांचा निर्वाळा आहे.

निसर्गनियम, कर्मविपाकशास्त्र, लौकिक व्यवहार, यांतील कार्यकारणभाव शि. ... ३४

अरी अटळ वाटले, तरी त्या कार्यकारणभावाच्या मार्गे जाऊन त्याच्या शिवशक्तिरूप प्रेरकांस गाठणे व आपण निश्चित होणे हे सामर्थ्य प्रार्थनेत आहे प्रार्थनेत जी नम्रता, जी निरहकारता, जे अनन्यगातिकत्व आहे, तेच प्रार्थनेतील खरे पुण्य आहे तेच पर्यायाने सामर्थ्य होय. निदान ईशप्रार्थना हे सर्वोन्नति करून घेण्याचे आपल्या स्वाधीनचे सुलभ साधन आहे असो आता संतांच्या प्रार्थनेचे तीन नमुने पुढे देत आहे

(१) नरनारी वाळें अवघा नारायण । ऐसें माझे मन करीं देवा ॥ १ ॥ नयो कामक्रोध द्वेष निंदा द्वंद्व । अवघा गोविंद निःसंदह ॥ २ ॥ असावे म्यां सदा विपर्यो विरक्त । काया वाचा चित्त तुझे पार्यी ॥ ३ ॥ करोनियां साह्य पुरवीं मनोरथ । व्हावे कृपावंत तुका म्हणे ॥ ४ ॥

(२) आकल्प आयुष्य व्हावे तया कुळा । माझिया सकळा हरिच्या दासां ॥ १ ॥ कल्पनेची बाधा न हो कोणे काळीं । ही सत मंडळी सुखी असो ॥ २ ॥ अहंकाराचा वारान लागो राजसा । माझ्या विष्णुदासां भाविकांसी ॥ ३ ॥ नामा म्हणे तयां असावे कल्याण । ज्या मुखीं विधान पांढुरंग ॥ ४ ॥

(३) आतां विश्वात्मके देवे । येणे वाग्यज्ञे तोपावे । तोपैनि मज घावे । पसायदान हे ॥ १ ॥ जे खळांची व्यंकटी सांडो । तया सत्कर्मा रति वाढो । भूतां परस्परें पडो । मैत्र जीवाचे ॥ २ ॥ दुरिताचे तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मसूर्य पाहो । जो जे वांछील तो ते लाहो । प्राणिजात ॥ ३ ॥ वर्षते सकळ मंगळीं । ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळीं । अनवरत भूतळीं । भेटो तयां भूतां ॥ ४ ॥ चळां कल्पतरूचे आरव । चेतना चिंतामणीचे गांव । बोलते जे अर्णव । पीयूषाचे ॥ ५ ॥ चंद्रमे जे अलांछन । मार्तंड जे तापहीन । ते सर्वाही सदा सज्जन । सोयरे होतु । किंबहुना सर्व सुखी । पूर्ण होऊनि तिहीं लोकीं । भजिजो आदिपुरुषीं । अखंडित ॥ ७ ॥ येथ म्हणे विश्वेश रावो । हे हार्दल दान पसावो ॥ येणे वरें शान- देवो । सुखिया झाला ॥ ८ ॥

—ज्ञानेश्वरी १८।१७९३ ते १८०१

प्रकरण ८ वें

लिंगपूजामाहात्म्य

जन्मज दुःखविनाशन लिङ्गम् ।

तत्प्रणमामि सदाशिव लिङ्गम् ॥

— लिंगाटक

ग्रहा कृतयुगे देवखेतायां भगवान् रविः ।

द्वापरे दैवतं विष्णुः फलौ देवो महेश्वरः ॥

— कूर्मपुराण, अ. १८

शिव एव स्वयं लिङ्गे लिङ्गे गमकमेव च ।

शिवेन गम्यते सर्वं शिवो नान्येन गम्यते ॥

शिवशक्त्याश्च चिद्वस्य मेलनं लिङ्गमुच्यते ।

— शि. पु., वि. स., अ. १०७

लिङ्गसंपूजनम् मुख्यमलाभे प्रतिमादिषु ।

— पद्मपु., १०१।११४.

पूजयेद्विग्रहं यस्तु लिङ्गं चापि महात्मनः ।

लिङ्गं पूजयिता नित्यं महतीं श्रियमश्नुते ॥ १३६ ॥

— म. मा., द्रोणपर्व.

मूर्ति गृहणजे प्रतिमा आणि प्रतीक यांच्या पूजेसंबंधी कांही सामान्य विचार मागील चिकित्सा खंडाचें प्रकरण १३ यांत सांगितले. आतां शिव-लिंगोपासनेचें कर्मेदृष्टीनें महत्त्व पाहूं. आणि तेंहि अगोदर शैवपुराणें किंवा आगमग्रंथ न पाहतां महाभारत व रामायण हे स्वतंत्र जगमान्य इतिहास-ग्रंथ यासंबंधी काय सांगतात तें प्रथम पाहूं.

महाभारतांत सभापर्व, उद्योगपर्व, वनपर्व, द्रोणपर्व, अनुशासनपर्व, सौप्तिकपर्व अशा अनेक पर्वांत केवळ शिवमहिमाच वर्णिला नसून शिवक्षेत्रें

अर्थात् शिवलिंगे यांचाहि अनन्यसाधारण महिमा वर्णिला आहे. पांडवांच्या दिग्विजयवर्णनांत व तीर्थयात्रावर्णनांत अनेक शिवलिंगक्षेत्रांचा उल्लेख आला आहे. पुढे द्रोणपर्वीत (अ. २०१-२०२) व्यासांनी शिवमहिमा वर्णन केल्यावर अश्वत्थाम्याला त्यानें पूर्वजन्मी केलेल्या शिवपतिमापूजेपेक्षां नारायणानें केलेल्या शिवलिंगोपासनेचें अनन्यसाधारण महत्त्व कसें जास्त आहे तें सांगितलें आहे.

अनुशासनपर्वीत (अ. १४) उपमन्यु म्हणतो की, “मी शंकरास विश्वाचें आदिकारण मानतां. ++ हें शंकराचें भगलिग म्हणजे पुरुषप्रकृतीचें संयुक्त लिग आहे. ह्यावरून निर्गुणचैतन्य व माया ह्यांच्या संयोगानें सृष्टिरचना होते त्याचें अनुमान करतां येईल. ब्रह्मा, विष्णु, इंद्रादि देव ज्या शिवलिंगाची पूजा करतात, त्याहून श्रेष्ठ इष्ट देवत तें कोणतें ?”

चाल्मीकि रामायणाच्या उत्तरकांडांत (अ. ३१४२, ४३.) म्हटलें आहे की, “शिवभक्त रावण जेथे जेथे जाई तेथे तेथे त्याच्याबरोबर शिवाचें स्वर्णलिंगाहि असे. बाळूच्या वेदीवर तें ठेवून रावण त्या शिवलिंगाची विधिवत् पूजा करून त्यापुढें भक्तीच्या प्रेमानें नृत्य करीत असे.” रावण राक्षस असला, तरी त्याची शिवभक्ति कांदी राक्षस नव्हे. शिवभक्ति कोणीहि केली तरी ती श्रेष्ठच होय.

याप्रमाणें रामायण आणि महाभारत या प्राचीन व सर्वमान्य असलेल्या इतिहासांतील हे पुरावे नमुन्यापुरतेच सांगितले.

“शिव सर्व ठिकाणीं, सर्व आधाराच्या ठिकाणीं नेहमी आहे. तथापि शिवलिंगाच्या ठिकाणीं पूजा केली असतां ती शिव ग्रहण करतो. मंत्र, द्रव्य व क्रिया यांनीं युक्त इतर पूजेपेक्षां शिवलिंगाची पूजा हीच संपूर्ण पूजा होते.”
(शिवरहस्य)

स्कंदपुराणांत म्हटलें आहे की, “शिवमूर्तीच्या शंभर वर्षे भक्तिपूर्ण केलेल्या पूजेंत जें फळ मिळेल, तें एक दिवस शिवलिंगपूजा केली असतां निःसंशय प्राप्त होतें.”

लिंगपुराणांत म्हटलें आहे की, “विद्वान् पुरुषांनीं नेहमी शिवलिंगपूजा करावी. लिंगांत व्यंगपूजाहि सांग होते. म्हणून दिजांनीं ती करावी. शंकर लिंगरूपांत रमतात. मूर्तीपेक्षां लिंग हें त्यांना जास्त प्रिय आहे.”

वायुपुराणांत म्हटलें आहे की, “ शंभूच्या लिंगपूजेने चारी पुरुषार्थ तत्काल प्राप्त होतात, याबद्दल शंकाच नको. शंभूच्या लिंगाची पूजा केली तर शंभर जन्मांतील पाप एका क्षणांत निश्चयाने नाहीसे होतें. शिवलिंग-पूजनानें मिळणार नाही असें काय असणार ? त्रैलोक्याचें ऐश्वर्य व संपत्ति हजारों मार्गानीं प्राप्त होते. ”

वायुपुराणांत आणखी सांगितलें आहे की, “ शिवलिंगपूजा हाच परम-धर्म. हेच परमतप आणि हेच परमज्ञान आहे. शंकराच्या लिंगाची एकदां पूजा केली तरी या दुःखसागरसंसारांत जन्माचें भय राहात नाही. सर्वांचा त्याग करून जो शिवलिंगाला शरण गेला, त्याला मोठी पातकें सुद्धां बाधा करू शकत नाहीत. या त्रैलोक्यांत लिंगाराधनाइतकें सुखकारक आणि पवित्र दुसरें कांही नाही. ”

कालिकापुराणांत सांगतात की, “ शिवलिंगाची पूजा केली कीं अखिल स्यावरजंगमाची पूजा केल्याप्रमाणे होतें. संसारसागरांत मग असणारांना दुसरें तारक साधन नाही. अज्ञानी आणि विघयासक्त यांना तरण्याला लिंगा-राधनेवांचून दुसरी नौका नाही. ”

सौरसंहिता सांगते की, “ वेदमार्गानें रुद्रलिंगाची भक्तिपूर्वक पूजा केली असतां सर्वपातकयुक्त असलेला पूजकहि थोडक्याच काळांत पवित्र होतो. ”

पद्मपुराणांत म्हटलें आहे की, “ महेश्वरानें हें चराचर त्रैलोक्य उत्पन्न केलें आहे. तेव्हां जे महेश्वराची (लिंग) पूजा करीत नाहीत ते कृतघ्न जाणावे. ” स्कंदपुराणांत असें सांगतात की, “ शिवलिंगांत जठरांत ब्रह्मा लीन असतो. डावे बाजूस जनार्दन लीन असतो. हृदयाच्या ठिकाणीं गायत्री लीन असते, सर्व देव अंगाच्या ठिकाणीं लीन असतात. मस्तकाच्या ठिकाणीं पडंगपदक्रमासह वेद असतात. यास्तव प्रतिमेचा त्याग करून शिवलिंगाची पूजा करावी. ” “ जगद्गुरु शंकराची जो लिंगामध्ये पूजा करतो, त्याला अति उत्तम असे शुभलोक ईश्वर संतोषानें देतो. ” (भविष्य पु.) शिवराघव संवादांत असें आढळतें की, “ शिवलिंगाच्या ठिकाणीं साक्षात् महादेव लोकां-वर अनुग्रह करण्याकरतां राहिला आहे. म्हणून लिंगाची पूजा करावी. + + + लिंगार्चनासारखें भुवनत्रयांत दुसरें पुण्य नाही. लिंगाची पूजा केली असतां सर्व जगाची पूजा केल्यासारखें होतें यांत संशय नाही. पृथ्वीमधील जितकी

तीर्थे आणि पुण्यक्षेत्रें आहेत तीं सर्व शिवलिंगाच्या ठिकाणीं राहातात, म्हणून लिंगाच्या ठिकाणीं भक्तिभावानें पूजा करावी. जो शिवलिंगाची भक्तिभावानें पूजा करतो, त्यानें सर्व तीर्थांत स्नान केल्याप्रमाणें होतें व सर्व यज्ञांत दीक्षा घेतल्याप्रमाणें होतें. जो शिवलिंगपूजेत रत असतो त्याला महापातकापासून उत्पन्न होणारे दोष पाण्यांतील कमलपत्राप्रमाणें बाधूं शकत नाहींत. ज्याच्या पुनर्जन्माचा छेद करण्याची शंकर इच्छा करतात, त्यांना लिंगार्चन करण्याची बुद्धि उत्पन्न होते. त्रैलोक्यांत लिंगाराधनेसारखें दुसरें पुण्य नाहीं. शिवलिंगावर अभिषेक केल्यानें सर्व तीर्थांत अभिषेक केल्याप्रमाणें होईल. म्हणून जे कोणी महातेजाळा वाढविणारी परमलक्ष्मी प्राप्त करून घेण्याची इच्छा करीत असतील त्यांनीं महेशाच्या लिंगाची पूजा करावी.”

सौरपुराणांत विष्णूला शिवानें असें म्हटलें आहे कीं, “शिवलिंगाच्या ठिकाणीं माझी पूजा कर. लिंगमूर्ति धारण करणारा मी आहे. सर्व देव लिंगाच्या पूजेनें अज्ञाननिवृत्त होतात आणि त्यांचें संसारभय राहात नाहीं.” त्याच पुराणांत नारदाला ब्रह्मदेव सांगतात कीं, “या भुवनत्रयांत लिंगार्चनापेक्षां श्रेष्ठ कांहीं नाहीं. हे देवयें ! तूं हें जाणून लिंगार्चनरत हो.”

भगवान शिव महादेव म्हणतात :— “हजारों जन्मांमध्ये यज्ञदानादि क्रिया करून ज्या मनुष्यांचीं पातकें क्षीण झालीं आहेत, त्यांनाच लिंगार्चनाविषयी श्रद्धा उत्पन्न होते. यज्ञ, तप, दान, तीर्थसेवा, जप, उदसव हीं सर्व लिंगार्चनावांचून निष्फल आहेत. वर सांगितलेल्या धर्मापेक्षां माझ्या लिंगाची आराधना करणें श्रेष्ठ आहे. मुलें ज्या ठिकाणीं वाळूचें किंवा मातीचें लिंग करून खेळांत त्याची पूजा करतात ते राजे होतात.”

कूर्मपुराणांत मुनीनां सांगतात कीं, “लिंगार्चनासारखें भीतिनाशक दुसरें पुण्य नाहीं. म्हणून पूजकांच्या हिताकरतां लिंगाच्या ठिकाणीं शंकराची पूजा करावी. जो शंकराची लिंगामध्ये नेहमीं पूजा करतो, त्याला घोर नरक प्राप्त न होतां साक्षात् शिवाची प्राप्ति होते. शनयश्च, महातप, संन्यास-वृत्ति, जितेंद्रियत्व हीं सर्व शंकराच्या लिंगाची नित्यपूजा केली असतां त्याचरोबर तुल्य होत नाहींत.”

शिवरहस्य सांगतें कीं, “लिंगार्चनावांचून ज्याचा नित्य काल जातो, तो दुष्ट, वाईट आचरणाचा समजावा : त्याची महा हानि होते. सर्व दानें, नाना

प्रकारचीं व्रतें, तीर्थनियम, यज्ञ हीं सर्व एका बाजूला आणि लिंगार्चन एका बाजूला केल्यास कलियुगांत लिंगार्चन श्रेष्ठ ठरतें. 'यासारखें दुसरें श्रेष्ठ नाहीं असा शास्त्राचा निश्चय आहे. चारहि वेदांमध्ये लिंगाराधनेसारखें दुसरें पुण्य सांगितलें नाहीं असा सर्व शास्त्रांचा निश्चय आहे. म्हणून सर्व कर्मजालाचा त्याग करून विद्वानांनीं मोठ्या मक्तीनें एक लिंगाचाच आश्रय करावा."

काशीखंडांत वचन आहे की, "एक शंकराचें लिंग विधिपूर्वक उत्तम पूजलें असतां शंकर शेंकडों अपराधांची क्षमा करतो व मोक्ष देतो. जसें सात लिंगें उत्तम पूजलीं असता शंकर संतुष्ट होतात, तसे यज्ञ, दान, तप व व्रत यांनीं संतुष्ट होत नाहींत. जो लिंगार्चनविधि जाणतो व नेहमीं लिंगार्चनरत असतो तो मनुष्य दोन नेत्रांचा असतांहि त्याला श्रद्धा म्हणजे तीन नेत्रांचा शंकर समजावा. शेंकडों गाई दान दिल्यानें अथवा शेंकडों सुवर्णदानें केल्यानें जें फल प्राप्त होतें तें एकदां लिंगपूजा केली असतां प्राप्त होतें."

सौरपुराण सांगतें की, "धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या पुरुषार्थसिद्धीला लिंगार्चन हें साधन होतें. त्यानें उपसर्ग शांत होतात. विघ्नांचा नाश होतो. मन प्रसन्न होतें. सर्व देवांचा ईश, सर्व देव ज्यास नमस्कार करतात, अशा शंकराची पूजा केली असतां हे लाभ होतात; व सर्व देवता पूजित होतात. कारण तो व्यापक आहे. जो नेहमीं लिंगार्चनरत असतो, त्याला उदकातील कमलपत्रांप्रमाणें महापातकांचा दोष लागत नाहीं. जास्त शालें सांगून काय करायची आहेत? थोडक्यांत सांगतो. सर्व व्यापार टाकून महेश्वराची पूजा करावी. वेदशास्त्र किंवा तीर्थ यांच्या सेवेनें काय होणार आहे? नेहमीं शंकराचें पूजन करावें, हा उत्तम उपदेश होय. सत्यहितसार पुनः पुन्हां सांगतो—अस्तर आणि दग्ध असा हा संसार आहे. यांत शिव (लिंग) पूजन हें सार आहे, म्हणून दग्धसंसारग्रंथी जो अत्यंत दुर्भेद्य आहे त्याला शंकरार्चन हें परनिर्मल असें छेदणारें आहे. जे कामदेवाची (लिंगमूर्ति) नित्य पूजा करतात, ज्यांचें वर्तन व शील चांगलें असतें, ते दोषरहित होऊन संसाररूपी समुद्राला तरतात. त्यांनीं नाना प्रकारच्या यज्ञांनीं देव-ऋषिपितर यांना तृप्त केलें असें समजावें. ज्यांनीं भगवान शंकराचें पूजन केलें, त्यांनीं सर्व यज्ञ केल्याप्रमाणें होतें. या कर्मभूमीमध्ये लाखों जन्मांमध्ये स्वर्ग-मोक्ष देणारा असा हा मनुष्यजन्म प्राप्त होतो. अशा तऱ्हेचा मनुष्यजन्म प्राप्त झाला असतांना

जे शंकराचें पूजन करीत नाहीत, ते अगदी मूर्खांतले मूर्ख असल्यामुळे त्यांच्या ठिकाणी विवेक राहात नाही. शंकराचें पूजन हाच उत्तम धर्म आहे. हेंच उत्तम तत्त्वज्ञान आहे, म्हणून सर्व त्याग करून कलियुगांत सदाशिवाची पूजा करावी.”

पद्मपुराण म्हणतें की, “मुमुक्षूंनीं रात्रंदिवस लिंगपूजाच करावी. लिंगाच्या पूजेनें पुष्कळ मोक्ष पावले. म्हणून देव, मनुष्य, गंधर्व आणि मुक्त होण्याची इच्छा करणारे मुनि सर्वांनीं सावध रीतीनें लिंगपूजा करावी. शिवाचें लिंगाच्या ठिकाणीं सर्वकाळ सांनिध्य आहे. एवढ्याकरतां विद्वानांनीं सतत लिंगपूजा करावी. वेदोक्तलिंगपूजाच वेदमार्गरत, शुद्ध आणि मोक्षरूप फलाची इच्छा करणारे, अशा द्विजांनीं सतत करावी. सर्व इच्छा पूर्ण करणारे नित्यलिंगपूजन सुलभ आहे. पण याचा त्याग करून लोक नरकांत पडतात हें आश्चर्य आहे. केवळ लिंगपूजेनेंच पुष्कळ ऋषि कैलासाला गेले. निर्मल लोकांना तो दुर्लभ नाही. लिंगपूजा करणाऱ्या शिवमक्ताला पाहून यमकिंकर दूर पळतात. त्यांना यमाच्या आज्ञेचें स्मरण होतें. लिंगपूजनाचांचून दुसरा श्रेयस्कर मार्ग नाही ही गोष्ट सत्य आहे यांत शंका नाही. लिंगार्चनाचें माहात्म्य वेदांनामुद्धां समजणें कठीण आहे. ब्रह्मदेव, विष्णु व इतर देव यांना देखील तें समजत नाही.”

कूर्मपुराणांत म्हटलें आहे की, “लिंगापेक्षां दुसरें श्रेष्ठ नाही. लिंग हें मोक्ष देणारें आहे, म्हणून सर्व कामप्रद व विभु अशा ईश्वराची लिंगांत पूजा करावी. अति उत्तम स्थानांत असणारें शिवस्वरूप जें शिवलिंग याची (इतर आराधना न करतां) प्रयत्नानें पूजा करावी. सर्व लोक या शिवपूजेनें प्रयत्नानें शिवाप्रत जातात; म्हणून नाना प्रकारच्या उपायांनीं लिंगपूजन करावें. सर्वज्ञ श्रीमहादेव सर्वव्यापक असून आपल्या मक्तांवर अनुग्रह करण्याकरतां लिंगाकारानें राहातो. संसाररूपी घृष्टार्ची प्रचळ मुळेंहि लिंगार्चनरूपी वणव्याने नष्ट होतात. प्ररूढमूल असलेला हा संसारवृक्ष लिंगार्चनरूपी कुऱ्हाडीनें तोडून उपासक शंकराकडे जातात. पूर्वी संसाराच्या शांतीकरितां मोठमोठे ऋषि लिंगाची आराधना करून संसारबंधनांतून मुक्त झाले. हे कणा ! लिंगार्चनाचांचून संसाराचा नाश होत नाही; म्हणून संसारशांतीकरितां शिव (लिंग) पूजन कर.”

शिवरहस्य सागतें कीं, “मातेच्या गर्भापासून निघालेला पुन लिंगार्चनात रत झाला असता त्याच्या मातेचा गर्भधारणेपासून प्राप्त झालेला क्लेश सफल झाला असें समजावें ज्या कुलामध्ये लिंगपूजा करणारा उत्पन्न होतो, तेंच कुल उत्कृष्ट व धन्य असें आम्ही समजतो कलियुगामध्ये लिंगार्चनपूजा हें एकच सार आहे तेंच घोरसत्सारूपी महासागरापासून तारणारें आहे सत्सारूपी अग्नीनें तप्त झालेल्या लोकाना शिवलिंगार्चन हें अमृत होय हें सत्सारत्ताप व पाप तत्काल दूर करतें शिवलिंगार्चें पूजन करून जो आनदानें शिवाला पाहातो तोच सर्व भाग्याचा निश्चित आलय समजावा जास्त काय सागावें, जो नेहमी लिंगपूजा करतो, तो मला अति प्रिय होतो यात संशय नाही कलियुगात मनुष्यजन्म अत्यंत दुर्लभ आहे तो प्राप्त झाला असता लिंगपूजा करावी मनुष्यामध्ये सुद्धा ब्राह्मणापासून ब्राह्मण स्त्रीच्या ठिकाणी जन्म झाला असेल तर अवश्य शिवलिंगपूजन करावें ”

“वर्णाना उत्तम धर्म शिवलिंगार्चन करणें हाच श्रेष्ठ आहे, म्हणून वर्णांचे इतर धर्म गौण मानले पाहिजेत ब्राह्मणाना, विशेषकरून शिव-लिंगार्चन श्रेष्ठ आहे शिवलिंगाच्या पूजेनें जें फल प्राप्त होतें, तें कोट्यवधि अश्वमेधानां प्राप्त होत नाही लिंगार्चनानें प्राप्त होतें तें अन्य धर्मानें प्राप्त होत नाही ही गोष्ट जाचालवाचानीं सांगितली आहे ” (सनत्कुमार संहिता)

“ज्यात भूतें लीन होतात व ज्यापासून ती उत्पन्न होतात, असें जें परमभोम तें लिंग होय तो निष्कल परमशिव समजावा ज्या भावानें शकराचें योग्याकडून चिंतन केलें जातें तें लिंग तीन प्रकारचें आहे व्यक्त, अव्यक्त, उभयात्मक व्यक्त म्हणजे सकल, अव्यक्त म्हणजे निष्कल व शानध्योतिरूप हें व्यक्ताव्यक्त समजावें ” (महाकालोत्तर)

“हे ब्राह्मण हो, लिंगाचा यथावत् नम मी तुम्हाला सागतों शकराच पाहिलें लिंग ओंकार होय तें सर्व कामना पूर्ण करणारें आहे शिवाचें सूक्ष्म लिंग प्रणवरूप आहे तेंच निष्कल होय शकराचें स्थूल लिंग म्हणजे हें ब्रह्मांड होय त्याचें नाव पचाक्षर होय या दोन्ही प्रकारच्या लिंगपूजेला तप म्हणतात तें मोक्षप्रद आहे पुरुषप्रकृति तसेंच आकाशादि पचमहाभूतें इत्यादि शकराचीं अनेक लिंगें आहेत त्याचें विस्तारानें वर्णन करण्याची शक्ति शिवाहून अन्य कोणाचीच नाही ” (शिवपुराण)

“ लिंगपदाचा अर्थ रूप आहे, अर्थात् ज्या ज्या रूपांत शिवाची भावना शास्त्रांत सांगितली आहे, तीं सारीं शिवाची कल्पित लिंगेच आहेत. ज्याप्रमाणें कल्पित अनित्य वर्णांच्या द्वारां मनुष्य विद्वान् व कृतार्थ होतो, त्याप्रमाणें या कल्पित शिवरूपांच्या उपासनाद्वारां मानवाचें कल्याण होतें असें सांगून सूतानें शिवरूपाचा क्रम सांगितला तो असा :— पहिल्या प्रथम प्रणव हें शिवरूप आहे. त्याची उपासना केली असतां सर्व कामना पुऱ्या होतात. या प्रणवप्रतीकांतहि एक सूक्ष्म ओम् हें रूप व दुसरें पंचाक्षर नाम व सर्व वर्णमाला हें स्थूलरूप आहे. या पंचवर्णात्मक स्थूलरूपाची प्रतिमा पंचमुखी महादेव ही आहे. या स्थूलसूक्ष्मरूपाची पूजा करणें यास तप म्हणतात. त्यानें मोक्ष प्राप्त होतो. ॐ च्या आकृतींत लौकिक, वैदिक व उपास्य शिवलिंग वसें तें दाखवितात. तसेंच ॐ या आकृतीच्या अनेक तुकड्यांत तेद्वीस देवता दाखवितात. तसेंच ब्रह्म, माया, जीव, मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार, आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथ्वी हीं तत्त्वे निरनिराळ्या विभागांत दाखवितात. अ = शुद्ध ब्रह्म, उ = विशुद्ध प्रकृति, म = दोहोंच्या संमेलनाचें परिचायक. अशा निरनिराळ्या प्रक्रियेनें ॐ हें अखिल ब्रह्मांडव्यापी शिवलिंग आहे असें निदर्शित करतात. सर्ववर्णमय शिवलिंग आहे असें म्हणण्यांत हाच सर्वव्यापकत्वाचा भाव असतो. ”

हें जें लिंगपूजामाहात्म्य येथवर सांगितलें त्याचें आस्थापूर्वक चिंतन करावें. यांत ब्राम्ह्य आणि जशील भावाचा यत्किंचितहि गंध तरी आहे काय ? हा वाचकांनीं विचार करावा.

प्रतिमा आणि प्रतीक यांत महत्त्वाचा भेद हाच आहे की, प्रतिमा स्वरूपतः जशी परिच्छिन्न, रूपाविशिष्ट, साक्ष्यव व व्यावर्तक असते तसें प्रतीक नसतें. प्रतीक हें स्वरूपतः अरूप व निरवयव असतें. अर्थात् त्या ठिकाणीं जघन्य इंद्रियांची कल्पना करणें हें अगर्दाच अयोग्य ठरतें. प्रतीक हें अत्यंत साधें असून तें एकच एका अद्वय परमात्म्याचें असतें. कोणत्याहि देवतेची कारणब्रह्मरूपांतच उपासना करावी हें आचार्यांच्या पंचप्रतीकोपामनेचें रहस्य दिसतें. शिवपंचायतनांत शिव हें कारणब्रह्म असून याची चार कार्यरक्षे मानावी असें रथांतल रहस्य आहे.

प्रतिमोपासना ही वस्तुनग्न म्हणजे प्रतिमातंत्र असते. प्रतीकोपासना

कर्तृतनच असते. प्रतिमोपासनंत प्रतिमेच्या अवयवांच्या सौंदर्यादि गुणांवर मन लुब्ध होणें किंवा प्रतिमेचा कुरूपतेबद्दल मनानें तिरस्कार करणें संभवतें. प्रतीकोपासनंत हे कोणतेच विकल्प संभवत नाहीत. याप्रमाणें भागवतांच्या प्रतिमोपासना, याशिकांच्या अग्न्युपासना, तसेंच सूर्यादि एकदेशी प्रतीकोपासना सोडून जगत्कारणाचें एकमेव प्रतीक या दृष्टीनेंच शिवलिंगाचा महिमा वर्णिला आहे हें लक्षांत घ्यावें.

याप्रमाणें एखाद्या शिलेची मूर्ति घडण्यापूर्वी त्या अनघड शिलेंत असंख्य आणि विविध मूर्ति अव्यक्त दर्शत असूं शकतात, त्याप्रमाणें प्रतीकोपासना ही सफल-निष्कलाची अभ्यक्तोपासना असते.

निर्गुण अधिष्ठानभूत ब्रह्म आणि अनिर्वचनीय माया या दोघाचें शिवलिंग हें प्रतीक आहे असें उपमन्यु सांगतो. अर्थात् या ब्रह्ममाया युग्मांत ग्राम्य आणि अश्लील भाव कसा संमेल ! कारण वस्तुतः तेथें द्वैतच नाही. एक शिवलिंग पूजल्यानें सर्व कांहीं पूजल्याप्रमाणें होतें. याचाच अर्थ तें अमित्र-निमित्तोपादानरूप असें व्यापक ईश्वराचेंच प्रतीक आहे असा होतो. एरव्हीं सयोनिशिश्न प्रतीकोपासनेनें सर्व देवपूजा किंवा चारी पुरुषार्थ कसे सिद्ध होतील ! शिवलिंग हें जर अनार्याचें प्रतीक असून तें आर्यांनीं विरोध टाळण्याकरतां स्वीकारलें असतें, तर तें आर्यांच्या देवात फार तर उपांगभूत होऊन राहिलें असतें. अद्यवनमानवांच्या अत्यंत ग्राम्य आणि अश्लील अशा सयोनिशिश्न प्रतीकाला आर्यांनीं अनन्यसाधारण असें महत्त्व देणें अगदींच अशक्य दिसतें. शिवाय शिवलिंग या प्रतीकाचे ठिकाणी ब्रह्माविष्णु इत्यादि सर्व देव लीन असतात व पडंगपदक्रमासह वेदहि त्याच ठिकाणीं अव्यक्त असतात असें स्कंदपुराणांत सांगितलेंच आहे. शिवलिंग हें काहीं शिवाचें स्मारक असें जड चिन्ह नव्हे. शिवलिंगाच्या ठिकाणीं शिव आहे अशी भावना असते. विदेशांतील प्रतीकें व आपल्याकडील ईश्वराची प्रतीकें यांत फार मोठा भेद आहे. ज्याला ईंग्रजींत सिम्बॉल म्हणतात तसें शिवलिंग नाही. तेथे शिवप्राण असतात.

वर सांगितलेल्या लिंगमाहात्म्यांत दुसरा एक असा फार महत्त्वाचा मुद्दा आहे कीं त्यांत शिवलिंगाचें अर्चन ज्ञाक्षणांनीं वेदोक्तपद्धतीनें करावें असें

सांगितलें आहे. अर्थात् तें अवैदिक अनायाचें किंवा शूद्रांचें दैवत आहे असें म्हणतांच येत नाहीं.

शिवलिंग हें जगत्कारणाचें प्रतीक आहे असें अनेक अनुभवसेपन्न ऋषि-वर्यांनीं स्पष्टच सांगितलें आहे. तें एकदेशी सृजन कर्माचेंच प्रतीक नाहीं. कारण तें जन्मापासून उलट निवृत्त करणारें आहे. ब्रह्मचर्य (ब्रह्मानुसंधान) हा त्याचा विशेष आहे. तसेंच तें एकदेशी संहारकारी देवतेचें प्रतीक नाहीं. कारण तें मृत्यूचें निवारण करून अमृतत्व देणारें आहे. तें प्रतीक कोणत्याहि एकदेशी परिच्छिन्न भावनेचें नाहींच. कारण त्याहून अन्य आणि श्रेष्ठ असें परमात्म्याचें दुसरें प्रतीकच नाहीं, असेंच सर्व पुराणें व श्रुतिहि एकमतानें सांगत आहेत.

शिवलिंगोपासनेच्या सांगितलेल्या फलश्रुतींत - कोणाला अतिशयोक्ति वाटत असेल, तर तें त्याचें शिवलिंगनिष्ठेसंबंधी दारिद्र्य किंवा अज्ञान समजावें. शिव-शक्तीला अशक्य असें कांहीच नाहीं. शिवाय मोक्ष पुरुषार्थाचें महत्त्व सामान्य अनधिकारी जीवांस जाणवत नाहीं. यामुळें रोचक अशी ही फलश्रुति न सांगितली तर लिंगार्चनाकडे प्रवृत्तीच होणार नाहीं असाहि यांतील एक परोक्ष गूढभाव असतो.

हा गुह्यार्थ करितां प्रकट । सांडोनि कर्ममार्गाची वाट ।

कर्मब्रह्म उभय मष्ट । होतिल नष्ट अनधिकारी ॥ ३६२ ॥

हें जाणोनि जाते ऋषीश्वरी । वेदार्थ निरूपण कुसरी ।

हा मुख्यार्थ शांकोनि निर्धारि । परोक्षावरी व्याख्यान केलें ॥ ३६३ ॥

(एकनाथी भागवत, ११।२१.)

कांहीं असो. सांप्रदायिक शैवपुराणें जरी आपण सोडून दिली तरी महामारतांत अनुशासनपर्व व द्रोणपर्व यांत साक्षात् श्रीकृष्णानें व श्रीव्यासनां तसेंच उपमन्यु, तंडी, विश्वामित्र इत्यादि महान् ऋषिवर्यांनीं जो शिवमहिमा व शिवलिंगमहिमा विशेष विस्तारानें व अगत्यानें वर्णिला आहे, तो लक्षांत घेतां शैववाङ्मयांतील कांहीं विवक्षित भागांवरून आधुनिकांच्या ज्या विपरीत कल्पना झाल्या आहेत, याचें कारण त्या सांप्रदायिक वाङ्मयाचा गूढ रहस्यार्थ संप्रदाय शुद्ध परंपरेनेंच समजून घेतला पाहिजे तो त्यांना समजलाच नाहीं, हेंच मानणें भाग पडतें. बृहदारण्यकांत लिंगात्म्याचा विचार सुरू असतांनाच

परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः । हे गूढवादान्या गुरुकिङ्कीर्णं सुप्रसिद्ध
ध्रुतिवचन आलें आहे. असो. महामारतांतील ज्या अनुशासनपर्वीत भग-
लिंगाची कल्पना स्पष्ट सांगितली आहे. त्याच पर्वीत अ. ६१ यांत महेश्वराचें
माहात्म्य सांगतांना “ त्याचें लिंग नित्य स्थिर म्हणून त्यास स्थाणु म्हणतात.
त्याचें लिंग नित्य ब्रह्मचर्य पाळतें. लोक त्या लिंगाची नेहमी पूजा करतात. ही
पूजा त्या माहात्म्याला प्रिय आहे, लिंगपूजकांना महान् ऐश्वर्य मिळतें ” इत्यादि
वर्णन आहे. त्यांत भगलिंगाचा ग्राम्य मैथुनभाव दिसत नाही. द्रोणपर्व,
अ. २०२ यांत प्रत्येक परमगुह्य हे महेशाचें रूप असल्याचें सांगितलें आहे.

तदाप्रभृति लोकेषु लिंगार्चासुप्रतिष्ठिता । लिंगवेदी महादेवी
लिङ्गां साक्षान्महेश्वरः ॥ —लिंगपुराण १।१७

प्रकरण ९ वें

सगुण-निर्गुण शिव

निर्गुणः सगुणश्चेति शिवो ज्ञेयः सनातनः ।

निर्गुणः प्रकृतेरन्यः सगुणः सकलः स्मृतः ॥

—शारदातिलक.

एवं ईक्षण आरंभी शेवटीं प्रवेश । इतुकें निर्माण करीं मी ईश ॥
परी हें मायिक रूप सविशेष । बोलिजें माझें ॥ ४५० ॥

एवं सृष्टि स्थिति संहार तिन्ही । याचा कर्ता मी एकला ॥ ४५१ ॥
तरी अवधारा सविशेषाविण । बोलतां नये निर्विशेष निर्गुण ॥
तस्मात् सविशेषामार्जी ओळखून । निर्विशेष अर्गे व्हावें ॥ ४६३ ॥

—वेदेश्वरी, ६.

निर्द्वंद्व स्वरूपः—शैववाङ्मय अद्भुतरम्य व गूढ आहे, त्याचा
किंचित् नमुना या प्रकरणांत निदर्शित करीत आहे. शैवतत्त्वज्ञानांत शुद्ध

परब्रह्म व श्चलब्रह्म या दोहोंसहि शिवच म्हणतात. शिवाची सगुण-निर्गुण, अथवा सक्रिय-निष्क्रिय अशी उभयविध रूपे मानतात. श्चलब्रह्मरूपांत प्रकाशतत्त्वाचें प्राधान्य असतें, तेव्हां त्यास शिव व विमर्शतत्त्वाचें प्राधान्य असतें, तेव्हां त्यास शक्ति असा भेद मानला आहे. तरी केवळ प्रकाशस्वरूप अथवा शिवस्वरूप किंवा एकमेवविमर्शरूप अथवा शक्तिस्वरूप कधीच नसतें. सगुण-निर्गुण शिव हीं अविनाभूत तत्त्वे आहेत.

उपास्य अथवा ध्येय — शिवलिंगार्चन किंवा शिवलिंगपूजा अशा साधनमार्गानें शिवाची जीवानें समरस होणें हा शिवलिंगोपासनेचा वस्तुतः अर्थ आहे. पण शिवलिंगद्वारां च्या शिवाची उपासना करावयाची तो शिव अज्ञेय नसला तरी दुर्विज्ञेय आहे खास. शिवमहिम्न पाठांत कोठें कोठें “ तव तत्त्वं न जानामि कीदृशोऽसी महेश्वर । यादृशोऽसि महादेव तादृशाय नमो नमः ॥ ४१ ॥ ” असा श्लोक आढळतो. शिवलिंगोपासनेचें स्वरूप व्यवहारतः असेंच आहे. निर्गुण शिव निर्गुण म्हणून त्याला उपमा नाही व त्याची प्रतिमा नाही. सगुण शिवरूप अनंत असल्यामुळें त्यालाहि दुसरी उपमा नाही व त्याचीहि प्रतिमा संभवत नाही. म्हणून शिवाची लिंगपूजा सांगितली आहे. कारण प्रतिमा करतांच येणार नाही. पण शिवलिंगाची पूजा करतांना अशात व अकल्पनीय अशा शिवाचें ध्यान कसें करावें हा प्रश्न उद्भवतोच. म्हणून शाखाचंद्रन्यायानें शिवाचें सगुण-निर्गुण रूप कळण्यासाठीं शास्त्रकारांनीं जो यत्न केला आहे त्याचाच थोडा अंश या प्रकरणात सांगायचा आहे. शिवाचे सगुणसाक्षात्कार योगीरूपांत, किरातरूपांत, सौदागररूपांत, अतिथिरूपांत असें व्यक्तिपरत्वे भिन्न रूपांत होत आलेले आहेत. तसेंच उलट शिवाची कांहीं निश्चित ध्यानेंहि शास्त्रकारांनीं ठरविली आहेत. हीं दोन्ही प्रकारचीं रूपे वस्तुतः म्हणजे शिवाची वास्तविक रूपे आहेत किंवा ती कर्तृतंत्र म्हणजे ती भक्तमायनांस अनुसरून तत्पुरती मानावयाची आहेत ? या छिष्ट विषयांत न शिरतां आध्यात्मिक व आधिदैविक जगांतील शिवाची वास्तविक नित्यरूपे कोणतीं त्याचेंच थोडें दिव्दर्शन या प्रकरणांत करावयाचें आहे. ध्यानाकरतां रचलेली किंवा गृह्येनें किंचित् काल साक्षात्कृत झालेलीं रूपे यांस किंवा शिवकथांत प्रसंगानुसार वर्णिलेल्या अशा शिवरूपांस अनुभवसिद्धवत् मानलें, तरी त्यांचा विचार

या प्रकरणांत केला नाही. कारण शिवाचीं अनेक मुखें, अनेक हात इत्यादि लक्षणांची रचलेली ध्यानस्वरूपे जरी ध्येयरूप असली, तसेंच शिवाची आख्यानकरूपे किंवा साक्षात्कृतरूपे जरी भूतार्थवादानें सत्य मानली तरी सृष्टीच्या सूक्ष्मस्वरूपांतील किंवा देवताविशानातील ती पारमार्थिक किंवा व्यावहारिक रूपे असें म्हणतां येणार नाही. तसेंच, एकास साक्षात्कृत झालेलें शिवरूप तसेंच दुसऱ्याला साक्षात्कृत होतें असें नाही; म्हणून हा एकांतिक विचार सोडून देवताविशानाच्या सामान्य दृष्टीनें या प्रकरणांत विचार केला आहे.

पुरुषविध अपुरुषविध :—आकाशांत विद्युत् चमकली कीं तिचें व्यापक प्रकाशरूपांत किंवा प्रकाशरेखारूपांत प्रत्यक्ष दर्शन होतें असें वाटतें. पण तें विद्युच्छक्तीचें वास्तविक स्वरूप नव्हे. तें सूक्ष्म व अव्यक्तच असतें. प्रकाश एवढेंच विद्युत्चें कार्य नाही. गति, आकर्षण, विकर्षण, ध्वनि-लहरीचें वाहन, रोगनिवारण, दाहकता इत्यादि अनेक शाताशात कार्ये तिचीं असतात. त्या त्या कार्यानुमेय विद्युच्छक्तीचे प्रकार आणि विकार भिन्न असतील. शिवक्तीचें अथवा सशक्तिक शिवतत्त्वाचें असेंच म्हणतां येईल. हे सारे प्रकार पुरुषविध असतील असें वाटत नाही आणि जें पुरुषविध शिवतत्त्व असेल तेंहि आपल्याप्रमाणें देहाकार असलें पाहिजे असेंहि म्हणवत नाही.

सोपाधिक द्वाैत निरुपाधिक अद्वैत :—व्याप्रमाणें एकच व्यक्ति घरी पुत्र, पिता, पति, बंधु, काका, इत्यादि भिन्न नात्यांनी, पाहेर शिव-शेजारी, नागरिक, स्वयंसेवक, पंच इत्यादि प्रकारें, कचेरीत निरनिराळ्या अधिकारपरत्वे, याप्रमाणें विविध अमिनिवेशांनीं वावरत असते, एकच अमूर्त राजसत्ता महामन्त्र्यापासून गांवमहारापर्यंत विविधरूपे धारण करते, त्या-प्रमाणें या त्रैलोक्यांत शिव विश्वात्मक, विश्वचर, विश्वातीत अथवा मायोपहित, मायाविशिष्ट, मायातीत अशा विविध सूक्ष्मसूक्ष्मतरतमरूपांत विद्यमान असतो. एका रुद्राध्यायांत कितीतरी प्रकारच्या रुद्रांना नमस्कार केला आहे व रुद्र असंख्यात असल्याचें म्हटलें आहे. पण अनेक सोंगें घेणारा नट जसा त्या सर्व सोंगांहून वेगळाच असतो, असख्य छाटालहरी, बुदबुद यांना धारण करणारा सागर वेगळाच असतो, किंवा सर्प, माला, काठी, पाण्याची रेपा, भूमीत पडलेली भेग असे अनेक मास उत्पन्न करणारी अधिष्ठानरूप दोरी त्या सर्वांहून वेगळीच न बदलणारी नित्य एकचस्वरूप असते,

त्याप्रमाणे एकेश्वर जो शिव त्याचें स्वरूप अविकारी असले पाहिजे व तेंच वस्तुतः शिवलिंगोपासनेत शोधावयाचें आहे. पण महदाश्चर्य असें आहे की, तें जाणण्यापूर्वी खरी शिवपूजा संभवत नाही. (“देवे परिचयो नास्ति वद पूजा कथं भवेत् ।”—चोघसार) आणि पुढें तें जाणल्यावर पूज्य-पूजक हा द्वैतभावच उरत नाही. “जाते परिचये देवः पूजामपि न कांक्षति”—चोघसार म्हणजे “शिवोभूत्वा शिवं यजेत् ।” असें झाल्यावरहि शिवपूजा संभवत नाही. पण श्रीनरहरस्वामी म्हणतात की, शिवासंबंधी अज्ञानरूपी सुतक आहे, तोंवर पूजेचा अधिकारहि वास्तविक नसतो. (पूज्यपूजकता न शे मूर्खस्त्वज्ञान सूतकी, चो. सा.) त्या अज्ञाननिरसनासाठीं हें वाक्यप्रायश्चित्त आहे असें जाणावें.

निर्गुण परमशिवः—या जगांत असंख्य रूपांत नानात्व दिसत असूनहि “सर्वे खल्विदं ब्रह्म ।”, “ब्रह्मै वेदं सर्वं ।”, “एकमेवाद्वितीयम् ब्रह्म” असा वैदिकांचा अटल अद्वैत सिद्धान्त आहे. असें हें जें निर्विशेष, निरपेक्ष, निरंजन, निर्गुण, निष्क्रिय, निर्विकार, या प्रकारचें केवळ निषेध मुक्तानें निर्दिष्ट केले जाणारें एकमेवाद्वितीय तत्त्व तेंच परम शिव-तत्त्व होय. (श्वे. उप. ६।११. १९; १।१०; ४।१८ अथर्वशिरस. उप. ५.)

सांख्यादर्शनकारांनी या अखिल विश्वांतील पदार्थांचें वर्गीकरण करून चोवीस तत्त्वे ठराविली आहेत. (कपिलगीता, २।११.) त्या चोवीस तत्त्वांचा मूलाधार प्रकृति आणि पुरुष हें द्वंद्व होय. (क. गी. २।९) अद्वैत वेदांतानें या द्वैतापैकी प्रकृति ही भिऱ्या मानून पुरुष हें एकच तत्त्व मानलें आहे. (ब्र. सू. २।१-९, २४, २५. श्वे. ६।८ छा. ६।२. वृ. उप. ४।४।१९) तो एकच एक पुरुष म्हणजे परमशिव होय. (तै. उप. श्वे. उप. महानारायण उप. १।१५) या पुरुषाचेहि गीतेंत क्षरपुरुष, अक्षरपुरुष व अव्ययपुरुष अथवा पुरुषोत्तम असे तीन पुरुष मानले आहेत. (गीता १५।१८) त्यांतील पुरुषोत्तम तोच शिव होय. (श्वे. उप. ४।१४ पारमेश्वरागम)

परात्परः—यापुढें जाऊन विज्ञानवाद्यांनी क्षरपुरुष म्हणजे अपरा प्रकृति, जगाचें उपादानकारण, अक्षरपुरुष म्हणजे पराप्रकृति जगाचें निमित्तकारण, व त्यांस आलंछनरूप मायावच्छिन्न चेतन म्हणजे अव्यय-पुरुष, आणि त्याच्याहि पलीकडे मायानवच्छिन्न सर्वयलविशिष्ट रसरूपव्यापक

तो परात्पर असें मानलें आहे हें जें विज्ञानवाद्याचें सर्वश्रेष्ठ स्वरूप तो परमशिव होय (यात बलविशिष्ट ही जी नित्योपाधि मानली आहे ती केवलाद्वैत्यास मान्य नाही)

छत्तीस तत्त्वे — शैवशाक्तांच्या तत्त्वज्ञानात साख्याहून एका अर्थां जास्त सूक्ष्म विचार करून साख्यांच्या, पंचमहाभूतें, पंचतन्मात्रा, दशेंद्रियें, मन, बुद्धि अहंकार, आणि प्रकृति या चौवीस तत्त्वांच्या पलीकडे जाऊन (१) माया, (२) कलौ, (३) कौल, (४) निर्यति, (५) विद्या, (६) रारा (७) पुरुष हीं सात शुद्धाशुद्ध तत्त्वे व त्यांच्याहिपेक्षा सूक्ष्म म्हणजे (१) शुद्धविद्या, (२) ईश्वर, (३) सदाशिव, (४) शक्ति, (५) शिव, अशी पाच सूक्ष्मतरतम तत्त्वे मानली आहेत त्यांच्या छत्तीस तत्त्वांतील जें शबल शिवतत्त्व त्यासहि आधार असें जें परसविद्रूप परमशुद्ध व एकमेव तत्त्व तेंच परमशिवतत्त्व होय

१. ईशविज्ञानमाध्य, हिंदी ख १, पृ. २१ परात्पर म्हणजे वैदिक ब्रह्म-
वन व अव्यय म्हणजे त्यातील ब्रह्मवृक्ष [ब्रह्म वन ब्रह्म स वृक्ष आस
यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षु । तै० ब्राह्मण] २ सर्वसंघवस्त्वेन सपूर्ण.
शिवसंशित. । शिवपुराण. आचिन्त्यमव्यक्तमनन्तरूप शिव प्रशान्तममृत
ब्रह्मयोनिम् ॥ कै उ १।६ अशक्तोऽहं गुणान् बक्तुं महादेवरस्य धीमत ।
यो हि सर्वगतो देवो न च सर्वत्र दृश्यते ॥ म मा. अनु १४।३
३ चिञ्जडादि भेद करणारी शिवशक्ति ४ सर्व कर्तृतेचा उपाधि सापेक्ष
सकोच करणारी ती कला ५ वस्तूच्या नित्यतेचा परिच्छेद करणारा तो काल
कंचुक होय ६ पूर्ण स्वातंत्र्याचें जें नियमन ती नियति ७ आत्म्याच्या
सर्वज्ञतेचा सकोच करणारी ती विद्या ८ भोगविषयक इच्छेचा प्रेरक तो राग.
९ भोक्ता आणि कर्ता तो पुरुष १० यात अहं आणि इह हे दोन्ही माव तुल्य
असतात. ११. यात अहंपेक्षा इहतेस प्राधान्य असतें. यासच बिंदु म्हणतात.
१२ यात इहतेपेक्षा अहमावाला (शिवतत्त्वाला) प्राधान्य असतें यास नाद
म्हणतात १३. समान शिवतत्त्वास शक्ति म्हणतात १४ उन्मन शिवतत्त्वास
शिव म्हणतात यात अहंइह हा भेद नसतो १५. करायण शक्तिअक,
पृ ५८३ ते ५८७ Garland of letters by an J. Woodroffe.

शि ... ३५

भुवने—याप्रमाणे शबल शिवतत्त्वापासून पृथ्वीतत्त्वापर्यंत जी ३६ तत्त्वांची उतरती श्रेणी शाक्तांनी मानली आहे, तीत स्वायून पृथ्वीतत्त्वापासून वर प्रकृतितत्त्वापर्यंत जी साख्यांची चौवीस तत्त्वे आहेत, त्यांत सूक्ष्म भेद करून शैवशाक्तांनी एकशेचौसष्ट भुवने अथवा जगते मानली आहेत. त्या सर्वांचा स्वामी ब्रह्मा होय. त्यावरील पुरुषापुढील व कलेपर्यंत माया कचुकाच्या चारा भुवनांचा स्वामी विष्णु आहे. काल आणि मायेच्या दहा भुवनांचा स्वामी रुद्र महेश्वर आहे. यापुढे सदाशिवतत्त्वापर्यंतच्या १८ भुवनांचा स्वामी ईश्वर आहे. त्यापुढील सप्तमी शक्ति तत्त्व व उन्मनी शिव-तत्त्व यांच्या पंधरा भुवनांचा स्वामी शबल शिव होय. त्याहूनहि श्रेष्ठ म्हणजे दोनशे-चौवीस भुवनाच्या अतीत तो शुद्ध परम शिव होय. [कल्याण शाक्त अङ्क, पृ. ५८३ पहा.]

शाम्भवदर्शन—शाम्भवदर्शनांत याहून वेगळें वर्गीकरण आहे. त्यांत र्चाद्रशेपाच्या आठ अवस्था मानल्या आहेत. (१) बिंदु अवस्था चित् (२) व्यापक अवस्था चित्ति (३) आन्तरिक व बाह्य क्रियाशीलता-चित्त (४) अंतर्मुख बोध-चेतन्य (५) या बोधाची धारणा-चेतना (६) इंद्रिय व्यापार-अनुभव (७) देह (८) चंद्र, सूर्य आणि अग्नि यांच्या शरिरातगेत सूक्ष्म शक्तिकला याप्रमाणे सूक्ष्मापासून स्थूलापर्यंत परासवित अथवा परम-शिवाच्या या अवस्था मानल्या आहेत.

केवलाद्वैत—या शैवशाक्तांच्या परमशिवतत्त्वांत शक्ति भेदाभेदरूपानें व समरसत्वानें मानलेली असते. असा हा स्वगत भेदाभासहि पथास लपत नाही असे जे केवलाद्वैती त्याचें जें केवल तत्त्व त्यासच परमशिव म्हणावें.

जेथे सृष्टि नाही व सृष्टीची कल्पनाहि शिवली नाही, असें जें विश्वातीत स्वरूप तो ब्रह्मभाव होय. हा भाव शून्यरूप नाही; म्हणून त्यास सद्रूप म्हणतात. तो जडरूप नाही म्हणून त्यास चिद्रूप म्हणतात. त्यांत अपूर्णतेचा लेशहि नाही म्हणून त्यास आनंदरूप किंवा अनंतरूप म्हणतात. असें हें जें निःसंग, अद्वय रूप तोच निर्गुण परमशिव होय. तेंच शुद्ध ब्रह्मात्मरूप होय.

ईश्वररूप—या ब्रह्मभावात ब्रह्मप्रकृति जगत्कल्पनारूपानें उदित होऊन ती कल्पनारूप प्रकृति जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय करीत आहे, असें जें ब्रह्म-भावाचें साक्षीत्वानें ईक्षण त्या सगुणभावास ईश्वरभाव असें म्हणतात.

गीतेतील क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचारांतील जो क्षेत्रज्ञ अक्षरपुरुष ते शिवाचेच सगुण-रूप होय.

व्यापकरूप—या ब्रह्मप्रकृतीच्या विलासांत म्हणजे सृष्टिरूपांत अनुसूत अथवा संबंधित असा जो ब्रह्मभाव तोच विराटभाव होय. या आपल्या विराट भावांचेहि किंचित् दर्शन शिवाने श्रीरामाला दिल्याचे वर्णन पुराणातरी आहे. रुद्राध्यायांत व शीवगीतेतील विभूतिवर्णनांत हाच व्योमकेशी भाव आहे. सारांश, हे सारे शास्त्रात ब्रह्मांड अथवा अशी असंख्य ब्रह्माण्डे हे सगुण शिवाचे विराट स्वरूप होय.

महेश्वर—याप्रमाणें या विश्वात्मक सगुण शिवाचें मन, वाणी, बुद्धीस अगोचर असें जें उत्पत्ति, स्थिति, लयकारी (आणि याशिवाय तिरोभाव आणि अनुग्रहकारी) आधिदैवतरूप तेच ब्रह्मा-विष्णु-महेश होत. ही त्रिमूर्ति शिवाचेंच रूप हाय त्यातहि परमशिवतत्त्व हें निपेधावाधि, सबल्यसाक्षी असें ज्याप्रमाणें आहे, त्याचप्रमाणें सहारकारी महेशहि लयसाक्षी असल्यामुळें, महेशाच्या ठिकाणी शिवतत्त्वाचें जणु प्राधान्य मानतात

असा जो अमूर्त महेश्वर शिव त्याचें जें भक्तास गोचर होणारें सगुण साकार रूप तोहि सगुण शिवच होय आणि त्याहिपुढें त्या अमूर्त सगुणेश्वराचें जें प्रतीक तेंहि सगुणशिवरूप शिवलिंग होय

ब्रह्मलिंग—सूतानें लिंगपुराण सांगताना आरम्भी जें मंगल केलें आहे त्यात तो शिवाचें वर्णन करताना म्हणतो कीं, “ शब्दब्रह्म हेंच ज्याचें शरीर, शब्दब्रह्म हेंच ज्याचें प्रकाशक, केवल वर्ण हेंच ज्याचे अवयव, अन्वक्त, अनेक स्वरूपात असलेलें अकार, उकार, मकार, यांनी युक्त, स्थूल, सूक्ष्म, उँकाररूप, ऋग्वेद हेंच ज्याचें मुख, सामवेद हीच ज्याची जिह्वा, यजुर्वेद ही ज्याची मान, अथर्ववेद ज्याचें हृदय, विष्णु, प्रधान व पुरुष त्याहून पलीकडे असणारें, ज्याला उत्पत्ति व लय हीं दोन्ही नाहींत, तमो

[पान न ५४७ वरून]

प्रदेशात्तु शूद्रा पादात् पिनाकिन ॥ लिंगपुराण ईश्वरश्चेतन कर्ता पुरुष कारण शिव । विष्णुर्ब्रह्मा शशी सूर्य शक्रो देवाश्च सान्वया ॥ सृज्यते ग्रस्यते चैव तमो भूतमिदं जगत् ॥ अप्रज्ञातं जगतात्सर्वं तदा ह्येको महेश्वर ॥ म मां शांतिपर्व त्व वै ब्रह्मा च रुद्रश्च वरुणोऽग्निर्मनुर्मव । धाता त्वष्टा विघाता च त्व प्रभु सर्वतोमुख ॥ त्वत्तो जातानि भूतानि स्यावराणि चराणि च, सर्वत पाणिपादस्त्व सर्वतोऽक्षिशिरोमुख । सर्वत श्रुतिमौल्योके सर्वमावृत्य तिष्ठसि ॥ म मां अनु. प ४५।३९७-४०७.

१ यस्य ब्रह्मा च विष्णुश्च त्व चापि सह दैवतै । अर्चयेथा सदा लिङ्गं तस्माच्छ्रेष्ठतमो हि स ॥ म मां अनु प अ १४।२३२, लिंगे संपूजन मुख्यमलामे प्रतिमादिषु ॥ (पद्म पु १०१।११४) पूजयेद्विग्रहं यस्तु लिंगं चापि महात्मन । लिंगं पूजयिता नित्यं महतीं श्रियमश्नुते ॥ म मां द्रो प १३६

गुणामुल्लेखाला कालकद्वद्दं म्हणतात, रजोगुणामुल्लेखाला ज्यास ब्रह्मा हे नांव आहे, सत्त्वगुणास्तव जे विष्णु आहे, निर्गुण असल्यामुल्लेखाला ज्यास महेश्वर म्हणतात, प्रधान व जीव यांस ज्याने व्यापले आहे, सत्त्वीय रूपे किंवा अवस्था यांमध्ये स्थित असणारे, ब्रह्मापासून उत्पन्न झालेले आणि उत्पत्ति, स्थिति व संहार हे व्यापार लीलेने चालावेत म्हणून लिंगरूप धारण करणारे जे ब्रह्म (शिव) त्यास प्रणाम करून मी लिंगपुराण सांगतां.”

अर्धनारीश्वर — कारणाधीश्वराच्या ठिकाणी अर्धनारीश्वर ही भावना आहे. ती क्वचित् शिवाशिवाय हरीलाही लावलेली आढळली, तरी प्राधान्याने ते हराचेच रूप मानले आहे. हराच्या श्चंबक या नांवाची व्याख्या सायणाचार्यांनी “स्त्री अथा स्वसा यस्य,” अशी करून स्त्री शब्दांतील सकाराच्चा लोप मानला आहे. अर्थात् बहीण-भावंडांप्रमाणे पुरुष-प्रकृति ही (आद्य स्फूर्तीची) सहोदर अपत्ये ज्याच्या ठिकाणी आहेत, तो वैदिक श्चंबक शिव होय. यात अर्धनारीश्वराची कल्पना परशिव अधिष्ठानावर केली आहे. हे शिवशक्तिद्वंद्व अविनाभूत असतां भृंगी ऋषींची केवळ शिवाचीच उपासना करण्याची प्रतिज्ञा अव्यवहार्य ठरविण्याकरितां सशक्तिक शिवाने अर्धनारीश्वर हे रूप धारण केले. मागे पृ. २६८।२६९ वर हा विषय संक्षेपतः आलाच आहे.

शिवंगीतेवरील टीकेत म्हटले आहे कीः—

एक मी निर्विशेष असतां । मायिक स्फुरण झालें न होतां । तेचि माया चंचलरूपे जागता । मी असें सर्वज्ञ ॥ ४३८ ॥ चंचळ तेचि जडत्वे प्रकृति । जाणता पुरुष मी स्वयंज्योति । परी उभयांसी स्त्रीपुरुष आकृति । किमपि नसे ॥ ३९ ॥ तोचि अर्धनारी नटेश्वर । तोचि पद्मगुणात्मक ईश्वर । शिवशक्ति आदिनाम प्रकार । तथा विकारासी ॥ ४४० ॥ वेदेश्वरी ६.

सृष्ट्युत्पत्तिपूर्वीची ब्रह्मावस्था वर्णन करतांना श्रुति म्हणतेः— “एकाकी न रमते सद्ब्रह्मितीयमैच्छत् पतिश्च पत्नी च ।” याज्ञिकींच्या पानासादनप्रक्रियेत पांच पानांचे गुग्म ठेवण्यास सांगितले आहे. कारण एकाच्या अपेक्षेने द्वंदाच्या ठिकाणी धीर्य जास्त असते. धी पति व पृथ्वी जाया यांच्या मिथुनभावातून

१. अथ ब्रह्मद्वंद्वं वै अर्धनारी । यदा वै द्वौ संभूतेते अथ तद्वीर्यं भवति । द्वंद्वं वै मिथुनम्प्रजननम् । मिथुनमेवैतत् प्रजनने क्रियते । श. प. ब्रा. १।१।२।१

प्राणिमात्र उत्पन्न होतात. द्यौपिता व अदिति माता असेंहि वर्णन आहे. परमेष्ठि वायुतत्त्वाला वैज्ञानिक साम्य सदाशिव म्हणतात. वस्तुतः प्रत्येक पदार्थ शिवशक्तिरूप आहे. उपनिषदांत या रुद्रशक्तीचें अनेक प्रकारचें वर्णन आढळतें. जगाच्या बुडाशी असलेलें पुरुषप्रकृति हें द्रंद्र किंवा मैथुनी स्त्रीच्या बुडाशी असलेलें लिंगयोनि हें द्रंद्र किंवा स्त्रीपुरुष हें द्रंद्र प्रथम अविनाभूतच मानावें लागतें.

अर्धनारीश्वर हें रुद्राचें किंवा शिवाचेंच रूप मानण्यांत येतें; पण जगत्कारण-वादांत जो तो आपापल्या उपास्याला जगत्कारण मानतो. याप्रमाणे “नर-नारीमयो हरिः” असेंहि म्हणतात. वस्तुतः शक्ति हेंच शिवाचें व्यक्त रूप आहे. असें असतां शक्तिविरहित शिवाची उपासना करण्याची भृंगी ऋषींची प्रतिज्ञा व्यर्थ ठरविण्याकरितां पार्वतीनें तप करून ती शिवाशी एकरूप झाली, अशीहि अर्धनारीश्वराची एक लाक्षणिक स्वरूपाची पौराणिक आख्यायिका आहे.

चैतन्य आणि अहंकार यांचें युगल म्हणजेच अर्धनारीश्वर होय. चैतन्य-युक्त अहंकार शिव व अहंकारयुक्त चैतन्य म्हणजे गौरी होय.

आत्मा त्वं गिरिजा मतिः । असें याचें ध्यान आहे. प्रणवांतिल अकार म्हणजे उमा व उकार म्हणजे शंकर होय. प्रजापतीच्या अग्निपोमात्मक यज्ञांतून सारें

१ तोत्तिरीय. ऐ. आ. ३।१।६

२ यस्य यस्य पदार्थस्य या या शक्तिरुदीरिता ॥ सा सा सर्वेश्वरी देवी सप्त सर्वो महेश्वरः ॥

३ रुद्रो नर उमा नारी तस्मै तस्यै नमो नमः ॥ रुद्रो ब्रह्मा उमा वाणी तस्मै तस्यै नमो नमः ॥ रुद्रो विष्णुश्च लक्ष्मीस्तस्मै ॥ रुद्रः सूर्य उमा छाया तस्मै ॥ रुद्रः सोम उमा तारा तस्मै ॥ रुद्रो दिवा उमा रात्रीस्तस्मै ॥ रुद्रो यज्ञ उमा वेदीस्तस्मै ॥ रुद्रो वह्निश्च स्वाहा तस्मै ॥ रुद्रो वेद उमा शास्त्र तस्मै ॥ रुद्रो बृक्ष उमा वह्नी तस्मै ॥ रुद्रोगन्ध उमा पुष्पस्तस्मै ॥ रुद्रोऽर्थ अक्षरः सोमा तस्मै ॥ रुद्रो लिङ्गमुमापीठं तस्मै तस्यै नमो नमः ॥ रुद्रहृदयोपनिषत्.

४ Rudra's marriage with Uma even after his destroying cupid is his spiritual marriage with Brahma Vidya

[Indo Aryan mythology II, 227]

५ कल्याणशिवांक.

विश्व उत्पन्न झाले आहे. विज्ञानवादी असे सांगतात की, अग्नि हे पुरुषतत्त्व असून ते स्त्रीच्या रजांत आहे. सोम स्त्रीस्वरूप असून ते तत्त्व पुरुषाच्या शुक्रांत आहे. प्रत्यक्ष पाहतां पुरुष स्त्रीचा संभोग घेतो. परंतु वस्तुतः प्राणदृष्ट्या अग्नि-प्राणमय पुरुषाच्या ठिकाणी सौम्य-प्राणमय स्त्रीच संयुक्त होत असते. म्हणजे एका अर्थी पुरुष स्त्री आहे व स्त्री पुरुष आहे. स्त्रीचे स्तनादि कांहीं अवयव पुरुषाचे ठिकाणी, तर्फीच कांहीं पुरुषचिन्ह स्त्रीचे ठिकाणी, अस्पष्ट आढळतात. स्त्रीचे वैशिष्ट्य सौम्य रेत हे पुरुषाचे ठिकाणी आहे आणि पुरुषाचे वैशिष्ट्य अग्नि (रज) हे स्त्रीचे ठिकाणी आहे व त्या अग्नीत रेंताची आहुति असे हे यज्ञकर्म आहे. वेदीला दक्षकन्या म्हटले आहे. उलट निष्क्रिय शवरूप शिवावर शक्तीचे तांडव असे विपरीत मिथुनहि वर्णिलेले आढळते. ही सारी वर्णने अर्थात् लाक्षणिक आहेत.

शिवपुराणाच्या वायवीय संहितेत एक कथा आहे की, ब्रह्मदेवाच्या मानसिक सृष्टीकडून प्रजावृद्धि होईना ; म्हणून ब्रह्मदेवाने तपश्चर्या केली. तेव्हां आद्य शक्ति त्याच्या मनांत उदित झाली. तिच्या आश्रयाने ब्रह्मदेवाने शंभवेश्वराचे ध्यान केले. तेव्हां शिव प्रसन्न होऊन ते अर्धनारीश्वररूपांत प्रगट झाले. या अर्धनारीश्वराने एक परमाशक्ति नामक देवी प्रगट केली. त्या देवीची ब्रह्मदेवाने प्रार्थना केली की, प्रजा-वृद्धि होण्यासाठी नारीकुलाच्या उत्पत्तीची गरज आहे ; यासाठी माझा पुत्र दक्ष याच्या येथे कन्यारूपाने जन्म घे. ते तिने मान्य केले. पुढे नारीकुल उत्पन्न झाल्यावर मैथुनी सृष्टि निर्माण झाली. तिला ह्या अर्धनारीश्वर महेश्वरामुळे माहेश्वरी प्रजा असे म्हणतात.

१ शतपथब्राह्मण विज्ञानभाष्य, (हिंदी) भाग १, पृ. ८६।२०४

२ धिया चक्रे वरेण्यो भूतानां गर्भमादधे । दक्षस्य पितरं तना ॥ ऋ. ३-२७।९ सायणभाष्य-दक्षस्य प्रजापतेः तना तनया वेदिरूपा भूमिः ॥ अदितिर्ब्रजानेष्ट दक्ष या दुहिता तव । ऋ. १०।७२।५. अग्ने...सां योनि-भिद्वाप्तदः । तै. सं. ४।१।१० पहा.

३ पूर्वभाग, अ-१३।१४

४ शंकरः पुरुषाः सर्वे स्त्रियः सर्वा महेश्वरी ॥ वा. सं. पू. ४।५५ लिंगांका च भगांका च तस्मान्माहेश्वरी प्रजा । म. मा. अनु., प. १४।२३३

शिवशक्ति — देवी मागवतांत असा कथाभाग आहे की, एकदां शिवपार्वतीचे भाडण झाले. त्या भाडणाच्या मरांत शिव पार्वतीला अपशब्द बोलले. त्याचा त्यास पश्चात्ताप होऊन पुन्हां असे भाडण होऊ नये म्हणून ते अर्धनारीश्वर बनले. शिव विश्वकुटुंबी बनण्यासाठी आपणच शिवशक्तिरूप झाले. आचार्य म्हणतात — “शिवःशक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुम् ।” शांकरवेदांतांतील, अद्वैत द्वैताद्वय भिन्न आहे, पण शिवागमांतील अद्वैत म्हणजे द्वैताचे नित्य सामरस्य होय. शैवमतातील अद्वैतांत मायेचा त्याग नाही, उलट ब्रह्मशक्ति म्हणून समज आहे.

द्वैताभास—शांकरमतांतहि हा द्वैताभास सूक्ष्मरूपांत दिसतोच. श्वेताश्वतरांतील मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिन तु महेश्वरम् तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्त सर्वमिदं जगत् ॥ ४।१० ॥ तसेच गीतेतील मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् । सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ १४।३ हे वचन व मनुचे “ द्विधा कृतात्मनो देहमर्देन पुरुषोऽभवत् । अर्देन नारी तस्यां स विराजमसृजत्प्रभुः ॥ ” हीं सारीं वचनें अर्धनारीश्वराचेच तात्त्विक विवेचन करितात. देवीला शिवाचे वामाग असे वर्णिलेले आढळते. (त्वया हृतं वाम-धनुः शरीर त्वं शम्भो ।) व अर्धनारीश्वराच्या मूर्तीत बहुधा असेच असते.

निर्गुण-सगुण शिव—शिव निर्गुण असतां सगुण कसा ? असा प्रश्न ऋषींनी केल्यावरून सूत सांगतात, “ परमार्थज्ञानी लोक शिवास प्रणवरूप मानतात. कोणी त्यास विज्ञान, अज असे मानतात. कोणी तो प्रत्यक्ष ज्ञानच आहे, कोणी तो प्रमात्मक भ्रान्तिरहित ज्ञान आहे असे म्हणतात. कांही मुनींचे असे म्हणणे आहे की, शिव हा निर्मल, निर्विकल्प, निराश्रय, शुद्ध, गुरुप्रकाशित असे ज्ञान आहे. ज्ञानाने मुक्ति मिळते आणि ईशप्रसादाने

१ मनु आणि शतरूपा ही कथाहि अशीच लाक्षणिक आहे.

२ सत्यपि भेदागमे नाथ तवाहं न मामकी नरस्त्वम् ॥

सामुद्रो हि तरङ्गः कचन समुद्रो न तारङ्गः ॥

द्वैत मोहाय बोधात्प्राक् प्राप्ते बोधे मनीषया ॥

मक्त्यर्थं कल्पितं द्वैतमद्वैतादपि सुन्दरम् ॥

जाते समरसावन्दे द्वैतमप्य मृतोपमम् ॥

भिन्नयोरिव दम्भयोर्जीवात्मपरमात्मनोः ॥

बोधसार

ज्ञान प्राप्त होतें. निर्गुण, निष्कल शिव सगुण सकल होतो तो त्याचे स्वतःचे इच्छेनेच होतो, त्याला वाटलें म्हणजे तो सगुण होतो^१. शिवाच्या या सगुण विश्वरूपाचें आकाश हें शिर, अंतरिक्ष ही नाभी, सोम, सूर्य व अग्नि हे नेत्र, सर्व दिशा हे कान, पाताळ हे चरण, समुद्र हें पांढरावयाचें वज्र, देव हात, नक्षत्र हे अलंकार, याप्रमाणें त्याचें स्वरूप आहे. ब्रह्मा व ब्राह्मण त्याच्या मुखापासून झाले, विष्णु, इंद्र आणि क्षत्रिय त्याच्या हातांतून निघाले. मांड्यापासून वैश्य झाले व पायांपासून शूद्र झाले. अशा प्रकारें हा कर्मात्मा प्रकृतीत काम करावयास लावतो. ++ वस्तुतः सकल किंवा निष्कल असा भेद नाहीच. हें सर्व शिवमय आहे. (लि. पु., पू. अ. ७५)

शिवमहेश्वर—अव्यय (अलंबन), अक्षर (निमित्तकारण) आणि क्षर (उपादानकारण) या तीन पुरुषांपैकी अक्षरपुरुष हा सृष्टिकर्ता ईश्वर होय. हा अक्षरपुरुष बलप्रधान आहे. हें बल सुनावर्येत असतें तेव्हां त्यास शक्ति म्हणतात. कार्याभिमुख बलाला प्राण म्हणतात व कार्यरूप बलाला क्रिया म्हणतात. प्रत्येक पदार्थात शक्तीचें बल, गति म्हणजे उत्क्रांति, आगति व प्रतिष्ठा किंवा स्थिति या तीन लक्षणेनं लक्षित होतें. पदार्थाची सतत गति अगर उत्क्रांति ही परिणामी नाशकारकच होते. यासाठीं व्याघरोच्चर आय असावा, याप्रमाणें आगति अथवा आदान हें शक्तिस्वरूप लक्षित होतें. याप्रमाणें प्रत्येक पदार्थाची स्थिति अथवा प्रतिष्ठा गति-आगति अथवा आदान-विसर्गरूप असते. गति, आगति आणि प्रतिष्ठा किंवा स्थिति या तीन बलांचा संबंध आला असतां तेथें संकोच (सोम) आणि विकास (अग्नि) हे दोन कलात्मक प्रकार उद्भूत होतात.

हे जे क्रियात्मक प्राणशक्तिविशेष यांतील उत्क्रांतितत्त्वाला इंद्र, आगति अथवा यशतत्त्वाला विष्णु, प्रतिष्ठा तत्त्वाला ब्रह्मा, बाह्यगतिशील प्राणाला

१ आसं प्रथममेवाहं वर्तामि च सुरेश्वराः ।

मविश्यामि च लोकेऽस्मिन्मत्तो नान्योऽस्ति कश्चन ॥११॥

व्यतिरिक्तं च मत्तोऽस्ति नान्यकिञ्चित्सुरेश्वराः ।

नित्योऽनित्योऽहमनघो ब्रह्मणां ब्रह्मणस्ततिः ॥१२॥

मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माद्रयमस्यहम् ॥१४॥ शिवगीता, अ. ६.

आग्नि व अंतर्गतिशील प्राणशक्तीला सोम अशा संज्ञा आहेत. यांतील पहिले तीन पदार्थमात्राचे हृद्य किंवा अतर्यामी असून शेवटचे दोन बहिःश्वर पिंडास व्यापून राहाणारे सूत्रात्मारूप मानतात. वस्तुतः अग्नि आणि सोम, विकास आणि संकोच, केन्द्रत्यागी व केन्द्रगामी हे शक्तिविशेष उत्क्रांति-तत्त्वाचेच अंगभूत आहेत. या तिहींमिळून महेश्वरशिवाचें किंवा त्र्यंबकाचें रूप सिद्ध होतें. हे प्राणशक्तिविशेष सापेक्ष आहेत. एकाचा विसर्ग तो दुसऱ्याचा आदान असतो. आपण अन्न खातो, यांत अन्नाची गति व आपल्या ठिकार्था त्याची आगति होते. व त्यामुळेच संकोच-विकासात्मक प्राणस्पंदरूप आपली स्थिति असते. बरील विवेचनातील प्राण, अग्नि, सोम हे शक्ति-वाचक शब्द आहेत. द्रव्यवाचक नाहीत. या सर्व शक्तींनी युक्त शक्तिमान् तोच शिव होय.

सशक्तिक शिवाचें यथार्थ स्वरूप :—वर केलेल्या एकंदर विवेचना-वरून वाचकांच्या लक्षांत येईल की, शिव शब्दानें शास्त्रानें वस्तुतः परब्रह्माचाच निर्देश केला आहे. शिव हीच जिवाची परमगति होय. सदानंद हें शिवाचेंच स्वरूप होय. मायोपहित शिवस्वरूपाला सगुण व मायोपाधिशून्य रूपाला निर्गुण म्हणतात. शिवप्रकृतीचा स्वीकार करतो, तेव्हां त्याच्यापासून एक अनिर्वचनीय महाशक्ति निर्माण होते, तीच सृष्टीचें उपादानकारण होय. या शक्तियुक्त शिवापासूनच नाद अथवा महत्तत्त्व व त्यापासून अहंकार किंवा बिंदूची उत्पत्ति होते. या अविनाभूत युगलापासूनच जगाची उत्पत्ति होते. वर जो बिंदु सांगितला त्याच्या गुणमेदानें तीन अवस्था होतात. त्या तीन अवस्था पुन्हां एकत्र होतात. तेव्हा त्यास परमबिंदु म्हणतात. हाच परमशिव सत्त्वगुणाचे उपाधीनं चिन्मय पुरुष, तमोगुणामुळे प्रकृति, व रजोगुणामुळे शिवशक्तियुक्त प्रतीत होतो. या तीन भावांसच ज्ञान, इच्छा क्रिया, या संज्ञा आहेत. यांस गौरी, ब्राह्मी व वैष्णवी शक्ति म्हणतात.

शिवयोग—या तीन शक्तींच्या अधीश्वराचे अमेदरूपास महेश्वर ही संज्ञा आहे. याचाच प्रणव हा दुसरा संकेत आहे. प्रणवाची अकार, उकार, मकार,

१ मूलतो ब्रह्मरूपाय मध्यतो विष्णुरुपिणे । अप्रतः शिवरूपाय अश्वत्थाय नमो नमः ॥

२ कल्याण शिवांक पृ. २८५

नाद, बिंदु, कला व कलातीत अशीं सात अंगे आहेत. हींच शिवाचीं अनुक्रमें तत्पुरुष, अघोर, सद्योजात, वामदेव, ईश्वर, नीलकंठ, कलातीत चैतन्य याप्रमाणें सात मुखे होत. या सात मुखांस ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, ईश्वर, महेश्वर, परशिव व महामहेश्वर अशीं नावे आहेत. शिवाचें प्राणस्वरूप सूर्य, मनःस्वरूप चंद्र व बुद्धिस्वरूप अग्नि आहे. हा सतमुखी शिवच जगद्गुरुरूप धारण करून मुक्तिप्रद योगमार्गाचा व सताम्नायांचा प्रकाश करतो. या सात आम्नायाचें शेष = (१) प्रकृति = (कुडलिनी योग्य मंत्रयोग व हटयोग) (२) परमात्मा = (मक्तियोग किंवा लय योग) (३) काल = (क्रियायोग किंवा लक्ष्य योग) (४) विज्ञान = (ज्ञानयोग) (५) शून्य = (पराशोग किंवा संन्यास) (६) ब्रह्म = (शांभवी विद्या किंवा अमनस्कयोग,) (७) परमब्रह्म = (सहज, किंवा मोक्षयोग) याप्रमाणें आहे.

अष्टमूर्ति—हाच शिव पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश, मन, बुद्धि, अहंकार या अष्टमूर्तींना धारण करून जीवाचें प्रतिपालन करतो. पिंडातर्गत अस्थि याच त्याच्या माला होत. ब्रह्माग्नीनें जळून गेलेल्या वासनांचें भस्म हेंच त्याचें भूषण होय. तीन शरीरांची अभिमानशून्यता हेंच स्वरूप त्रिपुरारीचें होय. ज्या महाशून्यांत आत्मा प्रणिष्ठित आहे, तेंच त्याचें महात्मशान होय. पृथ्वीतत्त्वापासून आकाशतत्त्वापर्यंत जीवभाव आणि देवभाव आहे. पुढें अलिंगरूप महात्मशान आहे.

जगत् जगदीशसंबंध :—वैज्ञानिक दृष्टीनें ईश्वराचा म्हणजे सगुण किंवा सशक्तिक शिवाचा जगताशीं सदा प्रकारचा संबंध आहे : (१) जगतांत ईश्वर आहे. (२) ईश्वराच्या ठिकाणीं जगत् आहे. (३) जगत् ईश्वरच आहे. (४) जगत् आणि ईश्वर भिन्न भिन्न आहेत. ईश्वर जगताहून वेगळा आहे. (५) ईश्वर जगतातीत असला तरी जगत् ईश्वरातीत नाही. (६) जगत् अनिर्वचनीय म्हणजे ईश्वराशीं भिन्नतेहून व अभिन्नतेहून अथवा सत्ताहून आणि असत्ताहून वेगळे आहे. (भ. गीता. ६।३०, ७।७, २५, ८।२०, ९।४, ५.)

पाश, पशु आणि पशुपति :—या वैज्ञानिक शिवरूपाचे आत्मा, प्राण आणि पशु, किंवा अव्यय, अक्षर आणि क्षर, किंवा पशुपति, पाश व

म्हणून रुद्राध्यायांत प्रार्थना करतात व शिवरुद्राची पूजा-उपासना करतात. तारामंडळाशी संबंध असणाऱ्या रुद्राच्या कथा आधिदैविक समजाव्या. दक्षयज्ञाची कथा, नक्षत्रांची गणना कृत्तिकेपासून होती ती अश्विनी (मेघ) पासून करुं लागले यावर आधारलेली मानतात. आश्लेषा नक्षत्रावर सूर्य असतां रोगोत्पत्ति होते. मघा नक्षत्रावर सूर्य असतां रोगनाश होतो. सूर्य हे रुद्राचेंच स्वरूप आहे. सविताहरः। ऋ. १०।१५।८।२. रुद्रप्राण असत्य मानले आहेत. त्यांचेंच वर्णन रुद्राध्यायांत आले आहे. ज्याला पाश्चात्य वैद्यक रोगजतु म्हणतात, ते विकृत वायुप्रविष्ट रुद्रप्राण होत.

पृथ्वीपासून सूर्यापर्यंत पार्थिवभिरूप रुद्रसत्ता आहे. त्यापुढे परमेष्ठि मंडळांत सोमसत्ता आहे. सोम (स+उमा) तीच शक्ति. दोहोंमिळून अग्निपोमात्मक जगत् निर्माण होतें. (कालाभिरूप रुद्र खाली व सोमशक्ति त्याच्यावर विराजमान आहे. (कालीदेवीची मूर्ति अशीच असते.) ज्ञानरूप शिव निष्क्रिय आहे. क्रियात्मक शक्ति त्याच्या वल्लस्थळावर तांडवनृत्य (सृष्ट्युत्पादकरूप) करीत आहे. ईश्वराचें म्हणजे शिवरुद्राचें जें विश्वात्मकरूप त्यास विश्वेश्वर म्हणतात. ("एको देवः सर्वभूतेषु गुदः सर्व व्यापी सर्वभूतांतरात्मा. श्वे० ६।११") तृतीय नेत्ररूप अग्नि ज्याचें मस्तक, चंद्रसूर्य नेत्र, दिशा श्रोत्र, वेद वाणी, विश्वव्यापी वायु, हृदयांतील प्राण, पृथिवी पादरूप असा हा भूतांतरात्मा शिव आहे. (मुं. २।१।४.) परमेष्ठि मंडळाच्या वरचें व खालचें दोन्ही मंडळें श्वेत आहेत. श्वेत हा वर्ण स्वामाविक आहे. यात सर्व वर्ण अंतर्निहित असतात. तो प्रकाशरूप-ज्ञानरूप आहे. यास्तव शिवाचा श्वेतवर्ण किंवा गौरवर्ण मानला आहे. विभूतिवर्ण श्वेत आहे.

दुर्विज्ञेय सगुणता—सशक्तिक शिवतत्त्व म्हणजे शचल अथवा सक्रिय ब्रह्म होय. या सक्रिय ब्रह्माचे निर्गुण निराकार, सगुण निराकार, सगुण साकार सगुण मानवदेहसदृशस्वरूप, पुरुषविध, अपुरुषविध, मन्मन्देश्वर, मनेश्वर, विद्येश्वर, रुद्रस्वरूप असे किती तरी दुर्विज्ञेय प्रकार आहेत. सरूप देहाकार शिवपार्वतीच्या लीला पुराणांत पुष्कळच वर्णन केल्या आहेत. श्री. मट्ट मास्कर यानी आपल्या रुद्र माध्यांत शिवाच्या विचित्र चरित्रांतील कांदीं विचित्र नमुने दिले आहेत. ते मी मागील खंडाच्या १४ व्या प्रकरणांत सांगितलेच आहेत. तसेंच मट्ट मास्करांनी त्याच माध्यात जी अनेक कामनिक अनुष्ठाने

पशु हे अश आहेत. सर्व चराचर संसारवश असल्यामुळे त्यास पशु म्हणतात. मगवान् रुद्र हा त्याचा पशुपति होय. पति याचा अर्थ स्वामी, नियामक किंवा पतितपावन असा होतो. रुद्राच्यायांतील स्तेनांचा पति अशा शब्दप्रयोगांत पतितपावन हा अर्थ अभिप्रेत दिसतो. तसेंच धुर = (जीव जगत्); अशुर = (ईश्वर किंवा प्रकृति) अव्यय = (जन्यजनकमावात्मक परमेश्वर) या तिन्ही पुरुषांच्या जो अतीत त्यास परमशिव म्हणतात. अव्ययाच्या पाच कलांनुरूप आनंदमय शिवाला भृत्युजय, विज्ञानमयाला दक्षिणामूर्ति, मनोमयाला कामेश्वर, प्राणमयाला नीललोहित पशुपति, आणि वाक्मय-शिवाला भूतेश अष्टमूर्ति म्हणतात. पशुपति, पाश आणि पशु ही शैवतत्त्व-ज्ञानांतील ज्ञानाची एक प्रक्रिया किंवा श्रेणी आहे. याप्रमाणे सूर्याच्या ठिकाणीच पशुपतीची धारणा केल्यास सूर्यरश्मि हे पाश आणि पृथ्वी, चंद्रमादि पशु समजावे. तात्पर्य, नियामक म्हणजे पशुपति, नियम्य ते विकार किंवा पशु व नियमनाचे साधन तो पाश समजावा. ही त्रिविधता समजुतीकरता आहे. मुळांत एकच तत्त्व आहे. त्यासच परमशिव म्हणावे.

मूर्तिमय शिवाला अशुर अथवा ईश्वर मानले की, त्याच्या ठिकाणी गनि, (इंद्र म्हणजेच महेश) आगति, (विष्णु), प्रतिष्ठा (ब्रह्मा) या तीन सशक्तिक देवता अंतर्निहित मानाव्या लागतात. अथवा अग्निरूप शिव यांतील अग्नि आणि सोम ही बहिःश्वर तत्त्वे; याकीची तीन अंतःश्वर होत.

वैदिक इंद्रालाच पुराणोक्त शिव हें नांव वैज्ञानिक देतान. महेश्वर या तत्त्वात गनि (इंद्र), संकोच (सोम) आणि विकास (अग्नि) ही तीन तत्त्वे येतात. कोणी यांसच त्र्यम्बक म्हणतात. हे तत्त्वभेद किंवा शक्तिभेद समजुतीकरता केले जातात. अग्नितत्त्व व प्राणतत्त्व हे रुद्रतत्त्वाचेच पर्याय आहेत. तसेंच “एका मूर्तित्रयो देवा ब्रह्माविष्णुमहेश्वराः।” हेहि सत्यच आहे. शिवतत्त्व सर्वसमावेशक आहे.

शिव घोररूपे—पृथ्वी व सूर्य यांच्यामधील अंतरिक्षात आग्नेय वायु असतो. तो बहुधा उपद्रावक असतो. त्याला रुद्र म्हणतात. तोच भौतिक वायु म्हणजे मल्ल व भौतिक अग्नि यांचा उत्पादक आहे. सूर्याच्यावर परमेश्वर मंडळानर्दन सौम्य वायु असतो. त्याला सांयसदाशिव म्हणतात. “आग्निर्वा रुद्रः तरुणे दैतन्वो घोरान्वा च शिवान्वा च।” घोररुद्रासमून यचाच रुद्राचा

म्हणून रुद्राध्यायांत प्रार्थना करतात व शिवरुद्राची पूजा-उपासना करतात. तारामडळाशी संबंध असणाऱ्या रुद्राच्या कथा आधिदैविक समजाव्या. दक्षयज्ञाची कथा, नक्षत्रांची गणना कृत्तिकेपासून होती ती अश्विनी (मेघ) पासून करुं लागले यावर आधारलेली मानतात. आश्लेषा नक्षत्रावर सूर्य असतां रोगोत्पात्ति होते. मघा नक्षत्रावर सूर्य असता रोगनाश होतो. सूर्य हे रुद्राचेंच स्वरूप आहे. सविताहरः । ऋ. १०।१५।८।२. रुद्रप्राण असत्य मानले आहेत. त्याचेंच वर्णन रुद्राध्यायांत आले आहे. ज्याला पाश्चात्य वैद्यक रोगजतु म्हणतात, ते विकृत वायुप्रविष्ट रुद्रप्राण होत.

पृथ्वीपासून सूर्योपर्यंत पार्थिवमिथरूप रुद्रसत्ता आहे. त्यापुढे परमेष्ठि मडळांत सोमसत्ता आहे. सोम (स+उमा) तीच शक्ति. दोहोंमिळून अग्निषोमात्मक जगत् निर्माण होते. (कालामिथरूप रुद्र खाली व सोमशक्ति त्याच्यावर विराजमान आहे. (कालीदेवीची मूर्ति अशीच असते.) ज्ञानरूप शिव निष्क्रिय आहे. क्रियात्मक शक्ति त्याच्या वक्षस्थळावर तांडवनृत्य (सृष्ट्युत्पादकरूप) करीत आहे. ईश्वराचें म्हणजे शिवरुद्राचें जें विश्वात्मकरूप त्यास विश्वेश्वर म्हणतात. ("एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्व व्यापी सर्वभूतांतरात्मा. श्वे० ६।११") तृतीय नेत्ररूप अग्नि ज्याचें मस्तक, चंद्रसूर्य नेत्र, दिशा श्रोत्र, वेद वाणी, विश्वव्यापी वायु, हृदयांतील प्राण, पृथिवी पादरूप असा हा भूतांतरात्मा शिव आहे. (मुं. २।१।४.) परमेष्ठि मडळाच्या वरचें व खालचें दोन्ही मंडळें श्वेत आहेत. श्वेत हा वर्ण स्वाभाविक आहे. यात सर्व वर्ण अंतर्निहित असतात. तो प्रकाशरूप-ज्ञानरूप आहे. यास्तव शिवाचा श्वेतवर्ण किंवा गौरवर्ण मानला आहे. विभूतिवर्ण श्वेत आहे.

दुर्विज्ञेय सगुणता—सशक्तिक शिवतत्त्व म्हणजे शबल अथवा सक्रिय ब्रह्म होय. या सक्रिय ब्रह्माचे निर्गुण निराकार, सगुण निराकार, सगुण साकार सगुण मानवदेहसदृशस्वरूप, पुरुषविध, अपुरुषविध, मन्त्रमहेश्वर, मनेश्वर, विघ्नेश्वर, रुद्रस्वरूप असे किती तरी दुर्विज्ञेय प्रकार आहेत. सरूप देहाकार शिवपार्वतीच्या लीला पुराणांत पुष्कळच वर्णन केल्या आहेत. श्री. मट्ट भास्कर यानी आपल्या रुद्र माध्यात शिवाच्या विचित्र चरित्रातील कांही विचित्र नमुने दिले आहेत. ते भी मागील खंडाच्या १४ व्या प्रकरणांत सांगितलेच आहेत. तसेंच मट्ट भास्करानी त्याच माध्यात जी अनेक कामनिक अनुष्ठाने

सांगितली आहेत, त्यांत शिवाची निरनिराळीं ध्यानें सांगितलीं आहेत. बर्फ आणि वाफ हे जसे जलतत्त्वाचेच दोन पर्याय अत्यंत भिन्न वाटतात, त्याप्रमाणेंच शिवाची अत्यंत भिन्न तार्किक व व्यावहारिक स्वरूपे असावीत असें दिसतें. शिवाच्या सगुणलीलाच्या वर्णनांत भूतार्थवाद कोणता व लाक्षणिक वर्णन कोणतें, हे निश्चयानें ठरविण्यास खास पुराणांत किंवा त्यावरील टीकांत जरूर ते निर्देश आढळत नाहींत. यामुळे साऱ्याच शिवलीला लाक्षणिक मानणें हें कोणास जास्त सुसंगत व सयुक्तिक वाटेल. कोणी असें मानतात कीं, श्रीमद्भागवतांत पुरंजन कथा हे रूपक असल्याचें सांगितलें आहे. त्याप्रमाणें रासक्रीडा हे आध्यात्मिक रूपक असल्याचें सांगितलें नाहीं. त्या अर्थी तो भूतार्थवादच मानावा लागतो. त्याप्रमाणें शिवलीलांना भूतार्थवाद मानणेंच भाग आहे. पण शिवाच्या दिव्य लीलांचें आपण आजच्या लौकिक दृष्टीनें निरीक्षण व परीक्षण करूं पाहणें योग्य नाहीं. या शिवलिंगोपासना ग्रंथांत ज्या शिवकथाप्रसंगांचें जास्त महत्त्व आहे, त्या शिवलिंगपूजार्भकथा भूतार्थवाद मानणें म्हणजे त्यांतील उत्तानार्थाप्रमाणेंच सत्य घटना झाल्या असें मानणें हें मला तरी फार अयुक्तिक वाटतें. याचीं कांहीं उदाहरणें मागील चिकित्साखंडांत ७-८ प्रकरणांत दिलीच आहेत. त्याच संबंधीं आणखी एक संदर्भग्रंथ सांगायचा तर तो त्रिपुरारहस्य माहात्म्य खंड, अ० ४४-४५ हा सांगता येईल. यांत महादेवाला व पार्वतीला संतान होणें शक्य नाहीं. कारण त्या उभयतांत तसे शाप आहेत, असें पार्वती इंद्राला लौकिक अथवा स्थूल व्यावहारिक मापेंत सांगत आहे व त्यांतच दारुक वनातील महान् तापसी ऋषींनीं, त्यांच्या स्त्रियांना शिवानें अष्ट केलें म्हणून, शिवास, “तुझे लिंग गळून पडो !” असा शाप दिल्याचें आख्यान इतर पुराणांहून बरेच वेगळ्या प्रकारचें सांगितलें आहे. ती सारी हकीकत अक्षरशः तशीच घडलेली साद्यंत सत्यकथा मानणें मला तरी कठिणच वाटतें. पण आश्चर्य हें कीं, ती कथा लाक्षणिक समजावी, असें त्या ग्रंथाची भूमिका लिहिणारे विद्वान् पंडित आपल्या भूमिकेंत म्हणत नाहींत. तसेंच महामारताच्या सौप्तिक पर्वातील पूर्वी (खंड २, प्रकरण ८ यांत) दिलेल्या आख्यानांतदि टीकाकार नीळकंठ ती कथा लाक्षणिक आहे, असें सांगत नाहींत.

परोक्ष वर्णन—“परोक्षप्रिय हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ।” हे वचन बृहदारण्य-
कांत प्र. ४।२।२ व ऐतरेय उपनिषदात ३।६४ यात इद्रासचर्घा प्रासंगिक आले
आहे पण ते वचन आपल्या वैदिक व पौराणिक सर्व वाङ्मयास लावावे असे
तेथे कोठे सांगितले नाही. पण इंडो-आर्यन मॉयथॉलजीचे विद्वान्, मार्मिक
लेखक त्या वचनाचा आधार घेऊन बहुतेक सारे वैदिक व पौराणिक वाङ्मय
अभ्यात्मपर लाक्षणिक आहे असे सिद्ध करू पाहतात. त्याचप्रमाणे प्रिन्सिपॉल
थडाणी याचे मिस्टरीज ऑफ महामारत या बृहद् ग्रंथांत, तसेंच दी परमनट
द्विस्टरी ऑफ भारतवर्ष या तिसऱ्या ग्रंथात ही वैदिक व पौराणिक वर्णने
भूतार्थवाद मानणे असंबद्ध आहे, तीं तशीं नसून तत्त्वज्ञानाचे पयभेद,
मतभेद व योगिक विविध अनुभव यांची लाक्षणिक वर्णने आहेत, असे सिद्ध
केले आहे. माझा स्वतःचा कल विशेषकरून शिवलिंगपूजारमक्या भूतार्थवाद
मानण्याकडे नसल्यामुळे व हा ग्रंथ शिवलिंगोपासनेचा असल्यामुळे सरूप
शिवाच्या इतर विलक्षण सगुण कयाचा विचार मी या ग्रंथांत फारसा केला
नाही व त्याच कारणास्तव या अगोदरच अति छिष्ट झालेल्या प्रकरणाचा
अधिक विस्तार करणे मला अप्रस्तुत वाटते.

स्वरूप व तटस्थ लक्षण—परमावित् हे परमशिव सत्त्व आहे. या
सविदेचे ठिकाणी एकोऽहम् बहुस्याम् ही जी आद्य स्फूर्ति झाल्याचे सृष्टि-
चित्तकर्त्री मानले आहे, त्या आद्य स्फूर्तीतून नामरूपकर्मात्मक उगर्धीची
क्षणिक टिकणारी व दीर्घ काळ टिकणारी अशी अनेक स्थूल सूक्ष्मरूपे उद्भूत
झाल्याचे शास्त्रकारांनी मानले आहे. ही सारी सशक्तिक म्हणजे आद्य स्फूर्तियुक्त
शिवाचीच अनेक रूपे आहेत. याप्रमाणे शिवाचे सगुणरूप ब्रह्माडव्यापी
आहे. त्याचे यथार्थ व समग्र वर्णन अगर आकलन कोणी करू शकणार नाही.
भक्ताला आपले उपास्य आपणाप्रमाणे सावयव देहाकार असावे असे वाटते व
त्याप्रमाणे ईश्वर आपण देहाकार असल्याचे भक्तास दाखवितो हे तरेच आहे.
यासच सगुण साक्षात्कार म्हणतात. पण यावर निर्गुणोपासकाचे असे म्हणणे
दिसते की, भाविक भक्तांच्या भावराज्यातील हा शिवभक्तविलास दिव्य
असला तरी त्यास सत्य व शाश्वतरूप नसते. नटाने अंगीकारलेली भूमिका
हे काही त्याचे नित्याचे स्वाभाविक स्वरूप नसते. हात होरपळून काढणारी
अत्युभय वाफ व हात बाधिर करणारे चर्चाचे कठिण तुकडे ही काही जलाची

नित्याची स्वरूपलक्षणे नव्हत. ती आगंतुक लक्षणे आहेत. ईश्वराच्या अवतार मूर्ति, विभूति व अन्य सावयव देहाकार आविर्भाव याची भक्ति अथवा उपासना आणि शिवलिंगोपासना यांत जर भेद मानावयाचा असेल तर तो असा मानता येईल की, शिवलिंगोपासकाने ब्रह्माच्या तटस्थ अथवा आगंतुक लक्षणाची धारणा शिवलिंगाच्या ठिकाणी न करता शक्यतो ब्रह्माच्या स्वरूप लक्षणाची किंवा तत्सदृश तात्त्विक धारणा करावी. शिवाची प्रतिमापूजा करूं नये, लिंगप्रतीकांतच पूजा करावी, असा निर्बंध घालणाऱ्या शास्त्रकारांचा असाच हेतु दिसतो. परंतु केवळ सच्चिदानंद या स्वरूप-लक्षणांची भावना शिवलिंगाच्या ठिकाणी करणे ज्यास अवघड वाटेल त्यांनी “सगुणाचेनि आधारें निर्गुण पाविजे निर्धारें।” या घोरणाने शास्त्रकारांनी जी अनेक शिवध्यानं सांगितली आहेत, त्याप्रमाणे भावना करावी. शिवलिंगोपासना कर्तृत्वं आहे. शास्त्रकारांच्या या अनेक सगुणध्यानांत काय रहस्य असेल ते निश्चित सांगता येणार नाही ; पण पुढील सद्भावशक्त या प्रकरणांत वाचकांस शिवलिंगासंबंधी ज्या भावना आढळतील त्याप्रमाणे कांही युक्तिवाद त्या सगुणध्यानांत पण असेल.

मार्गे या ग्रंथाच्या पृ. ५६ ते ५९ यांवर शिवाच्या सगुण देहाकारमूर्तीचा सविस्तर विचार केलाच आहे. “सगुणाचे नि आधारें। निर्गुण पाविजे निर्धारें ॥” हेच उपासनेचें रहस्य दिसते. सगुणाचें स्वतंत्र अगत्य मानावयास नको. शुद्ध काय व शबल काय ते जाणलें पाहिजे. तुकोबारायांसारख्या सगुण-साकार विठ्ठलाच्या मक्तांस “विठोबा भेटला निराकार।” असा साक्षात्कार झाला.

मूल जन्माला येतें तें शुद्ध नागवें, उघडें व निरावरणच असतें. त्याला मग सावकाश अनेक वस्त्राभरणे घालून नटवण्याची आपली हीस आई पुरविते.. याप्रमाणें महामायेच्या पोटी ब्रह्मप्रतिबिम्बरूप ईश्वरस्वरूप प्रगट झालें तें असेंच निर्गुण, निराकार व निरावरण असेल. पण पुढें गुणमायेने त्याला असंख्य गुणोपाधीत घालून विविधतेने जीवांच्या प्रत्ययाला आणलें. समुद्रा-वरील लाटांना जशी मोजदाद नाही, त्याप्रमाणें मायेने शिवावर याप्रमाणें आवरण घातलेल्या नामरूपकर्माची गणतिच नाही. हे पाहून प्राचीन वाच्य अधिभौतिक, अधिदैविक, अधिधाशिक व आध्यात्मिक दृष्टींनी लिहिलें गेलें.

पण प्राचीन ग्रंथांतील प्रत्येक वर्णन या चारी दृष्टींनी लिहिलेले असेल असे वाटत नाही. टीकाकारांनी तसा खुलासा कोठेच केला नाही. तरीपण प्राचीन शिवलीलांचा आध्यात्मिक अर्थ लावण्याच्या प्रयत्नांत, त्या लीलांची आधिदैविक व आधिभौतिक सत्यता नाकारलीच पाहिजे असे वाटत नाही. उदाहरणार्थ, महाकारणशरीराची आध्यात्मिक सत्यता स्थूल शरीराच्या व्यावहारिक सत्यतेला बाध आणीत नाही. दृष्टा आणि दृश्य यांच्यासंबंधी जाणिवेच्या निरनिराळ्या पातळ्या मानल्या, म्हणजे शिवलीलांच्या आधिभौतिक व आधिदैविक वास्तविकतेला त्यांचे आध्यात्मिक रहस्य काढल्याने बाध येणार नाही. पण जेथे बुद्धिपुरस्सरच लाक्षणिक माया वापरलेली दिसते तेथे त्या लीलांचा उत्तानार्थ खरा मानावा असा ग्रंथकर्त्याचा हेतु दिसत नाही. इतकेच नव्हे तर शिवलीलांच्या उत्तानार्थ अत्यंत अयुक्तिक व असंचद्व असा असतो, तेव्हाच जहदजहलक्षणप्रमाणे तो वाच्यार्थ टाकावा अशीच ग्रंथकर्त्याची गर्भित सूचना मानणे रास्त होईल. शिवाय वरील दृष्टांतांतील बालकाचे निरावरणरूप हेच खरे स्वरूप असते. त्याचप्रमाणे अध्यात्म हेच खरे स्वरूप मानावे लागते.

अध्यात्मदृष्टि—सारांश, सारी पुराणे अध्यात्माचेच उपरंढण करण्याकरितांच ज्या अर्थी लिहिली आहेत त्या अर्थी पुराणोक्त शिवलिंगातहि अध्यात्मिक रहस्यच घोषले पाहिजे. अध्यात्मिक रहस्य घोषण्याचे आरंभस्थान पिंडातर्गत आत्मलिंग हे आहे. त्याचप्रमाणे बाह्य ब्रह्मांडांतील शिवलिंगे मानली पाहिजेत. मग त्यांच्या माहात्म्यकथा आधिदैविक, आधियाशिक किंवा आधिभौतिक जगाशी कशाहि निगडित असोत. त्या जीव-शिवैक्याच्या अथवा ब्रह्मात्मैक्याच्याच सेतुरूप मानणे योग्य वाटते. बहिरंगसाधनांत त्याचे महत्त्व असो, अंतरंगसाधनात त्याचे तितकेसे महत्त्व उरत नाही. याहि कारणास्तव मी या प्रकरणात शिवाच्या निर्गुणरूपाकशाहि अधिक दुर्विज्ञेय अशा सगुणरूपाचा व लीलांचा विचार अधिक करीत नाही.

चरितानि विचित्राणि गुह्यानि महानानि च ।

ब्रह्मादीनां च सर्वेषां दुर्विज्ञेयोऽसि शंकर ॥

प्रकरण १०

—योग—

“योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ १।२

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ १।३

योगसूत्रे

परजीवात्मनोरेव मेलनं योग उच्यते ॥

मानवः शिवयोगेन शिवो भवति केवलम् ॥

शैवधर्माच्च योग हे वैशिष्ट्य आहे. “तू सांख्य व योगीहि आहेस” असें उपमन्यु शिवस्तुतीत म्हणतां. (म. भा. अनु. १४) उपासनेचा प्राण भक्ति व शरीर योग असें म्हणतात. भगवद्गीतेत प्रत्येक अध्यायाला योग म्हटलें आहे. सर्व साधनांचें सार मनोनिग्रह हे आहे. म्हणजे वृत्तिनिरोधात्मक आहे. आचाररूप कर्मयोग मनोनिग्रहाकरतांच सांगितला आहे. सूक्ष्म विषयांच्या निग्रहाकरितां भक्तियोग सांगितला आहे व अतिसूक्ष्म अशा वासनात्मक विषयांच्या निरोधाकरतां ज्ञानयोग सांगितला आहे. व्यतिरेक पद्धतीनें व अंतर्मुखवृत्तीनें आत्मतत्त्व जाणावें हा राजयोगाचा विषय दिसतो. जीव-शिवैक्य म्हणजे ब्रह्मात्मैक्य सिद्धान्त सांगणाऱ्या तत्त्वमसि या महावाक्यांतील तत्पदवाच्य ईश्वराचा अनुभव भक्तियोगांत आहे. त्वम्पदवाच्य जीवात्म्याचा अनुभव राजयोगांत आहे व अस्ति पदाचा अनुभव ज्ञानयोगांत आहे. तो अन्य वृत्तिनिरोधानेंच आहे.

सुख हे जीवाचें परम ध्येय आहे. ज्याच्याकरितां सर्व कांहीं, पण जें कोणाकरितां नाही, त्याला सुख म्हणावें. आत्मा हा सुखरूप आहे. कायमचें सुखी व्हावयाचें असेल तर प्रथम मनाचाच विचार करावा लागेल. “मन करारे प्रसन्न । सर्व सिद्धींचें कारण । मोक्ष अथवा बंधन । सुख समाधान इच्छा ते ॥ १ ॥ + + + साधक वाचक पंडित । ओले वक्ते ऐका मात ॥ नाही नाही आन दैवत । तुका म्हणे दुसरे ॥ ४ ॥ मनाचें मूळस्वरूप चित्त आहे. तें मूळचें स्वभावतः स्वच्छ आहे. पण जन्मांतरीय कर्मवासनांनीं व रजस्तमाच्या मिश्रणाने तें मलिन होतें ; तेव्हां बाह्य पदार्थांचेहि स्वरूप आपल्या-

सारखेंच अथयार्थ पाहतें व त्यातच तें गुंततें. अन्तर्यामी प्रत्यगात्म्याच्या सुखरूपतेच्या प्रत्ययाला तें अशा रीतीने प्रत्यवायभूत होत असतें. म्हणून सात्त्विक वृत्तींनीं रजस्तमात्मक वृत्तींचा निरोध करणें हा चित्ताला मूलचें शुद्ध स्वरूप प्राप्त करून देण्याचा योगमार्ग मगवान् पतंजलींनीं सांगितला आहे. सांख्य आणि योग हीं जीवाच्या मनोमय व विज्ञानमय कोपाची शुद्धि करतात. अथवा त्या कोपाच्या बंधनांतून जीवाला मुक्त करितात व ज्ञानयोग आनंदमय कोपरूपकारणदेहांतूनहि जीवाला मोकळें करून त्याला त्याची परमशिवरूपता म्हणजे ब्रह्मरूपता प्रत्ययास आणून देतो.

मंत्रयोग, हठयोग, लययोग, राजयोग व शिवयोग असे योगाचे अनेक प्रकार आहेत. त्यांत “राजत्वात्सर्वयोगानां राजयोग इति स्मृतः ॥” म्हणजे राजयोग सर्वांत श्रेष्ठ आहे. मंत्रयोग, हठयोग व लययोग हे त्यास साधनरूप होतात. शिवयोग आणि राजयोग यांत म्हणण्यासारखें अंतर नाहीं. “न भेदः शिवयोगस्य राजयोगस्य तत्त्वतः ॥” या शिवयोगाचे विशेष प्रकार शिवज्ञान, शिवभक्ति, शिवध्यान, शिवमत व शिवपूजा असे आहेत. यांतील शिवपूजेत बाकीच्या प्रकारांचा अंतर्भाव होतो, म्हणून शिवपूजेलाच शिवयोग म्हणतात. अशा राजयोगात्मक शिवपूजेचा उत्कृष्ट नमुना म्हणजे श्रीनरहरीस्वामींचा चोघसार हा ग्रंथ होय. शिवगीतेंत अ. १३ हा कळसाध्याय मानतात. त्यात सांगितलेला मोक्षयोग तसाच आहे. म्हणून राजयोग, शिवयोग व मोक्षयोग यांची थोटक माहिती पुढें देत आहें.

योगाची सामान्यतः आठ अंगें मानतात. (१) यम—बहिर्निद्रियांचा संयम. (२) नियम—अंतरिद्रियांचा संयम. (३) आसन—शरिराला धैर्य-युक्त करणें. (४) प्राणायाम—प्राणांचा संयम. हीं बहिरंग साधनें होत. (५) प्रत्याहार म्हणजे बहिर्जगांतून वृत्तीला अंतर्जगताकडे खेचणें. (६) अतर्जगताच्या एखाद्या अशावर वृत्ति स्थिरावणें ती धारणा. (७) ध्यान म्हणजे परमात्म्याच्या सगुणनिर्गुणरूपाची धाता-ध्यान-ध्येय ही त्रिपुटी (८) समाधि म्हणजे ध्याताध्यानात समरस होऊन दोहोंचा लय ध्येयांत होणें. या द्वैतमावरहित वृत्तिनिरोधाच्या अंतिम अवस्थेला समाधि म्हणतात.

जाबाल दर्शनप्रमाणें (१) यम = अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य,

दया, आर्जव, क्षमा, धृति, मिताहार आणि शौच हे दहा यम (२) नियम = तप, सतोष, आस्तिक्य, दान, ईश्वरपूजन, सिद्धान्तश्रवण, लज्जा, मति, जप, व्रत हे नियम (३) आसन (४) प्राणायाम (५) प्रत्याहार (६) धारणा (७) ध्यान (८) समाधि या अष्टांगाच्या व्याख्यासबध्दीं अनेक सूक्ष्म मतभेद आहेत त्यातील काही माझे श्रीदत्तमत्तरहस्य, उत्तरार्थ, पृष्ठ ३७३-७६ यात दिले आहेत ते पाहावे. विस्तारमयास्तव ते येथे देता येत नाहीत.

हठयोगात प्राणनिरोध मुख्य आहे. राजयोगात चित्तवृत्तिनिरोध मुख्य आहे. इतर योगापेक्षा राजयोग सूक्ष्म आहे. राजयोगापेक्षा वेदान्तदर्शन अधिक सूक्ष्म आहे शांकर वेदान्तदर्शन हाच या ग्रंथाचा मुख्य आधार आहे तथापि योगदर्शन हे परमार्थसाधक पुरुषार्थे एक महत्त्वाचे साधन आहे म्हणून त्या साधनाचे सार या खंडातून अगदीच वगळता येत नाही. सामान्यतः विचार करता अह स्वरूपात अंतर्मुख वृत्तीने शुद्ध आत्मप्रत्यय घेणे हे योगमार्गाचे स्वरूप असते. याउलट इदंतेच्या प्रत्ययात शिवप्रत्यय घेणे हे भक्तियोगाचे रहस्य आहे.

सृष्टि, स्थिति, लयाचे कारण अंतःकरणच आहे अंतःकरण दृश्य व आत्मा द्रष्टा आहे अंतःकरणरूपी कारणदृश्याशी जगत्‌रूपी कार्यदृश्याचा कार्यकारण-संबंध आहे दृश्याशी द्रष्ट्याचा संबंध घडल्यामुळे सृष्टि प्रकाशित होते पण अंतःकरणाच्या वृत्तीचा जयपूर्वक केवळ द्रष्ट्याचाच प्रत्यय घेणे याला राज-योग म्हणतात. इतर योगापेक्षा राजयोगात विचाराना प्राधान्य आहे.

या राजयोगाची पंधरा अंगे थोडक्यात पुढीलप्रमाणे आहेत :—

- (१) यम—सर्व जगत्‌ ब्रह्म आहे हे जाणून इद्रियाचा संयम करणे.
- (२) नियम—चेतनरूपी सद्भावाचे ग्रहण व जडरूपी असद्भावाचा त्याग करणे हा विचार.
- (३) त्याग—चिदात्मभावाच्या अवलोकनाने प्रपंचस्वरूपाचा तिरस्कार.
- (४) मौन—परब्रह्मपदाला मौन म्हणतात.
- (५) देश—परमात्मभावाने व्याप्त व सत्तासंबधशून्य विजन देश.
- (६) काल—अखंडानंदरूप अद्वितीय भाव.

(७) आसन - ज्या अवस्थेत सुखाने ब्रह्मचिंतन होते ती अवस्था.

(८) देहसाम्य - समभावापन्न ब्रह्मांत लीन होणे.

(९) दृक्स्थिति - दृष्टीला ज्ञानमयी करून समस्त प्रपंच ब्रह्ममय पाहणे.

(१०) मूलबन्ध - सर्व भूतांचे मूल व चित्तवृत्तिनिरोधास कारण याचे चिंतन.

(११) प्राणसंयमन - सर्व प्रपंचाचा बाध करणारी वृत्ति हा रेचक प्राणायाम, मी ब्रह्मरूप आहे हा भाव पूरक प्राणायाम, व निश्चल ब्रह्मभाव हा कुंभक प्राणायाम जाणावा.

(१२) प्रत्याहार - अनेक विषयांच्या ज्ञानांच्या संघीत आत्मतत्त्व पाहणे.

(१३) धारणा - जेथे जेथे मन जाईल तेथे तेथे ब्रह्मस्वरूप पाहणे.

(१४) आत्मध्यान - मी ब्रह्म आहे या सद्बृत्तीची निरालंब स्थिति.

(१५) समाधि - आपण ब्रह्मरूप आहो हे जाणून संपूर्ण वृत्तिसहित सृष्टिभावाचा त्याग. (तेजोविंदूपनिषत्)

तत्त्वलय - पृथ्वी जलांत, जल अग्नीत, अग्नि वायूत, वायु आकाशांत, अशा स्थूलभूत लयानंतर मन बुद्धीत, बुद्धि अहंकारांत, अहंकार चित्तांत, चित्त क्षेत्रज्ञांत व क्षेत्रज्ञाचा परमात्म्यांत लय करणे.

सप्तज्ञानभूमिका—(१) षोडश पदार्थांच्या ज्ञानद्वारां परमतत्त्वाची प्राप्ति व मला जे जाणावयाचे आहे ते मी जाणले हा अनुभव.

(२) धर्माधर्मनिर्णय आणि पदपदार्थज्ञानद्वारां परमतत्त्वाचा ज्ञानलाभ. व मला ज्याचा त्याग करणे होते त्याचा मी त्याग केला हा अनुभव.

(३) चित्तवृत्तिनिरोधद्वारां परमतत्त्वाचा लाभ. व जी शक्ति प्राप्त करावयाची ती केली हा अनुभव.

(४) प्रकृतीच्या सम्यक् ज्ञानाने परमतत्त्वाचा साक्षात्कार व मायामोह मला नाही हा अनुभव.

(५) कर्माच्या प्राधान्याने जगत् ब्रह्म आहे हे दर्शन. व जगत् ब्रह्म हा अनुभव.

(६) मक्तीच्या प्राधान्याने ब्रह्म जगत् आहे. हे जगत् दर्शन व अनुभव.

(७) ज्ञानाच्या प्राधान्याने मी ब्रह्मरूप आहे हे दर्शन व अनुभव.

राजयोगांतील ध्यानें—(१) मी सच्चिदानंद ब्रह्म आहे. (२) मीच दृश्याचा द्रष्टा आहे. (३) मीच संपूर्ण ब्रह्मांड आहे. या साधनाचा आरंभ धारणा-ध्यान या भूमिकेत होऊन अखेर पर्यवसान निर्विचारसमाधीत होतें. पुढें मी ब्रह्म आहे हाहि भाव निर्विकल्प समाधीत राहात नाही. वितर्कानुगत, विचारानुगत हे सविचार समाधीचे व आनंदानुगत आणि अस्मितानुगत हे दोन निर्विचारसमाधीचे असे आत्मज्ञानयुक्त समाधिप्रकार आहेत. सर्वांचें पर्यवसान जीवन्मुक्तीत आहे.

मंत्रयोग, हठयोग, लययोग या इतर योगांत चित्तवृत्तीचा निरोध होऊन महामाय, महाबोध व महालय अशा समाधि प्राप्त होतात. पण त्या ज्ञान-राहित असल्यामुळे चित्तवृत्तीचा मूलोच्छेद करूं शकत नाहींत. यामुळे या तिन्ही समाधिमावांत चित्तवृत्तीचें पुनरुत्थान होण्याचा संभव असतो. पण त्या वेळीं राजयोगाचा अभ्यास करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. वर राजयोगाच्या सप्तागांचें स्वरूप सांगितलें. पुढें पुढें राजयोगी सत् आणि चित् या भावपूर्ण प्रकृतिपुरुषात्मक दोन राज्यांचा अनुभव घेऊन अनंतरूपमय प्रपंचाच्या विस्मृतीला संपादन करतात. नंतर प्रकृतीचें स्वरूप परिपूर्ण जाणल्यावर ब्रह्म, ईश आणि विराट या रूपांत अद्वितीय ब्रह्मसत्तादर्शनानें ध्यान-भूमीच्या पराकाष्ठेला जाऊन पोहोचतात. हाच उपासनेचा व वेदान्तदर्शनाचा परमसिद्धान्त होय. हे राजयोगी प्रारब्धश्रयापर्यंत जीवन्मुक्त स्थितीत राहून नंतर विदेहमुक्तीला प्राप्त होतात.

आजकाल छापखान्याच्या सोयीमुळे वेदान्त ग्रंथांचा सुकाळ झाला आहे. कांहीं वेदान्तग्रंथ कॉलेजांत शिकवलेहि जातात. पण नुसत्या वेदान्तग्रंथांच्या वाचनानें शिवबोध होणें सामान्यतः शक्य वाटत नाहीं. त्याला त्रिवि प्रज्ञा किंवा श्रीसद्गुरुकृपा पाहिजे. सामान्यतः शिवबोधास योगाभ्यासाची अगदीं जवळीच न वाटली तरी उपयुक्तता वाटतेच. योग हा शैवधर्मातील विशेष आहे. कायाशुद्धीकरतां चरक, मायाशुद्धीकरतां व्याकरण, व चित्तशुद्धीकरतां योग, अशीं तीन शास्त्रें भगवान् पतंजलींनीं सांगितलीं आहेत. व तीं सर्वमान्य शास्त्रां आहेत. तथापि योगाचें तत्त्वज्ञान व शांकर वेदान्त यांत अनेक मतभेद आहेत. हा ग्रंथ ज्या नवयुगधर्ममालेंतील आहे त्या मालेंत शांकर वेदान्त प्रमाणभूत मानलेला आहे. म्हणून योग आणि शांकर वेदान्तांत यांतील कांहीं

मतमेव येथे दिवार्थित करतो. (१) वेदान्तांत उपमान, अर्थापत्ति व अनु-
पलब्धि हीं प्रमाणे मानली आहेत. तीं योगात मान्य नाहीत. वे० = वेद
अपौरुषेय. यो० = ईश्वरकृत. यो० = ईश्वर, जीव, प्रकृतिमेव. वे० = एक ब्रह्म
सत्य बाकी सर्व मिथ्या. यो० = सत्कार्यवादी. वे० = विवर्तवादी. योगी =
प्रकृति उपादानकारण, ईश्वर निमित्तकारण. वे० = शुचल ब्रह्म निमित्तोपादान.
यो० = लयवादी. वे० = अजातिवादी. योग = दुःखनिवृत्ति. वे० = दुःख-
निवृत्ति व परमानंदप्राप्ति. योग = क्रियायोग, ईश्वरप्राणिधान, प्रसंख्यान
वे० = कर्मयोग, भक्तियोग, ज्ञानयोग. योग = त्रिगुणात्मक प्रकृतीपलीकडे
कांही नाही. वे० = रथापलीकडे निर्गुण माया असद्रूप मानतात. यो० =
महत्तत्त्वांत रजतमप्राधान्य = चित्त. वे० = चित्त = अविद्या = एकोऽहं अहंकार.
योगी = शुद्ध सत्त्वाचा स्वीकार करून जगाचा चालक ईश्वर. वे० = शुद्धसत्त्व-
प्रधान मायेंत प्रतिबिंबित ब्रह्म तो ईश्वर. यो० = चित्त प्रतिबिंबित चेतन = जीव.
वे० = अविद्या प्रतिबिंबित ब्रह्म जीव. यो० = जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ति चित्ताच्या
अवस्था. वे० = अबिद्येच्या अवस्था. योग० = संप्रज्ञात समाधि व असंप्रज्ञात
समाधि. वे० = त्रुयी व उन्मनी. सारांश-योगानें तत्पद व त्वंपद शुद्धि होऊन
जीव, शिव हीं तत्त्वे वेदान्ताच्या स्वाधीन होतात, असें श्री. भाऊशास्त्री वशि
म्हणतात. परंतु योगाच्या समार्थांत आत्मप्रत्यय येईल. त्यांत भक्तियोगातील
शिवसाक्षात्कार, जीवशिवैक्य, किंवा ब्रह्मात्मैक्यज्ञान साधणार नाही.
वेदान्तातील चित्ताचें एकाग्र्य वेगळें व योगाचा चित्तवृत्तिनिरोध
वेगळा असें वाटतें. भक्ताचा ईश्वरासंबंधी निदिध्यास वेगळा व योगाचा
समाधि वेगळा. पहिला दुस्तन्यापेक्षां जास्त श्रेष्ठ वाटतो. योगी समाधि उतरून
देहमानावर आल्यावर पुन्हा नामरूपात्मक मायेच्या मोहांत पडणें शक्य आहे.

शिवगीतेंत मोक्षयोगनामक अध्यायांत—

प्रभु रामचंद्रानें श्रीशिवगुरुना ईश्वराच्या ब्रह्मरूपाच्या शुद्ध ज्ञानाचा
उपाय विचारला असतां श्रीशंकर म्हणाले, “सर्व भूतांचे ठायीं विरक्ति
पावून ब्रह्मलोकापर्यंत सर्व दिव्य लोक हे नश्वर आहेत, म्हणून त्यांच्या सर्वा-
विषयी निरिच्छा व्हावें; पुत्र, मित्र इत्यादिकांविषयी अनासक्ति घरावी.
सर्व वेदान्तवाक्यांचें तात्पर्य मत्परच आहे, असा (सद्गुरुबोधानें) निश्चय
करावा. त्याचेंच मनन करावें. अखेर सर्वसंगपरित्याग करून अहंता व

ममता सोडून, सर्वत्र समान बुद्धि करून, शांत्यादि साधनसंपन्न होऊन निरंतर ध्यानयोगाने आत्मस्वरूपाचे ध्यान करावे. या निदिध्यासाने आत्मसाक्षात्कार होतो.”

वेदेश्वरींतील साक्षात्काराचे वर्णन— “ दृढ साक्षात्काराची लक्षणे ऐशी । कदापि उत्थान न व्हावे वृत्तीशी । निदिध्यासयोगे दृढता ये तयासी । अन्यत्रा व्यापारता ॥ ५१५ ॥ कधीच मी माझे नुपजे । कोणेही रीती देह असतां सहजे । तैशीच सर्व क्रिया होतां नुठिजे । अहंकर्तृत्व कीं मोकर्तृत्व ॥ १६ ॥ ध्यान करतां हि ध्यातेपणे । वेगळा न पडेचि अभिमाने । एवं त्रिविध भीषण गळतां तेणे । पुढे असंगत्व मात्र उरे ॥ १७ ॥ संशयरहित समाधान । याचे नावे साक्षात्कार पूर्ण ॥ कोणतेही अवस्थेन आपण । आपुलेपणे असे ॥ ५१८ ॥ ” इ. वेदेश्वरी, अ. १३.

लिंगपुराणाच्या उत्तरार्धात शेवटच्या पंचावघाच्या अध्यायांत योगमार्गाने महादेव श्रवणकार्ये उपासन करीत करावे ते संक्षेपाने सांगितले आहे. (१) मंत्रयोग, (२) स्पर्शयोग, (३) भावयोग, (४) अभावयोग आणि सर्वांत उत्तम असा (५) वा महायोग होय. (१) ध्यानस्थ होऊन मंत्रजप करणे याला मंत्रयोग म्हणतात. (२) प्राणायामाच्या योगाने शरीरांतील वायु जिंकून सुषुम्नादि नाड्यांची विशुद्धि होऊन रेत स्थिर झाले म्हणजे चित्ताची एकाग्रता करणाऱ्यास धारणान्याचा प्रकाश अंतःकरणांत होतो. पुढे भेदत्रयाचा विशेषक असा कुंभकद्वारां जो अभ्यास त्याला स्पर्शयोग म्हणतात. (३) मंत्रयोग व स्पर्शयोग यांच्या अतीत, बाह्य व आंतर वस्तूंवर असणारे जे स्फुरत मन त्याचा संकोच करून केवळ महादेवाचा आश्रय करून राहणारा जो योग त्यास भावयोग म्हणतात. (४) सर्व स्थावरजंगम जगत् निरवयव झालेसे वाटते, सर्व निराभास व शून्य असून स्वरूपाचे चिंतन मात्र चाललेले असते, अशा स्थितीस अभावयोग म्हणतात. याने चित्ताचा लय होतो. (५) निरूप, केवळ, शुद्ध, अनिर्देश्य, स्वप्रकाशक, स्वयंवेद्य, सर्वव्यापी असा स्वतःचा (आत्म्याचा) भाव ज्या स्थितीत मासमान होतो, तीच स्थिति महायोग आहे, असे समजावे. नित्योदित, स्वयंज्योति, शुद्ध, निर्मल, केवळ, असा जो शिवात्मा तीच महायोग होय. अहंबुद्धीपासून मुक्त, आकाशसदृश, आवरणरहित, अचिंत्य, प्रविलीन, स्वयंवेद्य, स्वसाक्षिक, आनंदमय असे

जें कांहीं आहे, तेंच श्रेय किंवा ध्येय आहे असें समजावें. धार्मिकपणा, कृतज्ञता, गुरुभक्ति, योगाची प्रीति इत्यादि गुण साधकाचे ठिकाणी अवश्य असले पाहिजेत.”

श्री नरहरिस्वामींचा राजयोगात्मक शिवपूजेचा किंचित् नमुना असा आहे—
 “शिवपूजात्मकं कर्म कर्मनिर्मूलनक्षमम् । संकल्पःशिवपूजायाः सर्वसंकल्पदुःखः-
 हृत् ॥१॥ सर्ववृत्तिरूपपुष्पांनीं सदाशिवरूपआत्मदेवाची पूजा म्हणजे ब्रह्मा-
 कारवृत्ति होय. उदाहरणार्थ, यांत अखेर जी अमरा चित्त्वपत्र वाहिलीं आहेत
 तीं अशीं आहेत : “ द्रष्टा च दर्शन दृश्यामिति पत्रत्रयात्मिका । शिवे समर्प्या
 चिद्रूपे प्रथमा चित्त्वपत्रिका ॥ १ ॥ म्हणजे या तिहींत अनुगत असणाऱ्या
 साक्षीचैतन्याला अर्पण असो. कर्ता कार्यं च करणमिति पत्रत्रयात्मिका ॥ शिवे ० ॥ २ ॥
 भोक्ता च भोजन भोग्यमिति पत्रत्रयात्मिका । शिवे ० ॥ ३ ॥ याप्रमाणें भूभुवस्वः
 ॥ ४ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ति (५) स्थूलसूक्ष्मकारण (६) अविद्या, सत्तार व
 जीव (७) उत्पत्तिस्थितिनाश (८) ब्रह्माविष्णुशिव (९) तमरजस्तमश्च
 (१०) स्वप्ता, अहंता, इदंता (११) हीं सारीं त्रिकें त्यांतील अनुगत
 शिवात्म्याला समर्पण करणें. म्हणजे शिवात्म्याहून त्या त्रिकास सत्ताच
 नाही, अशी दृढ बुद्धि धारण करणें, हीच रोजयोगात्मक शिवपूजा होय.

वीरशैवांचा शिवपूजारूप योग याचा अंशतः नमुना असा—

शांति हेंच अभिप्रेकजल, विश्वव्यापकतामात्र हें वस्त्र, इच्छा, ज्ञान,
 क्रियात्मक शक्तित्रय हें यज्ञोपवीत, स्वस्वरूपज्ञान हें गंधानुलेपन, अत्यधिक
 दया ही अक्षता, परिशुद्धभक्ति हें पुष्प, मनोबुद्धिअहंकारपरमान्त. करण-
 चतुष्टय हा धूप, इंद्रियगुणोत्कर्ष हा दीप, सुखदुःखराहित आत्मस्वरूप हा
 नैवेद्य, सत्त्वरजस्तमोगुणत्रय हा ताघूल, व प्राण हा नमस्कार, “ इत्येव-
 माभ्यन्तर मुख्यपूजाद्रव्याणि सम्पादय शक्राय ॥ ” (कल्याण शिवांक).

न भेदः शिवयोग यस्य राजयोगस्य तत्त्वतः ।

शिवार्थिनां तथार्येव मुक्तो बुद्धेः प्रवृज्ये ॥

ममता सोडून, सर्वत्र समान बुद्धि करून, शांत्यादि साधनसंपन्न होऊन निरंतर ध्यानयोगाने आत्मस्वरूपाचे ध्यान करावे. या निदिध्यासाने आत्म-साक्षात्कार होतो.”

वेदेश्वरीतील साक्षात्काराचे वर्णन— “ दृढ साक्षात्कारार्थी लक्षणं ऐशो । वदापि उत्थान न ब्हावे वृत्तीशी । निदिध्यासयोगे दृढता ये तथासी । अन्यत्रां व्यापारता ॥ ५१५ ॥ कर्षाच्च मी माझे नुपजे । कोणेही रीती देह असतां सहजे । तैशीच सर्व क्रिया होतां नुठिजे । अहंकर्तृत्व कीं मोक्तृत्व ॥ १६ ॥ ध्यान करतां हि ध्यातेपणें । वेगळा न पडेचि अभिमानें । एवं त्रिविध मीपण गळतां तें । पुढे असंगत्व मात्र उरे ॥ १७ ॥ संशयरहित समाधान । याचे नावे साक्षात्कार पूर्ण ॥ कोणतेही अवस्थें आपण । आपुलेपणें असे ॥ ५१८ ॥ ” इ. वेदेश्वरी, अ. १३.

लिङ्गपुराणाच्या उत्तरार्धात शेवटच्या पंचावज्ञाच्या अध्यायांत योगमार्गाने महादेव व्यंघकाचे उपासन कसे करावे ते संक्षेपाने सांगितले आहे. (१) मंत्रयोग, (२) स्पर्शयोग, (३) भावयोग, (४) अभावयोग आणि सर्वांत उत्तम असा (५) वा महायोग होय. (१) ध्यानस्थ होऊन मंत्रजप करणे याला मंत्रयोग म्हणतात. (२) प्राणायामाच्या योगाने शरीरातील वायु जिकून सुषुम्नादि नाड्यांची विशुद्धि होऊन रेत स्थिर झाले म्हणजे चित्ताची एकाग्रता करणाऱ्यास धारणात्रयाचा प्रकाश अंतःकरणांत होतो. पुढे मेदत्रयाचा विशोधक असा कुंभकद्वारां जो अभ्यास त्याला स्पर्शयोग म्हणतात. (३) मंत्रयोग व स्पर्शयोग यांच्या अतीत, बाह्य व आंतर वस्तूंवर असणारे जें स्फुरत मन त्याचा संकोच करून केवळ महादेवाचा आश्रय करून राहणारा जो योग त्यास भावयोग म्हणतात. (४) सर्व स्थावरजंगम जगत् निरवयव झालेसे वाटते, सर्व निराभास व शून्य असून स्वरूपाचे चित्त मात्र चाललेले असते, अशा स्थितीस अभावयोग म्हणतात. याने चित्ताचा लय होतो. (५) निरूप, केवळ, शुद्ध, अनिर्देश्य, स्वप्रकाशक, स्वयंवेद्य, सर्वव्यापी असा स्वतःचा (आत्म्याचा) भाव ज्या स्थितीत मासमान होतो, तीच स्थिति महायोग आहे, असे समजावे. नित्योदित, स्वयंज्योति, शुद्ध, निर्मल, केवल, असा जो शिवात्मा तोच महायोग होय. अहेबुद्धीपासून मुक्त, आकाशसदृश, आवरणरहित, अचित्य, प्रविलीन, स्वयंवेद्य, स्वसाक्षिक, आनंदमय असे

जें कांहीं आहे, तेंच श्रेय किंवा ध्येय आहे असें समजावें. धार्मिकपणा, कृतज्ञता, गुरुभक्ति, योगाची प्रीति इत्यादि गुण साधकाचे ठिकाणी अवश्य असले पाहिजेत.”

श्री नरहरिस्वामींचा राजयोगात्मक शिवपूजेचा किंचित् नमुना असा आहे —
 “शिवपूजात्मकं कर्म कर्मानिमूलनक्षमम् । संकल्पःशिवपूजायाः सर्वसंकल्पदुःख-
 हृत्” ॥१॥ सर्ववृत्तिरूप पुष्पानीं सदाशिवरूप आत्मदेवाची पूजा म्हणजे ब्रह्मा-
 कारवृत्ति होय. उदाहरणार्थ, यांत अखेर जी अकरा चित्त्वपत्र बाहिली आहेत
 तीं अशी आहेत : “ द्रष्टा च दर्शन दृश्यामिति पत्रयान्विता । शिवे समर्प्या
 चिद्रूपे प्रथमा चित्त्वपत्रिका ॥ १ ॥ म्हणजे या तिहींत अनुगत असणाऱ्या
 साक्षीचैतन्याला अर्पण असो. कर्ता कार्यं च करणमिति पत्रययात्मिका। शिवे०॥२॥
 भोक्ता च भोजन भोज्यमिति पत्रययात्मिका। शिवे० ॥३॥ याप्रमाणें भूर्भुवस्वः
 ॥ ४ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ति (५) स्थूलसूक्ष्मकारण (६) अविद्या, सत्तार व
 जीव (७) उत्पत्तिस्थितिनाश (८) ब्रह्माविष्णुकृद (९) तमरजसत्त्व
 (१०) त्वन्ता, अहंता, इदता (११) हीं सारी त्रिकें त्यांतील अनुगत
 शिवात्म्याला समर्पण करणें. म्हणजे शिवात्म्याहून त्या त्रिकात सत्ताच
 नाही, अशी दृढ बुद्धि धारण करणें, हीच राजयोगात्मक शिवपूजा होय.

वीरशैवांचा शिवपूजारूप योग याचा अंशतः नमुना असा—

शान्ति हेंच अभिषेकजल, विश्वव्यापकताभाव हें वस्त्र, इच्छा, ज्ञान,
 क्रियात्मक शक्तित्रय हें यज्ञोपवीत, स्वस्वरूपज्ञान हें गघानुलेपन, अत्यधिक
 दया ही अक्षता, परिशुद्धभक्ति हें पुष्प, मनोबुद्धिअहंकारपरमान्तःकरण-
 चतुष्टय हा धूप, इंद्रियगुणोत्कर्ष हा दीप, सुखदुःखराहित आत्मस्वरूप हा
 नैवेद्य, सत्त्वरजस्तमोगुणत्रय हा तांबूल, व प्राण हा नमस्कार, “ इत्येव-
 माभ्यन्तर मुख्यपूजाद्रव्याणि सम्पादय शक्राय ॥ ” (कल्याण शिवांक).

न भेदः शिवयोग यस्य राजयोगस्य तत्त्वतः ।

शिवार्यिनां तयार्येव मुक्तो बुद्धेः प्रवृत्तये ॥

प्रकरण ११ वे

पापयोनींतील भक्त^१

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥

—गीता, ९।३२.

मन-वाचातीत तुझे हें स्वरूप ।
म्हणोनियां माप भक्ति केलें ॥ १ ॥
भक्तीच्या मापें मोजितो अनंता ।
इतरानें तत्त्वतां न मोजवे ॥ २ ॥
योग याग तपें देहाच्या योगें ।
ज्ञानाच्या लागें न सांपडसी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आम्ही भोळ्या भावें सेवा ।
ध्यावी जी केशवा करितो ऐशी ॥ ४ ॥

वरीलसारख्या भक्तिपोषक वचनांवरून भक्ति आणि तीहि आशुतोष शिवाची भक्ति, ही अगदीच अल्प व सोपी आहे असें वाटतें. पण वस्तुतः तशी ती असणें शक्यच नाहीं. स्वार्थ आणि परमार्थ यांचें गणित अत्यंत प्रमाणबद्ध आहे. फलश्रुतीच्या गुणाकारांत अथवा बेरजेत एक रक्कम कमी दिसली तर दुसरी त्या मानानें मोठी असावीच लागते.

स्वानुभवी संत भक्त एकनाथ म्हणतात—तें हें राया भागवत जाण ।
मुख्यत्वे भक्तिप्रमाण । भावें करितां भगवद्भजन । अज्ञान जन उद्धरती ॥ १ ॥
स्त्रीशूद्रादि अवधे । घालूनियां ये नावें । एकेच खेपें स्वयें न्यावे । भजन भावें
परतीरा ॥ २ ॥ येथें पोहणें याविण उतरणें । प्रयासें विण प्राप्ति घेणें ।
सुखोपायें ब्रह्म पावणें । या लागीं नारायणें प्रकाशिली भक्ति ॥ ३ ॥ अशी

१ या प्रकरणाच्या मूळ हस्तालिखितांत कृष्ण, शंकर, शंखरी, महानंद, अशा अनेक शिष्यभक्तांचीं चरित्रे आहेत. तीं विस्तारमयास्तव गाळ्यावीं लागलीं.

वचनें केवळ भक्तिरोचक मानून चालणार नाही. तसेंच उलट यांचा वर वर दिसणारा अर्थ अक्षरशः खरा मानल्यानेंहि भलताच गैरसमज होईल. बरील सतवचनांत कर्म, ज्ञान आणि भक्ति अशा तीन रकमांचा उल्लेख आहे. अर्थात् भक्ति या परमार्थसाधनांतील कर्मज्ञानाची उणीव भरून निघेल इतका भक्तीचा भाव असलाच पाहिजे, तरच फलश्रुतीचें गणित जमेल. शिवभक्तांच्या कथा सूक्ष्म दृष्टीनें पाहिल्या म्हणजे असें दिसून येतें कीं, संपूर्ण जीवभाव हे शिवभक्तीचें माप आहे. हे माप अल्प नाही, सूक्ष्म आहे, खोल आहे तत्त्वतः त्याला आकारमान नाही खडोगणती कर्मरूप धान्याची चरोचरी एक तन्मय भक्तीची हिरकणी करील. डोंगराएवढा अज्ञानाचा कापूस एक आत्यंतिक भक्तीचा स्फुल्लिंग केव्हाच जालून टाकील. पापयोनीना मार्गदर्शन करण्याकरिता, तसेंच कर्मठ, योगी व पंडित यांचा गर्व हरण करण्याकरिता, ईश्वर पापयोनीतहि भगवद्भक्तरत्नाना कधी कधी जन्मास घालतो. दक्षिणेतील नयनार हे शिवभक्त याच कोर्टांतील होत. त्यांच्या विक्षित चरित्राकडे वर वर पाहणारास त्यांच्या शिवभक्तीची खोली व प्राणार्पणापर्यंतची निस्सीम त्यागाची तयारी याचें यथार्थ मूल्यमापन करता येत नाही. वर वर पाहणारास नयनाराच्या चरित्रात अडाणीपणा, आचरटपणा किंवा आततायीपणा दिसतो पण त्यात एक निकालाबाधित तत्त्वज्ञानाचा सिद्धांत लपलेला आहे तो असा कीं, माणसाच्या ठिकाणचा स्थूलसूक्ष्म संपूर्ण देहभाव सुटला कीं त्याचें शिवसायुज्य अथवा ब्रह्मात्मैक्य स्वयसिद्धच आहे. या महान् सत्याच्या दिग्दर्शनार्थ नमुन्याकरता एकाच शिवभक्ताचें शोटक चरित्र पुढें देत आहें.

महाशिवभक्त नंद :—प्राचीन काळ असा होता कीं, ज्या वेळीं धर्म हेंच राज्यकर्त्यांना आपलें सर्वस्व वाटे दक्षिणेतील अत्यंत प्रेक्षणीय देवळें हे त्याचेंच द्योतक आहे. प्राचीन देवळें हीं रावरकाचीं, आचालवृद्धाचीं, स्त्री-पुरुषाचीं भव्य धर्मपीठें होत. या देवालयांच्या गगनचुचित शिखरांनीं जनतेत पापमीकता राखली. लोकांत धर्मप्रवणतेस उत्तेजन दिलें. स्वर्गीय शिवलोक, गोलोक, ब्रह्मलोक या दिव्य लोकांची ती ऐहिक स्मारकें बनली निर्गुण-सगुण जगदीश्वराला त्याचे अजाण भक्त प्रथम तेथें पाहत असत व भक्ति-प्रेमानें नाचत असत. शिवालयांतील सर्वत्र गाजणारा तो घटानाद आणि शस्त्रनाद ऐहिक अज्ञानात घोरत पडलेल्या लोकांत धर्मजागृति करीत असे. शील-

सवर्धन करणारे या जगांत घर्मावाचून दुसरें काय आहे? पण आज तो काळ पालटला आहे. आज समाजधारक अशा देवाच्या देवळाच्या ऐवजी जनतेचा व्यर्थ जाच करणाऱ्या व त्यास परिणामी अनीतिमान करणाऱ्या मानवी कायद्यांची कायदेमंडळं चोहोंकडे उभारलेली दिसतात. सात्त्विक धर्मनीति आणि तामसी दडनीति ही ईशानियतीच्या आदोलनाची दोन टोके आहेत. दक्षिणेंत देवभक्तांनी आपली मदिरे निर्माण केली, हें जसे खरें आहे, तसेच देवळांनी अनेक देवभक्त निर्माण केले, हेहि त्रिवार सत्य आहे. महाभक्त नद याची कथा अशाच प्रकारची आहे. हें थोड्या विचाराभतीं कळून येईल.

नद हा तजावर प्रातात अघनूर नामक एका खेड्यांत जन्मला तो जन्मजात अतिशूद्र होता. मेलेलीं दोरें ओढून न्यावीं व जळणाऱ्या माणसाच्या शवाची राखण करावी, ही त्याची जन्मजात कामें होती. तसेच जमीन-दाराची गुलामगिरी पत्करून त्याची शेती करावी, हाहि त्याच्या जातीचा व्यवसाय होता. खेड्यापासून दूर घाणेरड्या, दलदलीच्या जागेंत गवतानें झाकारलेल्या व कुडामेडीच्या अशा चद्रमौळी शोपड्यात तो परमशिवभक्त राहात होता. सभोवार ओढून आणलेल्या दोराची कातडी व हाडे पडलेली असत व तेथें येणारीं गिघाडें व कोंबडीं-कुर्ची ही त्याची सोयत करीत असत. बाहेर जिकडे तिकडे पाणथळ जमीन व त्यातील नासकीं डबकीं व घरात नागवीं उघडीं, शेंबडीं-लेंबडीं पेरें व जखिणीसारख्या कच्चा कच्चा भाडणाऱ्या अर्धनग्न बाया व अठरा विश्वे दारिद्र्य, अशी त्याची परिस्थिति होती. पुनर्जन्म न मानणारे आधुनिक, प्रत्येक मनुष्य मनाची कोरी पाटी घेऊन जन्मास येतो व जन्मानंतरच्या परिस्थितीनें त्यावर बरेवाईट संस्कार होतात, असें म्हणतात. त्यातील साधकबाधक अंशाचें परीक्षण करण्यास कणप व नद याची चरित्रे फार उपयोगी पडतील. असो. अशा खतावलेल्या परिसरात नदाच्या अंतःकरणात शिवभक्तीचा जोरदार अगुर उद्भवला, हें ईश्वरी मायेचें आश्चर्य होय. पत म्हणतात, “जरि उक्किरड्यात पडला, मळला, न हिरा तथापि सामान्य ॥” सोनखतानें उत्तम अन्न पिकावें ही निसर्गाची क्रिया-प्रतिक्रिया पण चिंतनीय आहे.

नंदाचा लहानपणचा खेळ, म्हणजे मातीचा मला मोठा दाढीमिशाचा सदाशिव करावा. त्याच्या हातात परशु किंवा विळा घावा. त्याच्या मस्तकावर

मलें मोठें मुडासैं घालावें, आपण व आपले सवगडी यांनीं अगाला राख लायून त्याच्या समोवर मजन करीत नाचावें, त्याची मिरवणूक काढावी, असा असे त्याचे अकरा-वारा चालमित्र होते त्यास घेऊन अनेक शिवालयाचें दर्शन घेण्यास नाचत व मजन करीत जावें व दुरुनच देवाला नमस्कार करून मोठ्या उत्साहमरानें “हर हर महादेव !” असा शिवनामाचा जयजयकार करावा, हा त्याचा आवडीचा छंद होता

एक दिवस शेतात काही काम नाहीं असें पाहून तो आपल्या चालमित्रासह काहीं मैलावर असलेल्या वैथीश्वर नामक प्रसिद्ध शिवालयाच्या दर्शनाला गेला. ते सारे अतिशूद्र व पूर्वास्पृश्य असल्यामुळें त्यांना देवळाजवळ जाण्याला बंदीच होती तरी त्या सर्वांनीं अगाला राख लायून मोठमोठ्यानें शिवनामाचा जयजयकार करीत तीन वेळा मोठ्या आनंदमरानें गावप्रदक्षिणा करण्यातच कृतार्थता मानली सायकळीं देवळाचे दरवाजे उघडले, तेव्हा त्यांनीं बरोबर आणलेले नारळ, केळीं, व देवाच्या नगा-यासाठीं उत्तम कमावलेल्या कातड्याचा गट्टा असें सारें भावमक्तीनें पुजा-याच्या स्वाधीन केलें व आपण देवाच्या निशाणकाठीपासून दूर अंतरावरून आतलें जें काही अल्प स्वल्प दिसेल तें पाहून धन्यता मानली नदाच्या आनदाला पारावार राहिला नाहीं. आत घटानाद, स्तोत्रपाठ व कर्पुंरती सुरू झाली तरी दुरुनच पाहून व ऐकून नद आनदानें नाचू लागला ! त्याच्या नेत्रावाटें प्रेमाश्रू वाहू लागले ! त्याचें मन तर शिवार्ची सलमच होतें पण आपल्या चर्मचक्षूंना शिवलिंग दिसेल तर केवढा आनंद होईल असें त्यास वाटे. त्यासाठीं त्यानें आतील शिवाला रस्त्यावरून अनेक साष्टांग दडवत घातले तो जमिनीवर गडबडा लोडू लागला व रडू लागला ! शिवाल्यापुढील भला मोठा नदी आड आल्यामुळें त्याला दुरुन शिवलिंग दिसना तो म्हणाला, “हे मोला नाथ ! तुझ्या दर्शनासाठीं मोठ्या उत्कटेनें मैलचे मैल चालत आलों आणि आता तुझें दर्शन न होताच परत जाऊ काय ? हाथरे दैवा ! माझे अनेक जन्मांचें पापच या नदीच्या रूपानें आड आलें ! याला काय करावें !” असें म्हणून तो स्फुदस्फुदून रडू लागला देव हा मक्ताचा अभिमानी आहे तो मक्तीसाठींच मुकेला आहे नामदेवाच्या मक्तीसाठीं ओठ्या नागनाथाचें सारें देऊळ फिरलें भग नदाची दशनीची आतुरता कशी फुकट आईल !

असें सांगतात कीं, श्रीशिवाच्या प्रेरणेनें क्षणार्धांत तो पापाणमय नंदी बाजूला सरला आणि नदाला शिवलिंग दुरुन स्पष्ट दिसूं लागलें. आंत आरतीचा सगडगडीत प्रकाश पडलाच होता. त्या प्रकाशांत तळपणारे तें शिवलिंग पाहून नंद नाचूं लागला ! त्याचें देहमान हारलें ! डोळ्यांतून प्रेमाश्रूंचा अभिषेक पृथ्वीलिंगाला होत राहिला ! तो देहमानावर आल्यावर त्यानें आपल्या संवगड्यांसह पुन्हा गांवप्रदक्षिणा घातली. ती प्रदक्षिणा घालीत असतां त्यानें पाहिलें कीं, एका घरी पुराण सुरू होतें. तें दुरुनच तो ऐकत उभा राहिला. पुराणिकबोवा चिदंबर पुराण वाचीत होते. तें वाचतांना पुराणिकबोवा म्हणाले कीं, “चिदंबरासारखें पवित्र स्थान त्रिभुवनांत कोठेंहि नाही. ज्यानें एकदां चिदंबराचें दर्शन घेतलें, तो चांडाळ का असेना, तो जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून कायमचा सुटतो.” नंतर पुराणिकबोवा चिदंबर देवस्थानाचा व तेथील चित्सभेंतील नटराजाच्या दिव्यमूर्तीचा अधिकाधिक महिमा सांगू लागले. तें ऐकून नंदाच्या मनाला चटक लागली ! तो आपल्या संवगड्यांना म्हणाला, “गडे हो, चिदंबरमूचें व नटराजाचें असें माहात्म्य आहे, तर चला आपण आतांच तिकडे जाऊ या.” असें म्हणून तो नटराजाच्या दर्शनाला जाण्यासाठीं नाचूं लागला ! पण त्याचे चाळगडी त्यास म्हणाले, “अरे, तूं आपल्या जमीनदाराचा ताबेदार नोकर आहेस. तुला तुझ्या मालकाच्या परवानगीवांचून दूर कसें जातां येईल ?” तें म्हणजे त्यास पटलें व आपण मालकास विचारून चिदंबरास जाऊं असा त्यानें विचार केला. यानंतर ते सारे परत येण्यास निघाले असतां त्यांस देवळाजवळ एक डबकें दिसलें. तेव्हां नंदाच्या मनांत आलें कीं, हें खणून याचें आपण चांगलें तळें करूं या. म्हणजे देवळांत येणाऱ्यांना स्नानाची व पशुपक्ष्यांना चांगलें पाणी पिण्याची सोय होईल. टिटवीनें समुद्र आटवण्याचा धेत केला तसाच कांहींसा हा विचार होता. कारण ते दहाबारा जण अल्पवयी मुलगे. सायडतीच तळें तें काय खणणार ! शिवाय त्यांना परत वेळेवर जाण्याची उतावळी होती. पण ‘देहबुद्ध्या तु दासोऽहम् ।’ अथवा ‘स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ १८।४६ गीता. हें सद्गुरूंचें शील त्यांस स्वस्थ बसूं देत नाही. शुभस्य शीघ्रम् या न्यायानें त्यांनीं मनांत आणलेल्या कार्यास, तें आपल्या हातून तडीस कसें जाईल याचा विचार न करतां, लगेच आरम

केला. तो त्या शिवमक्तांचा निर्धार पाहून धीगणपतीने अनेक शिवगणांस मजूरकरांच्या रूपांत त्यांच्या मदतीला पाठविले व आश्चर्य असे की, काही तासांत ते तळे खणून तयार झाले ! ते पाहून नंदाला फार आनंद झाला. त्याने आपल्याचरोबर आणलेले सारे धान्य आयत्या वेळी मदतीस धावून आलेल्या त्या अनोळखी गड्यांस दिले व देवालयाच्या महाद्वाराचे पुन्हां एकदां प्रार्थनापूर्वक दर्शन करून तो आपल्या मित्रांसह परतला.

नंद घरी परत आला. पण त्याला एकसारखा चिदंबरच्या नटराजाचा ध्यास लागला होता. त्याच्या अंतर्मनाला वाटे की, हा सारा विश्वपत्तारा एक नटराजाच्याच चरणाचा प्रताप आहे. तो देवाला मनोमय म्हणे, “हे शंकरा, तूं दिसतोस तसा नव्हे, तर खरोखर आहेस तसा मला पाहूं दे.” त्या शिवध्यासामुळे मी एकदां चिदंबरला केव्हां जाईन असे त्याला झाले होते ! तेच त्याला वेढ लागले ! त्याला चिंचेच्या झाडावरील पेदारि, विर, इकला इत्यादि भूतांनी पळाढले आहे असे गांवकऱ्यांना वाटले. मग त्यांनी त्यांस कोंबडी, चकरा बळी देण्याचे ठरविले. पण नंद एका महादेवाशिवाय कोणालाच जाणत नव्हता. त्याने “माझ्यासाठी गरीब प्राण्यांना बळी देऊ नका हो !” अशी गांवकऱ्यांना पुष्कळ विनवणी केली. पण ते ऐकतना. तो त्यांस म्हणे, “अरे, हे आयुष्य मरामर चालले. ते कोणाकरतां थांबत नाही. तर आतां त्वरा करून आपण चिदंबर देवाकडे जाऊं या !” त्याचे नांगरकीकडे लक्ष लागेना. तो शिवाच्या नामघोषांत नाचत राही ! अखेर त्याने विचार केला की, आपण घन्याची परवानगी घेऊन लवकर गेलेंच पाहिजे. असे मनांत आणून तो त्याच्या कसणुकींतील जमिनीच्या घन्याकडे गेला व त्याच्यापुढे त्याने दंडवत घालून हात जोडून चिदंबरला जाण्यासाठी रजा मागितली. पण त्याचा घनी त्याच्यावर चवताळला व रागाने अधिक-उणें बोलून त्याने त्यास जाण्यास साफ मनाई केली. नंदाने पुष्कळ आर्जवे केली. पण घन्याला स्वार्थापलीकडे त्याचे काय महत्त्व ! नंदाला मरणप्राय दुःख झाले. पण त्याने आपल्या मालकाला दोष दिला नाही. तो देवाला म्हणे, “मी माझ्या घन्याला दोष देत नाही. कारण त्याला प्रेरणा देणारा तूंच आहेस. तुझ्या आज्ञेचाचून झाडाचे पानहि हालत नाही. मी तुझ्या इच्छेला शरण असले पाहिजे. घन्याची प्रसन्नता मला जोडतां आली

नाही, तर माझीच बंडखोरी तुझ्या व माझ्या आढ येईल. मी आशाधारक व शरणागत झालों की माझ्या घन्याला द्रव येईल व तूंहि प्रसन्न होशील.” असा तो पुष्कळ विचार करी व मनाचा संयम करी. पण त्याची देवाकडील ओढ थाबेना. “चरबी निरयगति परी परवशता शतगुणें करी जाच।” याचा अनुभव त्याला आला. तो एकांती ओक्ताचोवशीं रडत रडत देवाला म्हणे, “हे नटराज शंकरा ! तुझे दुरून तरी दर्शन घ्यावें व जन्ममरणांतून सुटावें यासाठीं अंतःकरण व्याकुळ झालें आहे ! पण तें भाग्य या बेमुदतबंदी गुलामगिरीच्या दीन महारज्याला कोठचें ? हे दयाळा ! आम्हां दीनांना तुझ्या दर्शनाची बंदी आणि पुनः पुन्हा गूढातिगूढ जार्तीत जन्मास यावें ही सक्ती ! हे देवा, तुला हें कसें आवडतें ? तो आणखी म्हणाला की, “हे माझ्या मायबापा दयाळा ! तूं जाणतोसच कीं माझा जीवांचा जिवलग तूं आहेस. तर तुझे मला एकदां दर्शन होऊं दे. अरे, तूं दीनाचा दयाळू ना ! मग या दीन, परतून दासाच्या चाबतीत तुझे हृदय असें पापाणासारखें कठोर करूं नकोस.” नंदाला नटराजाचा विरह असतच झाला. त्यानें अन्नपाणी सोडलें व तो शिवाच्या भेटीसाठीं घाय मोकलून एकसारखा रडूं लागला ! त्याचें घन्याच्या शेतीकडे मुळीच लक्ष लागेना.

नंदाच्या अंतःकरणाची चाललेली ही कालवाकालव त्याच्या घन्याच्या लक्षात आली व त्याच्या मनाला एकाएकी ईश्वरी इच्छेनें पालट पडला. तो नंदावर नेहमीप्रमाणें न रागावतां त्याला समजुतीनें म्हणाला, “नंदा, तूं शहाणा असून असें वेड्यासारखें काय करतोस ? अरे, तूं जायचें म्हणतोस, मग या पिकाची वाट काय ? तिकडे कोण पाहील ?”

इकडे नंदाला शिवाचा दृष्टांत झाला कीं, तूं घन्याला सांग कीं, “पीक तयार आहे. पाहावयाला चला. म्हणजे तें पाहून तो तुला मजकडे घेण्यास परवानगी देईल.” नंद आनदाश्चर्यानें नाचूं लागला ! तो तडक घन्याकडे गेला व त्याला देवानें सांगितल्याप्रमाणें सांगितलें. इतक्या लवकर पीक हातीं येईल हें त्याच्या घन्याला खरें वाटणें शक्यच नव्हतें. पण नंदाचा त्या वेळचा उत्साह व रागरंग कांहीं अपूर्वच दिसला. म्हणून तो नंदा-यरोबर शेतावर गेला व तेथें पाहता तो पीक कापून, शोडून, मळणी होऊन पिकाची सोन्यासारखी रास त्याला खळ्यावर दिसली. हें मानवी कर्तृत्व

नव्हे, हें त्याच्या तेव्हाच लक्षात आलें. तो आश्चर्याने थक होऊन म्हणाला, “नदा ! हें आज मी काय पहात आहे ! अनेक माणसें लातून जें काम दोन आठवड्यात पुरें झालें नसतें, तें अवघ्या दोन प्रहरात पुरें झालें कसे ! नदा ! हा सारा तुझा पुण्यप्रतार आहे खास ! अरेरे ! तुला नियुरपणें गुलाम म्हणून वागविण्यात माझ्या हातून केवढें घोर पाप घडलें ! या क्षणापासून हे साधो ! नदा, तू माझा घनी व मी तुझा नोकर अमें समज. माझी सारी संपत्ति व जमीनजुमला इतऱर तुझी आहे. हे मक्तभ्रेष्टा, तुझ्या प्रिय शंकरानवळ माझ्याचढळ विनवणी कर व मला माझ्या पापक्षालनाचा व उद्धाराचा मार्ग दाखव.” असें सद्गदित जन करणानें म्हणून त्या घन्यानें नदापुढें साष्टांग दंडवत घातलें. “अहो मालक, हें भलतेंच काय करता ! मी अतिच्छद्र आहे,” असें म्हणत नदानें चटकन् त्याला उठवलें त्यापूर्वीच्या त्या नियुर घन्यानें नदाच्या गळ्याला मिठी मारली व स्फुदत स्फुदत तो म्हणाला, “नव्हे, नव्हे, तसें नव्हे, उलट तू माझा गुरू आणि देव आहेस. या पातक्याला क्षमा कर ! हे साधो ! तुला चिदचरम्ला जाण्याला अडथळा करणारा मी कोण ! तो माझा अहंकार ठार झाला ! तू तुझ्या इच्छेप्रमाणें चिदचरम्ला खुशाल जा. पण माझे स्मरण ठेव व नटराजाच्या पायी या पाण्याची दाद लाव, आणि हे साधो ! मला जाताना दोन उपदेशाच्या गोष्टी सांग. कारण तू आता माझा गुरू आहेस ” तेव्हा गार्भीर्यानें पण विनयपूर्वक नद त्यास एवढेंच म्हणाला, “हें पहा मालक, आपण बायकापोरावर धरदारावर व सपत्तीवर जेवढें प्रेम करता तेवढेंच देवावर करा. यापेक्षा मी आपला दास आख्याला अधिक तें काय सांगणार !” असें सांगून नद आनंदमरानें चार पावलें गेला नसेल, तोंच त्या घन्यानें कळवळून पुन्हा त्यास हाक मारली व त्याच्या होणाऱ्या वियोगाच्या दुःखानें विव्दळ होऊन रडत रडतच तो म्हणाला, “अहो दयाळा, माझ्या सद्गुरो ! आपण परत केव्हा याल ! आपलें पुन्हा दर्शन केव्हा होईल ही माझ्या मनाला चिंता लागली आहे ” त्यावर निश्चयाच्या स्वरानें नद म्हणाला, “अहो मालक, चिदचरम्ला पोंचल्यावर परत यायचें नसतें ! हा आता माझा शेवटचा राम राम घ्या ! “यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परम मम ।” हाच त्याच्या म्हणण्यातील महामाव होता

नंद याप्रमाणें तन्मय होऊन आपल्या निधानरूप चिदंबरम् क्षेत्राकडे अत्यनंदानें नाचत चांगडत चालला असता स्वर्गाच्या देवांनी आपल्या सद्विच्छेची त्याच्यावर पुष्पवृष्टि केली ! पृथ्वीवर इर्धभरानें रोमांच उभे राहिले. तेच नंदाच्या पायास गालीच्याच्या पायघड्यांप्रमाणें झाले. आजूचाजूचीं अद्याप न कापलेलीं शेते या नंद शेतकऱ्याचें मक्तिप्रेम पाहून आनंदानें डोळूं लागली !

त्या वेळीं कोलॉडम् नदी या शिवभक्ताला आडवी सामोरी आली. तिला आनंदाचा पूर लोटला होता. नंद व त्याच्याबरोबरचे अनेक लोक त्या नदीतील नावेंत चढले. मी ही संसरणा नदीच ओलांडून जात आहे, असें नंदास वाटलें. त्यानें शिवनामाचा जयघोष चालविला व तो आनंदानें येमान होऊन नाचूं लागला ! तसे सारेच उतारु नाचूं लागले ! नावाडीहि वल्हीं टाकून नाचूं लागले ! नाव मौजा करीत परतीराला लागली. नटराजाच्या पवित्र क्षेत्रांत पाऊल पडतांच नंदाचा भजनाचा उत्साह अति वाढला. सारे लोक त्याच्याबरोबर शिवनामाचा जयघोष करीत नाचत व भजन करीत नटराजाकडे चालले ! बाजारपेठेंतील व्यापारी, व दुकानदार आपआपल्या पेढ्या व दुकानें तशींच टाकून या अभूतपूर्व मिरवणुकींत सामील झाले ! “बोला हरहर महादेव ! बोला नटराजकी जय !” अशा जयघोषांनीं आकाश दुमदुमून गेलें ! नंदाला दुरून देवळाच्या आवाराचें महाद्वार दिसलें. तो म्हणाला, “अहो हें पहा, हेंच कैलासाचें द्वार होय. यांतून पलीकडे गेलेले कोणी परत येत नाहींत. यांतूनच संबंदर, माणिक्य, अप्पर आणि सुंदर मूर्ति हे देवाकडे गेले व शिवसायुज्य पावले. जातां जातां ह्या सर्व मितींना व वृद्ध पापाणांना त्यांनीं देवरूप केलें. मित्रांनो, देव सर्वरूपांत आहे व तो अरूपहि आहे. तो आंत आहे आणि बाहेर आहे. येथें अज्ञानी ज्ञानस्वरूप होतात व ज्ञानी इंद्रियें विसरतात. येथें देव उघडा प्रकाशमय आहे. माझा नटराज सर्व कांही आहे. हे देवा ! मी कोणत्या शब्दांनीं तुला आळवूं ? तुझें स्तवन कसें करूं ? देवा, आपल्या पायापासून मला क्षणभरहि दूर करूं नकोस. देवा, मी निष्पाप व शुद्ध आहे ना ? तर मग आतां मला अगदीं आपल्याजवळ घे.”

देहमान-विवर्जित होऊन नंद व त्याचे संवगडी तीन अहोरात्र गांवाभोंवतीं प्रदक्षिणा करीत व एकीकडे भजन करीत फिरत होते. त्या आवाराच्या आंत प्याला त्यांना मनाई होती. नंद देवाजवळ जाण्यास अति उत्कंठित झाल

होता. त्याने आबाराच्या कुसावरून पाहिले. तो थोडे थोडे नेहाईत—नटराजाचे वैभव फार मोठे—त्याचे दोन हजार नऊशे नव्याणव दीक्षित पुजारी शुचिर्भूत होतसाते शुभ्र वस्त्रे परिधान करून नटराजाकडे चालले होते. तो त्यास साधात भूकैलासच वाटला ! उद्दून नटराजाच्या पायाशी जावे असे त्यास वाटू लागले ! त्याचे चित्त अत्यंत अधिर झाले ! पण काय करावे ? मी अतिशूद्र. मला आंत कसे जाता येईल ! मी तेवढी पुण्याई कोठे केली आहे ! या न्यूनगंडाने त्याचे अंतःकरण पोळून निघाले. तो अति कळवळून म्हणाला, “देवा ! तूच माझ्या घन्यास प्रेरणा देऊन मला येथपर्यंत आणलेस. आतां मला तुला कटकटून भेटू दे ! मला अंतर देऊ नकोस. मी सर्वस्वाचा त्याग करून तुझ्या महाद्वारी, तुझ्या मेढीच्या उत्कंठेने उभा आहे, हे नटराज ! तू मला आख्या चरणाचा आश्रय देच.” याप्रमाणे नंदाची निस्सीम उत्कटतेने प्रार्थना सुरू असतां शिवाने तेथील सर्व दीक्षित पुजाऱ्यांना दृष्टांत दिला की, “त्या माझ्या प्रिय भक्ताला अभिदिव्य करून आंत घ्या.” असा सर्वांना एकच दृष्टांत झाला. तेव्हां ते सारे भूदेव नंदाकडे आले. ते जवळ येत आहेत असे पाहून नंद त्यांस हात जोडून म्हणाला, “महाराज ! आपण मजजवळ येऊ नका. मी अतिशूद्र आहे. मी महार आहे, डोंब आहे.” त्याच्या या म्हणण्याकडे दुर्लक्ष करून ते सच्छील ब्राह्मण पुढे आले व म्हणाले, “अरे, तुम्ही जन्मजात निकृष्ट का असना, तू शिवकृपेने फार उंचावला आहेस. यासाठी तू अभिदिव्य कर व मग आमच्याचरोचर मंदिरांत चल.”

नटराजाच्या मेढीसाठी कोणतेहि दिव्य करण्यास नंद तयारच होता. देवळाच्या आबाराबाहेर त्या ब्राह्मणांनी आग्ने पेटविला होता. त्यांत निःशंक मनाने नंदाने उडी घेऊन शिवस्मरणपूर्वक दिव्य केले ! ! असे सांगतात की, यज्ञोपवीतधारी पवित्र ब्राह्मणाच्या रूपांत तो अग्नीतून बाहेर आला. मग त्याला हजारो ब्राह्मणांनी वाजत-गाजत मंदिरांत नेले. फार वेळ लुकलेले तान्हे मूल आपल्या आईपुढे जाते त्याप्रमाणे तो भक्तश्रेष्ठ नंद आपल्या ध्येयसर्वस्वरूप चिदंबरम् देवळांतील नटराजापुढे हात जोडून उभा राहिला ! त्याच्या चरणांवर त्याने मस्तक ठेवले व सद्गदित अंतःकरणाने तो म्हणाला, “नटराज ! माझ्या जीवाच्या जिवलग ! तुझ्या अंगसंगा लाभलों जी ॥ १ ॥ आम्हां तुम्हां आतां भेद नाही देवा ! अभिन्नत्वे सेवा व्यावी माझी ॥ २ ॥”

इतकी शेवटची अत्युत्कट विनवणी करून नंद नटराजांत समरस झाला ! नंद देहासकट गुप्त झाला ! परम शिवमक्तीचा हा लोकोत्तर चमत्कार पाहून सर्पर देऊळ थरारले ! सारा पुजारीवर्ग थक झाला ! घंटा व नौचतो झाडू लागल्या ! तामीळ देशांत अद्यापि त्या मार्गशीर्ष महिन्यांत हजारों तरुणी अंगावर नूतन वस्त्रालंकार घालून नंदाची गाणी गात नाचत असतात. त्या गाण्यांचे थोडे नमुने अन्यत्र दिले आहेत.

कै. पांगारकर यांच्या अनुवादावरून नंदाच्या विचारांचा थोडा मासला पुढे देत आहे. निरक्षर संतांची शिवासंबंधी सहजस्फूर्ति कशी काव्यमय व दिव्य असते ते यावरून दिसून येईल. नंद म्हणतो, नटराजाचे नृत्य किती गोड ! आपण सर्व जण त्याच्याचसारखे नृत्य करू. म्हणजे तो आपणांस नृत्यांतच सांपडेल. गावें आणि नाचावें, पुन्हा गावें आणि नाचावें हेंच काम ! वर्तुळ किंवा फेर धरून त्या राजराजाचें नाम गावें. तो निर्विकल्प व निर्मळ आहे.

नृत्य आणि प्रेम यांचा स्वामी, महासमर्थ, प्रेमळांची कामधेनु, प्रेमसागर, दीनांचा कल्पवृक्ष, शुद्ध प्रकाश — अशा नटराजाला आपल्या चित्तांत शोधा.

हे सौम्य, आल्हादकारक, शुभ्र चंद्रा ! शिवाला प्रिय होण्याला मला मार्ग दाखव. माझा प्राणविसावा जो नटराज त्याच्या मस्तकावर तू विराजत आहेस ! तूं कोणतें पुण्य केलें आहेस ? रात्र नाही, दिवस नाही असा तूं “ अक्षोरात्रीच्या पैलीकडे ” आहेस. मला असें होतां येईल काय ?

शुभ्र चंद्रा ! त्याच्याशी मला एकांत कसा करतां येईल ? गळ्या सांग ना ! हें किती कठिण आहे ! तो महामानी आहे ! तो आणि मी, मी आणि तो, अगदी एक — अहाहा ! या मावनेनें मी किती सुखी आहे. पण काय करूं रे. हा पांचतोंड्या (पंचशानैद्रियें) सर्प (अहंकार) आड येतो रे. तूं त्याला अमृत पाजून निर्विष कर, म्हणजे तो मला छळणार नाही !

महाराष्ट्रांतील चोखामेळा, रोहिदास हीं अशींच उदाहरणें आहेत.

चोख्या महाराची बायको संतीण सोयराचाई म्हणते —

साहीं उरली रासना । तुम्हां सारायणा प्रहारां ॥ १ ॥

उरला नाहीं भेदाभेद । झालें शुद्ध अंतर ॥ २ ॥

विटाळाचे होतें जालें । तुटलें वळें नामाच्या ॥ ३ ॥
चौदेहाची तुटली दोरी । म्हणे चोख्याची महारी ॥ ४ ॥

ती आणखी पुढें म्हणते —

अवघा रंग एक झाला । रंगीं रंगला श्रीरंग ॥ १ ॥
मी तूं पण गेलें वायां । पाहतां पंढरीच्या राया ॥ २ ॥
नाहीं भेदाचें तें काम । पळोनि गेले क्रोध काम ॥ ३ ॥
देही असूनि विदेही । सदा समाधिस्थ पाहीं ॥ ४ ॥
पाहतें पाहणें गलें दुरी । म्हणे चोख्याची महारी ॥ ५ ॥

प्रकरण १२ वें

भवतारिणी कालीचा साक्षात्कार

शवारूढां महाभीमां घोरदंष्ट्रां वरप्रदाम् ।
हास्ययुक्तां चिनेनां च कपाल कर्त्रिकारुराम् ।
मुक्तकेशीं ललजिह्वां पिबन्तीं रुधिरं मुहुः ।
चतुर्बाहुयुतः देवीं वरामयकरां स्मरेत् ॥ १ ॥

श्रीराम आणि श्रीकृष्ण यांच्याप्रमाणें श्रीरामकृष्ण परमहंस याचें नांव आज बहुतांच्या मुर्ती आहे. श्रीराम आणि श्रीकृष्ण यांच्याहूनहि श्रीसद्गुरु रामकृष्ण परमहंस यांची थोरवी अधिक होती, असें त्याचे जगविख्यात शिष्यश्रेष्ठ स्वामी विवेकानंद म्हणत. मी त्यांना उपासनेची सर्वोत्कृष्ट आदर्श-मूर्तिच मानतो. श्रीरामकृष्ण परमहंस यांच्या सर्वांगीण उपासनेतील दिव्य आणि विविध अनुभव आणि भाषुनिक परलोकाविद्येंतील कित्येक आश्चर्य-कारक प्रयोग हा मुद्दिवादी नवयुगाच्या जडवादावर चिंतोड उतारा आहे.

श्रीरामकृष्ण परमहंस हे अवतारी पुरुष तर खरेच; पण त्यांनी आपल्या चरित्रांत मानवोपासकाचा आदर्श जगापुढे जितका उघड करून ठेविला, तसा इतर थोर पुरुषांच्या चरित्रांत क्वचितच आढळेल. ते मूळचे कर्मठ ब्राह्मणधर्मी होते. नंतर त्यांनी तंत्रादि सर्व साधनांचा स्वतः अभ्यास केला व अनेक अलौकिक अनुभव घेतले. हिंदुधर्मातील निरनिराळ्या पंथांतील साधुसंतांच्या भेटी घेतल्या. ईश्वरचंद्र विद्यासागर आणि देवेन्द्रनाथ ठाकूर, केशवचंद्र सेन आणि विजयकृष्णगोस्वामी अशी आधुनिक थोर थोर मंडळी त्यांनी फार जवळून न्याहाळली. समग्र तंत्रशास्त्र आणि देवताविज्ञान त्यांनी पूर्णपणे आत्मसात् केलें. हिंदूंच्या सर्व देवतांची त्यांनी साक्षात् दर्शन घेतली. इतकेंच नव्हे तर आपण स्वतः श्रीगोपाळकृष्ण, श्रीराधा, भगवान् शंकर इत्यादि रूपे धारण करून इतरांस दर्शन दिलें. निर्विकल्प समाधीत ते कित्येक महिने राहिले आणि इतकें सर्व अनुभविल्यानंतरहि केवळ लोक-संग्रहबुद्धीने त्यांनी ख्रिस्ती व इस्लामी धर्मांची दीक्षापूर्वक उपासना पूर्ण केली व सर्व धर्मांचे उपास्य एक दक्षिणेश्वर होच आहे, नामरूपे वेगळीं इतकेंच; हे समयोग सिद्ध केलें. असा हा जो दिव्य नवयुगधारी अवतारी महाउपासक पुरुषाचा प्रत्यक्ष प्रयोगसिद्ध अनुभव, यांत या नवयुगाचा ईश्वरी संकेत सांठविला आहे; असेच मानावे लागतें. पर्यायाने त्याच विश्वधर्मात्मक संकेताचा विचार आपणांस या ग्रंथांतहि करावयाचा आहे. असो. या प्रकरणांत या अवतारी उपासकाच्या चरित्रातील एका महात्त्वाच्या अंशाचे थोडक्यांत वर्णन करित आहे. ह्या शिवशक्तिस्वरूप शिवलिंगोपासना ग्रंथाचा हा कळसाभ्यास समजावा.

चंगल्यांत हुगळी प्रांतांत शहरी वस्तीपासून दूर अगदी एकीकडे कमर-पुरकर नामक खेड्यांत एका कुइटार झोंपडीत ता. १८ फेब्रुवारी सन १८३६ रोजी सुप्रभाती एका गरीब ब्राह्मण पुरोहिताच्या घरी श्रीरामकृष्णांचा जन्म झाला. त्यांच्या जन्मापूर्वी असा दिव्य पुत्र जन्मास येणार असा त्यांच्या सच्छील आईबापांस ईश्वरी साक्षात्कार झाला होता. म्हणून गयेच्या गदाधराचे नांव त्याला ठेवले होतें. अगदीच निरक्षर म्हणतां येणार नाही इतकाच शालेय शिक्षणाचा संस्कार गदाधराला मिळाला. श्रीरामकृष्णांना अतिरपयंत जे निमित्तमात्र विद्यागुरु लाभले, त्यांनाच या असामान्य शिष्यापुढे

अखेर हात जोडण्याची वेळ आली. मनाची धार्मिक प्रवृत्ति, उत्कट भाव व चित्ताची एकतानता हे या गदाधराचे उपजत गुण होते. त्याच्या ठिकाणी स्त्रीमुलम अशी नाजूक मार्दवता दिसे. पुढेहि मी स्त्री आहे व विवेकानंद पुरुष आहे असे कांही गूढार्थाने श्रीरामकृष्ण म्हणत. हा गदाधर लहानपणी सहा-सात वर्षांचा असतांना एक दिवस सहज शेताच्या बांधावरून एकीकडे तोंडांत पोहे चघळीत एकटाच भटकत होता. इतक्यांत आकाशांत एकाएकी काळे दग येऊन त्यांनी सारे आकाश व्याप्त केले तिकडे त्याचे लक्ष वेधले. एवढ्यात त्या काळ्या दगांच्या पृष्ठभागावरून स्वच्छ पांढऱ्या चगळ्यांची एक रागच्या रांग उडत गेलेली त्याने पाहिली. त्या निसर्गाच्या विलक्षण विरोधाभासाच्या आनदात त्याचा उत्कट बालभाव तन्मय झाला व देहमान सुटून गदाधर खाली बेशुद्ध होऊन पडला ! तेव्हां तेथून त्यास उचलून न्यावे लागले. गदाधर नऊ वर्षांचा असताना त्याच्या खेड्यांतील ग्रामस्थांच्या एका पौराणिक नाटकांत त्या गौरवर्ण गदाधराकडे शिवाची भूमिका दिली होती. त्यासाठी त्याच्या अंगाला भरम लावले. मस्तकावर जटा बांधल्या. कमरेस व्याघ्रांघर नेसविले. गळ्यांत रुद्राक्षमाळा घातल्या व अशा थाटांत हातांत एक लहानसा त्रिशूल घेऊन तो मोठ्या गंभीरपणे पावले टाकीत रंगभूमीवर आला. पण हे होत असतांच तो शिवभूमिकेशी पूर्ण तन्मय झाला. त्याच्या नेत्रातून शिवानंदलहरी वाहू लागल्या, चेहऱ्यावर दैवी तेज चमकू लागले, व या अवस्थेत त्याच्या ठिकाणी एका-एकी भावसमाधीचे ताटस्थ्य आले ! त्या निश्चेष्ट स्थितीतच त्यास रंगभूमीवरून उचलून न्यावे लागले. पुढे त्याच्या ठिकाणचा हा शिवभाव मावळण्यास तीन दिवस लागले ! त्यानंतर एकदां बालपणींच विशालाक्षी देवीच्या दर्शनास बायकांचरोबर जात असता बाटेत तो अस्ताच एकाएकी भावमग्न होऊन त्यास ताटस्थ्य आले. ते कशानेहि जाईना. शेवटी त्याच्या कानाशी देवीच्या नांवाचा घोष केला. तेव्हां तो देहभानावर आला. पुढे नवव्या वर्षी त्याची मुंज झाल्यावर त्याला घरच्या रघुवीर देवाची पूजा करण्याची संधि घरचेवर मिळू लागली. त्या पूर्वेत तो रंगलेला असे. त्याला सगुण साक्षात्कार होत. कोठेहि शेजारीपाजारी देवाची अर्चा व धार्मिक उत्सव असला की गदाधर तिकडे असायचाच. असे होतां होतां तो सतरा वर्षांचा झाला. तेव्हां

कलकत्यास त्याच्या वडील भावाची वेदशास्त्रशाळा होती, तिच्याकडे त्यास विद्यार्जनासाठी नेले. पण पोटमरु विद्या मला नको, असे तो म्हणे. शाळेत जाऊन शिकण्याकडे त्याचे कधीच लक्ष नसे. साधु-चैराग्यांच्या मेळायांत जावे व त्यांच्या गोष्टी मन लावून ऐकाव्या हा त्याला विशेष छंद होता. इ. स. १८५५ साली, कलकत्याजवळ राणीरासमणी नामक एका श्रीमान कोळीण चाईचे श्रीदाक्षिणेश्वर कालीचे एक फार मोठे देवस्थान आहे, तेथे गदाधराच्या वडील भावास पुजारीपण मिळाले; म्हणून तो तेथे गेला. त्याने चरोचर गदाधराला पण नेले. पण एका शुद्ध जातीच्या चाईच्या देवळांत राहणे व जेवणे गदाधराच्या कट्ट्या धर्मनिष्ठेस पत्करले नाही. तो आपले जेवण हातानेच करी. तेथील देवीचा प्रसादहि तो ग्रहण करीत नसे. ही पावित्र्याची भावना श्रीरामकृष्णांच्या रक्तांतच पुरी मिनलेली होती. पण श्रीदाक्षिणेश्वर कालीमंदिर जणु श्रीरामकृष्णाकरतांच निर्माण झाले होते. त्यामुळे तेथील श्रीमवतारिणी काली देवीने गदाधरास लवकरच आपले पुजारी केले. गदाधर वीस वर्षांचा झाला असता त्याचा वडील भाऊ मरण पावला. तेव्हा साहजिकच देवीची पूजाअर्चा करण्याचे सारे काम गदाधराकडे आले. ज्या काली देवीची पूजा करण्याचे काम गदाधराकडे आले, तिचे ध्यान या प्रकरणाच्या आरंभाच्या श्रीकालीदेवीच्या ध्यानाच्या श्लोकांत दिले आहे, तसेच नाही. त्यांत थोडा फरक आहे. तिच्या हातांत कपाल व कातरी नाही. उजव्या हातापैकी एक वरदकर व दुसरा भयंकर आहे. अर्थात् सौम्य आणि उग्र असे दोन्ही भाव तिच्या ठायी आहेत.

भाविक गदाधराची एकनिष्ठ शिवशक्तिपूजा :- अगदी पहाटेपासून तो रात्री नऊ वाजेपर्यंत गदाधर देवीच्या सेवेतच गुंतलेला असे. पहाटेची प्रभाती काकड आरती, देवीचे स्नान, तिच्या अंगावर सारी चहुमोल रत्नजडित वस्त्राभरणे घालणे, तिची सर्वोपचारपूजा, महानैवेद्य, स्तोत्रपाठ, रात्रीची शेज-आरती व नंतर चांदीच्या पलंगावर तिच्या निजविणे, असे हे सारे पूजाअर्चेचे शास्त्रोक्त व लौकिक विधि गदाधर रोज नेमाने, अत्यंत मनोभावाने व कसोशीने करीत असे. हाताने कर्म व तोंडाने अत्यंत मधुर आवाजांत मंत्रपाठ व स्तुति-स्तोत्रे व गीते अशा रीतीने कायावचामनाने देवीच्या उपासनेत अगदी पहाटेपासून निजेपर्यंत तो सतत गढलेला असे. रोज

सकाळ-संध्याकाळ परोपरीच्या उत्कृष्ट सुवासिक फुलांच्या देवीला घातलेल्या हारांच्या सुगंधानें व मधूनमधून प्रसंगानुसार होणाऱ्या घंटानाद व शखनाद यांनी देवळाचें सारें आवार दरवळलेलें व दुमदुमलेलें असे. गदाधराच्या स्वामाविक कोमल सौंदर्याला त्याच्या अंतरीच्या पावित्र्यानें ओज चढे, त्याच्या गोड आवाजाला त्याच्या उत्कृष्ट भक्तिभावनेनें दिव्य माधुरी येई, त्याच्या कलावंत हातांना त्याच्या प्राणप्रिय मातेची पूजा रचतांना घन्यता वाटे. या त्याच्या नित्याच्या मंगलकार्यास देवीच्या नौचतखान्यावरील कलावंत वाजंत्री उत्तम साथ देत. या सर्व मांगल्याला स्वर्गीय शोभा आणणारी अधिष्ठात्री चिच्छक्ति भवतारिणी कालीदेवी गदाधरास सदा प्रसन्न व हास्यवदन दिसे. त्या विश्वमोहिनीच्या आकर्षक स्मित हास्याच्या जादूत गदाधराचें आति भाविक मन आपला जीवमाव विसरून जाई. त्याच्या साऱ्या श्रमांचा शीण त्यानें हरपून जाई. तद्दानभूकहि हारणे. याचें नांव वैधी भक्ति व याचेंच नांव एकनिष्ठ शिवशक्त्युपासना.

अज्ञानाच्या अथांग सागरावरून चिद्रूपिणीच्या शोधाचा अट्टाहास :— याप्रमाणें गदाधराचें सारें विचारसूत्र जगन्मातेच्या सेवेत सर्वस्वी गुंतलें. गदाधराचें भाविक मन कालीमातेच्या चटका लावणाऱ्या मातृहास्यांत दंग होऊन जाई ! तो रात्री त्या प्राणप्रिय जगन्मातेपुढें तासन्तास उभा राही. रात्र किती झाली याचेंहि त्यास मान नसे. पुढें पुढें त्या विश्वमोहिनीच्या दिव्य स्वरूपाचा साक्षात्कार आपणांस केव्हां होईल, या तीव्र उत्कंठेनें त्याचें मस्तक भणाणून जाई. त्याच्या जीवाला लागलेली ही तळमळ दुसऱ्या कथानेंहि शांत होईना. सामान्य पुजाऱ्याप्रमाणें नित्याचें पूजाकर्म यथासांग उरवून मोकळें व्हावें, एवढ्यांतच त्याला संतोष वाटेना. तसेंच द्रव्येपणा, लोकेपणा, इत्यादि लौकिक एपणापूर्तीसाठीं सामान्य पूजक नेहटून प्रार्थना करतो, तसेंहि कांहीं त्याच्या मनात कधींच येईना. असल्या ऐहिक क्षुद्र कामनांच्या मोहांत कधींच न गुंतण्याइतकें त्याचें मन उंचावलें होतें. उपास्य देवतेला समक्ष पाहावें, हीच एक काय ती त्याची उत्कंठा होती. ज्या अंतरायभूत होणाऱ्या मायेच्या पडद्यामुळें या चिद्रूपिणी जगन्मातेच्या हृदयाचे पडसाद कळत नाहींत, तो पडदा मी केव्हां दूर करीन अशा प्रज्वलित आकांक्षेनें त्याच्या अंतरांत पेट घेतला होता ! या पापाणमय मूर्तति

मला चैतन्याचें ज्योतिर्लिंग कसें दिसेल, यासाठी तो अति अधिर झाला होता. “धर्म हा एक केवळ अभ्यास तर नार्होना ? जगन्माता ही केवळ माझी एक मोठी भावना तर नसेल ना ? अथवा मानवाच्या कल्पनेनें रचलेलें तें एक खूळ तर नार्हो ना ?” असे विकल्प त्याच्या अत्यंत श्रद्धामय भाविक मनात येणें कधीच शक्य नव्हतें. उलट रामप्रसाद व अन्य देवीचे भक्त यांना देवीच्या दिव्य सगुणसाक्षात्काराचें भाग्य खरोखरीच लाभलेलें आहे, असा त्याचा निःशक चालभाव होता. अर्थात् तसें दिव्यदर्शन आपणांसहि कां होऊं नये, यास त्याला कांही सयुक्तिक कारण दिसेना. त्यामुळें हें वैषम्य त्याच्या मनाला दुःसह होई. त्याला असें भासे कीं, ती अनंत चिदानंदमयी माता आपल्या अगदीं सन्निकट आहे. असें असून ती आपणांस दिसत कशी नार्हो, याचा त्याला अत्यंत विपाद वाटे. तिनें आपला व्यर्थ छळ चालविला आहे, हें पाहून नैराश्यानें त्याला अति दुःख होई.

त्या वेळीं ऐहिक विषयाची गदाधराला मुळीच अभिरुचि राहिली नव्हती. अमृतत्व व निरतिशयानंद यांचें नित्य उगमस्थान कोणतें त्याचा शोध लावल्यावांचून चालणारे दैन्यवाणें जीवन हा एक उपहासाचाच विषय त्यास वाटे. जगन्मातेच्या कृपेवर त्याची नितांत श्रद्धा असे. तिनें आपल्या सगुण ऐश्वर्यांत आपल्याला दर्शन द्यावें, म्हणून तो अनन्यगतिक होऊन कालीमातेपुढें एखाद्या अनाथ मुलाप्रमाणें आक्रोश करी व तिच्या खणपटीस बसे. तो देवीपुढें तासन् तास ध्यानस्थ बसे. आणि मधेंच हृदयस्पर्शी कदणाष्टकें व प्रार्थनागीतें म्हणून तिला आपला कनवाळा यावा यासाठीं आपलें हृदय उकलून आर्जवें करी. अखेर प्रत्येक दिवस मावळला, म्हणजे ह्यारे देवा ! हा एक दिवस आई भेटल्यावांचून तसाच फुकट गेला ! म्हणून आंसवें टाळीत व आक्रोश करीत तो जमिनीवर अंग टाकून देई व दुःखानें गढबद्दां लोळे ! ! या वरचेवर उत्सळणाऱ्या दुःसह दुःखाच्या आवेगानें तो जणुं भूमीवरून शोकसागरांत फेंकला जाई. अंतःकरण पिळून काढणारे तें विरहदुःख असत्य झालें कीं त्या वैतागानें तो अंतरायभूत झालेला अशानाचा पडदा जणुं फाडण्यास धांवें ! त्या वेळीं त्याला आजूपाजूच्या जगाचें मान राहात नसे. मग त्या दुःखौन्मादांत तो आपलीं बल्लें फेंकून देई. जानवेंहि काढून टाकी व एका पुन्या स्मशानभूमीतील मयाण, दुर्गम वटिरी

जाल्लोत असलेल्या एका भांवळीच्या झाडाखाली रात्रीच्या रात्री ध्यानस्थ बसे. याप्रमाणे ध्यानमग्न होण्यास जात असतां भय, जात्याभिमान, लज्जा इत्यादि दुर्बल विचारांना तो पायांखाली निदुरपणें तुडवून जाई. देवळांतील इतर लोक मला काय म्हणतील, याची तो काढीमात्र पर्वा करीत नसे.

मन एकाग्र करावयाच्या योगशास्त्राची गदाधराला मुळीच माहिती नव्हती. अशा स्थितीत त्याचें निर्मळ अंतःकरण मातृदर्शनासंबंधी भावनेच्या तीव्र आवेगांत त्यास उपासनेचा जो मार्ग दाखवील, त्या मार्गानें तो निर्भयतेनें जात होता. पण अशा रीतीनें दिवसांमागून दिवस चालले तसतसें त्याच्या तीव्र सर्वकपभावानें शरीरयातनांची सीमा गांठली ! चेहरा व ऊर भावनावेशानें लाल झालेलें, गालांवरून अश्रुधारांचे सदा पाट चाललेले, सारें शरीर झटक्यांनीं थरारलेलें, चेहरा आति केविलवाणा झालेला, व अंतःकरण कळवळून होणारा हृदयद्रावक आक्रोश चाललेला, अशी ही गदाधराची विरहव्याकुळ असद्य अवस्था पाहून पाहणाराची छाती फाटून जाई ! अखेर एक दिवस हे विरहाचे क्लेश असद्य झाले, तेव्हां एका मयंकर विचारानें त्याला घेरलें, व तो वेडापिसा होऊन देहाचा अंत करण्याकरतां पुढें सरसावला.

सान्ध्याच उपासकांना या दिव्यांतून जावें लागतें असें दिसतें. नामदेव म्हणतात — “ काय माझा आतां पाहतोसि अंत । येई वा धांवत देवराया ॥ तुजवीण होईल जीवासी आकांत । येई वा धावत देवराया ॥ २ ॥ ” तुकाराम यापुढें जाऊन म्हणतात — “ काय देह धाळूं करवतीं कर्मरी । टाकू भीतरीं अभिमार्जी । तुका म्हणे काय करावा उपाय । ऐसा देई भाव पांडुरंगा ॥ ” पुढें ते म्हणतात — “ कळलें माझा तुज नव्हे रे आठव । काय काज जीव ठेवूं आतां ॥ तूं काय करिसी मगशिया संचिता । धिक् हें अनंता झालें जिणें । तुका म्हणे माझी मांडिली निरास । करितों जीवा नाश तुजसाठीं ॥ ”

धीरामकृष्णांनींच पुढें या साधकावस्थेतील दारुण अनुभवांबद्दल अंतःरंगांतील शिष्यांजवळ अत्यंत हृदयस्पर्शी वर्णन केलें तें असें — “ एक दिवस या विरहाच्या असद्य वेदनांनीं माझ्या हृदयाच्या जणुं चिघळ्या झाल्या ! एखादा भिजलेला रुमाल पिळावा तसें माझें अंतःकरण पिळून निघालें. तो दुःखावेगाचा ताण असद्य झाला. सगुण साक्षात्काराचें भाग्य मला कधींच लाभणार नाही, अशा नैराश्यानें माझ्या अंगी मयंकर उन्माद चढला !

असेंच जर असेल तर पुरे झाले हे जीवन, असें माझ्या मनानें घेतलें. देवीच्या देवळाच्या गामाऱ्यांत एक तलवार टांगलेली होती. माझी दृष्टि तिकडे गेली. माझ्या डोक्यांत एक कल्पना चमकली. ही तलवार माझ्या जीवनाचा अंत करण्यास उपयोगी ठरेल. मी झट्टिदीशी पुढें झेप घालून एखाद्या उन्मत्ताप्रमाणें माझा दुःखान्त करण्यासाठीं ती तलवार हातीं पकडली. पण इतक्यांत ओहो हो !! माझा अंत न होतां माझ्या पुढील जगाचाच अंत झाला ! दारें, विडक्या, देऊळ, सारें दृश्य माझ्या पुढून साफ मावळलें ! क्षणार्धांत सारें नामरूपशून्य झालें ! पण, त्या ठिकाणीं मीं दिव्य, अथांग चित्सागर पसरलेला पाहिला. मीं इकडे तिकडे वळून पाहिलें, तों चोहोंकडे प्रचंड तेजोराशी उसळत होत्या. त्या तेजोमय लाटा जणुं माझा त्रास करण्याकरतां मोठमोठ्या गर्जना करीत माझ्याकडे धांवून येत होत्या. क्षणार्धांत त्यांनीं मला गांठलेंच. त्या मजवर येऊन आदळल्या, त्यांनीं मला आपल्या पोटांत गडप केलें. माझा जीव कासावीस झाला. माझें मान सुटलें आणि मी खाली पडलों. तो व त्यानंतरचा दिवस कसा गेला तें मला कळलेंच नाही. माझ्या सभोंवार अवर्णनीय असा आनंदसागर उसळला होता. आणि अति खोल अशा माझ्या आत्मसत्तेत प्रियतम दिव्य जगन्मातेचा गोड साक्षात्कार मला होत होता.”

यानंतर दोन दिवसांनीं भावनोत्कट कापऱ्या कपऱ्या आवाजांत “आई ! आई ! !” असें गोड नामोच्चारण करीत श्रीरामकृष्ण आपल्या दिव्य आनंद-समार्थातून पुन्हां देहमानावर आले. याप्रमाणें दिव्यदर्शनोत्सुकतेच्या जणुं शंशावातानें त्या तरुण पुजाऱ्याचे मनाला धक्के देत अज्ञानाच्या मार्ग-शून्य समुद्रावरून बेगुमानपणें लोटीत ढकलीत सगुण साक्षात्काराच्या सुरक्षित त्रिपुटी बंदरावर आणून सोडलें, आणि त्या अपूर्व विश्वातिस्थानीं दोन दिवस त्यांस राहूं दिलें. पण तो अल्पकाळ संपतांच तो दिव्यानुभव मावळला व त्याच प्रारब्धगतीच्या जणुं संवर्तवायूनें त्यांस पुन्हां यातनांच्या खवळलेल्या घोर समुद्रावर ओढून आणले.

जगन्मातेच्या पुनर्दर्शनासाठीं टाहो फोडण्यांत गदाधराचे पुन्हां दिवसा-मागून दिवस जाऊं लागले ! एकदां झालेल्या दिव्य दर्शनानें गदाधराच्या मनाला चटक लागून राहिला व वेढ्यापिशात्तारखी त्याची अवस्था झाली !

त्या दिव्य साक्षात्काराच्या आनंदसरोवरांत पुन्हा बुडो मारावी म्हणून त्याचें चित्त पाण्याघोहेरील माशाप्रमाणें तडफडूं लागलें ! कधी कधी विरहव्यथा दुःसह झाली कीं वैतागानें तो आपलें तोंड रक्तमंचाळ होईपर्यंत जमिनीवर धाडी ! त्याच्या हृदयद्रावक आक्रोशानें त्याच्यामोंवतीं आजूबाजूंची मंडळी जमा होई, पण गदाधराच्या मनांत आता जगाची आस्था राहिली नव्हती, समोंवारचे लोक त्याला छायांप्रमाणें वाटत आणि म्हणून तो आईसाठीं कंठ शोष करीत असतां त्याच्या समोंवार इतरांच्या अस्तित्वाचें मानहि त्यास राहात नसे.

गदाधराला झालेल्या पहिल्या दिव्य दर्शनाचा तात्कालिक परिणाम पुनर्दर्शनाची उत्कंठा तीव्रतर होणें व म्हणून विरहामाची दाह दुःसह होत जाणें असाच जरी झाला, तरी तो हळूहळू नकळत आध्यात्मिक अनुभवाच्या अगदीं नवीनच पातळीवर आरूढ झाला होता. जेव्हां जेव्हां त्याच्या विरहाकुलतेचा झटका त्याला दुःसह होई, तेव्हां त्याचें बाह्यमान सुटून जाई, आणि त्या मावावस्थेंत त्याची उपास्य जगन्माता आपल्या निरुपम ऐश्वर्यांत असून ती आपल्या त्या एकनिष्ठ भक्तास वरदान देत आहे व त्यास “धीर धर !” असें सांगत आहे असें दिसते. याप्रमाणें वरचेवर भावनावेगानें येणाऱ्या झटक्यांत आपली प्रियतम माता कधीं स्मितहास्य करीत आहे, कधीं चार गोड शब्द बोलून आपलें समाधान करीत आहे, तर कधीं परोपरीचा उपदेश करीत आहे, असा त्याला अनुभव येई. कधीं कधीं त्याच्या नजरे-समोर काजव्यांच्या शब्दांप्रमाणें तेजाच्या स्फुल्लिंगाचे पुंज दिसत. तर कधीं कधीं धुकट प्रकाशाच्या पट्ट्यांतच तो लपेटला जाई. आणखी कधीं कधीं डोळे मिटलेले अगर उघडेहि असतां चांदीच्या चक्रचकीत रसाप्रमाणें प्रकाशाच्या लाटा त्याच्या समोंवार पसरल्या आहेत असें त्यास भासे !

यापुढें मनाच्या सामान्य मर्यादा ओलांडून जाण्यांत त्याची फार जलद प्रगति झाली आणि त्याच्या प्रज्वलित उत्कंठेचा दिव्य विषय त्याच्या खास आटीक्यांत आल्यासारखा वाटूं लागला. त्याची दिव्य माता त्याच्या ध्यानावस्थेंत येऊन त्याला त्याच्या दिनक्रमाबद्दल मार्गदर्शन करूं लागली. या कालखंडात तो ध्यानावस्थेंत जात असतां त्यास एक विलक्षण अनुभव येऊं लागला. त्याचें शरीर अत्यंत स्थिर व निश्चल राहण्यासाठीं त्याच्या

शरीराच्या साध्यासाध्याला कोणी अनुक्रमानें खडाखडा कुलपें लावीत आहे असें त्यास स्पष्ट ऐकू येई, मग तासन् तास त्याचें शरीर एखाद्या पाषाणाप्रमाणें भूमीला जखडून गेलेलें अस पुन्हा ती साध्यासाध्याची कुलपें उघडली जाइपर्यंत त्याला एक तसूमरटि हालचाल करणें अशक्य होत असे !

पुढें लवकरच सामान्य उपासकाचा कर्तृतन्त्र उपासनचा चष्मा त्याच्या डोळ्यावरून गळून पडला आणि त्याला त्याच्या कालीमातेच्या दर्शनासाठीं समाधि अवस्थेची अगर ध्यानधारणेची गरज उरली नाही कालीमातेची पाषाणमूर्ति त्याच्या दृष्टीसमोरून कायमची विरून गेली ती पूर्णपणें मूळच्या चैतन्यरूपात रूपांतर पावली त्या जडमूर्तीच्या ठिकाणी त्याला नेहमीच साफ उघड्या डोळ्यानीं कालीमातेची सचेतन व्यक्ति दिसे. इतकेंच नव्हे तर तिच्या स्मित हास्याच्या दिव्य लहरी आपणाकडे येत आहेत व तिच्या वरदानाचा वर्षाव आपणावर होत आहे, असा दिव्य आनदाचा अनुभव तो घेई तिच्या साक्षात् श्वासोच्छ्वासाचा स्पर्श त्याच्या हाताला जाणवे पण रात्री दिव्याच्या प्रकाशात तिच्या दिव्य शरीराची सावली निश्चून पाहिलें असताहि कोठें दिसत नसे साऱ्या दिवसाचा दिनक्रम आटोपून गदाधर जेव्हा आपल्या खोलींत निजण्यास जाई, तेव्हा त्यास पायातील तोरण्याचा मजुळ ध्वनि ऐकू येई तेव्हा त्याला वाटे की, माझी प्रिय कालीमाता एखाद्या लहान मुलीसारखी जिना चढून देवळाच्या माडीवर गेली असावी मग तिला त्या थाटात पाहण्याच्या उत्कटेनें छाती धडधडत असता तो बाहेर चौकात जाऊन वर पाही, तेव्हा खरोखरीच माडीवरच्या सज्जावर आपली प्रियतम कालीमाता उभी आहे, तिचा कृष्ण केशकलाप मोकळा सुटलेला आहे, आणि ती गगेकडे निरपचून टक लावून पाहत आहे असें त्याला दिसे

या अशा नित्य दर्शनानें गदाधरानें कालीमातेशीं नित्य सामीप्य जोडलें आणि तो एखाद्या तान्हुल्याप्रमाणें बालभावानें तिला चिकटला त्याच्या या अलौकिक घनिष्ठ सवधात पुजाऱ्याची शिस्त व विधिनिषेध राहिले नाहीत पूजेच्या तत्राचीं बधनें मुळीच उरलीं नाहीत त्याचें अतः करण दिव्य प्रेमानें भरून गेलें व त्यात औपचारिक रीतिरिवाज व शिष्टाचार यास अवकाश राहिला नाही दुसऱ्या कोणत्याहि पार्थिव पदार्थोपेक्षा त्याची प्रियतम सचेतन कालीमाता तो जास्त स्पष्टपणें व एकतानतेनें साक्षात् पाहत असे, म्हणून तो

स्वामाविक रीत्या एखाद्या लाडक्या बालकाच्या बालमावानें व लडिवाळपणें तिला बिलगण्यास व गोंजारण्यास तिच्याजवळ जाई.

कालीमातेला नैवेद्य यथाविधि दाखविण्याचाहि धोर नसे असे त्याला आढळे. ती अगोदरच नैवेद्याच्या पात्रातील काही खाऊं लागे उलट एखाद वेळी गदाधर नैवेद्यातील घास आपल्या हातात घेऊन तिच्याजवळ जाई व तिच्या ओठाजवळ तो घरून “ह, हा घे बर” अशी तिची विनवणी करी. कधी कधी तो स्वता अगोदर खाई व मग दुसरा घास देवीच्या मुखाशी नेऊन “ह, आता तुझी पाळी आली आता तू खा गडे,” असें अगदी खेळीमेळीत म्हणे पुष्कळ वेळां भावनोद्रेकानें त्याचे डोळे व छाती फुलून गेली असता तो तिच्याजवळ लटपटणाऱ्या पायांनीं जाई, लाडिकपणें तिच्या हनुवटीस हात लावी, आणि मग तिच्यापुढें काही गाणें म्हणावें, बोलावें, यष्टा करावी, हसावें, किंवा नाचावें अशा बालचेष्टा तो करी कधी कधी शेजारती झाली कीं देवीला अथरुणावर निजविण्यास घेऊन गेल्यावर तो म्हणे, “काय म्हणतेस ? मी तुझ्या चिठ्ठान्यावर निजूं बर तर मी निजतों.” असें म्हणून गधादर तिच्या पलंगावर थोडा वेळ निजत असे. रोज सकाळीं देवळाच्या फुल-चामेंतील फुलें देवीच्या हाराकरता काढताना गदाधर कोणाशीं तरी बोलत आहे, कोणास लडिवाळपणें गोंजारीत आहे, हसत आहे, किंवा यष्टा वनोद करीत आहे असें आढळे. त्या वेळीं कालीमातेची सगुण मूर्ति इतरास दिसत नसे. साऱ्या रात्रीत त्याचे डोळे कधीच मिटत नसत. तो सारी रात्र दिव्य भावात घालवी किंवा तो कोणाशीं बोलत आहे, किंवा गीत आहे, किंवा दूरच्या आवळीच्या खालच्या तपोभूमीत ध्यानमग्न आहे, असें आढळे. कधी कधी त्याचें त्याच्या उपास्य देवतेशीं इतकें प्रेमाद्वैत होई कीं, त्या वेळीं देवी व आपण यात यत्किंचितहि भेद किंवा अंतर हा भाव सर्वस्वी लोपून जाई. अशा वेळीं त्याचें वर्तन जास्त गंभीर व देवस्वापहाराचें दिसे. अशा प्रसंगीं तो आपल्या हातातील फुलें व चित्त्वपत्रें आपल्या पायापासून सर्व अवयवाना लावी आणि मग ती कालीमातेच्या पायावर वाही

श्रीरामकृष्ण परमहंसाचा हा माक्तिविलास आणखीहि पुष्कळ वर्णन

१ हें प्रकरण मुख्यतः कल्चरल हेरिटेज ऑफ इंडिया या श्रीरामकृष्ण सभांच्या ग्रंथाधारेच लिहिलें आहे

करण्यासारखा आहे. तो जसा अति दिव्य व अलौकिक आहे, तसाच तो अक्षरशः खरा आहे. त्यांत कल्पनेचा किंवा दंतकथेचा लवलेख नाही. हा भक्तीचा लोकविलक्षण प्रकार सामान्य दृष्टीस प्रमासारखा वाटणें स्वामाविक आहे. पण श्रीरामकृष्णांचें समग्र चरित्र तत्कालीन अत्यंत चिन्तितक लेखकांनी लिहिलेलें वाचलें म्हणजे श्रीरामकृष्णांच्या दिव्य अनुभवांत प्रमाचा संपर्कच नाही अशी खात्री होते. फार मोठमोठ्या तज्ज्ञांनी श्रीरामकृष्णांना अवतारी पुरुष असेंच ठरविलें व त्यांच्या अवस्थेला महामाव हें नांव दिलें. श्रीरामकृष्णांनी कालीमातेचेच काय, तर राम, सीता, मासुति, कृष्ण, राधा, शिव अशा सर्व देवतांचे साक्षात्कार अनुभविले, इतकेंच नव्हे तर मुसलमानांचा पैगंबर व सिस्ती लोकांचा खाइस्ट यांचाहि साक्षात्कार त्यांनी घटयून आणला व अखेर निर्विकल्प समाधीचीहि त्यांनी अपरोक्षानुभूति घेतली हें आरंभी सांगितलेंच आहे. त्यांच्या साधकावस्थेतील प्राणांतिक भयंकर क्लेश पाहिले कीं अंगावर कांटा उमा सहतो ! कित्येक दिवस त्यांच्या पापण्याच मिटत नसत. डोळ्यांत बोट घातलें तरी पापण्या हालत नसत. शोंप नाही, खार्णे-पिणें नाही, अशा घोर साधनानुष्ठानानें त्यांची अनेक वेळां प्राणांतिक अवस्था झाली होती. त्यांनीं सर्व साधनांचे अभ्यास केले व अनेक सिद्धि प्राप्त करून घेतल्या. श्रीरामकृष्ण म्हणजे मूर्तिमान् वैराग्यपूर्ण पावित्र्यच. त्यांच्या अंयरुणा-खालीं कोणी पैसा ठेवला तर त्यांच्या शरीराला असह्य आंचके येत ! अमगल आचारविचारसच्या मनुष्याचा स्पर्शहि त्यांना सहन होत नसे. अशानें दिलेला कोणताहि पदार्थ ते घेत नसत. त्यांनीं विवेकानंदसाख्या उच्च कोटीच्या पुरुषापासून गिरीदाचायूसारख्या पाप्यापर्यंत सर्वांचा उद्धार केला. हें त्यांच्या उपासनेचें सामर्थ्य होय. त्यांनीं स्वतःच्या विविध साधनानुष्ठानानें उपासकांस आदर्श दाखविला. उपासकांच्या शेवटच्या सर्वश्रेष्ठ महाभावापर्यंत ते स्वावलंबना-नेच गेले. सारीं उपास्ये एकच. तरी पण ईशसत्तेची मातृभावनेनें उपासना हें त्यांच्या संप्रदायाचें रहस्य दिसतें. तें इतकें कीं, जबळजबळ त्यांचीच योग्यता पावलेली त्यांची महासाध्वी पत्नी श्रीरामकृष्णांना माउली मानूनच त्यांच्यावर एकनिष्ठेनें प्रेम करी. श्रीरामकृष्णांच्या निर्घाणानंतर शुद्ध मातृ-भावानेंच त्यांच्या महापतिव्रता पत्नीनें त्यांच्यासंबंधी शोक केला ! या भक्ताच्या मातृभावाबद्दल स्वतंत्र प्रकरण लिहावें असें योजलें होतें ; पण

विस्तारभयास्तव शक्ति हा विषय गाळल्यामुळे तें येथें देत नाही. अनेक संतमक्तांनीं देवगुरूंच्या ठिकाणीं माउलीचीच भावना केलेली आढळते. शिवलिंगोपासना ही शिवशक्त्युपासनाच आहे. काली म्हणजे शिवाई. म्हणजेच शिवाची आनंदप्रकृति. म्हणजेच शिवलिंग. हीच मक्तांची निरतिशयानंद लिंगोपासना होय. अखंडानंद हा भक्तिमाउलीचा विषय आहे. म्हणूनच शिवलिंगोपासनेचा हा कळसाध्याय म्हटला.

कां वो रामरायें दुरी मोकलिलें । कठिण कैसें जालें चित्त तुझें ॥ १ ॥
 देउनि आलिंगन प्रीतिपडिभरें । कैं मुखें पीतांघरें पुसशील ॥ २ ॥
 घेउनि कडिये धरुनी हनुवटी । कै गुजगोष्टी सांगशील ॥ ३ ॥
 रामदास म्हणे केव्हां संवोविसी । प्रेमपान्हा देशी जननीये ॥ ४ ॥

#

#

#

अवघाचि संसार सुखाचा करीन । आनंदें भरीन तिन्ही लोक ॥ १ ॥
 जाईन मे माये तया पंढरपुरा । भेटेन माहेरा आपुलिया ॥ २ ॥
 सर्व सुकृताचें फळ मी लाहीन । क्षेम मी देईन पांडुरंगी ॥ ३ ॥
 वापरखुमादेवीवरु विठलेंसी भेटी ।

आपुलें संवसाटी करुनि ठेला ॥ ४ ॥

प्रकरण १३ वें

सद्भावदर्शन

यस्य ब्रह्मा च विष्णुश्च त्वं चापि सह देवतैः ।
 अर्चयेयाः सदा लिंगं तस्माच्छ्रेष्ठतमो हि सः ॥

—म. मा. अनु. अ. १४

लिंगार्चनं विना निष्ठा नास्ति तस्माज्जनार्दनः ।

आत्मनो यजते नित्यं शुद्धया भगवान्प्रभुः ॥ १४८ ॥

—लि. पु. पू. अ. २४

भावे हि विद्यते देवस्तस्माद्भावो हि कारणम् ।

*

०

*

भाव तोचि देव भाव तोचि देव ।

ये अर्थी संदेह धरुं नका ॥ १ ॥

भावें भक्ति फळे भावें देव मिळे ।

निजभावें सोहळे स्वानंदाचे ॥ २ ॥

भावचि कारण भावचि कारण ।

यापरतें साधन नाहीं नाहीं ॥ ३ ॥

एका जनार्दनीं भावाच्या आवडी ।

मनोरथ कोडी पुरती तेणें ॥ ४ ॥

श्रीतुकाराममुवा म्हणतात, 'भाव देवाचें उचित । भाव तोचि भगवंत ॥' शिवलिंगाच्या ठिकाणी शिवभावाचीच प्राणप्रतिष्ठा करावयाची असते. अशिवभाव तेथे मनांतहि आणूं नयेत. आधुनिकांना शिवलिंगाच्या ठिकाणी अश्लील लैंगिक हा एकच भाव दिसतो. त्याची सविस्तर चिकित्सा मागील खंडांत केली. आतां या साधनसार खंडांत भाविक उपासकास शिवलिंगाचे ठिकाणी अनेक सद्भाव कसे भावित करतां येतील, त्याचें यथामति दिग्दर्शन या प्रकरणांत करावयाचें आहे. तें लेखनविस्तारमयास्तव अस्ति थोटक रूपांतच करावें लागेल. त्यांत कांहीं भावना पूर्वाचि केलेल्या दिस्या आहेत, व दुसऱ्या अनेक नवीन सुचविल्या आहेत. गुप्त वाचनांनी त्यांची पूर्तता करून घ्यावी अशी विनंती आहे. पूर्तता शंभर अगर अधिक भावांची नव्हे, तर आख्या सदभिष्चीप्रमाणें व प्रशासामर्याप्रमाणें सन्निधानंदलक्षण भगवंतासंबंधी आख्या मनार्थे उन्मन करतील अशा भावना कराव्या.

येथें एक महत्त्वाची नोट सांगणें भाग आहे. सर्व पुराणांतून विविध शिवलीला वर्णिल्या आहेत, त्यांत अर्थात् शिव देहाकारच वर्णिला आहे. वयाप्रमाणें शिवाच्या सर्व आख्याधिकांत शिव देहाकार मानला आहे, त्याच-प्रमाणें आगम-निगम, तंत्रशास्त्रे, सूतपिनोद व नायसंप्रदायाचें मूल्यें तत्त्व-ज्ञान इत्यादीतील, शिवसर्वतचि संवाद, तथेच शिवगीतेंतील शिव आणि

राम, योगवासिष्ठ (६।१।३०-५१ शिवपूजोपाख्यान) यांतील शिव आणि वसिष्ठ, शंभुगौतेंतील शिव आणि पितर यांचे जे विस्तृत संवाद आहेत, त्या सर्व ठिकाणी शिव देहाकारच मानावे लागतात हे उघड आहे. मग ते सगुण शिवाचे देह दिव्य असोत. पण त्या सर्व संवादांत शिव जे आपले वास्तविक स्वरूप सांगतात, ते देहाकार नसून ब्रह्मात्मरूप, तात्त्विक, एक-मेवाद्वितीय असंच आहे यांतहि शंका नाही.

शास्त्रांत शिवाची ध्यानं पण अनेक सांगितली आहेत. शाळिग्रामावर चतुर्भुज विष्णूची भावना करावी, त्याप्रमाणे शिवलिंगावर निरानिराळे देहाकार घारण केलेले, अनेक मुखे, अनेक हस्त व आयुधे आहेत, असे शिवाचे देहभाव किंवा महायोगी, जोगी, तापस्त्री, भैरवमूर्ति, भिक्षाटणमूर्ति, कंकाळ-मूर्ति, नटराज किंवा अर्धनारीश्वरमूर्ति अशा ध्यानधारणा करतां येतील. त्यांच्या विचार या प्रकरणांत न करतां केवळ तात्त्विक भावविचार मात्र केला आहे. कारण शिवलिंगासारख्या प्रतीकाच्या उपासनेत प्रतिमापूजेतील देहदृष्टि किंवा देहावयवदृष्टि इष्ट नाही असे मी समजतो. उपासना कर्तुंत अस्ते. यामुळे उपासकास उपास्यासंबंधी श्रुतिशास्त्राला अविरोधी अशा सद्भावना करण्यास स्वातंत्र्य असते. ज्या सगुण भावनेत आपली वृत्ति सूक्ष्म, स्थिर, अपरिच्छिन्न, व्यापक व निर्गुण भावाकडे वळेल अशा भावना मला इष्ट वाटतात.

लिंगपुराण, शिवमहापुराण, स्कंदपुराण, लिंगार्चनचंद्रिका, रुद्रमाध्य इत्यादि ग्रंथांत शिवलिंगाच्या उपासनेसंबंधी त्याची प्रतिष्ठा, आराधना, अर्चना, पूजा, उपासना, प्रार्थना, योग, याग अथवा होमहवन यांसंबंधी पद्धति अंतर्भाव दृष्टींनी विस्तारपूर्वक सांगितली आहे. लिंगार्चनचंद्रिकेत प्रथम सारे वेद, उपनिषदे, पुराणे, इत्यादि प्राचीन ग्रंथ शिवाचा असाधारण महिमा कसा सांगतात ते साधार सांगितले आहे. शिवाची प्रतिमा ही लोकसंमत असली तरी लिंगपूजा देवांना संमत आहे, असे विश्वेश्वरसंहितेत म्हटले आहे. इतर देव शुद्ध ब्रह्मरूप नाहीत, म्हणून त्यांच्या प्रतिमा करतात. शिव हा शुद्ध ब्रह्मरूप असल्यामुळे त्याची लिंगपूजाच म्हणजे प्रतीकपूजाच शास्त्राने सांगितली आहे. ती मुक्तिपद व प्रतिमापूजा मुक्तिपद मानली आहे. 'यथासांग प्रतिमापूजेत जे फळ मिळते, ते लिंगाच्या व्यंगपूजेनेहि मिळते. तसेंच

करून गंध, पुष्प, धूप यांनी पूजा करावी. प्रणवादि सर्व मंत्रांचा जप करावा, प्रणव मंत्र म्हणून शंकराकरितां अष्टदल कमलाचें आसन कल्पावें. आणिमा, लघिमा, महिमा व प्राप्ति ही त्या कमलाचीं पूर्व, दक्षिण, पश्चिम व उत्तर या चार दिशांकडील पानें आहेत असें मानावें. याप्रमाणें उपदिशांकडे प्रकाम्यादि चाकीच्या चार सिद्धि कल्पाव्या. मध्यभागीं सोम कल्पावा. त्याच्याखालीं सूर्य व त्याच्याखालीं अग्नि. चार उपदिशांत धर्म, ज्ञान, वैराग्य व ऐश्वर्य आहेत असें योजावें. मुख्य दिशांकडे अव्यक्त, महत्तत्त्व, अहंकार व चित्त आहेत अशी कल्पना करावी. सत्त्व, रज, तम हे गुण सोमाच्या जवळ ठेवावेत व त्यांच्यावर विश्वात्मा, तैजसात्मा आणि प्राणात्मा या आत्मत्रयाची स्थापना करावी आणि त्यावर शिवाचें पीठ ठेवावें. 'सद्यो जातं' या मंत्रानें शिवाचें आवाहन करावें. "नामदेवाय नमो०" या मंत्रानें स्थापना करावी. रुद्र व गायित्री यांस "अघोरेभ्यो०" या मंत्रानें शंकराचे सन्निध आणून ठेवावें. "ईशानः सर्व विद्यानां०" हा मंत्र म्हणून सर्व पूजा करावी. पाद्यअर्घ्यादि देऊन रुद्र, श्री-सूक्त, रजनीसूक्त, चमक, होतार, अयशिरः, शांतिद्वय इत्यादि मंत्रांनीं अभिषेक करावा. पुढें धूप, दीप, नैवेद्य दाखवून सर्वलोककारण अक्षर, पर, अगोचर, असें जें शिवत्व त्याचें प्रणवमंत्रानें लिंगाचे ठायीं पूजन करावें, स्तोत्रांचा जप करावा, आणि प्रदक्षिणा करून नमस्कार करावा. अर्घ्य देऊन पूजा संपवावी आणि स्वतःच्या आत्म्याच्या ठिकाणीं या शिवांत स्थान द्यावें.

आत्म्यावरच त्याचें आरोपण करावें.

प्रतिमापूजा एक वर्ष करून जें फळ मिळतें, तें एक दिवसाच्या लिंगपूजेत मिळतें. (स्कंद, वायु, लिंग पु.) आणखी लिंगपूजेचें महत्त्व असें आहे की, त्यात इतर देवता व वेद-श्रुति लीन झालेल्या आहेत अशी भावना आहे (स्कंद). लिंगपूजेपेक्षा अधिक पुण्यप्रद दुसरे कर्म नाही. शिवाय “कलौ लिंगार्चनं श्रेष्ठम्।” असें शिवरहस्य वैष्णवांच्याहि पद्मपुराणांत सांगितलें आहे. विशेषकरून द्विजांनी वेदोक्त शिवलिंगपूजा करावी असें म्हटलें आहे. देवाधिदेव शिव यास लाक्षणिक दृष्ट्या ब्राह्मण म्हणतात. (सामश्रुति, पाराशर-पुराण) रसलिंगाचें आवाहन - विसर्जन करावें लागत नाही. याप्रमाणें पुष्कळ माहिती लिंगार्चनचंद्रिकेत आहे.

शिवतत्त्वासंबंधी आणि शिवलिंगासंबंधी पुढें जरी अनेक भावना सांगितल्या असल्या, तरी तत्संबंधी मुख्य भावना ब्रह्मात्मज्ञान, प्रकाश, अग्नि, ज्योति याच आहेत. सति दाक्षायणीला ब्रह्मविद्या, (केन, उप.) चिच्छक्ति, माया, अग्नीची योनि, वेदि असें मानलेलें आढळतें. (ऋ. ३।२।७९; १०।७।१५; १।१४।१२; २।३।७; ३।५।९, सूत संहिता १०।२८; ईशान संहिता, तै. संहिता, ब्रह्मपुराण, अ. १३५; वायुपुराण, अ. ५५; लिंग पु. पू. १७-१९, उ. अ. २५; रामायण उ. कां. अ. ३१) ऋग्वेदांतील महादेव अग्नि (४।५।८।३) तोच महादेव होय. अग्नि अष्टमूर्ति व वृषभवाहन वर्णिला आहे. भट्टभास्करांच्या रुद्रभाष्यांत रुद्राची सकाम उपासना होमहवनानें अग्निद्वारांच सांगितली आहे. इंद्र, वायु, ब्रह्मा, विष्णु या देवप्रमुखांस प्रथम शिवसाक्षात्कार झाला तो दिव्य प्रकाशज्योतिस्वरूपांतच झाला. (केन उपनिषद्, लिंगपुराण, शिवपुराण स्कंद. मा. सं. अ. ८ पहा.) मागील २ प्रकरणांत जें साक्षात्काराचें वर्णन आहे तें दिव्य तेजाचेंच आहे. छांदोग्याप्रमाणें तेज हेंच जगत्कारणाचें पहिलें दृश्य स्वरूप होय. (६।२।३). तेजस्वरूप जगत्कारणाचेंच शिवलिंग प्रतीक आहे. वसु, रुद्र, आदित्य हीं सारीं तेजाचींच रूपे होत.

(१) लिंगपुराण, पूर्वार्ध, अध्याय २७ यांत लिंगार्चनपद्धति सांगितली आहे, ती थोडक्यांत सांगतो. प्रथम देहशुद्धि आणि चित्तशुद्धि यासाठीं जल-स्नान, भस्मस्नान व मंत्रस्नान केल्यावर पूजास्थानी बसून प्राणायाम करून, शिवाचें ध्यान करावें आणि “ॐ नमः शिवाय ।” ह्या मूल मंत्राचा न्यास करावा. पूजाद्रव्याचें समंत्रक शोधन करावें. मग महादेवाची सपरिवार स्थापना

करून गंध, पुष्प, धूप यांना पूजा करावी. प्रणवादि सर्व मंत्रांचा जप करावा, प्रणव मंत्र म्हणून शंकराकरितां अष्टदल कमलाचें आसन कल्पावें. आणिमा, लघिमा, महिमा व प्राप्ति ही त्या कमलाचीं पूर्व, दक्षिण, पश्चिम व उत्तर या चार दिशांकडील पाने आहेत असें मानावें. याप्रमाणें उपदिशांकडे प्रकाम्यादि बाकीच्या चार सिद्धि कल्पाव्या. मध्यभागीं सोम कल्पावा. त्याच्याखालीं सूर्य व त्याच्याखालीं आग्नि. चार उपदिशांत धर्म, ज्ञान, वैराग्य व ऐश्वर्य आहेत असें योजावें. मुख्य दिशांकडे अव्यक्त, महत्तत्त्व, अहंकार व चित्त आहेत अशी कल्पना करावी. सत्त्व, रज, तम हे गुण सोमाच्या जवळ ठेवावेत व त्यांच्यावर विश्वात्मा, तैजसात्मा आणि प्राणात्मा या आत्मत्रयाची स्थापना करावी आणि त्यावर शिवाचें पीठ ठेवावें. 'सद्यो जातं' या मंत्रानें शिवाचें आवाहन करावें. "नामदेवाय नमो०" या मंत्रानें स्थापना करावी. रुद्र व गायत्री यांस "अघोरेभ्यो०" या मंत्रानें शंकराचे सन्निध आणून ठेवावें. "ईशानः सर्वं विद्यानां०" हा मंत्र म्हणून सर्व पूजा करावी. पादार्घ्यादि देऊन रुद्र, श्री-सूक्त, रजनीसूक्त, चमक, होतार, अयशिरः, शातिद्वय इत्यादि मंत्रांनीं अभिषेक करावा. पुढें धूप, दीप, नैवेद्य दाखवून सर्वलोककारण अक्षर, पर, अगोचर, असें जें शिवत्व त्याचें प्रणवमंत्रानें लिंगाचे ठायीं पूजन करावें, स्तोत्रांचा जप करावा, आणि प्रदक्षिणा करून नमस्कार करावा. अर्घ्य देऊन पूजा संपवावी आणि स्वतःच्या आत्म्याच्या ठिकाणीं या शिवास स्थान द्यावें. आपल्या आत्म्यावरच त्याचें आरोपण करावें.

(२) पुढें लिंगपुराणाच्या पूर्वार्धातील अष्टाविंशत्या अध्यायात शिवाची मानसपूजा सांगितली आहे ती थोडक्यात अशी :— आपल्या हृत्कमलांत आग्नि, सूर्य व सोम यांच्या मंडळांची स्थापना करावी. त्यांवर गुणत्रय व आत्मत्रय यांस बसवावें, मग निष्कल व सकलाकृति व कांतासहित अशा महेश्वराचें ध्यानविधीनें पूजन करावें. हेंच ध्येय होय. 'सर्वे तु खल्विदं ब्रह्म' इत्यादि मंत्रांनीं शिवाचा गौरव करावा व त्यास नमस्कार करून ध्यान करीत बसावें. चतुर्व्यूहमार्गानें ईश्वराचें ध्यान करावें. अन्नमय, प्राणमय, मनोमय आणि विज्ञानमय असे चार कोश हेच मार्ग असावेत. संसारहेतु, संसार, मोक्षहेतु व निवृत्ति असे चार व्यूह आहेत. श्रद्धा, भक्ति आणि ध्यान यांच्या योगानें मोक्ष मिळतो. भक्त शिवाहून भिन्न नाही अशी भावना करावी.

(३) लिंगपुराण पूर्वार्धाच्या पंचादत्तराव्या अध्यायांत असे सांगितले आहे की, हजारों कर्मयज्ञांपेक्षा तपोयज्ञ चांगला. तपोयज्ञसहस्रांहून जपयज्ञ चांगला. जपयज्ञसहस्रांहून ध्यानयज्ञ विशेष आहे. ध्यानानेच ज्ञान होते. मनाची समता करून ध्यान लावून जो योगी पहातो, त्याचेजवळच शिव असतो. परानंदात्मक शुद्ध, निष्कल, अक्षर, सर्वग, असे शिवलिंग योग्याच्या हृदयांत असते.

(४) शिवलिंग दोन प्रकारचे असते—(१) बाह्य व (२) आभ्यंतरी. बाह्य लिंग हे स्थूल आहे. कर्ममार्गी व अज्ञानी, ज्यास आभ्यन्तरीचे सूक्ष्म लिंग उपजत नाही, अशा लोकांचे मनांत भावना उत्पन्न करण्यास स्थूल लिंगाची आवश्यकता असते. ज्ञानी जनांस आभ्यन्तरीचे आध्यात्मिक सूक्ष्म लिंग नेहमी प्रत्यक्ष दिसत असते. वस्तुतः सकल-निष्कल असा भेद नाहीच. हे सर्व शिवमय आहे.

(५) लिंगपुराणाच्या पूर्वार्धातील श्यादत्तराव्या अध्यायांत पाशुपतमंत्र सांगितले आहे. त्यांतहि हे सर्व जगत् शिवलिंगमय आहे. यास्तव पिंडांतर्गत तत्त्वांचे शोधन करून हे सर्व शरीर त्रिदात्म्याने म्हणजे शिवभावाने भरून काढावे, असेच सांगितले आहे.

(६) शैवपंथांत पशु, पाश आणि पशुपति अशी तीन तत्त्वे मानतात. त्यांत संसारवश जीव हे पशु, माया किंवा अविद्या हे पाश, आणि भगवान् रुद्र हे पशुपति असे सांगितले आहे व अखेर (उत्तरार्ध, अ. ९) मुमुक्षूला असा उपदेश केला आहे की, 'वाग्जालांनी उगाच बडबड कां करतोस? शास्त्ररूपी अन्धकारांत भ्रमण करू नकोस. मय कोठेहि दिसत नाही. वायू-हूनहि चपळ असा जो दारांत बसणारा इंद्रियांचा नायक (म्हणजे मन) त्याचे संयमन कर आणि ओं काररूपी दिवा पाजवून त्या घराच्या म्हणजे शरीराच्या मालकास शोधून काढ. सूक्ष्म, अन्तस्थ, शिव हा आपल्या अंतर्गामी आहे. तोच या घराचा मालक आहे. त्याची ओळख करून घेतली पाहिजे. याप्रमाणे ज्ञान्यांनी आनंदमय कोशांत राहून आपणां स्वतःमध्येच मोक्ष (अमयपद) प्राप्त करून घ्यावा.

(७) पुढे शिवलिंगपुराण, उत्तरार्ध, अध्याय अकरा यांत नंदिकेश्वर सनत्-कुमारांस सांगतात की, शिव हा एकच परंतु तो जीवरूपाने प्रत्येक शरीरांत

असतो. उभा देहक्षेत्र आहे तेंच पीठ होय आणि शिव हा क्षेत्रज्ञ समजावा. तोच लिंग समजावा. श्रेयार्थी लोकांनी अशा या शिवलिंगाचें मानसपूजन व मनन करावें.

(८) नायसप्रदाय हा शिवलिंगोपासकच आहे. या संप्रदायांत श्रीगोरक्ष-नाथ हे सर्वांत जास्त प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या कवितांच्या बाळांत पुढील पद्य आहे. “पापाणाचीं देऊळें । पापाणाचा देवो । पापाणाची पाउळी । तेथ न फिटे संदेहो । कसें चोलों पडितो । देवो कळणें ठाई । निजालिंग न्याहाळिता । आम्ही तुम्ही नाहीं ॥” (महाराष्ट्र सारस्वत, पा. ३७) अशी आत्मपरच शिवलिंगोपासना सांगितली आहे.

(९) शिवगीतेंत (अ० १६) भगवान् श्रीरामाला सांगतात कीं, “संसारा-न्मुच्यतेजन्तुः शिवतादात्म्यमावनात् । तथा दान तपो वेदाध्ययन चान्यकर्म वा । सहस्राश तु नाहन्ति सर्वदा ध्यानकर्मणः ॥ १३ ॥ यूग्रमाणे आत्मलिंगाचे ठिकाणींच शिवलिंगाची धारणा सर्वांत श्रेयस्कर सांगितली आहे.

(१०) शिवानें वसिष्ठाला हेंच पुनः पुन्हा सांगितलें आहे. शिवलिंग हें आत्मलिंगाचेंच प्रतीक मानावें. (यो. वा ६।१।२९ पहा.)

(११) काश्मिरीय शैवदर्शनात ईश्वराद्वयवादच सांगितला आहे आणि श्रीकठ, श्रीअप्यय दीक्षित इत्यादींच्या इतर शैवपथाचें अंतिम पर्यवसान जीवशिवैक्य हेंच आहे.

(१२) शिवपुराणाच्या सनत्कुमारसंहितेच्या अ. ३८ मध्ये लिहिलें आहे कीं, “पुरुष शाश्वत सूक्ष्म दृष्टव्य ध्यानचक्षुषा । यतते ध्यान योगेन यदि पश्येत पश्यति ॥ + + + परमात्मा हृदिस्थो हि स च सर्वे प्रकाशते । म्हणजे शाश्वत आणि दिव्य असा पुरुष कोण तें ध्यानरूपी नेत्रानें पाहावें. जो हें पाहील तोच डोळस समजावा. परमात्मा हृदयांत असून सर्व प्रकाशित करतो.

(१३) शिव हें योगतत्त्व आहे कालिदास कुमारसंभवात (३-५०) म्हणतात —

“मनो नवद्वार निषिद्धवृत्तिः । हृदि व्यवस्थाप्य समाधिवश्यम् । यमक्षर क्षेत्रविदो विदुस्तमात्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् ॥ म्हणजे नव इन्द्रियद्वारातून संचार करणारी मनोवृत्ति समाधिद्वारा वृशीभूत करून ती कूटस्थ आत्म्याच्या ठिकाणी लावणें हेंच शिवरहस्य आहे.

(१४) शिवलिंगासंबंधी आधियाज्ञिक दृष्टीने विचार करतां दाक्षायणी, योनि, शालुका हीं सर्व नामें वेदीलाच लावली आहेत. (ऋग्वेद १२।७।९; १०।७२।५; १।१४।३।२; २।३।७, ३।५।९; निरुक्त १।१।२३; तै. सं. ४।१।१०) लिंग ठेवण्याच्या जागेस रामायणात वेदीच म्हटलें आहे (उत्तरकांड ३१।४२). महाभारत, सौप्तिक पर्व, अ० ७ यांत अश्वत्थाम्यानें वेदीवरून अग्नीत उडी टाकली, त्यातून शकर प्रगट झाले असें म्हटलें आहे. उत्तरायणीला पुरवा हे शंकराचें नांव आहे व त्यास गुंडाळण्याच्या दोरीला सर्प म्हणतात. यज्ञातील युपाच्या स्तुतीशीं विराट ज्योतिर्लिंगाचें कांदी साम्य दिसतें. (श. ब्रा. बृहत्संहिता, अ. ५८, ५३, ५४; अथर्ववेद १०।७)

(१५) पद्मपुराणांत पाताळ खंड (अ० १०५) यांत धीराम शिवाला विचारतात की, ' ज्या शिवपूजेनें पापाचा नाश होऊन मोक्ष प्राप्त होतो, ती शिवपूजा कशी करावी ? ' त्यावर शंभु म्हणाले की, ' लिंगपूजेचा विधि गहन आहे. तो मोठमोठ्या ऋषींसहि माहीत नाहीं. कोणी त्याची हृदयांत स्थापना करून पूजा करतात; तर कोणी अभि हेंच त्याचें स्वरूप मानून त्याची पूजा करतात. सगळ्यात पारदाचें लिंग श्रेष्ठ. पूजेनंतर आपल्या शरीरावर लिंगाचें धारण करावें. ब्रह्मदेवानें मस्तकावर लिंग धारण केलें. (पंढरीच्या विठोबानेंहि मस्तकीं लिंग धारण केलें आहे) लक्ष्मीनें ललाटावर, चाणानें मूर्धास्थानीं, हरकर्णानें कानात व इतर पुष्कळ माणसांनीं व राक्षसांनीं तें शरीराच्या निरनिराळ्या भागांचे ठिकाणीं धारण केलें. कमरेच्या त्वाळीं लिंग धारण करणें हा अगदीं गौण पक्ष आहे याप्रमाणें पद्मपुराणांतहि शिवलिंगमहिमा सांगितलाच आहे [लिंगसंपूजनं मुख्यमलामे प्रतिमादिपु। पद्म. पु. १०।१।११४]

(१६) शिवलिंगार्चनाची ही आणखी भावना पहा.

“ चित्सागरीं मिळे जाऊनी । न्यायाचे युक्तीनें वृत्ति उद्भवुनी । एवं वृत्ति जळें लिंगरूप निर्गुणी । अभिन्नत्वे शिंचिलें ॥ ४६ ॥ दृश्य पुष्ट्यें स्वता निर्माण । येणें शिवलिंगाचें केलें पूजन । इकडे चंचल तत्त्वं तीं दिव्य सुमनें । निश्चलीं समर्पिलीं ॥ ४७ ॥ वनामार्जी पळें जीं निर्मित । हे प्रवृत्तिरूप पूजन होत । निवृत्तिरूपें सहज कर्मफळें समस्त । निष्कर्मत्वे वाहिलीं ॥ ४८ ॥ एव प्रवृत्ति समस्तमानें । शिवलिंग पूजिलें रामानें । याच रीतीं जीवानें करणें । जया चाड मोक्षाची ॥ ४९ ॥ ” (जेजुरी अ० ४)

(१७) शिवाद्वैतदर्पणांत शिवलिंग ही योगाकृति असल्याचें दर्शविलें आहे. म्हणजे आसनावर मांडी घालून बसलेल्या योग्याने दोन्ही हात पुढें करून त्यावर धरलेल्या इष्ट लिंगाचें ध्यान करीत असावें, अशी शिवलिंगाकृति आहे. योग्याचें मुंडण केलेलें मस्तक हाच शिवलिंगाचा माथा, त्यानें दोन्ही हात पुढें करणें हीच जलहारीची लांगट पन्हळी किंवा साळुंका (अर्थात् एक हात उंच अशा बैठकीच्या स्थावरलिंगाची) समजावी. साळुंकेचा खालचा भाग हेंच शिवयोग्याचें खालचें अंग व मांडी समजावें. अशी एका मंत्रविण्डाची शिवयोगाकृति होय. तो मंत्र असा :—

ॐकारो वदनं देवि नमःकारो भुजद्वयं । शिकारो देशमध्यस्तु चाग्रकारो पदद्वयं । पीठं पादादि जान्वन्तमानामे मध्यमीशितिम् । हृदयन्तं वर्तुलं त्यात् कंठात् गोमुखं स्मृतम् भ्रूमभ्यान्तं लिंगकंठो मस्तको लिंगमस्तकः ॥ शिवाद्वैत-दर्पण, पृ. ४९.

(१८) मूळ पीठ, ऊर्ध्व पीठ व पिंडी मिळून महालिंग होतें. असें शिव-संप्रदायांत मानतात. मूळपीठ ब्रह्मा किंवा रजोगुणाचें चिन्ह, ऊर्ध्व पीठ विष्णु किंवा सत्त्वगुणाचें चिन्ह व पिंडी हें शिव किंवा तमोगुणाचें चिन्ह व एकंदर महालिंग म्हणजे ब्रह्मा-विष्णु महेशात्मक त्रिमूर्तिरूप परब्रह्म प्रतीक होय. असें तीन मुखांचें लिंग घारापुरीच्या कोरीव लेण्यांत आहे.

(१९) कै. छद्मणराव पागारकर नराठी वाक्याच्या इतिहासांत (खं. १, पृ. १७७) लिहितात की, समाधिस्थितीत योग्याचें शरीर महालिंगाच्या आकाराचें होतें व स्वयंभू शिवलिंगें हीं महायोग्याचीं समाधिस्थ मृत शरीरें होत.

(२०) पंचमुखी शिवलिंग म्हणजे पंचशानेंद्रियें व पार्वती म्हणजे अंगभूत प्रकृति जाणावी.

(२१) मोहन जो दारो येथील उत्खननांत एक शिवलिंगाचें चिन्ह सांगडलें तें एका समभुजऊर्ध्वशिर त्रिकोणाच्या ऊर्ध्व कोनावर दुसऱ्या समभुज त्रिकोणाचा अधःकोन (त्रिकोण उलट करून) ठेवलेला असून यावरच्या त्रिकोणाच्या ऊर्ध्व पायावर एक सरळ रेषा काढून त्यावर एक अष्टाकार काढलेला आहे. म्हणजे इंग्रजी एकस, रोमन दहा, किंवा गुणिलें चिन्ह, त्यावर रेष आणि त्या रेषेवर लघवर्तुळ $\times$ असा त्याचा आकार शिवलिंगासारखा होतो. ही

आकृति कर्नाटकांतील लिंगायतांच्या घरांच्या भिंतीवर आढळते. ह्याला कुड म्हणतात. या आकृतीत जो तार्विक पुरुषप्रकृतिसंयोग दाखविला आहे, त्याचा खुलासा असा करतात की, प्राचीन द्रविडांची, “आन” = शिव, “आनील” = “शरण” = “अग” = साक्षी, किंवा अक्षर पुरुष, “अम्मा” = चिच्छक्ति = पराप्रकृति, “अलम्” = अपराप्रकृति = सृष्टि, अशी परिभाषा आहे. त्याप्रमाणे वरील शिवलिंगाच्या आकृतीचा खालचा सत्त्व-रज-तमाचा त्रिकोण म्हणजे अपराप्रकृति किंवा सृष्टि तीवरील उलट त्रिकोण म्हणजे “अम्मा” अथवा सच्चिदानंदमयी चिच्छक्ति, व तीवरील सरळ आडवी रेषा म्हणजे अक्षरपुरुष किंवा साक्षी म्हणजे “आनील” आणि त्यावरील शून्य म्हणजे “आन” अथवा केवळ शिवतत्त्व होय.^१

(२२) स्वामी विवेकानंद यांचे म्हणणे असे दिसते की, यज्ञांतील यूपस्तंभाची अथर्ववेदांत (१०।७) जी स्तुति आहे, त्यांतूनच शिवलिंगपूजा उगम पावली आहे. यज्ञांतील ह्या स्तंभ किंवा स्कंभाला अनंतब्रह्माचे अनाद्यनंत प्रतीक असे मानले जात असे. पुढे यज्ञाचा आग्नि, धूर, भस्म, ज्वाळा, सोम, सोमवाहक वृषभ, आणि वैदिक यज्ञसंज्ञा यांच्या ठिकाणी, भस्माच्छादित शिवाचे शरीर, त्याच्या पिवळट जटा, नीळकंठ, वृषभवाहन, असे मूर्तिकरण होऊन यूपस्तंभाचे ठिकाणी (वेदीसह) शिवलिंग आले व तेच शिवस्वरूप मानू लागले. अथर्ववेदांतील (१०।७) स्कंभाच्या स्तुतीचा विस्तार लिंगपुराणात आख्यानकस्वरूपात होऊन ह्याच स्तंभाचे व महादेवाचे (याशिकांचा आग्नि-महा देव) माहात्म्य वाढले. तात्पर्य, अल्पसंख्य वैदिकांच्या कर्मकांडांतील अधिपूजेच्या ठिकाणी बहुसंख्य शिवमक्तांची सुलभ साधी अशी लिंगपूजा सार्वत्रिक सुरू झाली.^२

१ साखरेकृत लिंगायतांचा इतिहास व तत्त्वज्ञान, पृ. ८४ व प्रबुद्धभारत, एप्रिल १९४२, पृ. १८१ पहा.

२ बृहत्संहिता, अ. ५३, ५४, ५८, अथर्ववेद, १०।७; श. ब्रा. ३।७।१।१४; स्वामी विवेकानंद यांचे संपूर्ण ग्रंथ, मायावती प्रत, खंड ४ पृ. ९४२.

अथर्ववेदांतील स्कंमवर्णनांतील कांहीं मंत्र पुढें दिले आहेत.

(७) सर्वाधारवर्णनम्

कस्मिन्नङ्गे तपो अस्याधितिष्ठति कस्मिन्नङ्गे ऋतमस्याध्याहितम् ।

एकं व्रतं एकं श्रद्धास्य तिष्ठति कस्मिन्नङ्गे सत्यमस्य प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥

कस्मादङ्गाहीष्यते अधिरस्य कस्मादङ्गात्पवते मातरिक्षा ।

कस्माङ्गादि मिमितेऽधि चन्द्रमा मह स्कम्भस्य भिमानो अङ्गम् ॥ २ ॥

+

+

+

यस्मिन्स्तब्ध्वा प्रजापतिर्लोकानुसर्वा^२ आधारयत् ।

स्कम्भं तं ब्रूहि कतयः स्वदेव सः ॥ ७ ॥

+

+

+

यत्र तपः पराक्रम्य व्रतं धारयत्युत्तरम् ।

ऋतं च यत्र श्रद्धा चापो ब्रह्मसमाहिताः स्कम्भं तं ब्रूहि कतयः

स्वदेव सः ॥ ११ ॥

यस्मिन्भूमिरन्तरिक्षं द्यौर्यस्मिन्नध्याहिता ।

यत्राग्निश्चन्द्रमाः सूर्यो वातस्तिष्ठन्त्यार्षिताः स्कम्भं तं ब्रूहि कतयः

स्वदेव सः ॥ १२ ॥

यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा अङ्गे सर्वे समाहिताः ।

स्कम्भं तं ब्रूहि कतयः स्वदेव सः ॥ १३ ॥

+

+

+

यत्रादित्याश्च रुद्राश्च वसवश्च समाहिताः

भूतं च यत्र भव्यं च सर्वे लोकाः प्रतिष्ठिताः स्कम्भं तं ब्रूहि कतयः

स्वदेव सः ॥ २२ ॥

+

+

+

स्कम्भो दाधार धावाभृथिवी उमे इमे स्कम्भो दाधारोर्वन्तरिक्षम् ।

स्कम्भोदाधार प्रदिशः पटुर्वीः स्कम्भ इदं विश्वं भुवनमाविषेद ॥ ३५ ॥

[अपूर्ण]

(२३) यिओसोफिस्ट यांची कल्पना अशी आहे की, कुलकुंडालिनीयोगांत

जे घनकण प्राणसंचार पृष्ठरज्जूंत होतात, त्या वेळी प्राण खाली येतो व अपान

वरती येतो या अपानाला पट्चक्रनिरूपणात आरक्त वर्णाचा कदर्प नावाचा जीवेश असें म्हटलें आहे या प्राणद्वयाच्या तीव्र संघर्षात दिव्यलग्न म्हणतात. यावरून खाली आणि खालून वर येणाऱ्या उभ्या लघुरूप प्राणगतीच्या संघर्षणामुळे प्राणापानाच्या संघर्षाच्या जागी वर्तुळाकार काटकोनांत आडवें चक्र बनतें. या चक्रातील मध्य गिरणीतील घोट्याप्रमाणें जोरानें वर-खाली येत राहिल्यामुळे एक बरेंच लंब असें तोंडल्यासारखें, किंवा सरळ काकडीसारखें उभें लघुवर्तुळ बनतें. या उभ्या वर्तुळाचा निम्मा भाग काटकोनातील आडव्या वाटोळ्या चक्राच्या खाली व निम्मा भाग वर (कांहींता शनिप्रहाप्रमाणें) थिआंसोफिस्टाच्या उप्पतीप्रमाणें येतो. आडवी विस्तार पावणारी गति ही विष्णूची, अर्थात् ती विश्वयोनि आहे व उभी वरखाली अधोर्ध्व होणारी लघुरूप गति ही शिवाची म्हणजे निमित्तरूप जगत्कारणाची आहे. या प्राणापानाच्या गतीच्या आकृतीत आडव्या-वाटोळ्या शालुंकेंत उभें अर्धें लिंग खाली घुडालेलें व अर्धें वर असलेलें अशीच शिवलिंगाची आकृति तयार होते. या पिण्डब्रह्माण्डातील नैसर्गिक घनत्रणात्मक प्राणसंचाराच्या आकृतीवरून शिवलिंगप्रतीक हिंदूच्या पूर्वजांनी बनविलें असावें, असा बिशप लेडघिटर याचा तर्क आहे.^१

(२४) ज्याप्रमाणें वटबीजात वटवृक्ष अव्यक्त असतो, त्याप्रमाणें आकाशासारख्या दिसणाऱ्या घुमटाखाली असणाऱ्या बीजरूप शिवलिंगात पुढीलप्रमाणें अव्यक्त रुद्र पाहतात. रुद्र या शब्दाच्या घात्वर्थावरून व इतर वर्णनावरून विद्युत्शाली मेघ हेंच कोणी रुद्राचें प्रतीक मानतात. या रुद्राचा वर्षा करणारा वृषभ वाहन आहे. चोहों बाजूंनी चमकणाऱ्या विजाच या घूर्जरीच्या जटा होत. इद्रघनुष्य हेंच या पिनाकपाणीचें घनुष्य असून विद्युत्पातरूप त्याचे बाण आहेत. मेघधारामुळेच त्यास गंगाधर म्हणतात. मेघाच्या कृष्णवर्णामुळे त्यास कृत्तिवास हें नाव जुळतें. जवळच चंद्र असल्यामुळे त्याचें चंद्रशेखर हें नाव शोभतें. अहि हा जलाचा पर्याय असल्यामुळे तो अहिभूषण आहे. तो सर्व-व्यापक असल्यामुळे महादेव आहे औपधिद्वारा सर्व पशूंना पुष्ट करीत असल्या-

१ बिशप लेडघिटर याचें 'चक्र' या पुस्तकाचें प्रकरण २ व प्रो अरुडेल यांच्या 'लोटस फायर' या पुस्तकाचें पृ. २२२ पहा.

मुळें त्यास पणुपति म्हणतात. पृथ्वी, अंतरिक्ष आणि सौ येथील तीन धर्मांच्या-मुळें तो त्रितेज आहे. अशी ही शिवलिंगाच्या ठिकाणी करावयाची व्यापक मावना आहे.

(२५) कोणी निष्ठांतर्गत (आत्म) लिंगावर मस्तिष्करूप घटांतून पड-जामेच्या द्वारा सवणाच्या अमृताचा होणारा अभियेक हेंच एक प्रकारचें लिंगार्चन अशी मावना करतात.

(२६) स्रिस्तीतत्त्वज्ञानाप्रमाणें पूर्व-पश्चिम आडवी पत्तरणारी रेखा (साळुकी) ती मातृशक्ति व उर्मा लघुरेणेंत उत्तर-दक्षिण अधोर्ध्व जाणारी रेखा (पिंडी) ती कारणरूप X पुरुषशक्ति होय. याप्रमाणें दोन रेखांच्या छेदनांत त्यांचें + क्रॉस हें चिन्ह बनतें. Phallus ही याचीच विकृत कल्पना होय.

(२७) तैत्तिरीय उपनिषदाप्रमाणें आकाश आणि वायु हीं मूळ अदृश्य तत्त्वें होत. आकाश हीच महद्योनि साळुंका व पिंडी हाच त्यांतील वात-स्तंभ होय.

(२८) छांदोग्याप्रमाणें सृष्टीचें पहिलें दृश्यकारण तेज होय. (तत्तेजोऽसृजन । ६।२।३) त्यांतून पुढें जलादि भूतसृष्टीचें अवतरण होतें. याचेंच ज्योतिर्लिंग आणि जलहारी ही प्रतीकें आहेत.

(२९) तेज हें ऊर्ध्वगामी आहे व जल अधोगामी आहे. याचप्रमाणें गति-अगति, संकोच-विकास या विरोधी धर्मांचा आश्रय ईश्वर होय. त्याचें हें प्रतीक आहे.

(३०) सृष्टीचें आद्यंत स्वरूप शास्त्राप्रमाणें अण्डाकारच मानावें लागतें. त्याचें पिंडी हें प्रतीक होय. मयूरांडांतून जसा मोराचा चित्र-विचित्र पितारा व्यक्त होतो, त्याप्रमाणें या आपातरमणीय विश्वाचें हें अव्यक्त अंड आहे.

(३१) ब्रह्म हें अरूप आहे. त्याची प्रतिमा संभवत नाही. म्हणून अरूप शिवलिंग हें त्याचें प्रतीक आहे.

(३२) शिवशक्ति अविनाभूत कशी तें पाणलिंगांत दिसतें.

(३३) “आत्मासाक्षी शिवमूर्ति । आणि बुद्धि होचि पार्वती । सेवाधारक प्राण अस्तसी । शरीर हें देऊळ ॥” याप्रमाणें शिवलिंग व शिवालय यांतंचाही मावना करावी.

(३४) सच्चिदानंदलक्षणपरमात्म्याचा आनंद हा भाव शिवमक्ताचें उपास्य असतें. त्या निरतिशयानंदाचें जें ताटस्थ तेंच या लिंगांत दाखविलें आहे.

(३५) ईशान म्हणजे आकाश, तत्पुरुष म्हणजे वायु, अघोर म्हणजे अग्नि, वामदेव म्हणजे जल आणि सद्योजात म्हणजे पृथ्वी हीं शिवाचीं पांची तात्त्विक रूपें या पाषाणलिंगांत अनुप्रविष्ट व अव्यक्त आहेत.

(३६) सृष्ट्युपासक व आधुनिक सृष्टिविज्ञानवादी असें सांगतात कीं, सृष्टि उत्पन्न होण्यापूर्वीचा अंतराळांतील तेजोमेघ प्रथमतः सृष्टिक्रमांत थंड होत चाण्ड झाला व त्याची एक प्रचंड दीर्घ वर्तुळ तबकडी बनली. त्या तबकडीच्या मध्यभागी शनीच्या गोलाप्रमाणें पिंडी उत्पन्न झाली तोच सूर्य-मालेंतील सूर्य व त्यासभोंवतालच्या कडेपासून पुढें ग्रहगोल व लोक बनले. त्याच जगत्कारणरूपाची शिवलिंग ही प्रतिमा मानावी. मधली पिंडी हें ज्योति-स्वरूप सूर्याचें लिंग व समोंवतालची शाळुंका हीच प्रकृतिपीठाचीं वलयें होत.

(३७) अथवा ज्याप्रमाणें बीजांतूनच वृक्ष उत्पन्न होतो व त्या रूपांतच पुन्हां परिणाम पावतो, त्याप्रमाणें हें ब्रह्मचक्र ज्यांतून व्यक्त झालें व ज्यात लय पावेल, तें आद्यन्त अधिष्ठान शिवरूप होय. यास्तव शिवतत्त्वाला नाशक न मानता पुनरुत्पादक असें मानतात. सृष्ट्युन्मुख चिज्ज्योतीचें भौतिकदृष्ट्या पाषाणलिंग हें सृष्टिक्रमातलें अखेरचें खनिज पर्यवसान तसेंच प्रथमचें पुनरुत्थान होय.

(३८) जी शिवरात्र मूर्तिपूजाविरोधाची स्मारक रात्र असें आर्यसमाजी मानतात, त्याच शिवरात्री प्रथम अतिप्राचीन श्रद्धावान् अशा भाग्यवानांना शिवलिंग ज्योतिस्वरूप दिव्य दिसलें.

माघ कृष्ण चतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि ।

शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटि सूर्य समप्रमः ॥

दृढश्रद्धेचे डोळे किंवा डोळस श्रद्धा पाहिजे म्हणतात ती याचसाठी. जीवाच्या मनश्चंद्रम्याची-निस्सीम त्यागाची पूर्वतयारी ती शिवरात्र होय. जीवभावाचा अस्त तोच शिवाचा महोदय होय.

(३९) यक्षीय पशुबळी ज्याला बांधतात त्याला यूप किंवा स्कम म्हणतात. त्याप्रमाणें साधकाचा परिच्छिन्न जीवभाव ज्ञानार्मीत बलि पावयाचा असता

आत्मनिवेदनरूप भक्तिरज्जूनें उपासक जेथें विलीन होतो असा हा शिवलिंग-
रूप स्थाणु जाणावा

(४०) अतिदीप्तिमान वस्तु कृष्णवर्ण भासते, अतिदूरची वस्तु तशीच
दिसते, अतिगतिमान वस्तु स्थिरशी भासते, शास्त्राचें मौन ताटस्थ्यरूप असतें,
तस हें दिव्यानुभूतीचें जड भासणारें प्रतीक शिवलिंग होय.

(४१) व्यवहारात रात्री काळोखातील स्थाणूवर चोराचा भ्रम होतो, तसा
उलट चोराच्या ठिकाणी झाडाचे खुठ असाहि भ्रम संभवतो त्याप्रमाणें वस्तुतः.
भावनाप्रधान उपासकाचें मन हरण करणाऱ्या व्यापक हाराच्या ठिकाणी शिवा-
लयातील गर्भागारात कोणास पापाणरूप शिवलिंगाचा जणू भास होतो तो
पापाण नव्हे मक्तमनोहर शिवच तो, असें जाणावें

(४२) शिवाची पिंडी म्हणजे जणू आकाशाचा घुमट अथवा अतराळातील
वातस्तम किंवा स्थंडिलातील भस्माच्छादित अग्नि, नाही तर समष्टि कर्म-
सलिलावरील एक दिव्य लाट, अथवा भूपृष्ठावरील क्षुद्र जीवाचें निर्भय आश्रय-
स्थानरूप वारूळ मानावें

(४३) आदि-अती असणारें जें शून्य त्या पूज्याची अथवा शून्याची
आकृति आपण अडाकृति काढतो विश्व हें अडाकृति आहे असेंच भौतिक
शास्त्रज्ञ म्हणतात. आकाश आणि सारे खगोल अडाकृति अथवा गोलाकृतीच
दिसतात. 'अणोरणियान् महतो महीयान्' असें जें तें अडाकृतीच असलें पाहिजे.
असें सद्रूप, अव्यक्त, शून्य, चिद्रूप, प्रकाशरूप किंवा स्थूल व्यक्त ब्रह्मांड या
सर्वांची गोलाकृति दाखविणारी जी पिंडी तेंच शिवलिंग होय

(४४) प्रत्यक्ष — शिवलिंग हें शिवाचें लक्षणेनें ज्ञानगत व निर्विकल्प
असें प्रत्यक्षच आहे “अवघे ब्रह्मरूप । रिता नाही ठाव । प्रतिमा तो देव । कैसा
नव्हे ॥” असें सत तुकाराम म्हणतात सत श्रीविठ्ठल या आपल्या उपास्य
मूर्तीकडे पाहून म्हणतात की, “आजि म्या ब्रह्म पाहिलें, समचरण विटेवरी
उमें राहिलें,” कमलमुख म्हणजे मुखच अलंकार तें सुवर्णच आता श्रीसमर्थ
म्हणतात की, “उपासना हाहि भ्रम निश्चयेसी,” पण हा सवादि भ्रम आहे
शिवाय भ्रमहि निरधिष्ठान नसतो रज्जूसर्पभ्रमात जाणते डोळस रज्जूच
पाहतात उपासना म्हणजे जवळ जाणें तेथें भ्रम उरत नाही रज्जूसर्पाचें

छायाचित्र (यथार्थ दर्शन) घेतलें तर तें खजूचेंच येतें. वीरशैव व लिंगायत शिवलिंगाला शिवच मानतात. शिवलिंग या नामरूपाला परमशिव या अधिष्ठानोपादानाहून पृथक् सत्ताच नाही. याप्रमाणें शिवलिंगोपासना ही लक्षणेने प्रत्यक्ष शिवाचीच उपासना आहे. सरोपाची नजर अलंकाराच्या सुवर्णावर खिलते. त्याप्रमाणें श्रेष्ठ शिवलिंगोपासक शिवलिंगाचे ठिकाणी परमशिवाची धारणा करतात. हेच रहस्य विसोद्या खेचर यांनी नामदेवात पटविलें. “वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं, मृत्तिकेत्येव सत्यम्” छां ६।१।४

(४५) अनुमान :—कार्यावरून कारणाचें अस्तित्व अनुमानित होतें. संपूर्ण कारण आणि संपूर्ण कार्य हीं एकरूपच असतात. त्यांच्यांत अमेद असतो. प्रत्येक पदार्थ नामरूपकर्मात्मक असतो. एका शिवसंकल्पांत नामरूपकर्म या तिघांचा अंतर्भाव होतो. अर्थात् प्रत्येक पदार्थ शिवसंकल्परूपच आहे. गाण्यावरून गायकाचें, चित्रावरून चित्रकाराचें अस्तित्व सिद्ध होतें. कल्पक आणि कल्पना यांचा अमेदसंबंध आहे. सोंगामागें नट असतो. शिवसृष्टीच्या उपलक्षणात्मक शिवलिंग या नामरूपकर्मात्मक चिन्हाच्या मागें अभिन्नोन्मिक्तोपादानकारणरूप चेतन शिव हा अनुमानप्रमाणानें सिद्ध होतो. अखिल नामरूपकर्मात्मक विश्वरूप कार्याची कारणता अनुमानानें सिद्ध आहे. त्या कारणतेचें शिवलिंग प्रतीक आहे. अथवा जगत्कार्याच्या कारणाचें जें सूचक प्रश्नचिन्ह तेंच शिवलिंग होय.

(४६) ज्या ठिकाणी सर्व लय पावतें, तें एक अशात, तमप्रधान कारणब्रह्मच असल्यामुळें शिवालयाच्या गर्भागाराच्या अंधारांत गडदलेलें अरूप किंवा तमोरूप शिवलिंग हें कारणब्रह्म किंवा सचीजसद्ब्रह्म यांचें बोधक प्रतीक जाणावें.

(४७) या ब्रह्माण्डाचें कारण कसें असेल या उपमाचें उपमान अंडज प्राण्याच्या अंड्याप्रमाणें अंडाकार, तसें शिवलिंग आहे असें दृष्टांतानें मानतां येईल.

(४८) शिवलिंगाचें लिंगपुराणाप्रमाणें शब्दप्रमाणरूपांत वर्णन मागें दिलेंच आहे.

(४९) पाषाणाचें शिवलिंग जगत्कारण कसें असूं शकेल ! अर्थात् त्यांत अंतर्निहित असलेलें शक्तिविशिष्ट शिवचैतन्य तेंच तत्त्वतः शिवलिंग होय. तेंच जगत्कारण समजावें, अनेक मूर्ति अनघड पाषाणांत अव्यक्त असतात.

त्याप्रमाण अखिल नामरूपात्मक विश्वकार्य ज्या जगत्कारणात अव्यक्त आहे त्याचें हें प्रतीक आहे

(५०) ज्याच्या ध्यानप्रकर्षात उपास्य प्रतीक, उपासक जीव व उपासना या त्रिपुटीसह अखिल जगाची अनुपलब्धि होते तेंच शून्याचें निष्कर्षरूप वस्तु माहात्म्यपूर्ण शिवलिंग होय.

(५१) अनेक शिवकथावरून असेंहि म्हणता येईल की, शिवसत्ता व शिव-कृपा यांच्या साक्षात्काररूप जागृत प्रत्ययाचें शिवलिंग हें कित्येक स्थळां ऐतिह्य प्रमाण आहे

याप्रमाणें शिवलिंगाची प्रमाणभूत भावना करावी

(५२) जड घटाहून कल्पक कुमार वेगळा असतो, तसा सर्वज्ञ शिव जर जड शिवलिंगाहून वेगळा असता तर शिवलिंगाची पूजा अडाणीपणाची ठरली असती पण अमित्रनिमित्तोपादानरूप शिवच शिवलिंगात आहे अन्य काहीं नाही अलंकारात सुवर्णाशिवाय काहीच नसतें अलंकाराच्या केवळ नाम-रूपाला मूल्य नाही वजन नाही शाश्वती नाही, इतकेंच काय त्याच्या सुवर्णोपादानाहून त्यास पृथक् सत्ताहि नाही पाषाणाहून जर शिव वेगळा असेल तर तो परिच्छिन्न होईल त्याला व्यापक व अनंत कोण म्हणेल? ज्या शिवमक्ताना शिवलिंगात शिवानंद प्रतीत झाला, त्याच्या आनंदाला जगात कोठेंच वाण नाही व कोठेंच प्रत्यवाय नाही तेच खरे जीवन्मुक्त होत

(५३) स्वप्नातील जड सृष्टि म्हणजे निद्रित मन मनाहून अन्य काहींच नाही हें जसें मुक्त जाणतो, त्याचप्रमाणें जड पाषाणरूप शिवलिंग म्हणजे ईश्वराचें मन दुसरें काहींच नाही, हें ज्ञानी शिवमक्त जाणतो

(५४) हें ईश्वराचें गूढ रहस्य जें शिकवतें, तेंच जगद्गुरु जे आदिनाथ शिव त्या अनंतरूपाचें शिवलिंगनामक प्रतीक होय.

(५५) योग्यांच्या निर्विकल्प समाधीत योगी जोंवर देहमान व जगमान विसरतो, तोंवर सुखी असतो तसें सुपुत्रावस्थेंतील पुरुष जोंवर बाह्यजगा संधर्षी पूर्ण विस्मृतिरूप अज्ञानात असतो तोंवरच विश्रांतिमुख भोगतो दोघेहि या अनात्मसुधीत जागे होताच पुन्हा क्लेशात पडतात यास्तव शिव-

लिंगोपासना हेच शिकविते की, पापाणाप्रमाणें या देहाच्या जडोपार्धांत अस-
तांनाहि शिवोऽहम् ही अखंड आंतरविश्वातिस्वरूप अनुभूति असावी. ह्यालाच
उत्तमा सहजावस्था म्हणतात.

(५६) “यद्यद्विभूतिमत्सत्त्व श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम
तेजोऽशसमवम् ॥ गी० १०।४१.” अर्थात् जगात जें जें तेजस्वी दिसेल, तेथें
ईश्वराचा अंश पाहणें, हा विभूतिपूजेचा एक मार्ग झाला. पण जगाच्या आदिकाली
जिकडे तिकडे पापाण आणि खडकच दिसत होते. तेव्हा या आदिनाथानें
जगाला सांगितलें की, हें जें तुम्हांला जड आणि अनात्म दिसत आहे, तेंहि माझेंच
लिंग आहे. माझ्यावांचून त्या नामरूपांत अन्य काहीं नाहीं अशी उपासना करा.

(५७) या पापाणलिंगरूप उपास्यानें शिवलिंगोपासनेचें प्राचीनत्व सहज
सिद्ध होतें.

(५८) पृथ्वीचें भूषण जसा मेरु त्याप्रमाणें प्रकृतिरूप सालुकेचें भूषण
स्थाणु (अगर पुरुषरूप) पिंडी होय. पृथ्वी ही सालुंका व मेरु हें लिंग. मेरु
पर्वताजवळील शारदीय दीर्घरान ही सालुंका हैमवती पार्वती व दिवस हें शिव-
लिंग अशा कल्पना प्राचीन वैदिक वाङ्मयांत आढळतात.

(५९) ज्याप्रमाणें बुध-शुक्रादि ग्रह सूर्यगोलाभोंवतीं सतत परिभ्रमण करीत
असतात, त्याप्रमाणें माझ्या मनोवृत्ति या शिवलिंगासभोंवार सदा परिभ्रमण करोत!

(६०) रात्रीच्या समयीं पक्षी ज्याप्रमाणें घरट्यात जाऊन विश्राम पावतात
त्याप्रमाणें माझ्या ह्सात्म्याचें एकमेव विश्रामस्थान असें हें शिवलिंग होवो !

(६१) मघाचें पोवळें ज्याप्रमाणें मघानें भरलेलें असतें, त्याप्रमाणें असंख्य
शिवभक्तांच्या प्रेममधूनें भरलेलें मक्तिमधुमिक्षिकांचें शिवलिंग हें एक
पोवळेंच आहे.

(६२) त्या महान् जगत्कारणाधीश्वरानेंही असंख्य भुवनाचें भुवनरूप,
गगनाचा भेद करून वर जाणारी विश्वाची इमारत रचण्यास मूळारम करताना
जी प्रथम भगलकारण पायाची शिला बसविली तेंच हें शिवलिंग होय.
“ओंकारो लिंगमाख्यातम्” (आगम)

(६३) सृष्टीपूर्वी एकट्या एकच असलेल्या परमात्म्यानें “एकोऽहम्”
या आरंभक स्फूर्तीबरोबर अहं-इदं हें शिवशक्तीचें द्वैत निर्माण केलें व त्या

द्वैताने आपला तिसरा साक्षी गृहीत केला. अशा या सर्वाधार त्रिकूचे शिवलिंग हे प्रतीक आहे.

(६४) या मेदात्मक मायेचे तीन हे लघुतम रूप आहे. सत्-चित्-आनंद ; सत्त्व-रज-तम ; आदि-अंत-मध्य ; उत्पत्ति-स्थिति-लय ; भूत-भविष्य-वर्तमान इत्यादि. अशा त्रिविध मायेला धारण करणाऱ्या शिवाचे हे प्रतीक आहे. “तत्र देवास्त्रयः प्रोक्ताः लोकावेदास्त्रयोऽत्रयः । तिस्रोमायार्थं मात्रा च प्रत्यक्षस्य शिवस्य तत् ।” (- प्रणवोपनिषत्).

(ज्येष्ठा-वामा-गौरी इत्यादि) तीन रेयांचा त्रिकोण ही लघुतम रेपाकृति. हीच प्राकृतिक साळुंका, मध्यव्यासपरिघ हे त्रिक् अभ्यक्त असलेला धिंदु तीच पिंडी. असे हे सूक्ष्म शिवप्रतीक आहे.

(६५) त्वनिज, उद्भिज, स्वेदज, थंडज, जरायुज यांचे हे आरंभक त्वनिज कोटिलिंग आहे.

(६६) पापाणालाहि दयेचा पाप्मर फोडणाऱ्या निस्सीम त्यागस्वरूप शिव-भक्ताच्या प्रपन्नावस्थेचे कसोटीरूप हे लिंग आहे.

(६७) गुणसाम्यावस्थेच्या साळुंकेतून उद्भूत द्योणारे हे सचीज सद्ब्रह्माचे प्रतीक आहे.

(६८) निष्कल परमशिवाच्या भावनेला आलंबनरूप शून्याचे निष्कर्ष-रूप हे प्रतीक आहे.

(६९) सकल सगुण ज्यांत घनीभूत झाले आहे असे वाटते, अशा महान् चित्शिलेचे हे लिंग आहे. एकरसत्व, घनत्व, एकात्मत्व, अमेघत्व, कूटस्थत्व इत्यादि गुणांमुळे जिच्यामध्ये हे जगज्जाल आहे अशी ही चित्शिलाच आहे. (यो. वा. ६।१।४६)

(७०) संतत जलघारेच्या वर्षावांतहि कोरडे राहणारे हे परम अलिततेचे वैराग्यसूचक लिंग आहे.

(७१) असंख्य मोहक विषयांच्या मात्रास्पर्शांनी आविचल राहण्यासाठी उपासकाने आपले हृदय किती कठिण केले पाहिजे त्याचे आदर्शरूप हे लिंग आहे.

(७२) अग्निपोमात्मक विश्वयज्ञांनील विक्षेपरूप वेदींतील आवरणरूप विभूतीने आच्छादित ज्ञानाग्नीचे हे स्फुल्लिंग आहे.

(७३) आपातरमणीय जगाला नाहीसैं करणाऱ्या कालाशीच्या स्मशान-भूमीवरील कालाच्याहि कालरूप मृत्युजयाचें हें स्थिर अनाग्निदग्ध लिंग आहे.

(७४) असख्य शिवभक्तांना विश्रांतिरूप छाया देणाऱ्या गगनमेदी ज्ञान-वृक्षाचें वटचीजाप्रमाणें हें बीजलिंग आहे.

(७५) स्वस्वरूप विस्मृतिरूप मृत्पूपासून मार्कंडेयरूप उपासकाला संजीवित करणोर निजबोधरूप महादेव ज्यांतून प्रगट झाले त्याचें स्मारक हें शिवलिंग होय.

(७६) बालभक्ताचें आपल्या प्रेमामृतरसानें सदैव पोषण करणारें असें जगजननीरूप भूमातेचें जें हें जणु स्तनाग्र तेंच मायामहेश्वराचें लिंग होय.

(७७) या शिवलिंगावरील अक्षता खाण्यासाठी उदीर वर चढो किंवा त्यांच्यापुढें शिवामूठ वाहण्यासाठी तरुण सौभाग्यवती स्त्रियांचे कोमल कर पुढें होवोत; तें अविचल व केवळ साक्षीभूत असतें; तसेंच आपलें ब्रह्मात्मलिंग असल्याचें जाणावें.

(७८) साधकाच्या “ मी ” नामक देहधारक देहावच्छिन्न चैतन्याप्रमाणेंच हें शिवलिंग नामक पापाणरूपधारक विषयावच्छिन्न चैतन्य आहे ज्याप्रमाणें ‘ मी ’ ही धारणा करणारें उपासकाचें मन त्याच्या देहाच्या ठिकाणीं असतें, त्याचप्रमाणें शिवसंकल्परूप समष्टि मनाची शिवलिंग या प्रतीकाच्या ठिकाणीं भावना करावी.

व्यष्टि-समष्टि हीं दोन्ही मनें उपास्य-उपासकभावानें जवळ आणणें व पुढ त्यांचें तादात्म्य होणें हें या शिवलिंगोपासनेचें रहस्य आहे.

(७९) ज्या अर्थी उपासकाच्या ठिकाणीं असणारें चैतन्य शिवलिंगरूप जड पापाणाच्या ठिकाणींहि आहे, त्या अर्थी तें सर्वोभूत तसेंच आहे; या विश्वास्तानें उपासकानें वागलें पाहिजे.

तुका म्हणे जें जें मेटे, तें तें वाटे मी ऐतें ॥

(८०) ज्या अर्थी शिवलिंग हें समष्टि मनाचें मनोमयरूप आहे, त्या अर्थी शिवलिंगदर्शन म्हणजे शिवनामक समष्टि मनाचें अथवा ईश्वराचेंच दर्शन होय.

(८१) ज्याप्रमाणें चाणाक्ष दृष्टोत् चित्रांत चित्रकार व कादंबरीत कादंबरीकार लपलेला दिसतो, त्याचप्रमाणें शिवसंकल्परूप पापाणलिंगांत सद्बस्वरूप शिव ज्ञानी भक्तां पहावा.

(८२) टेलिफोनच्या जड यंत्राशी बोलणारा वस्तुतः त्या तारेच्या लांबच्या टोंकाला असणाऱ्या आपल्या अदृश्य मित्राशी बोलत असतो, त्याप्रमाणें शिवलिंगापुढें रुद्रपाठ व प्रार्थना अशात शिवास उद्देशूनच असते, असें ध्यानीं घ्यावें.

(८३) शिवाय ज्यास सर्वत्र कान आहेत, असें सामान्य शिवचैतन्य शिवलिंगांतहि असल्यामुळे (सर्वतः श्रुतिमल्लोके,) उपासकाचा सखा शिव त्याची प्रार्थना ऐकण्यास सन्निकटच असतो, असा सहृदय भक्तांचा अनुभव आहे.

(८४) ज्या अर्थी तुच्छ व तिरस्करणीय अशा जडपापाणांतहि ओतप्रोत शिवनामक समष्टि मन असतेंच, अथवा मायामहेश्वरनामक निमित्तोपादानकारण असतेंच, त्या अर्थी हेयोपादेय सर्व सुखदुःखात्मक विषयांत तें शिवमन असलेंच पाहिजे, मग तेथें विषमभाव तो कसा मानावा ?

(८५) आपल्याला कारणपरत्वे मारणारे हात हे आपणांस गोंजारून आपल्यावर ममता करणाऱ्या आईचे आहेत, हा लहान बालकासहि घीर वाटतो, टणक बर्फ व मृदु पाणी काय वेगळीं आहेत ? ज्या बर्फाच्या खडकांनं मागें टिटानिक बोट फोडून बुडविली, त्याच बर्फाच्या रूपांतरित बाफेनं ती पूर्वी जलावरूनच वेगानें वाहत नेली होती. यावरून भक्तास प्रारब्धवशात् सहन कराव्या लागणाऱ्या आघातांत शिवलिंगांतील निमित्तकारणरूपव्यापक शिवाच्या कृपातू वरदहस्ताची जाणीव कां राहणार नाहीं ? वज्राहूनहि कठिण अशा शिवलिंगाचा अंतर्दामी लोण्याहूनहि मृदु आहे हा शिवभक्तांचा अनुभव आहे. त्यास मूर्तिपूजक म्हणून अधमाधम कां मानावें ?

(८६) शिवलिंगास जडपापाण म्हणणें म्हणजे तत्त्वतः ज्योतिर्लिंगाचा दिव्य दिग्विजारा प्रकाश आपले दुष्ट अविद्येचे हात डोळ्यावर ठेवून टाळण्याप्रमाणें आहे. अनंतकोटि सूर्यप्रकाश हेंच शिवसाक्षात्काराचें स्वरूप नव्हे काय ?

(८७) एखाद्या पांयत्याला ठेंच लागली म्हणून चिंतामणी कांहीं दगड ठरत नाहीं. तसें हें पापाणलिंग चिंतामणीरूप आहे.

(८८) परित दगडाप्रमाणें दिसतो. सोनें उज्ज्वल भासतें. पण सोन्याचा जनक परित आहे हें विसरतां येत नाही. “अमङ्गल्यं शीलं तव भवतु नाभैव-मखिलं । तथापि स्मर्तॄणां वरद परमं मङ्गलमस्ति” ॥ २४ ॥ (महिम्न) हा शिव-लिंगाचा महिमा आहे.

(८९) निकृष्टावर 'सर्वोत्कृष्ट' भावना करणें हें श्रेष्ठ उपासनेचें मर्म आहे. निकृष्ट आणि उत्कृष्ट, पशु आणि पति या दोन टोंकांचें सामंजस्य शिव-लिंगांत आहे.

(९०) जो अंतर्धामी अर्धजाग्रत (स्वप्न) आणि जाग्रत अवस्थेंत असतो तोच मुपुतीय अवस्थेंतहि असतोच ही व्यापक दृष्टि जड शिवलिंगोपासनेंत आहे.

(९१) घटाखाली दीप असावा, त्याप्रमाणें या पाषाणलिंगांत चिद्रूप स्फुल्लिंग तिरोहित आहे.

(९२) आपल्या पिण्डातील आत्मज्योतीच्या भेदक किरणांनी या शिव-लिंगाच्या तमावरणाचा भेद करून आंतील प्रकाशज्योति पाहिली पाहिजे.

नारळाच्या सुगर्दीच्या पोटांत जसें खोयरें असतें, तसें या शिवलिंगाचे पोटांत प्रेमरहस्य आहे. हत्ती ज्याप्रमाणें कवठ न फोडतां कवठांतील रस चाखतो, तशी प्रशवंत भक्तांची भेदक दृष्टि 'रसो वै सः' हें शिवलिंगांतील रहस्य जाणते.

(९३) ज्याप्रमाणें प्रेमळ आईचें व्यंग असलेल्या मुलावरच अधिक प्रेम असतें, त्याप्रमाणें भक्ति माउलीचें वास्तव्य प्रेम या जड गणलेल्या शिवलिंगा-वर सर्वांत अधिक आहे. “ जो या लिंगास म्हणे घोंडा । आग लागो त्याच्या तोंडा ॥ ” असें तुकोन्यारायाप्रमाणें कष्टी शिष्यभक्ति म्हणते.

(९४) ज्याप्रमाणें प्रशवंत आणि अनन्य शिष्याला त्याच्या सद्गुरूचें मौन हेंच संशयोच्छेद करणारें व्याख्यान होतें, त्याप्रमाणें सहृदय व शानी भक्तांचें शिवलिंगदर्शन हें त्यांच्या उद्दाराला पुरेसें होतें. परावाणीचा जड मौनरूपच असणार.

(९५) जड पाषाणापासून दिव्य ज्योतिःस्वरूपापर्यंत साऱ्या मूर्तामूर्त उत्क्रांतीचा इतिहास शिवलिंगांत अभ्यक्त आहे.

(९६) साखरेचें रमकडें (चित्र) काल्याचें असलें तरी तें गोडच असतें. त्याप्रमाणें समष्टि मनांतील हा लिंगरूप पाषाणहि दिव्य समष्टिमनरूपच आहे. अन्य कांहीं नाहीं.

अशी श्रद्धा जो धर्म शिकवितो त्यानेंच हें शिवलिंग उपासनीय म्हणून रुढ केलें आहे. ●

(९७) पृथ्वी ही साळुंका व आकाशाचा घुमट होच पिंडी अशा व्यापक ब्रह्मांडलिंगाचें शिवलिंग हें प्रतीक आहे.

(९८) द्यावा-पृथ्वी या जगाच्या आईबापांचें द्योतक असें हें प्रतीक आहे. भूकलास या इहपर लोकांचें हें लिंग आहे.

(९९) जलहारी हें प्रतीक प्रवृत्तीचा प्रवाह दर्शवितें. पिंडी हें नैष्कर्म्य अथवा निवृत्तिसूचक स्थिर चिन्ह आहे. उभयतांचें सांमजस्य ज्यांत आहे, अशा अभ्युदयनिश्चेयसकारी धर्माचें शिवलिंग हें प्रतीक जाणावें.

(१००) जगाची उभारणी व संहारणी करणाऱ्या कुलकुंडलिनीरूप साळुंकेच्या वेढ्यांत हा उत्पत्ति, स्थिति, लय, निग्रह, अनुग्रह या पंचप्रेरणामुख घाण पिंडीरूपांत स्थित आहे.

मायेनें अनादृत अशा दशांगुळें उरलेल्या पद्मह्लाचें हें लिंग आहे.

(१०१) उपादानकारणांत निमित्तकारण अनुप्रविष्ट झाल्याचें हें द्योतक-लिंग आहे.

(१०२) प्राण्यांच्या प्राक्कर्मसलिलांत तप करण्यास शिरलेले शिव आपली शिवसृष्टि निर्माण करण्यास बाहेर आलेले पिंडीच्या रूपांत दिसत आहेत.

(१०३) पुरुषप्रकृति, प्रकाशविमर्श, शिवशक्ति, अथवा पार्वतीपरमेश्वर हीं जगाचीं आईबापे खरीं. विस्मृतिरूप मृत्यूनें द्वावल्यासारख्या झालेल्या त्या आईबापांचें हें समाधि लिंग आहे. आपल्या जनक-जननीवद्दल कोणाहि मुपुत्रास व मुकन्येस उत्कट प्रेमादर घाटणें योग्यच आहे; पण त्यांच्या निदिध्यासांत, त्या जनक-जननीच्या जननेंद्रियांचें चित्तन करण्याचा बाष्कळपणा त्यांच्या प्रिय मुलामुलींच्या ठिकाणीं आढळणें अशक्यप्राय आहे. आईबापांच्या छाया चित्रांत त्यांची उपस्थेन्द्रियें शोधणें याहून आचरट कल्पना दुसरी कोणती असणार !

(१०४) जगाच्या अजातिरूप पसरलेल्या घुमटांत नित्य असणारं असें हें स्वयंभू ब्रह्मात्मलिङ्ग आहे.

(१०५) भूमीत पुरून ठेवलेल्या गुप्त घनाची स्थलनिदर्शक कांहीं दृश्य पण गूढ अशी खूण ठेवतात. त्याप्रमाणें भौतिक सृष्टींत गडदलेलें ब्रह्मात्मधन शोधण्याचें साधनक्षेत्रदर्शक हें लिङ्ग आहे. ॐ

(१०६) लोखंडाला सुवर्णाच्या योग्यतेस चढविणारा परित हा सामान्य दगडासारखाच दिसतो. बद्धाचा मुक्त, नराचा नारायण करणारा शिवलिङ्ग हा एक दिव्य परित आहे. याला साक्ष नरहरी सोनारासारखे तज्ज्ञ भक्त आहेत. चिंतामणीत ज्याप्रमाणें चितकाच्या सर्व मनोरथांचीं फळें अव्यक्त असतात, त्याप्रमाणें या शिवलिङ्गांत भक्तांना अपेक्षित पांची मुक्तीचीं फळें अव्यक्त आहेत..

(१०७) सान्या जड भौतिकांत अज्ञात अशा अमौतिक दिव्याची स्मृति जाणत ठेवणारें हें चिन्ह आहे.

(१०८) हें ज्ञानप्रकाशाचें ऊर्ध्वशिख ज्योतिर्लिङ्ग आहे.

(१०९) हें लयसाक्षीरूप अथवा शून्याचा निष्कर्परूप महाशून्याचें लिङ्ग आहे.

(११०) वर्षाकाळांत भावणांतल्या अमावास्येच्या मध्यरात्री अरण्यांत स्वतांच काळोखांत दिसेनासा झालेल्या पुरुषाच्या अंतरांत आत्ममान स्पष्ट भासतें ; तसें हें शिवरात्री ब्रह्मवनांत अंतर्मुख वृत्तीला प्रकाशरूप भासणारें लिङ्ग आहे.

(१११) या चिद्रूपलतेचें मायाकाशरूप आळ्यांत कलिंगडाप्रमाणें धरलेलें जें ब्रह्माण्ड फळ त्याचें शिवलिङ्ग हें प्रतीक आहे.

(११२) शशीशेखराच्या चिच्चंद्रम्यांतील सशांकाप्रमाणें हें एक चित्-चंद्रिकेंतील आभासमात्र लिङ्ग आहे.

(११३) लौकिक राजसत्ता लोकांचें संदेश घेण्याकरतां ठिकठिकाणीं टपालाच्या पेट्या ठेवण्याची व्यवस्था करते, त्याप्रमाणें हिंदुधर्मसंस्कृतीनें भक्तांचे संदेश घेण्याकरतां ठिकठिकाणीं शिवलिङ्गें स्थापन केलेलीं असतात. येथें दिलेला संदेश ईश्वरास पोचतो, अशी खात्री असावी.

(११४) हें जड पापाणलिङ्ग निःसंकरूप शुद्धब्रह्मात्म्याचेंच बोधकचिन्ह

आहे. न झालेल्या जगाचें भवितव्य जाणणारें हें अष्टमूर्ति भगवंताचें पुर्यष्टक लिंग आहे.

(११५) सच्छास्त्रादि सात्त्विक अविद्यांशानें यदृच्छेनं अविद्येचा क्षय झाला असतां या विश्वरूप महान् शिवालयांत स्वतः शिवात्मा आपल्यालाच जणुं पाहतो हाच त्याचा साक्षात्कार होय. बुद्धिवृत्तींत अभिव्यक्त झालेल्या चिदाभासानें शिवात्म्याला व्यापणें हा साक्षात्कार नव्हे. कारण तो चिदाभास जड पदार्थानाच व्यापूं शकतो. चेतन शिवात्म्याला तो व्यापूं शकत नाहीं.

(११६) हें जें कैलासगिरीचें सत्घन प्रतीकरूप पाषाणलिंग आपल्यापुढें दिसत आहे, त्याच्या मस्तकीं आपला मनश्चद्रमा संलग्न करा आणि मग त्या शशिशेखराची उपासना करा !

(११७) हें जें उपासनेकरितां शिवलिंग आपल्यापुढें आहे तें केवळ चिन्मय आहे. कारण युक्ति दृष्ट्या दृश्य विषयाचा अत्यंत असंभव आहे. जडाला स्वतां सत्ता व स्फूर्ति आहे असें म्हटलें तर हेंच अजड ठरणार नाहीं तर मिथ्या ठरणार. यास्तव अज्ञानावृत्त चित्स्वमावामुळें अन्यथा प्रतीत होणारें हें शिवलिंग स्वामिक पदार्थोपमाणें केवळ चिदाकाशच आहे.

(११८) हें सत् व असत् याचा मध्यरूप जें ब्रह्म त्याचेंच प्रतीक आहे.

(११९) हें तुमचें चित्तस्व, हें माझें चित्तत्व, हें अन्य असंख्य लोकांचें चंचल चित्तत्व असें हें चंचल चित्तत्व चंचल वाफेच्या घनीभूत बर्फप्रमाणें गर्भिणी गर्भाला घारण करते तसें या शिवलिंगानें घारण केलें आहे, तेंच वस्तुतः उपास्य आहे. त्याचें चित्तन करावें.

(१२०) वस्तुतः या शिवात्मलिंगाचें स्वरूप शास्त्रार्थींनीं जाणलें जात नाहीं व गुरुच्या वचनानेंहि जाणलें जात नाहीं. तर तें स्वतांच आपल्या बोधाच्या बळानें जाणलें जातें. पण गुरुपदेश व शास्त्रार्थ यांच्यावांचून शिवात्म्याचा परोक्ष बोध होत नाहीं. कारण त्यांचा संयोगच शिवात्मबोधाला नंदादीपाप्रमाणें प्रकाशित करणारा आहे.

(१२१) सर्व पदार्थींनीं संपन्न व निराकार देशसत्ता, कालसत्ता इत्यादि सर्व पदार्थसत्ता प्रथम चित्तात उदय पावून मगलाहून न्हिरे असत्प्राप्तासल्या मासतात, मग हें शिवलिंग आत्मलिंगाहून भिन्न कोटून असणार !

(१२२) शिवलिंग आणि आत्मलिंग ही दोन्ही ब्रह्मलिंगांचीच नावे आहेत तेच ब्रह्मलिंग माझ्या दहराकाशात आहे आणि तेच माझ्यापुढाला साळुकेत आहे असे उपासकाने जाणावे

(१२३) नाना प्रकारच्या वैभवाने शोभणाऱ्या यथाप्राप्त शयन, आसन, यान, इत्यादिकांच्या योगाने शिवाचे पूजन करावे कान्ता, अन्नपान, इतर समोगाचा समार इत्यादिकापासून होणाऱ्या सर्वरूप सुखाने आत्म्याला तत्त्वत जाणून पुजावे आणि व व्याधि यांनी व्याप्त, मोह व क्षोभ यांनी शोभणाऱ्या अशा प्राप्त झालेल्या सर्व उपद्रव दुखाने या शिवात्म्याला पूजावे निषिद्ध व अनिषिद्ध अशा दोन्ही प्रकारच्या विषयांच्या त्यागाने पूजन करावे

(१२४) नुकत्याच प्रसूत झालेल्या बालकाच्या विज्ञानप्रमाणे विकल्प विस्तारशून्य होऊन, चिदाभास व चित्त याच्या मूलभूत स्वात्मशिवाला अत्यंत शांत मनाने पहात जीवन्मुक्त पदातच स्थित होणे हीच शिवात्म लिंगाची महापूजा होय.

(१२५) सपत्ति, दारिद्र्य, सुख, दुःख, भूक, तहान इत्यादिकांचा आपल्या ठिकाणी किंवा दुसऱ्याच्या ठिकाणी आरोप करणे हे शिवात्मलिंगाचे पूजन आहे स्वात्माच आतल्या आत विस्मृतिमानसता होऊन जीवादिस्वरूप व धरादि इतर जगद्रूप होऊन राहिला आहे त्यातलंच हे एक प्रतीकरूप आहे

(१२६) ज्यात असंख्य कल्पांचा त्रैकालिक इतिहास लिहिला आहे व ज्यात अगणित ब्रह्मांडाची चित्रे कोरलेली अव्यक्त आहेत असा मिटलेला हा विश्वकोश आहे

(१२७) असंख्य ब्रह्मांडे पाचोऱ्याप्रमाणे दूर फेंकून देणारा सर्वत वायु व अगणित लोक क्षणार्धात जाळून टाकणारी विद्युत् अशा अनेक प्रचंड शक्ति ज्यात अव्यक्त आहेत अशा या दिव्य शक्तिपिंडास शिवलिंग म्हणतात

(१२८) ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, ईश्वर, सदाशिव, अशा कोट्यवधि देवांच्या मूर्ति ज्यात अप्रकट आहेत असे हे महालिंग आहे

(१२९) एक अवलंब साक्षात्कारवृत्तीवर आरुढ झालेल्या अमृत आत्मरूप मोक्षार्थक हा महादेव पुजला जातो ज्याच्या योगाने या परमात्म्याच्या उपा र्णाचा बाध होतो व निरतिशय आनंदाची अभिव्यक्ति होते, अशा अवलंब

एकरस आत्मानुभूताने प्रत्यगात्म्याला आनंदसागरांत बुडवून सोडणे हे त्याचे अत्यंत श्रेष्ठ पूजन मानले आहे. स्वदेह पाच लिंगामध्ये निषिद्ध स्वभावा आत्म्यांत स्थित असलेल्या चोबलिगाची यथाप्राप्त अर्थसंवेदनाने चांगली पूजा करावी. (यो. घा. ६।१।३८-३९)

(१३०) प्रतीकांत प्रस्थापित होणारी दैवी व आध्यात्मिक कला कमजास्त मानाने अनुभवास येण्याची कारणे—(१) दैवी जगतावर दृढ विश्वास, (२) प्रतीकाचे ठिकाणी पूर्ण भक्ती, (३) उपासनेतील मन्त्रशुद्धि, (४) पूजा-द्रव्यशुद्धि, (५) स्थलकालमाहात्म्य, (६) प्रतीकाचे मृत्तिकापारदादि उपादानवैशिष्ट्य, (७) पुजान्याची योग्यता, (८) उपासकांचा अधिकार, (९) आचारशुद्धि, (१०) विचारशुद्धि आणि (११) उपासकाची अंतर्मुख वृत्ति अशी अनेक संभवतात.

(१३१) शिवलिंगाचे ठिकाणी अविनाभूत शिवशक्तीची भावना करावयाची असते. आधिदैवत जगाशी उपासकाचा संबंध जोडणारा पहिलाच कोश म्हणजे प्राणमयकोश होय. शिवलिंगाच्या पार्थिव कोशाची कोणी मूर्तिर्मजकाने विटंबना केली तरी आंतील प्राणमयकोश व त्याच्याहि आंतील सूक्ष्म कोश निष्पाधिकच राहतात असा विश्वास ठेवावा. आपल्या आंतरकोशांचा देवतेच्या आंतरकोशांशी सूक्ष्मसूक्ष्मतर पातळीवर संवाद जोडण्याचा प्रयत्न करावा.

शिवलिंगावर नुसत्या भक्तेने आमंत्रक पाणी घालण्यापासून निर्गुण शिव-तत्त्वाच्या परापूजेपर्यंत अथवा मानसपूजेपर्यंत उपासनेच्या अनेक श्रेष्ठश्रेष्ठतर पायऱ्या आहेत. त्यांचे ज्ञान शास्त्रग्रंथावरून व सद्गुरूंपासून करून घ्यावे. शिव या सगुण-निर्गुण उपास्याचे उपासनाशास्त्र समग्र समजावून देण्याचा माझा अधिकार व यत्न नसून त्या विषयाकडे प्रवृत्ति व्हावी, एवढेच माझे या ग्रंथाचे आजचे उद्दिष्ट आहे.

शिव आणि सेवा :—(Last but not the least) शेवटला पण सर्वांत महत्त्वाचा असा भाव स्वामी विवेकानंदांच्या “शिव आणि सेवा” या प्रसिद्ध दंडकांत आहे. “विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म”, त्याचप्रमाणे “शिवमय जग हाच शैवधर्म”, “अवधी रूपे तुझी देवा । वंदू मावें करू सेवा।”, “नारायण असे विश्वी । त्याची पूजा करीत जावी । याकारणें

तोषवाचो । कोणी तरी काया ॥ २५।९।२५ ॥ ” “ ज्यास आपंगिता नाही । त्यास घरी जो हृदयी ॥ ” ही सर्वात श्रेष्ठ शिवलिंगोपासना आहे. “ विरळा परकार्यरता । परदुःखेनापि दुःखिता विरळा ॥ ” गरीब याचकांचा तिरस्कार करणारेच अधिक. लज्जास्पद गोष्ट आहे की, सुशिक्षितांत व सधनांतच हे प्रमाण अधिक असावे. “ कांहीं नाही पुढे जा । ” असे म्हणण्याचे जणुं बाळकडूच कित्येक घराण्यांतून अगदी बाळगणापासून दिले जाते. मोठमोठे ग्रंथ लिहून बाइमयसेवेचे ढोंग माजवणारे व जनताजनार्दन सेवेवर मोठमोठी व्याख्याने देऊन आपले स्तोम वाढवणारे, “ उदार कर कधी नाही घेला पैसा एक घाया ॥ ” या वर्गातले असू शकतात ! “ परोपकारः पुण्याय । ” अशी जी पुण्याची व्याख्या केली आहे त्यांत अहंकाराचे विष आहे. परोपकार नव्हे परसेवा हेच पुण्य खरे. “ तुका म्हणे रूपे । अवधी देवाचीं स्वरूपे ॥ ” म्हणून मी स्वपरबोधार्थ म्हणतो की, परसेवा ही श्रेष्ठ शिवलिंगोपासना होय. (ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ गीता १२।४)

शिवलिंगमाहात्म्य कथा :—प्रत्येक भूतमात्र व वस्तुमात्र हे शिवलिंगच आहे, म्हणजे शिवाचेच चिन्ह आहे. कारण हे अखिल ब्रह्मांड शिवमय व शिवरूप आहे अशा शिवानुभवाचा अभ्यास वेगळा अथवा सारे स्थितिगतिरूप हा सशक्तिक शिवासंबंधी शुद्ध अनुभव वेगळा, आणि असाधारण व अद्भुतरम्य अशा शिवलीलामृताचे सेवन वेगळे, शुद्ध अनुभव हा ज्ञानाचा व तत्त्वचिकित्सेचा विषय आहे आणि शिवाची विविध सगुण चरित्रे हा विशेषकरून भक्तिप्रेमाचा व श्रद्धेचा विषय आहे. मी हा ग्रंथ फारकरून विश्वधर्माच्या पहिल्या व्यापक दृष्टीने लिहिला आहे. देवताविज्ञानातील सगुणलीला या प्रांतांत मी शिरलो नाही. याचे कारण शिवलीला या विश्वास्त वसण्यास कठिण व चिकित्सेस अयोग्य अशा कथा असतात म्हणून नव्हे. “ विशेषतः प्राचीन पुराणांतील आख्यायिका स्वयंदृष्ट व सत्यार्थ असतात. उपाख्याने अन्यत्र श्रुत कल्पितार्थ पण उपोद्बलक असतात. गाथा प्राचीन परंपरेने चालत आलेल्या बहिर्वादीच्या निदर्शक अशा प्रमाणभूत असतात. कथांत एका संपूर्ण विषयाचे निरूपण असते ” इत्यादि जे प्राचीन मत आहे, ते मला अमान्य नाही. कोणत्याहि श्रुत आख्यायिकेला मूळांत थोडा तरी सत्यांश असल्यावांचून प्रसिद्धि मिळत नाही. असा जरी प्रामाण्यविचार असला, तरी धर्म आणि

तत्त्वज्ञान, पुराणें आणि उपनिषदे, यांपैकी दुसरे तत्त्वज्ञान हें बुद्धिगम्य असल्यामुळे सर्वांस मान्य करावें लागतें. यास्तव मी शक्य तों सौरातेक लिदिण्याची दृष्टि ठेवली आहे, म्हणून निरनिराळ्या शिवलिंगांतंमधीं ज्या माहात्म्यकथा आहेत, त्यांतलीं शिवाचीं सगुणरूपें शिवलिंगाच्या ठिकाणीं धारण करण्यासाठीं या प्रकरणांत उपयोगांत आणलीं नाहींत.

सारांश, शिवार्चन हा विषय फार मोठा गहन आहे. मी या ग्रंथांत हिंदु-धर्मातील आत्मानिधिष्ट देवताविज्ञानाची पुरापविष देहाकार दृष्टि न ठेवतां शक्य तों विश्वधर्मरचनेंत साजेल अशी सार्विक दृष्टिच ठेवली आहे व त्याचेच काहीं नमुने घर दिले आहेत. हें शुश वाचकांच्या लक्षांत येईल. यापुढील दोन प्रकरणांत अशा आख्यात्मक दृष्टीनें उपासनेच्या अंतिम फलश्रुतीचा विचार सांगण्याची माझा यत्न आहे. या उपासनायोग्य श्रेष्ठ भावनांची मनाला गोडी लागल्यावर ग्राम्य व अस्त्रील कुक्कना मनास शिवणारहि नाहींत.

ॐ पीठं स्याद्वरिघ्नी जलधरकलशं लिङ्गमाकाश मूर्तिः ।

नक्षत्रं पुष्पमाल्यं ग्रहगणकुसुमं नेत्रचंद्रार्कबहिम् ।

कुक्षिः सतासमुद्रं भुजगिरिशिखरं सतपाताल पार्दं ।

वक्त्रं वेदं पङ्क्तं दशदिशवसनं दिव्यलिङ्गं नमामि ॥ १ ॥

(क. दि.)

आकाराः कल्पिता यस्यां ब्रह्माद्याः स्थिरजङ्गमाः ।

तन्मृत्तिकामयं शैवः शिवलिङ्गं प्रपूज्यते ॥ ५ ॥

— शिवपूजाशतकम्.

प्रकरण १४ वे

पूर्णानुभव

यो वै भूमा तत्सुखम् ।

— छां. ७।२।१

यवनान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा ।

— छां. ७।२।१

मागील प्रकरणांत कर्तृतंत्र शिवलिङ्गोपासनेंत शिवलिङ्ग या प्रतीकाच्या ठिकाणीं अनेकांनीं पूर्वांच केलेल्या व पुढें करतां येण्यासारख्या पुष्कळ इष्ट भावना सांगितल्या आहेत. पण केवळ सद्भावनांतच कृतार्थता नसते. पूर्णतेंत कृतार्थता असते. पूर्णता तें सुख व अपूर्णता तेंच दुःख असें म्हणतां येईल. भूमा हा पूर्णतावाचक शब्द आहे. म्हणून छांदोग्यांत “ यो वै भूमा तत्सुखम् । ” असें सनत्कुमारांनीं नारदांना सांगितलें आहे. नित्य निरतिशय आनंदानुभव, शिवानुभव, पूर्णानुभव, दृढाप्रोक्षानुभूति व कैवल्यमुक्ति हे परमार्थसाधनांतील कृतार्थतावाचक पारिभाषिक शब्द आहेत. नद्या अनेक असल्या तरी त्या सर्व एका सागरलाच मिळतात, सर्व देवतांस केलेले नमस्कार एकाच ईश्वराला होतात, त्याप्रमाणें परमार्थसाधनें अनेक असलीं तरी सर्वांचें साध्य एक मोक्ष पुरुषार्थ हेंच मानलें जातें. पण हें फार ढोबळ म्हणणें आहे. निरनिराळ्या अधिकाराच्या व पंथांच्या साधकांच्या मोक्ष पुरुषार्थ सारखाच नसतो. मुक्तींत सालोक्य म्हणजे उपास्य देवतेच्या लोकाची अर्थात् शिवलोक प्राप्ति, सामिप्य म्हणजे शिवाच्या अगर अन्य उपास्य देवाच्या अधिदैवत जगांत सहवास, सारूप्य म्हणजे रूप हीं शिवाचें अगर अन्य उपास्याचे प्राप्त होणें, सार्द्धी म्हणजे शिवाचे अगर अन्य इष्ट देवतेचे मोग मोगणें, सायुज्य म्हणजे हिरण्यगर्भांत मिळून जाणें आणि कैवल्यमुक्ति म्हणजे केवळ अद्वैतस्थिति, असे मुक्तीचे एकापेक्षा एक श्रेष्ठ असे अनुभवांचे प्रकार आहेत.

दैती, विशिष्टादैती, दैतादैती, शुद्धादैती व केवळादैती अशा निरनिराळ्या पंथभेदांनुसार अंतिम अप्रोक्षानुभूतींत सोळाफार भेद असतो. शिवलिङ्गोपासना करणारे शैव, शाक्त व लिंगायतादि पंथ आपणांस अद्वैतीच म्हणवितात.

या उलट केवलाद्वैतवादी श्रीमच्छंकराचार्यासिंच अनुसरणारे महाराष्ट्रीय संत अद्वैती असूनहि, “अद्वैती तों नाही । माझे समाधान । गोड हे चरणसेवा तुम्ही ॥”, “नको ब्रह्मज्ञान । आत्मस्थिति भाव । मी मक्त तूं देव ऐसें करी ॥”, “मोस तुमचा देवा । तुम्ही दुर्लभ तो ठेवा ॥ १ ॥ मज मक्तीची आवडी । नाही अंतरी ते गोडी ॥ २ ॥” असा शानोत्तर साध्य मक्तीचा महिमा अनेक संत गातात. शैवसिद्धांताप्रमाणें निर्गुण विद्या ही सगुण विद्येची पूर्व तयारी मानली आहे. दुसरे असें की, जीव, जगत् व ईश्वर हे भेद कोणी अपरिहार्य मानतात. सगुण-निर्गुण आणि उभयातीत असे जरी अनुभवांचे तीन पर्याय मानले, तरी उभयातीत याहि सापेक्ष अवस्थेत अनुभव आणि अनुभविता हे द्वैत न मानावे तर त्या अवस्थेचा पुरावा काय हा प्रश्न राहातोच. तसेंच, मूल अभावांतून हे जग भावरूपतेस कसे प्राप्त होईल ? त्या अर्थां तें ब्रह्माचे ठिकाणी शक्तिरूपांत अव्यक्त असल्याचें मानणें भाग पडतें. तात्पर्य, सूक्ष्म स्वगतभेद मानावा लागतो. ही व्यावहारिक अडचण आहे.

शिवाद्वैतनिर्णयांत अप्रप्या दीक्षित यांनी श्रीकंठ शिवाचार्य यांचें शिवा-
द्वैत तत्त्वज्ञान प्रस्थापित करण्याचा यत्न केला आहे. पण आगमांत
तत्त्वज्ञानात वेदान्त तत्त्वज्ञानातील अद्वैत नाही असेंच त्या ग्रंथाचे संपादक
श्रीसूर्यनारायणशास्त्री स्पष्टच म्हणतात. या शैवशाक्ताचा शिवानुभव,
ज्ञानानुभव अथवा पूर्णानुभव याची थोडी कल्पना या प्रकरणांत करून देत
आहें. मग या पुढील प्रकरणांत श्रीमच्छंकराचार्यांच्या मतानुसार शिवलिङ्गो-
पासनेचें अंतिम पर्यवसानरूप शिवात्मनानुभव म्हणजे काय तें विशद करून
हा आरंभिलेला ग्रंथ समाप्त करूं.

शुद्ध अनुभव—शाक्ताद्वैताप्रमाणें शिवानुभव अथवा निदानुभव हा
सक्रिय, निष्क्रिय, स्थिर व चल उभयविध संभवतो. स्थिर राहणें यांतसुद्धां
प्रतिकारशक्ति असतेच. स्थितीवांचून गति नाही व गतिविरहित स्थिति

१ Agamanta, thus presented, would seem to fall short of the Advaita Vedanta, which appears to have legitimate claim to be the fulfilment of the former. (Sivadvaita Nirnaya by Appayya Dikshitar edited by Pro. S. S. Suryanarayan Sastri, p. 44.)

नाही असें हें शिवरूप चिदाकाश सक्रिय-निष्क्रिय उभयविध आहे. असें हें स्थिति-गतिरूप शक्तिज्ञान हाहि शक्तिवाद्याचे दृष्टीने शुद्ध अनुभव आहे. शक्तिवादाप्रमाणें चिदाकाशांत गति-स्थिति दोन्ही असतात. त्यांत विरोध नाही. त्या दोन अवस्था आहेत. स्थिर चित् व अस्थिर चिच्छक्ति यांत द्वैत नाही. दोन्ही मिळून पूर्ण ब्रह्म असतें. सांख्याचें पुरुषप्रकृति हें द्वंद्व स्वतंत्र असतें. शाक्त त्यांस अविनाभूत अशा शिवशक्ति तत्त्वाची विकसित रूपे मानतात.

पूर्णानुभव— चिदाकाशाचा (चित् = केवळ, निरूपाधिक व भेदरहित ज्ञान अथवा प्रकाश) आवरणरहित जो अनुभव तो पूर्णानुभव. पूर्णानुभवांत निरनिराळे परिच्छिन्न जीवभाव व त्या भावांची निरनिराळीं जगें नसतात. त्यात निरनिराळ्या सक्रियनिष्क्रिय व्यक्ताव्यक्त सूक्ष्मस्थूल अवस्था, भूमिका, अथवा पातळी, निरनिराळे परिच्छेद, अश व गुणधर्म किंवा आकृति, निरनिराळ्या दिकाल कार्यकारणभावना, शाताशात, उद्धत अनुद्धत इ० असे कोणतेच भेद व विशेष नसतात. परासविद्रूप पूर्णानुभव हा अनेक विशेषांचा समुच्चय नव्हे. तो तत्त्वातीत असतो. तो अनिर्वचनीय व तर्कातीत असतो. पण याप्रमाणें पूर्ण चित् हें विश्वातीत असलें तरी विश्वांतील सारे आकार आणि प्रकार, गुण, धर्म आणि संबंध हे चिच्छक्तींतूनच उद्भूत होत असल्यामुळें ते चिताचे ठिकाणी किंवा चिताचे अंतर्गत अंतर्निहित असतातच, असे शक्तिवादांतील चिंत्य रहस्य आहे. चिद्रूप हें स्वरूपतः तर्कातीत असलें तरी शाखाचंद्रन्यायानें, तटस्थ लक्षणानें, निषेधमुखानें (नेति नेति असें), विरोधी गुणधर्मानें किंवा सत्-चित्-आनंद अशा अवाधित लक्षणानें, त्याचे निर्देश केले जातात. चलाचल अशा विरोधी धर्मानें जेव्हां शास्त्र ब्रह्मवर्णन करतें, तेव्हां तो विरोध मायेमुळें अथवा बुद्धीच्या परिच्छिन्नतेमुळें भासतो. तो भ्रम आहे असें मायावादी म्हणतात व तो चिच्छक्तीमुळें भासतो व तो खरा आहे, असे शक्तिवादी सांगतात. मायावादी नामरूप कर्मात्मक जगदानुभवांतील भेद आणि विसंगति मायाभ्रम म्हणून तुच्छ लेखतात. पण यावर शक्तिवाद्यांचें म्हणणें असें आहे की, तो टाळल्यावरहि जगदानुभवाला सताहून विलक्षण व असताहून विलक्षण असे विरोधामास असलेलें लक्षण त्यास सांगावेंच लागतें. शिवाय मायावी

जगताचा केवलाद्वैतांत समावेश न केल्यानें केवलाद्वैत द्वैतच उत्पन्न करतें. उलटपक्षीं गत्यामक जगताला त्रैकालाबाधितत्व नसलें तरी तें विद्यमान असताना ते चिच्छक्तिरूपच असतें, असें अद्वैत जरी शक्तिवादी सांगत असले तरी एकाच मूळ आविकारी तत्त्वाचें पूर्ण स्वरूप सगुण-निर्गुण, सक्रिय-निष्क्रिय असें उभयाविध कसें असतें हें कोडें शक्तिवादालाहि सोडविता येत नाही. कारण, ज्यात बदल समवतो तें पूर्ण म्हणता येत नाही. एकदरीत विदानुमवाची (ज्ञानानुमवाची) जाग्रत-स्वप्न-सुषुप्ति या अवस्थेंतील सोपाधिक अनुस्यूतया तुरीय (समाधि) अवस्थेंतील निरुपाधिक अतीतता या दोन अनुमवाचे प्रकारातून जगासंबधीं बध्यामुताप्रमाणें अत्यतामाव, “जें शालेंच नाही ” तो अजातिमाव, मृगजळाप्रमाणें दृक्प्रतीतिमात्र भाव, रज्जुसर्पप्रमाप्रमाणें विवर्तमाव, अलंकाराप्रमाणें अविकृत परिणामभाव, केवळ व्यावहारिक सत्तामाव आणि त्रिकालाबाधित नित्य अविकारी असा पारमार्थिक अपरिच्छिन्न केवलपूर्ण, मेदशून्य सद्भाव असे विकल्प समवतांत

१ The Crux of the whole problem is this Though of course the changing world is not real in the sense of being persistent in the three tenses of time, yet it is there in a way , and it can never be said that it does not exist. And this changing existence (call it unreal if to change is to be unreal) of the world experience side by side with unchanging existence of Pure Experience is a Gordian knot which (some may say) we do not either untie by any theory of cosmic hypnosis, or cut by any logical or dialectic weapon. It is best to frankly recognise that Reality (though consciousness itself) in its wholeness is alogical, and that, therefore, any attempt, direct or indirect, to clothe it in logical concepts must involve us in contradiction

[Mahamaya, p. 55].

आतां हे निरनिराळे दृष्टिभेद चिद्वस्तूच्या ज्या अनुस्यूत व अतीत या दोन अवस्थाभेदांमुळे संभवतात, ते अवस्थाभेद जगदृष्टीनेच मानावे लागतात. त्रिकालाबाधित, शुद्ध आविकारी, एकमेवाद्वितीय अशा पारमार्थिक दृष्टीने ते संभवत नाहीत. पारमार्थिकसत्ता सगुण-निर्गुणातीत, सक्रिय-निष्क्रियातीत, अनुस्यूत-अतीतातीत इत्यादि सर्व सापेक्षभावातीत आहे, हे

२ मागील पानावरून चालू.

--जगाच्या सत्यमिथ्यत्वासंबंधी विचार करतां--

१. ज्या पदार्थाची कल्पना संभवली तरी जगांत त्रैकालिक अत्यताभाव असतो, त्यास वंध्यासुत किंवा शशशृंग हे दृष्टांत देतात.

२. जो पदार्थ वस्तुतः नसून व तें माहीत असून तसाच भासत राहातो, त्या दृग्भासास मृगजळाचा दृष्टांत देतात. हे उन्हाच्या वडक किरणात उलार भूमीवर नसून प्रत्यक्ष भासते.

३. पदार्थाचे यथार्थ ज्ञान न होतां त्या ठिकाणी अन्यथा भास होतो त्यास रज्जुसर्प किंवा शुक्तिरजत हे दृष्टांत देतात. मंदप्रकाशांत पडलेल्या दोरखंडावर सर्पाचा भास होतो किंवा उन्हांत पडलेल्या शिंपल्याच्या ठिकाणी चांदीचा भ्रम होतो यास विवर्त म्हणतात.

४. पंचवीस तोळ्यांच्या सोन्याच्या सरीतून फक्त पंचवीस तोळे सोनेच काढून घेतले तर सरी हे नामरूप उरत नाही; अर्थात् सरी या नामरूपाला सुवर्णाहून पृथक् सत्ता मुळीच नसते. याला अविकृत परिणाम म्हणतात.

५. जे एकमेवाद्वितीय तत्त्व तिन्ही काळी नित्य शुद्ध एकच रूपात अविकारी असते ते पारमार्थिक सत्य होय. या ब्रह्मास अन्य दृष्टांत नाही. हा एकच सत्यानुभव, पूर्णानुभव, शिवानुभव, अथवा ब्रह्मात्मानुभव होय. बाकीचे सारे अनुभव मिथ्यानुभव होत. या परब्रह्मासारखे दुसरे सजातीय कांही नाही, त्याहून वेगळे विजातीय कांही नाही, व त्याच्या पोटांतहि स्वगतभेद नाही, असे वेदान्ती मानतात. उलट, ज्यांत सर्व जगत् व्यक्ताव्यक्त असते अशी चिच्छक्ति शिवब्रह्मांत शैवशाक्त अविनाभूत नित्य सत्य मानतात, हाच मतभेदाचा मुद्दा आहे. शैवशाक्त मायेला सत्य मानतात, वेदान्ती तिला सताहून विलक्षण, असताहून विलक्षण, सता-सताहून विलक्षण म्हणून अनिर्वचनीय म्हणतात.

म्हणजे पुन्हां संपेक्षच आहे. पण त्यास निरुपाय आहे. केवळावस्था म्हणजे विरोधी घर्मीची बेरीज नव्हे ती निर्विशेषावस्था होय. त्यांत सजातीय, विजातीय व स्वगत कोणतेच भेद संभवत नाहीत. पण शक्तिवादाप्रमाणे पराहंतारूप समष्टि ईश्वर आणि अपराहंतारूप व्यष्टिजीव हे चिच्छर्काचेच सविशेषभाव आहेत. सकल-निष्कलादि द्वैतभावना किंवा अनुभव द्विदलात्मक आज्ञाचक्राच्या वर नाहीत. सद्द्वारांत (मस्तकांतील चक्र) ज्या पराकोटीचा (पराशिव, पराशक्ति, परब्योम, परावाक् इत्यादि) अनुभव आहे, त्यांत शक्तिवादाप्रमाणे सकल भेदांचा अमेदात म्हणजे अविनाभूत अशा अद्वैत स्थितीत अव्यक्तरूपांत अतर्भाव होतो. पण केवळाद्वैती ब्रह्मवादी यास स्वगतभेद म्हणतात व तो त्यांस मान्य नाही. पण त्यावर शक्तिवाद्यांचे असे म्हणणे आहे की, सत्-चित्-आनंद इत्यादि स्वगतभेद जर ब्रह्माचे ठिकाणी प्रत्यक्ष आहेत, तर त्यास पूर्णानुभवांतून वगळतां कसे येईल ? सारांश, पूर्ण हे तर्कातीत असल्यामुळे त्यासंबंधी कांहीच म्हणतां येत नाही. तार्किक चिकित्सा करूं जावें तर सक्रिय-निष्क्रिय याचा एकत्र मेळ, तसेंच सशक्तिक ब्रह्माच्या क्रियेतील हेतु व अपूर्णता याचा पूर्णोर्ध्व मेळ यत्तत नाही. म्हणजे एकाच शुद्ध तत्त्वास सक्रिय आणि त्यासच उलट निष्क्रिय असे म्हणता येत नाही. तसेंच क्रियेत हेतु लागतो तो पूर्णतत्त्वासंबंधी संभवत नाही. त्यानें सें मूळ तत्त्व अपूर्ण ठरूं जातें, जेथें बदल आहे तेथें पूर्णता नाही. पूर्णांतून पूर्ण काढलें तरी पूर्णच उरतें असें हे विलक्षण पूर्ण आहे.

१ The dilemma is this : to say that Perfect Experience changes and evolves is to deny that it is Perfect ; and to say that Experience is unchanging and statical is to deny that it is the whole Experience as it actually is. But as a whole it must be either moving or unmoving. There is no logical escape from the dilemma. In spiritual intuition the whole is alogical, and to the analytic understanding, it presents the two aspects of statical and dynamical. [Mahamaya, p. 60]. म. सू. २११११.

२ दृ. उप ईश. पहा.

चिदाकाश हे अहंनिष्ठ, कर्तृवाच्य किंवा विषयीगत आहे की नाही, हाहि एक कूट प्रश्न आहे. तें विषयीगत मानावयाचें म्हणजे त्याच्याच ठिकाणी विषयी आणि विषय, प्रकाश आणि विमर्श असे दोन भेद कल्पावे लागतात. असें झालें असता विषयरूप होणारें चिदाकाश विषयविषयी या भावातीत चिदाकाशाहून भिन्नच ठरेल. अर्थात् तेथें द्वैत उत्पन्न होतें व द्वैत म्हणजे अपूर्णता होय.

अपराहृतारूप जीवाला पराहंतारूप ईश्वर मानणें ओघासच येतें. म्हणजे ईशशक्तीनें निर्माण केलेलें मन त्या ईश्वरासहि विषय करूं शकतें. श्रेष्ठता, कारणता, व्यापकता, सर्वशता, नित्यता इत्यादि मूल बौद्धिक भावनांची परमावधि म्हणजे ईश्वर होय. पण अपराहंताचा विषय जसा बुद्धिगम्य आणि बुद्ध्यातीत किंवा विश्वात्मक आणि भेदामेदातीत असा असतो, त्याप्रमाणें पराहंतेचा विषय पराहंतेच्या स्वरूपाच्याहि अतीत, पण तिला आपल्या पोटांत घेणारा असा असला पाहिजे. 'स्थिरचरव्यापुनी अवघा तो जगदात्मा दशांगुलें उरला', हें पताचें वचन हेंच दर्शवितें.

शक्तिवादाचे पूर्णानुभवात निष्कलाबरोबर सकलहि येतें. त्याप्रमाणें सुख-सौंदर्याबरोबर दुःख-विरुपताहि त्यातच येते. सकल-निष्कल दोन्ही चिद्रूप असली तरी निष्कल हें शुद्ध व सकल हें शबल मानतात. त्याचप्रमाणें धर्मातीत अशा पूर्णाचे ठिकाणी धर्म आणि अधर्म दोन्ही असले तरी धर्म हा त्याला भिळण्याचा शुद्धमार्ग मानतात. ईश्वर हा द्वंद्वातीत असला तरी सत्त्व-प्रधान दया त्याच्या ठिकाणी आहेच. शेवटी त्यास असेंहि म्हणावें लागतें की, द्वंद्वातीत असें हें पूर्ण ब्रह्म सर्व द्वंद्वाचा आश्रय आहे."

१ *Summing up we find that Perfect Experience is not in time and in space and yet it manifests itself as a beginningless and endless cosmic flux and cosmic con-*

तात्पर्य, शैवशाक्तांचा सक्रिय निष्क्रिय असा सशक्तिक शिवाचा पूर्णानुभव अयुक्तिक किंवा तर्कातीत ठरतो. वेदान्तातील भूमा हे ब्रह्मात्मतत्त्व निर्गुण, निष्क्रिय व निविघ भेदरहित आहे ज्याच्याहून मोठे सामान्य समवतच नाही असे ते एकमेव एकरस महासामान्य आहे त्याहून अन्य काही नाही ते नित्य अविकारी आहे त्यास पादाणारें, जाणणारें दुसरें कोणो नाही त्या ठिकाणी विषयविषयी भावच नाही ते एकच एक, अद्वितीय असे नित्य, निरातिशय सुखरूप भूमातत्त्व म्हणजे आपला शिवात्मानच अथवा ब्रह्मात्माच होय असे छादोग्यात (छा ७।२।५।२) अखेर सांगितले आहे. “तरी सुख ते गा किरीटी । दाविजेल तुज दिठी । जें आत्मयाचिये भेटी । जीवासी होय ॥” ज्ञानेश्वरी, १८।७७३.

याचाच स्पष्ट खुलासा पुढील प्रकरणात करून त्यातच शिवलिङ्गोपासनाची अंतिम परिणति कशी होते ते पाहू.

प्राप्यं कृत्वैव तस्य प्रपदनममृतस्याद्यमानन्दमूर्तिस्थानं भर्गस्य
जुष्टं तदमृततनवैर्देवदेवेः पुराणैः ॥ —रत्नत्रयपरीक्षा

प्रकरण १५ वें

शिवात्मलिङ्गोपासना

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य
प्रमथाच्ययौ हि भूतानाम् ॥ ६ ॥ नान्तः प्रज्ञं न बहिष्प्रज्ञं नोभयतः
प्रज्ञं न प्रज्ञानयनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् । अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमल-
क्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोशम शान्तं
शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ॥ ७ ॥ सोऽयमात्मा-
ऽध्यक्षरमोँकारोऽधिमात्रं पादा मात्रा मानाश्च पादा अकार उकारो
मकार इति ॥ ८ ॥ अमात्रश्चतुर्योऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोशमः शिवोऽद्वैत
एवमोँकार आत्मेव सविशल्यात्मनाऽऽत्मानं य एवं वेद ॥ १२ ॥

—साहचर्य उगनिषद्

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥
—श्वे० ६।११.

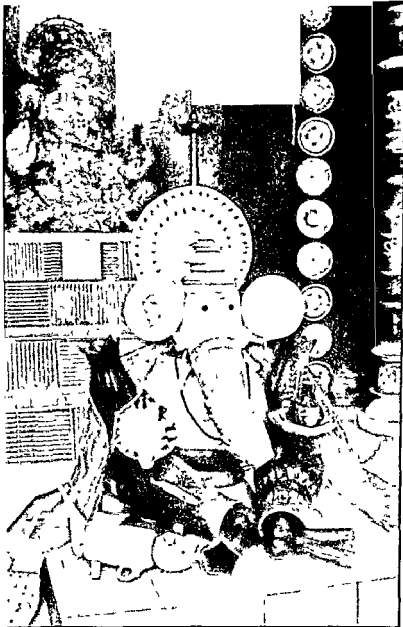
ओं मनोबुद्धयहङ्कारचित्तानिनाहं । न च श्रोत्र जिह्वे न च घ्राणनेत्रे ।
न च व्योम भूमिर्न तेजो न वायुश्चिदानन्दरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम् ॥
॥ १ ॥ —निर्वाणपट्टकम्.

अखण्डाकारवृत्तिस्तु वेदान्ते या निरूपिता ।
नमो महेश्वरायेति लिंगसंग्रहं हि तत् ॥ ७ ॥

—नरहरिस्वामीकृत शिवपूजाशतक.

माण्डूक्य उपनिषद् हे साऱ्या वेदांताचें सार आहे. त्याऱ्याशीं श्रीशिव-
लिंगोपासनेचा समन्वय करण्याचा यत्न या प्रकरणांत करण्यांत येत आहे.
“केतकीवर पत्रेषु लघुपत्रस्य गौरवम् ।” या सुभाषिताप्रमाणें माण्डूक्य हे
जसें अत्यंत लहान (अवघे १२ संत्र) तसेंच तत्त्वज्ञानाचें अत्यंत सारभूत
असें उपनिषद् आहे. ज्यांना अधिक वाचण्याला सवड नाही, त्यांनीं हे एकच
आत्मसात् केलें म्हणजे पुरे, असें मुक्तिकोपनिषदांत म्हटलें आहे व त्याचा
अनुवाद श्रीमच्छंकराचार्यांनीं व आधुनिक वैदिक विज्ञानवाद्यांनीं केला
आहे. या उपनिषदाला वैदिक विज्ञानवादी “सर्वोपनिषत्” म्हणतात.
कारण मोक्तात्म्या जीवापासून तो अमृतात्म्यापर्यंत विचार यांत साररूपानें
आहे. यांत ज्ञान आणि विज्ञान दोन्ही आहेत. “हे जीवा ! तूं आत्मयाजी
बन. विश्वयाजी होऊं नकोस.” हा या उपनिषदाचा लक्ष्यार्थ आहे. ओंकार-
द्वारां प्रज्ञान ब्रह्माचें निरूपण यात आहे. तसेंच अथर्वणवेदाचें ‘अयं आत्मा
ब्रह्म ।’ हे महावाक्य याच उपनिषदांतील आहे. जीव हे कार्यब्रह्म, ईश्वर हे
कारणब्रह्म व उभयातीत परब्रह्म, या तिघांचा विचार यांत केला आहे.

आत्मयाजी आणि ज्ञानयोगी एकच. याग आणि योग हे साधनमार्ग जरी
दिसण्यांत वेगळे दिसले, तरी त्यांच्या अंतिम पर्यवसानांत भेद नाही. योग हे
शिवधर्माचें मर्म आहे. तसेंच “शिव हा वस्तुतः यज्ञसाधक आहे,” हे
यागार्ताल मर्म आहे. विष्णु हाच यज्ञनारायण होय. पण भागवतातील
गोवर्धनमाहात्म्य व ऋषिपत्न्यामाहात्म्य या कथानकांत श्रीकृष्ण यज्ञ-

Lord Ganesh in China clay. This is an unusual

and almost futuristic look.

१३१

एण
हेत.
आहे
ब्रह्म
नांव
॥”

भाव
१ या
गाची
६ या
३१”
रितां

यवा
या-
गादि-
शान
गाय-
त्मक
अलेछे
तील
माणे
नव्हे,
या
गाय

झिक्

ऑम
नच

म
लिंगो
“के

जसें
असें

A tribal marriage

money matters and clas-
sical music recitals with
but any takers cause a
rain in the national exche-
quer Commercialisation of
the small screen is prob-
ably the greatest calamity
since Independence

यन

Vineeta Bharati
Nashik

द्वारा

ब्रह्म

Sir - The Down memory
the column entitled Typi-
cally Gandhian (EW Au-
gust 20) was thought
provoking Anand Hing-
anis memories about the
fether of the nation were
highlightening The nor-
mal rational and patriotic
style of the Mahatma de-

serves to be earnestly emu-
lated by every conscien-
tious person young or old

Derendra Bharati
Nashik

Readers who wish to
send their views/
opinions on the topics
covered by Express
Weekend may address
their letter to
The Editor,
Express Weekend
Indian Express
Nariman Point
Bombay-400 021

विरोधी मासतो. त्याचप्रमाणे दक्षाख्यानांत शिव यज्ञघातक मासतो. पण शिवलिङ्गोपासनेवरील अय्यार्थ विपरीत भावनांप्रमाणे हे आमासमात्र आहेत. अग्निपोमात्मक यज्ञ हे विश्वाचे स्वरूप आहे. अग्नि हे स्त्रीचे योनिस्वरूप आहे व सोम हे पुरुषाचे वीर्य आहे. प्राकृत विश्वयोनीत अनुप्रविष्ट होणारे ब्रह्म दोन प्रकारचे असते. एकाचे नांव विश्वशरीरावच्छिन्न ईश्वर व दुसऱ्याचे नांव शरीरविश्वावच्छिन्न जीव म्हणजे भूतात्मा होय. या “द्वासुपर्णासयुजा सत्त्वाया।” अशा जीवशिवात्म्याचे निरूपण या उपनिषदांत आहे.

उपासना हा एक यज्ञ आहे अथवा योगहि आहे. या उभयतांतील भाव संगतिकरण, हा एकच आहे. आत्मा आणि परमात्मा, जीव आणि ईश्वर या दोन अज्ञात वस्तूंचे संगतिकरण करण्याकरतां मध्यस्थ प्रतीक लागते. जीवाची जिज्ञासा व ब्रह्मविद्या यांचे संगतिकरण करण्याकरितां शब्द किंवा पुस्तक या मध्यस्थाची गरज असते. वस्तुतः “यदेवेह तदमुन यदमुत्र तदन्विह।” फ. ४।१०. ‘जें दिडी तें ब्रह्मांडी’ असा सिद्धान्त खरा. पण तो पटवण्याकरितां “नामरूपकर्मत्मक” एक छंदस्वरूप प्रतीक लागते.

आधिभौतिक, आधिदैविक आणि आध्यात्मिक हे जे तीन विषय अथवा दृष्टि यांपैकी कोणतीहि एक दुसऱ्या दोहीचा योग म्हणजे संबंध जोडते. या-प्रमाणे कर्मठांच्या यज्ञासंबंधी भौतिक, वेदि, अग्नि, हवनद्रव्य, यज्ञपात्रे इत्यादि-विषयक प्रक्रिया ह्या आधिदैविक अग्नि व आध्यात्मिक प्राण अथवा ज्ञान यांचा संबंध जोडण्यासाठींच असतात. तसेंच उपासकांची भौतिक उपास्य-मूर्ति अथवा भौतिक शिवलिङ्गाचे प्रतीक हे आधिदैविक शिव व आध्यात्मिक जीव यांचे सामंजस्य साधण्याचे साधन असते. उपासकांच्या पुढे असलेले शिवलिङ्गाचे पाषाणमय भौतिक प्रतीक हे कांहीं जड उपास्य नव्हे, तर त्यांतील जें ईशतत्त्व अथवा देवतातत्त्व तें उपास्य मानावयाचे असते. त्याचप्रमाणे पूजा-जप ध्यान इत्यादि करणारे उपासकांचे जड शरीर हे खरे उपासक नव्हे, तर त्या शरीरांतील “मी” नामक गूढ जीवतत्त्व हेच उपासक होय. या उपास्य-उपासकांच्या नामरूपादि भिन्न उपाधींचा बाध करून आत्मलिङ्गाच्या ठिकाणी ऐक्य जोडणे हे उपासनेचे रहस्य असते. आधिभौतिक, आधियाज्ञिक, आधिदैविक व आध्यात्मिक या भिन्न विषयांचे आधिष्ठान एकच चेतन असते. विषयावच्छिन्न, शब्दावच्छिन्न, संस्कारावच्छिन्न या भिन्न चेतनप्रकारांतील

चेतन स्वरूपतः एकच असतें व तें आपल्या ठिकाणीहि असतेंच. बेरजेचें गणित शिक्षकानें शिशूला शिकविण्यासाठीं अंक किंवा खडे अशा मध्यस्थाची गरज असते, त्याप्रमाणें आत्मचैतन्य व ब्रह्मचैतन्य यांचें ऐक्य जोडण्याचें शिवलिंग हे एक सुलभ आलंघन आहे.

श्वेताश्वतरोपनिषदांत (१।१४) सांगितलें आहे कीं, “ स्वदेहमरणं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यासादेवं पश्येन्निगूढवत् । ” म्हणजे स्वतःचा देह ही खालची अरणि व ॐ ही वरची अरणि करून ध्यानरूपी सतत मंथनानें, गूढरूपानें असलेला देव प्रत्यक्ष पहावा. ॐ हें शिवात्म्याचें लिंग व अहम् हें जीवात्म्याचें लिंग यांतील वैषम्याचा बाध करून शिवसायुज्य जोडावें. हाच विचार सुसाध्य करण्याकरितां शिवलिंग हें प्रणवलिंग आहे, अशीहि कल्पना करतात. (लि. पु. पू. अ. १७-१९) हें जें सारें त्रैकालिक जग आहे, तसेंच जें त्याहून निराळें कालातीत ब्रह्मात्मतत्त्व आहे, तें ओंकारच होय, अशी ही उपासनेसाठीं स्वीकारलेली भावना आहे. ‘ ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपाख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोंकार एव । यच्चास्यात्त्रिकालातीतं तदप्योंकार एव ॥ ’ मांडूक्य १. त्याचप्रमाणें हा जो सशक्तिक स्रष्टा ईश्वर ह्याचें प्रतीक शिवलिंग आहे. उपासना ही कर्तुंतंत्र म्हणजे आपणच करावयाची ध्यानधारणा-प्रक्रिया आहे हें पुनः पुन्हा सांगावयास नकोच. आतां हें प्रणवोपासनेतील साम्य सयुक्तिक रीतीनें पटवून घेण्यासाठीं प्रणव, जीवात्मा आणि देवात्मा यांच्या ठिकाणी अवयवांची कल्पना करून तिन्ही चतुष्पाद अशी धारणा सांगितली आहे. म्हणजे व्यष्टि-समष्टि विश्व-जागिरताचा अभिमानी विश्व आणि वैश्वानर, (व्यष्टि-समष्टि) स्वप्न अवस्थेचा अभिमानी तैजस आणि हिरण्यगर्भ, (व्यष्टिसमष्टि) सुषुप्तीचा अभिमानी प्राज्ञ ईश्वर, आणि या तिन्ही अवस्थांपलीकडील जें साध्यपद तें तुरीय ब्रह्म, असे चार पाद मानले आहेत. तसेंच प्रणव ह्या प्रतीकाचे ठिकाणीं अ+उ+म या ओम्च्या तीन मात्रा व चवथें अमात्र तत्त्व असे चार पाद सांगितले आहेत. ‘ सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमाला ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥२॥ सोऽयमात्मा ऽध्यक्षरमोंकारोऽधिमार्त्रं पादा मात्रा मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥ (मांडूक्य) ’ आतां याचप्रमाणें आपण जगाचा क्षणभर लैंगिक दृष्टीनें विचार करूं. या सृजन क्रियात्मक साक्षात् स्थूल इंद्रियांचा जाग्रतावस्थेतील

अभिमानांनी तो विश्व व त्याची इद्रिये हे स्थूल शरीर, त्या सृजनक्रियेची इद्रियातीत जी भोक्त्याची किंवा शिल्पकाराची स्वप्नाप्रमाणे केवळ मनाची प्रेरणा किंवा कल्पना याचा अभिमानांनी तो तैजस व त्याचे शरीर ते लिंग शरीर आता हे स्थूल म्हणजे प्रत्यक्ष साक्षात् व सूक्ष्म म्हणजे मानसिक हे दोन्ही भाव व्यात लीन होतात, म्हणजे तिरोधान पावतात, अर्थात् प्रतीत होत नाहीत, अशी जी सुप्त म्हणजे गाढनिद्रेची निश्चल निर्विकार अवस्था त्या अवस्थेच्या अभिमान्याला प्राप्त म्हणतात. त्याचे शरीर ते कारणशरीर असे म्हणतात. या व्यष्टि अभिमान्याप्रमाणे जाग्रत अखिल सृष्टीचा अभिमानांनी वैश्वानर, सूक्ष्म संकल्पात्मक सृष्टीचा अभिमानांनी सूत्रात्मा हिरण्यगर्भ व दोहोंचा व्यात लय होतो त्या प्रलयावस्थेचा अभिमानांनी ईश्वर असे मानतात

हा व्यष्टि अभिमानांनी प्राप्त किंवा समष्टि अभिमानांनी ईश्वर व त्याचे कारण-शरीर यांच्याशीच आपल्याला मुख्य कर्तव्य आहे कारण त्याचेच शिवलिंग हे प्रतीक आहे हे जे तीन अभिमानांनी पुरुष, त्यापैकी विश्वाभिमानांनी याचे स्थूल शरीर, तैजसाभिमान्याचे लिंगशरीर आणि प्राज्ञ अभिमानांनी याचे कारण-शरीर मानले आहे शिवलिंग हे कारणशरीराचे प्रतीक आहे आता प्रणव-लिंगाचा विचार करता प्रणवाच्या अ-उ-म् या तीन मात्रा मिळून ओम् असा शब्द होतो यापैकी आद्य 'अ' ही मात्रा जाग्रत स्थूलाची मानतात, 'उ' ही मात्रा स्वप्नस्थानीय सूक्ष्म तैजसाची मानतात व 'म्' ही सुप्तस्थानीय प्राज्ञ याची मात्रा मानतात 'अ' हा उच्चार व स्वर आदि आहे 'उ' हा पुढील उत्कर्ष पावलेला स्वर आणि उच्चार आहे तो 'अ' आणि 'म्' यांच्या मधील उभयविध स्वर आहे व 'म्' या अन्त्य व्यजनाने अ आणि उ याचा उच्चार मापला जातो म्हणजे पुरा होतो म्-या उच्चारात ओठ मिटतात व उच्चार पुरा होतो याप्रमाणे एक ओम् या ध्वनीचा कठ, तालु व ओंठ असा रपात्मक त्रिकोण होतो अर्थात् कर्मात कमी तीन रेपाची एक आकृति सिद्ध होते हा जो ओम्चा त्रिकोण अथवा चिन्ह ही अखिल नामरूपात्मक ब्रह्मांडाची मूळ प्रकृति (योनि) होय आदि-मध्य अत, जाग्रत स्वप्न सुप्ति, स्थूल-सूक्ष्म-कारण, सत्त्व रज तम, ब्रह्मा विष्णु महेश, सूर्य-चंद्र अधि, गति-आगति-स्थिति अशी या त्रिकोणाची असंख्य त्रिके सांगण्यात येतात त्यांच्याशी आपल्याला फारसे कर्तव्य नाही पण अ+उ+म् यापैकी तिस-या 'म्' ने

ओठ मिटतात व अ-स्थान आणि उ-स्थान हीं तिरोधान पावतात, अदृश्य होतात. अ+उ म्हणजे अ हा कंत मिळतो व पुढें अ+उ=ओ हे मू मधें अवसान पावतें म्हणजे लय पावतें. आणि त्या ओम्ची पुन्हां द्विरुक्ति करतांना त्या अंत्य 'म्' मधूनच पुन्हां अ आणि उ हे उदय पावतात. म्हणजे 'म्' मधें 'अ' आणि 'उ' लय पावतात व तेथूनच ते पुन्हां उद्भवतात. जसें ओमोमोम उत्पत्ति, स्थिति आणि लय यांपैकी लयाची मात्रा मू ही आहे. अ ही मात्रा जाग्रताची. तो जाग्रत 'अ' कार स्वप्नस्थानीय उकारांत लय पावतो व अखेर जाग्रत आणि स्वप्न या दोन्ही अवस्था व त्यांच्या मात्रा सुषुप्तस्थानीय 'म्' कारांत लय पावतात. अर्थात् जाग्रत अवस्था स्वप्नांत लय पावते व दोन्ही अवस्था सुषुप्तीत म्हणजे गाढ झोंपेत लय पावतात. त्यांतच उत्पत्ति स्थिति-लय-तिरोधान-अनुग्रह या शैवांच्या पंचकृत्यांतील तिरोधान व अनुग्रह या अवस्था अव्यक्त असतात.

याप्रमाणें जाग्रत आणि स्वप्न या दोन अवस्था व त्यांच्या मात्रा तिसऱ्या लयस्थानीं जरी लय पावल्या, तरी त्या नाश पावत नाहीत. सुषुप्तातूनच पुन्हा स्वप्न आणि जाग्रत या अवस्था उद्भूत होतात. अर्थात् उत्पत्ति, स्थिति आणि लय यांपैकी तिसऱ्या लयस्थानांत उत्पत्ति आणि स्थिति नाश न पावतां बीजरूपांत अव्यक्त राहतात. सुषुप्तीनंतरचा जाग्रत व्यवहार किंवा प्रलयानंतरचा पुनर्सृष्ट्युद्भव, हे त्यांचें सुषुप्ति किंवा प्रलय या अवस्थेत सूक्ष्म अव्यक्त बीजरूपानें अवस्थान असल्याचेंच सिद्ध करतात. कारण, जें असतें तेंच व्यक्त होतें. अभावांतून भावरूपता कशी संभवेल? (नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः। २।१६ गीता) म्हणून प्रलयावस्थेत अनुग्रहरूप पुढील सृष्टीचीं कर्मबीजें अव्यक्त असतात, असेंच मानावें लागतें. तात्पर्य, अ+उ+म्, जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्ति, उत्पत्ति-स्थिति-लय, ब्रह्मा-विष्णु-महेश, यांचा जो त्रिकोण तो (अव्याकृत व) सर्बीज (अव्यक्त सानुग्रह) मानावा लागतो.

हा जो मूलप्रकृतीचा त्रिकोण तीच शिवलिंगाची स्थूलमानानें शालुंका होय. त्या त्रिकोणांतील अव्यक्त कर्मबीज-अनुग्रह (थिओसोफिस्ट यांचा शाश्वत अणु) तीच पिंडी होय. सर्व मिळून जीवेश्वरांचें कारणशरीर होय. या कारणशरीरांत स्थूलसूक्ष्म शरीरें तिरोधान पावलेलीं असतात, लय पावलेलीं असतात. नाश पावत नाहीत. सुषुप्त अवस्थेत म्हणजे गाढ झोंपेत स्थूल शरीर

व सूक्ष्म शरीर अथवा मन याचा नाश होत नाही, त्याचें अमान होतें त्या कारणशरीरातूनच पुन्हा जाग्रत् व स्वप्न या अवस्था उदित होतात, म्हणून त्यास सबीजकारणशरीर म्हणतात आता पदार्थाचें कारणशरीर कितीहि सूक्ष्म मानलें, तरी त्यात उत्पत्ति-स्थिति-लय हें त्रिक मानावेंच लागतें तसेंच कोणत्याहि सृष्ट पदार्थास व्यक्त होताना किमानपक्ष तीन रेखा लागतातच तीन रेखाहून कमी रेखांनी आकृति व्यक्त होऊच शकत नाही. अशी ही मूळ प्रकृतीची त्रिकोणात्मक योनि अनिर्वाह पक्ष म्हणून स्वीकारावी लागते स्त्रीच्या जननेंद्रियाची एक मानलेली आकृति म्हणून त्रिकोणाची कल्पना केलेली नसते.

आता असें पहा की, 'अ' स्थानीय ब्रह्मा व 'उ' स्थानीय विष्णु या दोघांनी 'म्' स्थानीय महेश्वराच रूप मापलें जात नाही उलट 'म्' स्थानीय महेश्वराच्या पोटात दोघे सामावतात हें मार्गे सांगितलेल्या (पृ १२) ब्रह्मा-विष्णूस आदिअत न लागलेल्या अरुणाचल ज्योतिर्लिंगाच्या कथेचें एक रहस्य दिसतें या मातणा-या तत्त्वास चिऑत्तोर्जीत रोंड म्हटलें आहे तात्पर्य, सुपुतीचा अभिमानी जो प्राज्ञ अथवा ईश्वर त्याचें त्रिकोणात्मक जें प्रकृति-चिन्ह तें केवळ उत्पत्तिवाचक नसून उत्पत्ति स्थिति-लयवाचक आहे अर्थात् ज्यातून जग उत्पन्न होतें, ज्यात तें स्थित असतें व अखेर ज्यात तें लय पावतें, तें प्राज्ञाचें कारणशरीर आहे, तीच ईश्वराची योनि होय अर्थात् ही योनि म्हणजे, केवळ उत्पादन करणारे जननेंद्रिय नाही तर जगाचें स्थिति-स्थान व लयस्थानहि आहे म्हणून शिवलिंगाची जी योनि अथवा शालुका तें जननेंद्रियाचें प्रतीक नसून व्यापक अशा अव्यक्त मायेचें अथवा मूळ प्रकृतीचें प्रतीक आहे हें निर्विवाद सिद्ध होतें 'पृथ्वी अवधी लिंगाकार । अवधा लिंगाचा विस्तार ॥' वेदेश्वरी १।५४. येथें लिंग म्हणजे प्रकृति असेंच समजावें (लिंग पु पू अ ३)

याप्रमाणें शिवलिंगापैकी योनिभागाचा विचार झाल्यावर आता पिंडीचा विचार करू सुपुतिस्थानीय म्कारमात्रावाच्य जें महेश्वरनामक लयतत्त्व तें नुसतें अभावरूप नसून भावरूप सबीज आहे हा जो विशेष तो या मूळ प्रकृतीच्या योनि त्रिकोणात बिंदुरूपात अर्थात् वाटोळ्या पिंडीनें दर्शविला जातो तें बीज अव्याकृत आहे अर्थात् शुक्रबीजाप्रमाणें व्यक्त नाही आणि शिवाय

मानवाच्या सृजनशक्तीचे शुरु हे बीज काही शिश्नात नसत तात्पर्य, त बीज म्हणजे शुक नव्हे किंवा शिश्नाहि नव्हे म्हणून योनि त्रिकोणातील बीजचिह्नु अथवा शाल्लुकेवरील पिडी हे शिश्नप्रतीक मानणे अत्यंत असंबद्ध आहे सुपुस्तावस्थेत अथवा प्रलयावस्थेत जे अव्यक्त, अविद्याकामकर्मबीज असते त्याचे शिश्न या अवयवार्शी काहीच सादृश्य नसते ज्याप्रमाणे लिंग-शरीर या शब्दातील लिंग (म्हणजे मन) या सत्तेचा स्थूलशरीराच्या शिश्नार्शी काहीच संचय नसतो, त्याचप्रमाणे कारणशरीर यातील कारण शब्दाचा स्थूल जननेंद्रियाशी काहीच संचय नसतो

साराश, सृजनक्रियेचे साधन म्हणून स्थूल जननेंद्रियाना कारणत्व देऊन कोणी आपल्याकडील तान्त्रिक वामाचारी अथवा पाश्चात्य शिश्नयोन्योपासक त्या जघन्य इंद्रियाचे आणि त्याच्या अभिमानी विश्वाचे देव्हारे माजवोत, ते केवळ मैथुनादिकामास प्राप्त होतील (माझुक्य ९), किंवा स्वप्नावस्थेतील सृजनात्मक मैथुनक्रियेच्या कल्पनेत भगलिंगसयोगाची नुसती कल्पनाच असते. वस्तुतः स्थूल शरीराचे भगलिंगमैथुन तेथे नसतेच त्याप्रमाणे भग-लिंगाच्या अथवा त्याच्या मैथुनाच्या शिल्पकाराने केलेल्या लिंगाकृतीची व त्याच्या अभिमानी कल्पक तैजसाची कोणी धारणा करोत, ते फार तर विज्ञानाच्या सततीचा उत्कर्ष करतील पण त्यापुढील सुपुस्तावस्थेत स्थूल जननेंद्रिये किंवा तत्संबंधी कल्पना याचे पूर्ण अमान असते. त्या अवस्थेतील व्यष्टि अभिमान्यास प्राज्ञ म्हणतात व समष्टि अभिमान्यास ईश्वर म्हणतात, आणि त्या ईश्वरनामक शिवाचीच उपासना करण्याकरता शिवलिंग हे प्रतीक असल्यामुळे तेथे जघन्य इंद्रियाचे अथवा त्याच्या कल्पनेचेहि अमानच अभिप्रेत आहे याहून अधिक स्पष्ट म्हणावयाचे तर स्थूल जननेंद्रिये ही व्यष्टि समष्टि जाग्रतावस्थेचे अभिमानी विश्व किंवा वैश्वानर याची चिन्ह म्हणता येतील जननेंद्रियाचे शिल्पातील आभास ही व्यष्टि समष्टि तैजस हिरण्यगर्भाची चिन्ह म्हटल्यास कदाचित् चालेल, परंतु व्यष्टि-समष्टि सुपुस अथवा प्रलय या अवस्थेचे अभिमानी जे प्राज्ञ किंवा ईश्वर याचे प्रतीक हे अव्याकृताचे प्रतीक होय ते निरवयव व अरूपच असावयास पाहिजे ते केवळ (सबीज) सद्ब्रह्म होय, अथवा शबलब्रह्म होय तेथे अव्यक्त अविद्या काम कर्म बीजाची म्हणजे केवळ “अनुग्रहाची” सत्तामान दिग्दर्शित करावयाची असते तीच पिडीने दिग्दर्शित होते

आता जाग्रत स्वप्नमुपुत्ति याचे अनुक्रमें विश्व, तैजस व प्राज्ञ (अथवा समष्टीच्या म्हणजे अखिल विश्वाच्या दृष्टीने वैश्वानर, हिरण्यगर्भ व ईश्वर) हे जे अभिमानी ते निरनिराळे तीन पुरुष नसून एकाच पुरुषाच्या त्या व्यावर्तक अशा तीन अवस्था मात्र असतात त्याचप्रमाणें उत्पत्ति, स्थिति आणि लय या तीन अवस्था एकाच वस्तूच्या ठिकाणीं समवतात याप्रमाणें तीन अवस्थांचा अथवा तीन गुणांचा जो हा पुरुष त्यालाच माझक्यात प्राज्ञ, सर्वेश्वर, सर्वज्ञ, अतर्यामी सर्वोची योनि, व भूतांचा प्रभव व प्रलय असे म्हटलें आहे [एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एपोन्तर्याम्येष योनि सर्वस्य प्रभवाप्यसौ हि भूतानाम् ॥ मांडुक्य ६] हाच उत्पत्ति स्थिति लय तिरोधान अनुग्रह असा पंचमुक्ती परमेश्वर होय

या अखिल ब्रह्मांडातील असंख्य अशा नामरूपात्मक पदार्थांचा जो समुदाय त्यापैकींच प्राण्याचें शरीर व त्याचीं जननेन्द्रियें हा अल्पांश आहे. त्याचप्रमाणें या जगत्राटकाच्या जगत्सूनघाराचे जे असंख्य सकल्प किंवा कामना-कल्पना त्यापैकींच व्यष्टिजीवरूप नटानें काहीं ग्रहण केलेल्या असतात याप्रमाणें प्रत्येक व्यक्तीचे स्थूल-सूक्ष्म भाव हे समष्टीहून पृथक् नसतात, त्याचेच अश असतात त्याचप्रमाणें प्राण्याच्या गाढ निद्रेचा अभिमानी जो प्राज्ञ त्याच्या ठिकाणीं जाग्रताची, स्थूल विषयाची (साक्षात् मैथुनाची) वृत्ति नसते तसेंच स्वप्नावस्थेंतील किंवा मनोराज्यातील मैथुनविषयक केवळ मानसिक अशी सूक्ष्म वासनावृत्तिपण नसते स्वस्वरूपाची (आत्मस्वरूपाची) विस्मृति अथवा अमान हें तिन्ही अवस्थेंत सारखेंच असतें. कारणशरीर हें मगलभय, तमप्रधान शिवच असतें तात्पर्य, स्वतत्त्वाचा अप्रचोब, कामसंस्पर्शरहितत्व व अन्ययाग्रहणशून्यत्व या प्राज्ञेश्वराच्या विशेषणाचें जड शिवलिङ्ग हें प्रतीक आहे, हें सुशान्त सहज पटेल त्याचप्रमाणें प्राज्ञाची म्हणजे गाढ शौपेंतील जीवभावाची जी दुसरी लक्षणें तीं हि या प्रतीकाचे ठिकाणीं कशी आहेत तीं पहा “यत्र सुप्तो न कचन काम कामयते न कचन स्वप्न पश्यति तत्सुप्तम् । सुप्तस्थान एकीभूत प्रज्ञानघन एवाऽऽनन्दमयो ह्यानन्द-शुक्चेतोमुख प्राज्ञस्तृतीय पाद ॥ ५ ॥”

रात्रीच्या अंधारात ज्याप्रमाणें खोलीतील सर्व वस्तु अदृश्य होऊन मारें अंधारमय एकीभूत शाच्याप्रमाणें दिसतें, त्याप्रमाणें अरूप अशा शिव-

लिंगाच्या ठिकाणी ब्रह्मा, विष्णु, महेश, (ईश्वर, सदाशिव) सूर्य, सद्योजातादि असंख्य मूर्ति अव्यक्तावस्थेत जणू एकीभूत झालेल्या असतात. त्वष्ट्या मूर्तिकाराने अथवा कुमाराने मूर्ति किंवा घट घडण्याच्या पूर्वी, साऱ्या मूर्ति किंवा घट यांची संभाव्यता ओल्या मातीच्या गोळ्यांत किंवा ऐवट पाषाणांत अव्यक्त रूपांत असते, त्याचप्रमाणे गाढ निजलेल्या पुरुषाच्या प्राशभावांत सारा स्वप्नजाग्रत् व्यवहार मिटलेल्या ग्रंथाप्रमाणे एकीभूत झालेला असतो. असे जे अव्याकृत संज्ञक कारण त्याचे हे अरूप (अथवा अव्यक्त नानारूप) शिवलिंग प्रतीक आहे गाढ निजलेला जीव मृतवत् जड अजाणसा मासतो, त्याप्रमाणे प्रज्ञानघनाने शिवलिंग हे जड मासणारे प्रतीक आहे व शिवालयाच्या गर्भागारांत बहुधा असणारा अंधार हे सुपुतीचे अथवा अमानाचे व तमाचे प्रतीक जाणावे. त्याचप्रमाणे गाढ निजलेल्या प्राशाचे ठिकाणी विषयीकाराने किंवा विषयाकाराने स्वप्नजाग्रतावस्थेत होणारे स्पंदन नसल्यामुळे तो निरायास व अनुपम असे परमावधीचे विश्रांति सुख भोगतो, असे जे त्याचे शक्यत् मासणारे पण आनंदमय व आनंदभुक् असे अवस्थान तेच या शिवलिंगाच्या ठिकाणच्या विश्रांतिरूप शिवभावात मानता येते. तसेच गाढ झोपी गेलेला प्राणी चेतो मुख असतो, म्हणूनच तो जागा होऊ शकतो. गाढ झोपी गेलेला प्राणी मृतवत् निश्चेष्ट मासला, तरी त्याला प्राणरूप सजीव सद्ब्रह्माचे अधिष्ठान असते. म्हणून प्राक्कर्मबीजाच्या भूतपूर्वगतीने तो जागा होऊन पुढे व्यवहारक्षम होतो. त्याचप्रमाणे या शिवलिंगाचे ठिकाणी प्राक्कर्मबीजाचे प्रतीक अशी त्या मूळ प्रकृतिरूप योनि-त्रिकोणांत अधिष्ठित अशी चिंदुरूप पिंडी आहे. तेच अनुग्रहरूप तेजोमुखत्व असल्यामुळे त्याला ज्योतिर्लिंग, स्वयंभूलिंग, किंवा मनुष्याच्या कर्मकृतीचे संसारात्मक अथवा बीजात्मक कृत्रिम पण दिव्य लिंग असे मानतात.

याप्रमाणे मांडक्याच्या पांचव्या श्रुतीत सुप्तावस्थेचा व कारणशरीराचा अभिमानी जो प्राज्ञ त्याचे जे लक्षण सांगितले, त्याचे शिवलिंग हे प्रतीक वसे ते सांगितले. याप्रमाणे जीवभावाचे जे प्रतीक तेच शिवभावाचे होय. कारण जे पिंडी तेच ब्रह्मांडी. जीवात्मा हा शिवात्म्याहून पृथक् नाही. त्याचाच तो जग अंश असल्यामुळे जीवप्रतीक व शिवप्रतीक एकच संभवते.

जीवाचे पर्यवसान शिवाला सोडून नाही. अलंकाराचे नामरूप सुवर्णाहून

पृथक् नसतें. सुवर्णाचा अलंकार तो सुवर्णच म्हणून जीवाचें जें प्रतीक तेंच सर्वेश्वराचें प्रतीक होय. उलटपक्षी आधिदैविकासह सर्व भेदजाताची ईशिता जीवात्माच आहे म्हणूनच सत आध्यात्मिक दृष्टीनें म्हणतात की, ईश्वर आमच्याहून वेगळा नव्हे. आमचा ईश्वरभाव तोच देव. आम्हांच देवाचे द्रष्टे आणि निर्माते आहोंत. याप्रमाणें ब्रह्मात्मरूप जीवलिंगाचे ठिकाणी ईश्वररूप शिवलिंगाचे सामावतें. श्वेताश्वतर म्हणतें, ‘ बालाग्रशतमागस्य शतधा कल्पितस्य च, मागो जीवः स विश्वः सचाऽऽनत्याय कल्पते ॥ श्वे० ५।९ ’ केसाप्राच्या शमराच्या अश्वपेशादि सूक्ष्म असा जीव असता तो अनतालाहि आपल्या हृदयात धारण करतो. सत म्हणतात, “ नम्र जाला भूता । तेणें कोंडिलें अनता ॥ ” शरणागतीचा असा अद्भुत महिमा आहे. वस्तुतः विश्व, तैजस आणि प्राज्ञ हे एकाच जीवात्म्याचे विशेषणभेद अथवा अवस्थामेद असतात, त्याचप्रमाणें किंचित् व सर्वश हे जीवशिवाच्या बुद्धि या उपाधीचे भेद आहेत. मूळ आत्मरूप एकच आहे. ज्याप्रमाणें एक जाग्रत जीव मनोराच्यात स्वप्नदशा व शात व शून्य दृष्टीत सुषुप्तदशा याचा अनुभव घेऊ शकतो, अथवा व्यष्टीजीवाच्या गाढ झोंपेत प्राणाच्या ठिकाणी ज्याप्रमाणें त्याचें स्थूल सूक्ष्म अनुभव लय पावतात, त्याचप्रमाणें या जीवाच्या गाढनिद्रारूप दैनंदिन प्रलयाप्रमाणें जगाच्या प्रलयरूप ईश्वराच्या गाढ निद्रेच्या वेळीं सर्वतनामक महाप्राणाच्या (वायूच्या) ठिकाणीं सारें जग उपसहृत होतें याप्रमाणें अध्यात्म व अधिदेव याचें प्राणाख्य बीज एकच आहे त्याचप्रमाणें उभय पक्षां (व्यष्टि-समष्टि) कार्याचा अधिष्ठाता चिदातु एकच आहे. तेंच शिवलिंग या उपाधीचे ठिकाणीं उपहित चेतन आहे याप्रमाणें या आधिभौतिक प्रतीकाच्या उपासनेंत अध्यात्म जीव व आधिदैविक ईश्वर याचें ऐक्य साधावें तेंच सबीज सद्ब्रह्म अथवा शबल ब्रह्म होय. जाग्रतावस्थेंतील स्थूल विषयानंद, स्वप्नातील किंवा मनोराच्यातील सूक्ष्म वासनानंद, सुषुप्तीतील निर्विषयानंद हें सारें भोग्य व त्याचा भोक्ता हे दोन्ही या एकाच मायाशब्दब्रह्माचे ठिकाणीं आहेत. सत्त्व, रज, तम आणि सत्-चित्-आनंद असा पद्मगुणैश्वर्यसंपन्न भगवान् अथवा शक्तिमान् याचें हें प्रतीक आहे या प्राणपासून उद्भूत होतेशी वाटणारी भोग्य-भोक्त्याची जाग्रतस्वप्नसृष्टि स्वस्वरूपविस्मरण व अन्यथा दर्शन अशी मायामयी आहे. शिवलिंगाच्यासंबंधी अविद्याकल्पित भाव हें शिवलिंगाचें यथार्थ दर्शन नव्हे.

व्यष्टिजीवाच्या स्थूल जननेंद्रियाच्या भोग्यभोक्तृभावाची समष्टीच्या ठिकाणी धारणा केल्यास फार तर मैथुनादिकामाची व वैश्वानराची प्राप्ति समवेळ शिवलिंग हे शिश्रयोनि मैथुनप्रतीक आहे असे मानून तदनुरूप समाष्टिभावना करण्याचा प्रयत्न सफल झाल्यास त्या कल्पनारूप सूक्ष्म लिंगशरीराभिमानी तैजसास हिरण्यगर्भाची व विज्ञानसततीच्या उत्कर्षाची प्राप्ति होईल पण या लिंगशरीराचाहि जो अधिष्ठाता ज्याने हिरण्यगर्भास जन्म दिला, जो हिरण्यगर्भाचाहि साक्षी 'यो देवाना प्रश्रवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षि । हिरण्यगर्म जनयामास पूर्वं स नो बुद्ध्या शुभया सयनजु ॥ श्वे ३।४,४।१२' तो सर्वाधिष्ठाता अर्थांमी शिवच शिवलिंगोपासनेच्या द्वारा स्वरा उपास्य आहे श्वेताश्वतर सांगते की, 'भावप्राप्त्यमनीडाख्य भावाभावकर शिवम् । कलासर्गकर देव ये विदुस्ते जहुस्तनुम् ॥ ५।१४ ॥' जे त्या परमशिवाला जाणतात, ते दहापासूंस मुक्त होतात. साराश, मौक्तिक पिंडीची प्रत्यक्ष मौक्तिक पूजा-अर्चा करावी त्यातील आधिदैविक ईश्वराची प्रार्थना करून त्याची कृपा संपादावी व त्यातीलच आध्यात्मिक शिवात्मा अपरोक्ष करून घ्यावा, हे शिवलिंगोपासनेचे रहस्य आहे.

शिश्रयोनि किंवा मोक्ताभोग्य याच्या प्रतीकाच्या ध्यानाने कामशक्ति व जन्ममरणपरंपराच वाढेल, भोग्यभोक्त्याचे मैथुन हे जन्मदाते आहे पण शिवलिंगरहस्य त्याहून गूढ आहे वरील द्वद्वाचे जे केवलाधिष्ठान त्या अर्थांमीचे ध्यान हे योनिमुक्त करणारे आहे "अत्रातर ब्रह्मविदो विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ता ॥" श्वे १।७ भोग्यभोक्ता हे भाव ज्याच्या सत्तेवर नादतात त्याला प्रेरिता असे जरी म्हटले असले, (श्वे १।१२) तरी वस्तुतः तो प्रेरिता नव्हेच. "न तस्य कार्यं करण च विद्यते ॥" श्वे. ६।८. तो आप्तकामनिर्गुणनिष्ठिच आहे

शिवलिंगाच्या ठिकाणचे सयोनिलिंगादि भोग्यभोक्तेभाव हा निव्वळ भ्रम आहे पण कोणताहि भ्रम निरधिष्ठान संभवत नाही. सर्वभ्रमाला रज्जू, मृगजळाचे भ्रमाला उखार भूमि असे काही तरी अधिष्ठान लागतेच. निरनिराळ्या अलंकाराच्या नामरूपाना सुवर्ण हे अधिष्ठान लागतेच इतकेच नव्हे तर ते अधिष्ठानमात्र सत्य असते. नामरूपात्मक भ्रम मिथ्याच असतो त्याला वस्तुतः अस्तित्वच नसते. त्याप्रमाणे प्राज्ञस्वरूप म्हणजे अरूप शिव-

लिंगाच्या ठिकाणी अविद्याकल्पित भगलिंगाला किंवा भोज्यभोक्तेपणाला वस्तुतः अस्तित्वच नसतं. प्राज्ञप्रतीक शिवलिंगाचे ठिकाणी जें असतं, तें उपाधिरहित जातिमत्त्वरहित व क्रियारहित अशा केवळ शिवात्म्याचें प्रतीक होय. गाढ शोषित असणारा जो प्राज्ञ त्याच्या जडतेचें अधिष्ठान जसा जीवात्मा तसेच या पाषाणाच्या जड प्रतीकाचें अधिष्ठान शिवात्मा होय. या जीवात्म्याच्या जशा स्थूलसूक्ष्मकारण या तिन्ही जड देहोपाधि तशाच या शिवात्म्याच्या विराट, हिरण्यगर्भ व ईश्वर या स्थूलसूक्ष्मकारणोपाधि यांचा बाध करणाऱ्या उपासनेची जी जड प्रतीकोपाधि तिचा बाध करून 'शिवोऽहम्, शिवोऽहम्, शिवः केवलोऽहम्' असे शिवलिंग व आत्मलिंग याचें ऐक्यज्ञान अनुभविणें हीच शिवलिंगोपासनेची दिव्य फलश्रुति आहे.

सारांश, सर्व अंतर्बाह्य गुणोपाधींची अथवा नामरूपांची अत्यंत निवृत्ति, हेंच चवथें शुद्ध तुरीय पद अथवा परमशिवपद याच्या दिव्य उपलब्धीचें तें साधन असतें. सुषुप्तीत सर्व निरास होतो, पण निद्रा दोषरूप स्वस्वरूपाचें अज्ञान हा दोष राहतोच. म्हणून निद्रेचें अवलंबन न करतां जागेपणीं अंतर्मुखवृत्तीनें अविद्याकल्पित सर्व विषयजाताचा निरास हेंच शिवलिंगोपासनेचें अंतिम रहस्य आहे. हेंच मांडूक्योपनिषदाचा पुढील सातवा मंत्र सांगत आहे. तें असे "नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् । अदृष्टमव्यवहार्यमप्राप्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसार प्रपञ्चोपशमं शान्त शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ॥ ७ ॥ " म्हणजे हें तुरीय शिवात्म तत्त्व अन्तःप्रज्ञ नाही. अर्थात् त्याचे ठिकाणीं भगलिंगात्मक मैथुनकाम नाही. (काम त्यानें जाळला आहे) त्या आत्मकामाचे ठिकाणीं वासनात्मक तेजस अवस्था नाही. तें बहिःप्रज्ञ नाही. म्हणजे त्या निरवय-वाच्या ठिकाणीं बहिर्भाग घेणारी भगलिंग ही इंद्रियेच नाहीत. तें उभयतः प्रज्ञ नाही. अर्थात् जाग्रत् व स्वप्न यांच्यानधील अन्तरालावस्थेचा निषेधच आहे. 'न प्रज्ञानघनं' तिसऱ्या सुषुप्त अवस्थेत निद्रादोषामुळे स्वस्वरूपाचें अज्ञान असतें. तुरीयांत त्या अज्ञानाचेंहि निराकरण केल्यामुळे म्हणजे सुषुप्तीतील अज्ञानाचा अनुभव सांगणारा जीवात्मा शनीच ठरतो. अशा त्या स्वयंप्रकाश शिवात्मतत्त्वाचे ठिकाणीं अज्ञान नाही, म्हणून वासनाधीनहि

नाही. त्याच्या ठिकाणी विषयच नाही. अर्थात् विषयीहि भावपण नाही. तसेच त्या शक्ति मात्राच्या ठिकाणी जडताहि नाही. कारण जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति, हे अनुभव व्यभिचरित आहेत. एक अनुभव दुसऱ्या अनुभवाचा निषेध करतो. पण त्यांची शक्ति अव्यभिचरित आहे. सातत्याने आहे. असें तें शिवात्मतत्त्व अदृष्ट म्हणजे ज्ञानेंद्रियांचा विषय नाही (तें ज्ञानेंद्रियांचें प्रेरक आहे) म्हणून तें व्यवहारोपयोगी नाही. तें घेतां-देतां येण्यासारखें नाही. अर्थात् तें अग्राह्य आहे. तें अलक्षण म्हणजे अलिप्त आहे. तें प्रत्यक्ष किंवा अनुमानाचा विषय नाही, म्हणून अचिंत्य आहे. तें अनिर्देश्य असलें तरी (जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्ति) सर्व अवस्थांतील एकात्मप्रत्ययसार आहे. म्हणजे सर्व अवस्थांचा साक्षी तो एकच असा प्रत्यय आहे. असा प्रत्यगात्मरूप तो परमात्मा, तोच परमशिव होय. याप्रमाणें अगोदर भौतिक शिवलिंगप्रतीकाच्या ठिकाणी आविद्याकल्पित जीव व मायाशब्द ईश्वर यांचें सबीज कारणाचें ऐक्य साधून पुढें त्या बीजाचा ज्ञानाग्नीत प्रविलाप करून शिवात्मतेच्या अद्वयानंदास प्राप्त होणें हें शिवलिंगोपासनेचें अखेरचें सार आहे. (‘ एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित् । श्वे. १।१२) याहून श्रेष्ठ दुसरें कांहींच जाणण्यासारखें नाही. पिंडी उपस्थ भोगी शक्ति । उत्पात्ति कर्ता प्रजापति । उभयां उभवी जयाची शक्ति । शिवोहं शिवोहं ॥ वेदेश्वरी १।६६

शिवलिंग हें प्रणवलिंग आहे अशी धारणा करणारे असा विचार करितात की, स्थूल प्रपंच, जागरित व विश्व हें त्रितय अकारमात्र आहे. सूक्ष्म प्रपंच, स्वप्न व तैजस हें त्रितय उकारमात्र आहे. स्थूलसूक्ष्म प्रपंचाचें कारण सुषुप्त व प्राज्ञ हें त्रितय मकारमात्र आहे. त्यांतील पूर्व पूर्व उत्तरोत्तर भावास प्राप्त होतें. यांप्रमाणें हें सर्व स्थूलसूक्ष्मकारणात्मक जगत् ओंकार-मात्र आहे असें ध्यान करीत राहिलेल्या पुरुषाला, “ एवढा वेळ तूं ज्याला ओंकार मात्र समजत होतास तें अत्यंत शुद्ध ब्रह्मात्मरूपच आहे”, (अलंकार

१ अकार तोचि सर्व दृश्य । उकार चंचलत्वे सर्वावभास । मकार अज्ञान कारण दोर्हीस । हीं प्रकृतीचीं अंगें तीन ॥ ३८७ ॥ ध्वनिमात्र ते मूळ प्रकृति । जाणता पुरुष स्वयंज्योति । एवं प्रकृतिपुरुषात्मक निश्चिती । सविशेष ओंकार मी ॥ ३८८ ॥ वेदेश्वरी, अ. ६.

देहरूपी वृक्षावर जीव आणि शिव असे दोन पक्षी आहेत. पैकीं एक विषय-
भोक्ता आहे, दुसरा केवळसाक्षी आहे. एक मोहयुक्त होऊन शोक करतो,
दुसरा आत्मसंतुष्ट असतो. एक प्रकृतीचा भोग घेतो, दुसरा त्या भुक्तमोगा
प्रकृतीला तिरस्कृत करतो. (श्वे. ४।५ ते ७). एक अविद्याकल्पित आहे,
दुसरा अविद्याउपहित आहे. भौतिक क्षर पापाणलिंग हें अक्षराच्या
(ईश्वराच्या) अथवा प्राज्ञाच्या कारणशरीराचें प्रतीक आहे. त्यांतील उपास्य
आधिदैविक ईश्वर आहे आणि साध्य लक्ष्यार्थ अव्यय शिवात्मा आहे. उपासना
हें साधन आहे, म्हणून श्वेताश्वेतर सांगतें कीं, (६।५-७) तो विश्वाचा अनादि
आरंभ, संयोगाचें निमित्तकारण, आपल्या हृदयांत असलेला ईश्वरांचा सर्वश्रेष्ठ
महेश्वर विश्वातीत विश्वात्मा त्या शिवात्म्याला आम्हीं प्राप्त करून घ्यावें. या-
प्रमाणें शिवलिंगांतला जो अलिंग कारणाचें कारणरूप परमशिव त्याला
आपल्या आत्मलिंगाचे ठिकाणीं पहावा. शिवोपासना अनादि मानण्यांत शिवच
शिवाचा उपासक असा भाव सहजच प्राप्त होतो. शिवोऽहं, शिवोऽहं, शिवः
केवलोऽहम् ! अशी जी आद्यकारणाची आत्मप्रतीति तीच अनादि व अनंत
अशी शिवात्मलिंगोपासना होय ! निदान असें तरी म्हणावेंच लागतें कीं,
(न चेशिता नैव च तस्य लिंगम् स कारणं करणाधिपाधिपो ॥ श्वे. ६।९).
“निष्कलं निष्क्रियं शांतं निरवर्धं निरंजनम् ।” श्वे. ६।१९. अशा त्या शुद्ध
शिवात्म्याच्या ठिकाणीं शिवलिंगोपासना हा विषय समाप्त होतो. याशिवाय
प्रत्यक्ष उपासना तंत्र हा अभ्यासाचा व अनुभवाचा विषय आहे. तो गुरु-
पासून समजावून घ्यावा.

या अद्वय शिवात्मलिंगमावाला अथवा लिङ्गांगसामस्याला उपासना अगर
भक्ति कसें म्हणतां येईल ? असेंहि मानण्याचें कारण नाहीं. शैवांच्या प्रत्य-
भिज्ञादर्शनांत अद्वैताच्या चरमावस्थेतहि भक्तीला स्थान आहे. शिवशक्तीच्या
अविनाभूतभेलनांतीहि चिदंश शिवभाव व आनंदांश शक्तिभाव असें नित्य
द्वैत ते मानतात. कट्टे अद्वैतवादी शंकराचार्यादि

सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहं न मामकीनस्त्वम् ।

सामुद्रो हि तरङ्ग कचन समुद्रो न तारङ्गः ॥

याप्रमाणें समुद्राचे जसे तरंग तसा हे नाथ ! मी आपला दास अथवा
अंश आहे, असें म्हणतात. तसेंच भक्तिरसायनांत धीनरहसि म्हणतात :

संगति नीट जमेलें. नंदी हा जसा परात्पर चतुष्पाद ब्रह्मरूप आहे तसाच तो चतुष्पाद पशु म्हणजे जीविनिदर्शकहि आहे. पशु-पाश-पशुपति हे शिवोपासनेंतील त्रिक आहे. व्याप्रमाणें सूक्ष्मदर्शक साधनानें अव्यक्त व्यक्त होतें, त्याप्रमाणें पशुसाधकानें उपासनापाशरूप सूक्ष्मदर्शक साधनानें पशुपतीचें यथार्थ दर्शन घेऊन कृतार्थ व्हावें. स्वतः पशुपति असल्याचें अनुभवार्थें हा शिवलिंगोपासकांचा शुद्ध वैदिक असा शैवधर्म आहे.

ओंकाराच्या व्याप्रमाणें चार मात्रा आहेत त्याप्रमाणें शिवाच्या चार मात्रा कोणी मानतात. त्या अशा :—

शकार = विराटरूप, विश्व, उत्पत्तिरूप, जाग्रत, सत्त्व, ज्ञाता, आधिभौतिक.

इकार = द्विरभ्यगर्भ, तैजस, स्थिति, रूप, रज, ज्ञान, अध्यात्म.

वकार = ईश्वर, प्राश, प्रलय, सुषुप्ति, तम, ज्ञेय, अधिदैव.

अकार = परब्रह्म, आत्मा, मायातीत, तुर्य, गुणातीत, शुद्धसंवित्, निरुपाधिकत्व. याप्रमाणें शिव सर्वत्र, सर्वातीत, सर्वाधार, सर्वाधिष्ठान सर्वांना पूजनीय आत्मा आहे.

प्रणव हे शिवाचें चिन्ह अथवा नाम आहे असें शिवमहापुराण, लिंगपुराण, महाविष्णुपुराण कै. सं. अ. ३।१६ वगैरे अनेक ग्रंथांत सांगितलें आहे. तसेंच शिवलिंग हे उद्बोधक प्रतीक आहे.

सारांश, आत्मलिंग तच्च शिवलिंग, जीवात्मा तोच वस्तुतः शिवात्मा (एवमात्मात्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनेन तपसा योऽनुपश्यति ॥ श्वे. १।१५) अरणीमध्ये जसा अव्यक्त अग्नि असतोच, त्याप्रमाणें अहम्वाच्य जीवांत ॐ वाच्य शिव आहे हें तपानें व ज्ञानानें जाणतां येतें. कारण तो माणसाच्या हृदयांत प्रतिष्ठित आहे. (सदा जनानां हृदये संनिविष्टः । श्वे ३।१३.) या

१ प्रबोधरूप नंदी प्रकटे । सामान्य ज्ञान शक्ति उमटे ॥ वेदेश्वरी, ४।२४६.

२ इजिप्शियन्स, खाल्डियन्स, शोरेस्ट्रियन्स इत्यादि प्राचीन संस्कृतींत नंदी पूजला जात असे तो कांहीं ग्राम्य भावनेनें खास नसावा, (सीक्रेट डीक्विटन्स ५।२०६; २।३८३ पहा.)

देहरूपी वृक्षावर जीव आणि शिव असे दोन पक्षी आहेत. पैकीं एक विषय-मोक्ता आहे, दुसरा केवळसाक्षी आहे. एक मोहयुक्त होऊन शोक करतो, दुसरा आत्मसंतुष्ट असतो. एक प्रकृतीचा भोग घेतो, दुसरा त्या भुक्तमोगा प्रकृतीला तिरस्कृत करतो. (श्वे. ४।५ ते ७). एक अविद्याकल्पित आहे, दुसरा अविद्याउपहित आहे. भौतिक क्षर पाषाणलिंग हे अक्षराच्या (ईश्वराच्या) अथवा प्राज्ञाच्या कारणशरीराचें प्रतीक आहे. त्यांतील उपास्य आधिदैविक ईश्वर आहे आणि साध्य लक्ष्यार्थ अव्यय शिवात्मा आहे. उपासना हे साधन आहे, म्हणून श्वेताश्वेतर सांगतें कीं, (६।५-७) तो विश्वाचा अनादि आरम्भ, संयोगाचें निमित्तकारण, आपल्या हृदयांत असलेला ईश्वरांचा सर्वश्रेष्ठ महेश्वर विश्वातीत विश्वात्मा त्या शिवात्म्याला आम्हीं प्राप्त करून घ्यावें. या-प्रमाणें शिवलिंगांतला जो अलिंग कारणाचें कारणरूप परमशिव त्याला आपल्या आत्मलिंगाचे ठिकाणीं पहावा. शिवोपासना अनादि मानण्यांत शिवच शिवाचा उपासक असा भाव सहजच प्राप्त होतो. शिवोऽहं, शिवोऽहं, शिवः केवलोऽहम् । अशी जी आद्यकारणाची आत्मप्रतीति तीच अनादि व अनंत अशी शिवात्मलिंगोपासना होय ! निदान असें तरी म्हणावेंच लागतें कीं, (न चेशिता नैव च तस्य लिंगम् स कारणं करणाधिपाधिपो ॥ श्वे. ६।९). “निष्कलं निष्क्रियं शांतं निरवयं निरंजनम् ।” श्वे. ६।१९. अशा त्या शुद्ध शिवात्म्याच्या ठिकाणीं शिवलिंगोपासना हा विषय समाप्त होतो. याशिवाय प्रत्यक्ष उपासना तंत्र हा अभ्यासाचा व अनुभवाचा विषय आहे. तो गुरुपासून समजावून घ्यावा.

या अद्वय शिवात्मलिंगभावाला अथवा लिङ्गांगसामरस्याला उपासना अगर भक्ति कसें म्हणतां येईल ! असेंहि मानण्याचें कारण नाही. शैवांच्या प्रत्यभिज्ञादर्शनांत अद्वैताच्या चरमावस्थेतहि भक्तीला स्थान आहे. शिवशक्तीच्या अविनाभूतभेलनांतीहि चिदंश शिवभाव व आनंदंश शक्तिभाव असें नित्य द्वैत ते मानतात. कष्टे अद्वैतवादी शंकराचार्यहि

सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहं न मामकीनस्त्वम् ।

सामुद्रो हि तरङ्ग कचन समुद्रो न तारङ्गः ॥

याप्रमाणें समुद्राचे असे तरंग तसा हे नाथ ! मी आपला हास अथवा अंश आहे, असें म्हणतात. तसेंच भक्तिरसायनांत श्रीनरहरि म्हणतात :

द्वैतं मोहाय बोधात्प्राक् प्राप्ते बोधे मनीषया ।

भक्त्यर्थं कल्पितं द्वैतमद्वैतादपि सुन्दरम् ॥ ४२ ॥

जाते समरसानन्दे द्वैतमप्यमृतोपमम् ।

मित्रयोरिव दम्पत्योर्जीवात्मपरमात्मनोः ॥ ४४ ॥

अतएव, आज्ञ्या नवयुगाला हेंच सांगावयाचें कीं, शिवात्मलिङ्गोपासनेनै
ब्रह्मात्मैक्याचें ज्ञान झाल्यानतरच साम्यवाद, मानवतावाद, लोकसंग्रह,
जनताजनार्दनसेवा व विश्वधर्म या महान् कल्पनांतील त्वरे व पुरे रहस्य
तत्त्वतः कळेल.

विवेक पाहाणें घरा । घरा विचार तो करा ।

उपासकांसि सूचना । उपासना उपासना ॥ १ ॥

उपासनेला दृढ चालवावें । भूदेवसंतांसि सदां नमावें ।

सत्कर्मयोगें वय घालवावें । सर्वांमुखीं मंगल योलवावें ॥ २ ॥

१ भावार्थ :— अद्वैत ज्ञानाच्या पूर्वीचें द्वैत मोहांत घालतें. परंतु अद्वैत-
बोधानंतर भक्तिप्रेमाकरितां कल्पिलें द्वैत अत्यंत प्रेमळ दम्पतीच्या सुखा-
प्रमाणें अद्वैतानंद द्विगुणित करतें. आविद्या हें मायाकार्य मानावें. माया ही
भेदजनक सृष्टिकर्त्री आहे. महामाया भेद निरास करणारी आहे. महामायेच्याहि
अतीत परमशिवपद आहे. इतकाच केवलाद्वैत व शैवाद्वैत यांत परमार्थतः
भेद आहे. केवलाद्वैती महामाया शक्तीला नित्य अविनाभूत मानीत नाहीत.
शिव मानतात.

“वस्तुतः पूर्ण सत्यकी दृष्टिसे तो सभी मिथ्या है और सभी सत्य है ।
और जिस स्थिति में पहुँचकर ऐसा अनुभव होता है, वही सच्चा परमपद है ।
यही अद्वैतवादियोंका ब्रह्म, वैष्णवों के विष्णु, शैवोंके सदाशिव, शाक्तोंकी
पराशक्ति, गाणपत्योंके गणेश और चौद्धोंके शुद्ध है । इन सबमें केवल नामका
ही भेद है । वस्तुतः तो सारे सिद्धान्तोंका समन्वय इस एक ही तत्त्वमें
होता है ।” (कल्याण साधनांक, पृ. ७).

परिशिष्ट

श्वेताश्वतर उपनिषद् अध्याय सहावा.

मूळ श्लोक

मराठी भावदर्शिका

स्वभावमेके कवयो वदन्ति ।
कालं तथाऽन्ये परिमुह्यमानाः ।
देवस्यैव महिमा तु लोके ।
येनेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रम् ॥ १ ॥

कसे कुठुनि जन्मले जगतचक्र ह केधवां ।
निसर्ग म्हणती कुणी भ्रितवितो तया काल वा ।
विमूढमति ते परिस्वचित, सत्य त्यां नाकळे ।
महेश महिमाच हा भ्रमत विश्व ज्याच्यामुळे ॥ १ ॥

येनाऽऽवृत्तं नित्यमिदं हि सर्वम् ।
शः कालकारो गुणी सर्वविद् यः ।
तेनेशितं कर्म विवर्तते ह ।
पृथ्वाप्य तेजो निलखानि
चिन्त्यम् ॥ २ ॥

असे मरुनि राहिला नित चराचरी जो विभू ।
गुणाधिपति, जाणता, सकल, कालकर्ता प्रभू ।
निरावित प्रभूवरें विविध मातते प्रकृती ।
नमानिल जलानल पृथिवि यापरी आकृति ॥ २ ॥

तत्कर्मकृत्वा विनिवर्त्य भूयः ।
तत्त्वस्य तत्त्वेन समेत्य योगम् ।
एकेन द्वाभ्यां त्रिभिरष्टभिर्वा ।
कालेन चैऽऽवात्म गुणैश्च
सूक्ष्मैः ॥ ३ ॥

स्वयें निघतसे दुरी सृजनकर्म आरंभुनी ।
अचेतन जडासर्वें सजिव चेतना जोडुनी ।
स्वभाव अथ काल वा असति साधनें मात्र ती ।
प्रमुखपुन राहिला म्हणुन मूळ जी माततीं ॥ ३ ॥

आरम्य कर्माणि गुणान्वितानि ।
भावांश्च सर्वान् विमियोजयेत् यः ।
तेषामभावे कृतकर्मनाशः ।
कर्मक्षये याति सतत्त्वतोऽन्यः
॥ ४ ॥

घडे जनन सृष्टिचें त्रिगुणसाम्य जेव्हां ढळे ।
चराचर जगासर्वें विविधता तदां आढळे ।
करील जगदीश तें त्रिगुण येति साम्यस्थिति ।
तदा प्रलय होतसे परि अमंग ईशस्थिती ॥ ४ ॥

आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः ।
परिक्रिकालादकलोऽपि दृष्टः ।
तं विश्वरूपं भवभूतमीड्यम् ।
देवं स्वचित्तस्थमुपास्य
पूर्वम् ॥ ५ ॥

सनातन अखंड जो जडवितो जडां चितकला ।
त्रिकाल कवळूनियां पलिकडे असे राहिला ।
सुमध्य जरि सृष्टिचा जनक विश्वरूप स्वयें ।
महेश हृदयस्थ तो स्वभजकां प्रचीतीस ये ॥ ५ ॥

मूल श्लोक

स वृक्षकालाकृतिभिः परोऽन्यो ।
 यस्मात् प्रपंचः परिवर्ततेऽयम् ।
 धर्मावहं पापनुदं मगेशम् ।
 ज्ञात्वाऽऽत्मस्थममृतं विश्वधाम
 ॥ ६ ॥

तमीश्वराणां परमं महेश्वरम् ।
 तं देवतानां परमं च दैवतम् ।
 पतिं पतीनां परमं परस्ताद् ।
 विदाम देवं सुवनेशमीड्यम् ॥ ७ ॥

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते ।
 न तत्समश्चाम्यधिकश्च दृश्यते ।
 पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते ।
 स्वभाविकी ज्ञानबलक्रिया च
 ॥ ८ ॥

न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके ।
 न चेशिता नैव च तस्य लिंगम् ।
 स कारणं कारणाधिपाधिपो ।
 न चास्य कश्चिज्जनितः न
 चाधिपः ॥ ९ ॥

यस्तंतुनाम इव तंतुभिः ।
 प्रधानजैः स्वभावतः ।
 देव एकः स्वमावृणोति ।
 स नो दधातु ब्रह्माप्ययम् ॥ १० ॥

मराठी भावदर्शिका

प्रपंचमय चक्र हें फिरतसे जगापासुन ।
 हरी दुरित, धर्मही उगम पावतो जेथुन ।
 न काल, नच संसृति तर, दिशा न त्या व्यापिती ।
 तयांहुनिहि थोर जो हृदयें तोच सूक्ष्माकृति ॥ ६ ॥

यमादि जरि ईश्वरासम, सुरेंद्रही देव तो ।
 महेश्वर तयांमधें परि असे महादेव तो ।
 प्रजापति जरी दुजे पति परो तयांच्यामधें ।
 सुपूज्य जगदीश तो प्रगट आमुतें होउं दे ॥ ७ ॥

न कार्यकरणीयसं, मग कशास कर्मेद्रिय ।
 तयासम तसा न थोर कुणिही असा अद्वय ।
 सशक्तिकहि जाणता प्रभु स्वयेंच कर्ता असे ।
 अगाध माहिमा असा श्रुति तदीय वर्णितसे ॥ ८ ॥

स्वयेंच जगदीश जो कुठुनि ईश त्याचा दुजा ।
 पिता सकल सृष्टिचा, जनक कोठुनी त्या अजा ।
 न भूतपतिला त्या पति कुणिही जीवाधिपा ।
 कळे अनुभवेंच तो जरि घटे त्याची कृपा ॥ ९ ॥

अहो स्वशरिरांतुनी प्रसवि तंतु कोळी कसा ।
 वसे गुरफटूनियां मग विणून जालें जसा ।
 तसा स्वरचितांमधें दडुनि जो स्वमावें असे ।
 अम्हांवरि कृपा करो प्रभु, जडो त्याचें पिसें ॥ १० ॥

मूल श्लोक

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः ।
सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः ।
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ ११ ॥

एको वशी निष्क्रियानां बहूनाम् ।
एकं बीजं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः ।
तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १२ ॥

नित्यो नित्यानां चेतन-
श्चेतनानाम् ।
एको बहूनां यो विदधाति-
कामान् ।
तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यम् ।
ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १३ ॥

न तत्र सूर्यो माति न चंद्र-
तारकम् ।
नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽ-
यमग्निः ।
तमेव भान्तमनुमाति सर्वम् ।
तस्य माता सर्वमिदं विमाति ॥ १४ ॥

मराठी भावदर्शिका

असे प्रभुच एकला सकल व्यापुनी राहिला ।
नसे प्रगट तो दिसेल जरि अंतरी शोधिला ।
तटस्थ अवलोकितो अखिल कर्म तो चिन्मय ।
तया त्रिगुण नेणती, स्थिरचरांस तो आश्रय ॥ ११ ॥

नटे यदिय आश्रयें प्रकृतिबीज नानापरी ।
जडासहित जीवाहे सहज सावरी, आवरी ।
तया हृदयवासिया सतत ध्यातिजे सन्मती ।
निरंतर सुखांत ते, इतर यातना भोगिती ॥ १२ ॥

अनित्य जगि नित्यसे गमत जें तथा पूर्वचा ।
अजाण जडजीव जे वदति ज्ञान, त्यापूर्वचा ।
सहेतुक अहेतु वा जगति कर्म जें जें घडे ।
करी सफल वा न वा तदधिकार देवाकडे ॥ १३ ॥

असे तदिय कार्य हें सकल विश्व, तो कारण ।
तया प्रभुवरा कुणी करुनि योग घे जाणुन ।
कुणी पथिक भक्तिचे, बघति ज्ञानमार्गे कुणी ।
शिवस्वरूप जाणतां सुटति सर्व पाशांतुनी ॥ १३ ॥

न चंद्र, नच तारका, नच तिथें प्रकाशे रवी ।
न बीज तळपूं शके, कुठुन अग्निची योरवी ।
प्रकाशमय तो स्वयें, इतर सर्व त्याच्यामुळें ।
प्रमा तदिय फांकली म्हणुन विश्व हें मासलें ॥ १४ ॥

मूल श्लोक

स वृक्षकालाकृतिभिः परोऽन्यो ।
यस्मात् प्रपंचः परिवर्ततेऽयम् ।
धर्मावहं पापनुदं मगेशम् ।
शात्वाऽऽत्मस्थममृतं विश्वधाम
॥ ६ ॥

तमीश्वराणां परमं महेश्वरम् ।
तं देवतानां परमं च दैवतम् ।
पतिं पतीनां परमं परस्ताद् ।
विदामदेवं भुवनेशमीड्यम् ॥ ७ ॥

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते ।
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते ।
स्वाभाविकी शानचलक्रिया च
॥ ८ ॥

न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके ।
न चेशिता नैव च तस्य लिंगम् ।
स कारणं कारणाधिपाधिपो ।
न चास्य कश्चिज्जनितः न
चाधिपः ॥ ९ ॥

यस्तंतुनाभ इव तंतुभिः ।
प्रधानजैः स्वभावतः ।
देव एकः स्वमावृणोति ।
स नो दधातु ब्रह्माप्ययम् ॥ १० ॥

मराठी भावदर्शिका

प्रपंचमय चक्र हें फिरतसे जयापासुन ।
हरी दुरित, घर्मही उगम पावतो जेथुन ।
न काल, नच संसृति तरु, दिशा न त्या व्यापिती ।
तयांहुनिहि थोर जो हृदयें तोच सूक्ष्माकृति ॥ ६ ॥

यमादि जरि ईश्वरासम, सुरेंद्रही देव तो ।
महेश्वर तयांमधें परि असे महादेव तो ।
प्रजापति जरी दुजे पति परी तयांच्यामधें ।
सुपूज्य जगदीश तो प्रगट आमुतें होउं दे ॥ ७ ॥

न कार्यं करणीयसं, मग कशास कर्मेंद्रिय ।
तयासम तसा न थोर कुणिही असा अद्वय ।
सशक्तिकहि जाणता प्रभु स्वयेंच कर्ता असे ।
अगाध महिमा असा श्रुति तदीय वर्णीतसे ॥ ८ ॥

स्वयेंच जगदीश जो कुठुनि ईश त्याचा दुजा ।
पिता सकल सृष्टिचा, जनक कोठुनी त्या अजा ।
न भूतपतिला तया पति कुणीही जीवाधिपा ।
कळे अनुभवेंच तो जरि घडे तयाची कृपा ॥ ९ ॥

अहो स्वशरिरांतुनी प्रसवि तंतु कोळी कसा ।
बसे गुरफटूनियां मग विणून जालें जसा ।
तसा स्वरचितांमधें दडुनि जो स्वभावं असे ।
अम्हांवरि कृपा करो प्रभु, जडो तयाचें पिसें ॥ १० ॥

मूळ श्लोक

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः ।
सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा ।
कर्माख्यः सर्वभूताधिवासः ।
साक्षी चैता केवलो निर्गुणश्चा॥११॥

एको वशी निष्क्रियाणां बहूनाम् ।
एकं बीजं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः ।
तेषां मुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥१२॥

नित्यो नित्यानां चेतन-
श्चेतनानाम् ।
एको बहूनां यो विदधाति-
कामान् ।
तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यम् ।
शात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥१३॥

न तत्र सूर्यो माति न चंद्र-
तारकम् ।
नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽ-
यमग्निः ।
तमेव मांतमनुमाति सर्वम् ।
तत्प्रमाणा सर्वभिद्रं विमाति ॥१४॥

मराठी भावदर्शिका

असे प्रभुच एकला सकल व्यापुनी राहिला ।
नसे प्रगट तो दिसेल जरि अंतरी शोधिला ।
तटस्थ अवलोकितो अखिल कर्म तो चिन्मय ।
तया त्रिगुण नेणती, स्थिरचरांस तो आश्रय ॥११॥

नटे सदिय आश्रयें प्रकृतिबीज नानापरी ।
जडासहित जीवहि सहज सावरी, आवरी ।
तया हृदयवासिया सतत ध्यातिजे सन्मती ।
निरंतर सुखांत ते, इतर यातनाभोगिती ॥१२॥

अनित्य जगि नित्यसे गमत जें तथा पूर्वचा ।
अजाण जडजीव जे वदति ज्ञान, त्यापूर्वीचा ।
सहेतुक अहेतु वा जगति कर्म जें जें घडे ।
करी सफल वा न वा तदधिकार देवाकडे ॥१३॥

असे तदिय कार्य हें सकल विश्व, तो कारण ।
तया प्रभुवरा कुणी करुनि योग घे जाणुन ।
कुणी पयिक भक्तिचे, बघति ज्ञानमार्गे कुणी ।
शिवस्वरूप जाणतां मुटति सर्व पाशांतुनी ॥१३॥

न चंद्र, नच तारका, नच तिथें प्रकाशे रवी ।
न बीज तळपूं शके, कुठुन अग्निची थोरवी ।
प्रकाशमय तो स्वयें, इतर सर्व त्याच्यामुळें ।
प्रमा तदिय फांकली म्हणुन विश्व हें मासलें ॥१४॥

मूल श्लोक

मराठी भावदर्शिका

एको हस्तः भुवनस्यास्य मध्ये ।
स एवाग्निः सलिले संनिविष्टः ।
तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति ।
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ १५ ॥

असे त्रिभुवनामध्ये प्रमुच मोह जो नाशितो ।
प्रपंच सलिलीं वसे अनल नित्य जो तोच तो ।
तयास जरि जाणिलें तरिच मृत्यु ये जिकितां ।
न अन्य पथ व्यामुळें सपदि मोक्ष लाभे जितां ॥ १५ ॥

स विश्वकृद् विश्वाविदात्मयोजि-
र्ज्ञः कालकालोगुणी सर्वविद्यः ।
प्रधान क्षेत्रज्ञ पतिर्गुणेशः ।
संसारमोक्षस्थितिविधेयः ॥ १६ ॥

अंसे सकलजाणता सकल विश्वकर्ताहि तो ।
स्वतांस प्रसवी स्वयें, प्रलयि कालही नाशितो ।
जड प्रकृति, जीव ही, गुण तसे जया अंकित ।
कृपें तदिय चक्र हें जननमृत्युचें लोपत ॥ १६ ॥

स तन्मयो हृमृत ईशसंस्थो ।
ज्ञः सर्वगो भुवनस्यास्य गोप्ता ।
य ईशेऽस्य जगतो नित्यमेव ।
नान्यो हेतुर्विद्यत ईशनाय ॥ १७ ॥

महेश अविनाशि तो स्थिरचरांत आत्माच तो ।
अकुंठित गती तसा त्रिभुवनांत संरक्षितो ।
प्रशासक सनातन प्रभु जर्गो असे एकला ।
समर्थ न कुणी दुजा जगति शासनी देखिला ॥ १७ ॥

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम् ।
यो वै वेदांश्च प्रदिणोति तस्मै ।
तं ह देवं आत्मबुद्धिप्रकाशम् ।
मुमुक्षुर्वै शरणमह प्रपद्ये ॥ १८ ॥

पुरा स्वशरिरांतुनी प्रगटवूनि ब्रह्मा जयें ।
दिले सकल वेदही मग तथा विधात्या स्वयें ।
अखंडित तरीहि तो प्रभु तसा अकर्ता असे ।
निरंजनहि शांतसा, लवहि दोष त्यातें नसे ॥ १८ ॥

निष्कलं निष्क्रियं शान्तम् ।
निरवद्यं निरंजनम् ।
अमृतस्य परं सेतुम् ।
दग्धेन्धनमिवानलम् ॥ १९ ॥

जणों परम सेतु हा सरळ अमृतत्वाप्रती ।
हुताशनचि वा कृती सकल मक्षुनी आहुती ।
तया प्रभुवरा प्रकाशितनिजात्मरूपेश्वरा ।
मुमुक्षुजन हा असे शरण आश्रयार्थी खरा ॥ १९ ॥

यदा चर्मवदाकाशम् ।
वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।
तदा देवमविज्ञाय ।
दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥ २० ॥

पटासम जरी हटें गगन येइ गुंडाळितां ।
समर्थ जरी जाहले मनुज एवढें तरवतां ।
तरी प्रभुकृपेविणें, तरिच आत्मबोधाविणें ।
सरुनि अधदुःखही सुखद मानवाचें जिणें ॥ २० ॥

मूल श्लोक

तपः प्रभावाद् देवप्रसादाच्च ।
 ब्रह्म ह श्वेताश्वतरोऽयं विद्वान् ।
 अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रम् ।
 प्रोवाच सम्यग्रपि संपञ्चुष्टम् ॥ २१

वेदांते परमं गुह्यम् ।
 पुराकल्पे प्रचोदितम् ।
 नाप्रशांताय दातव्यम् ।
 नापुत्राया शिष्याय वा पुनः ॥ २२

यस्य देवे परामक्तिः ।
 यया देवे तथा गुरौ ।
 तस्यैते कथिता ह्यर्थाः ।
 प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ २३ ॥

प्रकाशन्ते महात्मन इति ।

मराठी भावदर्शिका

कळलें तप उग्र दिव्यसे ।
 वरि झाला प्रभुचा प्रसादही ।
 मग श्वेताश्वतरां मुनीवरां ।
 कळलें अंतिम सत्यब्रह्मही ॥
 ऋषिवर्ये बहु मानिले जया ।
 शुभ तें ज्ञान पवित्र मंगळ ।
 कथिलें मुनिनें यथामती ।
 मग संन्यासपरां यतीवरां ॥ २१ ॥

वेदांताचे सार योर हें जाण ।
 कल्पारंभी स्थापिलें हेंच ज्ञान ।
 दुर्धृत्तातें हीन शिष्यासुता वा ।
 व्याचाचा वा हा कधीहि न ठेवा ॥ २२ ॥

देवापारीं शुद्ध भक्ती जयाची ।
 ज्यानें सेवा साधिली सद्गुरूची ।
 ऐशा सत्पात्रास हें ज्ञान घाल ।
 तें तच्चिर्ती तेज त्याचें छुलेल * ॥

प्रार्थना

आतां विश्वात्मकं देव । येण वाग्यज्ञं तोपावें । तोपोनि भजं द्यावें ।
 पसायदान हें ॥ १७९३ ॥ जे खळांची व्यंकटी सांडो । तयां सत्कर्मी रति
 वाढो । भूतां परस्परें पडो । भैत्र जीवाचें ॥ १४ ॥ दुरिताचें तिमिर जावो ।
 विश्व स्वधर्मसूर्य पाहो । जो जें वांछील तो तें लाहो । प्राणिजात ॥ १९९५ ॥
 वर्पते सकळ मंगळी । ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी । अनवरत भूतळी । भेटो
 तयां भूतां ॥ ९६ ॥ चलां कल्पतरूंचे अरव । चेतनाचिंतामणीचे गांव ।
 चोलते जे अर्णव । पीयूषाचे ॥ ९७ ॥ चंद्रमे जे अलांछन । मार्तंड जे तापहीन ।
 ते सर्वाही सदा सज्जन । सोयरे होतु ॥ ९८ ॥ किंयहुना सर्व सुखी । पूर्ण होऊनि
 तिहीं लोकीं । भजिजो आदि पुरुषी । अखंडित ॥ ९९ ॥ आणि ग्रंथोप-
 जीविये । विशेषीं लोकीं इये । दृष्टादृष्ट विजयें । होआवें जी ॥ १८०० ॥ तेथ
 म्हणे श्रीविश्वेश्वरावो । हा होईल दान पत्तावो । येणें वरें ज्ञानदेवो । सुखिया
 जाला ॥ १८०१ ॥

॥ ॐ तत्सत् ब्रह्मार्पणमस्तु ॥